

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

*«Ένας αιώνας συντήρησης στην Ελλάδα και την Κρήτη
(από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως τη Μεταπολίτευση)
με επίκεντρο τη συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της
Κνωσού και των αρχαιολογικών συλλογών της Κρήτης»*

Μαρία Δελή
Αρ. Μητρώου: 2011069002
Ακαδημαϊκό Έτος: 2011-2012

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Παγώνα (Νόνη) Μαραβελάκη

Μέλη τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής:
Παγώνα (Νόνη) Μαραβελάκη, Νικόλαος Καλλίθρακας-Κόντος
Αικατερίνη Κόπακα

2019

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	8
ABSTRACT	9
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	12
ΣΚΟΠΟΣ	12
ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ-ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	13
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	13
ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ	15
ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΜΕ ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ.....	16
ΟΔΗΓΙΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΥΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΩΝ	17
ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ (19^{ΟΣ} ΑΙ. ΕΩΣ ΤΟΝ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ-1964) ... 19	
1.1. ΣΤΡΟΦΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ, ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ, GRAND TOUR .. 19	
1.2. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΔΙΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ. ΑΡΧΕΣ, ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ. ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ..... 20	
1.3. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΝΑΣΚΑΙΠΤΟΜΜΕΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΜΠΗΙΑΣ	23
1.4. 19 ^{ΟΣ} ΑΙ.: ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ	26
1.4.1. Ολική στυλιστική αποκατάσταση-Eugène Emanuel Viollet-le-Duc	26
1.4.2. Κίνημα εναντίον της Αποκατάστασης (Anti-restoration Movement).....	29
1.4.2.1. Οι ρίζες του κινήματος στην Αγγλία στο μεταίχμιο του 19 ^{ου} προς τον 20 ^ο αιώνα.....	29
1.4.2.2. John Ruskin	31
1.4.2.3. William Morris και η Εταιρεία για την Προστασία των Παλαιών Κτηρίων [Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)]	33
1.4.2.4. Η στροφή στην επιστημονική αναζήτηση υλικών και μεθόδων συντήρησης. Οι οδηγίες του Βασιλικού Ινστιτούτου Βρετανών Αρχιτεκτόνων [Royal Institute of British Architects (RIBA)]	36
1.5. ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟ Β΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19 ^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ.....	37
1.5.1. Ο Camillo Boito και η Κριτική Αποκατάσταση (Restauro critico)	38
1.5.2. Ο Luca Beltrami και η Ιστορική Αποκατάσταση (Restauro Storico).....	40
1.6. ANTI-RESTORATION MOVEMENT ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΕΣ ΧΩΡΕΣ.....	41
1.6.1. Georg Dehio	42
1.6.2. Alois Riegl.....	42
1.6.3. Max Dvorak.....	44
1.7. ΘΕΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΝ 19 ^Ο ΑΙΩΝΑ	45
1.7.1. Jean-Antoine Chaptal. Αρχαιομετρικές αναλύσεις αρχαίων χρωστικών.....	45
1.7.2. Humphrey Davy. Αρχαιομετρικές αναλύσεις και προτάσεις συντήρησης	46
1.7.3. Michael Faraday. Αρχαιομετρία, συντήρηση και τα γλυπτά του Παρθενώνα στο Βρετανικό Μουσείο	47
1.8. ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΝ 19 ^Ο ΑΙΩΝΑ	49
1.8.1. Πυριτικά άλατα: Υδρύαλος και 'Πυριτίωση των λίθων'	49
1.8.1.1. Υδρύαλος.....	49
1.8.1.2. Πυριτίωση των λίθων (Silicatization des pierres).....	50
1.8.2. Η μέθοδος της στυπτηρίας (Alum Method).....	52
1.8.3. Η μέθοδος της «αναγέννησης των ελαιογραφιών»-Μέθοδος Pettenkofer.....	54
1.8.4. Η Μέθοδος ηλεκτροχημικής ή ηλεκτρολυτικής αναγωγής - Axel Carelius Krefting.....	55
1.8.5. Η γέννηση της Επιστήμης της Μουσειακής Συντήρησης-Friedrich Rathgen.....	57
1.9. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20 ^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ.....	60
1.9.1. Ο Giacomo Boni και το 'Κίνημα εναντίον της Αποκατάστασης' στην Ιταλία	60
1.9.1.1. Συντήρηση ιστάμενων αρχαιολογικών καταλοίπων	61
1.9.1.2. Συντήρηση επιμέρους τμημάτων ιστάμενων αρχαιοτήτων: ασβεστοεπιχρίσματα και επιζωγραφισμένες γύψινες επιφάνειες.....	62
1.9.1.3. Συντήρηση κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων	62
1.9.1.3.1.Κεραμικά ευρήματα.....	62

1.9.1.3.2. Ευρήματα από σίδηρο.....	63
1.9.1.3.3. Ευρήματα από χαλκό και μπρούντζο.....	63
1.9.1.3.4. Ευρήματα από άργυρο.....	64
1.9.1.3.5. Ευρήματα από χρυσό.....	65
1.9.1.3.6. Ευρήματα από γυαλί.....	65
1.9.1.3.7. Ευρήματα από ξύλο και φυτικές ύλες.....	66
1.9.1.3.8. Οστά και ζωικά κατάλοιπα.....	67
1.9.1.4. Τελική διαμόρφωση ανασκαμμένου αρχαιολογικού χώρου.....	67
1.9.2. Ο <i>Gustavo Giovannoni</i> και η Επιστημονική Αποκατάσταση (<i>Restauro Scientifico</i>).....	68
1.10. Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ.....	71
1.10.1. Το Εργαστήριο Έρευνας στο Βρετανικό Μουσείο - <i>Alexander Scott</i>	71
1.10.2. <i>Harold Plenderleith</i>	73
1.11. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ.....	75
1.11.1. Το πρώτο Διεθνές «Συνέδριο για τη Μελέτη Επιστημονικών Μεθόδων για την Έρευνα και τη Συντήρηση των Έργων Τέχνης», Ρώμη 1930 (« <i>Conferenza Internazionale per lo Studio dei Metodi Scientifici applicati all' Esame e alla Conservazione delle Opere d' Arte</i> »).....	75
1.11.2. Η Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Προστασία και τη Συντήρηση των Μνημείων στην Αθήνα και ο Χάρτης των Αθηνών (1931).....	78
1.12. Το ΔΙΕΘΝΕΣ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ [INTERNATIONAL INSTITUTE FOR CONSERVATION (IIC)].....	80
1.13. Ο CESARE BRANDI ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ (TEORIA DEL RESTAURO).....	81
1.13.1. Ο <i>Cesare Brandi</i> και τα γλυπτά του Παρθενώνα.....	84
1.14. Το ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ [ISTITUTO CENTRALE DEL RESTAURO (ICR)].....	85
1.15. Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΧΑΡΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (1964).....	90
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΩΣ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ	93
2.1. ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	93
2.2. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΜΕΤΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΕΠΙ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ.....	94
2.3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΌΘΩΝΟΣ (1833-1863).....	95
2.3.1. <i>Εφορεία Ludwig Ross (1834-1836)</i>	96
2.3.2. <i>Εφορεία Κυριακού Πιπτάκη (1836-1863)</i>	98
2.3.3. Οι πρώτοι καλλιτέχνες-συντηρητές.....	100
2.3.3.1. B.K. Heller.....	100
2.3.3.2. Max Ernest Imhoff.....	100
2.3.3.4. G. Andreoli και A. Franchini.....	101
2.4. XAVIER LANDERER - ΞΑΒΕΡΙΟΣ ΛΑΝΔΕΡΕΡ (1809-1885): Ο ΠΡΩΤΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΗΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.....	103
2.4.1. <i>Αρχαιομετρικές έρευνες του Landerer</i>	105
2.4.1.1. Έρευνα ανασκαφικών ευρημάτων από ταφικά περιβάλλοντα.....	105
2.4.1.2. Αναλύσεις χρωστικών ουσιών εκτός ταφικού περιβάλλοντος.....	107
2.4.1.3. Διερεύνηση προστατευτικής πάτινας σε επιφάνειες μετάλλινων ευρημάτων.....	108
2.4.2. Έρευνες του <i>Xavier Landerer</i> σε ιστάμενα μνημεία.....	110
2.4.3. Διερεύνηση αρχαίων κατασκευαστικών τεχνολογιών τέχνηρων, γλυπτών και χρηστικών αντικειμένων.....	111
2.4.4. Μέθοδοι συντήρησης προτεινόμενες από τον <i>Landerer</i>	114
2.4.4.1. Χημικά μέσα για την εξυγίανση αρχαίων επιφανειών.....	114
2.4.4.2. Χημικά μέσα για τον καθαρισμό λιθογραφιών/χαλκογραφιών.....	115
2.4.4.3. Συνδυασμός χημικών και μηχανικών μέσων για τον καθαρισμό κεραμικών και μετάλλινων ευρημάτων.....	115
2.4.4.4. Μέθοδος μετατροπής δυσανάγνωστων κειμένων σωζόμενων πάνω σε οργανικούς φορείς σε αναγνώσιμα.....	116
2.4.4.5. Τεχνική αντικατάστασης γηρασμένου βερνικίου.....	117
2.5. ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ XAVIER LANDERER.....	117
2.6. ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ (1864-1884).....	119
2.6.1. Ο γυψοποιός <i>Napoleone Felice Martinelli</i> - <i>Μαρτινέλλης</i>	119

2.6.2. Πρόταση για εφαρμογή της μεθόδου της πυριτώσεως των λίθων (<i>silicatization des pierres</i>) για την προστασία της επιφάνειας των μνημείων της Ακρόπολης	120
2.7. Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΝΑΓΗ ΚΑΒΒΑΔΙΑ (1885-1909)....	121
2.8. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΔΑΦΝΙΟΥ	123
2.9. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (ΕΑΜ)	127
2.9.1. Παναγιώτης Καλούδης (1840-1917)	129
2.10. ΌΘΩΝ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ (1856-1922). Ο ΧΗΜΙΚΟΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ	132
2.10.1. Το έργο του Όθωνος Ρουσόπουλου στη συντήρηση των αρχαιοτήτων	133
2.10.1.1. Συντήρηση αρχαιολογικών ευρημάτων από χαλκό και κράματα του χαλκού. Η μέθοδος ηλεκτροχημικής αναγωγής του Όθωνος Ρουσόπουλου	133
2.11. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΩΝ ΜΕ ΙΧΝΗ ΧΡΩΣΤΙΚΩΝ	138
2.11.1. Στερέωση οργανικών υλικών.....	139
2.11.2. Απόπειρες συντήρησης επιφανειών στα Μνημεία της Ακρόπολης	139
2.11.3. Συντήρηση βυζαντινών τοιχογραφιών	143
2.11.4. Το περιπετειώδες εγχείρημα της συντήρησης των γραπτών στηλών της Δημητριάδος	144
2.12. ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΌΘΩΝΟΣ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ.....	149
2.13. ΜΕΤΑΞΥ ΔΥΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ (1910-1939)	150
2.14. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΤΟΥ 1931 ΚΑΙ Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΤΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΤΟΥ Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΡΟΠΟΥΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥΣ	151
2.15. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΕΓΓΕΛΗΣ (1870-1957)	153
2.15.1. Οι αρχαιομετρικές έρευνες του Κωνσταντίνου Ζέγγελη.....	154
2.16. ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΖΕΓΓΕΛΗ.....	160
2.16.1. Ο καθαρισμός του Εφήβου του Μαραθώνος.....	160
2.16.2. Συνεργασία Κωνσταντίνου Ζέγγελη και Νικολάου Μπαλάνου για τη συντήρηση των μνημείων της Ακρόπολης.....	162
2.16.3. Ο Κ. Ζέγγελης και οι Στήλες της Δημητριάδος	163
2.17. ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ Κ. ΖΕΓΓΕΛΗ	163
2.18. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (ΒΧΜ).	164

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ ΕΩΣ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ-1974 .....

3.1. ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	167
3.2. ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕ ΣΚΟΠΟ ΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΤΩΝ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ.....	169
3.2.1. Η ΣΧΟΛΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ -ΚΕΣ (1967-1969)....	172
3.2.2. ΟΙ ΣΧΟΛΕΣ ΔΟΞΙΑΔΗ (1969-1973)	175
3.2.3. 1974-ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: Η ΘΕΣΜΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ: ΊΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (ΚΣΑ), ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ(ΔΣΑ) ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΈΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΊΔΡΥΜΑ (ΤΕΙ) ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	177
3.3. ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΥΛΩΝΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ: ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΟ ΕΑΜ.....	180
3.3.1. Ανδρέας Παναγιωτάκης (1883-1957): στο μεταίχμιο των μεγάλων αλλαγών	183
3.3.2. Χρήστος Χατζηλιού (1921--1995).....	192
3.3.2. Τριάντης Στέλιος (1931-1999): Ο πρώτος Μουσειακός Καλλιτέχνης στο ΕΑΜ.....	197
3.4. ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΖΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (ΒΧΜ)	198
3.4.1. Η συντηρήτρια αρχαιοτήτων Θάλεια Παπαγεωργίου αφηγείται	200
3.4.2. Φώτης Ζαχαρίου (1909-2001): Ο «Ζωγράφος Αναστηλώσεων» στο ΒΧΜ	209
3.4.3. Ιωάννης (Γιάννης) Κολέφας (1927-1986): Η επιστημονική προσέγγιση στη συντήρηση των ψηφιδωτών.....	212
3.4.4. Αντώνης Γκλίνος (1936-1998): Ο πρωτοπόρος συντηρητής χαρτιού.....	214
3.4.5. Αναστάσιος (Τάσος) Μαργαριτόφ (1922-2014): Με άδεια ασκήσεως Αρ. 1	216
3.4.6. Σταύρος Μπαλτογιάννης (1929-2019): Συντήρηση υπό το πρίσμα της τέχνης	222

3.5. ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ	229
3.5.1. Ο Αντώνης Φουντουλάκης μιλά για τον Χρήστο Χατζηλιού.....	229
3.5.2. Αναμνήσεις Νίκου Ζία, Εφόρου Αρχαιοτήτων, Πρώην Προϊσταμένου της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων.....	230
3.5.3. Τάσος Μαγνήσαλης, Εμπειρικός-Συντηρητής, Εργαστήριο Συντήρησης Μετάλλου του ΕΑΜ	232
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ (1898) ΕΩΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1937). ΚΝΩΣΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ	236
4.1. ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	236
4.2. ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ (1898-1913).....	238
4.3. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ. ΕΦΟΡΕΙΑ ΙΩΣΗΦ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ ΚΑΙ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗ ΕΠΙ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ, 1898-1913.....	239
4.3.1. Αρχαιολογική νομοθεσία στην Κρήτη: «Διάταγμα περί αρχαιοτήτων».....	242
4.3.2. Διαχείριση των κινητών αρχαιοτήτων και η Αρχαιολογική Επιτροπή	244
4.3.3. Νομοθετικές προβλέψεις σχετικά με το προσωπικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.....	247
4.3.4. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Κρήτη κατά τον Μεσοπόλεμο	248
4.4. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ.....	250
4.4.1. Το κτήριο.....	250
4.4.2. Οι πρώτες συνεργασίες με άξονα την αρχαιομετρική μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων	252
4.4.3. Το εργαστήριο του Μουσείου Ηρακλείου.....	253
4.4.4. Οι τεχνίτες συγκολλητές ή επισκευαστές αρχαίων.....	255
4.5. ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	265
4.5.1. Η ανασκαφή της Κνωσού από τον Μίνωα Καλοκαιρινό (1878).....	265
4.5.2. Η ανασκαφή της Κνωσού από τον Arthur Evans (1900)	267
4.6. ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ	270
4.6.1. Πρώτη περίοδος επεμβάσεων στην Κνωσό (1900-1904) Αρχιτέκτονας: Theodore Fyfe (1875-1945).....	272
4.6.1.1. Στέγαση Αίθουσας του Θρόνου και Εσωτερικού Ιερού (1901).....	273
4.6.1.2. Βασιλικά Διαμερίσματα (Royal Quarters).....	275
4.6.1.3. Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Grand Staircase)	275
4.6.1.4. Ανατολικός-Δυτικός Διάδρομος (East-West Corridor)	276
4.6.1.5. Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων (Hall of the Double Axes).....	276
4.6.1.6. Μέγαρο της Βασίλισσας (Queen's Hall)	278
4.6.1.7. Άλλες αίθουσες στην περιοχή του Μεγάρου της Βασίλισσας (Rooms in the Queen's Hall area)	278
4.6.1.8. Προθάλαμος των Ξύλινων Δοκών (Lobby of the Wooden Posts)	280
4.6.1.9. Ο τοίχος αντιστήριξης της Κεντρικής Αυλής (Central Court) (1902).....	280
4.6.1.10. Επεμβάσεις αποκατάστασης στον χώρο του Θεάτρου (Theatral Area) (1903).....	281
4.6.1.11. Κεκλιμένη στέγη στην Αίθουσα του Θρόνου (Throne Room) (1904).....	281
4.6.1.12. Κεκλιμένη στέγη στο Ιερό των Διπλών Πελέκεων (Shrine of the Double Axes)	282
4.6.1.13. Κεκλιμένη στέγη στην Αποθήκη των Γιγαντιαίων Πίθων (Magazines of the Giant Pithoi).....	283
4.6.1.14. Κριτική αποτίμηση του έργου του Fyfe.....	283
4.6.2. Δεύτερη περίοδος επεμβάσεων (1905-1910). Αρχιτέκτονας: Christian Charles Tyler Doll (1880-1955).....	285
4.6.2.1. Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Grand Staircase) (1905).....	286
4.6.2.2. Μέγαρο της Βασίλισσας (Queen's Hall) (1908)	288
4.6.2.3. Καλλωπιστήριο (Room of the Plaster Couch) (1908).....	289
4.6.2.4. Ανατολικός-Δυτικός Διάδρομος (East-West Corridor) (1908).....	289
4.6.2.5. Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Grand Staircase) (1910).....	290
4.6.2.6. Οι διάδρομοι των Βασιλικών Διαμερισμάτων και η Σκάλα Υπηρεσίας (Corridors of the Royal Hall and the Service Staircase) (1910)	290
4.6.2.7. Κριτική αποτίμηση του έργου του Doll.....	291
4.6.3. Τρίτη περίοδος επεμβάσεων (1922-1930). Αρχιτέκτονας: Piet Christian Leonardus de Jong (1887-1967)	293

4.6.3.1. Αποθήκες νότια της Αίθουσας του Θρόνου (Magazines South of the Throne Room) (1922)....	294
4.6.3.2. Βαθμιδωτό Πρότυλο (Stepped Portico) (1923)	294
4.6.3.3. Αποκαταστάσεις μεταξύ των ετών 1924-1927	295
4.6.3.3.1. Δυτική Πτέρυγα (West Wing) (1925).....	296
4.6.3.3.1. Προστώο με τις Κολώνες (Pillared Portico) (1925).....	297
4.6.3.3.2. Νότια Όψη (South Front) (1925)	297
4.6.3.4. Οι αποκαταστάσεις του 1928	297
4.6.3.4.1. Λότζια και αναθεώρηση προγενέστερων επεμβάσεων στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Loggia and the Grand Staircase).....	298
4.6.3.4.2. Η Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων (Hall of the Double Axes)	298
4.6.3.4.3. Άλλες επεμβάσεις του de Jong το 1928	299
4.6.3.5. Οι επεμβάσεις του 1929.....	300
4.6.3.5.1. Η Βόρεια Δεξαμενή των Καθαμών (North Lustral Basin).....	300
4.6.3.5.2. Ο Βόρειος Διάδρομος (North Corridor).....	301
4.6.3.5.3. Στέγαση των Δυτικών Αποθηκών (West Magazines)	301
4.6.3.6. Οι επεμβάσεις του 1930.....	302
4.6.3.6.1. Βόρειος Διάδρομος (North Corridor).....	302
4.6.3.6.2. Αίθουσα του Θρόνου (Throne Room)	303
4.6.3.7. Κριτική αποτίμηση του έργου του de Jong.....	304
4.7. Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΝΩΣΟ	306
4.8. ΕΦΟΡΕΙΑ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ (1928-1937)	308
4.8.1. Η συντήρηση στην Κρήτη επί εφορείας Μαρινάτου	316

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΑΠΟ ΤΟ 1938 ΕΩΣ ΤΟ 1974. ΚΝΩΣΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ..... 321

5.1. ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	321
5.2. 1938-1944. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ.....	323
5.2.1. 1938-1939: Το μεταβατικό διάστημα μεταξύ εφορείας Σπυρίδωνος Μαρινάτου και εφορείας Νικολάου Πλάτωνος.....	323
5.2.2. Έναρξη της εφορείας του Νικολάου Πλάτωνος (1939-1962).....	328
5.2.3. 1939-1940: Στη σκιά του Πολέμου.....	332
5.2.4. 1941-1944: Στη δίνη του Πολέμου: Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου θύμα των πολεμικών επιχειρήσεων	334
5.2.5. Οι δυνάμεις Κατοχής στην Κνωσό.....	338
5.2.6. Η συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού κατά τη διάρκεια της Κατοχής	342
5.3. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ, ΕΠΙ ΕΦΟΡΕΙΑΣ Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ (1945-1962)	345
5.3.1. Προσωρινές εργασίες συντήρησης σε ιστάμενα μνημεία	347
5.3.2. Η μέθοδος των επεμβάσεων	351
5.4. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΝΩΣΟ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1945-1950	353
5.5. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΕΠΕΒΑΣΕΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΝΩΣΟ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1951-1962	358
5.5.1. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1951.....	370
5.5.2. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1952.....	371
5.5.3. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1953.....	371
5.5.4. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1954.....	372
5.5.5. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1955.....	393
5.5.6. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1956.....	416
5.5.7. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1957.....	428
5.5.8. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1958.....	429
5.5.9. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1959.....	431
5.5.10. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά τα έτη 1960 έως 1962	434
5.6. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗΣ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	434
5.6.1. Η συμβολή των συντηρητών στην οργάνωση της μεταπολεμικής έκθεσης του Μουσείου Ηρακλείου	437
5.7. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ.....	442

5.8. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ISTITUTO CENTRALE DEL RESTAURO ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	444
5.8.1. Ο συντηρητής του ICR Ali Riza Caravella	446
5.8.2. Η συντήρηση των τοιχογραφιών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Μια νέα προσέγγιση	448
5.8.3. Εφαρμογή αναστρέψιμης μεθόδου αποκατάστασης και παρουσίασης των τοιχογραφιών ή ... 'Νέα τακτοποιήσις των τεμαχίων μινωικών τοιχογραφιών'	449
5.8.4. Η συντήρηση της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας	451
5.8.5. Συντήρηση δαπέδου από τη Φαιστό	456
5.9. ΟΙ ΣΥΝΤΗΡΗΤΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	457
5.9.1. Η κυρίαρχη μορφή του Ζαχαρία Κανάκη (1903-1971)	457
5.9.2. Ιωάννης Μεραμβελιωτάκης (1923-1986)	466
5.9.3. Το ζήτημα των αισθητικών απαιτήσεων στις επεμβάσεις συντήρησης. Ο Θωμάς Φανουράκης στο Μουσείο Ηρακλείου	467
5.9.4. Προκήρυξη διαγωνισμού για την πρόσληψη τεχνικού προσωπικού	468
5.9.5. Ο Σπύρος Βασιλάκης και ο Ali Riza Caravella εκπαιδεύουν εμπειρικούς συντηρητές	469
Ο Σπύρος Βασιλάκης, πατέρας του Εφόρου Αρχαιοτήτων Αντώνη Βασιλάκη, ήταν τεχνίτης και εργάστηκε αποκλειστικά σε ιστάμενα μνημεία όχι μόνο της Κρήτης. Ο Βασιλάκης είχε εκπαιδευτεί στη συντήρηση των μνημείων ήδη στη δεκαετία του 1920 στην Κνωσό κοντά στον Έβανς. Συνέχισε να εργάζεται με τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή μέχρι το 1975 σε ανασκαφές και στερεώσεις μνημείων στην Κνωσό, στο Παλαίκαστρο, στη Μύρτο, στο Λευκαντί, στη Μήλο, στη Σπάρτη.	469
5.10. 1960-1977: ΕΦΟΡΕΙΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ	470
5.10.1. Συντήρηση του προϊστορικού ανακτόρου της Κνωσού επί εφορείας Στυλιανού Αλεξίου ...	471
5.11. 1960-1970: Ο ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ	473
5.12. Ο ΑΝΤΩΝΗΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	477
5.13. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ – ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ	482
5.13.1. Ο Μπάμπης Μεραμβελιωτάκης μιλά για τον θείο του Ζαχαρία Κανάκη	482
5.13.2. Συνέντευξη του Αντώνη Φουντουλάκη (Μάιος 2013)	483
5.13.3. Συνέντευξη Μιχάλη Λαμπάκη, Εργάτη Αναστηλώσεων Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Κρήτης, επί εφορείας Ν.Πλάτωνος και Στ.Αλεξίου (Ιανουάριος 2013)	484
5.13.4. Συνέντευξη συντηρητή Τάκη Μόσχου (Ιανουάριος 2013)	485
5.13.5. Συνέντευξη εμπειρικού συντηρητή Κωνσταντίνου Νικάκη (Μάιος 2013)	486
5.13.6. Ο Αρχιτεχνίτης Νίκος Δασκαλάκης (Ιούνιος 2014)	488
5.13.7. Συνέντευξη του εμπειρικού συντηρητή-τ. προϊσταμένου του Τμήματος Συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Παναγιώτη Σιναδινάκη (Ιανουάριος 2013)	489
5.13.8. Συνέντευξη τ. Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων Κρήτης και Διευθυντή Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Στυλιανού Αλεξίου (Φεβρουάριος 2013)	492
ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	494
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	504
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	504
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	517
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	529
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	531

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί ένα πολυδιάστατο επιστημονικό πεδίο συνεχώς εξελισσόμενο μέσω επιστημονικών μεθοδολογιών, που βασίζονται στην επιστημονική έρευνα. Κάθε εμπλεκόμενος στον τομέα της διαχείρισης των μνημείων σήμερα είναι εξοικειωμένος με τις σύγχρονες αρχές της επιστήμης της συντήρησης και τις πρακτικές που αυτή εμπεριέχει

Πρόκειται για μια σχετικά νέα εφαρμοσμένη επιστήμη, που γεννιέται επισήμως στην Ευρώπη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με ένα και μοναδικό στόχο: την παράταση της ζωής των μνημείων της ανθρωπότητας. Φυσικά κάτι τέτοιο δεν ήταν ξεκάθαρο εξαρχής. Η συντήρηση των μνημείων είναι προϊόν κοινωνικών ζυμώσεων, με στοιχεία από άλλες επιστήμες και η ορθή εφαρμογή της εξαρτάται από παράγοντες, όπως η καλή κατάρτιση του συντηρητή σε εξειδικευμένα θετικά και θεωρητικά επιστημονικά πεδία, η αισθητική οξυδέρκεια και η υψηλού επιπέδου χειρωνακτική δεξιότητα.

Στην Ελλάδα η μνημειακή συντήρηση ως πρακτική και ως επιστήμη εμφανίζεται παράλληλα με την αρχαιολογική έρευνα με τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους και η πορεία της είναι συνυφασμένη με την πορεία των ανθρώπων που την εφήρμοσαν. Η συντήρηση στην Ελλάδα εξελίχθηκε εντελώς διαφορετικά από ό, τι στην Ευρώπη, αν και είναι βαθύτατα επηρεασμένη από την ευρωπαϊκή πορεία της επιστήμης.

Η επαγγελματική ενασχόληση στο πεδίο της συντήρησης των αρχαιοτήτων στη σύγχρονη Ελλάδα αναδεικνύει σχεδόν αμέσως την απουσία της αφήγησης της ιστορικής πορείας του επιστημονικού αυτού πεδίου. Η έλλειψη της ιστορικής γνώσης του επαγγελματικού κλάδου, τον οποίο κανείς ακολουθεί, μπορεί να συμβάλλει στην αίσθηση απουσίας της επαγγελματικής ταυτότητας. Ειδικά στη συντήρηση, εξαιτίας και της σύνθετης φύσης της επιστήμης, κάτι τέτοιο είναι πολύ εύκολο να συμβεί.

Η μη καταγραφή των γεγονότων της συντήρησης στην Ελλάδα έχει επιπτώσεις ακόμα και σε πρακτικό επίπεδο. Ο σχεδιασμός του αποτελεσματικού προγράμματος συντήρησης ενός μνημείου, προϋποθέτει σε μεγάλο βαθμό την γνώση των επεμβάσεων που έχουν προηγηθεί, ειδικά όταν ένα μεγάλο μέρος της παθολογίας των μνημείων στην Ελλάδα οφείλεται σε προηγούμενες επεμβάσεις. Άρα η γνώση του παρελθόντος ενός μνημείου μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην οργάνωση της στρατηγικής για την συντήρησή του και να αποτελέσει αυτομάτως ένα κομμάτι της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας στο πεδίο.

Η παρούσα έρευνα αποτελεί την πρώτη συστηματική καταγραφή της ιστορίας της ελληνικής συντήρησης στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία. Στόχος της είναι να συμβάλλει στην απάντηση πρακτικών ερωτημάτων, που προκύπτουν καθημερινά στο πεδίο και αφορούν σε υλικά και τεχνικές συντήρησης του παρελθόντος και να εξηγήσει παλαιότερες προσεγγίσεις συντήρησης, καθώς και να συμβάλλει στην κατανόηση της φύσης της επιστήμης της συντήρησης και της επαγγελματικής υπόστασης των επαγγελματιών συντηρητών.

ABSTRACT

The conservation of the cultural heritage is a multidimensional scientific field which is constantly evolving through scientific methodologies based on scientific research. Any professional who is nowadays active in the sector of the management of monuments, is familiar with the modern principles of conservation science and its practices.

Heritage conservation is a relatively new applied science. It emerged in late 19th century Europe with the aim to prolong the life of the monuments. Of course this was not obvious from the very beginning. Monumental conservation is a product of social fermentation and it has borrowed elements from other scientific fields. Its successful application requires a proficiency in specialized scientific fields, an aesthetic insight and manual skills of high standards on behalf of the conservator.

In Greece monumental conservation as an applied science and as a practice in the field, emerges simultaneously to archaeological science, as soon as the Modern Greek state is formed and its course is closely associated with the course of the people who applied it. Conservation in Greece has evolved differently rather than in Europe and its historic course has not been recorded, neither has that of the people who participated in it, until today.

Being an active conservator in modern Greece, one immediately realizes the lack of the narrative of the historic route of scientific conservation. The absence of historic awareness of the professional field one follows, may contribute to the rising of a sense of absence of professional identity. Particularly in the professional field of conservation such thing may occur very easily due to its complex nature.

The non-recording of the facts of conservation in Greece has also had an impact on a practical level. Effective conservation planning for a monument presupposes to a large extent, knowledge of the previous interventions that it has undergone, particularly when these have affected its pathology. Therefore awareness of a monument's past may contribute to the organization of a strategic plan for its conservation and constitute part of the current scientific research in the field of conservation.

The current research constitutes the first systematic recording of the history of Greek conservation in Greek literature. It aims at contributing to answering practical questions that arise in situ on a daily basis and concern conservation materials and techniques of the past and also to explain previous conservation ethics. Finally it aims at contributing to the comprehension of conservation's nature as a scientific field and the professional status of the Greek conservators.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα εργασία είναι το αποτέλεσμα μακρόχρονης έρευνας και ένα φωτεινό παράδειγμα της δύναμης της συνεργασίας. Η αφήγηση της ιστορίας της συντήρησης των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα και στην Κρήτη αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση, γιατί δεν καταγράφηκε συστηματικά από εκείνους που την εξάσκησαν, με αποτέλεσμα τα γεγονότα που την συνθέτουν να χρειάζεται να αλιευτούν από διάσπαρτο αρχειακό υλικό και κατά ένα μεγάλο ποσοστό, από τις μνήμες των ανθρώπων. Των ανθρώπων που έγιναν πρωταγωνιστές και μοναδικοί εκπρόσωποι μιας εποχής συχνά χωρίς να το συνειδητοποιούν και οι οποίοι άνοιξαν τα σπίτια, τα εργαστήριά τους, τα αρχεία τους και τις καρδιές τους για να μοιραστούν τις εμπειρίες και τις αναμνήσεις τους μαζί μου. Ευχαριστώ λοιπόν για τις...χειμαρρώδεις συνεντεύξεις, που μου παραχώρησαν τους: Τάσο Μαργαριτώφ, Σταύρο Μπαλτογιάννη, Θάλεια Παπαγεωργίου, Στυλιανό Αλεξίου, Νίκο Ζία, Μιχάλη Λαμπάκη, Παναγιώτη Σιναδινάκη, Αντώνη Φουντουλάκη, Κωνσταντίνο Νικάκη, Τάσο Μαγνήσαλη, Γιάννη Ρογδάκη, Τάκη Μόσχο και Νίκο Δασκαλάκη.

Ευχαριστώ ακόμα τους ανθρώπους που με καθοδήγησαν από την αρχή και έως το τέλος της διαδικασίας χορηγώντας μου πολύτιμες πληροφορίες για τα πρόσωπα και τα γεγονότα του παρελθόντος καθώς και στοιχεία από τα προσωπικά τους αρχεία. Οι άνθρωποι αυτοί είναι: ο Αντώνης Βασιλάκης, η Αλεξάνδρα Καρέτσου, ο Νίκος Μίνω, η Κατερίνα Αθανασάκη και ο Χρήστος Ντούμας. Οφείλω ευχαριστίες και στους απογόνους σημαντικών πρωταγωνιστών, όπως τον Άκη Μαργαριτώφ υιό του Τάσου Μαργαριτώφ για την άμεση ανταπόκρισή του σε θέματα σχετικά με έργο του πατέρα του, τον ανιψιό του Ζαχαρία Κανάκη και του Ιωάννη Μεραμβελιωτάκη κ. Μπάμπη Μεραμβελιωτάκη για τη χορήγηση συνέντευξης και τον κ. Ελευθέριο Πλάτωνα, γιο του Νικολάου Πλάτωνος, για την χορήγηση τμήματος του αρχείου του πατέρα του καθώς και του φωτογραφικού του αρχείου.

Ευχαριστώ τον Επίτιμο Διευθυντή του ΑΜΗ Γεώργιο Ρεθεμιωτάκη για την άδεια που μου παραχώρησε για τη μελέτη του φωτογραφικού υλικού των επεμβάσεων στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού επί Ν. Πλάτωνος, αλλά και για τη θετική του εισήγηση, η οποία μαζί με εκείνη της σημερινής Διευθύντριας του ΑΜΗ Στυλιανής Μανδαλάκη, την οποία επίσης ευχαριστώ, εξασφάλισε τη χορήγηση εκπαιδευτικής άδειας για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Ευχαριστώ ακόμα την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου Βασιλική Συθειακάκη για τη διευκόλυνση που μου παρείχε στην πρόσβαση και μελέτη του ιστορικού αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης. Ευχαριστώ τον Κώστα Χρηστάκη για τη βοήθειά του σε θέματα ονομασίας των χώρων της Κνωσού. Είμαι ακόμα ευγνώμων σε όλους τους υπαλλήλους και τους υπεύθυνους των αρχείων, τα οποία διερεύνησα, για τον ζήλο με τον οποίο συνεργάστηκαν μαζί μου.

Καίρια υπήρξε η συμβολή ενεργών σήμερα στο πεδίο της συντήρησης συναδέλφων συντηρητών, όπως συντηρήτριας έργων τέχνης του ΑΜΗ Ελένης Παπαδάκη για τα θέματα συντήρησης των προϊστορικών τοιχογραφιών της Κρήτης και των συναδέλφων Κωστή Πατεδάκη, Μιχάλη Παπαγιαννάκη, Γεώργιο Μαράκη και Ιωάννη Μπαλή, οι οποίοι με στήριξαν και με βοήθησαν σε θέματα πρακτικής φύσεως. Επίσης, χρωστάω θερμές ευχαριστίες στους συντηρητές του ΕΑΜ Γεωργιάννα Μωραΐτου για το γεγονός ότι ήταν πάντα διαθέσιμη για επικοινωνία και μοίρασμα ιστορικών γνώσεων, αλλά και στους Γεωργία Καραμαργιού και Γεράσιμο Μακρή για την καθοδήγησή τους στην αρχή της έρευνας.

Όσον αφορά στη μελέτη ξενόγλωσσων κειμένων και εγγράφων, αυτή θα ήταν αδύνατη δίχως την αρωγή των Ingrid Andriaens και Karin Mitter στις μεταφράσεις των γερμανικών κειμένων και της Δήμητρας Καψιμάλλη για τις μεταφράσεις των ιταλικών κειμένων και τους χρωστά θερμές ευχαριστίες για αυτό. Ευχαριστώ τον Πολιτιστικό Σύλλογο Καταλαγαρίου

και την οικογένεια Γρηγορίου Ζηδιανάκη για την ευγενική παραχώρηση του φωτογραφικού αρχείου του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi από την περίοδο της γερμανικής Κατοχής.

Οι παρακάτω φίλοι και συγγενείς έχουν συνδράμει με τη σταθερή παρουσία τους και τη συναισθηματική και πρακτική στήριξή τους σε κρίσιμες στιγμές της ζωής μου κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής: Δήμητρα Καψιμάλλη, Παρασκευή Κατσούλη, Κυριακή Δανιγγέλη, Χρυσούλα Αλεξανδράκη, Βασιλική Καψιμάλλη, Παπαδόπουλος Άγγελος, Κατερίνα Αλεξάκη, Κωνσταντίνα Ταγκλή, Γεώργιος Φανουριάκης, Ειρήνη Σιναδινάκη, Βασιλική Σερέτη, Κωνσταντίνα Πλιάκα, Γεωργία Πλιάκα και Φώτης Κατέβας.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω θερμές ευχαριστίες στους ακόλουθους:

Την καθηγήτρια Φανή Μαλλούχου-Tufano η οποία ήταν και η εμπνεύστρια του θέματος αυτής της διδακτορικής διατριβής, των βημάτων σχεδιασμού και της διάρθρωσης του περιεχομένου της. Επίσης παρακολούθησε και διακριτικά καθοδήγησε την εξελικτική της πορεία. Στήριξε την προσπάθεια, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις δυνατότητες αλλά και τις αδυναμίες μου και επενέβη με καίριο και εποικοδομητικό τρόπο, όταν κατέστη αναγκαίο, πάντοτε με γνώμονα την ακρίβεια των αποτελεσμάτων της έρευνας και την αρτιότητα της τελικής δουλειάς. Πέρα από την επιστημονική συμβολή της και τη θετική της διάθεση, η κ. Μαλλούχου-Tufano διαχειρίστηκε με ευαισθησία προσωπικά ζητήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της συνεργασίας μας και την ευχαριστώ ιδιαίτερω για αυτό.

Τα υπόλοιπα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής καθηγήτριες Παγώνα (Νόνη) Μαραβελάκη και Κατερίνα Κόπακα για τις χρήσιμες πληροφορίες και υποδείξεις τους. Ευχαριστώ ιδιαίτερω την κ. Μαραβελάκη για την ιδέα της όσον αφορά στη συγκρότηση του συγκεντρωτικού πίνακα υλικών και τεχνικών συντήρησης.

Τον σύντροφό μου Βασίλη Βαλαβάνη, για την ανεπιφύλακτη και πολυεπίπεδη στήριξή του, τις συμβουλές και τις ιδέες του, αλλά κυρίως για τη θετική και συστηματική παρουσία του.

Τους γονείς μου Φώτη και Πανούλα Δελή καθώς και τον αδερφό μου Σωτήρη. Όπως υπήρξαν πάντοτε στο πλάι μου και αποτέλεσαν την κρυφή δύναμη πίσω από κάθε μου βήμα, έτσι και τώρα στήριξαν και αυτή τη δύσκολη προσπάθεια με την αγάπη και την αισιοδοξία τους.

Η διατριβή αυτή αφιερώνεται στην κόρη μου Αντιγόνη-Μαρία Ηλιοπούλου, η ύπαρξη της οποίας αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί κινητήριο δύναμη όχι μόνο για την εκπόνηση αυτής της διδακτορικής διατριβής, αλλά για κάθε προσπάθειά μου. Της την αφιερώνω λοιπόν, με την ευχή να αγαπήσει τις επαγγελματικές της επιλογές όσο αγάπησα κι εγώ τη συντήρηση των αρχαίων μνημείων και με την ελπίδα να επιλέξει δρόμους που θα την οδηγήσουν σε ένα τέτοιο μοναδικό ταξίδι.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«...Τι να έχει μέσα αυτό το κονίαμα και πότε να μπήκε;...», «...Κανένας διαλύτης δεν αφαιρεί ετούτο το γλιστερό στρώμα που καλύπτει ολόκληρη την επιγραφή...», «...Άραγε πού να βρίσκεται το όριο μεταξύ συμπλήρωσης και αυθεντικού;...», «...Τι ξέρουμε για την ιστορία των επεμβάσεων; Υπάρχει καμιά παλιά φωτογραφία; Κανένα παλιό ημερολόγιο;...»¹

«Η ιστορία είναι ασπίς και δόρυ»²

Συνηθίζεται οι διατριβές να ξεκινούν με ένα απόσπασμα ποιητικό ή λογοτεχνικό ή με ένα σοφό ρητό, που προϋδεάζει τον αναγνώστη για το τι θα επακολουθήσει. Η παρούσα διατριβή ξεκινά με αποσπάσματα πραγματικών διαλόγων σε ένα συνηθισμένο έργο συντήρησης και δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, αφού αποτελεί προϊόν ανάγκης που δημιουργήθηκε στην γράφουσα κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής της πορείας στη συντήρηση των αρχαίων ελληνικών μνημείων. Ερωτήματα που εκφράστηκαν κατά τη διάρκεια επεμβάσεων συντήρησης σε αρχιτεκτονικά μνημεία ή σε αντικείμενα αρχαιολογικών συλλογών και αφορούσαν κατά κύριο λόγο σε υλικά και τεχνικές συντήρησης του παρελθόντος και έμεναν συνήθως μετέωρα, αφού κανείς δεν μπορούσε να τα απαντήσει με σιγουριά παρά μόνο να εικάσει.

Πέρα από την αναζήτηση πληροφοριών και στοιχείων που θα διευκόλυναν κάπως την επαγγελματική μας ρουτίνα και θα διασφάλιζαν τη μακροζωία των έργων τέχνης που είχαμε στα χέρια μας, είχε αναδυθεί και μια ακόμα ανάγκη: εκείνη της αφήγησης της ιστορίας των συντηρητών, των τεχνιτών, των συγκολλητών, των επισκευαστών αρχαίων, των χημικών των μουσείων ή όπως αλλιώς είχαν ονομαστεί οι άνθρωποι που είχαν φροντίσει τα μνημεία στο παρελθόν. Η ιστορία της ελληνικής συντήρησης έπρεπε να ειπωθεί, έτσι ώστε όλοι εμείς που την υπηρετούμε καθημερινά να έχουμε ένα σημείο αναφοράς και την αίσθηση μιας επαγγελματικής ‘πατρίδας’, ειδικά σε στιγμές που χρειαζόταν να καταστήσουμε κοινωνούς, όσον αφορά τη συντήρηση των μνημείων επαγγελματίες και επιστήμονες από άλλα πεδία, μια ομολογουμένως πολύ δύσκολη πλευρά της δουλειάς του συντηρητή.

Σκοπός

Ο σκοπός της συγκεκριμένης διατριβής είναι διττός: Αφενός να καταγράψει μέρος της ιστορίας της συντήρησης στην Ελλάδα μέσα από επιστημονικά τεκμηριωμένες διαδικασίες και να παραθέσει πληροφορίες για τα υλικά και τις τεχνικές συντήρησης που εφαρμόστηκαν κατά περιόδους σε επιλεγμένα ελληνικά αρχιτεκτονικά μνημεία και σε αρχαιολογικές συλλογές, - και συγκεκριμένα στο προϊστορικό ανάκτορο της Κνωσού και στη συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου-, καθώς και για τις ιδεολογικές προσεγγίσεις που διαμόρφωσαν τις επεμβάσεις και για τη σύνδεση όλων των παραπάνω με ό,τι είχε προηγηθεί στην Ευρώπη. Αφετέρου να καταγράψει συστηματικά τα υλικά και τις τεχνικές συντήρησης που χρησιμοποιήθηκαν στην Ελλάδα και στην Ευρώπη από την περίοδο της ανάδυσης της συντήρησης των αρχαιοτήτων ως ξεχωριστού επιστημονικού κλάδου στο τέλος του 19^{ου} αι. έως τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

¹ Πραγματικές ερωτήσεις κατά τη διάρκεια επεμβάσεων συντήρησης.

² Ευθυμίου, Μ., *Μόνο λίγα χιλιόμετρα. Ιστορίες για την Ιστορία*, 2018, 66.

² Ευθυμίου, Μ., *Μόνο λίγα χιλιόμετρα. Ιστορίες για την Ιστορία*, 2018, 66.

Πρωτοτυπία-Συμβολή στην επιστημονική έρευνα

Η πρωτοτυπία της παρούσας έρευνας έγκειται στο γεγονός, ότι αποτελεί την πρώτη συστηματική καταγραφή έστω και μέρους της ιστορίας της ελληνικής συντήρησης στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία. Επίσης αποτελεί την πρώτη απόπειρα συγκέντρωσης των υλικών και των τεχνικών συντήρησης που έχουν χρησιμοποιηθεί στον Ελλαδικό χώρο αλλά και στην Ευρώπη ειδικά στην περίοδο της μετάβασης από την αποκατάσταση στη συντήρηση.

Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μια εργασία ιστορικής φύσεως, της οποίας η συνεισφορά θα αναμενόταν να είναι κυρίως θεωρητική, οι παραπάνω πληροφορίες θα συνεισφέρουν στο επίπεδο της πρακτικής εφαρμογής της συντήρησης, καθώς θα είναι δυνατό για κάθε συντηρητή ή κάθε άλλο ενδιαφερόμενο να αναζητήσει στο κείμενο πληροφορίες σχετικά με υλικά και τεχνικές συντήρησης του παρελθόντος. Έτσι θα διευκολυνθούν όλα τα στάδια ενός προγράμματος συντήρησης, συμπεριλαμβανομένων της συνολικής προσέγγισης, της διάγνωσης παθολογίας και φθοροποιών παραγόντων και διαδικασιών, αλλά και του σχεδιασμού προληπτικών και επεμβατικών μέτρων συντήρησης.

Οι πληροφορίες δεν είναι διαθέσιμες μόνο μέσω του κειμένου αλλά και μέσω ένθετου εγχειριδίου, στο οποίο θα είναι συγκεντρωμένες οι πληροφορίες που αφορούν στα υλικά, τις τεχνικές, τα μνημεία, τις χρονολογίες και τις πηγές. Το εγχειρίδιο-εργαλείο, το οποίο επισυνάπτεται στην παρούσα διατριβή σε έντυπη μορφή, είναι διαθέσιμο ηλεκτρονικά σε μορφή Excel. Ο πίνακας θα είναι ανοιχτός σε μελλοντικούς ερευνητές, οι οποίοι θα μπορούν, αν το επιθυμούν, να προσθέτουν νέα στοιχεία, καθώς το μέχρι στιγμής περιεχόμενό του, συμπεριλαμβάνει αποκλειστικά τα στοιχεία που συλλέχθηκαν από την παρούσα έρευνα και τις πηγές της.

Επίσης, η διατριβή θα είναι ένα χρήσιμο εργαλείο στην εκπαίδευση των νέων επαγγελματιών συντηρητών, οι οποίοι θα μπορούν μέσω της γνώσης της ιστορίας του επαγγέλματός τους να αποκτήσουν μια καθαρή εικόνα της φύσης της επιστήμης την οποία θα υπηρετήσουν και να συνειδητοποιήσουν την ευθύνη που επιφυλάσσει η εφαρμογή της.

Τέλος, κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της συγκεκριμένη επιστημονικής έρευνας η γράφουσα εντόπισε πληθώρα νέων ερευνητικών πεδία για υποψήφιους μελετητές, ανοίγοντας έτσι δρόμους για μελλοντική έρευνα στην ιστορία της ελληνικής συντήρησης.

Μεθοδολογία

Όσον αφορά στη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, η γράφουσα θεωρεί σημαντικό να τονισθεί ότι η συγκεκριμένη αφήγηση της ιστορίας της ελληνικής συντήρησης είναι προσωποκεντρική, εστιάζει δηλαδή στις προσωπικές ιστορίες των ανθρώπων. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην φύση της έρευνας και στις κύριες πηγές των πληροφοριών, που ήταν τα ιστορικά διοικητικά αρχεία (ελλείπει ημερολογίων ή καταγραφής επεμβάσεων συντήρησης) και οι προσωπικές συνεντεύξεις.

Όσον αφορά στην χρονική περίοδο, με εξαίρεση το πρώτο κεφάλαιο το οποίο αναφέρεται στην Ευρώπη και δεν εξετάζεται υπό χρονικό πρίσμα, στα υπόλοιπα τέσσερα κεφάλαια η εξιστόρηση των γεγονότων εστιάζει σε δύο κύριες χρονικές περιόδους: για την Ελλάδα από την ίδρυση του νέου Ελληνικού κράτους και για την Κρήτη από την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας έως την περίοδο της Μεταπολίτευσης, το 1974.

Προκειμένου να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της διατριβής, η γράφουσα παρακολούθησε για χρονικό διάστημα ενός εξαμήνου (Ακ. Έτος 2012-2013) τα μαθήματα της επιβλέπουσα

καθηγήτριας κ. Μαλλούχου-Tufano στο Πολυτεχνείο Κρήτης σχετικά με την Ιστορία και Θεωρία της Αποκατάστασης, καθώς και μαθήματα της ιταλικής γλώσσας κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους της έρευνας, κυρίως για την αναζήτηση πληροφοριών στο αρχείο του Istituto Centrale del Restauro της Ρώμης.

Η ακριβής μεθοδολογία εκπόνησης της διατριβής συμπεριλαμβάνει:

1. Βιβλιογραφική αποδελτίωση της σχετικής βιβλιογραφίας, ελληνικής και ξενόγλωσσας
2. Αρχειακή έρευνα. Η αναζήτηση πληροφοριών σε ιστορικά διοικητικά αρχεία, αρχεία μουσείων, αρχαιολογικών σχολών κλπ, αποτέλεσε θεμέλιο της μεθοδολογίας της παρούσας έρευνας. Τα αρχεία στα οποία πραγματοποιήθηκε αναζήτηση είναι τα ακόλουθα:
  - Αρχείο Μουσείου Ηρακλείου-Εφορείας Ηρακλείου (ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου)
  - Αρχείο Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής (BSA)
  - Αρχείο Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας (SAIA)
  - Αρχείο Istituto Centrale del Restauro της Ρώμης, (ICR)
  - Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΑΕΕ)
  - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, (ΕΛΙΑ)
  - Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)
  - Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ)
  - Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (ΕΑΜ)
  - Αρχείο Ιστορικού Μουσείου Κρήτης (ΙΜΚ)
  - Αρχείο Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (ΒΧΜ)
  - Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής.
3. Έρευνα σε ψηφιακά αρχεία:
  - Ψηφιακό αρχείο βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.
  - Ψηφιακό αρχείο Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
  - Προσωπικά αρχεία: Αρχειακό υλικό από το προσωπικό αρχείο του Εφόρου και βασικού συντελεστή στη συντήρηση των μνημείων της Κρήτης, από το 1938 έως το 1962, Νικολάου Πλάτωνος, παραχωρήθηκε στην ερευνήτρια από τον γιό του Ελευθέριο Πλάτωνα, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Επίσης υλικό παραχωρήθηκε από το προσωπικό αρχείο του Επίτιμου Διευθυντή της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων Νικολάου Μίνω καθώς και από το προσωπικό φωτογραφικό αρχείο της παλαιμάχης συντηρήτριας Θάλειας Παπαγεωργίου. Τέλος, από τον Πολιτιστικό Σύλλογο Καταλαγαρίου παραχωρήθηκε στην γράφουσα φωτογραφικό αρχείο του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi από την περίοδο της γερμανικής Κατοχής.

Σημειώνεται ότι για τη μελέτη του φωτογραφικού υλικού των επεμβάσεων στην Κνωσό της περιόδου της εφορείας του Νικολάου Πλάτωνος παραχωρήθηκε άδεια στη γράφουσα από τον πρώην Προϊστάμενο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Γεώργιο Ρεθεμιωτάκη, ενώ η χρήση του υλικού του αρχείου έγινε με τη σύμφωνη γνώμη του Ελευθερίου Πλάτωνος.

4. Προσωπικές συνεντεύξεις και συζητήσεις με συντελεστές των επεμβάσεων, εμπειρικών και πτυχιούχων συντηρητών, αρχαιολόγων, εργατοτεχνιτών αλλά και των απογόνων τους. Συνεντεύξεις λήφθηκαν από τους ακόλουθους:
- Τάσος Μαργαριτώφ (Ζωγράφος και Πτυχιούχος Συντηρητής Αρχαιοτήτων Istituto, Centrale del Restauro της Ρώμης)
  - Σταύρος Μπαλτογιάννης (Ζωγράφος και Πτυχιούχος Συντηρητής Αρχαιοτήτων, Istituto Centrale del Restauro της Ρώμης)
  - Αντώνης Φουντουλάκης (Πτυχιούχος Συντηρητής Αρχαιοτήτων, Σχολές του ΚΕΣ και Ανώτατες και Μεταπτυχιακές Σπουδές Panthéon Sorbonne)
  - Θάλεια Παπαγεωργίου (Εμπειρική Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων-Συνεργείο Τάσου Μαργαριτώφ)
  - Στυλιανός Αλεξίου (Αρχαιολόγος-Εφορος Αρχαιοτήτων Ηρακλείου την περίοδο 1962-1977)
  - Παναγιώτης Σιναδινάκης (Εμπειρικός Συντηρητής Αρχαιοτήτων, ΑΜΗ)
  - Κωνσταντίνος Νικάκης (Εμπειρικός Συντηρητής Αρχαιοτήτων Αρχαιολογική Υπηρεσία Κρήτης)
  - Μιχάλης Λαμπάκης (Εργατοτεχνίτης, Αρχαιολογική Υπηρεσία Κρήτης επί εφορειών Ν.Πλάτωνος και Στ. Αλεξίου)
  - Νίκος Δασκαλάκης (Εμπειρικός Συντηρητής Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογική Υπηρεσία Κρήτης)
  - Νίκος Μαγνήσαλης (Εμπειρικός Συντηρητής Αρχαιοτήτων, ΕΑΜ)
  - Τάκης Μόσχος (Συντηρητής Αρχαιοτήτων Απόφοιτος Σχολών Δοξιάδη-Συνεργείο Σταύρου Μπαλτογιάννη- Αρχαιολογική Υπηρεσία Κρήτης)
  - Μπάμπης Μεραμβελιωτάκης (Ανιψιός Ζαχαρία Κανάκη και Ιωάννη Μεραμβελιωτάκη.
  - Επικοινωνία με τους αρχαιολόγους: Αλεξάνδρα Καρέτσου, Αντώνη Βασιλάκη και Χρήστο Ντούμα.
- 5 Αυτοψίες στα μνημεία. Ιδιαίτερως χρήσιμη αποδείχθηκε η εργασιακή εμπειρία της ερευνήτριας στα έργα συντήρησης στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού, την περίοδο 2002-2010) και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, την περίοδο 2011-2018.

Διάρθρωση διατριβής

Μετά το εισαγωγικό κεφάλαιο ακολουθούν τα κεφάλαια της διατριβής, τα οποία ενσωματώνουν όλες τις πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από τις πηγές που προαναφέρονται. Σε αυτό στο σημείο πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της έρευνας, λόγω του όγκου των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν, προέκυψαν κάποιες μετατροπές στην αρχική σύλληψη της ιδέας της διατριβής και αφορούν στο θέμα. Συγκεκριμένα ο αρχικός τίτλος : *«Ένας αιώνας συντήρησης στην Ελλάδα και την Κρήτη (τέλη 19^{ου} αι.- Μεταπολίτευση) με επίκεντρο στη συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού και της Φαιστού»*, διαμορφώθηκε ως εξής *«Ένας αιώνας συντήρησης στην Ελλάδα και την Κρήτη (τέλη 19^{ου} αι.-εποχή Μεταπολίτευσης) με επίκεντρο στη συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού και των αρχαιολογικών συλλογών της Κρήτης»*. Πιο αναλυτικά η διάρθρωση των κεφαλαίων έχει ως εξής:

Κεφάλαιο 1: «Η προστασία των μνημείων στην Ευρώπη και η γέννηση της επιστημονικής συντήρησης»

Ξεκινά λίγο πριν την ίδρυση του κινήματος της συντήρησης (τέλη 18^{ου} και 19^{ος} αι.) και εστιάζει στην αποκρυστάλλωση των επιστημονικών οδών της συντήρησης στην Ευρώπη. Παρουσιάζει τα πρόσωπα που ανέπτυξαν τον θεωρητικό προβληματισμό και τις επιστημονικές αναλύσεις, καθώς και την ίδρυση των πρώτων εργαστηρίων συντήρησης στην Ευρώπη και τα πρώτα διεθνή συνέδρια με θέμα τη συντήρηση (20ς αιώνας).

Κεφάλαιο 2: «Προστασία και συντήρηση των μνημείων στην Ελλάδα από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο».

Κεφάλαιο 3: «Η συντήρηση στην Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έως τη Μεταπολίτευση του 1974»

Προσωποκεντρική εξιστόρηση της συντήρησης και αναφορά σε επεμβάσεις αποκατάστασης και συντήρησης στην Ελλάδα. Εστίαση στην ενσωμάτωση των θετικών επιστημών στο πεδίο της αρχαιολογίας, σε υλικά και τεχνικές συντήρησης και στην εκπαίδευση των συντηρητών στη χώρα. Επίσης γίνονται αναφορές στο θεσμικό πλαίσιο προστασίας και διαχείρισης των μνημείων στη χώρα και στην οργάνωση των κρατικών δομών, στις αντίστοιχες περιόδους.

Κεφάλαιο 4: «Η συντήρηση στην Κρήτη από την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας (1898) έως το 1937. Κνωσός και αρχαιολογικές συλλογές».

Κεφάλαιο 5: «Η συντήρηση στην Κρήτη από το 1938 έως το 1974. Κνωσός και αρχαιολογικές συλλογές»

Προσωποκεντρική εξιστόρηση της συντήρησης και αναφορά σε επεμβάσεις αποκατάστασης και συντήρησης στην Κρήτη. Δράση της τοπικής αρχαιολογικής υπηρεσίας κατά τη διάρκεια της περιόδου Κατοχής. Εστίαση σε υλικά και τεχνικές συντήρησης και στις προσπάθειες για αλλαγή όσον αφορά προσεγγίσεις στη συντήρηση και για συνεργασίες ειδικά κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Επίσης, γίνονται αναφορές στο θεσμικό πλαίσιο προστασίας και διαχείρισης των μνημείων στη νήσο και στην οργάνωση των κρατικών δομών, στις αντίστοιχες περιόδους. Case studies: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα Κνωσού και Αρχαιολογικές Συλλογές Κρήτης (εστίαση στην Αρχαιολογική Συλλογή του Μουσείου Ηρακλείου).

Επίλογος: Γενική Επισκόπηση και Συμπεράσματα

Βάση δεδομένων με υλικά και τεχνικές συντήρησης

Προϊόν της παρούσας έρευνας και ένα πραγματικό εργαλείο για συντηρητές, ερευνητές και κάθε επαγγελματία που δραστηριοποιείται στο πεδίο της μνημειακής προστασίας είναι οι πέντε πίνακες, οι οποίοι περιλαμβάνουν όλα τα υλικά και τις μεθόδους συντήρησης που ανιχνεύθηκαν κατά τη διάρκειά της. Οι πίνακες είναι διαθέσιμοι σε μορφή υπολογιστικών φύλλων (Excel).

Πρόκειται για ένα πειραματικό εργαλείο και σκοπός γράφουσας είναι η ελεύθερη διάθεση της βάσης δεδομένων σε κάθε ενδιαφερόμενο, ώστε παρασχεθεί δυνατότητα αναβάθμισής της μέσω διορθώσεων, τεκμηριωμένων προσθηκών και άλλων μεταβολών. Ακολουθούν επεξηγήσεις των πεδίων των πινάκων και της βάσης δεδομένων.

Οδηγίες ανάγνωσης βάσης δεδομένων υλικών και τεχνικών

Η βάση δεδομένων που ακολουθεί αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια συγκέντρωσης των υλικών και των τεχνικών που εφαρμόστηκαν στο πεδίο της συντήρησης, έτσι όπως καταγράφηκαν και τεκμηριώθηκαν κατά την έρευνα της παρούσας διατριβής. Άμεση επιδίωξη αυτού του ευρετηρίου είναι η δημοσιοποίηση και διάθεσή του προς συμπλήρωση και διεύρυνση, με τελικό στόχο τη δημιουργία ενός επιστημονικού αρχείου, το οποίο θα λειτουργήσει ως εργαλείο για την καλύτερη εφαρμογή της συντήρησης στο πεδίο.

Τονίζεται, ότι οι πηγές από τις οποίες προέκυψαν οι πληροφορίες είναι αποκλειστικά εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας και πρέπει η βάση να μελετηθεί υπό αυτό το πρίσμα. Η γράφουσα θεωρεί ότι η συμπλήρωση και ο εμπλουτισμός κάθε πεδίου των πινάκων και της βάσης δεδομένων εν γένει, και ειδικότερα του πεδίου των πηγών θα την καταστήσει ακόμα πιο έγκυρη και χρήσιμη επιστημονικά.

Η βάση δεδομένων περιλαμβάνει έξι πίνακες. Οι πέντε πρώτοι αντιστοιχούν σε κάθε ένα από τα κεφάλαια της διατριβής, ενώ ο έκτος συγκεντρώνει όλα τα δεδομένα των υπολοίπων πινάκων.

Ο κάθε πίνακας περιλαμβάνει τα εξής πεδία:

1. Υλικό κατασκευής: αφορά στο υλικό κατασκευής του αρχαιολογικού ευρήματος. Συμπεριλαμβάνει περιπτώσεις σύνθετων συστημάτων, δηλαδή στοιχείων, που είναι κατασκευασμένα από περισσότερα από ένα υλικά, όπως τοιχογραφίες κλπ.
2. Επέμβαση: Περιγράφει το είδος της επέμβασης συντήρησης (π.χ. καθαρισμός κλπ.)
3. Στόχος επέμβασης: Περιγράφει τον στόχο της επέμβασης συντήρησης (π.χ. εξυγίανση επιφάνειας κλπ.)
4. Υλικό - τεχνική: Περιλαμβάνει το υλικό ή την τεχνική που εφαρμόστηκε, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της επέμβασης, που έχει ήδη περιγραφεί. Στο σημείο αυτό επιλέχθηκε συνειδητά να συμπεριληφθούν όλα τα υλικά, η χρήση των οποίων στα αρχαιολογικά ευρήματα τεκμηριώθηκε μέσα από την παρούσα έρευνα και τα οποία μπορεί να μην αποτελούσαν αμιγώς υλικό συντήρησης (π.χ. μεταλλικοί γάντζοι) ή να ήρθαν σε άμεση επαφή με το αρχαίο, αλλά να χρησιμοποιήθηκαν για την προστασία του (π.χ. ψάθα ή άχυρο).
5. Χρονική περίοδος: Αφορά στην χρονική περίοδο, κατά την οποία το αντίστοιχο υλικό/τεχνική χρησιμοποιήθηκε σύμφωνα με την πηγή.
6. Επιστήμονας-φορέας-καλλιτέχνης-τεχνίτης: Αφορά στο πρόσωπο ή τον φορέα, που εισήγαγε την τεχνική ή το υλικό, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό υλικό-εύρημα-μνημείο.
7. Μνημείο: Αφορά στο μνημείο ή το έργο τέχνης, το οποίο έχει καταγραφεί μέσα από την παρούσα έρευνα αναφορικά προς το συγκεκριμένο υλικό ή τεχνική και το αρχικό υλικό κατασκευής. Δυστυχώς πρόκειται για το πεδίο με τις περισσότερες ελλείψεις, καθώς οι πηγές δεν ανέφεραν πάντοτε το υλικό σε σχέση με την εφαρμογή του σε κάποιο συγκεκριμένο μνημείο.

8. Πηγές-Βιβλιογραφικές αναφορές: Αφορά στην πηγή όλων των προαναφερθεισών πληροφοριών.

Δημοσιεύσεις

Κατά τη διάρκεια της έρευνας η γράφουσα προέβη στις εξής τρεις δημοσιεύσεις:

Δελή, Μ., « Η συντήρηση στην Κρήτη και οι Κρήτες συντηρητές. Ταξίδι στον χρόνο από τα τέλη του 19^{ου} αι.», *1^ο Διεθνές Συνέδριο για την Συντήρηση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς- Προκλήσεις και Επαναπροσδιορισμοί*, Αθήνα, 25-29 Μαΐου 2015.

Δελή, Μ., «Οι γραπτές στήλες της Δημητριάδος: ένα χρονικό συντήρησης από τις αρχές του 20^{ου} αι.», *Πρακτικά Ετήσιας Ημερίδας ΠΕΣΑ*, Αθήνα, 2016.

Δελή, Μ., «Xavier Landerer (1809-18850: στον ευρωπαϊκό απόηχο της αρχαιομετρίας και της συντήρησης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος», *Πρακτικά Ετήσιας Ημερίδας ΠΕΣΑ*, Αθήνα 2017.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ (19^{ος} ΑΙ. ΕΩΣ ΤΟΝ ΧΑΡΤΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ-1964)

1.1. Στροφή προς την κλασική αρχαιότητα, δημιουργία ιδιωτικών συλλογών, Grand Tour

Με την έναρξη της Αναγέννησης τον 15^ο αιώνα, του πνευματικού και καλλιτεχνικού κινήματος που αποτελεί τομή για την ευρωπαϊκή σκέψη και τον Δυτικό πολιτισμό εν γένει, και τη στροφή προς την κλασική αρχαιότητα -κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου- τα κατάλοιπα της κλασικής αρχαιότητας συναρπάζουν τους διανοούμενους και κυριολεκτικά ανάγονται σε αντικείμενο λατρείας. Η λατρεία των ερειπίων, που αργότερα κατά τους 18^ο και 19^ο αι. θα κυριαρχήσει σε ολόκληρη την Ευρώπη και θα έχει σοβαρές συνέπειες στην ανάπτυξη των θεωριών περί μνημειακής αποκατάστασης, γεννιέται στη Ρώμη την περίοδο αυτή³.

Η επιδίωξη της αποκατάστασης των κλασικών γραμμάτων και τεχνών στην Ευρώπη ώθησε τους αναγεννησιακούς λόγιους και καλλιτέχνες στη μίμηση των αρχαίων έργων τέχνης και στην επιθυμία να έρθουν σε άμεση επαφή με τα αρχαία κατάλοιπα⁴. Κατά συνέπεια, τα μνημεία και η διαχείρισή τους αποτελεί μείζον ζήτημα, το οποίο όμως αντιμετωπίζεται με αντιφάσεις. Αφενός οι αρχαιότητες θεωρούνται παραδειγματικά πρότυπα, αντιγράφονται τα μορφολογικά τους στοιχεία και χρησιμοποιούνται στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό και εικαστικό εν γένει σχεδιασμό, αφετέρου μετασκευάζονται και αλλοιώνονται προκειμένου να εξυπηρετήσουν νέες ανάγκες ή να ικανοποιήσουν νέες αισθητικές επιταγές.

Οι πρώτες επεμβάσεις συντήρησης σε ιστάμενα αρχαία μνημεία της Ρώμης έγιναν από τους Πάπες, προκειμένου να εξυπηρετηθούν λειτουργικές ανάγκες. Παρά το γεγονός ότι οι πρακτικές προσέγγισης των επεμβάσεων παραμένουν εκείνες του παρελθόντος, αποκρυσταλλώνεται στη φάση αυτή μια νέα στάση ως προς τη διαχείριση των κινητών μνημείων⁵. Γίνεται ιδιαίτερα αναφορά στη Ρώμη την περίοδο αυτή, γιατί αυτή εκτός από πολιτιστική και καλλιτεχνική πρωτεύουσα της Ευρώπης, αποτελεί και σταυροδρόμι των καλλιτεχνών, αρχαιολόγων και αρχαιοδιφών καθώς και το μεγαλύτερο κέντρο εμπορίας και διακίνησης αρχαιοτήτων. Στη Ρώμη, αλλά και σε διάφορες άλλες πόλεις της Ιταλίας δημιουργούνται αυτή την περίοδο και οι πρώτες ιδιωτικές συλλογές.

³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων*, [online] 2016, 55-56, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, <http://hdl.handle.net/11419/6466>, τελευταία πρόσβαση 20/12/2018.

⁴ Department of European paintings «The rediscovery of classical antiquity», *Heilbrunn Timeline of Art History*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000, https://www.metmuseum.org/toah/hd/scan/hd_scan.htm, τελευταία πρόσβαση 07/09/2017.

⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 43, 47.

Εικόνα 1. Giovanni Paolo Panini, Roma Antica 1757. Πηγή: <https://www.1st-art-gallery.com> τελευταία πρόσβαση 10/09/2018

Η συλλεκτική μανία καταλοίπων της κλασικής αρχαιότητας, που ενισχύεται από το θεσμό του Grand Tour, τον οποίο εγκαθιδρύουν Άγγλοι γόνοι ευγενών οικογενειών και υιοθετούν αργότερα και άλλοι Ευρωπαίοι αντίστοιχης οικονομικής κατάστασης και τάξης, κορυφώνεται μεταξύ 17^{ου} και 18^{ου} αι. Ο θεσμός αποσκοπούσε καταρχήν στην εκπαίδευση των νέων ευγενών και στην παροχή καλλιτεχνικών προτύπων. Στην πράξη οδήγησε στην συλλογή και «θήρευση» κινητών αρχαίων, τα οποία οι συμμετέχοντες στο grand tour κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα χάριζαν σε σημαίνοντα πρόσωπα, χρησιμοποιούσαν για τον στολισμό των επαύλεων και των κήπων τους ή απλώς επιδείκνυαν για να απολαύσουν το κύρος, που αυτά τους προσέδιδαν⁶.

1.2. Η συντήρηση στο αρχαιοδιφικό πλαίσιο. Αρχές, δεοντολογία. Πρακτικές εφαρμογές

Οι Πάπες, υπεύθυνοι για τη διαχείριση των αρχαιοτήτων του παπικού κράτους της Ρώμης, είχαν ήδη αντιληφθεί την αξία και τα οικονομικά οφέλη των φορητών μνημείων και έτσι αποφάσισαν να λάβουν μέτρα για την προστασία τους⁷. Συνοπτικά τα μέτρα αυτά, που έμελλαν να επηρεάσουν καθοριστικά τη διαμόρφωση της έννοιας της μνημειακής προστασίας, είναι τα εξής:

- Ορισμός του Ραφαήλ ως Γενικού Επιθεωρητή Καλών Τεχνών (Ispettore Generale delle Belle Arti- 1515). Αρμοδιότητά του η προστασία των έργων ζωγραφικής και επιγραφών.
- Θέσπιση θέσης του Επί των Αρχαιοτήτων Επιτρόπου (1534). Αρμοδιότητά του η προστασία των ιστάμενων, αρχιτεκτονικών μνημείων.
- Έκδοση αλεπάλληλων νομοθετικών διαταγμάτων από το 1425 έως τον 18^ο αι. με απώτερο σκοπό την αποτροπή περαιτέρω καταστροφών των εκκλησιαστικών κτηρίων της πόλης⁸.

⁶ Brooke, B., «The influence of the Grand Tour on antique collecting» [online] <https://www.theantiquesalmanac.com/grandtour.htm>, τελευταία πρόσβαση 07/09/2017.

⁷ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 57.

⁸ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 59.

Εικόνα 2. Ο Ραφαήλ (1483-1520). Πηγή: Jones, R., Penny, N., Raphael, Yale, 1983.

Οι διαφορετικοί τρόποι, με τους οποίους πραγματοποιείται η συντήρηση στα φορητά μνημεία από τον 15^ο έως τον 19^ο αι. αντικατοπτρίζει την ωρίμανση των ιδεών. Τον 15^ο και 16^ο αι. είναι αποδεκτή η αποσπασματική, μη ολοκληρωμένη εικόνα των αρχαιοτήτων και παρατηρούνται συμπληρώσεις μόνο σποραδικά σε Βενετία και Φλωρεντία. Οι συμπληρώσεις στη γλυπτική είναι περιορισμένες, εντάσσονται στα κλασικιστικά αισθητικά πρότυπα και καταβάλλεται προσπάθεια ώστε οι νέες προσθήκες να προσομοιάζουν τις αρχαίες επιφάνειες. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, οι επιφάνειες θραύσης επιπεδώνονται, η μοναδική για κάθε αρχαίο επιδερμική πάτινα αφαιρείται και οι επιφάνειες υπόκεινται σε μια διαδικασία «ομοιογενοποίησης» δια μέσου της καθολικής στίλβωσής τους. Πρόκειται τελικά για μια βίαιη μεταχείριση της αρχαίας ύλης⁹.

Στο δεύτερο μισό του 16^{ου} και τον 17^ο αι. ειδικότερα καλλιεργείται και τελικά κυριαρχεί η συμπλήρωση της γλυπτικής, εξαιτίας της χρήσης των αρχαίων γλυπτών ως διακοσμητικών στοιχείων στα αρχιτεκτονήματα ή σε ευρύτερες αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις. Στο εγχείρημα εμπλέκονται καταξιωμένοι γλύπτες, οι οποίοι εκτελούν τις συμπληρώσεις ελεύθερα και αυθαίρετα με βάση τις σύγχρονες αισθητικές τάσεις και προσωπικές προτιμήσεις¹⁰.

Ριζική αλλαγή επέρχεται τον 18^ο αι. με την εισαγωγή και την καθιέρωση της ειδικότητας του συντηρητή γλυπτικής και ζωγραφικής. Επίσης τότε διατυπώνονται για πρώτη φορά θεωρητικές αρχές σχετικά με του τρόπους επέμβασης στις κινητές αρχαιότητες. Μια προσωπικότητα που κυριαρχεί στο πεδίο την περίοδο αυτή είναι ο συντηρητής (restauratore) Bartolomeo Cavaceppi (1716-1799), ο οποίος εργάζεται σύμφωνα με τις αρχές που πρεσβεύει:

- Την κατάρτιση του συντηρητή σε θέματα αρχαιογνωσίας και αισθητικής, ώστε να είναι σε θέση να εκτελέσει ορθώς τις εργασίες συμπλήρωσης
- Τη συμπλήρωση ελλειπόντων τμημάτων σε γλυπτό μόνο στην περίπτωση που είναι απολύτως βέβαιο το θέμα που αυτό αναπαριστά
- Την στυλιστική προσαρμογή, μετά από ενδελεχή μελέτη, των νέων προσθηκών στο γλυπτό και όχι του γλυπτού σε αυτές
- Την αποφυγή επιπέδωσης των επιφανειών θραύσης
- Την γραπτή τεκμηρίωση των επεμβάσεων και την επισήμανση των νέων προσθηκών¹¹

⁹ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 64.

¹⁰ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 68.

¹¹ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 70.

Εικόνα 3. Ο Bartolomeo Cavaceppi (1716-1799). Πηγή: Accademia di San Luca-Gallery <https://accademiasanluca.wordpress.com> τελευταία πρόσβαση 10/09/2018

Στην αποκρυστάλλωση των ιδεών του Cavaceppi και στη γενική διαμόρφωση του νέου τρόπου προσέγγισης των αρχαίων μνημείων καταλυτικό ρόλο έπαιξε η θεωρία του Joachim Winckelmann (1717-1768), του επινοητή της αρχαιολογίας ως ιστορίας της τέχνης.

Εικόνα 4. Ο Joachim Winckelmann (1717-1768). Πηγή: Metropolitan Museum of Art, on line collection, <https://www.metmuseum.org> τελευταία πρόσβαση 10/09/2018

Ο Winckelmann μελέτησε την τέχνη και την αρχαιολογία συνδυάζοντας τη διανόηση με το πάθος του για τη μελέτη των κλασικών καταλοίπων, συμβάλλοντας σημαντικά στην εξιστόρηση της πολιτιστικής εξέλιξης¹². Οραματίστηκε τα μνημεία ως ένα ρομαντικό (picturesque) σκηνικό, στο οποίο ο χρόνος είχε σταματήσει. Όχι όμως ως ένα ζοφερό ερειπιώνα θραυσμάτων, αλλά ως ένα μέρος προσβάσιμο για μελέτη και ανασκαφική έρευνα. Είναι υπεύθυνος για την παγίωση της υπεροχής της ελληνικής τέχνης στη συνείδηση των χωρών της Δύσης¹³ και για την καθιέρωση της αντίληψης, ότι κάθε είδος τέχνης αποτελεί ένα μοναδικό προϊόν της ανθρώπινης ιστορίας και οφείλει να αντιμετωπίζεται ως τέτοιο¹⁴.

Ένα από τα αποτελέσματα του προβληματισμού του Winckelmann σχετικά με ζητήματα αυθεντικότητας, ήταν η διεξαγωγή συμπερασμάτων άρρηκτα συνδεδεμένων με τη διαμόρφωση των αρχών της συντήρησης. Έχοντας βασίσει το όλο σκεπτικό του στην ιστορική ακρίβεια, τόνισε ότι η αποκατάσταση των έργων τέχνης, όφειλε να είναι πάντα

¹² Potts, A. «Dance, politics and sculpture», *Art and history*, 10, 1987, 91-109.

¹³ Ο Winckelmann ήταν ο πρώτος που υποστήριξε ότι ο Ελληνικός πολιτισμός ήταν ανώτερος του Ρωμαϊκού, κάνοντας τις Δυτικές κοινωνίες να πάρουν ως αξίωμα το ότι ο Παρθενώνας είναι το σημαντικότερο κτήριο στη γη και η τελειότερη κατασκευή που έχει ποτέ ανεγερθεί (Jokilehto, J., *A history of architectural conservation. The contribution of English, French, German and Italian thought towards an international approach to the conservation of cultural property*, 1986, D. Phil. Thesis, The University of York, England, Institute of Advanced Architectural Studies, September, (recomposed in PDF format, February, 2005, 15).

¹⁴ Glendinning, M., *The Conservation Movement. A history of architectural preservation. Antiquity to modernity*, Routledge, London, 2013, 51.

σαφής και αναγνωρίσιμη σε σχέση με τα αυθεντικά τμήματα του μνημείου, ως ένδειξη σεβασμού προς αυτά. Πρόκειται βεβαίως για θεμελιώδη αρχή των συγχρόνων αντιλήψεων για τη συντήρηση αρχαίων μνημείων.

Στη σταδιακή εγκατάλειψη κατά τον 19^ο αι. των αυθαιρεσιών στις μεθόδους συμπλήρωσης των γλυπτών συνέβαλλαν και άλλοι παράγοντες, όπως η ίδρυση των πρώτων μεγάλων δημόσιων μουσείων, γεγονός που περιόρισε κάπως την ωφελιμιστική αξία των αρχαιοτήτων αναδεικνύοντας την διδακτική και εκπαιδευτική τους και η υποχώρηση του αρχαιοδιψισμού και ανάπτυξη της αρχαιολογικής επιστήμης, η οποία εξ ορισμού βασιζόταν στην ανάλυση αυθεντικών αρχαιοτήτων¹⁵.

Όσον αφορά στα ζωγραφικά έργα τέχνης, η ωρίμανση της σκέψης εκφράστηκε με αφορμή επεμβάσεις, που είχε πραγματοποιήσει ο ζωγράφος Carlo Maratta (1625-1713) τον 17^ο αι. στις τοιχογραφίες του Ραφαήλ στο Βατικανό και στην έπαυλη Farnesina.

Ο θεωρητικός προβληματισμός εστιάζει στην ανάγκη διασφάλισης της αντιστρεψιμότητας στις επεμβάσεις, μέσα από την επιλογή κατάλληλων υλικών και τη διατήρηση της επιφανειακής πάτινας. Παρά το γεγονός ότι ο προβληματισμός αφορούσε κυρίως τα έργα γλυπτικής και ζωγραφικής, σχετίζεται άμεσα με τα ζητήματα αποκατάστασης και των ιστάμενων μνημείων¹⁶.

Όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο που αφορά τη συντήρηση, το 1745 στο Μιλάνο αναγνωρίζεται το επάγγελμα του συντηρητή και θεσπίζεται η άδεια ασκήσεως επαγγέλματος ειδικά για τη συντήρηση ζωγραφικών έργων τέχνης των δημόσιων συλλογών. Επίσης το 1773 στη Βενετία ορίζεται ο πρώτος επιθεωρητής δημοσίων έργων ζωγραφικής και ο Pietro Edwards, που αναλαμβάνει τη θέση, αυτή διατυπώνει τις αρχές που οφείλουν να διέπουν τις επεμβάσεις:

- Διενέργεια μελετών πριν τις επεμβάσεις, οι οποίες να συμπεριλαμβάνουν τα αίτια φθοράς των έργων, ζητήματα περιβαλλοντικών συνθηκών, και την ακριβή χημική σύσταση των υλικών συντήρησης
- Διασφάλιση αντιστρεψιμότητας στις επεμβάσεις
- Χρήση και εφαρμογή κατάλληλων υλικών συντήρησης
- Σεβασμός ως προς την αυθεντικότητα του έργου τέχνης, αποφυγή προσθηκών και αφαιρέσεων
- Συνεργασία με ειδικούς για συγκεκριμένα, εξειδικευμένα προβλήματα¹⁷

1.3. Συντήρηση ανασκαπτόμενων αρχαιοτήτων: η περίπτωση της Πομπηίας

Ο 18^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας του Διαφωτισμού, κατά τον οποίο το πεδίο της αρχαιολογικής έρευνας και διαχείρισης των αρχαίων μνημείων χαρακτηρίζονται από μια εκ νέου στροφή προς την αρχαιότητα. Η διεξαγωγή των πρώτων συστηματικών ανασκαφών στις αρχαίες πόλεις της Καμπανίας αποτελούν την έκφραση σε πρακτικό επίπεδο της νέας αναζήτησης, γιατί γεννά την ανάγκη για την προστασία ανασκαπτόμενων μνημείων για πρώτη φορά.

Στη δεύτερη φάση των ανασκαφών -από το 1754 και μετά- κατά την οποία τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εκτείνονται στις ατμοσφαιρικές συνθήκες αντί να καταχώνονται, όπως είχε γίνει στην πρώτη ανασκαφική περίοδο¹⁸, τα προβλήματα

¹⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 72.

¹⁶ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 73.

¹⁷ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 73.

¹⁸ Για την ιστορία των ανασκαφών βλ.: για την Πομπηία: Zevi, F. «La storia degli scavi», στο: *Pompeii 1748-1980*, 1981, και για το Ερκόλανο: Franchi Dell' Orto, L., *Ercolano, 1738-1988: 250 anni*

προστασίας και συντήρησης των αρχαίων πόλεων της Καμπανίας, ειδικά στην Πομπηία και το Ερκόλανο, ήταν μεγάλα. Τα αρχαία κτίσματα ήταν κυρίως τοιχοποιίες που έφεραν επιχρίσματα με ζωγραφική, της οποίας η κατάσταση διατήρησης ήταν άριστη. Όταν όμως τα ζωγραφικά έργα έρχονταν σε επαφή με το φως και παρέμεναν εκτεθειμένα, τα ζωηρά τους χρώματα ξεθώριαζαν. Τα φορητά ευρήματα, που επίσης συγκλόνιζαν με την άριστη κατάσταση διατήρησής τους και την ανθεκτικότητα που επεδείκνυαν, είχαν καλύτερη τύχη, αφού κατέληγαν στα χέρια των μουσειακών συντηρητών¹⁹.

Προκειμένου να προστατευθούν οι ευαίσθητες ζωγραφικές επιφάνειες των τοιχογραφιών, κάποιες από αυτές αποτοιχίζονταν, τοποθετούνταν σε ειδικά πλαίσια και απομακρύνονταν από τον μνημειακό ιστό. Η τεχνική αποτοίχισης ήταν γνωστή και δοκιμασμένη, αφού είχε εφαρμοστεί για πρώτη φορά το 1721 στη Ρώμη από τον Francis Farnese (1678-1727)²⁰.

Εικόνα 5. Ο Francis Farnese (1678-1727). Πηγή: Solari, G., *The house of the Farnese: A portrait of a great family*, 1968

Το 1750 δόθηκε επεμβατική λύση για τη συντήρηση και διάσωση της ζωγραφικής των τοιχογραφιών, που δεν ήταν άλλη από την επίχρισή τους με προστατευτικό βερνίκι. Το διάλυμα ήταν επινόηση του Stefano Mariconi, και αποτελείτο από κερί μέλισσας και αλκοόλ²¹ και είχε αποδειχθεί αποτελεσματικό για την πλειονότητα των ζωγραφισμένων επιφανειών²².

Παρόλα αυτά, ένα ακόμα μεγάλο πρόβλημα προέκυψε εξαιτίας του μεγάλου όγκου του ανασκαφικού υλικού, ο οποίος δεν ήταν διαχειρίσιμος από το διαθέσιμο ολιγάριθμο προσωπικό. Μάλιστα, προκειμένου να αμβλυνθεί το πρόβλημα, προτάθηκε η τήξη των «άχρηστων» μπρούτζινων θραυσμάτων των μετάλλινων ευρημάτων²³. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό πόσο δύσκολο ήταν να ασχοληθεί κανείς συστηματικά με την *in situ* συντήρηση τοιχογραφιών και δαπέδων. Στην όλη αυτή ακραία αντιμετώπιση του προβλήματος προστίθεται και η εσκεμμένη καταστροφή άχρηστων αρχαίων επιχρισμάτων, που έφεραν

---

di ricerca archeologica: atti del Convegno internazionale Ravello-Ercolano-Napoli-Pompei, 30 ottobre-5 novembre, 1988, Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 1993.

¹⁹ De Caro, S., «Excavation and conservation at Pompeii: a conflicted history», *Fasti on line. Documents and research. Archaeological conservation*, [online] (3), 2015, 1-31, <http://www.fastionline.org> τελευταία πρόσβαση 10/09/2017.

²⁰ Είχε αποτοιχίσει τοιχογραφίες από το Domus Transitoria στο Λόφο Παλατίνο (De Caro, S., ο.π., 4).

²¹ Ο Stefano Mariconi ήταν Ειδικός Επιτρόπος Πυροβολικού (Cantilena, R. «La conservazione ed il restauro dei dipinti pompeiani tra Settecento e Ottocento», στο: *Alla ricerca di Iside, Catalogo della Mostra Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, 1992, 105-110.

²² De Caro, S., ο.π., 4.

²³ De Caro, S., ο.π., και υποσημείωση 25.

ζωγραφική, δηλαδή εκείνων που δεν θεωρούνταν άξια να συμπεριληφθούν στις βασιλικές συλλογές, ώστε να μην καταλήξουν στα χέρια συλλεκτών μέσω της δωροδοκίας φυλάκων και εργατοτεχνικού προσωπικού. Όπως είναι αναμενόμενο, η κριτική που ασκήθηκε σε αυτή τη βάρβαρη απόφαση, είχε ως αποτέλεσμα την ανάκλησή της μέσω βασιλικού διατάγματος, το 1763²⁴.

Σε γενικές γραμμές οι επεμβάσεις περιορίστηκαν σε πρόχειρες επισκευές στις τοιχοποιίες για να αποτρέψουν την κατάρρευσή τους, στηρίζοντας τις με ξύλινα υποστυλώματα, καθώς και στη στερέωση των επιχρισμάτων με μεταλλικούς γάντζους. Επίσης, κάλυψαν τα ανώτερα τμήματα των τοιχοποιιών με κεραμίδια για να αποφευχθεί η εισροή του νερού της βροχής. Επρόκειτο για μέτρα εντελώς ανεπαρκή για την προστασία των τοιχογραφιών, που παρέμεναν *in situ*, όπως αποδείχθηκε από τη ραγδαία επιδίνωση της κατάστασης διατήρησής τους.²⁵

Ένα σύνηθες, προληπτικό και παράλληλα επεμβατικό, μέτρο συντήρησης των ανασκαπόμενων αρχαιολογικών χώρων της Καμπανίας ήταν τα στέγαστρα. Ένα αρκετά πρώιμο παράδειγμα στεγάστρου αποτελεί στέγαστρο με αχυρένια στέγη πάνω από τον Ναό τις Ίσιδος στην Πομπηία. Παρά το γεγονός ότι ο τύπος αυτός προστατευτικής κατασκευής για τα αρχαία κατάλοιπα ήταν αρκετά συνηθισμένος την περίοδο αυτή, δεν ήταν αποτελεσματικός και ήταν αρκετά ασταθής. Θα χρησιμοποιούνταν όμως έως τα τέλη του αιώνα, οπότε και λήφθηκε η απόφαση εγκατάστασης πιο αποτελεσματικών στεγάστρων ή ακόμα και ανοικοδόμησης των αρχαίων στεγών²⁶. Στη γενικότερη αυτή παραίτηση των ιθυνόντων, που είχαν την πεποίθηση ότι ο μόνος δρόμος που μπορούσε να εγγυηθεί την παντοτινή διάσωση των αρχαίων ερειπίων ήταν η σχεδιαστική τους αποτύπωση, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η έλλειψη οικονομικών πόρων.²⁷

Παρόλα αυτά μια νέα φάση αρχίζει από το 1792, όταν ξεκινούν ανασκαφές, οι οποίες από το 1809 και μετά, οπότε και χορηγείται πίστωση από το ίδιο το προσωπικό βασιλικό ταμείο, θα συνεχιστούν ακόμα πιο δυναμικά²⁸. Εκτός από τη σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαπόμενων αρχαιοτήτων λήφθηκαν στη φάση αυτή πρόσθετα και άμεσα μέτρα για την προστασία τους. Στα πλαίσια της νέας αυτής προσέγγισης συστάθηκε επιτροπή από τρεις αρχαιολόγους και τρεις αρχιτέκτονες²⁹ με αρμοδιότητα τη στενή παρακολούθηση της πορείας των επεμβάσεων και την εφαρμογή των απαραίτητων μέτρων συντήρησης. Στα μέτρα συμπεριλήφθηκε η *in situ* στερέωση σπαραγμάτων τοιχογραφιών με χάλκινους σφιγκτήρες και με περιμετρικά στεφανώματα³⁰ με σύγχρονα κονιάματα και η συντήρηση των

²⁴ Zevi, F. «Gli scavi di Ercolano e le “Antichità”», στο: AA.VV., *Le antichità di Ercolano*, 1988, 11-38.

²⁵ De Caro, S., ο.π., 5.

²⁶ De Caro, S., ο.π., 5-6.

²⁷ Ajjelo, R. (1988) «Ercolano tra Antiquari e filosofi», στο: AA.VV., *Le Antichità di Ercolano*, 1988, Νάπολη, 39-60 (59-60).

²⁸ De Caro, S., ο.π., 9.

²⁹ Οι αρχαιολόγοι ήταν οι Michelle Arditi (1746-1838), Carlo Maria Rosini (1748-1836), Francesco Maria Avellino (1788-1850) και οι αρχιτέκτονες ήταν οι Francesco Carelli (1758-1832), Francesco Maresca (1757-1824), Raffaele Minervini (De Caro, S., ο.π., 10).

³⁰ Στεφάνωμα: Ο δόκιμος όρος είναι περιμετρική στερέωση. Ο όρος στεφάνωμα συνηθίζεται στη συντήρηση και περιγράφει επέμβαση στερέωσης κυρίως αρχαίων επιχρισμάτων ή κονιαμάτων. Επιτυγχάνεται με την εφαρμογή του υλικού στερέωσης στο όριο της αρχαίας επιφάνειας και στο σημείο επαφής της με τον φορέα της, ο οποίος μπορεί να είναι ένας τοίχος ή ένα κατάλληλα διαμορφωμένο υπόστρωμα.

απογυμνωμένων τοιχοποιιών, ακόμα και η εκ νέου επίχρισή τους αν κάτι τέτοιο κρινόταν αναγκαίο³¹.

Η αφήγηση της διαχείρισης των ανασκαπτόμενων καταλοίπων στην αρχαία πόλη της Πομπηίας στα τέλη του 18^{ου} αι., σηματοδοτεί τη συνειδητοποίηση της ανάγκης συστηματικής συντήρησης των *in situ* αρχαιοτήτων. Παράλληλα, δημιουργεί ερωτήματα για τη διαχείριση των επιμέρους στοιχείων τους, κυρίως των τοιχογραφιών στην περίπτωση της Πομπηίας, που σχετίζονται με την καταλληλότητα των υλικών και με ζήτημα της απομάκρυνσής τους από το μνημειακό περιβάλλον ως παράγοντα συντελεστικού στην καλή διατήρησή τους. Τέλος, η περίπτωση της Πομπηίας αντικατοπτρίζει και την αναγνώριση της οικουμενικότητας των μνημείων σε ένα πλαίσιο συλλογικής συνείδησης για την προστασία τους. Ένα πλαίσιο στο οποίο περιλαμβάνεται και η ίδρυση του Λούβρου ως πρώτου δημόσιου μουσείου το 1792³².

Η συλλογική αυτή ανάγκη για προστασία των μνημείων και επαναπροσδιορισμό του ρόλου τους στην καθημερινή ζωή ενισχύεται από τα παρελκόμενα της Βιομηχανικής Επανάστασης, όπως την αποκοπή των μνημείων από την τρέχουσα παραγωγική διαδικασία και την πρόσδοση σε αυτά της ιστορικής τους διάστασης. Η ανάγκη για την αποκατάσταση της συναισθηματικής σύνδεσης των μνημείων με το παρόν και οι κίνδυνοι που εγκυμονούν οι ριζοσπαστικές κοινωνικές μεταβολές γεννούν την ανάγκη προστασίας τους. Η εποχή της συνειδητής εφαρμογής μνημειακής συντήρησης ξεκινά στα τέλη του 18^{ου} και αρχές 19^{ου} αι. επιπλέον ενισχυμένη από τον καταλυτικό ρόλο που διαδραματίζουν τα μνημεία στην ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας και τον σχηματισμό των εθνών κρατών στην Ευρώπη³³.

1.4. 19^{ος} αι.: Μνημειακή αποκατάσταση και συντήρηση

1.4.1. Ολική στυλιστική αποκατάσταση-Eugène Emanuel Viollet-le-Duc

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη επικρατεί η νεοκλασική αντίληψη της αποκατάστασης των αρχαίων μνημείων, η οποία θα καθορίσει τις σύγχρονες αναστηλώσεις των αρχαίων μνημείων στην Ευρώπη και τη διαμόρφωση του μεταγενέστερου σχετικού θεωρητικού πλαισίου και κατ' επέκταση και την εξελικτική πορεία της συντήρησης. Η προσέγγιση στις επεμβάσεις αποκατάστασης των μνημείων σύμφωνα με την νεοκλασική θεώρηση εστιάζει στη διάκριση των νέων προσθηκών από τα αυθεντικά τμήματα του μνημείου. Παρόλα αυτά, η ιστορική αξία των μνημείων εξακολουθεί αυτά τα χρόνια να παραμένει στην αφάνεια και οι αποφάσεις για την αποκατάστασή τους λαμβάνονται σύμφωνα με το ενδιαφέρον που αυτά παρουσιάζουν³⁴.

Στη Ρώμη τα επόμενα χρόνια η νεοκλασική αντίληψη της αποκατάστασης των μνημείων θα αντικατασταθεί, εξαιτίας της επικράτησης αρχαιολογικών-αρχαιοδικών τάσεων, από μια αντίληψη που έγινε γνωστή ως *Αρχαιολογική στυλιστική αποκατάσταση*. Η νέα αυτή τάση προτείνει επεμβάσεις στα αρχαία μνημεία αρχαιολογικού κυρίως χαρακτήρα, με πιστές, μιμητικές ως προς το αρχαίο, συμπληρώσεις, με απώτερο σκοπό την πρόσδοση στα μνημεία μιας στυλιστικής, μορφολογικής ενότητας που έχει χαθεί. Η αρχαιολογική στυλιστική αποκατάσταση είναι στο πνεύμα της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης των αρχιτεκτονικών, εν χρήσει, μνημείων, το οποίο αποκρυσταλλώνεται και κατακλύζει, από τα

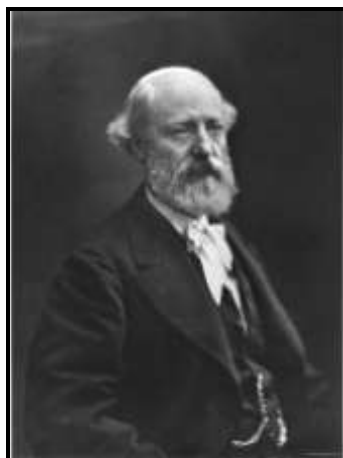
³¹ De Caro, S., ο.π., 10.

³² Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 75.

³³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 75

³⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 89-90.

μέσα του 19ου αιώνα, ολόκληρη την Ευρώπη μέσα από το έργο του Eugène Emanuel Viollet le Duc³⁵.

Εικόνα 6. Ο Eugene Emanuel Viollet-le-Duc (1814-1879). Πηγή: <http://perso.wanadoo.fr> τελευταία πρόσβαση 10/09/2018

Ο Eugène Emanuel Viollet le Duc (1814-1879) ήταν ένας αυτοδίδακτος αρχιτέκτονας, υπάλληλος του γαλλικού κράτους.³⁶ Ήταν αρτίως καταρτισμένος σε ζητήματα τεχνικής φύσεως, είχε βαθιές γνώσεις στις φυσικές επιστήμες, ταλέντο στη διακοσμητική και το σχέδιο και ήταν, τέλος, ένας πολυγραφότατος ερευνητής της ιστορίας της αρχιτεκτονικής και συγγραφέας. Στη Γαλλία του 19^{ου} αιώνα εκτέλεσε τεράστιο έργο³⁷, διαμόρφωσε και καθιέρωσε την επαγγελματική υπόσταση του αρχιτέκτονα-αναστηλωτή ιστορικών μνημείων (*architecte des monuments historiques*) και εγκαθίδρυσε μια πρακτική επεμβάσεων στα μνημεία, τη «σχολή» της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης³⁸.

Ο Viollet le Duc αρχικά εκθείαζε την εγκράτεια, την αντικειμενικότητα και την αποφυγή κάθε προσωπικής άποψης στις επεμβάσεις και κύριο μέλημά του ήταν η επισκευή της καταπονημένης κατασκευής. Πολύ σύντομα όμως, εμπνευσμένος από τις δικές του δημιουργικές παρορμήσεις και το σύστημα αρχιτεκτονικής ταξινόμησης του Durand³⁹, προέβη με αυτοπεποίθηση, σε ένα πρόγραμμα επεμβάσεων, που συμπεριλάμβανε ολοένα και πιο ριζοσπαστικές επεμβάσεις βασισμένες στη μορφολογική και τυπολογική κάθαρση και

³⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 92.

³⁶ Jokilehto, J., ο.π., 141.

³⁷ Στο διάστημα 1848-1874, κατά το οποίο κατέχει τη θέση του Γενικού Επιθεωρητή των Επισκοπικών Κτηρίων (*Inspecteur Général des Édifices Diocésains*) επενέβη σε πάνω από πενήντα εκκλησίες σ' ολόκληρη τη Γαλλία και σε πληθώρα άλλων κτηρίων (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 99).

³⁸ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 99.

³⁹ Ο Γάλλος θεωρητικός της αρχιτεκτονικής Jean-Nicolas-Louis Durand (1760-1834) στο σύγγραμμά του με τίτλο: «*Receuil et parallèle des édifices de tout genre, anciens et modernes remarquables par leur beauté, par leur grandeur, ou par leur singularité, et dessinés sur une même échelle*», 1799 ή 1800, πραγματοποιεί μια ταξινόμηση της αρχιτεκτονικής κατά κατηγορίες: ιστορική, λειτουργική και μια τρίτη, αναλόγως με τα τυπολογικά χαρακτηριστικά ενός κτηρίου. Πρόκειται για την παράθεση διορθωμένων αρχιτεκτονικών σχεδίων, ώστε να δείχνουν πιο αρμονικά από όσο στην ήταν πραγματικότητα. Σκοπός του Durand ήταν η εικονογράφηση αρχιτεκτονικών προτύπων μέσα από μεμονωμένα παραδείγματα. Μέσα από το έργο του αυτό, εισήγαγε μια διαλεκτική μεταξύ παρελθόντος και παρόντος και μια δική του ερμηνεία της αρχιτεκτονικής, σύμφωνα με την οποία, παρά το γεγονός ότι οι αρχές της προϋπήρχαν, με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής, αυτή απομακρύνθηκε σταδιακά από τις αρχικές αξίες (Madrizzo, L., «Durand and the science of architecture», *JAE*, 48, 1, 1994, 12-24).

στις δομικές βελτιώσεις. Για εκείνον η αποκατάσταση αποτελούσε μια διαδικασία ανάκτησης πληροφοριών, μέσα από τη στυλιστική ομοιογένεια.

Το δόγμα της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης δεν αναλύθηκε ποτέ σε κάποιο θεωρητικό κείμενο, αλλά έγινε αντιληπτό μέσα από τις προκαταρκτικές εκθέσεις των επεμβάσεων και τις παρατηρήσεις και αποφάσεις των μελών της Επιτροπής των Ιστορικών Μνημείων σχετικά με τις προτεινόμενες εργασίες και τα αποτελέσματα των επεμβάσεων⁴⁰. Σύμφωνα με τον Viollet le Duc και τον ορισμό που αυτός δίνει στην έννοια *restauration* (αποκατάσταση): «...Και η λέξη και η πράξη είναι κανούριες. Η αποκατάσταση ενός κτηρίου δε σημαίνει να το διατηρήσεις, να το επισκευάσεις, ή να το ξαναχτίσεις, αλλά να το επαναφέρεις σε μια κατάσταση ολοκλήρωσης στην οποία ίσως να μην έχει υπάρξει ποτέ. Ουσιαστικά κανένας πολιτισμός ή λαός του παρελθόντος δεν φαίνεται να έχει συλλάβει τις αποκαταστάσεις με τον τρόπο που τις έχουμε εμείς συλλάβει σήμερα[...] η δική μας εποχή είναι η μοναδική από την απαρχή των ιστορικών χρόνων που έχει υιοθετήσει μια τόσο ασυνήθιστη στάση απέναντι στο παρελθόν. Το αναλύει, το συγκρίνει, το ταξινομεί και αποκαθιστά την αληθινή ιστορία του ακολουθώντας βήμα βήμα την πορεία, την πρόοδο και τις μεταμορφώσεις της ανθρωπότητας...»⁴¹.

Σε πρακτικό επίπεδο αποκατάσταση σήμαινε την απομάκρυνση από το μνημείο κάθε στοιχείου που ανήκε σε μεταγενέστερες ιστορικές φάσεις, με τις όποιες συνέπειες συνεπαγόταν μια τέτοια διαδικασία. Ο απώτερος σκοπός των επεμβάσεων ήταν η πρόσδοση ομοιογένειας στα μνημεία, ακόμα και μέσα από την επαναφορά στοιχείων που ίσως να είχαν καταστραφεί ολοκληρωτικά σε προηγούμενες ιστορικές φάσεις⁴².

Το έργο του Viollet le Duc επηρέασε σημαντικά το έργο των σύγχρονών του. Στη Γαλλία διαμορφώθηκε και παγιώθηκε μια «σχολή» δραστικών επεμβάσεων στα μνημεία, την οποία ακολουθούν όλοι οι αρχιτέκτονες-αναστηλωτές της γενιάς του με κύρια, θετικά, χαρακτηριστικά της τη διεξαγωγή προκαταρκτικών μελετών αποκατάστασης και αναλυτικών σχεδίων αποτύπωσης της υφιστάμενης κατάστασης των μνημείων και τη λεπτομερή τεκμηρίωση κάθε φάσης των επεμβάσεων, την οργάνωση εργοταξίων και την ένταξη στο έργο παραδοσιακών τεχνικών και υλικών. Σε όλες τις χώρες της Ευρώπης (Ισπανία, Ιταλία, Κάτω Χώρες, Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Πολωνία, Ουγγαρία, Κροατία), επιβιώνουν παραδείγματα μεσαιωνικών μνημείων με προσθήκες «γοθτικών» αρχιτεκτονικών ή διακοσμητικών στοιχείων και παραδείγματα ριζικών ανακατασκευών κτισμάτων μέσω της επαναφορά τους σε μια υποτιθέμενη αρχική, μεσαιωνική, κατάσταση μετά από την απομάκρυνση των μεταγενέστερων μετασκευών τους⁴³.

⁴⁰ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 102-103.

⁴¹ «Both the word and the thing are modern. To restore an edifice is not to maintain it, repair it or remake it, it is to re-establish it in a complete state that perhaps never existed at any time. [...] In fact, no civilisation, no people in past times, has sought to carry out restorations as we understand them today. [...] Ours is the only age since the beginning of historical times that has taken such an unusual attitude to the past. It has sought to analyse it, compare it, classify it and reconstruct its true history, by following step-by-step the march, the progress, the transformations of humanity...». (Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, 'Restauration', *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, VIII, B. Bance, Paris 1866, 14-34).

⁴² Μερικά από τα μνημεία στα οποία πραγματοποίησε επεμβάσεις αποκατάστασης ο Viollet le Duc ήταν η εκκλησία Notre-Dame στο Παρίσι και η πόλη-οχυρό Carcassonne στη Νότια Γαλλία. Για λεπτομέρειες σχετικά με το έργο του Viollet le Duc, βλ.: Jokilehto, J., *A history of architectural conservation. The contribution of English, French, German and Italian thought towards an international approach to the conservation of cultural property*, 1986, D. Phil. Thesis, The University of York, England, Institute of Advanced Architectural Studies, September, (recomposed in PDF format, February, 2005).

⁴³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 115.

Με την πάροδο του χρόνου, οι δραστικές αποκαταστάσεις του Viollet αντιμετώπισαν μεγάλη πολεμική, ειδικά στην Αγγλία. Την ίδια στιγμή που ο Viollet ορίζει την έννοια ‘αποκατάσταση’ (restauration) στο αντίστοιχο λήμμα του στο *Dictionnaire*⁴⁴, υποστηρίζει: «...οι απόλυτες αρχές σε τέτοια ζητήματα μπορούν να οδηγήσουν στον παραλογισμό...»⁴⁵.

1.4.2. Κίνημα εναντίον της Αποκατάστασης (Anti-restoration Movement)

1.4.2.1. Οι ρίζες του κινήματος στην Αγγλία στο μεταίχμιο του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα

Στην Αγγλία ο όρος *restauration* (αποκατάσταση) ενοχοποιήθηκε πολύ σύντομα. Ο George Gilbert Scott (1811-1878), ο πιο παραγωγικός αρχιτέκτονας αποκαταστάσεων της βικτωριανής περιόδου στην Αγγλία, υποστηρίζει το 1841: «...το σύγχρονο σύστημα των δραστικών αποκαταστάσεων προκαλεί μεγαλύτερες καταστροφές στην αρχαία τέχνη από ό, τι το παραλήρημα των φανατικών...»⁴⁶.

Εικόνα 7. Ο George Gilbert Scott (1811-1878). Πηγή: <http://www.worhouses.org.uk> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

Το 1848 στην Αγγλία ο όρος έχει ήδη τεθεί υπό αμφισβήτηση: «...η λεγόμενη αποκατάσταση...»⁴⁷, ενώ το 1879 δηλώνεται : «...η αποκατάσταση είναι σε γενικές γραμμές

⁴⁴ Βλ. παραπάνω, 17.

⁴⁵ «...les principes absolus en ces matières peuvent conduire à l'absurde...» (Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française, Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, VIII, B. Bance, Paris 1866, 24), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το γαλλικό κείμενο).

⁴⁶ «...the modern system of radical restoration is doing more towards the destruction of ancient art than the ravings of fanaticism...». Εδώ ο Scott αναφέρεται σε λεγόμενά του από το 1841 (G.G. Scott, «Reply to Mr. J. J. Stevenson's paper on architectural restoration», *Sessional Papers of the Royal Institute of British Architects*, 1876-77, 1877, 242-256, (243) στο: Jokilehto, J., ο.π., 298-304.

⁴⁷ «...so-called restoration...» («A plea for the faithful restoration of our ancient churches», *Sessional Papers of the Royal Institute of British Architects*, (1848), London, 1850, 21), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

έναν ευφημισμός για καθολική καταστροφή και το χειρότερο είδος βεβήλωσης...»⁴⁸. Τέλος, το 1891, η έννοια της αποκατάστασης θεωρείται: «...μια πλάνη και μια αδύνατη κατάσταση...»⁴⁹. Ο θεωρητικός προβληματισμός, που είχε αναπτυχθεί στην Αγγλία από πολύ νωρίς-ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αι-σχετικά με εργασίες στα μνημεία και ειδικά στις εκκλησίες, σε πολλές από τις οποίες είχαν πραγματοποιηθεί δραστικές, εκκαθαριστικές επεμβάσεις, θα οδηγούσε στο σχηματισμό του 'Κινήματος Κατά της Αποκατάστασης' (Anti-resoration Movement), που θα επηρέαζε όλη την Ευρώπη⁵⁰. Η αγγλική περίπτωση στο πεδίο της προσέγγισης της μνημειακής κληρονομιάς ήταν αρκετά περίπλοκη και είχε ιδιαιτερότητες μοναδικές σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης, που ισχύουν μέχρι και τις μέρες μας.

Η πιο χαρακτηριστική ιδιαιτερότητα με πολύ σοβαρές, θετικές συνέπειες, είναι η ανάμειξη πολλών φορέων ως επί το πλείστον ιδιωτικών, όπως εκκλησιαστικά συμβούλια, αρχιτεκτονικές ομάδες-αρχαιόφιλοι ή αρχαιοδίφες και ομάδες πολιτών από κάθε επαγγελματικό χώρο με τη μορφή εταιρειών, οι οποίοι είχαν την ευθύνη για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, ενώ συμμετείχαν ενεργά και εξέφραζαν τις απόψεις τους στο δημόσιο διάλογο που εκτυλισσόταν τακτικά⁵¹. Παράλληλα, όλοι οι συμμετέχοντες είχαν πρόσβαση σε διάφορα έντυπα που παρείχαν το βήμα για να εκφραστούν όλες οι διαφορετικές απόψεις⁵².

Άλλες ιδιαιτερότητες υπήρξαν η κυριάρχηση του κινήματος της 'Γοτθικής Αναβίωσης' (Gothic Revival) καθόλη τη διάρκεια του 19^{ου} αι., ως σύγχρονης αρχιτεκτονικής έκφρασης καθώς και η δράση του 'Εκκλησιολογικού Κινήματος', το οποίο επέβαλλε τη γοτθική αρχιτεκτονική ως τη μόνη κατάλληλη και αποδεκτή για τα εκκλησιαστικά κτήρια.⁵³

Στο πλαίσιο αυτό η κεντρική πολιτική εξουσία δραττείται της ευκαιρίας και χρηματοδοτεί ένα εθνικό εγχείρημα επεμβάσεων αποκατάστασης στα υφιστάμενα εκκλησιαστικά κτήρια και ανέγερσης νέων, προκειμένου να εξαλείψει κάθε πιθανότητα επανάστασης όμοιας με εκείνης στη Γαλλία⁵⁴. Ο σκοπός των επεμβάσεων ήταν η επαναφορά των εκκλησιαστικών κτηρίων σε ένα παραδοσιακό στυλ του 14^{ου} αι, γνωστό ως 'Πρώιμο Αγγλικό' (Early English). Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, οι επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν, ήταν δραστικές: επεμβάσεις στερέωσης και ανανέωσης τμημάτων των οικοδομημάτων, κατασκευές νέων στεγών, θεμελιώσεων, δαπέδων, αφαιρέσεις νεότερων προσθηκών, απογύμνωση τοιχοποιιών μέσω της αφαίρεσης των επιχρισμάτων, ανακατασκευές των ερειπωμένων κτισμάτων και μεταβολές στα σχέδιά τους⁵⁵.

Οι υπερβολές των επεμβάσεων οδήγησαν στην αμφισβήτηση των εκκλησιολογικών αποκαταστάσεων και στην ανάπτυξη ενός ζωντανού προβληματισμού με στόχο την διατύπωση

⁴⁸ «...restoration is generally speaking a modern euphemism for wholesale destruction and the worst kind of desecration...» (The Builder, 1879, vol. XXXVII, 238), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

⁴⁹ «...a fallacy and an impossibility...», (Richmond, W.B., «The impossibility of restoration», Annual Report of the Society for the Protection of Ancient Buildings, 1891, 47), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο)

⁵⁰ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 119.

⁵¹ Κάποιες από αυτές τις εταιρείες, όπως Βασιλικό Ινστιτούτο Βρετανών Αρχιτεκτόνων (Royal Institute of British Architects -R.I.B.A, έτος ίδρυσης 1834) και η Camden Cambridge Society αργότερα Ecclesiological Society (1845) συμβάλλουν στη μνημειακή αποκατάσταση (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 119.).

⁵² Ενδεικτικά αναφέρονται μερικά από τα έντυπα: The Ecclesiologist (1841-1868), The Builder, The Times, Athneaum κλπ. (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 119).

⁵³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 121.

⁵⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 121.

⁵⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 122.

κανόνων και αρχών που θα διασφάλιζαν την ορθότητα των επεμβάσεων στις ιστορικές κατασκευές. Πρωταγωνιστής στον προβληματισμό αυτό αναδείχθηκε ο κριτικός τέχνης και αισθητικής, ποιητής φιλόσοφος και οικονομολόγος John Ruskin (1819-1900). Ο Ruskin διατυπώνει τις σκέψεις του στα έργα του *The seven lamps of architecture* (1849) και *The stones of Venice* (1851) και δίνει το έναυσμα για τη γέννηση της σύγχρονης, καθολικής ιδεολογίας και αντίληψης για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και της σχέσης της με το φυσικό και αστικό περιβάλλον⁵⁶.

1.4.2.2. John Ruskin

Εικόνα 8. Ο John Ruskin (1819-1900). Πηγή: National Portrait Gallery <https://www.npg.org.uk> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

Ο κριτικός της τέχνης και της αισθητικής, ποιητής, φιλόσοφος και πρώιμος κοινωνιολόγος John Ruskin (1819-1900) μελετά τη σχέση της αρχιτεκτονικής με τη φύση και μέσα από τη θρησκευτικότητα που κυριαρχεί στη ζωή του, προσεγγίζει τα αρχιτεκτονήματα με ευλάβεια. Θεωρεί ότι όλες οι αξίες των αρχιτεκτονικών μνημείων εμπεριέχονται στην ύλη τους και συσχετίζει την ύλη αυτή και την αρχιτεκτονική εν γένει με κάθε πτυχή της ανθρώπινης φύσης και δράσης. Χαρακτηριστικός της σκέψης του είναι ο τρόπος με τον οποίο συνδέει την αρχιτεκτονική με τη μνήμη: «...Ίσως να μπορέσουμε να ζήσουμε χωρίς αυτήν[την αρχιτεκτονική] και να λατρέψουμε χωρίς αυτήν, αλλά δε θα μπορέσουμε να θυμηθούμε χωρίς αυτήν. Πόσο ψυχρή είναι η ιστορία, πόσο άψυχες οι εικόνες, σε σύγκριση με εκείνα που μαρτυρά ένα ζωντανό έθνος και εκείνα που φέρει το ακέραιο μάρμαρο!...»⁵⁷.

Τα ιστορικά κτήρια για τον Ruskin ήταν σημαντικά, επειδή είχαν συμμετάσχει στη διαδικασία της ζωής, γεγονός με τεράστια βαρύτητα για κάποιον που είχε γίνει μάρτυρας της υποβάθμισης του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος στην εποχή της νεωτερικότητας. Η εποχή αυτή, σύμφωνα με τη θεώρησή του, εκφυλίζει και απορρυθμίζει τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, την τέχνη, την καλαισθησία και την εργασία του και τα μνημεία είναι η απτή απόδειξη μιας παρελθοντικής εποχής, κατά την οποία ο άνθρωπος ζούσε αρμονικά με τη φύση και έχοντας στη ζωή του όλα αυτά. Με αυτόν τον τρόπο ο Ruskin προσθέτει στις αξίες των μνημείων εκείνη της παλαιότητας και τονίζει την αναγκαιότητα της διαφύλαξής της μέσα από την προστασία της πάτινας των επιφανειών τους: «...Πράγματι, η μεγαλύτερη δόξα ενός

⁵⁶ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 123.

⁵⁷ «... We may live without her[architecture] and worship without her, but we cannot remember without her. How cold is all history, how lifeless all imagery, compared to that which the living nation writes and the uncorrupted marble bears!...» (Ruskin, J., *The seven lamps of architecture*, 1849, 147-148), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

κτηρίου, δε βρίσκεται στις πέτρες του, ούτε στο χρυσάφι του. Η δόξα του βρίσκεται στην ηλικία του και στη βαθιά αίσθηση της πολυφωνίας, του αυστηρού βλέμματος, που αισθανόμαστε στους τοίχους που έχουν ξεπλυθεί από τα περασμένα κύματα της ανθρωπότητας»⁵⁸.

Ο Ruskin ήταν αφοριστικός με τις επεμβάσεις αποκατάστασης και θεωρούσε ότι δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μια διαδικασία εσκεμμένης παραποίησης: «...Ας μη μιλήσουμε για αποκατάσταση. Το πράγμα είναι ένα ψέμα από την αρχή έως το τέλος[...] Αλλά μερικοί λένε ότι μπορεί να υπάρξει ανάγκη για αποκατάσταση! Ομολογουμένως. Κοίταζε την ανάγκη στα μάτια και αποτίμησέ την με τους όρους της. Είναι μια ανάγκη για καταστροφή. Δέξου την ως τέτοια, γκρέμισε το κτήριο, πέταξε τις πέτρες του σε παραμελημένες γωνίες, κάνε τις χαλίκι ή κονία αν θέλεις; Αλλά κάνε ό,τι κάνεις τίμια και μη στήσεις ένα ψέμα στη θέση τους...»⁵⁹

Θεωρεί απαραίτητες τις επεμβάσεις προληπτικής φύσεως όταν είναι συστηματικές και οργανωμένες: «...Η αρχή της εποχής μας[...]είναι το να παραμελούμε τα κτήρια πρώτα και να τα αποκαθιστούμε αργότερα. Φροντίστε όπως πρέπει τα μνημεία σας και δε θα χρειαστεί να τα αποκαταστήσετε...»⁶⁰.

Αποδέχεται έως ένα βαθμό, τις απολύτως απαραίτητες επισκευές, σε συνδυασμό πάντοτε με την εφαρμογή προληπτικών μέτρων, με την ελάχιστη δυνατή παρέμβαση στον μνημειακό ιστό: «...Παρακολούθησε ένα παλαιό κτήριο με αγωνιάδη φροντίδα. Διαφύλαξέ το όσο καλύτερα μπορείς και με κάθε κόστος από κάθε φθορά. Μέτρησε τις πέτρες του να μετράς τα πετράδια σε ένα στέμμα. Παραφύλαξε το να είναι μια περικυκλωμένη πόλη. Δέσε το με σίδερο όταν χαλαρώνει. Στήριξέ το με ξύλο όταν αποκτά κλίση. Μη νοιάζεσαι για την ασχήμια του στηρίγματος. Καλύτερα μια πατερίτσα παρά ένα χαμένο άκρο. Και κάνε το με τρυφερότητα και ευλάβεια και συστηματικά και πολλές ακόμα γενεές θα γεννηθούν και θα πεθάνουν στη σκιά του...»⁶¹.

Ο Ruskin περιγράφοντας μερικά απλά, προληπτικά βήματα για τη φροντίδα ενός αρχιτεκτονήματος, ουσιαστικά διατυπώνει την αρχή της προληπτικής συντήρησης για ιστάμενα μνημεία: «...Μερικά φύλλα μολύβδου, αν τοποθετηθούν τη σωστή στιγμή πάνω σε μια στέγη και μερικά νεκρά φύλλα, αν απομακρυνθούν τη σωστή στιγμή από μια υδροροή, είναι αρκετά για να μην μετατραπούν οι τοίχοι και η στέγη σε ερείπια»⁶².

⁵⁸ «...For indeed the greatest glory of a building is not in its stones, or in its gold. Its glory is in its Age and in that deep sense of voicefulness, of stern watching, which we feel in walls that have long been washed by the passing waves of humanity...», (Ruskin, J., ο.π., 155), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

⁵⁹ «...Do not let us talk of restoration. The thing is a lie from beginning to end[...]But it is said there may come a necessity for restoration! Granted. Look the necessity full in the face and understand it in its own terms. It is a necessity for destruction. Accept it as such pull the building down, throw its stones into neglected corners, make a ballast of them or mortar if you will; but do it honestly and do not set a lie in their place...», (Ruskin, J., ο.π., 162), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

⁶⁰ «...The principle of modern times is to neglect buildings first and restore them afterwards. Take proper care of your monuments and you will not need to restore them...», (Ruskin, J., ο.π., 162), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

⁶¹ «...Watch an old building with an anxious care; guard it as best you may and at any cost, from any influence of dilapidation. Count its stones as you would jewels of a crown; set watches about it as if at the gates of a besieged city; bind it together with iron where it loosens; stay it with timber where it declines; do not care about the unsightliness of the aid; better a crutch than a lost limb; and do this tenderly and reverently and continually and many a generation will still be born and pass away beneath its shadow...», (Ruskin, J., ο.π., 162-163), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

⁶² «...A few sheets of lead put in time upon the roof, a few dead leaves and sticks swept in time out of a water-course, will save both roof and walls from ruins...», (Ruskin, J., ο.π., 162-163), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

Η φιλοσοφία αυτή του Ruskin που θα αλλάξει τα δεδομένα για τη θεωρία και την πρακτική της συντήρησης και για τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς εν γένει, δεν κρύβει καμία αυταπάτη ή ματαιοδοξία. Είναι απολύτως συμφιλιωμένη με τη νομοτέλεια της φύσης για την τελική μοίρα των μνημείων: «...*Η κακή εκείνη ημέρα [για το παλαιό κτήριο] πρέπει να έρθει τελικά. Αλλά ας έρθει ολοκληρωτικά και ανοιχτά και μην αφήσεις κανένα ατιμωτικό και ψεύτικο υποκατάστατο να του στερήσει μια θέση στην πένθιμη μνήμη...*»⁶³.

1.4.2.3. William Morris και η Εταιρεία για την Προστασία των Παλαιών Κτηρίων [Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB)]

Εικόνα 9. Ο William Morris (1834-1896). Πηγή: National Portrait Gallery on line collection <http://www.npg.co.uk> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

Η θεώρηση του Ruskin ασκεί μεγάλη επιρροή στον William Morris (1834 -1896), ο οποίος συμμερίζεται τις αντιλήψεις περί προληπτικής και συνεχούς συντήρησης των μνημείων και ήπιων επεμβάσεων. Σε αντίθεση με την καθαρά πνευματική κριτική του Ruskin, ο Morris σκόπευε να θέσει σε πρακτική εφαρμογή τις ιδέες του⁶⁴. Ποιητής, ζωγράφος, ουτοπιστής σοσιαλιστής, designer και ο πρώτος μελετητής των εφαρμοσμένων τεχνών, ο Morris διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στην ίδρυση, το 1877, της «Εταιρείας για την Προστασία των Παλαιών Κτηρίων» (*Society of the Protection of Ancient Buildings-SPAB*), μέσα από την οποία καταφέρνει να διαδώσει και να υλοποιήσει τις ιδέες, τις οποίες είχε ενστερνιστεί⁶⁵. Πράγματι ο Morris, μέσω της δράσης της SPAB, συνέβαλλε σημαντικά στην υιοθέτηση, από ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό μελών της Βρετανικής διανοήσης, θέσεων κατά της αποκατάστασης των μνημείων.

Οι αρχές της SPAB, διατυπώνονται στη διακήρυξή της, το κείμενο που έγραψε ο ίδιος ο Morris και το οποίο σηματοδοτεί την ίδρυση του *Κινήματος Κατά της Αποκατάστασης* (Anti-Restoration Movement). Το περιεχόμενο του κειμένου καταδικάζει τις αυθαίρετες επεμβάσεις των τελευταίων πενήντα χρόνων, που προκάλεσαν δραματικές καταστροφές στα μνημεία: «...*Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα τελευταία πενήντα χρόνια ένα νέο ενδιαφέρον έχει αναδυθεί, σχεδόν σα μια νέα αίσθηση γι' αυτά τα παλαιά μνημεία τέχνης. Έχουν αυτά γίνει το αντικείμενο μιας από τις πιο ενδιαφέρουσες μελέτες και ενός ενθουσιασμού, θρησκευτικού, ιστορικού και καλλιτεχνικού, γεγονός που αποτελεί αδιαμφισβήτητο κέρδος για την εποχή μας, όμως πιστεύουμε ότι αν η παρούσα διαχείριση και φροντίδα τους συνεχιστεί, τότε αυτά θα είναι άχρηστα για μελλοντική μελέτη από τους απόγονους μας και θα παγώσουν κάθε ενθουσιασμό.*

⁶³ «...*Its [the old building's] evil day must come at last; but let it come declaredly and openly and let no dishonoring and false substitute deprive it of the funeral offices of memory...*» (Ruskin, J., ο.π., 163), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

⁶⁴ Venning, P., «Who they were», *Old house journal*, XXIV, 5, 1996, 26.

⁶⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 126.

Πιστεύουμε ότι τα τελευταία πενήντα χρόνια γνώσης και προσοχής έχουν προκαλέσει μεγαλύτερες καταστροφές από όσο όλοι οι περασμένοι αιώνες επαναστάσεων, βίας και περιφρόνησης.»⁶⁶.

Ακόμα, ο Morris στηρίζει τα μνημεία όλων των εποχών και στυλ: «...Αν, κατά τα άλλα, μας ζητηθεί να συγκεκριμενοποιήσουμε το είδος της τέχνης, του στυλ ή οποιουδήποτε άλλου στοιχείου αξίζει να διατηρηθεί σε ένα κτήριο, απαντούμε ο,τιδήποτε μπορεί να θεωρηθεί καλλιτεχνικό, γραφικό, ιστορικό, παλαιό ή ουσιώδες: με λίγα λόγια, οποιοδήποτε έργο για το οποίο οι καλλιτεργημένοι, καλλιτεχνικοί άνθρωποι αξίζει να διαφωνήσουν...»⁶⁷.

Παράλληλα, τονίζει την ανάγκη της συνεχούς συντήρησής τους, προτρέποντας τους αρμόδιους να προβούν στην ανέγερση νέων κτηρίων παρά στην αναστήλωση των παλαιών, όταν αυτά καθίστανται ακατάλληλα για χρήση: «...Κατά συνέπεια, είναι για όλα αυτά τα κτήρια, όλων των εποχών και στυλ που ικετεύουμε και καλούμε όλους εκείνους που θα χρειαστεί να ασχοληθούν με αυτά, να αντικαταστήσουν την Αποκατάσταση με την Προστασία, να απομακρύνουν τη φθορά με την καθημερινή φροντίδα, να υποστυλώσουν έναν επικίνδυνο τοίχο ή να επισκευάσουν μια στέγη που στάζει, με τέτοια μέσα που να είναι ολοφάνερο ότι στοχεύουν στη στήριξη ή στη στέγαση και να μην επιδεικνύουν τη μίμηση κάποιας άλλης τέχνης και να αντισταθούν στην παραποίηση είτε της ύλης είτε των διακοσμητικών στοιχείων του κτηρίου, όπως αυτό διατηρείται αν έχει [το κτήριο] καταστεί ακατάλληλο για την παρούσα χρήση του, ας κατασκευασθεί ένα άλλο, παρά να μεταβληθεί ή να επεκταθεί το παλαιό τελικά, να μεταχειριστούν [εκείνοι που θα ασχοληθούν] τα παλαιά μας κτήρια ως μνημεία μιας αλλοτινής τέχνης, που έχουν δημιουργηθεί με αλλοτινούς τρόπους, στους οποίους η σύγχρονη τέχνη δεν μπορεί να επέμβει χωρίς να τους καταστρέψει...»⁶⁸.

Ο Morris ήταν μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα για την εποχή του. Ήταν οξύθυμος, ασυμβίβαστος και λάτρης του περελθόντος. Μέσα από το συγγραφικό του έργο είναι έκδηλη η λατρεία του για την αρχιτεκτονική, την οποία θεωρούσε την ύψιστη ανθρώπινη

⁶⁶ «...No doubt within the last fifty years a new interest, almost like another sense, has arisen in these ancient monuments of art; and they have become the subject of one of the most interesting of studies, and of an enthusiasm, religious, historical, artistic, which is one of the undoubted gains of our time; yet we think that if the present treatment of them be continued, our descendants will find them useless for study and chilling to enthusiasm. We think that those last fifty years of knowledge and attention have done more for their destruction than all the foregoing centuries of revolution, violence and contempt...» (Morris, W., «SPAB Manifesto», 1877 στο: *The Atheneum*, N. 2591, 1877, 807).

SPAB Manifesto, 1877 (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

⁶⁷ «...If, for the rest, it be asked us to specify what kind of amount of art, style, or other interest in a building makes it worth protecting, we answer, anything which can be looked on as artistic, picturesque, historical, antique, or substantial: any work, in short, over which educated, artistic people would think it worth while to argue at all...», (Morris, W., *SPAB Manifesto*, 1877), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο)

⁶⁸ «...It is for all these buildings, therefore, of all times and styles, that we plead, and call upon those who have to deal with them, to put Protection in the place of Restoration, to stave off decay by daily care, to prop a perilous wall or mend a leaky roof by such means as are obviously meant for support or covering, and show no pretence of other art, and otherwise to resist all tampering with either the fabric or ornament of the building as it stands; if it has become inconvenient for its present use, to raise another building rather than alter or enlarge the old one; in fine to treat our ancient buildings as monuments of a bygone art, created by bygone manners, that modern art cannot meddle with without destroying...», (Morris, W., *SPAB Manifesto*, 1877 (Μετάφραση από τα αγγλικά από τη γράφουσα).

καλλιτεχνική έκφραση⁶⁹ και μια τέχνη με διδακτικό χαρακτήρα ζωτικής σημασίας⁷⁰. Η στάση του απέναντι στις αποκαταστάσεις ήταν ακόμα πιο αδιάλλακτη από εκείνη του Ruskin και εκφραζόταν με σκληρή γλώσσα, χωρίς να διστάζει να θίξει σημαντικά πρόσωπα και θεσμούς⁷¹.

Η λειτουργία της SPAB, ειδικά τα πρώτα χρόνια, οριζόταν αποκλειστικά από τον Morris και τις κατευθυντήριες γραμμές του⁷². Επρόκειτο για μια ομάδα ιδιωτών με πάθος για την πολιτιστική κληρονομιά, που όμως δεν ασχολήθηκε με τη διεξαγωγή αρχαιοδιφικής έρευνας, αλλά με δημόσιες αντιπαραθέσεις και κινητοποιήσεις εναντίον των αποκαταστάσεων σε εθνική κλίμακα⁷³. Η SPAB κινητοποιήθηκε άμεσα για την προστασία διαφόρων μνημείων σ' ολόκληρη την Ευρώπη, διενεργώντας εκστρατείες επιθετικές, αλλά παράλληλα αποτελεσματικές και πραγματιστικές, ενώ από νωρίς χαρακτηρίστηκε από έντονο ηθικό εξτρεμισμό και την αδυσώπητη ρητορική του Morris⁷⁴. Ο Morris τοποθετήθηκε κατά των εργασιών στερέωσης και ανανέωσης των λίθων των προσώπων του Αγίου Μάρκου της Βενετίας και υπέρ της συντήρησης μνημείων στη Φλωρεντία, τη Ρώμη και στη Γαλλία, ενώ παρενέβη στις κυβερνήσεις της Αιγύπτου για την προστασία των κοπτικών μνημείων και στην Οθωμανική Πύλη για την προστασία της Αγίας Σοφίας. Έτσι, στην ένατη δεκαετία του αιώνα, γίνονται γνωστές σ' ολόκληρη την Ευρώπη οι θέσεις του Anti-Restoration Movement, επηρεάζοντας τις διάφορες κατά τόπους θεωρητικές προσεγγίσεις⁷⁵. Η επιρροή της εταιρείας ολοένα και αυξανόταν⁷⁶ και αυτό οφειλόταν εν μέρει στον μεγάλο ηθικό ζήλο των συνδρομητικών μελών της, που είχαν το ρόλο του τοπικού ανταποκριτή, και εν μέρει στο οργανωμένο σύστημα ελέγχου και προσηλυτισμού εθνικής εμβέλειας, βάσει του οποίου η SPAB λειτουργούσε⁷⁷.

Στο κλίμα που είχε καλλιεργηθεί με την ίδρυση του Anti-Restoration Movement και της SPAB άνοιξε ο διάλογος μεταξύ των συνηγόρων της αποκατάστασης (οικοδόμοι, εργολάβοι, αρχιτέκτονες) και των πολέμιών της (διανοούμενοι ειδήμονες και κριτικοί τέχνης). Η επισκευή των παλαιών κτηρίων καθιερώθηκε ως μια εξειδικευμένη πρακτική και κατ' επέκταση ένα εξειδικευμένο επαγγελματικό πεδίο, η επιτυχία της οποίας απαιτούσε ειδική

⁶⁹ Philippe, M., *Architecture at the service of ideology: William Morris, the Anglican church and the destruction, restoration and protection of Medieval architecture in Victorian England*, Memoire presente a la Faculte des arts et sciences en vue de l' obtention du grande de Maitrise en histoire de l' art, Departement d' histoire de l' art et etudes cinematographiques, Faculte des Arts et Sciences, Mars, 2010, 16.

⁷⁰ Philippe, M., ο.π., 9.

⁷¹ Ο Morris ήταν γνωστός για την αντιπάθεια του προς τον επαγγελματικό κλάδο των αρχιτεκτόνων και, ακόμα περισσότερο, προς την Αγγλικανική εκκλησία. Τους θεωρούσε υπεύθυνους για όλα τα κακά που είχε υποστεί η αρχιτεκτονική στην Αγγλία μέσω των αποκαταστάσεων και το εξέφραζε με κάθε ευκαιρία. Χαρακτηριστική έκφραση των συναισθημάτων του και των δυνατοτήτων του χαρακτήρα του αποτελεί η επιστολή του προς το *Athenaeum*, στις 10 Μαρτίου 1877, με τίτλο: «Tewkesbury Minster» (Philippe, M., ο.π., 10).

⁷² Philippe, M., ο.π., 10.

⁷³ Glendinning, M., ο.π., 123.

⁷⁴ Glendinning, M., ο.π., 127.

⁷⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 123.

⁷⁶ Από την αρχή της δράσης της, η εταιρεία είχε μεγάλες επιτυχίες όπως για παράδειγμα την ακύρωση σχεδίου προσθηκών στο Westminster Abbey, την αποτροπή κατεδάφισης σχολικών κτηρίων στο Eton και δύο κλασικών εκκλησιών στο Λονδίνο (Thompson, P., *The work of William Morris*, Heinemann, London, 1967, 61).

⁷⁷ Glendinning, M., ο.π., 125.

προετοιμασία, είτε των αρχιτεκτόνων, είτε του τεχνικού προσωπικού ώστε να αποκτήσουν τις απαιτούμενες εμπειρία και δεξιότητα⁷⁸.

1.4.2.4. Η στροφή στην επιστημονική αναζήτηση υλικών και μεθόδων συντήρησης. Οι οδηγίες του Βασιλικού Ινστιτούτου Βρετανών Αρχιτεκτόνων [Royal Institute of British Architects (RIBA)]

Μέσα από τον διάλογο και το σκεπτικό που είχε αναπτυχθεί, αποδόθηκε τεράστια σημασία στην ύλη και την προστασία της. Είχε γίνει πλέον αποδεκτό το γεγονός, ότι η ορθή διαχείριση των μνημείων απαιτούσε, εκτός από την αποφυγή κάθε καταστροφικής επέμβασης, την τακτική συντήρησή τους και τον απόλυτο σεβασμό τη κατάστασης διατήρησής τους και της υλικής τους υπόστασης, την εύρεση νέων κατάλληλων υλικών και μεθόδων για την εφαρμογή της συντήρησής τους.

Το 1862 στο Βασιλικό Ινστιτούτο των Βρετανών Αρχιτεκτόνων (*Royal Institute of British Architects -RIBA*) ξεκίνησε διάλογο, στον οποίο συμμετείχε και ο G.G. Scott⁷⁹ με θέμα τα ζητήματα προστασίας των αρχιτεκτονικών μνημείων και την ευθύνη των αρχιτεκτόνων σχετικά με αυτά. Το αποτέλεσμα ήταν η ίδρυση ειδικής επιτροπής από το RIBA, με αρμοδιότητα την ανάπτυξη επικοινωνίας μεταξύ των εμπλεκόμενων στην προστασία των μνημείων. Η επιτροπή θα προωθούσε τη συνεργασία με ειδικούς και θα χορηγούσε συμβουλές με απώτερο στόχο τη διάσωση των μνημείων στην ολότητά τους, μέσα από μια συντηρητική προσέγγιση⁸⁰.

Επίσης, προϊόν της δράσης αυτής ήταν η σύνταξη εγχειριδίου με τίτλο *The Institute's Papers on the Conservation of Ancient Monuments and Remains*, βασισμένο σε προσχέδιο του Scott⁸¹. Το εγχειρίδιο, που τόνιζε τη σημασία των εγγενών αξιών της ιστορικότητας και της αυθεντικότητας της μνημειακής αρχιτεκτονικής, απευθυνόταν σε κάθε επαγγελματία εμπλεκόμενο στην προστασία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Το κείμενο σε όλο του το εύρος υπενθύμιζε τον αυστηρό προσανατολισμό των εργασιών, που δεν ήταν άλλος από τη διατήρηση και όχι την ανακατασκευή των αρχιτεκτονικών στοιχείων⁸². Επεσήμανε ακόμα και το βάρος που έφερε η επιλογή του αρχιτέκτονα, ως ένα άτομο σε μόνιμη επαγρύπνηση και χωρίς καμία διάθεση επιβολής προσωπικών φαντασιώσεων ή 'κάθαρσης'⁸³.

Το πρώτο τμήμα του εγχειριδίου με τίτλο: '*General advice to Promoters of the Restoration of Ancient Buildings*', απευθυνόταν στους επικεφαλής-κυρίως αρχιτέκτονες-παρέχοντας οδηγίες σχετικά με την αρχιτεκτονική αποτύπωση-τεκμηρίωση του μνημείου⁸⁴, τις αντικαταστάσεις σε τμήματα τοιχοποιιών⁸⁵ και την αναζήτηση ελλειπόντων τμημάτων και κρυμμένων

⁷⁸ Jokilehto, J., ο.π., 320.

⁷⁹ RIBA, 1862, 65.

⁸⁰ Street, G. E., «Discussion on Mr. G. G. Scott's Paper on the conservation of ancient monuments», στο: *Papers read at RIBA* 3, 1862, 87.

⁸¹ Στον τίτλο ο όρος *restoration* αντικαθίσταται από τον όρο *conservation* με την παρέμβαση του Scott, λόγω της επιρροής του Ruskin (Jokilehto, J., ο.π., 314).

⁸² RIBA, 1865, 221-224

⁸³ RIBA, 1865, 224, άρθρο 16.

⁸⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 1 του εγχειριδίου τα βήματα τεκμηρίωσης από τον υπεύθυνο αρχιτέκτονα, έπρεπε να περιλαμβάνουν σχεδιαστική αποτύπωση του κτηρίου και όλων των χαρακτηριστικών του, με ακριβείς μετρήσεις, καθώς και φωτογραφική αποτύπωση όλων των σημαντικών στοιχείων του, ειδικά αν φέρουν σημάδια φθοράς που επιβάλλουν την αντικατάστασή τους. (RIBA «*The Institute's Papers on the Conservation of Ancient Monuments and Remains*», «*The Ecclesiologist, New series, Vol. XXII*», Published under the superintendence of the Ecclesiological society, XXVI, 1865, 220).

⁸⁵ RIBA, 1865, ο.π., 220, άρθρα 1 και 3 και 221 άρθρα 7 και 9.

στοιχείων, όπως ζωγραφικής, μέσω αρχαιολογικής έρευνας⁸⁶. Το δεύτερο τμήμα, που είχε τον τίτλο *'Hints to Workmen Engaged in the Repair and Restorations of Ancient Buildings'*, απευθυνόταν στο τεχνικό προσωπικό και οι οδηγίες εστίαζαν στις εμπλεκόμενες τέχνες⁸⁷, ενώ για πρώτη φορά γινόταν αναφορά σε υλικά κατάλληλα για τη συντήρηση της παλαιάς ύλης γεγονός που σηματοδοτεί το επερχόμενο πάντρεμα της συντήρησης με τις θετικές επιστήμες και την ανάπτυξη νέων, εξειδικευμένων τεχνολογιών⁸⁸.

1.5. Ιταλικές θεωρητικές προσεγγίσεις στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα

Όπως και στις υπόλοιπες χώρες, έτσι και στην Ιταλία, η διαμόρφωση της διαλεκτικής της συντήρησης ακολούθησε μια πορεία εξελισσόμενη εν μέσω αντιπαράθεσεων μεταξύ των διαφορετικών ρευμάτων που είχαν αναπτυχθεί παράλληλα. Στο μετὰ χιμιο του αιώνα, η Ιταλία άρχισε να συνθέτει αρχιτεκτονικές θεωρίες συντήρησης. επηρεασμένη από τις κύριες ευρωπαϊκές θεωρίες που είχαν προηγηθεί⁸⁹.

Τη μαγιά για τις καινοτόμες ζυμώσεις στην Ιταλία αποτέλεσε, το 1877, η πρώτη εκτός Αγγλίας εκστρατεία της SPAB, με την ανάμιξή της στο προτεινόμενο πρόγραμμα αποκαταστάσεων για τον Ναό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία⁹⁰. Το έντονο κύμα αντιδράσεων που δημιουργήθηκε στην Αγγλία, οδήγησε σε κινητοποίηση διαμαρτυρίας με πρωτοβουλία του Ruskin.⁹¹ Το αποτέλεσμα ήταν να ξεκινήσει ένας κύκλος συγκρούσεων μεταξύ των Ιταλών αρμοδίων και των πολέμιων των αποκαταστάσεων⁹², το οποίο τελικά έληξε το 1882 με την υποχώρηση των Ιταλών και τη συναίνεσή τους υπέρ μιας πιο συντηρηρητικής πολιτικής συντήρησης και όχι αποκατάστασης⁹³.

⁸⁶ RIBA, 1865, ο.π., 220, άρθρο 2.

⁸⁷ RIBA, 1865, ο.π., 224-226. Συγκεκριμένα, οι ειδικότητες στις οποίες απευθύνονταν ήταν οι εξής: excavator (τεχνίτης ανασκαφών), mason (τεχνίτης πέτρας-λιθοξόος), carver (ξυλογλύπτης), plasterer (σοβατζής), carpenter (ξυλουργός), joiner (επιπλοποιός-μαραγκός), glazier (τεχνίτης υάλινων στοιχείων), painter (ζωγράφος), smith (σιδηρουργός), builders and workers in general (οικοδόμοι και εργάτες γενικότερα).

⁸⁸ Τσιμέντο για τη στερέωση αποκολλημένων λίθινων τμημάτων και λευκή γόμα-λάκα και στυπτηρία με σαπούνι για επιφανειακές στερεώσεις (Jokilehto, J., ο.π., 314).

⁸⁹ Το αποτέλεσμα ήταν η ιταλική φιλοσοφία της συντήρησης, ένα κράμα των αρχών αποκατάστασης των αρχαιολογικών μνημείων, του γερμανικού ρομαντισμού, των Γαλλικών κυβερνητικών αρχών και της φιλοσοφίας του Ruskin, του anti-scrape και της SPAB (Jokilehto, J., 1986, 329).

⁹⁰ Το πρόγραμμα είχε σχεδιαστεί από τον Giovan Battista Meduna, επιθεωρητή του ναού από το 1853, ο οποίος είχε και στο παρελθόν προβεί σε παρόμοιες αποκαταστάσεις στο ναό (Glendinning, M., ο.π., 135).

⁹¹ Πρόκειται για μια κινητοποίηση δι'αλληλογραφίας μεταξύ του Ruskin και του Ιταλού κόμη A.P. Zorzi, την οποία ακολούθησε ένα οργισμένο ξέσπασμα στον Βρετανικό τύπο από τον Morris και την SPAB. Ο Zorzi, σύμμαχος του Ruskin και υπέρμαχος τη φιλοσοφίας του περί συντήρησης, εξέδωσε ένα φυλλάδιο, το περιεχόμενο του οποίου καταδίκασε το πρόγραμμα και έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου για την επερχόμενη καταστροφή του κελύφους του ναού (Glendinning, M., ο.π., 135-6).

⁹² Jokilehto, J., ο.π., 333.

⁹³ Glendinning, M., ο.π., 136.

1.5.1. Ο Camillo Boito και η Κριτική Αποκατάσταση (Restauro critico)

Εικόνα 10. Ο Camillo Boito (1836-1914). Πηγή: <https://archive.org> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

Ο Camillo Boito (1836-1914) ήταν καθηγητής της Ακαδημίας της Brera του Μιλάνου για 40 χρόνια, κριτικός της αρχιτεκτονικής, ποιητής και συγγραφέας και εκλεκτιστικός αρχιτέκτονας. Ο Boito ήταν αρχικά οπαδός της γαλλικής σχολής της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης των μνημείων, την οποία και ακολουθεί στις πρώτες επεμβάσεις του. Όμως το 1883 εξαιτίας των αντιδράσεων εναντίον των στυλιστικών ολοκληρώσεων των μνημείων, διατυπώνει, στο Δ΄ Συνέδριο Μηχανικών και Αρχιτεκτόνων στη Ρώμη, μέσω ψηφίσματος τις αρχές βάσει των οποίων έπρεπε να πραγματοποιούνται οι επεμβάσεις στα μνημεία. Πρόκειται για την επίσημη πράξη αποκήρυξης του δόγματος της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης και τη συνειδητοποίηση της ανάγκης μιας επιστημονικής και κριτικής αντιμετώπιση του ζητήματος⁹⁴.

Σύμφωνα με το περιεχόμενο του ψηφίσματος πρέπει να ακολουθούνται οι εξής αρχές:

1. Τα μνημεία θεωρούνται ως τεκμήρια και φορείς της ιστορίας. Άρα ως τέτοια, πρέπει να αντιμετωπίζονται με απόλυτο σεβασμό
2. Οποιαδήποτε αλλαγή που θα μπορούσε να οδηγήσει στην κιβδηλοποίηση των μνημείων και στην εξαπάτηση του θεατή τους πρέπει να αποφεύγεται
3. Συντήρηση και επισκευή των μνημείων και όχι αποκατάστασή τους
4. Σε περίπτωση εκτέλεσης επεμβάσεων συμπλήρωσης για στατικούς λόγους να γίνεται ξεκάθαρη διάκριση των νέων προσθηκών από τα παλαιά τμήματα των μνημείων
5. Σεβασμός όλων των ιστορικών φάσεων των μνημείων, ενώ τυχόν απομακρυσμένα από τον μνημειακό ιστό στοιχεία πρέπει να εκτείνονται σε ειδικό χώρο δίπλα στο μνημείο
6. Ανάγκη τεκμηρίωσης όλων των φάσεων της επέμβασης είτε με παραδοσιακούς τρόπους (σχέδια, ημερολόγια, απολογισμό των εργασιών), είτε με σύγχρονα μέσα, όπως η φωτογραφία
7. Σήμανση των επέμβασης με επεξηγηματικές επιγραφές⁹⁵

Ο Boito ανέπτυξε μια φιλοσοφία, που βρισκόταν κάπου ενδιάμεσα στη στυλιστική αποκατάσταση και τη συντήρηση, γνωστή ως κριτική ή φιλολογική αποκατάσταση (restauro

⁹⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 127.

⁹⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 128.

critico ή filologico)⁹⁶. Χωρίζει τα μνημεία σε τρεις κατηγορίες αναλόγως με την κυρίαρχη αξία τους: τα αρχαία μνημεία με κυρίαρχη αξία την αρχαιολογική, τα μεσαιωνικά με κυρίαρχη αξία τη γραφική (pittorica) και τα σύγχρονα (από την εποχή της Αναγέννησης και μετά) με κυρίαρχη αξία την αρχιτεκτονική. Οι επεμβάσεις που προτείνει χωρίζονται αντίστοιχα σε “αρχαιολογικές” (restauro archeologico), “γραφικές” (restauro pittorico) και “αρχιτεκτονικές” (restauro architettonico).

Όσον αφορά στις επεμβάσεις συντήρησης των αρχαίων μνημείων σε ερειπιώδη κατάσταση και του περιβάλλοντός τους, τονίζει ότι αυτές πρέπει να περιορίζονται στις ελάχιστες δυνατές, τις απολύτως απαραίτητες για τη στερέωσή τους, ώστε να αποφευχθεί η αλλοίωση κατά το δυνατόν των μνημειακών αξιών και των συνθηκών των μνημείων. Στο πλαίσιο αυτό επισημαίνει ότι τυχόν υποστηρίγματα ή άλλα στοιχεία δομικής ενίσχυσης θα πρέπει να κατασκευάζονται με διαφορετικά υλικά από ό,τι τα αρχικά. Τέλος τονίζει τη σημασία της αποφυγής αναπαραγωγής των διακοσμητικών και μορφολογικών στοιχείων των μνημείων⁹⁷.

Ο Camillo Boito, ο σημαντικότερος θεωρητικός της συντήρησης στην Ιταλία αυτής της περιόδου, απέρριψε τελικά την προσέγγιση της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης, παρόλο που ο ίδιος την είχε εφαρμόσει⁹⁸: «...Οι αρχιτέκτονες δεν πρέπει ποτέ να ξεχνούν ότι ο στόχος των προσπάθειών τους είναι η συντήρηση των μνημείων και ότι ο καλύτερος τρόπος για να το πετύχουν είναι η συνεχής συντήρησή τους[...] η αποκατάσταση πρέπει πάντοτε να θεωρείται ένα αναγκαίο κακό. Μια έξυπνη εργασία συνεχούς συντήρησης πρέπει πάντα να την προλαμβάνει [την αποκατάσταση]...»⁹⁹.

Στον απόηχο της θεωρίας του Ruskin, ο Boito θεωρούσε τα αρχιτεκτονικά μνημεία ως μεγαλειώδη επιτεύγματα της ανθρώπινης δραστηριότητας και υποστήριζε ότι η ύλη τους θα έπρεπε να είναι αναγνώσιμη. Κατά συνέπεια, τα δεδομένα για την εύρεση κατάλληλων μεθόδων συντήρησης, ου ήταν και το ζητούμενο κατά τον Boito εμπεριέχονταν στην ίδια την κατασκευή, αρκεί κανείς να τα προσλάμβανε υπό ένα κριτικό και επιστημονικό πρίσμα. Φρονούσε ότι η υιοθέτηση της κριτικής προσέγγισης, που θα συνυπολόγιζε τις σύγχρονες αξίες σε μια ιεραρχία κατάλληλων επεμβάσεων συντήρησης, θα είχε μια τέτοια δυναμική, που θα μπορούσε να ενσωματώσει τα αρχιτεκτονικά μνημεία στην αρχιτεκτονική πραγματικότητα κάθε σύγχρονου αστικού περιβάλλοντος¹⁰⁰. Οι ιδέες του που χάραξαν την Ιταλική οδό για τη συντήρηση και διαμόρφωσαν το μελλοντικό νομοθετικό πλαίσιο στη χώρα.

⁹⁶ Restauro critico ή restauro filologico.

⁹⁷ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 128.

⁹⁸ Casciello, S., *La cultura del restauro*, Venezia, 2005.

⁹⁹ «...Gli Architetti non devono scordarsi mai che il fine dei loro sforzi è la conservazione dei monumenti, e che il migliore mezzo per raggiungerlo è il mantenimento di essi [...] il restaurare deve considerarsi pur sempre una triste necessità. Un mantenimento intelligente deve sempre prevenirla...», Boito, 1893: Serano, S., *Il restauro filologico. Una teoria intermedia fra restauro e antirestauro. Verso il restauro scientifico*, Facoltà di Architettura Università degli Studi Mediterranea di Reggio Calabria, Laboratorio di restauro B [online] https://www.unirc.it/documentazione/materiale_didattico τελευταία πρόσβαση 13/09/2017. (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το ιταλικό κείμενο).

¹⁰⁰ Glendinning, M., ο.π., 155.

1.5.2. Ο Luca Beltrami και η Ιστορική Αποκατάσταση (Restauro Storico)

Εικόνα 11. Ο Luca Beltrami (1854-1933). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

Ο Luca Beltrami (1854-1933) απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών (*Academie des Beaux Arts*) των Παρισιών, μαθητής και στενός συνεργάτης αρχικά του Boito και καθηγητής στο Πολυτεχνείο του Μιλάνου ¹⁰¹, είναι ο εκπρόσωπος ενός ακόμα θεωρητικού ρεύματος, γνωστού ως ιστορική αποκατάσταση (*restauro storico*), που παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το δόγμα του E.E. Viollet le Duc¹⁰². Ο Beltrami δραστηριοποιείται στο Μιλάνο στον χώρο της αρχιτεκτονικής τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. και έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Δεν εκφράστηκε ποτέ θεωρητικά μέσα από γραπτά κείμενα για την αποκατάσταση των μνημείων¹⁰³. Παρόλα αυτά, η μελέτη του εκτενούς έργου του στο πεδίο σκιαγραφεί τη φιλοσοφία του σχετικά με το θέμα.

Στο έργο του ο Beltrami ακολουθεί πιστά τη θεωρία των στυλιστικών ολικών αποκαταστάσεων, τις οποίες πλέον βασίζει σε μία εξαντλητική ιστορική έρευνα των πηγών, κυρίως των αρχειακών (*restauro storico*). Εκτελεί εκτενείς επεμβάσεις αποκατάστασης και ανακατασκευών στα μνημεία, όταν και όπου υπάρχει βεβαιότητα για την αρχική τους μορφή, χωρίς όμως να προβαίνει στη διάκριση μεταξύ νέων προσθηκών και πρωτότυπων τμημάτων¹⁰⁴.

Στόχος του Beltrami ήταν η διατήρηση των μνημείων μέσα από την αποκατάσταση και την ανάδειξη της αλήθειας τους. Επιδίωξή του ήταν να γίνονται αντιληπτές οι εγγενείς τους αξίες και αγωνίστηκε γι' αυτό με μια σχεδόν ρομαντική διάθεση. Στην πράξη αφέθηκε σε μια παρορμητική δημιουργικότητα μέσα από την οποία τελικά αναδεικνύεται η στυλιστική

¹⁰¹ Ο Beltrami υπήρξε μαθητής του Boito, ο οποίος προώθησε τον προικισμένο μαθητή του στο χτίσιμο της καριέρας του. Πρόκειται για δύο σημαντικές προσωπικότητες της Ιταλικής αρχιτεκτονικής και της συντήρησης και συχνά πρωταγωνιστές σε διαμάχες σχετικά με την αρχιτεκτονική αποκατάσταση, τη θέση της στην επικαιρότητα και τη σημασία της ιστορικής συνέχειας. Πρόκειται για δύο ανθρώπους με αντίθετα ατομικά χαρακτηριστικά και μακρινά οράματα (Bellini, A., *Restauro e conservazione*, [online] (<https://www.academiadibreramila.it>), τελευταία πρόσβαση 28/02/2016).

¹⁰² Glendinning, M., ο.π., 156.

¹⁰³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 128.

¹⁰⁴ Ο Beltrami διέσωσε με τους αγώνες του το Castello Sforzesco του Μιλάνου ένα κτίσμα του 15ου αι. με παλαιότερο πυρήνα του 14ου, το οποίο κινδύνευε να καταδαφιστεί στο πλαίσιο μιας πολεοδομικής επέκτασης, με την αναστήλωσή του μεταξύ 1890-1900 και τη μετατροπή του σε έδρα 129 μουσείων και πινακοθηκών (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 128).

αναβίωση, ενώ ακυρώνεται η ταυτότητα των μνημείων, την οποία υποτίθεται ότι επιθυμούσε να διαφυλάξει με κατεδαφίσεις, ανακαινίσεις και αποκαταστάσεις, οι οποίες όμως ήταν λεπτομερώς τεκμηριωμένες¹⁰⁵.

Με μια πρώτη ματιά, η ιστορική αποκατάσταση φαίνεται να προτείνει μια λειτουργική και ορθή μέθοδο, που όμως στην πραγματικότητα υπήρξε εξ ορισμού ριψοκίνδυνη, με το προσωπικό στοιχείο να κυριαρχεί. Η μεγάλη πιθανότητα παρερμηνείας των ιστορικών στοιχείων αναλόγως με το ποιος καλούνταν να τα ερμηνεύσει, η εξιδανείκευση των εικόνων του παρελθόντος, κάποια ψευδής μαρτυρία ήταν μόνο μερικά από τα χαρακτηριστικά της, που την καθιστούσαν ευάλωτη και αναποτελεσματική.

1.6. Anti-Restoration Movement και γερμανόφωνες χώρες

Το ρομαντικό κίνημα του 19^{ου} αιώνα επικράτησε και στη Γερμανία, όπου η προστασία των μνημείων ταυτίστηκε με το δόγμα της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης. Οι στυλιστικές αποκαταστάσεις επικράτησαν σχεδόν έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, μέσα από τους πολλούς υποστηρικτές του Viollet le Duc¹⁰⁶ αφού οι ελάχιστες ενάντιες φωνές δεν εισακούστηκαν¹⁰⁷. Η διαλεκτική της αποκατάστασης στις γερμανόφωνες χώρες επικεντρώθηκε στην ευρύτερη έννοια και στις αξίες των μνημείων και όχι τόσο στις τεχνικές και την πρακτική των εφαρμογών.

Ένα καυστικό άρθρο στο περιοδικό '*Die Denkmalpflege*', το 1899, με θέμα την επερχόμενη αλλοίωση του ιστορικού χαρακτήρα των γερμανικών πόλεων, που εγκυμονούσε τον κίνδυνο της ολοκληρωτικής τους εξάλειψης, εξαιτίας των αποκαταστάσεων, στάθηκε η αφορμή για την καθιέρωση τακτικών συναντήσεων των υπεύθυνων για την προστασία των μνημείων¹⁰⁸ γνωστές ως '*Tage für Denkmalpflege*' (Ημέρες Προστασίας Μνημείων) με την πρώτη να οργανώνεται στη Δρέσδη το 1900. Παρά το γεγονός όμως ότι ήδη στην πρώτη συνδιάσκεψη διατυπώθηκαν σύγχρονες αντιλήψεις, οι επεμβάσεις στυλιστικής αποκατάστασης συνεχίστηκαν¹⁰⁹ έως ότου με αφορμή την ανακοίνωση σχεδίων αποκατάστασης για το

¹⁰⁵ Giannattasio, C., «Il restauro nel XIX secolo. L. Beltrami e G. Moretti. Le opere», *Corso di teoria e storia del restauro*, Corso di Laurea in Scienze dell' Architettura, 2014, Università degli studi di Cagliari, Facoltà di Architettura, [online] <https://www.people.unica.it>, τελευταία πρόσβαση 02/11/2016.

¹⁰⁶ O Adalbert Stifter (1805-1868) ο πρώτος επισήμως διορισμένος συντηρητής στην Αυστρία πραγματοποιούσε επεμβάσεις συντήρησης με μεγάλο ενθουσιασμό, αγάπη και σεβασμό για τον ιστορικό χαρακτήρα των μνημείων. Ταυτόχρονα όμως, έδινε έμφαση στη ρομαντική αισθητική των επεμβάσεων και ήταν προσκολλημένος στην προσέγγιση της στυλιστικής αποκατάστασης (Helfgott, N., *Die Rechtsvorschriften für den Denkmalschutz*, Βιέννη, 1979, 4).

¹⁰⁷ Οι πολυταξιδεμένοι συντηρητές Ferdinand von Quast (1807-1877) και August Reichensperger (1808-1895) (Dvorak, M., *Katechismus der Denkmalpflege*, Βιέννη, 1918). Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο επίσης πολυταξιδεμένος αρχιτέκτονας Hermann Muthesius (1861-1927) που είχε γνωρίσει τον W. Morris στο Λονδίνο και εξέδωσε κείμενα του Ruskin μεταφρασμένα στα Γερμανικά (Muthesius, E., *La vita di scritto dal figlio e allievo*, Μιλάνο, 1981, 125). Τέλος, το έργο του Ruskin είχε μελετήσει και ο Γερμανός συντηρητής Paul Clemen (1866-1947) και είχε δημοσιεύσει άρθρα σχετικά με το κίνημα εναντίον της αποκατάστασης και τον ίδιο τον Ruskin. Επίσης, ο Clemen έκανε μια απόπειρα να διαμορφώσει τις βασικές αρχές της αποκατάστασης: «...η απώλεια του καλλιτεχνικά και ιστορικά αυθεντικού χαρακτήρα ενός κτηρίου, σηματοδοτείται από ένα μεγάλο αριθμό αποκαταστάσεων». (Dvorak, M., ο.π., χωρίς αναφορά σελίδας).

¹⁰⁸ Οργανώθηκαν από την κεντρική επιτροπή του Οργανισμού Γερμανικών Κοινωνιών για την Ιστορία και την Αρχαιότητα στο Στρασβούργο (Jokilehto, J., ο.π., 376).

¹⁰⁹ Μέσα από την πρώτη αυτή συνεδρίαση, προέκυψαν κάποια άρθρα που διατύπωναν αρχές προστασίας των μνημείων όπως: τη συστηματική επιθεώρηση των μνημείων μετά από τυχόν επεμβάσεις συντήρησής τους, τη διατήρηση όλων των στοιχείων ενός ιστορικού κτηρίου, τη

κάστρο της Χαϊδελβέργης, εκφράζεται η πρώτη ηχηρή διαμαρτυρία από έναν σημαντικό Γερμανό θεωρητικό, τον ιστορικό τέχνης Georg Dehio.

1.6.1. Georg Dehio

Εικόνα 12. George Dehio (1850-1932). Πηγή: <https://www.wissen-digital.de> τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

Ο ιστορικός Georg Dehio, ο οποίος υπερασπιζόταν τη διατήρηση των ερειπίων ως τεκμήρια ιστορίας και έρευνας, θεωρείται ο θεμελιωτής της σύγχρονης προσέγγισης της αποκατάστασης των μνημείων στη Γερμανία. Ήταν από τους πρώτους θεωρητικούς, που υπογράμμισε τη σημασία της πρακτικής εφαρμογής των επεμβάσεων αποκατάστασης από επιστήμονες-ερευνητές και όχι από ανθρώπους με δημιουργικές τάσεις. Ο Dehio χαρακτήρισε τη συντήρηση εργασία πλήρους απασχόλησης κατά την εκτέλεση της οποίας ο αποκαταστάτης ήταν εποχρεωμένος να εμβαθύνει στην έρευνά του για να αποκτήσει ουσιαστική επαφή με την αρχαία ύλη αυτή καθαυτή¹¹⁰. Στον εναρκτήριο λόγο του ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου, το 1905, ο Dehio εκφωνεί το περίφημο «Konservieren nicht restaurieren» (Συντήρηση όχι Αποκατάσταση), που θα γινόταν εφεξής το σύνθημα των οπαδών του κινήματος της συντήρησης διεθνώς.¹¹¹

1.6.2. Alois Riegl

Εικόνα 13. Ο Alois Riegl (1858-1905). Πηγή: <https://www.en.wikipedia.org> τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

Η σημαντικότερη συμβολή των γερμανόφωνων χωρών στη θεωρητική εξέλιξη της μνημειακής προστασίας προήλθε από τον Αυστριακό ιστορικό τέχνης και πρόεδρο της

λεπτομερή τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τη χρήση ανθεκτικών υλικών και την υλοποίηση αντικαταστάσεων με σεβασμό προς το πρωτότυπο (Jokilehto, J., ο.π., 376).

¹¹⁰ Dehio, G., «Was word aus dem Heiderberger Schloss werden?», *Kunshistorische Aufsätze*, Μόναχο-Βερολίνο, 1914, 110.

¹¹¹ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 131.

Κεντρικής Επιτροπής για τη Συντήρηση των Μνημείων Ιστορίας και Τέχνης της Αυστρο-ουγγρικής Αυτοκρατορίας, Alois Riegl (1858-1905). Στην Αυστρία, όπως και στη Γερμανία, η επιρροή του δόγματος της ολικής αποκατάστασης ήταν έντονη¹¹² και ο Riegl, όντας αντίθετος και γνωρίζοντας λόγω θέσης τις αδυναμίες της χώρα του στο πεδίο της προστασίας των μνημείων, θέλησε να πείσει την αυστριακή κυβέρνηση να τη θεσμοθετήσει¹¹³. Ο Riegl είχε την πεποίθηση, ότι η αποσαφήνιση, των προϋποθέσεων και του αντικειμενικού σκοπού των επεμβάσεων προστασίας και αποκατάστασης σε ένα έργο αρχιτεκτονικής, ζωγραφικής ή γλυπτικής και η οριοθέτησή τους, θα απέβαινε προς όφελος των μνημείων και της κοινωνίας¹¹⁴.

Το 1903, στα πλαίσια του σχεδιασμού ειδικού νόμου για την προστασία των μνημείων, ο Riegl γράφει το «Der moderne Denkmalkultus: seine wesen und seine Entstehung» ('Η σύγχρονη λατρεία των μνημείων: η ουσία της και οι απαρχές της'). Πρόκειται για την πρώτη συστηματική αξιολογική θεώρηση των εννοιών και των αντιλήψεων του όρου "μνημείο" αναφορικά με τα ζητήματα προστασίας του. Ο Riegl αναλύει υπό επιστημονικό πρίσμα την έννοια του μνημείου και κατατάσσει τις αξίες που η έννοια αυτή περιλαμβάνει. Πιο συγκεκριμένα, ο Riegl αναλύει τις περίπλοκες έννοιες των εγγενών αξιών των μνημείων αντιπαραθέτοντας προς τις αξίες και τις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας και του ρόλου των μνημείων σε αυτή¹¹⁵.

Η μεγάλη καινοτομία στο έργο του Riegl ήταν η εισαγωγή μιας νέας έννοιας στην εξέλιξη της θεωρητικής του αναζήτησης, της έννοιας Kunstwollen (βούληση για τέχνη). Πρόκειται για μια έννοια πολυσύνθετη, που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως η πρόθεση του δημιουργού ενός έργου τέχνης, να ενταχθεί το έργο του στις κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες της εποχής στην οποία αυτό υπάρχει. Ο Riegl ενστερνίζεται την ιδέα ότι το έργο τέχνης ή το μνημείο, αντικατοπτρίζει τον κόσμο που το δημιούργησε και το γεγονός αυτό τον καθιστά αναντικατάστατο τεκμήριο της ιστορίας. Εξ αυτού, η ιστορική αξία των μνημείων είναι πρωταρχική για τον Riegl αφού εμπεριέχει όλες τις υπόλοιπες. Μέσα από τη θεώρηση αυτή εισήχθη η αξία της παλαιότητας στα αξιολογικά κριτήρια των μνημείων¹¹⁶.

Όσον αφορά στο σύστημα ταξινόμησης των μνημείων του Riegl, αυτό βασίζεται στον διαχωρισμό των μνημείων σε μνημεία «εκ προθέσεως», που είχαν δηλαδή δημιουργηθεί εξ αρχής ως τέτοια, όπως για παράδειγμα τα ταφικά μνημεία, και σε μνημεία τα οποία δεν είχαν εξ αρχής κατασκευαστεί με τέτοια πρόθεση, όπως λ.χ. αναγεννησιακά έργα, που θεωρήθηκαν μνημεία εκ των υστέρων λόγω της ιστορικής ή καλλιτεχνικής τους αξίας¹¹⁷.

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση καθόριζε τη διαχείριση των μνημείων σε σχέση με την προστασία τους. Στο εννοιολογικό σχήμα του Riegl συμπεριλαμβάνονται οι αξίες της 'ενθύμησης' (Erinnerungswerte), άμεσα συνδεδεμένες με το παρελθόν, οι οποίες περιλαμβάνουν την αξία της παλαιότητας (Alteswert), την ιστορική αξία (historischer Wert),

¹¹² Κύριος εκπρόσωπος του δόγματος ήταν ο αρχιτέκτονας Friedrich Schmidt (1825-1891). Για περισσότερα σχετικά με τις αποκαταστάσεις στην Αυστρία: Demus, O., *Die osterreichische Denkmalspflege» στο: 100 Jahre Unterrichts ministerium 1848-1948. Fest schrift des Bundes ministeriums fur Unterricht*, Βιέννη, 1948, 393-411.

¹¹³ Ο Riegl ήταν ενημερωμένος για το ήδη υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο άλλων χωρών και ήλπιζε ότι ένα αντίστοιχο πλαίσιο θα μπορούσε να παγιωθεί και στη χώρα του (Olin, M., «The cult of monuments as a state religion in late 19th Century Austria», στο: *Wiener Jarbuch fur Kunstgeschichte, Her ausgegeben vom Bundes denkmalamt Wien und vom Institut fur Kunstgeschichte der Universitat Wien*, BANDXXXVIII, 1985, 177).

¹¹⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 132.

¹¹⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 132.

¹¹⁶ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 132.

¹¹⁷ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 133.

την αξία της σκόπιμης ενθύμησης (gewollter Erinnerungswert) και οι ‘σύγχρονες αξίες’ (Gegenwartswerte), που περιλαμβάνουν την αξία της χρήσης (Gebrauchswert), την αξία της τέχνης (καλλιτεχνική αξία-Kunstwert), την αξία του καινούργιου (Neuheitswert) και τη σχετική αξία της τέχνης (σχετική καλλιτεχνική αξία-relativer Kunstwert)¹¹⁸. Η αντιφατικότητα που χαρακτηρίζει τις μνημειακές αξίες επηρεάζει τη διαμόρφωση της προσέγγισης στην προστασία. Η αξία της παλαιότητας έρχεται σε αντίθεση με τις επεμβάσεις αποκατάστασης ενδεχομένως ακόμη και με εκείνες μιας απλής επέμβασης συντήρησης, όχι όμως και με τις επεμβάσεις προληπτικής συντήρησης, με τις οποίες είναι συμβατή, γιατί δείχνουν τον δρόμο αποφυγής των φυσικών καταστροφών. Από την άλλη πλευρά, η ιστορική αξία δεν συνάδει με δραστικές επεμβάσεις αποκατάστασης, που θέτουν σε κίνδυνο την αξία της αυθεντικότητας του μνημείου, αλλά επιτάσσει τις εργασίες συντήρησης, που στοχεύουν στη διατήρηση των μνημείων ως ιστορικών μαρτυριών¹¹⁹.

Σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό, τα διλήμματα που προκύπτουν κατά τον σχεδιασμό ενός προγράμματος προστασίας για ένα μνημείο είναι πολλά και δισεπίλυτα. Ο απαραίτητος συγκερασμός των αντιθέσεων μπορεί, σύμφωνα με τον Riegl, να επιτευχθεί μόνο μέσω συστηματικής αξιολόγησης του μνημειακού πλαισίου με βάση τα ανωτέρω κριτήρια και την ιεράρχηση των αξιών του και μόνο με την επίδειξη διάθεσης για μια συμβιβαστική λύση. Με τον Riegl ξεκινά η εποχή της αμερόληπτης και αδογματίστης κριτικής αντιμετώπισης των επεμβάσεων στα μνημεία.

1.6.3. Max Dvorak

Εικόνα 14. Ο Max Dvorak (1874-1921). Πηγή: <http://www.bda.at/bda/> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Ο διάδοχος του Riegl στη Διεύθυνση της Υπηρεσίας των Μνημείων της Αυστροουγγαρίας Max Dvořák (1874-1921), μέσα από το μανιφέστο του με τίτλο «Katechismus für Denkmalflege» (‘Κατήχηση για την προστασία των μνημείων’) θα διακηρύξει την αξία των μνημείων ως κοινωνικών, πολιτιστικών αγαθών. Στο σημαντικό αυτό θεωρητικό έργο ο Dvořák εμβαθύνει στην ανάλυση των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών και ηθικών διαστάσεων του ζητήματος της μνημειακής προστασίας, τονίζοντας τη μορφωτική αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς και υπογραμμίζοντας την αδιάρρηκτη σύνδεσή της με τον κοινωνικό ιστό¹²⁰.

Ο Dvořák στις αρχές του 20^{ου} αιώνα καταδικάζει την υλιστική και ωφελιμιστική στροφή της σύγχρονης κοινωνίας, η οποία συνεπαρμένη από τις τεχνητές ανάγκες για τις οποίες έχει πειστεί, έχει εναντιωθεί στα ιδανικά που εκπροσωπούν τα μνημεία, προβλέποντας ακόμα και

¹¹⁸ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 133.

¹¹⁹ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 133.

¹²⁰ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 133.

τους κινδύνους που επεφύλασσε το νεοεμφανισθέν τότε φαινόμενο του μαζικού τουρισμού για τη μνημειακή κληρονομιά. Κατά τον Dνοϊάκ η προστασία και η διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι προς το συμφέρον της κοινωνίας γιατί συμβάλλει στην πνευματική αναβάθμιση του ατόμου και είναι καθήκον των λαών, του κλήρου και του κράτους. Οι καλλιτέχνες και οι αρχιτέκτονες που συνδέονται άμεσα με τα έργα τέχνης και τα μνημεία, πρέπει να φροντίζουν ώστε τα κατάλοιπα του παρελθόντος να μη γίνονται αντιληπτά ως προϊόντα καταναλωτισμού, γιατί η πνευματική τους αξία είναι πολύ ανώτερη της οικονομικής. Τέλος, ο Dνοϊάκ υπογραμμίζει τη σημασία της διαφύλαξης της βιοτεχνικής κληρονομιάς την οποία θεωρεί αναντικατάστατη γιατί συγκεντρώνει όλα τα τοπικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών που τη δημιούργησαν¹²¹.

1.7. Θετικές επιστήμες και συντήρηση στην Ευρώπη τον 19^ο αιώνα

Τον 19^ο αι. παράλληλα με την επιστήμη της αρχαιολογίας γεννιέται και η αρχαιομετρία¹²², η επιστήμη που ασχολείται με την προέλευση, την τεχνολογία και την χρονολόγηση των αρχαιολογικών ευρημάτων¹²³. Είναι η πρώτη σύνδεση της αρχαιολογίας με τις θετικές επιστήμες και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα του 19^{ου} αιώνα ταυτίζεται με την επιστημονική πλευρά της συντήρησης. Πρόκειται για μια σχέση διαχρονική μεταξύ θετικών επιστημών και συντήρησης, με στόχο την εύρεση κατάλληλων λύσεων και την ανάπτυξη συμβατών υλικών ή τεχνικών συντήρησης μέσα από την ανάλυση διαφόρων πληροφοριών¹²⁴.

1.7.1. Jean-Antoine Chaptal. Αρχαιομετρικές αναλύσεις αρχαίων χρωστικών

Εικόνα 15. Ο Jean-Antoine Chaptal (1756-1832), Πηγή: <http://napoleonbonaparte.wordpress.com> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, το 1809, ο Γάλλος χημικός και πολιτικός Jean-Antoine Chaptal (1756-1832) πραγματοποιεί τις πρώτες καταγεγραμμένες αρχαιομετρικές αναλύσεις αρχαίων χρωστικών από την Πομπηία και το Ερκόλانو, μέσα από τις οποίες κατέληξε σε

¹²¹ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π., 133.

¹²² Ο όρος 'αρχαιομετρία' εμφανίζεται το 1958, ως τίτλος του Αγγλικού περιοδικού 'Archaeometry' (Maggetti M., «Il contributo delle analisi chimiche alla conoscenza delle ceramiche antiche», στο: Mannoni, T., Molinari, (επιμ.), *A Scienze in archaeologia*, Edizioni all' insegna del Giglio, Firenze, 1996, 65-88).

¹²³ Tite, M.S., «Archaeological Science.Past achievements and future prospects», *Archaeometry*, Vol. 33, N.2, 2007, 139.

¹²⁴ Tite, M.S., ο.π., 141.

συμπεράσματα σχετικά με τη σύσταση και την προέλευσή τους¹²⁵. Στα τέλη της δεκαετίας του 1790 ο Chaptal πέρασε, με ανακοίνωσή του στην *Academie Royale des Sciences*, στην πρόταση λύσεων για την αντιμετώπιση προβλημάτων σε αρχαιολογικά αντικείμενα από χαρτί και ύφασμα, υποδεικνύοντας την εφαρμογή του δημοφιλούς και καινοτόμου, τότε, χλωρίου για τη λεύκανση παλαιών εντύπων και βιβλίων, την απομάκρυνση τερεβινθίνη (νέφτι) λιπαρών λεκέδων από χαρτί με και την αποκατάσταση της αρχικής καθαρότητας των σελίδων των βιβλίων με ανακαθαρισμένη αλκοόλη από κρασί.¹²⁶

1.7.2. Humphrey Davy. Αρχαιομετρικές αναλύσεις και προτάσεις συντήρησης

Εικόνα 16. Ο Humphrey Davy (1778-1829). Πηγή: National Portrait Gallery on line collection <https://www.npg.org.uk> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

Την ίδια περίπου περίοδο, στη Μεγάλη Βρετανία, ο Ουαλός χημικός και εφευρέτης Humphrey Davy (1778-1829)¹²⁷ διεξήγαγε επιστημονικές αναλύσεις σε μνημεία της αρχαιότητας. Το 1815 ανέλυσε δείγματα χρωστικών και κονιαμάτων από τις τοιχοποιίες της ρωμαϊκής έπαυλης στο Bignor του Sussex στην Αγγλία, τα αποτελέσματα των οποίων συνέκρινε με εκείνα προηγούμενων αναλύσεων υπολειμμάτων χρωστικών και κονιαμάτων, που προέρχονταν από ρωμαϊκές τοιχοποιίες της Πομπηίας στην Ιταλία. Στόχος των αναλύσεων ήταν ο προσδιορισμός της ακριβούς σύστασής τους, της προέλευσής τους, της τεχνολογίας παρασκευής τους και της ιστορικής εξέλιξης¹²⁸. Λίγο αργότερα, περίπου στο 1840, ο Davy ασχολήθηκε με την ανάλυση αρχαίων ελληνικών και αιγυπτιακών χρωστικών καταφέροντας να παρασκευάσει χρωστικές ίδιας ακριβώς σύστασης με εκείνες που χρησιμοποιούνταν στην αρχαία ζωγραφική¹²⁹.

¹²⁵ Η αναφορά σχετίζεται με την ανάλυση συγκεκριμένης χρωστικής για την οποία ο Chaptal κατέληξε ότι προερχόταν από το φυτό ερυθρό δανοτοβαφικό (*Rubiatinctorum*), (Merimee, M.I.F.L., *The Art of painting in oil and in fresco: being a history of the various processes and materials employed from its discovery by Hubert Van Eyck to John Van Eyck to the present time*, translated from the original French treatise Whitaker&Co, London, 1839).

¹²⁶ Mc Kitterick, D., *Old books new technologies: the representation, conservation and transformation of books since 1700*, Cambridge University Press, 2013, 31-32.

¹²⁷ Πρόεδρος της Royal Society, εφηύρε την ηλεκτρόλυση και τη λάμπα ασφαλείας των ανθρακωρύχων, απομόνωσε το θείο και απέδειξε μαζί με τον Michael Faraday ότι τα διαμάντια είναι καθαρός άνθρακας [online] <https://el.wikipedia.org/wiki/Penzance>, τελευταία επίσκεψη 02/11/2015).

¹²⁸ Davy, H., «Observations upon the composition of the colours found on the walls of the Roman house discovered at Bignor in Sussex, by Sir Humphrey Davy, Knt, F.R.S. in a letter to Samuel Lysons, Esq. V.D. June 14 1815», *Archaeologia or Miscellaneous tracts, relating to antiquity*, Society of Antiquaries of London, Vol. XVIII, 1817, 222.

¹²⁹ Χωρίς όνομα, «Painting among the ancient Egyptians, Greeks and Romans», *The Camberwell Collegiate Magazine*, 8, 1840, 58.

Τις πληροφορίες που ο Davy αποκόμιζε από τις αναλύσεις του στα αρχαιολογικά ευρήματα αξιοποιούσε συνδυάζοντάς τις με την άμεση εφαρμογή μεθόδων συντήρησης, όχι όμως πάντοτε με θετικά αποτελέσματα. Το 1818 μετέβη στη Νάπολη για να συνδράμει στην επίτευξη της διαδικασίας ξετυλίγματος απανθρακωμένων παπύρων, που είχαν βρεθεί τουλάχιστον 60 χρόνια πριν, σε μια βίλα κοντά στο Ερκολάνο. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, το ξετύλιγμα των παπύρων γινόταν με μια περίπλοκη, αυτοσχέδια μηχανή, που είχε εφεύρει ένας ντόπιος μοναχός. Η μηχανή διαχώριζε τα φύλλα παπύρου, αλλά με εξαιρετικά αργούς ρυθμούς¹³⁰. Οι 'γρήγορες' χημικές μέθοδοι για τον διαχωρισμό, που ο Davy εφήρμοσε σε έντεκα παπύρους, οδήγησαν στην πλήρη καταστροφή τους και έτσι μια από τις πρώτες καταγεγραμμένες απόπειρες επιστημόνων να αναμιχθούν με τη συντήρηση των αρχαιοτήτων ήταν μια απόλυτη αποτυχία¹³¹.

1.7.3. Michael Faraday. Αρχαιομετρία, συντήρηση και τα γλυπτά του Παρθενώνα στο Βρετανικό Μουσείο

Εικόνα 17. Ο Michael Faraday (1791-1867). Πηγή: <http://ihm.nlm.nih.gov/images> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

Μαθητής του Davy, ένας από τους σημαντικότερους επιστήμονες παγκοσμίως και ο πιο περιζήτητος χημικός στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα, ο Άγγλος επιστήμονας Michael Faraday (1791-1867), ασχολήθηκε με την αρχαιομετρία αναπτύσσοντας μάλιστα αρκετές συνεργασίες στον συγκεκριμένο τομέα. Η στενή του επαγγελματική σχέση με τον Davy και τα ταξίδια που πραγματοποίησαν μαζί στην Ευρώπη, όντας στο κλίμα της εποχής που σχεδόν επέβαλλε την κατάρτιση των διανοούμενων σχετικά με τον αρχαίο κόσμο¹³², κινητοποίησαν το ενδιαφέρον του για την αρχαιότητα.

Με τον Davy συνεργάστηκε για τις αναλύσεις των ρωμαϊκών χρωστικών και κονιαμάτων που προαναφέρθηκαν¹³³, ενώ υπήρξε μέλος τριμελούς επιτροπής αρμόδιας για την αξιολόγηση

¹³⁰ Torraca G., «The scientist's role in historic preservation with particular reference to stone conservation», στο: *Conservation of historic stone buildings and monuments: report of the committee on conservation of historic stone buildings and monuments*, Washington D.C., National Academy of Sciences, Courtesy of the National Academy Press, 1982, 13-14.

¹³¹ Torraca G., ο.π., 13-14.

¹³² Στην Ευρώπη ο Davy επισκέπτεται σημεία ιστορικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος και δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική, την οποία και παρατηρεί (Bowers B., Symons L., «Curiosity perfectly satisfied: Faraday's travels in Europe 1813-1815», London, Peter Pergrinus, Ltd, 1991 στο: Moshenska G., *Michael Faraday's contributions to archaeological chemistry*, *AMBIX*, 62(3), 2015, 268).

¹³³ Davy H., «Some experiments and observations on the colours used in painting by the ancients», *Philosophical transactions of the Royal Society of London*, 1815, (105); Davy H., «Observations upon the composition of the colours found on the walls of the Roman house discovered at Bignor in Sussex», 1817, στο: Moshenska G., ο.π., 269.

των επιπτώσεων των ατμοσφαιρικών ρύπων στα έργα τέχνης της Εθνικής Πινακοθήκης του Λονδίνου και την πρόταση προληπτικών μέτρων συντήρησης¹³⁴.

Επίσης, η συνεργασία του Faraday με τον αρχαιολόγο John Gage στην ανασκαφή του στο Bartlow Hills, από το 1830 έως το 1838, αποτελεί μια από τις πιο πρώιμες διεπιστημονικές συνεργασίες στο πεδίο της αρχαιολογίας. Τις αναλύσεις του ανασκαφικού υλικού ο Faraday υλοποιούσε στο Royal Institution¹³⁵ και κατά τη διάρκεια της θητείας του εκεί είχε το δικό του πελατολόγιο, για το οποίο εκτελούσε επιστημονικές αναλύσεις¹³⁶, κυρίως αρχαιομετρικής φύσεως. Ενδεικτικά αναφέρονται η ανάλυση σκόνης από το εσωτερικό της μεγάλης πυραμίδας και διάφορες αναλύσεις για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου σε αντικείμενα της συλλογής του.¹³⁷

Τα γλυπτά του Παρθενώνα που βρίσκονταν στο Βρετανικό Μουσείο απασχόλησαν τον Faraday, όταν το 1830 κλήθηκε μαζί με τον γλύπτη Richard Westmacott τον Β' (1799-1872) να γνωμοδοτήσει σχετικά με την επίδραση της αιθάλης και των ατμοσφαιρικών ρύπων εν γένει στις μαρμάρινες επιφάνειές τους και την πιθανότητα εύρεσης μεθόδου για την εξάλειψη των σημείων αλλοιώσής τους¹³⁸. Παρόλο που ο προβληματισμός σε σχέση με την κατάσταση διατήρησης και τη συντήρησή τους είχε εκφραστεί ήδη από την περίοδο αυτή, οι αρμόδιοι άρχισαν ουσιαστικά να θορυβούνται πολύ αργότερα. Κατά συνέπεια, ο Faraday επανέρχεται το 1857 με αναλύσεις στον κίονα του Ερεχθείου και την Καρυάτιδα μέσα από τις οποίες εντόπισε και κατέγραψε τα σημεία των επιφανειακών φθορών, που ήταν κυρίως αποχρωματισμοί, αποφλοιώσεις και βελονισμός, καθώς και η παρουσία θραυσμένων επιφανειών, στις οποίες εγκλωβίζονταν ρυπαρές και επιβλαβείς επικαθίσεις, χωρίς όμως να εμβαθύνει στα αίτιά τους.¹³⁹

Σε μια απόπειρα, όπως και ο Davy, να αξιοποιήσει τα συμπεράσματά του σε πρακτικό επίπεδο και παράλληλα να προσδώσει στις μαρμάρινες επιφάνειες την αρχική τους στιλπνότητα και λευκό χρώμα, ο Faraday προέβη στην εφαρμογή διαφόρων πειραματικών μεθόδων και υλικών, ανεπιτυχώς: «...Απελπίστηκα κατά τη διάρκεια της έρευνας, για την πιθανότητα να παρουσιάσω τα μάρμαρα στο Βρετανικό Μουσείο στην κατάσταση λευκότητας την οποία αρχικά κατείχαν ή στην οποία, όπως πληροφορούμαι, βρίσκονται αυτή τη στιγμή τα μάρμαρα σε Ελλάδα και Ιταλία...».¹⁴⁰

¹³⁴ Lambert S., «The early history of preventive conservation in Great Britain and the U.S. (1850-1950)», *Conservation, Exposition, Restauration d' Objects d' Art.. Connaissances et reconnaissance du conservateur-restaurateur*, 9, 2014, [online], <https://www.ceroart.revues.org>, τελευταία πρόσβαση, 23/09/2017.

¹³⁵ «Faraday to Gage», 22 January, 1838 *Correspondence*, 2, 487 στο: Moshenska, G., ο.π., 277. Royal Institution: ιδρύεται τον Μάρτιο του 1799 με σκοπό την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και τη διδασκαλία των επιστημών στο ευρύ κοινό (www.rigb.org/our-history τελευταία πρόσβαση 04/02/2019).

¹³⁶ Forgan S., «Faraday. From servant to savant: the Institutional context», στο: Gooding D., Frank A.J., James, L., (επιμ.), *Faraday rediscovered: Essays on the life and work of Michael Faraday (1791-1867)*, 51-67, στο: Moshenska, G., ο.π., 268.

¹³⁷ «Hamilton to Faraday», 30 May, 1837, *Correspondence*, 2., 432 στο: Moshenska, G., ο.π., 268; «Faraday to Donaldson», 21 April 1837, *Correspondence*, 2, 418; «Faraday to Hawkins», 1839 *Correspondence*, 6, 697, στο: Moshenska, G., ο.π., 269.

¹³⁸ Jenkins, I., «Cleaning and controversy. The Parthenon sculptures (1811-1939)», *The British Museum, Occasional Paper*, 146, 2001, 4.

¹³⁹ Jenkins, I., ο.π., 4.

¹⁴⁰ «...The examination has made me despair of the possibility of presenting the marbles in the British museum in that state of whiteness which they originally possessed, or in which, as I am informed, like the marbles can be seen in Greece and Italy at the present day...» (Jenkins, I., ο.π., 4), (μετάφραση της γράφουσας στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο).

Μεταξύ των μεθόδων που χρησιμοποίησε στην προσπάθειά του αυτή συμπεριλαμβάνονται: ήπιο πλύσιμο με νερό και σφουγγάρι, επίμονο πλύσιμο με το δάχτυλο, φελλό ή μαλακό βουρτσάκι και νερό, απολέπιση (σκληρότερο τρίψιμο) με αδρόκοκκη πάστα από άμμο και νερό, ακόμα και χημικό καθαρισμό με αλκάλια. Η τελευταία αυτή μέθοδος όχι μόνο δεν είχε αποτέλεσμα, αλλά αποδείχθηκε άμεσα καταστροφική για το αρχαίο υλικό, αφού προκαλούσε τη ραγδαία απώλειά του σε μεγάλο βαθμό.¹⁴¹

1.8. Υλικά και μέθοδοι συντήρησης στην Ευρώπη τον 19^ο αιώνα

1.8.1. Πυριτικά άλατα: Υδρύαλος και ‘Πυριτίωση των λίθων’

1.8.1.1. Υδρύαλος

Η υδρύαλος υπήρξε ένα από τα ελπιδοφόρα, καινοτόμα υλικά στο πεδίο της μνημειακής, επιστημονικής συντήρησης του 19^{ου} αιώνα. Ήταν προϊόν της ραγδαίας ανάπτυξης της επιστήμης της χημείας και εφαρμόστηκε για τη συντήρηση υλικών μεγάλου φάσματος, μεταξύ των οποίων η πέτρα, το ύφασμα, οι χρωστικές (στερεοχρωμία) και τα κονιάματα. Το όνομα ‘υδρύαλος’ (*wasserglass* στα γερμανικά και *waterglass* στα αγγλικά) καθιερώθηκε από τον Γερμανό τεχνολόγο και χημικό Rudolf von Wagner (1822-1880) ως αναφορά σε οποιοδήποτε από τα διαλυτά αλκαλικά πυριτικά άλατα¹⁴².

Ανιχνεύθηκε για πρώτη φορά γύρω στο 1640 από τον Γερμανό χημικό Johan Baptista von Helmont (1580-1644) ως προϊόν της τήξης άμμου με προσθήκη αλκαλίων. Το 1646 ο Γερμανο-Ολλανδός χημικός Johann Rudolf Glauber (1604-1670) ανακάλυψε μια ουσία γνωστή ως ‘*liquor silicum*’ (υγρό πυρίτιο), η οποία συνίστατο από ποτάσα και πυρίτιο¹⁴³. Υπήρχαν τέσσερις μορφές υδρύαλου: υδρύαλος καλίου (potash waterglass), υδρύαλος χλωριούχου νατρίου (soda waterglass), υδρύαλος με συνδυασμό των δύο προηγούμενων (double waterglass) και υδρύαλος στερέωσης (fixing waterglass)¹⁴⁴. Η υδρύαλος με τη μορφή που τη γνωρίζουμε σήμερα εφευρέθηκε από τον Γερμανό χημικό, ορυκτολόγο και συντηρητή της ορυκτολογικής συλλογής του Μονάχου Jonathan Nepomuk von Fuchs (1774-1856) το 1818.

Εικόνα 18. Ο Jonathan Nepomuk von Fuchs (1774-1856). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

¹⁴¹ Jenkins, I., ο.π., 4

¹⁴² Vo Wagner, R. J., *Manual of chemical ltechnology*, χ.χ. (μετάφραση στα Αγγλικά το 1892 από τον William Crookes) D. Appleton&Co., New York.

¹⁴³ Σύμφωνα με υπαρκτά στοιχεία, αλχημιστές είχαν υποτίθεται, ανακαλύψει το πυριτικό κάλιο πολύ πριν από τον von Helmont. Τα ονόματα που αναφέρονται είναι, Giambattista della Porta και Basil Valentine https://www.wikipedia.org/wiki/Sodium_silicate, τελευταία πρόσβαση 21/10/2015.

¹⁴⁴ Cave, T., *Mural and monumental decoration: Its aims and methods comprising, fresco, waterglass, encaustic, mosaic, oil painting*, Winsor and Newton, London, 1864, περιλαμβάνει μετάφραση στα Αγγλικά από τα Γερμανικά (1859) του Fuchs J.N., *On the manufacture, properties and application of water glass (soluble alkaline silicate); including a process of stereochromic painting*, 1823.

Από τους παραπάνω τύπους ο Fuchs πειραματίστηκε με την υδρύαλο καλίου αναμιγνύοντας πυρίτιο με ένα αλκάλιο για να προκύψει μια υδατοδιαλυτή ουσία, την οποία ονόμασε υδρύαλο στερέωσης (fixingwater-glass). Αυτός ο τύπος υδρυάλου παρουσίαζε τα εξής πλεονεκτήματα: ήταν πιο αραιή από την υδρύαλο καλίου, εντελώς καθαρή και δεν αποδομούνταν εύκολα¹⁴⁵. Ο Fuchs είχε την πεποίθηση ότι η υδρύαλος στερέωσης ήταν ένα σκεύασμα ευέλικτο και κατάλληλο για πολλές διαφορετικές εφαρμογές, λόγω των πολύ καλών συνδετικών και συγκολλητικών ιδιοτήτων της και της ιδιότητάς της να πληρώνει πόρους και κενά στις επιφάνειες των υλικών. Ο Fuchs σε σύγγραμμά του το 1867 παρουσιάζει την υδρύαλο ως ένα υλικό εύχρηστο, με ευρύ πεδίο εφαρμογής στη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, κατάλληλο και αποτελεσματικό για την ενδυνάμωση κονιαμάτων, πετρωμάτων και ξύλου, για την προστασία ψηφίδων¹⁴⁶ και για την προστασία των υφασμάτων από τη φωτιά (ο εμποτισμός των υφασμάτων σε διάλυμα υδρυάλου τα καθιστούσε άφλεκτα σύμφωνα με τον Fuchs)¹⁴⁷. Τέλος, ο Fuchs, πιθανότατα κατά τη διάρκεια εφαρμογών συντήρησης, διαπιστώνει την αποτελεσματικότητα διαλύματος σόδας και νερού στην απομάκρυνση επικαθίσεων και λεκέδων, έναντι του συνηθισμένου έως τότε διαλύματος με σαπούνι και νερό και προτείνει τη χρήση του¹⁴⁸.

1.8.1.2. Πυριτίωση των λίθων (Silicatization des pierres)

Η ενδυνάμωση των λίθινων δομικών στοιχείων, όχι μόνο μνημειακής αλλά και σύγχρονης αρχιτεκτονικής, με τη χρήση υδρυάλου και πυριτικών διαλυμάτων γενικότερα, μελετήθηκε σε βάθος και προωθήθηκε εμπορικά από τον Γάλλο χημικό Charles Frédéric Kuhlmann (1803–1881)¹⁴⁹. Ο Kuhlmann ίδρυσε την πρώτη βιομηχανία μαζικής παραγωγής υδρυάλου στην πόλη Lille της Γαλλίας το 1841¹⁵⁰, όπου σε τεράστιους κλιβάνους γινόταν ανάμιξη κονιορτοποιημένου πυριτόλιθου με ισχυρό διάλυμα ένυδρου νατρίου ή ένυδρης ποτάσας υπό υψηλή πίεση, για να παραχθεί ένα κολλώδες υγρό με τη μορφή γέλης. Επρόκειτο για μια υδατοδιαλυτή ουσία, η οποία με την έκθεση στον αέρα και την επαφή της με το οξυγόνο, μετατρεπόταν σταδιακά σε μια ζελατινούχα, διάφανη μάζα, ώσπου κατέληγε να γίνεται εξαιρετικά σκληρή¹⁵¹.

¹⁴⁵ Cave, T, ο.π., 130-131.

¹⁴⁶ Cave, T, ο.π., 138.

¹⁴⁷ «Silicatisation of stone», *Building news and engineering journal*, Office for publication and advertisements, 14, 1867.

¹⁴⁸ Cave, T, ο.π., 136.

¹⁴⁹ Γάλλος χημικός, ερευνητής-επιστήμων και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Lille Nord της Γαλλίας. Κατοχύρωσε την αντίδραση μετατροπής της αμμωνίας σε νιτρικό οξύ, από την οποία εξελίχθηκε αργότερα η χημική αντίδραση γνωστή ως ‘The Ostwald Process’.

¹⁵⁰ Davidovits. J., *Geopolymer chemistry and applications*, Institut Geopolymere, 2nd Edition, 2008, 78.

¹⁵¹ Brannt, W.T., Wahl, W.H., *The techno-chemical receipt book*, New York, 1919, 378-379.

Εικόνα 19. Ο Charles Frederic Kuhlmann (1803-1881). Πηγή: <https://books.google.com> τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

Ο Kuhlmann ανέπτυξε μέσω πειραματισμών τη μέθοδο που ο ίδιος ονόμασε '*silicatization des pierres*', η οποία βασιζόταν στη χρήση πυριτικών αλάτων και προοριζόταν για την προστασία λίθινων δομικών στοιχείων κυρίως ασβεστόλιθων με μεγάλο πορώδες, των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του παρελθόντος, αλλά και για εφαρμογές σε σύγχρονα κτήρια για την ενίσχυση της δομής τους και την αδιαβροχοποίησή τους. Ένα από τα πιο γνωστά πειράματά του, ήταν ο εμποτισμός κιμωλίας με διάλυμα πυριτικού καλίου, μέσα από το οποίο επιβεβαίωσε τη ραγδαία αύξηση του βαθμού σκληρότητας του πετρώματος και τη δυνατότητα παρασκευής επιχρίσματος με κονιορτοποιημένη κιμωλία και πυριτικό κάλιο που με τη μορφή πάστας θα παρείχε βέλτιστη προστασία στις λίθινες επιφάνειες¹⁵².

Ήδη από το 1841 ο Kuhlmann χρησιμοποιεί την υδρύαλο για τη συντήρηση λίθινων στοιχείων σε αρχιτεκτονικά μνημεία, μεταξύ των οποίων οι Βερσαλλίες, η Παναγία των Παρισίων, ο καθεδρικός ναός της Σαρτρ και το Λούβρο, αλλά και σε σύγχρονα κτήρια στην περιοχή της Lille, αποκτώντας σημαντική εμπειρία και με σχετικά ικανοποιητικά αποτελέσματα¹⁵³. Μετά την εφαρμογή του σκευάσματος σχηματιζόταν στις λίθινες επιφάνειες μια υδροφοβική κρούστα μεγάλης αντοχής και σκληρότητας, η οποία, ενώ αρχικά φαινόταν επιφανειακή, διείσδυε σταδιακά στο εσωτερικό της λίθινης δομής ενισχύοντάς τη¹⁵⁴. Η χρήση της μεθόδου είχε μάλιστα προταθεί και για την προστασία των λίθινων επιφανειών στα μνημεία της Ακρόπολης και παρά το γεγονός ότι η συστηματική χρήση της δεν αποδεικνύεται έμχρι στιγμής¹⁵⁵, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο πιλοτικής εφαρμογής της μεθόδου¹⁵⁶.

Η μέθοδος του Kuhlmann για την ενδυνάμωση των λίθινων αρχιτεκτονικών στοιχείων ή των λίθινων διακοσμητικών στοιχείων ή γλυπτών, ήταν μια μέθοδος αποδεκτή από τους επιστημονικούς και βιομηχανικούς κύκλους της περιόδου¹⁵⁷. Επίσης, ήταν απολύτως εναρμονισμένη και ίσως αντιπροσωπευτική του σύγχρονου πνεύματος των προστατευτικών

¹⁵² Kuhlmann, F., «Practical instructions on the use of soluble alkaline silicates (water-glass) in paintings and for hardening stones», *Journal of the Society of Arts*, 1859, 584-589.

¹⁵³ Kuhlmann, F., ο.π., 585.

¹⁵⁴ Kuhlmann, F., ο.π., 584-585.

¹⁵⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεότερη Ελλάδα. Το έργο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1998, 63-64.

¹⁵⁶ Αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν σε σημεία των επιφανειών του Παρθενώνα και του Ερεχθείου, κατέδειξαν παρουσία πυριτίου όχι μόνο στην επιδερμίδα του μαρμάρου αλλά και σε βαθύτερο στρώμα. Το γεγονός αυτό είναι πιθανό να συνδέεται με την πιλοτική έστω εφαρμογή κάποιου υλικού με βάση το πυρίτιο, η οποία στόχευσε στο να μονώσει την αρχαία επιφάνεια (Maravelaki-Kalaitzaki, P., «Black crusts and patinas on pentelic marble from the Parthenon and Erechtheum (Acropolis, Athens): characterization and origin», *Analytica Chimica Acta* 532, 187-198 (193-194), 2005).

¹⁵⁷ Kuhlmann, F., ο.π., 587.

επεμβάσεων στα μνημεία, οι οποίες επικεντρώνονταν στην ενδυνάμωση των επιφανειών ή στην απομόνωσή τους από το περιβάλλον τους και τους παράγοντες που τα επιβάρυναν.

Η χρωματική αλλοίωση που προκαλούσε η υδρύαλος στις λίθινες επιφάνειες, με την παρουσία στιγμάτων και λεκέδων, ήταν ένα μειονέκτημά της, που εντοπίστηκε σχετικά άμεσα. Την ανεπιθύμητη αυτή παρενέργεια ο Kuhlmann προσπάθησε να ελαχιστοποιήσει ή ακόμα και να εξαλείψει με την προσθήκη διαφόρων χημικών στοιχείων αναλόγως με την απόχρωση που επιθυμούσε να πετύχει. Για παράδειγμα, πρόσθετε θεικό χαλκό για να αποδοθεί ένα «...ωραίο πράσινο χρώμα στην τελική επιφάνεια...»¹⁵⁸ ή θεικό σίδηρο και χαλκό για ένα «...βαθύ σοκολατένιο χρώμα...»¹⁵⁹. Η χρωματική αλλοίωση δε φαίνεται να τον είχε προβληματίσει ως προς τη χημική αλλοίωση ή τη γήρανση του ίδιου του σκευάσματος ή προς το ενδεχόμενο χημικής αντίδρασης μεταξύ του νέου υλικού με το αρχαίο. Το πρόβλημα ήταν μόνο αισθητικό και αντιμετωπίστηκε μόνο σε αυτό το επίπεδο.

Τα πυριτικά σκευάσματα, συμπεριλαμβανομένης και της υδρύαλου-αν και σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με τη διαλυτή ύαλο (liquor silicum)¹⁶⁰-που χρησιμοποιήθηκαν για τη συντήρηση των αρχαίων ιστάμενων κυρίως μνημείων, κατακρίθηκαν σχετικά νωρίς και εγκαταλείφθηκαν βαθμιαία¹⁶¹. Παρά το γεγονός ότι όταν σχεδιάστηκαν και παρασκευάστηκαν ήταν καινοτόμα, πολλά υποσχόμενα και για αυτό ελπιδοφόρα, η χρήση τους υπήρξε συχνά αίτιο για την εκκίνηση μηχανισμών διάβρωσης¹⁶². Μερικά από τα μειονεκτήματά τους είναι: ο χαμηλός βαθμός διεσδυτικότητας, ο σχηματισμός σκληρών επικαθίσεων, ο σχηματισμός διαλυτών αλάτων, η ανάπτυξη κρυστάλλων, η αναποτελεσματικότητά τους στη βελτίωση των μηχανικών ιδιοτήτων της πέτρας και οι χρωματικές αλλοιώσεις¹⁶³.

1.8.2. Η μέθοδος της στυπτηρίας (Alum Method)

Ο Δανός αρχαιολόγος, νομισματολόγος και επιμελητής, Christian Frederick Herbst (1818-1911) το 1861 εισήγαγε τη μέθοδο στερέωσης υδατοκορεσμένου ξύλου με στυπτηρία (alum), μια τεχνική που θα υιοθετούνταν από το Εθνικό Μουσείο της Δανίας για τα επόμενα εκατό χρόνια.

¹⁵⁸ Kuhlmann, F., ο.π., 585.

¹⁵⁹ Kuhlmann, F., ο.π., 585.

¹⁶⁰ Η διαλυτή ύαλος (liquor silicum) με την οποία είχε συσχετιστεί η υδρύαλος, αλλά στην ουσία δεν είχαν σχέση, είχε χρησιμοποιηθεί με βεβαιότητα έως το 1857 για τη στερέωση λίθου στο Westminster Abbey στην Αγγλία (Ozturk I., *Alkoxysilanes consolidation of stone and earthen building materials*, A thesis in the graduate program in historic preservation, MSc, University of Pennsylvania, 1992, 4).

¹⁶¹ Η υδρύαλος συνέχισε να υπάρχει στο εμπόριο μέχρι τουλάχιστο και τον 20^ο αιώνα, χωρίς όμως να συνιστάται η χρήση της (Ozturk I., ο.π., 5).

¹⁶² Grissom, C.A., Weiss, N.R., (επιμ.), «Alkoxysilanes in the conservation of art and architecture: 1861-1981», *Art and Archaeology Technical Abstracts*, 18, 1, [1981], 1992, 157-162.

¹⁶³ Ozturk, I., ο.π., 3.

Εικόνα 20. Ο Christian Frederick Herbst (1818-1911). Πηγή: Ukjent-Royal Library <https://www.kb.dk/en>
τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

Η στυπτηρία (διπλόθεικό άλας αργιλίου και καλίου) ήταν γνωστή σε Έλληνες και Ρωμαίους. Το αργίλιο ως στοιχείο ανακαλύφθηκε, το 1808, από τον Humphrey Davy, ο οποίος το ονόμασε αρχικά «αλούμιο» και αργότερα «αλουμίνιο», λόγω της προέλευσης του στοιχείου από το οξείδιό του, την αλουμίνα. Το 1825 ο Hans Christian Ørsted απομονώνει για πρώτη φορά το αργίλιο, όταν κατεργάστηκε άνυδρο χλωριούχο αργίλιο με αμάλγαμα καλίου¹⁶⁴.

Την περίοδο αυτή στη Δανία η ανάγκη εύρεσης λύσης στο πρόβλημα της συντήρησης του υδατοκορεσμένου ξύλου είχε γίνει επιτακτική, με αφορμή την αποκάλυψη τεράστιου όγκου ξύλινων αρχαιολογικών ευρημάτων σε βάλτους της χώρας. Τα ευρήματα αμέσως μετά την απομάκρυνσή τους από το υδάτινο περιβάλλον αφυδατώνονταν απότομα, συρρικνώνονταν, ρηγματώνονταν και παραμορφώνονταν ανεπανόρθωτα¹⁶⁵.

Η μέθοδος του Herbst είχε τρία στάδια:

1. Την εμφύσηση ξύλινου ευρήματος, αφού είχε προηγουμένως εξυγιανθεί, σε καυτό διάλυμα στυπτηρίας εν βρασμό για δύο ώρες. Όταν επρόκειτο για αντικείμενα μεγαλύτερου μεγέθους η διαδικασία επαναλαμβανόταν αρκετές φορές.
2. Τον εμποτισμό μέχρι κορεσμού των επιφανειών με καυτό λινέλαιο, με στόχο τον σχηματισμό προστατευτικού στρώματος.
3. Την τελική επίχριση των επιφανειών με κάποιο βερνίκι¹⁶⁶.

Η μέθοδος απέβλεπε στην ενδυνάμωση του ξύλου και στην αποφυγή συρρίκνωσής του και η πρώτη εντύπωση ήταν θετική αφού πράγματι τα αντικείμενα έμοιαζαν ανανεωμένα και δυνατά, χωρίς να εμφανίζουν σημαντικές αισθητικές μεταβολές¹⁶⁷.

Ο Gustav Rosenberg (1878-1941), Δανός συντηρητής και επικεφαλής του τμήματος συντήρησης του Εθνικού Μουσείου της Δανίας (1895-1940), προσπάθησε το 1911 να βελτιώσει τη μέθοδο του Herbst και τη συμπεριφορά των ευρημάτων που υποβάλλονταν σε αυτήν, ως προς το βαθμό συρρίκνωσής τους και τη διατήρηση του χρώματος και της φόρμας του ξύλου, προσθέτοντας γλυκερίνη. Η διαδικασία κατά τα άλλα παρέμενε η ίδια, ενώ για την τελική επίχριση των επιφανειών ήταν διαθέσιμη μια μεγάλη γκάμα υλικών, όπως μελισσοκέρι, διάφορα έλαια, γόμα-λάκα, βερνίκια νιτροκυτταρίνης κλπ¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Wöhler, F., «Ueber das Aluminium», *Annalen der Physik und Chemie*, 1827.

¹⁶⁵ Häggström, C., Sandström, T., (eds.) *Alum treated archaeological wood: Characterization and reconsevation*, Rand & D Publication from Swedish National Heritage Board, Stockholm, 2013, 9.

¹⁶⁶ Christensen, B., Bronson, *Om Konservering af Mosefunde Tragenstande Aarboger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, Noedisk Forlang, Copenhagen, [1950], 1951, 22-55, στο: Häggström, C., και Sandström, T., ο.π., 9).

¹⁶⁷ Christensen, B., Bronson, *The conservation of waterlogged wood in the National Museum of Denmark*, The National Museum of Denmark, Copenhagen, 1970).

¹⁶⁸ Häggström, C., Sandström, T., ο.π., 10.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 πληθώρα ξύλινων αρχαιολογικών ευρημάτων συντηρήθηκαν με τη μέθοδο αυτή σε όλες τις χώρες της Σκανδιναβίας, της Βαλτικής και στην Αγγλία. Τότε διαπιστώθηκε, ότι ήταν προβληματική και παρουσίαζε σοβαρά μειονεκτήματα. Τα αντικείμενα γίνονταν πολύ βαριά χωρίς ουσιαστικά να έχουν ενδυναμωθεί, ενώ το σύνθημα πρόβλημα του χαμηλού βαθμού διεισδυτικότητας παρουσιάστηκε και στην περίπτωση αυτή, με αποτέλεσμα να στερεώνονται μόνον οι επιφάνειες και όχι το εσωτερικό της δομής του ξύλου και συνεπώς να διατηρείται η εξωτερική φόρμα, αλλά να δημιουργείται εκτεταμένο δίκτυο ρηγματώσεων στο εσωτερικό τους και να προκαλείται έντονη παραμόρφωση¹⁶⁹.

Τέλος, μέχρι τη δεκαετία του 1950 είχε παρατηρηθεί ότι το σύστημα γλυκερίνη-στυπτηρία ήταν εξαιρετικά υγροσκοπικό: απορροφούσε υγρασία από την ατμόσφαιρα, την οποία απέβαλλε όταν βρισκόταν σε κλιματολογικά ασταθές περιβάλλον. Σε πρακτικό επίπεδο κάτι τέτοιο σήμαινε ότι το αντικείμενο, που είχε υποβληθεί στη συγκεκριμένη μέθοδο συντήρησης, κάτω από ασταθείς συνθήκες θα κατέρρεε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σκάφος από το Hjostspring, που χρονολογείτο γύρω στο 300 π.Χ., το οποίο αφού συντηρήθηκε με τη μέθοδο γλυκερίνης-στυπτηρίας, εκτέθηκε σε περιβάλλον με ασταθείς κλιματολογικές συνθήκες και το αρχαίο ξύλο μετατράπηκε σε σκόνη¹⁷⁰.

1.8.3. Η μέθοδος της «αναγέννησης των ελαιογραφιών»-Μέθοδος Pettenkofer

Ο Βαυαρός χημικός Max Joseph Pettenkofer (1818-1901) ανέπτυξε το 1863 χημική μέθοδο 'αναγέννησης ελαιογραφιών' όπως αυτή τιτλοφορήθηκε στον τύπο της εποχής, καθοδηγούμενος από τον συσχετισμό της γήρανσης των προστατευτικών βερνικιών και των συνεπειών τους στα ζωγραφικά έργα, υπό το πρίσμα των σύγχρονων αισθητικών τάσεων. Οι αισθητικές τάσεις της περιόδου ήθελαν τα ζωγραφικά έργα τέχνης να φέρουν μια σκούρα απόχρωση, που θα δημιουργούσε μια αίσθηση μυστηρίου και η χρήση σκουρόχρωμων βερνικιών αποτέλεσε μέσο επίτευξής της¹⁷¹.

Εικόνα 21. Ο Max Joseph Pettenkofer (1818-1901). Πηγή: <https://www.en.wikipedia.org> τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

Σύμφωνα με κυρίαρχη θεωρία περί μηχανισμών φθοράς της ζωγραφικής, η αλλοίωση των χρωστικών δεν οφείλονταν στη δράση οργανικών παραγόντων, όπως πιστευόταν μέχρι τότε,

¹⁶⁹ Christensen, B., Bronson, ο.π., 22-55.

¹⁷⁰ Padfield, T., *Archaeological conservation and its consequences. A history of the techniques and ethics of conservation at the National Museum of Denmark through the last 150 years*, An electronic version of the exhibition prepared for the IIC Conference held in Copenhagen, August 1996.

¹⁷¹ Koller, M., «Surface cleaning and consolidation», *The GSI Newsletter*, 15.3, 2000 [online] https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/1503/feature.html τελευταία πρόσβαση 11/11/2015.

αλλά στη φυσική αδυναμία ακόμα και των πιο σταθερών φαινομενικά χρωστικών να διατηρήσουν την αρχική τους απόχρωση και φωτεινότητα, εκτός και αν το σκεύασμα που τις προστάτευε και το οποίο είχε επίσης αλλοιωθεί λόγω γήρανσης, δεν ανακτούσε κάπως τις αρχικές του ιδιότητες¹⁷².

Κατά συνέπεια, έπρεπε να βρεθεί μια τεχνική ανανέωσης για τα βερνίκια των έργων τέχνης, τα οποία είχαν συνήθως ως κύριο συστατικό το λινέλαιο, καθώς το γηρασμένο και αλλοιωμένο αρχικό βερνίκι δεν ήταν δυνατό να αντικατασταθεί, γιατί κάτι τέτοιο δεν πληρούσε την προϋπόθεση του σκουρόχρωμου αισθητικού αποτελέσματος και της μυστηριώδους χροιάς του έργου τέχνης. Η μέθοδος του Pettenkofer έδωσε λύση στο πρόβλημα και αποτέλεσε μέθοδο-πανάκεια, που υιοθετήθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα¹⁷³.

Η τεχνική είχε στόχο την αντιστροφή της γήρανσης των βερνικιών μέσω της έκθεσής τους σε αναθυμιάσεις αλκοόλης και τη χρήση της φυτικής προέλευσης ρητίνης *copaiba*, μιας ουσίας με υψηλό ιξώδες και μαλακτικές ιδιότητες που διατηρούνταν ενεργές για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα¹⁷⁴. Μέσα από αυτή τη διαδικασία πράγματι οι αφυδατωμένες ελαιογραφίες ανανεώνονταν και οι κρακελαρισμένες επιφάνειές τους ανακτούσαν τη συνοχή τους¹⁷⁵. Όμως, σε βάθος χρόνου, η μέθοδος Pettenkofer αποδείχθηκε καταστροφική για τα έργα τέχνης, λόγω της ευμετάβλητης φύσης της οργανικής ρητίνης η οποία καθιστούσε την επιφάνεια ακόμα πιο ευαίσθητη από ό,τι πριν από την επέμβαση. Σύντομα διαπιστώθηκε ότι η ρητίνη διέλυε το λινέλαιο και εισχωρούσε στα ζωγραφικά στρώματα και τον καμβά, αφήνοντας υπολείμματα τα οποία με την πάροδο του χρόνου αλλοιώνονταν προκαλώντας αντίστοιχες αλλοιώσεις στις χρωστικές μέσα από πολύπλοκες μη αναστρέψιμες διαδικασίες¹⁷⁶.

1.8.4. Η Μέθοδος ηλεκτροχημικής ή ηλεκτρολυτικής αναγωγής - Axel Carelius Krefling

Γύρω στα 1880 στη Νορβηγία ο μηχανικός Axel Carelius Krefling (1895-1932) ξεκίνησε την έρευνά του σχετικά με τα προβλήματα της διατήρησης αρχαιολογικών ευρημάτων από σίδηρο, που οφείλονταν σε προηγούμενες επεμβάσεις συντήρησης. Ήδη από το 1870 τα σιδηρά αντικείμενα συντηρούνταν είτε με τη μέθοδο Petersen, η οποία περιλάμβανε εμποτισμό με μείγμα λαδιού και κεριού σε λουτρό μέσα σε βραστές ατμού [αργότερα, με παρέμβαση του Νορβηγού αρχαιολόγου Oluf Rygh, (1833-1899), το κερί αντικαταστάθηκε με λινέλαιο ή άλλες οργανικές ρητίνες], είτε, από το 1883 και μετά, με τη μέθοδο Blell, κατά την οποία το αντικείμενο, αφού καθαριζόταν και θερμαινόταν, εμβαπτιζόταν σε αραιωμένο

¹⁷² Σύμφωνα με το άρθρο, τη θεωρία αυτή είχε αποδείξει μέσα από μικροσκοπική παρατήρηση στα έργα τέχνης της Πινακοθήκης του Μονάχου, ο Βαυαρός βοτανολόγος Ludwig Adolph Timotheus Radlkofer (1829-1927), (Crookes, W., «The regeneration and restoration of oil paintings by Pettenkofer's method. A report presented to the Industrial Society of Mulhouse», *The Chemical News and Journal of Physical Science*, 28, August 22, 1873, 100).

¹⁷³ Keck, S., «Some picture cleaning controversies: Past and present», *JAIC*, 23(2), Article 1, 1984, 73-87.

¹⁷⁴ Laudenbacher, K., «Considerations of the cleaning of paintings», *Smithsonian Contributions to Museum Conservation*, 3, 2012, 8.

¹⁷⁵ Keck S., ο.π., 73-87.

¹⁷⁶ Cameo.mfa.org/wiki/Copaiba_balsam, τελευταία πρόσβαση 11/11/2015.

διάλυμα θεικού οξέος για πολλές εβδομάδες, με αποτέλεσμα να διαχωρίζονται τα οξειδωμένα στρώματα και να απογυμνώνεται από την οξείδωση¹⁷⁷.

Αφορμή για την έναρξη της έρευνας αποτέλεσε η συνειδητοποίηση της απώλειας πληροφοριών, που αποδόθηκε στις προηγούμενες απόπειρες συντήρησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αποκάλυψη κρυμμένων ρωμαϊκών συμβόλων κάτω από τις επιχρισμένες με υπερβολικές ποσότητες κεριού ή λαδιού επιφάνειες ξιφών, που είχαν συντηρηθεί¹⁷⁸. Ο Krefting ξεκίνησε την έρευνα γύρω στο 1883 δουλεύοντας σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, θεωρώντας ως την καλύτερη δυνατή προσέγγιση την απομάκρυνση των στρωμάτων διάβρωσης και την αποτροπή σχηματισμού περεταίρω σκουριάς¹⁷⁹.

Το αποτέλεσμα της έρευνας του Krefting ήταν η ανάπτυξη της μεθόδου ηλεκτροχημικής ή ηλεκτρολυτικής αναγωγής, την οποία δημοσίευσε το 1892 και η οποία αποσκοπούσε στην εξυγίανση της επιφάνειας από τα προϊόντα διάβρωσης σε σημείο εμφάνισης του μεταλλικού πυρήνα¹⁸⁰. Το αντικείμενο τυλιγόταν με ταινίες ψευδαργύρου και βυθιζόταν σε λουτρό αραιωμένου διαλύματος υδροξειδίου του νατρίου περιεκτικότητας 5%¹⁸¹. Μετά τη σταθεροποίηση των μετάλλινων επιφανειών μέσω της ηλεκτρόλυσης ο Krefting σύστηνε την προστασία τους με παραφίνη, γιατί θεωρούσε άλλα υλικά, όπως λάδια και βερνίκια, βλαβερά για αυτές¹⁸².

Η μέθοδος υιοθετήθηκε αμέσως κυρίως για τη συντήρηση σιδηρών αντικειμένων¹⁸³ και θεωρήθηκε ριζοσπαστική, γιατί όντας πολύ πιο ήπια από την εμβάπτιση σε οξέα ή σε σχέση με άλλες τεχνικές που βασιζόνταν στην ανάπτυξη υπερβολικά υψηλών θερμοκρασιών, επέτρεπε την αποκάλυψη επιγραφών και άλλων ιστορικών στοιχείων¹⁸⁴. Η μέθοδος είχε επίσης πολλές παραλλαγές και υπήρξε πολύ διαδεδομένη ειδικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁸⁵.

¹⁷⁷ Peter Petersen (1835-1894) Δανός φωτογράφος (Jakobsen, T., «Iron corrosion theories and the conservation of archaeological iron objects in the 19th Century, with an emphasis on Scandinavian and German sources», *Early advances in conservation*, British Museum Occasional Paper, 65, British Museum, London, 1988, 5).

¹⁷⁸ Gilberg, M., Vivian, D., «The rise of conservation science in archaeology (1830-1930)» στο: Oddy A., Smith, S., (επιμ.), *Past practices, future prospects*, London: British Museum, 2001, 87-93.

¹⁷⁹ Gilberg, M., Vivian, D., ο.π., 87-93.

¹⁸⁰ Drews, M., *Large metal artefact treatment plan for Fort Sumter National Monument*, School of Materials Science and Engineering, Clemson University, 2007, 4.

¹⁸¹ Nemecek, N., «Excavations at the Langobard cemetery in Kranj in 1905», [online] <http://ceroart.revues.org/3681>, τελευταία πρόσβαση 10/12/2015.

¹⁸² Drews, M., ο.π., 4.

¹⁸³ Ένα παράδειγμα ευρείας εφαρμογής της μεθόδου Krefting αποτελεί η περίπτωση της συντήρησης το 1905, ευρημάτων από την ανασκαφή του Σλοβένου αρχαιολόγου Walter Schmid (1875-1951), στο νεκροταφείο Langobard στο Kranj. Ο Schmid προκειμένου να τα προστατέψει και να τα συντηρήσει ακολούθησε μεταξύ άλλων και τη μέθοδο του Krefting. Γράφει στο λεπτομερές ημερολόγιό του στις 27/05/1905: «...Για τη συντήρηση των ευρημάτων, κυρίως των σιδηρών, ο Krefting τολμάει το αντικείμενο με ταινίες ψευδαργύρου και μετά το βυθίζει σε λουτρό αραιωμένης καυστικής σόδας. Αμέσως δημιουργείται γαλβανικό ρεύμα που απομακρύνει τη σκουριά», (Nemecek, N., ο.π., 4).

¹⁸⁴ Jakobsen, T., ο.π., 54.

¹⁸⁵ Nemecek, N., ο.π., 4.

1.8.5. Η γέννηση της Επιστήμης της Μουσειακής Συντήρησης-Friedrich Rathgen

Εικόνα 22. Ο Friedrich Rathgen (1862-1942). Πηγή: <https://www.alchetron.com> τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

Ο Γερμανός χημικός Friedrich Rathgen (1862-1942)¹⁸⁶ θεωρείται σήμερα ο θεμελιωτής της επιστημονικής συντήρησης, γιατί με τον διορισμό του, το 1888, ως διευθυντή στο νεοϊδρυθέν Εργαστήριο Χημείας των Βασιλικών Μουσείων του Βερολίνου, σε τμήμα αρμόδιο για την έρευνα και την πρακτική εφαρμογή μεθόδων προστασίας των αρχαιοτήτων και τη μετέπειτα δράση του στο εφαρμοστικό πεδίο, εδραιώνεται η επιστήμη της αρχαιολογικής συντήρησης: «Το 1888 η συντήρηση ως επάγγελμα υπάρχει για πρώτη φορά¹⁸⁷».

Υπεύθυνος για τον διορισμό του Rathgen ήταν ο χημικός Otto Olshauen (1840-1922), ο οποίος, έχοντας επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την επιστημονική μελέτη των αρχαιοτήτων, πρότεινε τη σύσταση μόνιμης θέσης χημικού στο μουσείο, με αρμοδιότητα τη φροντίδα και τη συντήρηση των αντικειμένων των συλλογών του, που εκείνη την περίοδο παρουσίαζαν ανησυχητικά σημεία φθοράς. Έτσι ο Friedrich Rathgen, τον οποίο ο Olshauen είχε γνωρίσει μερικά χρόνια πριν, διορίστηκε την 1^η Απριλίου 1888 με τον τίτλο «υπεύθυνος χημικός» σε μια θέση, που θα κατείχε τα επόμενα 40 χρόνια¹⁸⁸.

Αρχικά ο Rathgen ασχολήθηκε με λίθινα αντικείμενα της αιγυπτιακής συλλογής του μουσείου, οι επιφάνειες των οποίων παρουσίαζαν ρηγματώσεις και αποφλοιώσεις, εξαιτίας υψηλής περιεκτικότητας σε άλατα. Παρόλο που οι καταστροφικές συνέπειες των αλάτων στα πορώδη πετρώματα ήταν γνωστή την περίοδο αυτή μέσα από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, δεν είχε συνειδητοποιηθεί πλήρως η επίδρασή τους στην αρχαία ύλη. Έως τότε η αντιμετώπιση φθορών εξαιτίας της δράσης των αλάτων γινόταν με διοχέτευση ρητινών στα λίθινα σώματα, προκειμένου αυτά να αδιαβροχοποιηθούν. Ο Rathgen εφαρμόζοντας την πασίγνωστη και καθιερωμένη σήμερα μέθοδο της αφαλάτωσης κάνει ένα βήμα προς την αλλαγή αυτής της προσέγγισης¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Drews, M., ο.π., 4.

¹⁸⁷ Caple, C., *Conservation skills: Judgement method and decision making*, 2000, 53.

¹⁸⁸ Τα Βασιλικά Μουσεία του Βερολίνου στέγαζαν την Αιγυπτιακή συλλογή τα αντικείμενα της οποίας είχε φέρει στο Βερολίνο ο Γερμανός αρχαιολόγος Karl Lepsius (1810-1884) από την αποστολή του στην Αίγυπτο. Τα χάλκινα και λίθινα ευρήματα της συλλογής εμφάνισαν σημεία ραγδαίας φθοράς και ο διευθυντής αρχαιολόγος Adolf Erman (1854-1937) ενημέρωσε τον Olshauen και ζήτησε τη βοήθειά του (Gilberg, M., «Friedrich Rathgen: The father of modern archaeological conservation», [online], *JAIC*, 26(2), Article 4, 1987).

¹⁸⁹ Η διαδικασία που ακολουθούσε ήταν εμβάπτιση των αντικειμένων σε καθαρό νερό και συστηματικός έλεγχος της περιεκτικότητας των αλάτων σε αυτό, ώσπου να μην είναι δυνατή η ανίχνευση αλάτων (Gilberg, M., ο.π.,).

Στο έργο του Rathgen συμπεριλαμβάνεται και η συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, την οποία προσεγγίζει με άξονα την ερμηνεία και την κατανόηση των μηχανισμών διάβρωσης και των αιτίων τους, ώστε να μπορεί να επιλέγει τις κατάλληλες μεθόδους αντιμετώπισης των φθορών. Βάσει αυτής της προσέγγισης ο Rathgen ενέταξε στο ερευνητικό του έργο πειραματικές διαδικασίες. Τοποθετούσε λίθινα στοιχεία σε διάφορα σημεία του αστικού περιβάλλοντος, τα παρακολουθούσε και τα παρατηρούσε μακροσκοπικά, καταγράφοντας λεπτομερώς τα συμπεράσματά του¹⁹⁰. Το 1902 ξεκίνησε πιλοτικές επεμβάσεις συντήρησης σε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά στοιχεία με φθοριοπυριτικά άλατα, τα οποία είχε χρησιμοποιήσει ξανά στο παρελθόν για τη στερέωση αποσπασμένων ασβεστολιθικών αρχαιοτήτων, με θετικά αποτελέσματα. Τα μάρμαρα εμποτίστηκαν με φθοριοπυριτικά άλατα και τοποθετήθηκαν σε τρία διαφορετικά σημεία της πόλης του Βερολίνου, για να εκτεθούν σε διαφορετικούς παράγοντες διάβρωσης. Δυστυχώς το πείραμα δεν ολοκληρώθηκε επιτυχώς την πρώτη φορά και επαναλήφθηκε το 1907, αυτή τη φορά με τοποθέτηση έντεκα διαφορετικών λίθινων δειγμάτων από μάρμαρο, ασβεστόλιθο και ψαμμίτη σε συνθήκες τεχνητής γήρανσης, ενώ κάθε δύο χρόνια καταγράφονταν τυχόν μεταβολές στην εμφάνισή τους ή στο βάρος τους. Τα αποτελέσματα δημοσιεύτηκαν στο γερμανικό περιοδικό *Zeitschrift für Bauwesen*¹⁹¹. Τέλος, το 1934, σε συνεργασία με τον J. Koch, ο Rathgen εξέδωσε μια μονογραφία με τίτλο «*Deterioration and Preservation of Building Stone: Contributions to the Problems of Stone Preservation*», όπου ήταν συγκεντρωμένη όλη η δουλειά που είχε κάνει για την προστασία του λίθου, ενώ το 1939 πάλι σε συνεργασία με τον J. Koch εκδίδουν το «*Notebook for Stone Preservation*»¹⁹².

Η σημαντικότερη συμβολή του Rathgen στο πεδίο της συντήρησης αναδύθηκε και πάλι με αφορμή την την αιγυπτιακή συλλογή του μουσείου και συγκεκριμένα τα μετάλλινα αντικείμενα, που είχαν εμφανίσει εξανθήσεις πράσινου χρώματος. Το φαινόμενο είχε εντοπισθεί και στο παρελθόν, είχε ενοχοποιηθεί για την κατάσταση διατήρησης των αρχαίων μετάλλων και είχε γίνει γνωστό ως ‘ασθένεια του χαλκού’ ή “νοσηρή/κακοήθης πάτινα (*malignant patina*)”. Η “ασθένεια του χαλκού” είχε αποδοθεί στη δράση βακτηρίων και είχε χαρακτηριστεί ως μεταδοτική σύμφωνα με την επιστημονική θεωρία των Mond και Cuboni, την οποία είχαν διατυπώσει το 1893¹⁹³. Η αντιμετώπισή της γινόταν με την τοποθέτηση των προσβεβλημένων ευρημάτων σε υψηλές θερμοκρασίες (120°C), με στόχο την αποστείρωσή τους και την καταπολέμηση των βακτηρίων. Η βελτίωση της αισθητικής κατάστασης των ευρημάτων, όταν αυτά είχαν υποβληθεί στη συγκεκριμένη μέθοδο, αποτέλεσε ισχυρό λόγο για την καθιέρωσή της. Όπως αποδείχθηκε όμως, η επιτυχία ήταν εντελώς φαινομενική και συμπτωματική, αφού αυτό που ουσιαστικά συνέβαινε σύμφωνα με τον Γάλλο χημικό Marcellain Berthelot, ήταν ότι η θερμότητα απομάκρυνε την υγρασία από το εσωτερικό της αρχαίας ύλης βελτιώνοντας παροδικά αισθητικά την όψη του ευρήματος, ενεργοποιώντας όμως την ίδια στιγμή αλυσιδωτές χημικές αλλοιώσεις¹⁹⁴.

Ο Rathgen θεώρησε δόκιμη τη θεωρία του Berthelot και αποδέχτηκε ότι το πρόβλημα οφειλόταν στις χημικές μεταμορφώσεις των προϊόντων του χαλκού, λόγω μεταβολών στα επίπεδα υγρασίας¹⁹⁵. Πριν από οποιαδήποτε περαιτέρω ενέργεια ο Rathgen φρόντισε να καταγράψει τα αίτια και τις διαδικασίες των προβλημάτων και έπειτα προχώρησε στο στάδιο

¹⁹⁰ Gilberg, M., ο.π., [online]

¹⁹¹ Gilberg, M., ο.π., [online]

¹⁹² Gilberg, M., ο.π., [online]

¹⁹³ Petrie, F., «*Methods and Aims in Archaeology*», Macmillan and Co. Ltd, London, 1904.

¹⁹⁴ Gilberg, M., ο.π., [online]

¹⁹⁵ Gilberg, M., ο.π., [online]

επίλυσής τους. Η διαδικασία της αφαλάτωσης, που είχε αποδειχθεί σωτήρια για τις λίθινες αρχαιότητες, αποκλείστηκε για τα μέταλλα αντικείμενα, γιατί εδώ τα άλατα δεν ήταν υδατοδιαλυτά. Έτσι ο Rathgen κατέφυγε στη μέθοδο της ηλεκτρολυτικής αναγωγής, που είχε εισάγει ο Γερμανός χημικός Adolf Finkler¹⁹⁶ και είχε εφαρμόσει με επιτυχία στο πεδίο της συντήρησης αρχαιολογικού υλικού ο Δανός χημικός Axel Krefting, εξελίσσοντάς τη για να συντηρήσει τα χιλιάδες χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα της συλλογής σε εύλογο χρονικό διάστημα. Η διαδικασία εξελίχθηκε ως εξής: τα νομίσματα τοποθετήθηκαν το ένα επάνω στο άλλο, μεταξύ τους παρεμβλήθησαν διάτρητα φύλλα ψευδαργύρου και το σύνολο εμβαπτίστηκε σε διάλυμα καυστικής σόδας¹⁹⁷.

Η επίχριση των συντηρημένων επιφανειών ήταν το επόμενο βήμα στη διαδικασία συντήρησης. Στο μεταίχμιο του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες συνθετικές ρητίνες, η νιτρική κυτταρίνη και η οξική κυτταρίνη¹⁹⁸. Ο Rathgen πραγματοποίησε πρωτότυπη έρευνα για το σκεύασμα νιτρικής κυτταρίνης με την εμπορική ονομασία Zapon¹⁹⁹, που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα, καλύπτοντας ένα ευρύ πεδίο στη συντήρηση των αρχαιοτήτων, από τη στερέωση χρωστικών έως την ενδυνάμωση τρισδιάστατων αντικειμένων²⁰⁰. Όταν διαπιστώθηκε το γεγονός ότι το Zapon ήταν εύφλεκτο, ο Rathgen στράφηκε σε εφαρμογές με διάλυμα οξικής κυτταρίνης (εμπορική ονομασία Zellon), όπως προκύπτει και από άρθρο του που δημοσίευσε στο γερμανικό περιοδικό *Museumskunde*, όπου συστήνει την αντικατάσταση του πρώτου με το δεύτερο²⁰¹. Το Zellon βρήκε ευρεία εφαρμογή στο πεδίο στερέωσης λίθινων επιφανειών²⁰².

Το «*Handbook of Conservation*» (1898) είναι το έργο του Rathgen, το οποίο συγκεντρώνει τα αποτελέσματα της δεκαετούς έρευνάς του σχετικά με τη συντήρηση λίθινων και μέταλλινων αρχαιολογικών ευρημάτων, καθώς και τους παράγοντες που συμβάλλουν στην εκκίνηση μηχανισμών διάβρωσης, ειδικά των διαλυτών αλάτων²⁰³. Μετά από την έκδοση του εγχειριδίου του ο Rathgen δε σταμάτησε να εμβαθύνει στις τεχνικές συντήρησης μετάλλων και πηλού, και ειδικά πήλινων ευρημάτων που δεν είχαν ψηθεί σωστά, γεγονός που τα απέκλειε από τη διαδικασία της αφαλάτωσης. Για τις περιπτώσεις αυτές ο Rathgen πρότεινε τη σκλήρυνση του υλικού δια μέσου ψησίματος σε καμίνι και σε θερμοκρασία που ρυθμιζόταν από πυρομετρικούς κώνους²⁰⁴. Ο ρόλος της μεθόδου ήταν διττός: αφενός απομακρύνονταν ασβεστίτικές και άλλες βλαβερές κρούστες από τις κεραμικές επιφάνειες, αφετέρου, καθίστατο δυνατή η εμβάπτιση των αντικειμένων στο νερό και συνεπώς η

¹⁹⁶ Griesser-Stermscheg, M., Kirst, G., *Metallkonservierung, Metallrestaurierung. Geschichte, Methode und Praxis*, Bohlau, Wien, 2009, 18.

¹⁹⁷ Rathgen F., «Über Reinigung oxydierter antiker Kupfermünzen», *Dingler's Polytechnisches Journal*, 7, 1896, 45–46.

¹⁹⁸ Για τη νιτρική κυτταρίνη και την οξική κυτταρίνη βλέπε: Worden, E.C., *Nitrocellulose Industry*, 2 Vols., 1911.

¹⁹⁹ Το διάλυμα νιτρικής κυτταρίνης με οξικό αμυλεστέρα κυκλοφόρησε στην Ευρώπη ως βερνίκι και συγκολλητικό μέσο με την εμπορική ονομασία Zapon, ενώ στην Αμερική κυκλοφόρησε με την ονομασία Duco (Mayer R., *The artist's handbook of materials and techniques*, edited by Smith, E., Faber and Faber, London, 1930, 239-254).

²⁰⁰ Hiscox, G.D., *Henley's 20th century home and workshop formulas, recipes and processes*, Cornwells Heights, PA Publishers Agency, Cornwells Heights, 1981, Ellis, M.H., 1996, ο.π., 239-254.

²⁰¹ Griesser-Stermscheg, M., Kirst G., ο.π., 18.

²⁰² Horie, C.V., *Materials for conservation: organic consolidants, adhesives and coatings*, Butterworths, London, 1987, 133.

²⁰³ Gilberg, M., ο.π., [online].

²⁰⁴ Green, D. A., *Handbook of Pottery Glazes*, 1979.

αφαλάτωσή τους. Η μέθοδος υιοθετήθηκε και εφαρμόστηκε εκτενώς στα εργαστήρια του Βρετανικού Μουσείου²⁰⁵.

Ο Rathgen εκτός από το μεγάλο συγγραφικό του έργο και την ενεργό του δράση στο εργαστηριακό πεδίο και στο εφαρμοστικό πεδίο της συντήρησης, συνέβαλλε στην πρόσδοση αξιοπιστίας και επαγγελματισμού στη συντήρηση και κατάφερε να διεγείρει το ενδιαφέρον ακόμα περισσότερων ατόμων, δίνοντας συχνά διαλέξεις με θέμα τις διάφορες πλευρές της συντήρησης των αρχαιοτήτων²⁰⁶.

1.9. Προστασία και Αποκατάσταση Μνημείων στην Ιταλία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

1.9.1. Ο Giacomo Boni και το ‘Κίνημα εναντίον της Αποκατάστασης’ στην Ιταλία

Εικόνα 23. Ο Giacomo Boni (1859-1925). Πηγή: <https://en.wikipedia.org/wiki/Flickr> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Ο βενετός αρχιτέκτων Giacomo Boni (1859-1925) είναι ο κυριότερος εκφραστής του Anti-Restoration Movement στην Ιταλία. Φανερά επηρεασμένος από την ιδεολογία του Ruskin πίστευε στην απλότητα των επεμβάσεων και θεωρούσε ως κύριο στόχο τους τους την προστασία της αυθεντικότητας των ερειπίων²⁰⁷. Πολυγرافότατος ο ίδιος, θέλησε να μεταφέρει την ιδεολογία αλλά, κυρίως, το πνεύμα των Ruskin και Morris στην Ιταλία και να επηρεάσει την κοινή γνώμη δημιουργώντας ένα ρεύμα, ή ακόμα ένα κίνημα υπέρ της συντήρησης, όπως ακριβώς είχε συμβεί στην Αγγλία²⁰⁸. Στην πράξη πάντως παρ' όλες τις θέσεις του υπέρ του Anti-Restoration Movement, δεν απέφυγε τελικά τις αποκαταστάσεις μνημείων στο Forum Romanum²⁰⁹.

Ο Boni απέκτησε μεγάλη επιρροή στα ιταλικά πράγματα, αρχικά μέσω της συμμετοχής του στον σχεδιασμό νομοθετικού πλαισίου στη Ρώμη (1888) και μετέπειτα με τον διορισμό του ως πρώτου αρχιτέκτονα στη Γενική Διεύθυνση των Αρχαιοτήτων²¹⁰. Είχε μελετήσει σε βάθος

²⁰⁵ Rathgen, F. «Konservierung von Altertumsfunden aus Thon», *Prometheus* 12, 1901, 777–779.

²⁰⁶ Gilberg, M., ο.π., [online].

²⁰⁷ Jokilehto, J., 1986, 335.

²⁰⁸ Beltrami, L., *Giacomo Boni*, Allegretti, Milano, 1926, 32.

²⁰⁹ Jokilehto, J., ο.π., [online]

²¹⁰ «Boni to Webb», 6 May 1885, στο: Lethaby, W.R., *Philip Webb and his Work*, 1979, 165.

τα μνημεία της Βενετίας και είχε αναπτύξει σημαντική ανασκαφική δραστηριότητα²¹¹, έμεινε όμως στην ιστορία ως ο ανασκαφέας του Forum Romanum και του Παλατίνου λόφου (1898-1925). Στο πλαίσιο αυτού του έργου ασχολήθηκε πρώτος συστηματικά με τη συντήρηση των ανασκαπτόμενων μνημείων και την τελική παρουσίαση και ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων εν γένει²¹². Οι πρωτοποριακές αντιλήψεις του Boni συνέβαλλαν στην έρευνα για τον σχεδιασμό εξειδικευμένων τεχνολογιών συντήρησης των αρχαιοτήτων και κατ' επέκταση και στην εξέλιξη της επιστήμης της συντήρησης²¹³. Στο έργο του συμπεριέλαβε τα ιστάμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του παρελθόντος και κινητά μνημεία σχεδόν όλων των υλικών. Αξίζει να γίνει εκτενής αναφορά στις λεπτομερείς οδηγίες του Boni για την προστασία και τη συντήρηση των ανασκαφικών αρχαιολογικών ευρημάτων, ιστάμενων και κινητών, καθώς και στις αντιλήψεις του για μια εύληπτη διαμόρφωση και ανάδειξη των ανασκαμμένων αρχαιολογικών χώρων:

1.9.1.1. Συντήρηση ιστάμενων αρχαιολογικών καταλοίπων

Η μεθοδολογία που ο Boni προτείνει για τη συντήρηση των ιστάμενων αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των επί μέρους στοιχείων τους²¹⁴ περιλαμβάνει τα παρακάτω:

1. Προστασία των λίθινων τοιχοποιιών, που παρουσιάζουν προβλήματα επιφανειακής ευθρυπτότητας, με στρώση ανθεκτικών λίθων εναρμονισμένων με το σύνολο ως προς τις διαστάσεις και το χρώμα τους. Ανάγκη διαφοροποίησης ανάμεσα στα νέα υλικά και τα αρχαία.
2. Προστασία οπτοπλινθοδομών με επίχριση των επιφανειών τους με οστρακοκονίαμα.
3. Ενίσχυση τοιχοποιιών και πλήρωση κενών με ογκόλιθους και στοιχεία από σκυρόδεμα.
4. Συμπληρώσεις σε λίθινες κατασκευές με νέες προσθήκες λίθου όμοιου με τον αρχαίο, αλλά με διαφοροποιημένη, αδρή, τελική επιφανειακή κατεργασία, για λόγους αισθητικής.
5. Τοποθέτηση ελεύθερων στεγαστρων για την προστασία εξαιρετικά ευαίσθητων αρχαιολογικών λειψάνων. Ειδικά για τα στέγαστρα ο Boni συγκεκριμενοποιεί τα υλικά κατασκευής τους: τα προσωρινά στέγαστρα μπορούν να είναι κατασκευασμένα από ψάθα, ύφασμα εμποτισμένο με λάδι ή πισσωμένο χαρτόνι. Όταν πρόκειται για μόνιμες εγκαταστάσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν κυματοειδείς λαμαρίνες από γαλβανισμένο σίδηρο ή επίπεδες στέγες επενδεδυμένες με μολύβδο²¹⁵.

²¹¹ Στον ναό του Αγίου Μάρκου, ο Boni είχε αποτυπώσει τις επιφανειακές φθορές και είχε μελετήσει τα ζητήματα πολυχρωμίας των μαρμάρων του (Για λεπτομέρειες βλέπε: «Boni to Caroe» στο: Tea, E., *Giacomo Boni nella vita del suo tempo*, Ceschina, Milan, 1932). Ακόμα ο Boni είχε πραγματοποιήσει ενδελεχή ανασκαφή στο κωδωνοστάσιο του ναού (Boni, G., «La Torre di San Marco di Venezia», στο: *Nuova Antologia*, 1 Μαΐου 1912, Ρώμη 1912, 12). Ο Boni έμεινε γνωστός για τις ανασκαφές του στο Forum Romanum και το Palatino στη Ρώμη (*Nuova Antologia*, Roma, 16.7.1901).

²¹² Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 2016, 279.

²¹³ Jokilehto, J., 1986, 333.

²¹⁴ Τη μεθοδολογία αυτή εφαρμόζει ο ίδιος στο Forum Romanum και στον Παλατίνο λόφο (Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 2016, 279).

²¹⁵ Boni, G., «Il metodo nell'esplorazioni archeologiche», *Bollettino d'Arte*, 7, 1913, 43-67 (58-59).

1.9.1.2. Συντήρηση επιμέρους τμημάτων ιστάμενων αρχαιοτήτων: ασβεστοεπιχρίσματα και επιζωγραφισμένες γύψινες επιφάνειες

Ο Boni υπογραμμίζει τη σημασία της τεκμηρίωσης και καταγραφής των αρχαιοτήτων στο ανασκαφικό περιβάλλον αμέσως μετά την αποκάλυψή τους. Με την πρόοδο της ανασκαφικής διαδικασίας πρέπει να επιβεβαιώνονται τυχόν επικίνδυνες θραύσεις στις φέρουσες τοιχοποιίες και σε δευτερεύοντα υποστηρικτικά τοιχώματα και να διασφαλιστεί η διατήρηση της συνοχής και της ακεραιότητας των ασβεστοεπιχρισμάτων, με την τοποθέτηση χάλκινων ή ορειχάλκινων στοιχείων ή διχαλωτής σύνδεσης σε οπές.

Για την ίδια τη ζωγραφική επιφάνεια ο Boni προβλέπει ότι, όταν αυτή είναι στεγνή και διατηρεί τη συνοχή της, είναι δυνατό να απομακρυνθεί η σκόνη με ελαφρά χτυπήματα με μαλακό, μάλλινο, ύφασμα. Σε περίπτωση όμως που είναι υγρή και φέρει δίκτυο μικρορηγματώσεων²¹⁶ είναι σημαντικό κάθε εργασία συντήρησης να πραγματοποιηθεί στις κλειστές, προστατευμένες συνθήκες του ανασκαφικού περιβάλλοντος και να εξελιχθεί σταδιακά, ώστε η ζωγραφική επιφάνεια να μην αφυδατωθεί απότομα και προκληθεί βλάβη και αλλοίωση των χρωστικών. Ενδείκνυται επίσης ο αποκλεισμός των ευρημάτων από το φως με κλείσιμο των ανοιγμάτων, με χαρτόνι ή ύφασμα εμποτισμένο με λάδι, ή με γυαλί πορτοκαλοκίτρινης απόχρωσης, ώστε να αποκλεισθούν οι ακτίνες UV που είναι βλαβερές ειδικά για χρωστικές από κιννάβαρι ή πορφύρα²¹⁷.

Ο Boni εξετάζει ακόμα και το ενδεχόμενο αποτοίχισης των ασβεστοεπιχρισμάτων, που φέρουν ζωγραφική, όταν αυτή επιβάλλεται από την ερειπιώδη κατάσταση των τοιχοποιιών πάνω στις οποίες αυτά βρίσκονται. Η διαδικασία της αποτοίχισης ενός ζωγραφικού ασβεστοεπιχρίσματος προβλέπει την επένδυσή του με μαλακό υλικό, όπως στουπί ή βαμβάκι, που θα παίζει το ρόλο του «νάρθηκα» μέχρι να ολοκληρωθεί η αποτοίχιση και να ακολουθήσει η συγκόλληση του ασβεστοεπιχρίσματος με δεύτερο στρώμα ασβεστοκονιάματος, ενισχυμένου με μεταλλικό πλέγμα²¹⁸.

1.9.1.3. Συντήρηση κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων

1.9.1.3.1.Κεραμικά ευρήματα

Στην περίπτωση συντήρησης κεραμικών αντικειμένων, ο Boni τονίζει ότι σε περίπτωση παρουσίας χρωστικών ο καθαρισμός πρέπει να γίνεται τμηματικά, ενώ ο καθαρισμός κεραμικών θραυσμάτων οφείλει να εκτελείται όταν αυτά είναι εντελώς στεγνά. Για την απομάκρυνση ασβεστιτικών επικαθίσεων, που εμποδίζουν τη διάκριση στοιχείων στις αρχαίες κεραμικές επιφάνειες, ο Boni συστήνει χημικό καθαρισμό με αραιό διάλυμα του δημοφιλούς υδροχλωρικού οξέος (HCl), εφιστώντας την προσοχή στον καθαρισμό των ακμών θραύσης κεραμικών οστράκων για την καλύτερη ανάταξη και συναρμογή τους²¹⁹.

Ως μέσα συγκόλλησης των κεραμικών οστράκων, σύμφωνα με τις συστάσεις του Boni, μπορεί κανείς να επιλέξει μεταξύ μείγματος καζεΐνης και υδρασβέστου ή ψαρόκολλας σε οξικό οξύ. Ως προς τη διαδικασία της συγκολλητικής διαδικασίας τα συνανήκοντα όστρακα οφείλουν να συγκολλώνται σε ζεύγη και να μην προστίθενται τα επόμενα, μέχρι να επιβεβαιωθεί με διερεύνηση των εσωτερικών επιφανειών τους για εντοπισμό περισσότερων στοιχείων ή κοινών σημείων φθοράς ότι συνανήκουν²²⁰. Επίσης, η διαβροχή των κεραμικών

²¹⁶ Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται με την ορολογία της συντήρησης 'κρακελάρισμα'.

²¹⁷ Boni, G., ο.π., 61.

²¹⁸ Boni, G., ο.π., 61.

²¹⁹ Boni, G., ο.π., 61.

²²⁰ Boni, G., ο.π., 61.

οστράκων κατά τις εργασίες συντήρησης πρέπει να διατηρείται στο ελάχιστο, αφού η παρουσία νερού μπορεί να προκαλέσει τη διόγκωση τυχόν εγκλεισμάτων, που πολύ συχνά εμπεριέχονται στη δομή των κεραμικών. Για την αντιμετώπιση κενών με επιπτώσεις στη στατική συμπεριφορά ή την ερμηνεία του αντικειμένου, ο Boni προτείνει τη συμπλήρωσή τους με χρωματισμένο γύψο, με τρόπο που να τα καθιστά αναγνωρίσιμα αλλά να μπορούν παράλληλα να αφαιρεθούν ανά πάσα στιγμή. Πρόκειται για μια πρώιμη διατύπωση εκ μέρους του Boni της αρχής της αντιστρεψιμότητας των επεμβάσεων, που θα αποτελούσε μελλοντικά θεμελιώδη αρχή της επιστήμης της συντήρησης. Τέλος, για τα ογκώδη κεραμικά αλλά και για μαρμάρινα αντικείμενα, που απαιτούν πιο ισχυρές συγκολλήσεις, ο Boni προτείνει χρήση γόμμα-λάκας συντετηγμένης με ασβέστιο ή χλωριούχο μαγνήσιο (κόλλα Meyer) με την αρωγή μεταλλικών συνδετικών στοιχείων.²²¹

1.9.1.3.2. Ευρήματα από σίδηρο

Τα ανασκαφικά ευρήματα από σίδηρο, όπλα, εργαλεία και χρηστικά, οικιακά αντικείμενα ήταν συχνά παραμορφωμένα εξαιτίας της εκτενούς οξείδωσης. Ο Boni υποστηρίζει ότι, όταν τέτοια αντικείμενα ανασυρθούν από το ανασκαφικό περιβάλλον αξίζει να καθαριστούν αμέσως, υπό την προϋπόθεση ότι οι παραμορφωμένες επιφάνειες διατηρούν κάποιο στοιχείο της αρχικής τους φόρμας²²². Στην περίπτωση που μετά τον καθαρισμό υπάρχουν ενδείξεις ότι η φθορά λόγω οξείδωσης εξελίσσεται ραγδαία, τα αντικείμενα πρέπει να εμβαπτιστούν και να παραμείνουν σε λινέλαιο εν θερμώ ή σε αλκοολούχο διάλυμα λάκκας. Η πυράκτωση τέτοιων ευρημάτων ενδείκνυται καθώς, σύμφωνα με τον Boni, διευκολύνει τον διαχωρισμό της σκουριάς και την αποκάλυψη του μεταλλικού πυρήνα²²³, όπως όμως τονίζει ο ίδιος: «...όμως τίποτα δεν είναι καλύτερο από το να αφεθούν στα χέρια των ειδικών...»²²⁴.

1.9.1.3.3. Ευρήματα από χαλκό και μπρούντζο

Όσον αφορά στα αρχαιολογικά ευρήματα από χαλκό και μπρούντζο, ο Boni εστιάζει στο προηγούμενο ανασκαφικό μικροπεριβάλλον τους και στις επιπτώσεις που αυτό είχε στην κατάσταση διατήρησής τους. Αναφέρεται σε ευρήματα προερχόμενα από ελώδη περιβάλλοντα, που διατηρούν τις μεταλλικές επιφάνειές τους και σε άλλα που βρέθηκαν σε ασταθείς συνθήκες ή ήρθαν σε επαφή με χημικούς παράγοντες και εμφάνισαν επιφανειακή πάτινα, η οποία συχνά αξίζει να διατηρηθεί: «...μερικές από τις οποίες είναι ωραίες και πολύτιμες από μόνες τους και αξίζουν περισσότερο από το ίδιο το μέταλλο που καλύπτουν...»²²⁵ και «...κάποιες από αυτές είναι τόσο εύθραυστες, που τα αντικείμενα που τις φέρουν πρέπει να καθαρίζονται με μεγάλη προσοχή...»²²⁶. Ο Boni γνωρίζει την προστατευτική τους δράση για τα μετάλλινά ευρήματα και περιγράφει τη λειτουργία τους: «...Κάποιες πάτινες με ωραίο μπλε-πράσινο χρώμα, λειτουργούν προστατευτικά για τα αρχαία μπρούντζινα αντικείμενα, γιατί, όταν χαραχτούν, προκύπτει μια οξειδωμένη μάζα, η οποία μετατρέπεται σε σκόνη και σχηματίζονται στις τραυματισμένες περιοχές πολλοί μικροσκοπικοί κρατήρες, από τους οποίους η γνωστή ως

²²¹ Boni, G., ο.π., 62.

²²² Boni, G., ο.π., 62.

²²³ Στο σημείο αυτό ο Boni κάνει αναφορά στους κανονισμούς συντήρησης σιδηρών ευρημάτων του εργαστηρίου του Εθνικού Μουσείου του Μονακό (Boni, G., ο.π., 62, υποσημείωση 1).

²²⁴ «...*ma nulla vale quanto il bulino, in mani esperte...*» (Boni, G., ο.π., 62).

²²⁵ «...*patine speciali svariatissime, alcune delle quali sono così belle e preziose di per sé da valere assai più del metallo che ricoprono...*» (Boni, G., ο.π., 62).

²²⁶ *Talune di queste patine sono così delicate da dover usare la massima cautela nel ripulire gli oggetti...*» (Boni, G., ο.π., 62).

«λέπρα» του χαλκού απλώνεται παντού και προκαλεί αργή και βαθιά φθορά στην αρχαία ύλη...»²²⁷.

Η πρόταση του Boni για συντήρηση και διαφύλαξη της προστατευτικής πάτινας είναι η εφαρμογή της μεθόδου ηλεκτρολυτικής αναγωγής, για την οποία είχαν μιλήσει με παραλλαγές και μικρές διαφοροποιήσεις οι F. Rathgen, A. Krefting, O. Ρουσόπουλος κλπ : «...για να τη «συλλάβουμε»[τη λέπρα ή ασθένεια του χαλκού]θα δοκιμάσουμε τη δράση της θερμότητας, κλείνοντας για λίγη ώρα τα αντικείμενα σε κλιβάνους αποστειρωμένους στους 120°C. Η διαβρωτική πάτινα[λέπρα ή ασθένεια του χαλκού]αφαιρείται ολοκληρωτικά, εάν βυθιστεί και παραμένει για κάποιες ώρες το μπρούντζινο αντικείμενο σε διάλυμα περιεκτικότητας 2% κυανιούχου καλίου με παροχή ρεύματος 1-3 Ampere και με τη χρήση ως θετικού πόλου, ελάσματος από πλατίνα. Τα αντικείμενα που καθαρίζονται με τον τρόπο αυτό παίρνουν μια χρυσαφένια ή χάλκινη απόχρωση όπως εκείνη των μπρούντζινων αντικειμένων που βρέθηκαν στον Τίβερη...»²²⁸. Πιστός όπως φαίνεται και ο Boni στην κυρίαρχη επιστημονική θεωρία των Mond και Cuboni περί μεταδοτικότητας και εξάπλωσης της ασθένειας του χαλκού σε περίπτωση επαφής 'μολυσμένων' και 'υγιών' αντικειμένων με άλλα προειδοποιεί: «...είναι συνετό με κάθε τρόπο να απομακρύνονται τα άρρωστα αντικείμενα [που έχουν προσβληθεί από τη «λέπρα»] και εκείνα που είναι ακόμη απρόσβλητα να πλένονται απλώς με βρασμένο βρόχινο νερό και την αρωγή μηχανικών μέσων καθαρισμού...»²²⁹. Στο κείμενο του Boni φαίνεται η προτίμηση των χημικών μέσων καθαρισμού έναντι των μηχανικών, τα οποία χρησιμοποιούνται μόνο βοηθητικά στις επεμβάσεις, προτίμηση που είναι χαρακτηριστική της περιόδου: «...Χρειάζεται μερικές φορές να καταφύγουμε στον μηχανικό καθαρισμό για να αποκαλυφθούν ένθετα στοιχεία και μυθικοί θρύλοι που είναι κρυμμένα κάτω από σκληρές κρούστες και επικαθίσεις. Με οξέα, με τη χρήση καλεμιών, αποξεστικών εργαλείων ή στοιχείων από φελλό, σμύριδας ή τροχούς από άνθρακα και μεταλλικές σπάτουλες. Αντικείμενα πιο ευαίσθητα και αδύναμα εμποτίζονται με ψαρόκολλα σε οξικό οξύ και ζεστό νερό...»²³⁰.

Τέλος, για τα άμορφα, χονδροειδή μέταλλα ο Boni προτείνει καθαρισμό εν ξηρώ, που μπορεί να γίνει σε ένα βάζο με άμμο ή με κόκκους χαλαζία²³¹.

1.9.1.3.4. Ευρήματα από άργυρο

Ο Boni δίνει οδηγίες για τη συντήρηση ανασκαφικών ευρημάτων από άργυρο. Για τα πιο δυνατά αντικείμενα με κάποιο πάχος οι επιφάνειες των οποίων έχουν οξειδωθεί και έχουν

²²⁷ «...E talune patine, d'un bello smalto glauco-olivino, servono di protezione agli oggetti antichi di bronzo, perchè, una volta graffiate, palesano una massa ossidata che diviene fioritura pulverulenta, e forma nelle ferite tanti piccoli crateri, dai quali la cosiddetta rogna del bronzo estende all'ingiro dell'orlo la sua lenta azione dissolvente...» (Boni, G., ο.π., 62).

²²⁸ «... Per arrestarla, fu tentata l'azione del calore, chiudendo qualche ora gli oggetti ammalati in un fornello sterilizzante a 120°C. La patina corrosiva vien tolta completamente immergendo alcune ore gli oggetti di bronzo in una soluzione al 2% di cianuro di potassio, alla quale vien data la corrente di 1-3 Ampères, servendosi qual polo positivo di una lamina di platino; gli oggetti così ripuliti assumono l'aspetto aureo o l'amato dei bronzi trovati nel letto del Tevere...» (Boni, G., ο.π., 62).

²²⁹ «... E prudente ad ogni modo di isolare gli oggetti immalati e di lavare semplicemente gli altri con acqua piovana bollita, ripulendoli con spazzolino leggero...» (Boni, G., ο.π., 62).

²³⁰ «...Bisogna talvolta ricorrere alla ripulitura mecca nica per scoprire ageminature leggende, intarsi ed intagli nascosti sotto ill crostazioni dure o resi tenti agli acidi, valendosi di bulini e raschiatoi, o d'un tappo di sughero con pasta di smeriglio o rotelle di carbonio e spazzoline metalliche. Gli oggetti piu sottili o friabili vanno imbevuti di colla di pesce sciolta nell'acido acetico e diluita a caldo nell'acqua...» (Boni, G., ο.π., 63).

²³¹ Boni, G., ο.π., 63

χάσει τη μεταλλική τους στιλπνότητα μπορεί να εφαρμοστεί καθαρισμός με χημικά και μηχανικά μέσα, ίσως τριβή με κάποια γήινη ουσία²³², αφού προηγουμένως τα αντικείμενα στεγνώσουν²³³. Κατόπιν ο Boni εξετάζει την περίπτωση εξασθενημένων ευρημάτων με το ελάχιστο πάχος ενός ελάσματος και επιφανειακές επικαθίσεις λόγω έκθεσης σε μολυσμένα εδάφη ή σε θειώδη στοιχεία. Ο Boni κρίνει την κατάσταση των ευρημάτων κρίσιμη, αφού κάθε ίχνος μεταλλικού πυρήνα έχει χαθεί, όπως και τυχόν διακοσμητικά, εγχάρακτα ή ανάγλυφα στοιχεία: «...Γι' αυτό πρέπει να χειριστούμε [την κατάσταση] με προσοχή και να προβούμε σε καθαρισμό της επιφάνειας με υπομονή, με τη χρήση σουβλερών αλλά μαλακών ξύλινων στελεχών ή μικρών σπατουλών και να τα κλείσουμε σε ένα γυάλινο κουτί, από το οποίο θα τα βλέπουν οι μελετητές, χωρίς να κινδυνεύουν...»²³⁴.

1.9.1.3.5. Ευρήματα από χρυσό

Σχετικά με τα αντικείμενα από χρυσό ο Boni περιορίζεται σε οδηγίες, που αφορούν σε ζητήματα μηχανικής φύσεως, γνωρίζοντας πιθανότατα ότι ο χρυσός δεν αντιμετωπίζει φθορές χημικής φύσεως λόγω των φυσικών ιδιοτήτων του. Για εκείνον, το πιο δύσκολο και σημαντικότερο όλων είναι να αποκαλυφθούν τα χρυσά αντικείμενα σε ακέραιη στρωματογραφία: «Τα ανασκαφικά αντικείμενα από χρυσό είναι πολύτιμα, όταν έρχονται στο φως από άθικτες διαστρωματώσεις[...] Για τα πιο εύθραυστα κοσμήματα, που συχνά εντοπίζονται παραμορφωμένα, είναι προτιμότερο να συλλέγονται τα θραύσματα χωρίς να γίνεται απόπειρα να τα «ισιώσουμε» ή να τα επαναφέρουμε στην αρχική τους κατάσταση και να τα αφήσουμε στη φροντίδα των ειδικών»²³⁵.

1.9.1.3.6. Ευρήματα από γυαλί

Για τα εξίσου σπάνια αρχαιολογικά ευρήματα από γυαλί ο Boni επικεντρώνεται στην αισθητική τους αξία: «...λίγα γυάλινα αντικείμενα εντοπίζονται άθικτα και σπανίως διατηρούν μια φόρμα με καλλιτεχνική αξία. Είναι αντιθέτως πολύ όμορφα λόγω του ιριδισμού, που οφείλεται στην επιφανειακή αποσύνθεση των ευαίσθητων επικαθήμενων επάλληλων φύλλων[της κατασκευής του γυαλιού]...»²³⁶.

Το κύριο πρόβλημα των γυάλινων ευρημάτων σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του οφείλεται στην εφαρμογή ακατάλληλων μεθόδων συντήρησης και μιας γενικότερης λανθασμένης προσέγγισης: «...Πολλά αρχαία γυαλιά έχουν, λόγω των διαφόρων διαδικασιών στις οποίες

²³² Ο Boni αναφέρεται εδώ στην τριβή των επιφανειών με χώμα ή ιλύ. Ίσως πρόκειται για μια πρώιμη 'πάστα' η λογική της οποίας είναι όμοια με εκείνη της εφαρμογής πάστας σεπιόλιθου σε επιφάνειες με παρουσία αλάτων. Η πάστα σεπιόλιθου αφήνεται στην επιφάνεια υπό παρακολούθηση για δεδομένο χρονικό διάστημα και δρα παρασύροντας τα βλαβερά άλατα. Η πάστα αφαιρείται, η επιφάνεια εκπλύεται με νερό και συνήθως η διαδικασία επαναλαμβάνεται.

²³³ Boni, G., ο.π., 63.

²³⁴ «...vanno perciò maneggiate con precauzione, e ripulite pazientemente con spatoline punteruoli di legno tenero, e chiuse in una scatola a coperchio di vetro per poter mostrarle agli studiosi senza pericolo di vederle stritolare...» (Boni, G., ο.π., 63).

²³⁵ «Sonno particolarmente preziosi gli oggetti d' oro di scavo quando escono da stratificazioni intatte, perche non esiste alcun altro modo per distinguerli dalle imitazioni facilissime ad ottenere fendendo o laminando a martello qualche zecchino o moneta antica non rara e riproducendo le stampiglie impresse nelle antiche terecotte. Delleoreficerie e filigrane piu delicate, che si trovano pur talvolta compresse od altrimenti deformate, e meglio raccogliere I frammenti senza tentare di riconfiarli o raddrizzarli e affidarne la cura a mani esperte» (Boni, G., ο.π., 63).

²³⁶ «...pochi vetri si trovano intatti e di rado presentano una forma cospicua per l' arte; sono invece di frequente assai grati alla vista per la iridescenza dovuta alla decomposizione superficiale in lamelle sottilissime sovrapposte...» (Boni, G., ο.π., 63).

έχουν υποβληθεί, μετατραπεί σε πραγματικά θαύματα της φύσης ακόμα και αν έγιναν θαμπά. Δυστυχώς σε κάποιες περιπτώσεις υπέστησαν διαδικασίες αποκατάστασης ώστε να ξαναγίνουν διάφανα, λιγότερο ή περισσότερο πρασινωπά, μέσα από απερίσκεπτα πλυσίματα και αδέξιους χειρισμούς...»²³⁷. Εξ αυτού, ο Boni προχωρά στις δικές του συστάσεις για μια σωστή πρακτική στη συντήρησή τους: «...Όταν στις ανασκαφές βρίσκουμε μυροδοχεία, δίσκους ή σκεύη και άλλα αντικείμενα ή γυάλινα θραύσματα, πρέπει να τα διαφυλάξουμε και να μην αφήσουμε κανέναν να τα ακουμπήσει. Όταν είναι επαρκώς στεγνά, θα καθαριστούν εν ξηρώ, με τη βοήθεια ενός μεταλλικού, αιχμηρού εργαλείου για να απομακρυνθούν οι πρώτες επικαθίσεις, οι χωμάτινες. Έτσι, απογυμνώνονται οι ιριδίζουσες επιφάνειες και κατόπιν τα κλείνουμε σε μία προθήκη για να τα προστατέψουμε από τη σκόνη»²³⁸.

1.9.1.3.7. Ευρήματα από ξύλο και φυτικές ύλες

Το ξύλο, ένα εξαιρετικά ευαίσθητο οργανικό υλικό, από το οποίο κατά την αρχαιότητα είχαν κατασκευαστεί χρηστικά αντικείμενα, δομικά στοιχεία, πλεούμενα κλπ, συμπεριλαμβάνει ο Boni στην έρευνά του και, παρόλο που συζητά για το ξύλο σε διάφορα περιβάλλοντα²³⁹, εστιάζει στο υδατοκορεσμένο ξύλο με τα σοβαρότερα προβλήματα κατάστασης διατήρησης: «...Αλλά τα αρχαία κατάλοιπα από ξύλο, που έχουν βρεθεί σε υγρά περιβάλλοντα, όπως οι δοκοί και οι τραβέρσες των ρωμαϊκών πλοίων που βρέθηκαν βυθισμένα στη λίμνη Νέμι και ήταν υποβεβλημένα στη συνεχή παρουσία του νερού, [υδατοκορεσμένα ξύλα], τη στιγμή που θα απομακρυνθούν από το περιβάλλον αυτό και αφυδατωθούν απότομα θα παραμορφωθούν και θα χάσουν την αρχική τους φόρμα...»²⁴⁰.

Στο σημείο αυτό ο Boni παραθέτει την άποψή του σχετικά με ένα ζήτημα δεοντολογίας της συντήρησης, που συνάδει απολύτως με τις σύγχρονες αρχές της επιστήμης: «...Και εδώ ισχύει η αρχή, ότι μόνο και μόνο για την ικανοποίηση της περιέργειας μια γενιάς, δεν πρέπει να θυσιάζουμε κάτι που, αν εφαρμοστούν καλύτερες θεραπείες [μέθοδοι συντήρησης], θα μπορούσε να μεταφερθεί στις επόμενες γενιές...»²⁴¹. Για τη συντήρηση του υδατοκορεσμένου ξύλου ο Boni συστήνει τη χρήση οργανικών υλικών: «...Στην περίπτωση καταλοίπων από μονόξυλα σκάφη και άλλα αντικείμενα από υδατοκορεσμένα περιβάλλοντα μπορεί η παραμόρφωσή τους να επιβραδυνθεί μέσω του εμποτισμού τους με ζωική κόλλα, με την

²³⁷ «...Molti vetri antichi, divenuti per il fenomeno d' interferenza veri capolavori della natura, non meno delle opali, furono disgraziatamente restituiti allo stato di vetro diafano, piu o meno verdognolo, da un' imprudente lavatura o dall' inesperto maneggiamento...» (Boni, G., ο.π., 63).

²³⁸ «...Quando negli scavi si trovano balsamari, dischi, ciotole ed altri oggetti o frammenti vitrei, si abbia cura di custodirli a parte e gli non lasciarli maneggiare da alcuno. Quando siano sufficientemente asciugati, si ripuliscano a secco con l'aiuto di una punta metallica; toccando la prima taglia, per lo più tenosa; de nudate così le pellicole iridescenti, si chiudano i vetri ripuliti nell' armadio di custodia, al riparo della polvere» (Boni, G., ο.π., 63).

²³⁹ «Τα ξύλινα αντικείμενα που είναι από λεύκα και που ήταν για αιώνες θαμμένα σε γεωλογικά περιβάλλοντα διατηρούν τη φόρμα τους, το χρώμα και τη δομή τους, ενώ εκείνα που είναι από οξιά, βελανιδιά ή δρυ σκληραίνουν μέσω του φαινομένου της απανθράκωσης, λόγω των μεταβαλλόμενων επιπέδων υγρασίας...» (Boni, G., ο.π., 63).

²⁴⁰ «...ma tali avanzi i antiche strutture, e più ancora gli oggetti di legno custoditi permanentemente dall' acqua, come i cosciali e traverse delle navi romane affondate nel lago di Nemi, una volta estratti, coll' asciugarsi si restringono in modo singolare, deformandosi e contorcendosi così da perdere ogni traccia della forma originaria...» (Boni, G., ο.π., 63).

²⁴¹ «...Anche qui vale il principio che non si deve, per la curiosità d' una generazione, sacrificare ciò che, adoperando maggiori cure, potrebbe esser tramandato ai posteri...» (Boni, G., ο.π., 64).

επάλειψή τους με λινέλαιο εν θερμώ και το κλείσιμό τους σε προθήκη με κεκορεσμένα επίπεδα υγρασίας...»²⁴².

Τέλος, ο Boni αναφερόμενος σε μικρότερα κινητά ευρήματα κατασκευασμένα από οργανικά υλικά, όπως ξύλινες πινακίδες ή αντικείμενα από ύφασμα, συστήνει εμβάπτιση σε ζεστό βρόχινο²⁴³ νερό και αποστείρωση με φορμόλη. Συγκεκριμένα για ξύλινα αγαλματίδια, κώδικες²⁴⁴ και δεσίματα βιβλίων, που έχουν προσβληθεί από μούχλα ή σαράκι, συστήνει και πάλι αποστείρωση με την εξής μεθοδολογία: «... να κλειστούν για αρκετές ημέρες σε κιβώτια εφοδιασμένα με καπάκι και δίοδο για την εισροή νερού, στο οποίο να περιέχονται αναθυμιάσεις διθειάνθρακα ή φορμαλδεϋδης, αβλαβείς ουσίες για το ξύλο, τους ιστούς και τα χρώματα...»²⁴⁵.

1.9.1.3.8. Οστά και ζωικά κατάλοιπα

Αναφερόμενος σε αρχαιολογικά κατάλοιπα με ίχνη από θυσίες ή τροφές, αλλά και ίχνη ανθρώπινης κατεργασίας, ο Boni θίγει τις αξίες που φέρουν και ειδικά την ιστορική και την καλλιτεχνική αξία τους. Η ρίζα της μεγάλης ευαισθησίας και των προβλημάτων των συγκεκριμένων υλικών έγκειται στην οργανική τους φύση, σύμφωνα με τον Boni: «...Τα ζωικά οστά[...]είναι τόσο ασβεστοποιημένα και με τόσο μικρή περιεκτικότητα σε γλουτένη, που γίνονται πολύ εύθραυστα...»²⁴⁶. Το ίδιο ισχύει και για τα ανικείμενα από ελεφαντοστό και, κατά συνέπεια, ειδικός χειρισμός είναι αναγκαίος: «...σε τέτοια περίπτωση δεν πρέπει να τα χειριστούμε βίαια, αλλά να τα αφήσουμε να στεγνώσουν, ώστε μετά να εμποτιστούν εν θερμώ με ψαρόκολλα σε οξικό οξύ και χλιαρό νερό. Μεγαλύτερη προσοχή απαιτούν τα ελεφαντοστά, τα οποία όταν παρουσιάζουν ενδείξεις αποφλοιώσης πρέπει να εμβαπτίζονται σε αλκοολούχο διάλυμα βερνικίου ή ψαρόκολλας και να μην τα αφήσουμε να αφυδατωθούν εντελώς γιατί θα θρυμματιστούν»²⁴⁷.

1.9.1.4. Τελική διαμόρφωση ανασκαμμένου αρχαιολογικού χώρου

Τέλος, ο Boni ειδικά μέσα από την εμπειρία του στην ανασκαφή του Forum Romanum και στον λόφο Palatino είναι ο πρώτος που ασχολείται συστηματικά με την τελική διεύθυνση των ανασκαπτόμενων μνημείων και τη συνολική ανάδειξη και παρουσίαση του αναδυόμενου αρχαιολογικού χώρου. Στο πλαίσιο ανάδειξης των αρχαίων αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των στοιχείων τους, ο Boni καταφεύγει στη φύση. Εντάσσει στην όλη διαδικασία αναρριχώμενα φυτά για την κάλυψη συγχρόνων λιθορριπών ή άλλων υποστηρικτικών-ενισχυτικών στοιχείων των μνημείων. Για την κάλυψη των οστρακοκονιαμάτων, που τοποθετούνται στις οπτοπλινθοδομές για προστασία των υποκειμένων ερειπίων από τον καύσωνα και τον παγετό, ο Boni προτείνει τη φύτευση λεπτών στρώσεων χλόης στις

²⁴² «...nel caso d'avanzi di antiche imbarcazioni monoxile, e d'altri legnami rinvenuti nelle stazioni palustri, si rallenta la deformazione imbevendoli di colla cervione, spalmandoli d'olio di lino calcio, e chiudendoli entro una vetrina satura di umidità;» (Boni, G., ο.π., 64).

²⁴³ Ίσως λόγω της χαμηλής περιεκτικότητάς του σε άλατα.

²⁴⁴ Με τη λέξη κώδικες ίσως αναφέρεται σε οργανικά υλικά φυτικής προέλευσης όπως πάπυροι.

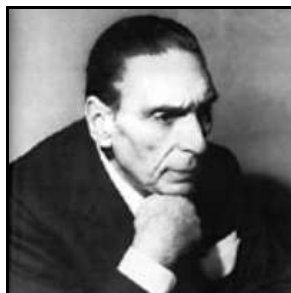
²⁴⁵ «...si sterilizzano chiudendoli per alcuni giorni entro casse, munite di coperchio a battente in canaletto d'acqua, contenenti esalazioni di solfuro di carbonio o di aldeide formica, innocue alle fibre del legno, ai tessuti ed ai colori...» (Boni, G., ο.π., 64).

²⁴⁶ «...Le ossa animali[...]sono talmente calcinate o impoverite di glutine, da divenire molto friabili...» (Boni, G., ο.π., 65).

²⁴⁷ «...bisognerà in tal caso non maneggiarle rudemente, ma lasciarle asciugare per poi imbeverle a caldo con colla di pesce sciolta nell' acido acetico e diluita nell' acqua tiepida. Maggior circospezione domandano gli avori, dai quali si staccano sottili lamelle che vanno in frantumi; devesi perciò imbeverli d' una vernice alcoolica, o colla di pesce, senza aspettare il disseccamento completo e l'inizio delle sfaldature» (Boni, G., ο.π., 65).

επιφάνειές τους. Ακόμα, προκειμένου να υποδηλώνονται οι ακριβείς θέσεις, στις οποίες έχουν επιχωθεί τάφοι και άλλα κατάλοιπα, συστήνει τη φύτευση χλόης επιφανειακά. Τέλος, προτείνει τη φύτευση δέντρων της τοπικής χλωρίδας στον αρχαιολογικό χώρο για τη διαμόρφωση των μονοπατιών πρόσβασης στους χώρους των μνημείων.²⁴⁸

1.9.2. Ο Gustavo Giovannoni και η Επιστημονική Αποκατάσταση (Restauro Scientifico)

Εικόνα 24. Ο Gustavo Giovannoni (1873-1947). Πηγή: <http://doyoucity.com> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Ο Gustavo Giovannoni (1873-1947) υπήρξε κεντρική φιγούρα της αρχιτεκτονικής και του πολεοδομικού σχεδιασμού στην Ιταλία. Το 1895 πήρε το πτυχίο του ως πολιτικός μηχανικός και ένα χρόνο αργότερα ολοκλήρωσε μεταπτυχιακές σπουδές στον τομέα της πολεοδομικής υγιεινής. Διετέλεσε διευθυντής της Σχολής Αρχιτεκτονικής της Ρώμης από το 1927 έως το 1935, ενώ συμμετείχε για πάνω από 25 χρόνια σε επιτροπές με αρμοδιότητα την αποκατάσταση ιστορικών κτηρίων. Ο Giovannoni είναι ο μεγάλος θεωρητικός της Ιταλίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα, εμπνευστής της θεωρίας της επιστημονικής αποκατάστασης (*restauro scientifico*) και ο αρχιτέκτονας που μελέτησε την ανώνυμη αρχιτεκτονική και τα ιστορικά σύνολα²⁴⁹.

Η εκπαίδευσή του και το πολυδιάστατο ακαδημαϊκό του υπόβαθρο τον κατατάσσουν στις φωτεινές εξαιρέσεις της εποχής του, η οποία ήθελε τις θετικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες να συνυπάρχουν παράλληλα και μη συναντώνται ποτέ και να είναι ξεκάθαρος ο διαχωρισμός μεταξύ τεχνικών και διανοούμενων. Ωστόσο ο Giovannoni είχε καλλιεργήσει μια βαθιά συνείδηση της πολεοδομικής διάστασης των αρχιτεκτονημάτων και των υψηλών αισθητικών αξιών της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της πατρίδας του²⁵⁰. Κατά συνέπεια, όταν προέκυψε ζήτημα εξυγίανσης του πυκνοκατοικημένου ιστορικού πυρήνα της Ρώμης, εξαιτίας επάλληλων επιδημιών χολέρας, ο Giovannoni έσπευσε να σχεδιάσει για την ανακούφιση της κατάστασης ένα μοντέλο διαχείρισης του αστικού περιβάλλοντος, βάσει μιας ιδιαιτέρως ευαισθητοποιημένης προσέγγισης στις ιστορικές κατασκευές. Στόχος του ήταν να ενωθεί το παλαιό, μέσω της αποκατάστασης και συντήρησης, με το νέο, μέσω της δημιουργικότητας, σε μια ευρύτερη προσπάθεια να αποτραπεί η εφαρμογή επικίνδυνων για την ακεραιότητα του ιστορικού, αστικού ιστού πρακτικών. Με την αφορμή αυτή ο Giovannoni αναπτύσσει το όραμά του για τον πολεοδομικό σχεδιασμό, την αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής και τη συντήρηση των μνημείων σε αστικό περιβάλλον²⁵¹.

²⁴⁸ Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 2016, 195.

²⁴⁹ Jokilehto, J., ο.π., 333.

²⁵⁰ Ο Giovannoni εργάστηκε αποκλειστικά στην Ιταλία (Zucconi, G., «Gustavo Giovannoni: A theory and practice of urban conservation», *Change over time*, 2014, 76-91 (78), [online] <https://www.researchgate.net>, τελευταία πρόσβαση 11/09/2017.

²⁵¹ Zucconi, G., ο.π., 79.

Στο έργο του Giovannoni, που είναι βαθύτατα επηρεασμένο από τη θεωρία του Camillo Boito²⁵², η αποκατάσταση των μνημείων αντιμετωπίζεται υπό το πρίσμα της επανένταξής τους στο σύγχρονο περιβάλλον, πάντοτε με σημείο αναφοράς την ιστορική τους αξία και χωρίς καμία επιδίωξη της αποκατάστασής τους σε μια ιδεατή μορφή. Επίσης, ο Giovannoni προσεγγίζει τα μνημεία συνυπολογίζοντας το ευρύτερο περιβάλλον τους, τις αρχιτεκτονικές και ιστορικές παραμέτρους και τη σύγχρονη χρήση τους, αποδίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη λειτουργικότητά τους, την οποία θεωρεί καθοριστικό παράγοντα για τον σχεδιασμό μια ορθής μεθοδολογίας για τη συντήρησή τους²⁵³.

Εφαρμόζοντας τη μέθοδο της κατηγοριοποίησης, ο Giovannoni κάνει έναν πρώτο διαχωρισμό μεταξύ νεκρών και ζώντων μνημείων, με την πρώτη κατηγορία να συμπεριλαμβάνει μνημεία απομονωμένα από τη σύγχρονη τέχνη, τον πολιτισμό και την κοινωνία και τη δεύτερη να περιλαμβάνει τα μνημεία εκείνα που ανταποκρίνονται ακόμα σε μια ιδέα και μπορούν να εξυπηρετήσουν την αρχική τους λειτουργία. Βάσει αυτού, στα νεκρά μνημεία κατατάσσονται τα μνημεία της αρχαιότητας, για τα οποία αποκλείεται κάθε χρήση και κατά συνέπεια, κάθε πιθανότητα μεταβολής της ερειπιώδους κατάστασής τους. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται αρχιτεκτονικά μνημεία, όπως παλάτια και εκκλησίες, για τα οποία κρίνεται σκόπιμο να ανακτήσουν μια συγκεκριμένη λειτουργία, ιδανικά όχι πολύ διαφορετική από την αρχική τους²⁵⁴.

Ο Giovannoni εκφράζει τις απόψεις του για το κυρίαρχο καθεστώς των επεμβάσεων αποκατάστασης και για την ενσωμάτωση σύγχρονων υλικών και τεχνολογιών στην αρχαία ύλη, χωρίζοντάς τις σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσει τις επεμβάσεις στερέωσης, υποστηρίζοντας τη χρήση του τσιμέντου, των μεταλλικών στοιχείων και του οπλισμένου σκυροδέματος ως αντισεισμικού μέτρου, αλλά αποκλειστικά σε μνημεία που διατηρούν τη λειτουργικότητά τους²⁵⁵. Μια ακόμα κατηγορία επεμβάσεων σε αυτό το σύστημα ταξινόμησης του Giovannoni αποτελούν οι επεμβάσεις ανακατασκευής ή αναστήλωσης, με την επανατοποθέτηση λίθινων συνήθως στοιχείων στις αρχικές τους θέσεις στη μνημειακή δομή και τη συμπλήρωση των κενών με νέο υλικό. Στην τρίτη περιλαμβάνονται οι λεγόμενες επεμβάσεις απελευθέρωσης, κατά τις οποίες άμορφες μάζες, που τυχόν βρίσκονται εκτός ή εντός των μνημείων και τα υποβαθμίζουν αισθητικά, απομακρύνονται. Τέλος, ο Giovannoni αναφέρεται στις επεμβάσεις ολοκλήρωσης και ανανέωσης, κατά τις οποίες, σύμφωνα με τις προαναφερθείσες αρχές και τη γενικότερη θεώρησή του, εκφράζεται η τάση το μνημείο να επανενταχθεί στη σύγχρονη ζωή με τις κατάλληλες προσθήκες²⁵⁶.

Σε μια περίοδο, που οι διάλογοι στην Ευρώπη με θέμα την αισθητική των επεμβάσεων και τον διαχωρισμό παλαιού και νέου στον μνημειακό ιστό έμοιαζαν ατελείωτοι²⁵⁷, ο Giovannoni

²⁵² Ο Giovannoni έτρεφε μεγάλο σεβασμό για τον Camillo Boito και για τη φιλοσοφική του θεωρία περί αποκατάστασης, την οποία εξέλιξε. Θεωρούσε ότι η ταπεινή θεωρία του Boito άνοιγε το δρόμο για μια σύγχρονη θεώρηση των αναγκαίων επεμβάσεων, προσδίδοντάς τους και μια πρακτική προοπτική (Giovannoni, G., «Boito Camillo», *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*, VII, 1930, 295).

²⁵³ Giannattasio, C., «Il restauro nel XX secolo e la nascita del restauro scientifico», στο: *Corso di teoria e storia del restauro*, Corso di Laurea in Scienze del' Architettura, 2014, Università degli studi di Cagliari, Facoltà di Architettura, [online] <https://www.people.unica.it>, τελευταία πρόσβαση 02/11/2016.

²⁵⁴ Giovanonni, G., Toesca, P., Alibizzati, C., Cialdea, U., Testi, G., *Restauro*, [online], Enciclopedia italiana, 1936 <https://www.treccani.it>, τελευταία πρόσβαση 12/09/2017.

²⁵⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, 279.

²⁵⁶ Giovanonni, G., Toesca, P., Alibizzati, C., Cialdea, U., Testi, G., ο.π. [online].

²⁵⁷ Choay, F., *La conference d' Athenes*, Paris, 2002, 176.

τονίζει ότι κάθε νέα προσθήκη οφείλει να είναι απολύτως αναγνωρίσιμη και προφανής με έκδηλο τρόπο: «...Και συχνά ένας καινούριος τοίχος έρχεται για να στηρίξει τον παλιό. Αλλά έρχεται σύμφωνα με τις αρχές που αναφέρθηκαν παραπάνω, όχι για να παραποιήσει, αφού οι δύο δομές θα διακρίνονται η μία από την άλλη είτε με τη χρήση αρχαίου υλικού, είτε με νέο υλικό παρόμοιο με το πάλαι ποτέ τοποθετημένο όμως με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις, όπως, για παράδειγμα, αφήνοντας τα τούβλα να προεξέχουν λίγο αδρά από την τοιχοποιία...»²⁵⁸.

Επιπλέον, ο Giovanonni τάσσεται υπέρ της ένταξης σύγχρονων υλικών όχι μόνο σε επεμβάσεις στατικού χαρακτήρα, αλλά και σε όσες αφορούσαν τη συντήρηση επιφανειών σε ιστάμενα και κινητά μνημεία, θεωρώντας ότι τα σύγχρονα υλικά μπορούσαν να καταστήσουν τις ευάλωτες επιφάνειες πιο ανθεκτικές στη φθορά του χρόνου και των περιβαλλοντικών παραγόντων. Μάλιστα ο Giovanonni αναφέρεται σε συγκεκριμένα υλικά και μεθόδους, όπως τη λιθοκόλλα Meyer, τα πυριτικά άλατα και άλλα: «...Και άλλα ζητήματα από εκείνο της στατικής ενίσχυσης μπορούν να προκύψουν και όταν πρόκειται για κτηριακά συγκροτήματα, που καθιστούν τις αποκαταστάσεις δύσκολες, καλώντας τη συμβολή των πολυάριθμων τεχνικών και της σύγχρονης επιστήμης. Όταν πρέπει να αντιμετωπίσουμε την εισβολή της επιθετικής υγρασίας, του μεγάλου αυτού εχθρού, και απαιτείται μόνωση με επάλληλα στρώματα για να αποφευχθεί η διείσδυση των υπόγειων υδάτων[...] Συχνά τοίχοι που έχουν χάσει τη συνοχή τους αφήνουν το νερό να διεισδύει και καταρρέουν εσωτερικά. Τσιμεντοενέσεις μπορούν να εφαρμοστούν για να ενισχύσουν τη δομή και στη συνέχεια στο πίσω μέρος των ενέσεων τσιμέντου και να γίνουν βελτιώσεις στους αρμούς, με τσιμέντο ή κόλλα. Κάποιες από τις πιο ευρέως χρησιμοποιούμενες είναι η *mastice imperiale* (αυτοκρατορική κόλλα) των Βρυξελλών η λιθοκόλλα Meyer ή διάλυμα υδροχλωρικού ψευδαργύρου που διατηρεί τις εξωτερικές επιφάνειες. Όλο και περισσότερα παρέχουν τα χημικά μέσα και στα έργα ζωγραφικής. Για παράδειγμα το κρεόσωτο και η εξάχνωση, που χρησιμοποιούνται για να καταπολεμηθεί το σαράκι στο ξύλο, το σαπουνι για τη στεγανοποίηση των ασβεστολιθικών ή το πυριτικών πετρωμάτων και ειδικά τα πυριτικά άλατα και τα φθοριοπυριτικά άλατα, που εξασφαλίζουν την επιφάνεια του διαβρωμένου μαρμάρου με υψηλό πορώδες...»²⁵⁹.

Σε πρακτικό επίπεδο, σύμφωνα με τη θεώρηση του Giovanonni, κάθε αρχιτεκτονικό μνημείο όφειλε να μελετάται ενδελεχώς και να τεκμηριώνεται μέσα από διαφορετικές πηγές, όπως αρχαιικά έγγραφα ή την ανατομία της υλικής του υπόστασης, ώστε να γίνει κατανοητό το αρχικό δομικό σύστημα και τα διακοσμητικά του στοιχεία για λόγους ταυτοποίησης και

²⁵⁸ «...E spesso la struttura muraria nuova viene, per questi scopo ad innestarsi all' antica; ma viene, secondo i principi già accenati, con controffaciendola, ma distinguendo le due strutture: usando bensì nella nuova materiali antichi o simili all' antico, ma trattandoli con qualche lieve differenza, ad esempio, lasciando rustici i mattoni nell' esterno della parete nuova...» (Giovanonni, G., «Restauri di monumenti», *Bollettino d' Arte*, VII, 1913 1-42 (16-17).

²⁵⁹ «...Ed altri concetti oltre quelli di rinforzo statico, possono intervenire, e per edifici complessi rendere gravi e difficili i restauri chiamando a contributo i più svariati mezzi della tecnica e della scienza moderna. Trattasi talvolta di lottare contro l' umidità incedente, il grande nemico e si richiedono intercapedini e strati isolanti per evitare le infiltrazioni della falda acqua sotterranea; più spesso muri fatiscenti lasciano filtrare acque essi disgregano internamente ed allora talvolta iniezioni di cemento riescono a rinforzarli e la stuccatura delle commessure per cui si adotta talvolta il cemento o il *mastice* (tra cui i più usati il *mastice imperial Bruxelles* ed il *mastice Mayer*), o l' *ossicloruro di zinco* li preserva dall' esterno. E sempre più la chimica fornisce mezzi, come li fornisce al restauro dei dipinti; ad esempio da il *creosote* ed il *sublimato* per combattere il tarlo nei legnami, saponi per rendere impermeabili le pietre calcaree, silicate, specialmente *silicato di soda* e *fluoro-silicati* per garantire la superficie di marmi corrosive di pietre prose e gelive...», ...» (Giovanonni, G., ο.π., 17).

χρονολόγησης²⁶⁰. Σε μια περίοδο που το κίνημα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής είχε ξεκινήσει να γιγαντώνεται σε αντιδιαστολή με το κίνημα της συντήρησης και όταν ο ίδιος χρειάστηκε να λάβει αποφάσεις για συγκεκριμένες περιπτώσεις επεμβάσεων, προσπάθησε να βρει τη χρυσή τομή και να εξισορροπήσει τις εγγενείς αξίες των μνημείων, προσπαθώντας να προσαρμοστεί σε ό,τι θεωρούσε ως σύγχρονη επιταγή²⁶¹. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Γιοναννονί θεωρούσε ότι οι συμβιβασμοί ήταν αναγκαίοι και οι αποφάσεις του πολλές φορές χαρακτηρίστηκαν από αμφισημία, ενώ κατηγορήθηκε για ανικανότητα να αποτρέψει τελικά καταστροφικές ενέργειες εις βάρος των μνημείων²⁶².

Συμπερασματικά, μπορεί να πει κανείς ότι ο πλούτος των γνώσεων που διέθετε ο Γιοναννονί σε τομείς, όπως η αρχιτεκτονική και η ιστορία της, η ιστορία της τέχνης, η μηχανική και η οικοδομική τεχνολογία, του επέτρεψαν να χτίσει γέφυρες μεταξύ της τέχνης και της τεχνολογίας, της παράδοσης και της νεωτερικότητας²⁶³. Η επιστημονική του εξωστρέφεια αποδείχθηκε καταλυτική, όταν οι σύγχρονοί του αρχιτέκτονες προωθούσαν τη χρήση σύγχρονων, καινοτόμων τεχνολογιών παραγκωνίζοντας τις παραδοσιακές τεχνικές, φανερά επηρεασμένοι από τις ραγδαίες εξέλιξη στο πεδίο, γιατί κατάφερε να διατηρήσει τις απαιτούμενες ισορροπίες²⁶⁴. Ειδικότερα σε σχέση με τη μνημειακή συντήρηση, η συμβολή του στην εξέλιξη της θεωρίας της επιστήμης ήταν καίρια, όπως και η τοποθέτησή του σε σχέση με την ανάμιξη των σύγχρονων τεχνολογιών στο πεδίο.

Ο Γιοναννονί ανακοίνωσε τη θεωρία του στο Α' Διεθνές Συνέδριο της Αθήνας, το 1931, συμβάλλοντας στη δημιουργία του Χάρτη των Αθηνών, ένα κείμενο-ορόσημο για την προστασία των μνημείων, με έντονη 'ρασκινιανή' χροιά, που απηχεί όμως και την ιταλική τάση της περιόδου, που προέβλεπε απαραίτητες επισκευές και νέες τεχνολογίες²⁶⁵.

1.10. Η γέννηση της Επιστημονικής Συντήρησης

1.10.1. Το Εργαστήριο Έρευνας στο Βρετανικό Μουσείο - Alexander Scott

Εικόνα 25. Alexander Scott (1853-1947). Πηγή: <https://www.mediastorehouse.com> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Ο χημικός και τώως πρόεδρος της Ένωσης Χημικών (Chemical Society) Alexander Scott (1853-1947) ιδρύει, το 1919, το Εργαστήριο Έρευνας, σήμερα Τμήμα Συντήρησης, Τεκμηρίωσης και Επιστήμης (*Research Laboratory* σήμερα *Department of Conservation*,

²⁶⁰ Giannattasio, C., ο.π., [online]

²⁶¹ Glendinning, M., ο.π., 200.

²⁶² Jokilehto, J., ο.π., 356.

²⁶³ Zucconi, G., ο.π., 77.

²⁶⁴ Armillotta, F., «Competenze, metodologie e sviluppi nell' approccio al costruito storico», στο: Redi, F., και Armillotta, F., (επιμ.), *Restaurare in Abruzzo. Formazione e nuove professionalita per l' analisi e la conservazione dell' edilizia storica*, Carsa Edizioni, Pescara, 2014, 9-16 (11).

²⁶⁵ Choay, F., ο.π., 176.

Documentation and Science) στο Βρετανικό Μουσείο. Η κύρια αρμοδιότητα του εργαστηρίου ήταν η επιστημονική διερεύνηση των αιτίων φθοράς των αρχαιολογικών ευρημάτων και η πρόταση κατάλληλων μεθόδων συντήρησής τους²⁶⁶. Αν και με μια διαφορά τριάντα χρόνων από την ίδρυση του εργαστηρίου των Βασιλικών Μουσείων του Βερολίνου, το τμήμα συντήρησης του Βρετανικού Μουσείου είναι ένα από τα πρώτα οργανωμένα επιστημονικά εργαστήρια συντήρησης στην Ευρώπη, με τη λειτουργία του οποίου για πρώτη φορά το επιστημονικό δυναμικό της χώρας αξιοποιείται οργανωμένα και συστηματικά στον τομέα της συντήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς²⁶⁷.

Αφορμή για την ίδρυση του εργαστηρίου στάθηκε η επαναφορά στο μουσείο των αρχαιολογικών συλλογών από τις στοές του υπόγειου σιδηροδρομικού δικτύου του Λονδίνου, όπου είχαν τοποθετηθεί για να προστατευθούν από τους βομβαρδισμούς κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τότε επισημάνθηκαν στις επιφάνειές τους πρωτοφανείς φθορές, που είχαν προκληθεί μεταξύ των ετών 1915-1919, κατά τα οποία τα αντικείμενα ήταν εγκιβωτισμένα στις ξύλινες συσκευασίες τους υπό ακατάλληλες συνθήκες²⁶⁸. Το προσωπικό του μουσείου, που μέχρι τότε ήταν υπεύθυνο για τη φροντίδα των ευρημάτων, αιφνιδιάστηκε, λόγω έλλειψης της απαραίτητης κατάρτισης για την αξιολόγηση της κατάστασης διατήρησης των αντικειμένων²⁶⁹.

Η θορυβημένη διοίκηση του μουσείου απευθύνθηκε στην επιστημονική κοινότητα για βοήθεια. Είναι η στιγμή που ο Alexander Scott κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του στο πεδίο της προστασίας των αρχαιοτήτων²⁷⁰. Μετά από πρόσκληση του Τμήματος Επιστημονικής και Βιομηχανικής Έρευνας (Department of Scientific and Industrial Research), ο Scott αναλαμβάνει συμβουλευτικό ρόλο για την επίλυση του προβλήματος²⁷¹ και συστήνει την ίδρυση ενός μικρού, προσωρινού, εργαστηρίου όπου υπό την εποπτεία του, θα μελετώνταν τα αντικείμενα²⁷² και κυρίως η συμπεριφορά τους σε διάφορα περιβάλλοντα. Απώτερος στόχος της συγκεκριμένης έρευνας ήταν η κατανόηση των διαβρωτικών μηχανισμών και των αιτίων τους και η εύρεση λύσεων για την αντιμετώπιση των φθορών στην αρχαία ύλη²⁷³.

Με αυτή την κίνηση και απενοχοποιώντας εντελώς τον συγκερασμό θετικών επιστημών και ανθρωπιστικών επιστημών ο Scott θέτει στην υπηρεσία της τέχνης και της αρχαιολογικής έρευνας θετικές επιστημονικές διαδικασίες και επηρεάζει την εξελικτική πορεία της συντήρησης. Επίσης, λειτουργεί ως ‘κοινωνός’ της επιστήμης, προσδίδοντας εξωστρέφεια στην επιστημονική έρευνα, που διεξαγόταν στο εργαστήριο του Βρετανικού Μουσείου, αφού ο απώτερος στόχος του Scott ήταν πάντοτε να μοιράζεται τη γνώση και τα συμπεράσματά

²⁶⁶ <http://www.britishmuseum.org> τελευταία πρόσβαση 25/9/2017.

²⁶⁷ Στην Αγγλία υπήρχε έντονη η τάση ήδη από τον 19^ο αιώνα, αναζήτησης επιστημονικής συμβουλευτικής στους περισσότερους τομείς της ζωής, όχι όμως και στη συντήρηση (Oddy, A., «Harold Plenderleith and the Conservation of Antiquities and Works of Art», *Intervencion*, 2(4), 2011, 56-62).

²⁶⁸ Oddy, A., ο.π., 56.

²⁶⁹ Plenderleith, H.J., «A history of conservation», *Studies in Conservation*, 43(3), [1978] 1998, 129.

²⁷⁰ Μεταξύ 1896-1911, εργάστηκε στο Royal Institute σαν επόπτης τους εργαστηρίου χημείας, μελετώντας τα μοριακά βάρη των στοιχείων και προσπαθώντας να δημιουργήσει ουσίες, υψηλής καθαρότητας (Plenderleith, H.J., Robertson, R., «Alexander Scott (1853-1947). Obituary Notices of Fellows of the Royal Society», *JSTOR*, 1947, 254).

²⁷¹ <http://www.britishmuseum.org> τελευταία πρόσβαση 25/9/2017.

²⁷² Το εργαστήριο στεγαζόταν σε εγκαταστάσεις ξεχωριστά από εκείνες του μουσείου, μέχρι το 1931 οπότε και ενσωματώθηκε από αυτό (Plenderleith, H.J., ο.π., 130).

²⁷³ Plenderleith H.J., ο.π., «Alexander Scott (1853-1947), Obituary...», 255.

του με κάθε εμπλεκόμενο στον τομέα της μνημειακής προστασίας, ώστε να είναι κανείς έτοιμος να εφαρμόσει, ασχέτως υποβάθρου, τεχνικές και υλικά ακόμα, χωρίς κίνδυνο για την αρχαία ύλη. Στο πλαίσιο αυτό ο Scott συνεργάστηκε με διάφορα ιδρύματα, μουσεία και πινακοθήκες, δημοσιοποιώντας την εμπειρία και την έκβαση του ερευνητικού του έργου²⁷⁴.

Κατά τη διάρκεια της θητείας του στο Εργαστήριο Συντήρησης του Βρετανικού Μουσείου ο Scott μελέτησε αρχαία ευρήματα από πολλά διαφορετικά πετρώματα, μέταλλα και κράματα μετάλλων, αντικείμενα από οργανικά υλικά, όπως χαρτί και ξύλο, καθώς και χρωστικές ουσίες ζωγραφικών έργων και τα στρώματα προετοιμασίας τους²⁷⁵. Οι συστηματικές μελέτες του Scott στο εφήμερο χαρακτήρα εργαστήριο του Βρετανικού Μουσείου, το οποίο σύμφωνα με την αρχική του πρόταση θα λειτουργούσε για μια τριετία²⁷⁶, υπήρξαν καθοριστικές για ζητήματα συντήρησης, ζητήματα ταξινόμησης των αρχαιολογικών ευρημάτων καθώς και ταυτοποίησης αυθεντικών και κίβδηλων αρχαιοτήτων²⁷⁷.

1.10.2. Harold Plenderleith

Εικόνα 26. Harold Plenderleith (1898-1997). Πηγή: <https://pbs.twimg.com> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Ο Alexander Scott εκτός από το επιστημονικό έργο του στο πεδίο της συντήρησης ευθύνεται για την παρουσία στον χώρο ενός ανθρώπου με εξίσου σημαντική συμβολή, σε διεθνές επίπεδο, στην πορεία της επιστήμης της συντήρησης, εκείνη του χημικού Harold Plenderleith (1898-1997), τον οποίο προσέλαβε το 1924 στο εργαστήριο του Βρετανικού Μουσείου. Ο Plenderleith προσελήφθη ως επιστημονικός συνεργάτης του Scott²⁷⁸ και για να εργαστεί στα αντικείμενα της συλλογής, που είχαν πληγεί κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Plenderleith επεδίωξε άμεση συνεργασία με το ακαδημαϊκό προσωπικό του μουσείου και ειδικά τους αρχαιολόγους, καταφέροντας πολύ σύντομα να κερδίσει την εμπιστοσύνη τους και να στρέψει το ενδιαφέρον τους προς τις επιστημονικές διαδικασίες της προστασίας των

²⁷⁴ Ο Scott συνεργάστηκε με διάφορα ιδρύματα, μουσεία, πινακοθήκες και μοιράστηκε την εμπειρία και τα συμπεράσματά του για την προστασία των μνημείων (Plenderleith, H.J., ο.π., «Alexander Scott (1853-1947). Obituary...», 260).

²⁷⁵ Scott A., «The cleaning and restoration of museum exhibits. Report upon investigations conducted at the British Museum», 1921-1926; Scott, A., «The restoration and preservation of objects at the British Museum» *Journal of the Royal Society of Arts*, 70, 1922, 327-338; Scott, A., «Romance of museum restoration» στο *Journal of the Royal Society of Arts*, 80, 1932, 487-498.

²⁷⁶ Plenderleith, H.J., ο.π., «Alexander Scott (1853-1947), Obituary...», 255.

²⁷⁷ Plenderleith, H.J., ο.π., «Alexander Scott (1853-1947), Obituary...», 260.

²⁷⁸ Με την άφιξη του Scott και την ίδρυση του εργαστηρίου, εκτός από τους τεχνίτες-αναστηλωτές που εργαζόνταν ήδη στα διάφορα τμήματα του μουσείου, προσήλθε και προσωπικό με το οποίο ο ίδιος συνεργαζόταν άμεσα. Ο Ernest Charles Padgham κηπουρός του Scott αλλά με αρχαιολογική προϋπηρεσία μέσα από προηγούμενη συνεργασία του με τον αρχαιολόγο και χημικό Sir Robert Mond (1867-1938) ο οποίος εργάστηκε στην αποκατάσταση αντικειμένων και ο Leonard Henry Bell το παιδί του εργαστηρίου και ο προκάτοχος του Plenderleith που σύντομα παραιτήθηκε για να ψάξει αλλού για δουλειά (Plenderleith, H.J., ο.π., 130).

αρχαιοτήτων. Πρόκειται για ένα σημαντικό και θετικό βήμα για την αλλαγή μια παλαιάς νοοτροπίας, σύμφωνα με την οποία οι επιμελητές του μουσείου θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως τους μοναδικούς υπεύθυνους για ο,τιδήποτε αφορούσε τα αντικείμενα των αρχαιολογικών συλλογών. Εξ αυτού, η αιφνίδια παρουσία των επιστημόνων αντιμετωπίστηκε τουλάχιστον με καχυποψία από την πλευρά τους²⁷⁹ και ο Plenderleith κατάφερε να αλλάξει το καθεστώς αυτό.

Στα πλαίσια της συνεργασίας του με τους επιμελητές του μουσείου ο Plenderleith διεξήγαγε χημικές αναλύσεις, παρείχε πληροφορίες τεχνολογικής φύσεως για ανασκαφικά δείγματα, ετοίμαζε αντικείμενα για έκθεση, έλεγχε τις συνθήκες αποθήκευσης και έκθεσης των αντικειμένων, αξιολογούσε την κατάσταση διατήρησής τους και φρόντιζε για τη συγκρότηση και συστηματική τήρηση του επιστημονικού αρχείου του εργαστηρίου, ενώ, τέλος, φρόντιζε για τα διάφορα γραφειοκρατικά ζητήματα που προέκυπταν²⁸⁰.

Εν όψει του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δόθηκε προτεραιότητα και πάλι στο θέμα της προστασίας των αρχαιολογικών συλλογών του Βρετανικού Μουσείου και ειδικά στην εφαρμογή προληπτικών μέτρων και κατάλληλων μεθόδων συσκευασίας τους, ώστε να αποφευχθούν τυχόν απώλειες παρόμοιες με εκείνες που είχαν προκληθεί στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αφού τα αντικείμενα θα τοποθετούνταν και πάλι στο υπόγειο σιδηροδρομικό δίκτυο του Λονδίνου. Η επιστημονική δραστηριότητα εστίασε λόγω των συνθηκών, στη διεξαγωγή εξειδικευμένων μελετών με άξονα τη διαχείριση περιστατικών εκτάκτου ανάγκης. Προς επίτευξη του νέου στόχου συστάθηκε ειδική επιτροπή και αναπτύχθηκαν συνεργασίες με εξειδικευμένους επιστήμονες. Τα πεδία που διερευνήθηκαν και αναπτύχθηκαν ήταν εκείνο της ασφαλούς συσκευασίας και εκείνο του ελέγχου των περιβαλλοντικών συνθηκών κατά τη διάρκεια της αποθήκευσης των αρχαιολογικών συλλογών. Τα αποτελέσματα της έρευνας και των συνεργασιών είχαν επιτυχή έκβαση για τα αντικείμενα, όπως αποδείχθηκε με τη λήξη του πολέμου, όταν αυτά αποσυσκευάστηκαν²⁸¹.

Μεταπολεμικά, το εργαστήριο επανασυστάθηκε, προσελήφθη νέο προσωπικό και η λειτουργία του προσανατολίστηκε πρωτίστως στην έρευνα και δευτερευόντως στην εφαρμογή μεθόδων συντήρησης και αποκατάστασης, χωρίς αυτό να σημαίνει, ότι επεμβάσεις δεν πραγματοποιούνταν και μάλιστα με ιδιαίτερη επιτυχία από τον ίδιο τον Plenderleith. Χαρακτηριστικό είναι το δύσκολο και περίπλοκο εγχείρημα που είχε αναλάβει, εκείνο της συγκόλλησης και αποκατάστασης των ανασκαφικών ευρημάτων του Sutton Hoo²⁸².

Ο Plenderleith αποτελούσε πια μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες στον χώρο της συντήρησης, με τη δράση του να επεκτείνεται και στη συντήρηση ζωγραφικών έργων και παρά το γεγονός ότι οι συλλογές του Βρετανικού Μουσείου δεν περιλάμβαναν ζωγραφικά έργα, ο Plenderleith ανέπτυξε συνεργασίες με άλλα ιδρύματα, όπως για παράδειγμα την Εθνική Πινακοθήκη (National Gallery) του Λονδίνου²⁸³.

Η δράση του Plenderleith γίνεται διεθνής και από τα τέλη της δεκαετίας του 1940-αρχές της δεκαετίας του 1950 κομβική περίοδο για τη ραγδαία εξέλιξη της επιστήμης της συντήρησης, αυτός υπήρξε σταθερή παρουσία, πάντοτε συμμετέχων και συχνά πρωτεργάτης κάθε διεθνούς κίνησης. Ο Plenderleith είχε οραματιστεί την ανάπτυξη του επιστημονικού πεδίου της συντήρησης, όχι μόνο για την αποτελεσματικότερη προστασία των μνημείων, αλλά και για τη

²⁷⁹ Oddy, A., .ο.π., 57.

²⁸⁰ Plenderleith, H.J., ο.π., «A history of...», 132.

²⁸¹ Plenderleith, H.J., ο.π., «A history of...», 130-131.

²⁸² Plenderleith, H.J., ο.π., «A history of...», 132.

²⁸³ Plenderleith, H.J., ο.π., «A history of...», 135.

θεσμοθέτηση του επαγγέλματος του συντηρητή και την οργάνωση του κλάδου²⁸⁴. Η κορύφωση της πτυχής αυτής της δράσης του Plenderleith ήταν, μετά τη συνταξιοδότησή του το 1959, η ανάληψη της διεύθυνσης του νεοϊδρυθέντος ICCROM (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property), την οποία διατήρησε μέχρι το 1971²⁸⁵.

1.11. Τα πρώτα διεθνή συνέδρια για τη συντήρηση

1.11.1. Το πρώτο Διεθνές «Συνέδριο για τη Μελέτη Επιστημονικών Μεθόδων για την Έρευνα και τη Συντήρηση των Έργων Τέχνης», Ρώμη 1930 («Conferenza Internazionale per lo Studio dei Metodi Scientifici applicati all' Esame e alla Conservazione delle Opere d' Arte»)

Στην Ευρώπη, στις αρχές του εικοστού αιώνα, οι αντιλήψεις σε ζητήματα τεχνικής φύσεως διευρύνονταν και οι εξελίξεις στο πεδίο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς ήταν ραγδαίες. Σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις διαδραμάτισε το Διεθνές Γραφείο Μουσείων (International Museum Office) με τη διοργάνωση του πρώτου διεθνούς «Συνεδρίου για τη Μελέτη Επιστημονικών Μεθόδων για την Διερεύνηση και τη Διατήρηση των Έργων Τέχνης» (International Conference for the Study of Scientific Methods Applied to the Examination and Preservation of Works of Art) στη Ρώμη, από τις 13 έως τις 17 Οκτωβρίου 1930²⁸⁶.

Η σημαντική αυτή συνδιάσκεψη, τα πρακτικά της οποίας δεν εκδόθηκαν ποτέ, δεν έχει λάβει την προσοχή που της αξίζει, παρά το γεγονός ότι ουσιαστικά εδραίωσε ένα δίκτυο πρωτοβουλιών για τη διεξαγωγή έρευνας και τη σύσταση εργαστηρίων και ινστιτούτων, που κατέστησαν δυνατή την ανάπτυξη διαγνωστικών μεθοδολογιών²⁸⁷. Τα πεδία που καλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της συνδιάσκεψης ήταν τα ακόλουθα:

- Παρουσίαση και συζήτηση πολλών διαφορετικών επιστημονικών μεθόδων διερεύνησης των έργων τέχνης
- Αποτελέσματα των μεθόδων σχετικά με την ταυτοποίηση των έργων τέχνης και της κατάστασης διατήρησής τους
- Μελέτη των κύριων σημείων φθοράς των έργων τέχνης και ανάλυση των προβλημάτων συντήρησης, που αυτά προκαλούν
- Αξιολόγηση των διαφόρων προληπτικών μέτρων προστασίας για τα έργα τέχνης από τα ατμοσφαιρικά στοιχεία και τη φθορά εν γένει
- Ζητήματα προστασίας έργων τέχνης κατά τη μεταφορά τους

²⁸⁴ Ίδρυση το 1950 του IIC (International Institute for the Preservation of Historic and Artistic Works) και έναρξη της περιοδικής έκδοσης *Studies in Conservation* το 1952. Ίδρυση το 1954 του ICOM (International Council for Museums) και αργότερα του ICOMOS (International Council for Monuments and Sites), τμημάτων της UNESCO αφιερωμένων στα μουσεία και τα ιστάμενα μνημεία (Plenderleith H.J., ο.π., «A history of...», 135-136).

²⁸⁵ Plenderleith H.J., ο.π., «A history of...», 137.

²⁸⁶ Cardinali, M., De Ruggieri, M.B., «Il pensiero critico e le ricerche tecniche sulle opere d'arte a partire dalla Conferenza di Roma del 1930», στο: *Snodi di critica. Musei, mostre, restauro e diagnostica artistica in Italia (1930-1940)*, 2014, 107-49.

²⁸⁷ Κάποια άρθρα δημοσιεύτηκαν στο *Museion*: 13-14, no. 1-2 (1931); 15, no. 3 (1931); 16, no. 4 (1931); 17-18, no. 1-2 (1932); 19, no. 3 (1932). (Cardinali, M., «Technical Art History and the First Conference on the Scientific Analysis of Works of Art, Rome 1930» *History of Humanities*, 2017, 2(1), 226.

- Χρησιμότητα της δημιουργίας αρχείου τεκμηρίωσης του ιστορικού της συντήρησης ή της ταυτοποίησης των έργων τέχνης²⁸⁸

Η συνδιάσκεψη πραγματοποιήθηκε στην Ιταλία, η εκπροσώπηση της οποίας προερχόταν κυρίως από το πεδίο της αρχαιολογίας και όχι τόσο από το πεδίο της εφαρμογής επιστημονικών τεχνικών και μεθόδων στην υπηρεσία της προστασίας των έργων τέχνης. Κατά συνέπεια, η συμμετοχή των Ιταλών ειδικών αφορούσε κατά βάση θέματα αποκαταστάσεων²⁸⁹, γεγονός που ήταν σύμφωνο με τον προσανατολισμό των συγχρόνων ιταλικών τάσεων και του γενικότερου προβληματισμού, που είχε εστιάσει στη διασάφηση ζητημάτων θεωρητικής φύσεως²⁹⁰.

Αντιθέτως, η γαλλική συμμετοχή ήταν περισσότερο εστιασμένη στο επιστημονικό, εφαρμοστικό πεδίο με δυναμικές παρουσίες, όπως εκείνη του ιστορικού τέχνης και επιμελητή του Μουσείου του Λούβρου André Blum (1881-1963). Ο Blum είχε αναλάβει, στο προπαρασκευαστικό πλαίσιο του συνεδρίου, τη σύνταξη μιας αναφοράς, που θα συμπεριλάμβανε όλες τις διαθέσιμες επιστημονικές, διαγνωστικές, τεχνικές εξέτασης έργων ζωγραφικής²⁹¹. Ο φυσικός Jean Fernand Cellerier (1870-1936) στο συνέδριο μοιράστηκε την εμπειρία του ως διευθυντής του πειραματικού εργαστηρίου, που είχε ιδρυθεί στο Λούβρο το 1923, στα πλαίσια της οποίας είχε συνεργαστεί με τον ζωγράφο και συντηρητή Jean Gabriel Goulinat (1883-1972), σύνεδρο και μετέπειτα αρχισυντηρητή στο μουσείο του Λούβρου²⁹², ενώ παράλληλα ο Cellerier έδωσε πέντε ομιλίες προσεγγίζοντας κορυφαία θέματα της συνδιάσκεψης²⁹³.

Μια απρόσμενη παρουσία στη συνδιάσκεψη ήταν εκείνη του φυσικού και πρωτοπόρου στην επιστημονική και τεχνική διερεύνηση των έργων τέχνης²⁹⁴ Fernando Perez, ο οποίος παρουσίασε μια οπτική συσκευή διερεύνησης ζωγραφικών έργων δικής του εφεύρεσης, το

²⁸⁸ Cardinali, M., ο.π., υποσημείωση 18, 226.

²⁸⁹ Cardinali, M., ο.π., 226.

²⁹⁰ Για τον θεωρητικό προβληματισμό της περιόδου στην Ιταλία βλέπε παραπάνω.

²⁹¹ Blum, A., «Quelques methodes d'examen scientifique des tableaux», *Mouseion* 3(7), 1929, 14–26.

²⁹² Ο Gabriel Goulinat συμμετείχε στο συνέδριο με διάλεξή του που είχε τίτλο: «L'Apport des procedes scientifiques dans la restauration des peintures», *Mouseion* 15(3), 1931, 47–53. (Cardinali, M., ο.π., 227).

²⁹³ Cellerier, J.F., «Expose d'ensemble des differents methodes scientifiques appliquees actuellement a l'examen des peintures et resultats obtenus», εκδόθηκε υπό τον τίτλο: «Les methods scientifiques en usage dans l'examen des peintures», *Mouseion* N.13-14, 1931, 3–20; «Choix et classification des caracteristiques scientifiques d'une oeuvre d'art en vue de l'identification et de la conservation», «Essai de traitement d'une sculpture en bois menacees par des agents des structeurs: larves, insects, etc.», εκδόθηκαν υπό τον τίτλο: «Traitement d'une statue en bois contre l'action des parasites», *Mouseion* N.17–18, 1932, 128–31; «Mesures a prendre pour preserver les oeuvres d'art en pierre contre les atteintes de l'atmosphere», «Precautions a prendre dans le chauffage, la ventilation et l'eclairage des salles d'exposition en vue de la preservation des oeuvres d'art», εκδόθηκαν υπό τον τίτλο: «Le chauffage, la ventilation et l'eclairage dans les salles d'exposition», *Mouseion* 16(4), 1931, 66–76.

²⁹⁴ Ο Fernando Perez με τον Αργεντίνο Carlos Mainini, χρηματοδότησαν το 1931 την ίδρυση του μόνιμου εργαστηρίου επιστημονικής έρευνας του μουσείου του Λούβρου, το Ινστιτούτο Mainini. Για τον Fernando Perez βλέπε Cardinali, M., De Ruggieri, B., «Ferdinando Perez e la nascita dei laboratori scientifici museali», στο: Callegari, P., Curzi, V., (επιμ.) *Venezia: La tutela per immagini*, Univeristy Press, Bononia, 2005, 69–80.

‘pinacoscope’ (‘πινακοσκόπιο’), η οποία εξέταζε το έργο τέχνης υπό παράλληλη με την επιφάνεια πηγή φωτισμού²⁹⁵.

Ο ιστορικός τέχνης Fernand Mercier, επιμελητής του Μουσείου Καλών Τεχνών της Dijon έδωσε τρεις ομιλίες, δύο εκ των οποίων είχαν καθαρά μεθοδολογικό αντικείμενο²⁹⁶. Ο Mercier είχε συνειδητοποιήσει τον μέγιστο βαθμό, στον οποίο τα έργα τέχνης και οι έρευνες σε σχέση με αυτά θα μπορούσαν να επωφεληθούν από τις επιστήμες και ειδικά από τις διαγνωστικές τεχνικές. Το 1920 ίδρυσε και διηύθυνε το μικρο-ραδιογραφικό εργαστήριο στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Dijon, το πρώτο επιστημονικό-διαγνωστικό εργαστήριο, που λειτούργησε στα πλαίσια ενός μουσείου²⁹⁷, πέρα από εκείνο στα Βασιλικά Μουσεία του Βερολίνου, που όμως εφήρμοζε επιστημονικές τεχνικές αποκλειστικά σε αρχαιολογικά ευρήματα. Ειδικά η ομιλία του Mercier με τίτλο «*Les déterminants caractéristiques d'une peinture*» περιγράφει μια μεθοδολογία, κατά την οποία γίνεται εφαρμογή ραδιογραφίας, μακρο-μικρο-φωτογραφίας και μικροσκοπική ανίχνευση των ζωγραφικών στρωμάτων για τον εντοπισμό στοιχείων στις επιφάνειες και στην εσωτερική δομή του έργου τέχνης²⁹⁸.

Την ομιλία του Mercier παρακολούθησε ο λόγιος και θεωρητικός Henri Focillon (1881-1943), εκπρόσωπος του διοργανωτικού οργανισμού του Διεθνούς Γραφείου Μουσείων, του οποίου ήταν συνιδρυτής το 1926 και ένθερμος υποστηρικτής της μεθοδολογικής προσέγγισης του Mercier. Ο Focillon ήταν ανοιχτός στην έρευνα και τις προτάσεις του Mercier σχετικά με τις εσωτερικές τεχνικές²⁹⁹ και υποστήριζε, ότι κατά την ανάλυση ενός ζωγραφικού στυλ πρέπει να κατανοήσουμε με ακρίβεια την τεχνολογία κατασκευής, μια γνώση που μπορεί να αποκαλύψει τη φαινομενολογία της καλλιτεχνικής διαδικασίας³⁰⁰. Την ίδια στιγμή ο μεγάλος Ιταλός διανοούμενος Roberto Longhi, ο οποίος ήταν επίσης παρών στη συνδιάσκεψη και είχε

²⁹⁵ Για τη διαγνωστική συσκευή του Perez: Pequignot, A., «La pinacologie de Fernando Perez at l' institute Mainini: quand la science de la conservation s' implante au musee», *Cahiers des Ameriques Latines*, 83, 2016, 133-150.

²⁹⁶ Οι τίτλοι των ομιλιών του: «Les determinants caracteristiques d'une peinture», «Examen scientifiques des peintures murales de Berze la Ville,» και «De la necessite de creer un centre de documentation scientifique et artistique» (Cardinali, M., ο.π., 229).

²⁹⁷ Cardinali, M., ο.π., 229.

²⁹⁸ Ραδιογραφία: Μια νέα μορφή ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας ανακαλύφθηκε το 1895 από τον Γερμανό φυσικό Wilhelm Conrad Rontgen την οποία ονόμασε ακτίνες X και την οποία τον επόμενο χρόνο εφήρμοσε σε ζωγραφικά δείγματα. Τα πειραματικά σκιαγραφήματα (απεικονίσεις με ακτίνες X) των ζωγραφικών έργων που ελήφθησαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έδειξαν ότι οι διάφορες χρωστικές ανταποκρίνονται διαφορετικά αναλόγως με τη σύνθεσή τους. Ειδικά το λευκό του μολύβδου, που χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τους καλλιτέχνες σε σκίτσα και στην παρασκευή χρωμάτων, είχε την ιδιότητα να παρεμποδίζει την μετάδοση των ακτίνων X και να ανιχνεύεται όμως, ακόμα και όντας κρυμμένο από υπερκείμενα ζωγραφικά στρώματα. Υποκείμενες συνθέσεις, κίβδηλα στοιχεία, τροποήσεις έγιναν ανιχνεύσιμες μέσω των ακτίνων X. Μικροσκοπική ανίχνευση ζωγραφικών στρωμάτων και μακρο-φωτογραφία: Η χρήση μικροσκοπίου για τη διερεύνηση των ζωγραφικών επιφανειών, έχει τις ρίζες του στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ενώ τα πρώτα φωτογραφικά δείγματα δειγμάτων χρωστικών ελήφθησαν την πρώτη δεκαετία του 1900. Η μεγεθυμένη παρατήρηση και τεκμηρίωση των στρωμάτων των ζωγραφικών έργων πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά από Γερμανούς χημικούς και ερευνητές του Deutsche Gesellschaft für Beförderung rationeller Malverfahren (German Society for the Promotion of Rational Painting Techniques) και δημοσιεύτηκε στην περιοδική της έκδοση *Technische Mitteilungen für Malerei* (πρώτη έκδοση το 1888) (De Ruggieri, M.B., «Per una storia delle indagini diagnostiche», στο: Cardinali, M., De Ruggieri, M.B., και Falcucci, C., (επιμ.) *La diagnostica artistica: Tracce materiali per la storia dell'arte e per la conservazione*, Ρώμη, 2010, 41-65).

²⁹⁹ Με την έννοια ‘εσωτερικές τεχνικές’ εννοείται η εφαρμογή τεχνικών που επιτρέπουν την πρόσβαση και ανάγνωση των εσωτερικών στρωμάτων της ζωγραφικής, που βρίσκονται πέρα από το οπτικό πεδίο.

³⁰⁰ Cardinali, M., ο.π., 229.

παρακολουθήσει τη διάλεξη του Mercier, εξέφρασε τη σύγχυσή του σχετικά με τη διάκριση μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών τεχνικών. Στην αντίδραση του Ιταλού διανοούμενου αντικατοπτρίζεται η επικρατούσα δυσπιστία απέναντι στην τεχνική και επιστημονική ανάλυση για τη μελέτη και την ταυτοποίηση των έργων τέχνης³⁰¹.

Η παρουσία των Henri Focillon και Roberto Longhi στη συνδιάσκεψη και η τοποθέτησή τους όσον αφορά στη διάλεξη του Mercier είναι εμβληματική των αντίθετων αντιδράσεων που εκφράζονταν από τους Ευρωπαίους ιστορικούς τέχνης την περίοδο αυτή σε θέματα που απαιτούσαν πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις, όπως της συντήρησης, της ιστορίας της τέχνης, και των εφαρμοσμένων επιστημών³⁰².

Στην Ιταλία το περιβάλλον έγινε πιο δεκτικό μεταπολεμικά, με τη θεώρηση του Cesare Brandi και την ανοιχτή κατεύθυνση του Κεντρικού Ινστιτούτου Συντήρησης (Istituto Centrale del Restauro), έχοντας συμπεριλάβει την επιστημονική και τεχνολογική έρευνα στην ευρύτερη στρατηγική του έργου του στη συντήρηση. Ο Brandi αποκατέστησε τη σημασία των φυσικών χαρακτηριστικών και των κατασκευαστικών τεχνικών της γενικότερης σύνθεσης των έργων τέχνης στο ιταλικό κριτικό περιβάλλον, αποδεικνύοντας ότι η τεχνική διαδικασία και το αισθητικό αποτέλεσμα ήταν ούτως ή άλλως συνυφασμένα με τον ίδιο τον δημιουργό και τις δικές του επιλογές³⁰³.

Η συνδιάσκεψη της Ρώμης ήταν η πρώτη από μια σειρά προσπαθειών στα πεδία της συντήρησης και των μουσειακών ερευνών, εκείνη της σύνταξης του Χάρτη των Αθηνών του 1931 και του πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου Μουσειογραφίας της Μαδρίτης το 1934, οι οποίες προωθήθηκαν και υποστηρίχθηκαν από το Διεθνές Γραφείο Μουσείων. Όλες είχαν μεγάλη επιρροή στο πεδίο της διαχείρισης των έργων τέχνης και της πολιτιστικής κληρονομιάς, γιατί άνοιξαν δρόμους για τη μελέτη, τη συντήρηση και την παρουσίασή τους. Τέλος, η συνδιάσκεψη της Ρώμης σηματοδοτεί την εισαγωγή, σε θεσμικό και ακαδημαϊκό πλαίσιο, των τεχνολογιών της ιστορίας της τέχνης, των οποίων η διερεύνηση συμπεριέλαβε βιβλιογραφικές πηγές και επιστημονική ανάλυση της σύνθεσης των υλικών, της ζωγραφικής τεχνικής και την ανάλυση της κατάστασης διατήρησής τους καθώς και τη συντήρησή τους³⁰⁴.

1.11.2. Η Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Προστασία και τη Συντήρηση των Μνημείων στην Αθήνα και ο Χάρτης των Αθηνών (1931)

Η Διεθνής Συνδιάσκεψη των Αθηνών, στην οποία μετείχαν περισσότεροι από 100 ειδικοί, εκπρόσωποι πάνω από 20 χώρες, πραγματοποιήθηκε μεταξύ 21-30 Οκτωβρίου του 1931 και διοργανώθηκε από το Διεθνές Γραφείο Μουσείων του Ινστιτούτου Πνευματικής Συνεργασίας της Κοινωνίας των Εθνών (International Museums Office-IMO). Κατά τη διάρκεια της συνδιάσκεψης εξετάστηκαν ζητήματα αρχών των αναστηλώσεων, σχετικών νομοθεσιών, παραγόντων φθοράς των μνημείων και πιθανές λύσεις αντιμετώπισής τους, περιβάλλοντος και χρήσης των μνημείων και διεθνών συνεργασιών στο πεδίο.

---

³⁰¹ Χρόνια μετά ο Longhi θα απέρριπτε την πρόταση του Perez για ανίχνευση συγκεκριμένων επιφανειακών στοιχείων σε ζωγραφικά έργα με την εφαρμογή παράλληλης με την ζωγραφική επιφάνεια πηγής φωτισμού, χαρακτηρίζοντας ως 'απλοϊκή, μηχανική καταγραφή' της κατάστασης συντήρησης του έργου (Cardinali, M., ο.π., 232-233).

³⁰² Cardinali, M., ο.π., 233.

³⁰³ Cardinali, M., ο.π., 237.

³⁰⁴ Cardinali, M., ο.π., 240.

Αποτέλεσμα του διεθνούς αυτού διαλόγου μέσω του οποίου εκφράστηκε ο θεωρητικός προβληματισμός, που είχε αναδυθεί από τις έως τότε εμπειρίες ενός αιώνα μνημειακών αποκαταστάσεων στην Ευρώπη, ήταν η σύνταξη του Χάρτη της Αθήνας του πρώτου καταστατικού χάρτη με θέμα την αναστήλωση και τη συντήρηση των μνημείων. Ο διάλογος κατέληξε σε σχετικά συμπεράσματα και στη διατύπωση αρχών, που θα σχηματίσουν τον πρώτο ευρωπαϊκό καταστατικό Χάρτη της Αποκατάστασης των Μνημείων της Τέχνης και της Ιστορίας, τον Χάρτη των Αθηνών του 1931.

Οι βασικές αρχές του Χάρτη των Αθηνών είναι οι εξής:

- Εγκαταλείπεται οριστικά το δόγμα της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης (άρθρο I)
- Δίνεται βαρύτητα στην τακτική συντήρηση των μνημείων (άρθρο I)
- Συνίσταται η 'αναστήλωση' (υπό την κυριολεκτική έννοια του όρου) των αρχαίων ερειπίων (άρθρο VI)
- Ενθαρρύνεται η επανάχρηση των μνημειακών κτηρίων με την πρόσδοση σε αυτά λειτουργιών συμβατών με το χαρακτήρα τους (άρθρο I)
- Υπογραμμίζεται η ανάγκη προστασίας του άμεσου περιβάλλοντος των μνημείων καθώς και δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην τελική διαμόρφωση των αρχαιολογικών χώρων (άρθρο III)
- Καταδικάζεται κάθε απόπειρα απομάκρυνσης του πλαστικού διακόσμου των μνημείων (άρθρο V)
- Υιοθετούνται οι σύγχρονες τεχνολογίες για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων, μέσα από σοβαρή διύλιση (άρθρο IV)
- Υπογραμμίζεται η ανάγκη διεπιστημονικής συνεργασίας για την αποτελεσματικότερη διάγνωση μηχανισμών διάβρωσης και την αντιμετώπιση των σημείων φθοράς τους (άρθρο V)
- Τονίζεται η ανάγκη διακρατικής συνεργασίας για τη θέσπιση κατάλληλου νομοθετικού πλαισίου (άρθρο II)
- Προτείνεται η σύσταση αρχείων τεκμηρίων, δημοσίευσης ευρετηρίων των μνημείων και έκδοσης εξειδικευμένων δημοσιεύσεων και οδηγιών (άρθρο VII)
- Τέλος, τονίζεται η ανάγκη διεξαγωγής ειδικών προγραμμάτων με στόχο την εκπαίδευση και την ευαισθητοποίηση της νέας γενιάς σε θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς (άρθρο VII)

Ο Χάρτης των Αθηνών επικυρώνεται το 1932 από τη Γενική Συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών, ενώ στην Ιταλία υιοθετείται σχεδόν αυτούσιος το 1932 με τίτλο «Κανόνες για την Αποκατάσταση των Μνημείων». Ακόμα, ο Χάρτης ασκεί μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση της Χάρτας του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (C.I.A.M.) της Αθήνας του 1933, αναφορικά με τις οδηγίες αντιμετώπισης της ιστορικού αστικού ιστού. Στην Ιταλία λίγο πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, νέος προβληματισμός αναπτύχθηκε αναφορικά με τη μνημειακή αποκατάσταση, που εκφράστηκε με τη διεκδίκηση κατάργησης της διάκρισης μεταξύ «νεκρών» και «ζώντων» μνημείων και την απόρριψη της πρακτικής της μετακίνησης των μνημείων από το αρχικό τους περιβάλλον. Διατυπώθηκε επίσης, η ανάγκη για αποφυγή σκηνογραφικών επεμβάσεων με πρόφαση την «αναβάθμιση» των μνημείων, οι οποίες εγκυμονούν την αλλοίωση των αρχικών περιβαλλοντικών συνθηκών, καθώς και η κατηγορηματική απαγόρευση της οικοδόμησης, σε ιστορικά σύνολα ή μη, νέων κτηρίων με χρήση ιστορικών ρυθμών. Πρόκειται για τάσεις που συμπεριλαμβάνονται σε νέες «Οδηγίες για την Αποκατάσταση των Μνημείων» που εκδίδονται το 1938 και ενός νέου προβληματισμού που θα αναπτυχθεί τη μεταπολεμική περίοδο, και θα οδηγήσει στη σύνταξη

του σύγχρονου Διεθνούς Χάρτη της Συντήρησης και Αποκατάστασης των Μνημείων της Βενετίας, του 1964³⁰⁵.

1.12. Το Διεθνές Ινστιτούτο Συντήρησης [International Institute for Conservation (IIC)]

Το 1930 το Διεθνές Γραφείο Μουσείων της Κοινωνίας των Εθνών διοργάνωσε μια συνδιάσκεψη στη Ρώμη σχετικά με τη μελέτη και τη συντήρηση των έργων τέχνης, σε συνέχεια της οποίας ακολούθησε μια σειρά εκδόσεων εκ μέρους των διοργανωτών. Το 1932, μια τεχνική περιοδική έκδοση, με τον τίτλο *Technical Studies in the Field of the Fine Arts*, σχετικά με τις μελέτες στη συντήρηση ξεκίνησε από το Fogg Museum του Πανεπιστημίου Harvard, υπό τη διεύθυνση του George Stout. Η έκδοση αυτή συνεχίστηκε έως το 1942.

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η πρακτική εμπειρία για τον έλεγχο των κλιματικών συνθηκών αναφορικά με τα έργα τέχνης αυξήθηκε στην Αγγλία και παράλληλα ο επαναπατρισμός μετά τη λήξη του πολέμου, έργων τέχνης και μνημείων δημιούργησε διαύλους επικοινωνίας μεταξύ των ειδικών από Ευρώπη και ΗΠΑ, οι οποίοι αποφάσισαν να αναβιώσουν την έκδοση και πρότειναν την ίδρυση ενός ενιαίου, διεθνούς σώματος συντηρητών, που θα συνέχιζαν την ανταλλαγή πληροφοριών που τόσο ωφέλιμη είχε αποδειχθεί στην προπολεμική περίοδο.

Μεταξύ 1946 και 1948 μια σειρά συναντήσεων διοργανώθηκε, ώστε να ξεκινήσει ο διάλογος και να εκφραστούν οι διάφορες προτάσεις. Μεταξύ των συμμετεχόντων ήταν οι George Stout, W.G.Constable (Boston), Ian Rawlins (London) και Paul Coremans (Brussels). Τελικά, το 1950, ιδρύθηκε το Διεθνές Ινστιτούτο για τη Συντήρηση Μουσειακών Αντικειμένων (International Institute for the Conservation of Museum Objects -IIC) και ενσωματώθηκε ως ανώνυμη εταιρεία στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Οι στόχοι του IIC ήταν η αναβάθμιση του επιπέδου της γνώσης και των προτύπων των πρακτικών της συντήρησης και η παροχή μιας κοινής πλατφόρμας συνάντησης και κοινών εκδόσεων για τους ενδιαφερόμενους και για τους επαγγελματίες στο πεδίο της συντήρησης των μουσειακών αντικειμένων, σημαίνοντας έτσι το τέλος της «εποχής των μυστικών των παλαιών δασκάλων». Πιο συγκεκριμένα το IIC ήταν αρμόδιο για:

- Το καθεστώς των συντηρητών μέσω της δημιουργίας ενός αυτορυθμιζόμενου επαγγελματικού σώματος
- Τις εκδόσεις: περιλήψεις της τεχνικής βιβλιογραφίας και πρωτότυπων, επιστημονικών έργων
- Την εκπαίδευση με σκοπό την αναβάθμιση του επιπέδου των συντηρητών

Κατά την ίδρυσή του, το 1950, συνιδρυτές ήταν οι George Stout (1897-1978), Rutherford J.Gettens (1900-1974), Richard Buck, W.G. Constable (1887-1976), Murray Pease, Ian Rawlins, Harold Plenderleith (1898-1997), Sir Wallace Akers (1888-1954), Helmut Ruhemann (1891-1973) και Paul Coremans (1908-1965). Ο George Stout ήταν ο πρώτος πρόεδρος του ινστιτούτου, ο Harold Plenderleith ήταν ταμίας και ο Ian Rawlins γραμματέας. Για τη στέγαση του IIC παραχωρήθηκε αφίλοκερδώς χώρος στη National Gallery του Λονδίνου, όπου παρέμεινε έως 1968.

Μέχρι το 1952 το IIC είχε 100 μέλη και ήταν ανοιχτό και σε συνεργαζόμενα μέλη. Την ίδια χρονιά ξεκίνησε η περιοδική έκδοση με τίτλο *'Studies in Conservation'* αρχικά διετής και αργότερα τριμηνιαία, ενώ το 1955 ακολούθησε και το *'IIC Abstracts'* (αργότερα *'Art and*

³⁰⁵

Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 2016, 136.

Archaeology Technical Abstracts'). Το 1961 το Ινστιτούτο διοργάνωσε το πρώτο του Διεθνές Συνέδριο, στη Ρώμη, το οποίο παρακολούθησαν 150 άνθρωποι και τα πρακτικά του δημοσιεύτηκαν από τον εκδοτικό οίκο Butterworths υπό τον τίτλο 'Recent Advances in Conservation'. Έκτοτε, συνέδρια διοργανώνονται κάθε δύο ή τρία χρόνια και τα πρακτικά εκδίδονται από το ίδιο το IC. Το Ινστιτούτο, που σήμερα μετράει 2389 μέλη, είναι αυτοχρηματοδοτούμενο και τα εισοδήματά του προέρχονται από τις συνδρομές των μελών του και την πώληση των εκδόσεών του. Συνεργάζεται στενά με άλλους οργανισμούς από το πεδίο της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως το International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) και το ICOM-CC (Committee for Conservation of the International Council of Museums).

Μέσα από τις κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις και τον θεωρητικό προβληματισμό, που γεννήθηκε και εξελίχθηκε στην Ευρώπη με αφορμή πληθώρα αρνητικών και θετικών πρακτικών εφαρμογών στα ευρωπαϊκά μνημεία στο πέρασμα των αιώνων, οι συνθήκες είχαν πλέον ωριμάσει για την ανάδυση της επιστημονικής συντήρησης³⁰⁶.

1.13. Ο Cesare Brandi και η Θεωρία της Συντήρησης (Teoria del Restauro)

Εικόνα 27. Ο Cesare Brandi (1906-1988). Πηγή: <https://upload.wikimedia.org> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Ο Cesare Brandi είχε γεννηθεί γεννήθηκε στη Σιένα το 1906 και σπουδάσει φιλολογία και νομικές και ανθρωπιστικές επιστήμες στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας. Τη σταδιοδρομία του στο πεδίο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς ξεκινά το 1930 ως επόπτης των μνημείων και των πινακοθηκών της Ιταλίας και συνεχίζεται με τον διορισμό του ως Επιθεωρητής Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών (Ispettore alle Antichità e Belle Arti). Ο Brandi υπήρξε διευθυντής του Κεντρικού Ινστιτούτου Συντήρησης της Ιταλίας (Istituto Centrale del Restauro, σήμερα Istituto Superiore per la Conservazione ed il Restauro) από την ίδρυσή του το 1939 έως το 1959³⁰⁷.

Η συμβολή του στην επιστήμη της συντήρησης υπήρξε πολυδιάστατη αλλά το σημαντικότερο έργο του είναι η έκδοση της Θεωρίας της Συντήρησης (Teoria del Restauro), μια συλλογής φιλοσοφικών κειμένων για τη θεωρητική προσέγγιση και μεθοδολογία των επεμβάσεων συντήρησης. Πρόκειται για το απόσταγμα της διδακτικής και ερευνητικής του πορείας, κυρίως μέσα από τα μαθήματα και τις δράσεις στο Ινστιτούτο. Το έργο αυτό τον καθιέρωσε ως τον πλέον εξέχοντα θεωρητικό της συντήρησης της μεταπολεμικής περιόδου

³⁰⁶ A brief history of the IIC [online] <https://www.iiconservation.org>, τελευταία πρόσβαση 23/09/2017.

³⁰⁷ https://it.wikipedia.org/wiki/Cesare_Brandi τελευταία πρόσβαση 18/09/2017.

διεθνώς, διασφαλίζοντας στην Ιταλία μια ισχυρή και μακρόχρονη υπεροχή σε κάθε διάλογο, θεσμό, κείμενο και οργανισμό συντήρησης³⁰⁸.

Ο Brandi στη θεωρία του κάνει μια ανακεφαλαίωση των ουσιαστών εννοιών της συντήρησης, αναφορικά κυρίως με τα φορητά έργα τέχνης, συσχετίζοντάς τες όμως και με τα αρχιτεκτονικά μνημεία. Οι αρχές που διατύπωσε είναι σήμερα αποδεκτές από τους συντηρητές σε όλο τον κόσμο. Συνοπτικά οι αρχές αυτές είναι:

- Η απόρριψη της δημιουργικής συντήρησης
- Η επιτακτική διατήρησης της πάτινας του έργου τέχνης
- Η εξέλιξη των επεμβάσεων βήμα βήμα και για κάθε περίπτωση χωριστά³⁰⁹

Το κύριο χαρακτηριστικό της θεωρίας του Brandi περί συντήρησης είναι ότι έχει ως πυρήνα της το έργο τέχνης³¹⁰ και τον δημιουργό του. Απαντά στο ερώτημα περί αξιών, που προβληματίζε σχεδόν όλους τους θεωρητικούς της συντήρησης: «*Τι είναι σημαντικότερο; Η ιστορικότητα ή η αισθητική;*», αναγνωρίζοντας ότι οι δύο αξίες, η ιστορική και η καλλιτεχνική, συνδέονται μέσω μιας διαλεκτικής, στην οποία η κάθε μία φέρει τη δική της αλήθεια και επισημαίνοντας ότι το ιδανικό είναι η εύρεση μιας εξισορροπηστικής λύσης. Όμως, σύμφωνα με τον Brandi, όταν τεθεί ζήτημα επιλογής οι αισθητικές αξίες υπερισχύουν των ιστορικών³¹¹, επειδή τα έργα τέχνης, σε σύγκριση με κάθε άλλο προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας, προσδιορίζονται και εξαρτώνται από την καλλιτεχνική τους ποιότητα. Κατά συνέπεια, η τέχνη προηγείται της ιστορικότητας³¹². Αναλυτικότερα, σύμφωνα με την προσέγγιση του Brandi, στην ύλη του έργου τέχνης κυριαρχεί ο αισθητικός του χαρακτήρας. Κατά συνέπεια οι απαιτήσεις που τίθενται είναι αισθητικές και ιστορικές (*istanza estetica*, *istanza storica*) και έτσι κάθε επέμβαση στο έργο τέχνης οφείλει να ανταποκρίνεται σε αυτές, διασφαλίζοντας την εναρμόνιση των δύο αυτών απαιτήσεων³¹³.

Η αποκατάσταση της ενότητας της ύλης (*unità potenziale*) του έργου τέχνης οφείλει να γίνεται χωρίς προσπάθεια μίμησης της αισθητικής και ιστορικής του διάστασης. Η αρχή αυτή συνδέεται άμεσα με τον χρόνο που εμπεριέχεται σε ένα έργο τέχνης. Κάθε έργο τέχνης εμπεριέχει τρεις χρόνους: τον χρόνο της στιγμής που δημιουργήθηκε, τον χρόνο που μεσολάβησε από τη στιγμή της δημιουργίας του έως το παρόν και την ακριβή στιγμή του παρόντος κατά την οποία έγινε αντιληπτό ως έργο τέχνης. Ο χρόνος βάσει του οποίου πρέπει να γίνονται οι επεμβάσεις συντήρησης είναι ο χρόνος του παρόντος, κατά τον οποίο το έργο τέχνης προσδιορίστηκε ως τέτοιο. Αν γίνουν βάσει του πρώτου χρόνου, η νέα επέμβαση ταυτίζεται με τη δημιουργία του και θεωρείται ότι διαπράττεται μια προσβλητική ενέργεια για το έργο τέχνης, αφού κάθε δημιουργία είναι μοναδική και δεν είναι δυνατό να επαναληφθεί. Αν οι επεμβάσεις γίνουν βάσει του μεσοδιαστήματος, από τη στιγμή της δημιουργίας του μέχρι σήμερα, γίνεται μια αυθαίρετη επέμβαση στη διαχρονική ιστορική πορεία του έργου τέχνης. Οι επεμβάσεις βάσει του τρίτου χρόνου ικανοποιούν τις δύο απαιτήσεις-αισθητική και ιστορική-του έργου τέχνης, γιατί με αυτόν τον τρόπο, διαφυλάσσονται όλες οι προσθήκες που διαμόρφωσαν τον αισθητικό και ιστορικό του χαρακτήρα. Η υλική έκφραση της πορείας αυτής δεν είναι άλλη από την «πάτινα», η οποία

³⁰⁸ Glendinning, M., ο.π., 200.

³⁰⁹ Brandi, C., *Teoria del restauro*, 1963, δεν αναφέρεται σελίδα.

³¹⁰ Σε αντίθεση με τον Ruskin, ο Brandi δεν θεωρεί ότι η τέχνη μιμείται τη φύση αλλά την εκλαμβάνει ως κάτι ανώτερο και αγνό.

³¹¹ Jokilehto, J., ο.π., 418.

³¹² Χαρακτηριστικά για την αρχιτεκτονική, ο Brandi σχολιάζει ότι χωρίς την τέχνη δεν είναι τίποτα άλλο παρά παθητική οικοδόμηση (Glendinning, M., ο.π., 200).

³¹³ Brandi, C., ο.π.

είτε είναι ανθρωπογενής (οπότε έχει καλλιτεχνική αξία), είτε είναι φυσική (οπότε έχει ιστορική αξία) και σε κάθε περίπτωση πρέπει να διατηρείται. Τέλος, για τους ίδιους λόγους, σε κάθε επέμβαση θα πρέπει να αφήνονται «μάρτυρες» της κατάστασης του έργου τέχνης πριν τις επεμβάσεις³¹⁴.

Σημαντικό κομμάτι της θεωρίας του Brandi αποτέλεσαν τα κενά, που εμφανίζονται στα έργα τέχνης, τα οποία ονομάζει 'lacunae'. Ο ίδιος δίνει μεγάλη βαρύτητα στη συνοχή και την ομοιογένεια της εικόνας, προσεγγίζει το ζήτημα υπό αυτό το πρίσμα και κατά συνέπεια νομιμοποιεί τις συμπληρώσεις υπό τις εξής προϋποθέσεις: οι συμπληρώσεις να μην είναι φανταστικές και να βασίζονται σε σωζόμενα τμήματα των έργων τέχνης, να διακρίνονται από κάθε οπτική γωνία και να είναι αναστρέψιμες³¹⁵.

Στο πλαίσιο εξεύρεσης πρακτικής λύσης για το «γέμισμα» των αντιαισθητικών κενών, ο Brandi προέβη σε μια σειρά πειραματισμών για να καταλήξει στην εφαρμογή μιας τεχνικής, που έμεινε γνωστή ως *rigatino* και παγιώθηκε ως η βασική τεχνική αισθητικής αποκατάστασης σε ζωγραφικά έργα τέχνης διεθνώς. Το *rigatino* (μετάφραση στην κυριολεξία: διαγράμμιση) γινόταν με τη δημιουργία από τον συντηρητή πολύ λεπτών γραμμών στην κενή επιφάνεια, σε χρωματική απόχρωση πανομοιότυπη με την αρχική. Έτσι, το οπτικό κενό συμπληρωνόταν με τρόπο απολύτως διακριτό και όπου ήταν δυνατό, αποκαθίστατο και η χαμένη εικόνα³¹⁶.

Ο Brandi ασχολείται και με την αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, για τα οποία ως έργα τέχνης διατηρεί την ίδια προσέγγιση με τα κινητά μνημεία, επισημαίνοντας παρόλα αυτά τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν εξαιτίας της διάδρασής τους με τον περιβάλλοντα χώρο τους. Εξ αυτού η αποκατάσταση ενός αρχιτεκτονικού μνημείου συνεπάγεται και την αποκατάσταση του περιβάλλοντος χώρου του και τη διατήρηση των αδιάρρηκτων με αυτό δεσμών του³¹⁷. Με την πάροδο του χρόνου η θεωρία του έγινε κάπως πιο διαλλακτική, όταν επρόκειτο για αρχιτεκτονικά μνημεία για τα οποία πρότεινε μια βαθύτερη και λεπτομερή στρατηγική και μια ολιστική προσέγγιση. Ειδικά σε σχέση με αυτά δε συμμερίστηκε ποτέ την ιδέα της αντικατάστασής τους με αντίγραφα, προκειμένου να προστατευθούν. Επρόκειτο για μια σύλληψη που δεν είχε κανένα κοινό σημείο με τη βάση της φιλοσοφίας του, που αξιολογούσε το έργο τέχνης στην ολότητά του. Τέλος, όσον αφορά στα επιμέρους στοιχεία των ιστάμενων μνημείων και συγκεκριμένα τις τοιχογραφίες, αποτέλεσαν μέρος του προβληματισμού του που τον οδήγησε σε διεύρυνση της θεωρίας του³¹⁸.

Σκοπός του Brandi ήταν να σχηματίσει ένα θεωρητικό, αντικειμενικό και πρακτικό, πλαίσιο για τη συντήρηση κάθε έργου τέχνης, προκειμένου να μειώσει την αβεβαιότητα του συντηρητή στη λήψη αποφάσεων και να ελαχιστοποιήσει τις αυθαιρεσίες της υποκειμενικότητας. Επιθυμούσε να αποτρέψει τη δημιουργική συντήρηση, την οποία είχε ενοχοποιήσει³¹⁹, όπως πολλοί άλλοι θεωρητικοί πριν από αυτόν.

³¹⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2016, ο.π. 211.

³¹⁵ Corchia, L., «La lezione di Cesare Brandi: teoria e critica del restauro», *Restaurars* 2015, [online], <http://www.restaurars.altervista.org> τελευταία πρόσβαση 14/12/2016.

³¹⁶ <https://www.inforestauro.org> τελευταία πρόσβαση 18/09/2017.

³¹⁷ Brandi, C., ο.π.

³¹⁸ Mora, P., L., Philippot, P., *La conservation des peintures murales*, ICCROM, 1977, 347.

³¹⁹ Barassi, S., *Dreaming of a universal approach: Brandi's theory of restoration and the conservation of contemporary art*, (Paper presented in London on September 24, 2009, at the seminar 'Conservation: Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths').

Τα κείμενά του άσκησαν τεράστια επιρροή στη διεθνή κοινότητα της συντήρησης συμβάλλοντας στη συμφιλίωση τέχνης και επιστήμης³²⁰, γεγονός που απογείωσε τη μετέπειτα εξελικτική πορεία της συντήρησης. Ο Cesare Brandi από τη θέση του διευθυντή του Ινστιτούτου, την οποία διατήρησε για είκοσι χρόνια, θα διαμορφώσει βασικές θεωρίες για τη συντήρηση και την αποκατάσταση των μνημείων, κινητών και ακίνητων. Οι θεωρίες αυτές θα αποτελέσουν τη βάση του Χάρτη της Βενετίας, το βασικό έως σήμερα καταστατικό κείμενο σχετικά με τους σκοπούς και τα όρια της συντήρησης και της αποκατάστασης της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

1.13.1. Ο Cesare Brandi και τα γλυπτά του Παρθενώνα

Ένα σημαντικό στοιχείο του θεωρητικού προβληματισμού του Brandi περί συντήρησης ήταν ο ορισμός της πάτινας και η διασφάλιση της διατήρησής της μέσω επισήμανσης της αξίας της. Ο Brandi την ονομάζει το 'δέρμα του ζωγραφικού έργου (pello del dipinto) και την ορίζει ως το στρώμα εκείνο του χρόνου, που δεν επιτρέπει στο αντικείμενο, τις επιφάνειες του οποίου καλύπτει, να φαίνεται καινούργιο³²¹. Η πάτινα κατά Brandi είναι προϊόν του χρόνου, ο σχηματισμός της αποτελεί μέρος της φυσιολογικής διαδικασίας γήρανσης των υλικών και κατά συνέπεια, δεν πρέπει να συγχέεται με τις ακαθαρσίες ούτε να απομακρύνεται, καθώς η απομάκρυνσή της θα στερούσε την αρχαία ύλη και θα διατάρασσε την εικόνα³²².

Η διεθνής τάση της περιόδου για την προστασία της πάτινας εκφράζεται μέσω μιας οικουμενικής διαμάχης που ξέσπασε το 1950 λόγω των δραστικών επεμβάσεων καθαρισμού στα έργα ζωγραφικής στη National Gallery του Λονδίνου και στις μαρμάρινες επιφάνειες των γλυπτών του Παρθενώνα στο Βρετανικό Μουσείο. Στη διαμάχη πήρε θέση ο Cesare Brandi, ο οποίος τοποθετήθηκε εναντίον των επεμβάσεων καθαρισμού στα ζωγραφικά έργα, γιατί θεωρούσε ότι ήταν καταστροφικές για την πάτινα και τη βελατούρα³²³ της ζωγραφικής επιφάνειας³²⁴. Με αφορμή το περιστατικό αυτό, ο Brandi επαναφέρει στο προσκήνιο αντίστοιχες αντιδράσεις που είχαν ξεσπάσει την περίοδο του Μεσοπολέμου για τις καταστροφικές μεθόδους καθαρισμού, που είχαν πραγματοποιηθεί στο Βρετανικό Μουσείο στα γλυπτά του Παρθενώνα. Αναφερόμενος όχι μόνο στην καταστροφή της πάτινας, αλλά και στην αφαίρεση υπολειμμάτων χρωστικών και λεπτών ασβεστοεπιχρισμάτων (intonaco) ο Brandi γράφει: «Δεν έχουμε να αντιμετωπίσουμε την πάτινα, ούτε ένα κακό πλύσιμο. Έχουμε να αντιμετωπίσουμε μια θηριώδη απόξεση, η οποία έχει προκαλέσει την αφαίρεση της επιδερμίδας των γλυπτών...»³²⁵. Η διαμάχη έμεινε γνωστή ως 'αντιπαράθεση σε ζητήματα καθαρισμού ή πάτινας' (cleaning or patina controversy) μεταξύ της ιταλικής σχολής, που ήταν υπέρ του σεβασμού της πάτινας και των αγγλοσαξόνων που ήταν υπέρ των ριζικών καθαρισμών. Σύμφωνα με την αγγλοσαξονική προσέγγιση, η οποία διατεινόταν ότι οι μέθοδοι που εφαρμόζονταν ήταν καθαρά επιστημονικές, η έννοια της πάτινας είχε να κάνει

³²⁰ Glendinning, M., ο.π., 200.

³²¹ Corchia, L., «La lezione di Cesare Brandi: Teoria e critica del restauro», 2015 [online] <https://www.restaurars.altevista.org>, τελευταία πρόσβαση 21/09/2017.

³²² Mora, P., Mora, L., Pholippot, P., *La conservation des peintures murales*, 1977, 327.

³²³ Βελατούρα: λεπτό στρώμα ημιδιαφανές ή αδιαφανές στρώμα χρώματος, εφαρμοσμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργεί σκίαση και να προσδίδει βάθος και πλαστικότητα στη ζωγραφική επιφάνεια.

³²⁴ Borrelli-Vlad, L., *Etica della conservazione e tutela del passato*, 2012, 61.

³²⁵ Brandi, C., «Nota sui marmi del Partenone», *Bolletino del' Istituto di Restauro*, 1950, N. 3–4, 3–8.

ξεκάθαρα με το υποκειμενικό γούστο, δήλωση στην οποία η Brandi απαντά: «...οι αρμόδιοι δεν μπορούν να ισχυρίζονται ότι η αφαίρεση της πάτινας είναι θέμα υποκειμενικού γούστου...»³²⁶.

1.14. Το Κεντρικό Ινστιτούτο Συντήρησης της Ιταλίας [Istituto Centrale del Restauro (ICR)]

Εικόνα 28. Ο Giulio Argan (1909-1992). Πηγή: <https://upload.wikimedia.org> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Το 1939 ιδρύεται από τους Giulio Argan (1909-1992) Ιταλού ιστορικού τέχνης και πολιτικού και Cesare Brandi το Istituto Centrale del Restauro (ICR) με κίνητρο τη συλλογική ευθύνη για τη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τα εγκαίνια του Ινστιτούτου έγιναν στις 18 Οκτωβρίου 1941 και το πρώτο μάθημα έγινε στις 14 Νοεμβρίου 1942³²⁷. Το Ινστιτούτο δραστηριοποιήθηκε έντονα τη μεταπολεμική περίοδο, όταν η ανάγκη για τη φροντίδα των μνημείων της Ιταλίας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης, που ήταν καταρρακωμένα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν επιτακτική. Παράλληλα με την ανάγκη για τη φροντίδα των μνημείων της Ευρώπης είχε αναδειχθεί και η ανάγκη για τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος καταλλήλως σχεδιασμένου, ώστε να δοθεί η δυνατότητα στη νέα γενιά συντηρητών να λειτουργήσει σε νέα βάση. Κάτι τέτοιο προϋπέθετε την εγκατάλειψη των εμπειρικών μεθόδων συντήρησης και αποκατάστασης και τη δημιουργία μιας κοινής επικοινωνιακής πλατφόρμας μεταξύ όλων των επαγγελματιών που εμπλέκονταν στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς³²⁸, μέσα από τη συστηματική αναζήτηση των φυσικών αιτίων των μηχανισμών διάβρωσης, τη φυσική και βιολογική αποδόμηση των υλικών και των προϊόντων διάβρωσης και την τεχνολογική αναβάθμιση των υλικών συντήρησης³²⁹.

Η διδασκαλία της συντήρησης αποτέλεσε κύριο στόχο του ιδρύματος, αλλά και όραμα του συνιδρυτή της Cesare Brandi και διευθυντή του Ινστιτούτου για είκοσι χρόνια. Για την εκπλήρωση του οράματός του ο Brandi, το 1939, καταγράφει το απόσταγμα του προβληματισμού του και του σκεπτικού του για θέματα εκπαίδευσης των συντηρητών στο έργο του με τίτλο: Τα πολιτιστικά διδάγματα στη σχολή συντήρησης (Gli insegnamenti culturali nella scuola del restauro): «...Μια σχολή Συντήρησης διαφέρει από μια σχολή Καλών Τεχνών ως προς τον τελικό της στόχο: δεν είναι να εκπαιδεύσει έναν καλλιτέχνη αλλά να

³²⁶ Jenkins, I., «Cleaning and controversy: the Parthenon sculptures-1811-1939», *The British Museum Occasional Paper*, 46, 2001, 12-13.

³²⁷ <https://www.icr.beniculturali.it> τελευταία πρόσβαση 20/9/2017.

³²⁸ Basile, G., «Uno scritto di Cesare Brandi sui principi ispiratori della scuola dell'Istituto Centrale del Restauro», *Kermes*, 28, X, 1997, 47-51.

³²⁹ Idelson, A. I., ο.π.

ενσταλάζει τον σεβασμό για τη συντήρηση του έργου τέχνης[...]/έχει αρχίσει να γίνεται ακόμα πιο αισθητή η ανάγκη για ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον, το οποίο διδάσκει τις αρχές της τεχνικής της συντήρησης ενώ παράλληλα θα σμιλεύσει τις μεθόδους και τις διαδικασίες...»³³⁰. Τα λόγια του Brandi αντικατοπτρίζουν την αρχική σύλληψη και τη βάση μιας εκπαιδευτικής ιδέας, που έγινε πραγματικότητα, με όραμα την προετοιμασία επαγγελματιών-συντηρητών με συνείδηση της ευθύνης για τη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και την αυτοπεποίθηση της γνώσης.

Με σημείο εκκίνησης το σκεπτικό του Cesare Brandi και την εκλογίκευση των πρακτικών συντήρησης και αποκατάστασης-προϊκα της πλούσιας ιταλικής παράδοσης στο πεδίο-αλλά και τον συνδυασμό της γνώσης της ιστορίας και της ιστορίας της τέχνης, των θετικών και περιβαλλοντικών επιστημών και του σχετικού νομοθετικού δικαίου, οργανώθηκε η σχολή συντήρησης του ICR, που θα εξελισσόταν σε μια από τις πιο δημοφιλείς και υψηλού κύρους σχολές διεθνώς με αδιάκοπη και πολυεπίπεδη δράση μέχρι και σήμερα³³¹.

Ο νόμος με τον οποίο είχε κατοχυρωθεί η σύσταση του Ινστιτούτου (Ν. 1240, 22/07/1939, άρθρο 10) περιγράφει τη διδακτέα ύλη. Η εστίαση και η βαρύτητα που δίνεται από τον νόμο στη διδασκαλία της ιστορίας της τέχνης, έναντι του σχεδίου και των θετικών επιστημών είναι προφανής, αλλά συνάδει με τη θεώρηση του Brandi: «...Ο συντηρητής είναι πιο κοντά στον τεχνικό παρά στον καλλιτέχνη[...]/Έτσι μια θεμελιώδης πλευρά της εκπαίδευσης του συντηρητή είναι η ίδια η γνώση της ιστορίας της τέχνης, γεγονός που θα τον καταστήσει ικανό στο να διεισδύσει στα συμπεράσματα, στα οποία έχει καταλήξει ο κριτικός της τέχνης σχετικά με το αρχικό νόημα του έργου και κατανοήσει και το ίδιο το έργο στην πραγματική διάσταση των εικαστικών αξιών του...»³³².

Ο Brandi θεωρεί ότι η άριστη κατάρτιση ενός συντηρητή στην ιστορία της τέχνης είναι μια πραγματική επένδυση, γιατί διευκολύνει το έργο του δίνοντάς του τη δυνατότητα να επιλέξει τις σωστές μεθόδους και τα κατάλληλα υλικά και να οριοθετήσει τις επεμβάσεις απαντώντας ρητά και ξεκάθαρα σε διλήμματα, όπως για παράδειγμα, τη διάκριση μεταξύ παλαιού και νέου: «...μια θεμελιώδης πλευρά της εκπαίδευσης του τεχνικού είναι να μπορέσει να γνωρίζει την ιστορία της τέχνης[...]/η δουλειά του διευκολύνεται γιατί δεν περιορίζεται στην αποκλειστική γνώση της επιφάνειας αλλά-και με την εφαρμογή επικουρικών επιστημονικών διαδικασιών-να μπορεί να επιλέξει την καλύτερη δυνατή μέθοδο συντήρησης. Τέλος, τον βοηθάει στο να διατηρήσει τις διάφορες υποθέσεις σχετικά με τη συμπλήρωση του έργου τέχνης εντός των ορίων του απόλυτου σεβασμού του, ο οποίος απαιτεί διαφοροποίηση μεταξύ παλαιού πυρήνα και νέων προσθηκών, μεταξύ πραγματικών και υποθετικών τμημάτων...»³³³.

³³⁰ «...Tuttavia dove la scuola del restauro si distingue integralmente degli Istituti di Istruzione artistica e nello scopo finale al quale tende, che non è di indirizzare l' allievo ad un fare artistico, ma al rispetto e alla conservazione di un fatto artistico[...]/si è cominciato a sentire più vivo il bisogno di un organo scolastico che di questatecnica impartisca I principi cercando al tempo stesso di raffinarne I metodi e I procedimenti...» (Basile, G., ο.π., 49).

³³¹ Idelson, A. I., ο.π.

³³² «...Non potevo più configurarsi il restauratore come un artista ma come un tecnico[...]/perciò e fondamento della cultura stessa del restauratore viene richiesta una conoscenza stessa della storia dell' arte che ponga in grado il tecnico di penetrare le induzioni del critico nel compito di ricostruire il testo originale dell' opera, gli dia modo di comprendere l' opera stessa nelle reale essenza dei valori figurativi...»

(Basile, G., ο.π.).

³³³ «...perciò e fondamento della cultura stessa del restauratore viene richiesta una conoscenza stessa della storia dell' arte[...]/e gli agevoli per il fatto stesso di questa conoscenza non limita alla superficie, l' a pplikazione dei procedimenti scientifici ausiliari e la scelta del metodo più adatto di

Εδώ εκφράζεται η άποψη του Brandi για την ενσωμάτωση των επιστημονικών, αναλυτικών και διαγνωστικών διαδικασιών στον όλο σχεδιασμό. Η σχέση του συντηρητή με τις επιστημονικές τεχνικές, είτε διαγνωστικής είτε επεμβατικής φύσεως, απασχόλησε τον Brandi και, σύμφωνα με την άποψή του, η αξία και η συμβολή τους δεν πρέπει να υποτιμάται, αλλά η χρήση τους στη διαμόρφωση μιας προσέγγισης συντήρησης οφείλει να είναι επικουρική. Ο ίδιος έχει επίγνωση των δεσμών μεταξύ θετικών επιστημών και ζητημάτων τεχνολογίας κατασκευής των έργων τέχνης: «...Ο συντηρητής απαιτείται να έχει σοβαρή γνώση των διαφόρων μεθόδων και δυνατοτήτων. Ο σπουδαστής συντήρησης πρέπει να εξοικειωθεί τόσο με τα στυλιστικά ζητήματα όσο και με τις τεχνικές διαδικασίες κατασκευής ενός έργου τέχνης. Για την καλύτερη κατανόηση του τελευταίου θα πρέπει να έχει στη διάθεσή του τις βοηθητικές διαδικασίες της χημείας και της φυσικής[...]. Ακόμα και αν όλα αυτά τα μαθήματα είναι χρήσιμα για τον συντηρητή δεν μπορούν ποτέ να επικρατήσουν μέσα στη δομή της σχολής και πρέπει να παραμείνουν όπως ορίζει ο νόμος, βοηθητικές διαδικασίες υποκειμένες στην αυτή καθαυτή εφαρμογή της συντήρησης. Αλλοίμονο στον συντηρητή που θα πίστευε ότι όλα τα προβλήματα λύνονται από το μικροσκόπιο, τις λάμπες αλογόνου, τις ακτίνες X και τις χημικές αναλύσεις. Είναι όλα αυτά τα μέτρα απαραίτητα και πολύτιμα, αλλά μόνον ως βοηθητικά μέσα για τη διαμόρφωση κριτικής προσωπικής άποψης...»³³⁴.

Ακόμα και για περιπτώσεις έργων τέχνης με προβλήματα των οποίων η αντιμετώπιση γινόταν εξ ορισμού μέσω χημικών μεθόδων, ενδεικτικά αναφέρονται τα μετάλλινα αντικείμενα, κατά την άποψη του Brandi δεν αλλάζει η βαρύτητα που πρέπει να δοθεί από τον συντηρητή στη λήψη αποφάσεων και σχεδιασμού της στρατηγικής της συντήρησης: «...Μεγαλύτερη εξοικείωση με τις επιστημονικές διαδικασίες θα είναι απαραίτητη[...]. Η περίπτωση κατά την οποία μια μεθοδολογία συντήρησης εξαρτάται απολύτως από μια χημική ή φυσική διαδικασία, όπως η συντήρηση των μετάλλων με την ηλεκτρόλυση ή το υδρογόνο, δεν εξαιρείται από τον κανόνα αυτό, ο οποίος θέτει τα όρια και της δυνατότητας της επέμβασης συντήρησης εντός της κριτικής ικανότητας του συντηρητή, της διαίσθησης και της αιθητικής του...»³³⁵. Κατά τον Brandi, παρά την εξοικείωσή του με τις επιστημονικές μεθόδους, ο συντηρητής πρέπει να έχει πλήρη αντίληψη ώστε να μην πειστεί ποτέ ότι είναι δυνατό ή αναγκαίο μια στρατηγική συντήρησης να δρομολογείται αποκλειστικά από τις επιστημονικές διαδικασίες: «...Αλλά να μη φανταστεί κανείς ότι κάποια στιγμή ο επιστήμων θα είναι σε θέση να υποκαταστήσει τον

---

conservazione; e infine lo aiuti a contenere le ipotesi integrative in quell' assoluto rispetto dell' opera, che esige differenziazione fra vecchio e nuovo, fra parti reali e parti supposte...» (Basile, G., ο.π., 49).

³³⁴ «...Si chiede dunque al restauratore una serietà di coscienza dei metodi e dei propositi[...]. Occorre che l' allievo restauratore si renda familiar con i problemi di stile, come con i procedimenti tecnici: poiché se per maggiore chiarimento di questi ultimo avrà a disposizione i processi ausiliari della chimica e della fisica [...] Che per quanto utili al restauro siano questi insegnamenti non possono mai arrogarsi una prevalenza neppure nella configurazione della scuola: pottendo offrire solo quelli che la legge denomina con esattezza procedimento ausiliari, in sottordine alla vera e propria attività del restauro. Guai al restauratore che credesse tutto risolto dai microscopi, delle lampade di quarzo, dai raggi X, dalle analisi chimiche: sussidi preziosi, indispensabili, ma solo sussidi alla formulazione del giudizio, il quale deve essere emesso da un cervello e non rimesso ad uno strumento...» (Basile, G., ο.π., 49-50).

³³⁵ «...E esigera maggiori conoscenze tecniche in un campo determinate della scienza[...]. Il caso specifico di un restauro dei metalli con l' elettrolisi o con l' idrogeno non costituisce affatto un' eccezione a questa regola, che pone la misura e l' opportunità del restauro nella discriminazione, nell' intuizione, nel gusto del restauratore...» (Basile, G., ο.π., 51).

συντηρητή ή τον ιστορικό της τέχνης, ο οποίος πάντα θα είναι πρωταρχικά υπεύθυνος για την επέμβαση...»³³⁶.

Αλλωστε στη θεώρηση του Brandi περί συντήρησης και περί εκπαίδευσης των συντηρητών το επιστημονικό και προπαρασκευαστικό κομμάτι έχει δύο σκοπούς: «...Να προσφέρει στον συντηρητή μια γνώση των υλικών που χρησιμοποιεί πέρα από την εμπειρική και να του δώσει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τα επιστημονικά εργαλεία της χημείας, των οπτικών μεθόδων και της ραδιολογίας ως επικουρικά μέσα...»³³⁷.

Επιπλέον, όσον αφορά στα κριτήρια εισαγωγής σε μια σχολή συντήρησης, ο Brandi θεωρούσε ότι για να είναι οι νέοι σπουδαστές σε θέση να αφομοιώσουν το περιεχόμενο της διδακτέας ύλης, ιστορία της τέχνης, φυσική, χημεία, ιστορία, περιβαλλοντικές επιστήμες και σχέδιο, ήταν απαραίτητο κάποιο σχετικό υπόβαθρο: «...Ο σπουδαστής θα πρέπει να έρθει στην τριετούς διάρκειας σχολή ήδη με κάποιο υπόβαθρο ικανοποιητικό, όσον αφορά τον πολιτισμό, για να μπορέσει να αφομοιώσει ουσιαστικά την ιστορία της τέχνης, τη χημεία, τη φυσική και το σχέδιο[...]. Για τον λόγο αυτό θα απαιτείται τίτλος σπουδών και η συμμετοχή του υποψηφίου σε εισαγωγικές εξετάσεις...»³³⁸. Ο συνδυασμός της θεωρητικής κατάρτισης με την πρακτική εφαρμογή μεθόδων συντήρησης στο πεδίο, αποτελεί ίσως το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της σχολής συντήρησης του ICR. Ο Brandi ήταν κατηγορηματικός σχετικά με αυτό: «...Σε μια σχολή συντήρησης τα θεωρητικά μαθήματα δεν μπορεί να είναι αποκομμένα από την πρακτική εφαρμογή. Ακόμα και εκείνα που θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι μπορούν να μεταδοθούν μόνον προφορικά, όπως η ιστορία της τέχνης [...] Δε θα υπάρξει καμιά θεωρητική οδηγία χωρίς πρακτική οδηγία. Και δε θα υπάρξει καμιά πρακτική οδηγία χωρίς θεωρητική οδηγία[...]. Κατά τη διάρκεια της πρακτικής εξάσκησης ο σπουδαστής θα παρακολουθείται και θα ελέγχεται χωρίς να παρεμβάλλονται άλλα μαθήματα και υποχρεώσεις...»³³⁹.

Η εκπαιδευτική μεθοδολογία της σχολής συντήρησης του ICR βασίστηκε ακόμα στη διεπιστημονική συνεργασία και στην εξωστρέφεια, δύο παράγοντες, που όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια και συνεχίζει να αποδεικνύεται συστηματικά έως και σήμερα, είναι στη φύση της επιστήμης συντήρησης. Ο Brandi είχε την πεποίθηση ότι μέσω των ανταλλαγών των διεπιστημονικών συνεργασιών καλλιεργείται η κριτική προσέγγιση και η διύλιση των σχετικών ζητημάτων από τον συντηρητή: «...η συντήρηση είναι πρωτίστως μια κριτική δραστηριότητα, δεύτερον μια τεχνική δραστηριότητα και τρίτον μια δραστηριότητα συμπλήρωσης [του έργου τέχνης], που πρέπει να γίνεται με περίσκεψη...»³⁴⁰.

Ο Brandi διερευνά το ζήτημα της 'συμπλήρωσης/ολοκλήρωσης' του έργου τέχνης. Ο όρος αναφέρεται στην πρόσδοση στο έργο τέχνης μιας ακέραιης, ενιαίας εικόνας, που θα το

³³⁶ «...Non vorrà dire per questo che ad un certo momento lo scienziato potrà sostuirsi a restauratore, o più precisamente al critico, cui spetterà sempre la direzione dell' opera...» (Basile, G., ο.π., 51).

³³⁷ «...Ma e certo che per tutta questa parte scientifica, inerente al restauro moderno, i programmi dovranno [...] dare al restauratore un conoscenza non empirica dei materiali che adopera; metterlo in condizione di servirsi degli strumenti scientifici che la chimica, l' ottica, la radiologia gli offrono in ausilio...» (Basile, G., ο.π., 51).

³³⁸ «...L' allievo dovrà presentarsi al corso triennale con una cultura media sufficiente, cossiche, I programmi da svolgere, di storia dell' arte, di chimica, di fisica, di scienze, di disegno, possano già appoggiarsi si una buona preparazione generica, che dispense da un insegnamento istituzionale. Perciò sarà richiesto un titolo di studio e un esame di ammissione...» (Basile, G., ο.π., 51).

³³⁹ «...In una scuola di restauro le lezioni teoriche non possono dunque andare disgiunte dall' applicazione. Dalla dimostrazione pratica. Neppure quelle che potrebbero parere, a taluno, ristrette alla parte orale: come la storia dell' arte[...]Ma come non ci sarà insegnamento teorico senza esercitazione pratica non vi sarà esercitazione pratica enza insegna...» (Basile, G., ο.π., 51).

³⁴⁰ «...il restauro è in primo luogo attività critica, in secondo luogo tecnica, in un terzo luogo e con molta circospezione, integrativa...» (Basile, G., ο.π., 51).

καθιστούσε κατανοητό και για την οποία ο συντηρητής είναι απολύτως υπεύθυνος. Υπό αυτό το πρίσμα ο σπουδαστής-συντηρητής, οφείλει να 'μπολιαστεί' με την ιδέα, ότι δεν πρέπει να θεωρεί την πράξη αυτή μια ευκαιρία για καλλιτεχνική έκφραση. Θα πρέπει παράλληλα να διαθέτει την απαραίτητη παιδεία και δεξιότητα, ώστε το αποτέλεσμα της επέμβασής του να είναι ορθό. Η αισθητική αποκατάσταση ζωγραφικών έργων με τη χρωματική συμπλήρωση των κενών (*lacunae*), είναι ενδεικτική της αντίληψης του Brandi: «...*Η αντίληψη του συντηρητή ως καλλιτέχνη είναι ακόμα πολύ συνηθισμένη με τα «μυστικά του» και τα «μαγικά» του και θεωρείται δεδομένη. Η δραστηριότητά του ως ζωγράφου πάντοτε ανταγωνίζεται με τη ευθύνη του απέναντι στο έργο που θα πρέπει να συντηρηθεί[...]*Η συντήρηση ενός έργου τέχνης δεν μπορεί να σημαίνει τίποτα άλλο από το να αποκαταστήσει τα αυθεντικά τμήματά του και έτσι διασφαλίζεται η συντήρησή του[...]Στην πράξη η συμπλήρωση των κενών-*lacunae*, πρέπει να είναι απολύτως αναγνωρίσιμη, με τρόπο που να μην συγχέεται με τα αυθεντικά τμήματα του έργου...»³⁴¹.

Στο σημαντικό αυτό κείμενό του ο Cesare Brandi διατυπώνει ξεκάθαρα ότι η επαγγελματική αποκατάσταση των συντηρητών αποτελεί κύριο μέλημά του και τονίζει τη βαρύτητα της παρουσίας ενεργών επαγγελματικά συντηρητών σε κάθε μνημείο, σε ολόκληρη τη χώρα: «...*Στην Ιταλία οι συντηρητές απόφοιτοι της σχολής του ICR πρέπει να εργάζονται παντού, σε κάθε πόλη, της Ιταλίας, ανεξαρτήτως αν το κράτος μπορεί να συνεχίσει να τους απασχολεί. Δεν πρέπει να δημιουργηθεί μια ομάδα άνεργων πτυχιούχων συντηρητών, που θα παραμείνουν στη Ρώμη, αλλά πρέπει να γίνει μια κατάλληλη αποκέντρωση των πτυχιούχων της σχολής, ώστε να εξασφαλιστεί η παρουσία τους τουλάχιστον σε εκείνες τις πόλεις της Ιταλίας που έχουν μεγαλύτερη σημασία για τις εικαστικές τέχνες. Το ίδιο το Ινστιτούτο ή οι αρμόδιες για την προστασία των μνημείων κρατικές υπηρεσίες μπορούν να αξιοποιήσουν τους συντηρητές στο πεδίο με την εγγύηση ότι θα εφαρμοστούν στις επεμβάσεις συντήρησης οι μέθοδοι και τα υλικά που αυτοί έχουν διδαχθεί στη σχολή του ICR...*»³⁴².

Μια σαφή εικόνα και μια αίσθηση του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσε το ICR μας δίνει ο ζωγράφος και συντηρητής, απόφοιτος της σχολής, Σταύρος Μπαλτογιάννης:

«...Έμαθα ότι υπήρχε μια σχολή στη Ρώμη, το *Istituto Centrale del Restauro*, η σχολή που ίδρυσε ο μεγάλος θεωρητικός της συντήρησης, Cesare Brandi. Έτσι, το 1959, έφυγα και πήγα στη Ρώμη να ξεκινήσω τις σπουδές μου. Εγώ νόμιζα ότι μόλις θα έφτανα και εφόσον είχα πάρει την υποτροφία, θα μπορούσα να γραφτώ αυτομάτως στη σχολή. Φυσικά τα πράγματα δεν ήταν καθόλου έτσι, αφού έπρεπε να δώσω εισαγωγικές εξετάσεις. Στο *Istituto* έπαιρναν πέντε αλλοδαπούς. Εκείνη τη χρονιά, μπήκαμε δύο Γάλλοι, ένας Ολλανδός, ένας Τούρκος και εγώ. Οι εξετάσεις δεν ήταν δύσκολες. Στην ιστορία της τέχνης, με εξέτασε ο Cesare Brandi. Άνοιξε

³⁴¹ «...*Pure e ancora troppo diffuse ed accolto senza resistenza il concetto del restauratore-pittore che ai suoi magici e segreti provvedimenti sovrappone in gara con l' antico responsabile del dipinto da restauratore, la sua attività da pittore[...]*Restaurare un' opera d' arte non puo significare altro che restituire il testo nelle sue parti autentiche e di questa assicurare la conservazione. Le integrazioni delle *lacunae* [...]in pratica devono attenersi ad una immediata riconoscibilita in modo che mai l' integrazione anche se vicinissima ma allo certezza possa confondersi con le parti autentiche dell' opera...» (Basile, G., ο.π., 51).

³⁴² «...*La presenza di restauratori educati alla Scuola del restauro in ogni città d' Italia indipendentemente dal fatto che lo Stato possa o no continuare a servirsi della loro opera. Ma essendo la scuola del restauro a Roma stessa ad una classe di specialisti disoccupati, un adeguato decentramento dei giovani diplomati della scuola, cosi da assicurare la loro presenza almeno in quelle nelle nostre citta che hanno maggiore importanza per le arti figurative. Di questi giovani l' Istituto stesso o le singole Soprintendenze potranno allora servirsi sui luogo con la sicurezza del proseguimento dei metodi insegnati dalla Scuola Centrale...*» (Basile, G., ο.π., 51).

τυχαία τη σελίδα ενός βιβλίου και αναλόγως το έργο τέχνης ή μνημείο που απεικονιζόταν, έπρεπε να πεις ό,τι ήξερες για αυτό. Στην αρχή αγχώθηκα γιατί, παρόλο που ήταν κυρίως ζωγραφική, υπήρχαν κάποιοι ζωγράφοι που δεν ήξερα και πολλά για αυτούς. Μου έπεσε η Μονή Δαφνίου, για την οποία ήξερα αρκετά, όχι γιατί τα είχα διδαχθεί (τότε δε μας έλεγαν και πολλά για τα βυζαντινά μνημεία, γιατί τα θεωρούσαν υποδεέστερα), αλλά γιατί την επισκεπτόμουν συχνά, όταν ήμουν στρατιώτης στο Χαϊδάρι. Ήταν, λοιπόν, μια τοιχογραφία επάνω σε ένα πανί, μια αποτοιχισμένη τοιχογραφία. Εγώ το ήξερα αυτό. Με ρώτησαν: «Και ξέρεις πως γίνεται αυτό;», «Δεν ξέρω», τους απαντώ «Γι' αυτό είμαι εδώ». Γέλασαν. Τελικά έγινα δεκτός στο Istituto. Εκεί, ο κύκλος σπουδών συμπεριλάμβανε εκτός από χημεία, ιστορία της τέχνης, δίκαιο σχετικά με τη συντήρηση των έργων τέχνης και πρακτικές επεμβάσεις. Υπήρχε μια ομάδα, η οποία μας έδινε έναν πίνακα και σύμφωνα με όλα όσα είχαμε μάθει κατά τα τρία χρόνια σπουδών, εμείς έπρεπε να επέμβουμε, φυσικά υπό την επίβλεψή τους. Ενώ οι σπουδές διαρκούσαν τρία χρόνια, εγώ έμεινα τέσσερα γιατί έκανα και το λεγόμενο *perfezionamento*, δηλαδή κάποιου είδους ειδικευση επάνω στα εγκαυστικά. Κατά τη διάρκεια των σπουδών δούλεψα τα καλοκαίρια μαζί με τους Ιταλούς. Το Istituto συμμετείχε σε μεγάλες δουλειές σε μέρη, όπως η Ρώμη, η Ασίτζη, η Σικελία κλπ...»³⁴³.

Η σχολή συντήρησης τους ICR είναι το δημιούργημα του μεγάλου Ιταλού θεωρητικού της συντήρησης Cesare Brandi και είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αντίληψή του και τη θεωρία του περί συντήρησης. Η λειτουργία του ICR βασίστηκε στην άριστα τεκμηριωμένη θεωρία του Brandi περί συντήρησης και αυτό ήταν κάτι που δε χωρούσε κανένα συμβιβασμό από την πλευρά του, καθώς δεν ήταν διατεθειμένος να προβεί σε πολλές υποχωρήσεις: «Συμπερασματικά, η σχολή συντήρησης, που θα μπορούσε να λειτουργήσει ήδη από το 1941, έχει σχεδιαστεί βάσει μιας σειράς προπαρασκευαστικών σπουδών, που έχουν λάβει υπόψη όλη την υφιστάμενη εμπειρία, όχι μόνον της Ιταλίας αλλά και των άλλων χωρών της Ευρώπης και της Αμερικής. Αν δεν μπορεί να λειτουργήσει τέλεια μεμιάς και αν χρειαστεί αργότερα να γίνουν κάποιες μεταβολές δε σημαίνει ότι ο βασικός πυρήνας της πρέπει να αλλάξει, τουλάχιστον όσο το έργο τέχνης θα θεωρείται ως μια πνευματική δημιουργία, στην οποία τίποτα δεν μπορεί να προστεθεί αλλά μόνον να συντηρηθεί»³⁴⁴.

1.15. Ο Διεθνής Χάρτης Αποκαταστάσεως Μνημείων και Τόπων της Βενετίας (1964)

Ο Χάρτης της Βενετίας που αποτελεί το κύριο διεθνές πλαίσιο αρχών προστατευτικών επεμβάσεων στα μνημεία, ψηφίστηκε τον Μάιο του 1964, στη διάρκεια του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων και Τεχνικών Ιστορικών Μνημείων του ICOMOS.

Στα άρθρα του Χάρτη της Βενετίας καθορίζονται οι βασικές αρχές και έννοιες της συντήρησης των μνημείων:

³⁴³ Απόσπασμα απομαγνητοφωνημένης συνέντευξης του Σταύρου Μπαλτογιάννη στη γράφουσα. Για τον Σταύρο Μπαλτογιάννη, βλ. παρακάτω, κεφ.3.

³⁴⁴ «...In conclusione la Scuola del Restauro che già nel 1941 potrà iniziarsi, nasce da un complesso di studi preparatori, che non hanno tralasciato di mettere a frutto le più varie esperienze, non solo italiane, ma europee e americane: se non potrà essere di colpo un organismo perfetto, e dovrà subire in seguito per alcune modalità ritocchi e modificazioni, ciò non vorrà dire che il suo nucleo fondamentale...debba essere cambiato: almeno fin tanto che l' opera d' arte sarà considerata come una creazione dello spirito, a cui nulla può aggiungersi, e di cui tutto si deve conservare.» (Basile, G., ο.π., 51-52).

- Προσδιορισμός του αντικειμένου προστασίας (άρθρα 1 και 14): τα μνημεία της τέχνης και της ιστορίας καθώς και ανώνυμα μνημεία, φυσικοί και ιστορικοί τόποι και οικιστικά σύνολα
- Διασάφηση των κεντρικών αξιών του αντικειμένου προστασίας: παραμένουν εκείνες της τέχνης και της ιστορίας (άρθρο 3). Σε γενικές γραμμές ο κύριος άξονας αξιών του χάρτη είναι εκείνος που διαγράφεται από τη σχολή της κριτικής αποκατάστασης των μνημείων (*restauro critico*)
- Καθορίζεται ο ακριβής στόχος της αποκατάστασης, που είναι η ανάδειξη των αισθητικών και ιστορικών αξιών των μνημείων (άρθρο 9)
- Τονίζεται η ανάγκη για διεπιστημονική συνεργασία (άρθρο 2)
- Υπογραμμίζεται η επιβολή της τεκμηρίωσης των έργων και η προσβασιμότητά σε ερευνητές και δημόσιους φορείς καθώς και της δημοσίευσης των επεμβάσεων μετά την ολοκλήρωσή τους (άρθρο 16)

Επίσης, ο Χάρτης ενθαρρύνει τη συντήρηση των μνημειακών αποκαταστάσεων και συγκεκριμενοποιεί τις βασικές αρχές της συντήρησης των μνημείων στα άρθρα 4-8:

- Εφαρμογή μέτρων προληπτικής, συνεχούς συντήρησης (άρθρο 4)
- Επανάχρηση παλαιών κτηρίων ως μια πράξη που διευκολύνει τη συντήρησή τους με την προϋπόθεση ότι η νέα χρήση θα συνάδει με αυτά (άρθρο 5)
- Διαφύλαξη του περιβάλλοντος των μνημείων (άρθρο 6)
- Αποτροπή μετακίνησης των μνημείων, παρά μόνο ως μια έσχατη λύση για τη διάσωσή τους (άρθρο 7)
- Αποτροπή της απόσπασης από τα μνημεία του πλαστικού διακόσμου τους. Και πάλι η ενέργεια αυτή πρέπει να αντιμετωπίζεται κατ' εξαίρεση, ως η τελευταία λύση για τη διάσωση των αρχιτεκτονικών γλυπτών (άρθρο 8)

Τα άρθρα 9-13 εστιάζουν στην αποκατάσταση των μνημείων και τις βασικές αρχές που τη διέπουν:

- Η αποκατάσταση γίνεται αντιληπτή ως μια κατ' εξαίρεση επέμβαση υψηλής εξειδίκευσης, με μοναδικό στόχο την ανάδειξη των αισθητικών και ιστορικών αξιών των μνημείων και υπό τον όρο ότι θα εκτελείται με σεβασμό στην αρχική τους υπόσταση, χωρίς υποθετικές και αυθαίρετες συμπληρώσεις. Η διακριτότητα μεταξύ νέων προσθηκών και παλαιών τμημάτων, αποτελεί επίσης προϋπόθεση στις επεμβάσεις αποκατάστασης και τέλος, ακόμα μια απαραίτητη προϋπόθεση κάθε επέμβασης είναι η σύνταξη προκαταρκτικής μελέτης (άρθρο 9)
- Συνιστάται η χρήση παραδοσιακών υλικών και τεχνικών για την εκτέλεση των επεμβάσεων αποκατάστασης χωρίς να ενοχοποιούνται οι νέες τεχνολογίες στις οποίες όμως πρέπει να καταφεύγει κανείς, μόνο όταν είναι βέβαιη η συμπεριφορά τους στον χρόνο (άρθρο 10)
- Επιβάλλεται η διατήρηση των στοιχείων όλων των ιστορικών φάσεων του μνημείου. Η απομάκρυνση δευτερευόντων και παραμορφωτικών για το μνημείο στοιχείων είναι επιτρεπτή. Η επαναφορά του μνημείου σε προγενέστερη φάση επιτρέπεται κατ' εξαίρεση, μόνο όταν προκύπτουν αδιάσιστα στοιχεία υποκείμενου στρώματος μεγάλης ιστορικής, αρχαιολογικής και αισθητικής αξίας (άρθρο 11). Χαρακτηριστική είναι η αποκατάσταση των μνημείων κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όταν είχαν ανεπανόρθωτα καταστραφεί από τους βομβαρδισμούς, μιας προγενέστερης «αναγεννησιακής» ή «μεσαιωνικής» μορφής, που είχε αποκαλυφθεί.

- Επιτρέπονται οι αντικαταστάσεις/συμπληρώσεις ελλειπόντων τμημάτων, αλλά με τρόπο διακριτό και αρμονικό (άρθρο 12)
- Τονίζεται η συμβατότητα των νέων προσθηκών με την ολότητα του μνημείου και το περιβάλλον του (άρθρο 13)
- Το άρθρο 14 αφορά τους ιστορικούς τόπους, και την αποκατάστασή τους βάσει των παραπάνω αρχών, με τρόπο που θα τους αναδεικνύει και θα διασφαλίζει την ακεραιότητά τους

Το άρθρο 15 επικεντρώνεται στην αρχαιολογική αποκατάσταση:

- Διευκρινίζει ότι η διενέργεια των ανασκαφών θα γίνεται βάσει των αρχών της Διεθνούς Συμβάσεως του Νέου Δελχί (1956) της UNESCO
- Τονίζει την ανάγκη της διευθέτησης των καταλοίπων στους ανασκαμμένους χώρους με επεμβάσεις συντήρησης και προστασίας
- Συστήνει την εφαρμογή εποπτικών μέσων με σκοπό την επαύξηση της αναγνωσιμότητας των μνημείων (π.χ. προπλάσματα, επεξηγηματικές πινακίδες, ξεναγήσεις κλπ)
- Καταδικάζει κάθε απόπειρα μνημειακής ανακατασκευής
- Αποδέχεται μόνο για τα αρχαία μνημεία επεμβάσεις αναστηλωτικές με τις απολύτως αναγκαίες συμπληρώσεις στα πλαίσια της αποκατάστασης της εικόνας του μνημείου

Μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου κυριάρχησε στην Ευρώπη μια πιο ώριμη συνειδητότητα σχετικά με την αποκατάσταση και τη συντήρηση των μνημείων, με τον Χάρτη της Βενετίας ως σημείο αναφοράς. Εξαιτίας του νέου μνημειακού τοπίου που ο πόλεμος είχε διαμορφώσει, ήταν φανερό ότι είχε έρθει η ώρα για υπερβάσεις, πέρα από τα όρια που ως τότε είχαν διαμορφωθεί. Ο κύριος στόχος ήταν η ανάκτηση και αποκατάσταση του κατεστραμμένου από τον πόλεμο ιστορικού τοπίου της Ευρώπης, γεγονός που επιτεύχθηκε με ποικίλους τρόπους³⁴⁵.

³⁴⁵

Jokilehto, J., ο.π., 412.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΩΣ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

2.1. Γενική εισαγωγή

Ολόκληρη η περίοδος, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, χαρακτηρίζεται από τις αδιάκοπες προσπάθειες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους να προστατεύσει, συντηρήσει, αποκαταστήσει και αναδείξει τη μνημειακή του κληρονομιά, ιδιαίτερα την αρχαιοελληνική, πάνω στην οποία άλλωστε σφυρηλατεί την εθνική του εικόνα και ταυτότητα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ιδιαίτερο βάρος δίνεται στο κατεξοχήν εθνικό μνημείο των νεοελλήνων, την Ακρόπολη, η οποία ήδη από το 1835 ανακηρύσσεται αρχαιολογικός χώρος, ανοικτός σε επισκέπτες, ντόπιους και ξένους. Ταυτόχρονα αρχίζουν επεμβάσεις εκκαθαριστικού τύπου και μεγάλης κλίμακας, οι οποίες ήδη, στο τέλος της περιόδου της διακυβέρνησης του κράτους από τον Όθωνα, θα έχουν υπογραμμίσει τον αρχαιολογικό χαρακτήρα του Βράχου και των μνημείων του.

Αναστηλωτικές εργασίες μεγάλης κλίμακας, όχι μόνο στην Ακρόπολη αλλά και σε άλλα μνημεία της ελληνικής επικράτειας, θα ξαναρχίσουν στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, στην περίοδο κατά την οποία η αρχαιολογική διαχείριση στην Ελλάδα βρίσκεται στα χέρια του δραστηριότατου και μεγάλου «πραγματοποιού», όπως έχει εύστοχα χαρακτηριστεί, Παναγή Καββαδία. Στην ίδια περίοδο ανάγεται και η γενικότερη οργάνωση του αρχαιολογικού οικοδομήματος, που έως σήμερα υφίσταται, το δίκτυο των αρχαιολογικών εφορειών και μουσείων, ο εμπλουτισμός και εξειδίκευση της αρχαιολογικής νομοθεσίας, η λειτουργία των ξένων αρχαιολογικών σχολών, η στελέχωση της αρχαιολογικής υπηρεσίας από τους πρώτους σπουδαγμένους αρχαιολόγους.

Καθ' όλο σχεδόν τον 19^ο αιώνα η συντήρηση των αρχαιοτήτων εμπλέκεται στενά, αδιαχώριστα, με την αποκατάστασή τους. Στην Οθωνική περίοδο ξένοι καλλιτέχνες εμπλέκονται με ντόπιους εμπειροτεχνίτες, κολλώνοντας, επισκευάζοντας και αποκαθιστώντας αρχαία γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη και μνημεία. Ανάμεσά τους και ο Βαυαρός γιατρός και αυλικός αρχιφαρμακοποιός Xavier Landerer, που ακολουθεί μια μοναχική πορεία, πραγματοποιώντας επί χάρτου αρχαιομετρικές έρευνες και φέρνοντας στην Ελλάδα τον απόηχο των σχετικών ευρωπαϊκών κατακτήσεων.

Ο σαφής διαχωρισμός μεταξύ αποκατάστασης και συντήρησης θα επέλθει και πάλι στο μεταίχμιο των δύο αιώνων, στην περίοδο Καββαδία, με την ανάδυση στους κόλπους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αυτού που σήμερα αποκαλείται επιστήμη των υλικών, διαμέσου της δράσης του χημικού του μουσείου Όθωνος Ρουσόπουλου, του πρώτου επιστήμονα-συντηρητή στην Ελλάδα. Μια δράση που θα συνεχίσει στον Μεσοπόλεμο, ποιοτικά αναβαθμίζοντάς την, ο Κωνσταντίνος Ζέγγελης. Στην ίδια περίοδο στα δύο μεγάλα μουσεία της χώρας, το Εθνικό Αρχαιολογικό και το νεοσύστατο Βυζαντινό-Χριστιανικό, κυοφορείται μια νέα γενιά συντηρητών, που θα ανθήσει μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθιερώνοντας και θεσμοθετώντας ένα νέο επαγγελματικό κλάδο και τομέα.

2.2. Τα πρώτα μέτρα μνημειακής προστασίας επί Ιωάννη Καποδίστρια

Το 1830 η Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητο κράτος, οι εκπρόσωποι του οποίου, αφενός εξαιτίας του ρόλου που είχαν διαδραματίσει τα μνημεία στο γεγονός αυτό, αφετέρου επειδή είχε έρθει η ώρα για τους ίδιους να αποδείξουν στην Ευρώπη ότι ήταν πράγματι αντάξιοι της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς, θεωρούμενης ως πατρογονικής, άρχισαν αμέσως τη διαδικασία λήψης οργανωμένων μέτρων μνημειακής προστασίας³⁴⁶.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831) από τη θέση του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας (1828-1831) έσπευσε να θεσπίσει τα πρώτα προστατευτικά μέτρα για τις αρχαιότητες, δηλαδή την ίδρυση του πρώτου Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αίγινα και τη δημοσίευση νομοθετικού άρθρου που απαγόρευε την πώληση και την εξαγωγή των αρχαιοτήτων (1829)³⁴⁷.

Εικόνα 29. Ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), Πηγή National Historical Museum-Athens
<https://www.nhmuseum.gr> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Επίσης, το 1830 ο Καποδίστριας εξέδωσε εγκύκλιο, που συγκεκριμενοποιούσε διαδικασίες και οδηγίες αποσκοπώντας, μεταξύ άλλων, στη διαμόρφωση συνείδησης στον ελληνικό λαό ως προς την ατομική ευθύνη για την προστασία των αρχαιοτήτων³⁴⁸. Απώτερος στόχος των μέτρων ήταν η εξάλειψη, ή έστω ο περιορισμός, της διακίνησης και της σύλληψης των αρχαιοτήτων που οργιάζαν αυτήν την περίοδο, αλλά δυστυχώς και αργότερα³⁴⁹. Με τη δολοφονία του Καποδίστρια όμως σταμάτησε κάθε παρόμοια κίνηση. Η προσπάθεια θα συνεχιστεί με την έλευση του Όθωνος και την έναρξη της βασιλείας του³⁵⁰.

³⁴⁶ Χαμηλάκης, Γ., ο.π., 109.

³⁴⁷ Πρωτοψάλτης, Ε., *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων κατά τους χρόνους της Επανάστασης και του Καποδίστρια*, αριθ. 29, 'Η έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία, Αθήνα, 1967, 39.

³⁴⁸ Η εγκύκλιος: 1.Ορίζει την καταγραφή των αρχαιοτήτων στο ύπαιθρο ή σε ιδιωτικές συλλογές, 2.Ορίζει τις νόμιμες διαδικασίες για αγορά αρχαιοτήτων από το κράτος ή απαλλοτριώσεις, 3.Απαγόρευε τις ανασκαφές σε αγρούς ή εθνικά ερείπια χωρίς την άδεια της τοπικής αυτοδιοίκησης, 4.Ενημέρωνε τους πολίτες για την αυστηρότητα του νόμου σε περίπτωση αρχαιοκαπηλίας, 5.Ξεκαθάριζε τη μηδενική ανοχή του νόμου απέναντι σε όποιον έβλαπτε τις αρχαιότητες (Κόκκου, Α., *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, 1977, 50).

³⁴⁹ Τα μέτρα του Καποδίστρια δεν ήταν και τόσο αποτελεσματικά, ειδικά όταν τη στιγμή που προσπαθούσε να τα περάσει και να πείσει τους Έλληνες για τη σημασία τους, παραχωρούσε για διπλωματικούς λόγους αρχαιότητες στη Γαλλική αρχαιολογική αποστολή του Μωριά, αφήνοντας νομοθετικά 'παραθυράκια' (Κόκκου, Α., ο.π., 49).

³⁵⁰ Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, Ε., «Ο ρόλος της συνδιάσκεψης του Λονδίνου στην πτώση του Αυγουστίνου Καποδίστρια», *Μνήμων (Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού)*, 10, 1985, 248-269.

2.3. Η περίοδος της βασιλείας του Όθωνος (1833-1863)

Εικόνα 30. Ο Όθων (1815-1867). Πηγή: <http://cms2.niedersachsen.de/portal> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Με την έναρξη της βασιλείας του Όθωνος έφθασε στην Ελλάδα από την Ευρώπη, και ιδιαίτερα από τη Βαυαρία και τον άλλο γερμανόφωνο χώρο, επιστημονικό προσωπικό για να βοηθήσει στην θεσμική και οργανωτική συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους. Από τα πρώτα μέτρα που λαμβάνονται είναι η ίδρυση της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, το 1834, μέλη της οποίας ήταν Έλληνες και Βαυαροί³⁵¹, ενώ την ίδια χρονιά ψηφίζεται και ο πρώτος αρχαιολογικός νόμος, σχέδιο του νομομαθούς και μέλους της αντιβασιλείας Georg Ludwig von Maurer (1790-1872)³⁵². Ο νόμος εμπνευσμένος από την Ιταλική νομοθεσία για τις αρχαιότητες της Ρώμης³⁵³, εκτός από την αποσαφήνιση θεμάτων περί κρατικής ιδιοκτησίας των αρχαιοτήτων και εξαγωγής τους, λαθρανασκαφών κλπ, έθιγε και θέματα αποκατάστασης, συντήρησης και τεκμηρίωσής τους³⁵⁴.

Η προστασία της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς υποστηρίζεται και από τη γενικότερη αρχαιολατρεία από την οποία διαπνέεται ο Όθων αλλά και η Βαυαρική αυλή. Καθοριστική προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε η έλευση, το 1834, του κλασικιστή αρχιτέκτονα και μυστικού σύμβουλου της αυλής του αρχαιολάτρη Λουδοβίκου Α', πατέρα του Όθωνος, στην Αθήνα. Οι προτάσεις που διατυπώνει για την προστασία, αναστήλωση και ανάδειξη των αρχαίων μνημείων και ειδικότερα των μνημείων της Ακρόπολης θα αποτελέσουν τις κατευθυντήριες γραμμές των επεμβάσεων στα μνημεία καθόλη την περίοδο.

Τέλος καθοριστική υπήρξε η ίδρυση, το 1837, με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Βέλιου (1722-1838), της «*Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*» (ΑΕ)³⁵⁵, η οποία στελεχώθηκε από αξιόλογες προσωπικότητες της εποχής³⁵⁶.

³⁵¹ Έφορος διορίστηκε το 1833 ο Α. Weissenburg (1790-1840), αλλά πολύ σύντομα το 1834 αντικαταστάθηκε από τον L. Ross (1806-1859). Υποέφοροι ήταν ο Κυριάκος Πιττάκης (1798-1863) και ο Ιωάννης Κοκκώνης (1796-1864). Ο Ross αν και ταλαντούχος αρχαιολόγος και πρώτος καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, παραιτήθηκε το 1836, μετά από σύγκρουση με το υπουργείο και έντονες διαμάχες με τον Πιττάκη, που τελικά τον αντικατέστησε (Κόκκου, Α., ο.π., 89).

³⁵² Λουκάκη, Α., *Living ruins, value conflicts*, Open University Greece, 2008, 140.

³⁵³ Κόκκου, Α., ο.π. 72.

³⁵⁴ Λουκάκη, Α., ο.π., 140.

³⁵⁵ Ο Βέλιος ήταν Έλληνας από τη Βιέννη με σταδιοδρομία στο εμπόριο και τις χρηματιστηριακές εργασίες και πνευματική καλλιέργεια ο οποίος διέθεσε μεγάλο τμήμα της περιουσίας του για την επανάσταση και την οργάνωση του νέου Ελληνικού κράτους (Καλινδέρης, Κ. *Ο βαρώνος Κων/νος Βέλιος 1772-1838. Η ζωή και η υπέρ του έθνους προσφορά του*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1974).

³⁵⁶ Ο πρώτος οργανισμός είχε πρόεδρο τον Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό (1778-1849), αντιπρόεδρο τον Ιωάννη Κοκκώνη (1796-1864) και γραμματέα τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή (1809-1892). Κάποια από τα μέλη ήταν ο Κυριάκος Πιττάκης (1798-1863) και ο Αυστριακός διπλωμάτης George Christian Gropius (1776-1850).

Εικόνα 31. Ο Κωνσταντίνος Βέλιος (1772-1838). Πηγή: <http://cultureportalweb.uoi.gr> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Εικόνα 32. Σφραγίδα-έμβλημα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πηγή: <http://www.archetai.gr> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Πρόκειται για έναν φορέα με πολύπλευρη και σημαντική δράση στο πεδίο της αρχαιολογίας, αρωγό στο έργο της νεοσύστατης τότε Αρχαιολογικής Υπηρεσίας³⁵⁷. Η ίδρυση της ΑΕ αποτελεί σημείο καμπής για την ελληνική συντήρηση και για την εικόνα των μνημείων της χώρας, αφού συγκροτεί τον κύριο φορέα στο πεδίο των επεμβάσεων αποκατάστασης καθόλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ο έντονος προσανατολισμός της ΑΕ για υλοποίηση εκτενών μνημειακών αποκαταστάσεων, ήταν ξεκάθαρος για τα μέλη της εξαρχής³⁵⁸, για λόγους επίρρωσης και υποστήριξης της υπό διαμόρφωση εθνικής συνείδησης και ταυτότητας αλλά και λόγω της ισχυρής πεποίθησης ότι τα μνημεία θα αποκτούσαν μέσω της συγκεκριμένης οδού μια ολοκληρωμένη και αναγνώσιμη υπόσταση και εικόνα, που θα καθιστούσε της μελέτη και την ερμηνεία τους πολύ πιο εύκολη³⁵⁹.

2.3.1. Εφορεία Ludwig Ross (1834-1836)

Εικόνα 33. Ο Ludwig Ross (1806-1859). Πηγή: <http://pandektis.ekt.gr/pandektis> τελευταία πρόσβαση 13/03/2019

³⁵⁷ Κόκκου, Α., ο.π., 99.

³⁵⁸ Η Α.Ε. ανακοινώνει σχέδια για επεμβάσεις αποκατάστασης για μνημεία εκτός εκείνων της Ακρόπολης, όπως του Θρασύλλου, του Ναού της Αθηνάς Προναίας και του λέοντα της Χαιρώνειας (Μαλλούχου-Tufano, Φ., *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεότερη Ελλάδα (1834-193)*. Το έργο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, β' εκδ., 2008, 31).

³⁵⁹ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 30.

Ο Γερμανός αρχαιολόγος και φιλόλογος L. Ross (1806-1859) αναλαμβάνει την Εφορεία Αρχαιοτήτων τον Σεπτέμβριο του 1834 για σύντομο χρονικό διάστημα εξαιτίας προστριβών που θα τον αναγκάσουν να αποχωρήσει πρόωρα από την υπηρεσία³⁶⁰. Κατά τη σύντομη θητεία του ο Ross προσπαθεί να συγκροτήσει αρχαιολογικές συλλογές μέσα από την περιήγησή του στην ελληνική επικράτεια³⁶¹ και να επανδρώσει την κεντρική υπηρεσία με τεχνικό προσωπικό, κυρίως γλύπτες-εκμαγείς-συντηρητές³⁶². Φυσικά το κύριο βάρος των προσπαθειών του εστιάζεται στα μνημεία της Ακρόπολης, όπου ο ίδιος διενεργεί ανασκαφές και αποκαταστάσεις³⁶³.

Οι επεμβάσεις στα μνημεία της Ακρόπολης τα οποία βρίσκονταν σε ερειπιώδη κατάσταση³⁶⁴ ξεκινούν με υπεύθυνο για τον σχεδιασμό των εργασιών τον αρχιτέκτονα της βασιλικής αυλής Leo von Klenze (1784-1864), ο οποίος είχε εμπειρία και αντίστοιχο έργο στη Βαυαρία. Οι προτάσεις του, τις οποίες υπέβαλλε στην Αντιβασιλεία μέσω υπομνημάτων, υποκινούμενος από την έντονη ανησυχία του για την τύχη των μνημείων³⁶⁵ αλλά και από προσδοκίες πρόσδοσης δόξας στον νεότευκτο ηγεμόνα, περιλάμβαναν την απομάκρυνση ανεπιθύμητων μεταγενέστερων στοιχείων χωρίς αρχαιολογικό ή καλλιτεχνικό ενδιαφέρον το οποίο οριζόταν βάσει των κλασικών μέτρων, καθώς και την ανάδειξη των μνημείων της Ακρόπολης μέσω της αποκατάστασής τους, με γνώμονα τη διατήρηση του ερειπιώδους χαρακτήρα του βράχου³⁶⁶, με αποκαλύψεις και αποκαταστάσεις των μνημείων, αρχικά του Παρθενώνα και στη συνέχεια του Ερεχθείου και των Προπυλαίων. Τέλος, ο von Klenze πρότεινε την κατασκευή μουσείου εντός του βράχου και την αποκατάσταση του αρχαίου εδάφους³⁶⁷.

Εικόνα 34. Η Ακρόπολη στο τέλος της περιόδου της βασιλείας του Όθωνα. Πηγή: <http://www.dinfo.gr> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Οι πρώτες εργασίες στην Ακρόπολη ξεκινούν το 1834 με απομάκρυνση των επιχώσεων, και κατεδάφιση των μεταγενέστερων οχυρώσεων που βρίσκονταν στα Προπύλαια³⁶⁸.

³⁶⁰ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 47, σημ. 30.

³⁶¹ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 20.

³⁶² Βλέπε εδώ παρακάτω, υποκεφάλαιο 2.3.3.

³⁶³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 20

³⁶⁴ Για πληροφορίες σχετικά με τις κατά καιρούς διαφορετικές χρήσεις των μνημείων της Ακρόπολης και τις καταστροφές που είχαν υποστεί βλέπε: Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 20.

³⁶⁵ Ο von Klenze αμέσως διαπίστωσε την εγκατάλειψη των αρχαιολογικών χώρων στην Ελλάδα μετά από την επίσκεψή του σε κάποιους από αυτούς όπως την Τίρυνθα, τις Μυκήνες, της Αίγινα κλπ. Ειδικότερα για την τύχη των μνημείων στο βράχο της Ακρόπολης, αγωνιούσε περισσότερο αφού γινόταν συχνά μάρτυρας των κινδύνων που διέτρεχαν σε καθημερινή βάση, είτε λόγω της χρήσης της Ακρόπολης ως φρούριο, είτε λόγω της απογύμνωσής τους από τους επισκέπτες (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 17).

³⁶⁶ Jokilehto, J., ο.π., 154.

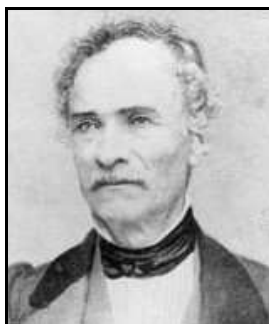
³⁶⁷ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 17.

³⁶⁸ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 19.

Συστηματικές εργασίες ξεκινούν το 1835, όχι με την αναστήλωση του Παρθενώνα, όπως είχε προγραμματιστεί³⁶⁹, αλλά με την επανατοποθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών του ναού της Αθηνάς Νίκης που είχαν μόλις έρθει στο φως³⁷⁰. Οι επεμβάσεις αποκατάστασης του ναού ξεκίνησαν τον Δεκέμβριο του 1835 και διήρκεσαν μέχρι τον Μάιο του 1836³⁷¹. Για την εκτέλεσή τους χρησιμοποιήθηκε σωζόμενο αυθεντικό υλικό, αλλά έγιναν και προσθήκες με νέο επεξεργασμένο υλικό για απόδοση των αρχιτεκτονικών μορφών, για τη συμπλήρωση κενών και την αντικατάσταση φθαρμένων μελών³⁷². Ως μέσο σύνδεσης των αρχιτεκτονικών στοιχείων χρησιμοποιήθηκαν σιδερένιοι σύνδεσμοι³⁷³ και σε αισθητικό επίπεδο έγινε σχηματοποίηση στις βάσεις των κιόνων, ενώ οι επιφάνειες των συμπληρώσεων στους κορμούς τους παρέμειναν λείες, χωρίς ραβδώσεις³⁷⁴.

Η αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης, στόχος της οποίας ήταν η ανάκτηση της αρχικής κατασκευής ο οποίος και επετεύχθη, αντικατοπτρίζει τις αντιλήψεις του von Klenze. Την ίδια στιγμή όμως, το πρόγραμμα καθορίζεται από την έλλειψη γνώσης του συστήματος δόμησης της ελληνικής κλασικής αρχιτεκτονικής και προκύπτει λανθασμένη τοποθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών στο μνημείο και απουσία της αυθεντικής δομής³⁷⁵. Το δυστύχημα είναι ότι η πρακτική αυτή, η τυχαία δηλαδή τοποθέτηση διάσπαρτων μελών στη δομή των μνημείων, έκτοτε καθιερώθηκε³⁷⁶ και το γεγονός αυτό παράλληλα με τη χρήση πολλών διαφορετικών υλικών, συνέβαλλαν στη δημιουργία μιας συγκεχυμένης τελικής εικόνας.³⁷⁷

2.3.2. Εφορεία Κυριακού Πιττάκη (1836-1863)

Εικόνα 35. Ο Κυριάκος Πιττάκης (1798-1863). Πηγή: <http://www.arcchetai.gr> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

³⁶⁹ Λόγω έλλειψης του απαραίτητου ανυψωτικού εξοπλισμού που αναμενόταν να καταφθάσει από τη Βαυαρία, δεν ήταν δυνατό να ξεκινήσει το αναστηλωτικό έργο από τον Παρθενώνα (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π.,20).

³⁷⁰ Με την κατεδάφιση των οχυρώσεων στα Προπύλαια αποκαλύφθηκαν τα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού. (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 21).

³⁷¹ Οι επεμβάσεις συμπεριέλαβαν την αναστήλωση της βόρειας κινοστοιχίας και τριών κιόνων της Δυτικής πλευράς με τα υπερκείμενα επιστύλια, την ανασυναρμολόγηση του βόρειου τοίχου και των πεσσών της εισόδου του ναού ως το ύψος των επιστυλίων και την τοποθέτηση της πρώτης πλάκας της φατνωματικής οροφής του προνάου. Παράλληλα, αναστηλώθηκαν ο νότιος τοίχος κατά το ήμισυ και ο δυτικός τοίχος ως το ύψος περίπου του 7^{ου} δόμου (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π.,22).

³⁷² Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π.,26.

³⁷³ Το κυρίαρχο υλικό για τις αντικαταστάσεις ήταν ο πωρόλιθος και σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις, το μάρμαρο (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π.,26).

³⁷⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π.,26.

³⁷⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 25.

³⁷⁶ Σε αυτό συνέβαλλαν οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες και η βιασύνη με την οποία πραγματοποιούνταν οι επεμβάσεις (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 25).

³⁷⁷ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 26.

Το 1836 και υπό την εφορεία του Κ. Πιττάκη, ο οποίος διαδέχθηκε τον Ross, ξεκινά μια νέα περίοδος επεμβάσεων στα μνημεία της Ακρόπολης. Ο Κυριάκος Πιττάκης, είχε γεννηθεί στην Αθήνα το 1798 και σπουδάσει στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας. Το 1832 διορίστηκε επιστάτης των αρχαιοτήτων της Αθήνας και το 1833 υποέφορος Στερεάς Ελλάδας με έδρα την Αθήνα. Ήταν συνιδρυτής της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας, της οποίας διετέλεσε γραμματέας και αντιπρόεδρος και είχε αναλάβει σχεδόν εξ ολοκλήρου την έκδοση της *Αρχαιολογικής Έφημερίδος*, που κυκλοφόρησε τότε για πρώτη φορά. Ο Πιττάκης διορίστηκε επισήμως Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων στις 31 Δεκεμβρίου 1848 και διατήρησε τη θέση αυτή έως την ημέρα του θανάτου του, στις 23 Οκτωβρίου 1863³⁷⁸.

Ο Πιττάκης εισηγήθηκε το νέο αναστηλωτικό πρόγραμμα για τα μνημεία της Ακρόπολης, με άξονα την αναστήλωση του Παρθενώνα. Συγκεκριμένα, το πρόγραμμα προέβλεπε τη συνέχιση των κατεδαφίσεων των μεταγενεστέρων προσθηκών στον Βράχο, την έναρξη εργασιών αποκατάστασης της κλίμακας ανόδου στα Προπύλαια και τη διεξαγωγή ανασκαφών στην περιοχή μεταξύ Προπυλαίων, Παρθενώνα και Ερεχθείου, με την ελπίδα ανεύρεσης ελλειπόντων στοιχείων των μνημείων³⁷⁹. Πράγματι, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών ήρθε στο φως πληθώρα αυθεντικού υλικού, στοιχείων του γλυπτού διακόσμου και αρχιτεκτονικών μελών, που επέτρεψαν στον Πιττάκη να προβεί σε εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες στο Ερέχθαιο (1837-1840), σε συμπληρωματικές αναστηλώσεις στον ναό της Αθηνάς Νίκης καθώς και εργασίες στερέωσης στον Παρθενώνα με εκτεταμένες επεμβάσεις στους κίονες του περιστυλίου και στους πλάγιους τοίχους του σηκού. Η τελευταία αναστηλωτική επέμβαση της περιόδου στην Ακρόπολη υπό τον Πιττάκη είναι η επένδυση της εξωτερικής δυτικής όψης της Πινακοθήκης με την επανάχρηση λίθων από μεταγενέστερες κατασκευές που είχαν κατεδαφιστεί. Πρόκειται για μια εξαιρετικά παρεμβατική κίνηση που είχε ως αποτέλεσμα τη ριζική αλλοίωση της όψης του βάρου της Πινακοθήκης³⁸⁰.

Από τις εργασίες της περιόδου Πιττάκη αξίζει ιδιαίτερα να μνημονευτούν η επανατοποθέτηση στην αρχική της θέση της 4^{ης} Καρυάτιδας, η οποία είχε καταπέσει κατά τη δεύτερη πολιορκία της Ακρόπολης³⁸¹, Επίσης η τοποθέτηση στην αρχική της θέση, στο διάστημα 1846-1847, στα πλαίσια επιμέρους αναστηλωτικού προγράμματος της νότιας πρόστασης του Ερεχθείου, της 6^{ης} Καρυάτιδας, μετά από προηγούμενη συντήρησή της από τον Giovanni Andreoli³⁸² με συγκόλληση των θραυσμάτων της, τα οποία είχαν ανευρεθεί σε ανασκαφή του Πιττάκη το 1837, καθώς και η τοποθέτηση στην Πρόσταση των Κορών του εκμαγείου της 3^{ης} Καρυάτιδας, που είχε αποσταλεί από το Βρετανικό Μουσείο.

Η αποτίμηση σε βάθος χρόνου, των αναστηλωτικών επεμβάσεων στα μνημεία της Ακρόπολης κατά την οθωνική περίοδο φέρει θετικό πρόσημο όσον αφορά την εικόνα που προσδίδει στα μνημεία του Βράχου και αρνητικό όσον αφορά τον τρόπο επέμβασης. Οι επεμβάσεις Πιττάκη χαρακτηρίζονται από ενθουσιασμό, αλλά και από ερασιτεχνισμό και εμπειρισμό, λόγω άγνοιας των περίπλοκων ζητημάτων των επεμβάσεων, αλλά και έλλειψης εξειδικευμένου τεχνικού και επιστημονικού προσωπικού και τεχνικών μέσων και υλικών.

³⁷⁸ Κόκκου, Α., ο.π., 87-89.

³⁷⁹ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 27.

³⁸⁰ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 35.

³⁸¹ Η επανατοποθέτηση της Καρυάτιδας σε αυτή τη φάση συνδέεται άμεσα με την παρουσία του γλύπτη-συντηρητή Μ. Imhoff (βλ. παρακάτω 2.3.3.2.). Σχετικά με τις αναστηλωτικές επεμβάσεις στο Ερέχθαιο, βλ. Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 35.

³⁸² Την υλοποίηση και το κόστος της αναστηλωτικής επέμβασης ανέλαβε η Legation de France μέσω του Alexis Paccard 1813-1867 (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., ο.π., 33). Για τον Andreoli, βλ. παρακάτω 2.3.3.3.

Στις επεμβάσεις δεν ακολουθείται ένα πρόγραμμα με προκαθορισμένα όρια και δεν επικρατεί ο οιοσδήποτε προβληματισμός σχετικά με την ορθή διαχείριση και αξιοποίηση του αρχαίου υλικού. Κατά την αναστήλωση των μνημείων ενσωματώνονται στην αρχαία δομή τα διαθέσιμα υλικά, όπως αργολιθοδομή ή τούβλα, τα οποία χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα για στατικούς λόγους. Τα ίδια υλικά αλλά και ό, τι άλλο διαθέσιμο υπάρχει—ακόμη και κορμοί δένδρων-γεμίζουν τα εσωτερικά κενά των τοιχοποιιών³⁸³. Αρχαία μαρμάρινα μέλη απολαξεύονται, προκειμένου να ανατοποθετηθούν στην αρχαία δομή, με εξαίρεση τους κίονες του Παρθενώνα, οι οποίοι συμπληρώνονται με τούβλα και έτσι προστατεύονται από τις απολαξεύσεις. Στο Ερέχθειο και στον Ναό της Αθηνάς Νίκης οι κίονες συναρμόζονται με αράβδωτους σφονδύλους από νέο μάρμαρο. Τέλος, τα αρχαία μέλη διακρίνονται από τις νέες προσθήκες μέσω αναγραφής των ημερομηνιών τοποθέτησής τους, σύμφωνα με επιταγή του von Klenze³⁸⁴.

2.3.3. Οι πρώτοι καλλιτέχνες-συντηρητές

2.3.3.1. B.K. Heller

Με την εγκαθίδρυση του βασιλείου στην Ελλάδα ιδρύονται διάφοροι φορείς και καταφθάνει και το απαραίτητο προσωπικό για να στελεχώσει τους φορείς αυτούς του νέου ελληνικού κράτους. Το Μηχανικό Σώμα του στρατού ήταν ένας από τους σημαντικότερους φορείς που ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή³⁸⁵ και ο λοχίας B.K. Heller, που είχε στρατολογηθεί στο Σώμα, λόγω της ιδιότητάς του ως καθηγητή γλυπτικής στην Πολυτεχνική Σχολή της Νυρεμβέργης απασχολήθηκε για ένα χρονικό διάστημα στις εργασίες που μόλις είχαν ξεκινήσει στην Ακρόπολη. Ο Heller το 1835 εργάστηκε στις αναστηλωτικές εργασίες των μνημείων της Ακρόπολης φέροντας τον τίτλο ‘συντηρητής’ εκτελώντας σχέδια του αρχιτέκτονα Schaubert (1804-1860)³⁸⁶. Κύρια καθήκοντα του Heller ήταν η περισυλλογή και η ταξινόμηση διάσπαρτων μαρμάρινων μελών και η διαλογή αρχαίων αρχιτεκτονικών στοιχείων, που είχαν ενσωματωθεί σε μεταγενέστερες κατασκευές, με απώτερο σκοπό τη μελλοντική επανατοποθέτησή τους στα ιστάμενα μνημεία³⁸⁷. Η παρουσία του Heller στην προστασία των αρχαίων μνημείων της χώρας φαίνεται να ήταν σύντομη (1835-1836) και χωρίς κάποια ιδιαίτερη συμβολή στο πεδίο της συντήρησης.

2.3.3.2. Max Ernest Imhoff

Ο Ελβετός γλύπτης Max Ernest Imhoff είχε προσληφθεί το χρονικό διάστημα μεταξύ 1835-36 από την ελληνική κυβέρνηση με μεγάλες προσδοκίες ειδικά για να κάνει συντήρηση³⁸⁸ και με μια συμφέρουσα οικονομική συμφωνία για τον ίδιο, αφού είχε το δικαίωμα να

³⁸³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 38.

³⁸⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 40.

³⁸⁵ Το Μηχανικό Σώμα με ημερομηνία ίδρυσης 28/08/1829, ουσιαστικά συγκροτήθηκε το 1833 και ήταν ένα σώμα ελάχιστα ή και καθόλου μαχητικό. Αποστολή του ήταν η σύνταξη μελετών και σχεδίων για κατασκευή, συντήρηση και βελτίωση οχυρωματικών έργων, στρατιωτικών και δημοσίων κτηρίων, γεφυρών, οδών και λοιπών κατασκευών επίβλεψη και εκτέλεσή τους (Μάουρερ, Γκ. Λ., *Ο Ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα, 1976, 562).

³⁸⁶ Ο ίδιος αυτοαποκαλείται ‘συντηρητής’ στο βιβλίο που γράφει μετά τη σύντομη συμμετοχή του στις εργασίες στα μνημεία της Ακρόπολης (Heller, B.K., *Ausgrabungen auf zu Athen 1835 bis 1837 gezeichnet und beschrieben*, Nürnberg Der Text ist Handschriftlich, Nürnberg, 1852).

³⁸⁷ Heller, B.K., ο.π.

³⁸⁸ ΓΑΚ, Φάκελος, 3457, Αρχαιολογική Υπηρεσία, Αρχείο Γραμματείας ΥΕΔΕ, 1833-1848, *Χρηματικά Εντάλματα: Απόφαση διορισμού Imhoff*, Αθήνα, 24/12-/05/01/ 1835-36.

αναλαμβάνει ιδιωτικά έργα³⁸⁹. Καθήκοντά του ήταν η συντήρηση των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και της γλυπτικής των αρχαίων μνημείων της Ακρόπολης, καθώς και η διδασκαλία των τεχνών της λιθοξοΐας και της ζωγραφικής στους Έλληνες³⁹⁰.

Ο ερχομός του Ελβετού γλύπτη προκάλεσε θετικά συναισθήματα στην τοπική κοινωνία που είχε κι εκείνη μεγάλες προσδοκίες από τον ξενόφερτο καλλιτέχνη, όπως αποτυπώνει ο τύπος της εποχής³⁹¹. Δυστυχώς, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα τα περιεχόμενα των δημοσιευμάτων σχετικά με τον ίδιο και το έργο του, σκιαγραφούν μια αναξίπιστη, τυχοδιωκτική φυσιογνωμία με καιροσκοπικές προθέσεις³⁹². Ένα από τα έργα με το οποίο φαίνεται να ασχολήθηκε ο Imhoff ήταν η συντήρηση μίας Καρυάτιδας³⁹³. Κατηγορήθηκε πάντως ότι δεν ολοκλήρωσε κανένα έργο από εκείνα που του ανατέθηκαν και γενικά ότι δεν ήταν ικανός να ανταπεξέλθει στις αρμοδιότητες και τα καθήκοντά του: «*Κάποιος λιθοξόος όνομαζόμενος Ινκόφ, ήλθε πρό ηδὴ ἑνὸς ἔτους εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀμέσως ὅπου ἐπάτησεν εἰς τὸ ἔδαφός μας ἐλάμβανε καὶ τὸν μισθὸν του, πρὸς δραχμὰς 350 τὸ μῆνα. Δὲν ἐργάζετο ὅμως διότι ὡς ἔλεγε, δὲν εἶχε πάρει μαζὶ του τὰ ἐργαλεῖα του...*»³⁹⁴. Το 1837 ο Imhoff αποχωρεῖ από τη χώρα επικαλούμενος τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες και το βαρὺ κλίμα και δεν επιστρέφει ποτέ³⁹⁵. Παρά την άγωνα συνεργασία, ο Imhoff ευθύνεται για την παρουσία δύο ανθρώπων των οποίων η συμβολή στη συντήρηση των αρχαίων μνημείων στη χώρα μας έχει θετικό πρόσημο, των G. Andreoli και A. Franchini.

2.3.3.4. G. Andreoli και A. Franchini

Ο μαρμαρογλύπτης Giovanni Andreoli (ή Ιωάννης Ανδριόλης) και ο εκμαγέας-τυπωτής και προπλάστης Antonio Franchini (ή Αντώνιος Φραγκίνης)³⁹⁶, ήταν οι δύο Ιταλοί βοηθοί του Imhoff, που τον ακολούθησαν από την Ιταλία στην Ελλάδα. Από τους δύο, σημαντικό έργο στο πεδίο της συντήρησης επιτέλεσε ο Andreoli που παρέμεινε στην Ελλάδα έως το 1844³⁹⁷. Ο Andreoli εργάστηκε στα μνημεία της Ακρόπολης, σε μνημεία της Αθήνας, όπως στο μνημείο του Θρασύλλου (1838), και σε μνημεία της ευρύτερης ελληνικής επικράτειας, όπως στον Λέοντα της Χαιρώνειας³⁹⁸.

³⁸⁹ Με την προϋπόθεση ότι θα εκτελούσε τα έργα σε συμφέρουσες τιμές. Ο Imhoff, ήταν καλοπληρωμένος για τα δεδομένα της εποχής με ετήσιο μίσθωμά 2800 δρχ. και επιπλέον μίσθωμα 800δρχ. ετησίως για οικία και 600 δρχ. ετησίως για οδοιπορικά. (ΓΑΚ, Φάκελος 3457, Αρχαιολογική Υπηρεσία, Αρχείο Γραμματείας ΥΕΔΕ, 1833-1848, *Χρηματικά Εντάλματα: Απόφαση του Όθωνος για πρόσληψη του Ινχοφ*, Αθήνα, 24/12-/5/1/ 1835-36).

³⁹⁰ *Ελληνικός Ταχυδρόμος* Αρ. Φ. 26, 18/08/1836, 124.

³⁹¹ *Ελληνικός Ταχυδρόμος* Αρ. Φ. 26, 18/08/1836, 124.

³⁹² *Αθηνά*, Αρ. Φ. 439, *Διάφορα* (άρθρο χωρίς τίτλο) 26/05/1837, 1767.

³⁹³ Συγκεκριμένα στο πίσω μέρος του λαιμού της, σε μία από τις πλεξούδες της) και στο βάθρο της (Παπανικολάου, Α., *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1987)*, Τόμος 2, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, ΥΣΜΑ, Απόδοση Αναστηλωτικών Έργων Ακρόπολης, Αρ. 1, Αθήνα, 2012, 608).

³⁹⁴ *Αθηνά*, Αρ. Φ. 439, 26/05/1837, 1767.

³⁹⁵ Το 1837, του χορηγείται αποζημίωση 700δρχ. για μετάβαση στην πατρίδα του, λόγω της σκληρής δουλειάς και του ανυπόφορου Ελληνικού κλίματος (ΓΑΚ, Φάκελος, 3458, Αρχ/κή Υπηρεσία, Αρχείο Γραμματείας ΥΕΔΕ, 1833-1848, *Χρηματικά Εντάλματα: Μισθοδοσία-Εξόδα*, Αθήνα, 20/7-01/08/1838).

³⁹⁶ ΓΑΚ, Φάκελος, 3457, Αρχ/κή Υπηρεσία, Αρχείο Γραμματείας ΥΕΔΕ, 1833-1848, *Χρηματικά Εντάλματα*, Αθήνα, 14-26/07/1836.

³⁹⁷ Τελευταία καταγραφή συνεργασίας του Andreoli με το Ελληνικό κράτος είναι του 1844 (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1844, Ακροπόλεως, Α.Π. 20121, Α.Δ. 2011, 30/09/1844).

³⁹⁸ «Μνημείο Θρασύλλου», *Αιών*, Αρ. Φ. 1132, 27/01/1851, 4, (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1840, Ακροπόλεως, χωρίς Α.Π. (χωρίς Α.Δ.), Ιανουάριος 1840).

Οι ικανότητες του Andreoli και η ποιότητα του έργου του αναγνωρίστηκαν αμέσως από τον Πιττάκη, ο οποίος είχε μεσολαβήσει προκειμένου να παραμείνει ο Andreoli στη χώρα. Με τις γεμάτες επαίνους για την προσωπικότητα και το έργο του Ιταλού μαρμαρογλύπτη επιστολές του προς το υπουργείο, ο Πιττάκης φρόντιζε να υπενθυμίζει συνεχώς ότι ο Ιταλός ήταν αναντικατάστατος³⁹⁹ προσπαθώντας να καλύψει έτσι την έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού που η χώρα αντιμετώπιζε⁴⁰⁰.

Ο Andreoli το 1843 σε συνεργασία με τον Πιττάκη στερέωσε και συμπλήρωσε ελλειπόντα τμήματα σε ένα από τα αετώματα του Παρθενώνα, με την τεχνική της ενσωμάτωσης σιδερένιων και μολύβδινων στοιχείων⁴⁰¹ και τη χρήση ασβεστοκονιάματος⁴⁰². Επίσης, μεταξύ 1846-47 συντηρεί την 6^η Καρυάτιδα, ώστε αυτή να επανατοποθετηθεί στην αρχική της θέση στη Νότια πρόσταση του Ερεχθείου και συμπληρώνει το κατώτερο τμήμα του κορμού της και το κεφάλι της με νέο λαξευμένο από τον ίδιο μάρμαρο⁴⁰³. Τέλος, ο Andreoli αναλάμβανε την κατασκευή εκμαγείων⁴⁰⁴, με κύρια υλικά για την κατασκευή τους κερί και γύψο⁴⁰⁵ και κατασκεύαζε ακόμα και κιβώτια για την ταξινόμηση των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών κατά τις εργασίες τακτοποίησης του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης⁴⁰⁶.

Ο Andreoli εργάστηκε με προθυμία, επιμέλεια και εντιμότητα, καταφέροντας να εμπνεύσει εμπιστοσύνη και να χτίσει μια γόνιμη συνεργασία με τον Πιττάκη, ο οποίος τον υπερασπίστηκε ακόμα και όταν κατηγορήθηκε ότι είχε προκαλέσει ζημιές στις αρχαιότητες εξαιτίας των αλλεπάλληλων εκμαγείων που κατασκεύαζε⁴⁰⁷.

³⁹⁹ Αιτήματα Πιττάκη για παράταση της άδειας παραμονής του Andreoli στην Ελλάδα, προς το ΥΕΔΕ (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1841, Ακροπόλεως, Α.Π. 1056, Α.Δ. 54, Αθήνα, 1841, Κιβ. 517^α 1843, Ακροπόλεως Α.Π. 1860, Α.Δ. 872, 01/08/1843, Κιβ. 517^α 1844, Ακροπόλεως, Α.Π. 1974, Α.Δ. 981, 03/01/1844).

⁴⁰⁰ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π.,38.

⁴⁰¹ «Τῇ 17ῃ τοῦ παρελθόντος Φεβρουαρίου ἐζήτησα διὰ τῆς ὑπ' Ἀριθ. 12598 ἀναφορὰς μου τὴν ἔγκρισιν ἑκατὸ δραχμῶν διὰ νὰ ἐξασφαλισθῶσιν τὰ δύο ἐτοιμόρροπα ἐντὸς τοῦ αετώματος τοῦ Παρθενῶνος γεῖσα καὶ τῶν δύο ὑπ' αὐτῶν διατηρούμενα ἀγάλματα...» (Αίτημα του Κ. Πιττάκη προς την κεντρική υπηρεσία, ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1843, Ακροπόλεως, Α.Π. 1856, Α.Δ. 858, Αθήνα, Ιούλιος 1843).

⁴⁰² ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1843, Ακροπόλεως, Α.Π. 1891, Α.Δ. 908, Αθήνα, 14/12/1843.

⁴⁰³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π.,33.

⁴⁰⁴ ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1844, Ακροπόλεως, Α.Π. 27661, Α.Δ. 2011, Αθήνα, 03/09/1844.

⁴⁰⁵ ΓΑΚ, Φάκελος, 3457, Αρχ/κή Υπηρεσία, Αρχείο Γραμματείας ΥΕΔΕ, 1833-1848, *Χρηματικά Έντάλματα*, Αθήνα, 20/06/1837 και *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, Αρ. Φ. 26, 18/08/1836, 124

⁴⁰⁶ ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1843, Ακροπόλεως, Α.Π. 1286, Α.Δ. 789, Αθήνα, 24/02/1843.

⁴⁰⁷ ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1844, Ακροπόλεως, Α.Π. 27661, Α.Δ. 2011, Αθήνα, 30/09/1844).

Ο Πιττάκης σπεύδει να υπερασπίσει τον Andreoli εγγράφως, υποστηρίζοντας ότι τα μόνα εκμαγεία που έκανε ο γλύπτης ήταν εκείνα που βρίσκονταν στο αγγλικό μουσείο, στην αυστριακή πρεσβεία και στην πρεσβεία της Πρωσίας (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 517^α 1844, Ακροπόλεως, Α.Π. 20121, Α.Δ. 1066, Αθήνα, 12/10/1844).

2.4. Xavier Landerer - Ξαβέριος Λάνδερερ (1809-1885): Ο πρώτος επιστήμων αρχαιομέτρης της νεώτερης Ελλάδας

Εικόνα 36. Ο Xavier Landerer (1809-1885). Πηγή: <http://www.jupiter.chem.uoa.gr> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Την περίοδο αυτή ξεκινά μια συνεργασία που θα σηματοδοτήσει την ελληνική συντήρηση και αρχαιομετρία, εκείνη του Κυριάκου Πιττάκη και του Xavier Landerer (ή Ξαβέριος Λάνδερερ) του Βαυαρού γιατρού και αρχιφαρμακοποιού της Οθωνικής αυλής. Ο Landerer συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων Ευρωπαίων επιστημόνων, που ήρθαν στη χώρα για να συνεπικουρήσουν στην οργάνωση του ελληνικού κράτους. Ήταν ο πρώτος άνθρωπος στην Ελλάδα που ακολούθησε μια επιστημονική οδό στο πεδίο της μνημειακής προστασίας, με ένα σημαντικό μέρος του έργου του να αποτελεί μια πρόωπη προσέγγιση στο πεδίο της επιστημονικής συντήρησης και της αρχαιομετρίας.

Ο Landerer είχε γεννηθεί στο Μόναχο το 1809 και ήταν διδάκτωρ της Φιλοσοφίας των Φυσικών Επιστημών και της Ιατρικής. Στην Ελλάδα ήρθε το 1833 και εκτός από στρατιωτικός φαρμακοποιός του βασιλιά, ήταν ο πρώτος καθηγητής Χημείας του νέου ελληνικού κράτους και από τους πρώτους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1875)⁴⁰⁸. Επίσης, δίδαξε αμισθί στο Σχολείο των Τεχνών (Πολυτεχνείο) μεταξύ των ετών 1844-1868⁴⁰⁹.

Εικόνα 37. Ο Landerer με τους βοηθούς του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πηγή: <http://www.jupiter.chem.uoa.gr> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

⁴⁰⁸ Προσελήφθη για πρώτη φορά ως έκτακτος καθηγητής της Γενικής Χημείας και της Πειραματικής Φυσικής στις 14 Απριλίου 1837, έγινε τακτικός καθηγητής στις 11/01/1838 και απολύθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 ως αλλοδαπός. Επαναπροσλήφθηκε στις 12/09/1844 ως τακτικός καθηγητής της Φαρμακευτικής Χημείας και Συνταγολογίας και παράλληλα της Βοτανικής. Παραιτήθηκε για λόγους υγείας στις 27/01/1869 και επέστρεψε στις 26 /06/1875 ως επίτιμος καθηγητής (Στεφάνου, Μ., *Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών. Έκατονταετηρίς 1837-1937, Έκατονταετηρίς Ίστορία τής Φυσικομαθηματικής Σχολής*, Έν Αθήναις, εκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1948, 7-8).

⁴⁰⁹ Κανδήλης, Ι., «Λάνδερερ Ξαβέριος (1809-1895)», 2009 [online] <https://argolikivivliothiki.gr> τελευταία πρόσβαση 26/07/2017.

Ήταν μια εκ φύσεως πολυσχιδής προσωπικότητα με πολυδιάστατο επιστημονικό και συγγραφικό έργο, το οποίο περιλάμβανε μελέτες ιατροφαρμακευτικού ενδιαφέροντος και μελέτες που σχετίζονταν με τον φυσικό πλούτο της Ελλάδας⁴¹⁰. Ο Landerer επεδίωξε με δική του πρωτοβουλία να μεταδώσει την επιστημονική γνώση σε κύκλους πέρα από τους φοιτητικούς⁴¹¹, ενώ συνέγραψε μερικά από τα πρώτα διδακτικά βιβλία του χημικού κλάδου⁴¹². Επιπλέον, ήταν ένας άνθρωπος αγαπητός και δημοφιλής, με συμβολή όχι μόνο στην αναβάθμιση του επιπέδου των θετικών επιστημών στην Ελλάδα, αλλά και στην αντιμετώπιση ζητημάτων δημόσιας υγείας του ελληνικού λαού⁴¹³, όπως προκύπτει και μέσα από δημοσιεύματα της εποχής⁴¹⁴.

Η ενασχόληση του Landerer με την αρχαιομετρία και τη συντήρηση των αρχαίων μνημείων και των έργων τέχνης ξεκινά μέσα από τη συνεργασία του με τον Κυριάκο Πιττάκη και την ΑΕ και αν και συστηματική, έχει γίνει λιγότερο γνωστή. Ο Πιττάκης, που είχε αντιληφθεί ότι η εξέλιξη της πρωτοεμφανιζόμενης τότε στην Ελλάδα αρχαιολογικής έρευνας θα συνδεόταν άμεσα με τις θετικές επιστήμες, διέθεσε στον Landerer, ένα πρόσωπο εμπιστοσύνης για τον ίδιο⁴¹⁵, πρωτόλειο ανασκαφικό υλικό της Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων για μελέτη.

Έτσι, ο Landerer «εισβάλλει» στο πεδίο της θεωρητικής αρχαιολογικής έρευνας με την θετική του επιστημονική κατάρτιση, για να θέσει τον σπόρο της επιστημονικής συντήρησης στη χώρα μας. Οι μελέτες και τα συμπεράσματά του είναι οι καρποί των προβληματισμών ενός χαρισματικού, θετικού μυαλού, που εκφράστηκαν για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο και αφορούσαν ζητήματα που στο μέλλον θα απασχολούσαν τους εμπλεκόμενους στο πεδίο της συντήρησης. Μέσα από το δημοσιευμένο έργο του διαγράφεται η μεθοδικότητα με την οποία λειτουργούσε και ο στόχος του για τη σφαιρική τεκμηρίωση της επιστημονικής έρευνας, την οποία δεν στήριζε αποκλειστικά στην άριστη θετική του κατάρτιση στην επιστήμη της χημείας και των ιδιοτήτων των υλικών, αλλά και στη βαθύτατη γνώση που διέθετε της αρχαίας γραμματείας και της ιστορίας: «...γιγνώσκομεν ὅτι οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες ἐγνώρισαν τὴν τέχνην τοῦ χρυσῶνιν διάφορα σώματα...» και συνεχίζει: «...ἐκ τοῦ εἶδους τοῦ χρυσοῦ ὃν μεταχειρίζοντο, παρατηροῦμεν ὅτι καθὼς σήμερον μεταχειρίζομεθα τὰ χρυσόφυλλα οὕτε καὶ τὸ πάλαι ἐχρησίμευαν διὰ τὴν τέχνην τῆς χρυσώσεως. Μάρτυς τούτου εἶναι ὁ Ὅμηρος, ταῦτα λέγων...»⁴¹⁶.

⁴¹⁰ Μελέτες κυρίως για τα ιαματικά νερά της Ελλάδας και τις θεραπευτικές τους εφαρμογές (Landerer, X., «*Ιστορία τῶν Μεθάνων*», *Μέριμνα*, Αρ. Φ. 1320, 08/10/1874, 4 και Landerer, X., «*Περὶ τοῦ ὕδατος τῆς Ἑλένης ἐν Κεγχρεαῖς*», *Αλήθεια* Αρ. Φ. 659, 11/06/1868, 4).

⁴¹¹ Ο Landerer δίδαξε Χημική Τεχνολογία στο Σχολεῖο των Τεχνῶν αμισθί από το 1833 ἔως το 1868 και ὅλα του τα μαθήματα ἦταν ανοιχτά στο κοινὸ για να τα παρακολουθοῦν εκτὸς ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς του και ιδιώτες. (Κανδήλης, Ι., ., «*Λάνδερερ Ξαβέριος (1809-1895)*», ο.π.).

⁴¹² Συγγράμματά του: *Αναλυτικὴ Χημεία (1842)*, *Χημεία Ἀνόργανος (1840)*, *Χημεία Ὀργανικὴ (1842)*, *Ὁδηγία πρὸς παρασκευὴν χημικῶν καὶ φαρμακευτικῶν σκευασμάτων (1857)*, *Ἐγχειρίδιον Ζωολογίας (1844)* καὶ *Ἐγχειρίδιον Συνταγολογίας (1845)*, *Ἐγχειρίδιον Τοξικολογίας (1843)* κλπ, <http://argolikivivliothiki.gr/2009/09/11/1809-1885>, τελευταία πρόσβαση 26/07/2017.

⁴¹³ Ιδιαίτερη μνεῖα ἔχει γίνει στην αυτοθυσία με την οποία συμμετείχε για την αντιμετώπιση επιδημίας πανώλης που χτύπησε τον Πόρο το 1837, <http://argolikivivliothiki.gr/2009/09/11/1809-1885>, τελευταία πρόσβαση 26/07/2017.

⁴¹⁴ *Ἀθηνᾶ*, Ἑσωτερικά, Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος, Αρ. Φ. 427, 10/04/1837, 2.

⁴¹⁵ Γράφει ο Πιττάκης: «...Του νὰ γνωρίζουσι λοιπὸν οἱ Ἕλληνες τὴν φύσιν καὶ τὴν δύναμιν του ὀξειδίου του σιδήρου, του νὰ μεταχειρίζονται ἀντιδραστικὸν τι, ὡς παρατήρησεν ὁ σοφὸς χημικὸς Λάνδερερ, δία νᾶ φαγῶσι τὸ μάρμαρον...» (Λάνδερερ, Ξ., «*Περὶ πιθανῆς ἐγχαράξεως γραμμάτων καὶ ἐπὶ μαρμάρου σημείων διὰ ἐπιθέσεως διαβροτικῶν* [sic] τινὸς μίγματος», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος πρώτη, 4-7, 1840, 7, Ἔτους Β', 429).

⁴¹⁶ Λάνδερερ, Ξ., «*Περὶ ζωγραφικῆς*», στο: *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1838, 100.

Η συνεργασία Landerer-Πιττάκη φαίνεται ότι ξεκίνησε γύρω στο 1838, όταν εμφανίζονται και οι πρώτες δημοσιεύσεις των αποτελεσμάτων της στην Αρχαιολογική Εφημερίδα⁴¹⁷, ενώ ο Landerer συνεχίζει να δημοσιεύει άρθρα και δοκίμιά του σε αυτή τουλάχιστον έως το 1855. Το αντικείμενο της γόνιμης αυτής συνεργασίας υπαγορευόταν κυρίως από ανασκαφικά ευρήματα και ιστάμενα μνημεία και την κατάσταση διατήρησής τους. Τα νέα ερωτήματα που συνεχώς προέκυπταν έπρεπε άμεσα να απαντηθούν, είτε για την καλύτερη διαχείριση των μνημείων, είτε για τη βελτίωση της αναγνωσιμότητας και τη μελέτη τους. Το ερευνητικό έργο του Landerer μπορεί για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, να κατηγοριοποιηθεί ως εξής:

2.4.1. Αρχαιομετρικές έρευνες του Landerer

2.4.1.1. Έρευνα ανασκαφικών ευρημάτων από ταφικά περιβάλλοντα

Μια κατηγορία-πυρήνας στη συνεργασία Πιττάκη-Landerer-ήταν αυτή των ταφικών ευρημάτων. Η συστηματική μελέτη των ταφικών ευρημάτων δεν ήταν τυχαία, αφού το πλούσιο νεκρικό περιβάλλον παρείχε σημαντικές πληροφορίες για τον αρχαίο κόσμο, όπως ανθρωπολογικές, κοινωνικές, καλλιτεχνικές κλπ. Οι κύριοι στόχοι των αναλύσεων του Landerer ήταν ο προσδιορισμός της χημικής σύστασης των ευρημάτων με απώτερο σκοπό την κατανόηση των αρχαίων τεχνολογιών και η ταυτοποίησή τους και διασάφηση της αρχικής λειτουργίας τους.

Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η μελέτη του περιεχομένου τυχαίου ευρήματος και συγκεκριμένα λάρνακας από την περιοχή του Αγγέσμου Αττικής, το οποίο συνίστατο από χειρουργικά εργαλεία και κεραμικό σκεύος με κάλυμμα και περιεχόμενο⁴¹⁸. Ο Landerer μελέτησε τα αντικείμενα σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους το 1839 και το 1840. Το 1839 μελετά τα τρία χειρουργικά εργαλεία, έναν καθετήρα, μια μήλη και μια σπάθη (νυστέρι), ώστε να προσδιορίσει τη σύσταση του υλικού κατασκευής τους, το οποίο, σύμφωνα με τις αναλύσεις του, ήταν ο χαλκός. Οι αναλύσεις κατέδειξαν επίσης και την παρουσία προϊόντων διάβρωσης του χαλκού, εξαιτίας της παρατεταμένης παραμονής των ευρημάτων τους σε συνθήκες υψηλής υγρασίας⁴¹⁹.

Το 1840 ακολουθεί η μελέτη του κεραμικού σκεύους με το ενσφράγιστο-κάλυμμα, και του περιεχομένου του και ο συνδυασμός των αποτελεσμάτων των δύο φάσεων της έρευνας: «Εἰς ἐν τῶν τελευταίων φύλλων τῆς ἐφημερίδος ταύτης ἀνέφερον περὶ εὐρέσεως χειρουργικῶν τινῶν ἐργαλείων, ὁμοῦ μετὰ τινὸς πληλίνου ἀγγείου, εἰς ὃ εὐρέθη μῖγμα συνιστάμενον ἐκ τινῶν ρητινῶν, ἀναμφιβόλως χρήσιμον πρὸς ὑποκαπνισμόν ...»⁴²⁰. Στο περιεχόμενο του κεραμικού αγγείου ανιχνεύεται μέσω αντιδραστηρίων, για τα οποία όμως ο Landerer δεν παρέχει πληροφορίες, η παρουσία μαστίχας, ολιβάνου και μιας ακόμα ρητίνης. Πρόκειται για

⁴¹⁷ Η Αρχαιολογική Εφημερίδα, ένα από τα αρχαιότερα αρχαιολογικά περιοδικά και από το 1837 έως το 1860, συντάσσόταν και εκδιδόταν από τον Κ. Πιττάκη, περιείχε τα αποτελέσματα των μελετών από ευρήματα και ανασκαφές της Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων. Από το 1861 και μετά, η έκδοσή της ανατέθηκε στην Αρχαιολογική Εταιρεία [online] <https://www.archetai.gr>, τελευταία πρόσβαση 02/07/2016.

⁴¹⁸ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινῶν χειρουργικῶν ἐργαλείων εὐρεθέντων εἰς ἀρχαίαν λάρνακα», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1837-1839, (1839), 1-3, 144.

⁴¹⁹ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινῶν χειρουργικῶν ἐργαλείων...», ο.π., 144.

⁴²⁰ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινὸς μίγματος χρήσιμου πρὸς ὑποκαπνισμόν», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1840-1843, (1840), 4-7, 429.

θεραπευτικό μείγμα, το οποίο χορηγείτο στους ασθενείς δια μέσου υποκαπνισμού⁴²¹ και είναι ακόμα ένα στοιχείο που επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η λάρνακα ανήκε σε ιατρό⁴²².

Στο ίδιο πλαίσιο ο Landerer μελετά κατ' εντολή του Όθωνος αργυρό αγγείο, που είχε βρεθεί επτασφράγιστο⁴²³ λόγω παρουσίας σκουριάς, στο εσωτερικό μιας ερμητικά κλειστής λάρνακας, η οποία είχε αποκαλυφθεί κατά την εκσκαφή των θεμελίων των πρώτων ανακτόρων το 1836. Ο άργυρος, το υλικό κατασκευής του αγγείου, είχε υποστεί χημικές μεταβολές, λόγω της έκθεσής του στο ταφικό μικροπεριβάλλον και οι επιφάνειές του έφεραν τα αντίστοιχα σημεία φθοράς⁴²⁴, ενώ στο εσωτερικό του αγγείου εντοπίστηκε θυμίαμα για λατρευτικούς σκοπούς από μύρο, λιβάνι και στύραξ⁴²⁵, όπως συμπεραίνει ο Landerer, μετά την υποβολή της εύοσμης ύλης σε πειραματικές διαδικασίες, για τις οποίες δεν παρέχει περαιτέρω πληροφορίες⁴²⁶.

Ο Landerer αναλύει λιπαρή ουσία, που είχε εντοπισθεί σε γυναικεία λάρνακα: «...Αί λάρνακαί τῶν γυναικῶν διακρίνονται ἀπὸ τὰς τῶν ἀνδρῶν διὰ τῶν ἐν αὐταῖς εὕρισκομένων εἰδῶν...»⁴²⁷ επιβεβαιώνοντας μέσω εργαστηριακής ανάλυσης την αρχική του εικασία, ότι επρόκειτο για σαπούνι. Παράλληλα προσδιορίζεται και η μέθοδος παρασκευής του σαπουνιού, η οποία περιλάμβανε την ανάμιξη ελαίου και νίτρου. Επρόκειτο για μια μέθοδο διαφορετική με εκείνη της εποχής του Landerer, η οποία βασιζόταν στη χρήση ποτάσας και αλατιού⁴²⁸. Τέλος, στο ίδιο άρθρο, ο Landerer αναπτύσσει τον προβληματισμό του και τονίζει τη βαρύτητα των πειραματικών μεθοδολογιών για την τεκμηρίωση οποιασδήποτε θεωρίας και θίγει τους κινδύνους που εγκυμονεί η παράλειψή τους⁴²⁹.

Στις γυναικείες λάρνακες συχνά εντοπίζονται αρχαίες καλλυντικές χρωστικές ουσίες, γνωστές ως 'εντρίμματα' (καλλυντικά), δείγματα των οποίων ο Landerer αναλύει. Οι ποικίλες αποχρώσεις, αναλύονται ως προς τη χημική τους σύσταση με απώτερο σκοπό τη διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις χρήσεις τους και την τεχνολογία παρασκευής τους. Αναλυτικότερα, το έντριμμα λευκής απόχρωσης συνίστατο από άργιλο, μια ουσία λευκή και μαλακή που πρόσδιδε στη γυναικεία επιδερμίδα μια στιλπνή λευκότητα, ενώ το κόκκινο έντριμμα ήταν μείγμα λευκού εντρίμματος με σιδηρούχα άργιλο. Ειδικά όσον αφορά στις κόκκινες χρωστικές και συνδυάζοντας πληροφορίες από παλαιότερες έρευνές του, ο Landerer

⁴²¹ Λάνδερερ, Ξ., «Περί τινὸς μίγματος...», ο.π., 429.

⁴²² Λάνδερερ, Ξ., «Περί τινῶν χειρουργικῶν ἐργαλείων...», ο.π., 429.

⁴²³ Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Λάνδερερ: «...ἀγγεῖον ἀκριβέστατα κλεισμένον ὥστε ἐφάνει μᾶλλον μετὰ τοῦ ἐπιπλωματίου συνεννομένον καὶ δὲν ἐδυνήθη νὰ ἀνοιχθῇ κατ' οὐδένα ἄλλον τρόπον εἰμὴ διὰ μικροῦ πριονίου» (Λάνδερερ, Ξ., Χωρίς τίτλο, *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1837-1839, (1839), 1-3, 143).

⁴²⁴ Μετά τις χημικές αναλύσεις που πραγματοποιεί ο Landerer, ανιχνεύεται στις επιφάνειες του αγγείου, υδροχλωρικός άργυρος, ο οποίος σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής, ήταν δυνατό να σχηματιστεί μόνο μέσα από τη μακροχρόνια έκθεσή του σε άλας σε ρευστή μορφή (Λάνδερερ, Ξ., Χωρίς τίτλο, ο.π., 143).

⁴²⁵ Στύραξ ο φαρμακευτικός (*styrax officinalis*): θάμνος από τον κορμό του οποίου βγαίνει ένα είδος ρετσινιού, που χρησιμοποιείτο ως θυμίαμα για λατρευτικούς σκοπούς, στην αρωματοποίηση, τη θεραπευτική και τη μαγεία, κατά την αρχαιότητα και κατά τον μεσαίωνα (<https://www.rodiki.gr/article> τελευταία πρόσβαση 02/07/2016).

⁴²⁶ Λάνδερερ, Ξ., Χωρίς τίτλο, ο.π., 143.

⁴²⁷ Λάνδερερ, Ξ., Χωρίς τίτλο, *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1840-1843, (1840), 4-7.

⁴²⁸ Λάνδερερ, Ξ., Χωρίς τίτλο, ο.π., 4-7.

⁴²⁹ Θα μπορούσε η ουσία αυτή να είναι το προϊόν σήψης ζωικών οργανισμών, οι οποίοι κατά την παραμονή τους μέσα στη γη και παρουσία νερού, δεν σήπονται αμέσως, αλλά μεταβάλλονται σε λιπαρή ύλη γνωστή ως αδιπόκηρος (*adipocire*) (Λάνδερερ, Ξ., Χωρίς τίτλο, ο.π., 4-7).

υπογραμμίζει ότι συνήθως παρασκευάζονταν από πορφύρα και θαλάσσια φυτά⁴³⁰. Η βάση όλων των χρωστικών ήταν ο ανθρακικός μόλυβδος (*ψιμμύθιον*, όπως συνηθιζόταν να λέγεται) με προσθήκη μικρής ποσότητας αργύρου, ενώ απαραίτητα συστατικά για την παρασκευή κάθε εντρίμματος ήταν σύμφωνα με τις έρευνες του Landerer, το νερό και το κόμμιο (ρητίνη που λειτουργούσε ως συνδετικό μέσο). Επίσης, σε όλα τα εντρίμματα είχε ανιχνεύσει ζωική ύλη, η οποία ήταν είτε λεύκωμα αβγών είτε ζωικό πήκτωμα (γέλη), ουσία απαραίτητη για την καλύτερη συνεκτικότητα του τελικού προϊόντος⁴³¹. Όσο για τη μαύρη χρωστική, που χρησίμευε στη βαφή των φρυδιών και βλεφαρίδων και η σκόνη της περιείχε λαμπυρίζοντα μόρια, αυτή, όταν θερμαινόταν ανέδιδε θειώδη οσμή. Το γεγονός αυτό παρακίνησε τον Landerer να προβεί σε περαιτέρω αναλύσεις, οι οποίες κατέδειξαν ότι η χρωστική συνίστατο από θείο και στύμιο⁴³².

Εντυπωσιακά αποτελέσματα έχει έρευνα του Landerer σε λάρνακα τυχαίως ευρεθείσα στην Κέα. Εντός της λάρνακας είχε εντοπισθεί αγγείο κατασκευασμένο από υαλώδη μάζα φαινομενικά άδειο. Όταν όμως με δυσκολία ανοίχτηκε, αποκαλύφθηκε στα τοιχώματα και τον πυθμένα του μάζα σκληρή και μαύρη, αναμεμιγμένη με τίτανο⁴³³ και άμμο, ουσίες που απλώς είχαν πέσει στον τάφο τυχαία⁴³⁴. Κατά την εξέλιξη των αντιδραστηρίων που διεξάγει ο Landerer για την ανάλυση της μαύρης αυτής μάζας, για τα οποία και πάλι δεν παρέχονται πληροφορίες, προς μεγάλη του έκπληξη εξαπολύεται ναρκωτική οσμή, στην οποία ανιχνεύει μέσω περαιτέρω αναλύσεων κώνειο. Τελικά, επρόκειτο για υπολείμματα κωνείου, του δηλητηρίου που χορηγείτο στους γέροντες του νησιού της Κέας κατά την τέλεση εκούσιας ευθανασίας. Ο Landerer παραπέμπει σε αρχαία πηγή για περαιτέρω τεκμηρίωση: «*Περὶ τούτου ἀναφέρει ὁ Αἰλιανός, Ποικίλης Ιστορίας βιβλ. Τρίτον, ξεφ. Αζ': 'Νόμος ἐστὶ κείων, οἱ πάνυ παρ' αὐτοῖς γεγηραότες, ὅπερ ἐπὶ ξενία παρακαλοῦντες ἢ ἐπὶ τινὰ ἐορταστικὴν θυσίαν συνελθόντες καὶ στεφανωσάμενοι, πίνουσι κώνειον ὅταν ἑαυτοῖς συνειδῶσιν, ὅτι πρὸς τὰ ἔργα τὰ τῇ πατρίδα λυσιτελοῦντα ἄχρηστοι εἰσιν, υποπληρούσις δὴ τὴν αὐτοῖς καὶ τῆς γνώμης διὰ τὸν χρόνον...'*»⁴³⁵.

2.4.1.2. Αναλύσεις χρωστικών ουσιών εκτός ταφικού περιβάλλοντος

Η τεχνολογία των αρχαίων χρωστικών εν γένει αποτελούσε την περίοδο αυτή ένα ακόμα αχαρτογράφητο πεδίο της ελληνικής αρχαιολογίας, στο οποίο ο Landerer και οι αρχαιομετρικές του αναλύσεις θα λειτουργούσαν ως πρωτοπόροι ερευνητές. Ο Landerer είχε ήδη αποδείξει εργαστηριακά, ότι κατά την αρχαιότητα ήταν δυνατή η παρασκευή της κυανής χρωστικής με οξειδωμένο χαλκό και ότι οι επιθυμητές αποχρώσεις της παράγονταν με την προσθήκη *ψιμμυθίου*⁴³⁶ για τις ανοιχτόχρωμες και *ελεφάντινου μέλανος*⁴³⁷ για τις

⁴³⁰ Λάνδερερ, Ξ., «Χημική ανάλυσις ενός εντρίμματος», *Αρχαιολογική Έφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1837-1839, (1839), 1-3, 211.

⁴³¹ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ εντρίμματων τῶν ἀρχαίων», *Αρχαιολογική Έφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843, (1840), 330.

⁴³² Στίμμι=αντιμονίτης: θειούχο ορυκτό του αντιμονίου, που χρησίμευε ως μακιγιάζ για τις βλεφαρίδες (Dana, J.D., *Manual of Mineralogy and Lithology, Containing the Elements of the Science of Minerals and Rocks*, Read Books, 2008).

⁴³³ Με τον όρο 'τίτανος' οι αρχαίοι εννοούσαν τη λευκή γη, το λευκό χρώμα και τη γύψο <https://www.chemview.gr>, τελευταία πρόσβαση, 30/07/2017

⁴³⁴ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινὸς εἰς ἀρχαίαν λάρνακα εὐρεθέντος», *Αρχαιολογική Έφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1840-1843, (1842), 4-7, 537.

⁴³⁵ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινὸς εἰς ἀρχαίαν λάρνακα...», ο.π., 537.

⁴³⁶ Ψιμμύθιο=λευκός μόλυβδος.

σκουρόχρωμες. Το 1839 ο Landerer πραγματοποιεί αναλύσεις σε κυανή χρωστική προερχόμενη από επιφάνεια γλυπτού, η οποία ήταν διαφορετικής απόχρωσης από ό, τι συνήθως και αυτό οφειλόταν στην προσθήκη κοβαλτίου, ενός ορυκτού που ήταν γνωστό για τις ιδιαίτερες τονικότητες και τις σταθερές χρωστικές που σχημάτιζε: «...τὸ μέταλλον τοῦτον παρέχον, καθὼς πᾶσι τοῖς ζωγράφοις γνωστό, τὰ ἀξιολογώτερα καὶ πλέον ἀμετάβλητα κυανᾶ χρώματα, ἐμεταχειρίζοντο ὡς καὶ τὰ ὀρυκτὰ (ὡς ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Χημείας γινώσκομεν) οἱ Ῥωμαῖοι πρὸς τὸν κυανοῦν χρωματισμὸν τῆς ὑέλου, χωρὶς ὅμως νὰ γνωρίζωσιν εἰς τί πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ὁ χρωματισμὸς οὗτος...»⁴³⁸.

Ο Landerer μας γνωρίζει ότι η πρωιμότερη καταγεγραμμένη χρήση του κοβαλτίου ως χρωστική εντοπιζόταν στην Ευρώπη το 1540 και συγκεκριμένα στο πεδίο χρωματισμού του γυαλιού. Ωστόσο, ανιχνεύοντας τώρα το ορυκτό στην αρχαία ελληνική γλυπτική, ο Landerer αποδεικνύει ότι οι ιδιότητες του κοβαλτίου ήταν γνωστές από νωρίτερα στην αρχαία Ελλάδα, επιβεβαιώνοντας έτσι την ακόμα πρωιμότερη εφαρμογή του ορυκτού στην τεχνολογία παρασκευής χρωστικών⁴³⁹.

Κυανή χρωστική ο Landerer ανέλυσε εργαστηριακά και πάλι ένα χρόνο μετά, με αφορμή τον εντοπισμό της στα χείλη αρχαίου γλυπτού και προβαίνει σε προσδιορισμό της χημικής της σύστασης⁴⁴⁰, η οποία ήταν, σύμφωνα με τον Βιτρούβιο, όμοια με εκείνη των πράσινων χρωστικών των αρχαίων. Επιπλέον, ο Landerer προσδιορίζει τη διαδικασία παρασκευής τους, η οποία βασιζόταν στη σύντηξη άμμου, νίτρου και χαλκού. Το τελικό προϊόν της διαδικασίας, γνωστό ως *κυανούν σμάλτο*, ήταν μια υαλώδης μάζα, η οποία δια της τριβής παρήγαγε τη χρωστική⁴⁴¹. Τέλος, ο Landerer σε μια προσπάθεια να προσδιορίσει την διαλυτότητα χρωστικών που είχαν εντοπισθεί σε μαρμάρινο ανάγλυφο, πειραματίζεται με μια γκάμα διαλυτών μεταξύ των οποίων η τερεβινθίνη, δηλαδή το νέφτι⁴⁴².

2.4.1.3. Διερεύνηση προστατευτικής πάτινας σε επιφάνειες μετάλλινων ευρημάτων

Η κατάσταση διατήρησης, οι μηχανισμοί διάβρωσης και οι μέθοδοι προστασίας των μετάλλινων αρχαιολογικών ευρημάτων και ειδικά εκείνων από χαλκό ή κράματά του, αποτέλεσαν ένα ακόμα δύσβατο πεδίο της ελληνικής αρχαιολογίας και συντήρησης. Σε αντίθεση με την πλειοψηφία των αρχαιολογικών υλικών, τα προβλήματα των οποίων ήταν πιο εύκολα αντιμετωπίσιμα, έστω και μέσω εμπειρικών προσεγγίσεων, στα μέταλλα ευρήματα η αντιμετώπιση των αντίστοιχων προβλημάτων απαιτούσε επιστημονική θεώρηση σε κάθε επίπεδο.

Ο Xavier Landerer εφήρμοσε για πρώτη φορά στην Ελλάδα μια επιστημονική θεώρηση επί του ζητήματος, με αφορμή ένα σύνολο χαλκών νομισμάτων, στις επιφάνειες των οποίων είχε εντοπίσει, μέσω μακροσκοπικής παρατήρησης, την παρουσία περιβλήματος, το οποίο και

⁴³⁷ *Ελεφάντινο μέλαν*=μαύρο χρώμα που προερχόταν από τα οστά του ελέφαντα ή άλλων ζώων (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῆς μελάνης τῶν ἀρχαίων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1856-1857, (1857), 12-13, 1456.

⁴³⁸ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινὸς νέου κυανοῦ χρώματος», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1837-1839, (1839), 1-3, 70.

⁴³⁹ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινὸς νέου...», ο.π., 70.

⁴⁴⁰ Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των αναλύσεων η χρωστική συνίστατο από ανθρακικό τιτάνιο, αργίλιο και ανθρακικό νάτριο (Λάνδερερ, Ξ., Χωρὶς τίτλο, *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1840-1843, (1840), 4-7, 430).

⁴⁴¹ Λάνδερερ, Ξ., Χωρὶς τίτλο, *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1840-1843, (1840), 4-7, 430.

⁴⁴² Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ χρωματισμοῦ εἰκόνων καὶ ἀναγλύπτων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1840-1843, (1840), 4-7, 358.

περιγράφει: «...Τὸ κάλυμμα τοῦτο δεικνύει διάφορον χρῶμα εἰς τινὰ κυανοῦν, εἰς ἄλλο πράσινον ἀνοικτότερον καὶ βαθύτερον, εἰς ἄλλα ἐρυθρωπὸν, φαιοκίτρινον καὶ εἰς τινὰ καταμέλανα χρῶμα. Τοῦτο τὸ κάλυμμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου καὶ αἱ λεπτότεραι γραμμαὶ καὶ τὰ ἐμβλήματα τῶν νομισμάτων ὠραία διακρίνονται, δεικνύει καὶ σημαντικὸν βαθμὸν σκληρότητος. Τοῦτο τὸ ἐπὶ τῶν χαλκῶν νομισμάτων εὐρισκόμενον κάλυμμα ὁμοιάζει μετὰ τοῦ κεχρωματισμένου σμάλτου καὶ δία κοπτερῶν ἐργαλείων δύναται ἐν εἵδει φύλλων καὶ λεπιδίων ν' ἀποσπασθῇ δι' ὧν ὅμως καὶ ἡ ἐκτύπωσις τοῦ νομίσματος φθείρεται...»⁴⁴³.

Ο Landerer εκφράζει την πεποίθησή, ότι επρόκειτο για τεχνητό περίβλημα, όμως κάθε άλλη λεπτομέρεια, όπως η ακριβής σύστασή του, η λειτουργία του ή ο τρόπος κατασκευής του, απουσίαζε εντελώς. Το περίβλημα εντοπιζόταν μόνο σε συγκεκριμένα νομίσματα, ίσως εκείνα που οι αρχαίοι επιθυμούσαν να προστατέψουν. Ο Landerer δίνει πληροφορίες για την ύπαρξη μιας προστατευτικής, επιδερμικής πάτινας με οξειδία του χαλκού (προϊόντα διάβρωσης του χαλκού)⁴⁴⁴ με προστατευτικές ιδιότητες για τα αντικείμενα, τις οποίες οι αρχαίοι γνώριζαν και εκμεταλλεύονταν.

Η πειραματική διαδικασία, την οποία ο Landerer περιγράφει και την οποία ακολουθεί για να προσδιορίσει συνθήκες και ρυθμούς διάβρωσης των νομισμάτων, είχε ξεκινήσει χρόνια πριν την τελική δημοσίευση: ένα σύνολο αρχαίων νομισμάτων είχε ταφεί σε διάφορα σημεία, κάποια σε αμμώδες χώμα και κάποια σε αργιλώδες, κάποια σε ξηρό περιβάλλον και άλλα σε υγρό ή σε αλμυρό και κάποια από αυτά σε απευθείας σε επαφή με το χώμα, ενώ άλλα μέσα σε αγγεία ή φιάλες. Μετά το πέρας έξι ετών τα νομίσματα απομακρύνθηκαν από το χώμα και ξεκίνησαν οι παρατηρήσεις του Landerer: η παρουσία επιφανειακών αλλοιώσεων, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, καθώς και την απώλεια της πρότερης γυαλάδας όλων των νομισμάτων⁴⁴⁵. Βάσει παλαιότερων παρατηρήσεών του, νομίσματα εμποτισμένα με έλαιο ή κάποιου τύπου γάνωμα⁴⁴⁶ παρουσίαζαν την ίδια εικόνα με τα αρχαία νομίσματα που τώρα μελετούσε. Εξ αυτού υπέθεσε ότι το περίβλημα στις επιφάνειες των αρχαίων νομισμάτων ήταν ένα τεχνητό προστατευτικό στρώμα, που οι αρχαίοι είχαν κατασκευάσει. Στο επόμενο στάδιο της πειραματικής διαδικασίας ο Landerer θερμαίνει τέσσερα νομίσματα στα δύο εκ των οποίων έσταξε τη λεγόμενη *κηρομαστίχην*, μείγμα μαστίχας και κεριού γνωστό από την αρχαιότητα, ενώ στα υπόλοιπα δύο έσταξε μείγμα μαστίχας και τερεβινθίνης⁴⁴⁷ και τα τοποθέτησε στη γη⁴⁴⁸. Μετά την πάροδο δύο ετών παρατηρεί ότι το αισθητικό αποτέλεσμα ήταν το ίδιο με εκείνο των αρχαίων νομισμάτων και η μόνη διαφορά ήταν η απουσία από τα νεότερα της χαρακτηριστικής σκληρότητας των αρχαίων νομισμάτων, την οποία ο Landerer είχε αποδώσει στη δράση του χρόνου⁴⁴⁹: «...Ἀμφοτέραι αἱ δοκιμασίαι αὗται μοι ἔδωσαν ἀποτέλεσμα λείαν ἐπιθυμητόν, καθότι μετὰ δύο ἐτῶν παρέλευσιν ἔδειξαν τὰ νομίσματα ταῦτα ἄρκετὰ ὠραῖον πράσινον, σμαλτώδες περίβλημα, ἄνευ ὅμως τῆς σκληρότητος τὴν ὁποίαν δεικνύουσιν ἀρχαία νομίσματα. Ἐξ ὅλων τῶν δοκιμασιῶν τούτων ἐξάγω ὅτι οἱ ἀρχαῖοι,

⁴⁴³ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ περιβλήματος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1854-1855, (1855), 10-11, 1227.

⁴⁴⁴ Η πάτινα που σχηματίστηκε κατά τη διάρκεια της παραμονής των νομισμάτων στη γη, παρουσίαζε χρωματικές αλλοιώσεις εξαιτίας διαφορῶν στη σύσταση του εδάφους (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ περιβλήματος...», ο.π., 1227).

⁴⁴⁵ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ περιβλήματος...», ο.π., 1227

⁴⁴⁶ Με τον ὅρο 'γάνωμα' εννοεῖ κάποιο μείγμα αποτελούμενο ἀπὸ κάποια ρητίνη καὶ ἔλαιο ἢ κερὶ (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ περιβλήματος...», ο.π., 1227).

⁴⁴⁷ Τερεβινθίνη=νέφτι, <http://www.galinos.gr/web/drugs>, τελευταία πρόσβαση 31/07/2017.

⁴⁴⁸ Συγκεκριμένα σε δύο Πτολεμαϊκά νομίσματα (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ περιβλήματος...», ο.π., 1227).

⁴⁴⁹ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ περιβλήματος...», ο.π., 1227.

μετεχειρίσθησαν τοιοῦτον ὅμοιον τρόπον πρὸς προφύλαξιν τῶν νομισμάτων ἐκ τῆς δία τὸν χρόνον διαφθοράς»⁴⁵⁰.

Πρόκειται για μια χρονοβόρο πειραματική διαδικασία, η επιτυχία της οποίας βασιζόταν στη μεθοδικότητα, τη συνέπεια και τη συνδυαστική σκέψη και η οποία επέτρεψε στον Landerer να αποκρυπτογραφήσει την αρχαία τεχνική σχηματισμού της προστατευτικής πάτινας των μετάλλινων ευρημάτων.

2.4.2. Έρευνες του Xavier Landerer σε ιστάμενα μνημεία

Ο Landerer ασχολήθηκε με τη μελέτη ιστάμενων μνημείων υποκινούμενος από το επιστημονικό του ενδιαφέρον για την ερμηνεία αλλοιώσεων που είχαν εντοπισθεί στις επιφάνειές τους και των μηχανισμών διάβρωσης που αυτές υπέκρυπταν. Έχοντας γνώση των κυρίαρχων επιστημονικών θεωριών, που είχαν αναπτυχθεί για την ερμηνεία των σημείων φθοράς και των αιτίων τους, ο Landerer χάραξε τη δική του πορεία για την κατανόηση τους.

Η υποκίτρινη απόχρωση σε μαρμάρινες επιφάνειες κιόνων, που συγκροτούσαν τμήματα ιστάμενων μνημείων, είχε επανειλημμένα αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού για τους εκπροσώπους διαφόρων επιστημονικών κλάδων. Η παρουσία της είχε αποδοθεί από τους αρχαιολόγους στην εσκεμμένη επίχριση των μαρμάρινων επιφανειών για προστασία, ίσως και από κατασκευής με σκοπό την αύξηση της αντοχής τους στο πέρασμα του χρόνου και στην επίδραση των ατμοσφαιρικών παραγόντων. Μια άλλη εικασία είχε γίνει από τους βοτανολόγους, οι οποίοι έχοντας μικροσκοπικά εντοπίζει σπόρους φυτών στους μαρμάρινους πόρους απέδωσαν σε αυτούς την παρουσία της⁴⁵¹.

Ο Landerer αμφισβητεί την ορθότητα των δύο θεωριών: «...Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὴν γνώμην τῶν βοτανικῶν, νομίζω ὅτι ὁ συμπερασμὸς οὗτος δύναται νὰ γίνῃ δεκτὸς καθ' ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀνακαλύψωμεν τὸ μνησθὲν κρυπτόγαμον φυτὸν διὰ τοῦ μικροσκοπίου, ὅλον τοῦτο μοι φαίνεται πολλὰ δύσκολοεξηγήτην ἢ ἀνάβασιν σπόρων τοῦ φυτοῦ ἐπὶ τῶν ὑψηλοτέρων καὶ λεπτοτέρων μερῶν τῶν ἀναγλύπτων. Κατὰ δὲ τὸν συμπερασμὸν τινῶν ἀρχαιολόγων, οἱ ναοὶ ἀλήφοντο μετὰ τινὸς κιτρίνου χρώματος κατασκευασμένου δι' ἐλαίου καὶ τινῶν ἄλλων ὑλῶν, διὰ νὰ δυνηθῶσι νὰ ἀντισταθῶσιν εἰς τὴν ἐπιρροὴν τοῦ παναδαμάτορος χρόνου καὶ τῶν διαφόρων στοιχείων. Ἀλλ' εἰς τοιαύτην περίπτωσιν, ἔπρεπε νὰ δυνηθῇ νὰ ἀνακαλυφθῇ εἰς τὰ χρώματα τουλάχιστον ἴχνος ἐλαίου ἢ ἑτέρου ὀργανικῆς οὐσίας, τὸ ὅποιον ὅμως δὲν ἐδυνήθη νὰ ἐξιχνευθῇ κατ' οὐδένα τρόπον, πρὸς ταῦτοις δὲ μοι φαίνεται πολλὰ ἀπίθανον ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἤλειψαν ναοὺς καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα μὲ χρώματα, τῶν ὁποίων ἢ λαμπρίζουσα λευκότης τοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου προσβάλλει πλείοτερα τὴν ὄρασιν παρ' ἑκάστον ἕτερον χρῶμα...»⁴⁵², ενώ παράλληλα εκφράζει την άποψή του σύμφωνα με την οποία αποδίδει το φαινόμενο στην παρουσία οξειδίου του σιδήρου. Υποβάλλει σε αναλύσεις τα ίχνη σιδήρου από τις μαρμάρινες επιφάνειες για να αποδείξει την οξείδωση του σιδήρου εξαιτίας του αέρα και του νερού, η οποία οδηγούσε στη χρωματική αλλοίωση με την υποκίτρινη απόχρωση. Προς περαιτέρω ενίσχυση της θεωρίας του ο Landerer παραθέτει στοιχεία από μια ήδη παγιωμένη τεχνική συντήρησης μαρμάρινων ανάγλυφων, κατά την οποία γινόταν χρήση αραιού διαλύματος νιτρικού ή υδροχλωρικού

⁴⁵⁰ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ περιβλήματος...», ο.π., 1227.

⁴⁵¹ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ χρωματισμοῦ τῶν ἐκ μαρμάρου ἀρχαίων οἰκοδομημάτων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1837-1839, (1839), 1-3, 187.

⁴⁵² Στην πραγματικότητα ἀπέρριψε εντελῶς τὴ θεωρία τῶν ἀρχαιολόγων ἐλλείψει ἔστω καὶ ἰχνους οὐσίας ἀπὸ τῶν μαρμάρινων επιφάνειες που θα μπορούσε να είναι προστατευτική για αυτές και δέχτηκε ἐν μέρει τὴ θεωρία τῶν βοτανολόγων, ἀλλὰ θεωρώντας ὅτι λειτουργοῦσε συνδυαστικὰ με ἄλλους παράγοντες (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ χρωματισμοῦ τῶν ἐκ μαρμάρου...», ο.π., 187).

οξέος, οξέων δηλαδή που είχαν ως αποτέλεσμα την οξειδωση των σιδηρούχων μορίων του μαρμάρου, η οποία οδηγούσε στην ίδια χρωματική αλλοίωση⁴⁵³.

Η έρευνα του Landerer σχετικά με το συγκεκριμένο φαινόμενο συνεχίζεται μέσω λήψης δειγμάτων δια της απόξεσης από τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τρεις διαφορετικούς αρχαιολογικούς χώρους: τους ναούς της Ακρόπολης, του Ολυμπίου Διός και του Ποσειδώνα στο Σούνιο⁴⁵⁴. Εφαρμόζοντας και πάλι σειρά αντιδραστηρίων και μικροσκοπικών αναλύσεων, ο Landerer επιβεβαιώνει την αρχική του θεωρία περί δράσης οξειδίου του σιδήρου, ενώ παράλληλα επαληθεύει τη συνδυαστική λειτουργία οργανικών παραγόντων, όχι μόνο φυτικών, όπως είχαν προτείνει οι βοτανολόγοι, αλλά και ζωικών: «...Εξ αὐτῶν τῶν δοκιμῶν ἐξάγεται ὅτι ὁ χρωματισμὸς προέρχεται ἀπὸ ὀξειδίου τοῦ σιδήρου, τοῦτο δὲ ἐν μέρει ἀνήκει εἰς τὰ συστατικὰ τοῦ ἰδίου μαρμάρου, ἐν μέρει δὲ ἐπὶ τῶν λειψάνων τῶν σαπέντων ἐντόμων»⁴⁵⁵.

Οι κίονες της Ποικίλης Στοάς αποτελούν μνημείο μελέτης του Landerer, αυτή τη φορά με άξονα την κατανόηση του μηχανισμού διάβρωσης πίσω από την παρουσία της μελανόχρωμης χρωματικής αλλοίωσης των μαρμάρινων επιφανειών. Η παρουσία του φαινομένου είχε επισημανθεί από τον ίδιο αλλά και άλλους σύγχρονους του επιστήμονες. Η επιτόπια αυτοψία που ο Landerer διεξήγαγε επιβεβαίωσε την άμεση επαφή μεταξύ αρχαίας επιφάνειας και χρωματικής αλλοίωσης, αποκλείοντας έτσι την περίπτωση να πρόκειται για ανθρώπινο δημιούργημα: «...Ἡ αἰθάλη αὕτη δὲν εἶναι προσκολλημένη ἐπὶ τοῦ ναοῦ τούτου διὰ τινὸς γανώματος, ἀλλὰ αὐτομάτως ἐπιτιθεμένη ...»⁴⁵⁶.

Σε δεύτερη φάση λαμβάνει δια της απόξεσης δείγματα από τις μαρμάρινες επιφάνειες τα οποία υποβάλλει σε εργαστηριακές αναλύσεις μέσω των οποίων ανιχνεύει οργανικές και ανόργανες ουσίες, καθώς και αιθάλης, που ήταν και η χρωστική ουσία. Είναι πιθανό να πρόκειται για μια πρόωγη ταυτοποίηση από τον Landerer του φαινομένου, γνωστού σήμερα ως μαύρη κρούστα, που εντοπίζεται στις λίθινες επιφάνειες αρχιτεκτονικών μνημείων σε αστικά περιβάλλοντα και οφείλεται στη συνδυαστική δράση αιθάλης, ατμοσφαιρικών ρύπων και περιβαλλοντικών παραγόντων⁴⁵⁷.

2.4.3. Διερεύνηση αρχαίων κατασκευαστικών τεχνολογιών τέχνηργων, γλυπτών και χρηστικών αντικειμένων

Στην Αρχαιολογική Εφημερίδα ο Landerer δημοσιεύει και πονήματά του σχετικά με τα υλικά και μεθόδους αρχαίων τεχνολογιών, τα συμπεράσματα των οποίων βασίζει σε ιστορικές και βιβλιογραφικές πηγές, σε ανάγνωση της αρχαίας γραμματείας, σε δικές του παρατηρήσεις, αλλά όχι σε εργαστηριακές αρχαιομετρικές αναλύσεις. Ο συσχετισμός των κειμένων αυτών με την εξελικτική πορεία της συντήρησης είναι έμμεσος, όμως αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά στο περιεχόμενό τους.

Ο Landerer σε δοκίμιό του παραθέτει συνοπτικές πληροφορίες σχετικά με τα κυριότερα υλικά, τις τεχνικές και τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες για την κατασκευή τεχνέργων, χρηστικών αντικειμένων και έργων γλυπτικής. Αναφέρεται στην

⁴⁵³ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ χρωματισμοῦ τῶν ἐκ μαρμάρου...», ο.π., 187.

⁴⁵⁴ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ φαινομένου χρωματισμοῦ τῶν κίωνων τῶν ἀρχαίων ναῶν», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843, (1840), 430.

⁴⁵⁵ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ φαινομένου...», ο.π., 430.

⁴⁵⁶ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ μέλανος χρωματισμοῦ τῆς Ποικίλης Στοάς», *στο: Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, (1840), 338.

⁴⁵⁷ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ μέλανος χρωματισμοῦ...», ο.π., 338.

τέχνη χρήσης και επεξεργασίας του ξύλου (τορευτική) και των τεχνιτών που την εξασκούσαν (τορευτών), καθώς και στα πιο δημοφιλή είδη ξύλου. Λόγω της εύθραυστης φύσης του υλικού δεν είχαν επιβιώσει ξύλινα αντικείμενα, τα οποία θα μπορούσε να μελετήσει και ο Landerer αντλεί σχετικές πληροφορίες από κείμενα του Ομήρου και του Παλλαδίου. Με ξύλο κατασκευάζονταν αγγεία, κρεβάτια, κιβώτια για φύλαξη ρούχων και το βασικό εργαλείο επεξεργασίας του ήταν ο πέλεκυς, ενώ για την δημιουργία διακοσμητικών στοιχείων γινόταν χρήση και άλλων εργαλείων. Ένθετα, διακοσμητικά στοιχεία για ξύλινα έπιπλα ή τέχνηρα κατασκευάζονταν από χρυσό, ασήμι, ήλεκτρο και ελεφαντοστό και τα κυριότερα δέντρα ήταν η ελιά, το κλήμα, η αγλαδιά, ο σφένδαμος, το κυπαρίσσι, η ιτιά και η λεύκα και ήταν όλα εγχώρια, εκτός από το ξύλο του εβένου, το οποίο εισαγόταν από τη Σελεύκεια της Μεσοποταμίας⁴⁵⁸.

Ο Landerer αναφέρεται στην τέχνη της γλυπτικής και στα δημοφιλέστερα πετρώματα με κυρίαρχο το μάρμαρο και ειδικά το Παριανό, αλλά και στα πορώδη πετρώματα που είχαν χρησιμοποιηθεί στην αρχαιότητα για την κατασκευή έργων δευτερεύουσας σημασίας. Σκληρά πετρώματα, όπως ο γρανίτης, επίσης δουλεύονταν από τους ειδικούς τεχνίτες με εξαιρετικά καλής ποιότητας εργαλεία, ενώ είχαν αναπτυχθεί διάφορες τεχνικές στίλβωσης για τη λείανση και ομαλοποίηση των επιφανειών, όπως η επεξεργασία με κίσσηρη (ελαφρόπετρα) ή με σμύριδα από τη Νάξο. Σπανιότερη ήταν η χρήση στη γλυπτική ηφαιστειογενών πετρωμάτων από τα νησιά του Αιγαίου, όπως η Μήλος, ενώ άλλοι δημοφιλείς τύποι μαρμάρου ήταν της Καρύστου, των Μεγάρων, το Πεντελικό μάρμαρο και το Κοράλιο μάρμαρο από τη Μικρά Ασία. Άλλα πετρώματα ήταν ο βασανίτης και ο αλαβαστρίτης λίθος⁴⁵⁹.

Στην αρχαία Ελλάδα κατασκευάζονταν γλυπτά από γύψο με την τέχνη της *υποπλασίας* και χρήση κονιάματος από γύψο και μάρμαρο, που έμεινε γνωστό ως *stucco* για την κατασκευή διακοσμητικών στοιχείων. Για την κατασκευή πολυτελών τεχνέργων, όπως λύχνων, κατόπτρων, αγγείων και παιχνιδιών, όπως προκύπτει από ταφικά ευρήματα σε λάρνακες, χρησιμοποιούνταν και το κερί. Η τέχνη ονομάστηκε κηροπλαστική και οι τεχνίτες *κηροπλάθαι* ή *κηροπλάσται*⁴⁶⁰.

Όσον αφορά σε δομικές τεχνικές και υλικά, η άργιλος αποτελούσε κύριο υλικό κατασκευής των πλίνθων, οι οποίες είτε αποξηραίνονταν στον ήλιο, είτε ψήνονταν στη φωτιά. Το εσωτερικό τοιχοποιιών σε δεξαμενές και υδραγωγεία επιχρίονταν με κονιάματα, που περιείχαν λεπτόκοκκη άμμο, γύψο και χρωστικές ουσίες, ενώ το συνδετικό υλικό μεταξύ των λίθων στις τοιχοποιίες ήταν το λεγόμενο *χωρί*⁴⁶¹ το οποίο, όταν προοριζόταν για εφαρμογή σε οικοδομήματα δίπλα στη θάλασσα, ενισχυόταν με ηφαιστειογενή τέφρα⁴⁶².

Σημαντικές πληροφορίες παρέχει ο Landerer για την επεξεργασία των μετάλλων και πυρήνα της έρευνάς του αποτελούν τα ορειχάλκινα αντικείμενα. Ο ορείχαλκος ήταν το πιο δημοφιλές

⁴⁵⁸ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι χρησίων ὕλῶν πρὸς κατασκευὴν διαφόρων ἀντικειμένων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1854-1855, (1855), 10-11, 1224-1226).

⁴⁵⁹ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π., 1224.

⁴⁶⁰ Με την πάροδο του χρόνου το κέρινο αντικείμενο είχε μετατραπεί σε ρητινώδη μάζα (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π., 1224).

⁴⁶¹ Το μείγμα ήταν γνωστό ως 'χωρί' στην εποχή του Landerer. Πιθανότατα πρόκειται για συνδετικό κονίαμα για τη σύσταση του οποίου όμως δε μας δίνει κανένα στοιχείο.

⁴⁶² Τη λεγόμενη Πορτσελάνα ή Pulvis Putrolanus (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π., 1224), γνωστή σήμερα ως ποζολάνη.

κράμα στην αρχαιότητα, αρχικά συνίστατο από χαλκό και κάδμιο⁴⁶³ και κατασκευαζόταν στην Αίγινα, τη Δήλο και την Κόρινθο, ενώ είχαν αναπτυχθεί ακόμα και μέθοδοι χρωματισμού του, όπως μαρτυρά πληθώρα χρωματισμένων ευρημάτων⁴⁶⁴. Η επεξεργασία του ορειχάλκου πριν την ίδρυση της Σαμίας σχολής γινόταν δια της σφυρηλάτησης, μιας τεχνικής η οποία τελικά περιορίστηκε στην επεξεργασία του χρυσού και του αργύρου. Τέλος, στις ορειχάλκινες επιφάνειες εφαρμοζόταν η τεχνική της χρύσωσης για λόγους προστασίας, με την επικόλληση του προστατευτικού, ένθετου στρώματος να γίνεται είτε με λεύκωμα αβγών, είτε με υδράργυρο⁴⁶⁵.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα από σίδηρο ήταν σπανιότατα⁴⁶⁶ και τα λίγα σωζόμενα αντικείμενα περιορίζονταν σε ράβδους, καρφιά και κοφτερά εργαλεία. Τόπος κατασκευής τους ήταν ο Πόντος, η Λυδία και η Λακωνική και η μέθοδος σκλήρυνσής τους ονομαζόταν *στόμωση*, μια διαδικασία την οποία περιγράφει ο Όμηρος⁴⁶⁷. Τέλος, σύμφωνα με τον Landerer, στην Ελλάδα κατά την αρχαιότητα η χρήση μολύβδου ήταν περιορισμένη και τα αντικείμενα που κατασκευάζονταν από μολύβδο ήταν συνήθως πινάκια, παιχνίδια και νομίσματα⁴⁶⁸.

Μετά από υπόδειξη του Πιττάκη ο Landerer καλείται να εξηγήσει τον σχηματισμό κοιλοτήτων ορατές με γυμνό μάτι σε λίθινες, λαξευμένες επιφάνειες, οι οποίες γίνονταν ευκολότερα και αποτελεσματικότερα αντιληπτές δια της αφής. Επρόκειτο για σημάδια που ακολουθούσαν ένα συγκεκριμένο μοτίβο, με ανώμαλες επιφάνειες και με απροσδιόριστα θολά περιγράμματα και είχαν γεννηθεί ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο δημιουργίας τους. Μέσω μικροσκοπικής εξέτασης ο Landerer υπέθεσε ότι ο σχηματισμός τους δεν είχε γίνει με μηχανικά μέσα αλλά με χημικά. Αντί δηλαδή να χρησιμοποιηθεί κάποιο εργαλείο για την δημιουργία τους, είχε γίνει χρήση διαβρωτικού οξέος (π.χ. νιτρικού οξέος), κατά την έγχυση του οποίου ακολουθήθηκε συγκεκριμένη διαδρομή στη λίθινη επιφάνεια εν είδει μοτίβου, ώστε να προκύψει το επιθυμητό αποτέλεσμα. Η θεωρία αυτή του Landerer δεν ήταν δυνατό να επιβεβαιωθεί εξαιτίας του γεγονότος ότι η γνώση την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, καθώς και οι διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με τις γνώσεις των αρχαίων για τις ιδιότητες των οξέων, ήταν περιορισμένες⁴⁶⁹.

Στα πλαίσια της συνεργασίας με τον Πιττάκη, ο Landerer μελέτησε αρχαίο κάτοπτρο ώστε να εξηγήσει την τεχνολογία κατασκευής των κατόπτρων εν γένει. Η τεχνολογία κατασκευής των κατόπτρων στην αρχαιότητα διέφερε από τις σύγχρονές του, εφόσον οι αρχαίοι δεν είχαν κατακτήσει την τεχνική κατασκευής τους από γυαλί και, ως εκ τούτου, κατασκεύαζαν τα κάτοπτρα από χαλκό. Οι κυκλικές, επίπεδες και ομαλές επιφάνειες από χάλκινα ελάσματα, που επιλέγονταν για την κατασκευή των κατόπτρων, ήταν εξαιρετικά επιρρεπείς στη φθορά και οξειδώνονταν όταν έρχονταν σε επαφή με τον αέρα. Προκειμένου λοιπόν να προστατεύσουν τις ευαίσθητες επιφάνειες, τις επάλειφαν με προστατευτικό σκεύασμα, ίχνη του οποίου ο Landerer ανέλυσε. Το στρώμα αυτό, το οποίο αποφλοιωνόταν δια της απόξεσης

⁴⁶³ Το κάδμιο ήταν ένα ορυκτό που περιείχε ψευδάργυρο (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π., 1224).

⁴⁶⁴ Όπως ἀγάλμα με ωχρό πρόσωπο και ἄλλο με ερυθρό και ἀνάγλυφο με χρωματιστές λεπομέρειες (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π., 1224).

⁴⁶⁵ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π.

⁴⁶⁶ Ελάχιστα ἔχουν βρεθῆ σε λάρνακες (Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π., 1226).

⁴⁶⁷ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π., 1226.

⁴⁶⁸ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις...», ο.π., 1226.

⁴⁶⁹ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ πιθανῆς ἐγγαρέξεως γραμμάτων καὶ ἐπὶ μαρμάρου σημείων διὰ ἐπιθέσεως διαβρωτικοῦ τινὸς μείγματος», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1840-1843 (1840), 4-7, 429.

σε λαμπερές και διάφανες αποφλοιώσεις και το οποίο ο Landerer ονομάζει 'γάνωμα', επέτρεπε την αντανάκλαση του φωτός και συνίστατο από μαστίχα και κερί σύμφωνα με τον Landerer και όπως μαρτυρούσε η ρητινώδης υφή και η ευχάριστη οσμή της μαστίχας⁴⁷⁰.

Η Αρχαιολογική Εφημερίδα εκτός από τους καρπούς της συνεργασίας του Landerer με τον Πιττάκη που συνδέονται άμεσα με την αρχαιολογική επιστήμη, φιλοξένησε εργασίες και δοκίμια του Landerer γενικότερου ενδιαφέροντος. Ο κοινός παρονομαστής όλων των δημοσιεύσεων είναι τα αρχαία κείμενα ως κύριες πηγές πληροφοριών, ενώ δημοσιεύονται εργασίες που σχετίζονται με τον φυσικό πλούτο της Ελλάδας διαχρονικά⁴⁷¹ και τον αρχαίο κόσμο⁴⁷².

2.4.4. Μέθοδοι συντήρησης προτεινόμενες από τον Landerer

Η παρακολούθηση του αρχαιομετρικού έργου του Landerer και η σύνδεσή του με την αρχαιολογία και τη συντήρηση παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον. Μέχρι στιγμής έχει γίνει αναφορά στην αρχαιομετρική πλευρά του έργου του, σε θέματα αρχαίων τεχνολογιών και ερμηνείας μηχανισμών διάβρωσης. Παράλληλα όμως, φαίνεται ότι ωρίμαζε μέσα του ο προβληματισμός σχετικά με την εύρεση λύσεων και προστατευτικών μεθόδων για τα αρχαία έργα τέχνης. Κατά συνέπεια, ο Landerer δημοσιεύει προτεινόμενες μεθόδους συντήρησης για έργα τέχνης, που τον απασχόλησαν, και πειραματίστηκε με σκοπό την βελτίωση της κατάστασης διατήρησής τους και της αναγνωσιμότητάς τους. Την πλειονότητα των μεθόδων αυτών δημοσίευσε στο έργο του με τίτλο: *Ανάλεκτα κοινοφελών διατριβῶν: δι'ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους (1871)* αλλά και στην Αρχαιολογική Εφημερίδα.

2.4.4.1. Χημικά μέσα για την εξυγίανση αρχαίων επιφανειών

Η εξυγίανση των αρχαίων επιφανειών και ειδικά το ζήτημα της απομάκρυνσης βλαβερών και επίμονων επικαθίσεων, οι οποίες συχνά είχαν την μορφή σκληρών κρουστών και για την περιγραφή των οποίων χρησιμοποιείται ο όρος *πιτανούχες* από τον Landerer, τον απασχόλησε αρκετά⁴⁷³ και το προσεγγίζει υπό το πρίσμα της κυρίαρχης επιταγής της αρχαιολογικής έρευνας κατά τον 19^ο αιώνα, την αναγνωσιμότητα των αρχαίων ευρημάτων.

Στο πλαίσιο αυτό η προτεινόμενη μέθοδος καθαρισμού και εξυγίανσης κεραμικών αγγείων από τον Landerer είναι η εξής: «...Ένωσον δύο μέρη ύδροχλωρικοῦ μεθ' ἑνὸς μέρους νιτρικοῦ ὀξέος καὶ μετὰ 10 μερῶν κοινοῦ ὕδατος καὶ ἐνθεσον τὰ καθαρισθησόμενα ἀγγεῖα εἰς τοῦτον τὸ ρευστόν. Ὑπὸ τοῦ φαινομένου ἰσχυροῦ ἀναβρασμοῦ, διαλύονται ταῦτα τὰ χρώματα καὶ τὰ πλέον ἀκάθαρτα καὶ ὑπὸ χωμάτων περιβεβλημένα ἀγγεῖα ἐν διαστήματι ὀλίγων ὥρῶν, ἀποκαθίστανται καθαρὰ ὡς νέα. Τέλος, ἐκπλύνονται δι' ἄρκετοῦ ποσοῦ ὕδατος, ξηραίνονται καὶ περιαλείφονται μὲ ἔλαιον ἢ μὲ παχύμυρρον ἵνα ἀποκτήσωσι τὴν λάμψιν τῶν καὶ τοιοῦτου

⁴⁷⁰ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν ἀρχαίων κατόπτρων», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1840-1843 (1840), 4-7, 331.

⁴⁷¹ «Περὶ τῶν μεταλλείων τοῦ Σουνίου», «Περὶ τοῦ ὕδατος τῆς Στυγὸς», «Περὶ τῆς νήσου τῆς Θήρας», «Χρονολογία τοῦ μαρμάρου τῆς Πάρου καὶ τοῦ πεντελικοῦ» *Αρχαιολογική Εφημερίς*, (1840), «Περὶ τῶν ἀρχαίων κατόπτρων», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843, (1840).

⁴⁷² «Περὶ τῆς μελάνης τῶν ἀρχαίων», «Περὶ ὀπλικῆς τῶν ἀρχαίων» *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1856-1857, (1857), 12-13.

⁴⁷³ Με τον ὅρο *πιτανούχες* αναφέρεται στις χωμάτινες επικαθίσεις οι οποίες ὄντας συνήθως αναμεμιγμένες με ἄλατα, αποτελοῦν μια ἐπίμονη παρουσία στις ἀρχαίες ἐπιφάνειες.

τρόπου διατηρούνται κάλλιστα»⁴⁷⁴. Επιλέγεται εδώ μια μέθοδος χημικού καθαρισμού, όπως ήταν αναμενόμενο, η οποία συνάδει απολύτως με τις τάσεις της εποχής στην Ευρώπη⁴⁷⁵ τόπο εκπαίδευσης του Landerer. Τα χημικά μέσα εκθειάζονται από τον ίδιο για την άμεση αποτελεσματικότητά τους⁴⁷⁶, με βασικό πρωταγωνιστή το υδροχλωρικό οξύ συχνά σε συνδυασμό με το νιτρικό οξύ⁴⁷⁷ για ακόμα καλύτερα αποτελέσματα.

2.4.4.2. Χημικά μέσα για τον καθαρισμό λιθογραφιών/χαλκογραφιών

Ο Landerer προτείνει χημική μέθοδο καθαρισμού και για λιθογραφίες και χαλκογραφίες, που φέρουν ρύπους και επικαθίσεις οι οποίες αλλοιώνουν τις εικόνες: «...Έφαπλόνονται αἱ εἰκόνες αὐταὶ ἐπὶ ὀμαλοῦ σανιδίου καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐπιχύνεται διάλυσις ἐξ ἑνὸς μέρους χλωρικής ἀσβέστου εἰς 6 μέρη ὕδατος καὶ συγχρόνως μικρὸν ποσὸν δυνατοῦ ὀξὺς ἢ πολὺ κεκραμμένου ὑδροχλωρικοῦ ὀξέος πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ χλωρίου ἀερίου, ὑπὸ τοῦ ὁποίου οἱ κίτρινοι ρύποι καταστρέφονται καὶ αἱ εἰκόνες λευκαίνονται. Ἀκολουθῶς ἐκπλύνονται δι' ἄρκετοῦ ὕδατος καὶ ξηραίνονται. Ἐνδέχεται ὅτι αἱ πράξεις ταῦτα πρέπει νὰ ἐπαναληφθῶσιν ἐκ δευτέρου καὶ τρίτου. Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι μεγάλης σημασίας, δὲν δύναται ὅμως νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ κεχρωματισμένων εἰκόνων»⁴⁷⁸. Το υδροχλωρικό οξύ κυριαρχεί και εδώ, ενώ προτείνεται εναλλακτικά η χρήση ξυδιού. Η παράλληλη προσθήκη στο διάλυμα χλωρικής ασβέστου, συστήνεται πιθανότατα λόγω των μικροβιοκτόνων ιδιοτήτων της. Επανεπιλημμένες εφαρμογές της μεθόδου συστήνονται σε συνδυασμό την πολύ καλή έκπλυση των επιφανειών. Τέλος, ο Landerer προειδοποιεί για την ακαταλληλότητα της μεθόδου σε περίπτωση παρουσίας ζωγραφικής στην αρχαία επιφάνεια, γιατί θα μπορούσε να οδηγήσει σε απώλειά της⁴⁷⁹.

2.4.4.3. Συνδυασμός χημικών και μηχανικών μέσων για τον καθαρισμό κεραμικών και μετάλλινων ευρημάτων

Η αγωνία για την ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων αποτέλεσε κινητήριο δύναμη για τις έρευνες του Landerer: «Πασίδηλον εἶναι εἰς τοὺς ἐραστὰς τῶν ἀρχαιοτήτων, ὅτι τὰ εὕρισκόμενα νομίσματα ἀργιλλώδη σκεύη κτλ, εἶναι συνήθως ἔνεκα τῶν ἐπικολλυμένων τιτανούχων τόσον μεταβεβλημένα, ὥστε μόλις δύναται νὰ διακριθῶσιν αἱ ἐπ' αὐτῶν ζωγραφίαι, ἢ εἰκόνες καὶ ἄλλες ἐντυπώσεις...»⁴⁸⁰. Στην Αρχαιολογική Εφημερίδα δημοσιεύει ενδεικνυόμενη μέθοδο καθαρισμού κεραμικών και μετάλλινων αρχαιολογικών ευρημάτων, με στόχο την αποκάλυψη τυχόν φερόντων στις επιφάνειές τους διακοσμητικών στοιχείων, εστιάζοντας στην αφαίρεση επιβλαβών επικαθίσεων και προϊόντων διάβρωσης⁴⁸¹.

Συγκεκριμένα, για την απομάκρυνση επικαθίσεων, προτείνει την εμβάπτισή τους σε διάλυμα υδροχλωρικού οξέος και νερού, παράλληλα με τη χρήση μηχανικών μέσων: «...«...τολμῶ νὰ συστήσω τὸν ἐφεξῆς τρόπον δεδοκιμασμένον καὶ ἄριστα συντελεστικὸν διὰ τὸν ρηθέντα

⁴⁷⁴ Λάνδερερ, Ξ., «Καθαρισμὸς ἀρχαίων ἀγγείων», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, 1871, 42.

⁴⁷⁵ Βλέπε ἐδὼ Κεφάλαιο 1.

⁴⁷⁶ Δεν τον απασχόλησαν οι πιθανές επιπτώσεις των μεθόδων του στην αρχαία ύλη. Αλλωστε, όπως φαίνεται και στην πορεία της παρούσας εργασίας, το υδροχλωρικό οξύ χρησιμοποιήθηκε ευρέως την περίοδο αυτή και για μεγάλο χρονικό διάστημα ἔκτοτε.

⁴⁷⁷ Λάνδερερ, Ξ., «Καθαρισμὸς ἀρχαίων ἀγγείων», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, 1871, 42.

⁴⁷⁸ Λάνδερερ, Ξ., «Μέσον πρὸς καθαρισμὸν ρερυπωμένων λιθογραφιῶν», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, 1871, 44.

⁴⁷⁹ Λάνδερερ, Ξ., «Μέσον πρὸς καθαρισμὸν ρερυπωμένων...», ο.π., 44.

⁴⁸⁰ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῆς καθαρῖσεως τῶν ἀρχαίων σκευῶν καὶ νομισμάτων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, (1840) Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843, (1840), 271.

⁴⁸¹ Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῆς καθαρῖσεως τῶν ἀρχαίων σκευῶν...», ο.π., 271.

σκοπόν. Τὰ καθαρισθησόμενα ἀργιλλώδη σκεύη τίθενται εἰς καθαρὸν ὕδωρ, συγκερασθὲν πρότερα μετὰ τοῦ δεκατημορίου τοῦ ὑδροχλωρικοῦ ὀξέος ἀκράτου (*Acidum*). Παρὰ τοῦ ρηθέντος ὀξέος διαλύονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰ τιτανώδη μόρια καὶ ἡ διάλυσις δύναται νὰ ἐπιταχυνθῇ ἔτι περισσότερον διὰ τῆς ἀποξύσεως τῶν μορίων μὲ ξύλινη μαχαίραν ἢ διὰ σαρώθρου... Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν τὸ πρῶτον λουτρὸν δὲ θέλει ἐπιφέρει ἐντελῇ κάθαρσιν πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ ἐκ δευτέρου καὶ ἐνίοτε καὶ ἐκ τρίτου. Μετὰ τῆς ἐντελοῦς καθάρσεως ἀποξηραίνονται τὰ κεκαθαρισμένα ἀγγεῖα μετὰ ροκανισμάτων ξύλου καὶ διὰ ἐκθέσεώς των εἰς τὴν τοῦ ἡλίου θερμότητος»⁴⁸². Ἡ μέθοδος ἀποτελεῖ ἓνα πρῶμο παράδειγμα συνδυαστικῆς εφαρμογῆς μηχανικοῦ καὶ χημικοῦ καθαρισμοῦ. Ἀς ἀναφερθεῖ στο σημεῖο αὐτό, ὅτι ὁ μηχανικὸς καθαρισμὸς στὴν Εὐρώπῃ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶχε ἐνοχοποιηθεῖ. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Rathgen: «...Ἀν υπολείμματα πηλοῦ ἔχουν μείνει ἐπάνω στο χρώμα, ἀγγίζουμε ἀπαλὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ με τὸ δάχτυλο, ἐνῶ τὸ ἀντικείμενο βρίσκεται ἀκόμα μέσα στο νερό. Τὸ τρίψιμο ἢ οἰοιοδήποτε εἶδος μηχανικῆς τριβῆς, ἀποκλείεται ἐντελῶς»⁴⁸³. Τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης τῆς χημείας εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κυριαρχία των χημικῶν μεθόδων καὶ διαδικασιῶν στὸ πεδίο τῆς συντήρησης καὶ ὁ Landerer με τὸ εὐρωπαϊκὸ του υπόβαθρο, στήριξε τὴν τάση αὐτή, προτείνοντας ὁμῶς καὶ τὴν υποβοήθηση με μηχανικὰ μέσα. Συνδυασμὸ χημικοῦ καὶ μηχανικοῦ καθαρισμοῦ συστήνει ὁ Landerer καὶ γιὰ τὴν ἐξυγίανση των ἐπιφανειῶν των μετάλλινων ευρημάτων, τὰ ὁποῖα ὑπόκεινταν σὲ πιο περίπλοκες φυσικοχημικὲς διεργασίες φθοράς, πού οδηγούσαν στὴν αἰσθητικὴ υποβάθμισή τους καὶ δυσκόλευαν τὴν ἐρμηνεία τους: «...δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἐπιφάνεια των λαμπροτάτην καὶ μεταλλικὴν ἂν θέσωμεν τὸ καθαρισθησόμενον νόμισμα ἀργυροῦν ὃν εἰς ἀρκετὸν ποσὸν ὕδατος κεκεμμένον μὲ νιτρικὸν ἢ κάλλιον, θεϊκὸν ὀξύ, συνιστάμενον ἐξ ἐνὸς θεϊκοῦ ὀξέος ἀκράτου καὶ 5 μορίων ὕδατος καὶ ἀπὸ χαλκοῦν εἰς ὑδροχλωρικὸν οἷον. Ἐὰν τὰ καθαρισθησόμενα νομίσματα ἀφεθῶσιν εἰς τὰ ρηθέντα διαλυτικὰ μέσα μόνον ὀλίγον τινὰ καιρὸν καὶ ἐὰν προσέτι ἢ ἐνέργεια τῶν ρηθέντων ὀξέων ἐπανζηθῇ δὲ δι' ὀλίγου πυρὸς καθὼς καὶ ἂν διατριφθῇ διὰ τινὸς λεπτοῦ σαρώθρου θέλουσιν καθαρίζεσθαι ἐντελῶς, χωρὶς νὰ διαλυθῶσιν αἱ τυπώσεις των νομισμάτων. Μετὰ τὴν κάθαρσιν ἢ χημικὴν λέγει διάλυσιν τοῦ ὀξειδωμένου καλύμματος ἀπαιτεῖται μόνον νὰ ἀποπλυθῶσι καὶ νὰ ξηρανθῶσιν ἀκριβῶς διὰ νὰ μὴν ὑπόκεινται εἰς δευτέραν ὀξείδωσιν»⁴⁸⁴. Ἡ παραπάνω μεθοδολογία παρουσιάζει ἓνα ἀκόμα ἐνδιαφέρον σημεῖο, πού εἶναι ἡ ἀρωγὴ τῆς μεθόδου καθαρισμοῦ με τὴ φωτιά, γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς δράσης των ὀξέων, μιὰ πρακτικὴ ἢ ὁποῖα συνηθιζόταν τὴν περίοδο αὐτὴ στὴν Εὐρώπῃ. Προκειμένου νὰ μὴν τεθοῦν σὲ κίνδυνον τὰ ἀντικείμενα, ὁ Landerer τονίζει τὴ σημασία ἐνός καθοριστικοῦ παράγοντα, ἐκεῖνον τοῦ χρόνου παραμονῆς των ἀντικειμένων στὸ διάλυμα καθαρισμοῦ, εἴτε με τὴν υποβοήθηση τῆς φωτιᾶς, εἴτε ὅχι⁴⁸⁵.

2.4.4.4. Μέθοδος μετατροπῆς δυσανάγνωστων κειμένων σωζόμενων πάνω σὲ ὀργανικοὺς φορεῖς σὲ ἀναγνώσιμα

Ὁ Landerer παρουσιάζει μιὰ ἐνδιαφέρουσα τεχνικὴ μετατροπῆς κειμένων σὲ ὀργανικοὺς φορεῖς (περγαμηνή, χαρτί, μεμβράνη) ἀπὸ δυσανάγνωστα σὲ εὐανάγνωστα: «...ἐμβάπτονται κατ' ἀρχὰς εἰς διάλυσιν χλωρικής ποτάσεως⁴⁸⁶, ἀκολουθῶς ξηραίνονται καὶ μετὰ ταῦτα

⁴⁸² Λάνδερερ, Ε., «Περὶ τῆς καθαρίσεως...», ο.π., 271.

⁴⁸³ Rathgen, F., Borrmann, R., *The preservation of antiquities. A handbook for curators* trans. From German by Auden, G., Auden, H., Cambridge University Press, London, 1905, 80.

⁴⁸⁴ Λάνδερερ, Ε., «Περὶ τῆς καθαρίσεως...», ο.π., 271.

⁴⁸⁵ Λάνδερερ, Ε., «Περὶ τῆς καθαρίσεως...», ο.π., 271.

⁴⁸⁶ Ἡ χλωρική ποτάσα, ἢ ἀλλιῶς χλωριούχο κάλιο, προτείνεται πιθανῶς γιὰ τὴν ἐνίσχυση των χρωμάτων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀντιμικροβιακὴ τῆς δράση.

ἐμβάπτονται εἰς διάλυσιν τοῦ βάμματος τῶν κηκίδων⁴⁸⁷ ἢ εἰς ἀπόβρασμα τῶν κηκίδων καὶ ταῦτα ἀφήνονται ἐντὸς αὐτοῦ, ἐπὶ τινὰς ὥρας... Ἐὰν τὰ διὰ χλωρικής ποτάσεως προετοιμασθέντα ἔγγραφα καὶ χειρόγραφα ἐμβαῶσιν εἰς διάλυσιν σιδηροκυανίουχου καλλίου (*Ferrocyanuretum Kalii*) τὰ γράμματα θὰ ἀναφαινῶσι μετὰ κυανοῦ χρώματος...»⁴⁸⁸. Ἡ μέθοδος εἶχε εφαρμοστεί σε σχεδόν κατεστραμμένα χειρόγραφα τοῦ Record Office τοῦ Λονδίνου με εντυπωσιακά θετικά αποτελέσματα, ὅπως μας ενημερώνει ὁ Landerer⁴⁸⁹.

2.4.4.5. Τεχνική αντικατάστασης γηρασμένου βερνικίου

Εξίσου ενδιαφέρουσα εἶναι ἡ τεχνική αντικατάστασης γηρασμένου βερνικίου σε ελαιογραφία, ἡ οποία, σύμφωνα με τὸν Landerer, εἶχε αγοραστεί ἀπὸ τὴν Πινακοθήκη τῆς Γερμανίας ἐναντὶ 40.000 φράγκων: «...Πρότερον πλύνονται διὰ διαλύματος τοῦ υπανθρακικοῦ νατρίου προσθήκη ὀλίγου ποσοῦ σάπωνος, πρὸς ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπικεκολλημένου κονιορτοῦ καὶ ἄλλων ρύπων. Πρὸς διάλυσιν τοῦ κακῶς ἐπικεκολλημένου ὑπὸ τοῦ χρόνου κιτρίνου ἀποκατασταθέντος βερνικίου δύνανται νὰ ἀποπλυνθῶσι διὰ τερεβίνθου ἐλαίου ἢ κάλλιον διὰ τοῦ αἰθερίου ἐλαίου τῆς λεβάνδας ἢ τῆς βετζίνης. Εἰς πολλὰς περιστάσεις ἐφαρμόζεται ἡ ἀπόπλυνσις καὶ διάλυσις τοῦ ἀπηρχαιομένου βερνικίου διὰ τοῦ ρευστοῦ θείουχου ἄνθρακος ἢ διὰ τῆς βενζίνης, καθότι ταῦτα δύο ρευστὰ ἔχουσιν ἰδιάζουσαν διαλυτικὴν δύναμιν ἐπὶ τῶν ἐλαίων, ἐπὶ τῶν ρητινῶν καὶ ἀποξηρανομένων βερνικίων. Μετὰ ταῦτα βερνικιώνονται διὰ τοῦ ἐκ μαστίχης καὶ σανδαράχης εἰς τερεβίνθινον ἔλαιον κατασκευασμένου βερνικίου τῶν ζωγράφων...»⁴⁹⁰. Ὅπως καὶ γιὰ τὴν προηγούμενη μέθοδο ἔτσι καὶ αὕτη, δε φαίνεται νὰ εἶναι κάποια ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐφαρμόσει. Εἶχε ὁμως ενημερωθεῖ γιὰ αὐτὴ τὴ μοιράζεται μέσω τοῦ συγγράμματός του, μεταφέροντας πράγματι τὶς ευρωπαϊκὲς τάσεις στὸ πεδίο τῆς φροντίδας καὶ τῆς συντήρησης τῶν ἔργων τέχνης στὴν Ελλάδα.

2.5. Κριτική ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Xavier Landerer

Ὁ Xavier Landerer ἦταν ἓνας θετικὸς ἐπιστήμονας ποὺ δάνεισε τὴ γνώση καὶ τὶς δεξιότητές του στὶς ἐπιστῆμες τῆς ἀρχαιομετρίας καὶ τῆ συντήρησης ὅπως ἄλλωστε συνηθιζόταν τὴν περίοδο αὐτὴ στὶς χώρες τῆς Ευρώπης⁴⁹¹. Ἐτσι με τὴ φαινομενικὰ τυχαία⁴⁹² συμβολὴ τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μυαλοῦ, γίνεται μιὰ πρώτη προσέγγιση τῆς ἐπιστημονικῆς συντήρησης στὴν Ελλάδα, ἡ οποία οὕτως ἢ ἄλλως ἐξελίχθηκε σιωπηλὰ καὶ στὴ σκιά τῆς ἀρχαιολογίας. Μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κειμένων τοῦ Landerer μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι κάθε περίπτωση, αποτελοῦσε γιὰ ἐκεῖνον μιὰ πρόκληση, τὴν οποία ἀντιμετώπιζε με τὴν δύναμη

⁴⁸⁷ Οἱ κηκίδες, προϊόντα τῶν ἀβγῶν κάποιου ἐντόμου, ἐμφανίζονται στὰ νέα βλαστάρια συγκεκριμένων δέντρων ἢ θάμνων, με τὴ μορφή ἐξογκωμάτων. Σφαιρικές ἢ οβάλ, με λεῖα καὶ γυαλιστερὴ ἐπιφάνεια καὶ φέρουν ἀγκάθια, εἶναι καφέ σκούρες, με μαλακὸ ἐσωτερικὸ ἰστό, κιτρινοπράσινου χρώματος. Οἱ κηκίδες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ευρέως στὴν ἱατρικὴ, καθὼς οἱ ἰδιότητές τους θεράπευαν μιὰ μεγάλη γκάμα παθήσεων. Χρησιμοποιήθηκαν ὡς χρωστικὲς καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴ βαφή τῶν μαλλίων με μαῦρο χρώμα. Μάλιστα, οἱ κηκίδες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας θεωροῦνταν οἱ καλύτερες λόγω τῆς υψηλῆς περιεκτικότητάς τους σὲ τανίνη (Nambiar, V.P.K., *Indian medical plants: A compendium of 500 species*, 4, 1993, 403.)

⁴⁸⁸ Λάνδερερ, Ξ., «Ἀνεμφάνισις δυσαναγνώστων χειρογράφων», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, 1871, 45.

⁴⁸⁹ Λάνδερερ, Ξ., «Ἀνεμφάνισις δυσαναγνώστων...», ο.π., 45.

⁴⁹⁰ Λάνδερερ, Ξ., «Ἀνασκεύασις ἐλαιοζωγραφισμένων εἰκόνων», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, 1871, 255.

⁴⁹¹ Βλέπε ἐδῶ, παραπάνω κεφάλαιο 1.

⁴⁹² Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Landerer στὸ συγκεκριμένο πεδίο χαρακτηρίζεται ὡς τυχαία, ἀλλὰ μόνο μέχρι νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ ἀντίθετο μέσα ἀπὸ τὴν συνέχιση τῆς ἐρευνας σχετικὰ με τὸ ἔργο του.

της επιστημονικής οξυδέρκεια που τον χαρακτήριζε. Ο Landerer διέθεσε το οργανωτικό μυαλό του, την ενδελεχή γνώση του της χημείας και την παιδεία του στην αρχαία γραμματεία για να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις, ενώ στο επιτυχημένο έργο του συνέβαλλε σημαντικά η συνεργασία του με τον Πιττάκη και την Αρχαιολογική Εταιρεία και η πρόσβαση που είχε σε αυθεντικό, αρχαιολογικό υλικό.

Η ακρίβεια και η σφαιρική, επιστημονική τεκμηρίωση θεωριών και συμπερασμάτων ήταν ζητούμενο για τον Landerer και το επεδίωκε με επιμονή. Άλλωστε, μέσα από την άρτια ακαδημαϊκή του κατάρτιση και την εκπαίδευσή του στην Ευρώπη, η οποία βρισκόταν ήδη ένα βήμα μπροστά στα θέματα αρχαιολογικής έρευνας και συντήρησης, μπόρεσε να παγιώσει τους τρόπους για να το πετύχει.

Η συμβολή του Landerer στην θεμελίωση της επιστημονικής συντήρησης και της αρχαιομετρίας στη χώρα μας είναι αδιαμφισβήτητη, αλλά ήταν αυτός ο σκοπός του εξ αρχής; Το ερώτημα αυτό γεννήθηκε αναπόφευκτα στην πορεία της παρούσας έρευνας. Κατά πάσα πιθανότητα η ενασχόληση του Xavier Landerer με τα δύο αυτά πεδία δεν αποτέλεσε προσωπικό, επιστημονικό του στόχο. Φαίνεται όμως ότι η επιθυμία του να συμβάλλει στον αγώνα του Κυριάκου Πιττάκη για προστασία, ερμηνεία και κατανόηση της αρχαιότητας, στάθηκε ισχυρό κίνητρο για την ενασχόλησή του αυτή.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Landerer τοποθετείται και προτείνει λύσεις σχετικά με τα προβλήματα της κατάστασης διατήρησης των αρχαίων έργων τέχνης μαρτυρά, ότι η έρευνά του καθοδηγείτο από τις επιταγές της αρχαιολογικής έρευνας. Σε κάθε περίπτωση που μελετούσε, προτεραιότητα ήταν η βελτίωση της αναγνωσιμότητας των αρχαιολογικών ευρημάτων και, αμέσως μετά, ερχόταν η παράταση της διάρκειας ζωής τους.

Η αλληλεπίδραση των σύγχρονων υλικών που ο Landerer πρότεινε με τα αρχαία, δε φαίνεται να ήταν πηγή προβληματισμού για τον ίδιο, γεγονός που αποτελεί μεγάλη απόκλιση από τις σύγχρονες αρχές της συντήρησης. Προτείνει τη χρήση οξέων, την τοποθέτηση των ευρημάτων σε συνθήκες βρασμού και πραγματοποιεί δειγματοληψίες, δια της μεθόδου της απόξεσης, από σπάνια προστατευτικά στρώματα, χωρίς να προβληματίζεται ιδιαίτερα για τις επιπτώσεις της δράσης του. Η προσέγγιση αυτή μας ξενίζει σήμερα που διυλίζουμε κάθε αντίστοιχη πράξη, με γνώμονα τις προ πολλού αποκρυσταλλωμένες αρχές της επιστημονικής συντήρησης. Αποτελεί όμως μια προσέγγιση αντιπροσωπευτική της εποχής της και πρέπει να κριθεί υπό το πρίσμα αυτό και σύμφωνα με τις ανάγκες και τα δεδομένα της.

Τέλος, ένα ακόμα ερώτημα που προέκυψε κατά την παρούσα έρευνα αναφορικά με το έργο του Landerer, είναι ο βαθμός στον οποίο επηρέασε τις πρακτικές της συντήρησης στην εποχή του, κατά πόσο οι μέθοδοί του υιοθετήθηκαν από σύγχρονους του και κατά πόσο οι ερμηνείες του των μηχανισμών διάβρωσης επηρέασαν τις μετέπειτα προσεγγίσεις. Ο αγγελιοφόρος της ευρωπαϊκής επιστημονικής πραγματικότητας στην Ελλάδα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ο θεμελιωτής της επιστημονικής συντήρησης στην χώρα μας, όμως έτσι όπως εμείς αντιλαμβανόμαστε το έργο του, χαρακτηρίζοντάς το πρωτότυπο, καινοτόμο, βαθύτατα επιστημονικό και τελικά αποτελεσματικό, αφού παρέχει απαντήσεις και δίνει λύσεις. Παρόλα αυτά, μας είναι άγνωστος μέχρι στιγμής ο τρόπος με τον οποίο το ίδιο έργο του Landerer είχε προσληφθεί από τους σύγχρονους του και αυτό, η αλληλεπίδραση του έργου του με την εποχή του, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

2.6. Εφορεία Παναγιώτη Ευστρατιάδη (1864-1884)

Οι δύο δεκαετίες μετά το τέλος της βασιλείας του Όθωνος, κατά τις οποίες Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων είναι ο εκπαιδευτικός Παναγιώτης Ευστρατιάδης και Γενικός Γραμματέας της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας ο φιλόλογος και επιγραφικός Στέφανος Κουμανούδης, χαρακτηρίζονται από τις συνεχείς προσπάθειες της Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων και της Αρχαιολογικής Εταιρείας να αντιμετωπίσουν, με τα πενιχρά μέσα και προσωπικό που διαθέτουν, τα τρέχοντα ζητήματα: τη διαχείριση των ολοένα εμπλουτιζόμενων από τις συνεχείς ανασκαφές κινητών αρχαίων με την ένταξή τους σε αρχαιολογικές συλλογές, τις μεγάλης κλίμακας ανασκαφές, που αρχίζουν σε διάφορα σημεία της επικράτειας (Ελευσίνα, Μυκήνες, Δήλος, Ολυμπία), ιδιαίτερα τη μάλιστα της εποχής, την αρχαιοκαπηλεία⁴⁹³.

Οι προσπάθειες της Αρχαιολογικής Εταιρείας επικεντρώνονται κυρίως στη διερεύνηση, δι' ανασκαφών, από τον Στέφανο Κουμανούδη, της τοπογραφίας της αρχαίας Αθήνας, ενώ στην Ακρόπολη η Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων εγκαταλείπει τα φιλόδοξα σχέδια της Οθωνικής περιόδου περί ανέγερσης και ανάδειξης των μνημείων της και τα αντικαθιστά με μικρο-επεμβάσεις τακτικής συντήρησης σε όλα τα μνημεία, υποστυλώσεις, μικρο-επισκευές και στερεώσεις με αντιστηρίξεις, περιδέσεις και συγκολλήσεις θραυσμένων μελών, που πλέον επεκτείνονται και πέραν του Βράχου, σε άλλα μνημεία της Αθήνας, στη «Στοά Αδριανού» (Βιβλιοθήκη Αδριανού) και τη «Στοά Γιγάντων» (Γίγαντες Ωδείου Αγρίππα Αρχαίας Αγοράς), της Αττικής, στον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο ή της Ελλάδας, όπως στον ναό της Αφαίας στην Αίγινα και στον ναό του Επικουρίου Απόλλωνα στις Βάσσες της Φιγαλείας. Οι μεγαλύτερες επεμβάσεις της περιόδου συνίστανται στην πρώτη αναστήλωση του χορηγικού μνημείου του Λυσικράτους και στην διευθέτηση του περιβάλλοντος χώρου του, το 1866-67, στην κατεδάφιση, το 1874, του λεγόμενου Φράγκικου Πύργου των Προπυλαίων, που δραστικά αλλάζει τη συνολική εικόνα της Ακρόπολης και στην πιστή «αρχαιολογική αποκατάσταση», το 1878, των αναλημματικών τοίχων βορείως του Βάθρου του Αγρίππα και δυτικά της Πινακοθήκης των Προπυλαίων στην Ακρόπολη, προοιωνίζοντας τις μεγάλες μνημειακές αναστηλώσεις που θα ακολουθήσουν.

Τέλος, για πρώτη φορά επισήμως διαπιστώνεται η φθορά της επιφάνειας των μνημείων της Ακρόπολης, και μάλιστα της κατά χώραν σωζόμενης δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα, λόγω της έκθεσής της στις εξωτερικές ατμοσφαιρικές συνθήκες και επιστρατεύεται ο κατεξοχήν συντηρητής της περιόδου, ο Ιταλός stuccatore Napoleone Felice Martinelli, για την αντιμετώπισή της, ενώ εξετάζεται και το ενδεχόμενο προσφυγής σε διαδεδομένες στο εξωτερικό μεθόδους προστασίας του λίθου, ιδιαίτερα στην προσφιλή μέθοδο της πυριτίωσης των λίθων (silicatization de la pierre).

2.6.1. Ο γυψοποιός Napoleone Felice Martinelli - Μαρτινέλλης

Με τον τίτλο *stuccatore*, δηλαδή γυψοποιός αυτοπροσδιοριζόταν ο Napoleone Felice Martinelli, ο Μαρτινέλλης κατά τον Ευστρατιάδη. Στην ουσία ήταν κατασκευαστής εκμαγείων (εκμαγέας) και η πρώτη αναφορά στο πρόσωπό του εντοπίζεται το 1864, οπότε

⁴⁹³ Για τη διαχείριση των αρχαιολογικών πραγμάτων της περιόδου και της επεμβάσεις στα μνημεία, βλ. Μαλλούχου-Tufano 2008, 2008, ο.π., 56-75. Πολύτιμη πηγή για την περίοδο αποτελεί του «Ημερολόγιον Υπηρεσίας», που ιδιοχείρως τηρεί ο Παναγιώτης Ευστρατιάδης και το οποίο φυλάσσεται στο Αρχείο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

και του χορηγείται η άδεια να αντιγράψει αρχιτεκτονικά μέλη της Ακρόπολης. Ήταν ο μοναδικός σταθερός εκμαγέας, συντηρητής και εργολάβος της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, τουλάχιστον έως το 1882 έτος πρόσληψης του Παναγιώτη Καλούδη⁴⁹⁴ και, εκτός από την κατασκευή εκμαγείων, είχε πραγματοποιήσει επεμβάσεις συγκόλλησης γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών στα μνημεία της Ακρόπολης⁴⁹⁵.

Το 1872 ο Martinelli ανέλαβε την συντήρηση της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα. Το εγχείρημα ξεκίνησε με στόχο την εξομάλυνση των μαρμάρινων επιφανειών, προκειμένου να διευκολυνθεί η διαδικασία λήψης εκμαγείων που προορίζονταν για το Βρετανικό Μουσείο. Για τον σκοπό αυτό ο Martinelli σφράγισε με υδραυλική άσβεστο τις βαθειές ρωγμές των λίθων της ζωφόρου. Παράλληλα, συμπλήρωσε τα υποκείμενα της ζωφόρου επιστύλια της κιονοστοιχίας του οπισθόναου, με Πεντελικό μάρμαρο και γκρίζο λίθο από τον Υμηττό, λίθους προερχόμενους πιθανόν από διάσπαρτα αρχαία μέλη⁴⁹⁶. Στο γενικότερο πλαίσιο της συνεργασίας του με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ο Martinelli επέβλεπε τις εργασίες μεταφοράς και τοποθέτησης των αρχαιοτήτων, και συμμετείχε στις εργασίες που εντάσσονταν στο πλαίσιο της 'κάθαρσης' του ιερού βράχου, με αποκορύφωμα την επίβλεψη των εργασιών κατεδάφισης του Φράγκικου Πύργου των Προπυλαίων, το 1875⁴⁹⁷. Κοντά στον Martinelli μαθήτευσε και ο Παναγιώτης Καλούδης, ο οποίος και θα τον διαδεχθεί σε ανάλογες εργασίες στα επόμενα χρόνια, την περίοδο της Γενικής Εφορείας του Παναγή Καββαδία.

2.6.2. Πρόταση για εφαρμογή της μεθόδου της πυριτιώσης των λίθων (silicatization des pierres) για την προστασία της επιφάνειας των μνημείων της Ακρόπολης

Εικόνα 38. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892). Πηγή: <https://ethnikismosblog.files.wordpress.com>
τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Η καταστροφική επίδραση των περιβαλλοντικών παραγόντων στις επιφάνειες των αρχιτεκτονικών καταλοίπων είχε αρχίσει να προβληματίζει τους αρμόδιους και στην Ελλάδα όπως και στην Ευρώπη. Στην Ελλάδα εκφράστηκε μέσα από την αγωνία, που είχε προκαλέσει η κατάσταση διατήρησης της δυτικής ζωφόρος, το μοναδικό ενιαίο τμήμα της

⁴⁹⁴ Για τον Καλούδη βλέπε παρακάτω υποκεφάλαιο 2.8.1.

⁴⁹⁵ Αντίγραφα αρχαίων κατασκεύαζε στην Αθήνα, την Αττική και την επαρχία, σε όλα τα υπάρχοντα μουσεία και για λογαριασμό ξένων μουσείων (π.χ. Βρετανικό Μουσείο) (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 60-61). Ός τα μέσα του 1870, είχε ήδη δημιουργήσει τη δική του, μικρή βιοτεχνία παραγωγής αντιγράφων, τα οποία κατασκεύαζε κατά παραγγελία και πωλούσε σε ιδιώτες ειδικά ξένους, που τα χρησιμοποιούσαν ως διακοσμητικά στοιχεία στα σπίτια τους (Εφημερίδα ΑΙΩΝ, Αρ. Φ. 4599, 08/10/1884:4). Μάλιστα, είχε τυπώσει και κατάλογο, που συμπεριλάμβανε τα αντίγραφα της αρχαίας Ελληνικής γλυπτικής που μπορούσε να κατασκευάσει κατά παραγγελία και ήταν προς πώληση (Martinelli, F.N., *Catalogo dei Getti di Gesso di diversi Oggetti di scultura Greca antica*, Atene, 1875).

⁴⁹⁶ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 59-61.

⁴⁹⁷ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 59-60.

αρχιτεκτονικής πλαστικής του Παρθενώνα, που διατηρούνταν ακόμη πάνω στο μνημείο⁴⁹⁸. Ο πρεσβευτής της Ελλάδας στη Γαλλία Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892) μεσολάβησε σε μια προσπάθεια να δοθεί επιστημονική λύση στο πρόβλημα, με την εισαγωγή στην Ελλάδα από την Ευρώπη μιας σύγχρονης μεθόδου αδιαβροχοποίησης της πέτρας, γνωστής ως *'silicatization des pierres'*⁴⁹⁹.

Το 1873 ο Γάλλος εφευρέτης της μεθόδου αδιαβροχοποίησης και ενδυνάμωσης της πέτρας, που έγινε γνωστή ως *'silicatization des pierres'* (πυριτώση των λίθων) Charles Frédéric Kuhlmann (1803–1881), έστειλε στην Ακρόπολη δείγματα της μεθόδου του. Ο Kuhlmann, που πίστευε πραγματικά στην αποτελεσματικότητα και καταλληλότητα της μεθόδου, την είχε ήδη προωθήσει για εφαρμογές σε ιστάμενα μνημεία της Ευρώπης, οι οποίες είχαν μάλιστα πραγματοποιηθεί και υπήρχε μια θετική φήμη γύρω από αυτήν και τα αποτελέσματά της. Μέσω του Ραγκαβή η φήμη της μεθόδου φτάνει και στην Ελλάδα⁵⁰⁰ και η ελληνική πλευρά εγκρίνει την πιλοτική σε πρώτη φάση εφαρμογή της σε περιορισμένα σημεία των μαρμάρινων επιφανειών των μνημείων της Ακρόπολης, ορίζοντας ειδική επιτροπή για την εφαρμογή και την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητάς της⁵⁰¹. Παρόλα αυτά, η εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου στα μνημεία της Ακρόπολης δεν επιβεβαιώνεται τελικά, τουλάχιστο βάσει των έως τώρα στοιχείων που έχουν δώσει σχετικές έρευνες στο πεδίο⁵⁰².

2.7. Η διαχείριση των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα από τον Παναγή Καββαδία (1885-1909)

Η περίοδος της διαχείρισης των αρχαιολογικών πραγμάτων στην Ελλάδα από τον Γενικό Έφορο Αρχαιοτήτων και παράλληλα Γενικό Γραμματέα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Παναγή Καββαδία (1885-1909) υπήρξε η πλέον γόνιμος για την αρχαιολογία στην Ελλάδα. Ο εξαιρετικά δραστήριος αυτός αρχαιολόγος στόχευσε εξ αρχής στην αναδιάρθρωση της κεντρικής υπηρεσίας, που την περίοδο αυτή μετονομάστηκε σε Αρχαιολογική Υπηρεσία⁵⁰³. Στην περίοδο αυτή ανάγεται η διάρθρωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας σε Εφορείες, κεντρικές και περιφερειακές, και η ίδρυση των πρώτων περιφερειακών μουσείων, δομές που εξακολουθούν να υφίστανται έως σήμερα. Στα πλαίσια της προσπάθειάς του ο Καββαδίας εξέδωσε μια σειρά διαταγμάτων και εγκυκλίων, με σκοπό τη συγκεκριμενοποίηση της λειτουργίας των σχετικών με τις αρχαιότητες φορέων, δηλαδή της ίδιας της υπηρεσίας και των μουσείων, καθώς και του λιγοστού ανθρώπινου δυναμικού που τη στελέχωνε⁵⁰⁴. Κατά συνέπεια, επί εφορείας Καββαδία και συγκεκριμένα το 1899 ψηφίστηκε ο νέος αρχαιολογικός νόμος που αντικατέστησε εκείνον του 1834, καθώς με δική του πρωτοβουλία δημοσιεύτηκε ένα φυλλάδιο με τα κυριότερα νομοθετικά διατάγματα και τις σχετικές εγκυκλίους που είχαν ψηφιστεί από το 1833. Παράλληλα, οι μεγάλες ανασκαφές που είχαν

⁴⁹⁸ Το 1873, με αφορμή την έκθεση των προσφάτως κατασκευασθέντων εκμαγείων της ζωφόρου στο Βρετανικό Μουσείο σε αντιπαράθεση με τα παλαιότερα του Elgin, συνειδητοποιήθηκε η φθορά που είχαν υποστεί (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 63).

⁴⁹⁹ Για περισσότερα σχετικά με τη μέθοδο βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 1, υποκεφάλαιο 1.8.1.2.

⁵⁰⁰ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 63 και σημ. 205, 143.

⁵⁰¹ Η επιτροπή αποτελείτο από τους χημικούς Αναστάσιο Χρηστομάνο (1841-1906) και Γεώργιο Ζαβιτσάνο (1878-1951) του Πανεπιστημίου Αθηνών και τον Αριστείδη Βουσάκη (1831-1911) του Σχολείου των Τεχνών (Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 64).

⁵⁰² Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 64.

⁵⁰³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 64.

⁵⁰⁴ Οι Έφοροι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας το 1882 ήταν 5, το 1887 αυξήθηκαν σε 8 και το 1900 έγιναν 10 (Κόκκου, Α., ο.π., 118).

ξεκινήσει λίγο νωρίτερα όχι μόνο συνεχίστηκαν αλλά αυξήθηκαν⁵⁰⁵, ενώ η δράση των ξένων αρχαιολογικών σχολών⁵⁰⁶ επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς εκτός του ανασκαφικού, με την ίδρυση βιβλιοθηκών στις εγκαταστάσεις τους, τη μελέτη του ανασκαφικού υλικού και τη δημοσίευσή του σε νέες περιοδικές εκδόσεις. Η επιστημονικότητα, που απέπνευσαν οι ξένες αρχαιολογικές αποστολές, επηρέασε θετικά την ελληνική πραγματικότητα και ως αποτέλεσμα η Αρχαιολογική Υπηρεσία ξεκινά, το 1885, τη δημοσίευση στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* δελτίων αρχαιολογικού περιεχομένου, τα οποία μετατρέπονται, το 1888, σε αυτόνομη έκδοση, το *Αρχαιολογικὸν Δελτίον*⁵⁰⁷.

Σε αυτό το πνεύμα διεξάγεται το 1905 στην Αθήνα το Α΄ Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, αποτέλεσμα του οποίου ήταν η διασάφηση των υπάρχοντων προβλημάτων στο πεδίο της διαχείρισης των αρχαίων μνημείων και η χάραξη ενός δρόμου προς την επίλυσή τους. Για μια ακόμα φορά όλα έδειχναν πως η οδός για την αποτελεσματική προστασία των αρχαιοτήτων θα ήταν η θέσπιση κανόνων και η ενίσχυση των κρατικών δομών⁵⁰⁸.

Η περίοδος Καββαδία σηματοδοτεί και την έναρξη εκτέλεσης επεμβάσεων αποκατάστασης μεγάλης κλίμακας σε μνημεία σε όλη την επικράτεια: 1898-1902, Α΄ αναστηλωτικό πρόγραμμα του Παρθενώνα, 1898-1900, στερέωση μνημείου Φιλοπάππου, 1898-1899, στερέωση ναού Ποσειδώνα Σουνίου, 1899-1902, στερέωση περιμετρικού τείχους Ακρόπολης και πύργου ναού Αθηνάς Νίκης, 1902-1903, στερέωση καταλοίπων Στοάς Αττάλου και αναστήλωση του βάθρου του Λέοντα της Χαιρωνείας, 1902-1908, αναστήλωση του ναού του Επικουρίου Απόλλωνα, 1906-1908, αναστηλωτικές και στερεωτικές επεμβάσεις στο θέατρο της Επιδαύρου και στον ναό του Απόλλωνα στην Κόρινθο, 1902-1909, αναστήλωση του Ερεχθείου. Τα χαρακτηριστικά των επεμβάσεων, η διεύθυνσή τους από επιστήμονες μηχανικούς–με προεξάρχοντα τον Νικόλαο Μπαλάνο, που από το 1895 αναλαμβάνει την αποκατάσταση του Παρθενώνα–και η επίβλεψή τους από διεπιστημονικές επιτροπές, η προσπάθεια εφαρμογής των πλέον σύγχρονων και βέλτιστων λύσεων, από πλευράς υλικών, μέσων και τεχνικών, η προσπάθεια επίλυσης των όποιων ζητημάτων προέκυπταν με τρόπο διεπιστημονικό, όλα αυτά αντανakλούν το γενικότερο κλίμα τεχνικού και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, της πρώτης εκβιομηχάνισης και του κοινωνικού εξαστισμού και εξευρωπαϊσμού, που επικρατούσε στην Ελλάδα στο μεταίχμιο του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα⁵⁰⁹. Η περίοδος είναι επίσης σημαντική και για τη συντήρηση των αρχαιοτήτων. Για πρώτη φορά αυτή συνειδητά διαχωρίζεται από την αποκατάσταση, ενώ αρχίζουν επεμβάσεις μεγάλης κλίμακας, που φέρνουν στην Ελλάδα τις σχετικές σε αυτό τον τομέα ευρωπαϊκές κατακτήσεις. Σταθμοί της περιόδου, όσον αφορά στη συντήρηση, υπήρξε η συντήρηση των ψηφιδωτών της Μονής του Δαφνίου (έτος έναρξης 1888), η συντήρηση των στηλών της Δημητριάδος (έτος έναρξης 1907) και η δράση από το 1888 του ‘Χημικού των Μουσείων’ με έδρα το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Όθωνος Ρουσόπουλου.

⁵⁰⁵ Ο Schliemann σκάβει σε Τίρυνθα και Ορχομενό, ο Καββαδίας οργανώνει εκτενή ανασκαφή στην Ακρόπολη (1885), ο Evans σκάβει στην Κνωσό (1900), ο Τσουντάς αρχίζει μεγάλες ανασκαφές σε Κυκλάδες, Δίμηνη και Σέσκλο (Κόκκου, Α., «Η μέριμνα για τις αρχαιότητες...», ο.π., 128).

⁵⁰⁶ Γαλλική Αρχ/κη Σχολή (1846), Γερμανικό Αρχ/κο Ινστιτούτο (1874), Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών (1882), Βρετανική Σχολή (1886), Ιταλική Αρχ/κη Σχολή (1909) και Σουηδικό Αρχ/κο Ινστιτούτο (1953) (σχετικά με τις ξένες αρχαιολογικές σχολές στην Ελλάδα βλέπε: *Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές στην Ελλάδα. 160 χρόνια*, Υπουργείο Πολιτισμού, 2005).

⁵⁰⁷ Κόκκου, Α., ο.π., 130.

⁵⁰⁸ Κόκκου, Α., ο.π., 138.

⁵⁰⁹ Για λεπτομερή ενημέρωση σχετικά με τις επεμβάσεις της περιόδου Καββαδία, βλ. Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 76-159.

2.8. Η συντήρηση των ψηφιδωτών της Μονής Δαφνίου

«...«...Ὅπου καὶ ἂν στρέψῃ τις τὸ ὄμμα καὶ ἰδῇ χριστιανικὴν ἀρχαιότητα, ἀδύνατον νὰ μὴν ἴδῃ αὐτὴν κολωβὴν, βεβηλωμένην, κατεστραμμένην, ἀπὸ τοῦ ἐπισημοτάτου οἰκοδομήματος μέχρι τοῦ χριστιανικοῦ λίθου, ἀρκεῖ μόνον τὸ ἀντικείμενον νὰ εἶναι χριστιανικόν, φέρον ἕναν σταυρόν.»⁵¹⁰

Η παραπάνω περιγραφή από τον Γεώργιο Λαμπάκη (1854-1914) ιδρυτή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΧΑΕ), ίσως να φαντάζει υπερβολικά δραματική, όμως δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα.

Εικόνα 39. Ο Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914). Πηγή: Συλλογή Ι. Λαμπάκη <http://www.byzantinemuseum.gr> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Στο πλαίσιο της λατρείας της κλασικής Ελλάδας οποιαδήποτε μη κλασική κατασκευή κατεδαφίζοταν, ιδίως όταν θεωρείτο ότι βεβίλωνε την εικόνα ενός κλασικού μνημείου. Τα βυζαντινά μνημεία δεν εξαιρέθηκαν από τον άγραφο αυτόν κανόνα. Ο ελληνικός μεσαίωνας και τα αρχιτεκτονικά του κατάνομα στην καλύτερη των περιπτώσεων παραμελήθηκαν και στη χειρότερη κατεδαφίστηκαν. Παρά το γεγονός ότι είχαν περιληφθεί στον αρχαιολογικό νόμο και η υποχρέωση για την προστασία τους ήταν εξ αρχής θεσμοθετημένη, τα βυζαντινά, τα ενετικά και τα οθωμανικά μνημεία δεν πήραν μέχρι πολύ αργότερα στη συνείδηση των αρμοδίων⁵¹¹ τη θέση που τους άξιζε, λόγω της ιδεολογικής κυριαρχίας του κλασικισμού⁵¹². Παραδόξως, όμως, η πρώτη οργανωμένη επέμβαση συντήρησης στην Ελλάδα καταγράφεται σε μία από τις παραμελημένες αυτές βυζαντινές αρχαιότητες. Το αντιφατικό αυτό γεγονός, συνδέεται με τον προβληματισμό που αναδύθηκε περί καθαρότητας της ελληνικής φυλής και την επιτακτική ανάγκη τεκμηρίωσης της σχέσης των νεοελλήνων με τους αρχαίους⁵¹³. Προς αποκατάσταση της ελληνικής συνέχειας, έπρεπε υποχρεωτικά να αναγνωριστεί ο ελληνικός μεσαίωνας ως κομμάτι της ιστορίας του ελληνικού έθνους⁵¹⁴. Ο Λαμπάκης γράφει, το 1893, δέκα χρόνια μετά το προηγούμενο δημοσίευσμά του: «Εὐτυχῶς κατέπεσεν ὀλοτελῶς ἡ ἰδέα ὅτι πᾶν μεσαιωνικὸν ἢ βυζαντινὸν ἔργον οὐδεμία ἀξίαν ἔχει, οὔτε ὡς τέχνη οὔτε ὡς ἱστορία, ὅτι

⁵¹⁰ Λαμπάκης, Γ., «Κατάστασις τῶν παρ' ἡμῖν Χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων», *Αἰών*, Αρ. Φ. 4202, 30/09/1883, 3-4.

⁵¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η Αρχαιολογική Εταιρεία. Παρά τις διαμαρτυρίες αρκετῶν μελῶν της για τις καταστροφές των Χριστιανικῶν μνημείων, το ουσιαστικό ενδιαφέρον της για αὐτὰ ἐκδηλώθηκε ὅταν ἤδη εἶχαν υπάρξει πολλές ἀπώλειες (Χλέπα, Ελένη-Αννα, *Τα Βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα. Ἰδεολογία καὶ πρακτικὴ των ἀποκαταστάσεων, 1833-1939*, ἐκδ. Καπόν, Αθήνα, 2012, 32).

⁵¹² Χλέπα, Ε.Α., ο.π.

⁵¹³ Σκοπετέα, Ε., *Το «πρότυπο βασίλειο» καὶ ἡ μεγάλη ἰδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988.

⁵¹⁴ Χλέπα, Ε.Α., ο.π., 18.

εἶναι βάρβαρον, ὅτι εἶναι ἄτεχνον. Δυνάμεθα σήμερον νά εἰπώμεν, ὅτι τὰ μετὰ Χριστὸν ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα εἶναι εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν....»⁵¹⁵.

Παρά το γεγονός, ὅτι στο πλαίσιο αυτό οι βυζαντινές αρχαιότητες και ειδικά εκείνες της παλαιοχριστιανικής περιόδου βρέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, η προστασία τους εξακολούθησε να αποτελεί μια δύσκολη υπόθεση, αφενός γιατί η πλειοψηφία των αρμοδίων παρέμεναν πιστοί στη λατρεία της κλασικής παιδείας και, αφετέρου, γιατί οι καθημερινοί χρήστες και διαχειριστές των εκκλησιαστικών μνημείων δεν αντιλαμβάνονταν την ιστορική και καλλιτεχνική τους αξία και προέβαιναν σε ακατάλληλες και συχνά καταστροφικές επεμβάσεις⁵¹⁶.

Το 1884 ιδρύεται στην Αθήνα από τον θεολόγο Γεώργιο Λαμπάκη⁵¹⁷ και άλλους λόγιους η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (ΧΑΕ), με στόχο την προστασία των χριστιανικών μνημείων και αρμοδιότητες τη συλλογή και τη διαφύλαξη των κειμηλίων της χριστιανικής τέχνης και την επισκευή βυζαντινών ναών, αγιογραφιών και ψηφιδωτών⁵¹⁸. Ο μαχητικός Λαμπάκης με κάθε αφορμή εξέφραζε την αγωνία και την οργή του για την υποβάθμιση των χριστιανικών αρχαιοτήτων στη χώρα⁵¹⁹, ὅπως μαρτυρά η πληθώρα δημοσιευμάτων του⁵²⁰. Οι κινητοποιήσεις του και η επερχόμενη δράση της ΧΑΕ, προκάλεσαν την αφύπνιση των αρμοδίων και την υλοποίηση της πρώτης, ὅπως έχει καταγραφεί μέχρι σήμερα, οργανωμένης επέμβασης συντήρησης στην Ελλάδα, εκείνης της Μονής Δαφνίου και ειδικότερα των ψηφιδωτών της⁵²¹.

⁵¹⁵ Λαμπάκης, Εμμ., «Ἡ Μονὴ Δαφνίου», *Νέα Ἐφημερίς*, Ἔτος IB-Αριθ. 151, 31/05/1893.

⁵¹⁶ Ακατάλληλες επεμβάσεις πραγματοποιούνταν στα εκκλησιαστικά οικοδομήματα και στα πλαίσια της προετοιμασίας τους για επανάχρηση. Η επανάχρησή τους για τη στέγαση νοσοκομείων, στρατιωτικών ξενόνων, σχολείων, δικαστηρίων κλπ, επιβλήθηκε, ελλείψει χώρων και οι αναγκαίες επισκευές γίνονταν βεβιασμένα και πρόχειρα (Χλέπα, Ε.Α., ο.π., 36).

⁵¹⁷ Ο Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914) αφιερώθηκε στη μελέτη και την εδραίωση της χριστιανικής αρχαιολογίας. Διορίστηκε πρώτος Γενικός Ἐφορος Χριστιανικῶν Αρχ/τήτων στην Ελλάδα (1885), μια θέση που διατήρησε για λίγο. Μεγάλη ευελιξία του ἔδωσε η μετέπειτα θέση του ως γραμματέως της βασίλισσας Ὀλγας, με φιλανθρωπική δράση εντός και εκτός γεωγραφικῶν συνόρων. Ἐτσι ο Λαμπάκης εἶχε την ευκαιρία να ταξιδεύει, να καταγράφει και να τεκμηριώσει χριστιανικές και άλλες αρχαιότητες. Επίσης, συνέλλεξε πληθώρα χριστιανικῶν αρχαιοτήτων που δημιούργησαν τη συλλογή του *Χριστιανικοῦ Αρχαιολογικοῦ Μουσείου και Τέχνης* (του σημερινού Βυζαντινοῦ και Χριστιανικοῦ Μουσείου της Αθήνας), του οποίου ἦταν ιδρυτής (1884) και διευθυντής, <https://www.aol.org.gr/sylloges/georgio-lampakis-bio.htm#home>, τελευταία πρόσβαση 14/08/2017).

⁵¹⁸ Χλέπα, Ε.Α., ο.π., 66.

⁵¹⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Μονὴ Δαφνίου, η οποία ἔφτασε στο σημείο να χρησιμοποιηθεῖ ως ποιμνιοστάσιο στα τέλη του 19^{ου} αἰῶνα, αλλά και νωρίτερα ως ψυχιατρεῖο (*Καρτερία*, Αρ. Φ. 35, 11/05/1883, 4).

⁵²⁰ Στην εφημερίδα *Αἰὼν*, Αρ. Φ. 4202, 30/09/1883, 3-4, δημοσιεύτηκε ἄρθρο του με τίτλο «Ἡ κατάστασις τῶν παρ' ἡμῖν Χριστιανικῶν Αρχαιοτήτων» με πληροφορίες για την κατάσταση των χριστιανικῶν μνημείων της Αθήνας, ὅπως η Μονὴ Ἀστερίου που εἶχε μετατραπεί σε χειμαδιό.

⁵²¹ Οι επεμβάσεις που έγιναν με την πρωτοβουλία της ΧΑΕ στην Μονὴ Δαφνίου δεν ἦταν οι πρώτες. Το 1888 μετὰ ἀπὸ τη δημόσια κατακραυγὴ για την κακομεταχείριση της μονῆς και τις καταστροφικές συνέπειες ἀλλεπάλληλων σεισμικῶν δονήσεων, το αρμόδιο Ἐπί των Εκκλησιαστικῶν και Παιδείας Υπουργεῖο ξεκίνησε επισκευές, τις οποίες ὁμως ο Λαμπάκης κατήγγειλε μέσω του τύπου, υποστηρίζοντας ὅτι αποτελοῦσαν για μια ἀκόμα φορά δοκιμασία για το μνημεῖο (Λαμπάκης, Γ., «Αἱ ἀρξάμεναι ἐπισκευαὶ τοῦ Δαφνίου», *Νέα Ἐφημερίς*, Αρ. Φ. 330, 25.11.1888, 3 και Λαμπάκης, Γ., «Ἀρκοῦσι πλέον αἱ ἐπισκευαὶ τοῦ Δαφνίου», *Νέα Ἐφημερίς*, Αρ. Φ. 342, 07.12.1888, 3. Τελικά τις επισκευές διέκοψε νέος σεισμός το 1889 (Χλέπα, Ε.Α., «Ο Διεθνὴς οἶκος Salvati της Βενετίας στο Δαφνί. Η πρώτη συντήρηση των ψηφιδωτῶν (1890-1893) βάσει των αρχαιολογικῶν πηγῶν», στο: *Εικοστὸ ἑβδομο συνέδριο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς αρχαιολογίας και τέχνης*, 11, 12, και 13 Μαΐου 2007, Αθήνα, Βυζαντινὸ και Χριστιανικὸ Μουσείο, 127). Για λεπτομέρειες σχετικά με την

Εικόνα 40. Η κατερειπωμένη Μονή Δαφνίου πριν την έναρξη των εργασιών της περιόδου 1886-1907. Πηγή: Collection chrétienne et byzantine Gabriel Millet.. Photothèque [online] <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6462> τελευταία πρόσβαση 13/03/2019

Το χρονικό της συντήρησης των ψηφιδωτών της Μονής Δαφνίου ξεκινά το 1889, με τη σταθεροποίησή τους με τσιμέντο και βίδες από τον Ιταλό συντηρητή Carlo Novelli (1843-1909)⁵²². Την ίδια χρονιά, με αφορμή το ξέσπασμα ισχυρού σεισμού, αποφασίζεται η αποτοίχιση των ψηφιδωτών, που βρίσκονταν στον τρούλο και στο τύμπανο για να επισκευαστεί ο τρούλος, ο οποίος είχε υποστεί σοβαρές ζημιές. Τα ψηφιδωτά φωτογραφίζονται και κατόπιν αποτοίχίζονται από εξειδικευμένο προσωπικό του εργαστηρίου Facchina⁵²³ της Βενετίας⁵²⁴. Η τεχνική αποτοίχισης προέβλεπε τα εξής βήματα: διαίρεση των υπερμεγέθων ψηφιδωτών σε μικρότερα τμήματα, εφαρμογή ειδικού υφάσματος στις ψηφιδωτές επιφάνειες, τοποθέτηση κονιάματος επάνω στο ύφασμα, έτσι ώστε να ακολουθείται με ακρίβεια η κλίση της επιφάνειας, αποκόλληση με μηχανικά μέσα του κονιάματος σύνδεσης του ψηφιδωτού με τον τρούλο για την οριστική απομάκρυνσή του και την τελική αποτοίχιση⁵²⁵. Μετά την ολοκλήρωση των επεμβάσεων αποτοίχισης και αποκατάστασης του τρούλου, η συνεργασία με τον οίκο Facchina λύθηκε εξαιτίας του

πρώτη αυτή φάση των επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν τὸ 1888: *Δελτίον τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, 1-4, 1892-1904, 3).

⁵²² Ο Carlo Novelli ήταν Ιταλός συντηρητής. Είχε εργαστεί στη συντήρηση ψηφιδωτών της Ravenna και η έναρξη της δράσης του σηματοδότησε το τέλος της σχολής συντήρησης ψηφιδωτών της Ρώμης, σύμφωνα με την οποία, τα ελλειπόντα τμήματα (*lacunae*) συμπληρώνονταν χωρίς αναγκαστικά να υπάρχουν τα απαραίτητα στοιχεία. Ο Novelli αφαιρούσε υλικά από προηγούμενες επεμβάσεις, ειδικά ένα μείγμα από ασβεστοκονία, πασμένο ασβεστόλιθο και λινέλαιο, που εφαρμοζόταν για τη στερέωση των ψηφιδών, καθώς και σιδερένιους γάντζους με τους οποίους στερεώνονταν και σταθεροποιούσε τα τμήματα που κινδύνευαν. Χρησιμοποιούσε έναν ειδικό τύπο βίδας, που είχε σχεδιάσει ο μηχανικός Alessandro Ranuzzi και αυτό που είναι πραγματικά ενδιαφέρον, είναι ότι οι επεμβάσεις του ήταν αναστρέψιμες (Tosi, M., «Ravenna: taselli di storia», *IBC*, XIII, 2005, 1, [online] [www.http://rivista.ibc.regione.emilia-romagna.it](http://rivista.ibc.regione.emilia-romagna.it) τελευταία πρόσβαση 11/08/2017).

⁵²³ Ο ιδρυτής του εργαστηρίου Facchina, Giandomenico Facchina (1826-1903) ήταν Ιταλός ψηφοθέτης, που είχε εργαστεί στην αποκατάσταση αρχαίων ψηφιδωτών στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία. Είχε δραστηριοποιηθεί και στη Γαλλία, όπου το 1850 ταξίδεψε για πρώτη φορά, όταν τον κάλεσαν να αποκαταστήσει παλαιά δάπεδα. Κατοχύρωσε με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, το 1858, μέθοδο απόσπασης αρχαίων ψηφιδωτών δαπέδων, προσαρμόζοντας μια ήδη υπάρχουσα τεχνική που ακολουθείτο από Ενετούς ψηφοθέτες. Ίδρυσε εργαστήρια στη Βενετία και στο Παρίσι (Bergami, G., Burelli, O., *Friuli: grandi uomini di un piccolo popolo*, 1996).

⁵²⁴ Στίκας, Ε., «Στερέωσης καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δαφνίου (Πιν. 1-10)», στο: *Δελτίον τῆς ΧΑΕ*, Περίοδος Δ', Τόμος Γ', 1964, 12.

⁵²⁵ E. A., Gardner, «Archaeology in Greece, 1890-1891», *Journal of Hellenic studies*, Vol. XII, 1891, 396.

υπερβολικών οικονομικών απαιτήσεων του ψηφοθέτη⁵²⁶. Εκείνος που τελικά θα αναλάμβανε τη συντήρηση των ψηφιδωτών, θα ήταν ο Francesco Novo, τον οποίο είχε προτείνει ο Carlo Novelli⁵²⁷ και ο βοηθός του Επαμεινώνδας Τριανταφύλλης⁵²⁸.

Η άφιξη του Francesco Novo, διευθυντή του εργαστηρίου Salviati επί 22 χρόνια⁵²⁹, δημιούργησε ένα ενθουσιώδες κοινό αίσθημα, όπως προκύπτει από τα δημοσιεύματα της περιόδου, γιατί δεν ήταν απλώς ένας εξειδικευμένος «αρχι-ψηφοθέτης» (*capo-musaicista*), αλλά διέθετε και καλλιτεχνική παιδεία⁵³⁰. Το γεγονός αυτό τον καθιστούσε ιδανικό υποψήφιο για τη συντήρηση των ψηφιδωτών, βάσει των ευρωπαϊκών προδιαγραφών, οι οποίες επέβαλλαν προσεγγίσεις με υψηλά αισθητικά πρότυπα, που μόνο κάποιος με καλλιτεχνική παιδεία μπορούσε να εγγυηθεί. Η επιλογή του Novo αντικατοπτρίζει την επιρροή στα ελληνικά πράγματα των κυρίαρχων στο πεδίο της συντήρησης των μνημείων ευρωπαϊκών τάσεων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Για πρώτη φορά εισάγεται στην Ελλάδα η έννοια της συντήρησης και διυλίζεται θεωρητικά η μεθοδολογία της προστασίας ενός μνημείου. Επιπλέον, πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα είναι το αίτημα στο εργαστήριο Salviati για επιτόπια πραγματογνωμοσύνη, για να αξιολογηθούν οι εγγενείς αξίες (ιστορική και καλλιτεχνική) των ψηφιδωτών σε σχέση με την κατάσταση διατήρησης του υποστρώματος και με στόχο την ορθή αισθητική προσέγγιση των επεμβάσεων. Έτσι, γίνεται για πρώτη φορά λόγος για τις αξίες του μνημείου ως παράγοντες άρρηκτα συνδεδεμένοι και καθοριστικοί για την ορθότητα του προγράμματος συντήρησης. Η αυτοψία πραγματοποιείται το καλοκαίρι του 1890 από τον αρχιτεχνίτη Arturo Ambrosi, ο οποίος καταφθάνει στη μονή για να αξιολογήσει την κατάσταση των ψηφοθετημάτων, την οποία και χαρακτηρίζει κρίσιμη⁵³¹.

Κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης των εργασιών συντήρησης έγιναν λάθη με σοβαρές επιπτώσεις για τις αξίες του μνημείου. Μεταβλήθηκαν οι θέσεις των ψηφοθετημάτων του τρούλου⁵³² και παραποιήθηκαν οι ρήσεις των προφητών. Εκτός όμως από τα δύο αυτά λάθη, το δεύτερο εκ των οποίων αποδόθηκε στην έλλειψη κατάρτισης του ψηφοθέτη σε θέματα βυζαντινής αρχαιολογίας και ελληνικής γλώσσας⁵³³, επισημάνθηκαν ατοπήματα που αυτομάτως καταργούσαν τον θεωρητικό προβληματισμό που είχε χαρακτηρίσει το όλο εγχείρημα εν τη γενnéσει του. Ο Novo προέβη σε συμπληρώσεις κενών, είτε με αυθεντικές

⁵²⁶ Στίκας, Ε., ο.π., 12.

⁵²⁷ Χλέπα, Ελένη-Άννα, «Ο Διεθνής οίκος Salviati της Βενετίας στο Δαφνί. Η πρώτη συντήρηση των ψηφιδωτών (1890-1893) βάσει των αρχαιολογικών πηγών», στο: *Εικοστό έβδομο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, 11-12-13 Μαΐου 2007, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 127-128.

⁵²⁸ Ο Επαμεινώνδας Τριανταφύλλης ήταν Έλληνας εξ Ιταλίας, απόφοιτος της Ακαδημίας των Καλών Τεχνών και γιος του Κωνσταντίνου Τριανταφύλλη (1833-1913), καθηγητή της ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης και λογίου («Νέος μουσειωτής», *Τὸ Ἄστυ*, Ἔτος ΙΑ, Περίοδος Β', Αρ. Φ. 1531, 25 /02/1895).

⁵²⁹ Millet, G., «Le Monastère de Daphni, histoire, architecture, mosaïques», 1899, στο: *Revue des Études Anciennes*, Vol. 2, N.4. 1900, 391-395.

⁵³⁰ «...Ὁ κ. Νόβο γεννήθηκε ἐν Βενετία τὸ 1836 καὶ εἰσῆλθε δεκαεπταετῆς εἰς τὴν αὐτόθι Ἀκαδημίαν τῶν Ὁραίων Τεχνῶν. Ἐσπούδασεν ἐπὶ δεκαετία τὴν ζωγραφικὴν καὶ πολλάκις ἐβραβεύθη. Κλίσην ἔχων πρὸς τὴν παλαιότεραν τέχνην, ἡσχολήθη ἰδίως εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀγιολογίαν καὶ εἰς τοὺς Ἰταλοὺς ζωγράφους τοῦ 15ου αἰῶνος. Συγχρόνως, δ' ἡσκήθη εἰς τὴν μωσαϊκὴν τέχνην καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἦτο οὗτος ἐν Βενετία ὁ μόνος μωσαϊστής, καθίδρυσε αὐτόθι τῇ ὑποστηρίζει τῆς αὐστριακῆς κυβερνήσεως, ἀξιόλογον κατὰσταμα πρὸς κατασκευὴν μωσαϊκῶν παντὸς εἶδους...» («Τὸ Δαφνί», *Τὸ Ἄστυ*, Ἔτος Η', Περίοδος Β', Αρ. Φ. 937, 06/07/1893).

⁵³¹ Χλέπα, Ελένη-Άννα, «Ο Διεθνής οίκος...», 127.

⁵³² Πρόκειται για ένα λάθος, που πιθανότατα οφείλεται στην προηγηθείσα λανθασμένη τοποθέτηση των ψηφοθετημάτων από τον Carlo Novelli, αφού ο Novo τα τοποθέτησε ακριβώς εκεί που τα βρήκε (Λαμπάκης, Γ., *Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς*, 1899, 12-14).

⁵³³ Λαμπάκης, Γ., *Ἡ Μονὴ Δαφνίου*..., ο.π., 12-14.

ψηφίδες, που βρίσκονταν διάσπαρτες και τις οποίες είχε περισυλλέξει από τον χώρο, είτε με καινούριες⁵³⁴, καθώς και σε τεχνικές αισθητικής αποκατάστασης. Επρόκειτο για επεμβάσεις, οι οποίες δεν είχαν προβλεφθεί και οι οποίες, όσο και αν επικρίθηκαν από τη ΧΑΕ και τον Γεώργιο Λαμπάκη⁵³⁵, καταδεικνύουν μια αλλαγή πολιτικής στο πρόγραμμα συντήρησης, η οποία οφείλεται στην ανησυχία και την απογοήτευση μέρους της τοπικής κοινωνίας, όταν αρχικά αποκαλύφθηκε η αποσπασματική εικόνα των ψηφιδωτών⁵³⁶.

Το πρώτο αυτό έργο συντήρησης ιστάμενου μνημείου στην Ελλάδα, και όλες οι πληροφορίες που διαθέτουμε αναφορικά με την πρακτική εφαρμογή των επεμβάσεων, αναπόφευκτα γεννούν ερωτήματα, κατ'αρχάς αν και σε ποιο βαθμό το έργο εκπροσωπεί πράγματι μια επέμβαση συντήρησης βασισμένη στα σύγχρονα δεδομένα της συντήρησης, και δευτερευόντως αν τηρήθηκε τελικά η πρόθεση των ειδημόνων να εφαρμοστεί ένα πρόγραμμα συντήρησης βασισμένο στις οδηγίες που είχαν τεθεί στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, με στόχο τη διατήρηση όχι μόνον των ψηφοθετημάτων, αλλά και των εγγενών αξιών τους. Η ευρωπαϊκή χροιά των επεμβάσεων στη Μονή Δαφνίου είναι αδιαμφισβήτη, όπως αποδεικνύει και η πρωτοβουλία της ελληνικής πλευράς να αναζητήσει συνεργασία με ειδικούς από την Ευρώπη, αναγνωρίζοντας την συνεργασία αυτή ως ανάγκη στο ξεκίνημα μιας άγνωστης πορείας για την προστασία των μνημείων της χώρας. Η μεταβολή στην προσέγγιση των επεμβάσεων και η εκτέλεση επεμβάσεων, που δεν είχαν αρχικά προβλεφθεί, μαρτυρά την δυσκολία μιας τοπικής κοινωνίας, η οποία δεν ήταν προετοιμασμένη να αποδεχτεί την αποσπασματική εικόνα του μνημείου, που το καθιστούσε αισθητικά ημιτελές στα δικά της μάτια. Εκφράζονται έτσι κάπως συλλογικά, αν και ετεροχρονισμένα σε σχέση με την Ευρώπη, οι προσδοκίες μέρους της ελληνικής κοινωνίας για την ολοκληρωμένη εικόνα των μνημείων και καταβάλλεται προσπάθεια ώστε το αίτημά τους αυτό να ικανοποιηθεί.

2.9. Η συντήρηση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ)

Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ) στην Αθήνα, του οποίου η κατασκευή ξεκίνησε το 1866 και ολοκληρώθηκε το 1889⁵³⁷, ταυτίστηκε με την επιστημονική συντήρηση των ελληνικών αρχαιοτήτων από την ίδρυσή του. Το μουσείο αποτέλεσε την έδρα του εξειδικευμένου προσωπικού της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, από τεχνίτες μέχρι επιστήμονες, από όπου εξορμούσαν παντού στην ελληνική επικράτεια για να συνεργαστούν με τους Έλληνες αρχαιολόγους και τις ξένες αρχαιολογικές σχολές⁵³⁸.

Το 1893 στις εγκαταστάσεις του μουσείου ιδρύεται εργαστήριο εκμαγείων, επικεφαλής του οποίου ήταν ο Παναγιώτης Καλούδης. Εκεί κατασκευάζονταν από τους τεχνίτες και τους γλύπτες του μουσείου⁵³⁹ αντίγραφα των αντικειμένων των αρχαιολογικών συλλογών του

⁵³⁴ Πρόκειται για μία μέθοδο αποκατάστασης αρκετά συνηθισμένο στη συντήρηση ψηφιδωτών από Ιταλούς του 19^{ου} αιώνα (Terry, A., Maguire, H., *Dynamic splendor. The wall mosaics in the Cathedral of Eufirasius in Porec*, University Park, PA, 2007).

⁵³⁵ Λαμπάκης, Γ., *Η Μονή Δαφνίου...* ο.π., 12-17.

⁵³⁶ Cormack, R., «Rediscovering the Christ Pantocrator at Daphni», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 71, 2008, 55-74.

⁵³⁷ Για το χρονικό κατασκευής του μουσείου, βλ. Κόκκου, Α., ο.π., 201-258.

⁵³⁸ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης και της φυσικοχημικής έρευνας των αρχαιοτήτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο» στο: Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μ., (επιμ.), *Κατάλογος Έκθεσης: Οδύσσειες*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 2016, 237-260).

⁵³⁹ Στα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του εργαστηρίου μαζί με τον Παναγιώτη Καλούδη εργαζόταν ως βοηθός του και ο Ιταλός τεχνίτης και εκμαγέας Ιωάννης Βούδας. Ο Βούδας είχε εκπονήσει επεμβάσεις συντήρησης, σύμφωνα με τον Β. Στάη στο Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου το 1916 (Μωραΐτου, Γ., ο.π., 237) .

μουσείου για διακίνηση σε μουσεία της Ελλάδας και του εξωτερικού⁵⁴⁰ και πραγματοποιούνταν εργασίες τεχνικής φύσεως. Δεν διασαφηνίζεται όμως από τα μέχρι τώρα στοιχεία της παρούσας έρευνας, αν ο ίδιος χώρος λειτουργούσε και ως εργαστήριο συντήρησης. Παρόλα αυτά, προκύπτουν στοιχεία σύμφωνα με τα οποία, το 1902, στην αίθουσα της Θέμιδος εκτελείται, ελλείψει καταλληλότερου χώρου⁵⁴¹, η συντήρηση των χαλκών αντικειμένων της Μυκηναϊκής και της Αιγυπτιακής συλλογής του μουσείου από τον 'χημικό των μουσείων' Όθωνος Ρουσόπουλο⁵⁴². Όπως προκύπτει από δημοσίευμα στον τύπο της εποχής, το περιστατικό γίνεται αφορμή, ώστε ο ίδιος ο Ρουσόπουλος να διεκδικήσει την ίδρυση εργαστηρίου στις μουσειακές εγκαταστάσεις, ειδικά για τη συντήρηση των μετάλλινων ευρημάτων κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα: «Εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας, ὡς ἐπληροφορήθημεν, ὑπεβλήθη ἔκθεσις τοῦ χημικοῦ κ. Ρουσοπούλου, ὅστις, ὡς γνωστόν, ἀνέλαβε τὸν καθαρισμὸν τῶν χαλκίνων συλλογῶν δι' ἧς ζητεῖ οὗτος τὴν παροχὴν πιστώσεως πρὸς σύστασιν χημικοῦ ἐργαστηρίου, ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ γίνεταί τελειότερα καὶ εὐχερεστέρα πᾶσα πρὸς συντήρησιν τῶν χαλκίνων ἀγαλμάτων ἀπαιτούμενη ἐργασία. Ἐν τῇ υποβληθείσῃ ἐκθέσει ὁ κ. Ρουσόπουλος ἀναφέρει ὅτι ἡ σύστασις χημικοῦ ἐργαστηρίου εἶναι ἀπαραίτητος, ὡς εἶνε εἰς ὅλα τὰ Ἀρχαιολογικὰ Μουσεία τῆς Εὐρώπης...»⁵⁴³. Η ίδρυση του εργαστηρίου δεν απασχόλησε μόνο τον Ρουσόπουλο, αφού παρόμοιο αίτημα είχε ήδη υποβληθεί από ειδική επιτροπή, όπως μας πληροφορεί και πάλι ο τύπος της εποχής και συγκεκριμένα η εφημερίδα Νέον Ἄστυ: «Εἰς τὸ χθεσινὸν φύλλον τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως» ἐδημοσιεύθη ὁλόκληρος ἡ ἔκθεσις, ἣτις εἶνε ἐκτενεστάτη, τῆς ἐπιτροπῆς ἣτις ἐπεφορτίσθη νὰ ἐξετάσῃ τὰ ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ εὐρισκόμενα χαλκᾶ ἀγάλματα καὶ ἀποφανθῇ περὶ τῆς καταστάσεως καὶ περὶ τῶν πρὸς συντήρησιν καταλληλοτάτων μέσων. Τῆς ἐργασίας ταύτης δὲν μετέσχεν ἐν τῶν μελῶν τῆς ὀρισθείσης ἐπιτροπῆς, ὁ κ. Ι. Δοανίδης, ἀναγκασθεὶς διὰ λόγους οἰκογενειακοὺς νὰ ἀπέλθῃ εἰς Ἰταλίαν. Ἐν τέλει τῆς ἐκθέσεώς της ἡ ἐπιτροπὴ συνιστᾷ εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ὅπως ἐγκαταστήσῃ χημεῖον ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἐν Γερμανίᾳ ἀρχαιολογικῶν χημικῶν ἐργαστηρίων, χημεῖου μέλλοντος, οὐ μόνον ταχέως καὶ τελείως τὰ παρόντα χαλκᾶ ἀγάλματα νὰ σώσῃ, ἀλλὰ καὶ πᾶν νέον εὔρημα νὰ προφυλάξῃ ἀπὸ τῆς φθορᾶς. Ἀρχαιολογικαὶ ἀνακαλύψεις μεγάλης σπουδαιότητος ἤχθησαν πολλάκις εἰς φῶς διὰ τῆς χημικῆς τῶν ἀρχαιοτήτων κατεργασίας, θ' ἀχθῶσι δὲ καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ Μουσείῳ, ὅπου ὑπάρχουσι πλεῖστα χαλκᾶ ἐξ ἀρχῆς ἀκαθάριστα. Ὡς ἤδη ἔχουσι τὰ πράγματα, τὸ Μουσεῖον, πλὴν μῖα μεταλλίνης, ἡ τριῶν ξυλίνων δεξαμενῶν καὶ ἄλλων μικρῶν ὀργάνων ἀναξίων λόγου, οὐδὲν χρήσιμον πρὸς ταχὺν καὶ κατὰ τὰς διαφόρους μεθόδους καθαρισμὸν τῶν χαλκῶν διαθέτει. Ἡ ἐγκατάστασις φωταερίου πρὸς θέρμανσιν τοῦ ὕδατος καὶ ὕδαταποθήκης, παρεχούσης ἄφθονον ὕδωρ πρὸς πλύσιν τῶν ἀρχαίων αὐτῶν, καθὼς καὶ τὴν στέγνωσιν τῶν χρησιμοποιουμένων πριονιδίων εἶνε ἀπαραίτητα καὶ ἐκ τῶν ἀμεσσοτάτων. Κατόπιν δὲ θεωρεῖ ὅτι ἡ πλήρωσις τῶν ἐλλείψεων τούτων κατ' οὐδένα λόγον πρέπει νὰ ἀναβληθῇ, οὐδὲ νὰ θεωρηθῇ ἐποουσιώδης, καθόσον τὸ ζήτημα εἶνε λίαν σοβαρὸν καὶ δεῖται ὡς ἐκ τούτου ἀμέσσου φροντίδος»⁵⁴⁴. Η ἔλλειψη καταλλήλως εξοπλισμένου εργαστηρίου, πάντως, δε στάθηκε εμπόδιο στο να καταφθάνουν στο μουσεῖο ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ ὅλη τὴν Ελλάδα γιὰ νὰ τοὺς παρασχεθῇ ἡ

⁵⁴⁰ Σάλτα, Μ., *Ex oriente lux. Βίοι παράλληλοι. Αρχαιολόγοι, συντηρητές και καλλιτέχνες του ΕΑΜ*, Αθήνα, 2011, 20.

⁵⁴¹ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», 237.

⁵⁴² Για τον Όθωνα Ρουσόπουλο και το έργο του βλέπε εδώ παρακάτω υποκεφάλαιο 2.9.

⁵⁴³ «Σύστασις Χημικοῦ Ἐργαστηρίου εἰς τὸ Μουσεῖον», *Τὸ Ἄστυ*, 14/10/1902, 1.

⁵⁴⁴ «Καθαρισμὸς τῶν χαλκῶν ἀγαλμάτων. Ἡ ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς. Σύστασις Χημεῖου», *Νέον Ἄστυ*, Ἀρ. Φ. 275, 12/09/1902, 1.

αναγκαία φροντίδα⁵⁴⁵. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται στο ΕΑΜ ένα φυτώριο συντηρητών και η πρώτη εστία επιστημονικής συντήρησης στη χώρα. Οι άνθρωποι, που συναντήθηκαν και εργάστηκαν εκεί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μπήκαν στα «βαθιά νερά» της φροντίδας και της συντήρησης των ελληνικών μνημείων και η συμβολή στη διαμόρφωση του τοπίου της συντήρησης στην Ελλάδα ήταν μεγάλη. Η ιστορία της επιστημονικής συντήρησης στη χώρα μας έχει τις ρίζες της στο ΕΑΜ⁵⁴⁶ και εκεί δραστηριοποιείται ο πρώτος Έλληνας επιστήμων-συντηρητής, ο Όθων Ρουσόπουλος.

2.9.1. Παναγιώτης Καλούδης (1840-1917)

Εικόνα 41. Ο Παναγιώτης Καλούδης (1840-1917). Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Οδύσσεια» της συντήρησης..., 2016

Ο Παναγιώτης Καλούδης, ο οποίος έφερε τον τίτλο του αρχιτεχνίτη, ήταν ένας από τους πρώτους εμπειρικούς συντηρητές της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και είχε μαθητεύσει κοντά στον Martinelli⁵⁴⁷. Πρόκειται για μια φυσιογνωμία, της οποίας οι ικανότητες, ο χαρακτήρας και το έργο έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης. Αυτό αποτυπώνεται στα δημοσιεύματα της εποχής τα οποία περιγράφουν τον Καλούδη ως έναν εργατικό και δημιουργικό άνθρωπο, προικισμένο με υψηλού επιπέδου δεξιότητες και καλαισθησία⁵⁴⁸.

Το έργο του Καλούδη στο πεδίο της συντήρησης των αρχαιοτήτων υπήρξε ευρύ και είχε ξεκινήσει στην Ακρόπολη, όπου εργάστηκε το 1872 στο έργο συντήρησης και αντιγραφής της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα από τον Martinelli. Η παρουσία του εκεί επιβεβαιώνεται και από το όνομά του που εντοπίστηκε χαραγμένο⁵⁴⁹ μαζί με άλλα στον οπισθόναο του Παρθενώνα, τα οποία σώζονται ακόμα μέχρι και σήμερα⁵⁵⁰. Στην Ακρόπολη,

⁵⁴⁵ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», 237.

⁵⁴⁶ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», 237.

⁵⁴⁷ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», 237.

⁵⁴⁸ Σε άρθρο της *Παλιγγενεσίας*, συστήνεται η βραβευση του Καλούδη για τη συνεισφορά του και αναφέρεται ότι ήταν στην υπηρεσία του μουσείου από την ηλικία των πέντε ετών! («Για τον Καλούδη», Παλιγγενεσία, Έτος ΚΗ΄, Αρ. Φ. 7847, *Διάφορα (άρθρο χωρίς τίτλο)* 02/05/1890, 3).

⁵⁴⁹ Ο Καλούδης φαίνεται πως είχε χαράξει το όνομά του και σε άλλα σημεία στον Παρθενώνα: το 1872 σε εντορμία ένθεσης του ΝΔ ακρωτηρίου και στον πέμπτο σπόνδυλο του πέμπτου κίονα της δυτικής περίπτωσης (Σιουμπάρα, Ε., «Η νέα αποκατάσταση τριγλύφου του Αρχαϊκού Παρθενώνα και η συμβολή της σε νέα πορίσματα για την αρχαϊκή ναοδομία», στο: Κορρές, Μ., και Ελευθερίου, Β., (επιμ.), *Ειδικά θέματα έρευνας και εφαρμογών στα αναστηλωτικά έργα της Ακρόπολης την περίοδο 2010-2015*, Πρακτικά 18-19/11/2016, Αθήνα 2018, 383-400).

⁵⁵⁰ Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου έργου ο Καλούδης εργάστηκε στις επεμβάσεις στερέωσης των λίθων στον μεσαιωνικό κοχλία του Παρθενώνα και στην τοποθέτηση των συμπληρωμάτων των

το 1886, ο Παναγιώτης Καλούδης φαίνεται να αναλαμβάνει, ως εξωτερικός συνεργάτης, την εφαρμογή μέτρων στερέωσης στη ΝΑ γωνία του τείχους και με το ίδιο καθεστώς ανάλογα μέτρα για άλλα μνημεία⁵⁵¹. Συνεργάστηκε επίσης με τον Theodor Wiegand (1864-1936), Γερμανό μελετητή της πόρινης αρχαϊκής αρχιτεκτονικής της Ακρόπολης, στην ταύτιση και ανάταξη δέκα αρχαίων θραυσμάτων της τριγλύφου του αρχαϊκού Παρθενώνα⁵⁵². Η συνεργασία μεταξύ των Wiegand και Καλούδη αποτελεί ενδεχομένως μια συνέχεια της συνεργασίας, που ο Καλούδης είχε αναπτύξει με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας, έχοντας, το 1879 εργαστεί στη γερμανική ανασκαφή στον ναό του Διός στην Ολυμπία και έχοντας αναλάβει τις συγκολλήσεις αρχαίων θραυσμάτων και την κατασκευή εκμαγείων από τα αετώματα του ναού⁵⁵³. Την κατασκευή των γύψινων εκμαγείων, τα οποία είχαν προορισμό το Μουσείο του Βερολίνου, ο Καλούδης πραγματοποίησε στο Μουσείο της Ολυμπίας, όπου και εκτέλεσε τις εργασίες συγκόλλησης των αποκαλυφθέντων αγαλμάτων κλπ⁵⁵⁴. Οι Wiegand, Καλούδης και Καββαδίας συνεργάζονται λοιπόν στην Ακρόπολη μεταξύ 1894-1895, περίοδο μελέτης της πόρινης αρχιτεκτονικής από τον Wiegand, για να ταυτίσουν συνανήκοντα θραύσματα της τριγλύφου και για την εκπόνηση άλλων εργασιών⁵⁵⁵.

Την ίδια περίοδο, και συγκεκριμένα το 1895, εν όψει της έναρξης έργων στερέωσης του Παρθενώνα, ανακοινώνεται μέσω του τύπου η απόφαση να προσκληθούν ειδικοί, έμπειροι εργάτες από χώρες της Ευρώπης, ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο ανάληψης των έργων από άπειρο προσωπικό. Το όνομα του Παναγιώτη Καλούδη αναφέρεται για ακόμα μία φορά στο δημοσίευμα της εφημερίδας *Τὸ Ἄστυ*: «...κατὰ τὴν γνώμην λοιπὸν τοῦ κ. Δούρμ τὴν σαφειστάτην, τὴν αὐτολεξεῖ μεταδοθεῖσαν, ἐργάτας δυναμένους νὰ ἐπισκευάζουν ἀρχαῖα μνημεῖα πρέπει νὰ φέρωμεν ἐκ Γερμανίας ἢ Ἰταλίας. Ὁ ἰδικὸς μας Καλούδης, κατὰ τὸν Γερμανὸν ἀρχιτέκτονα, εἶνε γνώστης τῶν τοιούτων ἐργασιῶν καὶ θὰ βοηθήσῃ πολὺ. Δὲν εἶπεν ὅμως ὅτι δύναται νὰ ἐπαρκέσῃ καὶ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἑλλειψὴν ξένων ἐργατῶν[...][Οἱ ἄλλοι θὰ εἶνε Ἕλληνες καὶ θὰ διδαχθῶν εἰς τὸ σχολεῖον τῶν Γερμανῶν. Τίποτε δὲν θὰ εἴμπορεῖ εἰς τὰς τοιούτους εἰδους ἐργασίας νὰ ἀντικαταστήσῃ τὰς εἰδικὰς γνώσεις καὶ μακρὰν πείραν ...]»⁵⁵⁶.

Το 1893 ο Καλούδης ορίζεται υπεύθυνος του νεοϊδρυθέντος εργαστηρίου εκμαγείων του ΕΑΜ με τον τίτλο του αρχιτεχνίτη⁵⁵⁷. Στο ΕΑΜ αναλαμβάνει τη συγκόλληση των γλυπτών, καθώς και τον συντονισμό της οργάνωσης της έκθεσής τους, με τοποθετήσεις στα βάθρα. Όσον αφορά στην κατασκευή εκμαγείων, ο Καλούδης κατασκεύαζε εκμαγεία και προπλάσματα για τις ανάγκες μουσείων εκτός του ΕΑΜ⁵⁵⁸ καθώς και εκμαγεία που

επιστυλίων του οπισθοναού του Παρθενώνα μαζί με τους Π. Μωραΐτη και Ι. Σβαρνόπουλο, των οποίων τα ονόματα επίσης βρέθηκαν χαραγμένα στα αρχιτεκτονικά μέλη (Σιουμπάρα, Ε., ο.π.).

⁵⁵¹ Μέτρα στερέωσης ο Καλούδης εφαρμόζει ως εργολάβος και μετά από εισήγηση των Καββαδία-Dörpfeld προς την ΑΕ, στο Ολυμπείο και στο μνημείο του Φιλοπάππου (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 76).

⁵⁵² Wiegand, T., *Die archaische Poros-Architektur der Akropolis zu Athen*, Cassel, Leipzig, Fisher Verlag, 1904, 7.

⁵⁵³ Σιουμπάρα, Ε., ο.π., 385.

⁵⁵⁴ «Για τον Καλούδη» *Παλιγγενεσία* (02/05/1890), 2-3.

⁵⁵⁵ Άλλες εργασίες που εκτελέστηκαν σε αυτή τη φάση αποτελούν οι αναπαραστάσεις των δωρικών θριγκών από τα πώρινα κτήρια της Ακρόπολης στο Μικρό Μουσείο, μεταξύ των οποίων και εκείνη της Εκατομπέδου (Σιουμπάρα, Ε., ο.π. 385).

⁵⁵⁶ «*Ἡ στερέωσις τοῦ Παρθενῶνος*», στο: *Τὸ Ἄστυ*, Αρ. Φ. 1529, 23/02/1895, 1.

⁵⁵⁷ Μωραΐτου, Γ., «*Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...*», 237.

⁵⁵⁸ Η θέση του στο εργαστήριο κατασκευής εκμαγείων ήταν εξαιρετικά σημαντική, όπως ήταν και τα ίδια τα εκμαγεία, που πωλούνταν, ανταλλάσσονταν, δωρίζονταν και εκτίθενταν, με σκοπό την προώθηση του ελληνισμού (Μωραΐτου, Γ., «*Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...*», , 237.

προορίζονταν για χρήση και διευκόλυνση έργων αποκατάστασης⁵⁵⁹. Στο ΕΑΜ ο Καλούδης ήταν υπεύθυνος ακόμα και για την κτηριακή συντήρηση του Μουσείου και τη διαχείριση υλικών και προμηθειών⁵⁶⁰. Κατά τη διάρκεια της θητείας του στο ΕΑΜ ο Παναγιώτης Καλούδης είχε αποπειραθεί να αναλάβει την ανασυγκρότηση του χάλκινου αγάλματος του Εφήβου των Αντικυθήρων, ένα έργο που θα αποδεικνυόταν εξαιρετικά δύσκολο όχι μόνο για την εποχή εκείνη αλλά και σε βάθος χρόνου⁵⁶¹.

Εκτός από το ΕΑΜ και το Μουσείο της Ολυμπίας, ο Καλούδης εργάστηκε και στο γνωστό ως 'Μικρό Μουσείο' της Ακρόπολης, το οποίο ήταν ουσιαστικά μια προέκταση ανατολικά του κύριου Μουσείου, που υλοποιήθηκε μεταξύ 1886-1889 λόγω έλλειψης χώρου⁵⁶². Εκεί ο Καλούδης συνεργάστηκε με τον Παναγιώτη Καββαδία στην οργάνωση της έκθεσης των ανασκαφικών ευρημάτων της Ακρόπολης⁵⁶³.

Άλλο ένα σημαντικό έργο, το οποίο είχε αναλάβει ο Παναγιώτης Καλούδης, ήταν η ανασύσταση του Λέοντα της Χαιρώνειας. Το συγκεκριμένο έργο ήταν περίπλοκο και αρκετά δύσκολο για τα δεδομένα της εποχής και το επίπεδο της τεχνογνωσίας στην Ελλάδα. Ο Καλούδης εκπόνησε το έργο σε συνεργασία με άλλους ειδικούς τεχνίτες και υπό την επίβλεψη του γλύπτη Λάζαρου Σώχου (1857 ή 1862 -1911). Οι εργασίες αποκατάστασης του γλυπτού συμπεριέλαβαν την ενσωμάτωση νέων λίθινων στοιχείων και μεταλλικών ενισχυτικών συστημάτων εν είδει οπλισμού, ενώ, κατά τη διεξαγωγή των επεμβάσεων, οι λίθινες προσθήκες δουλεύτηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μη διαχωρίζονται από την αρχαία ύλη⁵⁶⁴. Τέλος, ο Καλούδης αποκατέστησε το Κούρο Α' από το Σούνιο, που είχε αποκαλυφθεί το 1906 από τον Βαλέριο Στάη (1857-1923), και κατασκεύασε το εκμαγείο του.⁵⁶⁵

⁵⁵⁹ Ήδη από το 1881, κατασκεύαζε εκμαγεία και για λογαριασμό ξένων μουσείων, όπως για το Μουσείο του Βερολίνου (*Παλιγγενεσία*, Αρ.Φ. 5201, 06.11.1881, 3). Κατασκευές γύψινων προπλασμάτων έκανε ο Καλούδης στα πλαίσια αναστηλωτικών εργασιών και εργασιών συντήρησης σε μνημεία, όπως στην περίπτωση του Λέοντα της Χαιρώνειας, σε συνεργασία με τον Ιταλό γλύπτη Ι. Μπούδα ή Βούδα («*Ο Λέων της Χαιρώνειας. Τι υπήρχε. Τι συνεπληρώθη. Ο περίβολος του Πολυανδρίου. Το βάθρον του Λέοντος*», *Εστία*, Αρ. Φ. 3862, (05.11.1904), 3).

⁵⁶⁰ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», 237.

⁵⁶¹ Μετά την ανεπιτυχή αυτή απόπειρα του Καλούδη, το έργο της ανσυγκρότησης τελικά ανατέθηκε στον Γάλλο γλύπτη και ειδικό στην αποκατάσταση μετάλλινων έργων τέχνης Alfred André (1839-1919) (για πληροφορίες σχετικά με τον André βλ. <https://www.nga.gov> τελευταία πρόσβαση 07/02/2019). Ο απαραίτητος χημικός καθαρισμός των μετάλλινων θραυσμάτων του αγάλματος ανατέθηκε στον Χημικό των Μουσείων Όθωνα Ρουσόπουλο (βλ. εδώ, παρακάτω) [Καρούζος, Χ., «Χρονικόν της άνασυστάσεως του χάλκινου νέου των Αντικυθήρων», *Αρχαιολογική Έφημερίς*, 1969, 59-79 (59)].

⁵⁶² Η ανάγκη για τη νέα προσθήκη στο υφιστάμενο Μουσείο της Ακρόπολης, η οποία σχεδιάστηκε από τον Georg Kawerau (1856-1909), προέκυψε μετά την ολοκλήρωση της έκθεσης, το 1886, από τον Παναγιώτη Καββαδία και υλοποιήθηκε προκειμένου να καταστεί δυνατή η ένταξη του συνόλου των ευρημάτων της μεγάλης ανασκαφής στην Ακρόπολη (Καββαδίας, Π., Kawerau, G., *Η ανασκαφή της Ακροπόλεως από τον 1885 μέχρι τον 1890*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 13, Εστία, Αθήνα, 1906).

⁵⁶³ Σιουμπάρα, Ε., ο.π., 385.

⁵⁶⁴ «*Ο Λέων της Χαιρώνειας. Τι υπήρχε. Τι συνεπληρώθη. Ο περίβολος του Πολυανδρίου. Το βάθρον του Λέοντος*», στο: *Εστία*, Αρ. Φ. 3862, (05.11.1904), 3.

⁵⁶⁵ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 237.

2.10. Όθων Ρουσόπουλος (1856-1922). Ο χημικός των μουσείων

Εικόνα 42. Ο Όθων Ρουσόπουλος (1856-1922). Πηγή: <http://www.koutouzis.gr/akadim3.gif> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

«...Θέλω να επισημάνω ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιούμε καμία μέθοδο ως πανάκεια, ούτε να διαφημίζουμε[...]ο χημικός πρέπει να σκέφτεται χωριστά για κάθε αντικείμενο και δεν πρέπει ποτέ να ανατίθεται κάτι σε κάποιον που δεν έχει ιδέα...» Όθων Ρουσόπουλος⁵⁶⁶.

Ο χημικός Όθων Ρουσόπουλος, γιος του αρχαιολόγου Αθανασίου Ρουσόπουλου (1823-1898), είχε γεννηθεί το 1856 στην Αθήνα και είχε καταγωγή από την Καστοριά. Σπούδασε Φυσική στο Εθνικό Πανεπιστήμιο της Αθήνας και τελειοποίησε τις σπουδές του στη Γερμανία, όπου σπούδασε Χημεία⁵⁶⁷. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα δίδαξε στις Στρατιωτικές Σχολές Ευελπίδων και Δοκίμων και, το 1894, ίδρυσε τη Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία⁵⁶⁸. Εργάστηκε στο Υπουργείο Οικονομίας ως γενικός γραμματέας, το 1915 εξελέγη βουλευτής Φλωρίνης-Καστοριάς και υπήρξε υφηγητής του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών⁵⁶⁹.

Όπως αποδεικνύει η αφήγηση, που ακολουθεί, της διαδρομής του Ρουσόπουλου στο πεδίο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς αυτός είναι ο πρώτος Έλληνας επιστήμων συντηρητής με συνειδητή δράση στη συντήρηση των αρχαιοτήτων της χώρας μέσα από μια στοχευμένη επιστημονική προσέγγιση και πρακτικές εφαρμογές⁵⁷⁰. Η επιστημονική δράση του Ρουσόπουλου στη συντήρηση συνδέεται άμεσα με το ΕΑΜ, γιατί ήταν ο χώρος στον οποίο έγιναν οι ζυμώσεις για την εξέλιξη του ίδιου ως επαγγελματία και επιστήμονα συντηρητή, αλλά και της ίδιας της επιστήμης της συντήρησης. Ο Ρουσόπουλος εργάστηκε υπό τον τίτλο 'χημικός των μουσείων' και ασχολήθηκε με τη συντήρηση όλων των

⁵⁶⁶ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und Conservierung der Antiquitäten», 250-255, στο: *Comptes rendus du Congrès International d' Archéologie*, 1re Session, Athenes, 1905, 250 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

⁵⁶⁷ Λεύκωμα της Έκατονταετηρίδος της έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 1837-1937, Αθήνα χ.χ. [1937;].

⁵⁶⁸ Το 1894 ίδρυσε την Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία, με σκοπό την κατάρτιση και εκπαίδευση των σπουδαστών της, ώστε να προωθηθεί η ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα. Ο Ρουσόπουλος πίστευε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και στα οφέλη που θα είχε αυτή για την Ελλάδα και πάλεψε για την ανάπτυξή της και μέσα από τη σύντομη θητεία του στο Υπουργείο Οικονομικών (*Πανελλήνιο Λεύκωμα Έθνικής Έκατονταετηρίδος 1821-1921: Η χρυσή βίβλος του Έλληνισμού, Τόμος Β'*, Έλληνες Βιομήχανοι και Έμποροι, Αθήνα, 1921, 13-14 και 19).

⁵⁶⁹ «Λεύκωμα της έκατονταετηρίδος της Εν Αθήναις ...», ο.π.

⁵⁷⁰ Μωραΐτου, Γ., «Ο Κων/νος Δ. Ζέγγελος (1870-1957) και η συμβολή του ως χημικού στη συντήρηση των χάλκινων αρχαιοτήτων», στο: *Πρακτικά ΠΕΣΑ 2012*, Αθήνα, 2013, ηλεκτρονική έκδοση.

αρχαιολογικών υλικών⁵⁷¹. Η επαφή του με τη συντήρηση έγινε το 1888 αμέσως μόλις επέστρεψε στην Ελλάδα από την Γερμανία, οπότε και ανέλαβε τη συντήρηση των ανασκαφικών ορειχάλκινων ευρημάτων της Ακρόπολης⁵⁷².

2.10.1. Το έργο του Όθωνος Ρουσόπουλου στη συντήρηση των αρχαιοτήτων

2.10.1.1. Συντήρηση αρχαιολογικών ευρημάτων από χαλκό και κράματα του χαλκού. Η μέθοδος ηλεκτροχημικής αναγωγής του Όθωνος Ρουσόπουλου

Ο Ρουσόπουλος, λόγω της εκπαίδευσής του στην Ευρώπη και μέσω της επαφής του με τους Ευρωπαίους επιστήμονες, είχε την δυνατότητα να ενημερώνεται συστηματικά σχετικά με τις τάσεις της εποχής στις επιστήμες. Ειδικά όσον αφορά στα ζητήματα των μετάλλινων αρχαιοτήτων, ο Ρουσόπουλος γνώριζε τις κυρίαρχες θεωρίες περί της παθολογίας και των αιτίων τους, των μηχανισμών διάβρωσης, αλλά και των πιο δημοφιλών μεθόδων συντήρησής τους. Γίνεται έτσι ο εισηγητής νέων επιστημονικών δεδομένων στην Ελλάδα⁵⁷³, κυρίως σε επίπεδο εφαρμογής.

Σχετικά με τους μηχανισμούς διάβρωσης των χαλκών ευρημάτων, ο Ρουσόπουλος είχε ενστερνιστεί τη θεωρία των Mond και Cuboni, σύμφωνα με την οποία τα αντικείμενα προσβάλλονταν από μούχλα και συγκεκριμένα από τον μύκητα *Gladospodium Aeris*, πηγή της «κακοήθους» πάτινας (*malignant patina*), με βλαβερές συνέπειες για την αρχαία ύλη. Η ασθένεια θεωρείτο μεταδοτική και η διάγνωσή της σε ένα αντικείμενο απαιτούσε την απομόνωσή του. Συσχετίζοντας τη θεωρία με την περίπτωση αντικειμένων που συμπεριλαμβάνονταν στις συλλογές του ΕΑΜ, ο Ρουσόπουλος αναφέρει σε σχετική δημοσίευσή του, το 1905, στο Α' Διεθνές Συνέδριο Αρχαιολογίας που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα: «...Η αδρή οξείδωση-πάτινα (*rognacaries*) είναι μια αρρώστια, κατά τη γνώμη μου, από την οποία η Μυκηναϊκή και Αιγυπτιακή συλλογή έχουν προσβληθεί και καταστρέφονται. Μάλιστα, ένα αντικείμενο έγινε σκόνη. Είναι κολλητική και προκαλείται από τα *Gladospodium Aeris*, όπως ισχυρίζονται οι Mond και Cuboni, σε μια ενδιαφέρουσα εργασία. Εγώ με τη σημερινή μου εμπειρία συμφωνώ πως είναι μια κολλητική αρρώστια. Σε καμία περίπτωση ποτέ δεν τοποθετούμε μολυσμένα αντικείμενα δίπλα σε υγιή. Τα μολυσμένα αντικείμενα μπορούν με τη μέθοδο της αναγωγής ή της θέρμανσης ή της έκπλυσης να θεραπευτούν. Αυτή η αρρώστια έχει μολύνει τα χάλκινα της Αίγινας που πρέπει επείγοντως να φτιάξουμε...»⁵⁷⁴. Ο Ρουσόπουλος τοποθετείται ξεκάθαρα αναφορικά με τα αίτια αλλά και τη λύση του προβλήματος, αποκαλύπτοντας τις ήδη διαμορφωμένες αντιλήψεις του περί συντήρησης.

Η πρόταση λύσεων, όχι μόνο για μετάλλινα αλλά και άλλα αρχαία αντικείμενα, αποτέλεσε τον πυρήνα του έργου του Ρουσόπουλου στη συντήρηση. Για τον καθαρισμό και την εξυγίανση αρχαίων επιφανειών, οι οποίες ήταν επιβαρυνμένες με επικαθίσεις και ρύπους, ο Ρουσόπουλος βασίζεται το σκεπτικό του σε μια σταθερή για τον ίδιο αρχή, την οποία

⁵⁷¹ ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 27, Γ' Αρχ/κη Περιφέρεια (Θεσσαλία), 1912-1916 (1899-1916), 1912: *Εγγραφα Ρουσόπουλου*, 28/06/1910.

⁵⁷² Μωραΐτου, Γ., «Πότε αρχίσαμε να συντηρούμε τις αρχαιότητες στην Ελλάδα;», συνέντευξη στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Lifo* 29.5.2016 [online] <https://www.lifo.gr/team/politismos/58015>, τελευταία πρόσβαση 08/02/2019.

⁵⁷³ Μωραΐτου, Γ., «Πότε αρχίσαμε να συντηρούμε...», ο.π.

⁵⁷⁴ Rhousopoulos, O., ο.π., 255 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

υποστηρίζει και τεκμηριώνει⁵⁷⁵: «Ένα από τα καθήκοντα του χημικού, που είναι ποικίλα, είναι ο καθαρισμός των αρχαίων αντικειμένων, μια εργασία αρκετά περίπλοκη. Πριν μπω σε λεπτομέρειες, θέλω να αναφέρω έναν κανόνα που, κατά τη γνώμη μου, είναι πολύ σπουδαίος. Αυτός είναι ο εξής: **Όσο πιο ολοκληρωτικός και ριζικός είναι ο καθαρισμός, τόσο πιο βέβαιη είναι η συντήρηση.** Όταν επάνω στις αρχαίες επιφάνειες αφήσουμε έστω και ανεπαίσθητα υπολείμματα της καταστροφικής ύλης, τότε υπάρχει πάντα ο κίνδυνος επανεκκίνησης των μηχανισμών διάβρωσης και τα αντικείμενα βρίσκονται και πάλι σε κίνδυνο. Ο παραπάνω κανόνας επαληθεύτηκε στα μπρούτζινα αντικείμενα της Ακρόπολης, που εγώ καθάρισα, ριζικά, πριν από 17 χρόνια και τα οποία ακόμα και σήμερα, είναι άθικτα⁵⁷⁶». Η εμπειρία που είχε αποκτήσει ο Ρουσόπουλος συντηρώντας τα ευρήματα από την ανασκαφή της Ακρόπολης, το 1888, ήταν η επιβεβαίωση που χρειαζόταν ώστε να υποστηρίξει την ορθότητα της επιλογής του⁵⁷⁷. Παρόλο που ο Ρουσόπουλος δεν περιγράφει τη μέθοδο συντήρησης που είχε εφαρμόσει στα ανασκαφικά ευρήματα από την Ακρόπολη, πιθανώς να πρόκειται για τη δική του παραλλαγή της μεθόδου ηλεκτροχημικής αναγωγής του Axel Krefling, στην οποία κατέφυγε μόνον όταν είχε προηγουμένως δοκιμάσει ηπιότερες μεθόδους χωρίς το επιθυμητό αποτέλεσμα. Μία από τις μεθόδους αυτές ήταν μια διαδικασία αφαλάτωσης, κατά την οποία τα αντικείμενα υποβάλλονταν σε επανειλημμένες πλύσεις με απεσταγμένο νερό σε υψηλές θερμοκρασίες και οι μεταβολές της συγκέντρωσης των αλάτων ελέγχονταν με νιτρικό άργυρο⁵⁷⁸.

Όταν το αποτέλεσμα μιας ήπιας μεθόδου δεν ήταν το αναμενόμενο, ο Ρουσόπουλος δεν δίσταζε να εφαρμόσει τη δική του μέθοδο. Κατά τη διαδικασία το αντικείμενο εμβαπτιζόταν σε διάλυμα καυστικής σόδας και πάλι σε συνθήκες υψηλής θερμοκρασίας με προσθήκη ψευδαργύρου. Συχνά ακολουθούσε μια δεύτερη φάση αναγωγής, με ψευδάργυρο και θειικό οξύ, για ακόμα πιο αποτελεσματική μείωση της συγκέντρωσης των αλάτων. Τέλος, οι επιφάνειες εξουδετερώνονταν σε διάλυμα ανθρακικού νατρίου (σόδας), απιονισμένου νερού και οιοπνεύματος, θερμαίνονταν και όντας ακόμα ζεστές, επιχρίονταν με ζεστό κερί⁵⁷⁹. Η διαδικασία στόχευε στη μείωση ή ακόμα και την εξάλειψη των προϊόντων διάβρωσης του χαλκού μέσω της διάλυσής τους⁵⁸⁰. Δυστυχώς η καταλληλότητα της μεθόδου Ρουσόπουλου, αμφισβητήθηκε πολύ γρήγορα ακόμα και από τον ειδικό Friedrich Rathgen: «...Ο Ρουσόπουλος χρησιμοποιεί ψευδάργυρο και υδροχλωρικό οξύ και όταν το αντικείμενο στεγνώσει το επιχρίει με κερί. Εγώ αποδοκιμάζω τη χρήση και των δύο αυτών ουσιών, του υδροχλωρικού οξέος εξαιτίας της δυσκολίας που παρουσιάζει στην απόλυτη απομάκρυνσή του δια μέσου εμβάπτισης (σε νερό) και γιατί συμβάλλει στην επακόλουθη αποσύνθεση του

⁵⁷⁵ Σε κείμενό του που συμπεριλήφθηκε στα πρακτικά του συνεδρίου (*Εμπρός, Ή χθεσινή μέρα του Αρχαιολογικού Συνεδρίου. Αί γενόμεναι ανακοινώσεις*, Έτος Θ', 29/03/1905, 2).

⁵⁷⁶ Rhusopoulos, O., «Über die Reinigung und Conservierung der Antiquitäten», 250-255, στο: *Comptes rendus du Congrès International d' Archeologie*, 1re Session, Athenes, 1905, 250 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

⁵⁷⁷ Rhusopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 252 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

⁵⁷⁸ Rhusopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 252. (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο)

⁵⁷⁹ Rhusopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 252, (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο)

⁵⁸⁰ Gilberg, M., «Friedrich Rathgen: The father of modern archaeological conservation», *JAIC*, 1987, 26, 2, 105-120 [online] <http://www.cool.conservation-us.org/jaic/articles> τελευταία πρόσβαση 10/08/2017.

μπρούτζου και του κεριού γιατί εμπεριέχει λιπαρά οξέα, που μπορεί να αντιδράσουν με το μέταλλο»⁵⁸¹.

Ο κύριος στόχος και το επιθυμητό αποτέλεσμα των επεμβάσεων συντήρησης ήταν για τον Ρουσόπουλο, όπως και για τον Landerer, η διευκόλυνση της ερμηνείας των ευρημάτων, μέσω της βελτίωσης της κατάστασης διατήρησής τους και της αναγνωσιμότητάς τους και η συγκεκριμένη διαδικασία φαίνεται πως διασφάλιζε κάτι τέτοιο: «...Με τον καθαρισμό συμβαίνει συχνά να εμφανίζεται κάποιο άγνωστο, μέχρι εκείνη τη στιγμή, στοιχείο του αντικειμένου, όπως για παράδειγμα, μια εγχάρακτη γραφή ή διακόσμηση, ή ακόμα και η ακριβής φόρμα του αντικειμένου. Έτσι ένα αντικείμενο χωρίς σχήμα αποδείχθηκε μετά τον καθαρισμό ότι ήταν μέρος μιας κλίνης με ένα ωραίο γυναικείο κεφάλι. Επίσης, στα αντικείμενα από το ναυάγιο των Αντικυθήρων, βρέθηκε ένα στρογγυλό αντικείμενο, που αρχικά μας έδωσε την εντύπωση ότι θα μπορούσε να είναι το μήλο που ίσως κρατούσε ο Πάρις, αφού χωρούσε ακριβώς στην παλάμη του. Όμως μετά τον καθαρισμό, παρουσιάστηκε ένα αγγείο, ακριβώς όμοιο με ένα άλλο, αλλά νεότερο χρονολογικά, όπως αποδείχθηκε από την ποιοτική ανάλυση...»⁵⁸².

Ο Ρουσόπουλος εφήρμοσε την ίδια τεχνική για την εξυγίανση αντικειμένων της Αιγυπτιακής συλλογής του ΕΑΜ⁵⁸³, ενώ χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής της μεθόδου αποτελεί το χάλκινο αγάλμα του Εφήβου του Ναυαγίου των Αντικυθήρων, η συντήρηση του οποίου είχε αρχικά ανατεθεί σε κάποιον Ιταλό τεχνίτη από το μουσείο της Νάπολης⁵⁸⁴, όμως τελικά την ανέλαβε ο Ρουσόπουλος. Μετά την ανάσυρση του αγάλματος από το θαλάσσιο περιβάλλον και τη μεταφορά του στις εγκαταστάσεις του μουσείου στην Αθήνα, το γλυπτό, του οποίου οι επιφάνειες ήταν καλυμμένες με οργανική ύλη και άλατα, απορροφούσε υγρασία από το περιβάλλον, με αποτέλεσμα να ενεργοποιούνται μηχανισμοί που μετέτρεπαν το μέταλλο σε σκόνη χλωριούχων αλάτων. Η διεύθυνση του μουσείου προτίμησε να μην προβεί σε κάποια κίνηση, η οποία θα μπορούσε να προκαλέσει ακόμα μεγαλύτερες φθορές στο πολύτιμο εύρημα, με αποτέλεσμα οι φθοροποιές διεργασίες να εξελίσσονται γοργά. Ο Ρουσόπουλος επενέβη και δημοσιεύει την περιπετειώδη διαδικασία συντήρησης του αγάλματος στο Συνέδριο του 1905 στην Αθήνα: «...Αλλά το πιο σπουδαίο και δύσκολο ζήτημα, ήταν ο μεγάλος νέος (Πάρις του Ευφράνωρος⁵⁸⁵ κατά τη γνώμη των Σκουλούδη, Loschke και Stais), από τον οποίο μόνον ο ένας βραχίονας ήταν κάπως καθαρός. Όλο το υπόλοιπο άγαλμα ήταν επικαλυμμένο με σκληρές κρούστες αλάτων, με μύδια και οξείδια σε τέτοιο βαθμό, που δεν μπορούσε να καταλάβει κανείς, αν στο κεφάλι υπήρχε στεφάνι ή όχι. Το χειρότερο από όλα ήταν όμως ότι ο καημένος νέος, τοποθετήθηκε σε όρθια θέση στο μουσείο, «ίδρωσε» υπερβολικά και όδευε ραγδαίως προς την καταστροφή του. Το μέταλλο από το οποίο ήταν

⁵⁸¹ Rathgen, F., *The preservation of antiquities. A handbook for curators*, Primary Source Edition, 1905, 111.

⁵⁸² Rhusopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 252 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο)

⁵⁸³ «Ο καθαρισμός τῶν χάλκινων ἀγαλμάτων. Ἡ δι' ἡλεκτρισμοῦ μέθοδος», *Τὸ Ἄστυ*, Αρ.Φ. 4204, 14/10/1902, 1.

⁵⁸⁴ Τελικά το έργο συντήρησης του αγάλματος ανατέθηκε στον Ρουσόπουλο μετά από προφορική συνεννόηση, γιατί ο Ιταλός τεχνίτης από τη Νάπολη είχε αποτύχει στην υλοποίησή του (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 98, Αντικυθηραϊκά 1900-1904, 1 *Αίτηση Ρουσόπουλου για αποζημίωσή του*, 17/04/1902).

⁵⁸⁵ Ο Έφηβος των Αντικυθήρων: Η άποψη που διατυπώθηκε αρχικά από τον Β. Στάη ταυτίζει τον Έφηβο με τον Τρώα πρίγκηπα Πάρη, που κρατούσε στο προτεταμένο δεξί χέρι το μήλον της Έριδος και στο αριστερό το τόξο-σύμβολο του φόνου του Αχιλλέα. Η απόδοσή του ωστόσο σε συγκεκριμένο καλλιτέχνη διχάζει τους ερευνητές [online] <https://www.namuseum.gr>, τελευταία πρόσβαση 10/08/2017.

κατασκευασμένος, μετατράπηκε σε αλατούχο σκόνη. Η εφίδρωση ήταν το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας, κατά την οποία το υγροσκοπικό θαλασσινό αλάτι, που βρισκόταν στην επιφάνεια του αγάλματος, απορροφούσε συνεχώς νερό από την ατμόσφαιρα και, έτσι, επιταχύνθηκε η μετατροπή του μετάλλου σε σκόνη χλωριούχων αλάτων. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τον Διευθυντή του Μουσείου να αναζητήσει βοήθεια. Μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε κινητοποιηθεί καμία διαδικασία προστασίας του αγάλματος, γιατί κάποιος είχε συμβουλέψει τους υπεύθυνους του μουσείου, να μην κάνουν απολύτως τίποτε, από φόβο ότι, ό,τι και να έκαναν θα το έθετε σε κίνδυνο και θα το κατέστρεφε. Τους είπαν να μην κάνουν απολύτως τίποτα και τους είπαν ότι ούτε απλό καθαρισμό με νερό δεν επιδεχόταν. Για την πατίνα ούτε λόγος, αφού το αντικείμενο ήταν σκεπασμένο με αλληπάλληλα στρώματα από κρούστες αλάτων, μύδια κλπ. Εγώ, εσκεμμένα άφησα ένα κομμάτι ενός άλλου αγάλματος ακαθάριστο και το έπλυνα μόνο με νερό, ώστε να καταφέρω να τους πείσω ότι δε θα γινόταν τίποτα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, θα έπρεπε η Διεύθυνση του Μουσείου να μου αναθέσει τη συντήρηση του αγάλματος. Όχι μόνον τον καθαρισμό, αλλά κυριολεκτικά τη σωτηρία του, αφού διαφορετικά, θα γινόταν σκόνη. Ο χάλκινος νεαρός, καθαρίστηκε υπό την αυστηρή και αδιάκοπη επίβλεψη του Υπουργού και του Εφόρου, με αποσταγμένο νερό υπό θερμότητα, για να αφαιρεθεί το θαλασσινό αλάτι, επανειλημμένα, μέχρι να μην υπάρχουν καθόλου ίχνη άλατος (για να επιβεβαιώσουμε ότι δεν υπήρχαν καθόλου άλατα, πραγματοποιήσαμε ελέγχους με νιτρικό άργυρο). Όμως, η μέθοδος αυτή ήταν πολύ ήπια και τα αποτελέσματα δεν ήταν και τόσο ικανοποιητικά. Παρόλα αυτά, όταν οι υπεύθυνοι είδαν τα αποτελέσματα με τα υπόλοιπα ευρήματα, αποφάσισαν να εγκρίνουν τη μέθοδό μου αναγωγής (Υπεροξειδίο εν τη γενέσει σε ψευδάργυρο και υδροχλωρικό οξύ). Το έργο τέχνης, εμφανίστηκε με το πέρας της μεθόδου αυτής, εντελώς ανανεωμένο...»⁵⁸⁶.

Η μέθοδος αναγωγής του Ρουσόπουλου είχε αντιμετωπιστεί με δυσπιστία και από μέλη της ελληνικής αρχαιολογικής κοινότητας⁵⁸⁷, ενώ ο ίδιος γνώριζε την αμφισβήτηση που είχε εκφράσει ο Rathgen. Η πίστη του στην τεχνική αυτή τον ωθεί σε άμεση υπεράσπισή της, έστω και αν ταυτόχρονα υιοθετεί στοιχεία και από άλλες παραλλαγές της μεθόδου: «...Μετά την αναγωγή με ψευδάργυρο και υδροχλωρικό οξύ ακολουθεί μια μέθοδος προφύλαξης, σύμφωνα και με τις προτάσεις του Rathgen. Ακολουθεί αναγωγή με ψευδάργυρο και θειικό οξύ για να εξαλειφθούν τα υδροχλωρικά άλατα, για να δείχνουν τα αντικείμενα λιγότερο μαύρα και, βέβαια, χρησιμοποιείται, όπου ήταν αναγκαίο και πάλι, σκόνη ψευδαργύρου με οξεία. Ακολουθεί η εξουδετέρωση της επιφάνειας: εμβάπτιση σε διάλυμα μικρής περιεκτικότητας, σόδα σε αποσταγμένο νερό και, τέλος, πάλι σύμφωνα με τις οδηγίες του Rathgen, σε οινόπνευμα. Μετά ζεσταίνονται τα αντικείμενα και, ενώ είναι ακόμα ζεστά, με μια βούρτσα και ζεστό κερί, δημιουργήσαμε ένα πολύ λεπτό προστατευτικό στρώμα στην επιφάνειά τους. Η παραφίνη δεν αποδείχθηκε κατάλληλη για αυτό το σκοπό. Εγώ επιμένω στην τεχνική με το ζεστό κερί παρά την αντίθετη γνώμη του Rathgen, γιατί μετά από 17 χρόνια εμπειρίας έχει αποδειχθεί σωστή. Επίσης, επιμένω στη χρήση ψευδαργύρου με υδροχλωρικό οξύ. Ειδικά στην αρχή της διαδικασίας, αν πρόκειται για την εξάλειψη των αλάτων ασβεστίου. Αν

⁵⁸⁶ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 251-252 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενα).

⁵⁸⁷ Ο Ι. Σβορώνος αναφέρει ότι, εξαιτίας της μεθόδου Ρουσόπουλου καταστράφηκε η αρχαία πάτινα και ο χαλκός απέκτησε «άπεχθες μέλαν χρώμα» (Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», και Ρωμαίος, Κ.Α., «Ο ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος», *Αρχαιολογικὸν Δελτίον*, 1924-25, 9, 1927, 145-187).

χρησιμοποιήσουμε θειικό οξύ, δημιουργείται θειικό ασβέστιο που δεν διαλύεται εύκολα και προκύπτουν προβλήματα...»⁵⁸⁸.

Υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες οι αδυναμίες στη δομή του μετάλλου καθιστούσε απαγορευτική την εφαρμογή της μεθόδου αναγωγής του Ρουσόπουλου. Για τις περιπτώσεις αυτές ο Ρουσόπουλος είχε εναλλακτικές: «...Το διάλυμα κυανιούχου καλίου είναι κατάλληλο για χάλκινα αντικείμενα, στα οποία δεν μπορούμε να εφαρμόσουμε μέθοδο αναγωγής, επειδή λείπει εντελώς το μέταλλο. Έτσι καθαρίστηκαν τα αστρονομικά εργαλεία του ναυαγίου των Αντικυθήρων, που ο καθαρισμός τους, εκτός από περίπλοκος και δύσκολος, χρειαζόταν υπομονή, πείσμα και αντοχή. Παρόλα αυτά άξιζε, επειδή μετά εμφανίστηκαν οι γραφές, που μπορέσαμε να διαβάσουμε και εμφανίστηκαν και τα ακριβή σχήματα των θραυσμάτων σχηματίζοντας έτσι μια ολοκληρωμένη εικόνα[...]. Θέλω να πω πως αυτή τη διαδικασία ανακοίνωσα το 1891 στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και δημοσίευσα και στο Αρχαιολογικό Δελτίον (1891). Αυτή η μέθοδος, που είναι ολοκληρωμένη, σχεδόν τέλεια, μπορεί επίσης να εφαρμοστεί και σε αντικείμενα κατασκευασμένα από κράμα αργύρου και χρυσού ή από χαλκό. Βέβαια, σε τέτοιες περιπτώσεις, ήταν πιο αποτελεσματικά διαλύματα κυανιούχου καλίου. Ήταν πιο γρήγορα και πιο αποτελεσματικά. Τη μέθοδο αυτή ακολουθήσαμε για να καθαρίσουμε το λεπίδα από τις Μυκήνες, το κεφάλι ενός κριαριού, διάφορες ζώνες και άλλα αντικείμενα που δεν άντεχαν πιο ριζοσπαστικούς τρόπους καθαρισμού»⁵⁸⁹.

Λάτρης της επιστήμης, των σύγχρονων υλικών και μεθόδων ο Ρουσόπουλος ζει και εργάζεται την περίοδο, που κάνουν την εμφάνισή τους στο πεδίο της συντήρησης καινοτόμα συνθετικά υλικά εξαιρετικά δημοφιλή στην Ευρώπη. Τα σύγχρονα αυτά υλικά ο Ρουσόπουλος εντάσσει στις προτάσεις του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ένταξη συνθετικού σκευάσματος ντριικής κυτταρίνης, γνωστό με την εμπορική ονομασία *Zapon*, για τελική επίχριση των αρχαίων επιφανειών, το οποίο είχε χρησιμοποιήσει σε αντικείμενα του ναυαγίου των Αντικυθήρων και θεωρούσε και θεωρούσε κατάλληλο και αποτελεσματικό: «...Τα αντικείμενα που καθαρίστηκαν με αυτόν τον τρόπο, έπειτα συντηρήθηκαν με *Zapon*, ένα σκεύασμα που συνιστώ χωρίς καμία αμφιβολία. Είναι κατάλληλο για ξύλο, οστά, ελεφαντόδοντο κλπ και η εφαρμογή του αποσκοπεί στη στερέωση τμημάτων των αντικειμένων, που είναι έτοιμα να καταρρεύσουν και στη συγκόλλησή τους...»⁵⁹⁰.

Προκειμένου να δώσει λύσεις, ο Ρουσόπουλος εφαρμόζει πειραματικές διαδικασίες. Πηγή προβληματισμού και αφορμή για έναν τέτοιο πειραματισμό αποτέλεσε η επιζήμια παρουσία υγρασίας στο εσωτερικό χάλκινων αντικειμένων και η ανάγκη απομάκρυνσής της πριν την εκκίνηση φθοροποιών διαδικασιών. Στην περίπτωση αυτή όμως τα πειράματα του Ρουσόπουλου δεν έχουν θετικά αποτελέσματα: «...Πολλά αντικείμενα από τις Μυκήνες (π.χ. λεπίδες, στιλέτα κλπ), τα τοποθετήσαμε σε σκεπασμένες, γυάλινες φιάλες δίπλα σε χλωριούχο ασβέστιο για να στεγνώνουν. Όμως η υγρασία δε μειώθηκε και, παράλληλα, δημιουργήθηκε ανθρακικό οξύ, που επιτίθεται στον μπρούτζο και ευνοεί την εμφάνιση έντονης οξειδωσης-πατίνας...». Κατά συνέπεια, υιοθετεί την ήδη επιτυχώς δοκιμασμένη και μέθοδο αφύγρανσης

⁵⁸⁸ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 252 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

⁵⁸⁹ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 253. (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

⁵⁹⁰ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 253 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

του Rathgen: «...Αποφάσισα να ακολουθήσω τη νέα μέθοδο του Rathgen και προτίμησα την καυστική σόδα, που εξουδετερώνει και την υγρασία και την έντονη οξείδωση-πατίνα...»⁵⁹¹.

Η συντήρηση των χάλκινων ευρημάτων ήταν το κύριο πεδίο δράσης του Όθωνος Ρουσόπουλου. Πρότεινε λύσεις για τη συντήρησή τους και πραγματοποιούσε ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις αρχαιομετρικής φύσεως⁵⁹², όπως για παράδειγμα σε ευρήματα του ναυαγίου των Αντικυθήρων: «...παρουσιάστηκε ένα αγγείο, ακριβώς όμοιο με ένα άλλο, αλλά νεότερο χρονολογικά, όπως αποδείχθηκε από την ποιοτική ανάλυση, σύμφωνα με την οποία το υλικό κατασκευής ήταν διαφορετικό (ήταν κατασκευασμένο από κράμα κασσίτερου, ψευδάργυρου, μολύβδου και ίχνη σιδήρου. Τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης, πιστεύω ότι μπορεί να αποδειχθούν σημαντικά για την ακριβή χρονολόγηση του ίδιου του ναυαγίου...»⁵⁹³. Τελικά, η συντήρηση και ανασύνθεση του αγάλματος του Εφήβου των Αντικυθήρων, ένα εγχείρημα που είχε ξεκινήσει ήδη από την αρχή του 20^{ου} αιώνα, θα λυνόταν πολύ αργότερα, στα μέσα της δεκαετίας του 1950 μέσω της ομαδικής εργασίας και της συνδρομής μιας ομάδας Ελλήνων επιστημόνων, τεχνιτών, εμπειρικών συντηρητών και καλλιτεχνών.⁵⁹⁴

2.11. Προτάσεις για τη συντήρηση επιφανειών με ίχνη χρωστικών

Το 1888 ο Ρουσόπουλος κλήθηκε να συμμετάσχει σε επιτροπή αρμόδια για τη διερεύνηση ζητημάτων κατάστασης διατήρησης και συντήρησης αρχιτεκτονικών στοιχείων από την Ακρόπολη⁵⁹⁵, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν ανάγλυφες, μαρμάρινες επιφάνειες με ίχνη αρχαίων χρωστικών. Ο Ρουσόπουλος ανέλαβε να στερεώσει τα ίχνη των χρωστικών⁵⁹⁶, οι οποίες είχαν εξασθενήσει και είχαν απωλέσει την έντασή τους. Το υλικό στερέωσης που προτείνει ο Ρουσόπουλος ήταν η υδρύαλος, ένα δημοφιλές για την εποχή σκεύασμα⁵⁹⁷, το οποίο ο ίδιος θεωρούσε ιδανικό για τη στερέωση στοιχείων σε επιφάνειες ιστάμενων μνημείων. Η εφαρμογή στο συγκεκριμένο πλαίσιο θεωρήθηκε επιτυχής, γιατί μετά τη διοχέτευση της ουσίας οι χρωστικές επανάκτησαν την αρχική τους λάμψη⁵⁹⁸.

Στο πεδίο της στερέωσης χρωστικών ο Ρουσόπουλος δημοσιεύει επέμβαση συντήρησης σε ληκύθους, που έφεραν ζωγραφικό διάκοσμο. Χωρίς να διευκρινίζει το αρχικό υλικό κατασκευής τους περιγράφει τη χημική μέθοδο καθαρισμού καθώς και τη στερέωσή τους με σκεύασμα νιτρικής κυτταρίνης (εμπορική ονομασία Zapon): «...Πριν τελειώσω, θέλω επίσης να επισημάνω, όσον αφορά στις χρωματιστές ληκύθους, ότι ο καθαρισμός τους έγινε με χημικά μέσα και συγκεκριμένα με εμβάπτιση σε διάλυμα χημικά καθαρού υδροχλωρικού οξέος σε νερό, την περιεκτικότητα του οποίου σταδιακά αυξάναμε, χωρίς να σχηματιστούν κίτρινοι λεκέδες.

⁵⁹¹ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 253 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

⁵⁹² Εκτός από τη συντήρηση των χάλκινων ευρημάτων ο Ρουσόπουλος πραγματοποίησε πληθώρα διαγνωστικών αναλύσεων εξελίσσοντας την επιστήμη της αρχαιομετρίας. Τις αναλύσεις, ποσοτικές και ποιοτικές, των διαφόρων κραμάτων, πραγματοποιούσε στο εργαστήριο της Εμπορικής και Βιομηχανικής Ακαδημίας (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 438, 10/04/1901, *Ανάλυσις τοῦ ἀγγείου τοῦ θεωρηθέντος μῆλον τῆς ἔριδος*», *χημεῖον τῆς ἐν Ἀθήναις Βιομαχικῆς καὶ Ἐμπορικῆς Ακαδημίας* και, 25/12/1900, *Ανάλυσις ἀκαθαρίστου τεμαχίου ἀγάλματος ἀρχαίου ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἐν Ἀντικυθήροις*).

⁵⁹³ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 250 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

⁵⁹⁴ Βλέπε παρακάτω κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.3.1.

⁵⁹⁵ Για περισσότερα σχετικά με το θέμα, βλ. παρακάτω, υποκεφάλαιο 2.11.4.

⁵⁹⁶ Για περισσότερα σχετικά με το θέμα, βλ. παρακάτω, υποκεφάλαιο 2.12.

⁵⁹⁷ Για την υδρύαλο και τη χρήση της στην Ευρώπη την περίοδο αυτή, βλέπε παραπάνω κεφάλαιο 1.

⁵⁹⁸ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 253 (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο).

Πρέπει όμως η συγκεκριμένη διαδικασία να γίνεται με μεγάλη προσοχή, για να μην παρουσιαστεί απολέπιση ή αποχρωματισμός. Μετά ακολουθεί εξουδετέρωση της επιφάνειας με αλκαλικά μέσα και φροντίδα με αποσταγμένο νερό. Τέλος, πραγματοποιείται επιφανειακή στερέωση με *Zapon*»⁵⁹⁹.

2.11.1. Στερέωση οργανικών υλικών

Ο Ρουσόπουλος κάνει σύντομη αναφορά στη συντήρηση οργανικών υλικών, συγκεκριμένα σε ξύλο και σε ύφασμα: «...Για το ξύλο και το ύφασμα, χρησιμοποιούμε θειικό χαλκό, χλώριο του ψευδαργύρου, *sublimat* κλπ. Τα αντικείμενα εμβαπτίζονται σε ένα από τα παραπάνω και μετά ακολουθεί στερέωση με *Zapon*...»⁶⁰⁰.

2.11.2. Απόπειρες συντήρησης επιφανειών στα Μνημεία της Ακρόπολης

Η πρώτη απόπειρα για εφαρμογή επεμβατικών μέτρων συντήρησης των αρχαίων επιφανειών στα μνημεία της Ακρόπολης, καθώς και σε ανασκαφικά ευρήματα από τον χώρο, πραγματοποιείται το 1888. Η πληθώρα αρχαιολογικού υλικού που είχε αποκαλυφθεί κατά τις πρώτες ανασκαφές και ιδιαιτέρως τα μετάλλινα ευρήματα είχε προβληματίσει τους αρμόδιους: «Ἐπειδὴ τὰ τῆς Ἀκροπόλεως εὐρεθέντα χαλκᾶ ὀξειδούμενα, φθείρονται καὶ κατὰ μικρὸν ἀποβάλλουσι τὸ πλεῖστον τῆς τέχνης καὶ χάριτος αὐτῶν, ἐπίσης δὲ τὰ ἐγχρώματα ἀγάλματα ἢ καὶ μάρμαρα ἀποβάλλουσιν ἐκ διαφόρων ἐπηρεϊῶν τὸν χρωματισμὸν αὐτῶν, ἐλήφθη ἀξιέπαινος πρόνοια περὶ διασώσεως ἀμφοτέρων...»⁶⁰¹. Ἐτσι, με πρωτοβουλία και αίτημα της Γενικῆς Εφορείας των Αρχαιοτήτων συστήνεται επιτροπή με μέλη τους Αναστάσιο Δαμβέργη (1857-1920) χημικό και τμηματάρχη του Ορυκτολογικῆς Τμήματος του Υπουργείου Οικονομικών, Αναστάσιο Χρηστομάνο (1841-1906) χημικό και καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Γεώργιο Κρίνο (1850-1935) χημικό και καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Wilhelm Dörpfeld, διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και Όθωνος Ρουσόπουλου. Αρμοδιότητα της επιτροπῆς είναι η αξιολόγηση της κατάστασης διατήρησης των ευρημάτων και η εὑρεση λύσεων για τη βελτίωσή της: «...1. Τίνι τρόπῳ εἶνε δυνατόν νά προφυλαχθῶσιν ἀπὸ τῆς ὀξειδώσεως τὰ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως χαλκᾶ ἀγάλματα, 2. Πῶς εἶνε δυνατόν νά καθαρισθῶσι καὶ προφυλαχθῶσιν ἀπὸ τῆς ἐν τῷ μέλλοντι ὀξειδώσεως, 3. Πῶς εἶνε δυνατόν νά καθαρισθῶσι τὰ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἐγχρώματα μάρμαρα καὶ τὰ πόρινα ἀγάλματα καὶ νά συντηρηθῇ ὁ σφζόμενος χρωματισμὸς αὐτῶν»⁶⁰².

Ο Όθων Ρουσόπουλος ανέλαβε τη συντήρηση των χαλκῶν ευρημάτων και φαίνεται ότι πραγματοποίησε επεμβάσεις συντήρησης και σε μαρμάρινες επιφάνειες, οι οποίες ἔφεραν ζωγραφική. Οι επεμβάσεις, κατά τη διεξαγωγή των οποίων εφήρμοσε σύγχρονα υλικά, είχαν στόχο τη στερέωση των αρχαίων χρωστικών, ὅπως περιγράφει και ο ίδιος στη σχετική

⁵⁹⁹ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 254. (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο)

⁶⁰⁰ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 254. (μεταφρασμένο από τα γερμανικά κείμενο). Sublimat=χλωριούχος υδράργυρος (HCl₂). Ο χλωριούχος υδράργυρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα για την ενδυνάμωση ξύλινων στοιχείων, που προορίζονταν για καθημερινές χρήσεις (πασσάλους κλπ), δια του εμποτισμού. Εφευρέτης της μεθόδου ήταν ο Άγγλος John Kyan (1774-1850) (ημερομηνία κατοχύρωσης ευρεσιτεχνίας 1823) (Kleist, G., «Vorbeugender chemischer Holzschutz», στο: Muller, J., (επιμ.), *Holzschutz in Hochbau. Grundlagen-Holzschadlinge-Vorbeugung-Bekämpfung-Fraunhofer*, IRB Verlag, Stuttgart, 2005).

⁶⁰¹ «Υπὲρ χαλκῶν καὶ ἐγχρωμ. ἀγαλμάτων», *Ἀκρόπολις*, Ἀρ.Φ. 2363, 09/12/1888, 3.

⁶⁰² «Υπὲρ χαλκῶν καὶ ἐγχρωμ. ἀγαλμάτων», *Ἀκρόπολις*, Ἀρ.Φ. 2363, 09/12/1888, 3.

δημοσίευσή του στο Α΄ Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο της Αθήνας το 1905: «...Επίσης το Ζαρον χρησιμοποιείται για στερεοχρωματισμό σε περιπτώσεις που δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί υδρύαλος. Πρόκειται για ουδέτερο διάλυμα πολύ μικρής περιεκτικότητας, που, όταν εφαρμόζεται δια μέσου ψεκασμού, είναι πολύ αποτελεσματικό για τη στερέωση χρωστικών σε ζωγραφισμένες επιφάνειες, όπως αποδείχθηκε στα ζωγραφισμένα αγάλματα της Ακρόπολης, στα οποία τα χρώματα είχαν αρχίσει να ξεθωριάζουν και με την υδρύαλο συντηρήθηκαν. Προπαντός, είναι αναντικατάστατο για ιστάμενα μνημεία, τα στοιχεία των οποίων είναι εκτεθειμένα στις περιβαλλοντικές συνθήκες...»⁶⁰³.

Στην πρώτη φάση του αναστηλωτικού έργου του Μπαλάνου στα μνημεία της Ακρόπολης γίνεται μια προσπάθεια εφαρμογής μιας μεθόδου συντήρησης στις επιφάνειες των αναγλύφων της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα. Σε ένα τέτοιο πνεύμα συζητήθηκαν προτάσεις, που εστίαζαν στην πρόσδοση στις αρχαίες επιφάνειες ιδιοτήτων που θα τις καθιστούσαν απρόσβλητες από τους ατμοσφαιρικούς παράγοντες. Παρόμοια πρόταση είχε γίνει και πάλι στο παρελθόν με αφορμή τη δυτική ζωφόρο, με άξονα την αδιαβροχοποίηση των μαρμάρινων επιφανειών μέσω της μεθόδου *silicatisation des pierres*⁶⁰⁴, μια ιδέα η υλοποίηση της οποίας δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί. Η αντιμετώπιση συγκεκριμένων φθορών που είχαν παρατηρηθεί στις αρχαίες μαρμάρινες επιφάνειες, ανατέθηκε σε επιστημονική επιτροπή, η οποία συνίστατο από τους Όθωνα Ρουσόπουλο, Αναστάσιο Δαμβέργη, Γεώργιο Σωτηριάδη, ενώ συμμετείχε και ο Fritz Rinne, καθηγητής πετρογραφίας και ορυκτολογίας στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας⁶⁰⁵. Οι φθοροποιές διαδικασίες, που οφείλονταν κατά την αρμόδια επιτροπή στη συνδυαστική δράση χημικών και μηχανικών παραγόντων, προκαλούσαν αισθητικές αλλοιώσεις και σταδιακή απώλεια αυθεντικού υλικού, η οποία είχε οδηγήσει στην απομείωση της μαρμάρινης επιφάνειας⁶⁰⁶.

Η επιτροπή διεξήγαγε μακροσκοπική σε δείγματα της δυτικής ζωφόρου του Παρθενώνα, τα οποία βρίσκονταν είτε *in situ* είτε σε μουσειακό περιβάλλον, καθώς και στις Καρυάτιδες, κατά την οποία έγιναν οι εξής παρατηρήσεις: στα δείγματα που είχαν παραμείνει εκτεθειμένα στους ατμοσφαιρικούς παράγοντες εντοπίστηκαν κοιλότητες, οι οποίες προηγουμένως περιέκλειαν φλεβώσεις ορυκτών που τώρα είχαν εκπλυθεί⁶⁰⁷, καθώς και η φθορά γνωστή σήμερα ως ζαχαροειδής φθορά (απώλεια της μαρμάρινης επιφάνειας). Στα δείγματα που είχαν μεταφερθεί σε εσωτερικό χώρο παρατηρήθηκε απώλεια συνοχής, η οποία αποδόθηκε στη δράση του νερού από την περίοδο που βρίσκονταν ακόμα στο μνημείο. Τέλος, όσον αφορά στις Κόρες, διαπιστώθηκε και εκεί ζαχαροειδής φθοράς σε κάπως πιο περιορισμένη έκταση, καθώς και αποφλοιώσεις⁶⁰⁸.

Η επιτροπή και συγκεκριμένα ο χημικός Αναστάσιος Δαμβέργης προέβη στη χημική ανάλυση⁶⁰⁹ κονιορτοποιημένων δειγμάτων των αρχαίων μαρμάρων⁶¹⁰ και καταθέτει

⁶⁰³ Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und...», 253 (μετάφραση από κείμενο στα γερμανικά).

⁶⁰⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 63, εδώ παραπάνω υποκεφάλαιο 2.6.2 και κεφάλαιο 1 υποκεφάλαιο 1.8.1.2.

⁶⁰⁵ Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008, ο.π., 176.

⁶⁰⁶ Ρουσόπουλος, O., «Παρθενῶνος γλυπτῶν συντήρησις», *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, 1912, 119-124.

⁶⁰⁷ Τα δείγματα που φυλάσσονταν στο μουσείο, πριν τη μεταφορά τους σε εσωτερικό χώρο, παρουσίαζαν ευθριπτότητα λόγω της δράσης κυρίως του νερού και των καιρικών φαινομένων, (Ρουσόπουλος, O., «Παρθενῶνος γλυπτῶν...», 120).

⁶⁰⁸ Ρουσόπουλος, O., «Παρθενῶνος γλυπτῶν...», 120.

⁶⁰⁹ «Ἡ χημικὴ ἐξέτασις τῶν μαρμάρων τῆς Ἀκροπόλεως περιέλαβε τὰς ἐπόμενας ἐρεῦνας: 1. Ἀνίχνευσιν μαγειρικοῦ ἁλατος ἐν τῇ παλαιῇ μαρμάρῳ καὶ ἐν τῇ νέῃ τῶν ὀρυχείων τῆς Πεντέλης 2.

αναφορά, στην οποία περιγράφει με ακρίβεια τη διαδικασία που ακολούθησε για την ανίχνευση χλωριούχου νατρίου. Η παράθεση και αναλυτική περιγραφή της μεθόδου από τον Αναστάσιο Δαμβέργη είναι αξιοσημείωτο γεγονός, καθώς αποτελεί εξαίρεση για την εποχή. Το κενό που έχει αφήσει η έλλειψη λεπτομερειών σχετικά με τις αρχαιομετρικές αναλυτικές διαδικασίες και τεχνικές για την αφήγηση της πορείας της επιστημονικής συντήρησης στη χώρα μας είναι μεγάλο και έγινε ιδιαίτερος αισθητό μέσα από την παρούσα έρευνα⁶¹¹. Ο Δαμβέργης περιγράφει: «...ἐλήφθησαν 20 γρμ. λεπτοτάτης κόνεως μαρμάρου ἐκ τε τοῦ παλαιοῦ καὶ λεπιδώδους καὶ ἐκ τοῦ νέου τῶν ὀρυχείων τῆς Πεντέλης. Ἀμφότερα τὰ ποσὰ ταῦτα, ἐβράσθησαν ἐπὶ ἡμίσειαν ὥραν μετὰ 200 γρμ ὕδατος ἀπεσταγμένου ἐντελῶς ἀμιγροῦς χλωρίου καὶ νατρίου καὶ μετὰ τὸν βρασμὸν ἀμφότερα τὰ διηθήματα ἐρευνήθεντα ἐπὶ χλωρίῳ καὶ νατρίῳ, οὐδὲν καὶ τὸ παλαιὸν λεπιδώδες δὲν περιέχουσιν ἄλλας...»⁶¹². Η μέθοδος οδηγεί τον Δαμβέργη στην απόρριψη της αρχικής του εικασίας περί πρόκλησης των φθορών από την υψηλή περιεκτικότητα της ατμόσφαιρας σε χλωριούχο νάτριο. Όταν πραγματοποιεί ποσοτική ανάλυση τριών δειγμάτων μαρμάρου με αποφλοιώσεις, ενός αρχαίου από τον Παρθενώνα, ενός νέου από την Πεντέλη και ενός αρχαίου από το Ερέχθειο, αλλά και στις φλεβώσεις δείγματος μαρμάρου, συμπεραίνει, ότι η ευπρόσβλητη από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες φλέβωση μαρμαρυγία ευθυνόταν σε καθοριστικό βαθμό για την απώλεια συνοχής του μαρμάρου⁶¹³.

Στα πλαίσια της ίδιας μελέτης η επιτροπή πραγματοποιεί πετρογραφικές και ορυκτολογικές αναλύσεις, αυτή τη φορά με τη συνεργασία του καθηγητή ορυκτολογίας-πετρογραφίας στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας F. Rinne (1863-1933). Ο Rinne στην αναφορά του παρέχει γενικές πληροφορίες για τις ιδιότητες του μαρμαρυγία, του κυρίαρχου ορυκτολογικού εγκλείσματος των αρχαίων μαρμάρων, για την αντίδρασή του σε διαβρωτικούς παράγοντες, αλλά και για τα πετρώματα εν γένει και τους παράγοντες που πυροδοτούσαν σχετικούς φθοροποιούς μηχανισμούς⁶¹⁴. Όσον αφορά στο δείγμα του μαρμάρου από τον Παρθενώνα, ο Rinne συμπεραίνει ότι οι φθορές στις αρχαίες επιφάνειες οφείλονταν στη συνδυαστική δράση περιβαλλοντικών παραγόντων, φυσικών ιδιοτήτων των πετρωμάτων και των εγκλεισμάτων τους⁶¹⁵. Προς επιβεβαίωση και επιστημονική τεκμηρίωση της θεωρίας του, ο Rinne προχωρά σε μικροσκοπικές παρατηρήσεις τριών διαφορετικών δειγμάτων μαρμάρου. Η μικροσκοπική ανάλυση κατέδειξε για το πρώτο δείγμα, ότι παρουσίαζε χαμηλό πορώδες και δε διέτρεχε ιδιαίτερο κίνδυνο, ενώ το δεύτερο δείγμα εμπεριείχε εγκλείσματα και παρουσίαζε αποφλοιώσεις και ευθρυπτότητα. Ο Rinne εστιάζει στο τρίτο και πιο ευαίσθητο δείγμα, στο οποίο εντοπίζει εκτεταμένο δίκτυο μικρορηγματώσεων, με συσσωρευμένη στο εσωτερικό

Ποσοτικήν ἀνάλυσιν τριῶν δειγμάτων μαρμάρου καὶ 3. Ποσοτικήν ἀνάλυσιν τοῦ ἐν ὕδροχλωρικῷ ὀξεῖ ἀδιαλύτου συστατικοῦ τοῦ μαρμάρου...» (Ρουσόπουλος, Ο., ο.π.).

⁶¹⁰ Ο Αναστάσιος Δαμβέργης (1857-1920) ήταν φυσικομαθηματικός και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και την περίοδο αυτή, εκτός από την ανάμιξή του στη συντήρηση των αναγλύφων της ζωφόρου του Παρθενώνα, ασχολείται και με τη συντήρηση των γραπτών στηλών της Δημητριάδος (Δελή, Μ., «Οι στήλες της Δημητριάδος: ένα χρονικό συντήρησης από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο: *Πρακτικά Ετήσιας Ημερίδας Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης*, 2016).

⁶¹¹ Βλέπε εδώ, παραπάνω, κεφάλαιο 2, έργο του Xavier Landerer.

⁶¹² Ρουσόπουλος, Ο., ο.π.

⁶¹³ Ρουσόπουλος, Ο., ο.π., 121.

⁶¹⁴ Αναφέρει τη μηχανική διάβρωση λόγω της δράσης του νερού, τη χημική διάβρωση λόγω χημικών ουσιών στο περιβάλλον και τη χημική και μηχανική διάβρωση που προκαλείται από τη βιολογική δραστηριότητα (Ρουσόπουλος, Ο., ο.π., 122).

⁶¹⁵ Ρουσόπουλος, Ο., ο.π., 122.

τους επιβλαβή, οργανική ύλη⁶¹⁶ και συστήνει τη λήψη μέτρων, ώστε να αποτρέπεται η συσσώρευση τέτοιας οργανικής ύλης σε μικρορρηγματώσεις και μαρμάρινους πόρους⁶¹⁷.

Η τελική αναφορά της επιτροπής κλείνει με πρόταση του Όθωνος Ρουσόπουλου για συντήρηση των μαρμάρων, όμως ένα χρόνο αργότερα, το 1913, δε φαίνεται να έχουν υπάρξει εξελίξεις στο πεδίο της συντήρησής τους και έτσι ο Ρουσόπουλος δημοσιοποιεί εκ νέου το ζήτημα με άρθρο του στο επιστημονικό περιοδικό *Archiv*, όπου τοποθετείται υπέρ της προσέγγισης που ο ίδιος θεωρεί επιβεβλημένη, συνυπολογίζοντας τα αποτελέσματα των ερευνών που είχαν εκπονηθεί από Δαμβέργη και Rinne: «...Οι δύο μελέτες, χημική και ορυκτολογική, κατέληξαν στο ίδιο αποτέλεσμα: ο κύριος παράγοντας της διάβρωσης των μαρμάρινων επιφανειών των γλυπτών του Παρθενώνα είναι η παρουσία στο εσωτερικό τους μαρμαρυγιών (*mica*), οι οποίες από τη στιγμή που διεισδύουν στο μάρμαρο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το μνημείο είναι εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες, διαβρώνουν τις λίθινες αυτές επιφάνειες. Είναι ευτυχές το γεγονός ότι η πλειοψηφία των μαρμάρων παρουσιάζουν σχετικά μικρά ποσοστά μαρμαρυγιών, όπως φαίνεται από το ποσοστό ρηγματώσεων στις μαρμάρινες επιφάνειες[...]. Οι ρηγματώσεις αυτές ευτυχώς είναι ορατές μόνο σε περιορισμένο αριθμό μαρμάρων. Όλα τα υπόλοιπα μαρμάρινα τμήματα, πρέπει να εμποτιστούν με ένα κατάλληλο μέσο, ώστε να προστατευτούν από περεταίρω διάβρωση...»⁶¹⁸ και συστήνει μια σειρά διαλυμάτων, συμπεριλαμβανομένων και των διαλυμάτων του βαρίου, που ήταν η αρχική πρότασή του, τα οποία θεωρεί κατάλληλα για τη στερέωση των αρχαίων μαρμάρων, καθώς και διάφορα άλλα χημικά: «...Τέτοια διαλύματα για εμποτισμό, έχουν ήδη προταθεί και εμπεριέχουν σκόνη από πυρωμένο μαγνησίτη (οξείδιο του μαγνησίου) και πυριτικό κάλιο, ή από πυρωμένο μαγνησίτη (οξείδιο του μαγνησίου) και ένα πυκνό διάλυμα θειικού οξέος. Επίσης, προτείνονται, ως πολύ αποτελεσματικά, αραιά διαλύματα υδροξειδίου του βαρίου, θειικού οξέος ή πυριτικού καλίου, ή φθοριοπυριτικά οξέα...»⁶¹⁹.

Τέλος, ο Ρουσόπουλος θέτει τις προϋποθέσεις και τα κριτήρια, που θα διασφαλίσουν τη λήψη μιας ορθής απόφασης συντήρησης για τα αρχαία μάρμαρα. Μέσα από την τοποθέτησή του, που έχει μια έντονη σύγχρονη χροιά, αναδεικνύεται η επιστημονικότητα της προσέγγισής του. Ο Ρουσόπουλος θίγει αισθητικές απαιτήσεις και την εγγενή αξία του χρόνου, που φέρουν οι αρχαίες επιφάνειες και κυρίως, τονίζει την αναγκαιότητα των πιλοτικών εφαρμογών πριν τη οριστική επιλογή υλικών και μεθόδων: «...Από όλα τα παραπάνω μέσα πρέπει να δοθεί βάση σε εκείνο, που δεν αλλάζει την όψη του μαρμάρου, που δεν προκαλεί λευκούς χρωματισμούς και δεν καταστρέφει το όμορφο κίτρινο χρώμα που οι επιφάνειες έχουν αποκτήσει όλα αυτά τα χρόνια. Πριν από τη συζήτηση για την επιλογή του μέσου και τη μέθοδο εφαρμογής του (εμποτισμός, επάλειψη κλπ), είναι αναγκαίο να γίνουν πειράματα...»⁶²⁰.

Πρόταση συντήρησης για τα μνημεία της Ακρόπολης, και σε σχέση με τις αρχαίες χρωστικές, που είχαν εντοπισθεί στις μαρμάρινες επιφάνειες, είχε γίνει από τον Emille Gillieron, το 1912, σύμφωνα με επιστολή της Αρχαιολογικής Εταιρείας προς του Υπουργείου. Η πρόταση του Gillieron περιλάμβανε τη χρήση σκευάσματος γνωστού με την ονομασία ως *'fixative*

⁶¹⁶ Ρουσόπουλος, Ο., ο.π., 122-123.

⁶¹⁷ Ρουσόπουλος, Ο., ο.π., 124.

⁶¹⁸ Rousopoulos, O., «Über die Konservierung der Altertumsfunde. Die Skulpturen des Parthenons», *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, (1913), Athen, 232-233.

⁶¹⁹ Rousopoulos, O., «Über die Konservierung...», ο.π. (μετάφραση κειμένου στα Γερμανικά).

⁶²⁰ Rousopoulos, O., «Über die Konservierung...», ο.π. (μετάφραση κειμένου στα Γερμανικά).

pour crayons et fusains’ και, σύμφωνα με την επιστολή, πράγματι εφαρμόστηκε στα μνημεία της Ακρόπολης με άριστα αποτελέσματα⁶²¹.

Τέλος, το 1913, ο αρχαιολόγος Γεώργιος Σωτηριάδης (1852-1942) σε έγγραφό του προς το Υπουργείο, εκφράζει το ενδιαφέρον του για τη συντήρηση των βυζαντινών τοιχογραφιών, που σώζονταν σε τοιχοποιίες του σηκού του Παρθενώνα⁶²². Εξ αυτού συστήνεται επιτροπή, που απαρτιζόταν από τους Γ. Σωτηριάδη, Ν. Μπαλάνο, Α. Wilberg, διευθυντή του Αυστριακού Ινστιτούτου και Η. Knackfuss, υποδιευθυντή του Γερμανικού Ινστιτούτου. Αρμοδιότητα της επιτροπής ήταν η κατάθεση πρότασης για τη συντήρηση της βυζαντινής ζωγραφικής και οι εργασίες είχαν μάλιστα ξεκινήσει κάποια στιγμή μεταξύ 1913-1914⁶²³.

2.11.3. Συντήρηση βυζαντινών τοιχογραφιών

Ήδη από το 1895 ο Ρουσόπουλος καλείται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και την Αρχαιολογική Εταιρεία⁶²⁴, να γνωμοδοτήσει σχετικά με την καταλληλότητα μεθόδου που είχε προταθεί από τον Γάλλο βυζαντινολόγο Gabriel Millet (1867-1953) για τον καθαρισμό των τοιχογραφιών του Μιστρά⁶²⁵. Η μέθοδος αποσκοπούσε στην απομάκρυνση ιζημάτων από τις ζωγραφισμένες επιφάνειες και ήταν, σύμφωνα με τις τάσεις της εποχής, μια χημική μέθοδος καθαρισμού με δραστική ουσία το υδροχλωρικό οξύ⁶²⁶ και αποφυγή μηχανικών μέσων. Οι εμπλεκόμενοι σε θέματα μνημειακής προστασίας σε Ελλάδα και Ευρώπη αποκλείουν σχεδόν συστηματικά τις μηχανικές μεθόδους καθαρισμού, τις οποίες θεωρούν αρκετά επιφοβες. Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Rathgen σχετικά με το θέμα του μηχανικού καθαρισμού: «...Αν υπολείμματα πηλού έχουν μείνει επάνω στο χρώμα, αγγίζουμε απαλά το σημείο αυτό με το δάχτυλο, ενώ το αντικείμενο βρίσκεται ακόμα μέσα στο νερό. Το τρίψιμο ή οποιοδήποτε είδος μηχανικής τριβής, αποκλείεται εντελώς...»⁶²⁷. Τελικά, η μέθοδος καθαρισμού των βυζαντινών τοιχογραφιών εγκρίνεται από τον Ρουσόπουλο.

Ο Όθων Ρουσόπουλος παραιτήθηκε από το ΕΑΜ το 1906⁶²⁸, συνέχισε όμως να επιβλέπει επεμβάσεις συντήρησης που πραγματοποιούνταν από μεταγενέστερους στο ΕΑΜ, όπως τον καθαρισμό χαλκών ευρημάτων που διεκπεραίωσε ο αρχιτεχνίτης του ΕΑΜ Στυλιανός Κλαυδιανός το 1916⁶²⁹, ενώ συνέχισε παράλληλα να συνεργάζεται με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, μέσα από εγχειρήματα συντήρησης, όπως εκείνο των Στηλών της Δημητριάδος.

⁶²¹ Την επιστολή αποστέλλει η Αρχαιολογική Εταιρεία στο Υπουργείο για να υπερασπίσει το σκεύασμα και να εγκριθεί η χρήση του για την συντήρηση των στηλών της Δημητριάδος, ώστε να επισπευσθούν οι εργασίες (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 27, Γ’ Αρχαιολογική Περιφέρεια (Θεσσαλία), 1912-1916 (1899-1916), 4/7/1912, *Επιστολή της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας προς το ΥΕΔΕ*).

⁶²² Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 176.

⁶²³ Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π.

⁶²⁴ Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας, ΠΑΕ 1895/57, Τ.9, *Έξέτασις τοιχογραφιών Μιστρά*, 187.

⁶²⁵ «Ο Μιστράς. Αί άνασκαφαι τοῦ κ. Μιλλέ. Κανέν εὔρημα-Μία άποστολή» (Εκτάκτου Άνταποκριτοῦ), Σπάρτη 19 Ἰουλίου, *Τὸ Άστυ*, Αρ. Φ. 1677, 22.7.1895: 1. Το υδροχλωρικό οξύ, που στο μέλλον θα αποδεικνυόταν επιβλαβές για την αρχαία ύλη, ήταν από πολύ νωρίς και ειδικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου}, η δημοφιλέστερη χημική ουσία καθαρισμού των αρχαιοτήτων, ακόμα και των ζωγραφισμένων επιφανειών.

⁶²⁶ «Νέα δημοσιεύματα. Rapport sur une mission a Mistra», *Τὸ Άστυ*, Αρ.Φ. 1812, 4/12/1895, 3.

⁶²⁷ Rathgen, F., ο.π., 80.

⁶²⁸ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π.

⁶²⁹ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π.

2.11.4. Το περιπετειώδες εγχείρημα της συντήρησης των γραπτών στηλών της Δημητριάδος

Η συμμετοχή του Ρουσόπουλου στη συντήρηση των λίθινων στηλών από τη Δημητριάδα των Παγασών, ευρημάτων εξαιρετικά σημαντικών για την εποχή⁶³⁰ εξαιτίας της αρχαίας ζωγραφικής που σωζόταν στις επιφάνειές τους, υπήρξε επεισοδιακή λόγω της εκρηκτικής συνεργασίας του με τον Έφορο Θεσσαλίας και ανασκαφέα Απόστολο Αρβανιτόπουλο (1874-1942).

Εικόνα 43. Ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος (1874-1942). Πηγή: <http://www.greekencyclopedia.com> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Η μοναδικότητα των ευρημάτων, η ευαίσθητη φύση τους και η έλλειψη δοκιμασμένων και παγιωμένων μεθόδων στερέωσης για αρχαίες χρωστικές, δημιούργησαν μια αίσθηση πανικού στον ακούραστο, αλλά και ιδιόρρυθμο⁶³¹, Αρβανιτόπουλο, ο οποίος ήταν ενήμερος σε θέματα παθολογίας, των φθορών και των αιτίων τους, μέσα από άλλα παρόμοια παραδείγματα. Ο Αρβανιτόπουλος ήταν επίσης γνώστης του κενού, που υπήρχε την περίοδο εκείνη στην Ελλάδα για την αντιμετώπιση του προβλήματος⁶³².

Η τεταμένη ατμόσφαιρα μεταξύ των δύο επιστημόνων είναι έκδηλη μέσα από τα κείμενα και την αλληλογραφία τους, καθώς φαίνεται να μην υπήρξε ούτε η στοιχειώδης συνεννόηση μεταξύ τους, σχετικά με θέματα καίρια, όπως οι δειγματοληψίες για τη διεξαγωγή των απαραίτητων αναλύσεων. Χρειάστηκε το Υπουργείο να λειτουργήσει ως μεσάζων καθόλη τη διάρκεια του εγχειρήματος⁶³³. Οι αναλύσεις, τις οποίες τελικά κατάφερε να πραγματοποιήσει ο Ρουσόπουλος, δημοσιεύονται σε άρθρο σχετικά με τη συντήρηση των στηλών στο περιοδικό *Archiv*: «...Για να γίνει μια σχολαστική ανάλυση με ακτίνες Γ, έγινε δειγματοληψία ανεπαίσθητων ποσοτήτων από τα υλικά. Τα αποτελέσματα ήταν τα εξής:

⁶³⁰ Οι στήλες ανακαλύφθηκαν από τον αρχαιολόγο Απόστολο Αρβανιτόπουλο το 1907.

⁶³¹ Ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος ήταν ένας δραστήριος αρχαιολόγος, που κατέγραφε με κάθε λεπτομέρεια τα αποτελέσματα του αρχαιολογικού του έργου και ήταν λάτρης των νέων τεχνολογιών (Stamatopoulou, M., «The archives of A.S. Arvanitopoulos (1874-1942) and their importance for the study of Thessalian archaeology», Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, στο: *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, Βόλος, 12/3-15/3/2009, Τόμος 1, Θεσσαλία, 2012, 17). Η φωτογραφία ήταν μια τέχνη την οποία ενέταξε στο έργο του, καθώς όλες τις στήλες της Δημητριάδος, αφού τις στερέωσε, τις φωτογράφησε (Αρβανιτόπουλος, Απ., ο.π., 127-140). Ήταν όμως και ένας δύσκολος χαρακτήρας. Οξύθυμος και εξαιρετικά καχύποπτος με τους συναδέλφους του, με πολλούς από τους οποίους συγκρούστηκε επανειλημμένα και ενεπλάκη ακόμα και σε δικαστικές διαμάχες (Stamatopoulou, M., ο.π., 17).

⁶³² Αρβανιτόπουλος, Απ., ο.π.

⁶³³ ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 27, Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια (Θεσσαλία), 1912-1916 (1899-1916), Αλληλογραφία με Υπουργείο για το θέμα της δειγματοληψίας: 28/5/1912, Μήνυμα του Ρουσόπουλου προς ΥΕΔΕ και, 24/5/1912, Τηλεγράφημα Αρβανιτόπουλου προς ΥΕΔΕ.

- 1) Μια κόκκινη χρωστική ουσία, που εντοπίστηκε στη διακόσμηση της στήλης Νο 1 και συγκεκριμένα, στο πάνω μέρος της στήλης, είναι σιδηρούχος.
- 2) Άλλη μία κόκκινη χρωστική στο κάτω μέρος της στήλης είναι επίσης σιδηρούχος.
- 3) Ένα βαθύ μπλε χρώμα της στήλης Νο 72 περιείχε χαλκό.
- 4) Το δείγμα από τη στήλη Νο 107 ήταν ανεπαρκές για ανάλυση.
- 5) Η βαθυκόκκινη χρωστική της στήλης Νο 55 ήταν επίσης σιδηρούχος.
- 6) Το δείγμα της μαύρης χρωστικής επίσης ήταν ανεπαρκές για ανάλυση.
- 7) Εντοπίστηκε χρωστική ουσία μπλε χρώματος, η οποία ήταν αδιάλυτη σε οξύ και ίσως είναι υαλόσκονη.
- 8) Δύο μικρές αποφλοιώσεις από τη στήλη Νο 18 περιείχαν ίχνη οργανικής ουσίας.
- 9) Ακόμα μία κόκκινη χρωστική που ήταν σιδηρούχος.
- 10) Υπαρξη κόκκινης χρωστικής, η οποία, αφού θερμάνθηκε, πιθανώς να εμπεριέχει κιννάβαρι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ίχνη οργανικής ύλης που αποδεικνύουν την εφαρμογή κάποιου μέσου στερέωσης. Το συγκεκριμένο δείγμα πρέπει να αναλυθεί περεταίρω, για να εξακριβωθεί η ακριβής σύστασή του. Αν δηλαδή είναι κερί ή κάτι παρόμοιο...»⁶³⁴.

Ο Αρβανιτόπουλος είχε λάβει από νωρίς τα απαραίτητα προληπτικά μέτρα για την προστασία των χρωστικών με την έγκριση της κεντρικής υπηρεσίας. Είχε μεταφέρει τις στήλες σε υπόγειες αίθουσες του Γυμνασίου του Βόλου, ελλείψει μουσείου, τις είχε αποκλείσει από το φως τοποθετώντας σκούρες κουρτίνες στα παράθυρα και είχε τοποθετήσει τις σημαντικότερες από αυτές σε ειδική γυάλινη προθήκη, καλυμμένη με σκούρο ύφασμα για προστασία και από τη σκόνη⁶³⁵, ενώ ταυτόχρονα είχε ξεκινήσει μια αναζήτηση εύρεσης τεχνικής για τη μόνιμη στερέωση των χρωστικών, χωρίς όμως αξιολογικά αποτελέσματα: «...Πολλῶν δὲ μέσων προτεινομένων ἀνευθύνως ἢ ημιεπισήμως ἐξ Ἀθηνῶν τε καὶ ἐν Βόλῳ, οἷον τὸ δι' ἐπιχρίσεως τῶν παραστάσεων δι' ἀναλελυμένου κήρου ἢ ἐπαλείψεως αὐτῶν διὰ τινὸς φαιδρυντικοῦ τῶν κοινῶν νῦν καλουμένων βερνικίων ἀπέκρουσα πάντα, μηδὲ δοκιμασίας ἀξιώσας, διότι πρῶτον ἐνεῖχον τὴν προστριβὴν (ἓνα τῶν μεγίστων ἐχθρῶν τῶν βαφῶν), ἔπειτα δ' ἑτέρα ἐλαττώματα καταφανῆ, διαφθείροντα μὲν τῇ γνησιότητι τῶν βαφῶν, παραποιοῦντα δὲ τὴν ἐμφάνισιν τῶν παραστάσεων...» και συνεχίζει σε υποσημείωση: «Κατόπιν ἔμαθον ὅτι διὰ τοῦτον τινὸς βερνικίου γενομένη ἐπάλειψις ἐγχρώμων εὐρημάτων τῆς Κνωσοῦ, ἀποκειμένων νῦν ἐν τῷ μουσεῖῳ Ἡρακλείου τῆς Κρήτης, ἀπέδωκε δυσάρεστα ἀποτελέσματα καὶ ἐκρίθη μετὰ τὴν πρώτην ἐφαρμογὴν, ἀδόκιμος καὶ κινδυνώδης...»⁶³⁶.

Τελικά, ο Αρβανιτόπουλος κατέφυγε στη χρήση ενός σκευάσματος, το οποίο πιθανότατα είχε συστηθεί από τον Emille Gillieron⁶³⁷, γνωστό ως 'fixatif pour crayons et fusains', η κατάλληλότητα του οποίου αμφισβητήθηκε αμέσως από τους αρμόδιους χημικούς, με

⁶³⁴ Rousopoulos O., «Zur Konservierung und Reinigung der Altertumsfunde-Farbige Marmorbilder-Die Gabtafein von 'Pagasa', *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, (1913), Athen, σ. 397» (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

⁶³⁵ Αρβανιτόπουλος, Απ., ο.π., 127-140.

⁶³⁶ Αρβανιτόπουλος, Απ., ο.π., 128 και υποσημείωση 1.

⁶³⁷ Ο Ελβετός καλλιτέχνης Emil Gillieron, συνεργάστηκε με τον Αρβανιτόπουλο στην αντιγραφή των πρώτων στηλών. Όπως προκύπτει από επιστολή της Αρχαιολογικής Εταιρείας προς το Υπουργείο, ο Gillieron είχε συστήσει το fixative και στην Ακρόπολη για τη στερέωση χρωστικών στις μαρμάρινες επιφάνειες, όπου είχε εφαρμοστεί με άριστα αποτελέσματα. Εξ αυτού, η Εταιρεία πρόβη σε σύσταση του υλικού στο Υπουργείο ώστε να επισπευθεί η στερέωση των χρωμάτων (ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 27, Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια (Θεσσαλία), 1912-1916 (1899-1916), 4/7/1912 Επιστολή της Έν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας προς το ΥΕΔΕ).

αποτέλεσμα, το 1907, δηλαδή λίγο μετά τις πρώτες εφαρμογές του στις στήλες, να διακοπεί κάθε εργασία, έως το 1912⁶³⁸.

Στο σημείο αυτό και με εντολή του Υπουργείου, ξεκίνησε η εμπλοκή του Όθωνος Ρουσόπουλου σε συνεργασία με τον ζωγράφο και συντηρητή της Εθνικής Πινακοθήκης Γεώργιο Χατζόπουλο⁶³⁹, ο οποίος είχε συνεργαστεί με τον Ρουσόπουλο για το θέμα των στηλών και έχαιρε της εκτίμησής του⁶⁴⁰. Ο Ρουσόπουλος ήταν εξ αρχής κάθετα αρνητικός στη χρήση του συγκεκριμένου σκευάσματος, του οποίου τη σύσταση γνώριζε, όπως προκύπτει και από σχετική εκτενή αναφορά του προς το Υπουργείο, στην οποία περιγράφει ότι επρόκειτο για διάλυμα ρητίνης (γόμα-λάκας, μαστίχας ή κολοφωνίου) σε διαλύτη, που θα μπορούσε να είναι τερεβινθέλαιο (νέφτι), οινόπνευμα, βενζόλιο ή βενζίνη.⁶⁴¹

Εν τω μεταξύ καταφθάνει και δεύτερη πρόταση για υλικό στερέωσης των χρωστικών, μέσω της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ήταν η ιδέα κάποιου τεχνίτη Βασιλείου Παπαγιαννόπουλου, ο οποίος πρότεινε την εφαρμογή μείγματος πηκτής (ζελατίνης) και φορμόλης και τελική επίχριση με βερνίκι, την ευθύνη της εφαρμογής του οποίου ήταν έτοιμος να αναλάβει, αφού το θεωρούσε ιδανικό και εξαιρετικά ασφαλές για τις αρχαίες χρωστικές⁶⁴². Ο Αρβανιτόπουλος και ο Ρουσόπουλος γνωμοδότησαν αρνητικά αναφορικά με τη μέθοδο αυτή, υποστηρίζοντας ότι είναι πολύ δυσχερής στην εφαρμογή της, αλλά κυρίως επικίνδυνη για τα αρχαία μνημεία⁶⁴³.

Το πρώτο πρόβλημα, σύμφωνα με τον Ρουσόπουλο, που έπρεπε να αντιμετωπισθεί οφειλόταν στις επεμβάσεις του Αρβανιτόπουλου και ήταν ο εγκλωβισμός ακαθαρσιών (ιζημάτων κλπ), μεταξύ χρωστικών και υλικού στερέωσης, γεγονός που εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για τη μακροχρόνια σταθερότητα των χρωμάτων⁶⁴⁴: «...Δυστυχώς, στις πρώτες στήλες εφαρμόσθηκαν μέσα στερέωσης, χωρίς να ζητηθεί η γνώμη ειδικών. Οι ακαθαρσίες που υπήρχαν στις επιφάνειες, αφού αυτές δεν καθαρίστηκαν πριν την εφαρμογή του στερεωτικού μέσου, εγκλωβίστηκαν μετά τη στερέωση και κάτι τέτοιο εγκυμονεί κινδύνους για την κατάσταση διατήρησης των χρωμάτων. Πολύ εύκολα μπορεί το μέσο στερέωσης να φύγει λόγω της κακής πρόσφυσης με την ακάθαρτη επιφάνεια και να οδηγήσει την απώλεια των χρωμάτων, παρασύροντάς τα...»⁶⁴⁵.

⁶³⁸ Αρβανιτόπουλος, Απ., ο.π. 133.

⁶³⁹ Ο Γεώργιος Χατζόπουλος, με τον οποίο ο Ρουσόπουλος είχε συνεργαστεί στο παρελθόν, ήταν ζωγράφος με σύντομη όμως καριέρα στη ζωγραφική τέχνη. Με στόχο την «αποκάλυψη» των ζωγραφικών θεμάτων σε έργα, που έφεραν επικαθίσεις, κατέκτησε τη μεθοδολογία του καθαρισμού των έργων τέχνης και της ανάδειξής τους. Το 1906 διορίστηκε επιμελητής στην Εθνική Πινακοθήκη. Ήταν ένας από τους πρώτους Έλληνες συντηρητές ζωγραφικών έργων τέχνης, με δράση και στο εξωτερικό (Κόκκινος, Δ., «Γεώργιος Χατζόπουλος», *Νέα Έστία*, 7, 195, 1935, 151).

⁶⁴⁰ ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 27, Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια (Θεσσαλία), 1912-1916 (1899-1916), 4/6/1912, Αθήνα, Επιστολή Ρουσόπουλου προς ΥΕΔΕ.

⁶⁴¹ Δελή, Μ. ο.π., 9.

⁶⁴² ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 27, Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια (Θεσσαλία), 1912-1916 (1899-1916), 13/7/1912, Επιστολή Αρχαιολογικής Εταιρείας προς Υπουργείο).

⁶⁴³ ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβώτιο 27, Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια (Θεσσαλία), 1912-1916 (1899-1916), 18/7/1912 Επιστολή από ΥΕΔΕ προς Αρβανιτόπουλο και 21/7/1912 Επιστολή Αρβανιτόπουλου προς ΥΕΔΕ.

⁶⁴⁴ Ο Αρβανιτόπουλος υποστήριξε ότι σε περιοχές που ήταν αδύνατο να καθαριστούν, δεν είχε προηγηθεί στερέωση (Αρβανιτόπουλος, Απ., ο.π., 129). Όμως σύμφωνα με τα γραφόμενα του Ρουσόπουλου κάτι τέτοιο όχι μόνο δεν ίσχυε, αλλά αποτέλεσε μια πρόκληση για τους επαΐοντες (Rousopoulos O.A., «Zur Konservierung und Reiningung der Altertumsfunde-Farbige Marmorbilder-Die Gabtafein von 'Pagasa', στο: *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, 1913, 397) (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

⁶⁴⁵ Rousopoulos O., «Zur Konservierung und Reiningung der Altertumsfunde...», ο.π. (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

Μετά από μια εκτεταμένη και εξονυχιστική επέμβαση, που περιλάμβανε ψεκασμό των επιφανειών με ζεστό, καθαρό αλκοόλ, επανειλημμένες πλύσεις με απιονισμένο νερό και ήπια μηχανικά μέσα (μαλακά πινέλα, μυτερά ξυλάκια), το σκεύασμα αφαιρέθηκε. Ακόμα και τα λευκά στίγματα που άφηνε πίσω του το *fixatif*, απομακρύνθηκαν μέσω επάλληλων ψεκασμών με ζεστό αλκοόλ⁶⁴⁶, απομακρύνθηκαν οι επικαθίσεις και ξεκίνησαν, υπό επιστημονικό πλέον πρίσμα, δοκιμές στερέωσης των χρωστικών. Το πρώτο χημικό σκεύασμα, με το οποίο ο Ρουσόπουλος διεξήγαγε δοκιμές στερέωσης, ήταν τα προσφιλή του *Zapon* σε χαμηλή σχετικά περιεκτικότητα (3%) και *Zelluloid* (5%)⁶⁴⁷. Η διαδικασία περιγράφεται ως εξής:

- «...Αρχικά αφαιρέθηκε το μέσο στερέωσης, κάποιου τύπου ρητίνη, που είχε αυθαίρετα εφαρμοσθεί.
- Κατόπιν η στήλη βυθίστηκε στο νερό (ώστε να φαίνεται καλύτερα η παράσταση) και βουρτσίστηκε καλά. Έτσι, αφαιρέθηκε το χρώμα για να μη σταθεί εμπόδιο στη λοιπή διαδικασία.
- Βυθίστηκε ολόκληρη η στήλη στο νερό, κεκλιμένη, και χρησιμοποιήθηκαν διάφορα μέσα μηχανικού καθαρισμού, όπως μικρά πινέλα, μυτερά ξυλάκια, και με πολύ κόπο και υπομονή έγινε εξονυχιστικός καθαρισμός, απομακρύνθηκαν δηλαδή όλα τα υπολείμματα ιζημάτων και λοιπών ακαθαρσιών. Η διαδικασία αυτή επαναλήφθηκε με ανανέωση του νερού.
- Αφού αφέθηκε να στεγνώσει για 24 ώρες, εμβαπτίστηκε σε απιονισμένο νερό, στο οποίο παρέμεινε για 15 λεπτά. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλίσαμε την καθολική απομάκρυνση ακαθαρσιών αλλά και την απομάκρυνση αλάτων. Δε διακινδυνεύσαμε την παραμονή της στήλης στο απιονισμένο νερό, γεγονός που θα διασφάλιζε ακόμα περισσότερο την απομάκρυνση των αλάτων, για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει αργότερα, αφού θα είχε προηγηθεί η πλήρης στερέωση των χρωστικών ουσιών.
- Σε κάποιες στήλες παρατηρήσαμε την ύπαρξη χρωστικών ουσιών, οι οποίες γίνονταν σκόνη και άλλες που απολεπίζονταν. Στις στήλες αυτές πρέπει να γίνει, τουλάχιστον 24 ώρες πριν από τη βύθισή τους στο νερό, τοπική εφαρμογή διαλύματος *Zelluloid* 5% στα πολύ ευπαθή σημεία και, πιθανότατα, δεν πρέπει να παραμείνουν στο νερό για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού κάτι τέτοιο, μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα να φουσκώσουν τα πολύ ευπαθή αυτά σημεία.
- Μετά από τον εξονυχιστικό καθαρισμό, αφήνουμε για μία ή δύο ημέρες να στεγνώσουν.
- Ψεκάζουμε με διάλυμα *Zapon* 3% για να στερεωθούν οι επιφάνειες. Αν είναι ανάγκη, και αν το επιτρέπουν οι συνθήκες, μπορούμε να εφαρμόσουμε το διάλυμα αυτό σε μεγαλύτερη περιεκτικότητα...»⁶⁴⁸.

Το αποτέλεσμα των πειραματισμών με τα σύγχρονα και δημοφιλή υλικά ήταν η αισθητική αλλοίωση των χρωστικών: «...Όσον αφορά τις στήλες που ψεκάστηκαν με *Zapon* παρατηρήσαμε ότι τα χρώματα δεν ήταν τόσο καθαρά όσο πριν τους ψεκασμούς. Αν όμως εφαρμόζαμε το *fixative*, που αρχικώς είχε εφαρμοσθεί στις πρώτες στήλες χωρίς τη γνώμη των ειδικών, τα χρώματα παρέμεναν ζωντανά. Μετά από αυτή την παρατήρηση, κάναμε πειράματα με σκεύασμα από διάφορες εταιρείες, ώστε να καταλήξουμε για το ποιο ήταν το καταλληλότερο και ποιο διατηρούσε τη ζωντάνια των χρωμάτων. Τελικά, το υλικό στο οποίο

⁶⁴⁶ Rousopoulos O.A., ο.π. (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

⁶⁴⁷ Rousopoulos O.A., ο.π. (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

⁶⁴⁸ Rousopoulos O.A., ο.π. (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

καταλήξαμε ήταν το Zelluloid...»⁶⁴⁹. Ακολούθησε δεύτερη δοκιμαστική εφαρμογή μόνο με Zelluloid⁶⁵⁰: «...εφαρμόστηκε με συγκεκριμένο τρόπο: πρώτα έμπαινε μια στρώση κεριού, μετά το Zelluloid και μετά πάλι κεριό, έτσι ώστε, αν το κεριό φύγει, δε θα παρασύρει το χρώμα. Πιθανότατα, τα στρώματα αυτά χρειάζονται συχνά φρεσκάρισμα με τη χρήση ξεστού alcohol...»⁶⁵¹.

Στις περιπτώσεις στηλών που έφεραν παχιά στρώματα χρωμάτων επικαθίσεων και κατά τον καθαρισμό τους υπήρχε κίνδυνος απώλειας των χρωμάτων, συστήθηκε από ειδική επιτροπή, στην οποία συμμετείχε και ο Ρουσόπουλος⁶⁵², εναλλακτική μέθοδος που περιλάμβανε τον ψεκασμό των επιφανειών με Zapon μεγαλύτερης περιεκτικότητας (20%) και κατόπιν την εφαρμογή φθοριοπυριτικών αλάτων (Kesslerschen Fluaten)⁶⁵³: «...Σε κάποιες στήλες υπάρχουν παραστάσεις αρνητικές, δηλαδή σαν να καθρεφτίζεται η μορφή, αντικατοπτρισμός. Όσον αφορά αυτές και τις μεγάλες ποσότητες χρώματος που βγάλαμε, με άμεσο καθαρισμό με νερό και άλλα υδάτινα ήπια διαλύματα, υπήρξε μεγάλος κίνδυνος να μας μείνουν τμήματα των επιφανειών στο χέρι. Για τον λόγο αυτό, έπρεπε κατ' αρχήν να ψεκάσουμε με 20% Zapon και μετά βάλαμε στις επιφάνειες άλατα υδροφθορικού οξέος (Kesslershen Fluaten 25° Be). Στις στήλες αυτές δεν πρέπει να γίνουν ποτέ ψεκασμοί με τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν στις υπόλοιπες στήλες, γιατί παρουσιάζονται λεκέδες πολύ εύκολα. Μετά στερεώνεται η επιφάνεια με τη μέθοδο που έχει ήδη περιγραφεί...»⁶⁵⁴.

Παραμένει όμως ένα ερωτηματικό σχετικά με το ποια μέθοδος υιοθετήθηκε τελικά για τη συντήρηση των στηλών, καθώς οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες. Φαίνεται, πως ο Ρουσόπουλος αναγκάστηκε να επαναθεωρήσει την άποψή του για το σκεύασμα, που είχε

⁶⁴⁹ Rousopoulos O.A., ο.π. (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

⁶⁵⁰ Πρόκειται για διάλυμα νιτρικής κυτταρίνης και καμφοράς το οποίο κατασκευαζόταν από διαφορετική εταιρεία από ότι το Zapon. Το Zelluloid, που ανακαλύφθηκε το 1856 από τον Alexander Parkes και αρχικά είχε την ονομασία Parkesine, αναπτύχθηκε μελλοντικά για χρήση σε φωτογραφικά φιλμ. Το όνομα Zelluloid ή Celluloid προήλθε το 1870 και είναι το σήμα κατατεθέν της εταιρείας Celluloid Manufacturing Company (Endres, H.J., Rath, A.S., *Technische Biopolymere. Rahmenbedingungen, Marktsituation, Herstellung, Aufbau und Eigenschaften*, Hanser-Verlag, Munchen, 2009, 21)

⁶⁵¹ Rousopoulos O.A., ο.π. (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

⁶⁵² Η επιτροπή αποτελείτο από τους εφόρους της Ακρόπολης, τον Δρα Σωτηριάδη, τον Δρα Δαμβέργη και τον ίδιο. Επίσης, η επιτροπή είχε συνεργαστεί και με τον καθηγητή ορυκτολογίας Dr. Rinne του Πανεπιστημίου της Λειψίας για τη μικροσκοπική εξέταση των απολεπισμένων μαρμάρων (Rousopoulos, O.A., *Über die konservierung der Altertumsfunde. Die skulpturen des Parthenons*, στο: Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, 1913, 224) (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά), βλ. παραπάνω.

⁶⁵³ Τα φθοριοπυριτικά άλατα, που προτάθηκαν το 1883 από τον L. Kessler ως εναλλακτική της υδρύνου (Domasłowski, W., Lukaszewicz, J., *Possibilities of silica application in consolidation of stone monuments*, Nicholas Copernicus University, Torun, 1998, 569), χρησιμοποιήθηκαν εκτεταμένα κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα για τη συντήρηση του μαρμάρου, του ασβεστόλιθου και του ψαμμίτη. Με την πάροδο του χρόνου αποδείχθηκαν ακατάλληλα και με ολέθριες συνέπειες για τα μνημεία και η χρήση τους απαγορεύτηκε στις περισσότερες χώρες (Clifton, J.R., *Stone consolidating materials. A status report*, NBS Technical Note 1118, US Department of Commerce/National Bureau of Standards, 1980, [online] <http://cool.conservation-us.org/byauth/clifton/stone/> τελευταία πρόσβαση 15/03/2019). Μερικά από τα μειονεκτήματά τους ήταν: το γεγονός ότι στερέωναν μόνο επιφανειακά τις λίθινες επιφάνειες και κάτι τέτοιο ελόχευε τον κίνδυνο της τελικής απόσχισης και απώλειας ολόκληρων τμημάτων, προκαλούσαν χρωματικές αλλοιώσεις και συντελούσαν στον σχηματισμό διαλυτών αλάτων που δρούσαν καταστροφικά μέσα από τη διαδικασία της κρυστάλλωσης (Torraca, G., «General philosophy of stone consolidation», στο: Lazzarini, L., Pieper, R., (Eds.) *The deterioration of stone: Notes from the International Venetian courses on stone restoration*, 243-70, General review of conservation techniques 251, Venice, Unesco, 1988).

⁶⁵⁴ Rousopoulos O.A., ο.π. (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

εφαρμόσει ο Αρβανιτόπουλος. Μεταβάλλει την αρχική, αφοριστική, του στάση, χωρίς όμως άμεσα να εγκρίνει το σκεύασμα, αφήνοντας όμως ανοιχτό το ενδεχόμενο χρήσης του και τονίζοντας ότι η οριστική απόφαση όφειλε να ληφθεί από ειδική επιτροπή, στην οποία θα λάμβαναν μέρος μέλη από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Τέλος, προτείνει τη διεξαγωγή δοκιμών με *φοινικό κήρο*, δηλαδή την ουσία που είχε εφαρμοσθεί για την ανάδειξη και προστασία της ζωγραφικής κατά την αρχαιότητα⁶⁵⁵. Πάντως, φαίνεται πως η τελική συντήρηση έγινε με το *fixatif*, γεγονός που αποτελεί μια νίκη για τον Αρβανιτόπουλο, ο οποίος, με αφορμή την αστάθεια που ο Ρουσόπουλος είχε επιδείξει κατά τη συνεργασία τους, τον χαρακτηρίζει παλινωδό και επικίνδυνο, χρεώνοντάς του ακόμα και αλλοιώσεις των ζωγραφισμένων επιφανειών⁶⁵⁶.

2.12. Κριτική αποτίμηση του έργου του Όθωνος Ρουσόπουλου

Ο Όθων Ρουσόπουλος επικρίθηκε από σύγχρονους του αρχαιολόγους και χημικούς για την ηλεκτροχημική μέθοδό του⁶⁵⁷ και για την αβεβαιότητα, που είχε επιδείξει σε κρίσιμα ζητήματα συντήρησης⁶⁵⁸. Παρόλα αυτά, μέσα από το δημοσιευμένο έργο του και τα γραπτά τεκμήρια των συνεργασιών του, σκιαγραφείται μια προσωπικότητα με γνήσιο ενδιαφέρον για τα μνημεία, για την εισαγωγή επιστημονικών μεθόδων στη συντήρηση και για την εξέλιξή της σε ένα στιβαρό επιστημονικό πεδίο. Κάθε περίπτωση συντήρησης διυλιζόταν από τον ίδιο βάσει των επιστημονικών κριτηρίων που γνώριζε και επέδειξε ενδιαφέρον για την καθιέρωση επιστημονικότητας στη συντήρηση, όπως μαρτυρούν οι προσπάθειές του για την ίδρυση εξειδικευμένου χημικού εργαστηρίου στο ΕΑΜ.

Ανέπτυξε το έργο του στο πεδίο της συντήρησης λαμβάνοντας υπόψη τις επιταγές της αρχαιολογικής έρευνας για τη μελέτη και την ερμηνεία των ευρημάτων, όπως ακριβώς είχε κάνει, ίσως λιγότερο συνειδητά και ο Landerer πριν από αυτόν. Κατά συνέπεια, κύριος στόχος των επεμβάσεων και ερευνητικών του αναζητήσεων αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό το να καταστούν οι αρχαιότητες αναγνώσιμες.

Υπήρξε υποστηρικτής των σύγχρονων τεχνολογιών και τις ενέταξε στο έργο του έχοντας τυφλή εμπιστοσύνη σε αυτές, χωρίς να αμφιβάλλει για την καταλληλότητά τους και χωρίς να πτοείται από τα αρνητικά σχόλια που αφορούσαν στο έργο του. Όπως αποδείχθηκε με το πέρασμα των χρόνων, η ηλεκτροχημική μέθοδός του συμπεριλήφθη στην κατηγορία των μεθόδων με αρνητικές συνέπειες για τα ευρήματα, όπως σοβαρές αλλοιώσεις στην προστατευτική, επιδερμική πάτινά τους. Παρόλα αυτά, η μέθοδός του συνεχίστηκε να εφαρμόζεται στην ελληνική επικράτεια για πολλά χρόνια ως η μόνη διαθέσιμη⁶⁵⁹, γεγονός που υποδεικνύει ενδεχομένως μια μακροχρόνια στασιμότητα στον τομέα αυτό, ή μια προβληματική επικοινωνία μεταξύ κεντρικής υπηρεσίας και περιφέρειας.

Η σύγχρονη αποτίμηση του έργου του Ρουσόπουλου στο πεδίο της ελληνικής συντήρησης οφείλει να γίνει υπό το πρίσμα της εποχής του, όπως άλλωστε και σε κάθε αντίστοιχη περίπτωση. Η υψηλού επιπέδου ακαδημαϊκή του κατάρτιση και η επιστημονική του

⁶⁵⁵ Rousopoulos O.A., ο.π. (μεταφρασμένο κείμενο από τα γερμανικά).

⁶⁵⁶ Αρβανιτόπουλος, Απ., ο.π.

⁶⁵⁷ Σβορώνος, Ι., ο.π. και Ρωμαίος, Κ., ο.π., 147.

⁶⁵⁸ Ρωμαίος, Κ., ο.π., 149, υποσημείωση 3, και Αρβανιτόπουλος, Α. ο.π.

⁶⁵⁹ Βλέπε εδώ Κεφάλαιο 4.

εξωστρέφεια⁶⁶⁰, αλλά και το πηγαίο ενδιαφέρον του για την επιστήμη της συντήρησης ήταν τα όπλα, τα οποία τον καθιερώνουν σήμερα ως τον πρώτο Έλληνα επιστήμονα συντηρητή⁶⁶¹. Την ίδια στιγμή η απόλυτη στάση και η ενδεχομένως υπερβολική αυτοπεποίθηση στο επιστημονικό του έργο, αλλά και ο υπερβάλλον ζήλος με τον οποίο χρησιμοποιούσε τις νέες τεχνολογίες, υπήρξαν οι αδυναμίες του χαρακτήρα του, που ζημίωσαν εκείνον και το έργο του και οι αδυναμίες του αυτές εκδηλώθηκαν με διάφορες αφορμές, όπως την αρνητική κριτική του Rathgen σχετικά με τη μέθοδό του και τη συνεργασία του με τον Απόστολο Αρβανιτόπουλο στη συντήρηση των Στηλών της Δημητριάδος.

2.13. Μεταξύ δύο Παγκοσμίων Πολέμων (1910-1939)

Η περίοδος του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έντονες κοινωνικές αναταραχές. Ο λαός βιώνει ένδεια και καταλύεται σε ταξικούς αγώνες προσπαθώντας να κατανοήσει τις αντιφατικές αλλαγές που του επιβάλλονται από διάφορα ασταθή κυβερνητικά σχήματα. Τα κοσμογονικά γεγονότα, που αφήνουν έντονα τα σημάδια τους στην περίοδο, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Εθνικός Διχασμός και η Μικρασιατική Καταστροφή, σε συνδυασμό με την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, δημιουργούν μια ανάγκη για εσωστρέφεια και στροφή στην έννοια του ελληνισμού, την οποία η Αρχαιολογική Υπηρεσία υποστηρίζει μέσα από το έργο της. Στο πλαίσιο αυτό πραγματοποιούνται ανατρεπτικές θεσμικές και διοικητικές αλλαγές, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης του κρατικού μηχανισμού προστασίας και διαχείρισης των αρχαιοτήτων. Οι αρμοδιότητες της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας περιορίζονται δια νόμου σε αυστηρά επιστημονικές⁶⁶² και η διάρθρωση της κεντρικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εξελίσσεται ραγδαία: καταργείται η Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων και ιδρύεται στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, στο οποίο υπάγονται οι αρμόδιοι για την αρχαιολογική διαχείριση φορείς, το Γραφείον Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και το Αρχαιολογικόν Συμβούλιον καθώς και Αρχαιολογικόν Ταμείον.

Τα ζητήματα που καλείται να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος στη φάση αυτή σχετίζονται με τα μουσεία, τους αρχαιολογικούς χώρους, τις ανασκαφές και κηρύξεις μνημείων, την εξάλειψη της πάντα συνεχιζόμενης αρχαιοκαπηλείας, την προστασία των μνημείων στις Νέες Χώρες, που εντάσσονται στο νεοελληνικό κράτος. Ακόμη ζητήματα σχετιζόμενα με το προσωπικό της υπηρεσίας, τη δράση και το πλαίσιο λειτουργίας των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών, την έκδοση του Αρχαιολογικού Δελτίου.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου οι ευθύνες για επεμβάσεις στερέωσης και αποκατάστασης στα μνημεία μοιράζονται ανάμεσα σε δύο τεχνικές υπηρεσίες του Υπουργείου, το Γραφείον Τεχνικής Υπηρεσίας με επικεφαλής τον Ν. Μπαλάνο, αρμόδιο για όλα τα τεχνικά ζητήματα του Υπουργείου και επιπροσθέτως, για τις επεμβάσεις στα μνημεία του Βράχου της Ακρόπολης-του πλατώματος και των κλιτύων-και από το 1920, το Γραφείον Αναστυλώσεων και Συντηρήσεως Αρχαίων Μνημείων, με επικεφαλής τον πρωτοεμφανιζόμενο Αναστάσιο Ορλάνδο, αρμόδιο για επεμβάσεις σε όλα τα υπόλοιπα μνημεία της χώρας.

Η περίοδος σφραγίζεται από τη συνεχή δράση του Ν. Μπαλάνου, ο οποίος επεκτείνει τις επεμβάσεις του σε όλα τα υπόλοιπα μνημεία του Βράχου της Ακρόπολης και των κλιτύων

⁶⁶⁰ Διατηρούσε επαφή δια μέσου αλληλογραφίας με τον Friedrich Rathgen, με κεντρικό θέμα τις μεθόδους συντήρησης (Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π.).

⁶⁶¹ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π.

⁶⁶² Εντός των αρμοδιοτήτων της Αρχαιολογικής Εταιρείας παραμένουν η διεξαγωγή ανασκαφών και η δημοσίευση των αποτελεσμάτων των μελετών της (Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 162).

του, διαμορφώνοντας την παγκοσμίως γνωστή εικόνα του: 1909-1917, Αναστήλωση των Προπυλαίων, 1923-1938, Β' Αναστηλωτικό Πρόγραμμα του Παρθενώνος, 1933-1938, στερέωση Τειχών και βράχων κλιτύων λόφου Ακροπόλεως, 1936-1938, στερέωση Ωδείου Ηρώδου Αττικού, 1935-1940, Β' αναστήλωση Ναού Αθηνάς Νίκης⁶⁶³. Σημείο ωρίμανσης των καιρών είναι οι κριτικές και απαιτήσεις για τη θέσπιση αρχών και κριτηρίων, που αρχίζουν να ακούγονται αναφορικά με τις επεμβάσεις⁶⁶⁴. Κυρίως ο προβληματισμός που αναπτύσσεται στη διάρκεια της Συνδιάσκεψης των Αθηνών του 1931 σχετικά με τα χρησιμοποιούμενα από τον Μπαλάνο υλικά και τρόπους εφαρμογής τους, δηλωτικός του επιστημονικού επιπέδου της μνημειακής συντήρησης διεθνώς.

Όσον αφορά τη συντήρηση στην Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο, αυτή σφραγίζεται από το επιστημονικό έργο του Κωνσταντίνου Ζέγγελη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και στενού συνεργάτη των αρχαιολογικών φορέων προστασίας της χώρας καθώς και από τη δράση συντηρητών στα εργαστήρια του Εθνικού Αρχαιολογικού και Βυζαντινού Μουσείου, που προλαβαίνουν το έδαφος για την ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου.

2.14. Η Διεθνής Συνδιάσκεψη των Αθηνών του 1931 και ο διεθνής προβληματισμός για τα υλικά των επεμβάσεων του Ν. Μπαλάνου στην Ακρόπολη και τους τρόπους εφαρμογής τους

Αναμφισβήτητα ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στον τομέα της μνημειακής προστασίας διεθνώς ήταν η Διεθνής Συνδιάσκεψη του Διεθνούς Γραφείου Μουσείων του Ινστιτούτου Πνευματικής Συνεργασίας της Κοινωνίας των Εθνών, που συγκλήθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1931 και που κατέληξε στη σύνταξη του ομώνυμου χάρτη, του πρώτου Διεθνούς Κατασταστικού Χάρτη για την Αποκατάσταση των Μνημείων⁶⁶⁵. Στο πρόγραμμα της Συνδιάσκεψης περιλαμβανόταν και ειδική συνεδρίαση πάνω στην Ακρόπολη, στη διάρκεια της οποίας ο Μπαλάνος παρουσίασε το έργο του. Επισήμως η συμμετοχή του Μπαλάνου γνώρισε μεγάλη επιτυχία: η μέθοδος αποκατάστασης των μνημείων, που είχε εφαρμόσει, υιοθετήθηκε στον Χάρτη των Αθηνών, με την ονομασία «Αναστήλωση», που αυτός της είχε προσδώσει, ως η πλέον πρόσφορη για την αποκατάσταση ερειπίων (άρθρο VI), ενώ στο ίδιο κανονιστικό κείμενο, έγινε ειδική εύφημος μνεία για τις μακροχρόνιες προσπάθειες της ελληνικής πολιτείας, που αντανakλώνται στο πρόσωπο του Μπαλάνου, για τη διάσωση του μνημειακού πλούτου της χώρας (άρθρο III). Στην πραγματικότητα στη συνεδρίαση στην Ακρόπολη αναπτύχθηκε ένας έντονος και ανήσυχος προβληματισμός σχετικά με τα υλικά που είχε χρησιμοποιήσει ο Μπαλάνος στις επεμβάσεις του και τον τρόπο

⁶⁶³ Για την αρχαιολογική διαχείριση και τις αναστηλωτικές επεμβάσεις στα μνημεία τον Μεσοπόλεμο, βλ. Μαλλούχου-Tufano Φ., ο.π., σ. 166-269.

⁶⁶⁴ Οι απαιτήσεις για θέσπιση αρχών και κριτηρίων στις επεμβάσεις του Μπαλάνου ανεφάνησαν κυρίως με επίκεντρο την αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα, βλ. την κριτική του Α.Ορλάνδου και των εκπροσώπων των ξένων αρχαιολογικών σχολών πριν από την έναρξη της επέμβασης και την κριτική του William Bell Dinsmoor στη διάρκειά της στο Μαλλούχου-Tufano Φ., ο.π., σ. 182-201.

⁶⁶⁵ Για τη Συνδιάσκεψη των Αθηνών του 1931, βλ. παραπάνω, κεφ.1, σ. ... Για τον Χάρτη των Αθηνών μεταφρασμένο για πρώτη φορά στα ελληνικά, βλ. Μαλλούχου-Tufano Φ., ο.π., 341-343. Στη Συνδιάσκεψη των Αθηνών συμμετείχαν οι Ν.Μπαλάνος, που παρουσίασε το έργο του στην Ακρόπολη, ο Αναστάσιος Ορλάνδος, που παρουσίασε την αποκατάσταση των μεσαιωνικών μνημείων στην Ελλάδα, ο Αριστοτέλης Ζάχος, που μίλησε για την αναστήλωση του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη και ο Γεώργιος Οικονόμος που ανέπτυξε το θέμα της αισθητικής ανάδειξης και του άμεσου περιβάλλοντος των μνημείων (Μαλλούχου-Tufano, Φ., 1998, ο.π., 212).

εφαρμογής τους, που αντανακλά άμεσα την ωρίμανση που είχε στο μεταξύ επέλθει διεθνώς, όσον αφορά τον τομέα της συντήρησης και της επιστήμης των υλικών.

Εικόνα 44. Ο Νικόλαος Μπαλάνος (1860-1942). Πηγή: <https://upload.wikimedia.org> τελευταία πρόσβαση 14/09/2018

Το έναυσμα για την ανάπτυξη του προβληματισμού δόθηκε από τον Ολλανδό αρχιτέκτονα και καθηγητή της Ανωτάτης Σχολής του Delft D. Slothouwer, μέσω ερωτήματός του που αφορούσε την αναστήλωση της βόρειας κιονοστοιχίας του Παρθενώνα. Η συζήτηση εξελίχθηκε πολύ γρήγορα και εστίασε στα υλικά, που επιλέχθηκαν για την υλοποίηση των επεμβάσεων, με τον Slothouwer να παρατηρεί ότι η χρήση του τσιμέντου είναι γενικώς αποδεκτή μόνο στην περίπτωση, που είναι απολύτως βέβαιο ότι αυτό δεν θα έχει αρνητικές επιπτώσεις στην αρχαία ύλη και τον Giovanonni να υποστηρίζει τη χρήση μαρμάρου, αλλά διαφορετικού από το αρχαίο.

Όμως εκείνο που προκάλεσε σειρά αντιδράσεων ήταν η χρήση των σιδερένιων συνδέσμων στα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Ο Emmanuel Pontermoli, Διευθυντής της Σχολής Καλών Τεχνών στο Παρίσι, εξέφρασε την ελπίδα ότι ο Μπαλάνος θα είχε προνοήσει και θα είχε φροντίσει για την εμφάνιση των σιδερένιων στοιχείων, η καταστροφική δράση των οποίων είχε ήδη διαπιστωθεί, σε τσιμέντο, ώστε να αποφευχθούν ενδεχόμενες δυσάρεστες συνέπειες για τα αρχαία λίθινα μέλη. Την ίδια στιγμή οι Slothouwer και Alois Kieslinger, καθηγητής στο Πολυτεχνείο της Βιέννης, ήταν κατηγορηματικά αντίθετοι ως προς τη χρήση του σιδήρου. Ο Kieslinger αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα των μολυβδοχοήσεων του Μπαλάνου και ο Slothouwer αδυνατεί να κατανοήσει την εμμονή χρήσης ενός υλικού, που έχει τόσο μεγάλη ανάγκη από προστασία, υποστηρίζοντας ότι το μόνο υλικό που επιτρέπεται να χρησιμοποιηθεί σε συνδυασμό με το μάρμαρο είναι ο μπρούντζος. Στη συζήτηση ο Giovanonni τάσσεται υπέρ της εφαρμογής κάποιου κράματος, που θα πρότεινε η σύγχρονη επιστήμη, ο G. Bals, μέλος της Ακαδημίας και της Επιτροπής Ιστορικών Μνημείων της Ρουμανίας, θέτει υπό σκέψη τη χρήση στοιχείων από ανοξείδωτο χάλυβα και ο Βέλγος αρχιτέκτονας Victor Horta σχολιάζει ότι η συμπεριφορά του σιδήρου εξαρτάται κυρίως από την ποιότητά του και εκφράζει τη βεβαιότητα, ότι ο Μπαλάνος θα είχε κάνει την καλύτερη δυνατή επιλογή, γεγονός που σε συνδυασμό με τις ήπιες συνθήκες του αθηναϊκού κλίματος, θα απέτρεπε τυχόν δυσάρεστες εξελίξεις. Παρόλα αυτά, ο Horta εκφράζει την ανησυχία του για τη συμβατότητα του τσιμέντου, που ο Μπαλάνος είχε χρησιμοποιήσει για τη συμπλήρωση των μελών κατά το Β' Αναστηλωτικό Πρόγραμμα του Παρθενώνα, με το αρχαίο μάρμαρο και τα προβλήματα που θα μπορούσαν να προκληθούν από την απορρόφηση και τη διαπερατότητα του νερού, καταλήγοντας ότι το τσιμέντο, που θα ήταν κατάλληλο για τις επεμβάσεις, θα έπρεπε να έχει την ίδια πυκνότητα και το ίδιο πορώδες με το μάρμαρο. Πρόκειται για άποψη που συμμερίζεται και ο Kieslinger.

Ο Μπαλάνος καλείται να απαντήσει. Αναγνωρίζει ότι ο σίδηρος μπορεί να προκαλέσει προβλήματα στις αρχαίες κατασκευές, αλλά μόνον όταν δεν είναι επικαλυμμένος και παράλληλα υπενθυμίζει την άριστη κατάσταση διατήρησης των αρχαίων μολυβδοχοημένων συνδέσμων. Όσον αφορά στα σχόλια και τις αντιδράσεις σχετικά με το τσιμέντο, έσπευσε να καθησυχάσει τους επιστήμονες ότι οι τσιμεντένιες επενδύσεις είχαν εμποτιστεί με κάποιο ειδικό σκεύασμα με δράση εναντίον της υγρασίας, επισημαίνοντας ότι θα μπορούσαν να αντικατασταθούν σε περίπτωση ανάγκης⁶⁶⁶.

2.15. Επιστημονική συντήρηση και αρχαιομετρία στον Μεσοπόλεμο: Κωνσταντίνος Ζέγγελης (1870-1957)

Εικόνα 45. Κωνσταντίνος Ζέγγελης (1870-1957). Πηγή: <http://jupiter.chem.uoa.gr> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Ο Κωνσταντίνος Ζέγγελης, σύγχρονος, αλλά λίγο νεότερος, του Ρουσόπουλου, ήταν ένας θετικός επιστήμων με κλασική παιδεία και με δράση κυρίως την περίοδο του Μεσοπολέμου αλλά και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Είχε γεννηθεί στην Αθήνα το 1870 και είχε καταγωγή από την Τρίπολη Αρκαδίας. Σπούδασε στη Φυσικομαθηματική Σχολή του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου και το 1891 αναγορεύτηκε διδάκτωρ των Φυσικών Επιστημών. Συνέχισε τις σπουδές του στα Πανεπιστήμια της Χαϊδελβέργης, της Λειψίας, της Γενεύης και του Παρισιού και μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, διορίστηκε το 1895 υφηγητής της Γενικής Χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη συνέχεια, το 1904, καθηγητής Φυσικής Χημείας. Το 1897 διορίστηκε καθηγητής Χημείας στο ΕΜΠ⁶⁶⁷, απολύθηκε το 1910 και διορίστηκε και πάλι το 1912. Δίδαξε έως το 1938. Διετέλεσε Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών μεταξύ των ετών 1924-1925⁶⁶⁸ και Κοσμήτορας της Σχολής Θετικών Επιστημών του Πανεπιστημίου (1914-1915 και 1933-1934)⁶⁶⁹. Εξελέγη ακαδημαϊκός στην Ακαδημία Αθηνών και διετέλεσε πρόεδρός της το 1928⁶⁷⁰. Αποχωρεί από το Πανεπιστήμιο το 1938 και ασχολείται κυρίως με τα καθήκοντά του στην Ακαδημία⁶⁷¹. Εξελέγη γερουσιαστής, αντιπρόσωπος του Πανεπιστημίου, των Ανωτάτων Σχολών και της

⁶⁶⁶ Για τη συζήτηση της συνεδρίασης στην Ακρόπολη, βλ. Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 213-214.

⁶⁶⁷ «Κωνσταντίνος Ζέγγελης», [online] www.jupiter.chem.uoa.gr, τελευταία πρόσβαση 1/8/2017.

⁶⁶⁸ «Πρυτάνεις Πανεπιστημίου Αθηνών», *Επετηρίδα Πανεπιστημιακών Ετών*, 2010-2012, 2013, 28, [online] <https://www.uoa.gr> τελευταία πρόσβαση 6/9/2016.

⁶⁶⁹ «Κοσμητεία Σχολής Θετικών Επιστημών-ΕΚΠΑ-Διατελέσαντες Κοσμήτορες», [online], www.deansos.uoa.gr τελευταία πρόσβαση 2/8/2017.

⁶⁷⁰ «Πρόεδροι της Ακαδημίας Αθηνών από την ίδρυσή της», [online] <https://www.academyofathens.gr> τελευταία πρόσβαση 2/8/2017.

⁶⁷¹ Κανδύλης, Ι., «Κωνσταντίνος Δ. Ζέγγελης» στο: *Οί Θεμελιωταί των Φυσικῶν Ἐπιστημῶν στῇ Νεώτερῃ Ἑλλάδι καὶ ἡ ἐποχὴ τους*, Αθήνα, 1976, 21.

Ακαδημίας, και Αντιπρόεδρος της Γερουσίας (1929-1930). Κατά τη διάρκεια της θητείας του στη Γερουσία προώθησε τα σχέδια για τη λειτουργία και την οργάνωση του Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τέλος, ο Ζέγγελης ήταν τακτικό μέλος της Διεθνούς Ένωσης Χημείας και συγγραφέας πληθώρας επιστημονικών εργασιών σε θέματα χημείας⁶⁷². Τα αποτελέσματα των ερευνών του δημοσίευε σε ελληνικές περιοδικές επιστημονικές, εκδόσεις, όπως τα *Χημικά Χρονικά* και ο *Προμηθεύς*, αλλά και σε αντίστοιχες ξένες⁶⁷³.

Ο Ζέγγελης ανήκε στην επιστημονική ελίτ της εποχής του. Ήταν μέλος και θερμός υποστηρικτής της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας και ενός άτυπου θεσμού που είχε αναπτυχθεί, ο οποίος περιλάμβανε τακτικές συναντήσεις, ομιλίες και ανταλλαγές απόψεων μεταξύ των μελών της⁶⁷⁴. Αν και εσωστρεφής ως άνθρωπος⁶⁷⁵ διατηρούσε προσωπικές επαφές, όπως πολλοί σύγχρονοί του Έλληνες επιστήμονες, με επιστήμονες από την Ευρώπη, όπου ταξίδευε συχνά για επιστημονικούς λόγους⁶⁷⁶. Ως προσωπικός φίλος του Ελευθερίου Βενιζέλου (1864-1936) συμμετείχε σε κρατικές αποστολές, παράλληλα με τις επιστημονικές, τουλάχιστον έως το 1923, χρονιά μετά την οποία αφοσιώθηκε πολύ περισσότερο στο εργαστηριακό του έργο και στη Χημική Σχολή του Πανεπιστημίου, όπου δίδασκε⁶⁷⁷.

2.15.1. Οι αρχαιομετρικές έρευνες του Κωνσταντίνου Ζέγγελη

Μέσα από πρώιμα δημοσιευμένα κείμενα του Ζέγγελη φαίνεται η αναζήτησή του για τις αρχαίες ρίζες των επιστημών και το ενδιαφέρον του για τον αρχαίο κόσμο εν γένει. Η διδακτορική του διατριβή με τίτλο, *Η έπιστήμη τής φύσεως παρ' Όμηρῳ* (1891) και τα άρθρα του: *Η παρ' Όμηρῳ μεταλλουργία*⁶⁷⁸, *Τις ήτο ἡ ἀρχαία κηροτακίς*⁶⁷⁹, και *Ἡ Αἴγυπτος λίκνο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν*⁶⁸⁰ είναι μερικά από τα δημοσιεύματα αυτά, μέσα από τα οποία φαίνεται ότι η αρχαιομετρία αποτέλεσε για τον Ζέγγελη κυρίαρχο κομμάτι της επιστημονικής του δράσης και μια φυσική πρόκληση για αυτόν. Μία από τις πρώτες αρχαιομετρικές αναλύσεις,

⁶⁷² Κανδύλης, Ι., ο.π., 30.

⁶⁷³ Μωραΐτου, Γ., «Ο Κων/νος Δ. Ζέγγελης (1870-1957) και η συμβολή του ως χημικού στη συντήρηση των χάλκινων αρχαιοτήτων» στο: *Πρακτικά ΠΕΣΑ 2012*, Αθήνα 2013 (ηλεκτρονική έκδοση).

⁶⁷⁴ Πρόκειται για τριάντα περίπου επιστήμονες, οι οποίοι πραγματοποιούσαν τακτικές συναντήσεις και ομιλίες από το 1932 ως το 1938, στον χώρο του Χημείου, μια φορά την εβδομάδα, από Νοέμβριο μέχρι Μάιο κάθε χρόνο, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι: Γ. Καραγκούνης (1904-1990), Λ. Ζέρβας (1902-1980), Μ. Στεφανίδης (1868-1957), Α. Παπαπέτρου (1907-1997), Κ. Αλεξόπουλος (1909-2010), Θ. Κουγιουμτζέλης (1906-2001), Π. Ζερβός (1878-1952) και η μόνη γυναίκα απόφοιτος του Φυσικού Τμήματος Ε.(:) Αγαλίδου, βλ. Βλαχάκης, Γ., «Επιστήμονες του Μεσοπολέμου: Ο άγνωστος κύκλος του τριάντα», στο: *Fractal: η γεωμετρία των ιδεών*, [online] www.fractalart.gr, 2014,(τελευταία πρόσβαση 26/07/2017).

⁶⁷⁵ Όχι μόνο εσωστρεφής αλλά και ντροπαλός ο Ζέγγελης, περνούσε το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του στο εργαστήριό του μελετώντας και διεξάγοντας πειράματα (Κανδήλης, Ι., ο.π., 21).

⁶⁷⁶ Κανδήλης, Ι., «Ο καθηγητής Κωνσταντίνος Ζέγγελης. Ο ευγενικός άνθρωπος, ο σοφός επιστήμων», στο: *Οί θεμελιωταί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν*, 1976, 23.

⁶⁷⁷ Από το 1896 δίδαξε για οκτώ χρόνια στο Πολυτεχνείο, Μεταλλουργία και Ανόργανη Χημεία. Το 1904 εξελέγη καθηγητής της Γενικής Χημείας στο Πανεπιστήμιο και μετά τον θάνατο του Αναστασίου Χρηστομάνου, το 1908, διορίστηκε καθηγητής της Γενικής Χημείας. Όταν η έδρα της Χημείας χωρίστηκε σε Οργανική και Ανόργανη, διορίστηκε στην έδρα της Ανόργανης Χημείας (1913). Το 1924 εξετέλεσε χρέη Πρυτάνεως, ενώ εξελέγη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών με την ιδρύσή της, το 1924-25, και την επόμενη χρονιά πρόεδρος της (Κανδήλης, Ι., ο.π., 21, υποσημείωση).

⁶⁷⁸ Προμηθεύς, Έτος Α', (1891), 270-271.

⁶⁷⁹ Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 1930:5, 127-133.

⁶⁸⁰ Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 1941: 16, 27-38.

που πραγματοποίησε ο Ζέγγελης, ήταν το 1907 σε νομίσματα της συλλογής του Νομισματικού Μουσείου⁶⁸¹.

Το 1905 ο Ζέγγελης συμμετέχει στο Α΄ Διεθνές Συνέδριο Αρχαιολογίας, που πραγματοποιείται στην Αθήνα, με την αρχαιομετρικού ενδιαφέροντος ανακοίνωσή του: «Περὶ τοῦ χαλκοῦ τῆς Προϊστορικῆς ἐποχῆς». Το θέμα της ανακοίνωσης σχετίζεται με την τεχνολογία των κραμάτων της Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα και βασίζεται στη διεξαγωγή σχετικής έρευνας από τον ίδιο και συγκριτικές αναλύσεις σε ευρήματα της προϊστορικής περιόδου από τη Νάξο και το Σέσκλο. Παράλληλα παρουσιάζει μια αναλυτική, χρωματομετρική, τεχνική, της οποίας η καινοτομία έγκειται στο ότι επιτρέπει την διεξαγωγή αναλύσεων με ελάχιστη ποσότητα αυθεντικού δείγματος⁶⁸².

Ο Ζέγγελης επιλέγει να δημοσιεύσει και να επικοινωνήσει το έργο του με έναν δικό του τρόπο, υπό επιστημονικό πρίσμα και διαύγεια. Εντυπωσιακή είναι η διευκρινιστική εισαγωγή του Ζέγγελη σε θέματα ορολογίας για τα κείμενα, που θα ακολουθούσαν με θέμα την κατάσταση διατήρησης και τη συντήρηση του Εφθήβου του Μαραθώνος. Για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου, που ακολουθεί, ο Ζέγγελης θεωρεί απαραίτητο να παράσχει διασαφηνιστικές πληροφορίες για τους όρους *βρούνζος* και *πάτινα*, η ακριβής έννοια των οποίων δεν είχε έως τότε διατυπωθεί επισήμως. Ειδικά οι διευκρινίσεις για τον ξένο όρο *πάτινα* είναι ουσιαστικά διαφωτιστικές ακόμα και με τα σημερινά δεδομένα: «Εἰς παροῦσαν διατριβὴν συχνὴ γίνεται χρῆσις δύο ὄρων οἵτινες ξενίζουσιν. Τῶν λέξεων 'βρούνζου' καὶ 'πατίνας'. Μέχρι τοῦ ὑπὸ τῆς ἀκαδημίας ὀριστικοῦ καθορισμοῦ τῶν ὄρων, θέλομεν χρησιμοποιεῖ αὐτοὺς, καθόσον ἀποκλείουσιν πᾶσα σύγχυσιν ὑπενθυμίζοντες τοὺς διεθνῶς ἐν χρήσει *bronze* καὶ *patina*. Ἐκ τοῦ χαλκοῦ παράγονται πλεῖστα ὅσα κράματα, δύο ὅμως ἐξ αὐτῶν ἀπὸ αἰώνων διαστέλλονται. Τὸ κρᾶμα τὸ συνιστάμενον κυρίως ἐκ χαλκοῦ καὶ κασσίτερου, ὅπερ καὶ Γαλλιστὶ καὶ Γερμανιστὶ λέγεται *bronze* καὶ τὸ ἐκ χαλκοῦ καὶ ψευδαργύρου, ὅπερ Γαλλιστὶ λέγεται *laiton* καὶ Γερμανιστὶ λέγεται *messing*. Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πάντες σχεδὸν ἀποδίδουν τὸ δεύτερον ὀρείχαλκον, τὸ πρῶτον τινὲς κρατέρωμα καὶ οἱ πλεῖστοι βρούνζον[...]. Ὡς πρὸς τὸν ὄρον *πάτινα* (*patina*), εἶνε οὗτος βεβαίως ξενικός, οὐδόλως ὅμως ἐγκρίνομεν τὴν ἀντ' αὐτοῦ χρῆσιν τοῦ ἀρχαίου ὄρου ἰώσις ἢ κατίωσις, πρῶτον διότι οὗτος περιελάμβανε πᾶσαν ἐμφανιζομένην ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν μετάλλων διὰ τοῦ χρόνου φθορὰν, ὡς καὶ τὴν ὀξειδωσιν τοῦ σιδήρου, καὶ, δεύτερον, διότι ὁ ὄρος ἐσήμαινε οὐχὶ τὸ σχηματιζόμενον ἐπὶ τῶν μετάλλων σῶμα, ἀλλ' ἀσθένειαν τῶν μετάλλων, ἥτις ὡς ἐφρόνουν οἱ ἀρχαῖοι, ἐκ τῶν ἐσωθέντων ἐξεπήγαξε. Ἐπιπλέον θεωροῦμεν αὐτὸν προτιμητέον διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν συμφωνίαν πρὸς τὸν διεθνή ὄρον *patina*».⁶⁸³

Η παρουσία και συγκεκριμένα η προέλευση της επιφανειακής πάτινας σε αρχαιολογικά ευρήματα από 'βρούνζο', δηλαδή από κράμα χαλκού και κασσίτερου, υπήρξε από νωρίς πηγή προβληματισμού⁶⁸⁴ και απασχόλησε τον Ζέγγελη σε βάθος χρόνου⁶⁸⁵. Αποτελέσματα της

⁶⁸¹ Λυκιαρδοπούλου-Πέτρου, Μ., (2012). «Η συμβολή των μεθόδων ανάλυσης και εξέτασης στην εξέλιξη της συντήρησης», Ομιλία στο σεμινάριο με θέμα: *Διαγνωστικές Τεχνικές στην επιστήμη της συντήρησης έργων τέχνης*, Θεσσαλονίκη 17-19 Φεβρουαρίου [online] <http://www.typologos.com> τελευταία επίσκεψη 20/08/ 2016.

⁶⁸² Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ χαλκοῦ τῆς Προϊστορικῆς ἐποχῆς» στο: *Comptes rendus du Congres International d' Archeologie*, 1re Session, Athenes, 1905, 226.

⁶⁸³ Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος καὶ τοῦ καθαρισμοῦ αὐτοῦ», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1924, 86.

⁶⁸⁴ Ο Ζέγγελης αναφέρεται σε προβληματισμό, που είχε προκύψει με αφορμή, αρχικά, ευρήματα από τη Δωδώνη από κράμα χαλκού και κασσίτερου και, σε μια δεύτερη φάση, αγαλματίδιο της Αθηνάς. Ο προβληματισμός αυτός με την πάροδο των χρόνων εξελίχθηκε σε διαμάχη μεταξύ Γάλλων αρχαιολόγων (Ζέγγελης, Κ., « Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς

πτυχής αυτής της επιστημονικής του αναζήτησης δημοσιεύει, το 1924 στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* και το 1926 στα *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*⁶⁸⁶. Συμπεραίνει ότι η συγκεκριμένη πάτινα αποτελούσε προϊόν ανθρώπινης δραστηριότητας και διαχωρίζει μεταξύ αυτής της τεχνητής πάτινας και ενδεχόμενου στρώματος εν δυνάμει επιβλαβούς για το αντικείμενο. Επιβεβαιώνεται, πως οι αρχαίοι διέθεταν την τεχνογνωσία κατασκευής της πάτινας, είτε γιατί ο σχηματισμός της ήταν επιβεβλημένος από τις καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής, είτε γιατί διασφάλιζε την προστασία των αντικειμένων, δηλαδή τη συντήρησή τους. Ο Ζέγγελης αναλύει και τις δύο περιπτώσεις, δίνοντας βαρύτητα στη δεύτερη περίπτωση, εκείνη της συντήρησης των επιφανειών, παραθέτοντας τα αποτελέσματα των δικών του εργαστηριακών αναλύσεων, σχετικές πληροφορίες από ιστορικές πηγές και τις απόψεις σύγχρονών του επιστημόνων, όπως των M. Berthelot (1827-1907), ο οποίος είχε διεξάγει παρόμοια έρευνα, H. Lechat (1850-1936) και F. C. de Villenoisy (1862-1938): «...*Αλλά διὰ τίνος λόγους οἱ ἀρχαῖοι κατεσκεύαζον-ὁσάκις κατεσκεύαζον-τοιαύτην τεχνητὴν πάτιναν; Κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν γιὰ δύο λόγους: 1ον) Καλλιτεχνικούς. Εἶνε φυσικὸν ἐν τῇ ἐξαιρετικῇ ἐξελίξει τῆς καλλιτεχνικῆς κατεργασίας τοῦ βρούνζου, ὅτι τὰ διάφορα εἰδικὰ ἐργαστήρια ἐπεζήτουν τὴν παρασκευὴν καὶ ποικιλίας τινὸς εἰδῶν βρούνζου. Τοῦτο ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς διαφόρου συνθέσεως τοῦ βρούνζου ὡς ἐκ τῶν ἀναλύσεων καὶ διαφόρων χωρίων τοῦ Πλινίου σὺν τοῖς ἄλλοις ἐξάγεται[...].*Ἐπίσης, οὗτος ἀναφέρει ὅτι εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐχρώννυνον τὸν ἀργυρὸν μελανὸν καὶ ἐκφράζει τὴν ἀπορίαν, ὅτι ὁ οὕτω στερηθεὶς τῆς λάμψεως αὐτοῦ ἄργυρος, ἐπωλεῖτο ἀκριβώτερα. Ἀκριβῶς τουτέστι, ὡς συμβαίνει καὶ σήμερον, ὁ συρμὸς προτιμᾷ τὸν ἀλαμπῆ διὰ χημικῶν μέσων ἀμαυρωθέντα ἄργυρον (*argent oxydé*) λέγει μάλιστα πὺς τὸν παρασκεύαζον[...].2ον) *Γιὰ λόγους συντηρήσεως. Ἡ τοιαύτη ἐπίχρισις προφυλάσσει τὸν βρούνζον ἀπὸ τοῦ σχηματισμοῦ πατίνας. Τοῦτο ἀπεδείχθη καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ μελανοῦ ἐπιχρίσματος τοῦ μείρανος τοῦ μαραθῶνος, ὅπερ εἰς τὰ ὀλίγα μέρη εἰς ἅτινα δὲν ἀπεκολλήθη, παρέμεινεν ἀναλλοίωτον. Ἐπίσθημεν, οὐχ ἦπτον περὶ αὐτοῦ καὶ διὰ σχετικοῦ πειράματος. Ἐξεθέσαμεν εἰς τὴν ἐπίδρασιν ἀραιοῦ διαλύματος ὑδροχλωρικοῦ ὀξέος ἔλασμα ορειχάλκινον, τοῦ ὁποίου τὸ ἥμισυ ἐμελανώθη διὰ κατεργασίας μετὰ ὑδροθειούχου ὕδατος. Τὸ μὴ μελανωθὲν ἰσχυρότατα προσεβλήθη διὰ τοῦ σχηματισμοῦ πρασίνου χλωριούχου χαλκοῦ ἐντὸς 24 ὥρων. Τουναντίον, τὸ θειωθὲν οὐδὲ μετὰ ἓνα μῆνα ἔδειξε τὸ ἐλάχιστον σημεῖον προσβολῆς. Ὁ λόγος οὗτος ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Πλινίου ὡς ἀπὸ πίσης ἐπίχρισιν. Ἀναφέρει μάλιστα ὁ αὐτὸς, ὅτι μεταχειρίζοντο τὴν δι' ἀραιὰς πίσης ἐπίχρισιν πρὸς συντήρησιν τοῦ βρούνζου. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔχρων τὰ βρούνζινα ἀντικείμενα διὰ διαφόρων φυτικῶν χυμῶν ἢ ἄλλων οὐσιῶν. Ὁ Πλίνιος ἀναφέρει ὅτι εἰς ἐλάσματα χαλκοῦ τῆς Κύπρου ἔδιδον τὴν ἀπόχρωσιν τοῦ χρυσοῦ δι' ἐπαλείψεως διὰ χολὴν τοῦ ταύρου[...].*Μεταξὺ τῶν νέων

πατίνας τῶν ἀρχαίων ἐκ βρούνζου ἀντικειμένων», στο: *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία τῆς 8^{ης} Ἀπριλίου 1926, 49). Στην Ελλάδα ο πρώτος που ασχολήθηκε με το θέμα αυτό, προσεγγίζοντάς το επιστημονικά, ἦταν ο Xavier Landerer το 1854. Αφορμή, αὐτὴ τη φορὰ, στάθηκε παρόμοιο στρώμα σε νομίσματα, για το οποίο, διεξάγοντας εργαστηριακές αναλύσεις, κατέληξε στα δικά του συμπεράσματα.

⁶⁸⁵ Βρούνζος=κράμα χαλκοῦ καὶ κασσίτερου (Ζέγγελis, K., «Περὶ τοῦ βρούνζινου...», ο.π., 86).

⁶⁸⁶ Ζέγγελis, K., «Περὶ τῆς πατίνας τῶν ἀρχαίων ἐκ βρούνζου ἀντικειμένων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1924, 90-97 καί, Ζέγγελis, K., «Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς πατίνας τῶν ἀρχαίων ἐκ βρούνζου ἀντικειμένων», στο: *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία τῆς 8^{ης} Ἀπριλίου 1926, 49. Το ἄρθρο τοῦ 1924 εἶναι ἀρκετὰ πιο λεπτομερές ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ 1926, ὅσον ἀφορὰ στο ἱστορικὸ τῆς παλαιᾶς διαφωνίας τῶν Γάλλων ἀρχαιολόγων καὶ τὴν ἀκριβὴ περιγραφή τῶν τεχνικῶν, που ὁ ἴδιος ἀκολούθησε προκειμένου νὰ καταλήξει σὲ συμπεράσματα. Το ἄρθρο τοῦ 1926 εἶναι πιο σύντομο ἀλλὰ περιεκτικὸ.

ἐπιχειρημάτων, ἅτινα πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς γνώμης ταύτης ἔχω νὰ προσθέσω, ἀναφέρω τὰ ἀκόλουθα:

1ον) Δὲν εἶνε δυνατόν δι' ἐπιδράσεως χημικῆς τῶν παραγόντων τοῦ ἀέρος ἢ ἄλλων οἰωνοδῆποτε ἐν τῇ γῇ ἢ ἐπερχόμενη ἀλλοίωσις νὰ ἀποδώσῃ ποτὲ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ προσβληθέντος βρούνζου στιλπνὴν. Τοῦτο ἐπεκυρώθη καὶ δι' ἰδίων πειραμάτων.

2ον) Τὸ βαθυκύανον χρῶμα τῶν ἀγαλμάτων τῶν Δελφῶν, ὅπερ ἐξέπληξε τὸν ξένον τοῦ Πλουτάρχου, δὲν δύναται νὰ σχηματισθῇ ἐπὶ ἐπιφανείας βρούνζου ἐκτεθειμένης εἰς τὸν ἀέραν.

3ον) Ἐπὶ τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀφροδίτης, ὅπερ περιγράφει ὁ Lechat καὶ εὐρίσκεται ἐν τῷ Μουσεῖῳ Ἀθηνῶν, διακρίνονται εἰς τὰ κάτω τῆς ὀσφύος ἵχνη καταφανέστατα κατεργασίας διὰ χρωστήρος. Καὶ εἰς ἄλλα ἀντικείμενα Δωδωναία, δι' εὐγενοῦς πατίνας κεκαλυμμένα, ἀνευρίσκονται σειραὶ γραμμῶν εὐθειῶν, ἵχνη μηχανικῆς τριβῆς.

4ον) Ὑπάρχουν ὄντως, λέει ὁ Villenoisy, νομίσματα τινὰ παρόμοια, εὐρίσκονται καὶ ἐν τῶν ἡμετέρῳ νομισματικῷ Μουσεῖῳ, ἅτινα φέρουσι πάτιναν στιλπνὴν. Αὕτη θὰ ἡδύνατο νὰ παραχθῇ ἂν τὰ νομίσματα εὐρίσκοντο πεπιεσμένα ὑπὸ στιλπνοῦ τινὸς χάλικος ἢ ἄλλου ἀναλόγου σώματος. Τοῦτο καὶ δι' ἰδίων πειραμάτων ἐβεβαιώθη.

5ον) Ὁ Πλίνιος ἀναφέρει πολλὰς περιπτώσεις τεχνητῆς ἀλλοιώσεως τῆς ἐπιφανείας τῶν βρούνζων δι' ἐπιδράσεως φυτικῶν ἢ ὀρυκτῶν οὐσιῶν πρὸς ἀπόδοσιν μελανοῦ ἢ χρυσοχρόου ἢ ἀργυροχρόου ἢ πορφυροῦ ἢ καὶ πρασίνου χρώματος.

6ον) Ἐπίσης, ὁ Berthelot ἀνέγνωσεν ἐπὶ Αἰγυπτιακῶν παπύρων πλείστας ὅσας συνταγὰς ἀλχημιστῶν, ὧν τινὲς ὑπενθυμίζουν τὰς μεθόδους, ἃς ἀναφέρει ὁ Πλίνιος τοιαύτης τεχνητῆς χρώσεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ βρούνζου καὶ ἄλλων κραμμάτων.

Ἐκ τούτων καὶ ἄλλων λόγων, δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι τεχνῖται ὠρισμένων ἐποχῶν ἐγνώριζον καὶ ἐφήρμοζον ἐνίοτε εἰς τοὺς βρούνζους, κατ' ἀπομίμησιν τῆς φυσικῆς πατίνας, τὴν τεχνητὴν κατίωσιν τῶν βρούνζων»⁶⁸⁷. Ἡ πειραματικὴ πτυχὴ τῆς ἐρευνας τοῦ Ζέγγελη στοχεύει στὴν ἀναπαραγωγή τῆς πατίνας, στὴν ἀνάπτυξη δηλαδὴ μεθόδου «πατίωσης» καὶ παράλληλα στὴν ἀνάπτυξη ἀπλῆς μεθόδου ταυτοποίησης τῆς βλαβερῆς (κακοήθους-malignant) πατίνας ἐναντὶ τῆς «ωφέλιμης»⁶⁸⁸ Δημοσιεύει τὰ συμπεράσματά του καὶ τὴ θεωρίαν τοῦ αναφορικὰ μετὰ τὴν ἐπιβλαβή, ἐπιδερμική, πάτινα τῶν ἀρχαίων μετάλλινων ἐπιφανειῶν, τῆς ἀναφερόμενης τὴν περίοδον αὐτὴν ὡς «λέπρα» στὴν *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* καὶ στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν*⁶⁸⁹.

Πρόκειται γιὰ δύο σημαντικὰ καὶ με διαχρονικὴ ἀξία δημοσιεύματα τῆς ἀρχαιομετρίας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς συντήρησης στὴν Ελλάδα, ἀπόσταγμα τῶν μελετῶν τοῦ Ζέγγελη σὲ δύο ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ Σάμο, προερχόμενα ἀπὸ ἀνασκαφὴ τῆς Γερμανικῆς Αρχαιολογικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας, τῶν ὁποίων ἡ κατάστασις διατήρησης ἦταν κακὴ. Ὁ Ζέγγελης μέσῳ τῆς ἐρευνᾶς του μπόρεσε νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὰ αἷτια καὶ τὶς συνθήκες δημιουργίας, τὴν τεχνολογία κατασκευῆς καὶ τὴ σύστασις τῆς τεχνητῆς πατίνας, διαχωρίζοντας μεταξὺ προστατευτικῆς καὶ βλαβερῆς πατίνας. Επιπλέον, ἀναπτύσσει μεθόδους ταυτοποίησης τῆς δεύτερης ἐν τῇ γενέσει καὶ προτείνει ἐναλλακτικούς τρόπους γιὰ

⁶⁸⁷ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς πατίνας τῶν ἀρχαίων...», 49.

⁶⁸⁸ Μωραΐτου, Γ., «Ὁ Κων/νος Δ. Ζέγγελης (1870-1957)...», ο.π.

⁶⁸⁹ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς διαβρωτικῆς πατίνας (λέπρας) τῶν ἀρχαίων βρούνζων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1924, 98-101 καὶ, Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς διαβρωτικῆς πατίνας (λέπρας) τῶν ἀρχαίων βρούνζων», στο: *Πρακτικὰ τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν*, Συνεδρία τῆς 8ης Ἀπριλίου 1926, 50.

την αντιμετώπισή της.⁶⁹⁰ Ο Ζέγγελης αρχικά βασίζεται στην κυρίαρχη θεωρία των Mond και Cuboni περί βακτηρίων, η οποία, ούτως ή άλλως, δεν τον είχε πείσει εξ αρχής: «...Οἱ εἰρημένοι [Mond καὶ Cuboni] ἀναφέρουν περαιτέρω ὅτι δι' ἐπιπάσεως τοιαύτης πατίνας ἐπὶ ὑγιῶς βρούνζου μεταδίδεται ἡ ἀσθένεια καὶ εἰς τὸ ὑγιᾶν καὶ ἀπέδωσαν ταύτην εἰς βακτήρια[...]. Ἡ ἐξήγησις ταύτη δὲν ἐφάνη ἡμῖν ἀρκούντως πειστική, τόσω μᾶλλον καθ' ὅσον ὁ χαλκὸς ἔχει ἐντόνους ἀντισηπτικὰς ιδιότητες καὶ εἰς μεταλλικὴν ἔτι κατάστασιν...»⁶⁹¹. Ο Ζέγγελης ξεκινά δοκιμές εξυγίανσης και συντήρησης των ευρημάτων. Σε πρώτη φάση τα υποβάλλει σε συνθήκες υψηλής θερμοκρασίας (140°C), όμως χωρίς αποτέλεσμα. Ακολουθεί μια ακόμα ανεπιτυχής επέμβαση με εφαρμογή της μεθόδου Rosenberg, μια διαδικασία με ραγδαία εξέλιξη και κίνδυνο διείσδυσης στον μεταλλικό πυρήνα⁶⁹². Τελικά καταφεύγει στη μέθοδο της ηλεκτρόλυσης με διάλυμα κυανιούχου καλίου, την οποία εφαρμόζει με επιτυχία: «...ἐκ τῶν ἐν χρήσει ἀναγωγικῶν πρὸς τοῦτο μεθόδων ἐπροτίμησα διὰ πολλοὺς λόγους, ὡς καλυτέραν τὴν τοῦ Finkener, ἣτις συνίσταται εἰς τὴν ἐπὶ τινὰς ὥρας ἠλεκτρόλυσιν ἐν διαλύματι κυανιούχου καλίου. Ἡ φθορὰ ὅμως τοῦ ἀντικειμένου ἐκ τῆς πατίνας ἦτο τόσο μεγάλη, ὥστε ἐχρειάσθη νὰ παρατείνω τὴν ἠλεκτρόλυσιν ἐπὶ πέντε ἡμερονύκτια μέχρι πλήρους ἀναγωγῆς. Εὐτυχῶς, τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἱκανοποιητικὸν[...]. καὶ τὰ δύο ἀγαλμάτια διεσώθησαν εἰς καλὴν κατάστασιν...»⁶⁹³.

Μετά το περιστατικό αυτό ο Ζέγγελης θέτει στόχο την απάντηση ερωτημάτων όπως: «...Ποία σύστασιν ἔχει ἡ διαβρωτικὴ αὕτη πάτινα; Εἰς ποίας χημικὰς ἀλλοιώσεις ὀφείλεται ἡ φθορὰ τῶν βρούνζων δι' αὐτῆς; Διὰ τὰ δύο ταῦτα ἀγαλμάτια τῆς Σάμου ἀπέκτησαν τοιαύτην καὶ μάλιστα τόσο διαβρωτικὴν; Πῶς ἡ μέθοδος Ρόζεμπεργ κατεδείχθη δι' αὐτὰ ἀνεπαρκής; Πῶς νὰ διαγιγνώσκωμεν καὶ νὰ προλαμβάνωμεν παρομοίαις τῶν βρούνζων καταστροφάς;...»⁶⁹⁴, ὄντας οὕτως ἢ ἄλλως ἐνήμερος ὅσον ἀφορὰ τις ἐγκυρες ἐπιστημονικὲς θεωρίαις τῆς εποχῆς: «...Τὴν ἀσθένειαν αὐτὴν τῶν βρούνζων παρετήρησαν καὶ ἐμελέτησαν πολλοί. Μεταξὺ τῶν πρώτων ὁ πολὺς χημικὸς Berthelot. Ὁ Berthelot λέγει, ὅτι ἡ πάτινα αὕτη ἔχει τὴν σύστασιν ἀτακαμίτου, δηλαδὴ ὀξυχλωριούχου χαλκοῦ καὶ ἀναπτύσσει, διὰ σειρὰς τύπων, τὰς χημικὰς ἀλλοιώσεις, ἃς βαθμυδὸν φέρει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ βρούνζου. Ὁ Ρόζεμπεργ ἀποκρούει τὴν ἐξήγησιν αὐτοῦ, καθ' ὅσον ἀναλύσας τὰ τελικὰ προϊόντα τῆς ἀποσυνθέσεως, εὔρε ταῦτα ἐν πολλοῖς διάφορα τῶν ὧν διὰ τῆς θεωρίας τοῦ Berthelot προεβλέποντο, μεταξὺ δὲ τούτων εὔρε χλωριούχον νάτριον...»⁶⁹⁵. Μετά από την εφαρμογή σειράς πειραματικῶν διαδικασιῶν, ο Ζέγγελης καταφέρνει να απαντήσει στα αρχικά του ερωτήματα. Προσδιορίζει τη σύσταση της επιβλαβούς πάτινας και τους παράγοντες και τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες είναι δυνατό να σχηματιστεί και συσχετίζει τα συμπεράσματά του με τα ευρήματα από τη Σάμο καταρρίπτοντας τη θεωρία περί βακτηρίων: «...Ιον) Ἡ διαβρωτικὴ αὕτη πάτινα, ἡ προκαλοῦσα τὴν καλουμένην λέπραν τῶν βρούνζων, ἔχει τὴν σύστασιν ἄλατος ὀξυχλωριούχου χαλκοῦ μετὰ βασικοῦ ἀνθρακικοῦ χαλκοῦ. Σχηματίζεται, ὅπου ἐπέδρασεν ἐπὶ μακρὸν τὸ ὀξυγόνον καὶ τὸ ἀνθρακικὸν ὅζον εἰς ἀντικείμενα εὐρισκόμενα ἐντὸς ὕδατος περιέχοντος ἱκανὴν

⁶⁹⁰ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς διαβρωτικῆς πατίνας (λέπρας) τῶν ἀρχαίων βρούνζων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1924, 98.

⁶⁹¹ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς διαβρωτικῆς...», ο.π., 1924, 98-99.

⁶⁹² Αναλυτικὰ γιὰ τὴν μέθοδο Rosenberg, βλέπε παραπάνω Κεφ. 1.

⁶⁹³ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς διαβρωτικῆς...», ο.π., 1924, 99.

⁶⁹⁴ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς διαβρωτικῆς...», ο.π., 1924.

⁶⁹⁵ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περὶ τῆς διαβρωτικῆς...», ο.π., 1924, 100.

ποσότητα χλωριούχου νατρίου. Εἰς τὰ ἀγαλμάτια τῆς Σάμου εἶχεν αὕτη εἰς πολλὰ σημεῖα ἄρκετὰ βαθέως εἰσχωρήσει, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτῆς διαβρωτικὴ ἐνέργεια, διότι ταῦτα εὐρίσκοντο ἐντὸς ὑγροῦ λάκκου ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, ἐπομένως ἐντὸς ὕδατος περιέχοντος πολὺ χλωριούχον νάτριον ἢ καὶ ἄλλα χλωριούχα ἅλατα. Ἡ θεωρία περὶ βακτηρίων κατεδείχθη τελείως ἀστήρικτος ...»⁶⁹⁶.

Ἐπειτα αποκλείει το ἐνδεχόμενον ἡ φθορὰ νὰ μεταδίδεται μεταξύ των ἀντικειμένων με τὴν ἐννοία που ἐξαπλώνεται ἐνὰ ἰός, ὅπως εἶχε ἕως τότε κυριαρχήσει ὅτι συνέβαινε, καὶ ἀναφέρει τὸν ρόλο διαφόρων παραγόντων, που συνδυάζονται, ὥστε νὰ πυροδοτηθεῖ μιὰ διαδικασία ηλεκτροχημικῆς διάβρωσης: «...2ον) Ἡ ὑπ' αὐτῆς προκαλουμένη ἀλλοίωσις τῶν βρούνζων δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ, ὡς ἐπεχειρήθη, διὰ χημικοῦ τύπου, ἔνεκα τῶν πολλῶν παραγόντων ἐφ' ὧν ἐξαρτᾶται αὕτη καὶ δὴ τῆς συστάσεως τοῦ κράματος. Μεγίστην ἐπίδρασιν ἔχουν τὰ περιεχόμενα εἰς μεγάλην ἢ καὶ μικρὰν ἀναλογίαν εἰς τὸ κρᾶμα τοῦ χαλκοῦ ζένα μέταλλα. Δι' αὐτῶν σχηματίζονται τοπικὰ ἠλεκτρικὰ στοιχεῖα ἐπιταχύνοντα πολὺ τὴν προσβολὴν καὶ φθορὰν τοῦ κράματος...»⁶⁹⁷.

Ἡ ἀνίχνευση τῆς πάτινας στις ἀρχαῖες ἐπιφάνειες ἦταν σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ. Ὁ Ζέγγελης ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς ἀρχαιολόγους, οἱ οἱποῖοι ἦταν ἐκεῖνοι που ἔρχονταν σὲ συστηματικὴ ἐπαφὴ με τὰ ἀρχαῖα εὐρήματα, προτείνει μιὰ ἀπλὴ μέθοδο, ἡ ὁποία κατεδείκνυε τὴν παρουσία χλωριούχων αλάτων τοῦ χαλκοῦ, βασικῶν συστατικῶν τῆς ἐπιζήμιας πάτινας. Ἡ μέθοδος βασιζόταν στὴν ἀντίδραση τῶν αλάτων τοῦ χαλκοῦ με τὴ φωτιά: «...3ον) Πρὸς διάγνωσιν τῆς κακῆς αὐτῆς πάτινας εὗρον καὶ προτείνω πολὺ ἀπλὴν μέθοδον διὰ τοὺς ἀπείρους τῆς χημείας ἀρχαιολόγους. Τὰ ἅλατα τοῦ χαλκοῦ ὡς γνωστὸν χρωματίζουν ἐξαμιζόμενα τὴν ἄχρουν φλόγαν τοῦ λύχνου τοῦ φωταερίου πρασίην. Ἀλλ' ὁ ἀνθρακικὸς χαλκός, ὅταν εἶνε ξηρὸς καὶ δὲν φέρει ἵχνη ἰδρωτὸς τῆς χειρὸς, ἥκιστα πτητικὸς ὢν, δὲν χρωματίζει αὐτὴν, ἐνὼ πράττει τοῦτο ἀμέσως ὁ πτητικώτερος χλωριούχος. Ἐπομένως, ὁ ἀρχαιολόγος δύναται νὰ περιφέρῃ εἰς διάφορα μέρη τῆς πατίνας τὴν ἀλαμπὴ φλόγα τοῦ λύχνου Bunsen καὶ ἐν ὅσῳ δὲν ἐμφανίζεται τοιαύτη πρασίνη χρῶσις, ὅπωςδῆποτε παραμένουσα, δύναται νὰ εἶναι ἀσφαλὴς ὅτι δὲν πρόκειται περὶ διαβρωτικῆς πατίνας...»⁶⁹⁸.

Τέλος, ὁ Ζέγγελης δίνει ὁδηγίες γιὰ τὴ διαχείριση τῆς κατάστασης σὲ κάθε περίπτωσι, εἴτε ἀν ἐντοπισθοῦν χλωριούχα ἅλατα τοῦ χαλκοῦ εἴτε ὄχι. Οἱ μέθοδοι Rosenberg καὶ ηλεκτρολύσεως με κυανιούχο κάλιο εἶναι οἱ δύο μέθοδοι ἐξυγίανσης που συστήνει: «...Ἄν εὕρεθῇ τοιαύτη, τότε τίθεται τὸ ἀντικείμενον ἐν κλειστῷ καθύρῳ χώρῳ. Ἄν ἐντὸς διαστήματος δύο ἢ τριῶν ἡμερῶν δὲν ἀναφανῇ ποὺ ἐξίδρωμα τί, τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει φόβος φθορὰς τοῦ βρούνζου. Ἄν τουναντίον, τότε πρέπει εἰς τὰ μέρη τὰ ἐμφανίζοντα τοῦτο καὶ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χώρου νὰ ἐφαρμόζεται ἐπὶ τινὰς ἡμέρας ἡ μέθοδος τοῦ Ροζεμβεργ. Δηλαδὴ ἡ ἐπικόλλησις διὰ μίγματος agar-agar καὶ γλυκερίνης φύλλων ἀργιλίου, συνεχῶς ἀνανεουμένων, ἐφ' ὅσον φθείρονται. Ἄν ἡ φθορὰ δὲν παύσῃ, τότε τοῦτο θὰ σημαίνῃ ὅτι ἡ τοιαύτη φθορὰ ἔχει εἰσδύσει βαθέως καὶ ἡ διάσωσις τῆς πατίνας τοῦ βρούνζου εἶναι ἀδύναμος. Τότε τὸ ἀντικείμενον πρέπει νὰ ηλεκτρολυθῇ ἐντὸς διαλύματος κυανιούχου καλίου μέχρι τελείας ἀναγωγῆς αὐτοῦ εἰς μεταλλικὴν κατάστασιν...»⁶⁹⁹.

⁶⁹⁶ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περί τῆς διαβρωτικῆς...», ο.π., 1926, 51.

⁶⁹⁷ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περί τῆς διαβρωτικῆς...», ο.π., 1926, 51.

⁶⁹⁸ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περί τῆς διαβρωτικῆς...», ο.π., 1924, 101.

⁶⁹⁹ Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περί τῆς διαβρωτικῆς...», ο.π., 1926, 51.

Η θεωρία του Ζέγγελι περί τεχνητής πάτινας δεν ήταν εύπεπτη για τους σύγχρονους του αρχαιολόγους, οι οποίοι αμφισβήτησαν την ορθότητά της και συνέχισαν να υποστηρίζουν ότι ο σχηματισμός της οφειλόταν στην επίδραση των ατμοσφαιρικών παραγόντων: «...Υποστηρίζας τὴν γνώμην μου περὶ τεχνητῆς παρ' ἀρχαίοις πατίνας, τῆς ὁποίας ἐνίοτε ἀρχαῖοι τεχνῖται ἔκαμον χρῆσιν εἴτε ἐκ καλλιτεχνικῆς τεχνοτροπίας ἀγόμενοι ἢ καὶ πρὸς διατήρησιν τοῦ ἀγάλματος κατὰ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς ἐπηρείας. Ἡ γνώμη μου αὕτη μετὰ δυσκολίας ἠκούσθη ὑπὸ πολλῶν ἀρχαιολόγων, οἵτινες ἀπέδωσαν τὸν σχηματισμὸν τοῦ μελανοῦ ἐπιχρίσματος εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀτμοσφαίρας, ἥτις διὰ τὴν Ἑλληνικὴν τουλάχιστον ἀτμόσφαιραν καὶ ἔτι ὀλιγώτερον τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀλάτων τῆς θαλάσσης δὲν εἶναι δυνατὴ...»⁷⁰⁰. Η θεωρία του Ζέγγελι γίνεται κατ' ἀνάγκη αποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς κύκλους, ὅταν το 1929 ὁ ἴδιος προβαίνει σε ἀρχαιομετρικὲς ἀναλύσεις στα εὐρήματα τοῦ Ἀρτεμίσίου, (ἀγαλμα Ποσειδῶνος, μικροῦ ἱπέα, κεφάλι καὶ ὀπλὴ ἀλόγου), τῶν ὁποίων εἶχε ἀναλάβει καὶ τὴ συντήρησιν. Πραγματοποίησε δειγματοληψία τοῦ μελανοῦ ἐπιχρίσματος ἀπὸ τὴν ὀπλὴ τοῦ ἀλόγου καὶ ἀπὸ τὸ πηγούνι τοῦ Δία καὶ συγκρίνοντας τὰ ἀποτελέσματα τῶν νέων ἀναλύσεων με ἐκεῖνα, πού εἶχε λάβει κάποια χρόνια πρὶν ἀπὸ ἀντίστοιχες ἀναλύσεις στο ἀγαλμα τοῦ ἐφήβου τοῦ Μαραθῶνος, ἐντοπίζει διαφορὲς στὶς συστάσεις τῶν δύο δειγμάτων⁷⁰¹. Ἀμέσως προκύπτει τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: «...Διατὶ εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀπλὴν τὸ κρᾶμα ἦτο διαφορετικόν, περιεῖχε δὲ εἰς πολὺ μεγαλυτέραν ἀναλογίαν θεῖον πρὸς δὲ καὶ κατὰ μέγαν ἀναλογίαν καὶ ὀξυγόνον;...»⁷⁰². Η διαφορὰ σύμφωνα με τὸν Ζέγγελι ἀποδίδεται σε λόγους ρεαλιστικῆς αισθητικῆς: «...ἡ ὀπλὴν διὰ τὸ ρεαλιστικώτερον ἔπρεπε νὰ εἶνε-καὶ εἶνε-ἀπολύτως μελανοῦ χρώματος ...»⁷⁰³, ὁμῶς ὁ ἴδιος προβαίνει σε ἓνα κύκλο πειραματικῶν διαδικασιῶν γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴ θεωρία τοῦ καὶ νὰ περιγράψει τὴν τεχνολογία σχηματισμοῦ τῆς πάτινας: «...Ἐκ τούτων ὅλων καταδεικνύεται: πρῶτον τοῦθ' ὅπερ καὶ εἰς τὴν προηγουμένην σχετικὴν ἀνακοίνωσιν ὑπεστηρίζαμεν, ὅτι ἡ μελανὴ αὕτη πάτινα ἦτο τεχνητὴ. Δεύτερον ἀποκαλύπτεται ἐκ τῆς ἀναλύσεως ὁ τρόπος, δι' οὗ ἐπετεύχθη αὕτη ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀπλὴν, ἥτοι κατασκευάσθη αὕτη ἐκ καθαροῦ σχεδὸν χαλκοῦ, ἐπυρώθη καὶ ἐξετέθη ἐπὶ καιρὸν εἰς τὴν ἐπηρείαν ὑδροθειούχων ἀτμῶν, ὡς δύνανται οὗτοι εὐκόλως νὰ ληφθῶσι λ.χ. ἐκ μεταλλικῶν πολλῶν θειούχων ὑδάτων τῆς Ἑλλάδος»⁷⁰⁴.

2.16. Επεμβάσεις συντήρησης ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ζέγγελι

2.16.1. Ο καθαρισμὸς τοῦ Εφήβου τοῦ Μαραθῶνος

Το μετάλλινο ἀγαλμα τοῦ Εφήβου τοῦ Μαραθῶνος, τυχαίῳ εὕρημα ψαράδων, ἔφερε θαλάσσια ὅστρακα καὶ σκληρὲς ἐπικαθίσεις ἀπὸ ἄμμο καὶ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο, ὅλες ἐπιβλαβεῖς ουσίες, πού ἔπρεπε νὰ ἀπομακρυνθοῦν. Ο Κωνσταντῖνος Ζέγγελις ὁποῖος ἦταν υπεύθυνος γιὰ τὸν σχεδιασμὸ ἑνὸς προγράμματος γιὰ τὴ συντήρησίν τοῦ⁷⁰⁵, ἐκφράζει τὸν προβληματισμὸ τοῦ σχετικὰ με τὴν καταλληλότερη μέθοδο καθαρισμοῦ τοῦ εὐρήματος καὶ

⁷⁰⁰ Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζου τῶν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον ἀρχαίων εὐρημάτων», στὸ: *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 1929, 244.

⁷⁰¹ Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζου τῶν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον...», ο.π., 244.

⁷⁰² Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζου τῶν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον...», ο.π.

⁷⁰³ Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζου τῶν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον...», ο.π., 245.

⁷⁰⁴ Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζου τῶν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον...», ο.π.

⁷⁰⁵ Τὶς ἐπεμβάσεις συντήρησης τοῦ ἀγάλματος δημοσιεύει το 1924: Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος καὶ τοῦ καθαρισμοῦ αὐτοῦ», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1924, 86-89 καὶ τὸ 1926: Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἐκ βρούνζου ἀγάλματος τοῦ Μείρακος τοῦ Μαραθῶνος», 1926, 47.

την πρόθεσή του να αποκλείσει τα χημικά μέσα, τα οποία θεωρεί καταστροφικά για την αρχαία ύλη: «...Ταῦτα ἢτο εὐχερὲς νά ἀποκολληθῶσιν, ἐὰν ἡ μηχανικὴ ἐργασία συνεπικουρεῖτο καὶ διὰ χημικῆς χρησιμοποιοῦμένων ἀραιῶν ὀξέων. Διὰ τούτων ὁμως θὰ καταστρέφετο τελείως ἡ ἐπικαλύπτουσα τὸ ἀγαλμάτιον πάτινα. Ὅθεν ἠθέλησα νά ἀποφύγω τὴν χρῆσιν οἰουδήποτε χημικοῦ μέσου καὶ μόνον ἐν ἀπολύτῳ ἀδυναμία καθαρισμοῦ ἀσφαλοῦς ἢ διατηρήσεως, ὅτε ἐπεβάλλετο ἡ χρῆσις τοιούτων νά καταλήξω εἰς αὐτὰ...»⁷⁰⁶. Είναι η πρώτη φορά στην αφήγηση της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής συντήρησης, μέσα από την παρούσα έρευνα, που εντοπίζεται μια προσέγγιση τόσο κοντά στη σύγχρονή μας. Η αξιολόγηση του χημικού καθαρισμού ως ενδεχομένως επικίνδυνου για την αρχαία ύλη εκφράζεται ανοιχτά για πρώτη φορά μέσα από το δίλημμα του Ζέγγελι και έρχεται σε αντίθεση με τις προσεγγίσεις των Landerer και Ρουσόπουλου, οι οποίοι δεν φαίνεται να αμφέβαλλαν είτε για την αποτελεσματικότητα είτε για την ασφάλεια των χημικών μέσων καθαρισμού των αρχαιοτήτων. Επίσης θα πρέπει να υπογραμμιστεί, ότι ο Ζέγγελις υπήρξε πραγματικά πρωτοπόρος όσον αφορά την ενασχόληση με την 'πάτινα' των αρχαιοτήτων και την ανάγκη διατήρησής της κατά τη συντήρηση, ένα ζήτημα, που καθοριστικά ανέπτυξε τα μεταπολεμικά χρόνια ο Cesare Brandi, και που κατεξοχήν συνδέεται με αυτόν και τη θεωρία του⁷⁰⁷.

Οι επεμβάσεις καθαρισμού του Εφήβου του Μαραθῶνος ξεκινούν υπό τον Ζέγγελι και σε συνεργασία με τον αρχιτεχνίτη του ΕΑΜ Στυλιανό Κλαυδιανό, ο οποίος εκτέλεσε τις επεμβάσεις.

Εικόνα 46. Ο αρχιτεχνίτης του ΕΑΜ Στυλιανός Κλαυδιανός (Αρχείο ΕΑΜ). Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 242.

Αρχικά ο Ζέγγελις υιοθετεί μια ήπια προσέγγιση καθαρισμού, κατά την οποία το αντικείμενο θα υποβαλλόταν σε επάλληλες πλύσεις, με απλό και αποσταγμένο νερό, καθώς και με την αρωγή μηχανικών μέσων (βούρτσας). Πρόκειται για μια μέθοδο, η οποία αποδείχθηκε υπερβολικά χρονοβόρος και έτσι εγκαταλείφθηκε⁷⁰⁸.

Τελικά, ο Ζέγγελις εφαρμόζει επιφυλακτικά και επιλεκτικά μόνο σε περιοχές της επιφάνειας του γλυπτού, όπου οι επικαθίσεις παρουσίαζαν πολύ καλή πρόσφυση και απομακρύνονταν με δυσκολία, μια κάπως πιο επιθετική μέθοδο. Τα στάδια της μεθόδου αυτής ήταν όμοια με εκείνα της προηγούμενης, με τη διαφορά ότι, εκτός από υποβοήθηση με μηχανικά μέσα, έγινε και υποβοήθηση με ατμό, ο οποίος παραγόταν από αυτοσχέδια συσκευή με θετικά αποτελέσματα: «...Τὸν ἀτμὸν τοῦτον θερμοκρασίας 140-170°C διηύθυνα πρὸς τὸ μέρος, ὅπερ

⁷⁰⁶ Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος καὶ τοῦ καθαρισμοῦ αὐτοῦ», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1924, 86-87.

⁷⁰⁷ Βλ. παραπάνω, Κεφ. 1.

⁷⁰⁸ Ζέγγελις, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος...», ο.π., 87.

ἐπρόκειτο νά καθαρισθῇ καὶ μετὰ τινὰ λεπτά, ἀφ' οὗ τὸ μέρος τοῦτο διεποτίζετο καλῶς, ἐκαθάριζα τῇ συγχρόνῳ βοηθείᾳ ψήκτρας ...»⁷⁰⁹.

Ακόμα μια σημαντική διαφορά μεταξύ της προσέγγισης του Ζέγγελη στη συντήρηση και εκείνης των Landerer και Ρουσόπουλου εντοπίζεται στον στόχο των επεμβάσεων. Πρωτεύων στόχος του Ζέγγελη δεν ήταν η βελτίωση της κατάστασης των αρχαιοτήτων για τη διευκόλυνση της ερμηνείας τους, αλλά η διατήρηση όσο το δυνατό περισσότερων αυθεντικών στοιχείων της αρχαίας ύλης: «...Οὕτω πὼς διὰ τῆς περατώσεως τοῦ καθαρισμοῦ δ' ἀπλοῦ ὕδατος ἢ ἀτμοῦ, τῇ βοηθείᾳ καὶ μηχανικῶν μέσων, ἄνευ προσφυγῆς εἰς χημικὰ μέσα, κατορθώθῃ ἡ διάσωσης ἀθίκτου τῆς κατιώσεως ἢ πατίνας τοῦ ἀγάλματος, τοῦθ' ὅπερ ὑπαγορεύει ὁ πρῶτος τὰ ἀρχαία σεβασμὸς καὶ ἀπαιτοῦν ἡ τε ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη καὶ λόγοι καλλιτεχνικοὶ...»⁷¹⁰.

Στα επόμενα στάδια της συντήρησης του γλυπτού, ο Ζέγγελης εφαρμόζει τοπικά, γύρω από τους οφθαλμούς όπου είχε εντοπίσει νέα σημάδια εκκίνησης διάβρωσης⁷¹¹, τη μέθοδο Rosenberg για χρονικό διάστημα δέκα ημερών, μέσα από μια ομαλά εξελισσόμενη και ελεγχόμενη διαδικασία: «...Εἰς μέρη τινὰ καὶ δὴ περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς, βαθύτερον προσβεβλημένα, ὅπου ἦτο δυνατόν νά ὑποπευθῶμεν τὸν σχηματισμὸν τοιοῦτου εἶδους πατίνας, ἐπεθέσαμεν διὰ καταλλήλου συγκολλητικοῦ φύλλα ἀργιλίου, ἐφαρμόσαντες τὴν νεωτάτην μέθοδον τοῦ Rosenberg. Τὰ φύλλα ταῦτα ἐν περιπτώσει ὑπάρξεως διαβρωτικῆς πατίνας προσβάλλονται, ὅταν υποβοηθηθῇ καὶ ἡ ὑγρασία, ὑπὸ τοῦ χλωρίου τῆς τοιαύτης πατίνας καὶ βαθμηδὸν-ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν-διαρρέουν. Εὐτυχῶς, ταῦτα ἐπὶ δέκα ἡμέρας ἐτηρήθησαν κατὰξῆρα...»⁷¹². Στο τελικό στάδιο οι αρχαίες επιφάνειες επιχρίστηκαν με Ζαρον και στη δημοσίευση του εγχειρήματος ο Ζέγγελης υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της συνεχούς επιτήρησης του έργου μετά το πέρας των επεμβάσεων συντήρησης, στο πλαίσιο μιας σύγχρονης επιστημονικής φιλοσοφίας της συντήρησης: «...Οὕτω πὼς τὸ ἄγαλμα ἐπαλειφόμενον καὶ μὲ λεπτὸ στρώμα βερνικίου (ζαπονίου), οὐδὲν διὰ τοῦ χρόνου δύναται νά πάθῃ. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν θέλει παύσει νά ἐπιτηρῆται μετὰ προσοχῆς ἐπὶ τινὰς μῆνας ἵνα ἂν ποὺ παρατηρηθῇ ἐξιδρωμάτι, ὅπερ λίαν ἀμφίβολον, ἐφαρμοσθῶσι τὰ δέοντα καὶ προληφθῇ πᾶσα βαθυτέρα τοῦ βρούνζου φθορά...»⁷¹³.

2.16.2. Συνεργασία Κωνσταντίνου Ζέγγελη και Νικολάου Μπαλάνου για τη συντήρηση των μνημείων της Ακρόπολης

Ο Ζέγγελης ήρθε σε επικοινωνία με τον Νικόλαο Μπαλάνο για το ενδεχόμενο του σχεδιασμού μιας προσέγγισης συντήρησης επιφανειών των μνημείων της Ακρόπολης, με αφορμή την παρουσία επιφανειακού στρώματος ερυθροκίτρινης απόχρωσης στις μαρμάρινες επιφάνειες. Ο Ζέγγελης ανέλαβε τη διεξαγωγή αναλυτικών ποιοτικών τεχνικών στην ερυθροκίτρινη κρούστα, οι οποίες κατέδειξαν περιεκτικότητα οξειδίου του πυριτίου, μιας συνηθισμένης δηλαδή χρωστικής ουσίας της αρχαιότητας. Ο Μπαλάνος αποπειράθηκε να

⁷⁰⁹ Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος...», ο.π., 87.

⁷¹⁰ Γράφει σε υποσημείωση στην ίδια σελίδα: «Ὁφείλω ἐνταῦθα νᾶ ἐξάρω τὴν μετ' ἐπιμελείας καὶ στοργῆς πρὸς τὰ ἀρχαία εὐρήματα ἐκτέλεσιν τοῦ καθαρισμοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Κλαυδιανοῦ (Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος...», ο.π., 87).

⁷¹¹ Σε γενικές γραμμές παρατηρεῖ ὅτι ἡ πάτινα ποὺ καλύπτει τὶς ἐπιφάνειες δὲν ἦταν ἐπικίνδυνη, ἐξηγώντας τὸ σκεπτικὸ τοῦ (Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος ...», ο.π.).

⁷¹² Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος ...», ο.π. 88.

⁷¹³ Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος...», ο.π. 89.

ανακατασκευάσει την ίδια πάτινα βάσει των αποτελεσμάτων των αναλύσεων, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία⁷¹⁴. Ο Ζέγγελης εισηγήθηκε ακόμα μεθόδους και υλικά προστασίας για τις μαρμάρινες επιφάνειες του Παρθενώνα⁷¹⁵, η εφαρμογή των οποίων όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί μέχρι σήμερα⁷¹⁶.

Ο Ζέγγελης παραχωρεί συνέντευξη στην εφημερίδα *Βραδυνή* με θέμα την παθολογία, τις φθορές και τα προβλήματα των αρχαίων μαρμάρων. Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται σε λύσεις, που είχαν προταθεί από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο βάσει σχετικής απόφασης, οι οποίες συνιστούσαν την επίχριση των μαρμάρων με χημική ουσία «έξ Αμερικής»⁷¹⁷ και τη μερική στέγαση του μνημείου ως ένα μέτρο προληπτικής προστασίας, που τελικά δεν υλοποιήθηκε. Ο Κωνσταντίνος Ζέγγελης εκφράζει την αντίθεσή του για την εφαρμογή ειδικά της πρότασης περί στέγασης και την τεκμηριώνει εξηγώντας τον μηχανισμό διάβρωσης των μαρμάρινων επιφανειών των αρχιτεκτονικών μελών, ο οποίος βρισκόταν σε συνεχή εξέλιξη. Η δράση των αλάτων, που είχαν ανιχνευθεί σε υψηλή περιεκτικότητα σε πόρους και ρηγματώσεις και τα οποία μεταφέρονταν μέσω του αέρα από τη θάλασσα, ήταν το κύριο αίτιο πίσω από τον μηχανισμό αυτό και, κατά συνέπεια, η στέγαση όχι μόνο δεν ήταν δυνατό να αποτρέψει μια τέτοια διαδικασία, αλλά αντιθέτως ήταν επίφοβη η ανάπτυξη υψηλών επιπέδων με τον πιθανό αποκλεισμό των αρχιτεκτονικών μελών από τον ήλιο.⁷¹⁸

2.16.3. Ο Κ. Ζέγγελης και οι Στήλες της Δημητριάδος

Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, της οποίας εξελέγη εταίρος το 1917⁷¹⁹, καλεί τον Ζέγγελη να μεταβεί στον Βόλο, προκειμένου να αξιολογήσει την κατάσταση διατήρησης των στηλών των Παγασών και να καταθέσει τη δική του πρόταση για τη συντήρηση και ειδικά τη στερέωσή τους⁷²⁰. Η συνέχεια της συμμετοχής του Κωνσταντίνου Ζέγγελη στο εγχείρημα της συντήρησης των Στηλών της Δημητριάδας δεν επιβεβαιώθηκε από την παρούσα έρευνα. Παρουσιάζει ενδιαφέρον η περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος.

2.17. Κριτική αποτίμηση του έργου του Κ. Ζέγγελη

Ο Κωνσταντίνος Ζέγγελης ήταν μια επιστημονική προσωπικότητα χαμηλών τόνων. Αποτελεί την κρυφή δύναμη της συντήρησης στην Ελλάδα. Με τρόπο έμμεσο με τις αρχαιομετρικές του μελέτες, αλλά και με τρόπο άμεσο με τις πρακτικές εφαρμογές του στο πεδίο, ανέπτυξε ένα σύγχρονο σκεπτικό με άξονα την ορθότητα και την ηθική των επεμβάσεων συντήρησης,

⁷¹⁴ Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 258, σημείωση 595.

⁷¹⁵ Ζέγγελης, Κ., «Αι αποφάσεις διά τήν διάσωσιν τῆς ζωφόρου του Παρθενῶνος. Συνέντευξις με τον κ. Ζέγγελην. Η υγρασία αφήνεται ελευθέρα. Η επάλειψις και η πλήρωσις των ρωγμών», *Βραδυνή*, 17.04.1929. Μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε για το ποια ακριβώς ήταν η ουσία αυτή και αν τελικά πράγματι υλοποιήθηκε αυτό το πρόγραμμα εργασιών. Πάντως τη συγκεκριμένη περίοδο, η γκάμα των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ευρεία και περιλάμβανε φυσικά υλικά (κεριά, παραφίνες κλπ) και χημικά σκευάσματα (αλκαλοπυριτικά άλατα, διαλύματα βαρίου κλπ). (Μαλλούχου-Tufano, Φ., ο.π., 258, σημείωση 595).

⁷¹⁶ Σε κάποιες από τις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν, ανιχνεύτηκε οργανική ύλη (Παπακωνσταντίνου, Ε., *Φυτικοχημικές παρατηρήσεις στη Δυτική Ζωφόρο του Παρθενώνα*, Μελέτη αποκατάστασης του Παρθενώνος, 3γ, Αθήνα, 1994, 17-64).

⁷¹⁷ Ζέγγελης, Κ., «Αι αποφάσεις ...», ο.π. Η αναφορά στο σκεύασμα είναι γενική και ασαφής και δεν χορηγούνται συγκεκριμένες πληροφορίες για τη χημική του σύσταση, την εφαρμογή του κλπ.

⁷¹⁸ Ζέγγελης, Κ., «Αι αποφάσεις...», ο.π.

⁷¹⁹ Αρχείο Αρχ/κης Εταιρείας, Τ. 18, 1917/69, 87.

⁷²⁰ Αρχείο Αρχ/κης Εταιρείας, Τ. 17, 1916/27, 262.

βασιζόμενο σε επιστημονικά δεδομένα και με κύριο στόχο την παράταση της ζωής των αρχαίων μνημείων.

Ήταν υποστηρικτής των νέων τεχνολογιών και των σύγχρονων υλικών στη συντήρηση και ενσωματώνει τα στοιχεία αυτά στο έργο του, κατά περίπτωση και με επιφύλαξη, χωρίς να θέτει σε κίνδυνο τα αρχαία έργα τέχνης. Επίσης, μπορεί ασφαλώς να θεωρηθεί ότι ο Ζέγγελης ευαγγελίζεται και τη συνεχή παρακολούθηση (το monitoring που επιτάσσουν οι αρχές της σύγχρονης συντήρησης) των συντηρημένων έργων, όπως μαρτυρά η προσέγγισή του στην περίπτωση της συντήρησης του γλυπτού του χάλκινου αγάλματος του Μαραθώνος, όπου ο ίδιος συστήνει τη συστηματική παρατήρηση της κατάστασης του έργου τέχνης μετά το πέρας της συντήρησής του⁷²¹.

Ο Ζέγγελης θα μπορούσε να θεωρηθεί εκείνος με την πιο κοντινή στις σύγχρονες αρχές της συντήρησης νοοτροπία, ειδικά αν συγκριθεί με τους Ρουσόπουλο και Landerer, αφού το έργο του χαρακτηρίζεται από επιστημονική ακρίβεια, μεθοδικότητα, συνέπεια και σεβασμό απέναντι στις εγγενείς αξίες των αρχαίων μνημείων.

2.18. Η συντήρηση στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (BXM).

Η συντήρηση στο εργαστήριο συντήρησης του BXM ξεκινά το 1915 με τη συντήρηση βυζαντινών εικόνων από την ελληνική εκκλησία του Αγίου Νικολάου της Μεσσήνας⁷²² από τον Μιχάλη Σιγάλα. Ο Μιχάλης Σιγάλας συνεργαζόταν με το μουσείο από νωρίς φέροντας τον τίτλο ‘καλλιτέχνης συντηρητής και προμηθευτής αρχαιοτήτων’, σύμφωνα με τα πρακτικά της εφορευτικής επιτροπής του BXM, για να προσληφθεί τελικά με τον τίτλο ‘συγκολλητής-συντηρητής’, λόγω των ικανοτήτων του και της άψογης δουλειάς του, χωρίς όμως στα καθήκοντά του να συμπεριλαμβάνονται συμπληρώσεις αισθητικής φύσεως⁷²³.

Το 1924 γίνεται για πρώτη φορά επίσημη αναφορά στη συντήρηση έργων του μουσείου, την οποία εκτελούν οι ζωγράφοι Σπυρίδων Πελεκάσης (1843-1916) και Αγήνωρ Αστεριάδης (1898-1977). Συνηθιζόταν άλλωστε την περίοδο του Μεσοπολέμου τη συντήρηση των ζωγραφικών έργων τέχνης, όπως ήταν οι Βυζαντινές εικόνες του BXM, να αναλαμβάνουν ζωγράφοι ή αγιογράφοι⁷²⁴.

---

⁷²¹ Ζέγγελης, Κ., «Περί τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μαραθῶνος...», ο.π. 89, Βλέπε παραπάνω 72.

⁷²² Πρόκειται για την ελληνική πόλη Μεσσήνα της Σικελίας, η οποία ισοπεδώθηκε ολοκληρωτικά εξαιτίας σεισμού το 1908 (Καϊμάκη, Φ., *Η έκθεση της Ελληνικής μνήμης στη σικελιανή Μεσσήνα και στο Παλέρμο, τα προηγούμενα και τα παρεπόμενα*, [online] <https://www.apan.gr>, τελευταία πρόσβαση 25/1/2017).

⁷²³ «Η συντήρηση στην Ελλάδα. Ιστορία και εξέλιξη», *Μικρά Μουσειολογικά*, 3, 2008, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 49.

⁷²⁴ *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*, [online] <https://www.neo.gr>, τελευταία επίσκεψη 24/01/2017).

Εικόνα 47. Ο Σπυρίδων Πελεκάσης (1843-1916). Πηγή: <http://greekencyclopedia.com> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Εικόνα 48. Ο Αγήνωρ Αστεριάδης (1898-1977). Πηγή: <https://static.im2life.gr> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Το 1930, στο πρώτο υποτυπώδες εργαστήριο του μουσείου εργάζονται ο Αθανάσιος Βιαγγίνης, ο Φώτης Κόντογλου, ο Ρώσος Βασίλειος Ρανσέφσκι και, από το 1941 και μετά, ο γλύπτης Μανόλης Νουκάκης⁷²⁵ και η Αγγέλα Ιωάννου, η οποία συντηρούσε υφάσματα.

Εικόνα 49. Ο Φώτης Κόντογλου (1895-1965). Πηγή: <https://www.olkosnet.gr> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Η Ιωάννου είχε προσληφθεί ως καθαρίστρια, και λόγω της εκπαίδευσής της ως μοδίστρα, της ανατέθηκε η επισκευή των αμφίων του μουσείου. Ο Μανόλης Νουκάκης με σημαντική συμβολή στην προετοιμασία του μουσείου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε προσληφθεί αρχικά ως φύλακας, τίτλος με τον οποίο υπηρέτησε έως το 1958, οπότε και του αποδόθηκε ο τίτλος του συντηρητή⁷²⁶.

Τέλος, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 που οι προσλήψεις συντηρητών στο μουσείο αυξήθηκαν, ο ζωγράφος Φώτης Ζαχαρίου (1909-2001) εργάστηκε για λογαριασμό του ΒΧΜ στη συντήρηση κυρίως ζωγραφικών έργων τέχνης και ψηφιδωτών. Ο Ζαχαρίου εργάστηκε σε ιστάμενα μνημεία ολόκληρης της ελληνικής επικράτειας και ειδικά μεταπολεμικά, εργάστηκε πυρετωδώς όχι μόνο στο πεδίο της εφαρμοσμένης συντήρησης, αλλά και σε εκείνο της

⁷²⁵ Λαζαρίδης, Π., *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών. Πενήντα χρόνια 1930-1980*, Αθήνα, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, 13.

⁷²⁶ «Η συντήρηση στην Ελλάδα. Ιστορία και εξέλιξη», *Μικρά Μουσειολογικά*, 3, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 2008, 51.

εκπαίδευσης των νέων συντηρητών. Το Κεντρικό Εργαστήριο Συντήρησης και Αποκατάστασης Ζωγραφιών και Ψηφιδωτών (Κ.Ε.Σ) το οποίο ιδρύθηκε το 1965 με Βασιλικό Διάταγμα «...παρά τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ...» θα φιλοξενούσε πολύ σύντομα την πρώτη σχολή εκπαίδευσης συντηρητών αρχαίων που θα έμεναν γνωστές ως Σχολές Κ.Ε.Σ⁷²⁷. Ο Ζαχαρίου δίδαξε στις σχολές συντήρησης, που είχαν ιδρυθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1960/αρχές 1970, ενώ παράλληλα οι εκπαιδευόμενοι είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στα συνεργεία, των οποίων ο Ζαχαρίου ήταν επικεφαλής και σε εργασίες συντήρησης in situ⁷²⁸.

---

⁷²⁷ Για τις Σχολές Κ.Ε.Σ βλ., παρακάτω κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2.1.

⁷²⁸ Για τον Ζαχαρίου και το έργο του, καθώς και για τις σχολές συντήρησης, βλ. παρακάτω, κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.4.2.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ ΕΩΣ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ-1974

3.1. Γενική Εισαγωγή

Οι συνέπειες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου για την Ευρώπη ήταν δυσβάσταχτες από κάθε άποψη, πολιτική, οικονομική και κοινωνική. Ειδικά στην Ελλάδα, το τέλος του πολέμου βρήκε την οικονομία και τις υποδομές της χώρας κατεστραμμένες, ενώ οι πολιτικές αστικές δυνάμεις αμφισβητούνταν από το αντιστασιακό κίνημα της εποχής, γεγονός που οδήγησε σε εμφύλια σύρραξη⁷²⁹.

Η ανάγκη για οικονομική ανάκαμψη της χώρας ήταν επιτακτική. Με την οικονομική αρωγή μέσω του σχεδίου Μάρσαλ⁷³⁰, μπαίνουν στις αρχές του 1950 τα θεμέλια της ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας. Σημαντική παράμετρός της αποτελεί η ανάπτυξη του τουρισμού, γεγονός που εφεξής θα συνδεόταν στενά με τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας⁷³¹.

Η ελληνική τουριστική οικονομία διαμορφώθηκε κάτω από τις τραυματικές κοινωνικές συνθήκες που είχαν προκληθεί εξαιτίας της Κατοχής και του Εμφυλίου⁷³². Στο πρότυπο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού που επικράτησε στην Ελλάδα μεταπολεμικά, οφείλονται οι εντονότερες και δυναμικότερες σε έκταση επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία και τον πολιτισμό. Το νέο για την εποχή μοντέλο ανάπτυξης επέβαλλε επέκταση των δραστηριοτήτων και των υποδομών στη χώρα, στροφή της παραγωγικής δομής στην παροχή υπηρεσιών και ταχύτατη αστικοποίηση της κοινωνικής δομής⁷³³.

Στο πλαίσιο αυτό οι πολιτισμικές δραστηριότητες συνδέθηκαν με την προώθηση του τουρισμού και καλλιεργήθηκε η αντίληψη ότι τα πολιτιστικά αγαθά είναι οικονομικώς εκμεταλλεύσιμα⁷³⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο προέκυψε μια νέα αξία για τα μνημεία, χαρακτηριστική της μεταπολεμικής περιόδου: η οικονομική αξία, η ανάπτυξη της οποίας βασίστηκε στη δύναμη του αξιοθέατου, η οποία και ενυπάρχει πίσω από κάθε διαδικασία συντήρησης και αποκατάστασης των μνημείων τον 20^ο αιώνα⁷³⁵. Κατά συνέπεια η έντονη δραστηριότητα, που παρατηρήθηκε στο πεδίο της διαχείρισης των μνημείων, συμπεριέλαβε την ανασυγκρότηση των μουσείων, τη διενέργεια πληθώρας ανασκαφών και τη διεξαγωγή

⁷²⁹ Νικολακάκης, Μ., *Τουρισμός και Ελληνική κοινωνία την περίοδο 1945-1974*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο, 2013.

⁷³⁰ Για περισσότερα σχετικά με το Σχέδιο Μάρσαλ στην Ελλάδα βλ., Vetsopoulos, A., *The economic dimensions of the Marshall plan in Greece, 1947-1952: The origins of the Greek economic miracle*, Thesis submitted for the fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy, University College London, Λονδίνο, 2002.

⁷³¹ Νικολακάκης, Μ., ο.π., 136.

⁷³² Τσουκαλάς, Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2005, 28-31.

⁷³³ Η σημασία του τουρισμού για την Ελληνική οικονομία-κοινωνία και προτάσεις πολιτικής για την τουριστική ανάπτυξη, Μελέτη εκπονηθείσα για λογαριασμό του Συνδέσμου Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Χίος, 2010, 193.

⁷³⁴ Μπούρας, Χ., «Η αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000», στο: Μπούρας, Χ. και Τουρνικιώτης Π., (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, Ίδρυμα Πειραιώς, 2010, 30.

⁷³⁵ Τουρνικιώτης, Π., «Ιδεολογικά και θεωρητικά προβλήματα αναστήλωσης αρχιτεκτονικών μνημείων στην Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα», στο: Μπούρας, Χ. και Τουρνικιώτης Π., (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, Ίδρυμα Πειραιώς 2010, 14.

μεγάλης κλίμακας αποκαταστάσεων σε αρχιτεκτονικά μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους⁷³⁶, με στόχο τη δημιουργία επισκεψίμων αρχαιολογικών χώρων-μνημείων με υπηρεσίες πρόσβασης, διημέρευσης, διανυκτέρευσης κλπ⁷³⁷.

Στις απαιτήσεις των καιρών ανταποκρίθηκε με αποτελεσματικότητα και παραγωγικότητα η Υπηρεσία Αναστυλώσεως Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων. Ιδρυμένη το 1939, με μεγάλες και αποκλειστικές αρμοδιότητες επέμβασης στα μνημεία όλων των εποχών όλης της επικράτειας και διαμορφωμένη σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Α. Ορλάνδου, ο οποίος και τη διηύθυνε έως το 1958, ως μία υπηρεσία ολιγοπρόσωπη και ευέλικτη, με πολυπληθή συνεργεία λιθοξόνων και κτιστών τεχνιτών, εύκολα μετακινούμενα και εργαζόμενα υπό την καθοδήγηση εμπειροτάτων, εκπαιδευμένων από τον Ορλάνδο, αρχιτεχνιτών, η Υπηρεσία Αναστυλώσεων εκτέλεσε ένα πλήθος επεμβάσεων, διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων-προορισμών τουριστικών περιηγήσεων (Επίδαυρος, Μυκήνες, Ολυμπία, Δελφοί, Δήλος, Σούνιον), «αναμαρμαρώσεις» και αποκαταστάσεις αρχαίων ωδείων και θεάτρων (Πατρών, Ηρώδου Αττικού, Επιδαύρου) για τη διενέργεια Φεστιβάλ, στερεώσεις και αποκαταστάσεις μεγάλου αριθμού βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, που σφράγισαν ανεξίτηλα το αρχαιολογικό τοπίο της μεταπολεμικής Ελλάδας⁷³⁸.

Η αρχή της δεκαετίας του 1960 σηματοδοτείται από θεσμικές αλλαγές και καινοφανείς δράσεις στον τομέα της μνημειακής προστασίας: μετακίνηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο νεοσύστατο Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, ίδρυση της Γενικής Διευθύνσεως Αρχαιοτήτων και Αναστυλώσεων και υπαγωγή της Υπηρεσίας Αναστυλώσεως σε αυτή, προσπάθειες του νέου αρχιτέκτονα της Διευθύνσεως Αναστυλώσεως Χαράλαμπου Μπούρα για εισαγωγή ποιοτικών και επιστημονικών κριτηρίων στη μελέτη και εκτέλεση των επεμβάσεων στα μνημεία⁷³⁹. Προσπάθειες, που αντανάκλουν τις σύγχρονες ευρωπαϊκές αναζητήσεις που οδήγησαν, το 1964, στη θέσπιση του Καταστατικού Χάρτη Αποκαταστάσεως Μνημείων και Τόπων της Βενετίας, οι οποίες όμως στην Ελλάδα θα μείνουν ανολοκλήρωτες με την επιβολή της Δικτατορίας του 1967, για να ευοδωθούν την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

⁷³⁶ Αντικειμενικοί παράγοντες που επέβαλλαν επεμβάσεις στην αρχιτεκτονική: οι ζημιές που είχαν προκληθεί στα μνημεία από τον Πόλεμο, περιορισμένη για την Ελλάδα σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες αλλά υπαρκτή, οι συνέπειες σεισμικής δραστηριότητας, οι φυσικοί παράγοντες φθοράς, γήρανσης, αστοχίας παλαιότερων επεμβάσεων και η ανάδειξη μνημείων που αποκαλύπτονταν μέσω της ανασκαφικής δραστηριότητας (Μπούρας, Χ., ο.π., 30).

⁷³⁷ Οι παράγοντες αυτοί συχνά καθόριζαν τις επεμβάσεις αποκατάστασης (Τουρνικιώτης, ο.π., 15).

⁷³⁸ Για τη δράση της Υπηρεσίας Αναστυλώσεως Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων, βλ. Μπούρας Χ., ο.π. και Μαλλούχου-Tufano, Φ., *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων*, 2016, 248-258, [online.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: http://hdl.handle.net/11419/6466_248-258, τελευταία πρόσβαση 02/02/2019.

⁷³⁹ Για τη δράση του Χ. Μπούρα ως αρχιτέκτονα της Διευθύνσεως Αναστυλώσεως στην αρχή της δεκαετίας του 1960, βλ. Μαλλούχου-Tufano Φ., «Ο Χαράλαμπος Μπούρας και η Αναστήλωση των Αρχαίων Μνημείων στην Ελλάδα», στο Μ. Κορρές, Στ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας, Φ. Μαλλούχου-Tufano (επιμ.), *Ηρως Κτίστης, μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2018, 57-86. Οι προσπάθειες του Χ. Μπούρα οδήγησαν στη σύνταξη, το 1965, της πρώτης, πρότυπης, μελέτης αποκαταστάσεως μνημείου στην Ελλάδα, εκείνης για την Αποκατάσταση του Ανατολικού Κλίμακαστασίου του Ηρωδείου και στην αναστήλωση της Στοάς της Βραυρώνος, το 1960/1, μιας επίσης πρότυπης επέμβασης, στην οποία για πρώτη φορά εφαρμόστηκαν επιστημονικές θεωρητικές αρχές, όπως εκείνες της διεπιστημονικότητας, της τεκμηρίωσης και της αντιστρεψιμότητας. Η τελευταία επιτεύχθηκε με τη χρήση σημειωθέντων στη συμπλήρωση των αρχιτεκτονικών μελών, βλ. και παρακάτω, υποκ. 3.3.3.

Η δεκαετία του 1960 πάντως αποτέλεσε μια δεκαετία αναγέννησης για την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία⁷⁴⁰ και δεν θα ήταν υπερβολή, αν υποστήριζε κανείς ότι με την έναρξη της δεκαετίας και ίσως λίγο πριν, ξεκινά μια χρυσή εποχή και για το πεδίο συντήρηση των μνημείων. Το 1960, για πρώτη φορά, εμφανίζεται στους κόλπους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας η ειδικότητα του συντηρητή αρχαιοτήτων υπό τους τίτλους «Μουσειακός Καλλιτέχνης» και «Ζωγράφος Αναστηλώσεων». Γεγονός, που απορρέει από τις ευρωπαϊκές και διεθνείς εξελίξεις, την έλευση στην Ελλάδα από το εξωτερικό των δύο πρώτων πτυχιούχων συντηρητών, του Τάσου Μαργαριτώφ και του Σταύρου Μπαλτογιάννη και της ίδρυσης στη χώρα των πρώτων σχολών εκπαίδευσης συντηρητών, με αφορμή τη συμμετοχή της χώρας σε διεθνή πολιτιστικά γεγονότα και την έναρξη της ανασκαφής του Σπυρίδωνα Μαρινάτου στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης.

3.2. Πρώτες προσπάθειες για εκπαίδευση με σκοπό τη διαμόρφωση εξειδικευμένων συντηρητών: Η συμβολή του Σπυρίδωνα Μαρινάτου και του Μανόλη Χατζηδάκη

Εικόνα 50. Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στο Ακρωτήρι της Θήρας. Πηγή: <https://kapistrinews.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 19/09/2018

Μία από τις πιο επιβλητικές φυσιογνωμίες της ελληνικής αρχαιολογίας, με σημαντική επιρροή στην εξέλιξη της συντήρησης στη χώρα μας και ειδικά στο πεδίο της εκπαίδευσης των συντηρητών, ήταν ο αρχαιολόγος Σπυρίδων Μαρινάτος (1901-1974). Είχε γεννηθεί το 1901 στην Κεφαλλονιά και αποφοιτήσει από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας το 1921, ενώ από το 1927 έως το 1929 είχε μετεκπαιδευτεί στη Γερμανία⁷⁴¹. Το 1925 ανέλαβε την Εφορεία της 10^{ης} Αρχαιολογικής Περιφέρειας Κρήτης⁷⁴² και το 1929 την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κρήτης και τη Διεύθυνση του Μουσείου Ηρακλείου⁷⁴³. Στην Κρήτη έμεινε έως το 1937, οπότε και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα⁷⁴⁴. Μεταξύ 1937-1939 διετέλεσε Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων στο Υπουργείο Παιδείας, θέση την οποία κατέλαβε για δεύτερη φορά από το 1955 έως το 1958. Το 1939 εκλέχθηκε τακτικός

⁷⁴⁰ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 247.

⁷⁴¹ Λώλος, Ι., «Ο Μαρινάτος στην Πύλο», στο: J.L. Davis (επιμ.) *Πύλος η αμμουδερή, Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου*, Αθήνα 2005, 85-87.

⁷⁴² Η 10^η Αρχ/κη Περιφέρεια περιλάμβανε του Νομούς Χανίων και Ρεθύμνης (βλ. ακόμη παρακάτω, κεφάλαιο 4, υποκεφάλαιο 4.3.4.

⁷⁴³ Τζωράκης, Γ., «Σπυρίδων Μαρινάτος (1925-1938). Ένας πρωτοπόρος αρχαιολόγος στην Κρήτη του Μεσοπολέμου», *Μέντωρ*, 28, 2015, 79-100(80).

⁷⁴⁴ Χαμηλάκης, Γ., *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Εκδόσεις 21^{ου}, Αθήνα, 2007, 225.

καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου δίδαξε έως το 1968, και το 1955 τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, ενώ το 1958 διετέλεσε πρότανης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τέλος, το 1967, ανέλαβε τη Γενική Επιθεώρηση Αρχαιοτήτων⁷⁴⁵. Στην αρχή της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας στην Κρήτη, ο Σπυρίδων Μαρινάτος ξεκινά το ανασκαφικό του έργο, το οποίο συνέχισε και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο⁷⁴⁶. Ο Μαρινάτος έφτασε στο απόγειο της καριέρας του στη δεκαετία του 1960, με την ανασκαφή που διεξήγαγε στον προϊστορικό οικισμό στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης⁷⁴⁷. Η ανασκαφή ξεκίνησε το 1967 και όσον αφορά στο ανθρώπινο δυναμικό που στήριζε τη διεξαγωγή της, με εξαίρεση τους μαθητευόμενους αρχαιολόγους και τον πτυχιούχο συντηρητή Τάσο Μαργαριτώφ που βρισκόταν εκεί εξ αρχής, αποτελείτο από εργάτες εμπειροτέχνες και εμπειρικούς συντηρητές, όπως ο Ζαχαρίας Κανάκης, που ήταν άλλωστε επιστήθιος φίλος και στενός συνεργάτης του Μαρινάτου. Οι αναπάντεχες αποκαλύψεις έφεραν στο προσκήνιο το ζήτημα, την ανάγκη μια εξειδικευμένης προσέγγισης της συντήρησής τους. Ο Μαρινάτος, που αγωνιούσε να μελετήσει και να ερμηνεύσει το υλικό, κινητοποιήθηκε προκειμένου να διευθετηθεί η ανάγκη αυτή. Από τη θέση ισχύος στην οποία βρισκόταν⁷⁴⁸ συγκέντρωσε κάθε διαθέσιμο Έλληνα συντηρητή αρχαιοτήτων στην ανασκαφή της Σαντορίνης: «*Στη Σαντορίνη ήταν ο Μαρινάτος, που ήταν στα πράγματα. Ήταν δικτατορία τότε. Μας μάζεψε όλους τους συντηρητές, από όλη την Ελλάδα στις ανασκαφές του. Είχε μάλιστα φτιάξει και εργαστήριο στη Σαντορίνη και μετά τη δουλειά στην ανασκαφή το πρωί, δουλεύαμε στο εργαστήριο το απόγευμα. Μας έλεγε: «Τα μάτια όλου του κόσμου είναι στραμμένα επάνω μας. Πρέπει να τελειώσω τη δουλειά μου και δεν έχω χρόνο».* Αυτά που έβγαλε το Ακρωτήρι δεν τα περίμενε κανείς. Είχαν μείνει άφωνοι οι πάντες»⁷⁴⁹. Όμως το διαθέσιμο προσωπικό δεν ήταν επαρκές, όπως άλλωστε και το επίπεδο εκπαίδευσής του. Καθώς η ανασκαφή εξελισσόταν, αυξανόταν και η ανάγκη για χέρια εξειδικευμένα και ικανά να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των ανασκαφικών ευρημάτων.

⁷⁴⁵ Ντούμας, Χ., «Σπυρίδων Μαρινάτος. Πενήντα πέντε χρόνια συμμετείχε ενεργά στα αρχαιολογικά πράγματα», στο: Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.) *Πρόσωπα του 20^{ου} αιώνα. Έλληνες που σημάδεψαν τον 20^ο αιώνα*, ΤΑ ΝΕΑ, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 2000, 303.

⁷⁴⁶ Στη Δρήρο, τον Σκλαβόκαμπο, τους Βώρρους, τον Καρτερό, το Κράσι, τα σπήλαια Ειλιθυίας και Αμνισού (οι δύο τελευταίες δε δημοσιεύτηκαν τότε). Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο έσκαψε στο Βαθύπετρο, τις Αρχάνες και το Ιδαίο Άντρο (Ντούμας, Χ., ο.π., 303).

⁷⁴⁷ Για την ανασκαφή του Σπυρίδωνα Μαρινάτου στο Ακρωτήρι βλ., Μαρινάτος, Σπ. *Θήρας VI* (1972), Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1974 και, Μαρινάτος, Σπ. *Ανασκαφαί Θήρας VII* (1973), Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1976.

⁷⁴⁸ Ο Μαρινάτος κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974) κατέλαβε θέσεις και αξιώματα, που δεν απέρρεαν αυτομάτως από την ακαδημαϊκή και επιστημονική του ιδιότητα (Βλαχόπουλος, Α., «Επί των ήλων του τύπου. Ο Σπ. Μαρινάτος στον τύπο 50 χρόνων (1925-1974)», στο: *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974*, Δήμητρο Συμπόσιο, Αθήνα 22-23/06/2012, 2014, 339-385).

⁷⁴⁹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης της Θάλειας Παπαγεωργίου (2014), συντηρήτριας αρχαιοτήτων, μέλους του συνεργείου του Τάσου Μαργαριτώφ, η οποία είχε εργαστεί στην ανασκαφή του Ακρωτηρίου και σε πολλά άλλα μνημεία της ελληνικής επικράτειας.

Εικόνα 51. Συντηρητές επί τω έργω στο δωμάτιο Δ2, στο συγκρότημα Δ του προϊστορικού οικισμού του Ακρωτηρίου της Θήρας, όπου αποκαλύφθηκε η τοιχογραφία της άνοιξης. Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008 Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008)

Εκτός από την ανασκαφή του Ακρωτηρίου και τη δράση του Σπυρίδωνα Μαρινάτου, η συμμετοχή της Ελλάδας σε διεθνή έκθεση με θέμα τη βυζαντινή τέχνη και η ανταπόκριση ενός ακόμα αρχαιολόγου, του Μανόλη Χατζηδάκη, συνέβαλλαν στη δημιουργία το 1969 της πρώτης σχολής εκπαίδευσης συντηρητών, του Κεντρικού Εργαστηρίου Συντήρησης (ΚΕΣ).

Εικόνα 52. Ο Μανόλης Χατζηδάκης (1909-1998). Πηγή: <https://www.timesnews.gr> τελευταία πρόσβαση 19/09/2018

Η ίδρυση της σχολής του ΚΕΣ οφείλεται εμμέσως στον Σπυρίδωνα Μαρινάτο και στην αγωνία του να καταστεί το ανασκαφικό υλικό αναγνώσιμο⁷⁵⁰: «...Τότε οι φήμες έλεγαν ότι ο Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων, που έκανε και την ανασκαφή στο Ακρωτήρι, έκανε αυτή τη σχολή για να επανδρώσει την ανασκαφή του γιατί δεν υπήρχαν χέρια...»⁷⁵¹. Η ίδρυση της σχολής όμως οφείλεται και στη συνειδητή δράση του βυζαντινολόγου και διευθυντή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (ΒΧΜ), Μανόλη Χατζηδάκη (1909-1998) με αφορμή τη συμμετοχή του μουσείου και τη συνδιοργάνωση μια μεγάλης, διεθνούς έκθεσης, υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, στο Ζάμπειο το 1964. Η έκθεση είχε τίτλο: «*Η Βυζαντινή τέχνη, τέχνη Ευρωπαϊκή*». Εν όψει της έκθεσης αφενός δόθηκε μια σχετική οικονομική δυνατότητα, αφετέρου έγινε έντονα αισθητή η ανάγκη για την εφαρμογή υψηλού, επιστημονικού, επιπέδου μεθόδων συντήρησης των έργων τέχνης. Ο Χατζηδάκης, ένας άνθρωπος οξυδερκής και δραστήριος, με ευαισθησία και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συντήρηση των έργων τέχνης, κινητοποιήθηκε προς την κατεύθυνση της εκπαίδευσης των

⁷⁵⁰ Στοιχεία προερχόμενα από επικοινωνία της γράφουσας με τον Χρήστο Ντούμα (2014).

⁷⁵¹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τάσου Μαγνήσαλη (2014).

συντηρητών, μεσολαβώντας για την ίδρυση της σχολής του ΚΕΣ, με έδρα το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο⁷⁵²: «...Ο Μανόλης Χατζηδάκης, που ήταν διευθυντής του Βυζαντινού Μουσείου στην Αθήνα μετά τον Σωτηρίου, ήταν από τους πρώτους ανθρώπους στον χώρο που κατάλαβε την αναγκαιότητα δημιουργίας σχολής συντήρησης στην Ελλάδα...»⁷⁵³.

3.2.1. Η σχολή συντήρησης του Κεντρικού Εργαστηρίου Συντηρήσεως -ΚΕΣ (1967-1969)

«Μόνον ένας καλά εκπαιδευμένος και έμπειρος συντηρητής είναι σε θέση να ερμηνεύσει ορθά τα αποτελέσματα της προκαταρκτικής εξέτασης και να προβλέψει τις συνέπειες των αποφάσεων που έχουν προηγηθεί»⁷⁵⁴.

«Ο συντηρητής εργάζεται στο ίδιο το αντικείμενο. Η εργασία του, όπως του χειρούργου, είναι πάνω από όλα μια χειρωνακτική, καλλιτεχνική, επιδέξια εργασία. Παρόλα αυτά και εδώ, όπως και στην περίπτωση του χειρούργου, η χειρωνακτική επιδεξιότητα πρέπει να συνδυάζεται με θεωρητικές γνώσεις και με την ικανότητα να μπορεί ταυτόχρονα να αξιολογεί μία κατάσταση, να ενεργεί αμέσως στο αντικείμενο και να εκτιμά τη σπουδαιότητά του»⁷⁵⁵.

«...Πριν τη σχολή Δοξιάδη είχαμε κάνει τη σχολή ΚΕΣ. Τη λέγαμε σχολή, αλλά στην ουσία ήταν κάποιοι κύκλοι σεμιναρίων για παιδιά που είχαν έρθει από την επαρχία, χωρίς κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον συγκεκριμένα για τη συντήρηση. Πολύ λίγα από αυτά τα παιδιά είχαν τη διάθεση να ακούσουν ο,τιδήποτε σχετικά με τέχνη και πολλοί λίγοι από αυτούς, προχώρησαν στη συντήρηση...»⁷⁵⁶.

Εικόνα 53. Ο Γιάννης Κολέφας με φοιτητές της σχολής συντήρησης του ΚΕΣ. Πηγή: <http://www.byzantinemuseum.gr/pictures/> τελευταία πρόσβαση 19/09/2018

⁷⁵² Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Νικολάου Ζία (2014).

⁷⁵³ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Σταύρου Μπαλτογιάννη (2014).

⁷⁵⁴ §3.5 Ο συντηρητής. Ορισμός του επαγγέλματος, μετάφραση από το αυθεντικό αγγλικό κείμενο: Νικόλαος Μίνως (Ο συντηρητής. Ορισμός του επαγγέλματος, Κονδυλάκη- Κόντου, Ε., Χατζηνικολάου, Τ., (επιμ.), Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων Επιτροπή Συντήρησης, ICOM Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα 1985 (α' έκδοση).

⁷⁵⁵ §3.7 Ο συντηρητής. Ορισμός του επαγγέλματος, μετάφραση από το αυθεντικό αγγλικό κείμενο: Νικόλαος Μίνως (Ο συντηρητής. Ορισμός του επαγγέλματος, Κονδυλάκη- Κόντου, Ε., Χατζηνικολάου, Τ., (επιμ.), Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων Επιτροπή Συντήρησης, ICOM Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα 1985 (α' έκδοση).

⁷⁵⁶ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Σταύρου Μπαλτογιάννη (2014).

Το ΚΕΣ δεν είχε συγκεκριμένη νομική μορφή, αλλά μια γενική κατεύθυνση στα ζητήματα που αφορούσαν τη συντήρηση⁷⁵⁷. Η σχολή λειτούργησε με απόφαση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και δαπάνες του κληροδοτήματος Ψύχα συνολικά τρία χρόνια (1969-1971) και σε αυτήν φοίτησαν συνολικά 120 μαθητές, επιδοτούμενοι και ασφαλισμένοι. Επρόκειτο για 40 σπουδαστές ανά έτος, εκ των οποίων οι 20 ειδικεύονταν στη συγκόλληση και συντήρηση αρχαίων (κεραμικών, λίθινων και μετάλλινων ευρημάτων) και 20 στη συντήρηση τοιχογραφιών, ψηφιδωτών και εικόνων⁷⁵⁸. Για την εισαγωγή στη σχολή δεν υπήρχαν συγκεκριμένα κριτήρια και οι γνωριμίες φαίνεται πως έπαιζαν κάποιο ρόλο για να γίνει κανείς δεκτός, αφού η σχολή είχε γίνει κιόλας δημοφιλής⁷⁵⁹: «...Στο πρώτο έτος η σχολή πήρε παιδιά Δημοτικού ή Γυμνασίου και τα δύο επόμενα χρόνια, έπαιρνε απόφοιτους Λυκείου. Όσοι τελείωσαν αυτά τα σεμινάρια έμαθαν πολλά: ιστορία της τέχνης, σχέδιο κλπ. Δούλεψαν σε πολλές ανασκαφές από εκεί και μετά και γενικά, για ένα χρονικό διάστημα αρκετά μεγάλο, η υπηρεσία στηρίχτηκε σε αυτούς...»⁷⁶⁰.

Οι εισαχθέντες στη σχολή ΚΕΣ παρακολουθούσαν θεωρητικά μαθήματα τους χειμερινούς μήνες στην Αθήνα (ΒΧΜ και ΕΑΜ) και τους θερινούς μήνες μετέβαιναν στη Σαντορίνη, στην ανασκαφή που διεξήγαγε ο Μαρινάτος στο Ακρωτήρι, όπου είχαν την ευκαιρία να κάνουν πρακτική άσκηση in situ συντηρώντας το ανασκαφικό υλικό και υπό την καθοδήγηση των κύριων πρωταγωνιστών της εποχής στη συντήρηση στην Ελλάδα. Οι εργασίες ανάταξης και συντήρησης των τοιχογραφιών της Θήρας συνεχίζονταν στην Αθήνα και στα εργαστήρια του ΒΧΜ από το προσωπικό του Μουσείου και τους αποφοίτους της Σχολής Κ.Ε.Σ⁷⁶¹.

Εικόνα 54. Οι συντηρητές Βασίλης Πετρόπουλος (στο βάθος) και Τάκης Αληφραγκής εργάζονται στη στερέωση παραγμάτων τοιχογραφιών από την ανασκαφή του Σπ. Μαρινάτου στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης στο εργαστήριο συντήρησης του ΒΧΜ. Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008, Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008)

⁷⁵⁷ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Νικολάου Ζία (2014).

⁷⁵⁸ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τάσου Μαργαριτώφ (2014).

⁷⁵⁹ «...Η σχολή του ΚΕΣ ήταν δωρεάν. Για να γίνεις δεκτός έπρεπε να έχεις γνωριμίες και όποιος πήγαινε εκεί είχε πρόσβαση στη Σαντορίνη για δουλειά και πρακτική άσκηση.» (Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του συντηρητή αρχαιοτήτων και ζωγράφου Τάκη Μόσχου, Αποφοίτου Σχολής ΚΕΣ και Δοξιάδη, 2013).

⁷⁶⁰ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης του Τάσου Μαγνήσαλη (2014).

⁷⁶¹ Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008 Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008).

Εικόνα 55. Οι συντηρητές αρχαιοτήτων Λευτέρης Μιχαλαργιάς (πρώτος από αριστερά) και Δημήτρης Σπαθούλας⁷⁶² εργάζονται στην ανάταξη και συγκόλληση σπαραγμάτων τοιχογραφιών από την ανασκαφή του Σπ. Μαρινάτου στο Ακρωτήριο της Σαντορίνης στο εργαστήριο συντήρησης του ΒΧΜ. Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008 Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008)

Εικόνα 56. Συντήρηση τοιχογραφιών από το Ακρωτήριο της Θήρας στο εργαστήριο του ΒΧΜ. Η συντηρήτρια αρχαιοτήτων Θάλεια Παπαγεωργίου στο κέντρο. Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008 Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008)

Μερικοί από τους διδάσκοντες ήταν οι: Γιάννης Κολέφας στο ψηφιδωτό, Σταύρος Μπαλτογιάννης στην εικόνα, Φώτης Ζαχαρίου στην τοιχογραφία, Τάσος Μαργαριτώφ στη θεωρία της συντήρησης, Τριαντάφυλλος Κοντογιώργης στο κεραμικό και ο Σπυρίδων Μαρινάτος στην αρχαιολογία. Ο Μανόλης Χατζηδάκης ήταν ο μόνος που δεν δίδαξε⁷⁶³.

⁷⁶² Για τα ονόματα των συντηρητών στις εικόνες 56 και 57 ευχαριστώ την κ. Θάλεια Παπαγεωργίου.

⁷⁶³ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης του Τάσου Μαργαριτώφ (2014).

3.2.2. Οι Σχολές Δοξιάδη (1969-1973)⁷⁶⁴

«...Οι Σχολές Δοξιάδη, ιδρύθηκαν από τον αρχιτέκτονα Κωνσταντίνο Δοξιάδη, που τότε έχτιζε πόλεις με τους Αμερικάνους που ήταν οι χρηματοδότες, παντού στη Μέση Ανατολή κλπ. Αυτός, κατάλαβε από πολύ νωρίς, ότι εκτός από επιστήμονες, υπάρχει ανάγκη από τεχνικό προσωπικό, κάπως πιο ανεβασμένου επιπέδου, με μια σχετική κατάρτιση σε τεχνικά ζητήματα. Έχτισε λοιπόν μια σχολή στο Λυκαβηττό και εκεί λειτουργούσαν Σχολές Εφαρμοσμένων Τεχνών, όπως για παράδειγμα, Σχολή Σχεδιαστών. Υπεύθυνος των σχολών Δοξιάδη, ήταν ο Παπανούτσος, μια μορφή του περασμένου αιώνα, ένας φιλόσοφος της εποχής και γνώστης της ιστορίας της τέχνης, που υπηρέτησε ουσιαστικά το ελληνικό κράτος κυρίως στον τομέα της παιδείας...»⁷⁶⁵.

Ο Μανόλης Χατζηδάκης είχε προσεγγίσει τον Ευάγγελο Παπανούτσο⁷⁶⁶ για να ενταχθεί στις Σχολές Δοξιάδη η σχολή συντήρησης του ΚΕΣ, ώστε η εκπαίδευση των συντηρητών να επισημοποιηθεί και η συντήρηση να λάβει κάπως πιο επιστημονικό χαρακτήρα. Έτσι και έγινε: «...Στα εργαστήρια του Βυζαντινού παρατηρούσα ότι ημέρα με την ημέρα, η συντήρηση γινόταν όλο και πιο επιστημονική. Αυτό έγινε ακόμα πιο σαφές, όταν μετά το ΚΕΣ, ιδρύθηκε σχολή συντήρησης στις Σχολές Δοξιάδη...»⁷⁶⁷.

Στο νέο αυτό ξεκίνημα έγινε μια ειλικρινής προσπάθεια για την ίδρυση μιας σχολής με κύρος, η οποία θα γινόταν σταδιακά ισάξια με εκείνες της Ευρώπης. Για την εισαγωγή των υποψηφίων στη σχολή εφαρμόστηκε άτυπο σύστημα αξιολόγησής τους, μέσω κάποιων προκαταρκτικών μαθημάτων, ώστε να αναβαθμιστεί το επίπεδο των σπουδαστών: «...Η Σχολή Συντήρησης στις Σχολές Δοξιάδη ήταν κάτι σαν μια μικρή Σχολή Καλών Τεχνών. Ήταν σε ένα ωραίο κτήριο στο Κολωνάκι[...]Πριν ακόμα μπουν τα παιδιά στη σχολή, έκαναν σχέδιο και ιστορία της τέχνης...»⁷⁶⁸.

Το πρόγραμμα σπουδών βασίστηκε σε εκείνο του Istituto Centrale del Restauro (ICR) της Ρώμης, με το οποίο οι Μαργαριτώφ και Μπαλτογιάννης, που είχαν άλλωστε κληθεί να το σχεδιάσουν και να το οργανώσουν, ήταν εξοικειωμένοι: «...Είχα στο μυαλό μου το πρόγραμμα σπουδών της Ιταλίας, αλλά σε πρώτη φάση, δεν μπορούσαμε να το εφαρμόσουμε ακριβώς, όπως στο Istituto. Έπρεπε να απλοποιηθεί. Έτσι, αφού κάναμε μια απλοποίηση στο πρόγραμμα σπουδών, λειτουργήσε η σχολή το πρώτο έτος με λίγα άτομα, όπως είχα ζητήσει από τον Παπανούτσο εξαρχής...»⁷⁶⁹.

Οι διδάσκοντες προέρχονταν από όλους τους κλάδους, αρχαιολόγοι, χημικοί και φυσικά συντηρητές. Εκτός από όλους όσους ήδη δίδασκαν στη σχολή των ΚΕΣ, στις Σχολές Δοξιάδη

⁷⁶⁴ Οι σχολές Δοξιάδη λειτούργησαν ως ιδιωτικές έως το 1973 και ως δημόσιες από το 1974 έως το 1978 (Στοιχεία προερχόμενα από το προσωπικό αρχείο Νικολάου Μίνου, Συντηρητή Αρχαιοτήτων, επίτιμου Διευθυντή της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων (ΔΣΑΝΜ), ο οποίος ξεκίνησε να διδάσκει στις Σχολές Δοξιάδη τον Οκτώβριο του 1976, όταν αυτές είχαν ήδη γίνει δημόσιες).

⁷⁶⁵ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Σταύρου Μπαλτογιάννη (2014).

⁷⁶⁶ Ο Ευάγγελος Παπανούτσος (1900-1982), παιδαγωγός, φιλόσοφος και δοκιμογράφος, είναι γνωστός για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, κατά την οποία, εκτός των άλλων, καθιερώθηκε η δημοτική και έγινε στη Μέση Εκπαίδευση ο διαχωρισμός Γυμνασίου-Λυκείου. Ο Παπανούτσος εργαζόταν στο Υπουργείο Παιδείας, όμως κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών απομακρύνθηκε και τότε ξεκίνησε η συνεργασία του με τον πολεοδόμο και αρχιτέκτονα Κωνσταντίνο Δοξιάδη (1913-1975).

⁷⁶⁷ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Νικόλαου Ζία (2014).

⁷⁶⁸ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Σταύρου Μπαλτογιάννη (2014).

⁷⁶⁹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Σταύρου Μπαλτογιάννη (2014).

δίδαξαν, Ιστορία της Τέχνης η Χρυσούλα Μπαλτογιάννη⁷⁷⁰, ο Στέλιος Λυδάκης⁷⁷¹ και η Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα⁷⁷². Εκείνο που διατηρήθηκε και στη Σχολή Δοξιάδη ήταν η άμεση επαφή των σπουδαστών με το αυθεντικό υλικό, αφού είχαν και πάλι την ευκαιρία να κάνουν συντήρηση σε αρχαία αντικείμενα : «...Οι μαθητευόμενοι συντηρητές από τις σχολές ΚΕΣ και Δοξιάδη, κατέβαιναν με τα συνεργεία της Κεντρικής Υπηρεσίας στην Κρήτη, το καλοκαίρι, τα Χριστούγεννα και το Πάσχα...»⁷⁷³.

Στο επίκεντρο του κύκλου σπουδών βρισκόταν η συντήρηση εικόνων, τοιχογραφιών και ζωγραφικών έργων. Όμως, κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στη σχολή οι σπουδαστές εκπαιδεύονταν στην εφαρμογή σωστικών μέτρων σε ανασκαφικά ευρήματα από όλα τα υλικά, ενώ παρακολουθούσαν εργαστήρια για τη συντήρηση εικόνων, ξύλου, κεραμικών, καθώς και εργαστήρια εκμαγείων. Επίσης, διδάσκονταν οι τεχνικές κατασκευής τοιχογραφιών, ψηφιδωτών κλπ., αλλά και οι μηχανισμοί διάβρωσης και η παθολογία των αρχαιοτήτων, η τεχνική αποτοίχισης τοιχογραφιών και οι βασικές αρχές παρασκευής κονιαμάτων: «...Τα κονιάματα, που αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα στη συντήρηση, ακόμα και σήμερα στην Ελλάδα είναι μια γνώση που αιωρείται ακόμα...»⁷⁷⁴.

Οι ιδρυτές των σχολών συντήρησης ΚΕΣ και Δοξιάδη, αλλά και όλοι όσοι ενεπλάκησαν στη λειτουργία της, είχαν όραμα για αυτήν και διάθεση να την εξελίσσουν: «...Το σχέδιο ήταν να μεταφερθεί η σχολή στη Σαντορίνη, όπου θα γινόταν ένα είδος διεθνούς ερευνητικού κέντρου προϊστορικών σπουδών, το οποίο θα προσήλκυε επιστήμονες από όλο τον κόσμο που θα είχαν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με το υλικό στον τόπο και το περιβάλλον που το γέννησε...»⁷⁷⁵.

Η Σχολή Δοξιάδη λειτούργησε έως το 1973 ως μια ιδιωτική, αναγνωρισμένη σχολή, δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, τριετούς φοίτησης και έφερε τον επίσημο τίτλο: «Σχολή Εργοδηγών Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης». Με το τέλος της επταετίας οι Σχολές Δοξιάδη έπαψαν να λειτουργούν ως ιδιωτικές και εντάχθηκαν στο Υπουργείο Παιδείας, στο πλαίσιο της οργάνωσης της Παιδείας υπό κρατική σκέπη. Έτσι, από το 1974 έως το 1977 η σχολή μετονομάζεται σε: «Θ' Μέση Δημόσια Τεχνική Σχολή Εργοδηγών Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης (Πρώην Σχολή Δοξιάδη)», τίτλο τον οποίο έφεραν τα πτυχία τριών φουρνιών συντηρητών⁷⁷⁶.

Οι παράγοντες που επηρέασαν την εξέλιξη και τη διαμόρφωση της εκπαίδευσης της συντήρησης στην Ελλάδα ενδεχομένως να έχουν και πολιτικές διαστάσεις σύμφωνα με τις προσωπικές μαρτυρίες των δύο πρωταγωνιστών της συντήρησης, του Τάσου Μαργαριτώφ

⁷⁷⁰ Η Χρυσάνθη (Χρυσούλα) Μπαλτογιάννη (1938-) υπήρξε επιμελήτρια αρχαιοτήτων στο Υπουργείο Πολιτισμού και διετέλεσε και διευθύντρια του Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου από το 1995 έως το 1999.

⁷⁷¹ Αρχαιολόγος και ιστορικός της τέχνης και συγγραφέας μεγάλου αριθμού μελετών για την ευρωπαϊκή τέχνη, ο Στέλιος Λυδάκης (1933) καθηγητής ιστορίας της τέχνης στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο (1993-2000) και Διευθυντής του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών μεταξύ των ετών 2002 και 2008 (Στοιχεία από επικοινωνία με το Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών).

⁷⁷² Η αρχαιολόγος και ιστορικός της Τέχνης Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα (1939), συγγραφέας μεγάλου αριθμού μελετών για την ευρωπαϊκή τέχνη είναι ομότιμος καθηγήτρια της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών και από το 1992 Διευθύντρια της Εθνικής Πινακοθήκης.

⁷⁷³ Στοιχεία από επικοινωνία της γράφουσας με τον Τ. Μόσχο (2013).

⁷⁷⁴ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Σταύρου Μπαλτογιάννη (2014).

⁷⁷⁵ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τάσου Μαργαριτώφ (2014).

⁷⁷⁶ Στοιχεία προερχόμενα από το προσωπικό αρχείο Νικολάου Μίνου συντηρητή αρχαιοτήτων Επίτιμου Διευθυντή της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων (ΔΣΑΝΜ).

και του Σταύρου Μπαλτογιάννη, στις κρίσιμες αυτές περιόδους⁷⁷⁷. Ίσως το πολιτικό καθεστώς δεν μπορούσε να διανοηθεί τη συνύπαρξη ανθρώπων με διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις και την εγκαθίδρυση ενός επιστημονικού καθεστώτος απαλλαγμένου από κομματικές μικρότητες.

3.2.3. 1974-Μεταπολίτευση: Η θεσμοθέτηση της συντήρησης: Ίδρυση του Κέντρου Συντήρησης Αρχαιοτήτων (ΚΣΑ), της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων(ΔΣΑ) και της Σχολής Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης στο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΤΕΙ) της Αθήνας

«...Το 1974 ήρθε η δημοκρατία στην Ελλάδα. Περιμέναμε ότι θα γίνουν σπουδαία πράγματα. Τελικά, τίποτα δεν έγινε. Ο Χατζηδάκης μας πίεζε να κάνουμε κάτι. Εγώ κι ο Λαζαρίδης κάνουμε το ΚΣΑ (Κέντρο Συντήρησης Αρχαιοτήτων) στη Διοσκούρων 4, στην Πλάκα...»⁷⁷⁸.

Από το 1965 έως το 1973 λειτουργούσαν το Κεντρικό Εργαστήριο Μουσειακών Έργων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το Κεντρικό Εργαστήριο Ζωγραφικών Έργων και Ψηφιδωτών στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, όπου μεταφέρονταν και συντηρούνταν αρχαιολογικά αντικείμενα από όλη την Ελλάδα. Το 1973 τα εν λόγω εργαστήρια παύουν να έχουν τον ρόλο αυτό και οι αρμοδιότητες συγκεντρώνονται στο Κέντρο Συντήρησης Αρχαιοτήτων (ΚΣΑ), με πρώτο προϊστάμενο τους Εφόρους Αρχαιοτήτων τον Παύλο Λαζαρίδη (1917-1992) από το 1973 έως το 1975⁷⁷⁹ και τη Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου⁷⁸⁰ από το 1976 και για δύο χρόνια⁷⁸¹.

⁷⁷⁷ Η σχολή κάποια στιγμή χαρακτηρίστηκε φασιστική. Ο Τάσος Μαργαριτώφ θυμάται: «...Η λειτουργία της διεκόπη απότομα και άδοξα, γιατί χαρακτηρίστηκε φασιστική. Το 1974, όταν έπεσε η χούντα, εγώ επιστρέφω από το Σινά, όπου πήγα να ταυτόχρονα με όλα όσα έκανα από πριν το 1967 και η σχολή έχει κλείσει! Έλειπαν όλα, τα εργαλεία, τα έπιπλα, το αρχείο (αν και τελικά νομίζω κάτι διέσωσα από το αρχείο). Η σχολή είχε χαρακτηριστεί φασιστική! Κανείς μας δεν ήταν » (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τάσου Μαργαριτώφ), αλλά και κομμουνιστική. Ο Σταύρος Μπαλτογιάννη θυμάται: «...Τότε με απομάκρυναν από τη σχολή, γιατί πίστευαν ότι αυτή ήταν άντρο κομμουνιστών και ότι ο Παπανούτσος ήταν αριστερός. Φυσικά, τίποτα από όλα αυτά δεν συνέβαινε...» (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Σταύρου Μπαλτογιάννη).

⁷⁷⁸ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁷⁷⁹ Ο αρχαιολόγος Παύλος Λαζαρίδης ανέλαβε τη διεύθυνση του ΒΧΜ από το 1975 έως το 1982. Η περίοδος διεύθυνσής του υπήρξε εξαιρετικά δημιουργική: με αφορμή την αναγγελία της διοργάνωσης το 1975 του ΙΕ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών στην Αθήνα, ο Λαζαρίδης προβαίνει σε εργασίες αναδιαμόρφωσης της αυλής του Μουσείου και της επανέκθεσης της ανατολικής πτέρυγας, ενώ επί διεύθυνσής του, εγκαινιάστηκαν τρεις νέοι εκθεσιακοί χώροι. Ο Λαζαρίδης είχε επίσης ασχοληθεί ενεργά με την προστασία των μνημείων, ειδικά των πιο απομακρυσμένων (Κωνσταντίνος, Δ., «Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Μεταμορφώσεις», στο: Κυπραίου, Λ., (Επιμ), *Θωράκιο. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, ΥΠΠΟ, 2004, 29-46 (39).

⁷⁸⁰ Η αρχαιολόγος Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου σπούδασε Αρχαιολογία και Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και Ιστορία της Τέχνης και Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης. Δίδαξε στο Γυμνάσιο της Ύδρας. Υπηρέτησε ως επιμελήτρια και κατόπιν έφορος αρχαιοτήτων στα νησιά του Αιγαίου, την Ήπειρο, Αιτωλοακαρνανία και Ιόνια νησιά και κράτησε τη διεύθυνση του Κέντρου Συντήρησης Αρχαιοτήτων και του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, έχοντας κύρια εργασία της την προστασία και συντήρηση των βυζαντινών, μεσαιωνικών και νεότερων μνημείων και έργων [online] <https://www.biblionet.gr>, τελευταία πρόσβαση 24/08/2017.

⁷⁸¹ Κατσιώτη, Α., «Η παρουσία της Μυρτάλης Αχειμάστου-Ποταμιάνου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η προσφορά της στη μελέτη και στην ανάδειξη της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης των νησιών του Αιγαίου», στο: *Πρακτικά Ημερίδας-Τιμητική Εκδήλωση για την δρ. ε.τ. Διευθύντρια Μυρτάλη Αχειμάστου Ποταμιάνου, Αθήνα 11 Απριλίου 2016*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2017, 13-28 (15).

Εικόνα 57. Ο Παύλος Λαζαρίδης. Πηγή: <http://www.byzantinemuseum.gr> τελευταία πρόσβαση 19/09/2018

Εικόνα 58. Η Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου. Πηγή: <http://www.byzantinemuseum.gr> τελευταία πρόσβαση 19/09/2018

Το ΚΣΑ αναβαθμίζεται σε Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων (ΔΣΑ) το 1978 με δύο τμήματα: το Τμήμα Συντήρησης με αρμοδιότητα την προστασία, τη στερέωση, τον καθαρισμό, την αποκατάσταση και την αισθητική παρουσίαση αρχαιοτήτων και αντικειμένων πολιτιστικής κληρονομιάς και το Τμήμα Έρευνας, αρμόδιο για τη φυσικοβιολογική έρευνα και την αναζήτηση μεθόδων και υλικών για την αποτελεσματικότερη συντήρηση⁷⁸². Ως προϊστάμενος της ΔΣΑ ορίζεται Έφορος Αρχαιοτήτων και ο πρώτος που κατέλαβε τη θέση αυτή ήταν ο Χρήστος Ντούμας (1933) από το 1977 έως το 1980⁷⁸³, στη συνέχεια ο Μύρων Μιχαηλίδης (1922) έως το 1987 και ο Νίκος Ζίας (1939) έως το 1995, έτος κατά το οποίο αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων ο Νίκος Μίνως και τη διατηρεί έως το 2015⁷⁸⁴. Στο Τμήμα Συντήρησης προϊστάμενος προβλεπόταν να είναι από τον κλάδο των χημικών μουσείων, γλυπτών, ζωγράφων και στο Τμήμα Έρευνας, εκπρόσωπος του κλάδου χημικών των μουσείων⁷⁸⁵. Παρά το γεγονός ότι η ΔΣΑ ιδρύθηκε με σκοπό και κύρια αρμοδιότητα και έργο τον συντονισμό και την επίβλεψη εργασιών συντήρησης σε ολόκληρη τη χώρα, παρατηρείται ήδη από την ίδρυση της πρώτης αυτής κεντρικής διεύθυνσης για τη συντήρηση στην Ελλάδα, η απουσία από την ιεραρχία εκπροσώπου του κλάδου των συντηρητών⁷⁸⁶. Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με την υποβαθμισμένη θέση

⁷⁸² Π.Δ.941/1977, «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών», Άρθρο 13: περιγράφονται η διάρθρωση και οι αρμοδιότητες της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων.

⁷⁸³ Στοιχεία από επικοινωνία της γράφουσας με τον Χ. Ντούμα (2014).

⁷⁸⁴ Στοιχεία από το προσωπικό αρχείο Νικολάου Μίνου συντηρητή αρχαιοτήτων Επίτιμου Διευθυντή της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων (ΔΣΑΝΜ).

⁷⁸⁵ Μίνως, Ν., «Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων. Λειτουργία, προβλήματα, προοπτικές», *Αρχαιολογία*, 46, 1993, 15-27.

⁷⁸⁶ Μίνως, Ν., «Η συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ομιλία προς τιμήν των συντηρητών Τ. Μαργαριτόφ και Στ. Μπαλτογιάννη», *ICOM, Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων-Ελληνικό Τμήμα-Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος, Β', Δεκέμβριος 2013, Τεύχος 10. Βλ. επίσης για τη συντήρηση στην Ελλάδα αυτά τα χρόνια το άρθρο Γκράτζιου, Ο., «Από τον «αρχιμουσειωτήν» Φραγκίσκο Νόβο στους διπλωματούχους Συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 22, 1987, 14-21.

του τομέα της Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης στη χώρα την περίοδο αυτή⁷⁸⁷. Παράλληλα συνεχιζόταν και η περιπέτεια της εκπαίδευσης των Ελλήνων συντηρητών. Μετά από μια διετία (1979-1981), κατά την οποία λειτούργησε η ιδιωτική αδιαβάθμητη 'Μέση Τεχνική Σχολή Συντήρησης Πετρά', εντάσσεται το 1981 στο 4ο Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο (ΤΕΛ) Αθηνών σχολή συντήρησης και την ίδια περίοδο συστήνονται τα δημόσια ΙΕΚ, τα οποία κυριαρχούν για ένα χρονικό διάστημα σε όλες σχεδόν τις πόλεις της χώρας. Τελικά, το 1985 ιδρύεται η σχολή Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης στο Τεχνολογικό Επαγγελματικό Ίδρυμα (ΤΕΙ) Αθήνας, σήμερα Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής⁷⁸⁸.

Ως προς αυτήν την κατεύθυνση θετική είναι η θέσπιση μέσω του Π.Δ.941/1977, δύο θέσεων «*Επιθεωρητών εκ του κλάδου ΑΤ7 Ζωγράφων Αναστηλώσεων Μουσειακών Γλυπτών και Ζωγράφων*» οι οποίοι θα ήταν «...*αρμόδιοι δια τα θέματα των έργων συντηρήσεως και ειδικότερον δια την παρακολούθησιν του ποιοτικού, επιστημονικού και ποσοτικού έργου των εκτελουμένων υπό της Διευθύνσεως Συντηρήσεως Αρχαιοτήτων εργασιών συντηρήσεως, προστασίας, στερεώσεως, καθαρισμού, αποκαταστάσεως και αισθητικής παρουσιάσεως των έργων τέχνης, ιστορικών κειμηλίων και αντικειμένων ιστορικής σημασίας*». Τις κατέλαβαν οι πτυχιούχοι συντηρητές Μαργαριτώφ και Μπαλτογιάννης χωρίς όμως και εδώ να αναφέρεται ο τίτλος συντηρητή⁷⁸⁹.

Όσον αφορά στη θεσμική προστασία των έργων συντήρησης στην Ελλάδα, καθώς και του επαγγέλματος και της δράσης των συντηρητών αρχαιοτήτων, εκτός από το Π.Δ.941/1977, «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών», είχαν γίνει και θα γίνονταν και άλλα σημαντικά βήματα σε τοπικό και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα οποία καθορίζουν μέχρι και σήμερα το πλαίσιο των πρακτικών εφαρμογών της συντήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς⁷⁹⁰.

⁷⁸⁷ Ο ορισμός του επαγγέλματος του συντηρητή μεταφράζεται και δημοσιεύεται στην Ελλάδα από το ελληνικό τμήμα του ICOM αρκετά αργότερα, το 1984. Βασίστηκε σε κείμενο της Agnes Ballestre (1935-2007) προς την αρμόδια για τις αρχές στη συντήρηση και στην εκπαίδευση επιτροπή του ICCROM, τον Νοέμβριο του 1978, και υιοθετήθηκε ομόφωνα τον Σεπτέμβριο του 1984 στην τριετή συνάντηση της Κοπεγχάγης από τη ολομέλεια της επιτροπής. Πρόκειται για το αποτέλεσμα μια σειράς αναθεωρήσεων του αρχικού κειμένου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Νοεμβρίου 1983 και Αυγούστου 1984. Στην Ελλάδα ο ορισμός υιοθετήθηκε κατά την 1^η Συνάντηση Συντηρητών Αρχαιοτήτων, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1985, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. [*Ο συντηρητής. Ορισμός του επαγγέλματος*, Κονδυλάκη-Κόντου, Ε., Χατζηνικολάου, Τ., (επιμ.), μετάφραση από το αυθεντικό αγγλικό κείμενο: Νικόλαος Μίνως τότε πρόεδρος της Πανελλήνιας Ένωσης Συντηρητών Αρχαιοτήτων, Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων Επιτροπή Συντήρησης, ICOM Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα 1985 (α' έκδοση), 3]. Όσο αφορά την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος και τα κριτήρια για την έκδοσή της «...για τη μελέτη, ανάλυση, επίβλεψη έργου συντήρησης και λειτουργία εργαστηρίων για τη συντήρηση αρχαιοτήτων και έργων τέχνης κινητών και ακίνητων...», αυτά θα θεσπιστούν ακόμα πιο αργά, συγκεκριμένα το 1997, με τον νόμο Ν.2557/1997. Άρθρο 9 *Ειδικές διατάξεις*, Παράγραφος 6.

⁷⁸⁸ Το 1981 είναι το έτος ίδρυσης των Τεχνικών Επαγγελματικών Λυκείων (ΤΕΛ) από το Υπουργείο Παιδείας. Στοιχεία προερχόμενα από το προσωπικό αρχείο Νικολάου Μίνου Συντηρητή Αρχαιοτήτων επίτιμου Διευθυντή της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων (ΔΣΑΝΜ).

⁷⁸⁹ Π.Δ.941/1977, «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών», Άρθρο 31, *Διάρθρωσις-Αρμοδιότητες Διευθύνσεως Επιθεωρήσεως*.

⁷⁹⁰ Τα σημαντικότερα από αυτά είναι ο Χάρτης της Βενετίας (1964), το Κείμενο της Παβίας (1997) (Για το κείμενο της Παβίας, βλ.: Μίνως, Ν., «Ευρωπαϊκή Σύνοδος «Διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς: προς έναν προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του συντηρητή στην Ευρώπη», *ΙΙC Ελληνικό Τμήμα, Ενημερωτικό Δελτίο* 3, Ιανουάριος 1998, 14) και ο Νόμος 3028/02: «Περί της προστασίας των Αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» (Για τον νόμο βλ. Λένος, Ν., *Ελληνική πολιτιστική κληρονομιά: Α. Δημόσια Πολιτική και εθνικές πρωτοβουλίες*

Ο παλμός της συντήρησης εξακολουθούσε ωστόσο να χτυπάει στα εργαστήρια των μεγάλων μουσείων.

3.3. Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο πυλώνας της ελληνικής συντήρησης: Το Εργαστήριο Συντήρησης στο ΕΑΜ

Εικόνα 59. Συντήρηση του Διός Αρτεμισίου. Πηγή: Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, <https://www.lifo.gr> τελευταία πρόσβαση 19/09/2018

Με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το εργαστήριο συντήρησης του ΕΑΜ⁷⁹¹ ανασυγκροτείται, προκειμένου να συντηρηθούν οι αρχαιότητες που είχαν ταφεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Στο εργαστήριο συντήρησης κεραμικών ευρημάτων ήταν υπεύθυνος ο Γεώργιος Κοντογιώργης⁷⁹², τον οποίο αργότερα θα διαδεχόταν ο γιός του Τριαντάφυλλος Κοντογιώργης, που είχε μαθητεύσει δίπλα στον πατέρα του⁷⁹³.

Στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων ευρημάτων υπεύθυνοι ήταν οι Ιωάννης Μπάκουλης (1908-1956)⁷⁹⁴ και Ανδρέας Μαυραγάνης (1920-2007). Ο Μπάκουλης είχε καταγωγή από την Κόρινθο και είχε εργαστεί για την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών εκεί και στην Αρχαία Αγορά μεταξύ των ετών 1939-19440 και 1945-1956. Μετέβαινε σε διάφορα μέρη της Ελλάδας για υπηρεσιακούς λόγους, όπως το 1955 στα Βούρβουρα Κυνουρίας σε ανασκαφή του Κωνσταντίνου Ρωμαίου.

προστασίας και διαχείρισης στο πλαίσιο της Διεθνούς Κοινότητας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Νομοθετικό- Επιχειρησιακό Πλάνο) Β. προτάσεις εφαρμογής και ανασχεδιασμού, Επιστημονική Ημερίδα Ανακοινώσεων των Διπλωματικών εργασιών των αποφοίτων του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Κράτος και Δημόσια Πολιτική, Ακαδημ. Έτος 2001-2002, Αθήνα 30 Μαΐου 2003.

⁷⁹¹ Για λεπτομέρειες σχετικά με τη δράση και τα πρόσωπα του εργαστηρίου συντήρησης στο ΕΑΜ βλ: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης και της φυσικοχημικής έρευνας των αρχαιοτήτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», στο: Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μ., (επιμ.), *Οδύσσειες*, Έκδοση ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα, 2016, 237-246.

⁷⁹² Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...» ο.π., 244.

⁷⁹³ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τάσου Μαγνήσαλη (2014).

⁷⁹⁴ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 244.

Εικόνα 60. Ο αρχιτεχνίτης Ιωάννης Μπάκουλης παρά τόν ανασυσταθέντα Νέον τῶν Ἀντικυθήρων (Λεζάντα: Καρούζος, Χ., βλ. Καρούζος, Χ., ο.π., 76)

Ο Μαυραγάνης ένας ιδιόρρυθμος άνθρωπος με τεταμένες σχέσεις στον επαγγελματικό χώρο, είχε προσληφθεί το 1956 στο ΕΑΜ ως δόκιμος τεχνίτης εκμαγέας, μονιμοποιήθηκε το 1959 και προσέφερε υπηρεσίες εκτός μουσείου σε μέρη, όπως ο Φενεός, το Ναύπλιο η Ολυμπία και η Σάμος, για να παραιτηθεί τελικά το 1970, επί χούντας, και να συνεργαστεί με τη Γαλλική Σχολή Αθηνών στους Δελφούς⁷⁹⁵.

Ο Μαυραγάνης είχε επίσης συνεργαστεί με τους Αμερικανούς στην Κόρινθο και είχε αποκτήσει καλή φήμη, με αποτέλεσμα ο Καρούζος να του αναθέσει τη συντήρηση του Αλόγου του Αρτεμισίου. Επρόκειτο για ένα ζήτημα που είχε απασχολήσει πολύ τον Χρήστο Καρούζο καθώς το γλυπτό σωζόταν σε δύο κομμάτια και έπρεπε να συγκολληθεί με ή χωρίς τον αναβάτη του, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε αφήγησή της η παρούσα την περίοδο αυτή στο ΕΑΜ αρχαιολόγος Έβη-Αγνή Στασινοπούλου-Τουλούπα. Ο Μαυραγάνης εγκαταστάθηκε σε αίθουσα πλάι στη βιβλιοθήκη του Μουσείου, η οποία είχε διαμορφωθεί ειδικά για τον σκοπό αυτό⁷⁹⁶. Η κατασκευή του μισού σκελετού το Αλόγου του Αρτεμισίου είναι έργο του Ανδρέα Μαυραγάνη⁷⁹⁷.

Εικόνα 61. Ο αρχιτεχνίτης Ανδρέας Μαυραγάνης στήνοντας το Άλογο του Αρτεμισίου (Αρχείο Κ. Μαυραγάνη).
Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης..», ο.π., 245

⁷⁹⁵ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 246.

⁷⁹⁶ Τουλούπα, Ε., «Αναμνήσεις από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», *Ανθέμιον: 25 χρόνια Φίλοι Ακροπόλεως*, 24, 2013-2014, 29-41 (35).

⁷⁹⁷ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 247.

Τέλος, τη θέση του Χημικού των Μουσείων στο ΕΑΜ, την οποία άλλοτε κατείχε ο Όθων Ρουσόπουλος, πληρούσε ο χημικός Βασίλειος Ζήσης (1914-1958), από το 1951 έως τον θάνατό του το 1958.

Εικόνα 62. Ο χημικός του ΕΑΜ Βασίλειος Ζήσης (Αρχείο Β. Ζήση). Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π. 245

Ο Ζήσης είχε προσληφθεί μετά το 1951 ως μόνιμος υπάλληλος του μουσείου. Ήταν ο πρώτος Έλληνας, που έγινε μέλος του *International Institute for Conservation (IIC)* και κινήθηκε με επιστημονική εξωστρέφεια. Εκπόνησε μελέτες, τις οποίες δημοσίευσε σε ξένα περιοδικά, επικοινωνούσε δι' αλληλογραφίας με ξένους επιστήμονες ανταλλάσσοντας απόψεις για υλικά και τεχνικές συντήρησης, καθώς και με εταιρείες που διακινούσαν υλικά συντήρησης⁷⁹⁸. Ο συντηρητής του ΕΑΜ Τάσος Μαγνήσαλης θυμάται: «...Πριν τον πόλεμο στο μουσείο λειτουργούσε το λεγόμενο 'χημείο' με αποκλειστικό αντικείμενο τον καθαρισμό των μετάλλων. Μεταπολεμικά, με την επέκταση της υπηρεσίας, άνοιξε στο ΕΑΜ μια θέση χημικού και έτσι ήρθε στο μουσείο ο χημικός Βασίλειος Ζήσης. Δυστυχώς ο Ζήσης αυτοκτόνησε. Εγώ δεν τον γνώρισα προσωπικά, αλλά ο Χατζηλιού τον πρόλαβε...»⁷⁹⁹. Τον Ζήση είχε βρει νεκρό στο σπίτι του ο στενός του συνεργάτης Χρήστος Χατζηλιού. Η Έβη Τουλούπα μνημονεύει τον Βασίλειο Ζήση: «...Πολλά του χρωστάει το Μουσείο για τη σωστή συντήρηση των χαλκών και την οργάνωση του εργαστηρίου γνωστού ως 'Χημείου' [...] Ήρθε ένα πρωί κατάκοπος και θα πήγαινε να κοιμηθεί σπίτι του, αφού είχε περάσει όλη τη νύκτα στην κλινική και άφησε καλά τη γυναίκα του με το μωρό. Την άλλη μέρα δεν εμφανίστηκε και ο καλός του συνεργάτης Χρήστος Χατζηλιού πήγε σπίτι του. Γύρισε συντετριμμένος... Τον βρήκε πεθαμένο... Είχε αυτοκτονήσει με υδροκυάνιο... Δεν υπήρχε εξήγηση άλλη, παρά ότι η μεγάλη συγκίνηση τον σκότωσε, γιατί όπως είπαν είχε μια νευροπάθεια μετά από όσα είχε τραβήξει κάποτε στη Μακρόνησο...»⁸⁰⁰.

Επίκεντρο του έργου στο εργαστήριο συντήρησης των μετάλλινων αντικειμένων αυτήν την περίοδο αποτελούσε η συντήρηση των ευρημάτων του ναυαγίου των Αντικυθήρων. Οι επεμβάσεις εστίαζαν στην απομάκρυνση ακατάλληλων και επιβλαβών υλικών από παλαιότερες επεμβάσεις, όπως της οργανικής ρητίνης γνωστής ως 'κολοφώνιο'⁸⁰¹. Στις

⁷⁹⁸ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 246.

⁷⁹⁹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης του Τάσου Μαγνήσαλη (2014).

⁸⁰⁰ Τουλούπα, Ε., ό.π., 34-35.

⁸⁰¹ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 244. Το κολοφώνιο ήταν διάλυμα ρητίνης πεύκου σε νέφτι.

εργασίες συμμετείχαν ο γλύπτης Νικόλαος Περαντινός και οι τεχνίτες-εμπειρικοί συντηρητές Ιωάννης Μπάκουλης και Χρήστος Χατζηλιού.⁸⁰²

Λίγο πριν τη θεσμοθέτηση της ειδικότητας των «μουσειακών καλλιτεχνών» στο ΕΑΜ, το ανθρώπινο δυναμικό του μουσείου είχε εργαστεί με ζήλο και αυτοθυσία στη συντήρηση και την προστασία των αρχαιοτήτων, πολλές φορές με τη συνεργασία ειδικών εκτός μουσείου, όπως ο χημικός Γεώργιος Βαρουφάκης (1925) και άλλοι και ακόμα ειδικών από το εξωτερικό, όπως ο Ιταλός συντηρητής Silvano Bertolin (1938)⁸⁰³, ειδικά επί διεύθυνσης Χρήστου Καρούζου, ο οποίος είχε εστιάσει στη συντήρηση ειδικά των μετάλλινων αρχαιοτήτων των συλλογών του ΕΑΜ⁸⁰⁴.

3.3.1. Ανδρέας Παναγιωτάκης (1883-1957): στο μεταίχμιο των μεγάλων αλλαγών

Εικόνα 63. Ο Ανδρέας Παναγιωτάκης (1883-1957). Πηγή: Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1934, τ. Δ, 141, Αθήνα, 1927, 19/09/2018

Ο γλύπτης Ανδρέας Παναγιωτάκης, κάνοντας συντήρηση εντός και εκτός μουσειακών εγκαταστάσεων από τα γεννοφάσκια του υποτυπώδους εργαστηρίου του μουσείου έως τη μεταπολεμική περίοδο, μεταλαμπαδεύοντας γνώσεις και εμπειρία και βιώνοντας παράλληλα τις μεγάλες αλλαγές, εκπροσωπεί για το ΕΑΜ και για την ελληνική συντήρηση τον συνδυαστικό κρίκο μεταξύ δύο ιστορικών φάσεων.

Γλύπτης, απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών⁸⁰⁵, ο Παναγιωτάκης εργάστηκε στην ελληνική αρχαιολογική υπηρεσία από το 1907 ως αρχιτεχνίτης και γλύπτης και έως το 1924

⁸⁰² Ο Χατζηλιού ήταν ένας από τους σημαντικότερους εμπειρικούς συντηρητές, με έργο στο ΕΑΜ πριν τον πόλεμο και στην απόκρυψη των αρχαιοτήτων. Διέθετε τεχνική και καλλιτεχνική εκπαίδευση και ακολουθεί πεδίο αφιερωμένο σε αυτόν. Βλέπε εδώ παρακάτω υποκεφάλαιο 3.3.2.

⁸⁰³ Ιταλός γλύπτης και συντηρητής με έργο στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, όπου διηύθυνε το εκεί εργαστήριο συντήρησης και επί 9 χρόνια ασχολήθηκε με τη συντήρηση των τμημάτων του Ναού της Αφαίας Αθηνάς από την Αίγινα. Στη Γλυπτοθήκη συντηρήθηκαν επί των ημερών του όλα τα γλυπτά της συλλογής του μουσείου. Εργάστηκε σε πολλά μουσεία, μεταξύ των οποίων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, στο J. Paul Getty Museum στο Λος Άντζελες, στο Λούβρο και άλλα. Ο Silvano Bertolin στο Μουσείο της Περγάμου (*Pergamonmuseum*) στο Βερολίνο, ανέλαβε την αποκατάσταση του βωμού της Περγάμου. Βλ. Wesel, C., «Silvano Bertolin. Der Restaurator» στο: Wesel, C., (Επιμ.) *Das Pergamonmuseum. Menschen- Mythen- Meisterwerke*, Nicolai, Berlin, 2003, 66-67.

⁸⁰⁴ Τουλούπα, Ε., ο.π., 34.

⁸⁰⁵ Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 241.

ήταν προϊστάμενος «τῆς ὑπηρεσίας συγκολλήσεως καὶ ἀνιδρύσεως ἀγαλμάτων»⁸⁰⁶. Ο Παναγιωτάκης είχε εκπαιδευτεί από τον Παναγιώτη Καλούδη, τον οποίο και διαδέχθηκε στην υπηρεσία. Εργάστηκε στην αποκατάσταση γλυπτικής της συλλογής του ΕΑΜ, συμπεριλαμβανομένου του χάλκινου αγάλματος του Διός ή Ποσειδώνος από το Αρτεμίσιο και του μικρού χάλκινου ιππέος από την ίδια τοποθεσία, σε συνεργασία με τον Κωνσταντίνο Ζέγγελη και τον τεχνίτη του ΕΑΜ Χρήστο Καραμάνο⁸⁰⁷.

Εικόνα 64. Φωτογραφία που τραβήχτηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης του Διός του Αρτεμίου. Αρχείο ΕΑΜ, Από το βιβλίο *Μεγάλες στιγμές της Ελληνικής Αρχαιολογίας*, Εκδ. Καπόν, 2007. Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Πότε αρχίσαμε να συντηρούμε τις αρχαιότητες στην Ελλάδα;», συνέντευξη στο ηλεκτρονικό περιοδικό Lifo, 29.5.2016, [online], <https://www.lifo.gr> τελευταία πρόσβαση 07/02/2019

Ανεκτίμητη υπήρξε η συμβολή του Ανδρέα Παναγιωτάκη στην απόκρυψη των αρχαιοτήτων του ΕΑΜ πριν το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της οποίας ηγήθηκε, καθώς ήταν ο επικεφαλής του συνεργείου του τεχνικού προσωπικού του Μουσείου. Η Σέμνη Παπασπυρίδη-Καρούζου λέει χαρακτηριστικά: «Αν καμιά ζημιά δεν έγινε στα μάρμαρα, παρόλες αυτές τις μετακινήσεις, οφείλεται τούτο κυριότατα στο ότι προϊστάμενος του συνεργείου των εργατών ήταν τότε έως και στα πρώτα χρόνια ύστερα από τον πόλεμο, ο παλαιός, έμπειρος και αφοσιωμένος γλύπτης των ελληνικών μουσείων Ανδρέας Παναγιωτάκης»⁸⁰⁸.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, και συγκεκριμένα το 1953, το Υπουργείο και ο τότε Διευθυντής του ΕΑΜ Χρήστος Καρούζος αναθέτουν στον Παναγιωτάκη το έργο της ανασυγκρότησης του πολύπαθου μετάλλινου αγάλματος του Εφήβου των Αντικυθήρων, το οποίο θα έφερνε εις πέρας με τη συνεργασία του προσωπικού του ΕΑΜ⁸⁰⁹.

⁸⁰⁶ Έγγραφο Κουρουνιώτη με Α.Π. 511/3.10.1924, στο: Σάλτα, Μ., *Ex oriente lux. Βίοι παράλληλοι. Αρχαιολόγοι, συντηρητές και καλλιτέχνες του ΕΑΜ*, Αθήνα, 2011, 22.

⁸⁰⁷ Παναγιωτάκης, Α., «Η συγκόλλησης τοῦ Διὸς τοῦ Ἀρτεμίου», *Ἀκρόπολις*, 23/03/1930.

⁸⁰⁸ Πασχαλίδης, Κ., «Τα θαμμένα αγάλματα του πολέμου», *Lifo*, [online], 2013, <https://www.lifo.gr> τελευταία πρόσβαση 07/02/2019.

⁸⁰⁹ Εκτός από τον αρχαιολόγο Χρήστο Καρούζο, διευθυντή την περίοδο αυτή του ΕΑΜ, ο οποίος καθοδηγούσε επιστημονικά και κατέγραφε τις εργασίες, στην ομάδα περιλαμβάνονταν οι: Ιωάννης Μπάκουλης αρχιτεχνίτης του ΕΑΜ, Βασίλειος Ζήσης χημικός του ΕΑΜ, Νικόλαος Περαντινός γλύπτης του ΕΑΜ, Αλέξανδρος Κοντόπουλος ζωγράφος του ΕΑΜ και σε βοηθητικό ρόλο ο νεότερος Χρήστος Χατζηλιού. Οι εργασίες αξιολογήθηκαν από επιτροπή, που συγκροτήθηκε ειδικά για τον σκοπό αυτόν, η οποία συνίστατο από τους καθηγητές Γλυπτικής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών

Εικόνα 65. Ο νέος τῶν Ἀντικυθήρων εἰς τὴν παλαιάν του ὄψιν (Λεζάντα Καρούζος, Χ.). Πηγή: Καρούζος, Χ., ο.π.

77

Εικόνα 66. Προετοιμάζοντας την επανέκθεση των χάλκινων αγαλμάτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ) μετά τον πόλεμο (Αρχείο ΕΑΜ). Πηγή: Τουλούπα, Ε., ο.π., 29

Η αρχαιολόγος Έβη-Αγνή Στασινοπούλου-Τουλούπα, η οποία εργαζόταν την περίοδο αυτή στο ΕΑΜ αναφέρει: «...Για την αποκατάσταση του Εφήβου των Αντικυθήρων, που έφερε αυθαίρετες συμπληρώσεις του 1900, αφιέρωσε ο ίδιος ο Καρούζος 9 μήνες έχοντας πολύτιμο βοηθό τον Ανδρέα Παναγιωτάκη, που είχε βοηθήσει και στην απόκρυψη των μαρμάρων, και τον αρχιτεχνίτη Μιχάλη Καλλέργη...»⁸¹⁰ Το άγαλμα, το οποίο είχε υποβληθεί σε εργασίες συντήρησης πάνω από μία φορές στο παρελθόν⁸¹¹, σωζόταν σε κακή κατάσταση κυρίως λόγω

της Αθήνης Τόμπρο και Παππά και από τον καθηγητή Γλυπτικής της Σχολής Αρχιτεκτονικής του Εθνικού Μετσόβειου Πολυτεχνείου Σώχο (Καρούζος, ο.π., 79).

⁸¹⁰ Τουλούπα, Ε., ο.π., 34.

⁸¹¹ Η πρώτη απόπειρα για τη συντήρησή του είχε ξεκινήσει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αμέσως μετά την ανάσυσή του από τον βυθό της θάλασσας. Σ' αυτήν συμμετείχαν οι André και Ρουσόπουλος (Καρούζος, Χ., «Χρονικὸν τῆς ἀνασυστάσεως του χαλκίνου νέου τῶν Αντικυθήρων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1969, 59-79). Η δεύτερη πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια του Μεσοπολέμου με τη συμμετοχή των Ζέγγελι και Κλαυδιανού (Μωραΐτου, Γ., «Η συμβολή της χημείας στην ανάδειξη του ωραίου. Πως συντηρήθηκαν ο Έφηβος του Μαραθῶνος και ο Ποσειδῶνας του Αρτεμισίου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο την περίοδο 1925-1934», στο: Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μ., (επιμ.), *Οι αμέτρητες όψεις του ωραίου στην αρχαία τέχνη*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο-Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων (ΤΑΠΑ), Εκδόσεις ΤΑΠΑ, Αθήνα, 2018, 433-444). Η τρίτη είχε ξεκινήσει μεταξύ 1947-1948 με την απομάκρυνση του στρώματος κολοφωνίου από τις αρχαίες

ακατάλληλων προηγούμενων επεμβάσεων, κάποιες από τις οποίες είχαν αποβεί επιζήμιες για το αρχαίο έργο τέχνης: τα αποτελέσματα του χημικού καθαρισμού του 1901: «...ἐνέκα τοῦ ὁποίου μετεβλήθη τὸ ἀρχικὸν χρῶμα τῆς ἐπιφανείας του, ἣτις διετηροῦντο ἀρκούντως...» ο οποίος τότε είχε κριθεί αναγκαίος «...πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κινδύνου τῆς κατιώσεως καὶ ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ πρὸ πάντων εἶχε σχηματισθῇ πολὺ[sic] σκωρία ἣτις ἔπρεπε πάντως νὰ ἀφαιρεθῇ δια χημικῶν οὐσιῶν...»⁸¹², το παχύ στρώμα κολωφονίου που κάλυπτε την κοιλιά και άλλα μέρη του αγάλματος, οι πλάκες μολύβδου που είχαν τοποθετηθεί σε διάφορα σημεία με σκοπό τη διευκόλυνση της συναρμογής μεταξύ των τεμαχίων και την κάλυψη κενών, υπερκαλύπτοντας τα αρχαία μέλη, το 'λιμάρισμα' συγκεκριμένων τεμαχίων με τρόπο ώστε να συναρμόζουν, ενώ δε συνανήκαν, όπως θα αποκαλυπτόταν στην πορεία, και η συνολική διαστρέβλωση των μετάλλινων θραυσμάτων, αλλά και εγγενή προβλήματα του αγάλματος, ήταν μερικά από τα ζητήματα, με τα οποία ο Παναγιωτάκης και τα λοιπά μέλη της ομάδας του ΕΑΜ θα έρχονταν αντιμέτωποι.

Ο Χρήστος Καρούζος (1900-1967) γράφει χαρακτηριστικά: «...ἡ παραμόρφωσις τῆς ἀρχαίας ὄψεως τῆς κοιλίας ἦτο φανερά, δια τοῦτο δεν ἀπεικονίζετο ὁλόκληρον τὸ ἄγαλμα, ἀλλὰ μόνον ἡ κεφαλὴ του»⁸¹³.

Εικόνα 67. Η διαφυγή πρὸς τὰ ἔξω μέρους τῆς λεκάνης δυσχεραίνει τὴν σύνδεσιν τῶν δύο τμημάτων τοῦ σώματος (Λεζάντα Καρούζος, Χ.). Πηγή: Καρούζος, Χ., ο.π. 68

Η εμπειρία και η δεξιότητες του Ανδρέα Παναγιωτάκη και των λοιπών μελών του προσωπικού του ΕΑΜ και πάνω από όλα η συνεργασία μεταξύ τους οδήγησε σε ένα επιτυχημένο αποτέλεσμα των επεμβάσεων συντήρησης του σημαντικού έργου τέχνης, σύμφωνα και με το πρακτικό της αρμόδιας επιτροπής⁸¹⁴.

επιφάνειες από τον Ιωάννη Μπάκουλη και θα συνεχιζόταν το 1953 από την ομάδα, που ήδη αναφέρθηκε παραπάνω (Καρούζος, ο.π., 79).

⁸¹² «Ἀνώνυμος ἔκθεσις εἰς ΑΕ 1902, 10 ε. Τὸν ἀναλαβόντα καὶ ἐκτελέσαντα τὸ 1901 τὴν ἐργασίαν ταύτην χημικὸν Ο(θωνα) Ρουσόπουλον μνημονεύει ὁ Σβορώνος (Ἐθνικὸν Μουσεῖον, 15)...» (Καρούζος, Χ., «Χρονικὸν τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ χαλκίνου νέου τῶν Ἀντικυθήρων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1969, 59-79, (59)).

⁸¹³ Καρούζος, Χ., ο.π., 59.

⁸¹⁴ Η πορεία των εργασιών συντήρησης καθώς και το πρακτικό της επιτροπής αξιολόγησής τους δημοσιεύονται από τον Χρήστο Καρούζο στο: «Χρονικὸν τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ χαλκίνου νέου τῶν Ἀντικυθήρων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1969, 59-79.

Εικόνα 68. Ο Έφηβος των Αντικυθήρων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Πηγή: <https://www.lifo.gr> τελευταία πρόσβαση 12/02/2019

Ένα μεγάλο έργο αποκατάστασης, που αποδίδεται εξολοκλήρου στον Παναγιωτάκη, είναι εκείνο του Λέοντα της Αμφίπολης, το οποίο ανέλαβε σε συνεργασία με τον διευθυντή της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής Oscar Broneer (1894-1992). Το έργο ξεκίνησε το 1936, όταν ο Παναγιωτάκης διέθετε ήδη μεγάλη εμπειρία σε παρόμοιες επεμβάσεις αποκατάστασης, είτε χάλκινων είτε μαρμάρινων αγαλμάτων. Παρόλα αυτά, αποδείχθηκε έργο-πρόκληση για τον Παναγιωτάκη, λόγω του μεγάλου όγκου του και της εκτεταμένης απώλειας αυθεντικού υλικού που παρουσίαζε⁸¹⁵.

Εικόνα 69. Το γύψινο μοντέλο του Λέοντα. Ο γλύπτης Ανδρέας Παναγιωτάκης στο κέντρο και ο κύριος Macumber της εταιρείας Monks- Ulen στα αριστερά (Λεζάντα Broneer, O., Plaster model of the Lion. The sculptor Mr. Panagiotakes in center and Mr. Macumber of the Monks- Ulen Company⁸¹⁶ on the left). Πηγή: Broneer, O., *The Lion Monument at Amphipolis*, 1941, 12

⁸¹⁵ Σκιαδάς, Ελ., «Όταν ο Αθηναίος γλύπτης Α. Παναγιωτάκης αναστήλωνε τον υπέροχο Λέοντα της Αμφίπολης», *Μικρός Ρωμιός*, [online], <https://www.mikros-romios.gr> τελευταία πρόσβαση 23/08/2016.

⁸¹⁶ Στην εταιρεία Monks- Ulen Company είχε αναθέσει η ελληνική κυβέρνηση το 1929 το έργο της αποστράγγισης πεδιάδων στις Σέρρες και τη Δράμα, κατά τη διάρκεια του οποίου αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα του μνημείου (Broneer, O., *The lion monument at Amphipolis*, Published for the American School of Classical Studies, Harvard University Press, 1941, 3).

Το έργο περιλάμβανε την αποκατάσταση του βάθρου, στο οποίο το γλυπτό ήταν τοποθετημένο, καθώς και του ίδιου του Λέοντα. Τον Ιούνιο του 1936, μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφών⁸¹⁷, και αφού είχε συγκεντρωθεί το απαραίτητο ποσό για τη χρηματοδότηση της αποκατάστασης του μνημείου⁸¹⁸, ξεκίνησαν οι εργασίες από τον Ανδρέα Παναγιωτάκη. Οι επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν από τον Ανδρέα Παναγιωτάκη και ο Oscar Broneer σκόπευε να ζητήσει από τον Έλληνα γλύπτη να περιγράψει εγγράφως τη μεθοδολογία αποκατάστασης του γλυπτού και ειδικά των ελλειπόντων τμημάτων. Δυστυχώς, λόγω των πολεμικών συνθηκών στην Ευρώπη την περίοδο αυτή, η διεθνής αλληλογραφία ήταν δύσκολη αν όχι αδύνατη, γεγονός που θα καθυστερούσε ακόμα περισσότερο την έκδοση του σχετικού βιβλίου. Έτσι οι διαδικασίες, οι τεχνικές, τα υλικά και το σκεπτικό των επεμβάσεων καταγράφονται από τον Broneer στο βιβλίο του *The lion monument at Amphipolis* (1941).

Η συνεργασία με τον Παναγιωτάκη ήταν για τον Broneer η εγγύηση μιας επιτυχημένης πορείας των επεμβάσεων αποκατάστασης του μνημείου. Ο ίδιος αναφέρει σχετικά: «...Είχαμε την τύχη να μας παρέχει τις υπηρεσίες του ο γλύπτης Ανδρέας Παναγιωτάκης, ο οποίος ήταν πρόθυμος να αναλάβει την εργασία, παράλληλα με τα καθήκοντά του στο Σχολείο των Τεχνών και στο Εθνικό Μουσείο στην Αθήνα...»⁸¹⁹. Παρά το γεγονός ότι ο Λέων σωζόταν σε κατάσταση η οποία επέτρεπε την καθολική αποκατάστασή του⁸²⁰, δε σώζονταν όλα τα κομμάτια. Για το λόγο αυτό, και προκειμένου να διευκολυνθεί η αποκατάσταση, ο Παναγιωτάκης κατασκεύασε ένα πρόπλασμα φυσικού μεγέθους βασιζόμενος στα σωζόμενα τμήματα: «...Στα τέλη του καλοκαιριού και το φθινόπωρο του 1936 διέμεινε στην Αμφίπολη για τρεις μήνες μαζί με έμπειρο προσωπικό μοντελιστών⁸²¹ και βοηθών, για την προετοιμασία εκμαγείων όλων των σωζόμενων θραυσμάτων. Με τη βοήθεια αυτών κατασκευάστηκε ένα φυσικού μεγέθους πρόπλασμα σε ένα πρόχειρο παραπέτασμα, που κατασκευάστηκε ειδικά για τον σκοπό αυτό. Σημαντικά τμήματα του γλυπτού έλειπαν και έπρεπε να καταστούν διαθέσιμα στον γλύπτη. Στο τέλος της σεζόν ο γύψινος λέων ήταν έτοιμος και έτσι ήταν δυνατή η έναρξη μια πιο λεπτομερούς μελέτης των ελλειπόντων τμημάτων»⁸²².

---

⁸¹⁷ Broneer, O., ο.π., 8.

⁸¹⁸ Είχε οργανωθεί εκστρατεία συγκέντρωσης χρημάτων για τη χρηματοδότηση των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου, στην οποία είχαν ανταποκριθεί γενναιόδωρα Έλληνες, Αμερικανοί και εκπρόσωποι άλλων εθνικοτήτων. Ένα επιπλέον ποσό διατέθηκε αργότερα από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών (American School of Classical Studies) (Broneer, O., ο.π., 5-6).

⁸¹⁹ «...We were fortunate in obtaining the services of the sculptor Andreas Panagiotakes who was willing to undertake this work in addition to his many duties at the School of Polytechnics and at the National Museum at Athens...» (Μετάφραση του αγγλικού κειμένου από τη γράφουσα, Broneer, O., ο.π., 9).

⁸²⁰ Broneer, O., ο.π., 35.

⁸²¹ Ο ακριβής όρος που χρησιμοποιεί ο Broneer είναι 'modellers' και πιθανόν να εννοεί εκμαγείς: «...In the late summer and fall of 1936 he spent three months at Amphipolis with a staff of expert modelers and assistants, preparing plaster casts of all the existing fragments. With the help of these a full size plaster model of the lion was set up in a shed constructed for this purpose. Important pieces of the colossal figure were missing and these had to be supplied to the sculptor...» (Μετάφραση του αγγλικού κειμένου από τη γράφουσα, Broneer, O., ο.π., 9).

⁸²² Μετάφραση του αγγλικού κειμένου από τη γράφουσα (Broneer, O., ο.π., 9)

Εικόνα 70. Γενική άποψη από τα ανατολικά, η οποία περιλαμβάνει το γύψινο μοντέλο στο παράπηγμα και την υπό κατασκευή νέα γέφυρα στον Στρυμόνα ποταμό (Λεζάντα Broneer, O., General view from the South, showing plaster model in shed and new bridge over the Strymon in construction). Πηγή: Broneer, O., *The Lion Monument at Amphipolis*, 1941, 12

Για την αναπαραγωγή τμημάτων του κεφαλιού, της σιαγόνας και της γνάθου, της πλάτης, των πλευρών και των ποδιών, λήφθηκαν εκμαγεία από τα αντίστοιχα σημεία της άλλης πλευράς του γλυπτού και, στην περίπτωση που κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό, τα απαραίτητα στοιχεία λαμβάνονταν από τον αντίστοιχου μεγέθους Λέοντα της Χαιρώνειας, τον οποίο ο Παναγιωτάκης είχε μελετήσει και φωτογραφήσει το καλοκαίρι του 1937 πριν την επιστροφή του στην Αμφίπολη για τις εργασίες: «...Ευτυχώς παρόμοια στοιχεία υπήρχαν στον Λέοντα της Χαιρώνειας, ένα γλυπτό αντίστοιχου μεγέθους και σχεδόν ίδιας περιόδου και πριν επιστρέψει στην Αμφίπολη, το καλοκαίρι του 1937, ο κ. Παναγιωτάκης μελέτησε το μνημείο και τράβηξε λεπτομερείς φωτογραφίες των τμημάτων που έλειπαν από τον Λέοντα της Αμφίπολης. Αυτά βοήθησαν πολύ ειδικά στην κατασκευή των εκμαγείων των ποδιών...»⁸²³. Η σημαντικότερη επίπτωση της απουσίας στοιχείων του γλυπτού αφορούσε την αποκατάσταση της κάτω γνάθου και συγκεκριμένα τον κίνδυνο αισθητικής παραμόρφωσης στο τελικό αποτέλεσμα. Το πρόβλημα λύθηκε, όταν βρέθηκε τυχαία από έναν εργάτη του Παναγιωτάκη σε ένα δασοτόπι επάνω στον λόφο, πίσω και σε σχετικά μεγάλη απόσταση από τα κατάλοιπα. Επρόκειτο για τμήμα από τη δεξιά πλευρά της κάτω γνάθου, το οποίο αποδείχθηκε εξαιρετικά χρήσιμο στον προσδιορισμό του ύψους του στόματος και στην ακριβή μορφή του κάτω χείλους⁸²⁴.

Πριν την αποκατάσταση του αγάλματος ήταν απαραίτητη η κατασκευή μιας βάσης, στην οποία θα τοποθετείτο ο Λέων ώστε να καταστεί περίοπτος. Η αποκατάσταση του γλυπτού καθορίστηκε από την κατάσταση διατήρησης των σωζόμενων τμημάτων. Κατά συνέπεια, κρίθηκε αναγκαία η ενσωμάτωση στη δομή του γλυπτού μεταλλικών στοιχείων, ενώ για τη συμπλήρωση ελλειπόντων στοιχείων χρησιμοποιήθηκε χρωματισμένο τσιμεντοκονίαμα. Ο Broneer αναφέρει σχετικά με τη συγκεκριμένη τεχνική: «...Στο αυθεντικό μνημείο η χρήση μετάλλινων, δομικών στοιχείων είχε γίνει με φειδώ και κατέστη αναγκαία η τοποθέτηση τέτοιων στοιχείων σε σημεία στα οποία δεν είχαν τοποθετηθεί ποτέ πριν. Η διαδικασία αυτή, η

⁸²³ «...Fortunately a close parallel existed in the Lion of Chaironeia, a figure of about the same size and of nearly the same period; and before returning to Amphipolis in the summer of 1937 Mr. Panagiotakes made a study of that monument and took detail photographs of the portions missing from the Amphipolis lion. These were especially helpful in the modelling of the paws...». (Μετάφραση του αγγλικού κειμένου από τη γράφουσα, Broneer, O., ο.π., 9).

⁸²⁴ Μετάφραση του αγγλικού κειμένου από τη γράφουσα (Broneer, O., ο.π., 10).

οποία είχε εφαρμοστεί με επιτυχία στη βόρεια κιονοστοιχία του Παρθενώνα, αποδείχθηκε αρκετά ικανοποιητική...»⁸²⁵

Τέλος, η βάση κατασκευάστηκε με τη λογική της αναπαράστασης της αυθεντικής κατασκευής: «...Προκειμένου να δοθεί η εντύπωση σε κάποιο βαθμό της αρχικής κατασκευής, αποφασίσθηκε να στηθεί η βάση σε ένα κρηπίδωμα με τρεις βαθμίδες και να προστεθεί μια δεύτερη σειρά βαθμίδων επάνω από ένα γείσο...»⁸²⁶.

Εικόνα 71. Εργασίες στη βάση του μνημείου. Ο στρατηγός Gausman⁸²⁷ στέκεται στα σκαλοπάτια Πηγή: Broneer, O., *The Lion Monument at Amphipolis*, 1941, 12

Εικόνα 72. Η βάση υπό κατασκευή το φθινόπωρο του 1937 με τον Στρυμόνα και τη νέα γέφυρα στο βάθος. Πηγή: Broneer, O., *The Lion Monument at Amphipolis*, 1941, 12

Το υλικό για την κατασκευή της προήλθε από γέφυρα στην όχθη του ποταμού, πιθανότατα της ελληνιστικής περιόδου και με επιγραφές⁸²⁸, η οποία είχε όμως κατεδαφιστεί και

⁸²⁵ «...In the original monument structural metal was used sparingly and it became necessary to insert clamps where none had existed before. For the missing parts a concrete made with white cement was used, to which colours were added so as to obtain the approximate hue of the marble blocks. This procedure which was employed in the restoration of the north colonnade of the Parthenon has proved most satisfactory...» (Μετάφραση του αγγλικού κειμένου από τη γράφουσα (Broneer, O., ο.π., 11).

⁸²⁶ Μετάφραση του αγγλικού κειμένου από τη γράφουσα (Broneer, O., ο.π., 10).

⁸²⁷ Εκπρόσωπος της εταιρείας Monks- Ulen Company (Broneer, O., ο.π., viii).

⁸²⁸ «...In order to suggest to some extent the form of the original structure, it was decided to set the base on a krepidoma of three steps and to add a second series of steps above a projecting cornice...». Όπως διευκρινίζει ο Broneer, λίθοι με επιγραφές δεν χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της βάσης: «...Σχετικά μικρός αριθμός λίθων χρειάστηκε και σε καμία περίπτωση δεν

κατασκευαστεί ξανά αργότερα με την έγκριση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Το υλικό αγκυρώθηκε με μεταλλικά στοιχεία ως εξωτερική επένδυση σε πυρήνα κατασκευασμένο από λευκή τσιμεντοκονία⁸²⁹. Η περιγραφή της διαδικασίας περιλαμβάνει πεδίο κατά το οποίο απαριθμούνται οι θετικές ιδιότητες του λευκού τσιμέντου και τίγονται ζητήματα αισθητικής αποκατάστασης: «...Το τσιμέντο είναι ανθεκτικό όσο και το μάρμαρο αν όχι περισσότερο και μπορεί να γίνει απομίμηση της διαβρωμένης από τον χρόνο επιφάνειας των αρχαίων μελών με τη χρήση χρωματισμένου τσιμέντου καλύτερα, από το αν θα γινόταν με χρήση καινούριων μαρμάρων. Επίσης, το τσιμέντο σε υγρή μορφή μπορεί να διοχετευθεί πολύ καλύτερα και να προσδώσει στην κατασκευή μεγαλύτερη συνοχή και αντοχή. Από στατικής άποψης η αποκατεστημένη φιγούρα δεν είναι υποδεέστερη του αυθεντικού Λέοντα. Οι εργασίες αποκατάστασης ολοκληρώθηκαν το φθινόπωρο του 1937...»⁸³⁰.

Εικόνα 73. Ο Λέων της Αμφίπολης, αποκατεστημένος το φθινόπωρο του 1937. Πηγή: Broneer, O., The Lion Monument at Amphipolis, 1941, 12

Η εμπειρία και οι δεξιότητες του Ανδρέα Παναγιωτάκη, αλλά κυρίως ο επαγγελματικός του ζήλος και η συνέπεια που τον χαρακτήριζε, τον κατέστησαν απαραίτητο για το ΕΑΜ και για το Τμήμα Συντήρησης⁸³¹, ένα τμήμα εθνικής εμβέλειας και δράσης. Τέλος, ο Παναγιωτάκης εργάστηκε σε μουσεία της περιφέρειας, όπως εκείνα της Επιδαύρου και της Ακρόπολης⁸³².

ενσωματώθηκαν στη βάση λίθοι που έφεραν επιγραφές...» («...Only a comparatively small number of the existing pieces were needed and in no case were inscribed blocks built into the pedestal...».) (Broneer, O., ο.π., 11).

⁸²⁹ Broneer, O., ο.π., 11.

⁸³⁰ «...The concrete is as durable as marble or more so, and the effect of weathering on the ancient blocks can be imitated more closely through a proper mixture of coloured cement than by freshly cut marble blocks. Furthermore the concrete being poured in liquid form is more easily applied and makes for greater cohesion and strength. From a structural point of view, the reconstructed figure is in no way inferior to the original lion. The work on reconstruction was completed in the fall of 1937...» (Μετάφραση του αγγλικού κειμένου από τη γράφουσα, Broneer, O., ο.π., 11).

⁸³¹ Έγγραφο Κουρουνιώτη με Α.Π. 511/03.10.1924, στο: Σάλτα, Μ., ο.π., 22.

⁸³² Λεύκωμα της εκατονταετηρίδος της Έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας, 1837-1937, Έν Αθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία, 1937.

3.3.2. Χρήστος Χατζηλιού (1921--1995)

Εικόνα 74. Ο Χρήστος Χατζηλιού (1921-1995) πριν την εισαγωγή του στη Σιβιτανίδειο Σχολή. Πηγή: Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής, Φάκελος Χρήστου Χατζηλιού

Ο Χρήστος Χατζηλιού εργάστηκε στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων αντικειμένων του ΕΑΜ έως το 1982. Αποτελεί μια σημαντική και την ίδια στιγμή διακριτική παρουσία στον χώρο της συντήρησης στην Ελλάδα, αφού λίγα πράγματα έχουν γίνει γνωστά για εκείνον⁸³³. Πάντως εξακολουθεί να ζει μέσα από τους ανθρώπους που τον γνώρισαν, μερικοί από τους οποίους μίλησαν για αυτόν με συγκίνηση στη γράφουσα για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας. Η συμμετοχή του Χατζηλιού στις εργασίες συντήρησης των συλλογών του ΕΑΜ έχει επίσης γίνει γνωστή τα τελευταία χρόνια μέσα από πρόσφατες δημοσιεύσεις άλλων, νέων ερευνητών⁸³⁴.

Ο Χρήστος Χατζηλιού είχε γεννηθεί στη Μάρπησσα της Πάρου, το πιθανότερο το 1921⁸³⁵. Ο πατέρας του ήταν απών και το μόνο συγγενικό του πρόσωπο ήταν η μητέρα του⁸³⁶. Αποφοίτησε από το Δημοτικό σχολείο της Μάρπησσας το 1934 και με τη βοήθεια του συμπατριώτη του δικαστικού και ανθρώπου με επιρροή στα πράγματα της εποχής Αντωνίου Ραγκούση, εισήχθη στη Σιβιτανίδειο Σχολή στην Αθήνα το ακαδημαϊκό έτος 1934-35, για να παρακολουθήσει τη Σχολή Διακοσμητικών Επαγγελματιών-Τμήμα Διακοσμητών Γλυπτικής-Πλαστικής. Από τη Σιβιτανίδειο Σχολή αποφοίτησε με την ειδικότητα του μεταλλοπλάστη⁸³⁷.

⁸³³ Οι περισσότερες από τις πληροφορίες που παρατίθενται εδώ για τον Χρήστο Χατζηλιού, παραχωρήθηκαν στη γράφουσα από τον συντηρητή Αντώνη Φουντουλάκη κατά τη διάρκεια προσωπικής συνέντευξης για τις ανάγκες της διδακτορικής διατριβής. Ο κ. Φουντουλάκης είχε δουλέψει, σε μικρή ηλικία, κοντά στον Χρήστο Χατζηλιού με τον οποίο είχε αναπτύξει μια ιδιαίτερη προσωπική σχέση και ήταν από τους λίγους ανθρώπους, που είχε επιλέξει ο Χατζηλιού να μιλήσει για τη ζωή του. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ο κ. Φουντουλάκης μίλησε με συγκίνηση για την περίπλοκη αυτή προσωπικότητα και για τον βαθμό στον οποίο ο Χατζηλιού τον επηρέασε επαγγελματικά.

⁸³⁴ Πασχαλίδης, Κ., « Ιστορίες απόκρυψης», [online] www.lifo.gr 18.09.2018 τελευταία επίσκεψη 28.09.2018, «Δύο αγάλματα χιλιάδες χρόνια αγκαλιά», [online] www.xorisorianes.gr τελευταία επίσκεψη 28.09.2018 και Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π.

⁸³⁵ Στο μαθητικό του μητρώο στη Σιβιτανίδειο Σχολή, αναγράφονται δύο διαφορετικές ημερομηνίες γέννησης, το 1920 και το 1921. Η ημερομηνία γέννησης 5 Ιανουαρίου 1921 φαίνεται να αναφέρεται σε πάνω από δύο διαφορετικά έγγραφα, ένα εκ των οποίων είναι το πιστοποιητικό γέννησής του (Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής, Αριθ. Μητρ. Μαθητή 1229).

⁸³⁶ Το μόνο στοιχείο που αναφέρεται για τον πατέρα του είναι το όνομά του, Εμμανουήλ. Η μητέρα του, Ζαμπέτα, ήταν ο μόνος άνθρωπος που υπήρχε σταθερά στη ζωή του Χατζηλιού.

⁸³⁷ Ο δικαστικός Αντώνιος Ραγκούσης (1889-1972) ο οποίος την περίοδο αυτή κατείχε τη θέση του παρέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας φαίνεται ότι είχε τον Χατζηλιού υπό την προστασία

Εικόνα 75. Εξώφυλλο ατομικού φακέλου του Χρήστου Χατζηλιού στη Σιβιτανίδειο Σχολή. Πηγή: Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής, Φάκελος Χρήστου Χατζηλιού

Η φοίτηση του Χατζηλιού στην υψηλού επιπέδου και κύρους για την εποχή Σιβιτανίδειο Σχολή⁸³⁸ πιθανότατα επηρέασε την οξυδερκή οπτική του σε τεχνικά θέματα, για την οποία έχει μείνει γνωστός στους συναδέλφους του και σε όσους τον είχαν γνωρίσει. Ο οδηγός σπουδών του τμήματος, όπου φοίτησε, περιλάμβανε γενικά μαθήματα και μαθήματα ειδικότητας⁸³⁹. Εδώ παρατίθενται μερικά από τα μαθήματα ειδικότητας του προγράμματος, που είχε παρακολουθήσει ο Χατζηλιού:

- Γεωμετρικό, ελεύθερο σχέδιο και διακοσμητικό σχέδιο
- Χαρακτική
- Στοιχεία αντιστάσεως της ύλης⁸⁴⁰
- Στοιχεία χημείας, σύνθεση και οξείδωση χρωμάτων

του. Μετά από επικοινωνία με τη μητέρα του, όπως προκύπτει και από το περιεχόμενο της επιστολής, παρεμβαίνει ζητώντας την ένταξη του Χατζηλιού στο τμήμα μεταλλοπλαστικής της Σχολής (Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής, Αριθ. Μητρ. Μαθητή 1229).

⁸³⁸ Η λειτουργία της Σιβιτανιδείου Σχολής, της πρώτης σχολής τεχνικής κατάρτισης και εκπαίδευσης στην Ελλάδα, ακολουθούσε τα ευρωπαϊκά πρότυπα και ήταν υψηλού επιπέδου. Ο έμπορος Βασίλειος Σιβιτανίδης με επαγγελματική δραστηριότητα στην Αλεξάνδρεια, κληροδότησε ολόκληρη την περιουσία του στο ελληνικό κράτος, προκειμένου να ιδρυθεί μια τεχνική σχολή στη χώρα: «...Ιδρύθη ἄνευ ἀναβολῆς ἐν Ἀθήναις κατὰ τό ὑπόδειγμα τῶν λειτουργουσῶν ὁμοίων σχολῶν ἐν ταῖς μάλλον προηγμένας χώρας εἰς τὰς τέχνας καί τήν βιομηχανίαν «Σχολή Τεχνῶν καί Ἐπαγγελμάτων» (Διαθήκη Βασιλείου Ιερωνύμου Σιβιτανίδης, 12/06/1917, Αγγελάκης, Α., *Τεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα: Η Σιβιτανίδειος Σχολή των τεχνών και των επαγγελμάτων την περίοδο του μεσοπολέμου*, Μεταπτυχιακή Εργασία Διπλώματος, Διαπανεπιστημιακό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Μ.Ι.Θ.Ε, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Τμήμα Ε.Μ.Φ.Ε, 2004, 19). Έτσι, το 1927 η Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων ιδρύεται ως κοινωφελές Ίδρυμα Τεχνολογικής Κατάρτισης σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και κυρίως σύμφωνα με την περίφημη Παρισινή Σχολή "Arts et Metiers" (Σαλαμούρας, Γ., *Η Σιβιτανίδειος Δημόσια Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων, ως πρότυπος θεσμός δια βίου μάθησης, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης σε σύνδεση με την αγορά εργασίας*, 2017, (online) <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr> τελευταία πρόσβαση 14/02/2019) Η Σχολή, το 1927, στο ξεκίνημά της είχε πέντε ειδικότητες και 220 περίπου μαθητές και έως το 1939, λίγο πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δηλαδή, είχε 1500 μαθητές και 44 ειδικότητες (<https://www.sivitanidios.edu.gr> τελευταία πρόσβαση 13/02/2019).

⁸³⁹ Στα γενικά διδασκόμενα μαθήματα συμπεριλαμβάνονταν: Νεοελληνικά και Ηθική Αγωγή, Πρακτική Αριθμητική και Γεωμετρία, Πολιτική Αγωγή και Γνώσεις Επαγγελματία, Επαγγελματική Υγιεινή, Γυμναστική και Μουσική (Αγγελάκης, Α., ο.π., 28).

⁸⁴⁰ Πιθανόν να πρόκειται για κάποιο μάθημα αντίστοιχο σήμερα εκείνο της αντοχής των υλικών.

- Διδασκαλία γυμνού
- Ειδικές γνώσεις ξυλουργικής και συστάσεως μαρμάρων και λίθων
- Στοιχεία ρυθμολογίας και ιστορία της διακοσμητικής τέχνης
- Καλλιγραφία και ιστορική γραφή⁸⁴¹

Μπορεί να παρατηρήσει κανείς στην παραπάνω ύλη μια συνάφεια με ένα ενδεχόμενο αντίστοιχο, έστω και πρώιμο, πρόγραμμα εκπαίδευσης για τη συντήρηση.

Εικόνα 76. Το πτυχίο του Χρήστου Χατζηλιού από τη Σιβιτανίδειο Σχολή και ο ίδιος σε πιο ώριμη ηλικία. Πηγή: Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής, Φάκελος Χρήστου Χατζηλιού.

Ο Χατζηλιού συμμετείχε στις εργασίες απόκρυψης των αρχαιοτήτων του ΕΑΜ την παραμονή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ακόμα και όταν ο πόλεμος είχε ξεσπάσει, ο Χατζηλιού επέμενε να κάνει συντήρηση ακόμα και ελλείψει υλικών. Το παρακάτω περιστατικό αναδεικνύει μια άλλη πραγματικότητα της ζοφερής αυτής περιόδου και, παράλληλα, την εφευρετικότητα και το ακούραστο πάθος του Χατζηλιού για τη φροντίδα των αρχαιοτήτων και ίσως και τη δύναμη που αντλούσε από αυτές. Αφηγητής του περιστατικού ο συντηρητής Αντώνης Φουντουλάκης, που είχε εργαστεί δίπλα στον Χατζηλιού, και είχε δημιουργήσει μια στενή σχέση μαζί του: «...Ένα υλικό που χρησιμοποιούσαν τότε για τη συγκόλληση και στερέωση των αρχαίων αντικειμένων, ήταν μια κόλλα νιτροκυτταρίνης με την εμπορική ονομασία *Duco cement* (*Dupont*). Το υλικό αυτό ήταν άριστο και είχε ευρεία χρήση. Με άλλα λόγια, ήταν απαραίτητο ειδικά για την επίχρση των χάλκινων αντικειμένων. Κατά την Κατοχή ήταν πολύ δύσκολο, σχεδόν ακατόρθωτο, να το προμηθευτούν. Ο Χατζηλιού, σε συνεργασία με τον Βασίλειο Ζήση, τον χημικό του μουσείου, προκειμένου να έχει στα χέρια του το υλικό αυτό, πήγαινε τους κινηματογράφους, έβρισκε τους τεχνικούς και τους ζητούσε τα ρετάλια από τους ταινίες που δεν είχαν χρώμα. Τα έπαιρνε στο εργαστήριο, τα διέλυε σε ακετόνη, προσέθετε τολουόλιο ώστε να μην είναι πολύ πτητικά και με αυτόν τον τρόπο παρασκεύαζε την κόλλα νιτροκυτταρίνης που χρειαζόταν...»⁸⁴².

Στο ΕΑΜ ο Χατζηλιού εργαζόταν στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλου και μεταξύ των καθηκόντων του ήταν η συντήρηση και η οργάνωση των μεταλλινών αντικειμένων των αρχαιολογικών συλλογών του Μουσείου. Είχε συμμετάσχει σε εγχειρήματα συντήρησης πολλών σημαντικών ευρημάτων της ελληνικής αρχαιολογίας, όπως του αγάλματος του Εφήβου των Αντικυθήρων⁸⁴³ του χάλκινου Απόλλωνα από τον Πειραιά (1959-1961), του

⁸⁴¹ Αγγελάκης, Α., ο.π., 29.

⁸⁴² Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη Α. Φουντουλάκη στη γράφουσα (2013).

⁸⁴³ Στο συγκεκριμένο έργο το οποίο πραγματοποιήθηκε το 1953 από τους Παναγιωτάκη, Μπάκουλη και άλλους (βλέπε παραπάνω), ο Χατζηλιού θα πρέπει να είχε βοηθητικό ρόλο. Πάντως

Αναβάτη του Αρτεμισίου (1972)⁸⁴⁴ και του χάλκινου αγάλματος του Αυγούστου (1979-1982)⁸⁴⁵.

Ειδικά το έργο της συντήρησης και ανασύνθεσης του χάλκινου Απόλλωνα από τον Πειραιά, ανατέθηκε αποκλειστικά στον νέο τότε Χατζηλιού, ο οποίος όμως είχε ήδη ξεχωρίσει για την ωριμότητά του. Η Έβη Τουλούπα περιγράφει τον τρόπο προσέγγισης του Χατζηλιού στη συντήρηση των χαλκών αρχαιοτήτων, έτσι όπως τον θυμάται η ίδια μέσα από την εμπειρία της στο ΕΑΜ: «...Προσπαθούσε να διατηρεί την πατίνα [sic] των χαλκών και μόνο όταν η οξείδωση ήταν προχωρημένη κατέφευγε στον χημικό καθαρισμό. Οι ικανότητές του φάνηκαν όταν έφθασαν τα χάλκινα αγάλματα από τον Πειραιά. Θυμάμαι πως αφήρεσε από το εσωτερικό του Κούρου το χρώμα και τον σιδερένιο σκελετό-στήριγμα από τον μόνο άνοιγμα στο μόνο αποσπασμένο σκέλος στο γόνατο, χρησιμοποιώντας εργαλεία δικής του κατασκευής, πώς κατασκεύασε το μεγάλο ντεπόζιτο για το μπάνιο του αγάλματος και έπειτα τον φούρνο για το στέγνωμά του...»⁸⁴⁶ Επρόκειτο για ένα έργο με μεγάλες δυσκολίες διαφορετικές από εκείνες του έργου της συντήρησης του Εφήβου των Αντικυθήρων. Το κύριο ζήτημα που ο Χατζηλιού είχε να αντιμετωπίσει ήταν η απομάκρυνση από το εσωτερικό του αγάλματος του σωζόμενου πήλινου αρχαίου πυρήνα⁸⁴⁷, πριν από την έναρξη των επεμβάσεων καθαρισμού. Μετά από πολλές δοκιμές, πολύμηνη και υπομονετική εργασία, ο Χατζηλιού κατάφερε τελικά να απομακρύνει τον πήλινο πυρήνα, προκαλώντας έτσι τον θαυμασμό, όπως γράφει σχετικά ο Χρήστος Καρούζος: «...κατορθώθη τοῦτο μόνον μετὰ ἀληθῶς ἀσύγκριτον πολύμηνον προσπάθειαν ὑπὸ τοῦ Χρ. Χατζηλιού, ἥτις προεκάλεσε τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἐπισκεφθέντος εἰς τὸ ἐργαστήριον διεθνοῦς φήμης χύτου χαλκίνων ἀγαλμάτων, τοῦ Φλωρεντινοῦ κυρίου Bearzi...»⁸⁴⁸. Ένα ακόμα απαιτητικό στάδιο της συντήρησης του αγάλματος το οποίο κατέστη δυνατό χάρι στην επιμονή και τις δεξιότητες Χατζηλιού, ήταν το ‘στήσιμό’ του όπως περιγράφει ο Χρήστος Καρούζος: «...Μόνον κατόπιν ἐπανειλημμένων, πολυμήνων τοιούτων δοκιμῶν κατόρθωσεν ὁ Χρήστος Χατζηλιού, διαθέτων πλὴν τῶν τεχνικῶν ἱκανοτήτων, φυσικὴν εὐαισθησίαν καὶ πίστιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ νά ἐκτελέσῃ τὸν ἐσωτερικὸν σκελετόν, νά κατασκευάσῃ πλῆθος ‘βίδες’ διαφόρων μεγεθῶν, ἵνα τελείως καταστῇ δυνατὸν τὸ στήσιμον τοῦ Ἀπόλλωνος...»⁸⁴⁹. Τέλος, στη φάση αυτή ο Χατζηλιού προβαίνει στην κατασκευή ενός κλιβάνου απαραίτητου για την αφύγρανση του έργου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών καθαρισμού του: «...Ἐντελῶς ἀτομικὸν τοῦ ἔργον ἦτο καὶ ἡ κατασκευὴ εἰδικοῦ κλιβάνου, ὅπου μετὰ τὸ ἐντὸς μεγάλης δεξαμενῆς πολύμηνο λουτρὸν τοῦ χαλκίνου ἔργου, ἐγινεν ἡ ἀπορρόφησις πάσης ὑγρασίας ἐπικινδύνου δια τὸ ἀρχαίον μέταλλον»⁸⁵⁰.

Από τις τελευταίες εργασίες του Χατζηλιού στο ΕΑΜ, ενδεικτική της γνώσης και της εφευρετικότητάς του, είναι η αυτοσχέδια κατασκευή κλιματιζόμενης προθήκης για τη φύλαξη του σπάνιου υφάσματος του 10^{ου} αἰ. π.Χ. από το Λευκαντί Ευβοίας, που το 1981 ήλθε στο φως. Στην προθήκη, ευρεσιτεχνία του Χρήστου Χατζηλιού και του Τάσου Μαργαριτώφ, το

συμμετείχε στις εργασίες σύμφωνα με τον Καρούζο ο οποίος καταγράφει στο ημερολόγιο τεκμηρίωσης του χρονικού συντήρησης του αγάλματος: «...Σάββατον 7 Φεβρουαρίου: Καλῶ τὸν Χατζηλιού νά ὑποβάλλῃ γραπτὴν ἀναφορὰν...» (Καρούζος, Χ., ο.π., 62).

⁸⁴⁴ Καλλιπολίτης, Β., *Ανασυγκρότηση του χαλκού ἵππου του Αρτεμισίου* (χ.χ.).

⁸⁴⁵ Touloupa, E., *Das bronzene Reiterstandbild des Augustus*, 1986.

⁸⁴⁶ Τουλούπα, Ε., ο.π., 34.

⁸⁴⁷ Η παρουσία του πήλινου πυρήνα οφειλόταν στην τεχνολογία κατασκευής του αγάλματος η οποία ίσως να ήταν εκείνη της κοίλης ή άμεσης χύτευσης ή εκείνη της έμμεσης χύτευσης (<https://ellinondiktio.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 10/02/2019).

⁸⁴⁸ Καρούζος, Χ., ο.π., 61.

⁸⁴⁹ Καρούζος, Χ., ο.π., 61

⁸⁵⁰ Καρούζος, Χ., ο.π., 61

συντηρημένο κατά τρόπο υποδειγματικό από τον Τ. Μαργαριτώφ ύφασμα φυλάχθηκε άθικτο επί 37 χρόνια.

Εικόνα 77. Ο χάλκινος κυπριακός κρατήρας που περιείχε το ύφασμα και τα καμένα οστά του «άρχοντα», όπως βρέθηκε στην ανασκαφή (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου/Αρχείο Α. Μαργαριτώφ).

Πηγή: <https://www.namuseum.gr> τελευταία πρόσβαση 14/02/2019

Εικόνα 78. Το ύφασμα του Λευκαντίου, όπως ανατάχθηκε στο Εργαστήριο Συντήρησης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου/Αρχείο Α. Μαργαριτώφ).

Πηγή: <https://www.namuseum.gr> τελευταία πρόσβαση 14/02/2019

Σε σύγχρονους του αλλά και νεότερους, ο Χατζηλιού έμεινε γνωστός για την εσωστρέφεια και την ταπεινοφροσύνη του, αλλά και για το γενναιόδωρο και ανιδιοτελή τρόπο με τον οποίο μοιράστηκε τη γνώση και την εμπειρία του, πράγμα σπάνιο για την εποχή. Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης θυμάται: «...Τον Χατζηλιού, είχα την ευκαιρία να τον γνωρίσω όταν πήγα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με τους μαθητές της Σχολής Δοξιάδη, για εργασίες στην Αιγυπτιακή συλλογή. Ο Χατζηλιού ήταν πολύ καλός συντηρητής, εργατικός, με αγάπη για τη δουλειά του και χαρακτηριζόταν από αυτοθυσία. Κάτι που είχε καταφέρει και που τον έκανε μοναδικό και πολύτιμο συντηρητή, ήταν η καλή γνώση τους τεχνολογίας κατασκευής των αρχαίων μεταλλικών αντικειμένων. Γνώριζε πολύ καλά, πως είχαν κατασκευασθεί αλλά και τους τρόπους και τα υλικά, με τα οποία τμήματα των μεταλλικών γλυπτών είχαν συγκολληθεί μεταξύ τους. Ήταν πραγματικά, πολύτιμος! Κάποια στιγμή, όταν εκλάπησαν κάποια αρχαία αντικείμενα μέσα από εργαστήριό του, έπαθαν τα νεύρα του. Οι αρχαιολόγοι μαινόβγαιναν στο εργαστήριο αφήνοντας εκεί διάφορα αρχαία. Κάποια στιγμή κάποια από αυτά χάθηκαν και εκείνος ανησύχησε μήπως τον κατηγορήσουν για την απώλειά τους, ίσως ότι τα έκλεψε κλπ.»⁸⁵¹. Ο Χρήστος Χατζηλιού ένας μοναχικός άνθρωπος και παράλληλα, μια σημαντική προσωπικότητα της ελληνικής συντήρησης, έκρυβε σίγουρα ένα μικρό θησαυρό γνώσης και εμπειριών, τον οποίο καθώς φαίνεται άφησε μόνο στις καρδιές και τις μνήμες των ανθρώπων που τον γνώρισαν.

⁸⁵¹

Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

3.3.2. Τριάντης Στέλιος (1931-1999): Ο πρώτος Μουσειακός Καλλιτέχνης στο ΕΑΜ

Εικόνα 79. Χρήστος Τριάντης. Πηγή: <https://www.giannena-e.gr> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Στη θέση του Μουσειακού Καλλιτέχνη, με βασική αρμοδιότητα τη διεύθυνση του συνεργείου επανέκθεσης των γλυπτών στο ΕΑΜ, διορίστηκε το 1961 πρώτος ο γλύπτης Στέλιος Τριάντης⁸⁵² (1931-1999). Ο Τριάντης είχε γεννηθεί στην Πρέβεζα το 1931. Σπούδασε γλυπτική στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών (1954-1958) και συνέχισε τις σπουδές του στο Παρίσι και συγκεκριμένα στο *École Supérieure des Beaux Arts* με ως υπότροφος του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ). Το έργο του στη γλυπτική, το οποίο έκανε παράλληλα με την εργασία του ως μουσειακός καλλιτέχνης για την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, υπήρξε συνεχές και δεν επισκιάστηκε από αυτήν. Φιλοτέχνησε έργα σε μάρμαρο και χαλκό, μερικά από τα οποία κοσμούν δημόσια σημεία της χώρας⁸⁵³.

Το έργο του στη συντήρηση και την αποκατάσταση υπήρξε εκτενές. Είχε στενή συνεργασία με τους αρχαιολόγους, ειδικούς στην αρχαία γλυπτική, Γιώργο Δεσπίνη και Άγγελο Δεληβορριά. Στο ΕΑΜ συντήρησε και εξέθεσε μεγάλο αριθμό σημαντικών έργων μεταξύ των οποίων τα εναέτια γλυπτά της Επιδαύρου. Εργάστηκε και σε άλλα μουσεία εκτός του ΕΑΜ, όπως στο Μουσείο της Αρχαίας Ολυμπίας, στην επανέκθεση των εναετίων του ναού του Διός καθώς και της Νίκης του Παιωνίου και του Ερμή του Πραξιτέλη⁸⁵⁴, στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά, όπου ανέλαβε την επανέκθεση των χάλκινων γλυπτών, που είχαν μεταφερθεί εκεί από το ΕΑΜ καθώς και την αναστήλωση του μνημείου της Καλλιθέας⁸⁵⁵. Τέλος, ο Τριάντης έστησε τις μαρμαρίνες στήλες της ανασκαφής του Μανόλη Ανδρόνικου στον βασιλικό τύμβο της Βεργίνας⁸⁵⁶.

Εκτός από το έργο του εντός του μουσειακού περιβάλλοντος, εργάστηκε σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους σε ολόκληρη την Ελλάδα⁸⁵⁷. Στην Ακρόπολη είχε την ευθύνη και την επίβλεψη για τη μεταφορά των Καρυατίδων από το Ερέχθειο στο μουσείο καθώς και για την κατασκευή των αντιγράφων, που αντικατέστησαν τα πρωτότυπα γλυπτά πάνω στο

⁸⁵² Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 248.

⁸⁵³ Στην Καρδίτσα (χάλκινος, έφιππος ανδριάντας του στρατηγού Πλαστήρα), στην αλέα στο Πεδίο του Άρεως (προτομή του Εμμ. Παππά) (βλ. «Στέλιος Τριάντης (1931-1999). Ο Ηπειρώτης γλύπτης από το Τρίκαστρο Πρέβεζας, από τους βαθύτερους γνώστες και μελετητές της γλυπτικής των αρχαίων Ελλήνων», Τετάρτη 15 Απριλίου 2015, [online] <https://www.romiazirou.blogspot.gr> τελευταία πρόσβαση 19/08/2017.

⁸⁵⁴ «Στέλιος Τριάντης (1931-1999). Ο Ηπειρώτης γλύπτης...», ο.π.

⁸⁵⁵ «Στέλιος Τριάντης. Ένας οραματιστής δημιουργός», *Ριζοσπάστης*, Ένθετη Έκδοση, 7 ημέρες μαζί, 27/06/2004, 3.

⁸⁵⁶ Ανδρόνικος, Μ., *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι*, 1984, Αθήνα, 12.

⁸⁵⁷ «Στέλιος Τριάντης (1931-1999). Ο Ηπειρώτης γλύπτης...», ο.π.

μνημείο⁸⁵⁸, ενώ στον Ραμνούντα ταύτισε θραύσματα στη βάση του λατρευτικού αγάλματος της Νέμεσης⁸⁵⁹. Η σημαντικότερη συμβολή του υπήρξε στις αναστηλωτικές επεμβάσεις στη Στοά της Βραυρώνας, όπου σε συνεργασία με τον Χαράλαμπο Μπούρα, εφήρμοσαν για πρώτη φορά αναστρέψιμη μέθοδο συμπλήρωσης ελλειπόντων τμημάτων στα αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου με χρήση σημειωθέτη⁸⁶⁰.

Με την ιδιότητα του μουσειακού καλλιτέχνη ο Τριάντης εργάστηκε και στο εξωτερικό. Εργάστηκε στη Γαλλία, στο Μουσείο του Λούβρου, σε συνεργασία με τον αρχαιολόγο και ιστορικό Pierre Devambaz (1902-1980), όπου ανέλαβε την επανέκθεση των μετοπών της Ολυμπίας μετά από επίσημη πρόσκληση του Γαλλικού κράτους. Επιπλέον εργάστηκε στην Ιταλία, στο μουσείο Conservatori των Μουσείων του Καπιτωλίου, σε συνεργασία με τον Eugenio La Rocca (1946), όπου ανέλαβε την έκθεση αετωμάτων του ναού του Απόλλωνα Σωσιανού, αφού ταύτισε, ανέταξε και συγκόλλησε θραύσματά του⁸⁶¹.

3.4. Το Κεντρικό Εργαστήριο Συντηρήσεως και Αποκαταστάσεως Τοιχογραφιών Ζωγραφικών και Ψηφιδωτών στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (BXM)

Το 1946 άνοιξε τις πόρτες του και πάλι το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (BXM). Ο τότε διευθυντής του μουσείου Γεώργιος Σωτηρίου (1880-1965), στον οποίο οφείλεται η μεταφορά και μόνιμη εγκατάσταση του μουσείου στη σημερινή του θέση, ευθύνεται και για την ίδρυση του εργαστηρίου συντήρησης ή Εργαστηρίου Συντηρήσεως και Αποκαταστάσεως Τοιχογραφιών και Ψηφιδωτών όπως αργότερα θα ονομαζόταν⁸⁶² εντός των μουσειακών εγκαταστάσεων⁸⁶³.

⁸⁵⁸ Μαλλούχου-Tufano Φ. «Αναστηλώνοντας το Ερέχθειο. Περιρρέουσα ατμόσφαιρα και συνθήκες, προβληματισμοί, συζητήσεις, αποφάσεις, κριτική» στο Α. Παπανικολάου, *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1987)*, (επιμ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, Χ. Μπούρας), εκδ. ΕΣΜΑ/ΥΣΜΑ, Αθήνα 2012, 31-36.

⁸⁵⁹ «Στέλιος Τριάντης. Ένας οραματιστής...», ο.π., 3.

⁸⁶⁰ Η συμβολή του γλύπτη Στέλιου Τριάντη κατέστη πολύτιμη στην προσπάθεια αυτή, βλ. Μπούρας, Χ., ο.π., 37. Σημειωθέτης ή πονταδόρος ή παντογράφος: ειδικό όργανο που καθιστά δυνατές τις απαραίτητες μετρήσεις, ώστε να μεταφερθούν όλα τα σημεία ενός προπλάσματος στο ακατέργαστο μάρμαρο που θα χρησιμοποιήσει ο γλύπτης. Η χρήση του σημειωθέτη γενικεύθηκε στα αναστηλωτικά έργα στην Ακρόπολη της περιόδου της Μεταπολίτευσης για τη συμπλήρωση ελλειπόντων τμημάτων των αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών με νέο υλικό. Η προς συγκόλληση επιφάνεια του συμπληρώματος λαξεύεται με χρήση σημειωθέτη, έτσι ώστε να προσαρμόζεται με ακρίβεια στην επιφάνεια θραύσης του αρχαίου τμήματος (Ιωαννίδου, Μ., «Σεισμικές δράσεις στα μνημεία της Ακρόπολης», στο: *Ενημερωτικές ειδήσεις από την αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης*, ΥΣΜΑ, ΥΠΠΟ, 6 Ιουλίου 2006, 13). Η ενέργεια αυτή, που διατηρεί άθικτη την επιφάνεια θραύσης του αρχαίου μέλους, επιτρέπει μια ενδεχόμενη μελλοντική ταύτιση του ελλείποντος θραύσματος και την ανατοποθέτησή του στην αρχική του θέση.

⁸⁶⁰ Βλέπε εδώ σημείωση 34.

⁸⁶¹ «Στέλιος Τριάντης. Ένας οραματιστής...», ο.π., 3.

⁸⁶² Το εργαστήριο υπό αυτή την ονομασία ιδρύεται το 1965 με το Β.Δ. 550 (Κωνσταντίνος, Δ., «Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο...», ο.π., 38.

⁸⁶³ <http://www.byzantinemuseum.gr/el/museum/history> τελευταία πρόσβαση 24/02/2019.

Εικόνα 80. Γεώργιος Σωτηρίου. Πηγή: <http://www.byzantinemusum.gr> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Το ΒΧΜ όπως και το ΕΑΜ, αποτέλεσε από πολύ νωρίς φυτώριο συντηρητών. Παρά το γεγονός ότι η πορεία της σχολής συντήρησης του ΚΕΣ και αργότερα της Σχολής Δοξιάδη διεκόπη στο ΒΧΜ το 1970 ιδρύθηκε, με δαπάνη του κληροδοτήματος Ψύχα, «*Σχολή Εκπαιδεύσεως Συντηρητών Αρχαίων*». Στη σχολή δίδαξαν οι συντηρητές Τάσος Μαργαριτώφ, Σταύρος Μπαλτογιάννης, Γιάννης Κολέφας, Τριαντάφυλλος Κοντογιώργης, ο Στέλιος Τριάντης και ο εμπειρικός συντηρητής Ζαχαρίας Κανάκης, Έφοροι Αρχαιοτήτων, όπως ο Γεώργιος Δοντάς, η Βαρβάρα Φιλιππάκη και ο Παύλος Λαζαρίδης και ο βοηθός της Έδρας Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Αντώνης Ζώης. Η διδασκαλία ήταν μονοετής: έξι μήνες θεωρητική στις εγκαταστάσεις του ΒΧΜ και του ΕΑΜ και έξι μήνες πρακτική άσκηση σε μνημεία και σε μουσεία. Από τη σχολή αποφοίτησαν σαράντα βοηθοί συντηρητών, οι μισοί με ειδικευση στη συντήρηση αρχαίων, κεραμικών, λίθινων και μεταλλικών και οι άλλοι μισοί με ειδικευση στη συντήρηση βυζαντινών τοιχογραφιών, ψηφιδωτών και εικόνων⁸⁶⁴.

Το ΒΧΜ έγινε η έδρα των συνεργείων, που συγκρότησαν οι συντηρητές του μουσείου σε συνεργασία με τη διεύθυνσή του στα τέλη της δεκαετίας του 1950, προκειμένου να αναπεξέλθουν στην προστασία και συντήρηση των μνημείων όλης της χώρας. Αρχικά τα συνεργεία αποτελούνταν από εμπειρικό προσωπικό και αργότερα συμμετείχαν και απόφοιτοι των πρώτων σχολών συντήρησης που είχαν στο μεταξύ ιδρυθεί. Τα συνεργεία είχαν οργανωθεί ως εξής: ένα συνεργείο με επικεφαλής τον Τάσο Μαργαριτώφ με αρμοδιότητα την Πελοπόννησο, ένα δεύτερο με επικεφαλής τον Σταύρο Μπαλτογιάννη με αρμοδιότητα την Ήπειρο, την Κρήτη και τα νησιά και ένα τρίτο με επικεφαλής τον Φώτη Ζαχαρίου με αρμοδιότητα τη Μακεδονία: «...Στην υπηρεσία ήμασταν τρεις: ο Μαργαριτώφ, ο Ζαχαρίου κι εγώ. Χωρίσαμε την Ελλάδα στα τρία. Εγώ πήρα την Ήπειρο, την Κρήτη και τα νησιά, ο Μαργαριτώφ πήρε την Πελοπόννησο και την Κεντρική Ελλάδα και ο Ζαχαρίου πήρε τη Μακεδονία...»⁸⁶⁵. Η Θάλεια Παπαγεωργίου ανήκει στην κατηγορία των συντηρητών, που μπήκαν στα συνεργεία χωρίς να έχει σχέση με τη συντήρηση.

⁸⁶⁴ Παυλόπουλος, Δ., *Βιοεργογραφία: Από των επιγείων εις τα επουράνια*, <http://www.eikastikon.gr> τελευταία πρόσβαση 24/08/2017.

⁸⁶⁵ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

3.4.1. Η συντηρήτρια αρχαιοτήτων Θάλεια Παπαγεωργίου αφηγείται

Εικόνα 81. Η Θάλεια Παπαγεωργίου στο σπίτι της κατά τη διάρκεια της συνέντευξης που παραχώρησε στη γράφουσα (2014). Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας

Εικόνα 82. Η Θ. Παπαγεωργίου συντηρώντας τις τοιχογραφίες του Ακρωτηρίου Θήρας τη δεκαετία του 1970. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου.

Εικόνα 83. Οι συντηρητές αρχαιοτήτων Θάλεια Παπαγεωργίου και Σταύρος Μπαλτογιάννης (κέντρο) μαζί με την αρχαιολόγο Χρυσούλα Μπαλτογιάννη (δεξιά) και άλλους νεότερους συντηρητές στο ΒΧΜ στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θ. Παπαγεωργίου

Εικόνα 84. Προετοιμασία τοιχογραφιών, από τη Θ. Παπαγεωργίου και τον Ηρακλή Λαζαρίδη, από το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου από τα Βέροια Λακωνίας για τη συμμετοχή σε έκθεση στο Λονδίνο το 1985-1987. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

Εικόνα 85. Η Θάλεια Παπαγεωργίου και ο σύζυγός της Σταύρος Παπαγεωργίου 'στήνουν' το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου από τα Βέροια Λακωνία στο Λονδίνο, το 1987. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

«Είχα ξεκινήσει για αλλού. Είχα τελειώσει το Ωδείο Αθηνών με άριστα, είχα παίζει μάλιστα πιάνο στο ραδιόφωνο και ετοιμαζόμουν για διεθνή καριέρα, ετοιμαζόμουν για Γερμανία. Όμως λίγο πριν φύγω, ο πατέρας μου έπαθε μια οικονομική καταστροφή και αναγκάστηκα να μείνω. Διορίστηκα για ένα έτος στο Ωδείο Πύργου, αλλά οι συνθήκες δεν ήταν όπως τις περίμενα και έτσι παρέμεινα εκεί μόνο για μια σχολική χρονιά και γύρισα στην Αθήνα. Γνώρισα τον άνδρα μου τον Σταύρο Παπαγεωργίου. Ο πατέρας μου ήθελε να με βάλει στο χώρο του εμπορίου. Μάλιστα μαζί με τον Σταύρο το προσπαθήσαμε στην αρχή, αλλά δε μας πήγαινε αυτός ο χώρος. Ήταν μια περίοδος που και οι δυο μας βρισκόμασταν σε αναζήτηση. Η σχέση μου με τη συντήρηση ξεκίνησε όταν γνώρισα τον Σταύρο, γιατί ο Σταύρος και ο Τάσος ο Μαργαριτώφ ήταν πολύ στενοί φίλοι. Ο Τάσος τότε είχε έρθει από την Ιταλία και προσπαθούσε να συγκροτήσει συνεργεία συντήρησης για να δουλεύουν σε μνημεία σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Ζήτησε από τον Σταύρο να τον βοηθήσει.

Ο Σταύρος μόλις είχε επιστρέψει και αυτός από την Ιταλία, όπου είχε πάει για να σπουδάσει αεροναυπηγική (επέστρεψε όμως χωρίς να ολοκληρώσει τις σπουδές του, γιατί τότε έγινε η υποτίμηση της δραχμής και η οικογένειά του δεν μπορούσε πλέον να αντιμετωπίσει τα έξοδα των σπουδών του). Όμως είχε γνώσεις στα μαθηματικά και γενικά σε διάφορους τομείς και μπορούσε να βοηθήσει τον Μαργαριτώφ. Πήγαμε να τον βοηθήσουμε σαν φίλοι που είμασταν. Και έτσι αρχίσαμε να γυρνάμε όλη την Ελλάδα. Ο Σταύρος δούλεψε πολύ και στο εξωτερικό.

Δουλεύαμε για το ΚΣΑ (Κέντρο Συντηρήσεως Αρχαιοτήτων), που αργότερα έγινε Δ/νση Συντηρήσεως Αρχαιοτήτων. Η πρώτη φορά που έφυγα από την Αθήνα ήταν για τα Κύθηρα, όπου μείναμε πολλούς μήνες και δουλέψαμε σε πολλά διαφορετικά μνημεία. Από το κάστρο μέχρι το Μυλοπόταμο, σε εκκλησάκια, παντού. Είχα και την κόρη μου μωρό τότε, φυσικά την είχα πάρει μαζί και τότε ερχόταν η αδερφή μου, τότε η πεθερά μου και με βοηθούσαν με το παιδί. Είμαστε πολύ νέοι τότε και η ζωή μας φαινόταν σαν μια ευχάριστη περιπέτεια. Τίποτε δεν μας τρόμαζε.

Στα Κύθηρα ο Μαργαριτώφ είχε πολλά συνεργεία, τέσσερα ή πέντε. Στο ένα ήταν επικεφαλής ο Σταύρος Μιχαλαριάς, στο άλλο ο Σταύρος Παπαγεωργίου, στο τρίτο ο Σταμάτης Περάκης και πάει λέγοντας. Έτσι, άρχισε σταδιακά να οργανώνεται η συντήρηση στην Ελλάδα, γιατί ως τότε, συντήρηση έκαναν μόνο ζωγράφοι και αγιογράφοι, εντελώς εμπειρικά.

Στα Κύθηρα δουλέψαμε κυρίως σε εκκλησίες, οι περισσότερες απ' τις οποίες ήταν ερειπωμένες. Οι συνθήκες φυσικά ήταν δύσκολες. Είχε πάρα πολλά φίδια. Μέναμε σε διάφορα σπίτια (όπου βρίσκαμε), τα οποία συνήθως ήταν σε κακή κατάσταση. Όμως στα Κύθηρα υπήρχαν φοβερά μνημεία. Δουλεύαμε πολλές ώρες και συνήθως μας έπιανε η νύχτα στα μνημεία. Κάναμε πολλές αποτοιχίσεις τοιχογραφιών. Είχαμε φτιάξει αυτοσχέδια συστήματα μεταφοράς τους και τις κουβαλούσαμε, άνδρες γυναίκες αδιακρίτως, τη νύχτα ή όποτε τελειώναμε. Τελικός προορισμός ήταν τα εργαστήρια συντήρησης της I^{ης} ΕΒΑ (Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

Ο Σταύρος, εκτός από συντήρηση, φωτογράφιζε και έστελνε τις φωτογραφίες στον Τάσο, μαζί με τις αναφορές του για την τεκμηρίωση των επεμβάσεων, για πιθανές, μελλοντικές εργασίες. Επίσης, κάναμε προμελέτες πριν από κάθε έργο και συνεχείς αναφορές για την πορεία των εργασιών, ενώ ο υπεύθυνος κρατούσε και ημερολόγιο εργασιών σε όλη τη διάρκεια του έργου.

Δουλεύαμε πολύ σκληρά, αλλά ειδικά τα πρώτα εκείνα χρόνια στα Κύθηρα είμαστε όλοι μια μεγάλη παρέα. Τα Σάββατα, όποιος είχε αυτοκίνητο έπαιρνε και άλλους που δεν είχαν, είχαμε και ένα station wagon Nissan, θυμάμαι και βάζαμε και το μωρό που ερχόταν παντού μαζί μας και πηγαίναμε από χωριό σε χωριό και από πανηγύρι σε πανηγύρι για να ξεσκάσουμε λίγο. Έγιναν γνωριμίες που κατέληξαν σε γάμους και σε οικογένειες. Ήταν ωραία, γιατί δεν υπήρχαν αντιζηλίες μεταξύ μας.

Συντήρηση μας έμαθε ο Μαργαριτώφ, αλλά μελετήσαμε και πολύ. Παρακολούθησα διάφορα σεμινάρια και μάλιστα, το 1984, κέρδισα μια υποτροφία για τρεις μήνες στο Λούβρο μαζί με μια άλλη συνάδελφο και πήγαμε στο Παρίσι. Στο Λούβρο τους έκανε εντύπωση, που εμείς ξέραμε να τα κάνουμε όλα. Εκεί ο κάθε συντηρητής είχε μια συγκεκριμένη εξειδίκευση. Για παράδειγμα, όταν το έργο τέχνης ήταν μια εικόνα, άλλος ήταν υπεύθυνος για τη ζωγραφική επιφάνεια, άλλος για το ξύλο κλπ. Αν το έργο τέχνης ήταν ένας πίνακας ζωγραφικής, άλλος ήταν υπεύθυνος για τον καμβά, άλλος για το φοδράρισμα κλπ. Εμείς στην Ελλάδα είχαμε μάθει και τα κάναμε όλα! Τους είχε κάνει τρομερή εντύπωση και μας έλεγαν: «Εσείς οι Ελληνίδες που ξέρετε να κάνετε τα πάντα μόνες σας!»

Είχε γίνει τότε το διεθνές συνέδριο του IIC στη Γαλλία και μας είχαν δώσει ταμπελάκια στα γαλλικά, για να ξεναγούμε τους επισκέπτες στα εργαστήρια συντήρησης του Λούβρου μαζί με τους Γάλλους συντηρητές. Πρέπει να αναφέρω ότι επρόκειτο για γαλλική υποτροφία. Το ελληνικό κράτος δεν συμμετείχε οικονομικά. Στην αρχή οι Γάλλοι συντηρητές ήταν κάπως

κουμπωμένοι, επιφυλακτικοί απέναντί μας. Πιστεύω πως ήταν επειδή ανησυχούσαν για τις δουλειές τους. Εκεί δεν υπήρχε μονιμότητα. Υπέγραφαν συμβόλαια για κάθε έργο που δούλευαν και τους έκανε εντύπωση πως εμείς είχαμε καταφέρει μέσω του συνδικαλιστικού μας οργάνου να μονιμοποιηθούμε. Η υποτροφία στο Ινστιτούτο Συντήρησης της Γαλλίας ήταν μια καταπληκτική εμπειρία για μας.

Ας επιστρέψουμε όμως στην Ελλάδα. Τη εποχή εκείνη κάναμε αποτοιχίσεις σε αρκετά μνημεία για λόγους ασφαλείας ή άλλων αναγκών. Πολλές τοιχογραφίες που αποτοιχίζαμε τις μεταφέραμε σε τοπικά εργαστήρια, όπου και διεκπεραιώνονταν οι διάφορες φάσεις της διαδικασίας της συντήρησης. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί και το Γεράκι στη Λακωνία.

Σα γυναίκα ήμουν υποχρεωμένη να κάνω ό,τι και οι άνδρες. Δεν είχα ειδικά προνόμια. Πληρωνόμαστε το ίδιο με τους άνδρες και έπρεπε να κάνουμε τα πάντα, να φορτωνόμαστε όπως και εκείνοι κλπ. Μάλιστα, επειδή ο άνδρας μου ήταν και προϊστάμενός μου και δεν ήθελε να νομίζουν ότι έχω προνομιακή μεταχείριση, πολλές φορές μου φερόταν και πιο αυστηρά ακόμα. Αφού μια φορά αγανάκτησα και ζήτησα να αλλάξω συνεργείο! Για την εποχή μου ήμουν πολύ ανεξάρτητη και εναντιωνόμουν έντονα σε κάθε καταπίεση.

Στη Σαντορίνη ήταν ο καθηγητής Μαρινάτος, ο οποίος την περίοδο εκείνη ήταν γενικώς στα πράγματα. Ήταν δικτατορία τότε. Μάζεψε όλους του συντηρητές από όλη την Ελλάδα στις ανασκαφές του. Είχε μάλιστα φτιάξει και εργαστήριο στη Σαντορίνη και, μετά τη δουλειά στην ανασκαφή το πρωί, δουλεύαμε στο εργαστήριο το απόγευμα χωρίς να πληρωνόμαστε υπερωρίες. Μας έλεγε: «Τα μάτια όλου του κόσμου είναι στραμμένα επάνω μας. Πρέπει να τελειώσω τη δουλειά μου και δεν έχω χρόνο». Τα ευρήματα των ανασκαφών στο Ακρωτήριο ήταν μοναδικά και είχαν τότε αιφνιδιαστεί οι πάντες.

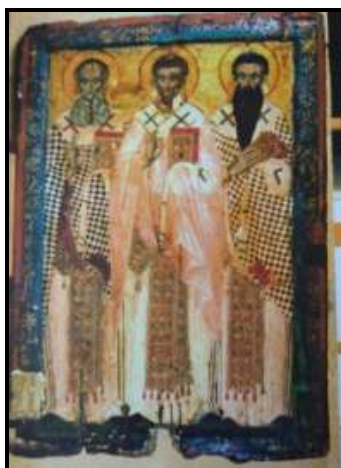
Στη Σαντορίνη μόνον ο Τάσος Μαργαριτώφ είχε πάει από την αρχή. Μετά μας συγκέντρωσε και τους υπόλοιπους. Είχα δουλέψει, εκτός από τοιχογραφίες και πολύ κεραμική στη Σαντορίνη. Ο καθηγητής Μαρινάτος ήταν αγχωτικός, αυστηρός και σκληρός στη δουλειά και στους συνεργάτες του, αλλά και στον εαυτό του. Πάνω στη δουλειά ήταν κέρβερος. Αλλά τα βράδια στο τραπέζι καθόταν πάντα μαζί μας και μας περίμενε να φάμε. Ήταν αλλιώς τα βράδια, γιατί τότε γινόμασταν όλοι μια ευχάριστη και ενωμένη παρέα.

Τα υλικά συντήρησης που χρησιμοποιούσαμε τότε ήταν κατά προτίμηση τα καινούρια, σύγχρονα υλικά, που κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή (ακρυλικά κλπ.). Όσο για τα παλιά υλικά, (π.χ. γόμα-λάκα, κολλέτα και άλλα) δεν τα απορρίψαμε ποτέ εντελώς. Παρατηρούσαμε την αντίδρασή τους με τα αρχαία και τον τρόπο με τον οποίο είχαν γεράσει. Μπορεί να τα αντικαθιστούσαμε σταδιακά με νέα, αλλά όπως ήδη ανέφερα, χωρίς να τα απορρίπτουμε. Σιγά σιγά αποκτήσαμε μέσα από την πείρα την κρίση, που μας επέτρεπε να τα χρησιμοποιούμε μόνον εκεί που ήταν πραγματικά ανάγκη. Μερικά από τα νέα υλικά τότε ήταν το Primal, το Paraloid, η Vinavyl και διάφοροι διαλύτες, εκτός από το νερό, όπως η ακετόνη, οι αλκοόλες κλπ.

Δεν τηρούσαμε μέτρα ασφαλείας, την εποχή εκείνη, γιατί δεν είχαμε την οικονομική δυνατότητα να δημιουργήσουμε τις ενδεδειγμένες συνθήκες και να αποκτήσουμε τον κατάλληλο εξοπλισμό προστασίας στα εργαστήριά μας. Γνωρίζαμε μεν την επικινδυνότητα των υλικών, όχι φυσικά στην πραγματική της διάσταση, αλλά μας πίεζε ο χρόνος και οι ανάγκες της Υπηρεσίας. Πολλοί συνάδελφοί πέθαναν από καρκίνο. Με την πάροδο του χρόνου ασχοληθήκαμε σοβαρότερα με το θέμα, μελετήσαμε και μεταφράσαμε έρευνες από το εξωτερικό και ενημερώσαμε, μέσω των συλλόγων μας και τους συναδέλφους. Αρχίσαμε σταδιακά να παίρνουμε μέτρα προστασίας. Πρώτη φορά που έβαλα μάσκα στη ζωή μου ήταν στον αποχωρισμό στρωμάτων ζωγραφικής

(τεχνική του Τάσου Μαργαριτώφ), όπου ο διαλύτης που χρησιμοποιούσαμε ήταν φοβερά τοξικός και ήμασταν υποχρεωμένοι να τον δουλεύουμε σε ποσότητα⁸⁶⁶.

Ο αποχωρισμός αυτός έγινε το 1984 τον Τάσο Μαργαριτώφ, τον Σταύρο Παπαγεωργίου και εμένα με επικεφαλής τον Μαργαριτώφ, σε μια εικόνα των Τριών Ιεραρχών (17^{ου} αιώνα), που η ακτινογράφησή της μας αποκάλυψε την ύπαρξη παλαιότερου στρώματος (14^{ου} αιώνας) από κάτω. Το μεταγενέστερο στρώμα ζωγραφικής με την προετοιμασία του, μεταφέρθηκε σε νέο ξύλινο υπόστρωμα, ενώ το αρχικό παρέμεινε στο δικό του υπόστρωμα. Οι δύο εικόνες που προέκυψαν έχουν εκτεθεί σε αίθουσα του Βυζαντινού Μουσείου η μία δίπλα στην άλλη.

Εικόνα 86. Οι 3 Ιεράρχες, 2^ο στρώμα (17^{ος} αιώνας). Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

Εικόνα 87. Δοκιμαστική τομή αποχωρισμού στο υπερυψωμένο (σκαφωτό) πλαίσιο της εικόνας. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

⁸⁶⁶ Ο διαλύτης στον οποίο αναφέρεται η κ.Παπαγεωργίου είναι το διμεθυλο-φορμαμίδιο (dimethyl formamide-HNO(CH₃)₂ συντομογραφία DMF) το οποίο εφάρμοζε είτε μόνο του είτε σε συνδυασμό με οξικό αμυλεστέρα κατά τη διεξαγωγή μεθόδου αποχωρισμού επάλληλων ζωγραφικών στρωμάτων (Margaritoff, T., «A new method for removing successive layers of painting», *Studies in conservation*, Vol. 12, N. 4, 140-146, 1967).

Εικόνα 88. Έναρξη αποχωρισμού των στρωμάτων με αφετηρία το κάτω δεξί άκρο. Στην εικόνα οι Τάσος Μαργαριτόφ επικεφαλής των εργασιών (πρώτος από δεξιά) και Θάλεια και Σταύρος Παπαγεωργίου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

Εικόνα 89. Ο αποχωρισμός των στρωμάτων σεπροχωρημένο στάδιο. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

Εικόνα 90. Τα δύο στρώματα μετά την ολοκλήρωση αποχωρισμού. Αριστερά διακρίνεται ο Τάσος Μαργαριτόφ και δεξιά ο Σταύρος Παπαγεωργίου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

Εικόνα 91. Το αρχικό στρώμα μετά την απόσπαση του δεύτερου στο στάδιο καθαρισμού της ζωγραφικής επιφάνειας. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

Εικόνα 92. Τα δύο στρώματα (αριστερά 17^{ου} αιώνα, δεξιά 14^{ου} αιώνα) μετά την ολοκλήρωση του αποχωρισμού και της συστήρησης. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

Η δική μου η γενιά, που διδάχθηκε τη συντήρηση από τον Τάσο Μαργαριτόφ, εφάρμοζε κάποιες αρχές κατά τη διαδικασία των εργασιών συντήρησης. Μια θεμελιώδης αρχή αφορούσε τον καθαρισμό. Στον καθαρισμό μιας επιφάνειας, απομακρύνοντας βλαβερές επικαθίσεις και οξειδωμένα βερνίκια, έπρεπε να σταματήσουμε τη διαδικασία πριν φτάσουμε στη ζωγραφική επιφάνεια. Δηλαδή, μια ποσότητα του αρχικού βερνικιού έπρεπε να διατηρηθεί. Αυτό το μέτρο το κρίναμε απαραίτητο, γιατί οι διαλύτες που χρησιμοποιούσαμε δεν είχαν δοκιμαστεί αρκετά και δεν γνωρίζαμε τις επιπτώσεις που θα μπορούσαν να έχουν στα έργα τέχνης μετά την πάροδο κάποιων ετών. Επίσης, καθυστέρουσαν πολύ να στεγνώσουν. Αν σε κάποια σημεία, προκειμένου να διατηρηθεί το βερνίκι έπρεπε να διατηρηθεί και κάποια, έστω ελαφρά ενοχλητική, επικαθιση τότε οφείλαμε να τη διατηρήσουμε. Δεν αφαιρούσαμε ποτέ κάτι, αν υπήρχε η παραμικρή πιθανότητα να προκληθεί κάποια ζημιά. Η πεποίθησή μας ήταν ότι οι επόμενες γενιές θα ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, αφού θα είχαν πιο προηγμένα μέσα και πολύ πιο προηγμένη τεχνολογία.

Οι αρχές, που ακολουθούσαμε, βασιζόνταν στη θεωρία του Brandi. Πάντως εγώ πιστεύω ακόμα απόλυτα στον τρόπο που ενεργήσαμε και στις αρχές που ακολουθήσαμε. Σημασία έχει να σώσεις ένα έργο τέχνης. Αυτό δε σημαίνει ότι πρέπει να καθαρίσεις σε βάθος. Πρέπει να στερεώσεις. Αυτό είναι απαραίτητο. Πρέπει να ενισχύσεις τη ζωγραφική, την προετοιμασία, το υπόστρωμα, γενικά τον φορέα και πρέπει να προφυλάξεις το έργο από πιθανή προσβολή του από μικροοργανισμούς και έντομα.

Εμείς για να καταλάβουμε τα υλικά, τα παρατηρούσαμε μέρα με τη μέρα. Βέβαια, διαβάσαμε έρευνες που βρήκαμε μετά από ψάξιμο σε φυλλάδια από το εξωτερικό. Ακόμα και τα δικά τους αποτελέσματα δεν ήταν πάντα ακριβή γιατί πραγματοποιούσαν τις έρευνες σε συνθήκες τεχνητής γήρανσης, που δεν ήταν 100% ρεαλιστικές και ασφαλείς.

Οι στερεώσεις τοιχογραφιών *in situ* ήταν μια δύσκολη δουλειά γιατί έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε κονιάματα. Τα κονιάματα αποτελούσαν για μάς πρόβλημα, γιατί δεν είχαμε τη δυνατότητα να κάνουμε αναλύσεις και έρευνα. Φτιάχναμε τα νέα κονιάματα βασιζόμενοι στις γνώσεις που είχαμε για την τεχνολογία κάθε εποχής και κάθε περιοχής και από τις παρατηρήσεις που κάναμε στις φθορές. Για παράδειγμα, σε κάποια μέρη χρησιμοποιούσαν ασβέστη, στη Σαντορίνη κυρίως θηραϊκή γη, στο Πήλιο το λεγόμενο μπαγδατί που είχε μέσα άχυρο. Ξέραμε ή μελετούσαμε την τεχνική του κάθε τόπου και έτσι φτιάχναμε τα κονιάματα. Στην αρχή βάζαμε άμμο θαλάσσης, αλλά ήθελε πολύ καλό πλύσιμο γιατί είχε άλατα. Μετά την καταργήσαμε και χρησιμοποιούσαμε άμμο από νταμάρια. Επίσης, βάζαμε μαρμαρόσκονη, διάφορες συνθετικές κόλλες και σε διαφορετικές αναλογίες, σύμφωνα με το αποτέλεσμα που θέλαμε να επιτύχουμε.

Άλλο ένα πρόβλημα ήταν η διαδικασία με τις ενέσεις. Διοχετεύαμε το υλικό μέσα στις τοιχοποιίες με μεγάλα συστήματα, με λάστιχα που φτιάχναμε, σαν μεγάλες ενέσεις. Ήταν όμως απαραίτητο να υπάρχει πάντα ένας βοηθός (και αυτό συχνά δεν ήταν εφικτό) για να γεμίζει με υλικό. Συχνά είχαμε απώλειες, γιατί υπήρχαν ανοίγματα στους τοίχους που δεν τα είχαμε εντοπίσει και το υλικό έφευγε. Θυμάμαι μια περίπτωση στη Στεμνίτσα. Έκαναν (εγώ δεν ήμουν τότε εκεί, ήταν ο Σταύρος ο Παπαγεωργίου με τον Μαργαριτώφ) στερέωση στην εκκλησία και σε μια στιγμή έρχεται ο πρόεδρος του χωριού και λέει στον Μαργαριτώφ: «Αυτό το άσπρο πράγμα που βάζετε έχει φτάσει μέχρι την πλατεία!» και λέει ο Μαργαριτώφ: «Λέω κι εγώ, γιατί δε γεμίζει τούτο εδώ το κενό;». Τώρα, αυτό μοιάζει με ανέκδοτο, αλλά τότε ήταν ένα πρόβλημα που έπρεπε να λυθεί άμεσα!

Μετά πήγαμε στην Πόρτα Παναγιά στα Τρίκαλα, μια καταπληκτική εκκλησία, μέσα στο ποτάμι κυριολεκτικά. Εκεί πάλι το ίδιο πρόβλημα. Το κονίαμα χυνόταν μέσα στο ποτάμι. Κι ένας εργάτης ντόπιος, που είχαμε προσλάβει, λέει: «Γιατί δεν το βάζουμε σε ψεκάστρα;». Πράγματι, κανείς μας δεν το είχε σκεφτεί. Το κάναμε και ήταν πιο εύκολο, γιατί υπήρχε συνεχής ροή και υπήρχε και κάποιος μόνιμα, που παρατηρούσε όλα τα σημεία για να βλέπει μήπως υπάρχει κανένα άνοιγμα και φεύγει το υλικό.

Όπου πηγαίναμε, προσλαμβάναμε και ντόπιο πληθυσμό. Μερικοί μάθαιναν και συνέχιζαν μετά που φεύγαμε. Τους εκπαιδεύαμε. Μάλιστα στη Λακωνία τα Σαββατοκύριακα ο Σταύρος Παπαγεωργίου έπαιρνε τους ντόπιους και τους πήγαινε στην Επίδαυρο, να τους δείξει το αρχαίο θέατρο, τους πήγαινε και σε διάφορα μουσεία, για να τους επιμορφώσει. Τον ακολουθούσαν και τους άρεσε πολύ. Τον αγαπούσαν σαν πατέρα τους, γιατί είχαν καταλάβει ότι ο Σταύρος ήθελε να τους βοηθήσει να ανέβουν και να εξελιχθούν.

Φυσικά πριν από κάθε επέμβαση κάναμε προστασία της επιφάνειας. Στην εικόνα η προστασία γινόταν με Γιαπωνέζικο χαρτί και στην τοιχογραφία με τουλπάνι ή γάζα. Ενισχύαμε τα αδύναμα σημεία για να μην έχουμε απώλειες. Ειδικά στις τοιχογραφίες που τα τμήματα που αποτοιχίζαμε ήταν τεράστια, ήθελε μεγάλη προσοχή.

Εμείς εδώ δεν κάναμε έρευνα και μόνο σταδιακά μπορούσαμε να είμαστε σίγουροι για τα υλικά και τη συμπεριφορά τους. Στο εξωτερικό δεν ήταν έτσι. Θυμάμαι στη Γαλλία είχα κάποια στιγμή πρόβλημα με ένα βερνίκι. Ήρθε ο χημικός και του έδωσα το δείγμα που είχα πάρει. Αυτός το πήρε, το ανέλυσε και μου υπέδειξε πως έπρεπε να προχωρήσω. Εγώ δεν είχα καμία ευθύνη για το υλικό αυτό καθαυτό, παρά μόνο για τη σωστή εφαρμογή του.

Γενικά το οικονομικό ζήτημα και τα περιορισμένα κονδύλια ήταν τότε μια μεγάλη τροχοπέδη στην Ελλάδα, ενώ το έμψυχο υλικό διακρινόταν πάντα για την προθυμία, την επιμέλεια και την ποιότητά του. Αναγκαζόμασταν πολύ συχνά να αυτοσχεδιάσουμε, να καταφύγουμε σε πατέντες, εκ του ασφαλούς για τα μνημεία πάντοτε, προκειμένου να βρούμε λύσεις σε προβλήματα και να ανταπεξέλθουμε στις καταστάσεις και, κυρίως, χωρίς να κάνουμε ζημιά.

Όσο για την επιμόρφωσή μας, όποιος ήθελε να επιμορφωθεί, έπρεπε να το κάνει μόνος του. Το Υπουργείο έκανε που και που κανένα σεμινάριο, αλλά λίγα πράγματα. Εγώ είχα ξεκινήσει να μεταφράζω υλικό από το εξωτερικό και να το δίνω στους συναδέλφους να το διαβάζουν, αλλά λίγοι ενδιαφέρονταν. Έτσι σταμάτησα. Είχαν πολύ όρεξη να δουλεύουν και πάθος με τη δουλειά, αλλά δεν τα πήγαιναν καλά με το διάβασμα.

Πολλές φορές έπρεπε να μάθουμε ειδικά πράγματα για να κάνουμε σωστά τη δουλειά μας. Για παράδειγμα, μάθαμε την τεχνική των Ρώσων στο βερνίκι, που ήταν ιδιαίτερη και είχε διαφορετικό αισθητικό αποτέλεσμα. Αν δεν το μαθαίναμε, θα κάναμε επεμβάσεις στις εικόνες Ρωσικής τεχνοτροπίας και το αισθητικό αποτέλεσμα θα ήταν άθλιο. Πήγαμε στη Φιλανδία σε ένα συνέδριο για το θέμα αυτό και συνεργαστήκαμε άψογα με τους Ρώσους και μάλιστα κάναμε και μια εκδρομή όλοι μαζί στην Αγία Πετρούπολη, όπου οι Ρώσοι συνάδελφοι μας ξενάγησαν στα εκκλησιαστικά τους μνημεία και στα μουσεία τους.

Η σχέση μας με τους παλιούς ήταν άλλοτε καλή, άλλοτε δύσκολη. Εγώ δεν είχα πρόβλημα, γιατί ξεκίνησα δίπλα στον Μαργαριτώφ και μου έμαθε τα πάντα. Άλλοι όμως είχαν πρόβλημα. Πήγαιναν κάπου και ο παλιός τους έδινε ένα μπουκαλάκι χωρίς ένδειξη και τους έλεγε να δουλέψουν με αυτό. Εκείνοι, μόνοι τους προσπαθούσαν να καταλάβουν, τί ήταν από τη μυρωδιά κλπ.

Με τους συναδέλφους υπήρχε συνεργασία. Για παράδειγμα, είχε έρθει στο ΒΧΜ μια εικόνα από τη Μονεμβασία σε τρία κομμάτια. Επειδή έπρεπε να εκτεθεί άμεσα, μοιράστηκε σε τρεις συντηρητές. Πήρε ένα τμήμα ο καθένας, αλλά κάθε μέρα, σε κάθε στάδιο, συζητούσαμε, κοιτούσε ο ένας τη δουλειά του άλλου, για να υπάρχει ομοιογένεια στο τελικό αποτέλεσμα.

Με την Υπηρεσία Αναστήλωσης ήταν ανύπαρκτη η συνεργασία. Για παράδειγμα, είχε τύχει περίπτωση νεοκλασικού κτηρίου ετοιμόρροπου εξαιτίας σεισμού, με τοιχογραφίες. Εμείς αποτοιχίσαμε τις τοιχογραφίες για να δουλέψει η αναστήλωση, να στερεώσει τη δομή του κτηρίου και να συντηρήσουμε και εμείς τις τοιχογραφίες. Πάμε μετά να τις επανατοποθετήσουμε και δεν χωρούσαν! Προκειμένου να ενισχύσουν τους τοίχους, έβαλαν φαίνεται παραπάνω οπλισμό και μίκρυνε το εμβαδόν των εσωτερικών διαστάσεων. Δούλευαν χωρίς μελέτες και δεν συνεργάζονταν.

Γενικά, δεν υπήρχε συνεργασία διεπιστημονική στο χώρο. Τώρα πια όλα έχουν αλλάξει προς το καλύτερο και η συνεργασία είναι, πιστεύω, δεδομένη. Τότε όμως με τους αρχιτέκτονες φαινόταν σαν να υπήρχε κάποιος ανταγωνισμός, που δεν μπορούσα να εξηγήσω. Είχαμε και προβλήματα με τους αρχαιολόγους της εποχής και αυτοί μεταξύ τους. Όμως αυτό είναι λάθος. Ειδικά, όταν πρόκειται για ένα μεγάλο μνημείο, δεν μπορεί ο καθένας απλώς να κάνει τη δουλειά του. Έχουμε το ίδιο αντικείμενο και μόνον αυτό πρέπει να είναι αρκετό για να συνεργαστούμε. Πρέπει αρχιτέκτων, αρχαιολόγος, χημικός, πολιτικός μηχανικός, συντηρητής και ιστορικός τέχνης, να καθίσουν μαζί στο ίδιο τραπέζι και να βρουν λύσεις. Σε κάθε συνέδριο αυτό τονίζαμε.

Όταν άρχισε να μεγαλώνει ο κλάδος των συντηρητών, όταν άρχισαν δηλαδή να βγαίνουν πολλοί νέοι συντηρητές από τα ΤΕΙ, άρχισαν οι κόντρες και μεταξύ των συντηρητών από κάποιο σημείο και μετά. Παλαιότερα αυτός ο ανταγωνισμός δεν υπήρχε. Αγωνιστήκαμε κλαδικά και ο άντρας μου και εγώ. Ήμασταν στην ΠΕΣΑ (Πανελλήνια Ένωση Συντηρητών Αρχαιοτήτων). Όταν διεκδικούσαμε κάτι, δεν κάναμε διαχωρισμούς. Το διεκδικούσαμε για όλους. Διεκδικήσαμε τη μονιμοποίηση και την πετύχαμε με πολύ κόπο. Στην εποχή μας υπήρχαν κάποιοι αρχαιολόγοι, που δεν ήθελαν να μονιμοποιηθούμε, γιατί δε θα μπορούσαν να μας στέλνουν ανεξέλεγκτα σε όποιο σημείο της Ελλάδας ήθελαν, από το Διδυμότειχο ως τον Γερολιμένα στη Μάνη. Ακόμα και από τη Διεύθυνση Συντηρήσεως συναντήσαμε δυσκολίες, που τελικά ξεπεράστηκαν. Τώρα οι καταστάσεις έχουν βελτιωθεί και τα εργαστήρια είναι πολύ καλύτερα εξοπλισμένα. Ελπίζω κάποια στιγμή να μην έχουμε να ζηλέψουμε τίποτα από τα αντίστοιχα εργαστήρια της Ευρώπης !».

3.4.2. Φώτης Ζαχαρίου (1909-2001): Ο «Ζωγράφος Αναστηλώσεων» στο ΒΧΜ

Εικόνα 93. Ο Φώτης Ζαχαρίου (1909-2001). Πηγή: <http://www.eikastikon.gr> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Ο Φώτης Ζαχαρίου που είχε γεννηθεί στην Αθήνα, ήταν ζωγράφος-απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών της Αθήνας και εργάστηκε επί δεκαπέντε χρόνια δίπλα στον κορνιζοποιό πατέρα του, στο μαγαζί που διατηρούσε στη λεωφόρο Αμαλίας απέναντι από τους Στύλους του Ολυμπίου Διός. Ο πατέρας του Ζαχαρίου συνεργαζόταν με διάφορους ζωγράφους της εποχής, για τους οποίους φιλοτεχνούσε κορνίζες από χρυσό. Μεταξύ των ζωγράφων ήταν ο Κωστής Παρθένης και ο Αγήνωρ Αστεριάδης. Σε αυτό το περιβάλλον καλλιεργήθηκε η αγάπη του για την τέχνη και έτσι αποφάσισε να σπουδάσει ζωγραφική. Η βυζαντινή τέχνη συγκίνησε από νωρίς τον Ζαχαρίου και με αφορμή την εργασία του για τους αδερφούς Λοβέρδους, για τους οποίους έφτιαχνε τις κορνίζες των πινάκων της συλλογής τους, γνώρισε τον ζωγράφο τους Φώτη Κόντογλου και τον συντηρητή τους Μίμη Πελεκάση. Το 1945 παρακολούθησε μαθήματα στα ελεύθερα καλλιτεχνικά εργαστήρια της Διευθύνσεως Καλών Τεχνών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και το 1948 συνεργάζεται με τον ζωγράφο Αγήνορα Αστεριάδη και με τον Αναστάσιο Τάσσο στην αγιογράφηση του ναού της Αγίας Βαρβάρας Δαφνιού. Με τον Αστεριάδη ο Ζαχαρίου δουλεύει ξανά από το 1949 έως το 1952 στην αγιογράφηση του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στη Λάρισα, στο Κτήριο του Β' Σώματος Στρατού⁸⁶⁷.

⁸⁶⁷ Παυλόπουλος, Δ., Βιοεργογραφία: «Από των επιγείων εις τα επουράνια», [online] χωρίς αναφορά σελίδας, www.eikastikon.gr τελευταία πρόσβαση 24/02/2019.

Εικόνα 94. Ο Φώτης Ζαχαρίου επί τω έργω. Πηγή: <http://www.tovima.gr> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Το μεγάλο έργο του Φώτη Ζαχαρίου στη συντήρηση ξεκινά το 1948, όταν αναλαμβάνει τη συντήρηση μιας προσωπογραφίας Φαγιούμ, έργο που είχε κατασκευαστεί με την τεχνική της εγκαυστικής, το οποίο είχε αγοράσει ο συλλέκτης Αντώνης Μπενάκης σε πολύ κακή κατάσταση⁸⁶⁸ στο Κάιρο και φέρει στην Αθήνα, στο Μουσείο Μπενάκη⁸⁶⁹. Το 1951 ο Ζαχαρίου συντηρεί τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη, τα οποία στερεώνει και αποκαθιστά στην αρχική τους μορφή, σε συνεργασία με τον βυζαντινολόγο Ανδρέα Ξυγγόπουλο και τον κλασικό αρχαιολόγο Χαράλαμπο Μακαρόνα. Την εποχή αυτή ο Ζαχαρίου γνωρίζεται με τον Μανόλη Ανδρόνικο, με τον οποίο θα συνεργαζόταν μελλοντικά.

Το 1953 η Υπηρεσία Αναστήλωσης των Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων (ΥΠΑΝ) της Ελλάδος του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, υπό τη διεύθυνση του Αναστασίου Ορλάνδου, στέλνει τον Ζαχαρίου για πρώτη φορά στο Άγιο Όρος, για να εργαστεί στη συντήρηση των τοιχογραφιών του Μανουήλ Πανσέληνου στο Πρωτάτο. Ο όρος 'ζωγράφος αναστηλώσεων' καθιερώνεται την περίοδο αυτή αποκλειστικά για την πρόσληψη του Ζαχαρίου στην ΥΠΑΝ. Ο Ζαχαρίου κλήθηκε να εκτελέσει το εξειδικευμένο έργο της συντήρησης των έργων τέχνης στα βυζαντινά μνημεία, που αποτελούσαν βασικό αντικείμενο των επεμβάσεων προστασίας της Υπηρεσίας⁸⁷⁰. Στο Άγιο Όρος, ο Ζαχαρίου πραγματοποιεί εργασίες καθαρισμού με υδροχλωρικό οξύ και εργασίες στερέωσης-συμπλήρωσης με γύψο, απαραίτητα, καθώς φαίνεται, εργαλεία της δουλειάς του ως συντηρητή: «...Τότε γύριζα μ' ένα τσουβαλάκι γύψο για τη συμπλήρωση και καθαρίζα τις εικόνες με υδροχλωρικό οξύ. Δούλευα 10 ώρες συνέχεια πάνω σε σκαλωσιά...»⁸⁷¹.

Το 1956 το Μουσείο Μπενάκη αναθέτει στον Ζαχαρίου τον καθαρισμό της εικόνας, που απεικονίζει τον Ευαγγελιστή Λουκά να ζωγραφίζει την Παναγία, έργο του Δομίνικου

⁸⁶⁸ «...ένα κομμάτι ύφασμα τσαλακωμένο, βουτηγμένο στη λάσπη...», (Χατζηδάκης, Μ. «Ένας αρχαιολόγος και τα Φαγιούμ. Από τη βερολίνιο εμπειρία του Μεσοπολέμου, στο Μουσείο Μπενάκη, το Κάιρο και τη Μονή Σινά», *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες, «Φαγιούμ. Τα μελαγχολικά πρόσωπα», επιμέλεια Κωστής Λιόντης, 12 Μαΐου 1996, 24).

⁸⁶⁹ Το έργο (50 x 30 εκ.) από την Αντινόπολη της Αιγύπτου, χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 3ου αι. μ.Χ. (Δεληβορριάς, Α., *Μουσείο Μπενάκη, Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη, Κείμενα*, Αθήνα 1997, 150).

⁸⁷⁰ Ο όρος αυτός καθιερώνεται στα τέλη δεκαετίας του 1950 - αρχές δεκαετίας του 1960 ελλείψει του όρου συντηρητής, ο οποίος προστίθεται στις αρχές της δεκαετίας του 1980, για να μετονομαστεί η θέση σε 'ζωγράφος αναστηλώσεων-συντηρητής' (Στοιχεία από προσωπικό αρχείο του Νικολάου Μίνου συντηρητή αρχαιοτήτων και Επίτιμου Διευθυντή ΔΣΑΝΜ).

⁸⁷¹ Παυλόπουλος, Δ., ο.π., χωρίς αναφορά σελίδας.

Θεοτοκόπουλου, ενώ το 1957 εργάζεται στην αποκατάσταση των τοιχογραφιών των Αγίων Τεσσαράκοντα, στη νότια όψη της νότιας κιονοστοιχίας του ναού της Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης. Από το 1958 και έως την αποχώρησή του από το Υπουργείο ο Ζαχαρίου, είτε μόνος είτε με το συνεργείο του⁸⁷², πραγματοποίησε επεμβάσεις συντήρησης σε πληθώρα φορητών εικόνων και τοιχογραφιών, σε ιστάμενα παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία. Σημαντική συνεργασία αποτελεί εκείνη με τον Μανόλη Χατζηδάκη, το 1964, για την προετοιμασία της διεθνούς έκθεσης βυζαντινής τέχνης με τίτλο «*Η Βυζαντινή Τέχνη, Τέχνη Ευρωπαϊκή*», ενώ, μεταξύ 1964-65, συντηρεί τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Παναγίας, της Τράπεζας και του Σπηλαίου της Αποκαλύψεως στην Πάτμο⁸⁷³.

Στα έργα συντήρησης, που αναλάμβανε ο Ζαχαρίου, ήταν σε θέση να εκτελεί στερεώσεις των υποστρωμάτων τοιχογραφιών, ψηφιδωτών και φορητών εικόνων, επιφανειακές στερεώσεις της ζωγραφικής, καθαρισμούς, σωστικές επεμβάσεις, στερεώσεις ξύλινων φορέων ζωγραφικής και ξύλινων αρχιτεκτονικών στοιχείων όπως τέμπλων, αντικαταστάσεις ακατάλληλων κονιαμάτων προηγούμενων επεμβάσεων από ζωγραφικά έργα και ψηφιδωτές κατασκευές, αποτοίχισεις και επανατοποθετήσεις τοιχογραφιών, τη συσκευασία και μεταφορά τοιχογραφικών συνόλων, ειδικά όταν επρόκειτο να διανύσουν μεγάλες αποστάσεις. Σε περιπτώσεις αποτοίχισης τοιχογραφιών ο Ζαχαρίου αναλάμβανε ο ίδιος την αποτοίχιση και τη συσκευασία για ασφαλή μεταφορά⁸⁷⁴.

Ένα μεγάλο έργο υπό την εποπτεία και καθοδήγησή του ξεκινά τον Δεκέμβριο του 1967 στον ναό του Αγίου Δημητρίου Μητροπόλεως στον Μιστρά. Πενταμελές συνεργείο υπό την επίβλεψη του Ζαχαρίου εργάζεται για την εξυγίανση της ζωγραφικής σε τοιχογραφίες του ναού, με αφαίρεση αλάτων και υπολειμμάτων αιθάλης. Επίσης απομακρύνονται επιζωγραφίσεις και πραγματοποιούνταν συμπληρώσεις και εργασίες αισθητικής αποκατάστασης με τη γραμμική τεχνική, γνωστή ως *rigatino*. Τέλος, στερεώθηκαν όλες οι τοιχογραφίες μέχρι το ύψος του γυναικωνίτη⁸⁷⁵. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και τον επόμενο χρόνο. Ο αρχαιολόγος Νικόλαος Ζίας θυμάται τον Φώτη Ζαχαρίου στον Μιστρά και αλλού: «...Στον Μιστρά πολλή δουλειά είχε κάνει ο Φώτης Ζαχαρίου. Ο Ζαχαρίου ήταν επίσης ένας καλός ζωγράφος, αλλά χωρίς σπουδές στη συντήρηση. Στη συντήρηση ήταν εμπειρικός. Ο Χατζηδάκης τον εκτιμούσε πολύ. Ο Ζαχαρίου δούλευε περισσότερο *in situ*. Δηλαδή στα ίδια τα μνημεία, κυρίως εκκλησίες, και λιγότερο στο εργαστήριο. Στον Μιστρά που πήγε να δουλέψει, είχε δουλέψει πριν από αυτόν πολύ ο Κόντογλου, ο οποίος ήταν βεβαίως πολύ καλός ζωγράφος, αλλά στη συντήρηση είχε την προπολεμική προσέγγιση και ήταν εξαιρετικά επεμβατικός. Ξέρω πολύ καλά, ότι ο Ζαχαρίου στον Μιστρά, είχε αφαιρέσει πολλές συμπληρώσεις του Κόντογλου...»⁸⁷⁶.

Από το 1977 έως το 1981, προσκεκλημένος από τον Μανόλη Ανδρόνικου, ο Ζαχαρίου ανέλαβε μαζί με το συνεργείο του τη συντήρηση των τοιχογραφιών του μακεδονικού τάφου της Περσεφόνης στη Βεργίνα. Ο Ζαχαρίου είχε πει για αυτή τη συνεργασία: «...Με τον Ανδρόνικο και τη δουλειά του στη Βεργίνα η συντήρηση αναπτύσσεται και καταξιώνεται...», ενώ ο Ανδρόνικος γράφει για τον Ζαχαρίου: «Ζωγράφος από τους πιο καλούς, είχε

⁸⁷² «*Τα παιδιά του*», όπως αποκαλούσε το συνεργείο του ο Φώτης Ζαχαρίου, ήταν οι Γιώργος Κωνσταντινίδης, Γιάννης Θωμάς, Γιώργος Πορτάλιος, Σωτήρης Κουταβούλης, Διονύσης Καπιζιώνης, Πέτρος Σγούρος, Λευτέρης Κότσινος (Παυλόπουλος, Δ., ο.π., χωρίς αναφορά σελίδας).

⁸⁷³ Κόλλια, Η., «Τοιχογραφίες», στο: *Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου*, 1988, 366, σημ. 10.

⁸⁷⁴ Παυλόπουλος, Δ., ο.π., χωρίς αναφορά σελίδας.

⁸⁷⁵ Παυλόπουλος, Δ., ο.π., χωρίς αναφορά σελίδας.

⁸⁷⁶ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Ν. Ζία (2014).

παραμελήσει για χρόνια πολλά την τέχνη του για να αφοσιωθεί στη συντήρηση των μοναδικών καλλιτεχνικών θησαυρών που μας κληροδότησαν οι γόνιμοι αιώνες της αρχαιότητας, της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής εποχής»⁸⁷⁷. Η προσφορά του Ζαχαρίου στη Βεργίνα ήταν και η τελευταία εργασία του στο πεδίο της συντήρησης για λογαριασμό της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Μετά τη συνταξιοδότησή του ασχολήθηκε περισσότερο με τη ζωγραφική.

3.4.3. Ιωάννης (Γιάννης) Κολέφας (1927-1986): Η επιστημονική προσέγγιση στη συντήρηση των ψηφιδωτών

Εικόνα 95. Ο Γιάννης Κολέφας (1927-1986). Πηγή: <http://romiazirou.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Εικόνα 96. Γιάννης Κολέφας επί τω έργω. Πηγή: <http://ieraodo.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Ο Γιάννης Κολέφας συντηρητής εξειδικευμένος στη συντήρηση ψηφιδωτού, εργάστηκε για πολλά χρόνια ως υπεύθυνος στα συνεργεία συντήρησης, που είχαν οργανωθεί από την κεντρική υπηρεσία⁸⁷⁸. Ο Κολέφας είχε γεννηθεί το 1927 στο Σταυροσκιάδι Πωγωνίου στην Ήπειρο. Το 1955 αποφοίτησε από τη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας έχοντας παρακολουθήσει το εργαστήριο ζωγραφικής του Γιάννη Μόραλη και την ίδια χρονιά, με υποτροφία της Ιταλικής Κυβέρνησης, ξεκίνησε μεταπτυχιακές σπουδές στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Φλωρεντίας (Accademia di Belle Arti, Firenze). Το 1961, με υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, ολοκληρώνει τις σπουδές του στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Ραβέννας (Accademia di Belle Arti, Ravenna) στη ζωγραφική και στην τεχνική κατασκευής και συντήρησης ψηφιδωτών. Το 1963, με υποτροφία της ιταλικής κυβέρνησης,

⁸⁷⁷ Ανδρόνικος, Μ., *Το χρονικό της Βεργίνας*, Αθήνα 1997, 90.

⁸⁷⁸ «Η συντήρηση στην Ελλάδα. Ιστορία και εξέλιξη», στο: Κωνστάντιος, Δ., (επιμ.), *Μικρά Μουσειολογικά 3*, Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2008, 62.

ολοκληρώνει τις σπουδές του στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Φλωρεντίας, στη ζωγραφική και στην τεχνική κατασκευής και συντήρησης ψηφιδωτών⁸⁷⁹.

Από το 1964 έως το 1973 εργάστηκε στο Κεντρικό Εργαστήριο Συντήρησης στο ΒΧΜ διδάσκοντας ταυτόχρονα τη συντήρηση του ψηφιδωτού στη σχολή εκπαίδευσης συντηρητών του μουσείου, ενώ, στα πλαίσια της συγκρότησης συνεργείων συντήρησης με πανελλαδική δράση, δημιουργεί συνεργεία και για είκοσι και πλέον χρόνια ταξιδεύει, επιβλέπει και καθοδηγεί, συντηρώντας ψηφιδωτά, σε όλη την Ελλάδα και στα Ιεροσόλυμα, εφαρμόζοντας σύγχρονες μεθόδους συντήρησης και αποκατάστασης των έργων⁸⁸⁰.

Το 1969 πραγματοποιεί επεμβάσεις συντήρησης στα ψηφιδωτά της Μονής του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα. Μεταξύ 1978-1983, μετά τους σεισμούς στη Θεσσαλονίκη, του ανατίθεται η εποπτεία των έργων συντήρησης και αποκατάστασης ψηφιδωτών στα βυζαντινά μνημεία της πόλης. Το 1981, γίνεται μέλος της επιτροπής για την αποκατάσταση των ψηφιδωτών στην Ιερά Μονή Δαφνίου Αττικής και, την ίδια χρονιά, συμμετέχει στην ελληνική αποστολή στην Κρακοβία της Πολωνίας, στο πλαίσιο των ανταλλαγών μορφωτικών σχέσεων της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών και της Σχολής Καλών Τεχνών της Κρακοβίας. Τέλος, το 1984, αναγορεύεται Επίκουρος Καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών.

Στο πεδίο της συντήρησης ο Κολέφας είναι ο πρώτος επιστημονικά καταρτισμένος συντηρητής ψηφιδωτού στη χώρα⁸⁸¹ και το έργο του σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας εποχής στην σχεδόν άγνωστη και εμπειρική, μέχρι τότε, συντήρηση των ψηφιδωτών έργων, με τεκμηρίωση των επεμβάσεων και λεπτομερή καταγραφή μεθόδων και υλικών, όχι μόνο συντήρησης αλλά και των αρχικών κατασκευαστικών του έργου. Ο Κολέφας θεωρούσε τη γνώση αυτή απαραίτητη, ώστε ο συντηρητής να μπορέσει να είναι σε θέση να εκτιμήσει την ιστορική και καλλιτεχνική αξία του έργου και να αξιολογήσει την κατάσταση διατήρησής του, με απώτερο σκοπό να μπορέσει να σχεδιάσει ένα αποτελεσματικό πρόγραμμα συντήρησης. Ο Κολέφας, όπως και οι σύγχρονοί του συντηρητές με αντίστοιχη ακαδημαϊκή κατάρτιση, επέμεινε σε μια προσπάθεια καθιέρωσης υλικών συμβατών και αναστρέψιμων. Στις φορητές κατασκευές ψηφιδωτών αντικατέστησε τις σιδερένιες ενισχύσεις με αλουμινένια πλαίσια και αντικατέστησε τα τσιμεντοκονιάματα, που έως τότε χρησιμοποιούνταν για τη συντήρηση ψηφιδωτών, με κονιάματα, τα κύρια συστατικά των οποίων ήταν ο ασβέστης και η θηραϊκή γη. Το 1966 ο Κολέφας πραγματοποιεί για πρώτη φορά στην Ελλάδα, στον αύλειο χώρο του ΒΧΜ, αποκόλληση ψηφιδωτού δαπέδου του 5ου αι. μ.Χ. με τη μέθοδο του κυλίνδρου (ρολού). Την ίδια χρονιά ξεκινά σε ανασκαφή στην πόλη της Ρόδου ένα εγχείρημα απόσπασης και συντήρησης τριών βοτσαλωτών δαπέδων, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1977. Κάθε βοτσαλωτή παράσταση, έκτασης περίπου 12 τ.μ., αποσπάστηκε με την πρωτοποριακή τότε μέθοδο του 'σάντουιτς', κατά την οποία τα ψηφιδωτά δάπεδα τοποθετούνταν ανάμεσα σε ξύλινα καδρόνια και νοβοπάν. Τα έργα μεταφέρθηκαν ακέραια στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου για να υποβληθούν σε εργασίες συντήρησης και τοποθετήθηκαν σε μεταλλικά ανοξείδωτα τελάρα, για να μετατραπούν σε φορητά έργα τέχνης⁸⁸².

Ο Κολέφας έδινε ιδιαίτερο βάρος στην τήρηση όλων των προκαταρκτικών εργασιών συντήρησης και στην τεκμηρίωση της παθολογίας των έργων, μέσω σχεδιαστικών

879 <https://www.kolefamosaics.com> τελευταία πρόσβαση 29/08/2018.

880 <https://www.kolefamosaics.com> τελευταία πρόσβαση 29/08/2018.

881 «Η συντήρηση στην Ελλάδα. Ιστορία και εξέλιξη», ο.π., 23.

882 <https://www.kolefamosaics.com> τελευταία πρόσβαση 29/08/2018.

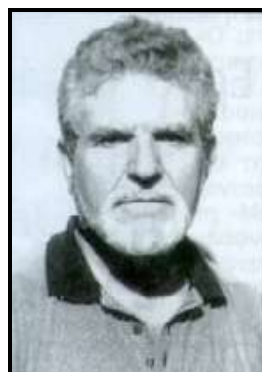
αποτυπώσεων και φωτογραφίσεων. Σε επίπεδο προετοιμασίας φρόντιζε να διαμορφώνει ένα περιβάλλον, το οποίο θα διευκόλυνε το έργο της συντήρησης και θα διασφάλιζε την ακεραιότητα του έργου τέχνης και μετά το πέρας των επεμβάσεων συντήρησης. Σε αυτό το πνεύμα ο Κολέφας προέβαινε στη λήψη μέτρων προληπτικής συντήρησης, μέσω της δημιουργίας κατάλληλων και σταθερών περιβαλλοντικών συνθηκών και μικροκλίματος και σε συστηματικό έλεγχο μέσω συνεχών περιβαλλοντικών μετρήσεων.

Ο Γιάννης Κολέφας έφυγε από τη ζωή τον Μάιο του 1986, αφήνοντας πίσω του έργο στη συντήρηση, στη διδασκαλία της συντήρησης, αλλά και σχετικό δημοσιευμένο έργο⁸⁸³

3.4.4. Αντώνης Γκλίνος (1936-1998): Ο πρωτοπόρος συντηρητής χαρτιού

Εικόνα 97. Αντώνης Γκλίνος (1936-1998). Πηγή: www.rizospastis.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Εικόνα 98. Ο Αντώνης Γκλίνος σε προχωρημένη ηλικία. Πηγή: <http://arcadia.ceid.upatras.gr> τελευταία πρόσβαση 12/02/2019

Ο Αντώνης Γκλίνος υπήρξε πρωτοπόρος της συντήρησης χαρτιού στη χώρα μας, ένα υλικό παραμελημένο όσον αφορά στη συντήρησή του στην Ελλάδα έως τότε. Ο Γκλίνος είχε γεννηθεί στην Τρίπολη το 1936 και το 1958 αποφοίτησε από την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας, όπου σπούδασε ζωγραφική. Στη συνέχεια μετέβη στη Ρώμη, όπου σπούδασε, από το 1964 έως το 1967, στο Ινστιτούτο Παθολογίας του Βιβλίου. Παράλληλα, παρακολούθησε μαθήματα Νωπογραφίας στη Δημοτική Σχολή του San Giacomo και συντήρησης τοιχογραφιών και φορητών εικόνων στο Κεντρικό Ινστιτούτο Συντήρησης της

⁸⁸³ Κολέφας, Γ., *Μελέτη πάνω σε ένα ψηφιδωτό δάπεδο: Το ψηφιδωτό με βότσαλο Βελλερεφόντης*, Αθήνα, εκδ. Καλαφάτης, .Ν., 1979.

Το κυνήγι του λιονταριού (Το χρονικό της αποκατάστασης του ψηφιδωτού), (1982), *Η Τεχνική του ψηφιδωτού*, (1983), *Αποκατάσταση των ψηφιδωτών*, (1985), <https://www.kolefamosaics.com> τελευταία πρόσβαση 29/08/2018.

Ρώμης. Πραγματοποίησε μορφωτικά ταξίδια στην Ισπανία, στη Γαλλία, στο Βέλγιο και την Ολλανδία. Μεταξύ 1970-1971 εργάστηκε στο Παρίσι, όπου ενημερώθηκε σχετικά με τις σύγχρονες καλλιτεχνικές τάσεις⁸⁸⁴. Το 1979 διορίστηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού ως ζωγράφος-συντηρητής, με ειδικότητα στην παθολογία του χαρτιού και, το 1984, το υπουργείο τον στέλνει στη Γερμανία για περαιτέρω εκπαίδευση στη συντήρηση του βιβλίου και του χαρτιού. Το 1988 έγινε επίκουρος καθηγητής στο ΤΕΙ Αθηνών, στη Σχολή Συντήρησης και Αποκατάστασης έργων Τέχνης και, το 1995, εκλέχθηκε καθηγητής⁸⁸⁵.

Κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του πορείας στο πεδίο της συντήρησης, ο Γκλίνος είχε οργανώσει δεκάδες εργαστήρια συντήρησης χειρόγραφων, όπως στην Ιερά Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στα Κρατικά Αρχεία Αθηνών και Κέρκυρας και στις Μονές του Αγίου Όρους και της Βόρειας Ελλάδας. Επίσης, εργάστηκε στη συντήρηση και αποκατάσταση βιβλίων και αρχείων, όπως του αρχείου Βλαχογιάννη της Ακαδημίας Αθηνών, της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και των αρχείων του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος⁸⁸⁶. Ειδικά, όσον αφορά στο έργο του στο αρχείο του Κ.Κ.Ε, ο Γκλίνος το επιτέλεσε, όταν το 1994, μετά τις καταστροφικές πλημμύρες, κινδύνευσε αυτό να καταστραφεί. Ο Γκλίνος είχε ήδη ανάλογη εμπειρία, αφού είχε πάρει μέρος, ως σπουδαστής στο Ινστιτούτο Παθολογίας Βιβλίου της Ρώμης, στη διάσωση των αρχείων της Φλωρεντίας μετά την πλημμύρα του ποταμού Άρνου⁸⁸⁷. Ειδικά στη Μονή Σινά και στο Άγιο Όρος εργάστηκε επί σειρά ετών επικεντρώνοντας τις προσπάθειές του στη συντήρηση βιβλίων και εγγράφων, που φυλάσσονταν στις βιβλιοθήκες των μονών. Παράλληλα, οργάνωσε και στελέχωσε το εργαστήριο συντήρησης χαρτιού στη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και ανέλαβε την εποπτεία, αλλά και την εκτέλεση εργασιών, σε όλη την Ελλάδα⁸⁸⁸.

Ο Γκλίνος υπήρξε δραστήριος και στην τέχνη της ζωγραφικής. Ζωγραφικά έργα του παρουσίασε σε εννέα ατομικές και σε περισσότερες από 50 ομαδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Έφυγε από τη ζωή στις 11 Μαρτίου 1998⁸⁸⁹.

---

⁸⁸⁴ ΜΑΪΣΤΟΡΕΣ-ΦΩΤΗΣ ΖΑΧΑΡΙΟΥ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΚΛΙΝΟΣ. Διάλογος με τη μνήμη Μια σημαντική έκθεση για δύο πρωτοπόρους καλλιτέχνες και συντηρητές της πολιτιστικής κληρονομιάς μας εγκαινιάζει το Βυζαντινό Μουσείο, Τραγγανίδας, Γ., *Ριζοσπάστης*, Ένθετη έκδοση 7 ημέρες μαζί, 26/2/2006, [online] <https://www.rizospastis.gr>, τελευταία πρόσβαση 29/08/2018.

⁸⁸⁵ <https://www.gtp.gr> τελευταία πρόσβαση 29/08/2018.

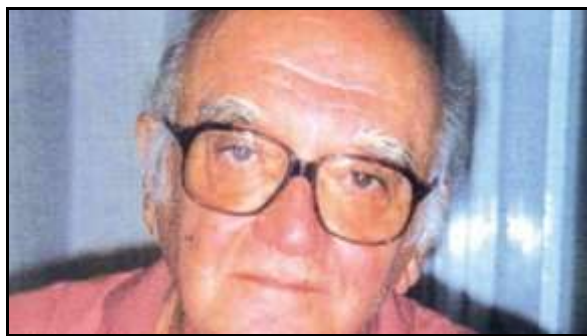
⁸⁸⁶ <https://www.gtp.gr> τελευταία πρόσβαση 29/8/2018.

⁸⁸⁷ ΜΑΪΣΤΟΡΕΣ-ΦΩΤΗΣ ΖΑΧΑΡΙΟΥ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΚΛΙΝΟΣ. Διάλογος με τη μνήμη Μια σημαντική έκθεση για δύο πρωτοπόρους καλλιτέχνες και συντηρητές της πολιτιστικής κληρονομιάς μας εγκαινιάζει το Βυζαντινό Μουσείο, Τραγγανίδας, Γ., *Ριζοσπάστης*, Ένθετη έκδοση 7 ημέρες μαζί, 26/2/2006 (<https://www.rizospastis.gr>, τελευταία πρόσβαση 29/8/2018).

⁸⁸⁸ Δελτίο τύπου περιοδικής έκθεσης στο Βυζαντινό Μουσείο με τίτλο ΜΑΪΣΤΟΡΕΣ Φώτης Ζαχαρίου (1909-2001) Αντώνης Γκλίνος (1936-1998), 27/02/2006.

⁸⁸⁹ <https://www.gtp.gr> τελευταία πρόσβαση 29/08/2018.

3.4.5. Αναστάσιος (Τάσος) Μαργαριτώφ (1922-2014): Με άδεια ασκήσεως Αρ. 1

Εικόνα 99. Ο Τάσος Μαργαριτώφ (1925-2014). Πηγή: <http://www.enikos.gr> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Εικόνα 100. Ο Τάσος Μαργαριτώφ επί τω έργω. Πηγή: <http://www.byzantinemuseum.gr> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Ο Τάσος Μαργαριτώφ, ο πρώτος πτυχιούχος Έλληνας συντηρητής, προερχόταν από πρώην εύπορη οικογένεια της Ραιδεστού, στην Ανατολική Θράκη⁸⁹⁰. Είχε γεννηθεί στην Αθήνα το 1925, όπου είχαν εγκατασταθεί οι γονείς του το 1922, όταν, αφήνοντας πίσω τους τη Ραιδεστό έγιναν πρόσφυγες. Ο πατέρας του, που είχε χάσει όλη του την περιουσία, στην Αθήνα εργάστηκε ως λογιστής⁸⁹¹.

Ο Μαργαριτώφ προσπάθησε να σπουδάσει στο Πολυτεχνείο, αλλά δεν τα κατάφερε λόγω των έντονων και ακραίων πολιτικών συνθηκών⁸⁹². Τελικά, με την προτροπή μιας οικογενειακής φίλης από την Κωνσταντινούπολη, η οποία παρατήρησε την έφεσή του στη ζωγραφική και τον παρότρυνε να επισκεφθεί τη Γένοβα, για να δει από κοντά τα έργα τέχνης της πόλης, μετέβη στην Ιταλία, όπου τελικά υλοποίησε το όνειρό του. Εισήχθη στη Σχολή

⁸⁹⁰ Η οικογένεια έχασε όλη την περιουσία της πριν εγκατασταθεί στην Ελλάδα (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ 2014).

⁸⁹¹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁸⁹² Εξαιτίας της δράσης του στην αντίσταση χαρακτηρίστηκε αντιστασιακός και δεν του επιτράπη ποτέ να φοιτήσει στο Πολυτεχνείο, κάτι που έμαθε πολύ αργότερα, όταν κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας, τυχαία βρήκε στο απόρρητο αρχείο (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ 2014).

Καλών Τεχνών στη Ρώμη, όπου βρέθηκε αρχικά και τελικά έμεινε χωρίς να το έχει προγραμματίσει⁸⁹³, δουλεύοντας παράλληλα⁸⁹⁴.

Το ενδιαφέρον του για τη συντήρηση δεν καλλιεργήθηκε, όπως ίσως θα ήταν αναμενόμενο, στη Σχολή Καλών Τεχνών, αλλά ήταν αποτέλεσμα ενός ατυχήματος που συνέβη σε φιλικό του σπίτι ή ίσως τελικά του πεπρωμένου του⁸⁹⁵. Το τυχαίο αυτό γεγονός τον οδήγησε το 1956 στην παρακολούθηση μαθημάτων στο Istituto Centrale del Restauro, παράλληλα με τις σπουδές του στη Σχολή Καλών Τεχνών, δίπλα στον μεγάλο Ιταλό θεωρητικό της συντήρησης, Cesare Brandi.

Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, ήταν επισήμως ο πρώτος Έλληνας συντηρητής με πανεπιστημιακό τίτλο σπουδών στον τομέα της συντήρησης έργων τέχνης. Όμως, η κατάσταση που αντιμετώπισε ο Τάσος Μαργαριτώφ κατά την επιστροφή του δεν ήταν εκείνη που περίμενε και σίγουρα τα πράγματα δε διευκολύνονταν από το πολιτικό κλίμα της περιόδου. Οι πρώτες προσπάθειές του να προσεγγίσει κάποιους από τους ανθρώπους, που εκείνη την περίοδο κινούσαν τα νήματα στον τομέα της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως ήταν ο Ευστάθιος Στίκας, Διευθυντής της ΥΠΑΝ και ο αρχαιολόγος και καθηγητής Πανεπιστημίου Ανδρέας Ξυγγόπουλος (1891-1979), αποδείχθηκαν ατελέσφορες. Ακόμα και οι φίλοι του ήταν αρνητικοί στην αποδοχή της πιθανότητας να εργαστεί ως συντηρητής⁸⁹⁶.

Εκτός από πολέμιους, ο Μαργαριτώφ είχε και υποστηρικτές στα πρώτα του βήματα ως επαγγελματία. Ο καθηγητής του, Cesare Brandi με τις συστατικές του επιστολές τον στήριξε, έστω και από μακριά όπως και ο Διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Doro Levi (1898-1991), που τον προειδοποίησε και τον συμβούλεψε σχετικά με τις επαφές που έπρεπε να κάνει αλλά και το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε⁸⁹⁷. Τελικά κατέληξε στο Βυζαντινό Μουσείο, όπου με τον Μανόλη Χατζηδάκη αποφάσισαν ότι η συντήρηση χρειαζόταν χέρια. Εκεί, μαζί με τον Μπαλτογιάννη και τον Κολέφα, που ήρθαν αργότερα, έκαναν μια πρώτη απόπειρα καταγραφής των μνημείων.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, οι Μαργαριτώφ, Μπαλτογιάννης και Ζαχαρίου συγκρότησαν τα πρώτα συνεργεία συντήρησης με έδρα το ΒΧΜ, με σκοπό να πραγματοποιούν εξορμήσεις σε όλη την Ελλάδα, συντηρώντας τα μνημεία της. Στην πραγματικότητα, τα συνεργεία αυτά αποτέλεσαν μια πρόωγη Διεύθυνση Συντήρησης και την πρώτη άτυπη σχολή συντήρησης στη χώρα μας. Στα συνεργεία ο Μαργαριτώφ δίδαξε τους στόχους των επεμβάσεων, τα κατάλληλα υλικά και τις μεθόδους αντιμετώπισης των προβλημάτων, τα κριτήρια επιλογής τους, την τεκμηρίωση και τις θεωρητικές αρχές των επεμβάσεων συντήρησης.

Ειδικά στο ζήτημα της μεταλαμπάδευσης της δεοντολογίας και των αξιών της επιστήμης της συντήρησης έδωσε μεγάλη βαρύτητα, στοχεύοντας στη διαμόρφωση συνείδησης στους νέους συντηρητές σχετικά με τις επεμβάσεις⁸⁹⁸. Στόχος του ήταν να εφοδιάσει καταλλήλως τους νέους συντηρητές, ώστε να δημιουργήσουν το κατάλληλο σκεπτικό και να έχουν μια κριτική

⁸⁹³ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁸⁹⁴ Εργαζόταν αρχικά σαν πωλητής και μετά σε διαφημίσεις σε περίπτερα κινηματογράφου. Επίσης, είχε κάποια έσοδα από την Ελλάδα και τα τουριστικά μαντήλια. (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ 2014).

⁸⁹⁵ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης του Τάσου Μαργαριτώφ (2014).

⁸⁹⁶ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁸⁹⁷ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁸⁹⁸ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Θ. Παπαγεωργίου (2014).

ματιά και την πρωτοβουλία λήψης αποφάσεων σε ζητήματα, που ακόμα και στις μέρες μας είναι πηγές διλημάτων, αποφεύγοντας τις ‘συνταγές’⁸⁹⁹.

Όσον αφορά στα υλικά που εισήγαγε ο Μαργαριτώφ στις επεμβάσεις συντήρησης, υπήρχε μια σαφής προτίμηση στα σύγχρονα υλικά και στις σύγχρονες τεχνολογίες, χωρίς όμως να είναι αφοριστικός: «...*Προτιμούσαμε τα καινούρια υλικά που κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή (ακρυλικά κλπ.). Όσο για τα παλιά υλικά, τη γόμα-λάκα για παράδειγμα, παρατηρούσαμε την αντίδρασή τους με τα αρχαία και τον τρόπο με τον οποίο είχαν γεράσει. Τα καταργούσαμε σιγά σιγά, αλλά χωρίς να τα απορρίπτουμε εντελώς, γιατί αποκτήσαμε μέσα από την πείρα, την κρίση που μας επέτρεπε να τα χρησιμοποιούμε μόνον εκεί που ήταν πραγματικά ανάγκη*»⁹⁰⁰.

Η εισήγηση από τον Μαργαριτώφ νέων και άγνωστων τεχνολογιών στην Ελλάδα της περιόδου, έγινε εν τέλει αποδεκτή, αλλά αρχικά αντιμετωπίστηκε με καχυποψία, χωρίς όμως να ασκηθεί κάποια συγκεκριμένη αρνητική κριτική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συνεργασία του Μαργαριτώφ με τον Μαρινάτο στην ανασκαφή του Προϊστορικού οικισμού του Ακρωτηρίου στη Σαντορίνη. Ο αδάμαστος όγκος και η σημαντικότητα των μνημείων που αποκαλύφθηκαν, ήταν παράγοντες που επέβαλλαν νέες ανάγκες και έστρεψαν το ενδιαφέρον και το βάρος της αρχαιολογικής έρευνας στη συντήρηση⁹⁰¹. Όλα αυτά έκαναν την παρουσία του Μαργαριτώφ στην Ελλάδα τη δεδομένη χρονική στιγμή μια ευτυχή συγκυρία, κατά την οποία ο ίδιος εφήρμοσε χωρίς δεύτερη σκέψη τα καινοτόμα για την Ελληνική πραγματικότητα υλικά, που όμως ο ίδιος γνώριζε καλά⁹⁰².

Η ανασκαφή, που ξεκίνησε το 1967, αρχικά πραγματοποιείτο αποκλειστικά από εργάτες εμπειροτέχνες, με εξαίρεση τον Μαργαριτώφ που βρισκόταν εκεί από την αρχή. Το υλικό, που έφερε στο φως η αιφνιδιαστική αυτή ανακάλυψη, επέβαλε την αναγκαιότητα της συντήρησής του, προκειμένου αυτό να καταστεί αναγνώσιμο και να προστατευθεί. Ο τεράστιος όγκος που συμπεριλάμβανε σπαράγματα τοιχογραφιών, όστρακα κεραμικών αγγείων και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, έκανε πραγματικά αισθητή την έλλειψη εξειδικευμένου και καταλλήλως εκπαιδευμένου προσωπικού. Προκειμένου να ελέγξει την πορεία και την αποτελεσματικότητα των επεμβάσεων συντήρησης στη Σαντορίνη, ο Μαργαριτώφ καθιέρωσε για πρώτη φορά τον κανόνα να συντηρούνται οι τοιχογραφίες αποκλειστικά και μόνον από τους συντηρητές⁹⁰³ και όχι από τους τεχνίτες, με ρίσκο φυσικά να έρθει σε κόντρα με τον αυταρχικό Μαρινάτο, ο οποίος όμως τελικά τον εμπιστεύτηκε⁹⁰⁴.

⁸⁹⁹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Θ. Παπαγεωργίου (2014) και Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁹⁰⁰ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Θ. Παπαγεωργίου (2014).

⁹⁰¹ Λαμπρινουδάκης, Β., «Η διαμόρφωση και η ωρίμανση της έννοιας της διαχείρισης μνημείων στην Ελλάδα κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια», στο: Μπούρας, Χ., Τουρνικιώτης Π., (επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, Ίδρυμα Πειραιώς, 2010, 275.

⁹⁰² Μύριλλα, Δ., «Αρχαιολογικό Μουσείο Σαντορίνης. Μια μικρογραφία της Θήρας», *Ριζοσπάστης, Ένθετη Έκδοση Επτά ημέρες μαζί*, (9/4/2006), 6. Τα νέα υλικά που μόλις είχαν κάνει την εμφάνισή τους και τη χρήση των οποίων ο Μαργαριτώφ είχε διδάξει στους νέους συντηρητές, ήταν το Primal, το Paraloid, η Vinavyl κλπ. και ποικιλία διαλυτών όπως το τολουόλιο (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Θάλειας Παπαγεωργίου 2014).

⁹⁰³ Αρχικά δούλευαν οι συντηρητές που είχε εκπαιδεύσει ο ίδιος στα συνεργεία που είχε σχηματίσει και αργότερα, οι σπουδαστές της σχολής του ΚΕΣ.

⁹⁰⁴ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

Εικόνα 101. Οι Σταύρος Παπαγεωργίου (αριστερά), Τάσος Μαργαριτόφ και Θάλεια Παπαγεωργίου μετά την ολοκλήρωση της ανασύνθεσης των τοιχογραφιών από το Ακρότηρι της Θήρας στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου

Η θεσμοθέτηση της συντήρησης στην Ελλάδα, η εκπαίδευση των νέων συντηρητών και η ενίσχυσή της σε διοικητικό επίπεδο, ήταν θέματα που απασχόλησαν εξ αρχής τον Μαργαριτόφ, όπως φάνηκε και από την ενεργό ανάμιξή του στις πρώτες σχολές συντήρησης. Η ίδρυση του ΚΣΑ αποτέλεσε για εκείνον μια ευκαιρία να οργανωθεί η συντήρηση και προσπάθησε να αδράξει αυτήν την ευκαιρία. Το σκεπτικό του είχε ως πυρήνα, και ταυτόχρονα ως στόχο, τη δημιουργία μιας συνέχειας στο έργο των συντηρητών, κάτι που ο ίδιος θεωρούσε ότι συνδεόταν άμεσα με την ενίσχυση του κλάδου. Οραματίστηκε και ξεκίνησε τη δημιουργία ενός αρχείου, που θα συμπεριλάμβανε όλα τα μνημεία που είχαν συντηρηθεί, μια δραστηριότητα που προϋπέθετε διεπιστημονική συνεργασία. Δυστυχώς η κίνηση αυτή απέτυχε, λόγω απουσίας της απαιτούμενης συνεργασίας, κάτι που, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν έχει καταστεί δυνατό έως τις μέρες μας. Η πεποίθησή του ήταν ότι η έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των διαφορετικών γενεών συντηρητών, που σφράγισε την Ελληνική πραγματικότητα, αποτέλεσε πηγή πληθώρας προβλημάτων με πολλές προεκτάσεις, που εγκυμονούσαν κινδύνους για τα μνημεία, για τη φερεγγυότητα των επαγγελματιών και για το κύρος του κλάδου⁹⁰⁵.

Κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης επαγγελματικής του σταδιοδρομίας ως μάχιμος συντηρητής στην Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, ο Τάσος Μαργαριτόφ εργάστηκε σε πολλά διαφορετικά περιβάλλοντα, από προϊστορικούς οικισμούς και βυζαντινά εκκλησάκια, μέχρι νεοκλασικά αρχιτεκτονικά μνημεία. Η συνεργασία του με τον κυρίαρχο επαγγελματικό κλάδο της εποχής, εκείνο των αρχαιολόγων, υπήρξε γόνιμη, αλλά όχι πάντοτε εύκολη, καθώς πολλές φορές εισέπραττε απαξιωτική συμπεριφορά από τους σύγχρονους τους αρχαιολόγους. Όταν, για παράδειγμα, προέκυπτε ένα καίριο θέμα συντήρησης, πολλές φορές επέλεγαν να το επιλύσουν συζητώντας αποκλειστικά με συντηρητές από το εξωτερικό, χωρίς δεύτερη σκέψη⁹⁰⁶.

⁹⁰⁵ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτόφ (2014).

⁹⁰⁶ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτόφ (2014).

Ταξίδεψε στον κόσμο με κίνητρο τη συντήρηση και τα μνημεία της ανθρωπότητας⁹⁰⁷. Όπου και αν πήγε, είχε το θάρρος της άποψης και του λόγου του, απόρροια της γνώσης και της εμπειρίας του. Με απόλυτη διαύγεια και χωρίς να διακατέχεται από κανένα δουλοπρεπές συναίσθημα σχετικά με το αλάνθαστο των επεμβάσεων συντήρησης των ξένων συντηρητών και ιδρυμάτων, φαινόμενο σύνηθες και διαχρονικό για τη χώρα μας, ο Μαργαριτώφ αξιολόγησε και εξέφερε την άποψή του για τις τεχνικές και τις προσεγγίσεις συντήρησης, που είχαν υιοθετηθεί από τους συναδέλφους του σε μουσεία της Ευρώπης⁹⁰⁸.

Την επιστημονικά τεκμηριωμένη γνώμη του εξέφρασε δημοσίως, εν είδει διαμαρτυρίας, επιδιώκοντας τη βελτίωση στην προσέγγιση συντήρησης των ιστάμενων και μάλιστα νεότερων αρχιτεκτονικών μνημείων της χώρας, τα οποία στα τέλη της δεκαετίας του '50 η πλειοψηφία των ιθυνόντων υποτιμούσε. Σε άρθρο του στην Εφημερίδα *Ελευθερία*, το 1959, κατέκρινε τις ακατάλληλες μεθόδους μηχανικού καθαρισμού, που εφαρμόζονταν στο κτήριο της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, οι οποίες, κατέστρεφαν ανεπανόρθωτα την πάτινα της επιδερμίδας των ιστορικών επιφανειών. Την κριτική του βάσισε στην ανάπτυξη των αξιών των μνημείων (ιστορική, καλλιτεχνική, αισθητική, ηλικίας κλπ.) και την πρόσληψη των επεμβάσεων από το ευρύ κοινό, και, αναφέρθηκε σε θεμελιώδεις αρχές της επιστήμης της συντήρησης (όπως, η διατήρηση της πάτινας), παραλληλίζοντας την επέμβαση με άλλες σύγχρονές της και προτείνοντας εναλλακτικές λύσεις⁹⁰⁹.

Ως ένας άνθρωπος, που εργάστηκε κατά το πλείστον της ζωής του για την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, και έζησε σε καθημερινή τριβή με τα μνημεία και τους ανθρώπους σε περιόδους αναταραχών και αλλαγών για τη χώρα, είχε διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη άποψη σχετικά με τη λειτουργικότητα της υπηρεσίας και την αποδοτικότητα των θεσμικών μεταβολών που κατά καιρούς επιβλήθηκαν. Ειδικότερα, όσον αφορά στο κύριο θεσμικό όργανο της συντήρησης, τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων⁹¹⁰ ο Τάσος Μαργαριτώφ εκφράστηκε με επιφυλακτικότητα, θέτοντας ένα ερωτηματικό για την αποτελεσματικότητά της, εξαιτίας του περίπλοκου σχήματος που είχε λάβει⁹¹¹. Η πιο ανησυχητική επίπτωση του τρωτού θεσμικού πλαισίου για τη συντήρηση στην Ελλάδα υπήρξε, για εκείνον, το γεγονός ότι οι συντηρητές δεν είχαν τη δυνατότητα επικοινωνίας και κατά συνέπεια, ανήκαν σε έναν ευάλωτο επαγγελματικό κλάδο⁹¹².

Το θέμα της εκπαίδευσης των συντηρητών στην Ελλάδα δεν σταμάτησε ποτέ να απασχολεί τον Μαργαριτώφ. Θεωρούσε τον τρόπο και το επίπεδο της εκπαίδευσης, παράγοντες καθοριστικούς για τη διαμόρφωση ενός καλού συντηρητή. Οι δυνατότητες που πρόσφερε η Ελλάδα στον τομέα αυτό ήταν, κατά τη γνώμη του, μεγάλες, απλώς και μόνον επειδή διέθετε το πρωτότυπο υλικό, γεγονός που της έδινε πλεονεκτική θέση απέναντι σε άλλες χώρες, που υπολείπονταν στον τομέα αυτό. Υποστήριζε ότι η επιστήμη της συντήρησης όφειλε να διδάσκεται σε Πανεπιστημιακό περιβάλλον, κάτι που στην Ελλάδα δεν πραγματοποιήθηκε.

⁹⁰⁷ Εργάστηκε στο Σινά, επισκέφθηκε ως συντηρητής το Βρετανικό Μουσείο και το Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ 2014).

⁹⁰⁸ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁹⁰⁹ Μαργαριτώφ, Τ., «Δια της μεθόδου του καθαρισμού των, συνεχίζεται η καταστροφή των ιστορικών μνημείων. Απαράδεκτος εξωραϊσμός του κτηρίου της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Θα είναι ο τελευταίος βανδαλισμός;», *Ελευθερία*, 01/02/1959, 5.

⁹¹⁰ Σήμερα Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων (ΔΣΑΝΜ).

⁹¹¹ Αναφέρθηκε συγκεκριμένα στο μεγάλο αριθμό τμηματάρχων, εξαιτίας του οποίου ο φορέας είχε γίνει δυσκίνητος, αδυνατώντας να ανταπεξέλθει στις ανάγκες των μνημείων και του ολοένα αυξανόμενου αριθμού ανθρώπινου δυναμικού (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ 2014).

⁹¹² Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

Δεν υπήρξε σχεδιασμός για το πρόγραμμα εκπαίδευσης των συντηρητών και το ζήτημα προσεγγίστηκε με προχειρότητα⁹¹³.

Η επιπολαιότητα, με την οποία αντιμετωπίστηκε το θέμα της μεταλαμπάδευσης της γνώσης της συντήρησης στη χώρα μας, άφηνε άλυτα ζητήματα, θεμελιώδη για την επιστήμη και τον τρόπο με τον οποίο την επικοινωνούσαν οι συντηρητές, είτε ήταν δάσκαλοι, είτε μαθητές, είτε επαγγελματίες στο πεδίο, πόσο μάλλον όταν προσπαθούσαν να την επικοινωνήσουν με επαγγελματίες από άλλους κλάδους. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, έτσι όπως διαμορφώθηκε, καλλιέργησε μια λανθάνουσα «επιστημονικότητα», που είχε ως αποτέλεσμα, την ελλειπή επιστημονική κατάρτιση των αποφοίτων, και την αποστασιοποίησή τους από τη χειρωνακτική πλευρά της συντήρησης, την επαφή με τα έργα τέχνης και τη δουλειά στο πεδίο⁹¹⁴.

Ο Τάσος Μαργαριτώφ είναι ο σημαντικότερος Έλληνας συντηρητής, όχι γιατί ήταν ο πρώτος πτυχιούχος, αλλά γιατί αφιέρωσε τη ζωή και τη σκέψη του στην επιστήμη της συντήρησης και στη φροντίδα των μνημείων. Όντας πάντα κοντά στα μνημεία και τις ανάγκες τους, κατάφερε μέσα από προσωπικά επιτεύγματά να εξελίξει τη συντήρηση. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της συμβολής του αυτής, αποτελεί η πρώτη, σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως ο ίδιος ο Μαργαριτώφ διατεινόταν, επιτυχής απόπειρα διαχωρισμού στρωμάτων ζωγραφικής, χωρίς καμία απώλεια⁹¹⁵.

Μέσα από το σύστημα, στο οποίο είχε ενταχθεί από τη στιγμή που έφτασε στην Ελλάδα, με εφόδιο το δίπλωμα του συντηρητή απέκτησε εμπειρίες, που συνέβαλλαν στη δημιουργικότητά του και συνάντησε συνεργάτες και συνοδοιπόρους στο έργο του. Όμως, δεν έλειψαν από την επαγγελματική του ζωή και οι δυσάρεστες, εκπλήξεις μιας απρόβλεπτης και ανεξέλεγκτης πραγματικότητας, συχνά κατακλυσμένης από πολιτικές μικροπρέπειες, που οδήγησαν ακόμα και στην απομόνωσή του για ένα χρονικό διάστημα από το πεδίο της εφαρμοσμένης συντήρησης⁹¹⁶.

Το Ακρωτήρι της Σαντορίνης, η Βεργίνα, η Αγία Αικατερίνη στο Σινά, τα μνημεία της Μαγνησίας, όπου και έζησε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του, είναι μόνο μερικά από τα μέρη στα οποία έκανε συντήρηση, είτε ο ίδιος και το έργο του μνημονεύονται, είτε όχι: «...*Μόνον ο Μαρινάτος αναφέρεται στο όνομά μου. Φανταστείτε ότι ο Ανδρόνικος στη Βεργίνα, δε με αναφέρει καθόλου, γιατί είχε θυμώσει επειδή καθυστέρησα να του παραδώσω τα αποτελέσματα από κάποιες αναλύσεις που είχα κάνει. Το έχω παράπονο αυτό...*»⁹¹⁷.

Ο Μαργαριτώφ θεωρούσε, ότι οι άνθρωποι που συνέβαλλαν σε ένα έργο ή σε μια πορεία άξιζαν και έπρεπε να μνημονεύονται. Ειδικά για τη συντήρηση πίστευε πως, αν στο παρελθόν είχαν καταγραφεί οι άνθρωποι και το έργο τους, σήμερα θα είχαμε καλύτερη επαφή με την ιστορία του επαγγέλματός μας και με το παρόν του: «...*Το μεγαλύτερο παράπονό μου είναι που έφυγαν μεγάλες προσωπικότητες της συντήρησης, όπως για παράδειγμα ο Χατζηλιού, και κανείς δεν κατέγραψε την ιστορία τους. Άνθρωποι που προσέφεραν έργο χωρίς να ζητήσουν ανταλλάγματα. Ποιος το ξέρει; Ποιος το καταγράφει; Κανείς ως τώρα. Στην Ελλάδα η ιστορία της συντήρησης δεν έχει καταγραφεί πουθενά. Οι εργασίες δεν τεκμηριώνονταν ποτέ, τους*

⁹¹³ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁹¹⁴ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁹¹⁵ Την επέμβαση έκανε ο Μαργαριτώφ με τους συνεργάτες του, μεταξύ των οποίων και η συντηρήτρια Θάλεια Παπαγεωργίου, στην εικόνα των Τριών Ιεραρχών που χρονολογείται τον 14^ο αιώνα και που σήμερα εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Θ. Παπαγεωργίου 2014).

⁹¹⁶ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης του Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁹¹⁷ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης του Τ. Μαργαριτώφ (2014).

συντηρητές δεν τους ανέφερε ποτέ κανείς. Μέσα από τις ιστορίες θα καταγραφεί η ιστορία της συντήρησης στην Ελλάδα»⁹¹⁸.

3.4.6. Σταύρος Μπαλτογιάννης (1929-2019): Συντήρηση υπό το πρίσμα της τέχνης

Εικόνα 102. Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης στο εργαστήριό του στο Παγκράτι κατά τη διάρκεια της συνέντευξης στη γράφουσα τον Ιανουάριο του 2014. Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας

Εικόνα 103. Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης επί τω έργω. Πηγή: <https://vimeo.com> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

«...Το κύριο χαρακτηριστικό του Μπαλτογιάννη, ήταν ότι είχε έντονη την ευαισθησία του ζωγράφου...»⁹¹⁹.

Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης είχε γεννηθεί το 1929 στα Ιωάννινα και σπούδασε ζωγραφική στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, στο εργαστήρι του Γιάννη Μόραλη, από όπου αποφοίτησε το 1955. Το 1959 έλαβε υποτροφία από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), που του επέτρεψε να μεταβεί στη Ρώμη, για να συνεχίσει τις σπουδές στη συντήρηση των έργων τέχνης. Δεν είχε ονειρευτεί να γίνει συντηρητής έργων τέχνης, αλλά ένας σημαντικός ζωγράφος⁹²⁰.

⁹¹⁸ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης του Τ. Μαργαριτώφ (2014).

⁹¹⁹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης του Ν. Ζία (2014).

⁹²⁰ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

Δε σταμάτησε ποτέ να ζωγραφίζει⁹²¹, όμως η συντήρηση τον συνεπήρε και την εφήρμοσε από το 1963, ημερομηνία πρόσληψής του στην Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, μέχρι ακόμα και σήμερα⁹²². Όπως και ο Μαργαριτώφ, έτσι και ο Μπαλτογιάννης είχε την τύχη να μάθει τη συντήρηση σε μια σχολή εξαιρετικά υψηλού επιπέδου, που ήταν άλλωστε και η μοναδική την περίοδο αυτή. Η επιτυχία του στις εξετάσεις του ΙΚΥ όμως δεν ήταν αρκετή, για να γίνει ο Μπαλτογιάννης αποδεκτός στο ICR. Έπρεπε η εισαγωγή του εκεί να εγκριθεί και από το ίδιο το ίδρυμα και έτσι αξιολογήθηκε συμμετέχοντας σε νέο κύκλο εξετάσεων στο Istituto⁹²³.

Δάσκαλος και φίλος του υπήρξε μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της συντήρησης παγκοσμίως, ο Paolo Mora (1921-1998)⁹²⁴. Ο Mora ήταν για τον Σταύρο Μπαλτογιάννη ο άνθρωπος που συμβουλευόταν, όταν αντιμετώπιζε διλήμματα σχετικά με τη συντήρηση σε όλη τη διάρκεια της καριέρας του⁹²⁵.

Τις σπουδές του στο Ινστιτούτο παρέτεινε κατά ένα έτος για να ειδικευτεί περαιτέρω στην τεχνική της εγκαυστικής, μια τεχνική ζωγραφικής που του είχε κινήσει το ενδιαφέρον από πολύ νωρίς και την οποία δε σταμάτησε ποτέ να μελετά⁹²⁶. Στο πλαίσιο αυτό πραγματοποίησε έρευνα και πειράματα επάνω σε έργα εγκαυστικής τέχνης από το Σινά. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του εξασκήθηκε σε έργα συντήρησης, που αναλάμβανε το Istituto σε διάφορα μνημεία της Ιταλίας, όπως στην Οικία της Λίβιας (Casa di Livia) στον Παλατίνο λόφο στην Ρώμη και στον ναό του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης. Έτσι του δόθηκε η ευκαιρία, πριν ακόμα γίνει επαγγελματίας, να αποκτήσει εμπειρία σε βασικές τεχνικές συντήρησης, όπως στην αποτοίχιση και την επανατοποθέτηση τοιχογραφιών, στους επιφανειακούς καθαρισμούς και στις στερεώσεις ζωγραφικής και στρωμάτων προετοιμασίας in situ⁹²⁷.

Η ειδίκευση του Σταύρου Μπαλτογιάννη ήταν η συντήρηση των ζωγραφικών έργων τέχνης, αλλά η σφαιρική κατάρτιση που είχε λάβει στο ICR και το προσωπικό του ενδιαφέρον για τα μνημεία, τα υλικά, τις αρχαίες και τις νεότερες τεχνολογίες, του επέτρεψαν να εργαστεί σε έργα τέχνης και μνημεία κατασκευασμένα από κάθε υλικό και κάθε κατηγορίας, είτε αυτά ήταν φορητά, είτε ιστάμενα, που ήταν άλλωστε ζητούμενο για την Ελλάδα αυτής της περιόδου.

Στην Ελλάδα ο Μπαλτογιάννης επέστρεψε το 1963, μετά από επιστολή που έλαβε από τον Μανόλη Χατζηδάκη και προσελήφθη στην Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία ως «ζωγράφος

⁹²¹ Παράλληλα με τη συντήρηση, ο Μπαλτογιάννης εργαζόταν καθημερινά στο ιδιωτικό του εργαστήριο επάνω στη ζωγραφική και είχε πολλές συμμετοχές σε πληθώρα εκθέσεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Video για τον Σταύρο Μπαλτογιάννη)

⁹²² Στο ιδιωτικό του εργαστήριο.

⁹²³ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹²⁴ Paolo Mora: ο μεγάλος Ιταλός συντηρητής και καθηγητής συντήρησης του ICR από το 1950 έως τη συνταξιοδότησή του, το 1986, πέθανε το 1998. Μαζί με τη γυναίκα του Laura Mora ήταν υπεύθυνοι για τη συντήρηση σημαντικών έργων τέχνης στην Ιταλία, εργάστηκαν και δίδαξαν στο ICR. Μετά τη συνταξιοδότηση, πάλι μαζί με τη Laura, ανέλαβαν το έργο συντήρησης των τοιχογραφιών του τάφου της Νεφερτίτης στην πόλη Θήβα ή Luxor της Αιγύπτου. Σε συνεργασία με τον Paul Philipott έγραψαν ένα από τα πιο σημαντικά συγγράμματα συντήρησης παγκοσμίως με τίτλο: *The conservation of wall paintings* (1984). (Corzo, P.M., *A tribute to Paolo Mora*, www.getty.edu, τελευταία πρόσβαση 14/02/2017).

⁹²⁵ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹²⁶ Η τεχνική της εγκαυστικής την οποία μελέτησε και έμαθε, εφήρμοσε και σε δικά του έργα τέχνης ως δημιουργός, όντας ο πρώτος σύγχρονος Έλληνας ζωγράφος, που δημιούργησε με την τεχνική αυτή (Video με τον Σταύρο Μπαλτογιάννη). Μάλιστα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης που έλαβε χώρα στο ιδιωτικό του εργαστήριο για την παρούσα έρευνα, η γράφουσα είχε την τιμή να δει έργα του κυρίου Μπαλτογιάννη με την τεχνική της εγκαυστικής ζωγραφικής σε μαρμάρινη επιφάνεια.

⁹²⁷ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

αναστηλώσεων». Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην Ελλάδα, αλλά εργάστηκε για τη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και σε άλλα μέρη του κόσμου όπως στο Σινά όπου βρέθηκε απεσταλμένος του Υπουργείου Πολιτισμού για πρώτη φορά το 1962 και συνεργάστηκε στη συντήρηση μιας εικόνας με τον Άγιο Παΐσιο: «...Γρήγορα επίσης έγιναν γνωστές επίσης, και άλλες ικανότητες και γνώσεις του, όπως η επιτηδειότητά του στην επεξεργασία και τις εφαρμογές του ξύλου. Το τελευταίο μας έδωσε και την ιδέα να ζητήσουμε από τη Μονή να μας βοηθήσει ο νέος μοναχός. Είκοσι ένα χρόνια μετά από εκείνη τη βιωματική συνεργασία μας στο Σινά τον βρήκα να μονάζει στο Άγιον Όρος. Καθώς με καλωσόριζε εκείνο το πρωί στο περιβόλι του με τη λιτή του φράση-καλώς τον Σταύρο- είχα την αίσθηση ότι ο Παΐσιος ήταν αυτός και ο ίδιος όπως τον γνώρισα εκείνες τις μέρες στο Σινά...»⁹²⁸.

Εικόνα 104. Ο Στ. Μπαλτογιάννης στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά εργάζεται στη συντήρηση μιας εικόνας με βοηθό τον Άγιο Παΐσιο. Πηγή: <http://tribonio.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 01/03/2019

Από τη στιγμή της επιστροφής, η επαγγελματική του ζωή στη συντήρηση ήταν ένας συνεχής, καθημερινός αγώνας για ζητήματα που ο ίδιος θεωρούσε αυτονόητα, σύμφωνα με ό,τι είχε διδαχθεί. Για την Ελληνική πραγματικότητα της προστασίας των μνημείων όμως δεν ήταν. Ειδικά, όσον αφορά στη φροντίδα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που στην Ελλάδα παρέμενε ασφυκτικά συνυφασμένη με την αποκατάσταση και με ορισμένες παγιωμένες πρακτικές⁹²⁹. Υπήρξαν όμως περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο Μπαλτογιάννης, σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, κατάφερε να αποτρέψει του τέτοιες επεμβάσεις, όπως έγινε στην περίπτωση της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη μετά το μεγάλο σεισμό το 1978. Οι τοιχοποιίες του μνημείου είχαν υποστεί μεγάλες βλάβες και το σχέδιο αποκατάστασής τους ήταν να διοχετευθεί τσιμέντο, κάτι που μακροχρόνια θα ήταν ακόμα πιο επιβλαβές για το μνημείο. Ο Μπαλτογιάννης όπως ο ίδιος υποστηρίζει, το γνώριζε αυτό και ήταν σε θέση να το τεκμηριώσει, προκειμένου να μεταπείσει τους αρμοδίους⁹³⁰.

Η διασφάλιση της αρμονίας ενός μνημειακού συνόλου, η διατήρηση μιας συγκεκριμένης αισθητικής, η διάσωση του μνημείου με κάθε τίμημα και η δυναμική μιας επέμβασης συντήρησης στη βελτίωση της αναγνωσιμότητας ενός μνημείου ή ενός αρχαιολογικού

⁹²⁸ Μπαλτογιάννης, Σ. *Πώς γνώρισα τον Παΐσιο*, 2017, [online] <http://tribonio.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 01/03/2019.

⁹²⁹ Λ.χ. την υπερβολική χρήση τσιμεντενέσεων για τη δομική αποκατάσταση των κτηρίων. Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹³⁰ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

ευρήματος, σύμφωνα με τον Μπαλτογιάννη ήταν όλα καθήκοντα του συντηρητή. Η δυνατότητα του συντηρητή στην κατανόηση των έργων τέχνης περισσότερο από οποιουδήποτε άλλου επαγγελματία, οφείλεται στη φύση του επαγγέλματος, που διακρίνεται από αμεσότητα στην επαφή, ευλαβική προσοχή στη λεπτομέρεια και εξοικείωση με τα υλικά και τις ιδιότητές τους. Η συντήρηση του υφάσματος από τη Βεργίνα, που πραγματοποίησαν οι Μπαλτογιάννης και Μαργαριτώφ σε συνεργασία, αποτελεί τρανταχτό παράδειγμα της δύναμης μιας ορθής επέμβασης συντήρησης, ειδικά σε επίπεδο αναγνωσιμότητας του αντικειμένου⁹³¹: «...Το μάλλινο, χρυσοϋφαντο και βαμμένο με πορφύρα ύφασμα με το οποίο ήταν τυλιγμένα τα οστά στον τάφο της Βεργίνας, ήταν μια δύσκολη περίπτωση. Δεν ήταν ζωντανό! Υπήρχε, αλλά δεν μπορούσαμε να το πιάσουμε. Εγώ είχα μια προηγούμενη εμπειρία με ύφασμα στην Ερέτρια⁹³² και έτσι ‘φιζάρισα’⁹³³ το ύφασμα με ένα υλικό που ήταν διαθέσιμο τότε (διαλυτό νάυλον σε οινόπνευμα)⁹³⁴, όμως δεν ήξερα πώς να το ξεδιπλώσω και, το είπα! Λέει ο Μαργαριτώφ: «Εγώ θα το ξετυλίξω» Και πράγματι, σιγά σιγά με το νυστέρι ξεδιπλώσε το ύφασμα, αποκαλύπτοντας ακόμα περισσότερα ευρήματα, που διαφορετικά δε θα γνωρίζαμε ότι υπήρχαν...»⁹³⁵.

Πηγή διαχρονικού προβληματισμού και διλήμματος για τους συντηρητές, ειδικά στο πεδίο της συντήρησης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, αποτελεί η πιθανότητα απομάκρυνσης, έστω και προσωρινής, επιμέρους στοιχείων των μνημείων, στα πλαίσια μιας ευρύτερης επέμβασης συντήρησης, όπως η αποτοίχιση τοιχογραφιών, οροφोगραφιών ή ψηφιδωτών στοιχείων. Ο Μπαλτογιάννης κλήθηκε πολλές φορές στη σταδιοδρομία του να υλοποιήσει τέτοιες επεμβάσεις, τις οποίες και πραγματοποιούσε, όταν αυτό ήταν αναγκαίο, προσαρμόζοντας την προσέγγισή του αναλόγως με τις συνθήκες, που το ίδιο το μνημείο και οι ανάγκες του έθεταν. Κάθε περίπτωση στη συντήρηση είναι διαφορετική και ο συντηρητής κρίνεται από την ικανότητά του να αντιμετωπίζει κάθε μνημείο σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητές του. Στη συντήρηση δεν υπάρχει χώρος για συνταγές και αυτό αποτέλεσε για τον Μπαλτογιάννη τον πυρήνα της σκέψης του ως συντηρητή⁹³⁶.

Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης θεμελίωσε την καριέρα του στη συντήρηση επενδύοντας στην ακαδημαϊκή του κατάρτιση και εκπαίδευση που είχε λάβει στο ICR και προηγουμένως στην ΑΣΚΤ και στη συσσωρευμένη εμπειρία, που υπήρχε πριν από αυτόν και δεν είχε περιληφθεί

⁹³¹ Συνέντευξη Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹³² Αναφέρεται στο ύφασμα που είχε βρεθεί στις ανασκαφές στο Λευκαντί της Ερέτριας.

⁹³³ ‘Φιζάρισμα’ και ‘φιζάρω’: όρος που χρησιμοποιείται συχνά στον χώρο της ζωγραφικής και της συντήρησης, και εννοεί τη διοχέτευση προστατευτικού υλικού(π.χ. βερνικίου) μιας επιφάνειας, είτε με επάλειψη είτε με εμβάπτιση (Βλαβιανός, Γ., *Η ορολογία της Βυζαντινής αγιογραφίας*, [online] ανάρτηση 07/04/2009 στο <https://www.conservation-restoration.blogspot.gr>, τελευταία πρόσβαση 15/02/2017. Όσον αφορά στη συγκεκριμένη περίπτωση, εννοείται η προσωρινή επιφανειακή ενδυνάμωση ή σταθεροποίηση του αντικειμένου, προκειμένου να προχωρήσει η επέμβαση σε επόμενο στάδιο.

⁹³⁴ Πρόκειται για σκεύασμα διαλυτού νάυλον σε οινόπνευμα με την εμπορική ονομασία Calaton (Video με τον Στ. Μπαλτογιάννη). Αποτελείται από την ουσία Nylon 6.6, η οποία παρασκευάστηκε από τον W.H. Carothers για την εταιρεία Du Pont το 1935 με την ονομασία Fibre#66, ως τεχνητή ίνα (Cook, G. *Handbook of textile fibres: Man-made fibres*, 5th Edition, Merrow Publishing Co, Durham, 1984). Αναμίχθηκε με φορμαλδεΐδη γύρω στο 1940 και προέκυψε το Calaton, που χρησιμοποιήθηκε στα μέσα του 20^{ου} αιώνα στη συντήρηση για την ενίσχυση χαρτιού και τη στερέωση αποδυναμωμένων χρωστικών. Εφαρμογές στη συντήρηση με διαλυτό νάυλον έχουν απαγορευτεί σήμερα, γιατί με την πάροδο του χρόνου, παρατηρήθηκε ότι γινόταν αδιάλυτο, προσήλκυε τους ρύπους και συρρικνωνόταν (Kuhn, H., *Conservation and Restoration of Works of Art and Antiquities*, Butterworths, London, 1986).

⁹³⁵ Video με τον Στ. Μπαλτογιάννη.

⁹³⁶ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

σε κανένα βιβλίο. Μπορούσε όμως κανείς εύκολα να αποκτήσει πρόσβαση σε αυτή μέσα από την επαφή με τους παλαιούς και τους εμπειρικούς της συντήρησης και όχι μόνο της συντήρησης. Άλλωστε, αν έχει μία και μόνο συμβουλή να δώσει στους νεότερους, αυτή είναι: «...Πατήστε στο στέρεο έδαφος που προσφέρει το παρελθόν και μην ξιπάξετε μόνο και μόνο επειδή έχετε την ακαδημαϊκή γνώση, γιατί δεν είναι αρκετή[...]Τα παλιά εργαστήρια πρέπει να διατηρηθούν. Μας χρειάζονται. Εγώ προσπάθησα πολύ και ό,τι έμαθα, το έμαθα σκαλίζοντας. Όμως μόνον ένας δε φτάνει...»⁹³⁷.

Η μεθοδολογία που ακολουθούσε ο Μπαλτογιάννης στο πεδίο της εφαρμογής της συντήρησης βασίστηκε στη χρήση συγγενικών ή συμβατών υλικών. Χωρίς να απορρίπτει τις νέες τεχνολογίες⁹³⁸ διατηρούσε μια επιφυλακτικότητα απέναντι στα σύγχρονα υλικά που οι βιομηχανίες παρήγαγαν και προωθούσαν ανεξέλεγκτα. Η ηθική αυτή είχε καλλιεργηθεί μέσα του και από τον δάσκαλό του Paolo Mora: «...Οι βιομηχανίες 'σερβίρουν' τα προϊόντα τους ακόμα και στη συντήρηση. Τα παράγωγα του πετρελαίου έχουν εισχωρήσει στα έργα τέχνης...»⁹³⁹.

Αν υπήρχε ένα σημείο αιχμής και διαφωνίας μεταξύ του Μπαλτογιάννη και του Μαργαριτώφ, ήταν η σχέση που είχε αναπτύξει ο καθένας τους με τα σύγχρονα υλικά. Ο Μαργαριτώφ είχε εντάξει στο έργο του τα σύγχρονα υλικά με μια σχετική ευκολία, αν και με προσοχή και συνεχή παρακολούθηση, ενώ ο Μπαλτογιάννης έκανε χρήση αυτών σε συγκεκριμένες συνθήκες και όταν είχε εξαντλήσει άλλες επιλογές, που ο ίδιος θεωρούσε καταλληλότερες και συνήθως προέβλεπαν τη χρήση υλικών συγγενών με τα αυθεντικά⁹⁴⁰.

Ένα ζήτημα που δε σταμάτησε ποτέ να τον απασχολεί, ήταν εκείνο των κονιαμάτων στη συντήρηση. Πράγματι, τα κονιάματα για την ελληνική συντήρηση αποτελούν ακόμα και σήμερα ένα «σκοτεινό» πεδίο και πηγή προβληματισμού, γιατί η εφαρμογή τους είναι ευρεία: από τα υποστρώματα των τοιχογραφιών, μέχρι τις τοιχοποιίες των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Από τις ιδιότητές τους και τη λειτουργία τους εξαρτάται η ενδυνάμωση της δομής ενός έργου τέχνης, είτε αυτό είναι το υπόστρωμα μιας τοιχογραφίας, είτε το συνδετικό υλικό ενός μωσαϊκού δαπέδου, ή το συνδετικό υλικό μιας λίθινης τοιχοποιίας. Η μελέτη της τεχνολογίας των κονιαμάτων εγκαταλείφθηκε, τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα, γεγονός που ίσως να οφείλεται στις σύγχρονες τάσεις. Οι νέοι συντηρητές έσπευσαν να τα αντικαταστήσουν ή να τα αναμίξουν με βιομηχανικά υλικά, κάτι που ήταν μια εύκολη λύση. Ίσως πάλι να οφείλεται στην απώλεια της παλαιάς γνώσης, ένα μεγάλο κομμάτι της οποίας ήταν τα κονιάματα, λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος και μη καταγραφής. Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης μέσα από την προσωπική του εμπειρία συζητάει για το θέμα αυτό: «...Τα κονιάματα, που αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα στη συντήρηση, είναι μια γνώση που αιωρείται ακόμα και σήμερα στην Ελλάδα. Ο Mora όπου και να πηγαίναμε, φρόντιζε να παίρνει ένα μικρό δείγμα από τα παλιά κονιάματα, όχι μόνο από τις τοιχογραφίες, αλλά από όλα τα μνημεία. Ήθελε να ξέρει πως είχαν κατασκευαστεί, τι περιείχαν. Έτσι λοιπόν, από εκείνον έμαθα κι εγώ...»⁹⁴¹.

⁹³⁷ Κατά τη διάρκεια της μεγάλης κουβέντας που κάναμε στο εργαστήριό του ο Στ. Μπαλτογιάννης επανέλαβε πολλές φορές αυτά τα λόγια και αναφέρθηκε στο μεγάλο κέρδος, που είχε ο ίδιος μέσα από την επαφή του με τους ανθρώπους των προηγούμενων γενεών.

⁹³⁸ Στο έργο του σαν συντηρητής είχε ενσωματώσει σύγχρονα υλικά, όπως για παράδειγμα το Primal, που γνώριζε ότι σε πολλές περιπτώσεις μπορούσαν να διευκολύνουν το έργο του (Video με τον Στ. Μπαλτογιάννη).

⁹³⁹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹⁴⁰ Video με τον Σταύρο Μπαλτογιάννη

⁹⁴¹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

Στην Ελλάδα η γνώση για τα κονιάματα βρισκόταν στην παράδοση και, στα συνεργεία συντήρησης διαδίδονταν από στόμα σε στόμα. Ο Μπαλτογιάννης συνέλεξε, κατέγραψε και ενσωμάτωσε στο έργο του την πολύτιμη γνώση και να την «παντρέψει» με τις νεότερες τεχνολογίες. Ίσως το ζιζάνιο του να μαθαίνει από τους άλλους και να μαθαίνει 'σκαλίζοντας και 'παίζοντας', δηλαδή συμμετέχοντας σε κάθε διαδικασία, να μπήκε μέσα του από όταν ήταν μικρό παιδί: «...Στην Κρήτη, στο Μπιζαριανό, είχα φτιάξει ένα φούρνο για να ψήνουμε φαγητό. Τον είχα χτίσει εγώ. Είχα μάθει να χτίζω, παρακολουθώντας τον παππού μου στην Ήπειρο όταν ήμουν μικρό παιδί, να χτίζει το σπίτι μας. Εγώ τον βοηθούσα. Στην ουσία έπαιζα με τα πετραδάκια. Οι εικόνες από την εποχή εκείνη, ήταν καταλυτικές...»⁹⁴².

Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης άντλησε γνώση από παντού και από όλους. Δεν υπέβλεπε τους ανθρώπους που βρίσκονταν κοντά του, ειδικά στο εργασιακό περιβάλλον, γιατί γνώριζε ότι από κάθε συναναστροφή και συνομιλία θα έβγαινε κερδισμένος: «...Κάποια στιγμή, βρέθηκα στην Κύπρο να συντηρήσω μια εκκλησία του 12^{ου} αιώνα. Βλέπω τους μάστορες εκεί, να παρασκευάζουν κονιάματα, χωρίς καθόλου τσιμέντο, μόνο με κουρασάνι, ασβέστη και αδρανή υλικά. Ήταν μεγάλη έκπληξη για μένα (ακόμα και στην Ιταλία, όταν παρασκεύαζαν ένα κονίαμα, έλεγαν χαμηλόφωνα: «...και μια χούφτα λευκό τσιμέντο»). Τώρα μου δινόταν η ευκαιρία να μάθω κάτι καινούριο!...»⁹⁴³.

Η αισθητική προσέγγιση των επεμβάσεων συντήρησης στα έργα τέχνης είναι καθοριστικό για την τελική εικόνα τους και τον τρόπο με τον οποίο τα μνημεία αποτυπώνονται στη συλλογική συνείδηση. Η ηθική της συντήρησης επιβάλλει επεμβάσεις ήπιες, που δε θα επιφέρουν αλλοιώσεις στο έργο και θα διατηρούν τις εγγενείς αξίες του και την αίσθηση του δημιουργού του⁹⁴⁴. Προκειμένου να τηρηθεί η δεοντολογική επιταγή, ο συντηρητής οφείλει να διαθέτει την απαραίτητη παιδεία. Ο Μπαλτογιάννης εξελίσσει το σκεπτικό του και υποστηρίζει ότι, ειδικά αναφορικά με τα ζωγραφικά έργα, ο συντηρητής πρέπει να είναι καλλιτέχνης: «...Όσον αφορά στην αισθητική αποκατάσταση, η γνώση πρέπει να είναι τελείως διαφορετική. Πρέπει να μπει στο πετσί του ζωγράφου και να ξέρεις ότι το έργο έχει μια συνέχεια και δεν επιτρέπονται αλλοιώσεις. Ο καθαρισμός στις ζωγραφισμένες επιφάνειες πρέπει να σταματά λίγο πριν το στρώμα της ζωγραφικής. Γιατί; Υπάρχουν ζωγράφοι, όπως ο Θεοτοκόπουλος, που τελείωναν ένα έργο με πολύ αραιά χρώματα αναμεμιγμένα συνήθως με οργανικές κόλλες, τις λαζούρες που λέμε. Αυτή ήταν μια τεχνική που χρησιμοποιούσαν, όταν ήθελαν να υποβαθμίσουν μια φόρμα, δηλαδή να τη μεταφέρουν ένα επίπεδο πιο πίσω. Η λαζούρα ενώνεται με το βερνίκι και όταν ο συντηρητής πάει να καθαρίσει και απομακρύνει το οξειδωμένο βερνίκι, αν πάει πολύ κοντά στη ζωγραφική, υπάρχει κίνδυνος να αφαιρέσει, χωρίς να θέλει, τη λαζούρα. Αμέσως χάνεται η αίσθηση που ήθελε ο καλλιτέχνης να προσδώσει στο έργο».⁹⁴⁵

Το μοίρασμα της γνώσης αποτέλεσε για εκείνον θέμα αρχής. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που «συνέλλεγε» γνώσεις, επιθυμούσε και να τις μοιράζεται⁹⁴⁶. Ενεπλάκη στο πεδίο της

⁹⁴² Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014) και Video με τον Στ. Μπαλτογιάννη.

⁹⁴³ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹⁴⁴ Οι αρχές που διέπουν τις επεμβάσεις συντήρησης έχουν διατυπωθεί μέσα από πληθώρα διεθνών κειμένων και διακηρύξεων, όπως η Χάρτα της Βενετίας (1964). Βλέπε επίσης: *Κώδικας Δεοντολογίας Συντηρητή Αρχ/των και Έργων Τέχνης*, (2000).

⁹⁴⁵ Video με τον Σταύρο Μπαλτογιάννη.

⁹⁴⁶ Η συνομιλία μαζί του, μέσα από την οποία προέκυψαν όλες οι πληροφορίες που παρατίθενται στην παρούσα εργασία, διήρκεσε για περίπου τέσσερις ώρες και ήταν για τη συγγραφέα κυριολεκτικά ένα σεμινάριο συσσωρευμένης γνώσης της δεοντολογίας, της επιστήμης, της τέχνης και της τεχνολογίας της συντήρησης!

εκπαίδευσης των Ελλήνων συντηρητών πολύ νωρίς. Αρχικά, είχε συμμετάσχει στο εγχείρημα της σχολής συντήρησης του ΚΕΣ. Με προτροπή του βυζαντινολόγου Μανόλη Χατζηδάκη έγινε ιδρυτικό στέλεχος του Τμήματος Συντήρησης στις Σχολές Δοξιάδη και υπεύθυνος για τον σχεδιασμό του προγράμματος σπουδών.

Οι πολιτικές αναταραχές της περιόδου, δεν άφησαν ανεπηρέαστο τον Σταύρο Μπαλτογιάννη. Μετά από τις Σχολές Δοξιάδη συνέχισε να μεταλαμπαδεύει τις γνώσεις του στους συνεργάτες του. Ακόμα και όταν ήταν εκτός εκπαιδευτικού συστήματος, δε σταμάτησε να παρακολουθεί τις εξελίξεις στον τομέα της συντήρησης και να διαμορφώνει τις απόψεις του. Η βαθιά πεποίθησή του και επιθυμία του για την εκπαίδευση των συντηρητών στη χώρα μας, ήταν ότι αυτή έπρεπε να ενταχθεί σε ένα πανεπιστημιακού επιπέδου ίδρυμα, με αντίστοιχο πρόγραμμα σπουδών. Είχε και εκείνος⁹⁴⁷ αξιολογήσει τις μεγάλες δυνατότητες που είχε η χώρα στον τομέα αυτό, λόγω της ποικιλίας και του όγκου του πρωτότυπου υλικού που διέθετε: «...Μετά από τη Σχολή Δοξιάδη, έγινε η Σχολή των ΤΕΙ. Εγώ προσωπικά, ήθελα η σχολή να γίνει στο πανεπιστήμιο. Ήθελα να γίνει ανώτατη και μάλιστα, να γίνει η σχολή των Βαλκανίων για τη συντήρηση. Είχαμε τα φόντα να το κάνουμε αυτό, γιατί απλούστατα, είχαμε το υλικό...»⁹⁴⁸.

Η ακαδημαϊκή πλευρά της συντήρησης και η ένταξη της έρευνας στους κόλπους της, γεννά σήμερα νέους προβληματισμούς στον Σταύρο Μπαλτογιάννη σχετικά με τον νέο ρόλο που οι συντηρητές καλούνται να διαδραματίσουν. Παρά τις θετικές επιπτώσεις του νέου καθεστώτος η σημαντικότερη από τις οποίες είναι η εδραίωση της επιστήμης της συντήρησης στη μνημειακή προστασία, ο Μπαλτογιάννης βλέπει σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις. Η ολοένα αυξανόμενη τάση των συντηρητών να εστιάζουν στην έρευνα και να απομακρύνονται κατ' ουσία από τα μνημεία και η επιπόλαιη ενσωμάτωση βιομηχανικών υλικών και χημικών σκευασμάτων στη συντήρηση είναι μερικές από αυτές: «...Εμείς οι συντηρητές δεν πρέπει να ξιπαζόμαστε με την έρευνα. Η έρευνα είναι στα χέρια των φυσικών και των χημικών. Ο συντηρητής πρέπει να ξέρει να συνεργάζεται με την έρευνα. Σήμερα στη συντήρηση έχει περάσει το πάθος του 'νεοφώτιστου'⁹⁴⁹ και οι νέοι συντηρητές θέλουν να ασχολούνται μόνο με την έρευνα. Να κάνουν μελέτες, αναλύσεις και τα πράγματα τελικά μένουν στάσιμα».⁹⁵⁰

Οι συνεργασίες ήταν δύσκολες στα χρόνια του Μπαλτογιάννη. Η κυριαρχία των αρχαιολόγων στη λήψη αποφάσεων ήταν δεδομένη και η αντίληψη της διεπιστημονικότητας σπάνιζε. Όταν συνέβαινε μια διεπιστημονική προσέγγιση ούτως ή άλλως, αυτή δεν περιλάμβανε τους συντηρητές: «...Ακόμα και οι αρχαιολόγοι με τους οποίους συνεργαζόμουν, δεν καταλάβαιναν ότι αυτό που έκανα ήταν μια επέμβαση συντήρησης. Έλεγαν: «Ένας ζωγράφος που μας βοηθάει είναι. Ας τον πάρουμε». Όλοι οι νεότεροι αρχαιολόγοι μπολιάστηκαν με αυτό. Οι αρχαιολόγοι επίσης έκαναν πολλά λάθη, γιατί ήταν παντού και πάντα προϊστάμενοι. Έπαιρναν αποφάσεις για τα πάντα. Ακόμα έτσι δεν είναι; Όπου και να πήγαινα, δεν υπήρχε πρόθεση για συνεργασία από άλλες ειδικότητες, όπως αρχιτέκτονες, αρχαιολόγοι κλπ.»⁹⁵¹.

Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης θεωρεί ότι ελληνική και η ιταλική συντήρηση διαθέτουν υψηλό επίπεδο, λόγω της ύπαρξης στις δύο χώρες άφθονου πρωτότυπου και ποικίλου υλικού⁹⁵².

⁹⁴⁷ Την ίδια ακριβώς άποψη εξέφερε και ο Τ. Μαργαριτώφ σχετικά με το θέμα της εκπαίδευσης των συντηρητών στη χώρα μας.

⁹⁴⁸ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹⁴⁹ Μπαλτογιάννης, Σ., «Συντήρηση και αποκατάσταση ζωγραφικών έργων τέχνης. Συνειδησιακά προβλήματα», *Archaeology and Arts*, [online] <http://www.arcaiologia.gr>, 10/02/2014, τελευταία πρόσβαση 17/02/2017.

⁹⁵⁰ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹⁵¹ Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

⁹⁵² Video με τον Σταύρο Μπαλτογιάννη.

Πίστεψε πολύ στις δυνατότητες εξέλιξης της ελληνικής συντήρησης και προσπάθησε όπως σκιαγραφείται μέσα από την προσωπική του πορεία στο χώρο, να την υποστηρίξει και να την προωθήσει, ώστε να πάρει τη θέση που ο ίδιος πίστευε ότι της άξιζε, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία: «...Μια ακόμα μεγάλη ευκαιρία, ώστε να γίνει στην Ελλάδα κάτι πολύ ξεχωριστό και μεγάλο για τη συντήρηση χάθηκε, όταν η Αρχαιολογική Υπηρεσία είπε όχι στην πρόταση που είχαμε καταθέσει με μια φίλη, που συμμετείχε πολύ ενεργά στην ανοικοδόμηση του μεγάρου Μουσικής της Αθήνας. Η πρόταση ήταν να γίνει κάπου έξω από την Αθήνα ένα ερευνητικό κέντρο συντήρησης με εργαστήρια κλπ. Δυστυχώς η Αρχαιολογική Υπηρεσία αρνήθηκε»⁹⁵³.

3.5. Αφηγήσεις και αναμνήσεις

3.5.1. Ο Αντώνης Φουντουλάκης μιλά για τον Χρήστο Χατζηλιού

«Είχα την τύχη να δουλέψω σε μικρή ηλικία, κοντά στον πολύ σημαντικό εμπειρικό συντηρητή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Χρήστο Χατζηλιού. Συγκινούμαι όταν σκέφτομαι και μιλάω για αυτόν τον άνθρωπο, μια περίπλοκη προσωπικότητα που με επηρέασε επαγγελματικά. Ο Χατζηλιού ήταν ένας άνθρωπος που αγαπούσε τη συντήρηση, αγαπούσε τα αρχαία και πάντα έψαχνε τρόπους για να κάνει την πρακτική της συντήρησης καλύτερη και να προστατέψει τα αρχαία. Ήταν Αθηναίος και ζούσε μαζί με τη μητέρα του. Είχε τελειώσει τη Σιβιτανίδειο Σχολή στην Αθήνα και δούλευε στο ΕΑΜ ως συντηρητής μετάλλου. Είχε συμμετάσχει στην ταφή των αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και ακόμα και στον πόλεμο έκανε συντήρηση. Ένα γεγονός, που γνωρίζω και που μαρτυράει την αγάπη του για τη συντήρηση και το συναίσθημα αυτοθυσίας που τον διακατείχε, είναι το εξής: ένα υλικό που χρησιμοποιούσαν τότε για τη συγκόλληση και τη στερέωση των αρχαίων ήταν μια κόλλα νιτροκυτταρίνης με την εμπορική ονομασία *Duco cement* (*Dupont*). Το υλικό αυτό ήταν άριστο για την εποχή και είχε ευρεία χρήση. Με άλλα λόγια, ήταν απαραίτητο. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής όμως, ήταν πολύ δύσκολο, σχεδόν ακατόρθωτο, να το προμηθευτούν. Ο Χατζηλιού, σε συνεργασία με τον Βασίλειο Ζήση χημικό του μουσείου κατά την περίοδο εκείνη, προκειμένου να έχει στα χέρια του το υλικό αυτό πήγαινε στους κινηματογράφους μέσα στον πόλεμο, έβρισκε τους τεχνικούς και τους ζητούσε τα ρετάλια από τις ταινίες που δεν είχαν χρώμα. Τα έπαιρνε στο εργαστήριο, τα διέλυε σε ακετόνη, προσέθετε τολουόλιο ώστε να μην είναι πολύ πτητικά και με αυτόν τον τρόπο, παρασκεύαζε κόλλα νιτροκυτταρίνης για τις εργασίες. Ίσως να είμαι από τους λίγους ανθρώπους που γνωρίζω πληροφορίες για τον Χρήστο Χατζηλιού, αφού ο ίδιος δε ξει πια και δεν άφησε κανέναν απόγονο και κανένα γραπτό ή άλλο αρχείο πίσω του».

⁹⁵³

Απομαγνητοφώνηση συνέντευξης Στ. Μπαλτογιάννη (2014).

3.5.2. Αναμνήσεις Νίκου Ζία, Εφόρου Αρχαιοτήτων, Πρώην Προϊσταμένου της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων

Εικόνα 105. Ο Νίκος Ζίας στο γραφείο του κατά τη διάρκεια της συνέντευξης στη γράφουσα (2014). Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας

«Ο Μαργαριτώφ σπούδασε συντήρηση με δικά του χρήματα και ο Μπαλτογιάννης πήρε υποτροφία. Όταν ήμουν έκτακτος υπάλληλος στο Βυζαντινό Μουσείο, περνούσα πολύ χρόνο με τους συντηρητές στο εργαστήριό τους. Μου άρεσε πολύ εκεί και μάθαινα πράγματα κοντά τους. Τους παρακολουθούσα στο έργο τους. Το κύριο χαρακτηριστικό του Μπαλτογιάννη, ήταν ότι χαρακτηριζόταν από την ευαισθησία του ζωγράφου.

Την περίοδο εκείνη, δεκαετία του 1960, υπήρχε ήδη η συνείδηση και η θεωρητική προσέγγιση των ήπιων επεμβάσεων στη συντήρηση και η τάση του να προσπαθούμε να διατηρήσουμε το μνημείο ή το έργο τέχνης στην κατάσταση που είχε βρεθεί. Πιστεύω ότι η συντήρηση στην Ελλάδα, ξεκίνησε από το Βυζαντινό Μουσείο και κατά συνέπεια, από εκεί άρχισαν να διαδίδονται και οι θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις από τους συντηρητές, που είχαν έρθει με σπουδές στη συντήρηση από το εξωτερικό. Στο θέμα αυτό των ήπιων επεμβάσεων υπήρχε συμφωνία μεταξύ συντηρητών και αρχαιολόγων. Η αντίληψη αυτή ήταν βεβαίως μεταπολεμική, γιατί προπολεμικά τα πράγματα ήταν εντελώς διαφορετικά. Μπορώ να σου πω, ότι θεωρούνταν επίτευγμα και μεγάλη επιτυχία το να συμπληρώνεις και να αποκαθιστάς το έργο σε μια μορφή ή κατάσταση που πιθανώς ήταν η αρχική. Υπήρχε μάλιστα κάποιος που έλεγε: «Τεχνίτης αυτός που το έφτιαξε, τεχνίτης κι εγώ. Είμαι καλλιτέχνης. Νομιμοποιούμαι να το συμπληρώσω». Αυτός ήταν ο Φώτης Κόντογλου, ο οποίος αποτέλεσε και το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής.

Από τη στιγμή που ο Μανόλης Χατζηδάκης ανέλαβε τη διεύθυνση του Βυζαντινού Μουσείου, έδωσε μεγάλη έμφαση στη συντήρηση. Με δική του πρωτοβουλία, ιδρύεται το ΚΕΣ, ένα όργανο με εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Στο μεταξύ είχε έρθει ο Μαργαριτώφ από την Ιταλία και είχε φέρει μαζί του και όλες τις σύγχρονες θεωρίες για τη συντήρηση. Ο Χατζηδάκης λαμβάνει όλες αυτές τις θεωρίες και προσεγγίσεις και ιδρύει το ΚΕΣ, το οποίο δεν είχε μια συγκεκριμένη νομική μορφή, αλλά παρείχε μια γενική κατεύθυνση στα ζητήματα που αφορούσαν τη συντήρηση.

Εγώ, καθώς πήγαινα καθημερινά στο εργαστήριο, παρατήρησα ότι η συντήρηση, μέρα με τη μέρα, έπαιρνε όλο και πιο επιστημονικό χαρακτήρα. Αυτό έγινε ακόμα πιο σαφές, όταν μετά το ΚΕΣ ιδρύθηκε σχολή συντήρησης στις Σχολές Δοξιάδη. Ωστόσο, είχε έρθει και ο Μπαλτογιάννης από την Ιταλία, με σπουδές και αυτός όπως και ο Μαργαριτώφ, επάνω στη συντήρηση. Για τον Μπαλτογιάννη μπορώ να πω ότι ήταν και είναι ένας καλός ζωγράφος, που είχε την αίσθηση του καλλιτέχνη και επενέβαινε στα έργα τέχνης για να τα συντηρήσει, χωρίς να περνάει τη δική του αίσθηση στο έργο τέχνης. Πάντα επενέβαινε στο έργο τέχνης με διακριτικότητα, προσπαθώντας να μην το αλλοιώσει. Ήταν και ο Κολέφας στα ψηφιδωτά, ο οποίος όμως δυστυχώς, πέθανε νέος. Αυτοί οι τρεις άνθρωποι και ο Φώτης Ζαχαρίου ήταν για

τα μνημεία σε όλη την Ελλάδα και αρχικά αποστέλλονταν σε όλη την Ελλάδα από το Βυζαντινό μουσείο, που εκείνη την περίοδο, ήταν το κέντρο για τη συντήρηση.

Ακόμα, μια αφορμή για όλες τις παραπάνω δράσεις και την επιτακτική ανάγκη να γίνουν σχολές και εργαστήρια με σκοπό την εκπαίδευση συντηρητών, ήταν και μια μεγάλη, διεθνής έκθεση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, που θα γινόταν στο Ζάππειο, με τίτλο: Η Βυζαντινή τέχνη, τέχνη Ευρωπαϊκή. Δημιουργήθηκε λοιπόν, άμεση ανάγκη για τη συντήρηση έργων τέχνης, προκειμένου να συμμετάσχουν σε αυτή την έκθεση. Επίσης, με αφορμή πάλι την έκθεση αυτή, υπήρχε και μια οικονομική δυνατότητα. Φυσικά έπεσε μεγάλο βάρος στην έκθεση, η οποία είχε και μεγάλη επιτυχία.

Αργότερα, μέσω της Διεύθυνσης Συντήρησης, αναπτύχθηκαν διάφοροι τομείς. Αρχικά, αναπτύχθηκε η συντήρηση της ζωγραφικής και ειδικότερα των εικόνων, αλλά και ζωγραφική σε τοιχογραφίες σε ιστάμενα μνημεία, καθώς το Βυζαντινό Μουσείο ήταν και το μέρος, από όπου ξεκίνησε αυτή η πρωτοβουλία. Το σημαντικότερο επίτευγμα, παρόλα αυτά, σε αυτή τη χρονική περίοδο, ήταν το γεγονός ότι η συντήρηση δέχθηκε μια ώθηση και μια επιτυχή παρέμβαση, γιατί υπήρξαν αυτοί οι νέοι θεωρητικοί άξονες, που έθεταν την επέμβαση σε συγκεκριμένα πλαίσια, συγγενικά με το έργο.

Εγώ ανέλαβα Διευθυντής, όταν η υπηρεσία στεγαζόταν σε ένα κτήριο στην Πλάκα. Πριν από εμένα διευθυντής ήταν ο Μιχαηλίδης. Το κτήριο που στέγαζε την υπηρεσία ήταν ένα διώροφο νεοκλασικό κτήριο, στο ισόγειο του οποίου ήταν τα εργαστήρια και στον όροφο ~~ήταν~~ τα γραφεία. Από τη στιγμή που πήγα εγώ στη Διεύθυνση, ως διευθυντής, άρχισαν να έρχονται και άλλοι συντηρητές για το ξύλο κλπ.

Στον Μιστρά πολλή δουλειά είχε κάνει ο Φώτης Ζαχαρίου. Ο Ζαχαρίου ήταν επίσης ένας καλός ζωγράφος αλλά χωρίς σπουδές στη συντήρηση. Στη συντήρηση ήταν εμπειρικός. Ο Χατζηδάκης τον εκτιμούσε πολύ. Ο Ζαχαρίου δούλευε περισσότερο *in situ*. Δηλαδή στα ίδια τα μνημεία, κυρίως εκκλησίες, και όχι τόσο στο εργαστήριο. Στο Μιστρά, που πήγε να δουλέψει ο Ζαχαρίου, είχε δουλέψει πολύ ο Κόντογλου, ο οποίος ήταν βεβαίως πολύ καλός ζωγράφος αλλά στη συντήρηση είχε την προπολεμική προσέγγιση και, ήταν εξαιρετικά επεμβατικός. Ξέρω πολύ καλά, ότι ο Ζαχαρίου στο Μιστρά είχε αφαιρέσει πολλές συμπληρώσεις του Κόντογλου. Ο Ζαχαρίας ήταν αρκετά διαφοροποιημένος από τους άλλους συντηρητές, που είχαν έρθει από την Ιταλία. Τα συνεργεία τους αποτελούνταν αποκλειστικά από εμπειρικούς.

Ο Χατζηδάκης προσπαθούσε συνεχώς να κάνει μια σωστή κατανομή των εργασιών και του ανθρώπινου δυναμικού και να οργανώσει τη συντήρηση, όσο μπορούσε. Τον πρόλαβαν τα γεγονότα της 21^{ης} Απριλίου. Εκείνος τέθηκε εκτός υπηρεσίας και εμένα μου έδωσαν δυσμενή μετάθεση στο Μιστρά. Όταν πήγα στο Μιστρά, οι εργασίες γίνονταν με το νέο πνεύμα. Είχαμε στήσει ένα μικρό εργαστήριο στην αυλή της Μητροπόλεως, στη Δυτική πλευρά.

Ο ρόλος της Διεύθυνσης Συντήρησης εκείνη την περίοδο ήταν να διαχέει το προσωπικό σε όλη την Ελλάδα, όπου υπήρχε ανάγκη για συντήρηση. Στην ουσία, ο ρόλος της Διεύθυνσης ήταν η προσπάθεια που κατέβαλλαν αυτοί οι νέοι άνθρωποι, οι πτυχιούχοι που έκαναν όλη τη δουλειά. Η υπηρεσία είχε την επίβλεψη και μέσω του προσωπικού της αυτού, οργάνωνε τη συντήρηση σε όλη τη χώρα. Όταν ήμουν Διευθυντής, ο Μίνωας ήταν τμηματάρχης. Με διαδέχθηκε στη θέση του Διευθυντή με συνέπεια, χωρίς εξυπνάδες, με γνώση και εμπειρία.

Με την εκπαίδευση των συντηρητών δεν είχα καμία επαφή. Μπορώ να πω ότι στα χρόνια εκείνα κάναμε δουλειά. Σίγουρα δεν κάναμε ζημιές. Ο Μαργαριτώφ ήταν εργατικός, εφευρετικός, αλλά λίγο βιαστικός. Μερικοί τον θεωρούσαν κάπως υπερβολικά ενθουσιώδη. Επειδή όμως τον έχω ζήσει και παρακολουθήσει, μπορώ να πω ότι πρόσφερε πολλά στη συντήρηση. Αυτή είναι η εποχή, που η συντήρηση στην Ελλάδα παίρνει τη μορφή που έπρεπε να πάρει. Η διασαφήνιση και ο ορισμός της συγκεκριμένης επιστήμης ήταν ζήτημα μεγάλης

σημασίας, γιατί πρόκειται για μια επιστήμη επεμβατική και κάθε ασάφεια ή λανθασμένη προσέγγιση ή επέμβαση μπορεί να προκαλέσει μεγάλες ζημιές».

3.5.3. Τάσος Μαγνήσαλης, Εμπειρικός-Συντηρητής, Εργαστήριο Συντήρησης Μετάλλου του ΕΑΜ

Εικόνα 106. Τάσος Μαγνήσαλης στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων αρχαιοτήτων του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια συνέντευξης στη γράφουσα (2014). Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας

«Όταν πήγα εγώ στο ΕΑΜ, όλοι όσοι δουλεύαμε εκεί στη συντήρηση, ήμασταν εμπειρικοί. Από την εποχή του Schliemann και μετά άρχισαν να εμφανίζονται άνθρωποι που ασχολιόντουσαν με το πλύσιμο, τον καθαρισμό και τη συγκόλληση διαφόρων αντικειμένων που προέρχονταν από ανασκαφές κλπ. Ήταν μια εύκολη διαδικασία, ειδικά αν υπήρχε κάποιος να σε καθοδηγήσει λιγάκι (π.χ. ένας χημικός κλπ.). Μερικοί από αυτούς ήταν και καλλιτέχνες, δηλαδή έπιανε το χέρι τους στη ζωγραφική και μπορούσαν να συμπληρώσουν το τμήμα που έλειπε, ζωγραφικά. Ένας τέτοιος ήταν κάποιος Πολυκανδριώτης στην Εφορεία Κυκλάδων προπολεμικά.

Με την επέκταση της υπηρεσίας και μετά τον Πόλεμο άνοιξε στο ΕΑΜ μια θέση χημικού και έτσι ήρθε στο μουσείο ο χημικός Βασίλειος Ζήσης. Αυτός αυτοκτόνησε αμέσως μόλις γέννησε η γυναίκα του. Εγώ δεν τον γνώρισα προσωπικά, αλλά ο Χατζηγιού τον πρόλαβε. Λειτουργούσε στην Αθήνα ήδη πριν τον Πόλεμο, το λεγόμενο χημείο, που ασχολούνταν αποκλειστικά με τον καθαρισμό των χαλκών. Παράλληλα, λειτουργούσε το εργαστήριο των γλυπτών, όπου δούλευαν ο Παναγιωτάκης, ο Περαντινός και ο Τριάντης, που ήταν όλοι γλύπτες, το εργαστήριο των κεραμικών, όπου ήταν ο Τριαντάφυλλος Κοντογιώργης, που είχε μάθει τη δουλειά από τον πατέρα του.

Από το 1970, οπότε και έγινε η πρώτη σχολή στην Αθήνα για συντηρητές στο Βυζαντινό Μουσείο (ΚΕΣ), οι μαθητευόμενοι πήγαιναν στην ανασκαφή του Ακρωτηρίου και δούλευαν. Τότε οι φήμες έλεγαν ότι ο Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων, που έκανε και την ανασκαφή στο Ακρωτήριο, έκανε αυτή τη σχολή για να επανδρώσει την ανασκαφή του, γιατί δεν υπήρχαν χέρια. Το πρώτο έτος πήρε παιδιά Δημοτικού ή Γυμνασίου και τα δύο επόμενα χρόνια, έπαιρνε απόφοιτους Λυκείου. Όσοι τελείωσαν αυτά τα σεμινάρια, έμαθαν πολλά: ιστορία της τέχνης, σχέδιο κλπ. Δούλεψαν σε πολλές ανασκαφές από εκεί και μετά και γενικά, για ένα χρονικό διάστημα αρκετά μεγάλο η υπηρεσία στηρίχτηκε σε αυτούς.

Εγώ άρχισα να δουλεύω στην ηλικία των 15 ετών, στο ΕΑΜ, όταν διευθυντής ήταν ο Χρήστος Καρούζος. Ήρθα μαθητευόμενος δίπλα στον Ανδρέα Μαυραγάνη, που είχε δουλέψει για χρόνια με τους Αμερικανούς στην Αρχαία Κόρινθο. Ο Μαυραγάνης δούλεψε όλα τα υλικά: ανασκαφικά, οστό, ξύλο, μέταλλο κλπ. Παράλληλα με τη δουλειά τελείωσα και το σχολείο, από

όπου πήρα ένα πτυχίο οικοδομικού σχεδίου. Αυτό το πτυχίο μέτρησε και τελικά διορίστηκα το 1969. Από τότε έως το 2000, ήμουν στο ΕΑΜ, στο εργαστήριο μετάλλου.

Το ΕΑΜ ήταν μεγάλο σχολείο για μένα από πολλές απόψεις. Πρώτα από όλα στον τομέα της συντήρησης, γιατί είχα την ευκαιρία να μάθω από ανθρώπους, όπως ήταν ο Χρήστος Χατζηλιού, που ήταν μεγάλος δάσκαλος και από το Μαυραγάνη, ο οποίος με καθοδηγούσε και μοιραζόταν όλα όσα ήξερε μαζί μου. Ταυτόχρονα, χαιρόταν να ακούει όλες τις νέες εξελίξεις ή οτιδήποτε νέο σχετικά με υλικά κλπ., γιατί ήταν πολύ ανοιχτός άνθρωπος. Ο Χατζηλιού πήγε στο ΕΑΜ πριν τον Πόλεμο και ήταν εκεί και μετά τον Πόλεμο και καθ' όλη τη διάρκεια της ανάκτησης της συλλογής από τους τάφους, στους οποίους τα είχαν τοποθετήσει κατά τη διάρκεια του Πολέμου. Το στήσιμο του Ιππέα το ξεκίνησε ο Μαυραγάνης και το συνέχισε και τελείωσε ο Χατζηλιού. Επίσης, έκανε τη συντήρηση του Εφήβου των Αντικυθήρων σε μια δεύτερη φάση συντήρησης βεβαίως και όχι σε πρώτη.

Μαθητής του Χατζηλιού υπήρξε ο Λαμίγος, ο οποίος ήρθε στο ΕΑΜ το 1963. Ο Λαμίγος έχει καθαρίσει, υπό την επίβλεψη του Χατζηλιού, την Ιουλία Μαμαία, ένα χάλκινο άγαλμα από τη Σπάρτη. Όταν γινόταν η ανασκαφή του συγκεκριμένου αγάλματος, εγώ ήμουν 17 χρονών και πήγα να βοηθήσω να ανασύρουμε το άγαλμα από την ανασκαφή, περίπου από τέσσερα μέτρα βάθος. Κατέβηκαν οι υπόλοιποι κάτω και με βαρούλκα, ανέβασαν το άγαλμα. Το πήγαμε στο Μουσείο της Σπάρτης και το καθαρίσαμε.

Με το ΕΑΜ είχα την τύχη να ταξιδέψω στο εξωτερικό για το στήσιμο διαφόρων εκθέσεων. Θα μπορούσε να είναι ωραία εμπειρία, αλλά για εμάς σήμαινε πολλή δουλειά και κούραση. Πολύ σπάνια μπορούσαμε να δούμε λίγο το μέρος στο οποίο πηγαίναμε. Μόνο μια φορά θυμάμαι στο Λος Άντζελες, επειδή εκείνοι δεν ήταν έτοιμοι κι έπρεπε να τους περιμένω να ετοιμαστούν για να αρχίσω να στήνω, τους περίμενα 20 ημέρες και έτσι απόλαυσα το ταξίδι και έκανα τρόπο τινά, τουρισμό. Ένα άλλο μειονέκτημα, που είχα εγώ σχετικά με τα ταξίδια στο εξωτερικό, ήταν το γεγονός ότι δεν μιλούσα καμία ξένη γλώσσα. Αυτό είναι μεγάλο πρόβλημα, γιατί σου κλείνει τις πόρτες και σου απαγορεύει την επικοινωνία με τους συναδέλφους από μια άλλη χώρα. Σίγουρα πάντα βρίσκαμε τρόπο να συνεννοηθούμε πάνω στα θέματα της δουλειά, γιατί κατά βάθος ήμασταν όλοι μάστορες και οι μάστορες έχουν δικούς τους κώδικες επικοινωνίας. Η έλλειψη γλώσσας, με ζημίωσε και σε ένα άλλο επίπεδο. Ποτέ δεν μπόρεσα να συμμετάσχω σε κάποιο πρόγραμμα μετεκπαίδευσης, παρόλο που είχα κάνει κάποιες φορές αίτηση, λόγω έλλειψης γνώσης ξένης γλώσσας. Ακόμα και στη σχολή του Μαρινάτου είχα κάνει αίτηση, αλλά ούτε εκεί με πήραν και δεν ξέρω καν γιατί.

Από το 1971 μέχρι το 1980, τα καλοκαίρια, συνεργάστηκα με τον Γιάννη Σακελλαράκη στην ανασκαφή των Αρχαίων και του Ιδαίου Αντρου. Ο Σακελλαράκης έπαιρνε μόνο ντόπιους ως εργάτες να τον βοηθούν στις ανασκαφές που έκανε. Από ό,τι θυμάμαι, οι μόνοι συντηρητές ήμασταν εγώ και ο Μεραμβελιωτάκης. Ήμουν για δέκα χρόνια βοηθός του Σακελλαράκη στα τεχνικά θέματα της προϊστορικής συλλογής. Στην Κρήτη έμαθα πολλά σχετικά με τις ανασκαφές (μεθόδους, πρώτες βοήθειες κλπ.). Η ανασκαφή αποτελεί ένα εντελώς διαφορετικό περιβάλλον, γιατί δεν έχεις την ευκολία και την ασφάλεια για τα αντικείμενα που σου προσφέρει ένα εργαστήριο.

Είχα δουλέψει και στο εργαστήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου στο Ηράκλειο. Εκεί παρατήρησα ότι οι υπόλοιποι εμπειρικοί συντηρητές δεν ήθελαν να μοιραστούν τη γνώση τους. Δε σου έλεγαν τίποτα. Εγώ δεν είχα μάθει έτσι, γιατί δε μου είχε ξανατύχει κάτι τέτοιο. Στο ΕΑΜ δεν ήταν έτσι τα πράγματα. Στο Μουσείο Ηρακλείου ο Μεραμβελιωτάκης δεν ήταν έτσι. Με έμαθε την τεχνική της συγκόλλησης μεγάλων πίθων, λαρνάκων αλλά και μικροτεχνίας. Ο Μεραμβελιωτάκης μου έλεγε και διάφορα 'κόλπα': «Όταν είσαι στην ανασκαφή και βρεις κάτι από ελεφαντόδοντο ή από οστό, να το καθαρίζεις αμέσως. Αν το κάνεις αμέσως με λίγο νερό

και ένα πινελάκι, καθαρίζει χωρίς πρόβλημα, ενώ αν τα ιζήματα και τα χρώματα στεγνώσουν, τότε θα δυσκολευτείς να το καθαρίσεις στο εργαστήριο». Μια φορά μας είχε τύχει το εξής σε μια ανασκαφή: είχαμε βγάλει μια σφραγίδα από ελεφαντόδοντο, που είχε παρουσιάσει μια αποφλοιώση σε ένα σημείο (μια μικρή φλούδα είχε τραβηχτεί και κρεμόταν). Την έδεσε με ένα λαστιχάκι και την έβαλε σε χαρτοβάμβακα να στεγνώσει σιγά-σιγά. Η φλούδα κόλλησε στη θέση της και μετά ούτε πέρασμα με στερεωτικό δε χρειαζόταν πια.

Παλαιότερα συνηθιζόταν, και μάλιστα θεωρούνταν απολύτως φυσιολογικό, κάποιος που κάτεχε μια τέχνη, να μη μοιράζεται όλα τα μυστικά της με τους βοηθούς, τους μαθητευόμενους ή τους νέους συναδέλφους. Γνωρίζω μια τέτοια ιστορία που προέρχεται βέβαια από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και όχι από τη δεκαετία του 1960 και 1970. Στην Αθήνα ζούσε ο Αγιούζ, που έφτιαχνε εκμαγεία από αρχιτεκτονικά στοιχεία και το γλυπτό διάκοσμο των μνημείων της Ακρόπολης κλπ. Όμως δεν ήταν ένας απλός εκμαγέας. Ήταν και καλλιτέχνης. Το εργαστήριο των εκμαγείων ήταν στο ΕΑΜ. Ο Αγιούζ είχε για βοηθό του τον κυρ Κώστα τον Μαργέλλη. Σε κάποια φάση δούλευαν στην Ακρόπολη και έβγαζαν εκμαγεία από τις μετόπες και τα αετώματα. Την ώρα που ήταν να κάνει κάτι καινούριο και να προχωρήσει επάνω στη διαδικασία της δουλειάς, έλεγε στον κυρ-Κώστα: «Πήγαινε τώρα εσύ κάτω στο εργαστήριο να φέρεις το φαγητό να κολατσίσουμε». Η διαδρομή από την Ακρόπολη στο εργαστήριο και πίσω, διαρκούσε δύο ώρες. Έτσι ο κυρ-Κώστας τα έχανε όλα. Ο Αγιούζ δεν ήθελε να του δείξει τίποτα.

Στο Μουσείο Ηρακλείου είχα γνωρίσει πολλούς συντηρητές που είχαν ξεκινήσει να δουλεύουν εκεί αρχικά σε άλλες ειδικότητες, όπως, για παράδειγμα, ηλεκτρολόγοι ή καθαριστές/καθαρίστριες και μετά είχαν γίνει συντηρητές. Ίσως εκείνη την εποχή που τέτοιες ειδικότητες δεν ήταν συνηθισμένες και σχεδόν όλοι ήμασταν εμπειρικοί, να δικαιολογείται αυτό το καθεστώς.

Την εποχή εκείνη, και θα έλεγα και από πιο νωρίς, γιατί ήταν κάτι που μας μετέφεραν οι παλιότεροι δίπλα στους οποίους εκπαιδευτήκαμε, υπήρχε η αρχή της αντιστρεψιμότητας. Στο ΕΑΜ έμαθα χημικό καθαρισμό χαλκών αντικειμένων, εκμαγεία σφραγίδων και συγκολλήσεις χαλκών. Επίσης, έμαθα να δίνω τις πρώτες βοήθειες σε ανασκαφικό υλικό. Γενικά, προσπαθούσαμε να ακολουθούμε μεθόδους που δεν έβλαπταν τα αντικείμενα. Όσον αφορά στον καθαρισμό, χρησιμοποιούσαμε κυρίως μηχανικά μέσα. Κάποιες φορές βρεθήκαμε προ εκπλήξεων. Θυμάμαι μια φορά, που καθαρίζαμε ένα αγγείο χάλκινο, από τους θαλαμοειδείς τάφους των Μυκηνών. Σιγά-σιγά καθώς προχωρούσε ο καθαρισμός, συνειδητοποίησα ότι το αγγείο ήταν από ασήμι. Είχε γίνει επιχάλκωση. Αυτό θα μπορούσε να έχει γίνει με δύο τρόπους: είτε το κράμα είχε μεγάλη περιεκτικότητα σε χαλκό και τον έβγαλε στην επιφάνεια σαν οξειδωση, ή είχε έρθει σε επαφή με κάποιο άλλο αντικείμενο κατά την ταφή και έγινε επιμετάλλωση.

Σε μαλακά υλικά, όπως το ασήμι, προσπαθείς πάντα να μην προκαλέσεις σημάδια. Έτσι ο μηχανικός καθαρισμός δεν αποτελούσε επιλογή στη συγκεκριμένη περίπτωση, γιατί πάντα υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες να προκληθούν σημάδια σε μια επιφάνεια με μηχανικά μέσα. Συνήθως, σε τέτοιες περιπτώσεις, προτιμάται ο χημικός καθαρισμός. Έτσι και στην περίπτωση του συγκεκριμένου αγγείου ακολουθήσαμε το χημικό καθαρισμό, με επάλληλες εμβάπτισεις σε μυρμηκικό οξύ (που έτρωγε τα οξείδια του χαλκού) και θειικό οξύ (που έτρωγε την οξειδωση του αργύρου). Ο καθαρισμός με χημικά μέσα όμως θέλει συνεχή παρακολούθηση, γιατί αν διαρκέσει περισσότερο από ό, τι πρέπει, είναι πιθανό να προκληθεί διάβρωση σε βάθος.

Η συνείδηση της αντιστρεψιμότητας είχε καλλιεργηθεί. Ελέγχαμε την καταλληλότητα των υλικών που μας έφερναν οι διάφοροι προμηθευτές. Για παράδειγμα, οι εποξειδικές ρητίνες, γνωστές και ως πλαστικό μέταλλο στην αγορά, έφταναν στο εργαστήριο από το εξωτερικό. Όταν

τις χρησιμοποιούσαμε για συμπληρώσεις, πράγματι γίνονταν πολύ σκληρές. Πολύ γρήγορα, συνειδητοποιήσαμε ότι περιείχαν ρινίσματα σιδήρου, τα οποία είχαν αρχίσει να οξειδώνονται. Οι συμπληρώσεις είχαν αρχίσει να κοκκινίζουν, καθώς ο σίδηρος οξειδωνόταν. Απομακρύναμε τη συμπλήρωση και σταματήσαμε τη χρήση αυτού του υλικού για συμπληρώσεις. Μετά από αυτό οι εποξειδικές ρητίνες, που χρησιμοποιούμε, είναι πια πλήρως αντιστρεπτές. Παρόλο που σκληραίνουν και γίνονται σε μέταλλο, όταν θερμανθούν είναι εύκολο αμέσως να αφαιρεθούν. Φυσικά σήμερα, η εξέλιξη στον τομέα των υλικών είναι μεγάλη. Την εποχή εκείνη μάθαμε και τη βενζοτριάζολη, την οποία χρησιμοποιούσαμε σε διάλυμα αιθυλικής αλκοόλης και σε κενό αέρα.

Από το εργαστήριο μετάλλου του ΕΑΜ περνούσαν διάφοροι επιστήμονες και μας έδιναν διάφορες συνταγές κατά καιρούς. Για παράδειγμα ο Σκουλικίδης⁹⁵⁴ μας είχε πει, όταν σε ένα χάλκινο αντικείμενο υπάρχει πρασινίλα και όταν την τρίβεις λίγο επιφανειακά δε διαλύεται, αλλά φαίνεται ότι προχωράει προς τα μέσα η διάβρωση, τότε το καθαρίζεις τοπικά και πάλι τοπικά, τοποθετείς νιτρικό άργιλο. Ο νιτρικός άργιλος σταματάει την οξείδωση. Ένας άλλος χημικός, ο Βαρουφάκης⁹⁵⁵, μας είχε προτείνει μια μέθοδο καθαρισμού, η οποία τελικά αποδείχθηκε ακατάλληλη και θα έλεγε κανείς βάρβαρη γιατί είχε σαν αποτέλεσμα την απώλεια της πάτινας. Όταν θέλαμε να καθαρίσουμε πολλά νομίσματα μαζί, γιατί υπήρχαν αρχαιολόγοι που βιαζόντουσαν, τότε ακολουθήσαμε την εξής μέθοδο: μέθοδο αναγωγής με καυστικό νάτριο και τσίγκο (για να γίνει αναγωγή, βασική προϋπόθεση είναι το αντικείμενο να είναι γερό). Βάζαμε λοιπόν, μια στρώση τσίγκο, μια στρώση νομίσματα, πάλι μια στρώση τσίγκο και πάλι νομίσματα. Τοποθετούσαμε σε διάλυμα περιεκτικότητας 10% καυστικού νατρίου και με τη διαδικασία της αναγωγής το υδροξύλιο που σχηματίζεται μεταξύ της γερής και της διαβρωμένης επιφάνειας πετάει τη διάβρωση. Η διαδικασία αυτή θέλει μεγάλη προσοχή και συνεχή παρακολούθηση.

Όσον αφορά τους αρχαιολόγους, πάντα υπήρχε ένα πρόβλημα σε επίπεδο επικοινωνίας και ορολογίας. Για παράδειγμα, μου έχει τύχει σε συζήτηση με αρχαιολόγους να θέλω να περιγράψω μια επέμβαση και τα υλικά που είχαν συμπεριληφθεί και να πω τη λέξη λάκα, η οποία τελικά μεταφέρθηκε ως λακ, αυτό που βάζουν οι γυναίκες στα μαλλιά. Αντιλαμβάνεσαι τη σύγχυση που έγινε και πόσο σοβαρό πρόβλημα θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί, ενδεχομένως, αν δε διορθωνόταν έγκαιρα η παρεξήγηση. Η επικοινωνία είναι ένα πολύ σημαντικό ζήτημα στο χώρο μας ακόμα και μεταξύ των συντηρητών, δηλαδή σε θέματα ορολογίας κλπ.».

⁹⁵⁴ Ο Θεόδωρος Σκουλικίδης (1925-2005), χημικός μηχανικός, ήταν διεθνούς φήμης ειδικός στα μέταλλα, καθηγητής στη Σχολή Χημικών Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος, το 1975, και συνεχώς, έως τον θάνατό του το 2005 μέλος της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ). Ως υπεύθυνος για το φυσικοχημικό μέρος των έργων, πρότεινε, το 1975, τη χρήση τιτανίου για τη δομική αποκατάσταση των μνημείων στην Ακρόπολη.

⁹⁵⁵ Ο χημικός Γεώργιος Βαρουφάκης (1925), επικεφαλής επί σειρά ετών του ερευνητικού εργαστηρίου της Χαλυβουργικής, ασχολείται ιδιαίτερα με την έρευνα της αρχαίας τεχνολογίας μετάλλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ (1898) ΕΩΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1937). ΚΝΩΣΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

4.1. Γενική Εισαγωγή

Η Κρήτη εξαιτίας του αρχαιολογικού της πλούτου βρέθηκε νωρίς στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται και την άμεση εξέλιξη της αρχαιολογικής έρευνας στο νησί. Η καθυστέρηση στο πεδίο αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η Κρήτη παρέμεινε για πολλά χρόνια μια κακοδιοικούμενη επαρχία του οθωμανικού κράτους, αποκομμένη από το διοικητικό κέντρο και οικονομικά εξαθλιωμένη⁹⁵⁶. Το 1898, με την οριστική αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων από το νησί, εγκαθιδρύθηκε ένα ιδιότυπο καθεστώς ημιαυτονομίας, το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας, που διατηρήθηκε έως το 1913, έτος ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα⁹⁵⁷. Ο κοινωνικός ιστός της Κρήτης την περίοδο αυτή, ένα ανθρώπινο μωσαϊκό πολιτισμών και θρησκευτικών δογμάτων⁹⁵⁸, πάλλεται από μια συνεχή προσπάθεια να προσαρμοστεί στο διαμορφούμενο κοινωνικό και πολιτικό τοπίο⁹⁵⁹ και από την επιδίωξη των γηγενών ευγενών να κερδίσουν την εύνοια των Ευρωπαίων ομολόγων τους, οι οποίοι διοικούσαν στην πραγματικότητα το νησί⁹⁶⁰.

Πρόκειται για διαδικασίες που σμίλευσαν το αρχαιολογικό τοπίο του νησιού, καθώς συνθέτουν την κρητική πραγματικότητα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, περίοδο γέννησης της κρητικής αρχαιολογίας μέσα από τη δράση των ντόπιων και ξένων διανοούμενων και του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1878). Παράλληλα ιδρύεται η Κρητική Αρχαιολογική Υπηρεσία, ψηφίζεται ο πρώτος νόμος στην Κρητική Πολιτεία (1899) περί προστασίας των αρχαιοτήτων, παίρνει σάρκα και οστά η πρώτη αρχαιολογική συλλογή και το πρώτο μουσείο

⁹⁵⁶ Kapsali, K., *Archaeogenetic research and Greek heritage. Constructing bloodlines to the past*, Master Thesis, 2017, University of Leiden, Faculty of Archaeology, MA in Heritage Management in a World Context, 34.

⁹⁵⁷ Το καθεστώς προέβλεπε αφενός την πλήρη αυτονομία της Κρήτης σε θέματα ιθαγένειας, νομίματος, τελωνείου και αφετέρου τον έλεγχο της εξωτερικής πολιτικής του νησιού από τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες διατηρούσαν στρατεύματα στο νησί. Προέβλεπε παράλληλα τη λειτουργία ενός υποτυπώδους κοινοβουλευτικού συστήματος συνδυασμένου με την παρουσία ενός πανίσχυρου ηγεμόνα, του Υπατου Αρμοστή (Καλλιβρετάκης, Λ., *Η πορεία του Κρητικού ζητήματος τον 19^ο αι. Το σκηνικό των πρώτων πολιτικών σκιρτημάτων*, 2010, 27-28 και 31-32, [online] <https://helio-eie.ekt.gr> τελευταία πρόσβαση 10/03/2017.

⁹⁵⁸ Η Κρήτη διεκδικήθηκε από πολλούς κατά τη διάρκεια της ιστορίας της και βρισκόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε έναν ατέρμονο κύκλο εθνικιστικών εξεγέρσεων, αποικιακών διαμαχών και αναρχικών ανταρσιών (Varouhakis, V., *L' archeologie enragée: Archaeology and national identity under the Cretan State (1898-1913)*, Thesis for the degree of Doctor of Philosophy, University of Southampton, Faculty of Humanities, 2015, 38).

⁹⁵⁹ Στη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας πραγματοποιήθηκε μεγάλη Μουσουλμανική έξοδος και η Μουσουλμανική κοινότητα περιθωριοποιήθηκε. Παρόλα αυτά, ο διχασμός δεν ήταν μόνο μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων, αλλά και μεταξύ αστικού και αγροτικού πληθυσμού (Varouhakis, V., ο.π., 38-39).

⁹⁶⁰ Η φυσική παρουσία των Ευρωπαίων στην Κρήτη ήταν έντονη, αφού κατοικούσαν στο νησί είτε επειδή ήταν στρατιώτες, είτε επαγγελματίες, έμποροι ή διανοούμενοι (Ανδριώτης, Ν., «Η πληθυσμιακή σύνθεση της Κρήτης στα τέλη 19^{ου} αιώνα και αρχές 20^{ου}», στο: *Κρήτη-Ελλάδα: 100 χρόνια ένωση*, Χανιώτικα Νέα και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ειδική Έκδοση, Δεκέμβριος 2013, 35-40).

που θα τη στέγαζε γίνεται πραγματικότητα. Την ίδια στιγμή οι ευρωπαίοι αρχαιολόγοι, μια εξαιρετικά ισχυρή παρουσία στην Κρήτη σε βάθος χρόνου⁹⁶¹, εκκινούν διαδικασίες διεκδίκησης ανασκαφικών αδειών αρχαιολογικών τοποθεσιών⁹⁶² με την Κνωσό να αποτελεί το 'μήλον της έριδος'⁹⁶³. Η ανασκαφή στην Κνωσό και παράλληλα το πρώτο έργο αναστήλωσης αρχιτεκτονικών καταλοίπων του παρελθόντος στο νησί ξεκινούν το 1900 από τον Βρετανό Arthur Evans. Οι επεμβάσεις αποκατάστασης στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού, πραγματοποιούνται από τον Evans σε τρεις διαφορετικές περιόδους, οι οποίες καθορίζονται από τον εκάστοτε αρχιτέκτονα που σχεδίαζε και υλοποιούσε τα έργα βάσει των γνώσεων, των προσωπικών εμπειριών του, των σύγχρονων τάσεων σε υλικά και τεχνικές, αλλά πάντοτε σύμφωνα με τις επιταγές του ανασκαφέα.

Στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα ξεκινά δειλά και εξελίσσεται σιωπηλά, αλλά με μια κρυφή δυναμική, η συντήρηση στην Κρήτη μέσα από τα χέρια των πρώτων 'συγκολλητών' ή 'επισκευαστών αρχαίων', ανθρώπων που προέρχονταν από τα λαϊκά στρώματα της κρητικής κοινωνίας και που η παρουσία τους στον χώρο φαίνεται να ήταν τυχαία. Η εφαρμογή της συντήρησης θα εξελισσόταν σε δύο χωριστά πεδία: στους αρχαιολογικούς χώρους (in situ), οι οποίοι αποκαλύπτονταν συνεχώς μέσα από τη συστηματική ανασκαφική δραστηριότητα και στα ανασκαφικά ευρήματα, που σταδιακά σχημάτιζαν τις αρχαιολογικές συλλογές και που πραγματοποιείτο στις μουσειακές εγκαταστάσεις. Η έδρα των συντηρητών ήταν το υποτυπώδες εργαστήριο του πρώτου μουσείου στο Ηράκλειο, από όπου μετέβαιναν σε ολόκληρο το νησί για τη φροντίδα ή τη μετακίνηση αρχαιοτήτων.

Κατά τον Μεσοπόλεμο καθοριστική αποδείχθηκε η παρουσία του Σπυρίδωνα Μαρινάτου, του αρχαιολόγου που ανέλαβε την εφορεία και τη διεύθυνση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, θέσεις που διατήρησε έως την αποχώρησή του από το νησί το 1937. Με την έναρξη της εφορείας Μαρινάτου σηματοδοτήθηκε το ξεκίνημα μιας νέας εποχής για την κρητική αρχαιολογική έρευνα, τη συντήρηση και τη διαχείριση των κρητικών αρχαιοτήτων εν γένει. Με πρωτοβουλία του Μαρινάτου και τον προσωπικό του αγώνα υπό αντίξοες συνθήκες ιδρύεται το νέο αρχαιολογικό μουσείο στο Ηράκλειο, διεξάγονται ακόμα περισσότερες ανασκαφές και οριοθετείται το έργο των ξένων αρχαιολογικών σχολών στο νησί. Όσον αφορά στο πεδίο τη συντήρησης, προκύπτει το σοβαρότατο πρόβλημα της ραγδαίας επιδείνωσης της κατάστασης των μετάλλινων αρχαιοτήτων, καθώς έρχονταν στο φως εξαιρετικά σημαντικά και όλο και περισσότερα μέταλλινα ανασκαφικά ευρήματα, ζήτημα που όφειλε να αντιμετωπιστεί άμεσα και αποτελεσματικά. Εξ αυτού δοκιμάζονται διάφορες μέθοδοι και επιδιώκεται από την πλευρά του Μαρινάτου συνεργασία με το ΕΑΜ.

Σημαντική παρουσία της περιόδου στο πεδίο της συντήρησης στην Κρήτη και έως τη δεκαετία του 1960, αποτελεί ο εμπειρικός συντηρητής Ζαχαρίας Κανάκης. Προσληφθείς ως

⁹⁶¹ Γάλλοι και Ιταλοί αρχαιολόγοι είχαν καταθέσει αιτήσεις για χορήγηση ανασκαφικών αδειών, πολύ πριν τη θέσπιση του πρώτου αρχαιολογικού νόμου («Αι ἀρχαιότητες τῆς Κρήτης. Τὶ ἐψήφισεν ἡ Κρητικὴ Συνέλευσις περὶ αὐτῶν. Προτάσεις ξένων δι' ἀνασκαφάς. Τὶ περιμένουν οἱ ἀρχαιολόγοι ἐν Κρήτῃ», *Ἀκρόπολις*, 12/03/1899, 4).

⁹⁶² Χαρακτηριστική είναι η αλληλογραφία Schliemann-Χατζιδάκη, με θέμα το ενδιαφέρον του πρώτου για αγορά της γης όπου είχε σκάψει ο Καλοκαιρινός το 1878. Ο Χατζιδάκης ήταν πρόθυμος να βοηθήσει ώστε να υπερβληθεί κάθε εμπόδιο στο εγχείρημα του Schliemann (Varouhakis, V., ο.π., 90). Τελικά δεν προχώρησε, εξαιτίας των υπερβολικών χρηματικών απαιτήσεων του Μουσουλμάνου ιδιοκτήτη της γης (Χατζιδάκης, Ι., *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτῃ*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 26, Εστία, Ἀθήναι, 1931, 23).

⁹⁶³ Brown, A.C., *Before Knossos: Arthur Evans's travels in the Balkans and Crete*, University of Oxford, Ashmolean Museum, Οξφόρδη, 1993, 17.

φύλακας στο μουσείο Ηρακλείου ήδη από τον Μεσοπόλεμο, πολύ γρήγορα μεταπηδά στην ειδικότητα του τεχνίτη, για να εξελιχθεί επί Μαρινάτου και να αποτελέσει αδιάρρηκτο κρίκο της αλυσίδας της κρητικής συντήρησης, με έργο και εκτός Κρήτης, όπως στην Κεφαλλονιά, την Πύλο, τη Σαντορίνη καθώς και στην Ευρώπη όπου μετέβη και για να επιμορφωθεί.

4.2. Κρητική πολιτεία (1898-1913)

Στις 2 Νοεμβρίου 1898 τα τουρκικά στρατεύματα εγκαταλείπουν οριστικά την Κρήτη μετά από πολλά χρόνια αιματοκυλισμένων αγώνων των Κρητών, απώτερος στόχος των οποίων ήταν η ένωση με την Ελλάδα. Την ίδια χρονιά ιδρύεται το ημιαυτόνομο καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας, που διήρκεσε έως το 1913, ημερομηνία ένωσης με την Ελλάδα⁹⁶⁴. Σύμφωνα με το νέο καθεστώς, το οποίο ειδικά παρατηρώντας τις εξελίξεις στα αρχαιολογικά πράγματα της εποχής αποκαλύπτει μια πραγματικότητα αποικιακού χαρακτήρα, κάθε πόλη της Κρήτης ελεγχόταν από κάθε μία από τις μεγάλες δυνάμεις: το Ηράκλειο από τους Βρετανούς, το Ρέθυμνο από Ρώσους, τα Χανιά από τους Ιταλούς, η περιοχή του Λασιθίου από τους Γάλλους, ίσως σε ένα πλαίσιο ανταποδοτισμού για τη βοήθειά τους στους αγώνες για την απελευθέρωση; Ο Ιωσήφ Χατζηδάκης γράφει ⁹⁶⁵: «Οί Κρήτες διὰ μακρῶν καὶ ἐπιμόνων ἀγώνων κατόρθωσαν τέλος, κατὰ τὸ ἔτος 1899, νά κινήσωσι τὴν συμπάθειαν τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ νά μαλάξωσι τὴν σκληροτράχηλον διπλωματίαν, μὲ τὴν βοήθειαν δὲ τούτων ἀπηλλάγησαν τῆς Τουρκικῆς τυραννίας. Δὲν ἐπέτυχον μὲν τὴν ἔνωσιν τῆς ἰδιατέρως πατρίδος των μὲ τὴν μητέρα Ἑλλάδα, ὡς ἐπεθύμουν, ἐκηρύχθη ὁμως καὶ ἀνεγνωρίσθη ἡ Κρητικὴ Πολιτεία, αὐτόνομος ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν τεσσάρων Δυνάμεων Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ἰταλίας καὶ Ρωσσίας. Ὁρίσθη δὲ Ὑπατος Ἀρμοστής τούτων ὁ Ἕλλην πρίγκηψ Γεώργιος, ὡς ἀρραβὼν τῆς ποθητῆς ἐνώσεως πρὸς τὴ μητέρα...»⁹⁶⁶.

Το 1898 βρήκε το νησί μια γη γεμάτη αποκαΐδια και τον λαό της αποδεκατισμένο και διχασμένο. Η παρατεταμένη μετάβαση στην οποία βρισκόταν η Κρήτη⁹⁶⁷ είχε ως αποτέλεσμα τη καθυστερημένη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας του χριστιανικού πληθυσμού της⁹⁶⁸. Κατά συνέπεια η μόρφωση και η εκπαίδευση ήταν σχεδόν ανύπαρκτες, ενώ επικρατούσαν η αμάθεια και η ατεχνία⁹⁶⁹. Παρόλα αυτά, η πεποίθηση που είχε καλλιεργηθεί προεπαναστατικά σύμφωνα με την οποία η Κρήτη έπρεπε να στρέψει το ενδιαφέρον της στην παιδεία, ήταν βαθιά ριζωμένη στη συλλογική συνείδηση⁹⁷⁰ και άρρηκτα συνδεδεμένη με την καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας των χριστιανών Κρητών και τις προσδοκίες τους που

⁹⁶⁴ Η Κρητική Πολιτεία διατηρήθηκε μέχρι την Ένωση με την Ελλάδα το 1913, ουσιαστικά όμως είχε καταργηθεί από το 1908 με την εγκατάσταση προσωρινής διοικητικής επιτροπής στο νησί από την κυβέρνηση της Ελλάδας. (Για την ιστορία της Κρήτης βλέπε: Δετοράκης, Θ., *Η ιστορία της Κρήτης*, 1990).

⁹⁶⁵ Varouhakis, V., ο.π., 93.

⁹⁶⁶ Χατζηδάκης, Ι., *Ιστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ*, Εστία, Αθήνα, 1931, 22.

⁹⁶⁷ Η Κρήτη διεκδικήθηκε από πολλούς κατά τη διάρκεια της ιστορικής της διαδρομής και βρισκόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε έναν ατέρμονο κύκλο εθνικιστικών εξεγέρσεων, αποικιακών διαμαχών και αναρχικών ανταρσιών (Varouhakis, V., ο.π., 38).

⁹⁶⁸ Χουρδάκης, Α.Γ., *Κοινωνίες σε μετάβαση: Επανάσταση, παιδεία και ενωτικό κίνημα στην Κρήτη*, Ομιλία με αφορμή τον εορτασμό των 100 χρόνων από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, 3-4.

⁹⁶⁹ Πεπονάκης, Μ., *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1994, 11.

⁹⁷⁰ Πρόκειται για ένα συγκερασμό της ελληνοχριστιανικής παράδοσης και των νεότερων ευρωπαϊκών ιδεών, που είχαν από νωρίς εισέλθει στην Κρήτη (Θεοδωράκης, Ε., «Η εκπαιδευτική πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1889-1913)», *Χανιώτικα Νέα*, 20/05/2015).

αναδεικνύονταν πάντοτε μέσα από τη ρητορική, ότι η Κρήτη αποτελούσε αιώνιο και αδιάσπαστο κομμάτι του εθνικού κορμού⁹⁷¹. Οι κινήσεις για την προώθηση της παιδείας στο νησί, ξεκινούν πριν ακόμα την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας, συγκεκριμένα το 1878 σε ένα μικρό διάστημα προσωρινής ειρήνης, με την ίδρυση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου από μια μεμονωμένη ομάδα την οποία απάρτιζαν μέλη της τοπικής άρχουσας τάξης⁹⁷². Οι διανοούμενοι αστοί⁹⁷³ έδρασαν σε πρώτη φάση μέσα από ένα εθνικιστικό πρίσμα, όπως ήταν αναμενόμενο, εντός του γενικότερου κλίματος⁹⁷⁴ και αναζητώντας τον συσχετισμό του παρόντος και του μέλλοντος της Κρήτης με ένα ένδοξο παρελθόν⁹⁷⁵. Μέσα από τη δράση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου εξελίσσεται και η περιπέτεια της κρητικής αρχαιολογίας και κατ' επέκταση και της συντήρησης των κρητικών μνημείων.

4.3. Η ίδρυση της Κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Εφορεία Ιωσήφ Χατζιδάκη και Στέφανου Ξανθουδίδη επί Κρητικής Πολιτείας, 1898-

1913

Εικόνα 107. Ο Στέφανος Ξανθουδίδης (1864-1928) και ο Ιωσήφ Χατζιδάκης (1848-1936). Πηγή:

<https://www.rethemnos.gr> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

Το 1883 αποτελεί κομβική ημερομηνία για την εξέλιξη της αρχαιολογικής έρευνας και της συντήρησης στην Κρήτη, με τον Ιωσήφ Χατζιδάκη (1845-1936) να αναλαμβάνει καθήκοντα Προέδρου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Ο Χατζιδάκης είχε γεννηθεί στη Μήλο, αλλά

⁹⁷¹ Η Κρητική Πολιτεία κατέβαλλε μεγάλη προσπάθεια να εδραιώσει ένα στιβαρό και ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο όμως εγκαταλείφθηκε σταδιακά καθώς πλησίαζε η ένωση με την Ελλάδα (Χουρδάκης, Α.Γ., ο.π., 4-6).

⁹⁷² Μετά από αλλεπάλληλες εξεγέρσεις των Κρητικών χριστιανών, η Οθωμανική κυβέρνηση αποφάσισε να παραχωρήσει συγκεκριμένες ελευθερίες στην Κρήτη, ως μια προνομιούχο επαρχία του Οθωμανικού κράτους (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν., *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Εκδόσεις Ολκός, 2005, 15).

⁹⁷³ Μερικά μέλη της αρχικής σύνθεσης του Συλλόγου: Αντώνιος Μιχελιδάκης (1844-1923), πρώτος γυμνασιάρχης του πρώτου Κρητικού Γυμνασίου που ιδρύθηκε στο Ηράκλειο το 1878, ήταν και ο πρώτος Πρόεδρος του Συλλόγου. Ιωάννης Σφακιανάκης (1848-1924), ιατρός που σπούδασε στη Βιέννη και υπήρξε ο πρώτος Διοικητής της Τράπεζας Κρήτης. Ιωσήφ Χατζιδάκης (1845-1936), ιατρός από τη Μήλο. Αριστείδης Ζαφειρίδης (1836-;) ιατρός. Διονύσιος Καστρινογιαννάκης (1896-1910) Επίσκοπος Χερσονήσου. Στυλιανός Αλεξίου (1853-1921) λόγιος εκδότης (παππούς του αρχαιολόγου Στυλιανού Αλεξίου). Ιωάννης Περδικάρης (1851-1909), φιλόλογος και ιδρυτής του Λυκείου "Ο Κοραΐς". Εμμανουήλ Πολυχρονίδης δικηγόρος. Νικόλαος Παρασυράκης δάσκαλος. Επίσης οι Απόστολος Στεφανίδης, Ιωάννης Ντοκουμετζίδης, Ιωσήφ Κόρρης και Ηρακλής Σαπουντζάκης (Σάββας, Δ., «Η αδελφότητα του Λαύκου και ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ηρακλείου. Τέτοιες μέρες... τέτοια λόγια : Κινήσεις πολιτισμού! σε καιρούς χαλεπούς...», *Πατρίς*, 24/10/2011, [online] <http://www.patris.gr> τελευταία πρόσβαση 28/03/2017.

⁹⁷⁴ Brown, A.C., *Before Knossos: Arthur Evans' travel in the Balkans and Crete*, University of Oxford, Ashmolean Museum, Oxford, 1993.

⁹⁷⁵ Η προσφυγή της Κρήτης στο ένδοξο παρελθόν της, ισοδυναμεί με προσφυγή στο 'μινωικό' παρελθόν της (Χουρδάκης, Α.Γ., ο.π., 7).

είχε καταγωγή από τα Σφακιά. Είχε σπουδάσει Ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας (1871) και είχε πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία. Στο Ηράκλειο μετακόμισε το 1882 για να εργαστεί ως ιατρός, πραγματοποιώντας μια επιθυμία, που του είχε γεννηθεί την πρώτη φορά που είχε επισκεφθεί την Κρήτη, το 1881⁹⁷⁶. Ήταν ένας άνθρωπος με ισχυρή κοινωνική παρουσία και οι διασυνδέσεις του με την τοπική οθωμανική διοίκηση και τους τοπικούς παράγοντες σίγουρα επηρέασαν την άμεση εκλογή του και τη μετέπειτα πορεία του. Κατά την περιήγησή του στην Κρήτη, το 1881, ο Χατζιδάκης συνάπτει σχέσεις με ανθρώπους που βρίσκονταν σε θέσεις κλειδιά, όπως ο Ιωάννης Φωτιάδης πασάς, Γενικός Διοικητής Κρήτης κατά το ιδιότυπο κοινοβουλευτικό καθεστώς της τουρκοκρατούμενης Κρήτης (1878-1889) και σημαίνων χριστιανός των υψηλότερων βαθμίδων της οθωμανικής διοίκησης⁹⁷⁷: «...*Αφοῦ ἐπισκέφθημεν πρῶτον τὸν Γενικὸν Πρόξενον τῆς Ἑλλάδος Ι. Πρέβελην, μετέβημεν μετ' αὐτοῦ παρὰ τὸν Γενικὸν Διοικητὴν Φωτιάδην, ὅστις μᾶς ἐδέχθη ἀμέσως μετὰ πολλῆς φιλοφροσύνης ἐν τῷ γραφείῳ του[...]* Ὁ κ. Φωτιάδης, ἐτίμησεν ἡμᾶς διὰ προσκλήσεως εἰς γεῦμα, ἔνθα ἐπὶ πολλὰς ὥρας, εἴχομεν τὴν εὐκαιρίαν οἰκειότερον μετ' αὐτοῦ νὰ συνδιαλεχθῶμεν...»⁹⁷⁸.

Η τοποθέτηση του Χατζιδάκη στη θέση του Προέδρου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου οδήγησε γρήγορα στη διεύρυνση των δραστηριοτήτων του συλλόγου σε τομείς εκτός της παιδείας, μέσω της περισυλλογής και διάσωσης αρχαιοτήτων από ολόκληρο το νησί: «...*Οἱ μεγάλοι λέβητες τῆς Τυλίσου κατεσχέθησαν ὑπ' ἐμοῦ εἰς ἐργαστήριον χαλκέως, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ χυθῶσι πρὸς ἀπόκτησιν χαλκοῦ[...]* Ἡ Μεγάλη ἐπιγραφή Γόρτυνος κατεσχέθη καθ' ἣν στιγμὴν ἤρχιζεν ἡ μεταφορὰ τῶν λίθων διὰ νὰ κτισθῇ ἐλαιοτριβεῖον εἰς Ἀγίους Δέκα...»⁹⁷⁹. Τελικός στόχος της διαδικασίας ήταν, εκτός από τη διάσωση των αρχαίων μνημείων, η δημιουργία ενός κρητικού μουσείου⁹⁸⁰.

Παράλληλα, μέσω της θέσης αυτής, ο Χατζιδάκης ανέλαβε τον ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ Ευρωπαίων αρχαιολόγων που είχαν εκδηλώσει το ενδιαφέρον τους για τις κρητικές αρχαιότητες και της τοπικής διοίκησης. Η κρητική αρχαιολογία είχε πάρει κιόλας το δρόμο της, με τον Ιωσήφ Χατζιδάκη να έχει τον πρώτο λόγο και εισηγούμενος θετικά σχετικά με τα αιτήματα των Ευρωπαίων αρχαιολόγων, τουλάχιστον όσον αφορά στη χορήγηση ανασκαφικών αδειών: «*Χορηγήσαντες τῷ Arhtur J. Evans, ἀντιπροέδρῳ τοῦ ἐν Λονδίνῳ Ἑλληνικοῦ Συλλόγου, τὴν ἄδειαν ὅπως ἐνεργήσῃ ἀνασκαφὰς ἐν τῇ θέσῃ Κεφάλαι τῆς ἀρχαίας πόλεως Κνωσοῦ κατὰ τὴν ὑμετέραν γνωμοδότησιν, παραγγέλομεν ὑμῖν νὰ ἐφορεύητε τῶν ἀνασκαφῶν τούτων κατὰ τὸν περὶ ἀρχαιοτήτων Νόμον, φροντίζοντες περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐφαρμογῆς τῶν διατάξεων αὐτοῦ*». Ὁ ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Θρησκευμάτων Σύμβουλος (ακολουθεῖ υπογραφή)⁹⁸¹.

⁹⁷⁶ Χατζιδάκης, Ι., *Περιηγήσεις εἰς νῆσον Κρήτην*, Εκδ. Καραβίας, Ερμούπολη, 1881, 113). Εκλέχθηκε πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου το 1883 (Χατζιδάκης, Ι., ο.π., 1931).

⁹⁷⁷ Καλλιβρετάκης, Λ., «Κρήτη 1878-1913. Το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας», *Ιστορία του ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, 5, 23, 2003, 321.

⁹⁷⁸ Χατζιδάκης, Ι., ο.π., 1881, 101.

⁹⁷⁹ Χατζιδάκης, Ι., ο.π., 1931, 12.

⁹⁸⁰ Δημοπούλου-Ρεθεμιτάκη, Ν., ο.π., 16.

⁹⁸¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.1006/Δ.654, 31/03/1900. Ο Χατζιδάκης είχε ακόμα μεσολαβήσει για τον Γερμανό Heinrich Schliemann (1822-1890), τον André Joubin (1868-1944) της Γαλλικής Σχολής και τον Federico Halbherr (1857-1939) της Ιταλικής Σχολής (La Rosa, V., «Οι απαρχές της Κρητικής αρχαιολογίας ή η πολιτική διορατικότητα του Ι. Χατζιδάκη», στο: *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Προϊστορική Περίοδος, Σύμμεικτα, 1-6 Οκτωβρίου, Ελούντα, 2001, 384).

Ο φιλοευρωπαίος⁹⁸² Χατζιδάκης, του οποίου η πολιτική υπερίσχυσε ανάμεσα σε άλλες πιο συντηρητικές, όπως του Ιωάννη Περδικάρη (1856-1909)⁹⁸³, ο οποίος είχε μια αρκετά πιο εθνικιστική προσέγγιση, είχε την πεποίθηση ότι ο σύλλογος όφειλε να έχει το αποκλειστικό δικαίωμα χορήγησης ανασκαφικών αδειών και επίβλεψης της υλοποίησής τους⁹⁸⁴. Στην ενίσχυση της δύναμης του συλλόγου σε βαθμό, ώστε ουσιαστικά να αποτελέσει την πρώτη Αρχαιολογική Υπηρεσία στην Κρήτη, συνέβαλλαν δραματικά και οι Ευρωπαίοι αρχαιολόγοι με την παρότρυνσή τους, οι οποίοι από νωρίς αδημονούσαν να δημιουργηθεί πρόσφορο έδαφος, ώστε να εμπλακούν ενεργά στο παρθένο, ακόμα, πεδίο της κρητικής αρχαιολογίας⁹⁸⁵, όπως προκύπτει και από επιστολή του Ιταλού αρχαιολόγου Federico Halbherr (1857-1930)⁹⁸⁶ «...Ελπίζω να κατάφερα μαζί με τον δόκτορα Χατζιδάκη να ζητηθεί από τη συνέλευση και από την εθνική επιτροπή και μια αυτονομία αρχαιολογική του νησιού, ώστε ο σύλλογος να λειτουργήσει ως γενική διεύθυνση των αρχαιοτήτων της Κρήτης, χωρίς να εξαρτάται από την Κων/πολη και να ανοίξει το κρητικό έδαφος στις ανασκαφές» (Federico Halbherr)⁹⁸⁷.

Εικόνα 108. Ο Federico Halbherr (1857-1939). Πηγή: <http://www.heraklion-crete.org> τελευταία πρόσβαση 20/09/2018

⁹⁸² Momigliano, N., «Federico Halbherr and Arthur Evans: An archaeological correspondence (1894-1917)», *SMEA*, 44/2, 2002, 263-318.

⁹⁸³ Ο Ιωάννης Περδικάρης είχε γεννηθεί στο Ηράκλειο της Κρήτης, το 1856. Ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στο Ρέθυμνο, σπούδασε ελληνική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, μετεκπαιδεύτηκε στη Γερμανία και εργάστηκε ως εκπαιδευτικός σε σχολεία της τουρκοκρατούμενης Κρήτης. Ο Περδικάρης αγωνίστηκε για την απελευθέρωση της Κρήτης και μετά την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας ορίστηκε Γενικός Γραμματέας της Ανωτέρας Διευθύνσεως και ταυτόχρονα Γενικός Επιθεωρητής Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Συνέβαλε στη σύνταξη του πρώτου νόμου που ψηφίστηκε για την οργάνωση της παιδείας στην αυτόνομη Κρήτη (Ν. 82/1899) και κατάφερε, μέσω του Α' Εκπαιδευτικού Συνεδρίου που διεξήχθη στα Χανιά το 1900, την εγκαθίδρυση και καθιέρωση παιδαγωγικών αρχών λειτουργίας στα Δημόσια Σχολεία της Κρήτης. Τέλος, ο Περδικάρης στον τομέα της αρχαιολογίας είχε αναγνώσι και δημοσιεύσει μια επιγραφή, βάσει της οποίας εντοπίστηκαν τα ίχνη της αρχαίας πόλης Ερταίας (Περδικάρης, Α., «Ιωάννη Περδικάρης (1856-1909)», στο: *7ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένων Παιδαγωγικών και Εκπαίδευσης με θέμα: Μεγάλοι Έλληνες και Κύπριοι παιδαγωγοί από την αρχαιότητα έως σήμερα. Εκπαιδευτική συμβολή και παιδαγωγική μνήμη*, Αθήνα 11-12 Οκτωβρίου, 2014, χωρίς αναφορά σελίδας).

⁹⁸⁴ La Rosa, V., ο.π., 382, 384, 385.

⁹⁸⁵ «Αἱ ἀρχαιότητες τῆς Κρήτης. Τὶ ἐψήφισεν ἡ Κρητικὴ Συνέλευσις περὶ αὐτῶν. Προτάσεις ξένων δι' ἀνασκαφάς. Τὶ περιμένουν οἱ ἀρχαιολόγοι ἐν Κρήτῃ», *Ἀκρόπολις*, 12/03/1899, 4.

⁹⁸⁶ Ο Ιταλός αρχαιολόγος και επιγραφολόγος Federico Halbherr είχε γεννηθεί το 1857 στο Rovereto, μια μικρή πόλη του Αυστροουγγαρικού Τιρόλου. Σπούδασε αρχικά στη Βιέννη και αργότερα στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης, στο οποίο, το 1899, θα αναγορευόταν σε καθηγητή ελληνικής επιγραφικής. Το όνομά του έχει συνδεθεί με την Κρήτη, καθώς εκεί πραγματοποίησε το μεγαλύτερο μέρος της έρευνάς του με τη διεξαγωγή πληθώρας ανασκαφών στη Φαιστό, τη Γόρτυνα και την Αγία Τριάδα. Ήταν συνιδρυτής, το 1910, της Ιταλικής Αρχαιολογικής Αποστολής της Κρήτης (αργότερα Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών) και παράλληλα διευθυντής της («Il grande archeologo che scopri la fastosa villa di Haghia Triada», *La stampa*, 28 luglio 1930, 3).

⁹⁸⁷ La Rosa, V., «Η Κρήτη του Φρειδερίκου Halbherr», *Ο Μέντωρ*, 22, 93, 2009, 148.

4.3.1. Αρχαιολογική νομοθεσία στην Κρήτη: «Διάταγμα περί αρχαιοτήτων»

Το 1883, σύμφωνα με σουλτανικό ιραδέ⁹⁸⁸, ο σύλλογος αναγνωρίζεται ως επίσημη αρχαιολογική αρχή⁹⁸⁹. Το επόμενο βήμα ήταν η θεσμοθέτηση των διαδικασιών, μέσω ενός καταλλήλως διαμορφωμένου νομοθετικού πλαισίου, για το οποίο αγωνιούσαν σε μεγάλο βαθμό οι Ευρωπαίοι αρχαιολόγοι. Πάλιν εδώ ο Halbherr αναφέρει: «...Υ.Γ. Μου γράφει ο Ξανθουδίδης, ότι η Συνέλευση έχει τόση πολλή δουλειά, που ίσως να μην προλάβει να ψηφίσει τον νέο αρχαιολογικό νόμο. Νομίζω ότι είναι ανάγκη να γράψετε στον Άγγλο πρέσβη στα Χανιά, που είναι εκείνος με τη μεγαλύτερη επιρροή και να τον προτρέψετε να διασφαλίσει ότι θα ψηφιστεί ο νόμος, γιατί, αν δε γίνει, δε θα μπορούμε να σκάσουμε και για να μπορέσουμε, με ειδική πριγκιπική άδεια, θα πρέπει να πληρώσουμε πολλά σε αποζημιώσεις για τους αγρότες»⁹⁹⁰.

Τελικά το καλοκαίρι του 1899 ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος της Κρητικής Πολιτείας για την προστασία των αρχαιοτήτων. Ο νόμος προσομοιάζει τον αντίστοιχο ελληνικό και για την καλύτερη διαχείριση των μνημείων του νησιού, η Κρήτη χωρίζεται σε δύο Αρχαιολογικές Περιφέρειες, την ανατολική με έδρα το Ηράκλειο, έφορο τον Ι. Χατζιδάκη και με αρμοδιότητα τους νομούς Λασιθίου και Ηρακλείου και τη δυτική με έδρα τα Χανιά, έφορο τον Στ. Ξανθουδίδη και με αρμοδιότητα τους νομούς Ρεθύμνου και Χανίων: «*Εκ τῶν πρώτων νόμων, οὗς ἐψηφίσεν ἡ ἀντιπροσωπεία τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἦτο καὶ ὁ περὶ Ἀρχαιοτήτων. Ὁ νόμος οὗτος εἶναι ἀντιγραφὴ σχεδὸν τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντος τότε. Ἡ Κρήτη διηρέθη εἰς Ἀρχαιολογικὰς Περιφερείας. Τῆς πρώτης ἔδρα ὠρίσθη τὸ Ἡράκλειον. Εἰς ταύτην ὑπῆγοντο ὁ νομὸς Ἡρακλείου καὶ Λασιθίου. Εἰς τὴν δευτέραν ὁ νομὸς Χανίων καὶ Ρεθύμνης. Ἐκλήθησαν δὲ ἀμέσως νὰ ἀναλάβωσι τὴν διεύθυνσιν τῆς μὲν πρώτης ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Ἰωσήφ Χατζιδάκης, τῆς δὲ δευτέρας ὁ γραμματεὺς αὐτοῦ Στέφανος Ξανθουδίδης ὀνομασθέντες ἀμφότεροι ἔφοροι. Ἐπειδὴ εἰς μὲν τὴν πρώτην περιφέρειαν ὑπῆρχε πολλὴ ἐργασία, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἐλαχίστη, προσεκολλήθη καὶ ὁ τῆς δευτέρας περιφερείας ἔφορος εἰς τὴν πρώτην, διαμένων σχεδὸν διαρκῶς εἰς Ἡράκλειον*»⁹⁹¹. Ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, εκτός από έφορος Ηρακλείου-Λασιθίου, ορίζεται και διευθυντής του μουσείου Ηρακλείου⁹⁹², ενώ ο στενός συνεργάτης του Στέφανος Ξανθουδίδης (1864-1928), παρόλο που αναλαμβάνει έφορος Χανίων-Ρεθύμνης, διαμένει κυρίως στο Ηράκλειο, όπου οι απαιτήσεις είναι περισσότερες. Ο Ξανθουδίδης είχε γεννηθεί στο χωριό Αβδού του νομού Ηρακλείου, όπου τελείωσε και το σχολείο. Είχε σπουδάσει φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και δίδαξε στα Γυμνάσια Νεάπολης και Ηρακλείου. Έγινε γραμματέας το Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου στο Ηράκλειο, όπου γνωρίστηκε με τον Χατζιδάκη. Τη θέση του εφόρου της 2^{ης} αρχαιολογικής περιφέρειας

⁹⁸⁸ Ιραδές: έγγραφη διαταγή του σουλτάνου, που κοινοποιούσε ο μεγάλος βεζίρης στον λαό. Ετυμολογία λέξης: τουρκική irade (<http://greek.greek.enacademic.com> τελευταία πρόσβαση 19/02/2019).

⁹⁸⁹ Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν., ο.π., 16.

⁹⁹⁰ «*Xanthoudidis mi scrive che il lavoro dell' Assemblea è tale che forse non resterà il tempo per quest' anno di votare la legge archeologica. Mi pare che bisognerebbe che ella scrivesse al console inglese alla Canea che sarà il console più influente, sollecitandolo a far sì che questa legge sia votata, perchè se non si potranno fare scavi o se si faranno con permesso speciale del Principe si dovranno pagare troppo forti indennità ai contadini*» (Momigliano, Ν., «Federico Halbherr and Arthur Evans: an archaeological correspondence (1894-1917), SMEA, 44/2, (2002), 282, μετάφραση από τα ιταλικά από τη γράφουσα).

⁹⁹¹ Χατζιδάκης, Ι., ο.π., 1931, 22.

⁹⁹² Ο Χατζιδάκης ως γνωστόν δεν ήταν αρχαιολόγος, αλλά το να είναι κανείς αρχαιολόγος στην Κρητική Πολιτεία δεν είχε να κάνει τόσο με τα τυπικά προσόντα, όσο με την αρχαιοδιφική εμπειρία και τις καλές σχέσεις με τους Ευρωπαίους αρχαιολόγους (Varouhakis, V., ο.π., 130).

Κρήτης διατήρησε ο Ξανθουδίδης έως το 1928 και με την αποχώρηση του Χατζιδάκη από την υπηρεσία ανέλαβε και τη διεύθυνση του μουσείου. Ο Ξανθουδίδης διενήργησε πολλές ανασκαφές σε όλη την Κρήτη, ασχολήθηκε με τη μελέτη της μεσαιωνικής ιστορίας και τη γλώσσα του νησιού και υπήρξε συγγραφέας κειμένων με ιστορικό, λαογραφικό και αρχαιολογικό περιεχόμενο⁹⁹³.

Ο αρχαιολογικός νόμος της Κρήτης βασίστηκε σε σχέδιο του Έλληνα αρχαιολόγου, Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων και Γραμματέα της ΑΕ, Παναγή Καββαδία⁹⁹⁴ και όριζε ζητήματα χρονολόγησης, ιδιοκτησίας, αποζημιώσεων, ανασκαφών και προέβλεπε την ίδρυση δύο δημόσιων μουσείων στην Κρήτη καθώς και μουσείων εκμαγείων⁹⁹⁵.

Όσον αφορά στην προστασία της υλικής υπόστασης των αρχαιοτήτων, ο νόμος προσέβλεπε πρωτίστως στον έλεγχο του αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος είχε άμεση πρόσβαση στις αρχαιότητες λόγω της καθημερινότητάς του, προκαλώντας συχνά μεγάλες απώλειες είτε τυχαία είτε εσκεμμένα: «Πολλές φορές το άροτρο και η αξίνα του αγρότη χτυπούν κατά λάθος επάνω σε κάποια μνημεία του παρελθόντος, που κείτονται στο υπέδαφος και με τη βία τα φέρνουν στο φως και μετά, είτε από άγνοια ή έλλειψη γούστου, αυτά φθείρονται, αφού χρησιμοποιούνται για διάφορες καθημερινές εργασίες ή, ακόμα χειρότερα, εκμετάλλευση και απληστία και ανιερότητα καταφέρνουν να τα εξάγουν εκτός νησιού για εμπόριο»⁹⁹⁶. Απώτερος στόχος του μέσω της συγκεκριμένης πρόβλεψης, ήταν η αντιμετώπιση ενός προβλήματος που μάστιζε τις κρητικές αρχαιότητες και που δεν ήταν άλλο από την ενσωμάτωση αρχιτεκτονικών μελών στα σύγχρονα οικοδομήματα και την εκποίηση αρχαιολογικών ευρημάτων εν γένει, για διάφορους σκοπούς⁹⁹⁷. Κινήσεις προς αυτήν την κατεύθυνση είχαν γίνει και πριν από την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας. Για παράδειγμα, είχε ζητηθεί από τις οθωμανικές αρχές να απαγορευτούν οι ανασκαφές στο Ιδαίο Άντρο, ώστε να αποφευχθεί η σύλησή του από τον ντόπιο αγροτικό πληθυσμό και είχε τοποθετηθεί φρουρά στο χώρο⁹⁹⁸.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός ήταν η παρουσίαση του νόμου στον αγροτικό πληθυσμό με απλά λόγια ώστε να γίνει κατανοητός. Ο καταλληλότερος άνθρωπος για κάτι τέτοιο ήταν ο Στέφανος Ξανθουδίδης⁹⁹⁹ ο οποίος περνούσε πολύ χρόνο στην κρητική ύπαιθρο, συναναστρεφόταν τους κατοίκους της, είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη

⁹⁹³ Λεύκωμα της εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1837-1937.

⁹⁹⁴ Για τον Π. Καββαδία βλ., Πετράκος, Β., «Πρόσωπα της Εταιρείας», στο: *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 1837-1999*, Αθήνα, 1999, 24-37.

⁹⁹⁵ Ένα μουσείο θα ιδρυόταν στο Ηράκλειο και ένα στα Χανιά και ένα μουσείο εκμαγείων θα ιδρυόταν στα Χανιά, ενώ παράρτημα αυτού θα ιδρυόταν αργότερα στο Ηράκλειο. Η πρόβλεψη του Κρητικού νόμου για ίδρυση μουσείου εκμαγείων αντικατοπτρίζει για ακόμα μια φορά τη σημασία που είχαν τα εκμαγεία στην Ελλάδα «Διάταγμα Περί Αρχαιοτήτων», *Επίσημος Έφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Αρ. Νόμου 24, 21/6/1899, [online] www.anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/3/a/metadata-142-0000007.tkl, τελευταία πρόσβαση 30/03/2017.

⁹⁹⁶ Varouhakis, V., ο.π. 148.

⁹⁹⁷ Όπως στην Ελλάδα έτσι και στην Κρήτη, για τον λαό η αρχαία ύλη δεν ήταν αποκομμένη από την καθημερινή ζωή, με καταστροφικές συνέπειες για τις αρχαιότητες, τα παραδείγματα των οποίων είναι πολλά: οι χάλκινοι λέβητες της Τυλίσου (όσοι δεν είχαν προλάβει να μετατραπούν σε ρακοκάζανα), που κατασχέθηκαν λίγο πριν την τήξη τους, χρυσά κοσμήματα που τέθηκαν και μετατρέπονταν σε βέρες κλπ (Λουιζίδης, Χ., «Το έργο ενός σοφού Ηρακλειώτου. Ο Ξανθουδίδης ως αρχαιολόγος», *Η Δράσις*, 22/12/1960, Αρ. Φ. 7283).

⁹⁹⁸ Σακελλαράκης, Γ., 1998, ο.π., 23.

⁹⁹⁹ Ο Ξανθουδίδης είχε πάθος με κάθε τι Κρητικό, όπως την ιστορία, τη λαογραφία κλπ και όλο το έργο της ζωής του εκτυλίχθηκε γύρω από αυτά (Varouhakis, V., ο.π., 133).

τους¹⁰⁰⁰ μα πάνω από όλα, μιλούσε τη γλώσσα τους Ο Ξανθουδίδης απλοποίησε του περιεχόμενο του νόμου και ταξίδεψε στην ενδοχώρα για να το μεταδώσει στον αμόρφωτο πληθυσμό. Παρατίθενται εδώ μερικά αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα από το απλουστευμένο κείμενό του, μέσα από το οποίο ήλπιζε ότι θα κατάφερνε να καλλιεργήσει στον λαό μια προστατευτική διάθεση προς τις αρχαιότητες και ότι έστω και με το δέλεαρ της χρηματικής αποζημίωσης, θα τον έπειθε να μην τις εμπορεύεται: «...*Μία από τὰς πρώτας πράξεις τοῦ Ἡγεμόνος καὶ τῆς Κυβερνήσεώς του ὑπῆρξε νά φροντίσῃ καὶ προστατεύσῃ τὰ προγονικά αὐτὰ κειμήλια. Ἔκαμε λοιπὸν καὶ ἐδημοσίευσε πρὸ ἐνὸς καὶ ἡμῖν, νόμον περὶ τῶν ἀρχαίων, μὲ τὸν ὁποῖον ἐπροστατεύθησαν ἀπὸ τὰς καταστροφὰς καὶ τὰς καταχρήσεις[...]* Δὲν ἀρκεῖ ὅμως αὐτὸ, πρέπει καὶ κάθε πολίτης νά καταλάβῃ τὴ σημασία καὶ νά προσπαθῇ μὲ πάντα τρόπον νά βοηθῇ τὴν κυβέρνησιν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο θεωροῦμεν χρήσιμον, μετ' ὀλίγας καὶ ἀπλᾶς λέξεις νά δώσωμεν εἰς πάντας περίληψιν τοῦ νόμου αὐτοῦ[...] Χρέος πατριωτικὸν κάθε καλοῦ πολίτου εἶναι νά σέβηται καὶ νά φυλάττῃ τὰ ἀρχαία αὐτὰ ὡς ἱερὰ κειμήλια. Μὲ αὐτὰ, ἀφ' ὅτου γίνουν ἀνασκαφαὶ καὶ μαζευτοῦν, θὰ γνωσθῇ καλύτερα ἡ ἐνδοξος ἱστορία τῶν προγόνων μας, ἡ ὁποία τόσο σκοτεινὴ καὶ ἐλλιπὴς εἶναι μέχρις ἡμερον[...] Καθένας, ἀπὸν θὰ εὔρῃ ἀρχαῖον κατὰ τύχην, ἔχει χρέος νά εἰδοποιῇ πρὶν περάσουν 15 ἡμέρας μίαν ἀρχὴν π.χ. τὸν δήμαρχον ἢ τὸν ἑπαρχον ἢ τὸν σταθμάρχην[...] Θὰ τὸ λαμβάνῃ ἡ Κυβέρνησις, ἂν ἔχει σημασία καὶ θὰ τὸ ἐκτιμᾷ δικαίως, καὶ θὰ δίδει ὡς ἀμοιβὴν γιὰ τὴν εὑρεσιν τὸ ἀπὸ τὰ τρία ἓνα τῆς ἀξίας του εἰς ἐκεῖνον, πὺν τὸ εὔρηκε[...] Ἄν ὅμως δὲν τὸ δείξῃ, μόνον τὸ κρύψῃ, τότε ὄχι μόνον δὲν πέρνει τίποτε, ἀλλὰ καὶ φυλακίζεται ἀπὸ ἓνα μῆνα ἕως δύο ἔτη[...] Κανεὶς δὲν[...] μπορεῖ νά χαλᾷ ἀρχαία κτήρια διὰ νά πέρνῃ πέτρες, βότσαλα καὶ τὰ λοιπὰ[...] Καὶ ἐργάται ἀκόμη πὺν σκάπτουν καὶ οἱ χτίσται, πὺν θὰ χτίζουν μὲ ἀρχαία ὑλικά, ἔχουν φυλάκισιν καὶ πρόστιμον...»¹⁰⁰¹.

4.3.2. Διαχείριση των κινητῶν αρχαιοτήτων και η Αρχαιολογική Επιτροπή

Ο αρχαιολογικός νόμος, μέσω του άρθρου 19 περί ιδιοκτησίας και διακίνησης αρχαιοτήτων, αποσκοπούσε και στην οριοθέτηση του πλαισίου διαχείρισης των κινητῶν μνημείων. Σύμφωνα με το άρθρο απαγορευόταν η εξαγωγή των αρχαιοτήτων εκτός Κρήτης καθώς και η αγοραπωλησία αρχαίων, εκτός και αν αυτά είχαν χαρακτηριστεί «ἀχρηστα» για τα κρητικά μουσεῖα. Για τη γνωμοδότηση για την αξία των αρχαιοτήτων είχε εξουσιοδοτηθεί η Αρχαιολογική Επιτροπεία: «*Ἐντὸς τῆς Κρήτης πωλοῦνται καὶ ἀγοράζονται: α) ἀρχαία ἄχρηστα διὰ τὰ Κρητικὰ Μουσεῖα κατὰ τὴν γνώμην τῆς Αρχαιολογικῆς Ἐπιτροπείας, β) ἀρχαία εἰσαχθέντα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα ἐφηρμόσθησαν αἱ διατάξεις τῶν ἄρθρων 15-17, γ) ἀρχαία εὑρεθέντα πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ Νόμου τούτου ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα ἐφηρμόσθησαν καὶ ἰσχύουσιν αἱ διατάξεις τοῦ ἄρθρου 31*»¹⁰⁰².

Η Αρχαιολογική Επιτροπεία ήταν ένα πανίσχυρο ὄργανο που θεσμοθετήθηκε μέσω του ίδιου νόμου, για τη διευκόλυνση λήψης διαφορῶν αποφάσεων και για την αποτελεσματικότερη

¹⁰⁰⁰ «...Οἱ Κρητικοὶ ἐβλεπαν τὸν 'κύριο Στέφανο', ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν, νὰ ἐνθουσιάζεται καὶ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ τοῦ παραδίδουν κάθε εὔρημα γιὰ τὸ μουσεῖο, πρὸς τὸ ὁποῖο τοὺς εἶχε ἐμπνεύσει ἀγάπη» (Λουιζίδης, Χ., ο.π.).

¹⁰⁰¹ «Ἐγκύκλιος τῆς Διευθύνσεως τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Ὀργανισμῶν Περὶ Ἀρχαιοτήτων», *Αρχεῖο Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης*, Σειρά 2, Α/Α/744, Φάκελος 19/4, Χ.Χ. τροποποιημένο κείμενο ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη.

¹⁰⁰² Ἄρθρο 19, «Διάταγμα Περὶ Ἀρχαιοτήτων»...».

εφαρμογή του. Απαρτιζόταν από τους εκάστοτε δύο εφόρους και δύο επιμελητές αρχαιοτήτων: «Πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἐν τοῖς ἄρθροις 2, 10, 19 καὶ 37 διατάξεων καὶ πρὸς ἀπόφασιν γνώμης ἐπὶ ζητημάτων ἐνδιαφερόντων τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν συγκροτεῖται Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ ἀποτελούμενη ἐκ τοῦ ἐν τῇ Ἀνωτέρᾳ Διευθύνσει Τμηματος, ἐκ τῶν δύο Ἐφόρων τῶν Μουσείων καὶ δύο Ἐπιμελητῶν Αρχαιοτήτων[...]Τῆς Αρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς προεδρεύει ὁ διευθύνων τὸ ἀρχαιολογικὸν τμῆμα, τούτου δὲ κωλυομένου, ὁ Ἐφορος ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ συνεδρία. Ἀπαρτίαν ἀποτελοῦσι τρία μέλη»¹⁰⁰³.

Ο νόμος θεωρήθηκε αυστηρός από τους Ευρωπαίους αρχαιολόγους, οι οποίοι είχαν θορυβηθεί από τις αλλαγές στο καθεστώς ιδιοκτησίας των αρχαιοτήτων. Ο Federico Halbherr εκφράζει τη δυσανεξία του σχετικά με τον νόμο και τις πιθανές συνέπειές του για τους ξένους αρχαιολόγους και τις ξένες αρχαιολογικές σχολές, που βρίσκονταν μια ανάσα πριν την έναρξη ενός πολλά υποσχόμενου αρχαιολογικού έργου, σε επιτολή του προς τον Arthur Evans: «...Ο αρχαιολογικός νόμος, που έγινε στην Κρήτη βάσει πρότασης, όπως φαίνεται, του κυρίου Καββαδία, είναι εξαιρετικά αμφίβολο, αν είναι καλός. Η αυστηρότητά του είναι κάπως γελοία, τα άρθρα που αφορούν στην ιδιοκτησία των ευρημάτων μου φαίνεται ακόμα και αντίθετα προς τη δικαιοσύνη, ο νόμος στο σύνολό του είναι σχεδόν ανεφάρμοστος και αρχίζω να πιστεύω, πως θα μας φέρνει συχνά σε επικίνδυνα μονοπάτια. Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, όλες οι αρχαιότητες ανήκουν εξ ολοκλήρου στην κυβέρνηση. Οι ιδιοκτήτες της γης δεν έχουν κανένα απολύτως δικαίωμα σε αυτές. Μόνο στην περίπτωση που ένας αγρότης καλλιεργεί τη γη του και αποκαλύψει τυχαία κάποιο αρχαίο αντικείμενο, δικαιούται το 1/3 της αξίας του. Αν η αποκάλυψη γίνει κατά τη διάρκεια ανασκαφής, δε δικαιούται τίποτα ο ιδιοκτήτης!...»¹⁰⁰⁴.

Προς ανακούφιση των ανήσυχων Ευρωπαίων, το ζήτημα διευθετήθηκε οριστικά το 1903 με τροπολογία του νόμου, η οποία επέτρεπε την εξαγωγή των αρχαιοτήτων εκτός Κρήτης, αλλά μόνο σε δύο περιπτώσεις: αν αυτές ήταν 'άχρηστες' ή 'διπλές', ή αν προέρχονταν από ανασκαφή χρηματοδοτούμενη από ιδιώτη ή ίδρυμα και 'δεν είχαν καμία χρησιμότητα δια τα Κρητικά Μουσεία' ¹⁰⁰⁵. Προϋπόθεση για τον οριστικό χαρακτηρισμό των αρχαιοτήτων ήταν η θετική εισήγηση και η ανάπτυξη της απαραίτητης επιχειρηματολογίας εκ μέρους της Αρχαιολογικής Επιτροπής, στο πλαίσιο διαμόρφωσης του απαραίτητου άλλοθι. Παρατίθενται εδώ χωρία δύο διαφορετικών χαρακτηριστικών περιπτώσεων, στις οποίες αναπτύσσεται η σχετική επιχειρηματολογία από τον Χατζιδάκη, για την έγκριση αιτημάτων του Evans για εξαγωγή αρχαιολογικού υλικού από το νησί. Ισχυρό επιχείρημα αποτελεί η χρηματοδότηση των έργων συντήρησης και αποκατάστασης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού από τον Evans και η έγκριση του αιτήματος για εξαγωγή ως αντίδωρο, ή σε ένα πνεύμα ανταποδοτισμού προς τον ανασκαφέα, εκ μέρους της κρητικής ηγεσίας: «Κύριε Ἐπίτροπε, Ἀπαντῶντας τὴν ὑπ' ἀριθμ. 1704/1140 ἀπὸ 28 Μαΐου διαταγὴ ὑμῶν, ὑποβάλλομεν τὰς ἐξῆς πληροφορίας: Ἐν ἔτῃ 1901 ὁ κ. Ἐβανς ὑπέβαλλε ἀναφορὰ εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Κρητῶν, ζητῶν

¹⁰⁰³ Ἄρθρα 29 καὶ 30 «Διάταγμα Περὶ Αρχαιοτήτων...».

¹⁰⁰⁴ « La legge archeologica fatta dai Cretesi (con la) suggestione a quanto pare del Signor Cavvadias, e di una bontà molto discutibile. La sua severità è quasi ridicola, gli articoli che riguardano la proprietà dei trovamenti mi sembrano addirittura contrari alla giustizia, l' insieme della legge è praticamente inapplicabile ed io comincio a vedere che essa ci metterà molte volte in gravi dei terreni. Secondo questa legge tutte le antichità appartengono per intero al governo. I proprietari dei terreni non hanno alcun diritto su di esse. Soltanto nel caso che un contadino coltivando il campo scopra fortuitamente un oggetto antico, ha il diritto ad un terzo del valore. Se la scoperta è fatta in uno scavo non ha il diritto a niente il proprietario!..» (Αλληλογραφία Halbherr-Evans, (FH 8), 16/07/1899, δημοσιευμένη από: Momigliano, N., «Federico Halbherr...», ο.π., 284, μετάφραση από τα ιταλικά από τη γράφουσα).

¹⁰⁰⁵ Panagiotaki, M., *Knossos objects: 1904, the first departure*, 2000b, 565-580.

νά τοῦ παραχωρηθῶσιν ὀλίγαι πινακίδες ἐκ τῶν ἔχουσῶν πρωτοκρητικὰ ἐγγράφατα [...]. Ἡ Βουλὴ ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ διελύθη χωρὶς νὰ λάβει ὀριστικὴ ἀπόφαση. Κατόπιν τοῦ 1904 ὁ Έβανς ἐζήτησε πάλι δείγματα πινακίδων. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιτροπὴ ἔχουσιν ὑπόψην τῆς, ὅτι τὸ ζήτημα εἶχεν ἀναχθῆ εἰς τὴν Βουλὴν, ἐδίστασε νὰ ἀποφανθῇ ὀριστικῶς [...]. Ἐγὼ εἶμαι τῆς γνώμης, ὅτι δύνανται νὰ δοθῶσιν ὀλίγαι, 10-12 πινακίδες, χωρὶς βλάβην καὶ χωρὶς νὰ χαλάσῃ ἡ σειρὰ αὐτῶν, ἀφοῦ εἶναι βέβαιον πλέον ὅτι τοιαύτη δὲν ὑπάρχει. Φρονῶ ὅτι, προκειμένου περὶ τοῦ Έβανς, δεόν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψην, πλὴν τῶν μεγάλων δαπανῶν ἃς ὑπέστη διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀνασκαφῶν κατέβαλλε καὶ καταβάλλει ἐξ ἰδίας μεγάλα ποσὰ πρὸς διατήρησιν τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ ἀναστηλώσεων καὶ ἀνοικοδόμησιν τῶν σπουδαιότερων τούτων μερῶν [...]. Διὰ τοὺς λόγους τούτους φρονῶ ὅτι, προκειμένου περὶ τοῦ Έβανς, δύναται νὰ πρέπει ὁ Νόμος νὰ ἐρμηνευθῇ ἐλευθερότερος [...]. Ὁ Έφορος Ἰωσήφ Χατζιδάκης¹⁰⁰⁶, καί: «Ὁ κύριος Ἀρθούρος Έβανς διαβιβάζοντας τὶς προσρήσεις του πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σύμβουλον, ἐπιθυμεῖ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν του ἐπὶ τοῦ ὑπομνήματος [...] διὰ τοῦ ὁποίου ἐζήτει νὰ τοῦ ἐπιτραπῇ νὰ λάβῃ μερικὰ ἐκ τῶν ἀντικειμένων, ἅτινα ἀπέφεραν αἱ ἐν Κνωσῷ ἐπὶ τοῦ κτήματός του γενόμεναι ἀνασκαφαί. Εἰς τὴν ἀναφορὰν ταύτην, πρὸ διετίας ὑποβληθεῖσα καὶ ὑποστηριζομένη ὑπὸ τῶν δύο Ἐφόρων τῶν Ἀρχαιοτήτων, δὲν ἐδόθη οὐδεμία ἀπάντησις διαλυθείσας τῆς Βουλῆς [...]. Αἱ ἐργασίαι αἱ γενόμεναι πρὸς διατήρησιν τοῦ μνημείου ἐξώγκωσαν τὰς δαπάνας τῶν ἀνασκαφῶν, αἵτινες ὑπερέβησαν ἤδη τὰς 200.000 φράγκων. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἐθνικὴ ἱστορία ἀπαιτεῖ, ὅπως τὰ πρῶτιστα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα, ἅτινα ἐξῆλθον ἐκ τῆς γῆς, παραμείνωσι καὶ πάλιν εἰς τὸ Κρητικὸν ἔδαφος. Ἐν τούτοις, ὑπὸ τὰς ἐκτεθείσας ἰδιαίτερας περιστάσεις, ὁ κ. Έβανς ἐλπίζων ὅτι δύναται νὰ ἐξευρεθῇ τρόπος, ὅπως τῷ παραχωρηθῶσι μερικὰ ἄχρηστα εἰς διπλοὺν εὕρισκόμενα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ ἀντίτυπα τὰ παριστάνοντα πίνακας φέροντας ἐπιγραφάς, ὡς ἐκ τῶν ὁποίων μέγας ἀριθμὸς ἀνευρέθη...»¹⁰⁰⁷.

Με τὴν τροπολογία τοῦ 1903 οἱ αιτήσεις τῶν Ευρωπαίων ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπὸ νωρὶς ξεκινήσει νὰ προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ διεκδίκηση ἀνασκαφικῶν ἀδειῶν, προσεγγίζοντας τὸν Χατζιδάκη καὶ ἄλλους ντόπιους διανοομένους, καὶ νὰ θεμελιώνουν δεσμούς με τοὺς ἐν δυνάμει ὑποστηρικτὲς τῶν ἀρχαιολογικῶν προσδοκιῶν τοὺς¹⁰⁰⁸ κατέκλυσαν τὰ γραφεῖα τῆς κρητικῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας καὶ οἱ ἀποφάσεις στα αιτήματά τοὺς ἦταν στὴν πλειοψηφία τοὺς θετικὲς¹⁰⁰⁹. Τὸ ἀπόγειο τῆς ἀναγωνιστικότητος μεταξὺ τοὺς καὶ τὸ «μήλον τῆς Ἐριδος»¹⁰¹⁰ ἦταν ἡ Κνωσός¹⁰¹¹.

¹⁰⁰⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.428/Δ.401, 01/06/1909.

¹⁰⁰⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1903, Χωρὶς Α.Π., Κνωσός 26/04/1903.

¹⁰⁰⁸ Χαρακτηριστικὴ ἡ ἀλληλογραφία Schliemann-Χατζιδάκη, με θέμα τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πρώτου γιὰ ἀγορὰ τῆς γῆς ποὺ εἶχε σκάψει ὁ Καλοκαιρινός τὸ 1878 μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι ὁ Χατζιδάκης ἦταν πρόθυμος νὰ βοηθήσῃ ὥστε νὰ υπερβληθῇ κάθε ἐμπόδιο στὸ ἐγχείρημα τοῦ Schliemann (Varouhakis, V., ο.π., 90). Τελικὰ ὅμως δὲν προχώρησε ἐξαιτίας τῶν υπερβολικῶν χρηματικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Μουσουλμάνου ιδιοκτήτη τῆς γῆς (Χατζιδάκης, Ι., «Ἱστορία...», ο.π., 23).

¹⁰⁰⁹ Γάλλοι καὶ Ἰταλοὶ ἀρχαιολόγοι εἶχαν καταθέσει αιτήσεις γιὰ χορήγηση ἀνασκαφικῶν ἀδειῶν, πολὺ πρὶν τὴ θέσπιση τοῦ πρώτου ἀρχαιολογικοῦ νόμου («Αἱ ἀρχαιότητες τῆς Κρήτης. Τὶ ἐνήφισεν ἡ Κρητικὴ Συνέλευσις περὶ αὐτῶν. Προτάσεις ξένων δι' ἀνασκαφάς. Τὶ περιμένουν οἱ ἀρχαιολόγοι ἐν Κρήτῃ», *Ἀκρόπολις*, 12/03/1899, 4).

¹⁰¹⁰ Brown, A.C., *Before Knossos: Arthur Evans's travels in the Balkans and Crete*, University of Oxford, Ashmolean Museum, Οξφόρδη, 1993, 17.

¹⁰¹¹ Πολλοὶ Ευρωπαῖοι ἀρχαιολόγοι προσπάθησαν νὰ ἀποκτήσουν δικαιώματα ἀνασκαφῆς τῆς Κνωσοῦ, ἀνάμεσά τοὺς ὁ Βρετανός W.J. Stillman (1828-1901), ὁ Γερμανός H. Schliemann (1822-1890), ὁ Ἰταλός F. Halbherr (1857-1930), ὁ Γάλλος M. Joubin (:), ὁ Βρετανός J. Myres (1869-1954).

4.3.3. Νομοθετικές προβλέψεις σχετικά με το προσωπικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας

Μετά την τοποθέτηση των εφόρων ο νόμος προέβλεπε τη στελέχωση της νεοπαγούς Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με άμισθους επιμελητές αλλά και την πρόσληψη υπαλλήλων διαφόρων ειδικοτήτων, όπως επιστατών και φυλάκων. Για την επιλογή μέρους του προσωπικού ο νόμος όριζε κάποιες γενικές προϋποθέσεις¹⁰¹² και διατύπωνε καθήκοντα, υποχρεώσεις και οικονομικές συνθήκες¹⁰¹³. Παρόλα αυτά, το τεχνικό τμήμα της υπηρεσίας δε φαίνεται να συμπεριλαμβάνεται ούτε στο νομοθετικό διάταγμα, αλλά ούτε στον τρέχοντα οικονομικό προϋπολογισμό¹⁰¹⁴. Πρόκειται μάλιστα για μια έλλειψη, η οποία θα συνεχίσει να υφίσταται ακόμα και μετά την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και μόνον τότε ο Χατζιδάκης διεκδικεί μια θέση τεχνίτη για την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης: «*Κύριε Γενικὲ Διοικητά, εἰς τὰς τροποποιήσεις τοῦ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμου, αἵτινες ἐψηφίσθησαν ἐσχάτως ὑπὸ τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, δὲν γίνεται λόγος περὶ τεχνίτου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἐπειδὴ εἷς τουλάχιστον τεχνίτης εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὸ Κρητικὸν Μουσεῖον, τὸ ὁποῖον καθ' ἑκάστην ἀποκτᾷ νέας σπουδαιότητας ἀρχαιότητος ἐχούσας ἀνάγκη καθαρισμοῦ, συγκολλήσεως καὶ λοιπὰ[...]*Εὐπειθέστατος ὁ ἐν Ἡρακλείῳ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων, Ἰωσήφ Χατζιδάκης»¹⁰¹⁵

Βάσει του νόμου, και σε μια πρώιμη πρώτη απόπειρα οργάνωσης της υπηρεσίας, ο Ξανθουδίδης διαμορφώνει τον οικονομικό προϋπολογισμό του 1900 συμπεριλαμβάνοντας μια πρόβλεψη, η οποία εφεξής θα παγιωνόταν ως πρακτική επηρεάζοντας την επαγγελματική εξέλιξη των συντηρητών στην τοπική Αρχαιολογική Υπηρεσία: ότι αν παρίστατο υπηρεσιακή ανάγκη, το προσωπικό όφειλε να την εξυπηρετήσει, εκτελώντας ακόμα και καθήκοντα που δεν του είχαν επισήμως ανατεθεί. Εγκαθιδρύεται δηλαδή ένα καθεστώς ετεροαπασχόλησης του προσωπικού: «*...Ἐν τῷ κονδύλιον τῶν 7 ἑκτακτων ἐπιστατῶν εἰς τὰς ἀνασκαφὰς ἐπὶ 7 μῆνας παρατηρῶ ὅτι εἶναι ὅλως ἀπίθανον αἱ ἀνασκαφαὶ νὰ γίνονται εἰς 7 διάφορα μέρη, ὥστε νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ διορισθῶσιν 7 ἑκτακτοὶ ἐπιστάται. Ἐπειτα, τώρα ἔχομεν καὶ τοὺς φύλακας τῶν ἀρχαιοτήτων, αἵτινες ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, ὅταν δηλαδὴ ἐνεργοῦνται αἱ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν κύκλον τῆς περιφερείας των, χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐπιστάται τῶν ἀνασκαφῶν ἄνευ ἄλλης ἀποζημιώσεως...*»¹⁰¹⁶. Η διαδικασία αυτή «ανακύκλωσης» του προσωπικού επέτρεπε την επιστάσια των ανασκαφών και τη διεξαγωγή επεμβάσεων στην αρχαία ύλη από αρχαιοφύλακες, αλλά και τη διευθέτηση προμήθειας υλικών και των αντίστοιχων οικονομικών ζητημάτων. Η παρακάτω επιστολή του αρχαιοφύλακα Φαιστού Ευάγγελου Ζαχαράκη προς τον έφορο, το 1909, αποπνέει το κλίμα της περιόδου: «*Κύριε Ἐφορε, Πληροφορῶ ὑμᾶς ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ ἐξακολουθεῖ πρὸς τὸ μέρος τοῦ θεάτρου μὲ εὐρήματα*

¹⁰¹² «*...Ἐπιμεληταὶ τῶν ἀρχαιοτήτων διορίζονται Γυμνασιάρχαι καὶ Καθηγηταὶ ἐν ἐνεργείᾳ. Ἐπιτηρηταὶ δὲ διδάσκαλοι ἐν ἐνεργείᾳ καὶ ἄλλοι λόγοι ὑπάλληλοι...*» (Ἄρθρο 26, «Διάταγμα Περί Ἀρχαιοτήτων», ο.π.).

¹⁰¹³ «*Πρὸς ἐπιστάσιαν τῶν ἀνασκαφῶν ὑπηρετοῦσιν οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων ἢ ἄλλοι δημόσιοι ὑπηρεταὶ, λαμβάνοντες οἱ τελευταῖοι ἡμερησίαν ἀποζημιώσιν, δραχμὴν μίαν...*» (Ἄρθρο 27, «Διάταγμα Περί Ἀρχαιοτήτων», ο.π.).

¹⁰¹⁴ Ἄρθρο 23, «Διάταγμα Περί Ἀρχαιοτήτων», Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, Ἀρ. Νόμου 24, 21/06/1899, [online] <https://www.anemi.lib.uoc.gr/metadata>, τελευταία πρόσβαση 30/03/2017.

¹⁰¹⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος, Εξερχόμενα 1915, Α.Π.6, 19/01/1915.

¹⁰¹⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Α.Π. 77, 06/11/1900. Ο Ξανθουδίδης ζητά πίστωση για: δύο εφόρους (300 δρ. μηνιαίως ἑκαστος), ἕναν ἐπιστάτη α' τάξεως (δρ. 70), τρεῖς ἐπιστάτες β' τάξεως (δρ. 60), πέντε φύλακες (δύο πρὸς δρ. 35 καὶ τρεῖς πρὸς δρ. 25) (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου Χωρὶς Α.Π., 10/12/1900).

τεμάχια ἀγγείων καὶ πολλὰ γαστριά. Διορθώνομεν καὶ τὴν στέρνα, ὅπου εἶνε [sic] εἰς τὸ μέρος τοῦ θεάτρου καὶ ἀγόρασα πάλιν 4 ½ καντάρια ἀσβέστην, δραχμὰς ἑξ καὶ τριάκοντα (ἀριθ. Δρ. 6,30) καὶ παρακαλῶ νὰ τοῖς δόσητε εἰς τὸν κύριον Σταύρον. Γιὰ τὴ στέρνα θὰ χρειαστεῖ καὶ τζιμέντο [sic], ἔως πενήντα ὀκάδες. Πλησίον τῆς στέρνας ἕνας τοῖχος εὐρέθην (δυσανάγνωστο) ὡς εἶδος στέρνας, πλάτος καὶ βάθος ἕως 5 μέτρα μὲ πολλὰ γαστριά· ὀλίγον παρὰ πέρα πρὸς Δυσμὰς ἐφάνη ὥραϊος τοῖχος, πολὺ χαμηλὰ, ἀπὸ τὸ πλακοστρωμένο μέρος τοῦ θεάτρου, ἀσβεστοτός[sic] ὡς φαίνεται παρομοιάζει λουτρὸν, θὰ δείξῃ δὲ, ἀφοῦ ξεσκεπασθῇ, εὐρίσκονται ὅμως πολλὰ γαστριά Μυκηναϊκά. Εἰς τὸν δρόμον, ὅπου βγαίνει εἰς τὸ φυλακεῖον, ἐργάζονται μερικοὶ ἐργάτες καὶ εὐρέθῃ τοῖχος πλατὺς συνέχειαν τοῦ φρουρίου τῆς ἀκροπόλεως καὶ πηγαίνει πρὸς τὴν (δυσανάγνωστο) Ἀγίου Γεωργίου καὶ τὰ εὐρήματα εἶναι μόνον γαστριά. Εὐπειθέστατος Ἀρχαιοφύλακας Φαιστοῦ, Εὐάγγελος Ζαχαράκης»¹⁰¹⁷.

Ἡ πρακτικὴ αὕτη θα παγιωνόταν στὴν Κρήτη γιὰ τὶς ἐπόμενες οκτὼ περίπου δεκαετίες, δηλαδὴ μέχρι καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1980. Οἱ ἀρχαιοφύλακες, καὶ ἀργότερα καὶ ἄλλες ἐιδικότητες, κλήθηκαν νὰ καλύψουν ἄμεσα ἐκτακτὲς ἀνάγκες γιὰ τὴ φροντίδα τῶν ἀρχαιοτήτων, οἱ ὁποῖες θα ἀποδεικνύονταν μακροχρόνιες καὶ ἔτσι δημιουργήθηκαν γενιές συντηρητῶν στὴν Κρήτη, οἱ ὁποῖες θα ἐκπαίδευαν τὶς νεότερες κ.ο.κ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἰσήχθη στὸ πεδίο τῆς συντήρησης ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐμπειρικοὺς συντηρητὲς τῆς Κρήτης, ὁ Ζαχαρίας Κανάκης, ποὺ εἶχε προσληφθεῖ ὡς ἀρχαιοφύλακας στὴ 10^η Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια ἀπὸ τὸ 1919¹⁰¹⁸.

4.3.4. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Υπηρεσία στὴν Κρήτη κατὰ τὸν Μεσοπόλεμο

Στὸν Μεσοπόλεμο (1923-1940) ἡ Κρήτη ἔχει ἤδη ἐνωθεῖ μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ, κατὰ συνέπεια, ἡ διαχείριση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ πλούτου στὸ νησί βάσει τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος ἔχει παγιωθεῖ. Τὸ πλαίσιο, στὸ ὁποῖο καλεῖται νὰ λειτουργήσῃ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Υπηρεσία τὴν περίοδο αὕτη, καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀσταθὴ πολιτικὴ καὶ οικονομικὴ κατάσταση, στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ χώρα ¹⁰¹⁹, γεγονός μὲ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ τὴ διαχείριση καὶ προστασία τῶν μνημείων¹⁰²⁰. Ἡ ἀρχαιολογία υπάγεται

¹⁰¹⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Χωρίς, Α.Π., Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Φαιστῷ τῇ 15 Ἰουλίου 1909, Πρὸς τὸν ἀξιότιμον Κύριον Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων. Ὁ Ζαχαράκης ἦταν φύλακας στὸν ἀρχαιολογικὸ χώρο τῆς Φαιστοῦ καὶ μέσω τοῦ ἐγγράφου μὲ Α.Π. 1354/Δ.886, 29/4/1909 ὀρίζεται ἐπιστάτης τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ διεξήγαγε ὁ Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος Luigi Pernier (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου).

¹⁰¹⁸ Συνέντευξη κ. Μεραμβελιωτάκη, ἀνιψιού τοῦ Ζαχαρία Κανάκη. Παρόλα αὐτὰ πρώτη ἀναφορά στὸ ὄνομά τοῦ διοικητικὸ ἀρχεῖο τῆς υπηρεσίας γίνεται τὸ 1921 (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Α.Π.71/Δ.959, 31/07/1921).

¹⁰¹⁹ Ἡ ἐπανάσταση στὸ Γουδὴ, ἡ πολιτικὴ ἀναταραχὴ καὶ τὰ πολεμικὰ γεγονότα (Βαλκανικοὶ Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος καὶ ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία) συνέβαλλαν σὲ ἀλλαγὲς στὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας (Χαραλαμπίδης, Δ., «Θεσμοθέτηση καὶ ἰδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας», στο: Κοσμοπούλου, Α., Γκατζόλης, Χ., (ἐπιμ.) «...ἀνέφερα ἐγγράφως...». *Θησαυροὶ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας*, Α΄ ἐκδόση, Αθήνα, 2008, 13-18 (17) Ὅλες οἱ ἐλληνικὲς κυβερνήσεις καλοῦνται νὰ ἀντιμετωπίσουν προβλήματα, ὅπως ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων μετὰ τὸ 1922. Μάλιστα τὴν περίοδο τῆς Δικτατορίας τοῦ Ι.Μεταξά οἱ πιστώσεις μειώνονται ἀκόμα περισσότερο (Λιάκος, Α., Εργασία καὶ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου. Τὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Εργασίας καὶ ἡ ἀνάδυση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, 1993, 33).

¹⁰²⁰ Σακκά, Ν., *Ἀρχαιολογικὲς δραστηριότητες στὴν Ἑλλάδα (1928-1940). Πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς διαστάσεις*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφικὴ Σχολή-Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας, Ρέθυμνο, 2002, 11.

στην εξυπηρέτηση εθνικών σκοπιμοτήτων¹⁰²¹ και παράλληλα συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας μέσω του τουρισμού¹⁰²². Την ίδια στιγμή η αρχαιολογική έρευνα ελαχιστοποιείται, ενώ είναι έκδηλη η έλλειψη οργάνωσης, σε κάθε επίπεδο, όσον αφορά την προστασία και παρουσίαση των αρχαίων μνημείων¹⁰²³.

Στην Κρήτη οι δύο Αρχαιολογικές Περιφέρειες εξακολουθούν να έχουν τις ίδιες αρμοδιότητες, αλλά έχουν πια μετονομασθεί σε Θ' (9η), με αρμοδιότητα τους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου και σε Ι' (10η), με αρμοδιότητα τους νομούς Ρεθύμνου και Χανίων¹⁰²⁴. Την περίοδο του Μεσοπολέμου στα αρχαιολογικά πράγματα και στη διεύθυνση των δύο αρχαιολογικών περιφερειών του νησιού κυριαρχεί ο Σπυρίδων Μαρινάτος (1901- 1974)¹⁰²⁵. Μέσα από τη δράση του Μαρινάτου στο πεδίο της προστασίας και της ανάδειξης των μνημείων αναδεικνύεται η δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού, οι λειτουργικές και θεσμικές αδυναμίες της δημόσια διοίκησης και η ανεπαρκής οργανωτική υποδομή. Ο Μαρινάτος, όπως και η πλειονότητα των ελάχιστων αρχαιολόγων, που στελέχωναν την Αρχαιολογική Υπηρεσία, προσπαθούσε να εξισορροπήσει την κατάσταση, την ίδια όμως στιγμή εκφράζει με επιμονή το παράπονο και τη δυσαρέσκειά του για τις πενιχρές οικονομικές πιστώσεις και για την ανοχή εκ μέρους των αρχαιολόγων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας: «...Αν το σεβαστόν Αρχαιολογικόν Συμβούλιον διεμαρτύρητο σύσσωμον και σθεναρώς, αν και οι λοιποί έφοροι[...]ηναγκάζοντο και ούτοι να εξεγερθούν επί τέλους, θα ετίθετο πιθανώς τέρμα εις αυτήν την αφόρητον καατάστασιν. Ζητούμενοι ψυχία δια λογαριασμόν μιας υπηρεσίας η οποία αποτελεί το καύχημα της Ελλάδος...»¹⁰²⁶. Μεγάλο επίτευγμα την περίοδο αυτή εκ μέρους του Σπυρίδωνος Μαρινάτου αποτελεί η ανέγερση του νέου κτηρίου του Μουσείου Ηρακλείου, αν συνυπολογίσει κανείς τα προβλήματα γραφειοκρατίας και την πλήρη απουσία συνεννόησης μεταξύ κεντρικής υπηρεσίας και περιφερειακών υπηρεσιών, παράγοντες που δυσκόλευαν την πορεία του έργου¹⁰²⁷.

Τα ηγετικά στελέχη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας δε φαίνεται να ασχολήθηκαν με θέματα οργάνωσης και μακροπρόθεσμου σχεδιασμού, με αποτέλεσμα η Υπηρεσία να είναι ανίκανη να ανταπεξέλθει στα διοικητικά της καθήκοντα. Το γεγονός αυτό συμβάλλει στην αφύπνιση της τοπικής αυτοδιοίκησης, η οποία έχοντας αντιληφθεί τη σύνδεση της αρχαιολογίας με τον

¹⁰²¹ Brown, K.S., «Seeing stars: character and identity in the landscapes of modern Macedonia», *Antiquity*, 68, 1994, 784-796 (787-788).

¹⁰²² Σακκά, Ν., ο.π., 11.

¹⁰²³ Ο Μεσοπόλεμος θεωρείται εποχή παρακμής για την ελληνική αρχαιολογία: οι αρχαιολογικοί χώροι παραμελούνται, η μουσειακή μέριμνα απουσιάζει, τα εργαστήρια συντήρησης παραμένουν υποστελεχωμένα και με σοβαρές ελλείψεις σε εξοπλισμό και η αρχαιοκαπηλία ανθίζει (Σακκά, Ν., ο.π.13-14). Όλα τα παραπάνω αποτυπώνονται σε δημοσιεύματα στον τύπο της εποχής (βλ. 'Η οίκτρά κατάστασις τῶν μουσείων μας. Τί καταγγέλλει ὁ Διεθυντής τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Α. Φιλαδελφείας), *Ἐλεύθερον Βήμα*, 23/06/1934, 3 και *Ἐλεύθερον Βήμα*, 24/06/1934, 4 και 26/09/1930, 3 και 11/01/1933, 1 και 02/09/1936, 2).

¹⁰²⁴ Η κατανομή αυτή ακολουθούσε το σύστημα οργάνωσης των Αρχαιολογικών Περιφερειών στην Ελλάδα, σύμφωνα με το οποίο η Αρχαιολογική Υπηρεσία υπαγόταν στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως (ΥΕΔΕ) (Βάσιλας, Ι., «1912-1922: Η Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά την επέκταση του ελληνικού κράτους», στο: Κοσμοπούλου, Α., Γκατζόλης, Χ., (επιμ.) «...ἀνέφερα ἐγγράφως...». *Θησαυροί του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Α' έκδοση, Αθήνα, 2008, 51-56 (51)).

¹⁰²⁵ Ο Μαρινάτος ηγείται της 10^{ης} Αρχαιολογικής Περιφέρειας από το 1925, αλλά από το 1927, όταν πεθαίνει αιφνιδίως ο έφορος της 9^{ης} Περιφέρειας Στέφανος Ξανθουδίδης, ο Μαρινάτος αναλαμβάνει τη Διεύθυνση του Μουσείου Ηρακλείου και της 9^{ης} Περιφέρειας (βλέπε παρακάτω, υποκεφάλαιο 4.8).

¹⁰²⁶ Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Σπυρίδωνος Μαρινάτου, Α.Π.1044, 21/11/1934.

¹⁰²⁷ Σακκά, Ν., ο.π., 42.

τουρισμό και τα προσδοκώμενα εξ αυτής οφέλη, προσπαθεί όλο και περισσότερο να συνδράμει ενεργά σε θέματα πολιτιστικής διαχείρισης και η Κρήτη δε θα αποτελέσει εξαίρεση σε αυτό¹⁰²⁸.

Ο Μεσοπόλεμος είναι η περίοδος, κατά την οποία στο πεδίο της εφαρμοσμένης συντήρησης και μάλιστα σε σχέση με συγκεκριμένα ευρήματα των αρχαιολογικών συλλογών του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, προκύπτουν προβλήματα που είναι αδύνατο να επιλυθούν από το προσωπικό του μουσείου. Με αφορμή τα νέα δεδομένα, ο Μαρινάτος θα ζητήσει βοήθεια από το προσωπικό του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και θα προωθήσει την επιμόρφωση και εκπαίδευση του Ζαχαρία Κανάκη στην Αθήνα και στο εξωτερικό¹⁰²⁹.

Τέλος, κατά τον Μεσοπόλεμο στην Κρήτη και πάλι με πρωτοβουλία του Σπυρίδωνος Μαρινάτου, πραγματοποιείται μία από τις πρώτες απόπειρες στη χώρα να οριοθετηθούν οι δραστηριότητες των ξένων αρχαιολογικών σχολών, στη συγκεκριμένη περίπτωση της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής¹⁰³⁰.

4.4. Η ίδρυση του πρώτου Μουσείου της Κρήτης

4.4.1. Το κτήριο

Εικόνα 109. Πλατεία Ελευθερίας Ηράκλειο. Διακρίνεται το πρώτο μουσείο και το Χουνκιάρ τζαμί. Πηγή: <http://kivotiopolitismou.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

¹⁰²⁸ Σακκά, Ν., ο.π., 66-67.

¹⁰²⁹ Σχετικά με την εκπαίδευση του Κανάκη βλέπε παρακάτω κεφάλαιο 5, υποκεφάλαιο 5.9.1.

¹⁰³⁰ Σακκά, Ν., ο.π., 191.

Με παραδόσεις τυχαίων ευρημάτων από μέρος του πληθυσμού, με δωρεές συλλεκτών¹⁰³¹ και κυρίως με τον εντυπωσιακά μεγάλο όγκο αρχαιολογικών ευρημάτων που θα παρείχε η πυρετώδης ανασκαφική δραστηριότητα στο νησί, συγκροτήθηκε η αρχαιολογική συλλογή του πρώτου κρητικού Μουσείου στην πόλη του Ηρακλείου. Παράλληλα εγκαταστάθηκε και το ίδιο το κτήριο του μουσείου, ο χώρος δηλαδή που θα φιλοξενούσε τις αρχαιότητες του κρητικού πολιτισμού, τους ανθρώπους που θα τις μελετούσαν και τους ανθρώπους που θα τις φρόντιζαν. Το κρητικό μουσείο θα γινόταν η έδρα και το εφελτήριο των πρώτων Κρητών συντηρητών.

Ο χώρος που αρχικά επιλέχθηκε για τη στέγαση της αρχαιολογικής συλλογής με την ελπίδα ότι οι Οθωμανοί θα σέβονταν την ιερότητά του, ήταν οι δύο αίθουσες στην αυλή του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Μηνά στο Ηράκλειο¹⁰³². Ωστόσο, όταν η συλλογή το 1899 παραχωρήθηκε στην Κρητική Πολιτεία, ο όγκος της είχε αρχίσει να αυξάνεται δραματικά. Εκτός από λίθινα και χρυσά αντικείμενα είχε ήδη φτάσει να περιέχει 1331 κεραμικά και 340 χάλκινα αντικείμενα¹⁰³³. Κατά συνέπεια προέκυψε η ανάγκη εύρεσης μεγαλύτερου χώρου και εξ αυτού το 1900, η συλλογή μεταφέρθηκε στο κτήριο των στρατώνων, όπου σήμερα στεγάζεται η Νομαρχία Ηρακλείου, όπου παρέμεινε έως το 1907. Οι νέες εγκαταστάσεις ήταν μεν ευρύχωρες αλλά κατά τα άλλα ακατάλληλες, καθώς από τη στέγη εισέρρεαν τα νερά της βροχής, τα ξύλινα πατώματα, τα παράθυρα και οι πόρτες ήταν ετοιμόρροπα και ελλόχευε ο κίνδυνος πυρκαγιάς¹⁰³⁴. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη διεκδίκηση του χώρου από την Πολιτοφυλακή, οδηγούν το 1907 στην εκκένωση των στρατώνων: «*Ἡ αἴθουσα τοῦ στρατῶνα ποὺ χρησίμευε ὡς Μουσεῖον, ὁ πρὸ ταύτης διάδρομος καὶ ὁ ἀντίστοιχος ἰσόγειος διάδρομος κενωθέντα ἐντελῶς καὶ εὐρίσκονται εἰς τὴν διάθεσή σας*»¹⁰³⁵. Το μουσείο θα μεταφερόταν σε κτήριο που είχε κατασκευασθεί ειδικά για τη στέγαση της αρχαιολογικής συλλογής.

Η κατασκευή του κτηρίου στο σημείο όπου βρίσκεται μέχρι και σήμερα, ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1904 και ολοκληρώθηκε το 1907. Ακόμα και αυτό το κτήριο όμως, χαρακτηρίστηκε από τον Χατζιδάκη ακατάλληλο από την πρώτη στιγμή, λόγω του δυσανάλογου ύψους του σε σχέση με τα εκθέματα, λόγω της προβληματικής του στέγης και λόγω του περιορισμένου τελικά χώρου που διέθετε για την έκθεση της αρχαιολογικής συλλογής, ειδικά σε σχέση με εκείνον των στρατώνων (ο νέος χώρος ήταν 360 τ.μ. και ο χώρος στους στρατώνες ήταν 838τ.μ.)¹⁰³⁶.

¹⁰³¹ Ιδιώτες που δώρισαν τις συλλογές τους: Φωτιάδης Πασάς, έμπορος Θεόδωρος Τριφύλλης, Γεώργιος Μητσοτάκης και άλλοι (Χατζιδάκης, Ι., *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αριθ. 26, Εστία, 1931, 19).

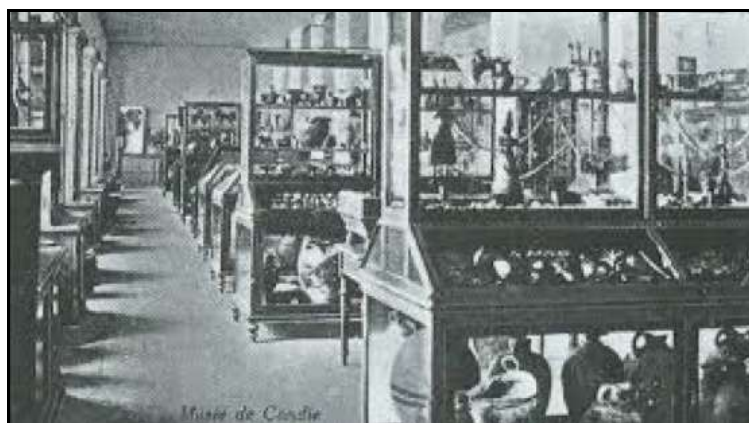
¹⁰³² Χατζιδάκης, Ι., 1931, ο.π., 10.

¹⁰³³ Χατζιδάκης, Ι., 1931, ο.π., 21.

¹⁰³⁴ Χατζιδάκης, Ι., 1931, ο.π., 62.

¹⁰³⁵ *Κρητική Πολιτεία, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηρακλείου, Προς: Διοικητήν Τάγματος Πολιτοφυλακής* (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1907, Α.Π. 185, 19/11/1907).

¹⁰³⁶ Χατζιδάκης, Ι., 1931, ο.π., 65-66.

Εικόνα 110. Έκθεση του πρώτου Αρχαιολογικού Μουσείου στο Ηράκλειο. Πηγή: <http://kivotiopolitismou.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 13/09/2018

4.4.2. Οι πρώτες συνεργασίες με άξονα την αρχαιομετρική μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων

Οι πρώτες συνεργασίες που επιδιώχθηκαν από την πλευρά της κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, σηματοδότες των πρώτων εφαρμογών των θετικών επιστημονικών στην αρχαιολογική έρευνα της Κρήτης είχαν αρχαιομετρικό αντικείμενο, όπως ακριβώς είχε συμβεί στην Ελλάδα και νωρίτερα και στην Ευρώπη.

Τα ευρήματα της αρχαιολογικής συλλογής του Μουσείου Ηρακλείου χρονολογούνταν σε διάφορες περιόδους της ιστορίας και της προϊστορίας και προέρχονταν από αρχαιολογικούς χώρους με σύνθετα και πολλές φορές πολύπλοκα δομικά συστήματα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι γυψόλιθοι, τα ασβεστοεπιχρίσματα χωρίς ή με ζωγραφική (τοιχογραφίες), τα πηλοεπιχρίσματα, τα πήλινα δομικά στοιχεία, τα ψηφιδωτά δάπεδα, πολύτιμοι και ημιπολύτιμοι λίθοι και άλλα. Οι ανασκαφές αποκάλυπταν ευρήματα από διάφορα υλικά, πολλές φορές μη αναγνωρίσιμα από τους αρχαιολόγους με την πρώτη επαφή, όπως διάφορα μέταλλα και τα κράματά τους, φαγεντιανή, γυαλί και οργανικά υλικά. Η εμβάθυνση της γνώσης σχετικά με τα υλικά και την τεχνολογία κατασκευής των αρχαιολογικών ευρημάτων ήταν απαραίτητη για να καταστεί δυνατή η ερμηνεία τους και η ανάγνωση των πολιτισμών από τους οποίους προέρχονταν.

Με πρωτοβουλία του Ιωσήφ Χατζιδάκη γίνονται οι πρώτες συνεργασίες με εξωτερικούς φορείς σε αναζήτηση μιας επιστημονικής προσέγγισης για τον ακριβή προσδιορισμό της αρχαίας ύλης. Ένα πρώιμο παράδειγμα μιας τέτοιας συνεργασίας αποτελεί εκείνη με το Χημείο Ηρακλείου με αντικείμενο την ανάλυση σπαραγμάτων τοιχογραφιών και ψηγμάτων μετάλλου. Ο Χατζιδάκης επικοινωνεί εγγράφως με το Χημείο, αναζητώντας συγκεκριμένες πληροφορίες: *«Κύριε Διευθυντά, αποστέλλομεν ὑμῖν πρὸς χημικὴν ἀνάλυσιν δύο τεμάχια ἐκ τοιχογραφιῶν ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 4 καὶ δύο ἄλλα τεμάχια σκωρίας, παρακαλοῦμεν δὲ ὑμᾶς ὅπως εὐαρεστούμενος μᾶς ἀπαντήσητε ἂν τὰ τεμάχια τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἐκ γύψου ἢ ἐξ ἀσβέστου. Τὰ δὲ τεμάχια τῆς σκωρίας ποίου μετάλλου εἶναι»*¹⁰³⁷ και βρίσκει άμεση ανταπόκριση στο αίτημά του. Ο διευθυντής του Χημείου αναλύει την αρχαία ύλη και παραθέτει εγγράφως τα αποτελέσματα των αναλύσεών του: *«Κύριε Έφορε, τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 4 τεμάχια τοιχογραφιῶν περὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 17 ἔγγραφον ὑμῖν, συνίστανται ἐξ ἀπλῆς ἀσβέστου, ἥτις σὺν τῷ χρόνῳ μετεβλήθη εἰς ἀνθρακικὸν ἀσβέστιον. Τὰ δὲ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 3 δείγματα πλὴν*

¹⁰³⁷

Αίτημα του Χατζιδάκη προς τον Διευθυντή Χημείου, Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903-1909, Α.Π.17, 03/03/1905.

μικρὰς τινὰς ποσότητας φωσφορικῶν ἀλάτων τῶν κατωτέρω μετάλλων, συνίστανται ἐκ τῶν πυριτικῶν ἀλάτων σιδήρου, χαλκοῦ, ἀργιλίου, ἀσβεστίου καὶ μαγνησίου. Μεθ' ὑπολήψεως, Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Χημείου, Εὐθύμιος Καστρινογιαννάκης»¹⁰³⁸.

Πρόκειται για μια συνεργασία με συνέχεια σε βάθος χρόνου. Μάρτυρας τα αποτελέσματα των αναλύσεων μίας σφαίρας και πέντε θραύσματα αρχαίων μαχαιριῶν: «Κύριε Ἐφορε, εἰς ἀπάντησιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 158 ὑμετέρου ἐγγράφου, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ καταστήσω ὑμῖν γνωστὸ ὅτι ἡ πρὸς χημικὴν ἐξέτασιν ἀνασταλεῖσα σφαῖρα συνίσταται ἐκ σμύριδος. Μεθ' ὑπολήψεως ὁ Διευθυντὴς τοῦ Χημείου (ἀκολουθεῖ ὑπογραφή)»¹⁰³⁹ καὶ: «Κύριε Ἐφορε, Εἰς ἀπάντησιν τοῦ ὑπ' Αριθ.[...]ἐγγράφου σας λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσω ὑμῖν τὸ πόρισμα τῶν ἐξετάσεων τῶν πέντε τεμαχίων ἀρχαίων χαλκίνων ἐγχειριδίων[...]Μεθ' ὑπολήψεως ὁ Προϊστάμενος τοῦ παραρτήματος Διευθυντὴς τοῦ Χημείου, Εὐθύμιος Καστρινογιαννάκης»¹⁰⁴⁰.

Τέλος, στα πλαίσια συνεργασίας ο Χατζιδάκης ζητά την παραχώρηση δυσεῦρετου επιστημονικού εξοπλισμοῦ ἀπὸ τον ομολόγὸ του στο Χημείο: «Κύριε Διευθυντά, Ἐχων ἀνάγκην μικροσκοπίου διὰ τινὰς ἡμέρας διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Μουσείου, παρακαλῶ ὑμᾶς ὅπως μοῦ παραχωρήσετε διὰ τινὰς ἡμέρας τὸ μικροσκόπιον τοῦ Χημείου. Μεθ' ὑπολήψεως ὁ Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, Ἰω. Χατζιδάκης»¹⁰⁴¹.

Σε ἓνα τέτοιο κλίμα καὶ στη δίνη των ραγδαίων αρχαιολογικῶν ἐξελίξεων, με τὴν ἀδέξια διατύπωση επιστημονικῶν ἐρωτημάτων καὶ τὴ δύναμη τῆς συνεργασίας, διαμορφώνεται σταδιακά το τοπίο τῆς επιστημονικῆς αρχαιολογικῆς ἐρευνας καὶ τῆς συντήρησης των αρχαιοτήτων στους κόλπους τῆς Κρητικῆς Αρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ στο νεοσύστατο ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου Ηρακλείου.

4.4.3. Το ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου Ηρακλείου

Το ἐργαστήριον συντήρησης τοῦ Μουσείου Ηρακλείου ἰδρύθηκε παράλληλα με τὸ μουσεῖο, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο καὶ φυσικὸ λόγω τῆς ἐπείγουσας ἀνάγκης γιὰ τὴ φροντίδα τῆς ολοένα διεκρινόμενης αρχαιολογικῆς συλλογῆς. Τα ἀνασκαφικά ἢ τυχαία εὐρήματα κατέφθαναν καθημερινὰ στο μουσεῖο, ὥστε νὰ καταγραφοῦν καὶ νὰ συντηρηθοῦν. Παρατίθεται πεδίο ἀπὸ ἐγγράφο παράδοσης μετάλλινων εὐρημάτων ἀπὸ τὴν Αξὸ ἀπὸ τον ἐπιμελητὴ Χανίων στο Μουσεῖο Ηρακλείου γιὰ νὰ συντηρηθοῦν. Τα ἀντικείμενα παραλαμβάνονται ἀπὸ τον Ἰωσήφ Χατζιδάκη, τον ἀναφερόμενο ὡς υπεύθυνον γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τον σχεδιασμό τους, χωρὶς νὰ γίνεται πιο συγκεκριμένη ἀναφορά σε μεθόδους ἢ πρόσωπα: «Ὁ ὑποφαινόμενος Παῦλος Βαλάκης [...]παρέδωκε τῇ 31 Ἰουλίου 1903 εἰς τὸν κ. Ἰωσήφ Χατζιδάκιν [...]ἐξ μίτρας, μία περικεφαλαίαν καὶ αἰχμὴν δόρατος μετὰ σουρωτήρος, πέντε χαλκᾶ εὐρήματα τῆς Ἀξοῦ, πρὸς καθαρισμόν καὶ ἀπεικόνισιν αὐτῶν. Ὁ δὲ κ. Ἰωσήφ Χατζιδάκης, παραλαβὼν τὰ ἀντικείμενα ταῦτα ἀνέλαβε μετὰ τοῦ καθαρισμοῦ, συγκόλλησιν καὶ ἀπεικόνισιν αὐτῶν[...]Ὁ Ἐπιμελητὴς τοῦ Μουσείου Χανίων, Παῦλος Βαλάκης»¹⁰⁴², Ὁ Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, Ἰωσήφ Χατζιδάκης»¹⁰⁴³.

¹⁰³⁸ Δημόσιον Χημεῖον Ἡρακλείου, Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1899-1901, Α.Π. 22/Δ.18, 17/03/1905.

¹⁰³⁹ Δημόσιον Γεωπονικὸν Χημεῖον Ἡρακλείου, Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1910, Α.Π.135/Δ73, 14/12/1910.

¹⁰⁴⁰ Χημικὸν Παράρτημα, Ἐν Χανίοις τῇ 13 Μαΐου 1917, Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1917-1918, Α.Π.117/Δ.72, 13/05/1917.

¹⁰⁴¹ Αἴτημα τοῦ Χατζιδάκη πρὸς τον Διευθυντὴ Χημείου, Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.213/274, 02/11/1912.

¹⁰⁴² Ὁ Παῦλος Βαλάκης εἶχε γεννηθεῖ στα Χανιά τὸ 1867. (<http://pandektis.ekt.gr> τελευταία πρόσβαση 19/02/2019). Εἶναι πιθανὸ νὰ διετέλεσε γυμνασιάρχης καὶ στο 1^ο Γυμνάσιο Ἀθηνῶν

Σπάνιο φωτογραφικό ντοκουμέντο της περιόδου απεικονίζει το γνώριμο περιβάλλον ενός εργαστηρίου συντήρησης και μας μεταφέρει την ατμόσφαιρα που επικρατούσε.

Εικόνα 111. Το εργαστήριο του Μουσείου Ηρακλείου. Όρθιος στον πάγκο διακρίνεται ο Ιωσήφ Χατζιδάκης. Το πρόσωπο στην απέναντι πλευρά του πάγκου δεν έχει έως τώρα ταυτοποιηθεί, όπως και δεν έχει μέχρι σήμερα εξακριβωθεί αν ο χώρος της φωτογραφίας αποτελούσε τμήμα του μουσείου, όταν αυτό στεγαζόταν στους στρατώνες. Πηγή: Αρχείο Κατερίνας Αθανασάκη¹⁰⁴⁴

Οι τοίχοι επενδυμένοι με ξύλινα ράφια, στα οποία είναι τοποθετημένα αρχαία κεραμικά αγγεία και όστρακα, είτε ελεύθερα είτε τοποθετημένα σε ξύλινα κουτιά και, όσο είναι δυνατό να διακριθεί από τη φωτογραφία, χωρίς καμία ιδιαίτερη προφύλαξη. Στα ίδια ράφια βρίσκονται γυάλινα μπουκάλια με «ειδικά υγρά», όρος που επικράτησε στα εργαστήρια συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου (ΑΜΗ) μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Έτσι ονόμαζαν οι παλαιότεροι τεχνίτες τα υλικά που χρησιμοποιούσαν όταν εκπαίδευαν τους νεότερους, είτε γιατί δεν ήθελαν να αποκαλύψουν την ταυτότητά τους, είτε γιατί δεν τη γνώριζαν¹⁰⁴⁵. Τα αραδιασμένα στον πάγκο εργασίας ογκώδη κεραμικά θραύσματα σκεπασμένα με λευκό ύφασμα, ίσως να κρύβουν έναν πίθο που περιμένει να συγκολληθεί. Η ανάταξη και συγκόλληση των ευρημάτων αποτέλεσε από νωρίς μια βασική εργασία της ρουτίνας των τεχνιτών της υπηρεσίας, την οποία πραγματοποιούσαν είτε *in situ*¹⁰⁴⁶ είτε στο εργαστήριο¹⁰⁴⁷.

(www.tanea.gr τελευταία πρόσβαση 19/02/2019). Είχε συγγράψει βιβλία εκπαιδευτικού, παιδαγωγικού και ιστορικού περιεχομένου (<https://anemi.lib.uoc.gr> τελευταία πρόσβαση 19/02/2019).

¹⁰⁴³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903, Χωρίς Α.Π., 01/08/1903.

¹⁰⁴⁴ Η γράφουσα ευχαριστεί ιδιαίτερα την αρχαιολόγο κ. Κατερίνα Αθανασάκη για την παραχώρηση της φωτογραφίας και την παροχή πληροφοριών σχετικά με το περιεχόμενό της.

¹⁰⁴⁵ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη Παναγιώτη Σιναδινάκη (2013).

¹⁰⁴⁶ «Πρὸς τὸν τεχνίτην τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Μουσείου Ἑμ. Σαλούστρου, Παρακαλῶ σὲ ἵνα μεταβῇς εἰς Βόρους καὶ νᾶ διαμείνῃς ἐκεῖ ἐπὶ 8 ἢ 20 ἡμέρας ἵνα συγκολλήσῃς τρεῖς πίθους ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς Φαιστοῦ, Ἀγ. Τριάδος ἢ ὁ,τι ἄλλο ἀρχαῖον σοῦ ὑποδείξῃ ὁ καθηγητὴς κ. Ἀλμπέρ. Ὁ ἐν Ἡρακλείῳ Ἐφορος Ἰω. Χατζιδάκης» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1904, Α.Π.200, 30/05/1904).

¹⁰⁴⁷ «Πρὸς τὸν Ἐφορον τῆς 10ης Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας, Γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι ἀνεθέσαμεν εἰς τὸν Ι. Ζωγραφάκην τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν συγκολλήσεως ἀρχαίων ἐν τοῖς μουσείοις τῆς 10ης ἀρχαιολογικῆς περιφερείας ἐπὶ ἡμερομισθίῳ δραχ. 5 διετάξαμεν δαυτὸν νὰ τεθῇ ὑπὸ τὰς διαταγὰς ὑμῶν.

Κυρίαρχες φιγούρες στην εικόνα ο τεχνίτης-συγκολλητής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας καθισμένος στην άκρη του πάγκου και ο Ιωσήφ Χατζιδάκης. Η πρώιμη αυτή εικόνα σήμερα, μια εικόνα οικεία για τους εμπλεκόμενους στο πεδίο της αρχαιολογικής έρευνας, είναι μάρτυρας της συνύπαρξης αρχαιολόγων και συντηρητών, διαχρονικού πυρήνα της εξέλιξης της αρχαιολογικής έρευνας και της συντήρησης των μνημείων στη χώρα μας. Την ίδια στιγμή η νωχελικότητά της κρύβει τον παλμό της κρητικής αρχαιολογίας και της συντήρησης και δεν προϋδεάζει τον αναγνώστη για το δυναμισμό με τον οποίο θα εξελίσσονταν τα πράγματα στον ρου της ιστορίας.

Ποιοι ήταν όμως οι τεχνίτες της κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας σε αυτή τη μεταβατική για το νησί περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, οι οποίοι ανέλαβαν την εκπλήρωση ενός καθήκοντος υψηλών απαιτήσεων, εκείνου της συντήρησης των μοναδικών αρχαιολογικών ευρημάτων της κρητικής γης; Με ποια κριτήρια επιλέχθηκαν και ποιος ήταν εάν υπήρξε, ο καθοδηγητής τους στο δύσκολο έργο; Το πλεονέκτημα που η υπόλοιπη Ελλάδα είχε βιώσει με την άφιξη Ευρωπαίων επιστημόνων και τεχνιτών, η παρουσία των οποίων έδωσε ώθηση στην αρχαιομετρική έρευνα και στην υλοποίηση επεμβάσεων συντήρησης και αποκατάστασης στα ελληνικά μνημεία, για την Κρήτη ίσχυσε σε πολύ μικρότερη κλίμακα μέσω των ξένων αρχαιολογικών σχολών, λόγω των πολιτικών εξελίξεων στο νησί. Παρόλα αυτά η συντήρηση των μνημείων γεννήθηκε, εξελίχθηκε και άνθισε στην Κρήτη, ακολουθώντας τη δική της πορεία στην πάροδο των χρόνων.

4.4.4. Οι τεχνίτες συγκολλητές ή επισκευαστές αρχαίων

«...Ο ξένος ταξιδιώτης άκουγε από δίπλα του τον συγκολλητή καθώς έλεγε: «Όταν ήμουν ακόμη πολύ νέος και άρχισα να εργάζομαι στα αρχαία αγγεία, γι' αυτούς τους τσουκαλάδες δεν είχα τόση πολλή εκτίμηση, αλλά τα χρόνια πια με φρονίμεψαν[...]σε μερικούς αιώνες κάποιος συγκολλητής θα είναι ίσως σκουμμένος με μεγάλη ευλάβεια να κολλά τα κομμάτια του κουμπαρά του Γιαννάκη μου...»¹⁰⁴⁸.

Οι τεχνίτες που θα αναλάμβαναν τη συντήρηση των κρητικών αρχαιοτήτων προσλαμβάνονται αρχικά υπό τον τίτλο 'επιστάτες μουσείου',¹⁰⁴⁹ και οι οποίοι σύντομα αναφέρονται ως 'τεχνίτες-συγκολλητές',¹⁰⁵⁰ ή 'επισκευαστές αρχαίων',¹⁰⁵¹, ίσως να ένιωσαν το

Ο Υπουργός Αντ. Μιχελιδάκης» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1916, Α.Π.6900/154381, 25/02/1916).

¹⁰⁴⁸ Αξιώτη, Μ., *Το σπίτι μου*, Κέδρος, 1986, 30. Η Μέλπω Αξιώτη (1905-1973) αναφέρεται εδώ σε υπαρκτό πρόσωπο, τον Γιώργη Πολυκανδριώτη (1875-1946), αυτοδίδακτο ζωγράφο, ο οποίος εξελίχθηκε σε εξαιρετικό αυτοδίδακτο συντηρητή αρχαίων και εργάστηκε αφοσιωμένος στη συντήρηση των αρχαιολογικών ευρημάτων, έχοντας αναπτύξει κυρίως την αίσθηση της αφής, όταν τυφλώθηκε (Βασιλικού, Ντ. *Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στις Κυκλάδες (1872-1910)*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 242, Αθήνα 2006, 37).

¹⁰⁴⁹ «Εξουσιοδοτείσθε παρ' ήμών νᾶ διατάξτε τὸν ἐπιστάτην τοῦ Μουσείου Ι. Ζωγραφάκη νά ἐξακολουθήσῃ...Ὁ ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ Θρησκευμάτων, Ν. Γιαμαλάκης», (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903, Α.Π.1588/Δ.990, 20/05/1900) και «*Boyd telegraphi oti telonis Ierapetras apagorevi phortosin archeon is istiphoron kai ziti odigias ephorou appousiazontos paracalo energissate deonda, Epistatis mouseiou Saloustrous [sic]*», (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903, 09/06/1903, Α.Π. 84).

¹⁰⁵⁰ «Πρὸς τὸν κ. Ἑμμ. Σαλούστρου, Ἀρχιτεχνίτην-Συγκολλητήν...» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1930, Α.Π.34913-1452/Δ.1452, 23/06/1930).

¹⁰⁵¹ «Βασιλείον τῆς Ἑλλάδος, Τὸ Υπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Ἐν Ἀθήναις τῇ 23 Ἰουλίου 1918, Α.Π.30713/Δ.50015, Πρὸς τὴν Δ/σιν τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Μουσείου κ. Ἰωσήφ Χατζιδάκη, Γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι ἐν τῷ προϋπολογισμῷ ἀρχαιολ.[sic] ταμείου χρήσεως 1918, τὸ ἡμερομίσθιον τῶν ἀπὸ ἐτῶν ἤδη προσειλημμένων ἐν τῷ αὐτόθι Μουσείῳ τεχνιτῶν, ἐπισκευαστῶν ἀρχαίων, Ἑμμ. Σαλούστρου καὶ Ἑμμ. Κοκκινάκι [sic], ὠρίσθη λογισθὲν ἀπὸ Ἰανουαρίου

ίδιο συναίσθημα με τον ‘συγκολλητή’ της Μέλπως Αξιώτη. Οι πρώτοι τεχνίτες-συγκολλητές αρχαίων, που εργάστηκαν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία επί Κρητικής Πολιτείας, ήταν οι ντόπιοι Ιωάννης Ζωγραφάκης και Εμμανουήλ Σαλούστρος¹⁰⁵².

Εικόνα 112. Οι Ι. Σαλούστρος (σε πρώτο επίπεδο) και Ζ. Κανάκης. Πηγή: Αθανασάκη, Κ., Beyond Gillierons. E. Saloustros and some neglected episodes of Minoan Replicas "made in Crete", στο: Replica Knowledge: An archaeology of the Multiple Past, υπό έκδοση, 2019

Εισήχθησαν στην κρητική Αρχαιολογική Υπηρεσία σχεδόν ταυτόχρονα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σε ένα πρώτο κύμα προσλήψεων φυλακτικού προσωπικού, προσωπικού επιστάτης ανασκαφών, μουσείου κλπ.¹⁰⁵³. Για την επαγγελματική τους διαδρομή καθοριστική υπήρξε η διενέργεια των ανασκαφών στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού από τον Arthur Evans και τα προγράμματα συντήρησης-αποκατάστασης που υλοποιήθηκαν εκεί υπό την καθοδήγησή του και με την εποπτεία της τοπικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Η παρουσία των ειδικών με τους οποίους ο Evans συνεργαζόταν για την υλοποίηση του εγχειρήματός του στην Κνωσό, ισοδυναμούσε με εκείνη του επιστημονικού και του τεχνικού προσωπικού που είχε σηματοδοτήσει αντίστοιχες δραστηριότητες στο ελληνικό κράτος κατά την ίδρυσή του¹⁰⁵⁴. Για την ακριβή ημερομηνία πρόσληψης του Ιωάννη Ζωγραφάκη δε σώζονται συγκεκριμένα στοιχεία, όμως από το διοικητικό αρχείο της υπηρεσίας προκύπτει ότι είχε ήδη προσληφθεί

ε.ε τοῦ μὲν εἰς δραχ. ὀκτὼ τοῦ δὲ εἰς δραχ. ἑπτὰ...Ὁ Ὑπουργὸς Δ. Δίγκας» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1918, Α.Π.30713/Δ.50015).

¹⁰⁵² Η παρούσα έρευνα δεν έφερε στο φως φωτογραφικό υλικό με τον Ι. Ζωγραφάκη.

¹⁰⁵³ Τα άτομα που προσλήφθηκαν την περίοδο αυτή ως φυλακτικό προσωπικό και προσωπικό επιστάτης ανασκαφών και μουσείου ήταν οι: Παύλος Τυλλιανάκης, φύλακας Κνωσού (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1901, Α.Π.84, 30/6/1901), Δαβίδ Κανάκης-φύλακας και επιστάτης των ανασκαφών στην Κνωσό, (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1909, Α.Π. 1633/1091, 22/5/1909), Μιχαήλ Γουναλάκης-επιστάτης μουσείου και έκτακτος επιστάτης ανασκαφών Κνωσού (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903, Α.Π.295/Δ.144, 4/2/1902) και Λαμπράκης Γεώργιος έκτακτος επιστάτης ανασκαφών Κνωσού (Φάκελος Εισερχόμενα 1902-1906, 10/02/1904).

¹⁰⁵⁴ Βλέπε παραπάνω, Κεφάλαιο 3.

το 1899¹⁰⁵⁵. Ο Εμμανουήλ Σαλούστρος υπηρέτησε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία από το 1900¹⁰⁵⁶ μέχρι το 1935¹⁰⁵⁷. Οι δύο τεχνίτες ξεκίνησαν τη σταδιοδρομία τους σχεδόν ταυτόχρονα, εργάστηκαν και πορεύτηκαν παράλληλα.

Η μετακίνηση των δύο τεχνιτών σε κάθε σημείο της Κρήτης με σκοπό τη φροντίδα των μνημείων ήταν δεδομένη σε όλη τη διάρκεια της θητείας τους¹⁰⁵⁸. Το 1910 οι δύο τεχνίτες καλούνται από τον επιμελητή Ρεθύμνου Πετρουλάκη να μεταβούν στην Αργυρούπολη Ρεθύμνου, όπου είχε αποκαλυφθεί ψηφιδωτό δάπεδο, για να το αποκολλήσουν, να το συσκευάσουν και να το μεταφέρουν άμεσα διασφαλίζοντας την ακεραιότητά του. Ο Πετρουλάκης τονίζει την ανάγκη να διεξαχθεί η εργασία από τους έμπειρους τεχνίτες, ελλείψει έμπειρου τεχνικού προσωπικού στην περιοχή: «Καθ' ὡς μᾶς ἀναφέρει ὁ Ἐπιμελητὴς τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης ἐν τῷ χωρίῳ Ἀργυρουπόλει Ρεθύμνου, ἀνευρέθη Μωσαϊκὸν τί, τοῦ ὁποῖου τὴν ἀπόσπασιν καὶ συσκευὴν μὴ δυνάμενος νὰ ἐμπιστευθεῖ εἰς οὐδένα τῶν ἐκεῖ τεχνιτῶν, ἵνα δι' αὐτοῦ ἐνεργήσῃ ἀσφαλῶς τὴν ἐργασίαν ταύτην[...] Ὁ Ἐπίτροπος τῆς Παιδείας Β. Σκουλάς»¹⁰⁵⁹. Οι τεχνίτες μετακινούνταν για να συμμετέχουν και στο έργο των ξένων αρχαιολογικών σχολών, το οποίο πολύ σύντομα αποτέλεσε πυρήνα της κρητικής αρχαιολογίας. Το 1904 ο Εμμανουήλ Σαλούστρος μεταβαίνει στο χωριό Βόροι της Μεσαράς,

¹⁰⁵⁵ Έγγραφο προς τον Έφορο Χατζιδάκη από την Ανωτέρα Δ/ση της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων: «Ἐγκλείστως ἀποστέλλομεν ὑμῖν τὰ ἐντάλματα τῶν[...] Ἰωάν. Ζωγραφάκη διὰ τὸν μῆνα Σ/μβριον [sic] ὡς παρακαλεῖσθε ὅπως δώσητε αὐτοῖς ταῦτα» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1899-1901, Α.Π.797/Δ.158, 01/10/1899).

¹⁰⁵⁶ «Πρὸς τὸ Σεβ. Υπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως-Τμῆμα Ἀρχαιολογίας... Ἡ ὑπηρεσία τοῦ Μουσείου ἔχει πρὸς τοῦτον ἀνάγκην ἐκ δύο τεχνιτῶν καὶ προτείνει νὰ ληφθῶσι οἱ δύο μέχρι τοῦδε ἐργαζόμενοι εἰς τὸ Μουσεῖον, ὁ Ἐμμ. Σαλούστρος ἀπὸ τῆς 29 Μαΐου 1900 μεῖον ἑνὸς ἔτους, μέχρι σήμερον...» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1899-1901 Α.Π.11, 25/02/1915)

«Πρὸς τὸ Σεβ. Υπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως-Τμῆμα Ἀρχαιολογίας[...] ἀπὸ εἰκοσαετίας καὶ πλέον ὑπηρετεῖ συνεχῶς ὡς τεχνίτης καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὡς ἀρχιτεχνίτης, ὁ Ἐμμ. Σαλούστρος εἰσελθὼν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἀπὸ νεαρῆς ἡλικίας καὶ πεποικισμένος διὰ φυσικῆς ἐνφυίας καὶ ἐκτάκτου δεξιότητις ἐμορφώθη ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ κατέστην ἄριστος τεχνίτης συγκολλητῆς καὶ συμπληρωτῆς ἀπαραίτητος διὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ Μουσείου ὑπηρεσίαν[...] Εὐπειθέστατος ὁ Ἐφορος Θ' Ἐφορος Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας κ.α.α Στ'. Ξανθουδίδης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.87/Δ.99, 03/02/1923).

¹⁰⁵⁷ Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 25/2/1915, Α.Π. 11, Πρὸς τὸ Σ. Υπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως-Τμῆμα Ἀρχαιολογικόν, «Λαμβάνομεν τὴν τιμὴν ἵνα πρὸς συνέχισιν συμφώνως τῷ νόμῳ νὰ διορισθῶσι οἱ ἐξῆς φύλακες[...] Ἡ ὑπηρεσίαν τοῦ Μουσείου ἔχει πρὸς τοῦτον ἀνάγκην ἐκ δύο τεχνιτῶν καὶ προτείνει νὰ ληφθῶσι οἱ δύο μέχρι τοῦδε ἐργαζόμενοι εἰς τὸ Μουσεῖον, ὁ Ἐμμ. Σαλούστρος ἀπὸ τῆς 29 Μαΐου 1900 μεῖον ἑνα ἔτος μέχρι σήμερον. Τὸ ἡμερομίσθιο τοῦτον προτείνω νὰ ὀρισθῇ εἰς δραχμὰς ἑπτὰ. Καὶ ὁ Ἐμμ. Κοκκινάκης ὡς ὑπηρετῶν ἀπὸ 17 Ἀπριλίου 1911 μέχρι σήμερον. Τὸ ἡμερομίσθιον τοῦτον, προτείνω νὰ ὀρισθῇ δραχμὰς πέντε. Εὐπειθέστατος ὁ διευθυντῆς τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου, Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου Ι. Χατζιδάκης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1910, Α.Π., 11, 25/02/1915 καὶ Α.Π.5632-391/Δ.618, 22/03/1935).

¹⁰⁵⁸ «Κύριε Γενικὲ Διοικητὰ, Συνημμένως ὡδε ὑποβάλλω ὑμῶν πρὸς ἔγκρισιν καταστάσεις τὰ σχετικὰ δικαιολογητικὰ διὰ δραχμὰς εἰκοσιπέντε καὶ σαράντα λεπτὰ (25.40) οἷς ἐδαπάνησεν ὁ τεχνίτης τοῦ Μουσείου Εμμανουήλ Σαλούστρος κατὰ τὴν πορείαν του ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο εἰς Ἀρκαλοχώρι, Βιάννον, Ἱεράπετρα καὶ Γουρνιά, πρὸς ἐκτέλεσιν ὑπηρεσίας... Εὐπειθέστατος ὁ ἐν Ἡρακλείῳ, Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἰωσήφ Χατζιδάκης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1913, Α.Π.98/Δ438, 04/10/1913).

¹⁰⁵⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1910, Α.Π.4009/Δ.2332, 16/10/1910. Για την εργασία αποστέλλονται τελικά και οι δύο τεχνίτες Ζωγραφάκης και Σαλούστρος: «Παραγγέλλεται ἵνα μετὰ τοῦ ἄλλου τεχνίτου τοῦ Μουσείου Ι. Ζωγραφάκη μεταβῆτε εἰς Ρεθύμνο καὶ τεθῇτε ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἐπιμελητῆ τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης κ. Πετρουλάκη πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ μεταβῆτε μετ' αὐτοῦ εἰς Ἀργυρουπόλει καὶ ἐξαγάγητε Μωσαϊκὸν εὐρεθὲν ἐκεῖ. Ι. Χατζιδάκης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1910, Α.Π.156/167, 21/10/1910).

για να αναλάβει τη συγκόλληση κεραμικών πύθων από την ανασκαφή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής σε συνεργασία με τον Ιταλό αρχαιολόγο Federico Halbherr¹⁰⁶⁰.

Στις αρμοδιότητες των τεχνιτών συμπεριλαμβανόταν η συντήρηση ευρημάτων σχεδόν από κάθε υλικό, όπως αποδεικνύεται και από τον απολογισμό του εργαστηρίου του μουσείου κάπου μεταξύ 1917-1918: «Κατὰ τὸ λῆγον ἔτος ἐκαθαρίσθησαν, συνεκολλήθησαν καὶ συνεπληρώθησαν καὶ ἐξετέθησαν εἰς τὰ προθήκας τοῦ Μουσείου αἱ ἐξῆς ἀρχαιότητες ἀναγραφεῖσαι καὶ εἰς τοὺς καταλόγους αὐτοῦ. *Ιον. 69 πήλινα ἀγγεῖα[...]*5ον. Χαλκᾶ. Λεπίδαι μαχαιριῶν καὶ ξιφῶν τριγωνικῶν[...]6ον. Μικροὶ διπλοῖ πελέκεις δέκα καὶ ἑννέα. Ἀργυροὺς πέλεκυς εἰς[...]Εὐπειθέστατος, ὁ ἐν Ἡρακλείῳ Ἔφορος Ἀρχαίων, Ἰω. Χατζιδάκης»¹⁰⁶¹

Επίσης, οι τεχνίτες συμμετείχαν στο πρόγραμμα αποκατάστασης και συντήρησης που διεξαγόταν στην Κνωσό από τον Arthur Evans και του συνεργάτες του στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου}, όπως επιβεβαιώνεται μέσα από το διοικητικό αρχείο. Εκεί τους είχε ανατεθεί η συντήρηση, συγκόλληση και συμπλήρωση των αποθηκευτικών κεραμικών πύθων, εμβληματικών ευρημάτων του προϊστορικού αρχαιολογικού χώρου της Κνωσού, η συντήρηση των οποίων σίγουρα αποτέλεσε πρόκληση για τους τεχνίτες, εξαιτίας του όγκου τους και της πολυπλοκότητας των εργασιών ανάταξης, συγκόλλησης και συμπλήρωσής τους. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τη συντήρηση των πύθων και ειδικά για τη συμπλήρωση των τμημάτων που δε σώζονταν, ήταν το τσιμέντο. Το δημοφιλές αυτό υλικό, όπως διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια του έργου συντήρησης των πύθων από την Επιστημονική Επιτροπή Κνωσού μετά το 2000¹⁰⁶², είχε χρησιμοποιηθεί με τη μορφή αραιού τσιμεντοκονιάματος για τη στερέωση αποδυναμωμένων κεραμικών επιφανειών δια μέσου επίχρισής τους. Επίσης, εντυπωσιακή ήταν η αναπαραγωγή των ανάγλυφων διακοσμητικών μοτίβων των πύθων, τα οποία οι ίδιοι οι τεχνίτες είχαν δημιουργήσει σε τσιμέντο, στο πλαίσιο της αισθητικής αποκατάστασης και της διδακτικής. Όπως συνέβη στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη μέσα από διάφορες περιπτώσεις συντήρησης, έτσι και στην περίπτωση της Κνωσού η ακαταλληλότητα του τσιμέντου για παρόμοιες εργασίες επιβεβαιώθηκε με την πάροδο των χρόνων, καθώς διαπιστώθηκαν οι βλαβερές του επιπτώσεις του υλικού στην αρχαία ύλη¹⁰⁶³. Η χρήση του όμως ως πλαστικού υλικού σε συνδυασμό με το τελικό οπτικό αποτέλεσμα ήταν πράγματι άξιο θαυμασμού ως τεχνικό επίτευγμα¹⁰⁶⁴.

Στις αρμοδιότητες των δύο τεχνιτών συμπεριλήφθηκε σχεδόν αμέσως η επιστάσια ανασκαφών. Υπό το πρίσμα αυτό η ανασκαφή στην Κνωσό αποτελεί το πρωιμότερο και χαρακτηριστικότερο παράδειγμα: «Ἐξουσιοδοτεῖσθε παρ' ἡμῖν νά διατάξητε τὸν ἐπιστάτην τοῦ

¹⁰⁶⁰ «Πρὸς τὸν τεχνίτην τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Μουσείου Ἑμ. Σαλούστρου, Παρακαλῶ σὲ ἵνα μεταβῇς εἰς Βόρους νά διαμεῖνης ἐκεῖ ἐπὶ 8 ἢ 10 ἡμέρας ἵνα συγκολλήσης τρεῖς πύθους ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς Φαιστοῦ, Ἀγ. Τριάδος καὶ ὁ,τι ἄλλο ἀρχαῖον σοι ὑποδείξει ὁ καθηγητὴς κ. Ἀλμπέρ. Ὁ ἐν Ἡρακλείῳ Ἔφορος Ἰω. Χατζιδάκης» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1904, Αριθ.200, 30/5/1904).

¹⁰⁶¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1918-1917, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ.

¹⁰⁶² Η γράφουσα εργάστηκε το χρονικό διάστημα 2002-2009 στο έργο συντήρησης της Επιστημονικής Επιτροπής Κνωσού, στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού και συγκεκριμένα στη συντήρηση των πύθων αλλά και των αρχιτεκτονικών γυψολίθινων και λίθινων καταλοίπων.

¹⁰⁶³ Ο εξαιρετικά μεγάλος βαθμός σκληρότητας σε σχέση με εκείνον του αρχαίου κεραμικού, εξαιτίας του οποίου τα αντικείμενα υπόκεινταν μηχανικές καταπονήσεις και η υψηλή πειρεκτικότητα αλάτων, τα οποία διοχετεύονταν στην αρχαία ύλη με τη δράση του νερού και με τις αντίστοιχες συνέπειες, είναι τα κύρια προβλήματα που είχε προκαλέσει το τσιμέντο στην επαφή του με τα κεραμικά αντικείμενα, όπως διαπιστώθηκε κατά τις εργασίες συντήρησης των πύθων μετά το 2000.

¹⁰⁶⁴ Κατά τη δεκαετία του 2000 και την υλοποίηση του έργου συντήρησης των Δυτικών Αποθηκών, που συμπεριέλαβε τη συντήρηση των κεραμικών πύθων, παρατηρήθηκε από τους συντηρητές, που είχαν αναλάβει την αφαίρεση των τσιμεντένιων συμπληρώσεων μεταξύ των οποίων και η γράφουσα, η λεπτομέρεια με την οποία τα μοτίβα αυτά είχαν αναπαραχθεί από τους τεχνίτες στο τσιμέντο, ένα υλικό ακατάλληλο για τέτοιες εργασίες.

Μουσείου Ι. Ζωγραφάκη να εξακολουθήσει να μένει διαρκῶς ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἔνθα εὐρίσκονται αἱ ἀρχαιοτήτες τῆς Κνωσοῦ μέχρι νεωτέρας διαταγῆς. Ἐγκρίνομεν δὲ νὰ μεταβαίνετε καὶ ὑμεῖς καθ' ἐκάστην, ὅπως ἐπιβλέπετε τὴν γινομένην ἐργασίαν. Ὁ ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Θρησκευμάτων Σύμβουλος, Β Σκουλὰς»¹⁰⁶⁵. Ἦτοις ἡ ἀνάθεση αὐτὴ νὰ ἦταν μια ἀπόπειρα ἐκ μέρους τῆς κρητικῆς πλευρᾶς νὰ κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία τῆς στο ἀνασκαφικὸ ἔργο, ποὺ εἶχε χρηματοδοτήσει καὶ καθοδηγούσε πλήρως ἓνας Εὐρωπαῖος ἀρχαιολόγος. Ἡ παρουσία τῶν Κρητῶν τεχνιτῶν στὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἡ ενεργὴ συμμετοχὴ τους στὴ φροντίδα τῶν ευρημάτων ἐνίσχυαν κάπως τὴ θέση τῶν τοπικῶν παραγόντων καὶ ἐπιστημόνων στὶς ἐξελιζομένης τῆς ἀρχαιολογικῆς δραστηριότητος. Στὸ ἴδιο πλαίσιο καὶ πιθανότατα με τὸν ἴδιο στόχο, ἡ προστασία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων στὴν Κνωσὸ ἐντάχθηκε στὶς ἀρμοδιότητες τῆς Κρητικῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας καὶ μάλιστα με χορήγηση κονδυλίων ἀπὸ τὴν Κρητικὴ Πολιτεία¹⁰⁶⁶.

Ἡ παρουσία ἐιδικοῦ τεχνίτη στὴν Κνωσὸ γιὰ περισυλλογὴ σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ περιβάλλον καὶ ταξινόμησίν τους, χωρὶς συγκεκριμένη ἀναφορὰ στὴν ταυτότητά του, επιβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ διοικητικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ 1902¹⁰⁶⁷. Διοικητικὸ ἐγγραφο τοῦ 1910, ποὺ ἐνημερώνει γιὰ παύση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Τύλισο, λόγῳ ἐλλείψεως ἐξειδικευμένου προσωπικοῦ γιὰ τὴ διάσωση τοιχογραφιῶν¹⁰⁶⁸, ἴσως νὰ εἶναι μιὰ ἐνδειξὴ ὅτι οἱ ντόπιοι τεχνίτες δὲν ἀναλάμβαναν τὴ συντήρησι ἐπιχρισμάτων με ζωγραφικὴ (τοιχογραφιῶν) ἕως καὶ τὸ 1910. Πάντως στὴν Κνωσὸ οἱ τεχνίτες εἶχαν ἀναλάβει στερέωσι ἐπιχρισμάτων, εἴτε ἀβεστοἐπιχρισμάτων εἴτε πηλοἐπιχρισμάτων ποὺ σώζονταν στὶς τοιχοποιεῖς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐγγραφο τοῦ 1913, βάσει τοῦ οὗ οἱ τεχνίτης Εὐμανουὴλ Σαλούστρου ἐντέλλεται νὰ μεταβαίνει συστηματικὰ στὴν Κνωσὸ γιὰ τὴν ἐπίβλεψη καὶ τὴν ἐκτέλεσι ἐργασιῶν συντήρησης σὲ πῖθους καὶ ἐπιχρίσματα: «Πρὸς τὸν τεχνίτην τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Ἐμμ. Σαλούστρου. Παραγγέλομεν ἵνα μεταβαίνης καθ' ἐκάστην εἰς τὴν Κνωσὸν, ἵνα ἐπισκευάσῃς τοὺς ἐκεῖ εὐρίσκομένους ἀρχαίους πῖθους καὶ νὰ ἐπιβλέπῃς τὴν διόρθωσιν καὶ στερέωσιν τεμαχίων ἐπιχρισμάτων εἰς τοίχους ἐτοιμορρόπους, οἷς θὰ σοὶ ἐπιδεικνύω ἐκάστοτε ἐπὶ τόπου. Ὁ ἔφορος τῆς 9 Ἀρχ. Περιφερείας Ἰω. Χατζιδάκης»¹⁰⁶⁹. Δὲν εἶναι σαφές ὅμως, ἀν τὰ ἐπιχρίσματα ποὺ εἶχαν συντηρήσει οἱ ντόπιοι τεχνίτες στὴν Κνωσὸ τὴν περίοδο αὐτή, ἔφεραν ζωγραφικὴ. Ἡ ἐλλείψις αὐτῆς τῆς πληροφορίας ἀφήνει ἓνα σημαντικὸ κενό, ἐφόσον ἡ εὐθύνη συντήρησης στοιχείων με ζωγραφικὴ ἦταν μεγάλη λόγῳ τῶν μεγάλων καλλιτεχνικῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἐπέμβασης.

¹⁰⁶⁵ Εξουσιοδότησι ἀπὸ τὴν Ἀνωτέρα Δ/σιν τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Θρησκευμάτων στὸν Ἐφορο Χατζιδάκη (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1900, Α.Π. 1588/Δ.990, 20/05/1900).

¹⁰⁶⁶ «Ἐν Χανίοις, τῇ 15ῃ Μαρτίου 1901, ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ, Ἡ Ἀνωτέρα Διεύθυνσις τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Θρησκευμάτων, Πρὸς τὴν Ἐφορείαν τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου, Κύριε Ἐφορε Ἐξουσιοδοτεῖσθε ὅπως τελείως ἐπισκευάσῃτε καὶ προφυλάξῃτε τὸ (δυσανάγνωστο κείμενον) τῶν ἐν Κνωσσῷ ἀνασκαφῶν ἀνακαλυφθέντων δωματίων λουτροῦ καὶ τὸν ἐν αὐτῷ ἐκ γύψου θρόνον, δαπανῶντες τὸ παρ' ὑμῖν ὑπόλοιπον ἐκ τῆς χορηγηθείσης πιστώσεως πρὸς (δυσανάγνωστο κείμενον) τῶν ἐν Κνωσσῷ ἀρχαιοτήτων καὶ ὅσα ἄλλα ἀπαιτηθῶσιν τὰ ὁποῖα θέλουσιν πληρωθῆναι ὑμῖν μετὰ τὴν ὑποβολὴν τοῦ σχετικοῦ λ/σμου [sic] συνοδευομένου ἐξ ἀποδείξεων τῶν πρὸς οἷς θὰ πληρωθῶσιν. Τὸ (δυσανάγνωστο κείμενον) τὸ ἔργον τοῦτον σχέδιον ἐπιστρέφεται ὑμῖν συνημμένως ὥδε. Ταῦτα εἰς ἀπάντησιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 25 καὶ χρονολ. 10 ἱστάμενου μηνὸς ὑμετέρου ἐγγράφου. Ὁ ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Θρησκευμάτων Σύμβουλος (ἀκολουθεῖ υπογραφή)» (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1901, Α.Π.959/Δ.713, 15/03/1901).

¹⁰⁶⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1902, Α.Π.135, 15/02/1902.

¹⁰⁶⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1910, Α.Π.129/Δ.125, 28/08/1910.

¹⁰⁶⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1918-1917, Α.Π.134/842, 19/04/1913.

Λίγο αργότερα όμως συγκεκριμένα το 1922, γίνεται αναφορά για συντήρηση τοιχογραφιών που προέρχονταν από τον αρχαιολογικό χώρο των Μαλίων από τον Εμμ. Σαλούστρου: «Κύριε Υπουργέ, Λαμβάνω την τιμήν νά υποβάλω έπισυνημμένως καταστάσεις και δικαιολογητικά διά δρασμάς διακοσίας δέκα όκτώ και έβδομήκοντα πέντε έκατοστών όδοιπορικά και ήμερησίαν άποζημίωσιν τοῦ άρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ηρακλείου Έμμ. Σαλούστρου μεταβόντος εἰς τήν άνασκαφήν Μαλίων πρὸς στερέωσιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐκεῖ Μινωικοῦ ἀνακτόρου[...]Εὐπειθέστατος ὁ Ἔφορος Θ' ἀρχαιολ. Περιφερείας, Ἰω. Χατζιδάκης»¹⁰⁷⁰. Εξ αυτού προκύπτει ὅτι τουλάχιστον το 1922, ἡ συντήρηση τοιχογραφίας ἦταν μεταξύ των αρμοδιοτήτων των εμπειρικών τεχνιτῶν τῆς υπηρεσίας τῆς Κρήτης καὶ ἄρα διέθεταν τῆς δεξιότητες γιὰ τὴ διεξαγωγή ἐπεμβάσεων υψηλῶν απαιτήσεων. Δυστυχῶς, ἡ πλειοψηφία των εγγράφων ἀπὸ τὸ Ἱστορικό Ἀρχεῖο τῆς Υπηρεσίας τῆς Κρήτης, στα ὁποία βασίστηκε ἡ παρούσα ἔρευνα, εἶναι διοικητικά ἔγγραφα με ἀντίστοιχα στοιχεία καὶ κατὰ συνέπεια, σπάνια γίνεται αναφορά σε τεχνικές, υλικά, θέματα ἐκπαίδευση ἢ δεξιότητων τοῦ προσωπικοῦ. Ἰσως ὁ γύψος νὰ μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ στα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοιχογραφιῶν, καθὼς ἔχει ἐντοπισθεῖ σε λίστες με υλικά εργαστηρίου καὶ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ευρέως ἀπὸ τοὺς Gillieron, οἱ ὁποῖοι πιθανότατα εἰσήγαγαν τὴ συγκεκριμένη χρῆση τοῦ υλικοῦ στο νησί¹⁰⁷¹.

Επὶ εφορείας Ξανθοῦδίδῃ καὶ συγκεκριμένα το 1928, καταγράφονται οἱ πρώτες ἐπεμβάσεις συντήρησης σε βυζαντινὰ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν τοπικὴ Ἀρχαιολογικὴ Υπηρεσία καὶ τοὺς ντόπιους συντηρητές καὶ μάλιστα σε βυζαντινὲς τοιχογραφίες: «Λαμβάνω τὴν τιμὴν νά παρακαλέσω ὅπως δοθῇ παραγγελία εἰς ἐμὲ καὶ τὸν ἀρχιτεχνίτην τοῦ μουσείου Έμμ. Σαλούστρου νά μεταβῶμεν εἰς Ἀσώματον Ἀμαρίου, ὅπου ὑπάρχει παλαιὰ Βυζαντινὴ ἐκκλησία ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς περιέχουσα μνημειώδη τάφον τῶν περιφήμων Χορτατζῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος μὲ ἱστορικὰς τοιχογραφίας αὐτῶν βεβλαμμένας, ἵνα προβῶμεν εἰς τὸν καθαρισμόν καὶ τὴν κατὰ τὸ ἐφικτὸν διάσωσιν τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν κειμηλίων»¹⁰⁷².

Όμως, ὅσο καὶ ἀν εἶχαν ἀναβαθμιστεῖ οἱ δεξιότητες των ντόπιων τεχνιτῶν, ἡ ἐπανασυναρμολόγηση των προηγουμένως ἀποκατεστημένων ἀπὸ τοὺς Gillieron τοιχογραφιῶν, που στεγάζονταν στο Μουσεῖο τοῦ Ηρακλείου καὶ οἱ ὁποῖες καταστράφηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεγάλου σεισμοῦ, που ἐπληξε τὴν πόλιν τὸν Ιούνιο τοῦ 1926, ἀνατέθηκε μετὰ ἀπὸ ρητὴ ἐντολὴ τοῦ Evans καὶ πάλι στον Gillieron: «...Εἰς τὴν Μεγάλῃν Μινωικὴν αἴθουσαν ἐθραύσθησαν[...]ὅλαι αἱ μικραὶ πίνακες καὶ τεμάχια τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ λ.χ. ὁ Κροκυλλέκτης (Blue Boy), αἱ Κυαναὶ Κυρίαί (Blue Ladies)[...]Ἐπίσης κατέπεσεν ἐκ τοῦ τοίχου καὶ κατατεμαχίσθη ἡ μεγάλη τοιχογραφία Ἀγία Τριάδος (ἢ καπνισμένη) ἢ ἔχουσιν παράστασιν Μινωῆς Κυρίας ἀπὸ τῆς ὁσφύος καὶ κάτω. Καὶ ταύτης ἡ ἀνασύνθεσις εἶναι ἴσως κατορθωτὴ[...]Ἡ ἀποκατάστασις ὁμως καὶ ἡ ἐκ νέου συναρμολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν κρίνω ἀπαραίτητον νά γίνῃ ὑπὸ εἰδικοῦ καλλιτέχνου κ. Ζιλλιερόν. Τοῦτο ρητῶς μοι εἶπεν ὁ κ. Evans, ὅτι πρέπει νά ἐκτελέσῃ ὁ εἰρημένος τὴν ἐντολὴν τοῦ Ὑπουργείου, Εὐπειθέστατος ὁ Ἔφορος Θ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας Σ. Ξανθοῦδίδης»¹⁰⁷³. Ὁ ἴδιος

¹⁰⁷⁰ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1922, Α.Π.51/Δ.59, 28/9/1922.

¹⁰⁷¹ Ἡ μέθοδος συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τοιχογραφιῶν που ὁ Émile Gillieron καὶ ὁ γιος τοῦ εἰσήγαγαν καὶ ἡ ὁποία παγιώθηκε στὴν Κνωσό, βασίζεταν σχεδόν αποκλειστικά στὴ χρῆση τοῦ γύψου. Εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀποκατάστασή τους, τα αυθεντικὰ σπαράγματα μετὰ τὴν ἀνάταξη καὶ συγκόλλησή τους ἐγκλωβίζονταν σε μὴ γύψινῃ ἐπιφάνεια που τα συγκρατοῦσε καὶ ἦταν ταυτόχρονα καὶ τὸ μέσο παρουσίας καὶ ἐκθεσῆς τους. Ἡ μὴ ἀναστρέψιμη αὐτὴ μέθοδος δὲν ξεπεράστηκε ποτέ, ὅσο καὶ ἀν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 ἐγίναν προσπάθειες γιὰ τὴν ἀντικατάστασή τῆς (Βλέπε παρακάτω, κεφάλαιο 5, συνέντευξη τοῦ Ἀντώνη Φουντουλάκη στὴ γράφουσα).

¹⁰⁷² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1928, Α.Π.704/Δ.800, 19/04/1928.

¹⁰⁷³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1926, Α.Π.543/Δ.629, 29/06/1926.

σεισμός είχε προκαλέσει προβλήματα σε πληθώρα αντικειμένων της αρχαιολογικής συλλογής του μουσείου, για τη διάσωση των οποίων είχε επιστρατευτεί το προσωπικό του μουσείου στην ολότητά τους. Η συντήρησή τους παρόλα αυτά, θα γίνονταν υπό την επίβλεψη του αρχιτεχνίτη τώρα πια, Εμμανουήλ Σαλούστρου¹⁰⁷⁴.

Πέρα από επεμβάσεις συντήρησης οι Κρήτες τεχνίτες θα αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση πρακτικών ζητημάτων διακίνησης αρχαιοτήτων και αντιγράφων στο νησί για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, μια δραστηριότητα αρκετά έντονη την περίοδο αυτή. Πρόκειται για μια πολυεπίπεδη διαδικασία, η οποία συμπεριλάμβανε την περισυλλογή τυχαίων ευρημάτων αρχαίων από ολόκληρο το νησί, την παραλαβή τους από ανασκαφές και τη μεταφορά τους στο Μουσείο Ηρακλείου. Ακολουθεί αντιπροσωπευτικό έγγραφο ανάθεσης μιας τέτοιας δραστηριότητας στον Εμμ. Σαλού스트ρο: «*Πρὸς τὸν Ἐπιστάτην τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Ἐμμ. Σαλούστρου, Διὰ τοῦ ἀτμοπλοίου τῆς Κρητ. ἀκτοπλοΐας Θέτιδος ἀποστέλλονται τέσσαρα κιβώτια περιέχοντα ἀρχαία ἀγγεῖα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς Παλαικάστρου προερχόμενα καὶ σφραγισμένα[...]* τὰ ὁποῖα παραγγέλλεσαι νὰ παραλάβεις καὶ νὰ μετακομίσεις εἰς τὸ Μουσεῖον[...] Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων, Στ. Ξανθουδίδης»¹⁰⁷⁵. Στο πλαίσιο αυτό, οι τεχνίτες εκτελούσαν την ασφαλή συσκευασία των αντικειμένων και την αποστολή τους στον τελικό προορισμό αναλόγως με την απόφαση της Αρχαιολογικής Επιτροπείας. Παρατίθεται χαρακτηριστικό παράδειγμα εξαγωγής γύψινων εκμαγείων με προορισμό το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης και «ἀχρηστων» αρχαιοτήτων που είχαν παραχωρηθεί στον Evans: «*Ὁ τεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἐμμ. Σαλούστρου θὰ φορτώσῃ σήμερον τὰ πρὸς ἐξαγωγή δύο κιβώτια. Ἐκ τούτων τὸ ἐν περιέχει γύψινα ἐκμαγεῖα ἀποστελλόμενα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Heidelberg μὴ ὑπαγόμενα εἰς τὰς διατάξεις τοῦ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμου. Τὸ ἕτερον κιβώτιο περιέχει τὰ εἰς τὸν κ. Ἐβανς ὡς ἀχρηστα παραχωρηθέντα δυνάμει τῆς ὑπ' ἀριθμ. 3266/2637 καὶ 6874/1248 πρὸς τὸν ἔφορον Ἡρακλείου διαταγῆς. Ἀμφότερα τὰ κιβώτια ταῦτα συνεσκευάσθησαν καὶ ἐσφραγίσθησαν διὰ τῆς σφραγίδος τοῦ Μουσείου, ἐνώπιόν μου διὸ παρακαλῶ νὰ ἐπιτρέψητε τῇ δίοδῳ αὐτῶν διὰ τοῦ τελωνείου. Ὁ ἐν Ἡρακλείῳ Ἐφορος τῶν Ἀρχαίων, Ἰωσήφ Χατζιδάκης*»¹⁰⁷⁶.

Οι τεχνίτες-συγκολλητές ή επισκευαστές αρχαίων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης, ξεκίνησαν τη σταδιοδρομία τους χωρίς να έχουν προηγουμένως εκπαιδευτεί. Κάτι τέτοιο άλλωστε δεν ήταν δυνατό, εφόσον δεν είχε καν διαμορφωθεί ένα στοιχειώδες πλαίσιο προαπαιτούμενων κριτηρίων για το τεχνικό προσωπικό εν γένει και το γεγονός αυτό δεν θα άλλαζε μέχρι και τη δεκαετία του 1950¹⁰⁷⁷. Θα μπορούσε ενδεχομένως αυτό να χαρακτηριστεί ως ένα γεγονός οξύμωρο γιατί, ενώ η ανάγκη εξειδικευμένου τεχνικού προσωπικού για λογαριασμό της τοπικής υπηρεσίας είχε από νωρίς γίνει αντιληπτή¹⁰⁷⁸, την ίδια στιγμή δεν είχε γίνει καμία προσπάθεια για τη σκιαγράφηση του επαγγελματικού του προφίλ. Ίσως να μην ήταν ακόμα ώριμες οι συνθήκες για την ουσιαστική συνειδητοποίηση

¹⁰⁷⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1926, Α.Π.543/Δ.629, 29/06/1926.

¹⁰⁷⁵ Έγγραφο του Στ. Ξανθουδίδη προς τον Σαλού스트ρο (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903, Α.Π. 191, 15/05/1903).

¹⁰⁷⁶ Έγγραφο προς το τελωνείο Ηρακλείου από τον Έφορο Χατζιδάκη (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1909, Α.Π.489, 02/10/1909).

¹⁰⁷⁷ «*Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, Υπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας κλπ, Γενικὴ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων, Τμῆμα Προσωπικοῦ, Ἐν Ἀθήναις, Θέμα: Ὅρισμός τριμελοῦς ἐπιτροπῆς διὰ δοκιμασίαν ὑποψηφίων πρὸς κατάληψιν μιᾶς θέσεως τεχνίτου συγκολλητοῦ ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου-Κρήτης*» (Αρχείο Μ.Η-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1956, Α.Π.26646/1043, 19/05/1956).

¹⁰⁷⁸ Η παρουσία των συντηρητῶν αναμενόταν εναγωνίως σε κάθε μέρος του νησιού, ειδικά σε περιπτώσεις που θεωρούνταν δύσκολες, όπως εκείνη του μωσαϊκού από την Αργυρούπολη Ρεθύμνου, τη συγκόλληση του θραυσμένου γλυπτού της θεάς Δικτύνης (Βριτομάρτιος) στο Μουσείο των Χανίων (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.59/Δ.94, 16/10/1922) κλπ.

των υψηλών απαιτήσεων στο πεδίο της συντήρησης των αρχαίων μνημείων και των έργων τέχνης από τους επικεφαλής, όπως είχε για παράδειγμα γίνει από τον Arthur Evans, όπως καταδεικνύει η επιμονή του για ανάθεση της συντήρησης των τοιχογραφιών της Κνωσού αποκλειστικά στον Emil Gillieron¹⁰⁷⁹.

Οι γνώσεις των Ζωγραφάκη και Σαλούστρου με ρίζες στην παράδοση, θα συνδυάζονταν με εκείνες από την επαφή τους με τους Ευρωπαίους ειδικούς που θα έφταναν στην Κρήτη με αφορμή τις εργασίες των ξένων αρχαιολογικών σχολών και θα γίνονταν τα εφόδιά τους για να διανύσουν τον νέο δρόμο της μνημειακής συντήρησης. Το εργαστήριο του Μουσείου Ηρακλείου είχε γίνει κέντρο διερχομένων. Εκεί συγκεντρωνόταν το ανασκαφικό υλικό και οι ειδικοί για να το καταγράψουν και να το μελετήσουν. Εκεί όπου οι ντόπιοι τεχνίτες εργάζονταν για τη φροντίδα του υλικού αυτού, ειδικοί τεχνίτες εκμαγείων¹⁰⁸⁰, επιστήμονες και καλλιτέχνες από την Ευρώπη επίσης εργάζονταν, μεταφέροντας τις γνώσεις τους: «*Ἐν Ἡρακλείῳ 17 Μαΐου 1913, Πρὸς τὴν Γεν. Διοίκησιν, Τμῆμα Παιδείας «Κύριε Γεν. Διοικητὰ[...]*Τὸ ἀνώτερον ἡμῖς (δυσανάγνωστο) ἐκ λίθου στεατίτου καὶ τεμάχια πράγματος τινὸς ἐξ ἀσβεστοκονιάματος μὲ γραφὰς πολυχρώμας σπειρῶν καὶ φυτῶν[...]Εἰς τὸ Μουσεῖον μας ἐργάζονται τώρα οἱ Ἑβανς καὶ ὑπ' αὐτὸν ὁ κ. Droop τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Σχολῆς ὁ κ. Heaton χημικὸς μελετῶντας τὰς τοιχογραφίας διὰ ἔκδοσιν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ ὑπὸ τὸν Ἑβανς[...]Ὁ κ. Gillieron πατὴρ ἔμεινε 15 ἡμέρας διὰ συμπληρωματικὰς ἐργασίας τῶν τοιχογραφιῶν Κνωσοῦ καὶ δι' ἀντιγραφὴν τοιχογραφίας Ψείρας[...]Εὐπειθέστατος ὁ ἐν Ἡρακλείῳ, Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ι. Χατζιδάκης»¹⁰⁸¹. Ἐτσι οἱ Κρήτες συντηρητὲς ἀντλούσαν πληροφορίες σχετικά με διαθέσιμα υλικά και τεχνικές για την ‘επισκευή’ τη φροντίδα των αρχαιοτήτων, που αργότερα θα αποκαλούσαν συντήρηση. Ἴσως αὐτό να εννοεῖ ο Στέφανος Ξανθουδίδης, ὅταν αναφερόμενος στον Σαλούστρο αναφέρει: «...ὁ Ἑμμ. Σαλούστρος, εἰσελθὼν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἀπὸ νεανικῆς ἡλικίας καὶ[...]ἐμορφώθη ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ κατέστη ἄριστος τεχνίτης συγκολλητῆς καὶ συμπληρωτῆς, ἀπαραίτητος διὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ μουσείου ὑπηρεσίαν...»¹⁰⁸².

Ἡ διαδραστικὴ αὐτὴ σχέση ἀποδεικνύεται μόνον ἐμμεσα και κυρίως μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ τῶν υλικῶν συντήρησης τῶν τεχνιτῶν, που γίνονται σήμερα γνωστὰ ὄχι μέσα ἀπὸ κάποιο καταγεγραμμένο ἀρχεῖο ἢ ἡμερολόγιο ἐργασιῶν, ὅπως ἴσως θα περίμενε κανεῖς, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ διάφορα διοικητικὰ και οικονομικὰ ἐγγράφα και δελτία παραγγελιῶν¹⁰⁸³. Γύψος, οινόπνευμα και υδροχλωρικό οξύ, υλικά δηλαδή που εἶχαν ἤδη παγιωθεῖ στις ἐπεμβάσεις συντήρησης τῶν αρχαίων μνημείων στην Ευρώπη, συμπεριλαμβάνονται στις λίστες παραγγελιῶν τῆς κρητικῆς υπηρεσίας: «*Πρὸς τὸ Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Τμῆμα Αρχαιολογίας, Κύριε Ὑπουργέ, Λαμβάνω τὴν τιμὴν συμφώνως τῆς ὑπ' ἀριθ. [...]*νά ὑποβάλω ἐπισυννημμένας καταστάσεις καὶ δικαιολογητικὰ πληρωμῶν[...]1) Εἰς Ν. Ἀναστασάκη διὰ γύψον Δρ. 22, 2) Εἰς Ἑυστρ. Καλογερίδην δι' ἄξιαν

¹⁰⁷⁹ Μετά ἀπὸ ἰσχυρὸ σεισμὸ το 1926 ο οποίος εἶχε προκαλέσει βλάβες στο Μουσεῖο και στις αρχαιοτήτες, ο Ξανθουδίδης σε ἀναφορὰ του πρὸς το Ὑπουργεῖο στην οποία περιγράφει τις ζημιές που εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τον σεισμὸ και τις προβλεπόμενες κινήσεις για τὴ φροντίδα τους, ἀναφέρει: «...Τῆς ζημιᾶς στίς ἀρχαιοτήτες ἀποκαθιστὰ ὁ ἀρχιτεχνίτης μὲ βοήθεια τοῦ λοιποῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ καὶ τῶν φυλάκων ἀλλὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν κατεστραμμένων τοιχογραφιῶν πρέπει κατ' ἐντολὴ τοῦ Evans νὰ ἀναλάβῃ ὁ Ζιλλιερόν...» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1926, Α.Π.544/630, Τηλεγράφημα Επεῖγον, 29/06/1926 και Α.Π.543/629, 29/06/1926).

¹⁰⁸⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.189/Δ.242, 27/07/1912.

¹⁰⁸¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.47/Δ.359, 17/05/1913.

¹⁰⁸² Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου Α.Π.87/Δ.99, 03/02/1923.

¹⁰⁸³ Οἱ ἐργασίες δεν τεκμηριώνονταν οὔτε καταγράφονταν τὴν περίοδο αὐτὴ και ἐτσι, ὅλες οἱ πληροφορίες ἀλιεύονται μέσα ἀπὸ το διοικητικὸ ἀρχεῖο τῆς υπηρεσίας.

υφάσμ. Δρ. 150, 3) Εἰς Ν. Ἀναστασάκην διὰ γύψον Δρ. 50 4) Εἰς Γεώργ. Ψαρουδάκην διὰ οἰνόπνευμα, 5) Εἰς Μιχ. Ξετρύπη διὰ διαφ. Εἰδῶν Ρδ 120, 6) Εἰς Ἐμμ. Σαλούστρον διὰ γύψον, Δρ. 94, 7) Εἰς Ι. Κατεργιαννάκη διὰ υδρ. Ὀξέος Δρ. 30.»¹⁰⁸⁴.

Το 1917 το δημοφιλές αλλά εξαιρετικά δυσεύρετο τσιμέντο, το οποίο η Αρχαιολογική Υπηρεσία προμηθευόταν με κάθε δυνατό τρόπο¹⁰⁸⁵ χρησιμοποιείται πιλοτικά με πρωτοβουλία του εφόρου, τουλάχιστο μία φορά για την επιφανειακή στερέωση γυψολίθινων δομικών στοιχείων των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στην Κνωσό, δια μέσου επάλειψης. Η μέθοδος αυτή, της οποίας ο Χατζιδάκης με την έγκριση του αρμόδιου Υπουργείου¹⁰⁸⁶ είχε προτείνει την επέκταση και σε άλλα σημεία του χώρου, ήταν μια πρώτη επιλογή για την εύρεση λύσης στο μεγάλο πρόβλημα των γυψολίθινων αρχιτεκτονικών στοιχείων, της διαλυτότητάς τους στο νερό της βροχής. Σε αίτημά του προς τις ανώτατες αρχές γράφει ο Χατζιδάκης επί του θέματος: «Πρὸς τὸν κύριον Ἀντιπρόσωπον τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ, Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω ὑμᾶς ὅπως εὐαρεστούμενος διατάξετε τὰ δέοντα ἵνα μοι προκαταβληθῶσι δραχμαὶ χίλιαι συγχρόνως δὲ διαταχθῇ καὶ ὁ διευθυντὴς τῶν δημοσίων ἔργων νὰ μοι χορηγήσῃ ὀλίγους σάκκους τσιμέντου ἐξ ἐκείνων, οὓς θὰ φέρῃ εἰς Κρήτην διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν δημοσίων ἔργων. Οἱ τοῖχοι τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ, οἱ σπουδαιότεροι μάλιστα τούτων εἰσὶν ἐκτισμένοι διὰ λίθων ἐκ γύψου λίθων διὰ τσιμέντου χάριν δοκιμῆς. Τὸν τρόπον τοῦτον ἐπιδοκίμασαν καὶ ἀρχαιολόγοι ἐπιστήμονες καὶ ἀρχιτέκτονες καὶ ἐσχάτως ἰδὼν ἐπὶ τόπου τοῦτον ὁ κ. Διαμαντίδης ἐπιδοκίμασε τοῦτον καὶ μὲ προέτρεψε νὰ ζητήσω πίστωσιν τινά, ἵνα ἐπεκτείνωμεν τὴν δοκιμὴν γενικώτερον. Λαμβανομένης ὑπ' ὄψι τῆς μεγίστης σημασίας τῶν λειψάνων τῶν Μινωικῶν ἀνακτόρων ἐλπίζω ὅτι ἡ πρότασίς μου θὰ γίνῃ δεκτὴ. Εὐπειθέστατος, ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων, Ἰωσήφ Χατζιδάκης»¹⁰⁸⁷. Δεν επιβεβαιώνεται η συνέχεια της εφαρμογής του τσιμέντου με αυτή τη μέθοδο, πάντως σίγουρα το τσιμέντο είχε παγιωθεί ως υλικό συγκόλλησης και συμπλήρωσης φορητών και ιστάμενων μνημείων, έως το τέλος της εφορείας Χατζιδάκη-Ξανθουδίδη¹⁰⁸⁸.

Την περίοδο αυτή η αναβάθμιση της υπηρεσίας, μέσω της αναβάθμισης του προσωπικού της θα απασχολούσε έντονα τον Χατζιδάκη, ο οποίος είχε ξεχωρίσει τον Εμμανουήλ Σαλούστρο για τις ικανότητές του και για την επαγγελματική του αποτελεσματικότητα¹⁰⁸⁹. Μάλιστα, όταν ο Σαλούστρος κλήθηκε να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία, ο Χατζιδάκης ζητά την απόσπασή του στην Υπηρεσία¹⁰⁹⁰, αίτημα το οποίο έγινε δεκτό¹⁰⁹¹, καθώς φαίνεται ότι

¹⁰⁸⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1923, Α.Π.118/Δ.184, 30/03/1923.

¹⁰⁸⁵ Τριάντα σάκοι τσιμέντου αποστέλλονται στην Κρήτη μέσω της Διεύθυνσης Δημοσίων Έργων της Αθήνας κατόπιν παραγγελίας «Γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι ἀπεστείλαμεν διὰ τοῦ ἰστιοφόρου «Ἅγιος Μηνᾶς» τοὺς παρ' ὑμῶν αἰτηθέντας τριάκοντα σάκκους [sic] τσιμέντου διὰ τὰς ἐπισκευὰς Κνωσοῦ...Ὁ Διευθύνων Ἐπιθεωρητὴς Δημοσίων Ἔργων (ακολουθεῖ υπογραφή)» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1918-1917, Α.Π.3921/Δ.3354, 13/09/1917).

¹⁰⁸⁶ «Γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι κατὰ γνώμην τοῦ ἀρχαιολογικοῦ συμβουλίου ἐνεκρίναμεν, ἵνα γίνωσιν δι' ὑμῶν αἱ ἀπαραίτητοι ἐπισκευαὶ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Κνωσοῦ...Ὁ Υπουργὸς Δ. Δίγκας» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1917-1918, Α.Π.19581/Δ.17598, 04/08/1917).

¹⁰⁸⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1917-1918, Α.Π.37/40, 17/04/1917.

¹⁰⁸⁸ «Πρὸς τὸν κ. Φ. Σταυρόπουλλον, Ἐπιμελητὴν Ἀρχαιοτήτων, Παραγγέλλομεν ὑμῖν ἵνα μεταβῇτε εἰς Φαιστόν μετὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου συγκολλητοῦ ἀρχαίων Ἐμμ. Σαλούστρου, ἵνα ὑποδείξετε αὐτῷ, ὅπως ἐργασθῇ εἰς τὴν ἐπιδιόρθωσιν τοῦ ὀχετοῦ καὶ τὴν συγκόλλησιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν πίθων διὰ τσιμέντου ἐγκρινομένης ἐκ τῶν προτέρων δαπάνης. Ὁ Υπουργὸς Κ. Γόντικας» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1928, Α.Π.26190-1331/Δ.1085, 05/07/1928).

¹⁰⁸⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1912, Α.Π.187/Δ.240, 26/07/1912.

¹⁰⁹⁰ «Πρὸς τὸ Σεβ. Υπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Τμῆμα Ἀρχαιολογίας, Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ τεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Ἐμμ. Σαλούστρος ὑπηρετεῖ ἀπὸ καιροῦ ὡς στρατιώτης. Ἡ ἔλλειψις παντὸς τεχνίτου δυσχαιρένει πολὺ τὴν ὑπηρεσίαν, εἶναι δὲ ἔτι μᾶλλον ἀναγκαιότεραι αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ τεχνίτου τούτου καθ' ὅσον ἐνεργοῦνται

θεωρούσε την παρουσία του απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία της. Ο Ιωάννης Ζωγραφάκης, αντιθέτως, δε φαίνεται να έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης και σεβασμού¹⁰⁹². Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αργότερα και συγκεκριμένα το 1925 ο Ζωγραφάκης κατηγορήθηκε και δικάστηκε για παράνομη κατασκευή αντιγράφων αρχαιοτήτων και ανάμιξη σε κύκλωμα αρχαιοκαπηλίας¹⁰⁹³. Ο Χατζιδάκης σε έγγραφό του προς την κεντρική υπηρεσία εκφράζει την απόγνωση του σχετικά με το προσωπικό και τις επιπτώσεις, που τα λιγοστά και ακατάλληλα μέλη του είχαν στη συνολική εικόνα της υπηρεσίας και ειδικά του μουσείου: «Κύριε Ἐπίτροπε, Ἀπὸ τινὸς χρόνου ἐξ ἄγνοιάς τῆς σπουδαιότητος τῆς ὑπηρεσίας τεχνιτῶν, ἐπιστατῶν καὶ φυλάκων τοῦ Μουσείου κατεβλήθησαν ἐπίμοναι ἐνέργειαι, ἵνα διορισθῶσι εἰς τὰς θέσεις ταύτας οὐχὶ οἱ δυνάμενοι νὰ ἐργασθῶσιν, ἀλλὰ ἐσχατόγηροι καὶ ἀνάπηροι. Τὸ πρᾶγμα κάμνει τόσο κακὴν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς ξένους, ὥστε πολλοὺς μὴ ἀπηυθύνθη ἡ ἐρώτησις ἐκ μέρους σοβαρῶν ἐπιστημόνων, διατὶ συνελλέγησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ὅλοι οἱ ἀνάπηροι. Καθηγητὴς δὲ Πανεπιστημίου μετὰ πολυήμερας μελέτας τοῦ Μουσείου ἀναχωρῶν ἔγραψεν εἰς τεμάχιον χάρτου ‘οἶκος ἀναπήρων’. Περὶ ἀντικαταστάσεως τινῶν τουλάχιστον ἐκ τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Μουσείου ἀνέφερον καὶ ἄλλοτε. Τώρα ὁμως ἡ ὑπηρεσία τοῦ Μουσείου ἠῤῥξῃσε μεγάλως, διότι πλὴν τοῦ κανονικοῦ προϊόντος πλουτισμοῦ αὐτοῦ, παρεδόθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν καὶ ἡ ἄρτι οἰκοδομηθεῖσα πτέρυξ. Θεωρῶ καθῆκον μου νὰ ἀναφέρω ὑμῖν ὅτι ἡ κανονικὴ λειτουργία τοῦ Μουσείου καθίσταται ἀπολύτως ἀδύνατος μὲ τὸ ὑπάρχον προσωπικὸν[...]. Ὁ Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων Ἰωσήφ Χατζιδάκης»¹⁰⁹⁴.

Φυσικό ήταν να ανατεθεί στον Σαλούστρο η εκπαίδευση των νέων μελών του τεχνικού προσωπικού της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ο Εμμανουήλ Κοκκινάκης, τεχνίτης ο οποίος προσλήφθηκε το 1911¹⁰⁹⁵ και υπηρέτησε έως το 1926¹⁰⁹⁶ ως βοηθός και χωρίς να πραγματοποιήσει κάποιο ιδιαίτερο έργο στο πεδίο της συντήρησης, είχε πάντως εκπαιδευτεί από τον Σαλούστρο. Με εντολή της διεύθυνσης και για την κάλυψη υπηρεσιακών αναγκών ελλείψει τεχνικού προσωπικού και πόρων για νέες προσλήψεις, ο Σαλούστρος θα εκπαιδεύε ακόμα και φυλακτικό προσωπικό στις μεθόδους συντήρησης των αρχαιοτήτων. Το 1922 ο Χατζιδάκης αιτείται την ανάθεση συγκόλλησης αγγείων σε φύλακα του Μουσείου¹⁰⁹⁷. Ο

νὺν ἀνασκαφαὶ ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς εἰς Μάλλια. Παρακαλῶ εὐσεβάστως ὅπως εὐαρεστούμενος, ἐνεργήσητε τὴν ἀπόσπασιν τοῦ τεχνίτου τούτου εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, χάριν τῆς ὑπηρεσίας. Εὐπειθέστατος, ὁ Ι. Χατζιδάκης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1921, Α.Π.473/547, 28/08/1921).

¹⁰⁹¹ «Εἰς ἀπάντησιν τοῦ ὑπ'. Ἀριθ....ὑμετέρου ἐγγράφου λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσωμεν ὅτι ἐγκρίνομεν τὴν ἀναστολήν προσελεύσεως εἰς τὸν Ἀρχιτεχνίτην συγκολλητὴν τῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης Σαλούστρος Ἐμμ. Κλ. 1903...Ὁ Ὑπουργὸς Ν. Θεοτόκης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1919-20-21, Α.Π.161232, 01/10/1921).

¹⁰⁹² «...Ὁ τεχνίτης Α' τάξεως Ἰωάννης Ζωγραφάκης ἀμελέστατος, νὰ ἀντικατασταθεῖ ὑπὸ τοῦ Ἐμμ. Σαλούστρον ἱκανοτάτου καὶ ἐπιμελεστάτου[...]Εὐπειθέστατος, Ὁ Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου, Ι. Χατζιδάκης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1912, Α.Π.187/Δ.240, 26/07/1912).

¹⁰⁹³ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα, 1912, Α.Π.187/Δ.240, 26/07/1912.

¹⁰⁹⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1912, Α.Π.187/Δ.240, 26/07/1912.

¹⁰⁹⁵ «...Ἡ ὑπηρεσία τοῦ Μουσείου ἔχει πρὸς τοῦτον ἀνάγκη ἐκ δύο τεχνιτῶν[...]ὁ Ἐμμ. Κοκκινάκης ὑπηρετῶν ἀπὸ 17 Ἀπρίλη 1911 μέχρι σήμερον[...]μὲ ἡμερομίσθιον δραχμὰς πέντε. Εὐπειθέστατος ὁ διευθυντὴς τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου, Ὁ Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου, Ἰωσήφ Χατζιδάκης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1915, Α.Π.11, 25/02/1915).

¹⁰⁹⁶ «...ὁ ἀπολυθεὶς τεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Ἐμμ. Κοκκινάκης θὰ λάβῃ τὰς ἀποδοχὰς τριῶν μηνῶν...» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1926, Α.Π.26480-1058/Δ.854, 04/08/1926).

¹⁰⁹⁷ «Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω ὑμᾶς ὅπως εὐαρεστούμενος, διατάξητε τὰ νόμιμα, ἵνα ἀνατεθῇ εἰς τὸν φύλακα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Μιχαὴλ Σπανοῦδάκη ἡ συγκόλλησις ἀγγείων ἐν τῷ Μουσείῳ τούτῳ σύμφωνα πρὸς τὸ ἄρθρον[...]Ἐνεργούμενος τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τοῦ κ. Evans ἐν Κνωσῷ

Σαλούστρος θα εκπαίδευε φύλακες στη συντήρηση των αρχαιοτήτων και σε άλλα μέρη της Κρήτης, όπως στο Μουσείο Χανίων, όπου μετέβη για να συγκολλήσει άγαλμα της θεάς Δικτύνης «Κύριε Υπουργέ, λαμβάνω την τιμήν νά αναφέρω ὅτι ἀναχωρήσεις ἐντεῦθεν τὴν 10 τρέχοντος, μετέβην εἰς Χανιά πρὸς ἐπιθεώρησιν τοῦ ἐκεῖ μικροῦ Μουσείου καὶ τακτοποίησιν τῶν ἐν αὐτῷ ἀρχαίων[...]Ἐξ Ἡρακλείου εἶχον παραλάβῃ εἰς Χανιά καὶ τὸν ἀρχιτεχνίτην τοῦ Μουσείου Ἑμμ. Σαλούστρον καὶ οὕτω κατορθώθῃ νά ἀνασυνταχθῇ τὸ καλὸν ἄγαλμα τῆς θεᾶς Δικτύνης (Βριτομάρτυος), τὸ ὁποῖον εὕρισκόμενον πρὸ ἐτῶν εἰς τὸν διάδρομον, εἶχε καταρριφθῇ ὑπὸ τῶν ἐκεῖ ἐνστρατωνισμένων κληρωτῶν καὶ ἀπεκολλήθῃ. Ὁ ἀρχιτεχνίτης ἐξετέλεσε καὶ ἄλλας ἐργασίας εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ ἐδίδασκε[...]Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων 10¹⁵ Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας Στ. Ξανθουδίδης»¹⁰⁹⁸.

Η εκπαίδευση μελών του προσωπικού οποιασδήποτε ειδικότητας, γινόταν συνειδητά με εντολή προϊσταμένων στην Κρήτη και σε ολόκληρη την Ελλάδα¹⁰⁹⁹. Ήταν ένας τρόπος να καλύπτουν τις ανάγκες των υπηρεσιών στο πεδίο της συντήρησης, όταν ο κρατικός μηχανισμός αδυνατούσε να ανταποκριθεί άμεσα ή λόγω οικονομικής δυσπραγίας. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση, κατά την οποία το 1915 ο Χατζιδάκης αιτείται την πρόσληψη τεχνίτη για συντήρηση¹¹⁰⁰, αίτημά που τουλάχιστο μέχρι το 1922 δεν είχε ικανοποιηθεί, οπότε αναγκάζεται να καταφύγει στην εκπαίδευση του φύλακα Μ. Σπανουδάκη από τον Σαλούστρο¹¹⁰¹. Αυτός ήταν άλλωστε και ο τρόπος εκπαίδευσης του Ζαχαρία Κανάκη¹¹⁰².

4.5. Ανακάλυψη και ανάδειξη του προϊστορικού ανακτόρου της Κνωσού

4.5.1. Η ανασκαφή της Κνωσού από τον Μίνωα Καλοκαιρινό (1878)

Εικόνα 113. Ο Μίνωας Καλοκαιρινός (1843-1907). Πηγή: <http://mixanitouxrnou.gr> τελευταία πρόσβαση 12/09/2018

καὶ μεθ' ὀλίγον εἰς Ἀρχάνας ὑπὸ τοῦ ἰδίου, ἐπίσης δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Σχολῆς εἰς Μάλια, δὲν ἐπαρκεῖ ὁ μόνος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου τεχνίτης (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1922 Θ' Περιφερείας, Α.Π.16/Δ.19, 21/03/1922).

¹⁰⁹⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1922 Θ' Περιφερείας, Α.Π.59/Δ.94, 16/10/1922.

¹⁰⁹⁹ Συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε η γράφουσα στην πορεία της παρούσας έρευνας και ειδικά μέσα από τις συνομιλίες-συνεντεύξεις με συντηρητές.

¹¹⁰⁰ Το 1915 ο Χατζιδάκης κάνει αίτημα στο Υπουργείο για πρόσληψη ενός τεχνίτη για το Μουσείο Ηρακλείου (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου Α.Π.6, 19/01/1915 (και φτάνει το 1922, να ζητά την ανάθεση καθηκόντων τεχνίτη σε ήδη υπάρχον φύλακα (βλέπε εδώ υποσημείωση 1255).

¹¹⁰¹ Βλέπε εδώ υποσημείωση 1255.

¹¹⁰² Λεπτομερής αναφορά στο έργο του Κανάκη γίνεται εδώ στο χωρίο για την εφορεία του Μαρινάτου, περίοδο κατά την οποία ξεκίνησε η ουσιαστική του παρουσία και δράση στο πεδίο της συντήρησης.

Με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της Κρητικής Πολιτείας και υπό τις συνθήκες που ήδη περιεγράφηκαν ξεκινά και εξελίσσεται στην Κρήτη ένα μεγάλο σε έκταση και σημασία αρχαιολογικό έργο, το οποίο διαρκεί σχεδόν όσο η εφορεία των Χατζιδάκη και Ξανθουδίδη. Πρόκειται για την πρώτη οργανωμένη ανασκαφή στην Κρήτη, εκείνη του αρχαιολογικού χώρου της Κνωσού.

Τμήμα της Κνωσού έρχεται στο φως για πρώτη φορά πριν την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της Κρητικής Πολιτείας το 1878, από τη σκαπάνη του Ηρακλειώτη επιχειρηματία και ερασιτέχνη αρχαιολόγου Μίνωα Καλοκαιρινού(1843-1907), ο οποίος προχώρησε στην ανασκαφή μετά από μελέτη σχετικών αρχαίων κειμένων. Ο Μίνωας Καλοκαιρινός γόνος εύρωστης αστικής οικογένειας του Ηρακλείου είχε γεννηθεί στο Ηράκλειο το 1843. Τελείωσε το γυμνάσιο στη Σύρο και εισήχθη στο τμήμα της Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, χωρίς όμως να ολοκληρώσει άμεσα τις σπουδές του, αφού αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Κρήτη και να αναλάβει μαζί με τον αδερφό του τις οικογενειακές επιχειρήσεις μετά τον θάνατο του πατέρα του¹¹⁰³. Στο κτήριο που οικοδομούν τα δύο αδέρφια σε σχέδια του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καντατζόγλου, στεγάζεται η αρχαιολογική συλλογή του Μίνωα Καλοκαιρινού. Η οικία πυρπολήθηκε το 1898 και η αρχαιολογική συλλογή, η οποία συμπεριλάμβανε και ευρήματα από την Κνωσό, τα οποία ο Καλοκαιρινός είχε προγραμματίσει να δωρίσει στο ΕΑΜ ήδη από το 1895, καταστράφηκε¹¹⁰⁴.

Η ανασκαφή στην Κνωσό από τον Καλοκαιρινό ξεκίνησε το 1878, όταν ο ίδιος ήταν σε ηλικία 34 ετών. Είχε προηγουμένως αγοράσει τη γη από τον ιδιοκτήτη Ζεκυρή Μπέη Ιμπραήμ Εφεντάκη και είχε υπογράψει συμβόλαιο βάσει του οθωμανικού αρχαιολογικού νόμου, σύμφωνα με τον οποίο ο Εφεντάκης δικαιούνταν το 1/3 των ευρημάτων της ανασκαφής. Από τα ευρήματα της ανασκαφής στην Κνωσό, την οποία πραγματοποίησε με ανθρώπινο δυναμικό 20 εργατών και συνολικό κόστος 750 φράγκων, ο Καλοκαιρινός δώρισε τρία πιθάρια στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο, του οποίου ήταν ιδρυτικό μέλος και ταμίας, συμβάλλοντας στη συγκρότηση της αρχαιολογικής συλλογής του μουσείου.

Τον Μάρτιο του 1894 κατέφθασε για πρώτη φορά ο Arthur Evans στην Κρήτη και ο Καλοκαιρινός τον ξενάγησε στην ανασκαφή, την οποία αργότερα ο Evans θα διεκδικούσε και με τη βοήθεια του Χατζιδάκη, θα αναλάμβανε¹¹⁰⁵. Ο Καλοκαιρινός είχε ήδη αποκαλύψει τμήμα της Δυτικής Πτέρυγας του συγκροτήματος και είχε πραγματοποιήσει διερευνητικές τομές σε διάφορα σημεία του χώρου¹¹⁰⁶. Ο Καλοκαιρινός, προκειμένου να μπορέσει να συνεχίσει το έργο του, προσπάθησε να προσελκύσει το ενδιαφέρον των ειδικών στην Κνωσό¹¹⁰⁷ και να μοιραστεί τις ανακαλύψεις του δημοσιεύοντάς τις¹¹⁰⁸. Η προσπάθειά του αυτή όμως απέτυχε και το έργο του διεκόπη απότομα μετά από απόφαση του Γενικού Διοικητή της Κρήτης Ιωάννη Φωτιάδη Πασά και τη σύμφωνη γνώμη της Κρητικής

¹¹⁰³ Στη σχολή επανεγγράφηκε το 1873, τον 1883 και τέλος το 1897. Τελικά το 1901 υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο: *Νομοθεσία Βασιλέως της Κρήτης Μίνωος-Περί άκοσμίας έν τῷ Συντάγματι* (Κόπακα, Κ., Μίνωας Α. Καλοκαιρινός-Ο πρώτος άνασκαφάς της Κνωσοῦ (τὸ 1878), [online] <https://www.archive.patris.gr> τελευταία πρόσβαση 10/11/2017).

¹¹⁰⁴ Στη θέση της κατεστραμμένης οικίας ανοικοδομείται νέα οικία το 1903. Πρόκειται για το κτήριο, που σήμερα στεγάζει το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (Κόπακα, Κ., ο.π., [online] <https://www.archive.patris.gr>, τελευταία πρόσβαση 10/11/2017).

¹¹⁰⁵ Κόπακα, Κ., ο.π., [online] <https://www.archive.patris.gr>, τελευταία πρόσβαση 10/11/2017.

¹¹⁰⁶ Κόπακα, Κ., «Μίνωος Καλοκαιρινός άνασκαφές στην Κνωσό», *Παλίμψηστον*, Δεκ. 1989-Ιούν. 1990, Τεύχος 9-10, Παράρτημα, 1990, 5-69.

¹¹⁰⁷ Κόπακα, Κ., 1990.

¹¹⁰⁸ Brown, A., *Arthur Evans's travels in Crete (1894-1899)*, 2001, 389.

Συνέλευσης¹¹⁰⁹. Έτσι, ο Καλοκαιρινός περιθωριοποιήθηκε και δεν εξασφάλισε μια θέση μεταξύ των πιονέρων της κρητικής αρχαιολογίας. Το έργο του δεν αναγνωρίστηκε παρά μόνον πρόσφατα μέσα από τις μελέτες σύγχρονων ερευνητών¹¹¹⁰. Το γεγονός ότι δεν αναγνωρίστηκε η συμβολή του στην κρητική αρχαιολογία είχε κοστίσει στον ίδιο και αποζητούσε την επιβεβαίωση του περιβάλλοντός του, όπως φαίνεται και από την παρακάτω επιστολή του Δημάρχου Ηρακλείου προς τον ίδιο τον Καλοκαιρινό: «Κύριε, ἀπαντῶντες εἰς τὴν ἐπιστολὴν σας, βεβαιοῦμεν ὅτι κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Δήμου Ἡρακλείου προσφερθὲν γεῦμα εἰς τὰ μέλη τοῦ Διεθνoῦς Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου κατὰ τὴν 12ην Ἀπριλίου 1905, ὁ Διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κ. Δαιρπφελδ, λόγον ποιούμενος περὶ τῶν ἐν Κνωσσῷ Ἀνακτόρων τοῦ Βασιλέως Μίνως τοῦ Ἀΐπειν ὅτι ταῦτα πρὸ εἴκοσι ἐπτὰ ἐτῶν (1878) ἀνεκαλύφθησαν παρὰ τοῦ κατοικοῦ Ἡρακλείου ἀρχαιολόγου Μίνως Α. Καλοκαιρινοῦ. Ὁ Δήμαρχος Ἡρακλείου, Μουσταφὰς Δεληαχμετάκης»¹¹¹¹.

4.5.2. Η ανασκαφή της Κνωσού από τον Arthur Evans (1900)

Εικόνα 114. Ο Arthur Evans (1851-1941). Πηγή: <http://www.mixanitouxronou.gr> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

¹¹⁰⁹ Ο χριστιανός Ι. Φωτιάδης Πασάς, αρχαιόφιλος και αρχαιοσυλλέκτης ο ίδιος, δεν επέτρεψε στον Καλοκαιρινό να συνεχίσει τις ανασκαφές στην Κνωσό (Βασιλάκης, Α., «Η Κρητική αρχαιολογία σε επαναστατική περίοδο (1878-1913). Αρχαιολογία και πολιτική στην Οθωμανοκρατία και την Κρητική Πολιτεία. Μέρος Α'», *Θέματα Αρχαιολογίας*, 1.1, 2017, 70-81).

¹¹¹⁰ Για τον Μ. Καλοκαιρινό και το έργο του στην Κνωσό: Αποσκίτου, Μ., «Μίνως Καλοκαιρινός. Εκατό χρόνια από την πρώτη ανασκαφή της Κνωσού», *Κρητολογία*, 8, (1979), 81-94, Κόπακα, Κ., «Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό», στο: *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 1995, Α1, 501-511.

¹¹¹¹ Επιστολή Δεληαχμετάκη Μουσταφά, προς Μ. Καλοκαιρινό, Αρχείο Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, Σειρά Ε', Φάκελος 1, Α/Α 94, Σειρά Β, 31/8/1906, *Αλληλογραφία Στ. Ξανθουδίδη με αλλοδαπούς και Έλληνες επιστήμονες*, Δωρεά Χρ. Α. Ξανθουδίδη).

Εικόνα 115. Ο Duncan Mackenzie (1861-1934). Πηγή: <https://members.bib-arch.org> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Την καθολική αποκάλυψη του αρχαιολογικού χώρου της Κνωσού πραγματοποίησε τελικά ο Βρετανός αρχαιολόγος Arthur Evans (1851-1941) με την πολύτιμη συνεργασία του αρχαιολόγου Duncan Mackenzie(1861-1934)¹¹¹². Ο Evans είχε γεννηθεί σε πλούσια αστική οικογένεια της Αγγλίας το 1851 και το ενδιαφέρον του για την αρχαιολογία έχει τις ρίζες του στα παιδικά του χρόνια και στην επαφή με τον πατέρα του¹¹¹³ John Evans(1823-1908) ο οποίος ήταν συλλέκτης νομισμάτων και αρχαιολογικών ευρημάτων Μέσω της αναζήτησής του για ένα πρώιμο σύστημα γραφής¹¹¹⁴, εμπνευσμένος από τα κείμενα περιηγητών που είχαν επισκεφθεί το νησί¹¹¹⁵, με την παρότρυνση οικείων του¹¹¹⁶ και παρά το γεγονός ότι πολλοί πριν από αυτόν είχαν διεκδικήσει ανεπιτυχώς την ευκαιρία αυτή¹¹¹⁷ ο Arthur Evans οδηγήθηκε στην Κνωσό, την οποία είχε επισκεφθεί για πρώτη φορά το 1894. Όμως την ανασκαφή στην Κνωσό ξεκίνησε στις 23 Μαρτίου 1900 όταν οι πολιτικές συνθήκες ήταν πια ώριμες, μετά από έξι χρόνια διαπραγματεύσεων και την πολύτιμη διαμεσολάβηση του Ιωσήφ

¹¹¹² Ο Mackenzie, ένας από τους πρώτους επαγγελματίες αρχαιολόγους της εποχής του, ήταν αφοσιωμένος βοηθός του Evans για τριάντα χρόνια στην Κνωσό, όπου ήταν υπεύθυνος για την τήρηση του καθημερινού ανασκαφικού ημερολογίου και, τη διεύθυνση και το συντονισμό του εργατικού δυναμικού (32-200 άτομα). Έγινε επιμελητής της Κνωσού (1926), αλλά η επιδείνωση της ψυχικής και σωματικής του υγείας, δεν του επέτρεψαν να συνεχίσει. Απολύθηκε με μια μικρή σύνταξη και πέθανε το 1934 σε ίδρυμα στην Ιταλία, μετά από την αδυναμία της αδερφής του να χειριστεί την τραγική ψυχική του κατάσταση (για τον Mackenzie: Momigliano, N., *Duncan Mackenzie: A cautious highlander and the Palace of Minos at Knossos*, Institute of Classical Studies, University of London, London 1999).

¹¹¹³ Brown, A., *Before Knossos...Arthur Evans's travels in the Balkans and Crete*, University of Oxford, Ashmolean Museum, Οξφόρδη, 1993, 11.

¹¹¹⁴ Δεν πίστευε ότι ένας μεγάλος προϊστορικός οικισμός, όπως οι Μυκήνες, κατοικούσαν από αγράμματους ανθρώπους. Ήδη από το 1889 είχε βρει στοιχεία σε σφραγιδόλιθους, η πηγή των οποίων σύμφωνα με διάφορες πηγές ήταν η Κρήτη (π.χ. Milchhoefer, A., *Die Anfänge der Kunst*, 1883) (Brown, A., «*Before Knossos....*», ο.π., 35).

¹¹¹⁵ Ήταν σίγουρα εξοικειωμένος με τα κείμενα περιηγητών, όπως του Robert Pashley (1805-1859) το *Travels in Crete* (1837) (Brown, A., «*Before Knossos....*», ο.π. 35).

¹¹¹⁶ Ο αρχαιολόγος John Myres είχε προσφέρει στο Ashmolean παρόμοιες σφραγίδες που είχε αγοράσει από παλαιοπωλεία της Αθήνας και υποστήριζε ότι προέρχονταν από την Κρήτη (Brown, A., «*Before Knossos....*», ο.π., 35). Επίσης, ο Ιταλός αρχαιολόγος F. Halbherr (1857-1939) του έδωσε μια εικόνα των αρχαιοτήτων της Κρήτης. Έτσι, αποφάσισε να την επισκεφθεί για να εντοπίσει αρχαιολογικές τοποθεσίες και να αποκτήσει αντικείμενα για λογαριασμό του Ashmolean (Brown, A., «*Before Knossos....*», ο.π., 36).

¹¹¹⁷ Μεταξύ των διεκδικητών άδειας ανασκαφής της Κνωσού ήταν: ο Αμερικανός W.J. Stillman (1828-1901), ο Γερμανός H. Schliemann (1822-1890) (Καλοκαιρινός, Μ., «Εισηγήσεις Ανασκαφών» *Κρητική Αρχαιολογική Έφημερίς*, Ηράκλειο Αρ. 3, Τεύχος Πρώτον, (15/10/1906), 17) και ο Βρετανός J. L. Myres (1869-1954) (Brown, A., ο.π., 35).

Χατζιδάκη, όταν τελικά ο Evans κατάφερε να αγοράσει τον λόφο της Κεφάλας για 6000 δραχμές¹¹¹⁸.

Το σημείο από το οποίο ο Evans ξεκίνησε το ανασκαφικό του έργο ήταν η Δυτική Πτέρυγα, την οποία είχε φέρει στο φως ο Καλοκαιρινός 22 χρόνια πριν, για να αποκαλύψει τις Δυτικές Αποθήκες και αμέσως μετά την Αίθουσα του Θρόνου¹¹¹⁹.

Εικόνα 116. Η Δυτική Πτέρυγα του Ανακτόρου της Κνωσού (view of the West Wing of Palace, Knossos) μετά την ολοκληρωτική αποκάλυψή της από τον Evans. Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3068

Εικόνα 117. Κνωσός 1900. Ανασκαφή στην Αίθουσα του Θρόνου-Δυτική Πτέρυγα (Knossos 1900, Excavating Throne Room, West Wing). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3079

¹¹¹⁸ Η πρώτη επίσκεψη του Evans στην Κνωσό πραγματοποιήθηκε το 1894 και είχε ξεναγό του τον ίδιο τον ανασκαφέα Καλοκαιρινό. (Κόπακα, Κ., ο.π.).

¹¹¹⁹ Varouhakis, V., ο.π., 99.

Εικόνα 118. Αίθουσα του Θρόνου 1900-Δυτική Πτέρυγα. Ο Evans δίπλα στη σκηνή (Throne Room-West Wing, Evans by the tent). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3083

Η αποκάλυψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού, θα οδηγούσε σε ένα από τα πιο πολυσυζητημένα και αμφιλεγόμενα εγχειρήματα μνημειακής συντήρησης και αποκατάστασης στον κόσμο, μέσα από το οποίο σμιλεύτηκαν και παγιώθηκαν στη διεθνή συλλογική μνήμη η παντοτινή εικόνα και οι συμβολισμοί του μνημείου και του πολιτισμού, που αυτό εκπροσωπεί.

4.6. Επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού

Στην Κνωσό έγινε αντιληπτή από την ανασκαφική ακόμα φάση η άμεση ανάγκη για την προστασία των ευαίσθητων αρχαίων στοιχείων και των υλικών που αποκαλύπτονταν, όπως ο γυψόλιθος¹¹²⁰, τα πήλινα δομικά στοιχεία και κονιάματα, που έφεραν ζωγραφική¹¹²¹. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την επιθυμία του Evans να καταστήσει τον αρχαιολογικό χώρο προσβάσιμο στο ευρύ κοινό αφού προηγουμένως θα τον είχε ερμηνεύσει, τον οδήγησαν στην απόφαση να προβεί στην εκτέλεση ενός προγράμματος προστασίας και ανάδειξής του. Ήταν μια κίνηση που ερχόταν σε αντίθεση με τις έως τότε καθιερωμένες πρακτικές, σύμφωνα με τις οποίες, τα νεοανακαλυφθέντα μνημεία αφήνονταν χωρίς προστασία μετά την ανασκαφή και μόνο τα κινητά ευρήματα ή κάποια στοιχεία τους, που κρίνονταν εξαιρετικά σπουδαία ή ευαίσθητα, μεταφέρονταν σε προστατευμένο περιβάλλον¹¹²².

¹¹²⁰ Η επεξεργασία των υλικών γινόταν με ορειχάλκινα εργαλεία, γεγονός που επέβαλλε τη χρήση πετρωμάτων σχετικά εύκολων στην επεξεργασία όπως ο γυψόλιθος (Kienzle, P., *Conservation and reconstruction at the palace of Knossos*, Vol. 1, Thesis submitted for the degree of Doctor of philosophy in Architecture, University of York, 1998, 441). Ειδικά όσον αφορά στο γυψόλιθο, του οποίου η χρήση στη δόμηση είναι εξαιρετικά σπάνια λόγω της υψηλής του διαλυτότητας στο νερό, τα προβλήματα στην κατάστασή του, που συνεχίζονται μέχρι σήμερα, είναι μεγάλα (για τον γυψόλιθο στην Κνωσό βλέπε: Chlouveraki, S., *Gypsum in Minoan architecture: exploitation, utilization and weathering of a prestige stone*, Vol. 1: Text, Institute of Archaeology, University College London, PhD Thesis, 2009).

¹¹²¹ Για περισσότερα σχετικά με την τυπολογία και τα υλικά της προϊστορικής αρχιτεκτονικής βλέπε: Παλυβού, Κ., *Ακρωτήρι Θήρας: Η οικοδομική τέχνη*, 1999.

¹¹²² Ο μαζικός τουρισμός δεν είχε ακόμα αναπτυχθεί και η προσβασιμότητα στα μνημεία δεν αποτελούσε ανάγκη. Επίσης, τα λίθινα κατάλοιπα, που συνήθως επιβίωναν, δε αντιμετώπιζαν κίνδυνο

Την περίοδο αυτή η συντήρηση στην Ευρώπη αναπτυσσόταν¹¹²³, ενώ οι εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν πολύ πιο αργές¹¹²⁴. Κατά συνέπεια, οι σύγχρονες αξίες που σήμερα διέπουν την επιστήμη της συντήρησης διατυπώθηκαν μετά την ολοκλήρωση των επεμβάσεων συντήρησης και αποκατάστασης στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού¹¹²⁵. Οι επεμβάσεις στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού πραγματοποιήθηκαν υπό την καθοδήγηση και σύμφωνα με τις επιταγές του οράματος του Arthur Evans, ενός οράματος με πυρήνα την ερμηνεία, την ανάδειξη και την παρουσίαση των τεκμηρίων του παρελθόντος και του πολιτισμού, που αυτά εκπροσωπούσαν, στο ευρύ κοινό.

Η προσέγγιση, που ο Evans ακολούθησε για τον σχεδιασμό των επεμβάσεων στην Κνωσό, θα μπορούσε να συμπυκνωθεί σε μια φράση: συντήρηση και ερμηνεία μέσα από μια ενιαία κατασκευή¹¹²⁶ και το κυρίαρχο οπτικό αποτέλεσμά τους καθορίζεται από το συνδυασμό σε ένα δομικό σύστημα δύο ιδεολογιών, της συντήρησης και της αποκατάστασης¹¹²⁷. Άξονας της πρακτικής εφαρμογής του εγχειρήματος ήταν η στέγαση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Επρόκειτο για μια μέθοδο, που είχε ήδη εφαρμοστεί στην Ευρώπη¹¹²⁸, όμως ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε στην Κνωσό οδήγησε σε ένα αποτέλεσμα που κατακρίθηκε εν μέρει¹¹²⁹. Στη δυναμική της κριτικής που υπέστη ο Evans, καταλυτικό ρόλο έπαιξαν οι καταβολές και το παρελθόν του, που σκιαγραφούσαν έναν γνώστη αν μη τι άλλο, της σύγχρονης επιχειρηματολογίας της συντήρησης και της φιλοσοφίας του κινήματος εναντίον της αποκατάστασης¹¹³⁰.

άμεσης κατάρρευσης, άρα η συστηματική συντήρηση των ανασκαμμένων κατασκευών δεν θεωρούνταν απαραίτητη (Kienzle, P, ο.π., 101-102).

¹¹²³ Για τις εξελίξεις στην Ευρώπη στο πεδίο της συντήρησης βλέπε παραπάνω, κεφάλαιο 1.

¹¹²⁴ Για τις εξελίξεις στην Ελλάδα στο πεδίο της συντήρησης βλέπε παραπάνω, κεφάλαιο 2.

¹¹²⁵ Ο Χάρτης των Αθηνών (1931) και ο Χάρτης της Βενετίας (1964), προέκυψαν αφού οι αναστηλωτικές επεμβάσεις και οι επεμβάσεις συντήρησης στην Κνωσό είχαν ολοκληρωθεί (Kienzle, P, ο.π., 79).

¹¹²⁶ Kienzle, P., ο.π., 383. Ο Evans διαμόρφωσε τη φιλοσοφία του περί συντήρησης επηρεαζόμενος έντονα από τους Pitt-Rivers (1827-1900, πρώτο Επιθεωρητή Μνημείων στη Μεγάλη Βρετανία το 1882), ο οποίος έθεσε τις βάσεις για την παράλληλη ενσωμάτωση μέτρων συντήρησης κατά τη διάρκεια των ανασκαφών και Charles Peers (1868-1952), που τον διαδέχθηκε το 1910, του οποίου η αντίληψη για τη διαχείριση των μνημείων, ήταν «να τα παγώσουμε στο χρόνο», ώστε ακόμα και ο λιγότερο εκπαιδευμένος επισκέπτης, να έχει μια εικόνα της ιστορικής κατασκευής (Kienzle, P, ο.π., 99).

¹¹²⁷ Kienzle, P, ο.π., 395.

¹¹²⁸ Ως τα τέλη του 19^{ου} αι. είχε γίνει κατανοητό, ότι πρέπει να καταβάλλεται κάθε προσπάθεια ώστε τα μνημεία να διατηρούνται ενιαία, *in situ*. Έτσι προκειμένου να γίνει εφικτό κάτι τέτοιο, σε πολλές χώρες της Ευρώπης κατασκευάζονταν στέγαστρα. Ο Evans ήταν ήδη εξοικειωμένος με την ιδέα των στεγαστρών, όχι μόνο επειδή τα είχε γνωρίσει μέσα από τα ταξίδια του, αλλά και επειδή είχε το παράδειγμα του στεγαστρου στο Bignor-Sussex, που είχε κατασκευασθεί για να προστατέψει τα ψηφιδωτά ενός Ρωμαϊκού αγροκτήματος και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τον Evans για την προστασία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού: οι τοίχοι του συγκεκριμένου στεγαστρου, υψώνονταν ακριβώς επάνω στους τοίχους της ανασκαφής, όπως και τα στέγαστρα που κατασκεύασε ο Evans στην Κνωσό (Kienzle, P, ο.π., 108-109).

¹¹²⁹ Η κριτική εστίασε όχι στη συντήρηση, αλλά στην αποκατάσταση. Με άλλα λόγια, δεν επικρίθηκε η απόφασή του να τοποθετήσει στέγαστρα, αφού θεωρήθηκαν απολύτως απαραίτητα (Kienzle, P, ο.π., 384), αλλά επικρίθηκε για την απόφασή του να κατασκευαστούν σε «μινωικό» στυλ. Το 1930 ο αρχαιολόγος Camillo Praschniker χαρακτήρισε την Κνωσό «πόλη-σκηνικό» (Horwitz, S.L., *The find of a lifetime. Sir Arthur Evans and the reconstruction of the discovery of Knossos*, Weidenfeld and Nicholson, Λονδίνο, 1994).

¹¹³⁰ Στο στενό οικογενειακό του περιβάλλον ήταν συνεχώς παρόντες λόγιοι και επιστήμονες της εποχής, ένας εκ των οποίων ήταν ο John Lubbock (1834-1913) ιδρυτικό μέλος της SPAB (Kienzle, P., ο.π., 69). Επίσης, έχει αναφερθεί ότι ο Evans είχε συμμετάσχει στο διάλογο περί συντήρησης και αποκατάστασης, γεγονός που όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί. Παρόλα αυτά, σίγουρα γνώριζε την

Ο Arthur Evans υπήρξε η κινητήριος δύναμη πίσω από κάθε επέμβαση στα ιστάμενα μνημεία της Κνωσού, μέχρι και το 1930. Το όραμά του πήγαζε από τη βαθιά του πεποίθηση ότι όφειλε να δηλώσει και επικοινωνήσει τον πολιτισμό που η Κνωσός εκπροσωπούσε, με παραστατικό τρόπο¹¹³¹. Παρά το γεγονός ότι η θεώρησή του παρέμεινε η ίδια από την αρχή έως το τέλος, η εικόνα του χώρου μεταβαλλόταν δραματικά, αναλόγως με την πορεία της ανασκαφικής διαδικασίας, η οποία εξελισσόταν παράλληλα με τις επεμβάσεις καθώς και αναλόγως με τον αρχιτέκτονα, που ήταν κάθε φορά υπεύθυνος για τις επεμβάσεις, ενώ το όλο εγχείρημα θα είχε σε βάθος χρόνου σοβαρές επιπτώσεις για την κατάσταση διατήρησης της αρχαίας ύλης. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό πραγματοποιήθηκαν σε τρεις φάσεις από τρεις διαφορετικούς αρχιτέκτονες, οι οποίοι εφήρμοσαν εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις για την προστασία των αρχαιοτήτων. Αυτοί ήταν οι Theodore Fyfe (1875-1945), Christian Doll (1880-1955) και Piet de Jong (1887-1967)

4.6.1. Πρώτη περίοδος επεμβάσεων στην Κνωσό (1900-1904) Αρχιτέκτονας: Theodore Fyfe (1875-1945)

Εικόνα 119. Evans, Fyfe (στη μέση) και Mackenzie. Πηγή: <https://members.bib-arch.org>, τελευταία πρόσβαση 18/09/2018

Ο Theodore Fyfe (1875-1945), που προσελήφθη από τον Evans το 1900¹¹³² με τη διαμεσολάβηση του Βρετανού αρχαιολόγου David Hogarth¹¹³³, ήταν ο πρώτος αρχιτέκτονας που πραγματοποίησε επεμβάσεις συντήρησης στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού. Το πρόγραμμα των εργασιών του, που ήταν μικρής κλίμακας σε σχέση με εκείνα των αρχιτεκτόνων που θα τον διαδέχονταν, διεξήχθη παράλληλα με την εξελισσόμενη ανασκαφική διαδικασία.¹¹³⁴

τρέχουσα ρητορική υπέρ του κινήματος της συντήρησης και εναντίον της αποκατάστασης (Kienzle, P., ο.π., 384).

¹¹³¹ Kienzle, P., ο.π., 384.

¹¹³² Συγκεκριμένα, στο Cretan Exploration Fund, που ιδρύθηκε από τους Evans και Hogarth (1862-1927) τον ίδιο χρόνο, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η έρευνά τους στην Κρήτη (Evans, J., *Time and chance: the story of Arthur Evans and his forebearers*, Longmans, Green and Co. Λονδίνο, 1943, 333).

¹¹³³ Ο αρχαιολόγος και Δ/της της Βρετανικής Σχολής στην Αθήνα (1897-1900) D. Hogarth, επηρέασε σημαντικά την εξέλιξη των ανασκαφών στην Κνωσό, αρχικά με την πρόταση για πρόσληψη του Mackenzie με τον οποίο είχε συνεργαστεί στην ανασκαφή της Φυλακωπής στη Μήλο και τώρα, για δεύτερη φορά με την πρόταση του Fyfe. Παράλληλα, έπεισε τον Fyfe να δεχτεί τη δουλειά στην Κνωσό, μια δουλειά που δεν έμοιαζε με τίποτε από ό,τι είχε κάνει ως τότε ο νεαρός αρχιτέκτονας. Ο Fyfe θεωρούσε τον Hogarth μέντορά του και θεωρώντας την πρόταση μια μοναδική ευκαιρία για περιπέτεια, συμφώνησε (Soar, P., *Theodore Fyfe. Architect (1875-1945)*, 2009, 50-51).

¹¹³⁴ Πολλά τμήματα του συγκροτήματος δεν είχαν αποκαλυφθεί ολοκληρωτικά. Ένα από αυτά ήταν το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Kienzle, P., ο.π., 217).

Ο Fyfe είχε γεννηθεί το 1875 στις Φιλιππίνες. Επέστρεψε όμως στη Σκωτία μαζί με τα δύο του αδέρφια, αφού έχασαν τους γονείς τους σε νεαρή ηλικία, και εκεί η οικογένεια διασπάστηκε, προκειμένου οι συγγενείς να μπορέσουν να φροντίσουν τα παιδιά. Ο Theodore υιοθετήθηκε από μια πολύ αυστηρή θεία του με περιορισμένα οικονομικά μέσα¹¹³⁵. Φοίτησε στο Albany Academy of Glasgow (1890-1896), εκπαιδεύτηκε ως αρχιτέκτονας σε ένα παραδοσιακό, οικογενειακό, αρχιτεκτονικό γραφείο και αργότερα εργάστηκε στο Λονδίνο. Το 1898, με μαθητική υποτροφία του Αρχιτεκτονικού Συνδέσμου (Architectural Association Travel Studentship), ταξίδεψε στη Μεσόγειο (1898-1899) και αμέσως μετά έγινε φοιτητής της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα (1899-1900), όπου ήρθε σε επαφή με τον Arthur Evans.¹¹³⁶

Από τους τρεις αρχιτέκτονες που εργάστηκαν στην Κνωσό ο Fyfe ήταν ο μόνος που είχε ήδη διαμορφώσει μια ατομική φιλοσοφία σε σχέση με τη συντήρηση, στην οποία βασίστηκε και την οποία προσπάθησε να τηρήσει καθόλη τη διάρκεια του έργου¹¹³⁷. Η φιλοσοφία του βασιζόταν στη σύγχρονη αρχή των ήπιων επεμβάσεων (minimal intervention) και στην πεποίθηση ότι τα τμήματα του μνημείου που δε σώζονταν έπρεπε να αντικαθίστανται αποκλειστικά με υλικά και τεχνικές όσο το δυνατό πιο κοντά στις αρχαίες. Ως εκ τούτου, στην Κνωσό χρησιμοποίησε υλικά όμοια με εκείνα που είχαν χρησιμοποιηθεί στις αρχαίες κατασκευές¹¹³⁸. Το κυρίαρχο υλικό στις επεμβάσεις του ήταν, παρά τις δυσκολίες που η επιλογή του παρουσίαζε¹¹³⁹, το ξύλο, βασικό υλικό της προϊστορικής κρητικής αρχιτεκτονικής¹¹⁴⁰, το οποίο χρησιμοποίησε για την κατασκευή προστατευτικών στεγάστρων και για την αποκατάσταση αρχιτεκτονικών στοιχείων σε περιορισμένη όμως κλίμακα.

4.6.1.1. Στέγαση Αίθουσας του Θρόνου και Εσωτερικού Ιερού (1901)

Το πρώτο στέγαστρο, που κατασκεύασε ο Fyfe στην Κνωσό, ήταν το 1901 στην Αίθουσα του Θρόνου, μια περιοχή όπου είχαν διασωθεί γυψολίθινα και πήλινα αρχιτεκτονικά στοιχεία, καθώς και σπαράγματα τοιχογραφιών¹¹⁴¹, υλικά εξ ορισμού ευάλωτα, τα οποία είχαν έλθει στο φως στην ανασκαφή του 1900 και έρχονταν άμεσης προστασίας.

¹¹³⁵ Kienzle, P., ο.π., 384.

¹¹³⁶ Kienzle, P., ο.π., 171-172.

¹¹³⁷ Η ενασχόλησή του με τα μνημεία και τα ιστορικά κτήρια, διήρκεσε για όλη του τη ζωή και διατήρησε πάντοτε την αρχική του θέση, ότι κάθε επέμβαση εξαρτάται απολύτως από τα υλικά, τις τεχνικές και τη δεξιότητα εκείνου που την υλοποιεί (Fyfe, Th., *Architecture in Cambridge. Examples of English architectural styles from Saxon to modern times*, Cambridge University Press, 1942, 3).

¹¹³⁸ Kienzle, P., ο.π., 216.

¹¹³⁹ Η επιλογή του ξύλου ως κύριο υλικό για τις επεμβάσεις δεν αποτέλεσε ούτε πρακτική, αλλά ούτε και οικονομική επιλογή. Η Κρήτη δεν είχε αποθέματα σε ξυλεία και, γινόταν εισαγωγή του υλικού από άλλες χώρες με το αντίστοιχο μεγάλο φυσικά κόστος (Kienzle, P., ο.π., 216). Υπό αυτές τις συνθήκες, αν το ξύλο παρέμενε και μελλοντικά το κύριο υλικό για τα έργα, θα έπρεπε να αντικαθίσταται συστηματικά λόγω της ευαισθησίας του, δημιουργώντας δυσβάσταχτες οικονομικές υποχρεώσεις. Ίσως το υψηλό κόστος να ήταν ένας από τους παράγοντες που συνέβαλλαν στη γενική απόρριψή του.

¹¹⁴⁰ Για τα χαρακτηριστικά της προϊστορικής αρχιτεκτονικής στην Κρήτη: Shaw, J., *Elite Minoan architecture. Its development at Knossos, Phaistos and Malia*, INSTAP Academic Press, 2015 και, συγκεκριμένα για τη χρήση και τη λειτουργία του ξύλου βλέπε: Τσακανίκα-Θεοχάρη, Ε., Παλυβού, Κ., Τουλιάτος, Π., «Ο δομικός ρόλος του ξύλου στη νεοανακτορική αρχιτεκτονική της μινωικής Κρήτης», στο: *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Τ.Α2, 01-08 Οκτωβρίου 2006, Χανιά, 2006, 195-214.

¹¹⁴¹ Στοιχεία όπως δάπεδα κατασκευασμένα από κονίαμα και ένας βωμός κατασκευασμένος κυρίως από πηλό στο Εσωτερικό Ιερό, δυτικά της Αίθουσας του Θρόνου (Kienzle, P., ο.π., 173).

Η προστατευτική κατασκευή στέγαζε την Αίθουσα του Θρόνου και το Εσωτερικό Ιερό¹¹⁴². Ήταν κατασκευασμένη από ξύλινο σκελετό και επίπεδη στέγη¹¹⁴³ και οι κολώνες της ήταν αντίγραφα των αρχαίων, σύμφωνα με απόφαση του Arthur Evans. Οι κολώνες κατασκευάστηκαν από τον Theodore Fyfe και η αναπαραγωγή τους έγινε βάσει απεικονίσεων σε τοιχογραφία: «Προκειμένου να στηρίξουμε τη στέγη ήταν αναγκαία η τοποθέτηση κάποιου είδους στύλων στη θέση που κάποτε καταλάμβαναν οι Μυκηναϊκοί κίονες, τα καμένα υπολείμματα των οποίων βρέθηκαν στις κοιλότητες του λίθινου θρανίου απέναντι από τον θρόνο. Αυτή η ανάγκη και η επιθυμία να αποφευχθεί η εισαγωγή κάποιων ανάρμοστων στοιχείων εν μέσω αυτού του περιβάλλοντος, με οδήγησαν στην απόφαση να αναπαράγω τη φόρμα των αυθεντικών Μυκηναϊκών κιόνων. Ένα ακριβές μοντέλο για το σχήμα και το χρώμα αίσίως βρέθηκε στη μικρή τοιχογραφία της όψης του ναού και η εργασία εκτελέστηκε επιτυχώς υπό την επίβλεψη του κ. Fyfe»¹¹⁴⁴.

Η αρχική πρόθεση του Evans για κατασκευή των κιόνων εξολοκλήρου από ξύλο¹¹⁴⁵ δεν ήταν εφικτή λόγω της δυσκολίας να προμηθευτεί ξύλο στις απαιτούμενες διαστάσεις. Τελικά χρησιμοποιήθηκε ασβεστόλιθος για τον κορμό, υλικό της προϊστορικής αρχιτεκτονικής, ενώ για τα κιονόκρανα έγινε ξύλινος εσωτερικός σκελετός ο οποίος επιχρίστηκε. Στις επεμβάσεις χρησιμοποιήθηκαν και σύγχρονα υλικά, όπως τούβλα για τους πεσσούς, οι οποίοι εδράζονταν εν μέρει επάνω στα κατάλοιπα των αρχαίων τοιχοποιιών¹¹⁴⁶ και εν μέρει στο έδαφος έξω από τις αίθουσες, ενώ το στέγαστρο λειτουργούσε παράλληλα ως οροφή των αιθουσών που στέγαζε, δηλαδή της Αίθουσας του Θρόνου και του Εσωτερικού Ιερού¹¹⁴⁷ και ήταν επίπεδο στην περιοχή της Αίθουσας του Θρόνου και ελαφρώς επικλινές στην περιοχή του Εσωτερικού Ιερού. Το επικλινές τμήμα της οροφής στηριζόταν σε απλές ξύλινες δοκούς, ενώ ένας ανοιχτόχρωμος μουσαμάς τοποθετήθηκε στην οροφή, ώστε να αποτραπεί η είσοδος του νερού της βροχής¹¹⁴⁸. Τα κενά μεταξύ οροφής και τοιχοποιιών πληρώθηκαν με ακατέργαστους λίθους και οι εξωτερικές επιφάνειες επιχρίστηκαν και χρωματίστηκαν σύμφωνα με τα γειτονικά μοτίβα που είχαν ανά περίπτωση διασωθεί. Οι κατασκευές

¹¹⁴² Kienzle, P, ο.π., 175.

¹¹⁴³ Το στέγαστρο αντικαταστάθηκε μερικώς το 1904, όταν τα ξύλινα υποστυλώματα που είχαν υποστεί φθορά, αντικαταστάθηκαν και πάλι από ξύλο ενώ η στέγη αυτή τη φορά έγινε επικλινής με κεραμίδια (Kienzle, P, ο.π., 211).

¹¹⁴⁴ «In order to support the roof it was necessary to place some kind of pillars in the position formerly occupied by the Mycenaean columns, the burnt remains of which were found fixed in the sockets of the stone bench opposite the throne. This necessity and the desire to avoid the introduction of any incongruous elements amid such surroundings determined me to reproduce the form of the original Mycenaean columns. An exact model both for the shape and colouring was happily at hand in the small fresco of the temple façade and the work was successfully executed under Mr. Fyfe's superintendence» (Evans, A., «The Palace of Knossos. Provisional report of the excavations for the year 1901», στο: *Annual of the British School at Athens. Vol. VII*, 1-120, British School at Athens, London, UK, 1901, 2).

¹¹⁴⁵ Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Evans, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα απανθρακωμένου ξύλου στην περιοχή των τριών κιόνων δίπλα στη Δεξαμενή των Καθαρμών και έτσι ταυτοποιήθηκε το ξύλο ως το αρχικό υλικό κατασκευής τους (Kienzle, P, ο.π., 176).

¹¹⁴⁶ Kienzle, P, ο.π., 177.

¹¹⁴⁷ Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής διαδικασίας, τα ανώτερα τμήματα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Αίθουσας του Θρόνου, βρέθηκαν κάτω από έδαφος και η αρχαία οροφή δεν είχε διασωθεί. Όμως τα σπαράγματα των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν, υποδήλωσαν ένα ύψος περίπου 2.30m στο οποίο ο Evans αποκατέστησε την οροφή, παρά το γεγονός ότι θα μπορούσε να γίνει σε ακόμα μεγαλύτερο ύψος (Kienzle, P, ο.π.).

¹¹⁴⁸ Η χρήση του μουσαμά αποτελούσε κοινή πρακτική της περιόδου στην Ευρώπη, δανεισμένη από τον τομέα της κατασκευής σιδηροδρόμων. Οι ξύλινες οροφές των βαγονιών στους σιδηροδρόμους καλύπτονταν με μουσαμά αφού προηγουμένως επιχρίονταν με μόλυβδο (Kienzle, P, ο.π., 178).

κάλυπταν τα άνω τμήματα των τοιχοποιιών, ενώ τα κατώτερα τμήματά τους που ήταν και τα αυθεντικά, παρέμεναν εκτεθειμένα. Στην Αίθουσα του Θρόνου οι αυθεντικές τοιχογραφίες αποτοιχίστηκαν και μεταφέρθηκαν στο μουσείο και στις θέσεις τους τοποθετήθηκαν αντίγραφα¹¹⁴⁹.

Το γεγονός ότι δεν έγινε καμία πρόβλεψη για την αποτροπή της εισροή του νερού της βροχής από τον φωταγωγό της Δεξαμενής των Καθαρμών, έρχεται σε αντίθεση με τη γνώση και την αντίληψη ανασκαφέα και του αρχιτέκτονα σχετικά με τις καταστροφικές συνέπειες του νερού για τους αρχαίους γυψόλιθους. Η παράλειψη αυτή οφείλεται σε πρόωπη ερμηνεία του Evans για τη δεξαμενή, ο οποίος έχοντας ως μοναδικό σημείο αναφοράς τις λεκάνες εισροής υδάτων των Ρωμαϊκών αίθριων θεώρησε ότι επρόκειτο για κάτι παρόμοιο. Τέλος, στην Αίθουσα του Θρόνου τοποθετήθηκε το 1901 θύρα η οποία επέτρεπε την είσοδο των επισκεπτών στον χώρο¹¹⁵⁰.

4.6.1.2. Βασιλικά Διαμερίσματα (Royal Quarters)

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην περιοχή των Βασιλικών Διαμερισμάτων (Royal Quarter), που ανασκάφηκε μεταξύ 1901-1902, είχαν αποκαλυφθεί σε δύο επίπεδα, γεγονός που επέβαλλε την εφαρμογή υποστυλωτικών μέτρων των τμημάτων που ανασκάπτονταν, τα οποία προσαρμόζονταν με την εξέλιξη της ανασκαφικής έρευνας¹¹⁵¹.

4.6.1.3. Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Grand Staircase)

Εξαιτίας της πολύπλοκης ανασκαφικής διαδικασίας του Μεγάλου Κλιμακοστασίου, ο ανατολικός τοίχος με πρόσωπο στην Κεντρική Αυλή δεν ανεσκάφη, γεγονός που οδήγησε στην εσφαλμένη, όπως αποδείχθηκε στις ανασκαφές του 1905, αποκατάστασή του, αποτέλεσμα της οποίας ήταν ένας ογκώδης τοίχος με ένα μικρό παράθυρο¹¹⁵². Επίσης, στην περιοχή ο Fyfe, τον Ιούνιο του 1901, αποκατέστησε τον τοίχο νότια του Μεγάλου Κλιμακοστασίου και υποστύλωσε τον διαχωριστικό τοίχο των επιπέδων του Κλιμακοστασίου, που είχε αρχίσει να γέρνει επικίνδυνα, όπως ο ίδιος διαπίστωσε το 1902 όταν επέστρεψε στον χώρο για την έναρξη της νέας ανασκαφικής περιόδου¹¹⁵³.

Στην Αίθουσα με τις Κιονοστοιχίες, παραπλεύρως του Μεγάλου Κλιμακοστασίου και συγκεκριμένα στο βόρειο προστώο της, οι αρχικά κατασκευασμένοι από ξύλο κίονες που στήριζαν το δάπεδο και το στηθαίο του άνω ορόφου είχαν αποσυντεθεί και στη θέση τους υπήρχαν μόνο χαλάσματα, τα οποία, σύμφωνα με τον Evans, είχαν καταπέσει από τους υπερκείμενους ορόφους και συγκρατούσαν το στηθαίο¹¹⁵⁴. Ο ειδικός ξύλινος σκελετός που είχε τοποθετηθεί για να στηρίζει το στηθαίο κατέρρευσε τον Ιούνιο του 1901 και αντικαταστάθηκε από έναν αντίστοιχο και το στηθαίο επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση¹¹⁵⁵.

Έως το 1904 το δάπεδο του βόρειου προστώου είχε λιθοστρωθεί είτε με θραυσμένες λίθινες πλάκες από το ίδιο ή άλλα δάπεδα, είτε με πλάκες που είχαν εξορυχθεί για το σκοπό αυτό. Όμως το ύψος της νέας λιθόστρωσης αποδείχθηκε λάθος με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια

---

¹¹⁴⁹ Kienzle, P, ο.π.

¹¹⁵⁰ Kienzle, P, ο.π., 179.

¹¹⁵¹ Kienzle, P, ο.π., 180-181.

¹¹⁵² Evans, A., 1901, 109.

¹¹⁵³ Kienzle, P, ο.π., 184.

¹¹⁵⁴ Evans, A., «Work of reconstitution in the Palace of Knossos» *The Antiquaries Journal*, VII, , 1927, 258-267 (259).

¹¹⁵⁵ Kienzle, P, ο.π., 185.

‘λεκάνη’ εισροής βρόχινων υδάτων στο δάπεδο, μέσω της οποίας διοχετεύονταν τα νερά στην υποκείμενη ξύλινη κατασκευή με τις ανάλογες καταστροφικές επιπτώσεις¹¹⁵⁶.

Τέλος, ο Fyfe κατασκεύασε μια θύρα στο ήδη υπάρχον άνοιγμα μεταξύ της Αίθουσας με τις Κιονοστοιχίες και του Ανατολικού-Δυτικού Διαδρόμου στο οποίο σώζονταν σε απανθρακωμένη κατάσταση οι ξύλινα υποστυλώματα και το υπέρθυρο¹¹⁵⁷ και εκεί κατασκεύασε ένα νέο υπέρθυρο από τούβλα. Με παρόμοιο τρόπο αποκατέστησε και τη θύρα νότια της Αίθουσας της Κιονοστοιχίας, με τη διαφορά ότι εδώ χρησιμοποιήθηκε ξύλο αντί για τούβλο¹¹⁵⁸.

4.6.1.4. Ανατολικός-Δυτικός Διάδρομος (East-West Corridor)

Στον Ανατολικό-Δυτικό Διάδρομο, που αποτελεί τη συνέχεια προς τα ανατολικά του βόρειου προστώου της Αίθουσας με τις Κιονοστοιχίες, το βόρειο τμήμα των Βασιλικών Διαμερισμάτων, το δάπεδο λιθοστρώθηκε είτε με τυχαίως ευρεθέντα θραύσματα, είτε με πλάκες που είχαν μόλις εξορυχθεί για το σκοπό αυτό¹¹⁵⁹. Επίσης, παράλληλα με τη λιθόστρωση του δαπέδου αποκαταστάθηκαν με νέο υλικό¹¹⁶⁰ κάποια από τα σκαλοπάτια στο ανατολικό του τμήμα τα οποία εμφάνιζαν απώλειες¹¹⁶¹.

4.6.1.5. Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων (Hall of the Double Axes)

Εικόνα 120. Αίθουσα Διπλών Πελέκεων-Ανατολική Πτέρυγα. Σπάραγμα τοιχογραφίας στον τοίχο. Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3070

¹¹⁵⁶ Kienzle, P, ο.π., 187.

¹¹⁵⁷ Evans, A., 1901, 105.

¹¹⁵⁸ Kienzle, P, ο.π., 187.

¹¹⁵⁹ Kienzle, P, ο.π., 188-189.

¹¹⁶⁰ Kienzle, P, ο.π., 189.

¹¹⁶¹ Evans, A., «The Palace of Knossos. Provisional report of the excavations for the year 1902», στο: *Annual of the British School at Athens*, VIII, 1-124, British School at Athens, 1902, 99.

Εικόνα 121. Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων. Πηγή: <http://www.odysseyadventures.ca> τελευταία πρόσβαση 17/09/2018

Στην Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων οι λίθινες βάσεις των πεσσών βρέθηκαν στις αρχικές τους θέσεις ελαφρώς βυθισμένες και ταυτόχρονα με την εξέλιξη της ανασκαφής σταθεροποιήθηκαν με προσωρινά ξύλινα στηρίγματα. Τον Ιούνιο του 1901 ένα λιτό ξύλινο πλαίσιο κατασκευάστηκε με σκοπό μια πιο μόνιμη στήριξη στις αρχικές τους θέσεις, διαδικασία που προϋπέθετε αντικαταστάσεις στα δάπεδα μεταξύ βάσεων και παραστάδων των θυρών¹¹⁶². Οι κάθετες δοκοί του πλαισίου εδράζονταν και εναπόθεταν το φορτίο τους στις λεπτές, γυψολίθινες πλάκες των δαπέδων και η όλη κατασκευή ερχόταν σε άμεση επαφή με την αρχαία ύλη επιβαρύνοντάς την¹¹⁶³. Κατά συνέπεια το 1902 η κατασκευή αφαιρέθηκε και αντικαταστάθηκε από μια άλλη, που υποστήριζε το ίδιο της το βάρος, μεταφέροντάς το σε παραστάδα σχεδιασμένη για τον σκοπό αυτό. Το εσωτερικό του νέου πλαισίου πληρώθηκε με ακατέργαστους λίθους, αφενός για να υποστηρίξει το βάρος του και αφετέρου για να αναπαραστήσει την αρχική κατασκευή¹¹⁶⁴.

Η Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων επικοινωνούσε με τον Ανατολικό-Δυτικό Διάδρομο μέσω μιας θύρας, η οποία αποκαταστάθηκε το 1902. Ο Fyfe κατασκεύασε παραστάδες από ασβεστόλιθο και τοποθέτησε ένα ξύλινο υπέρθυρο, που αποσυμφορήστηκε από το βάρος της υπερκείμενης τοιχοποιίας μέσω μιας ανίδας¹¹⁶⁵. Ομοίως διάνοιξε τη θύρα που συνέδεε τη νότια πλευρά της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων με τον διάδρομο στον οποίο βρισκόταν η Ιδιωτική Κλίμακα (Private Staircase)¹¹⁶⁶.

¹¹⁶² Kienzle, P, ο.π., 189.

¹¹⁶³ Kienzle, P, ο.π., 191.

¹¹⁶⁴ Kienzle, P, ο.π.

¹¹⁶⁵ Kienzle, P, ο.π., 194.

¹¹⁶⁶ Evans, A., 1902, 45.

4.6.1.6. Μέγαρο της Βασίλισσας (Queen's Hall)

Εικόνα 122. Ανατολική Πτέρυγα Ανακτόρου. Το Μέγαρο της Βασίλισσας κλπ. East Wing of the Palace. Queen's Megaron etc.). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3073

Οι ανασκαφές στο Μέγαρο της Βασίλισσας ξεκίνησαν το 1902 και αποκάλυψαν μεταξύ άλλων μικρό λουτρό επενδυμένο με πλάκες γυψόλιθου και τοιχογραφίες που σώζονταν σε αρκετά καλή κατάσταση¹¹⁶⁷. Ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ του Μεγάρου και του Προστώου στα ανατολικά, αποτελείτο από έναν υπερυψωμένο στυλοβάτη, που στήριζε μια σειρά από τρεις κίονες και χαμηλά θρανία σε κάθε πλευρά. Με τον ίδιο τρόπο ήταν διατεταγμένος και ο τοίχος νότια του Μεγάρου.¹¹⁶⁸

Ήδη από το 1902 ο Fyfe είχε ξεκινήσει ένα πρόγραμμα αποκατάστασης για την ενίσχυση των κεκλιμένων ανατολικών τμημάτων των τοιχοποιιών, μέσω της ανακατασκευής του ακρογωνιαίων περιοχών με λαξευτά αγκωνάρια. Το ίδιο εφαρμόστηκε στον τοίχο μεταξύ του Μεγάρου και του Λουτρού¹¹⁶⁹ και στο κάτω τμήμα του βόρειου τοίχου του Μεγάρου, ενώ για τα ανώτερα τμήματα επιλέχθηκε ο εγκιβωτισμός τους σε ξύλινο πλαίσιο εν είδει 'κλουβιού' με ακατέργαστους λίθους στο εσωτερικό του¹¹⁷⁰. Για την προστασία της τοιχογραφίας στο Λουτρό κατασκευάστηκε στον βόρειο τοίχο μικρό στέγαστρο¹¹⁷¹.

Το 1903 ο Fyfe επανέρχεται στην περιοχή για να ενισχύσει το ακρογωνιαίο τμήμα του διαχωριστικού τοίχου μεταξύ Λουτρού και διαδρόμου με την τεχνική του ξύλινου πλαισίου-κλουβιού. Ο Fyfe σκόπευε να στεγάσει ολόκληρη την περιοχή του Λουτρού και να καλύψει το παράθυρο και τη θύρα μεταξύ Μεγάρου και Λουτρού με αψίδες από τούβλα, όμως το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε¹¹⁷².

4.7.1.7. Άλλες αίθουσες στην περιοχή του Μεγάρου της Βασίλισσας (Rooms in the Queen's Hall area)

Ο δυτικός τοίχος της Αίθουσας του Καλλωπιστηρίου (Room with the Plaster Couch), τον οποίο το 1901 ο Fyfe αποκατέστησε τμηματικά, λειτουργούσε αρχικά και ως τοίχος αντιστήριξης της δυτικής πλευράς της Κεντρικής Αυλής και είχε αποτρέψει την κατάρρευσή

¹¹⁶⁷ Kienzle, P, ο.π., 195.

¹¹⁶⁸ Kienzle, P, ο.π.

¹¹⁶⁹ Kienzle, P, ο.π., 195-196.

¹¹⁷⁰ Kienzle, P, ο.π., 196.

¹¹⁷¹ Kienzle, P, ο.π., 197.

¹¹⁷² Kienzle, P, ο.π.

της εντός της περιοχής των Βασιλικών Διαμερισμάτων ¹¹⁷³. Η κύρια ανασκαφική έρευνα όμως στην περιοχή πραγματοποιήθηκε το 1902, οπότε και ξεκίνησαν οι κύριες επεμβάσεις αποκατάστασης ¹¹⁷⁴. Στον ανατολικό τοίχο του Καλλωπιστηρίου βρίσκονται τρεις θύρες, οι παραστάδες των οποίων αποκαταστάθηκαν με τοίχους από τούβλα εγκιβωτισμένα σε ξύλινα πλαίσια και οι περιοχές μεταξύ τους επιχρίστηκαν, ενώ οι λίθινες βάσεις των παραστάδων της αίθουσας του ορόφου τοποθετήθηκαν στις αρχικές τους θέσεις ¹¹⁷⁵. Σε μια απόπειρα αναπαραγωγής του αρχικού δομικού συστήματος, ο Fyfe αποκατέστησε με ξύλο επιλεγμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία ¹¹⁷⁶.

Στο Θησαυροφυλάκιο (Treasury) ο Fyfe κατασκεύασε μια ογκώδη κολώνα από τούβλα, για να στηρίξει τον δυτικό τοίχο που παρουσίαζε έντονη κλίση ¹¹⁷⁷. Τα παράθυρα που έβλεπαν στην Αυλή με τις Ρόκες διανοίχθηκαν εκ νέου και υποστρώθηκαν με ξύλινο πλαίσιο, ενώ οι παραστάδες ανακατασκευάστηκαν με λαξευτή τοιχοποιία από ασβεστόλιθους ¹¹⁷⁸.

Με ξύλινο πλαίσιο στηρίχθηκε γυψολίθινος όγκος, που βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία της Σκάλας Υπηρεσίας (Service Staircase) και μια προεξέχουσα ξύλινη οροφή τοποθετήθηκε για να προστατέψει την νοτιοδυτική γωνία του Καλλωπιστηρίου. Η οροφή και τα δάπεδα μεταξύ των παραστάδων των θυρών και των περιοχών περιμετρικά των σωληνώσεων αποχέτευσης, λιθοστρώθηκαν με θραυσμένες πλάκες ¹¹⁷⁹.

Στον Διάδρομο των Ζωγραφιστών Πίθων (Corridor of the Painted Pithos), ο οποίος επίσης στεγάστηκε, είχαν βρεθεί στις οικείες κάθετες κοιλότητες ίχνη των αρχαίων ξύλινων δοκών και εκεί ο Fyfe εισήγαγε νέες δοκούς από μαλακό ξύλο για να ενισχύσει την τοιχοποιία ¹¹⁸⁰.

Το 1903 ο Fyfe επέστρεψε στην περιοχή του Μεγάρου της Βασίλισσας για να στεγάσει με μια ξύλινη κατασκευή όμοια με εκείνη της Αίθουσας των Κινοστοιχιών, την περιοχή των διαδρόμων. Η κατασκευή στηρίχθηκε σε νέες αποκατεστημένες τοιχοποιίες και σε ξύλινες δοκούς, ενώ περιορισμένο φορτίο επιβαλλόταν και σε ανασκαμμένες τοιχοποιίες. Στο μεγαλύτερο μέρος της, η περιοχή καλυπτόταν από ορθογώνιες πλάκες ασβεστόλιθου, μερικές από τις οποίες επαναχρησιμοποιήθηκαν αργότερα από τον Doll ¹¹⁸¹.

---

¹¹⁷³ Kienzle, P, ο.π., 198.

¹¹⁷⁴ Evans, A., ο.π., 1902, 61.

¹¹⁷⁵ Evans, A., ο.π., 1902, 62.

¹¹⁷⁶ Kienzle, P, ο.π., 216.

¹¹⁷⁷ Kienzle, P, ο.π., 200.

¹¹⁷⁸ Evans, A., ο.π., 1902, 64.

¹¹⁷⁹ Evans, A., ο.π., 1902, 79.

¹¹⁸⁰ Kienzle, P, ο.π., 201.

¹¹⁸¹ Kienzle, P, ο.π., 201.

4.6.1.8. Προθάλαμος των Ξύλινων Δοκών (Lobby of the Wooden Posts)

Εικόνα 123. Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων, Προθάλαμος των Ξύλινων Δοκών. Ανατολικός-Δυτικός διάδρομος, Ανατολική Πτέρυγα (Hall of the Double Axes, Lobby of the Wooden Posts, E.W. Corridor, E. Wing). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3074

Ο Προθάλαμος των Ξύλινων Δοκών βόρεια της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων, η ονομασία του οποίου οφείλεται στην παρουσία πληθώρας κάθετων κοιλοτήτων, που είχαν σχηματιστεί μετά την αποσύνθεση των ξύλινων δοκών της αρχικής κατασκευής, ανασκάφηκε το 1901. Εξαιτίας της γυψολίθινης πλάκας που βρέθηκε επάνω από την επιφάνεια του δαπέδου, ο Evans συμπεράνει ότι αυτό ήταν το ύψος του αρχικού δαπέδου. Υπέθεσε ακόμα εκεί βρισκόταν τετράγωνος ξύλινος κίονας, ο οποίος είχε αποσυντεθεί και είχε αφήσει πίσω τον γυψόλιθο¹¹⁸². Ο γυψόλιθος σταθεροποιήθηκε προσωρινά με χωμάτινο όγκο και ξύλινα υποστυλώματα, αλλά το 1902 το πρόχειρο σύστημα υποστήριξης, αντικαταστάθηκε από τοιχοποιία με λαξευτούς λίθους και ξύλινες δοκούς¹¹⁸³.

4.6.1.9. Ο τοίχος αντιστήριξης της Κεντρικής Αυλής (Central Court) (1902)

Ο τοίχος αντιστήριξης της Κεντρικής Αυλής ήταν μια εντυπωσιακή κατασκευή του Fyfe. Η ανατολική πλευρά της Κεντρικής Αυλής είχε ανάγκη από υποστήριξη, γιατί υπήρχε κίνδυνος να καταρρεύσει εντός της περιοχής των Βασιλικών Διαμερισμάτων που είχε μόλις ανασκαφεί. Εξ αυτού κατασκευάστηκε μια λίθινη, επικλινή¹¹⁸⁴ τοιχοποιία με την τεχνική της 'ξερολιθιάς'¹¹⁸⁵, η οποία εκτεινόταν από την βορειοανατολική γωνία της Κεντρικής Αυλής έως τη νοτιοανατολική γωνία, σε χαμηλότερο επίπεδο νότια και κατά μήκος της ράμπας¹¹⁸⁶.

¹¹⁸² Evans, A., 1901, 98.

¹¹⁸³ Kienzle, P, ο.π., 203.

¹¹⁸⁴ Η κλίση είναι απαραίτητο χαρακτηριστικό των τοίχων αντιστήριξης.

¹¹⁸⁵ Για την κατασκευή της τοιχοποιίας χρησιμοποιήθηκαν πέτρες διαφόρων μεγεθών χωρίς συνδετικό υλικό (Kienzle, P, ο.π., 204).

¹¹⁸⁶ Evans, A., 1902, 1.

4.6.1.10. Επεμβάσεις αποκατάστασης στον χώρο του Θεάτρου (Theatral Area) (1903)

Εικόνα 124. Περιοχή του Θεάτρου (Theatral Area). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3088

Ο Evans ξεκίνησε ανασκαφές στον χώρο του Θεάτρου το 1901 και όταν επέστρεψε το 1903 για να ολοκληρώσει το έργο του, ανακάλυψε καινούριες διασαφητικές λεπτομέρειες σχετικά με την αρχική χρήση και μορφή του χώρου¹¹⁸⁷. Τότε διαπιστώθηκε η καθίζηση του βόρειου τοίχου και αποφασίστηκε η αποκατάστασή του, όπως και άλλων στοιχείων της ευρύτερης περιοχής. Ο επικλινής τοίχος αντιστήριξης κατασκευάστηκε με τη μέθοδο της ξερολιθιάς, ενώ κονίαμα τοποθετήθηκε μόνο στα άνω τμήματά του για να αποτραπεί η εισροή του νερού της βροχής στο εσωτερικό του¹¹⁸⁸.

Οι λόγοι που οδήγησαν τον Evans στην απόφαση υλοποίησης των επεμβάσεων στην περιοχή δε φαίνεται να σχετίζονται με την άμεση ανάγκη προστασίας των ασβεστολιθικών στοιχείων, γιατί τα προβλήματά τους μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με απλούστερες μεθόδους¹¹⁸⁹, αλλά με την πρόθεση και την επιθυμία του Evans να επαναφέρει τη θεατρική περιοχή σε μια υποτιθέμενη αρχική μορφή, σύμφωνα με τη δική του αντίληψη¹¹⁹⁰.

4.6.1.11. Κεκλιμένη στέγη στην Αίθουσα του Θρόνου (Throne Room) (1904)

Το 1904 στην Αίθουσα του Θρόνου ο Fyfe κατασκεύασε επάνω από την ήδη υπάρχουσα επίπεδη στέγη του 1901, και χωρίς να την αφαιρέσει, μια νέα επικλινή στέγη με ξύλινο σκελετό και κεραμίδια, με την ελπίδα ότι θα διορθωνόταν έτσι η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί εξαιτίας της λανθασμένης αρχικής ερμηνείας του Evans για τη Δεξαμενή των

¹¹⁸⁷ Mackenzie Duncan Diary, 1903/ii, 1-29 (8 Απριλίου-23 Απριλίου 1903).

¹¹⁸⁸ Kienzle, P, ο.π., 205.

¹¹⁸⁹ Ο καθόλου άμεσος κίνδυνος κατολίσθησης που εγκυμονούσε ο βόρειος τοίχος, μπορούσε να αντιμετωπισθεί με μια απλή συσσώρευση χωμάτων (Kienzle, P, ο.π., 207).

¹¹⁹⁰ Η ετήσια επίσκεψη του Γερμανού λογίου Wilhem Dorpfeld και το γεγονός ότι ο Evans να επιθυμούσε να τον εντυπωσιάσει, πιθανότατα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην υλοποίηση της συγκεκριμένης επέμβασης. Ο Evans διοργάνωσε χορευτική επίδειξη Κρητών εργατών και ντόπιων γυναικών στην αποκατεστημένη Θεατρική Περιοχή (Evans, A., «The Palace of Knossos and its dependencies. Provisional report for the year 1903», στο: *Annual of the British School at Athens*. Vol. IX, 1-153, British School at Athens, 1903, 111).

Καθαρμών¹¹⁹¹. Η νέα κατασκευή θα στέγαζε μέσω ενός επιπρόσθετου υπόστεγου και τις βοηθητικές αίθουσες βόρεια της Αίθουσας του Θρόνου, ενώ το φως θα διαχεόταν στη Δεξαμενή μέσω ενός υαλόφρακτου φωταγωγού στην επίπεδη στέγη. Οι αίθουσες στην βοηθητική περιοχή δυτικά του συγκροτήματος, μεταξύ Εσωτερικού Ιερού και Διαδρόμου των Δυτικών Αποθηκών, δε στεγάστηκαν, παρόλο που σε αυτές βρίσκονταν ευαίσθητες κατασκευές όπως λίθινο κάθισμα και τραπέζι και σκαλοπάτια από κονίαμα. Το γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά δεν θεωρήθηκαν άξια προστασίας σε καμία από τις δύο φάσεις επεμβάσεων (1901, 1904) προκαλεί απορία¹¹⁹².

4.6.1.12. Κεκλιμένη στέγη στο Ιερό των Διπλών Πελέκεων (Shrine of the Double Axes)

Στο Ιερό των Διπλών Πελέκεων, που ανασκάφηκε το 1902 αποκαλύφθηκε πληθώρα αρχαιολογικών ευρημάτων, πιθανότατα προσφορών¹¹⁹³. Η απόφαση για τη στέγασή του βασίστηκε στην ευαίσθητη φύση των υλικών δαπέδων και τα σκαλοπατιών (σταμπωτό δάπεδο από πηλό, υπερυψωμένο σκαλοπάτι με βοτσαλωτό δάπεδο στο κέντρο του και θρανίο από πηλό και λίθινα θραύσματα¹¹⁹⁴) και στην πρόθεση τα αντικείμενα που είχαν εκεί βρεθεί να εκτεθούν *in situ*¹¹⁹⁵. Έτσι, ο Fyfe κατασκεύασε μια μικρή ‘καλύβα’ με τοιχοποιίες από ακατέργαστους λίθους, οι οποίες υψώθηκαν ακριβώς επάνω στα κατάλοιπα των αρχαίων τοιχοποιών με υπόστεγο που κάλυπτε ολόκληρη την επιφάνεια επάνω από το Ιερό και την δίοδο προς τα νότια. Ένα παράθυρο διανοίχθηκε προς τα ανατολικά και μια θύρα παρείχε πρόσβαση στο κτήριο από τον διάδρομο στα δυτικά. Η στέγη ήταν ξύλινη, επικλινή, επενδυμένη με κεραμίδια και έφερε φωταγωγό στο δυτικό τμήμα της. Πρόκειται για μια κλειστή κατασκευή που αποδείχθηκε ευεργετική για τα ιστάμενα και φορητά μνημεία που στέγασε¹¹⁹⁶.

¹¹⁹¹ Evans, A., «The Palace of Knossos. The campaign of 1904», στο: *Annual of the British School at Athens*. Vol. X, 1-44, British School at Athens, 1904, 111).

¹¹⁹² Kienzle, P, ο.π., 212.

¹¹⁹³ Evans, A., ο.π., 1902, 96.

¹¹⁹⁴ Evans, A., ο.π.

¹¹⁹⁵ Kienzle, P, ο.π., 212.

¹¹⁹⁶ Kienzle, P, ο.π., 213.

4.6.1.13. Κεκλιμένη στέγη στην Αποθήκη των Γιγαντιαίων Πίθων (Magazines of the Giant Pithoi)

Εικόνα 125. Κνωσός Ανατολικές Αποθήκες (Knossos, East Magazines). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3084

Η Αποθήκη των Γιγαντιαίων Πίθων αποκαλύφθηκε το 1902. Αποτελείται από δύο παράλληλα δωμάτια, όπου βρίσκονταν πίθοι πολύ μεγαλύτεροι από τους υπόλοιπους, με περίτεχνο ανάγλυφο διάκοσμο σχοινιών και κόμπων, σε εξαιρετικά καλή κατάσταση¹¹⁹⁷. Το 1904 ο Fyfe στέγασε την αποθήκη για να προστατεύσει τους πίθους που αποκατεστημένοι πια, είχαν επανατοποθετηθεί εκεί¹¹⁹⁸.

Όπως ακριβώς στο Ιερό των Διπλών Πελέκεων έτσι και εδώ πανομοιότυπες τοιχοποιίες υψώθηκαν επάνω στα αρχαία κατάλοιπα, η ανατολική πλευρά της Αποθήκης παρέμεινε ανοιχτή και δύο κολώνες από λαξευτούς λίθους κατασκευάστηκαν στο βόρειο και νότιο άκρο. Μάλιστα, η νότια κολώνα έφερε ένα μικρό άνοιγμα στη βάση της, ώστε να είναι ορατό ένα διακριτικό σήμα του αρχαίου τεχνίτη. Η κεκλιμένη στέγη επενδύθηκε με κεραμίδια και το εσωτερικό του δωματίου φωτίστηκε μέσω δύο φωταγωγών, που απομακρύνθηκαν αργότερα και ενός παραθύρου στον ανατολικό τοίχο¹¹⁹⁹.

4.6.1.14. Κριτική αποτίμηση του έργου του Fyfe

Ο Fyfe δεν προέβη σε εκτεταμένες αποκαταστάσεις παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις, σε σημεία που παρέμειναν εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες και σύντομα κατέρρευσαν¹²⁰⁰. Το ξύλο αποδείχτηκε εντελώς ακατάλληλο για τέτοιου είδους επεμβάσεις και ειδικά στους εξωτερικούς χώρους. Στο προϊστορικό σύστημα δόμησης το ξύλο, που αποτελούσε υλικό κατασκευής κύριων δομικών στοιχείων, ήταν πάντοτε τοποθετημένο σε εσωτερικούς χώρους. Ο Fyfe, σε μια προσπάθεια γεμάτη ζήλο να ενσωματώσει στο έργο του υλικά όμοια με τα αρχαία, τοποθέτησε το ξύλο σε εξωτερικές συνθήκες γεγονός που συντέλεσε στην επιτάχυνση της φθοράς του¹²⁰¹. Παρόλα αυτά, ο Fyfe γνώριζε τους κινδύνους που το ξύλο αντιμετώπιζε, γιατί είχε επισημάνει την αναγκαιότητα επίχρισής του με προστατευτικό βερνίκι, κάτι που όμως δε φαίνεται να συνέβη¹²⁰². Η παράλειψη αυτή, τα κατασκευαστικά

¹¹⁹⁷ Kienzle, P, ο.π., 213.

¹¹⁹⁸ Evans, A., 1904, 11.

¹¹⁹⁹ Kienzle, P, ο.π., 214.

¹²⁰⁰ Kienzle, P, ο.π., 218.

¹²⁰¹ Kienzle, P, ο.π., 218.

¹²⁰² Evans, A., *The palace of Minos at Knossos*, Vol. III, 1930a, 288.

λάθη και η έλλειψη βαθιάς γνώσης και πλήρους κατανόησης των διαφορετικών ρυθμών διάβρωσης των υλικών αναλόγως με το περιβάλλον τους, είχαν ως αποτέλεσμα τη βραχεία ζωή των επεμβάσεων¹²⁰³.

Ένα μεγάλο μειονέκτημα των επεμβάσεων του Fyfe ήταν το αισθητικό αποτέλεσμα, μέσα από το οποίο δε διαχωρίζονταν οι νέες επεμβάσεις από την αρχαία ύλη, παρά μόνο από ένα εκπαιδευμένο μάτι¹²⁰⁴, λόγω των πανομοιότυπων με τα αρχαία υλικών που είχε χρησιμοποιήσει. Ο διαχωρισμός των επεμβάσεων ήταν δυνατός μόνο μέσα από την προσεκτική παρατήρηση των αρχιτεκτονικών γραμμών, τις οποίες όμως ο απλός επισκέπτης δεν ήταν σε θέση να διακρίνει, κάτι που μακροχρόνια εγκυμονούσε κινδύνους σε ζητήματα ερμηνείας του μνημείου από το ευρύ κοινό.

Αρκετές από τις κατασκευές του Fyfe είχαν προσωρινό χαρακτήρα. Είχαν δηλαδή κατασκευαστεί ως βοηθητικές στην ανασκαφική διαδικασία και δεν προορίζονταν να διαρκέσουν σε βάθος χρόνου¹²⁰⁵. Αυτό είναι κάτι που οφείλει κανείς να λαμβάνει υπόψη κατά την κριτική των επεμβάσεων του Fyfe, όπως και το γεγονός ότι, παρά τα προβλήματα, πολλές από τις επεμβάσεις του επιβίωσαν για πάνω από 25 χρόνια όπως οι κίνες στην Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων και το στέγαστρο στην Αίθουσα του Θρόνου¹²⁰⁶.

Ο Fyfe ήταν πράγματι ο αρχιτέκτονας-συντηρητής της Κνωσού. Οι αντιλήψεις του ήταν πολύ κοντά στις σύγχρονες αντιλήψεις περί ήπιων επεμβάσεων και χρήσης συμβατών υλικών στη μνημειακή συντήρηση. Ιδεολογικά είχε τοποθετηθεί υπέρ του κινήματος της συντήρησης και της S.P.A.B. και το 1920 είχε συνεργαστεί με τους αρχιτέκτονες της S.P.A.B A.R. Powys (1881-1936) και W.R. Lethaby (1857-1931) για τον καθεδρικό ναό του Chester, ενώ το κείμενό του με τίτλο «The atelier versus the builder's yard», που δημοσιεύτηκε το 1911 στο *Architectural Association Journal*, είναι αντιπροσωπευτικό της φιλοσοφίας του περί καλής πρακτικής της αρχιτεκτονικής και σχετίζεται με το έργο του στην Κνωσό¹²⁰⁷.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού, εκτός από τις επεμβάσεις στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ο Fyfe κατασκεύασε τους δύο πύργους παρατήρησης, τον πρώτο το 1900 και τον δεύτερο το 1903¹²⁰⁸. Στην Κνωσό επέστρεψε το 1908 και το 1926, αλλά το 1904 ήταν ο τελευταίος χρόνος που εργάστηκε εκεί συστηματικά¹²⁰⁹.

---

¹²⁰³ Kienzle, P, ο.π., 388.

¹²⁰⁴ Kienzle, P, ο.π.

¹²⁰⁵ Για παράδειγμα στην περιοχή των Βασιλικών Διαμερισμάτων (Kienzle, P, ο.π., 180).

¹²⁰⁶ Kienzle, P, ο.π.

¹²⁰⁷ Fyfe, Th., 1911, 49-55 και Kienzle, P, ο.π., 384.

¹²⁰⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή των πύργων βλέπε: Kienzle, P, ο.π., 208-209.

¹²⁰⁹ Kienzle, P, ο.π., 214.

4.6.2. Δεύτερη περίοδος επεμβάσεων (1905-1910). Αρχιτέκτονας: Christian Charles Tyler Doll (1880-1955)

Εικόνα 126. Evans, Mackenzie (πίσω), Doll στα σκαλοπάτια της βίλλας Αριάδνη γύρω στο 1910 (Evans, Mackenzie (at the back), Doll on the steps of the villa Ariadni c. 1910). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO Pha 3078

Ο Christian Doll αντικατέστησε τον Fyfe στη συντήρηση της Κνωσού. Είχε γεννηθεί το 1880 και ήταν ο μεγαλύτερος γιος του αρχιτέκτονα Charles Fitzroy Doll (1850-1929), που είχε δικό του γραφείο στο Λονδίνο¹²¹⁰. Ο Doll σπούδασε αρχιτεκτονική στο Πανεπιστήμιο του Cambridge, από όπου έλαβε το Μεταπτυχιακό του Δίπλωμα και εκπαιδεύτηκε ως αρχιτέκτονας στο γραφείο του πατέρα του¹²¹¹. Εκεί ενημερώθηκε σχετικά με τις εξελίξεις στις κατασκευαστικές τεχνικές και τα νέα δομικά υλικά στο μεταίχμιο των αιώνων. Η περίοδος αυτή και οι γνώσεις που απέκτησε, σε συνδυασμό με την αναλυτική και πρακτική σκέψη του, καθόρισαν τη μετέπειτα επαγγελματική του δραστηριότητα και την προσέγγισή του στις επεμβάσεις του στην Κνωσό¹²¹².

Στον Doll αποδίδεται η δεύτερη φάση επεμβάσεων συντήρησης-αποκατάστασης στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού, τις οποίες πραγματοποίησε μεταξύ 1905-1910, καθώς και η κατασκευή της οικίας του Evans, της βίλλας *Αριάδνη*, στην περιοχή¹²¹³. Η ανάληψη καθηκόντων αρχιτέκτονα από τον Doll στην Κνωσό, υπό την επίβλεψη και την καθοδήγηση του Evans, σημαίνει το τέλος μιας εποχής και την έναρξη μιας νέας, κατά τη διάρκεια της οποίας θα καθιερωνόταν η χρήση σύγχρονων υλικών στις επεμβάσεις μνημειακής συντήρησης και αποκατάστασης. Ουσιαστικά είναι η στιγμή που παύουμε να μιλάμε για επεμβάσεις συντήρησης και αναφερόμαστε σε επεμβάσεις αποκατάστασης. Το καλοκαίρι του

¹²¹⁰ Pevsner, N., *London, except of cities of London and Westminster*. The buildings of England Series, 6, Penguin Books, 1952, 216.

¹²¹¹ «Obituary» στο: *The Builder*, 06/05/1955, 761.

¹²¹² Kienzle, P., ο.π., 222.

¹²¹³ Ο Evans, αρχικά ενοικίασε ένα σπίτι κοντά στον αρχαιολογικό χώρο, που σύντομα αποδείχθηκε ανθυγιεινό και τελικά το κράτησε ως βοηθητικό χώρο των ανασκαφών, ενώ ενοικίασε ένα άλλο στο Ηράκλειο (Brown, A., ο.π., 30). Το 1905 συνειδητοποίησε ότι το έργο του στην Κρήτη θα διαρκούσε και, αποφάσισε να χτίσει ένα σπίτι εκεί κοντά. Την κατασκευή του σπιτιού αυτού, που ανέλαβε ο Christian Doll, ξεκίνησε το 1906, έτος κατά το οποίο δεν έκαναν ανασκαφές και, ολοκληρώθηκε το 1907 (Kienzle, P., ο.π., 240). Στη βιβλιοθήκη της Βρετανικής Αρχής/κης Σχολής στην Κνωσό, είναι διαθέσιμο το καθημερινό ημερολόγιο του Doll, *The boudoir diary* για το 1906 και για το 1907, το οποίο περιέχει πληροφορίες για τις εργασίες, τα υλικά και τους ντόπιους συνεργάτες και προμηθευτές που συμμετείχαν στην κατασκευή.

1904 ο Doll βρέθηκε στην Αθήνα ως φοιτητής της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής. Εκεί ήρθε σε επαφή με τον Evans, ο οποίος χρειαζόταν άμεσα έναν αρχιτέκτονα να αποκαταστήσει τις ζημιές, που είχε προκαλέσει ένας εξαιρετικά σκληρός χειμώνας στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού¹²¹⁴. Ο Evans είχε απογοητευτεί με την αστοχία των επεμβάσεων συντήρησης του Fyfe στην Κνωσό, ενώ είχε εντυπωσιαστεί και επηρεαστεί θετικά από τις επεμβάσεις του Μπαλάνου στην Ακρόπολη, για τις οποίες είχε ενημερωθεί μέσα από τη συμμετοχή του στο Α΄ Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο στην Αθήνα το 1905. Πιθανότατα, έψαχνε για έναν αρχιτέκτονα με κατάρτιση στην ενσωμάτωση μεταλλικών στοιχείων και τσιμέντου στην αρχιτεκτονική, οπότε στο πρόσωπο του Doll ο Evans είχε βρει τον ιδανικό συνεργάτη¹²¹⁵. Τέλος, σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Doll είχε παγιώσει τη λεπτομερή καταγραφή και τεκμηρίωση των περιοχών και των αρχιτεκτονικών στοιχείων στα οποία εργαζόταν.

4.6.2.1. Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Grand Staircase) (1905)

Εικόνα 127. Ο Doll επιβλέπει την επανατοποθέτηση σκαλοπατιού στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Ίσως το 1905. (Doll supervising re-positioning of landing block of the Grand Staircase perhaps 1905). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3089

Η σημαντικότερη συμβολή του Doll στην Κνωσό ήταν η αποκατάσταση του Μεγάλου Κλιμακοστασίου στην ανατολική πτέρυγα του συγκροτήματος, το οποίο είχε υποστεί τεράστιες ζημιές. Επίσης, τα ξύλινα υποστυλώματα του Fyfe στο Κλιμακοστάσιο και στον Ανατολικό-Δυτικό Διάδρομο είχαν καταρρεύσει, λόγω των δεινών καιρικών συνθηκών και της έλλειψης πρόβλεψης για την προστασία του ξύλου¹²¹⁶.

Ο Doll αντικατέστησε τους αρχικούς ξύλινους κίονες με νέους, των οποίων ο άβακας και το κιονόκρανο ήταν κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο ο οποίος είχε επιχρυσωθεί και χρωματιστεί¹²¹⁷. Για την κατασκευή των επιστυλίων ο Doll χρησιμοποίησε σιδηροδοκούς, τους οποίους τοποθέτησε επάνω στους άβακες και οι οποίοι με τη σειρά τους στήριζαν λίθινες κουπαστές από νέο υλικό και υλικό σε δεύτερη χρήση¹²¹⁸.

¹²¹⁴ Όταν οι Mackenzie και Evans επέστρεψαν στην Κνωσό τον Μάρτιο του 1905, ήρθαν αντιμέτωποι με τις καταστροφές που είχαν προξενήσει οι βροχές του προηγούμενου χειμώνα σε διάφορα σημεία του συγκροτήματος, όπως το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο που ήταν στα πρόθυρα της κατάρρευσης (Kienzle, P., ο.π., 223).

¹²¹⁵ Kienzle, P., ο.π., 235.

¹²¹⁶ Kienzle, P., ο.π., 224.

¹²¹⁷ Evans, A., «The Palace of Knossos and its dependencies. Provisional report for the year 1905», στο: *Annual of the British School at Athens*. XI, 1-26, British School at Athens, London, UK, 1905, 25.

¹²¹⁸ Kienzle, P., ο.π., 231-232.

Η οροφή του διαδρόμου και το θεμέλιο της κλίμακας κατασκευάστηκε από σιδηροδοκούς σε σχήμα 'Η', οι οποίες εκτείνονταν από τοίχο σε τοίχο και ήταν πακτωμένες σε τσιμέντο, ώστε να καταστούν αλεξίπτρες, μια μάλλον πολυδάπανη επιλογή¹²¹⁹. Θόλοι από τούβλο παρεμβάλλονταν μεταξύ τους και επάνω από αυτούς, τα αψιδωτά τύμπανα που σχηματίστηκαν πληρώθηκαν με τσιμέντο. Τέλος, τα σκαλοπάτια και οι πλάκες του δαπέδου επιχρίστηκαν με κονίαμα¹²²⁰.

Με στόχο την αναπαραγωγή του αρχαίου συστήματος δόμησης, ο Doll εγκιβώτισε τις σιδηροδοκούς των επιστυλίων σε ξύλινες σανίδες, με τέτοιο τρόπο, ώστε να δίνουν την εντύπωση ότι είναι τρεις, επάλληλα ξύλινα υποστυλώματα: «...Με αυτόν τον τρόπο ήταν πιο εύκολο για τον κ. Doll να αναπαράγει την αίσθηση αλλά και την υλική υπόσταση του αρχαίου ξύλινου πλαισίου σε αυτό το σημείο του κτηρίου, όπως ήταν κατά την τελευταία Μέσο-Μινωική περίοδο...»¹²²¹. Σε αντίθεση όμως με το αρχαίο σύστημα δόμησης, κατά το οποίο τα ξύλινα υποστυλώματα έρχονταν πρόσωπο με τους άβακες, ήταν δηλαδή στο ίδιο επίπεδο, στην νέα εκδοχή οι σιδηροδοκοί που ήταν και τα φέροντα στοιχεία, εδράζονταν επάνω στους άβακες, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τα ξύλινα υποστυλώματα να διακόπτονται από τους άβακες. Η κατασκευή αυτή παρουσίασε και πρόβλημα στην ένωση των ξύλινων δοκών με τις σιδηροδοκούς: δημιουργήθηκε κατασκευή με πηχάκια, στα οποία θα καρφώνονταν τα ξύλινα υποστυλώματα, η οποία όμως σε αντίθεση με τα αρχαία ογκώδη δομικά συστήματα ήταν ευτελής και δεν ήταν δυνατό να ανταποκριθεί στις δυνάμεις των καιρικών συνθηκών και των κατασκευαστικών φορτίων και για τον λόγο αυτό απέτυχε¹²²².

Για την κατασκευή των κιόνων και του επιστυλίου στην Αίθουσα των Κινοστοιχιών ακολουθήθηκε η ίδια μεθοδολογία, με τη διαφορά ότι επάνω από το επιστύλιο τοποθετήθηκαν μόνο μερικοί δόμοι. Όσον αφορά στον πρώτο όροφο της Αίθουσας των Κινοστοιχιών, κατασκευάστηκε μια ογκώδης τοιχοποιία με παράθυρα, αλλά χωρίς κινοστοιχίες και με ασύμμετρο τελείωμα στο άνω τμήμα της ως ένδειξη της ημιτελούς κατάστασής της¹²²³.

Η στέγαση της ανατολικής στοάς της Αίθουσας των Κινοστοιχιών, που είχε προγραμματιστεί, δεν υλοποιήθηκε παρά το γεγονός ότι ο Evans αναφέρει το αντίθετο¹²²⁴. Ο Doll τελικά κατασκεύασε μια ξύλινη οροφή, η οποία κάλυπτε το δομικό σύστημα

¹²¹⁹ Οι σιδηροδοκοί πακτώνονταν σε τσιμεντοκονία και έδιναν ένα αλεξίπτρο και ανθεκτικό αποτέλεσμα. Επίσης, το τσιμέντο προστάτευε τη σιδηροδοκό από την οξείδωση (Adams, H., *The practical designing of structural ironwork*, E. & F.N. Spon, London, 1894, 60). Ο συνδυασμός των υλικών παραπέμπει σε οπλισμένο σκυρόδεμα που χρησιμοποιείται για την κατασκευή φερόντων στοιχείων. Στην περίπτωση της Κνωσού, οπλισμένο σκυρόδεμα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Doll το 1910. (Kienzle, P., ο.π., 237-239).

¹²²⁰ Kienzle, P., ο.π., 232.

¹²²¹ «In this way it was possible for Mr. Doll to reproduce both the effect and the reality of the original timber framework of this part of the building as it existed in the last Middle Minoan period», Evans, A., «Work of reconstitution in the Palace of Knossos», στο: *The Antiquaries Journal*, Vol. VII, 1927, 258-267, 262.

¹²²² Kienzle, P., ο.π., 232-233.

¹²²³ Kienzle, P., ο.π., 233.

¹²²⁴ Στο *Annual of the British School at Athens* και σε άρθρο στην εφημερίδα *The Times* (1905, 4). Ο Evans έγραφε τα άρθρα όντας στην Αγγλία, αλλά ο Doll φαίνεται πως αντιμετώπιζε προβλήματα στην εφαρμογή του προγράμματος αποκαταστάσεων. Σε μεταγενέστερη αναφορά του ο Evans αναφέρει ότι κάποιες από τις σιδηροδοκούς, βυθίστηκαν στη θάλασσα σε κάποιο ατύχημα στο λιμάνι του Χάνδακα και δεν ήταν δυνατό να ανακτηθούν (Evans, A., «The palace of Knossos and its dependencies in the light of recent discoveries and reconstitutions», στο: *Journal of the Royal Institute of British Architects*, Vol. XXXVI, No 3. 90-102, RIBA, Λονδίνο, 1928, 97).

σιδηροδοκοί-τούβλα, εστιάζοντας στην αισθητική των επεμβάσεων πολύ περισσότερο από ότι στην επιλογή καταλληλότερων υλικών¹²²⁵.

Στα πλαίσια της φιλοσοφίας του για την εκπόνηση ήπιων επεμβάσεων, ο Fyfe είχε αποκαταστήσει τον διάδρομο στο επίπεδο, όπου είχε βρεθεί για να αποφευχθούν οι μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις. Το αποτέλεσμα ήταν ο σχηματισμός μιας κοιλότητας όπου συσσωρεύονταν τα νερά της βροχής και διαχέονταν στην ξύλινη κατασκευή μέσω των αρμών του δαπέδου. Κατά συνέπεια, το όλο σύστημα υποστύλωσης απέτυχε και κατέστη αναγκαία η αποκατάσταση του Μεγάλου Κλιμακοστασίου και της Αίθουσας των Κιονοστοιχιών από τον Doll, στο σωστό αυτή τη φορά επίπεδο¹²²⁶.

Ο Doll αποκατέστησε τον νότιο τοίχο του φωταγωγού, που ήταν δίπλα στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο και έφερε παράθυρο, το οποίο βρέθηκε κλειστό από την πτώση χαλασμάτων και δεν είχαν ανασκαφεί. Χαλάσματα στήριζαν ανεπαρκώς και τον τοίχο του ορόφου και την υπερκείμενη λαξευτή τοιχοποιία. Το 1905 ο Doll απομάκρυνε τους ογκόλιθους της λαξευτής τοιχοποιίας, αντικατέστησε τον ξύλινο σκελετό με ένα πλαίσιο από σιδηροδοκούς και επάνω σε αυτό, επανασυναρμολόγησε την τοιχοποιία. Η ορατή πλευρά των σιδηροδοκών σχήματος Η επενδύθηκε με ξύλο, ώστε να δοθεί η εντύπωση των ξύλινων δοκών¹²²⁷.

4.6.2.2. Μέγαρο της Βασίλισσας (Queen's Hall) (1908)

Το χρονικό διάστημα μεταξύ 1906-1907 ο Christian Doll σχεδίασε και κατασκεύασε τη βίλα Αριάδνη¹²²⁸ και μετά την ολοκλήρωσή της αναχώρησε για την Αγγλία. Στην Κνωσό επέστρεψε το 1908, για να πραγματοποιήσει επεμβάσεις στο Μέγαρο της Βασίλισσας, το Καλλωπιστήριο και το ανατολικό τμήμα του Ανατολικού-Δυτικού διαδρόμου.

Στο Μέγαρο της Βασίλισσας, και συγκεκριμένα στο Λουτρό, είχε τοποθετηθεί από τον Fyfe το 1902 ένα μικρό, ξύλινο στέγαστρο για να προστατεύει την τοιχογραφία, τα ξύλινα στοιχεία του οποίου είχαν μάλλον επιχρυσωθεί με κάποιο προστατευτικό υλικό. Παρόλα αυτά, προκλήθηκαν προβλήματα από τη διείσδυση του νερού της βροχής μέσω των θραυσμένων πλακών του δαπέδου, στην υποκείμενη ξύλινη κατασκευή¹²²⁹.

Οι επεμβάσεις του Doll στην περιοχή του Μεγάρου της Βασίλισσας βασίστηκαν στην ίδια λογική με εκείνες στην περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου. Αποκαταστάθηκαν οι κίονες στον ανατολικό φωταγωγό και οι στύλοι μεταξύ των θρανίων με ακατέργαστους λίθους και οι επιφάνειές τους επιχρίστηκαν με κονίαμα. Η ίδια τεχνική υιοθετήθηκε για την αποκατάσταση του κίονα στο Λουτρό, με μόνη διαφορά το ότι η μορφή του ήταν εμπνευσμένη από τα ίχνη των αρχαίων ξύλινων κίωνων σε πήλινο δομικό στοιχείο του Μικρού Ανακτόρου¹²³⁰.

Οι τοιχοποιίες ανακατασκευάστηκαν με λαξευτούς και ακατέργαστους λίθους¹²³¹, ενώ για την αποκατάσταση των παραστάδων των θυρών και των παραθύρων χρησιμοποιήθηκαν λαξευτοί λίθοι σε συνδυασμό με ξύλινα στοιχεία, ώστε να γίνει προσομοίωση του αρχαίου ξύλινου πλαισίου. Οι επιφάνειες επάνω από τις παραστάδες επιχρίστηκαν και οι ξύλινες σανίδες διακοσμήθηκαν με ροζέτες και σπειροειδείς μοτίβο εμπνευσμένο από ζωγραφική, που είχε βρεθεί στο Λουτρό. Τα θρανία μεταξύ των διαχωριστικών τοίχων του εσωτερικού δωματίου του Μεγάρου και των φωταγωγών δεν αποκαταστάθηκαν σε αυτή τη φάση¹²³².

¹²²⁵ Kienzle, P., ο.π., 234.

¹²²⁶ Kienzle, P., ο.π., 235.

¹²²⁷ Kienzle, P., ο.π.

¹²²⁸ Για περισσότερα σχετικά με την κατασκευή της βίλας βλέπε: Kienzle, P., ο.π., 239-242.

¹²²⁹ Kienzle, P., ο.π., 244.

¹²³⁰ Kienzle, P., ο.π., 245.

¹²³¹ Kienzle, P., ο.π., 245.

¹²³² Kienzle, P., ο.π., 245.

Το Μέγαρο της Βασίλισσας, το Λουτρό και η Βεράντα στεγάστηκαν με τη μέθοδο του Doll, δηλαδή την εφαρμογή σιδηροδοκών και την κατασκευή θόλων με τούβλα. Στον όροφο τα τύμπανα των θόλων πληρώθηκαν με τσιμέντο και τοποθετήθηκαν τετράγωνες πλάκες ασβεστόλιθου με καυτή ασφάλτο, ενώ αντικαταστάθηκαν οι πλάκες που ο Fyfe στο στέγαστρο του Λουτρού. Το δάπεδο επάνω από το Μέγαρο της Βασίλισσας αποκαταστάθηκε και του δόθηκε μια μικρή κλίση, η οποία οδηγούσε τα νερά της βροχής σε σωληνώσεις στο αρχαίο αποχετευτικό δίκτυο¹²³³.

Τέλος, ο ανατολικός φωταγωγός καλύφθηκε με επικλινή στέγη με τρεις φωταγωγούς και χρησιμοποιήθηκε σαν μουσείο *in situ*, όπου εκτέθηκαν για να προστατευθούν ταυτόχρονα δύο αξιόλογα αντικείμενα που είχαν ανευρεθεί στο Μέγαρο της Βασίλισσας: ο πλήινος λουτήρας και ο πίθος με ζωγραφιστό διάκοσμο σε σχήμα τύμπανου. Οι φωταγωγοί αργότερα απομακρύνθηκαν και αντικαταστάθηκαν από ένα παράθυρο¹²³⁴.

4.6.2.3. Καλλωπιστήριο (Room of the Plaster Couch) (1908)

Η ονομασία που είχε δώσει ο Evans στην αίθουσα αυτή ήταν *Room with the Plaster Couch*, γιατί εκεί είχε βρεθεί θρανίο από κονίαμα, το οποίο ο Fyfe είχε στεγάσει με μια ξύλινη κατασκευή αφήνοντας όμως όλα τα υπόλοιπα τμήματα του χώρου εκτεθειμένα. Επίσης, ενίσχυσε τον βόρειο τοίχο της αίθουσας με εξωτερική λίθινη τοιχοδομή, έκλεισε τη θύρα και διάνοιξε το παράθυρο, που έβλεπε προς την Αυλή με τις Ρόκες¹²³⁵.

Το 1908 ο Doll αποκάλυψε την αρχαία τοιχοποιία απομακρύνοντας την εξωτερική λίθινη τοιχοδομή του Fyfe και αποκατέστησε τις παραστάδες της θύρας και του παραθύρου με λαξευτή τοιχοποιία και ξύλινα στοιχεία, τα οποία τοποθέτησε έτσι, ώστε να μιμούνται τις αρχαίες ξύλινες δοκούς. Για την κατασκευή των υπερθύρων χρησιμοποίησε σιδηροδοκούς και ξύλινες σανίδες και αφαίρεσε το επίχρισμα από τους στύλους από τούβλο, που είχε εγκαταστήσει ο Fyfe στην ανατολική πλευρά του δωματίου και τους χαμήλωσε¹²³⁶. Επιπλέον, ο Doll ενσωμάτωσε νέα υπέρθυρα στον βόρειο τοίχο και αποκατέστησε την οροφή με σιδηροδοκούς και θόλους από τούβλο, τα τύμπανα των οποίων πληρώθηκαν με τσιμέντο. Πιθανώς ο Doll να χρησιμοποίησε τις θραυσμένες πλάκες από τις αποκαταστάσεις του Fyfe, για να επενδύσει εξωτερικά την προεξέχουσα οροφή, καθώς και πλάκες ασβεστόλιθου για τη λιθόστρωση του δαπέδου. Τις ορθομαρμαρώσεις από γυψόλιθο στους τοίχους, οι οποίες βρίσκονταν σε κρίσιμη κατάσταση τις στερέωσε με μεταλλικούς γάντζους και, τέλος, σοβάτισε με ασβεστοκονίαμα τα αποκατεστημένα τμήματα των τοιχοποιιών, αφήνοντας τα αυθεντικά τμήματα ως είχαν¹²³⁷.

4.6.2.4. Ανατολικός-Δυτικός Διάδρομος (East-West Corridor) (1908)

Το 1901 ο Fyfe είχε τοποθετήσει ξύλινους σκελετούς για να στηρίξει κατάλοιπα των ορόφων στην περιοχή της Αίθουσας των Κιονοστοιχιών και του Ανατολικού-Δυτικού Διαδρόμου. Το βόρειο προστώο της Αίθουσας των Κιονοστοιχιών κατέρρευσε το 1901 και αντικαταστάθηκε, αλλά η κατασκευή του Fyfe στον διάδρομο επιβίωσε έως το 1908. Οι ξύλινες κατασκευές αντιμετώπισαν κοινό πρόβλημα, λόγω υγρασίας που είχε εγκλωβιστεί μεταξύ των πλακών του δαπέδου και των ξύλινων σανίδων. Οι περιοχές μεταξύ του βόρειου προστώου στην Αίθουσα των Κιονοστοιχιών και στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, κατέρρευσαν λόγω

---

¹²³³ Evans, A., 1928, 101.

¹²³⁴ Kienzle, P., ο.π., 248.

¹²³⁵ Kienzle, P., ο.π., 249.

¹²³⁶ Kienzle, P., ο.π.,

¹²³⁷ Kienzle, P., ο.π., 250.

υπερβολικού φορτίου και αποκαταστάθηκαν με σιδηροδοκούς το 1905¹²³⁸. Οι ξύλινες κατασκευές στον Ανατολικό-Δυτικό Διάδρομο δεν αντικαταστάθηκαν και έως το 1908 η διάβρωση είχε προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, που κατέστη αναγκαία η εφαρμογή μονιμότερων μέσων¹²³⁹. Ο Doll ξεκίνησε, όπως συνήθιζε, με λεπτομερή καταγραφή και τεκμηρίωση της περιοχής και προχώρησε σε αποκαταστάσεις. Οι τοιχοποιίες υψώθηκαν και ενισχύθηκαν, κατασκευάστηκαν οροφές με σιδηροδοκούς και θόλους από τούβλα (πρωσσικοί θολίσκοι) και δύο κάθετες κοιλότητες που έφεραν ίχνη των αρχαίων ξύλινων υποστυλωμάτων ενισχύθηκαν με τούβλα και αντηρίδες από ασβεστόλιθο, ενώ οι θραυσμένες πλάκες των διαπέδων που είχε χρησιμοποιήσει ο Fyfe, επανατοποθετήθηκαν με τσιμέντο¹²⁴⁰.

4.6.2.5. Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Grand Staircase) (1910)

Το 1909 δεν έγιναν ανασκαφές, επεμβάσεις συντήρησης ή αποκατάστασης στην Κνωσό, αλλά μόνον ερευνητικό έργο. Το 1910 αποφασίστηκε η αποκατάσταση του τέταρτου επιπέδου του Μεγάλου Κλιμακοστασίου, όπου σώζονταν πέντε σκαλοπάτια και όλες οι πλάκες που διαμόρφωναν τα πλατύσκαλα¹²⁴¹. Οι επεμβάσεις αυτές δεν ήταν αναγκαίες για στατικούς λόγους, αλλά ήταν επεμβάσεις με διδακτικό χαρακτήρα. Για την αποκατάσταση κιόνων και δοκών ο Doll χρησιμοποίησε ασβεστόλιθο, ενώ η κολώνα που είχε κατασκευάσει ο Fyfe με ξύλο και λίθους το 1902 αντικαταστάθηκε από μια νέα λαξευτή. Λαξευτοί λίθοι χρησιμοποιήθηκαν και για την κατασκευή κιόνων οι οποίοι ήταν αναγκαίοι για την υποστήριξη των πλατύσκαλων. Οι τοιχοποιίες μεταξύ των επιπέδων του κλιμακοστασίου αποκαταστάθηκαν με ακατέργαστους λίθους και λαξευτούς ακρογωνιαίους λίθους¹²⁴².

Για την κατασκευή φερόντων στοιχείων στο τέταρτο επίπεδο, ο Doll χρησιμοποίησε σιδηροδοκούς και κατασκεύασε θόλους με τούβλα. Σιδηροδοκοί σχήματος 'Η' χρησιμοποιήθηκαν και για την αποκατάσταση των δοκών, οι οποίες εγκιβωτίστηκαν με τσιμέντο, ενώ κατασκευάστηκε αυλάκι για τον έλεγχο της ροής του νερού της βροχής¹²⁴³.

Το 1910 στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στην Κνωσό τσιμέντο για την αποκατάσταση δομικών στοιχείων. Όμως στις επεμβάσεις του Doll, οι δυνάμεις μεταφέρονται από τις σιδηροδοκούς και το τσιμέντο αποτρέπει την οξείδωση των σιδηροδοκών, απομονώνοντας τις από τις περιβαλλοντικές συνθήκες, ενώ αναπαράγει αισθητικά το αρχαίο δομικό σύστημα. Δεν πρόκειται δηλαδή για οπλισμένο σκυρόδεμα όπου την τάση έφερε ο μεταλλικός οπλισμός και την πίεση το τσιμέντο. Αυτό θα γινόταν μέσα από τις επεμβάσεις στην Κνωσό από τον Piet de Jong¹²⁴⁴.

4.6.2.6. Οι διάδρομοι των Βασιλικών Διαμερισμάτων και η Σκάλα Υπηρεσίας (Corridors of the Royal Hall and the Service Staircase) (1910)

Τα ξύλινα στέγαστρα του Fyfe στην περιοχή των Βασιλικών Διαμερισμάτων είχαν καταστραφεί λόγω του νερού και το 1910 κρίθηκε αναγκαία η αντικατάστασή τους¹²⁴⁵. Το 1910 ο Doll στέγασε τρεις περιοχές: τον Διάδρομο των Ζωγραφιστών Πίθων στο νότιο τμήμα των Βασιλικών Διαμερισμάτων, που συνδέει το Μέγαρο της Βασίλισσας με το Καλλωπιστήριο, τον Διάδρομο της Σφραγίδας με τους Δαίμονες στο βόρειο τμήμα, που

¹²³⁸ Kienzle, P., ο.π., 251.

¹²³⁹ *The Times*, 27 Αυγούστου 1908, 6.

¹²⁴⁰ Kienzle, P., ο.π., 252.

¹²⁴¹ *The Times*, 16 Σεπτεμβρίου 1910, 4.

¹²⁴² Kienzle, P., ο.π., 256.

¹²⁴³ Kienzle, P., ο.π., 256-257.

¹²⁴⁴ Kienzle, P., ο.π., 257-258.

¹²⁴⁵ *The Times*, 16 Σεπτεμβρίου 1910, 4.

συνδέει το Καλλωπιστήριο με την Αίθουσα των Κινοστοιχιών και, τέλος, το Αποχωρητήριο μεταξύ των δύο αυτών διαδρόμων στο ανατολικό τμήμα του Καλλωπιστηρίου¹²⁴⁶.

Ο Doll έχοντας, ως συνήθως, τεκμηριώσει σχεδιαστικά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ξεκίνησε τις επεμβάσεις αφαιρώντας το μεγαλύτερο τμήμα των κατασκευών του Fyfe, εκτός από κάποιες παραστάδες θυρών και ακρογωνιαίους λίθους. Ενίσχυσε και αύξησε το ύψος των τσιμεντοκονιών και στέγασε τους διαδρόμους με σιδηροδοκούς σχήματος 'Η' και θόλους από τούβλα, μεταφέροντας το φορτίο στις αρχαίες τοιχοποιίες. Οι θόλοι επικαλύφθηκαν με τσιμεντοκονίαμα για να δημιουργηθούν οι απαραίτητες επίπεδες επιφάνειες για να τοποθετηθούν ασβεστολιθικές πλάκες και τα κατώφλια θυρών, λοιπών δαπέδων και διαδρόμων, λιθοστρώθηκαν με αυθεντικό υλικό και ασβεστολιθικές πλάκες¹²⁴⁷.

Τέλος, στη Σκάλα Υπηρεσίας, ο Doll αφαίρεσε τα ξύλινα σκαλοπάτια τα οποία όντας κατασκευασμένα από λεπτές σανίδες και έχοντας μείνει εκτεθειμένα για επτά χρόνια είχαν υποστεί εκτενείς φθορές και τα αντικατέστησε με νέα σκαλοπάτια από ασβεστόλιθο¹²⁴⁸.

4.6.2.7. Κριτική αποτίμηση του έργου του Doll

Ο Doll φρόντιζε πριν από κάθε εργασία να πραγματοποιεί σχεδιαστική αποτύπωση και καταγραφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των επιμέρους στοιχείων τους και αυτό δεν είναι το μόνο στοιχείο που αποδίδει στις επεμβάσεις του σύγχρονο χαρακτήρα. Οι επεμβάσεις του θεωρούνται πρωτοποριακές και καινοτόμες για την εποχή τους, γιατί χαρακτηρίζονται από ενσωμάτωση μεταλλικών στοιχείων και τσιμέντου στα αρχαία κατάλοιπα. Ο συνδυασμός σιδηροδοκών και τσιμέντου ήταν εξαιρετικά δημοφιλής στη Βρετανία την περίοδο αυτή και παρά το γεγονός ότι αποτελούσε μια δαπανηρή λύση, επιλέχθηκε για την αντιμετώπιση των ζητημάτων κατάστασης διατήρησης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στην Κνωσό, αλλά και εκείνων που είχαν προκύψει εξαιτίας των επεμβάσεων του Fyfe.

Τα μεταλλικά στοιχεία συνδυάστηκαν με τούβλα, ασβεστόλιθους και κυρίως με το τσιμέντο, ένα υλικό που επέτρεπε την ανακατασκευή αρχαίων μορφών και δομικών στοιχείων. Η απόδοση της 'μινωικής' αίσθησης στις αποκαταστάσεις ήταν μια επιταγή του Evans και ο Doll προσπάθησε να ανταπεξέλθει σε αυτή επιστρατεύοντας σύγχρονα μέσα και τεχνικές. Κατέφυγε σε τεχνάσματα, όπως στην επένδυση χαλύβδινων δοκών με ξύλο για την αναπαράσταση του ξύλινου στοιχείου. Πρόκειται για μια τεχνική, η οποία αστόχησε, γιατί η λεπτεπίλεπτη ξύλινη επένδυση καταστράφηκε με την έκθεσή της στα περιβαλλοντικά στοιχεία¹²⁴⁹.

Οι επεμβάσεις του Doll αποδείχθηκαν σε βάθος χρόνου εξαιρετικά επεμβατικές για την αρχαία ύλη, γιατί συμπεριέλαβαν εξαιρετικά δραστικές και μη αναστρέψιμες πρακτικές, όπως αφαίρεση αρχαίας ύλης για την ενσωμάτωση μεταλλικών στοιχείων, κάτι που θεωρήθηκε απαραίτητο για τη βελτίωση της στατικής συμπεριφοράς των κατασκευών¹²⁵⁰. Οι σιδηροδοκοί προκάλεσαν μηχανικές καταπονήσεις στον αρχαίο ιστό, ο οποίος «καλούνταν» ξαφνικά να συνυπάρξει με συστήματα που είχαν σχεδιαστεί για εφαρμογές σε βιομηχανικές κατασκευές και ήταν απολύτως ακατάλληλα για τις ευαίσθητες αρχαίες τοιχοποιίες¹²⁵¹.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Doll προσέγγισε την προστασία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στην Κνωσό ήταν πολλά υποσχόμενος. Οι επεμβάσεις του έδιναν την εντύπωση ότι θα

¹²⁴⁶ Kienzle, P., ο.π., 259.

¹²⁴⁷ Kienzle, P., ο.π., 261.

¹²⁴⁸ Kienzle, P., ο.π., 263.

¹²⁴⁹ Kienzle, P., ο.π., 233.

¹²⁵⁰ Evans, 1905, 25.

¹²⁵¹ Kienzle, P, ο.π., 442.

διαρκούσαν στο χρόνο, που ήταν και ένα από τα ζητούμενα μεταξύ άλλων, ειδικά σε σύγκριση με εκείνες του Fyfe. Δυστυχώς, δεν ανταπεξήλθαν στις προσδοκίες αυτές, καθώς τελικά δεν αποφεύχθηκε η έκθεση των σιδηρών στοιχείων στις ατμοσφαιρικές συνθήκες και τελικά η οξείδωσή τους. Ακόμα, το γεγονός ότι τα αναγκαία για τις επεμβάσεις υλικά έπρεπε να εισαχθούν από τη Βρετανία, έκανε το όλο εγχείρημα ασύμφορο οικονομικά και εξαιρετικά χρονοβόρο, λόγοι για τους οποίους οι επεμβάσεις που τελικά υλοποιήθηκαν ήταν περιορισμένες¹²⁵². Μια σημαντική διαφορά μεταξύ των επεμβάσεων των δύο αρχιτεκτόνων Fyfe και Doll ήταν ότι ο Doll επέβαλλε στις αρχαίες τοιχοποιίες φορτία υπερκείμενων κατασκευών, σε αντίθεση με τον Fyfe ο οποίος είχε μπει στη διαδικασία να προβληματιστεί και να προσπαθήσει να κατασκευάσει αυτόνομα δομικά συστήματα, βέβαια όχι πάντοτε επιτυχώς¹²⁵³.

Το έργο του Doll στην Κνωσό οφείλει να αξιολογηθεί υπό το πρίσμα της προσπάθειάς του να ανταπεξέλθει στην πρόκληση της μνημειακής προστασίας και της εκπλήρωσης των αισθητικών απαιτήσεων του Evans, μέσω τεχνικών και πρωτοπόρων λύσεων, όπως την εφαρμογή μεταλλικών στοιχείων και την απόκρυψή τους με διάφορους τρόπους¹²⁵⁴. Ο ίδιος δεν διέθετε προηγούμενη εμπειρία στο πεδίο της μνημειακής προστασίας και δε φαίνεται να προβληματίστηκε σχετικά με τη φιλοσοφία της συντήρησης.

Παρόλα αυτά, ο τρόπος με τον οποίο ο Doll εκτέλεσε τις επεμβάσεις αποκατάστασης, απέδωσε ένα ξεκάθαρο αισθητικό αποτέλεσμα, που δεν άφηνε περιθώρια για παρερμηνείες. Χρησιμοποίησε λίθους επεξεργασμένους με ακρίβεια σε ξεκάθαρα, ορθογώνια σχήματα, με ευθείες ακμές και φόρμες που ακόμα και ο απαίδευτος επισκέπτης μπορούσε εύκολα να διαχωρίσει¹²⁵⁵. Το έργο του Doll στην Κνωσό καθορίστηκε από επαγγελματισμό και την πεποίθηση του αρχιτέκτονα, ότι όφειλε να διεκπεραιώσει το έργο που του είχε ανατεθεί με τον αποτελεσματικότερο τρόπο, χωρίς δημιουργικές τάσεις και φιλοσοφικές ανησυχίες.

Μετά την ολοκλήρωση αυτού του δεύτερου κύκλου αποκαταστάσεων στην Κνωσό ο Doll δεν ασχολήθηκε με κάτι παρόμοιο, με εξαίρεση τη διεξαγωγή περιορισμένων αποκαταστάσεων στο Winchester College μετά τις καταστροφές που είχε υποστεί κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο¹²⁵⁶. Παρά το γεγονός ότι ο Doll έγινε μέλος του Βασιλικού Ινστιτούτου των Βρετανών Αρχιτεκτόνων (R.I.B.A.) ούτε και οι σχέσεις του με την αρχιτεκτονική συνεχίστηκαν δυναμικά, καθώς επέλεξε εν τέλει να ασχοληθεί με την πολιτική¹²⁵⁷. Οι επεμβάσεις του Doll ήταν οι τελευταίες στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

---

¹²⁵² Kienzle, P, ο.π., 442.

¹²⁵³ Kienzle, P., ο.π., 255.

¹²⁵⁴ Evans, A., ο.π., 25.

¹²⁵⁵ Kienzle, P, ο.π., 390.

¹²⁵⁶ *The builder*, 06/05/1955, 761.

¹²⁵⁷ Ένα χρόνο μετά το θάνατο του πατέρα του (1929), έγινε μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου του Holborn το 1930 και δήμαρχος του Holborn (1950-1951 και 1953-1954) (Kienzle, P, ο.π., 264).

4.6.3. Τρίτη περίοδος επεμβάσεων (1922-1930). Αρχιτέκτονας: Piet Christian Leonardus de Jong (1887-1967)

Εικόνα 128. Ο Piet de Jong (1887-1967). Πηγή: Browlee, B. A., «His golden touch», στο: www.museum.uppen.edu/expedition Vol. 51, N. 2

Το 1913, μετά την τελευταία φάση του προγράμματος του Doll στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού, πραγματοποιήθηκε μια ανασκαφική εκστρατεία όχι όμως και επεμβάσεις συντήρησης ή αποκατάστασης. Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μεσολάβησε ένα χρονικό διάστημα που διήρκεσε έως το 1920, κατά το οποίο ούτε ο Evans ούτε ο Mackenzie είχαν πρόσβαση στο νησί. Η έλλειψη φροντίδας των μνημείων σε αυτή την επταετία τόνισε τις διαφορές μεταξύ στεγασμένων και αστέγαστων τμημάτων, επιβεβαιώνοντας ρητά τη θετική λειτουργία των στεγαστρών για τα αρχαία τμήματα¹²⁵⁸. Εξ αυτού ο Evans οδηγήθηκε στην απόφαση να τοποθετήσει στέγαστρα και όταν είδε σχέδια του Piet de Jong για την Ακρόπολη των Μυκηνών, αποφάσισε να του ζητήσει συνεργασία¹²⁵⁹.

Ο de Jong ήταν ο τρίτος και τελευταίος αρχιτέκτονας, που πραγματοποίησε επεμβάσεις αποκατάστασης στην Κνωσό υπό τον Evans. Είχε γεννηθεί το 1887 στο Leeds και είχε μεγαλώσει στο Yorkshire. Σπούδασε αρχιτεκτονική στο Leeds School of Art και μετέβη στη Βρετανική Σχολή της Ρώμης ως φοιτητής αρχιτεκτονικής για ένα χρόνο (1911-1912). Μετά το πέρας της εκπαίδευσής του εκεί επέστρεψε στην Αγγλία, όπου εργάστηκε για την εταιρεία «Chorley, Gribbon and Foggitt». Μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1919), στον οποίο υπηρέτησε ως στρατιώτης, εργάστηκε για την εταιρεία «East Macedonian Reconstruction Service». Τελικά παρέμεινε στην Ελλάδα, όπου γνώρισε τη μέλλουσα γυναίκα του και αποτύπωσε σχεδιαστικά την Ακρόπολη των Μυκηνών σε μια συνεργασία με τον Alan Wace(1879-1957).¹²⁶⁰

¹²⁵⁸ Kienzle, P, ό.π., 273.

¹²⁵⁹ Kienzle, P, ο.π.

¹²⁶⁰ Kienzle, P, ο.π., 271-272.

4.6.3.1. Αποθήκες νότια της Αίθουσας του Θρόνου (Magazines South of the Throne Room) (1922)

Το 1922 οι Evans και Mackenzie ανέσκαψαν στα βόρεια όρια του συγκροτήματος και στο νότιο μέτωπο. Ειδικά οι ανασκαφές στο νότιο μέτωπο κατέστησαν δυνατή τη βαθύτερη κατανόηση της κτηριακής διάταξης κατά την αρχαιότητα οδηγώντας σε μεταβολές, που εκφράστηκαν πρακτικά μέσω των αποκαταστάσεων μεταξύ των ετών 1922-1930¹²⁶¹.

Το 1922 στην περιοχή της Αίθουσας του Θρόνου ο de Jong στέγασε την αίθουσα της *Τοιχογραφίας με Χέρι που Αγγίζει Περιδέραιο*¹²⁶² και εκείνη στα βόρεια αυτής και αποκατέστησε το πρώτο επίπεδο σκαλοπατιών στη Βαθμιδωτή Στοά¹²⁶³. Οι κολώνες από τούβλο του Fyfe ενσωματώθηκαν στη νέα αποκατάσταση και στο σημείο ένωσης του τοίχου με την επικλινή στέγη της Αίθουσας του Θρόνου σχηματίστηκε μια εσοχή, που διευκόλυνε την πλευρική στήριξη της στέγης, αλλά εκεί συγκεντρωνόταν το νερό της βροχής, γεγονός που προκαλούσε πρόβλημα. Έτσι, διανοίχθηκε παράθυρο στον νότιο τοίχο της *Αίθουσας της Τοιχογραφίας με Χέρι που Αγγίζει Περιδέραιο*, που επέτρεπε την κυκλοφορία του αέρα και την είσοδο του φωτός¹²⁶⁴.

Στην αποκατάσταση του 1901 στη θύρα μεταξύ της Αίθουσας του Θρόνου και των Αποθηκών δεν τοποθετήθηκε υπέρθυρο. Το 1922 αποκαταστάθηκαν τα υπέρθυρα με σιδηροδοκούς σχήματος 'H' και με την τοποθέτηση τούβλων ανάμεσά τους. Επίσης, το 1922, αποκαταστάθηκαν δύο θύρες που δεν είχαν καταγραφεί από τον Fyfe, προκειμένου να δημιουργηθεί πρόσβαση στην αποθήκη βόρεια της Αίθουσας του Θρόνου. Τούβλα, ασβεστόλιθοι και σιδηροδοκοί χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή παραστάδων και υπερθύρων¹²⁶⁵. Η οροφή κατασκευάστηκε με τη μέθοδο του Doll, την οποία οι Evans, Mackenzie και de Jong είχαν αξιολογήσει ως αποτελεσματική μετά την επαρκή προστασία των αρχαίων καταλοίπων και κάθε αποθήκη στεγάστηκε ξεχωριστά¹²⁶⁶. Ο de Jong αποκατέστησε το πρώτο επίπεδο της κλίμακας, που οδηγούσε από την Κεντρική Αυλή στην αίθουσα της *Τοιχογραφίας με Χέρι που Αγγίζει Περιδέραιο* στον πρώτο όροφο. Για τμήματα των τεσσάρων πρώτων σκαλοπατιών χρησιμοποιήθηκε αυθεντικό υλικό, ενώ για τα υπόλοιπα οκτώ σκαλοπάτια καθώς και τμήματα των τεσσάρων χρησιμοποιήθηκε νέο υλικό.¹²⁶⁷

4.6.3.2. Βαθμιδωτό Πρόπυλο (Stepped Portico) (1923)

Το 1922 ο de Jong έφυγε από την Κνωσό για να συνεργαστεί με τον Alan Wace στις Μυκίνες¹²⁶⁸. Επέστρεψε τον Μάιο του 1923 για να ξεκινήσει εργασίες στο Βαθμιδωτό Πρόπυλο και να φύγει τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, για δεύτερη φορά, για να ακολουθήσει τον Wace στο Ναύπλιο¹²⁶⁹.

Πολλά από τα υλικά και τις τεχνικές αυτής της περιόδου ήταν όμοια με εκείνα που ο Doll είχε χρησιμοποιήσει για τις επεμβάσεις αποκατάστασης στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο:

¹²⁶¹ Kienzle, P, ο.π., 274.

¹²⁶² Επίσημη ονομασία της τοιχογραφίας όπως αυτή αναφέρεται στο εποπτικό υλικό στο AMH όπου και εκτίθεται.

¹²⁶³ *The Times*, 14 Ιουλίου 1922, 11.

¹²⁶⁴ Kienzle, P, ο.π., 277.

¹²⁶⁵ Kienzle, P, ο.π., 278.

¹²⁶⁶ Kienzle, P, ο.π.

¹²⁶⁷ Kienzle, P, ο.π., 279.

¹²⁶⁸ Αναφορά, *Annual of the BSA*, No. XXV, 3.

¹²⁶⁹ Αναφορά, *Annual of the BSA*, No. XXV, 5.

σιδηροδοκοί, θόλοι από τούβλο και ασβεστολιθικοί κίονες με σφονδύλους¹²⁷⁰. Οι επεμβάσεις αποκατάστασης στη Βαθμιδωτή Στοά ξεκίνησαν, όταν διαπιστώθηκε καθίζηση¹²⁷¹ και η χρήση οπλισμένου σκυροδέματος, ενός συστήματος που υποσχόταν την ομαλότερη κατανομή των φορτίων, έμοιαζε να είναι η κατάλληλη λύση¹²⁷². Τη συνειδητή στροφή προς τη συστηματική χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος ο de Jong την κάνει, παρόλα αυτά, το 1923 και ίσως μέχρι τότε να αξιοποιούσε υλικό που είχε αφήσει ο Doll στην Κνωσό πριν το ξέσπασμα του πολέμου ή είχε αποφάσισε να αναπαράγει τις τεχνικές του Doll που ο ίδιος και ο Evans θεωρούσαν επιτυχημένες¹²⁷³.

Οι επεμβάσεις του de Jong στην Κνωσό ήταν εκτενείς αποκαταστάσεις και η σημερινή εικόνα του μνημείου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις επεμβάσεις αυτής της περιόδου¹²⁷⁴. Ο de Jong επενέβη σχεδόν σε όλα τα τμήματα του συγκροτήματος: στην Αίθουσα του Θρόνου, στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, στη Δυτική Πτέρυγα, όπου μεταξύ άλλων στέγαζε τις Δυτικές Αποθήκες, στον Βόρειο Διάδρομο, στη Βόρεια Δεξαμενή των Καθαρμών, στο Μέγαρο της Βασίλισσας, στην Αίθουσα των Διπλών Πελέκων κλπ. Κατασκεύασε μεγάλης κλίμακας στέγαστρα και αναμόρφωσε προηγούμενα έργα των Fyfe και Doll. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ένταξη, από τον de Jong, των επιστυλίων από τούβλο του Fyfe στην Αίθουσα του Θρόνου στο νέο στέγαστρο το 1922¹²⁷⁵.

4.6.3.3. Αποκαταστάσεις μεταξύ των ετών 1924-1927

Το 1924 ο Piet de Jong ορίζεται επίσημος αρχιτέκτονας της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, ενώ η Κνωσός περνά επίσης στα χέρια της Σχολής¹²⁷⁶. Την ίδια χρονιά, σε μια αναζήτηση από τους Evans, Mackenzie και de Jong του αρχαίου οδικού συστήματος, ήρθαν τυχαία στο φως, στο νότιο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, το Καραβάν-Σεράι και η 'μινωική' οδογέφυρα¹²⁷⁷. Το μεγαλύτερο διάστημα του 1924 αφιερώθηκε στην ανασκαφή των νέων αποκαλύψεων και δεν έγιναν σημαντικά έργα αποκατάστασης στο ανακτορικό συγκρότημα της Κνωσού¹²⁷⁸.

Το 1925 ο de Jong ξεκινά τις επεμβάσεις, που θα άλλαζαν την εικόνα του αρχαιολογικού χώρου ανεπιστρεπτί. Το κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν η εκτεταμένη χρήση οπλισμένου σκυροδέματος για την εφαρμογή του οποίου ο de Jong είχε αποκτήσει πολύτιμη εμπειρία από επεμβάσεις της προηγούμενης χρονιάς στο Καραβάν-Σεράι¹²⁷⁹, ενώ είχε εφαρμόσει με επιτυχία τη μαζική παραγωγή κίωνων με τσιμέντο σε μήτρες δικής του κατασκευής.

¹²⁷⁰ Kienzle, P, ο.π., 284.

¹²⁷¹ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Kienzle, P, ο.π., 283, υποσημείωση 49.

¹²⁷² Kienzle, P, ο.π., 284.

¹²⁷³ Kienzle, P, ο.π.

¹²⁷⁴ Για λεπτομέρειες σχετικά με τα έργα της περιόδου βλέπε: Evans, A., «Work of reconstitution in the Palace of Knossos», *Antiquaries Journal*, Vol. VII, (1927), 258-267 και Evans, A., «The Palace of Knossos and its dependencies in the light of the recent discoveries and reconstitutions», *Journal of the Royal Institute of British Architects*, Vol. XXXVI, No. 3 (1928), 90-102 και Evans, A., *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. IV, 1935.

¹²⁷⁵ Kienzle, P, ο.π., 287.

¹²⁷⁶ Waterhouse, H., «The British School at Athens. The first hundred years», *The British School at Athens supplementary*, Vol. 19, Thames and Hudson, Λονδίνο, 1986, 31, 83.

¹²⁷⁷ *The Times*, 17 Οκτωβρίου 1924, 15-16.

¹²⁷⁸ Kienzle, P, ο.π., 287.

¹²⁷⁹ Στο Καραβάν-σεράι οι τοιχοποιίες αποκαταστάθηκαν με λίθους, ενώ οι οροφές και οι κλίμακες αποκαταστάθηκαν με οπλισμένο σκυρόδεμα (Kienzle, P, ο.π., 288).

4.6.3.3.1. Δυτική Πτέρυγα (West Wing) (1925)

Τα σκαλοπάτια, που είχαν αποκατασταθεί στο Βαθμιδωτό Πρόπυλο, οδηγούσαν στον όροφο και έτσι ξεκίνησε η αποκατάσταση της Δυτικής Πτέρυγας. Ένα νέο στέγαστρο από οπλισμένο σκυρόδεμα θα στέγαζε την Δωμάτιο των Πινακίδων των Αρμάτων (Room of Chariot Tablets), το Δωμάτιο του Λίθινου Αγγείου (Room of the Stone Vase), το Δωμάτιο του Αγγείου από Στεατίτη (Steatite Vase Room), το Δωμάτιο των Πινακίδων με τις Οικίες (Gallery of House Tablets) και το Κλιμακοστάσιο στο Νότιο Πρόπυλο. Δεν θα συμπεριλάμβανε όμως περιοχές με ευαίσθητα γυψολίθινα δάπεδα, όπως την Αυλή του Βωμού (Court of the Altar), την Αίθουσα της Βάσης του Κίονα (Hall of the Column Base), το Δωμάτιο του Υψηλού Πίθου (Room of the Tall Pithos) και τα Ιερά Θησαυροφυλάκια (Temple Repositories), αλλά ούτε και τις Δυτικές Αποθήκες, οι οποίες στεγάστηκαν το 1929¹²⁸⁰.

Οι αρχαίες τοιχοποιίες των Δυτικών Αποθηκών επεκτάθηκαν προς τα πάνω με αργολιθοδομή έως το ύψος που είχε καθοριστεί από το αποκατεστημένο Βαθμιδωτό Πρόπυλο (Stepped Portico) και στεγάστηκε η περιοχή από την Κλίμακα του Νότιου Πρόπυλου έως και το Βαθμιδωτό Πρόπυλο νότια της Αίθουσας του Θρόνου. Μια ιδιαιτερότητα της κατασκευής, που ο de Jong εφάρμοσε για λόγους αισθητικής και ερμηνείας, ήταν η κατασκευή ενός τύπου ‘φράγματος’ στις άκρες της οροφής για την αποτροπή του διαρροής ρευστού τσιμέντου, από λίθους και λάσπη αντί ξύλινες δοκούς, όπως συνηθιζόταν μέχρι τότε. Όταν το τσιμέντο στερεοποιήθηκε, το φράγμα απομακρύνθηκε και το ακανόνιστο σχήμα που προέκυψε έδωσε την εντύπωση μιας υποθετικής συνέχειας του δαπέδου¹²⁸¹.

Οι παραστάδες των θυρών κατασκευάστηκαν με πυρήνα από ασβεστόλιθο, εγκιβωτισμένο σε τσιμεντένιο καλούπι και η απομίμηση του αρχαίου ξύλινου σκελετού έγινε με τη χρήση ξύλινων δοκών, ενώ οι μεταξύ τους περιοχές, οι οποίες στην αρχαιότητα ήταν επιχρισμένες, επιχρίστηκαν με τσιμεντοκονίαμα. Τέλος, τα υπέρθυρα κατασκευάστηκαν και αυτά με τσιμεντοκονία και σιδηροδοκούς¹²⁸².

Για την προστασία από τις καιρικές συνθήκες ανασκαμμένων τοιχοποιιών και γυψολίθινων δαπέδων, στον Διάδρομο των Δυτικών Αποθηκών δεν λήφθηκε κανένα μέτρο. Η παράλειψη ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι στη φάση αυτή είχε δοθεί προτεραιότητα όχι τόσο στη συντήρηση των αρχαίων καταλοίπων, αλλά στην επανατοποθέτηση αρχιτεκτονικών στοιχείων που είχαν ανευρεθεί στην ευρύτερη περιοχή, όπως παραστάδες θυρών, βάσεις κιόνων και σκαλοπάτια, επεμβάσεις οι οποίες θα έδιναν το έναυσμα στο μέλλον για την άσκηση έντονης κριτικής¹²⁸³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν δύο ογκόλιθοι στον μεσαίο τοίχο του πρώτου ορόφου του Βαθμιδωτού Πρόπυλου, τους οποίους ο Evans τοποθέτησε εκεί χωρίς να έχει στοιχεία ότι ανήκαν στη θέση αυτή, ώστε να καταστεί δυνατή η αποκατάσταση του δεύτερου ορόφου. Μέσω παρόμοιων κινήσεων, ο Evans μπόρεσε να αποκαταστήσει και να παρουσιάσει τους κύριους χώρους του πρώτου ορόφου, οι οποίοι δε θα γίνονταν αντιληπτοί με κανέναν άλλο τρόπο.¹²⁸⁴

¹²⁸⁰ *The Times*, 5 Αυγούστου, 1929.

¹²⁸¹ Kienzle, P, ο.π., 289.

¹²⁸² Kienzle, P, ο.π., 290.

¹²⁸³ Hitchcock, L., «Virtual discourse: Arthur Evans and the reconstruction of the Minoan Palace at Knossos», *Unpublished paper at the inaugural meeting of the European Association of Archaeologists*, Λουμπλιάνα, Σλοβενία, 22-25 Σεπτεμβρίου 1994.

¹²⁸⁴ Kienzle, P, ο.π., 291.

4.6.3.3.1. Προστώο με τις Κολώνες (Pillared Portico) (1925)

Το Προστώο με Πεσσούς (Pillared Portico) και η Βεράντα (Veranda), είναι δύο χώροι που επικοινωνούν μεταξύ τους και βρίσκονται στη Δυτική Πτέρυγα του συγκροτήματος, στη νοτιοδυτική γωνία της Κεντρικής Αυλής. Μετά τις επεμβάσεις αποκατάστασης προέκυψε μια κατασκευή, η οποία αποτελείτο από έναν προθάλαμο με τσιμεντένιες κολώνες, παραστάδες και ένα στηθαίο που δεσπόζει επάνω από την Κεντρική Αυλή. Η στενή κλίμακα που οδηγεί στη βεράντα του πρώτου ορόφου αποκαταστάθηκε με τσιμέντο και η εξωτερική πρόσοψη του στηθαίου φέρει ζωγραφική που απεικονίζει οριζόντια ταινία με δισκοειδές μοτίβο σε τέσσερα χρώματα. Στο σύνολό της η επέμβαση δεν τεκμηριώνεται από ευρήματα στην περιοχή και ίσως το κίνητρο για την υλοποίησή της να ήταν η ισχυρή ανάγκη για την ερμηνεία των συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων, που βρίσκονται σε ένα εξαιρετικά περίοπτο σημείο του χώρου¹²⁸⁵.

4.6.3.3.2. Νότια Όψη (South Front) (1925)

Το 1925 διερευνάται το νότιο μέτωπο και μάλιστα δύο φορές μέσα στην ίδια χρονιά¹²⁸⁶, ενώ γίνεται διασάφηση του συστήματος εισόδου στον χώρο μέσω του Δυτικού Πρόπυλου και του Νότιου Διαδρόμου (South Corridor) και αποκαθίσταται ο Βόρειος-Νότιος Διάδρομος (South-North Corridor), το 1925, και τα Νότια Προπύλαια το 1926¹²⁸⁷. Τα κίνητρα των επεμβάσεων δεν σχετίζονταν τόσο με την προστασία και τη συντήρηση συγκεκριμένων στοιχείων όσο με την ανάδειξη των αντιγράφων των τοιχογραφιών, που είχαν τοποθετηθεί στον χώρο: «...Το ζωγραφιστό ανάγλυφο του ιερέα-Βασιλιά που φέρει στέμμα με κρίνα και λοφία από φτερά παγωνιού, που είχε πέσει από τον τοίχο ενός διαδρόμου, ο οποίος οδηγούσε από τα νότια στην Κεντρική Αυλή, έχει αντικατασταθεί από ένα ζωγραφιστό γύψινο αντίγραφο στην ακριβή θέση που καταλάμβανε. Αυτό με τη σειρά του στεγάστηκε, για λόγους προστασίας, όπως ακριβώς είχε γίνει και στην περίπτωση της Αίθουσας του Θρόνου με τις αποκατεστημένες τοιχογραφίες των γρυπών-φρουρών...»¹²⁸⁸. Πρόκειται για επεμβάσεις που έχουν εγείρει εύλογα ερωτήματα όπως, αν απλώς και μόνο η ανάδειξη των γύψινων αντιγράφων δικαιολογεί την εκπόνησή τους¹²⁸⁹.

4.6.3.4. Οι αποκαταστάσεις του 1928

Το χρονικό διάστημα μεταξύ 1928-1930 είναι εξαιρετικά παραγωγικό για τον de Jong στην Κνωσό. Η θετική συμπεριφορά του οπλισμένου σκυροδέματος στον σεισμό του 1926, ειδικά σε σύγκριση με τις δραματικές καταστροφές που προκλήθηκαν σε κοντινούς οικισμούς, συνέβαλλαν στη δημιουργία ενός κλίματος ενθουσιασμού για τις επεμβάσεις αποκατάστασης. Την ίδια τιγμή ο Evans, εν όψει της έκδοσης του *Palace of Minos* III και IV, επέστρεψε στον χώρο και συνειδητοποίησε τη ραγδαία επιδείνωση της κατάστασης διατήρησης των

¹²⁸⁵ Kienzle, P, ο.π., 292.

¹²⁸⁶ *The Times*, 9 Οκτωβρίου 1925, 15.

¹²⁸⁷ Hood, S., and Taylor, W., «Archaeological survey of the Knossos area», *The British School at Athens Supplementary Volumes*, 14, *British School of Archaeology in Athens*, 1981, 5.

¹²⁸⁸ «...The painted relief of the Priest-King with a crown of lily crests and peacock's plumes that had fallen from the wall of a corridor leading up to the Central Court from the South has been replaced by a painted stucco facsimile in the place that it had occupied. This in turn had been roofed over for protection as had already been done in the case of the Room of the Throne with its restored Griffin guardian...» (Evans, A., «Work of reconstitution in the Palace of Knossos», *The Antiquaries Journal*, VII, 1927, 258-267 (266).

¹²⁸⁹ Kienzle, P, ο.π., 295.

αρχιτεκτονικών καταλοίπων¹²⁹⁰, ενώ παράλληλα πραγματοποίησε διερεύνηση, η οποία συνέβαλλε στη βαθύτερη κατανόηση του αρχαίου αρχιτεκτονικού συστήματος για μεγαλύτερη ακρίβεια στις αποκαταστάσεις¹²⁹¹.

4.6.3.4.1. Λότζια και αναθεώρηση προγενέστερων επεμβάσεων στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (Loggia and the Grand Staircase)

Το 1928 ο de Jong εστιάζει τη δράση του στην περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου, λόγω της απουσίας οροφής στην Αίθουσα των Κιονοστοιχιών και της ευαισθησίας των εκτεθειμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων και λόγω της έλλειψης πρόσβασης από την Αυλή στο Κλιμακοστάσιο¹²⁹². Τα ζητήματα διευθετήθηκαν με τη στέγαση του Βόρειου Προστώου και τη σύνδεση μεταξύ Κεντρικής Αυλής και ενός νέου πλατύσκαλου στον δεύτερο όροφο και κατά τις επεμβάσεις ο de Jong τοποθέτησε κιονοστοιχίες σε όλους τους ορόφους¹²⁹³. Οι επεμβάσεις θα διευκόλυναν και την ενίσχυση των τοιχοποιιών εν όψει της κατασκευής οροφής στην Αίθουσα των Κιονοστοιχιών. Ένα χρόνο αργότερα η εσωτερική δυτική όψη του τοίχου της Λότζια τοιχογραφήθηκε από τους Gillieron¹²⁹⁴ και κατασκευάστηκε μια βεράντα χωρίς προστώο, με κιονοστοιχία που δέσποζε επάνω από την Κεντρική Αυλή, για την οποία ο Evans παραδέχτηκε ότι ήταν υποθετική¹²⁹⁵.

Ο δεύτερος όροφος και ο πρώτος όροφος επάνω από την Αίθουσα με τις Οκτώσχημες Ασπίδες παρουσίασαν υψομετρικές διαφορές με ένα αρνητικό αισθητικό αποτέλεσμα. Ο de Jong, προκειμένου να τις καλύψει, εφήρμοσε μια μέθοδο βάσει της οποίας οι τοιχοποιίες παρουσίαζαν μια κλίση προς τα ανατολικά, ώστε τα ανώτερα τμήματά τους να εμφανίζουν ένα ακανόνιστο σχήμα και να εναρμονίζονται με τα ανασκαμμένα ερείπια¹²⁹⁶.

Ο de Jong εκτέλεσε επεμβάσεις διορθωτικού χαρακτήρα σε στοιχεία των Fyfe και Doll στην περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου: αντικατέστησε με τσιμέντο τις ξύλινες δοκούς του Fyfe στη θύρα του νότιου τμήματος της Αίθουσας των Κιονοστοιχιών και απομάκρυνε την ξύλινη κατασκευή, στην οποία ο Doll είχε εγκιβωτίσει τις σιδηροδοκούς των υπερθύρων και των πλαισίων θυρών και παραθύρων, η οποία είχε υποστεί εκτεταμένες φθορές, ενώ πρόσθεσε ενισχυτικές ράβδους και εγκιβώτισε τα υπέρθυρα και τις παραστάδες σε ξύλινο σκελετό, στον οποίο διοχέτευσε τσιμέντο. Με αυτόν τον τρόπο, όχι μόνον προστάτευσε τις σιδηροδοκούς αλλά αναβάθμισε αισθητικά τις αποκαταστάσεις προσδίδοντάς τους μια ενιαία εικόνα¹²⁹⁷.

4.6.3.4.2. Η Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων (Hall of the Double Axes)

Παρόλο που σε διάφορα σημεία της ευρύτερης περιοχής είχαν προηγηθεί επεμβάσεις από τους Fyfe και Doll, στην ίδια την Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων δεν είχε γίνει καμία επέμβαση έως το 1928. Συνεπώς, οι γυψολίθινες πλάκες των δαπέδων, που είχαν βρεθεί σε καλή κατάσταση, παραμένοντας εκτεθειμένες για μεγάλο χρονικό διάστημα στις καιρικές συνθήκες και στην ανθρώπινη παρουσία, διασπάστηκαν σε μικρά κομμάτια και το 1928, το

---

¹²⁹⁰ Kienzle, P, ο.π., 296.

¹²⁹¹ Hood, S., and Taylor, W., ο.π., 4.

¹²⁹² Kienzle, P, ο.π., 297.

¹²⁹³ Evans, A., 1928, ο.π., 97.

¹²⁹⁴ Evans, A., 1928, ο.π.

¹²⁹⁵ Kienzle, P, ο.π., 320.

¹²⁹⁶ Kienzle, P, ο.π., 299.

¹²⁹⁷ Kienzle, P, ο.π., 299-300.

δάπεδο παρουσίαζε εκτενείς ανωμαλίες. Ως εκ τούτου οι de Jong και Evans εστίασαν στην αποτροπή περαιτέρω φθοράς των στοιχείων¹²⁹⁸ και παράλληλα πραγματοποίησαν επεμβάσεις διορθωτικού κα ανανεωτικού χαρακτήρα σε επεμβάσεις του Fyfe.

Ο de Jong αποσυναρμολόγησε την τοιχοποιία του Fyfe από ξύλο και λίθους και αποθήκευσε διάφορα στοιχεία, όπως πλάκες δαπέδων, παραστάδες κλπ., για μελλοντική επανάχρηση. Οι τοιχοποιίες με τις θύρες και οι πεσσοί αποκαταστάθηκαν με οπλισμένο σκυρόδεμα, δια μέσου χύτευσης σε ξύλινο σκελετό με εσκεμμένα αδρές ξύλινες επιφάνειες, ώστε το τελικό αισθητικό αποτέλεσμα να προσομοιάζει την αρχαία κατασκευή, ενώ τυχόν διαφοροποιήσεις που προέκυψαν, αποκαταστάθηκαν χρωματικά¹²⁹⁹.

Η πρόσοψη της κατασκευής μετά τις επεμβάσεις του de Jong διέφερε αρκετά σε σχέση με εκείνες των Fyfe και Doll. Σε αυτό συνέβαλλε η διάνοιξη παραθύρων επάνω από τις θύρες, εμπνευσμένη από τις Πινακίδες από Φαγεντιανή (Faience tablets)¹³⁰⁰, η οποία ερχόταν σε αντίθεση με την εκδοχή του Fyfe, στη βάση της οποίας υπήρχαν πεσσοί και επάνω από αυτούς μια δοκός στήριζε την παραστάδα της αρχαίας θύρας του ορόφου.¹³⁰¹ Στις τοιχοποιίες είχαν σχηματισθεί οριζόντια κενά από τα αποτυπώματα του αρχαίου ξύλινου οπλισμού, τα οποία συνέβαλλαν στην εξασθένησή τους και για να αποκατασταθούν οι όροφοι με οπλισμένο σκυρόδεμα, ένα σύστημα με σημαντικό βάρος, ήταν υποχρεωτική η πλήρωση των κενών και η ενδυνάμωση των τοιχοποιιών. Το υλικό που επιλέχθηκε και εδώ ήταν το τσιμέντο, γιατί μπορούσε εύκολα να διοχετευθεί στα ακανόνιστου σχήματος κενά και παράλληλα καθιστούσε δυνατή την προσομοίωση των ορατών επιφανειών με τις αρχαίες, ξύλινες επιφάνειες.¹³⁰²

Δύο από τους οκτώ, πανομοιότυπους σε σχήμα, μήκος και διάμετρο, τσιμεντένιους κίονες, που κατασκεύασε ο de Jong, τοποθέτησε στον φωταγωγό δυτικά της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων. Οι υπόλοιποι έξι μαζί με δυο πεσσούς σχημάτισαν το εξωτερικό προστώο. Μια επίπεδη οροφή, που εδραζόταν επάνω στις τοιχοποιίες, κάλυπτε ολόκληρη την κατασκευή, ενώ στα δάπεδα χαράχτηκαν γραμμές για να γίνει αναπαραγωγή του μοτίβου που υπήρχε στην αίθουσα του ισογείου. Στην τσιμεντένια οροφή ενσωματώθηκαν κατάλοιπα των παραστάδων των θυρών του πρώτου ορόφου και υλικό από την πλακόστρωση, ενώ οι παραστάδες που δεν είχαν σωθεί αποκαταστάθηκαν με τσιμέντο. Τέλος, σωληνώσεις τοποθετήθηκαν στον πρώτο όροφο ως αποστραγγιστικό μέτρο¹³⁰³.

4.6.3.4.3. Άλλες επεμβάσεις του de Jong το 1928

Το 1928 πραγματοποιήθηκαν κάποιες επεμβάσεις μικρότερης κλίμακας σε γειτονικές περιοχές με παρόμοιες τεχνικές, όπως στον Προθάλαμο με τις Ξύλινες Δοκούς. Ακόμα, ο de Jong αποκατέστησε το τρίτο επίπεδο της Ιδιωτικής Κλίμακας (Private Staircase) μεταξύ του Μεγάρου της Βασίλισσας και της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων, μια επέμβαση που θα λειτουργούσε προστατευτικά και για το υποκείμενο επίπεδο σκαλοπατιών, του οποίου η κατάσταση ήταν κρίσιμη μετά από τριάντα χρόνια έκθεσης στις καιρικές συνθήκες. Τέλος, ο de Jong στέγασε το Θησαυροφυλάκιο δυτικά του Λουτρού, με τσιμεντένια οροφή και

¹²⁹⁸ Evans, A., 1928, ο.π., 97.

¹²⁹⁹ Kienzle, P, ο.π., 302.

¹³⁰⁰ Evans, A., PMI, 1921.

¹³⁰¹ Kienzle, P, ο.π.

¹³⁰² Kienzle, P, ο.π., 303.

¹³⁰³ Kienzle, P, ο.π.

αντικατέστησε με τσιμεντένιο δάπεδο τη θραυσμένη πια πλάκα, που είχε τοποθετήσει ο Fyfe το 1902, επάνω από το βόρειο τμήμα του Λουτρού¹³⁰⁴.

4.6.3.5. Οι επεμβάσεις του 1929

Το 1928 ο Evans αποφάσισε να διεξάγει συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Βόρειου Διαδρόμου και της Βόρειας Δεξαμενής των Καθαρμών¹³⁰⁵, τα αποτελέσματα της οποίας έδωσαν περισσότερα στοιχεία για τις επεμβάσεις αποκατάστασης που θα ακολουθούσαν: «Οι έρευνες που διεξήχθησαν πρόσφατα στην περιοχή και ήδη ενσωματώθηκαν σε σχέδια κατόψεων και προσόψεων από τον κ. de Jong υποδεικνύουν, ότι επάνω από τους τριπλούς προμαχώνες σε κάθε πλευρά υπήρχαν προστώα, τα οποία υποστηρίζονταν από υπέροχες ζωφόρους με ζωγραφισμένα γύψινα ανάγλυφα με σκηνές κυνηγιού τάυρου παρόμοιες με τις ανάγλυφες παραστάσεις των Κυπέλων του Βαφειού...»¹³⁰⁶. Οι κύριοι λόγοι, για τους οποίους έγιναν επεμβάσεις στα συγκεκριμένα τμήματα, ήταν τα ευαίσθητα γυψολίθινα στοιχεία της Βόρειας Δεξαμενής των Καθαρμών και η ανάδειξη της Βόρειας Εισόδου¹³⁰⁷.

4.6.3.5.1. Η Βόρεια Δεξαμενή των Καθαρμών (North Lustral Basin)

Η Βόρεια Δεξαμενή των Καθαρμών είχε παραμείνει εκτεθειμένη από τη στιγμή της αποκάλυψής της, δηλαδή για 27 χρόνια. Η μόνη προσπάθεια για προστασία στον χώρο ήταν η τοποθέτηση από τον Fyfe, πριν ακόμα την ολοκλήρωση της ανασκαφικής διαδικασίας, λίθινων επιστεγασμάτων στα άνω τμήματα των τοιχοποιιών του βαθμιδωτού στηθαίου κατά μήκος της κλίμακας. Ο χρόνος και ο καιρός είχαν αφήσει τα σημάδια τους στα αρχαία στοιχεία και στα λίθινα επιστεγάσματα. Έτσι, σύμφωνα με απόφαση των Evans και de Jong, τα στοιχεία της Δεξαμενής τα οποία βρίσκονταν σε κρίσιμη κατάσταση θα στεγάζονταν¹³⁰⁸. Η απόδοση των δομικών στοιχείων μέσα από τις επεμβάσεις του 1929 βασίστηκε σε νέα στοιχεία της έρευνας του Evans, βάσει των οποίων την περιοχή διέτρεχε διάδρομος που διέσχιζαν οι πιστοί κατά την είσοδό τους στη Δεξαμενή¹³⁰⁹. Ο de Jong χρησιμοποίησε εδώ τσιμεντένιους κίονες, που είχε κατασκευάσει, έχτισε λίθινη τοιχοποιία κλειστή από τη βόρεια και τη νότια όψη, με τρία μικρά παράθυρα στα ψηλότερα τμήματά της από οπλισμένο σκυρόδεμα, το οποίο βάφτηκε, ώστε να προσομοιάζει την αρχαία ξύλινη επιφάνεια, ενώ οι τοιχοποιίες επιχρίστηκαν με τσιμεντοκονίαμα, στην επιφάνεια του οποίου χαράχτηκαν λεπτές γραμμές προς αναπαράσταση της δόμησης με λαξευτούς λίθους¹³¹⁰. Επίσης κατασκευάστηκε μια πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα, το δυτικό τμήμα της οποίας κατέληγε σε γείσα, ενώ στο ανατολικό σε ένα σπασμένο χείλος που υποδήλωνε τη συνέχεια της στέγης¹³¹¹. Το

¹³⁰⁴ Kienzle, P, ο.π., 304.

¹³⁰⁵ Η εικόνα ήταν θολή σχετικά με τις λειτουργίες των δύο αυτών περιοχών από την περίοδο της αρχικής ανασκαφής τους (Evans, A., 1901, 62, 70). Το 1921 όταν ο Evans εξέδωσε το πρώτο τεύχος του *Palace of Minos* στο οποίο ανέπτυξε τις δύο περιοχές, συνειδητοποίησε ότι περαιτέρω, λεπτομερέστερη έρευνα ήταν αναγκαία (Kienzle, P, ο.π., 305).

¹³⁰⁶ «...Researches recently carried out in this area, and now embodied in plans and elevations by Mr. de Jong, show that here above the triple bastions on either side ran porticoes backed by magnificent friezes of painted stucco reliefs of bull-hunting and bull-catching scenes resembling those shown in repousse work on the Vapheio cups» (Evans, A., 1928, 99).

¹³⁰⁷ *The Times*, 5 Αυγούστου 1929, 11.

¹³⁰⁸ Kienzle, P, ο.π., 306.

¹³⁰⁹ Evans, A., *The Palace of Minos at Knossos. Volume III*, 1930a, Λονδίνο, 8.

¹³¹⁰ Kienzle, P, ο.π., 307.

¹³¹¹ Kienzle, P, ο.π., 308.

εσωτερικό της κατασκευής επιχρίστηκε και στη δυτική πλευρά, όπου είχε τοποθετηθεί δοκός από τσιμέντο, έγινε αναπαραγωγή της αρχαίας ξύλινης δοκού¹³¹².

Αυτή η στιβαρή, τετράγωνη, κατασκευή, που υψώνεται ανάμεσα στα ερείπια του αρχαιολογικού χώρου, είναι το αποτέλεσμα της ερμηνείας του Evans για την αρχική χρήση του χώρου και εξυπηρετεί διδακτικούς σκοπούς¹³¹³.

4.6.3.5.2. Ο Βόρειος Διάδρομος (North Corridor)

Ο Βόρειος Διάδρομος είναι ένας επικλινής διάδρομος, που συνδέει τη Βόρεια Υπόστυλη Αίθουσα (North Pillared Room), η οποία βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο στο βόρειο μέτωπο του χώρου, με την Κεντρική Αυλή. Στις δύο πλευρές του βρίσκονται προμαχώνες, που είχαν ανασκαφεί ήδη από το 1901¹³¹⁴. Η περιοχή επανεξετάστηκε το 1929, οπότε και πραγματοποιήθηκαν αποκαταστάσεις στο βόρειο τμήμα του δυτικού προμαχώνα¹³¹⁵, οι οποίες συμπεριέλαβαν κατασκευή τμημάτων της οπίσθιας τοιχοποιίας και τριών κίωνων με αφορμή τη βάση κίονα που βρέθηκε πεσμένη στον διάδρομο¹³¹⁶. Η αποκατάσταση της οπίσθιας τοιχοποιίας και η εγκατάσταση γύψινου αντιγράφου της ανάγλυφης τοιχογραφίας με τον ταύρο έγιναν ένα χρόνο αργότερα. Οι αποκαταστάσεις αυτές είχαν σκοπό την ανάδειξη των αρχιτεκτονικών στοιχείων και δεν εντάσσονταν σε πλαίσιο συντήρησης και προστασίας¹³¹⁷.

4.6.3.5.3. Στέγαση των Δυτικών Αποθηκών (West Magazines)

Το κίνητρο πίσω από τη στέγαση των Δυτικών Αποθηκών ήταν η προστασία των ευαίσθητων και μεγάλης σημασίας στοιχείων, που συμπεριλάμβαναν: «...Στο Δυτικό τμήμα εδώ και καιρό ήταν αναγκαία η τοποθέτηση ενός προστατευτικού μέτρου και συγκεκριμένα η στέγαση πέντε εκ των αποθηκών, στις οποίες βρέθηκε πληθώρα αποθηκευτικών πίων...»¹³¹⁸. Οι γυψολιθινές πλάκες των δαπέδων είχαν υποστεί σοβαρότατες φθορές έχοντας παραμείνει εκτεθειμένες από το 1900, οπότε πρωτοήλθαν στο φως, ακριβώς όπως και τα αρχαία επιχρίσματα που ο Fyfe είχε καταγράψει στις τοιχοποιίες των αποθηκών. Στα στοιχεία των αποθηκών, που έχριζαν προστασίας συμπεριλήφθηκαν οι κρύπτες που βρίσκονταν στα δάπεδα και οι κεραμικοί πίθοι αποθήκευσης, που επίσης είχαν αφεθεί εκτεθειμένοι και ανοιχτοί, συλλέγοντας το νερό της βροχής που λίμναζε στο βαθύ, ανήλιαγο εσωτερικό τους, ενώ τα σκουπίδια και η σκόνη που είχαν συσσωρευτεί στους πυθμένες κρυπτών και πίων, είχαν δημιουργήσει ιδανικό περιβάλλον για την ανάπτυξη βλάστησης. Το 1929 τσιμεντένια οροφή τοποθετήθηκε στις πέντε από τις δεκαοκτώ αποθήκες. Το γεγονός ότι επιλέχθηκαν μόνον οι πέντε και όχι περισσότερες ή ακόμα και όλες οι αποθήκες, δεν σημαίνει ότι μόνο στις πέντε αυτές υπήρχαν προβλήματα διατήρησης. Ο Evans όμως θεωρούσε ότι με τη στέγαση των συγκεκριμένων αποθηκών θα καθίστατο δυνατή η ανάδειξη στοιχείων σε δύο κύριες αίθουσες των ορόφων, που είχε αποκαταστήσει¹³¹⁹. Πιθανότατα το κόστος των επεμβάσεων έπαιξε κάποιο ρόλο, αλλά και η πρόθεση των Evans και de Jong να διατηρήσουν μια

¹³¹² Kienzle, P, ο.π.

¹³¹³ Kienzle, P, ο.π., 309.

¹³¹⁴ Evans, A., ο.π., 1901, 68.

¹³¹⁵ *The Times*, 5 Αυγούστου 1929, 12.

¹³¹⁶ Kienzle, P, ο.π., 310.

¹³¹⁷ Kienzle, P, ο.π., 311.

¹³¹⁸ «...On the west a long needed protective measure was the roofing over of five of the magazines containing-just as they were uncovered-the long rows of store jars...» (*The Times*, 05/08/1929, 11).

¹³¹⁹ Evans, A., *The Palace of Minos at Knossos. Volume IV*, 1935, Λονδίνο, 648.

ερεπιώδη εικόνα του χώρου, η οποία με την καθολική στέγαση και αποκατάσταση της δυτικής πτέρυγας θα καταστρεφόταν¹³²⁰.

Στη φάση αυτή πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις αποκατάστασης στο δυτικό μέτωπο, συγκεκριμένα στη Δυτική Αυλή, που κυριαρχεί κατά την είσοδο των επισκεπτών στον χώρο. Κατασκευάστηκαν λίθινες τοιχοποιίες, οι οποίες επιχρίστηκαν με παχύ στρώμα τσιμέντου και στις επιφάνειές τους έγινε αναπαράσταση του αρχαίου λαξευτού δομικού συστήματος. Επίσης, στις τοιχοποιίες ενσωματώθηκε οριζόντια δοκός, στην οποία τοποθετήθηκαν λαξευτοί ογκόλιθοι, χωρίς όμως να επαρκούν τα διαθέσιμα στοιχεία εδώ, όπως είχε συμβεί σε αντίστοιχη περίπτωση στη Φαιστό¹³²¹. Η αυθαίρετη αυτή επέμβαση αμφισβητήθηκε και αμφισβητείται ακόμα από την ακαδημαϊκή κοινότητα¹³²².

4.6.3.6. Οι επεμβάσεις του 1930

Ο Evans σκόπευε να αφιερώσει το 1930 αποκλειστικά στη διεξαγωγή επεμβάσεων αποκατάστασης και συντήρησης, όμως νέες αποκαλύψεις στη Δυτική Αυλή επέβαλλαν τη διεξαγωγή ανασκαφής. Το πρόγραμμα του 1930 επικεντρώθηκε, στην ολοκλήρωση των αποκαταστάσεων στην περιοχή του Βόρειου Διαδρόμου και στη στέγαση της ευρύτερης περιοχής στην Αίθουσα του Θρόνου¹³²³.

4.6.3.6.1. Βόρειος Διάδρομος (North Corridor)

Το 1930 δόθηκε προτεραιότητα στην ολοκλήρωση των επεμβάσεων αποκατάστασης στον Βόρειο Διάδρομο, με απώτερο στόχο την αντικατάσταση του αντιγράφου της ανάγλυφης τοιχογραφίας του ταύρου στον οπίσθιο τοίχο του προστώου, σπαράγματα της οποίας είχαν ανευρεθεί, αναταχθεί και αποκατασταθεί από τους Gillieron¹³²⁴. Το μέγεθος του αποκατεστημένου ανάγλυφου καθόρισε το ύψος της τοιχοποιίας και κατ' επέκταση ολόκληρου του προστώου. Οι τοιχοποιίες κατασκευάστηκαν από ακατέργαστους λίθους και επιχρίστηκαν με τσιμεντοκονίαμα, στο οποίο οι γραμμές που χαραχτήκαν μιμούνταν το ισοδομικό σύστημα με τους λαξευτούς λίθους, ενώ οι τσιμεντένιοι κίονες υψώθηκαν έως την οροφή¹³²⁵. Ολόκληρο το προστώο στεγάστηκε με μια επίπεδη τσιμεντένια οροφή, τα γείσα της οποίας διακοσμήθηκαν με στρογγυλούς δίσκους, παρόμοιους με εκείνους στο Προστώο με τους Πεσσούς, με τη διαφορά ότι τώρα οι κύκλοι ήταν τρισδιάστατοι¹³²⁶. Στο πίσω μέρος της κατασκευής ένας εγκάρσιος τοίχος κατασκευάστηκε σχεδόν στο ύψος της οροφής, για να διασφαλίσει την κατασκευή σε περίπτωση σεισμού¹³²⁷.

Η επέμβαση στην περιοχή του Βόρειου Διαδρόμου ήταν μια επέμβαση ερμηνευτικού χαρακτήρα, που αποσκοπούσε στην ανάδειξη του χώρου, όπως προκύπτει ξεκάθαρα και από τα γραφόμενα του Evans στο *The Palace of Minos at Knossos (IV)*, καθώς δεν υπήρχε άμεση ανάγκη για συντήρηση. Από ό,τι φαίνεται, η επέμβαση εστίαζε στην ανάδειξη του ανάγλυφου

¹³²⁰ Kienzle, P, ο.π., 313.

¹³²¹ Ενώ στη Φαιστό είχαν διασωθεί σαφή στοιχεία για την παρουσία οριζόντιων ενισχυτικών δοκών επάνω από τον δόμο των ορθοστατών, στην Κνωσό είχε διασωθεί μόνο μια οπή γόμφου (Shaw, J., «Minoan architecture: Materials and techniques», στο: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, Volume XLIX, Nuova Serie XXXIII, Istituto Poligrafico dello Stato, 1971, 88.

¹³²² Shaw, J., ο.π., 90.

¹³²³ Kienzle, P, ο.π., 314.

¹³²⁴ Evans, A., *The Palace of Minos at Knossos*, Volume IV, ο.π., 10.

¹³²⁵ Evans, A., *The Palace of Minos at Knossos*, Volume IV, ο.π., 13.

¹³²⁶ Kienzle, P, ο.π., 316.

¹³²⁷ Evans, A., *The Palace of Minos at Knossos*, Volume IV, ο.π., 11.

της τοιχογραφίας του ταύρου, εκεί ακριβώς όπου είχε βρεθεί, παρά την έλλειψη στοιχείων για την αποκατάστασή του.

4.6.3.6.2. Αίθουσα του Θρόνου (Throne Room)

Η Αίθουσα του Θρόνου και το Εσωτερικό Ιερό είχαν στεγαστεί σε διάφορες φάσεις στο παρελθόν: αρχικά το 1901, ενώ το 1904 είχε κατασκευαστεί μια κεκλιμένη στέγη, η οποία είχε επεκταθεί από τον Doll, ώστε να προστατεύει τις Βοηθητικές Αίθουσες στα δυτικά της Αίθουσας. Όμως, ο Προθάλαμος και η κλίμακα, που βρισκόταν εκεί, είχαν παραμείνει εκτεθειμένα επί είκοσι εννέα χρόνια με αποτέλεσμα την πρόκληση μη αναστρέψιμων φθορών στο δάπεδο, το οποίο τελικά αντικαταστάθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του¹³²⁸.

O de Jong, στα πλαίσια εφαρμογής άμεσων προστατευτικών μέτρων για τα στοιχεία του Προθαλάμου, απομάκρυνε την κεκλιμένη στέγη και στέγασε ολόκληρη την περιοχή με μια νέα κατασκευή από σκυρόδεμα. Οι τοιχοποιίες του Προθαλάμου συμπληρώθηκαν για να αυξηθεί το ύψος τους με ακατέργαστους λίθους και για τις κολώνες της δυτικής όψης χυτεύτηκε τσιμέντο σε καλούπια, όπως είχε γίνει και στην περίπτωση της Αίθουσας των Διπλών Πελέκεων. Η επικλινής στέγη, κατασκευή του 1904, και η υποκείμενη ξύλινη οροφή, του 1901, απομακρύνθηκαν από τον de Jong, αλλά οι κίονες του Fyfe παρέμειναν στις θέσεις τους. Τσιμεντένιες δοκοί σε σχήμα δαχτυλιδιού κατασκευάστηκαν *in situ*, με κοιλότητες στις οποίες στηριζόταν η ενιαία με τις εγκάρσιες δοκούς τσιμεντένια στέγη, χωρίς όμως να υπάρχει μόνιμη σύνδεση με δοκούς και τοιχοποιίες. Η νέα οροφή εκτεινόταν από την Κεντρική Αυλή έως τον Διάδρομο των Δυτικών Αποθηκών. Ο όροφος, γνωστός ως Λότζια, αποκαταστάθηκε χωρίς να περιλαμβάνει κανένα αυθεντικό στοιχείο¹³²⁹, ενώ επτά πανομοιότυποι κίονες κατασκευάστηκαν μαζικά, για να χρησιμοποιηθούν στη Λότζια. Η κατασκευή των καλουπιών για τους κίονες και τα κιονόκρανα, αποτελεί ένα από πιο δαπανηρά πεδία της δόμησης με τσιμέντο. Το γεγονός αυτό καθιστά τη δυνατότητα παραγωγής πολλών κίωνων με μία μόνο μήτρα, που παρείχε η μέθοδος του de Jong, ένα σημαντικό οικονομικό πλεονέκτημα¹³³⁰.

Στην Αίθουσα του Θρόνου ο Gillieron ζωγράφισε τρεις ακόμα γρύπες για τη συμπλήρωση του διακοσμητικού σχεδίου, όπως ο ίδιος το είχε φανταστεί και το είχε προτείνει. Οι γρύπες σχεδιάστηκαν σε κομμάτια κόντρα-πλακέ, τα οποία τοποθετήθηκαν στους τοίχους, ενώ οι περιοχές γύρω από αυτά επιχρίστηκαν. Η τεχνική αυτή κατασκευής και τοποθέτησης αντιγράφων τοιχογραφιών παγιώθηκε στην Κνωσό από τους Gillieron πατέρα και γιο, οι οποίοι είχαν αποκαταστήσει αυθεντικά σπαράγματα τοιχογραφιών που είχαν βρεθεί σε διάφορα σημεία του χώρου, τα οποία μεταφέρθηκαν στο μουσείο του Ηρακλείου, ενώ στο μνημείο τοποθετήθηκαν αντίγραφα. Επειδή όμως οι αρχικές θέσεις των τοιχογραφιών στον χώρο δεν ήταν δυνατό να εντοπισθούν, τοποθετήθηκαν στη Λότζια επάνω από την Αίθουσα του Θρόνου¹³³¹.

O de Jong πραγματοποίησε αποκαταστάσεις σε μερικά ακόμα τμήματα της Κνωσού, όπως στον Ανατολικό Προμαχώνα, στην Κλίμακα που οδηγούσε από ανατολικά προς δυτικά, στη Νοτιοανατολική Οικία και στο Μικρό Ανάκτορο το 1931, εφαρμόζοντας παρόμοιες τεχνικές. Οι δικές του επεμβάσεις είναι οι μοναδικές στους χώρους αυτούς¹³³².

¹³²⁸ Kienzle, P, ο.π., 317.

¹³²⁹ Kienzle, P, ο.π., 318.

¹³³⁰ Kienzle, P, ο.π., 319.

¹³³¹ Evans, A., *The Palace of Minos at Knossos*, Volume IV, ο.π., 924.

¹³³² Kienzle, P, ο.π., 320.

4.6.3.7. Κριτική αποτίμηση του έργου του de Jong

Το όνομα του de Jong έχει συνδεθεί με τη διαχρονική εικόνα των μνημείων της Κνωσού και την αποτύπωσή τους στην παγκόσμια συλλογική μνήμη. Σε πρακτικό επίπεδο έχει συνδεθεί με την εκτεταμένη εφαρμογή του τσιμέντου στον χώρο. Πρόκειται για ένα υλικό, που από το 1913, δηλαδή μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ήταν πιο εύκολα διαθέσιμο στο νησί και άρα πιο οικονομικό από ό, τι πριν¹³³³. Παρόλο που η πρώτη χρήση του τσιμέντου στον χώρο είχε γίνει από τον Doll, έστω και σε μικρή κλίμακα αφού το εισήγαγε από τη Βρετανία, ο de Jong το εφήρμοσε με τη μορφή οπλισμένου σκυροδέματος, σε συνδυασμό με μεταλλικά στοιχεία (π.χ. σιδηροδοκούς), τούβλα και ασβεστόλιθους¹³³⁴, αλλά και με τη μορφή τσιμεντοκονίας για τις συμπληρώσεις κυρίως σε δάπεδα¹³³⁵.

Η επιλογή του οπλισμένου σκυροδέματος αυτήν την περίοδο οφείλεται σε διάφορους παράγοντες, όπως στο γεγονός ότι αποτελούσε ένα εξαιρετικά δημοφιλές σύστημα. Καταλυτικό ρόλο για την επιλογή του διαδραμάτισαν οι δύο ισχυροί, καταστροφικοί σεισμοί του 1922 και του 1926¹³³⁶. Το οπλισμένο σκυρόδεμα ήταν ελπιδοφόρο και πολλά υποσχόμενο για την ελαχιστοποίηση των συνεπειών της σεισμικής δραστηριότητας στα αρχαία κατάλοιπα. Επρόκειτο για ένα υλικό που είχε μελετηθεί, οι ιδιότητές του είχαν δημοσιευτεί¹³³⁷ και φαινόταν ότι θα παρείχε λύσεις στα σοβαρότατα, διαχρονικά ζητήματα των αρχαιοτήτων, που είχαν τόσο προβληματίσει τους δύο προηγούμενους αρχιτέκτονες. Δεν σκούριαζε, δεν ήταν επιρρεπές σε κατάρρευση και μπορούσε να διοχετευθεί δια μέσου χύτευσης και άρα να εισχωρήσει πλήρως σε κοιλότητες και κενά των δομικών στοιχείων και να τα ενισχύσει. Τέλος, επέτρεπε τη μαζική παραγωγή κιόνων και δοκών, στοιχείων που ήταν απαραίτητα για τις επεμβάσεις, διευκολύνοντας και επιταχύνοντας την εξέλιξη των αποκαταστάσεων και μειώνοντας το κόστος¹³³⁸.

Όσον αφορά στην αισθητική των επεμβάσεων, μια παράμετρο στην οποία ο ίδιος ο de Jong, ως καλλιτέχνης¹³³⁹ έδωσε ιδιαίτερη σημασία, αυτή είναι αποτέλεσμα μιας συστηματικής προσέγγισης. Στόχος του de Jong δεν ήταν να παραπλανήσει τον επισκέπτη, αλλά να αναβιώσει την αρχαία αισθητική, διατηρώντας την ερειπιώδη εικόνα και αποδίδοντας τη ‘μινωική’ αίσθηση και, προκειμένου να τον επιτύχει δεν δίστασε να δοκιμάσει διάφορες τεχνικές. Παρά το γεγονός ότι ο de Jong είχε επιλέξει σύγχρονα υλικά, κατάφερε να αποδώσει στις αποκαταστάσεις την ψευδαίσθηση των ερειπίων, επιτυγχάνοντας ένα μοναδικό αισθητικό αποτέλεσμα διαφορετικό από κάθε προηγούμενο¹³⁴⁰. Έθεσε τα σύγχρονα υλικά

¹³³³ Kienzle, P, ο.π., 287.

¹³³⁴ Kienzle, P, ο.π., 295.

¹³³⁵ Kienzle, P, ο.π., 391.

¹³³⁶ Για τους σεισμούς βλέπε: *Κρήτης Σπαράγματα*, Ειδική Έκδοση της Εφημερίδας ΠΑΤΡΙΣ, Ηράκλειο, 2008, 38-36, 60,66.

¹³³⁷ Τα χαρακτηριστικά του οπλισμένου σκυροδέματος είχαν μελετηθεί και δημοσιευτεί: Marsh, C.F., and Dunn, W., *Manual of reinforced concrete and concrete block construction*, 1908, και Jones, B.E., *Cassell's reinforced concrete*, The Waverly Book Company, Λονδίνο, 1913, και *Series published by Concrete publications* 1920-1945.

¹³³⁸ Kienzle, P, ο.π., 307.

¹³³⁹ «...Ήταν αριστοτέχνης του χρώματος και μάλλον θεωρούσε ότι η ελεύθερη φύση της προϊστορικής κεραμικής και τοιχογραφίας όπου η λεπτότητα των χρωματικών εναλλαγών ήταν τόσο μεγάλη πρόκληση, ήταν πιο κοντά στις δικές του προτιμήσεις από ότι τα μάλλον πιο αυστηρά κλασσικά έργα τέχνης. Έπαιρνε αποστάσεις από το έργο του για να το διυλίζει γιατί δούλευε με τη μέθοδο του καλλιτέχνη». (Hood, R., *Faces of archaeology in Greece: Caricatures by Piet de Jong*, 1998, 268-269).

¹³⁴⁰ Οι προηγούμενοι αρχιτέκτονες είχαν διαφορετικά αισθητικά κριτήρια συνδεδεμένα πάντοτε με ζητήματα ερμηνείας και πρόσληψης των επεμβάσεων από το κοινό. Ο Fyfe προβληματιζόταν και αγωνιούσε για την ομοιότητα των νέων προσθηκών με τα αυθεντικά τμήματα, αλλά στο όνομα της

στην υπηρεσία της αισθητικής, της ερμηνείας και της παρουσίασης των αποκατεστημένων τμημάτων των μνημείων. Επιλέγοντας το τσιμέντο ως κυρίαρχο υλικό για τις επεμβάσεις, ο de Jong μετατοπίζει στα υλικά την αναγνωρισιμότητα των νέων προσθηκών από τις μορφές, όπως έως τότε συνηθιζόταν¹³⁴¹.

Για την απόδοση της αρχαίας αίσθησης με χρωματικά μέσα ο de Jong χρησιμοποίησε φωτεινά χρώματα¹³⁴² και υιοθέτησε τη μέθοδο του 'καμουφλάζ', ειδικά στις επισκέψιμες περιοχές του αρχαιολογικού χώρου, κατά την οποία το τσιμέντο, με το οποίο είχαν αποκατασταθεί τα ξύλινα στοιχεία της προϊστορικής αρχιτεκτονικής, χρωματιζόταν με μια τεχνική που συνδύαζε δύο χρώματα και προσομοίαζε την υφή του ξύλου¹³⁴³.

Ο de Jong κινήθηκε γύρω από τον άξονα μιας φιλοσοφίας, που εστίαζε στην προστασία όσο το δυνατό μεγαλύτερων τμημάτων των αρχιτεκτονικών καταλοίπων με τη μικρότερη δυνατή ανάγκη συντήρησης των νέων κατασκευών. Στην προσπάθειά του να το πετύχει έπεσε σε αντιφάσεις, αφού τελικά δεν κατάφερε να αποφύγει την ενσωμάτωση στις νέες κατασκευές αρχαίων στοιχείων, που σώζονταν στις αρχικές τους θέσεις. Η τοποθέτηση στεγάστρων για την προστασία γυψολίθινων στοιχείων κατασκευασμένων από αντιστοίχως ευαίσθητα στοιχεία, που παρέμεναν εκτεθειμένα, αποτελεί τυπικό παράδειγμα της αντιφατικής αυτής στάσης, με πιο χαρακτηριστικό το στέγαστρο των Δυτικών Αποθηκών για την προστασία των γυψολίθνων των δαπέδων, των κεραμικών πίων και των κρυπτών, ενώ την ίδια στιγμή αυτό στηριζόταν στις αρχαίες βάσεις των κιόνων, που είχαν ανευρεθεί στην περιοχή¹³⁴⁴.

Η αρνητική πλευρά των επεμβάσεων του de Jong στην Κνωσό δεν έγινε εμφανής άμεσα, αλλά σε βάθος χρόνου και προέκυψε από την εστίασή του στην αισθητική των επεμβάσεων. Η έντονη επιθυμία του και στόχος του να διατηρήσει την αίσθηση των ερειπίων, τον οδήγησε στην αντικατάσταση επεμβάσεων των προηγούμενων αρχιτεκτόνων με σύγχρονες κατασκευές και στην ενσωμάτωσή τους στις νέες επεμβάσεις, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί σε βάθος χρόνου μια συγκεχυμένη εικόνα στην Κνωσό¹³⁴⁵.

Σε πρακτικό επίπεδο οι επεμβάσεις του de Jong, και ειδικά οι στεγαστικές κατασκευές, υπήρξαν αποτελεσματικές, αφού τελικά προστάτευσαν τα στοιχεία για τα οποία είχαν εξαρχής προοριστεί. Η εκτεταμένη χρήση του τσιμέντου θα αποτελούσε τη σκοτεινή πλευρά των έργων και πάλι σε βάθος χρόνου. Τα προβλήματα που προκλήθηκαν από τη χρήση του τσιμέντου, οφείλονταν κυρίως στην εφαρμογή του αταίριαστου όπως αποδείχθηκε, συστήματος αρχαία ύλη-οπλισμένο σκυρόδεμα και της αλληλεπίδρασης των υλικών μεταξύ τους κάτω από τις σταθερές περιβαλλοντικές συνθήκες. Η οξείδωση του οπλισμού, η οποία τελικά δεν αποφεύχθηκε, ο δυσανάλογα υψηλός βαθμός σκληρότητας του τσιμέντου σε σχέση με εκείνον της αρχαίας ύλης, με την οποία γειτνίαζε, καταπονώντας και τραυματίζοντάς την και σταδιακά, σε πολλές περιπτώσεις, εξαφανίζοντάς την¹³⁴⁶, η υψηλή

συντήρησης έφερε εις πέρας το σκεπτικό του, ενώ ο Doll αναπαρήγαγε ευθυτενείς, ακριβείς φόρμες σε κατασκευές με σύγχρονα υλικά που δεν άφηναν περιθώρια για παρερμηνείες.

¹³⁴¹ Kienzle, P, ο.π., 393 και εδώ, υποσημείωση 322.

¹³⁴² Papadopoulos, J., *O Piet de Jong και η Αρχαία Αγορά. Η τέχνη της αρχαιότητας*, Ποταμός, 2006, 9.

¹³⁴³ Kienzle, P, ο.π., 392. Ήταν τόσο επιτυχημένη αυτή η οφθαλμαπάτη, που, στα προγράμματα συντήρησης στα τέλη της δεκαετίας 1990 με 2000 στην Κνωσό, κατεβλήθη ιδιαίτερη προσπάθεια για να βρεθεί αποτελεσματική μέθοδος αναπαραγωγής τους (μαρτυρία γράφουσας, που εργάστηκε στα προγράμματα).

¹³⁴⁴ Kienzle, P, ο.π., 311-312.

¹³⁴⁵ Kienzle, P, ο.π., 445.

¹³⁴⁶ Ελλিপτόντα τμήματα πλακών γυψολίθνου σε δάπεδα είχαν συμπληρωθεί με τσιμεντοκονία. Με την πάροδο του χρόνου και την επιρροή των περιβαλλοντικών παραγόντων, ο γυψολίθος διαβρώθηκε

περιεκτικότητα αλάτων, που το τσιμέντο ‘εξέβραζε’ στις αρχαίες επιφάνειες κατά την έκπλυσή του από το νερό της βροχής, είναι μερικά από τα σοβαρότατα και μη αναστρέψιμα προβλήματα, που αποδόθηκαν στη φάση αυτή των επεμβάσεων¹³⁴⁷.

Το 1924 ο de Jong έγινε ο επίσημος αρχιτέκτονας της Βρετανικής Σχολής στην Αθήνα και το 1947, μετά τη συνταξιοδότηση του R. Hutchinson, έγινε Διευθυντής της Βρετανικής Σχολής στην Κνωσό¹³⁴⁸. Η θητεία του ως Διευθυντού της Σχολής στην Κνωσό έληξε το 1952, όταν, λόγω οικονομικών δυσχερειών, ο αρχαιολογικός χώρος της Κνωσού πέρασε στα χέρια της ελληνικής κυβέρνησης. Ο de Jong όμως παρέμεινε στην Κνωσό και συνεργάστηκε με τον Νικόλαο Πλάτωνα από το 1952 και μετά¹³⁴⁹.

4.7. Η παρουσία της Κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Κνωσό

Η παρουσία της κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο έργο ανασκαφής και συντήρησης-αποκατάστασης από τον Evans και τους συνεργάτες του στην Κνωσό ήταν κυρίως εποπτική και εστιασμένη στην τήρηση του νόμου¹³⁵⁰. Το χρονικό διάστημα μεταξύ 1900-1930, που πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες στον χώρο υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση του Evans, η παρουσία εκπροσώπου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τον ρόλο του επιστάτη υπήρξε σταθερή¹³⁵¹.

Η λήψη των αποφάσεων και η κύρια χρηματοδότηση των επεμβάσεων ήταν ζητήματα του Evans και τα εκτελούσε μαζί με τους συνεργάτες του. Το καθεστώς αυτό δεν φαινόταν να δυσαρεστεί τον Χατζιδάκη, ο οποίος είχε επίγνωση και της ζοφερής οικονομικής κατάστασης της Κρητικής Πολιτείας και αργότερα του ελληνικού κράτους και είχε επανειλημμένως εκδηλώσει την εκτίμησή του στον Evans και στο έργο του καθώς και την ευγνωμοσύνη του για την προσφορά του στην κρητική αρχαιολογία και το κρητικό μουσείο: «...*Ἀληθὲς εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Evans λεγόμενον ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Κνωσοῦ παρῆχον ὑλικάς ἀποδείξεις τοῦ μεγάλου πολιτισμοῦ τοῦ κράτους τοῦ Μίνως. Δέεται μάλιστα νὰ προστεθεῖ εἰς τοῦτα ὅτι τὰ ὑπὸ τῆς ἀνασκαφῆς τούτης ἐξαχθέντα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα, ἐξύψωσαν τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου εἰς θέσιν περιβλεπτον καὶ ἀνωτέραν ταύτης ἄλλων Μουσείων ὡς πρὸς τὸν Μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ Καμαραϊκοῦ[...]*ἐξαίρω τῇ μέριμνᾳ καὶ τὰς δαπάνας ἃς ὑπέστη πρὸς λάμπρυνσιν καὶ ὑποστήριξιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν ἐν Κνωσῷ ἀνακαλυφθέντων ἀνακτόρων καὶ ἄλλων κτηρίων. Ἐγὼ ἀδιστάκτως ὁμολογῶ ὅτι ἂν τὰς ἐν Κνωσῷ ἀνασκαφὰς ἐνήργε ἄλλος, θὰ εὕρίσκετο ἡ Κρητικὴ κυβέρνησις πρὸ σπουδαιοτάτης δυσχερείας καὶ δυσεπιλύτου διλήμματος ἢ νὰ ἐπισύρει τὴ μομφὴ τοῦ πολιτισμένου κόσμου, διότι δὲν διατηρεῖ

και τελικά διαλύθηκε, αφήνοντας το αποτύπωμά του εν μέσω συμπληρώσεων με τσιμεντοκονία (προσωπική μαρτυρία γράφουσας, η οποία εργάστηκε στη συντήρηση των δαπέδων).

¹³⁴⁷ Προσωπική μαρτυρία της γράφουσας η οποία εργάστηκε στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού.

¹³⁴⁸ Waterhouse, H., «The British School at Athens. The first 100 years», στο: *The British School at Athens Supplementary*, 19, 1986, 31.

¹³⁴⁹ Kienzle, P., ο.π., 323.

¹³⁵⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1900, Α.Π.1006/Δ.654, 31/03/1900.

¹³⁵¹ Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής ονόματα έκτακτων επιστατών στην Κνωσό: Μιχάλης Γουναλάκης το 1902 (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1902, Α.Π.295/144, 04/02/1902), Γεώργιος Λαμπράκης (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1904, Α.Π.54/Δ.126, 03/02/1904), Δαυίδ Κανάκης το 1904 (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1904, Α.Π.217/Δ. 29/02/1904), Ευάγγελος Αγγελάκης το 1910 (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1910, χωρίς Α.Π., 02/05/1910).

ὥς πρέπει τὰς ἀρχαιοτήτας καὶ νὰ ἀκολουθεῖ δαπάνας υπέρρογκας ἐν σχέσῃ πρὸς τὸν φτωχὸν προϋπολογισμόν της...Εὐπειθέστατος ὁ Ἔφορος Ἰωσήφ Χατζιδάκης»¹³⁵².

Σε μια πρώιμη έκφραση της συνειδητοποίησης για τη συμβολή των αρχαιολογικών ανακαλύψεων στην ανάπτυξη του τουρισμού, ενός πεδίου που αναμενόταν να οδηγήσει στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης στο νησί, ο Χατζιδάκης, που θεωρεί συνυπεύθυνο τον Evans, γράφει: «Καθῆκον μου νομίζω νὰ προσθέσω ὅτι ἡ κάθοδος τοσούτων ξένων εἰς Κρήτην χάριν τῶν ἀρχαιοτήτων ἀφήνουσα ἱκανὸν χρῆμα εἰς τὸν πτωχὸν τόπον μας ἐλπίζεται ὅτι θὰ αὐξηθῇ πολὺ ἀκόμα. Ὀφείλεται δὲ τοῦτο οὐ μόνον εἰς τὸ πραγματικὸν ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαιοτήτων ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς διαφημίσεις τοῦ κ. Ἐβανς[...] Εὐπειθέστατος ὁ Ἔφορος Ἰωσήφ Χατζιδάκης»¹³⁵³. Ο Χατζιδάκης είχε επίσης αντιληφθεῖ τη σημασία των αποκαταστάσεων, που ο Evans εκτελούσε και πάνω από όλα χρηματοδοτούσε και για την παρουσίαση των αρχαίων καταλοίπων στο κοινό, καθιστώντας τα ακόμα πιο «ελκυστικά»: «...Ἡ δὲ συμπλήρωσις τῶν ἐν Κνωσῶ κτηρίων καθ' ὃν τρόπον μεγαλόπρεπον ἐκτελεῖ (δυσανάγνωστο) ὁ κ. Ἐβανς ἀπεκατέστησαν τὰ ἀνάκτορα τοῦ Μίνωος ἐκπληκτικὸν θέαμα προκαλοῦν οὐ μόνον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαιολόγων ἀλλὰ καὶ τὸν μεγάλον θαυμασμόν τοῦ κοινοῦ. Τοῦθ' ὅπερ συμβάλλει πολὺ εἰς τὴν αὐξήσιν τῶν ξένων ἐπισκεπτῶν[...] Εὐπειθέστατος ὁ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Ἰωσήφ Χατζιδάκης»¹³⁵⁴. Κατά τις χειμερινές περιόδους, που ο Evans και το επιτελεῖο του σταματούσαν τις εργασίες και δεν βρίσκονταν στην Κρήτη, ο αρχαιολογικός χώρος της Κνωσού βρισκόταν υπό την επιτήρηση και τη φροντίδα της τοπικής εφορείας, η οποία ήταν πρόθυμη να εκτελεῖ επεμβάσεις σωστικής φύσεως εντός των οικονομικών δυνατοτήτων της, αλλά για οποιαδήποτε άλλη επέμβαση πέρα των εκτάκτων βασική προϋπόθεση ήταν η σύμφωνη γνώμη του Evans¹³⁵⁵.

Το 1901 η υπηρεσία εξουσιοδοτεῖται από την Κρητική Πολιτεία να προβεί στην επισκευή και την προστασία τμημάτων των νεοανακαλυφθέντων αρχιτεκτονικών καταλοίπων στην Κνωσό και ειδικότερα στην Αίθουσα του Θρόνου και χρηματοδοτεῖ τις επεμβάσεις¹³⁵⁶. Επιπλέον, το 1904 ανατέθηκε σε τεχνίτη του μουσείου η κατασκευή αντιγράφων ειδωλίων από την Κνωσό, που θα αντικαθιστούσαν για λόγους ασφαλείας τα πρωτότυπα προκειμένου στο ιερό της

¹³⁵² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903, Άνευ ἀριθμοῦ ὡς ἐμπιστευτικόν, Πρὸς τὸν κ. Σύμβουλον ἐπὶ τῆς Παιδείας, 24/04/1903.

¹³⁵³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903, Άνευ ἀριθμοῦ ὡς ἐμπιστευτικόν, Πρὸς τὸν κ. Σύμβουλον ἐπὶ τῆς Παιδείας, 24/4/1903

¹³⁵⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1903, Άνευ ἀριθμοῦ ὡς ἐμπιστευτικόν, Πρὸς τὸν κ. Σύμβουλον ἐπὶ τῆς Παιδείας, 24/04/1903.

¹³⁵⁵ «Κύριε Σύμβουλε, Αἱ τελευταῖαι βροχαὶ ἐπέφεραν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Κνωσοῦ ζημίαν τινὰς αἵτινες πρὸς ἐπανόρθωσιν θὰ ἀπαίτουν περὶ τὰς τριακοσίας δραχμάς. Ἐνταῦθα ὅμως, ὅλας τὰς ἐπιδιορθώσεις καὶ συμπληρώσεις τοὺς ἀνακτόρου ἔκαμεν ὁ κ. Ἐβανς δι' εἰδικὸν ἀρχιτέκτονα νομίζω σκόπιμον νὰ περιμένουμε τὴν ἔλευσιν αὐτῶν. Διὰ τὰς μᾶλλον κατεπεύγουσας καὶ μὴ ἐπιδεχόμενας ἀναβολῆς ἐπιδιορθώσεις ἐφρόντισα ἤδη. Ἡ δαπάνη ταύτη δὲν θὰ ὑπερβῇ τὰς πεντήκοντας ἀριθ. 50 δραχμάς. Εὐπειθέστατος ὁ ἐν Ἡρακλείῳ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Ι. Χατζιδάκης» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1904, Α.Π.257, 10/11/1904).

¹³⁵⁶ «Κύριε Ἐφορε, ἐξουσιοδοτεῖσθε, ὅπως τελείως ἐπισκευάσῃτε καὶ προφυλάξῃτε τὸ (δυσανάγνωστο) τῶν ἐν Κνωσῶ ἀνασκαφῶν ἀνακαλυφθέν δωμάτιο λουτροῦ καὶ τὸν ἐν αὐτῷ ἐκ γύψου θρόνον δαπανῶντες τὸ παρ' ὑμῖν ὑπόλοιπον ἐκ τῆς χορηγηθείσης πιστώσεως πρὸς διατήρησιν τῶν ἐν Κνωσῶ ἀρχαιοτήτων καὶ ὅσα ἄλλα ἀπαιτηθῶσιν ταῖς ὁποῖα θέλουσι πληρωθεῖ ὑμῖν μετὰ τὴν ὑποβολὴν τοῦ σχετικοῦ λογαριασμοῦ συνοδευομένου δι' ἀποδείξεων τῶν πρὸς εἰς θὰ πληρωθῶσιν. Τὸ (δυσανάγνωστο) τὸ ἔργον τοῦτο σχέδιον ἐπιστρέφεται ὑμῖν συνημμένως ὥδε. Ταῦτα εἰς ἀπάντησιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 25 καὶ χρονολογία 10 ἱσταμένου μηνὸς ὑμετέρου ἐγγράφου. Ὁ ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Ὀρησκευμάτων Σύμβουλος (ἀκολουθεῖ υπογραφή)» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1901, Α.Π. Α.Π.959/Δ.713, 15/03/1901).

Κνωσού¹³⁵⁷. Ένας σημαντικός διαχωρισμός που είχε γίνει στο πεδίο της κατασκευής αντιγράφων-εκμαγείων, ήταν μεταξύ των τεχνιτών του μουσείου και του καλλιτέχνη Émile Gillieron. Οι τεχνίτες κατασκεύαζαν εκμαγεία για την εξυπηρέτηση εσωτερικών υπηρεσιακών αναγκών, ενώ η κατασκευή αντιγράφων που απαιτούσαν υψηλού επιπέδου καλλιτεχνικές δεξιότητες που θα εξυπηρετούσαν σκοπούς αποκατάστασης ή ερμηνείας, ειδικά για τις τοιχογραφίες της Κνωσού, είχε ανατεθεί από τον Evans αποκλειστικά στον Emile Gillieron¹³⁵⁸.

Η συντήρηση των κινητών ευρημάτων και συγκεκριμένα των κεραμικών πίων της Κνωσού ήταν ακόμα ένα καθήκον των τεχνιτών του μουσείου Ηρακλείου, το οποίο εξασκούσαν είτε στο εργαστήριο, είτε στον αρχαιολογικό χώρο: «Πρὸς τὸν Τεχνίτην τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Ἐμμ. Σαλούστρον, Παραγγέλομεν ἵνα μεταβαίνης καθ' ἐκάστην εἰς τὴν Κνωσὸν ἵνα ἐπισκευάσῃς τοὺς ἐκεῖ εὐρισκομένους πίθους καὶ νά ἐπιβλέψῃς τή διόρθωσιν καὶ στερέωσιν τεμαχίων ἐπιχρισμάτων καὶ τοίχων ἐτοιμορρόπων οἷς θὰ σοὶ δεικνύω ἐπὶ τόπον. Ὁ Ἐφορος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας, Ι. Χατζιδάκης»¹³⁵⁹.

4.8. Εφορεία Σπυρίδωνος Μαρινάτου (1928-1937)

Εικόνα 129. Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στο παλιό Μουσείο Ηρακλείου. Πηγή: Μαντζουράνη, Ε., Μαρινάτου Ν., (επιμ). *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*. Ιστορήματα 4, Αθήνα, 2014

¹³⁵⁷ «Κύριε Σύμβουλε, Διὰ τῶν δύο τηλεγραφημάτων ἀνήγγηλα ἤδη εἰς ὑμᾶς τὴν κλοπὴν τοῦ ἐν Κνωσσῷ ἱεροῦ καὶ τὴν ἀνέυρεσιν τῶν κλαπέντων. Ἐδῶ ἐκθέτω τὸ γεγονός λεπτομερέστερον[...] ἐβίασαν τὸ ἱερὸν κατελθόντες ἐκ τῆς στέγης ἀφ' οὗ ἀφήρεσαν τὸν φεγγίτην καὶ ἀφ' οὗ προηγουμένως ἐζήτησαν νά θραύσωσι τοὺς στρόφιγγας τῆς θύρας διὰ λίθον[...] ὁ κατελθὼν ἐκ τῆς στέγης παρέδωκε τὰ πέντε εἰδώλια τοῦ ἐτέρου καὶ δύο ἀγγεῖα εἰς τοὺς συντρόφους των[...] Πράγματι δὲ τὴν ἐσπέραν Παρασκευὴν εὐρίσκοντο τὰ ἀρχαία καὶ παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον χθὲς τὴν πρωΐαν. Δυστυχῶς ὅμως οὐχὶ πάντα[...] Τὰ εἰδώλια θὰ μείνωσιν ἐν τῷ Μουσείῳ. Θὰ κατασκευάσῃ δὲ ὁ τεχνίτης τοῦ Μουσείου ἐκμαγεῖα αὐτῶν γύψινα, τὰ ὁποῖα θὰ τεθῶσιν κατὰ χώρον ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Κνωσοῦ. Εὐπειθέστατος, Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Χανίων Στ. Ξανθοῦδίδης» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1904, Α.Π.216, 29/02/1904).

¹³⁵⁸ Ο Ελβετός καλλιτέχνης Émile Gillieron (1850-1924) προσελήφθη από τον Evans, όταν ήρθαν στο φως οι πρώτες τοιχογραφίες (Evans, J., ο.π., 333). Σε αυτήν την πρώτη φάση του ανατέθηκε η κατασκευή των γύψινων αντιγράφων της τοιχογραφίας με τους γρόπες στην Αίθουσα του Θρόνου και εκείνης του Τριμερούς Ιεροῦ. Είχε επίσης αναλάβει την κατασκευή αντιγράφων ειδωλίων από φαγεντιανή, πηλό και άλλα υλικά, για λογαριασμό του Ashmolean Museum στην Οξφόρδη. Τον Émile διαδέχθηκε ο γιος του με το ίδιο όνομα (1885-1939), ενώ και οι δυο διατηρούσαν κατάσταση στην Αθήνα (Kienzle, P., ο.π., 163).

¹³⁵⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1918-1917, Α.Π.134/Δ.842, 29/04/1913.

Το διάστημα μεταξύ 1928-1937 αποτελεί κομβική περίοδο στην πορεία της αρχαιολογικής έρευνας και της συντήρησης στην Κρήτη, γιατί την εφορεία της Κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και τη διεύθυνση του Μουσείου Ηρακλείου αναλαμβάνει μια εξαιρετικά δυναμική, παρεμβατική, όπως αποδεικνύεται μέσα από την παρούσα έρευνα, προσωπικότητα με πολυδιάστατο έργο, ο αρχαιολόγος Σπυρίδων Μαρινάτος. Ο τρόπος με τον οποίο είχε επιλέξει να διαχειριστεί τη διοίκηση της περιφερειακής κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και του Μουσείου, βασίστηκε στη συχνότατη επικοινωνία του μέσω αλληλογραφίας, με την Κεντρική Υπηρεσία, μέσα από την οποία σκιαγραφείται το κλίμα της περιόδου και μας παρέχονται πολύτιμες, ακατάγραφες, πληροφορίες σχετικά με τη συντήρηση στο νησί.

Ο Σπυρίδων Μαρινάτος είχε γεννηθεί στο χωριό Κοντογενάδα της Κεφαλονιάς το 1901¹³⁶⁰ και πέθανε στην ανασκαφή που διεξήγαγε στον προϊστορικό οικισμό του Ακρωτηρίου της Σαντορίνης την 1η Οκτωβρίου 1974. Σπούδασε αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και συνέχισε τη μετεκπαίδευσή του στη Γερμανία στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1927-1929. Στη Γερμανία μετέβη με υποτροφία¹³⁶¹ βάσει της οποίας η κεντρική υπηρεσία του ενέκρινε άδεια απουσίας από την υπηρεσία¹³⁶². Η μετάβασή του στην Ευρώπη¹³⁶³ τον έφερε σε επαφή με τα ευρωπαϊκά επιστημονικά πράγματα και με σημαντικούς συγχρόνους του αρχαιολόγους, όπως ο Georg Karo (1872-1963) και ο Otto Kern (1863-1942)¹³⁶⁴. Ο Μαρινάτος παρακολούθησε τις διαλέξεις τους, επισκέφθηκε τις ανασκαφές τους και καταρτίστηκε στην τεχνική της στρωματογραφίας, ενώ έδωσε και ο ίδιος διαλέξεις¹³⁶⁵. Με αυτόν τον τρόπο ξεκίνησε η επαφή του με τη διεθνή επιστημονική κοινότητα, την οποία διατήρησε σε όλη τη διάρκεια της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας¹³⁶⁶.

Η παρουσία του Μαρινάτου στην ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1919 με την προσωρινή τοποθέτησή του στο ΕΑΜ ως επιμελητής αρχαίων β' τάξεως¹³⁶⁷. Το 1925 τοποθετήθηκε στην εφορεία της 10^{ης} αρχαιολογικής περιφέρειας της Κρήτης¹³⁶⁸ και το 1929, μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Ξανθουδίδη, ανέλαβε την εφορεία αρχαιοτήτων

¹³⁶⁰ Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), *Ατομικὸν Δελτίον Ὑπαλλήλου*, Χωρίς Α.Π.20/07/1931.

¹³⁶¹ Πρόκειται για την υποτροφία *Alexander V. Humboldt Stiftung*, μέσω της οποίας του χορηγούνταν το ποσό των 1500 μάρκων ετησίως, αρχικά εγκεκριμένη για ένα χρόνο, η οποία όμως παρατάθηκε για έξι μήνες (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), *Ἐν Βερολίνῳ 13 Ἀπριλίου*, Α.Π.173/Δ.200, 25/03/1927).

¹³⁶² Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), *Τηλεγράφημα Πρὸς Σπ. Μαρινάτον*, Α.Π.17435-537/Δ.479, 11/04/1927. Τον Μαρινάτο κλήθηκε να αντικαταστήσει στα καθήκοντά του ο επιμελητής Παρασκευαΐδης Ευστράτιος από την υπηρεσία της Μυτιλήνης (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), *Τηλεγράφημα Πρὸς Παρασκευαΐδην Ευστράτιον*, Α.Π.19165-595/Δ.605, 05/05/1927).

¹³⁶³ Εκτός από πολλές πόλεις της Γερμανίας επισκέφθηκε και την Κοπεγχάγη (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), Α.Π.38607, *En Halle τη 6 Σεπτεμβρίου 1928*).

¹³⁶⁴ Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), Α.Π.38607, *En Halle τη 6 Σεπτεμβρίου 1928*.

¹³⁶⁵ Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), Α.Π.38607, *En Halle τη 6 Σεπτεμβρίου 1928*.

¹³⁶⁶ Το 1934 τον προσκαλούν για ομιλίες στο Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας και στην Ολλανδία (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), Α.Π.825/Δ.999, 16/3/1934) και το 1937 ήταν προσκεκλημένος να συμμετάσχει σε συνέδριο στην Κωνσταντινούπολη (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα, Α.Π.126/Δ.139, 01/07/1937).

¹³⁶⁷ Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), *Ατομικὸν Δελτίον Ὑπαλλήλου*, Χωρίς Α.Π., 20/07/1931.

¹³⁶⁸ Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), Α.Π.23117/1082-Δ.69190, 31/05/1925. (Τζωράκης, Γ., «Σπυρίδων Μαρινάτος (1925-1938). Ένας πρωτοπόρος αρχαιολόγος στην Κρήτη του Μεσοπολέμου», στο: *Μέντωρ*, 28 (2015), 79-100).

ολόκληρης της Κρήτης¹³⁶⁹ και επιπλέον, ανέλαβε άνευ αμοιβής και επωμιζόμενος μια μεγάλη ευθύνη τη διεύθυνση Μουσείου Ηρακλείου. Μάλιστα είναι τόσο μεγάλη η έλλειψη οικονομικών πόρων για τη λειτουργία του μουσείου και τόσο υπερβολικές οι απαιτήσεις της θέσης, που ο ίδιος συχνά απελπίζεται και το εκφράζει εγγράφως: «... Όφείλω νά δηλώσω ὅτι προτοῦ καταφύγω εἰς τὰ ἀπηλπισμένα ἔγγραφα μου ἐξήντησα κάθε ἄλλην ἰδιωτικὴν ἐνέργειαν, γράφων εἰς τὸν ἕνα καὶ τὸν ἄλλον νά μεσιτεύσουν παρὰ ταῖς λογιστικαῖς ὑπηρεσίαις... Ἡ περαιτέρω παραμονή μου εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου εἶναι ἀδύνατος, ἐφόσον τοῦτον ἀποστερεῖται τῶν μέσων καὶ νά ἀλληλογραφῇσιν ἀκόμη, παρὰ δὲ τῶν προϋσταμένων μου ἀντὶ ἀναγνωρίσεως δέχομαι ἐπιπλήξεις. Διὰ ταῦτα, ἐφόσον δὲν ἤθελε πραγματοποιηθῇ ἄμεσος ἄρσις τοῦ οἰκονομικοῦ ἀδιεξόδου τοῦ ἰδρύματος τούτου παρακαλῶ εὐπειθῶς τὸ σεβαστὸν ὑπουργεῖον, ὅπως εὐαρεστούμενον μὲ ἀπαλλάξῃ τῆς θέσεως ταύτης, ἥτις μὲ ἐπιβαρύνει μὲ πολλὰ ὑποχρεώσεις, ἐνῶ, ὡς γνωστὸν, κατέχω ταύτην ὡς ἐκ περισσοῦ καὶ ἀμισθεῖ[...]. Ὑπενθυμίζων ὅτι ἔχω διορισθῇ ἔφορος Ἀρχαιοτήτων 10ης Περιφερείας (Κρήτης) καὶ ὅτι τὴν 9ην Περιφέρειαν, ἥτοι τὸ Μουσεῖον, διοικῶ ἄνευ οὐδενὸς ἐπισήμου διορισμοῦ καὶ ἄνευ οὐδενὸς ἐπιμισθίου, ἀφότου πέθανεν ὁ ἀείμνηστος Ξανθουδίδης, παρακαλῶ εὐσεβάστως ὅπως διορισθῇ τὸ ταχύτερον διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ διαταχθῶ νά παραδώσω εἰς αὐτὸν τὴν ὑπηρεσίαν, ἣν ἐπὶ πέντε ἔτη ἐκτελῶ καίτοι βαρυτάτην οὔσαν, οὐ μόνον ἄνευ ἀμοιβῆς, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ σοβαρὰ μου ὑλικὴ ζημία. Εὐπειθέστατος ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Κρήτης Σ.Μ.»¹³⁷⁰.

Ο Μαρινάτος αποτέλεσε μακροχρόνια στέλεχος-κλειδί της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Εκτός από τις θέσεις που κατείχε στην Κρήτη διετέλεσε δύο φορές Διευθυντής Αρχαιοτήτων στο Υπουργείο Παιδείας (1937-1940 και 1956), μέλος του Αρχαιολογικού Συμβουλίου και του Διοικητικού Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Γενικός Επιθεωρητής Αρχαιοτήτων στο Υπουργείο Πολιτισμού (1967-1971) και Καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1939-1968)¹³⁷¹.

Το 1937 ο Μαρινάτος εγκαταστάθηκε στην Αθήνα για να αναλάβει καθήκοντα στη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων, ως ένας από τους πιο αφοσιωμένους στο καθεστώς Μεταξά αρχαιολόγους, μια θέση την οποία διατήρησε έως το 1939¹³⁷². Το 1939 εκλέγεται τακτικός Καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Την περίοδο 1955-1958 διετέλεσε για δεύτερη φορά Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων και το 1958 εκλέγεται πρόεδρος του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τέλος, το 1967 ανέλαβε τη Γενική Επιθεώρηση Αρχαιοτήτων και μεταξύ των ετών 1967-1974 πραγματοποίησε ανασκαφές στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης.

Πολλές φορές ο Μαρινάτος αποτέλεσε επίκεντρο στη δίνη των αρχαιολογικών εξελίξεων σε επιστημονικό και υπηρεσιακό επίπεδο. Απασχόλησε την κοινή γνώμη και τους συνεργάτες του κυρίως λόγω του χαρακτήρα του, της νοοτροπίας του και των προσωπικών του αρχών και

¹³⁶⁹ Τζωράκης, Γ., «Σπυρίδων Μαρινάτος (1925-1938). Ένας πρωτοπόρος αρχαιολόγος στην Κρήτη του Μεσοπολέμου», στο: *Μέντωρ*, 28 (2015), 79-100, 80. Ο Ξανθουδίδης πέθανε από έμφραγμα στις 18 Σεπτεμβρίου 1928 και στις 20 Σεπτεμβρίου, καλείται ο Επιμελητής Φοίβος Σταυρόπουλος να τον αντικαταστήσει προσωρινά (Αρχειο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.39695/1912/Δ.1504, 20/09/1928).

¹³⁷⁰ Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), Α.Π.1044/Δ.1164, 21/11/1934.

¹³⁷¹ Ντούμας, Χ., «Σπυρίδων Μαρινάτος. Πενήντα πέντε χρόνια συμμετείχε ενεργά στα αρχαιολογικά πράγματα», στο: Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.) *Πρόσωπα του 20^{ου} αιώνα. Έλληνες που σημάδεψαν τον 20^ο αιώνα*, ΤΑ ΝΕΑ, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 2000, 303. Για τον Μαρινάτο, βλ. και παραπάνω, κεφ.3.2.

¹³⁷² Χαμηλάκης, Γ., *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Εκδόσεις 21^{ου}, Αθήνα, 2007, 225.

πεποιθήσεων. Ήταν ένας άνθρωπος ιδιόρρυθμος και αυταρχικός, στοιχεία που τον έκαναν αδύναμο. Παράλληλα όμως, διέθετε ένα ανήσυχο πνεύμα που τον οδήγησε στη διατύπωση τολμηρών θεωριών σχετικά με την ερμηνεία του αρχαίου κόσμου, για τις οποίες πολλές φορές κατακρίθηκε¹³⁷³. Τέλος, ο Μαρινάτος και υποστήριζε και αναλάμβανε την ευθύνη κάθε του πράξης και πάλευε για τη βελτίωση των συνθηκών της υπηρεσίας που διοικούσε. Η μαχητική αυτή πλευρά του χαρακτήρα του διαγράφεται ξεκάθαρα και επιβεβαιώνεται επανειλημμένα μέσα από το έργο του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης, ξεκινώντας από τη διεκδίκηση με κάθε τρόπο οικονομικών πόρων από την Κεντρική Υπηρεσία: «...*Ἡ ἐγκατάλειψις τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, δι' ἣν φυσικὰ ἤκιστα πάντων ὑπαίτιων εἶναι τὸ Ἀρχαιολογικὸν Τμήμα, εἶναι ἡ μόνη αἰτίασις, ἣν ἀπηύθυνα[...]. Αἱ λογιστικαὶ ὑπηρεσίαι ας ἀντιληφθοῦν ἐπὶ τέλους ὅτι ἀντὶ οἰκονομικῶν ἐπιφέρουν ὀλεθρίας συμφορὰς εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς τῆς χώρας μας[...]*» Ἄν τὸ Σεβαστὸν Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον διεμαρτύρητο σύσσωμον καὶ σθεναρῶς, ἂν καὶ οἱ λοιποὶ ἔφοροι εἶχον τὰς ὑποχρεώσεις τὰς ὁποίας δημιουργεῖ ἡ Κρήτη, ἥς κάθε γωνία βρῖθαι πολυτίμων ἀρχαιοτήτων καὶ ἡναγκάζοντο καὶ οὗτοι νὰ ἐξεγερθοῦν ἐπὶ τέλους, θὰ ἐτίθετο πιθανῶς τέρμα εἰς αὐτὴν τὴν ἀφόρητον κατάστασιν[...]*Εὐπειθέστατος ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Κρήτης Σ.Μ.*»¹³⁷⁴.

Με το ξεκίνημα της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας στην Κρήτη, ξεκινά και το ανασκαφικό του έργο, το οποίο συνέχισε και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹³⁷⁵. Το έργο του Μαρινάτου στην κρητική Αρχαιολογική Υπηρεσία υπήρξε πολύπλευρο. Ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα που ανέλαβε να διευθετήσει, το οποίο είχε απασχολήσει έντονα και τους προκατόχους του¹³⁷⁶, ήταν η μεταφορά του κτηρίου του Μουσείου Ηρακλείου. Το ακατάλληλο, όπως αποδείχθηκε στους σεισμούς του 1926¹³⁷⁷ και του 1935¹³⁷⁸, κτήριο όπου στεγαζόταν το μουσείο αντικαταστάθηκε από ένα άλλο καταλληλότερο σε σχέδια Πάτροκλου Καραντινού στην ίδια θέση με το προηγούμενο, μετά από απόφαση του Μαρινάτου¹³⁷⁹, την οποία έλαβε αψηφώντας τις αντιρρήσεις της τοπικής κοινωνίας και την πολεμική που είχε αναπτυχθεί σε βάρος του¹³⁸⁰ και η οποία είχε εκφραστεί ακόμα και μέσω του τοπικού τύπου: «*Κύριε Υπουργέ, ἀναλαμβάνων τὴν διοίκησιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀειμνήστου συναδέλφου μου Στεφάνου Ξανθουδίδου, αἰσθάνομαι τὸ καθήκον νὰ ὑποβάλλω ὑμῖν τὸ παρὸν ὑπόμνημα, ἀφορῶν εἰς τοὺς κινδύνους τοῦ μουσείου ἐκ τῶν φυσικῶν*

¹³⁷³ Ντούμας, Χ., ο.π., 304.

¹³⁷⁴ Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), Α.Π.1044/Δ.1164, 21/11/1934.

¹³⁷⁵ Μερικές από τις ανασκαφές του Μαρινάτου ήταν στη Δρήρο, στο Σκλαβόκαμπο, στους Βώρρους, στον Καρτερό, στο Κράσι, στα σπήλαια Ευλιθυίας και Αμνισού (οι δύο τελευταίες δε δημοσιεύτηκαν τότε). Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο έσκαψε στο Βαθύπετρο, τις Αρχάνες και στο Ιδαίο Άντρο (Ντούμας, Χ., ο.π.).

¹³⁷⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1929, Χωρίς Α.Π., 01/02/1929 και, Ξανθουδίδης, Σ. «Πολύτιμα ιστορικά σημειώματα εκ της ιστορίας του Ηρακλείου. Ο σεισμός του 1856», στο: *Νέα Εφημερίς*, Έτος 15^ο, Αριθ. 2992, (27/04/1925).

¹³⁷⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Τηλεγράφημα Επείγον, Φάκελος Εξερχόμενα 1926, 27 Ιουνίου 1926 Α.Π. 544/630 και, Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1926 Α.Π.543/Δ.629, 29/06/1926. (Μαρινάτου, Ν., «Πολίτες του Μίνωος: Σπ. Μαρινάτος και Sir Arthur Evans», στο: Μαντζουράνη, Ε., Μαρινάτου, Ν., (επιμ.) *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, 2014, 111).

¹³⁷⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1935, Α.Π.1117/Δ.1181, 25/2/1935.

¹³⁷⁹ Αλεξίου, Στ., «Μνήμες από τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο», στο: Μαντζουράνη, Ε., Μαρινάτου, Ν., (επιμ.) *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, 2014, 15).

¹³⁸⁰ «*Εὐσεβάστως ἀναφέρω ὅτι τὰ ζητήματα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου λαμβάνουν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν δυσμενεστέραν τροπὴν ἥτις ἀσφαλῶς θὰ καταλήξῃ εἰς νέον θόρυβον τῶν δημοκόπων, οὗτω δέ, θὰ καταστῇ προβληματικὴ καὶ ἐπικίνδυνος ἡ ἐνταῦθα παραμονή μου*» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.1557/Δ.1429, 04/02/1936).

αιτίων[...]*Ἰδοὺ τὰ σοβαρὰ μειονεκτήματα τοῦ μουσείου τούτου: δυστυχῶς ἂν καὶ ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι τὸ Ἡράκλειον, ἐν τῶν σεισμοπαθεστέρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, δις τουλάχιστον τῆς ἑκατονταετίας καταστρέφεται ὑπὸ σεισμῶν, ἐν τούτοις ἡ πείρα τόσον ὀλίγον ἐλήφθη υπόψιν, ὥστε σχεδιάσθη καὶ ἐξετελέσθη τὸ ὑπάρχον μέρος[...]*Τοὺς κινδύνους τούτους δὲν προλέγω ἐγὼ πρῶτος[...]*Ὁ μακαρίτης Ξανθουδίδης ἐπανελάβε περίπου αὐτὰ. Εἰς τὸ ἱστορικὸν σημείωμά του ἐν τῇ Νέᾳ Ἐφημερίδα τοῦ Ἡρακλείου (27 Ἀπριλίου 1925) περὶ τοῦ τρομεροῦ σειμοῦ τοῦ 1856 ὑπεδείκνυε καὶ τὰ ἐλαττώματα του μουσείου καὶ πρὸ παντὸς τὸ μειονέκτημα τῆς βαρυτάτης στέγης...Εὐπειθέστατος ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Κρήτης, Σ.Μ.»*¹³⁸¹.

Ἡ ἀφήγηση του χρονικοῦ της κατασκευῆς του νέου Μουσείου Ἡρακλείου την περίοδο του Μεσοπολέμου καθιστᾷ ἀντιληπτὰ τὰ κύρια χαρακτηριστικά του τρόπου λειτουργίας ἢ ἴσως δυσλειτουργίας, της ἐλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας την ἴδια περίοδο. Ἡ μὴ ἐγκαιρὴ ἀπορρόφηση καὶ ἀξιοποίηση του ἀρχικοῦ ποσοῦ που εἶχε ἐγκριθεῖ ἀπὸ την κυβέρνησις Βενιζέλου το 1930, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα την ἀνάκληση του ποσοῦ¹³⁸². Ὁ Μαρινάτος δὲν παραιτεῖται, διεκδικεῖ καὶ καταφέρνει το 1935, την ἐγκρίσιν του ποσοῦ των 8.700.000 δραχμῶν ἀπὸ το Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν¹³⁸³. Ἡ κατεδάφιση του παλαιοῦ κτηρίου σχεδὸν ολοκληρώνεται τον Δεκέμβριον το 1935¹³⁸⁴ ὁμῶς ἡ ἀνοικοδόμησις του νέου κτηρίου θα καθυστερήσῃ ἀκόμα περισσότερο παρά τα συνεχῆ διαβήματα του Μαρινάτου, μέσῳ των ὁποίων διαμαρτυρόταν γὰρ την κωλυσιεργίαν του εργολάβου καὶ την ἀνεκτικότητα του κράτους ἀπέναντι στην κατάστασιν που εἶχε δημιουργηθεῖ: «...*Δυστυχῶς αἱ ὑπολειπόμεναι ἐργασίαι προχωροῦν, ὅπως ἀναφέρω καὶ εἰς τὸ προηγούμενον ἐγγράφον μου καὶ εἰς ἀποστελλόμενον σήμερον τηλεγράφημα, με ἀδικαιολογήτως βραδύτατον ρυθμόν, ὥστε νὰ εἶναι ζήτημα ἂν θὰ ἔχουν περατωθῇ, ὅπως βαδίζουν, καὶ μετὰ ἕνα μῆνα...*»¹³⁸⁵.

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου καὶ σε μιὰ προσπάθειαν ἐφαρμογῆς μιᾶς προληπτικῆς προσέγγισιν γὰρ την προστασίαν των ἀρχαιοτήτων σε περίπτωσιν πολέμου ὁ Μαρινάτος καταβάλλει προσπάθειες γὰρ την ἐναέρια προστασίαν τους: «...*Μετὰ τὸν Παγκόσμιον Πόλεμον συνέδρια συνεκλήθησαν, γινώμαι διευτώθησαν καὶ βιβλία ἐξεδόθησαν περὶ προστασίας τῶν μουσείων καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων ἐν γένει ἐν περιπτώσει πολέμου ἀπὸ τῶν ἐναερίων ἐπιθέσεων. Ἄν τυχὸν ἤθελε συμβῇ τί εἰς τὸ μουσεῖον Ἡρακλείου, τοῦτο θὰ εἶχε μεγίστην ἀπήχησιν καθ' ὅσον πάντα τὸν κόσμον καὶ θὰ ἀπετέλει στίγμα εὐεξάλειπτον διὰ τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμόν. Διὰ ταῦτα ἐλπίζω ὅτι θέλει ἐπιτραπῇ ἡ διαβίβασις τοῦ συνημμένου τηλεγραφήματος ἔστω καὶ τροποποιουμένου καταλλήλως ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἀρχῶν[...]*»*Ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Κρήτης, Σ.Μ.»*¹³⁸⁶.

Με πρωτοβουλίαν του Μαρινάτου στις ἀρχὰς της δεκαετίας το 1930, γίνονται τὰ πρῶτα βήματα γὰρ την οριοθέτησιν των ἀνασκαφικῶν δραστηριοτήτων των ξένων ἀρχαιολογικῶν

¹³⁸¹ «Περὶ τὸ ζήτημα τοῦ μουσείου μᾶς», *Ἡ Ἰδη*, Ἡράκλειον Κρήτης, 15/10/1935, Ἔτος ΖκκΖ, Ὑπερῶς Β, Ἀρ.Φ. (490)3506, «Ζητήματα: Τὸ Μουσεῖον, Ἦτο περιβόλιον, Ἄς παραιτηθῇ», *Ἡ Ἰδη*, Ἡράκλειον Κρήτης, 14/11/1935, Ἔτος ΖκκΖ, Ὑπερῶς Β, Ἀρ.Φ. (490)3532, «Ἐπὶ τῆς κατεδάψεως τοῦ Μουσείου», *Ἡ Ἰδη*, Ἡράκλειον Κρήτης, Σάββατον 7/12/1935, Ἔτος Ζκ, Ὑπερῶς Β', Ἀρ.Φ. (490)3551.

¹³⁸² Τὸ ποσὸ των 2.700.000 δρχ. ἀνακλήθηκε λόγῳ κρίσεως, ἀφοῦ δὲν ἀξιοποιήθηκε ἐγκαιρῶς (Σακκά, Ν., ο.π., 46).

¹³⁸³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσπραχόμενα 1935, Α.Π.1118, 25/02/1935.

¹³⁸⁴ Ὡστόσο ὁ μειοδοτικὸς διαγωνισμὸς εἶχε ἀναβληθεῖ καὶ οἱ διαδικασίαι καθυστεροῦσαν (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσπραχόμενα 1935, «Ἐκθεσίς περὶ τῶν ζημιῶν τοῦ μουσείου Ἡρακλείου κατὰ τὸν σεισμόν τῆς 25^{ης} Φεβρουαρίου καὶ περὶ τῶν ληπτέων γενικῶν μέτρων», Χωρὶς Α.Π., 01/03/1935).

¹³⁸⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσπραχόμενα 1938, Α.Π.272, 10/02/1938.

¹³⁸⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσπραχόμενα 1935, Α.Π.1123/Δ.1190, 09/03/1935 καὶ Α.Π.1123/1190 καὶ Α.Π.1124/1191.

σχολών, πιθανώς στα πλαίσια μιας γενικής γραμμής που είχε χαράξει η Κεντρική Υπηρεσία¹³⁸⁷. Ο Μαρινάτος τοποθετείται δυναμικά σχετικά με το θέμα, αποτολμώντας τις καλές σχέσεις μεταξύ των Σχολών και της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Το 1934, σε εμπιστευτικό έγγραφό του προς το Υπουργείο, αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του, η οποία βασίζεται σε πληθώρα περιστατικών κατάχρησης της εξουσίας εκ μέρους των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών και των εκπροσώπων τους. Για τον Μαρινάτο, ο οποίος μάλιστα δεν ανεχόταν εύκολα αμφισβήτηση της κυριαρχίας του, ήταν ξεκάθαρο το γεγονός, ότι είχε έρθει ο καιρός να λήξει το καθεστώς αυτό, το οποίο είχε φτάσει να λειτουργεί σε βάρος της ελληνικής Υπηρεσίας και των Ελλήνων αρχαιολόγων: «...τὸ προνόμιον τῶν ξένων ἀρχαιολ.[sic]ἀποστολῶν ἐν Κρήτῃ ἔχει ἰδιαιτέραν ἱστορίαν, χρονολογούμενον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς διακατοχῆς τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Δυνάμεων. Τότε ἡ νῆσος διηρέθη εἰς περιφερείας ἀρχαιολογικῆς ἐπιρροῆς, αἵτινες πρὸς τῇ ὑπολοίπῳ πολιτικῇ ἀμίλλῃ ἐτηρήθησαν μετὰ πείσματος ὁλῶς ἰδιαιτέρου. Δι' ἡμᾶς τοὺς Ἑλλήνας τὸ τοιοῦτο δὲν ὑπῆρξεν πάντοτε εὐάρεστον[...] Ἡ Σχολή (εννοεῖ την Βρετανική) δυσηρεστήθη προφανέστατα διότι ἐτολμήσαμεν νὰ κάμωμεν τὴν ἀνωτέρω μικρὰν σκαφὴν, μας ἐγένετο εἴτα ἀρκοῦντος εὐσχημος παρατήρησις, ἀλλὰ πάντως παρατήρησις διότι ἐδημοσιεύσαμεν ὀλίγας λέξεις εἰς τὸ Α.Α. ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς λοιπὰς ἀρχαιολ. ἀνακαλύψεις ἐν Κρήτῃ, τέλος μᾶς ὑπεμνήσθη τὸ 'προνόμιον τῆς Σχολῆς' [...] Τὰ προνόμια τῶν Δυνάμεων τὰ παραχωρηθέντα ὑπὸ Κρητικῆς Πολιτείας ἔληξαν εὐτυχῶς πρὸ δύο ἐτῶν (ἦσαν διαρκείας 30ετούς)[...]. Μόνον οἱ προνοητικοὶ Ἀγγλοὶ ἔσπευσαν νὰ ἐξασφαλίσουν νέον τοιοῦτο διὰ τὴν 'Κνωσὸν καὶ τὰ περὶξ[...]'. Μετὰ μεγίστης περισκέψεως παραχωρῆται ἔστω καὶ τὸ ἐλάχιστον προνόμιον. Εἶναι εὐκολώτερον νὰ ἀρνηθῶμεν τοῦτο ἐξ' ἀρχῆς ἢ νὰ τὸ ἄρωμεν κατόπιν. Εὐπειθέστατος, ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Κρήτης Σ.Μ.»¹³⁸⁸.

Υπὸ αυτές τις συνθήκες δημιουργήθηκαν εντάσεις για ένα χρονικό διάστημα στις σχέσεις του Μαρινάτου με τους εκπροσώπους ειδικά της Βρετανικής Σχολής, οι οποίες πυροδοτούνταν μάλιστα με κάθε αφορμή¹³⁸⁹. Η επιθυμία του Μαρινάτου να διατηρεί τον έλεγχο των αρχαιολογικών δραστηριοτήτων των ξένων αρχαιολόγων στη χώρα ερχόταν σε αντίθεση με εκείνη των προκατόχων του και ειδικά του πιο πρόσφατου του Στέφανου Ξανθουδίδη και σύντομα θα προκαλούσε την αντίδραση του Evans, ο οποίος είχε συστηματικά χρηματοδοτήσει το αρχαιολογικό έργο στο νησί¹³⁹⁰. Στην εξέλιξη της κατάστασης σίγουρα δε βοήθησε το γεγονός ότι ο Μαρινάτος εξέφρασε ανοιχτά τις προσωπικές του αμφιβολίες

¹³⁸⁷ Σύμφωνα με έγγραφό της η Κεντρική Υπηρεσία ενημερώνει τις ξένες σχολές με αρχαιολογικό έργο στην Ελλάδα, να μην προβαίνουν σε καμία επέμβαση χωρίς την έγκριση της υπηρεσίας αναστήλωσης (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1933, Α.Π.40080-2257/Δ.1325).

¹³⁸⁸ Η αποικιοκρατική στάση των ξένων αρχαιολογικών σχολών, που δραστηριοποιούνταν στην Κρήτη είχε καλλιεργηθεί και παγιωθεί από την εποχή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου και διαιωνιζόταν με την υποχωρητική στάση των Ελλήνων αρχαιολόγων. Ο Μαρινάτος τη θεωρούσε απαράδεκτη και σε εμπιστευτική επιστολή του προς το Υπουργείο συμπεριλαμβάνει με ένθερμο τρόπο τις πεποιθήσεις του σχετικά με το θέμα αυτό και εδώ σκιαγραφείται η αποφασιστικότητά του να δώσει λύση στο ζήτημα (Αρχείο ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Κιβ. 776Β, Έτος 1919-1960, Ξένες Σχολές [Βρετανική], Φακ. Α,2 Ανασκαφαί (Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής), 1919-1925, Όρισμός Περιφερείας ἀνασκαφῶν Ἀγγλικῆς Σχολῆς ἐν Κνωσῷ, 1947, Α.Π.935/Δ.1038, 14/07/1934).

¹³⁸⁹ Ο Μαρινάτος σε εμπιστευτικό του έγγραφο προς το Υπουργείο αναφέρει την προβληματική συμπεριφορά του έμπιστου επιστάτη του Evans στην Κνωσό, Εμμ. Ακουμιανάκη, και την πρόκληση εξαιτίας του εντάσεων μεταξύ ελληνικής και της αγγλικής πλευράς: «...Πάντα ταῦτα ἀναφέρω, διότι ὁ ἐπιστάτης τῶν Ἀγγλῶν Ἐμμ. Ἀκουμιανάκης, ὁ αἰώνιος δημιουργὸς τῶν προστριβῶν μας μετὰ τὴν Ἀγγλικὴν Σχολήν, προσελθὼν εἰς τὸ μουσεῖον ἐδήλωσεν ὅτι ἔχει παραγγελίαν νὰ μὴν ἀφήσῃ νὰ ἀνεγείρουν περίπτερα κλπ, διότι θὰ γίνουν ἀνασκαφαὶ κλπ, πράγματα δηλαδὴ ἀναληθῆ...» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1934, Αριθ. 978/1088, 16/09/1934).

¹³⁹⁰ Σακκά, Ν., ο.π., 191.

σχετικά με τις αποκαταστάσεις στην Κνωσό: «...Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑφ' ὑμῶν ἀποσταλὲν μοι[...]τηλ/μα ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀνακοινώσω τὰ ἀκόλουθα ὡς πρὸς τὰς ἀναστυλωτικὰς ἐργασίας ἐν Κνωσῷ:[...]τὴν ὡς πρὸς τὴν ἀτομικὴν μου γνώμην εἶναι δύσκολον νὰ ἐκφράσω ταύτην συνειδητῶς ἄνευ ἐκτεταμένης μελέτης, ἣν τώρα δὲν ἔχω καιρὸ νὰ ἀναλάβω. Απολύτως κεκηρυγμένος εἶμαι ὑπὲρ τῶν οἰκοδομικῶν ἀναστυλώσεων, διότι αὗται ἔχουσι τὸ ἀνεκτίμητον πλεονέκτημα νὰ ἀσφαλίζωσι διὰ παντὸς τὰ ὑποκείμενα ἀρχαία. Ὅτι ὅμως εἰς πολλὰ σημεῖα ὁ κ. Evans ὑπερβαίνει τὴν θεμιτὴν ἐλευθερίαν, ἐπισκοτίζων οὕτω τὴν ἐπιστημονικὴν κατάληψιν τοῦ συνόλου, εἶναι δυστυχῶς ἀναμφισβήτητον. Καὶ αἱ ζωγραφικαὶ διακοσμήσεις καὶ αἱ ἀναστυλώσεις πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι διέπονται μᾶλλον ὑπὸ λόγων ἐξωτερικῆς ἐπιδείξεως καὶ ἐπιστημονικῆς ἀνάγκης, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ κ. Evans τοῦτο, ὅτι καὶ εἰς τὰς ἀναστυλώσεις του, ὅπως καὶ εἰς τὰ συγγράμματά του, λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ πολὺ κοινὸν περισσότερον ἀπ' ὅσον ἄλλοι. Οὕτω τὸ ἄνοιγμα θυρῶν καὶ παραθύρων, ἡ ζωγραφικὴ διακόσμησις εἰς μέρη, ὅπου οὐδὲν ἐπιστημονικὸν περὶ τούτου τεκμήριον ὑπάρχει, συντελοῦσι μὲν εἰς τὴν μνημειωδεστέραν ἐμφάνισιν τῶν ἐρειπίων, ἀλλὰ παραπλανῶσιν ἀσφαλῶς τὸν μελετητὴν[...]. Εὐπειθέστατος ὁ ἔφορος Ἀρχ. Κρήτης Σ.Μ.»¹³⁹¹. Τελικά, ὁ Μαρινάτος θα βρεθῇ εκτεθειμένος, ὅταν ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ θα υποχωρήσει, υπονοώντας πιθανῶς τὸ γεγονός ὅτι ἡ διατάραξη τῶν σχέσεών της με τὶς ξένες σχολές δὲν ἦταν συμφέρουσα¹³⁹².

Τὴν ἴδια πολιτικὴ εφαρμόζει ὁ Μαρινάτος καὶ με τὴν Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, με ἀφορμὴ τὴν ἐναρξὴ ἐπεμβάσεων στερέωσης στα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῆς Φαιστού ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Luigi Pernier το 1933: «...ὁ καθ. Κ. Α. Περνιέρ, διευθυντὴς τῆς ἐνταῦθα Ἰταλικῆς Αποστολῆς, εὐρίσκεται ἐν Φαιστῷ, ὅπου προβαίνει εἰς ἀναστυλώσεις τοῦ ἐκεῖ ἀνακτόρου. Αἱ ἀναστυλώσεις αὗται ἔχουσι μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα στερεώσεων καὶ δὲν ὁμοιάζουν πρὸς ἐκείνας τῆς Κνωσοῦ[...]. Διὰ νὰ ἀποφευχθῶσιν ἀκριβῶς τὰ ἄτοπα τῆς Κνωσοῦ, καλὸν θὰ ἦτο νὰ μὴν παραμελῶνται οἱ τύποι καὶ νὰ δίδωνται ἐκάστοτε παρὰ τοῦ Σεβαστοῦ Ὑπουργείου ρηταὶ διαταγαὶ δι' ἑκάστον ἔτος περὶ τῶν ἀναστυλωτικῶν ἐργασιῶν, προπαντὸς δὲ νὰ τονίζεται ἡ ἀνάγκη συνεργασίας καὶ συμφωνίας μετὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀρμοδίου ἐφόρου[...]. Διὰ νὰ ἀποφύγωμεν εἰς τὸ μέλλον πᾶσαν αὐτόβουλον ἐνέργειαν ἀναστυλώσεων ἐκ μέρους τῶν ξένων Σχολῶν. Διὰ ταῦτα παρακαλῶ ἐπίσης, ὅπως μὲ ἐξουσιοδοτήσητε μεταβαίνων εἰς Φαιστὸν νὰ ἐπιθεωρήσω τὰ γινόμενα καὶ ὑποβάλλω σχετικὴν ἔκθεσιν περὶ τῶν ἐνεργουμένων ἀναστυλώσεων. Εὐπειθέστατος ὁ ἔφορος Ἀρχ. Κρήτης Σ.Μ.»¹³⁹³.

Εἰδικὰ στο θέμα τῆς οριοθέτησης τῶν δραστηριοτήτων τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν στὴν Κρήτη, ὁ Μαρινάτος δὲν περιορίστηκε στὸ ἔργο τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Evans στὴν Κνωσό ἀλλὰ ἀναφέρθηκε καὶ σε κινήσεις ἐκ μέρους τῆς Ἰταλικῆς ἀποστολῆς τις ὁποῖες ὁ ἴδιος θεωροῦσε ἀνάρμοστες. Τὸ πιο κραυγαλέο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀνύψωση τῆς ἰταλικῆς σημαίας στὸ περίπτερο, ποὺ εἶχαν κατασκευάσει οἱ Ἰταλοὶ στὸν ἀρχαιολογικὸ χώρο τῆς Φαιστού, γεγονός γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μαρινάτος ενημερώνει σὲ ἐμπιστευτικὸ ἐγγράφου τοῦ τὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία ζητώντας τὴν ἀμεση ἀντιμετώπισή του: «...Δυστυχῶς ὅμως προέκυψεν ἕτερον ζήτημα, ἥτοι τὸ τῆς διαρκοῦς προπαγάνδας ἐφ' οὗ ἐφιστῶ ἀμέριστον τὴν προσοχὴν τῆς Σεβαστῆς Κυβερνήσεως. Εἰς τὸ μικρὸν περίπτερον, τὸ ὁποῖον ἔκτισαν οἱ Ἰταλοὶ πρὸς κατοικίαν των, διὰ τὴν παραμικρὰν ἀφορμὴν ἀναπεταννύουν ἐκάστοτε πελωρίαν

¹³⁹¹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1926, Α.Π. 797/Δ.894, 16/05/1929.

¹³⁹² Ο διευθυντὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης (1872-1945) φαίνεται νὰ ἐπιρρίπτει εὐθύνες στὸν Μαρινάτο γιὰ τὴν ὑπόθεση, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ διευθυντὴς τῆς Σχολῆς Arthur Maurice Woodward (1883-1973) σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Arthur Evans. (Σακκά, Ν., ο.π., 192).

¹³⁹³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1933, 616/752, 19/06/1933.

*Ιταλικήν σημαίαν, οίονει διὰ νά ὑποδηλώσουν, ὅτι ὁ τόπος ἐκεῖνος τοὺς ἀνήκει[...].*Εὐπειθέστατος ὁ ἔφορος Ἀρχ. Κρήτης Σ.Μ»¹³⁹⁴.

Ένα διαχρονικό δυστυχώς, ζήτημα της ελληνικής αρχαιολογίας, που στην Κρήτη έλαβε τεράστιες διαστάσεις και απασχόλησε τον Μαρινάτο έντονα, ήταν η αρχαιοκαπηλία. Ο Μαρινάτος δεν δίστασε να δηλώσει ξεκάθαρα και να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του σχετικά με το γεγονός, ότι ο Evans και άλλοι αρχαιολόγοι υποστήριζαν εμμέσως το μηχανισμό διακίνησης αρχαιοτήτων και κίβδηλων του νησιού με το να τα αγοράζουν αρχαία και να επισημάνει την ανάμιξη στο πεδίο της παράνομης διακίνησης των κρητικών αρχαιοτήτων, μελών της τοπικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και συγκεκριμένα του Ιωάννη Ζωγραφάκη. Όλα αυτά πριν ακόμα αναλάβει ολοκληρωτικά την εφορεία και τη διεύθυνση του μουσείου το 1925: «...ἀφ' οὗ ζητεῖται ἡ γνώμη μου περὶ τούτου, ὑποβάλλω μερικὰς παρατηρήσεις μου εἰς τὴν κρίσιν τοῦ σεβαστοῦ Ὑπουργείου. Ἐν Κρήτῃ, περισσότερον ἴσως ἐκ πανταχοῦ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἔχει ἀναπτυχθῆ ἡ ἀρχαιοκαπηλία, διότι παντός ἀνεξαίρετως οἱ ἐνταῦθα ἐργασθέντες ἐργαζόμενοι ἀρχαιολόγοι, ὑπεβोधήθησαν καὶ ὑπεστήριζαν[...]. Ὁ Evans συλλέγει μανιωδῶς ἰδίᾳ τοὺς γλυπτοὺς λίθους, ἡ δ' ἐφετερινὴ περιοδεῖα του εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην ἀσφαλῶς τοῦτον εἶχε τὸν σκοπὸν[...]. Παραλλήλως πρὸς τὴν δρᾶσιν τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἀνεπτύχθη καὶ ἡ συστηματικὴ κιβδηλεύσις τῶν Μινωικῶν ἀρχαιοτήτων, ἐξασκούμενη ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Ἰωάννου Ζωγραφάκη, βοηθουμένου καὶ προμηθευομένου ὑλικά (ἐλεφαντόδοντο, χρυσὸ κλπ) παρὰ τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ ἀρχαιοκαπήλου Ἀλεξέως Πουλακάκη, ὅστις καὶ μέχρι Παρισίων ἐταξίδευε πρὸς προμήθειαν ὑλικῶν, ἐκεῖ κυρίως ἐπώλαι, ὡς φαίνεται, τὰ κίβδηλα ἀρχαία[...].Εὐπειθέστατος ὁ ἔφορος Ἀρχ. Κρήτης Σ.Μ»¹³⁹⁵.

Το πεδίο της τουριστικής ανάπτυξης, ο σχεδιασμός του οποίου είχε από τη δεκαετία του 1930 αρχίσει να αναπτύσσεται, αποτέλεσε πεδίο ενδιαφέροντος για τον Μαρινάτο, ο οποίος έβλεπε θετικά την ένταξη της αρχαιολογίας στον διαμορφούμενο τουριστικό μηχανισμό και είχε εκφράσει την πεποίθησή του αυτή ήδη από το 1928. Συμμετείχε μάλιστα στην τοπική επιτροπή τουρισμού (ένα παράρτημα του ΕΟΤ) και από τη θέση αυτή εισηγήθηκε την προώθηση του προσκυνηματικού τουρισμού¹³⁹⁶, ενώ το 1930 συντάσσει έκθεση για την αρχαιολογική τουριστική κίνηση στο νησί, την ύπαρξη ή την έλλειψη υποδομών και δικές του βελτιωτικές προτάσεις¹³⁹⁷. Ως απόρροια της δραστηριότητας αυτής αναβαθμίστηκαν οι υποδομές των αρχαιολογικών χώρων¹³⁹⁸ και ο ίδιος ο Μαρινάτος οργάνωσε κύκλους αρχαιολογικών διαλέξεων εντός και εκτός του μουσείου και ξεναγήσεις σε αρχαιολογικούς χώρους, ενώ θεσμοθέτησε τον κλάδο των ξεναγών¹³⁹⁹.

¹³⁹⁴ Αρχείο ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ, Φάκελος Α2, *Ανασκαφαί (Ιταλικῆς Αρχαιολογικῆς Σχολῆς)*, 1923-1938, *Ανασκαφαί Ἰταλῶν ἐν Κρήτῃ 1933-1934*, Α.Π. 713/Δ. 862, 27/10/1933.

¹³⁹⁵ Ο Ζωγραφάκης δικάστηκε και αθωώθηκε: «...Μετὰ τὴν ἀθώωσιν ὑπὸ τῶν δικαστηρίων τοῦ Πουλακάκη καὶ τοῦ Ζωγραφάκη, εἰς ὃν μάλιστα ἀπεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Χανίων καὶ τὰ ἐργαλεῖα του, ἡ δρᾶσις ἐξηκολούθησε καὶ ἀναμφισβήτητος μέχρι σήμερον ἐξακολουθεῖ ἐν ἡσσοῖ μοῖρα διὰ τὸ γῆρας τοῦ Ζωγραφάκη...» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1925, Α.Π.46/Δ.56, 21/11/1925).

¹³⁹⁶ «Πῶς θὰ ἐλκύσωμεν τοὺς ξένους; Τὸ καθήκον τῆς ἀγορανομίας-Ἡ αἰσχροκέρδεια-Ἡ διαφύλαξις τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων», *Ἐλεύθερο Βῆμα*, 07/06/1931.

¹³⁹⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1930, Χωρίς Α.Π., 28/04/1930, *Ἐκθεσις περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἀρχαιολογικῆς ἄλλης κινήσεως ἀπὸ τουριστικῆς ἀπόψεως (Κατ' ἐντολὴν τοῦ ΕΟΤ διὰ τοῦ Ὑπουργοῦ καὶ Γενικοῦ Διοικητοῦ Κρήτης κ. Κατεχάκη)*.

¹³⁹⁸ Φρόντισε για την ηλεκτροδότηση και την τηλεφωνική σύνδεση των αρχαιολογικών χώρων, για την κατασκευή αξιοπρεπών φυλακίων σε αυτούς και θεσμοθέτησε τον κλάδο των ξεναγών.

¹³⁹⁹ Τζωράκης, Γ., ο.π., 284.

Στην προοπτική της ένταξης των αρχαιοτήτων σε ένα επικερδές οικονομικά σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης στο νησί αυξάνεται το ενδιαφέρον της τοπικής αυτοδιοίκησης για τις αρχαιότητες. Υπάρχει πληθώρα σχετικών παραδειγμάτων, όπως η διάθεση οικοπέδου και σημαντικού χρηματικού ποσού για την ανέγερση νέου μουσείου στα Χανιά, όταν το ήδη υπάρχον είχε καεί¹⁴⁰⁰, αλλά και αντιδράσεις στην καθιερωμένη τακτική της διαχείρισης των κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων, με αποτέλεσμα μικροί δήμοι και κοινότητες αποσκοπώντας στην προοπτική δημιουργίας τοπικών μουσείων και τοπικών αρχαιολογικών συλλογών να στοιβάζουν τις αρχαιότητες σε ακατάλληλες αποθήκες, προκειμένου αυτές να μη μεταφερθούν στο Μουσείο Ηρακλείου¹⁴⁰¹.

4.8.1. Η συντήρηση στην Κρήτη επί εφορείας Μαρινάτου

Η επιρροή του Μαρινάτου στη συντήρηση των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα, υπήρξε καθοριστική, όπως ήδη περιεγράφηκε, ειδικά όταν με αφορμή την ανασκαφή στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης, το όνομά του συνδέθηκε με την ίδρυση της πρώτης σχολής συντήρησης στη χώρα¹⁴⁰². Ως αρχαιολόγος στόχευε σε σπουδαίες ανακαλύψεις και το ενδιαφέρον του για την κατάσταση των ανασκαφικών ευρημάτων ήταν μεγάλο, αλλά διαρκούσε όσο ο ίδιος πίστευε πως είχε πράγματι επιτύχει τον στόχο του αυτόν. Όταν κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιωνόταν, η αγωνία του για την κατάσταση διατήρησής τους και την εύρεση λύσεων στα προβλήματά τους εξασθενούσε¹⁴⁰³. Στην Κρήτη, παρόλα αυτά, ο Μαρινάτος κινητοποιήθηκε για τη βελτίωση των συνθηκών στο πεδίο της συντήρησης.

Η αναβάθμιση των εργαστηριακών εγκαταστάσεων του μουσείου θεωρήθηκε σε αυτή τη φάση, σχεδόν τριάντα χρόνια μετά την ίδρυσή του, απαραίτητη, αφού έλειπαν από αυτές ακόμα και τα στοιχειώδη: «*Ἡ πρώτη δαπάνη δρ. 50.000 εἶναι ἀπαραίτητος πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀρξαμένων ἤδη ἐπισκευῶν τῶν ἀποθηκῶν καὶ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ μουσείου Ἡρακλείου[...]. τὸ ἐργαστήριον τοῦ ἀρχιτεχνίτου ἀπὸ τὸ ὁποῖον λείπουσι καὶ αἱ στοιχειωδέσταται ἐγκαταστάσεις. Τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ λοιπὰ ἀρχαία καθαρίζονται καὶ ὑφίστανται μέχρι σήμερον πᾶσαν ἄλλην ἐπεξεργασίαν ἐντὸς ἄλλων ἀρχαίων ἀγγείων καὶ σαρκοφάγων, ὡσὰκις δ' ὁ καιρὸς εἶναι κακός, παύει κατ' ἀνάγκην ἡ ἐργασία, ἣτις διεξάγεται[...]. Εὐπειθέστατος ὁ ἔφορος Ἀρχ. Κρήτης Σ.Μ.*»¹⁴⁰⁴. Δεν καθίσταται σαφές, αν οι διεκδικήσεις του Μαρινάτου σχετικά με το εργαστήριο του Μουσείου ικανοποιούνται. Είναι πιθανό να διατέθηκαν τελικά χρήματα, το 1938, μετά από αίτημα αυτή τη φορά και του επιμελητή του μουσείου Χρήστου Πέτρου: «*...Εὐσεβάτως παρακαλῶ νά μοι χορηγηθῇ πίστωσης δραχμῶν 1660 διὰ τὴν κατασκευὴν 1) ἐνὸς ἐρμαρίου διὰ τὴν ἐναπόθεσιν καὶ φύλαξιν τῶν ἐργαλείων τοῦ*

¹⁴⁰⁰ Το οικόπεδο και ένα ποσό της τάξεως των 50.000-100.000 δραχμών διατέθηκε για την ανοικοδόμηση του νέου μουσείου από τον Δήμο Χανίων (Αρχείο ΜΗ- Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1935, Α.Π. 1161, 21/04/1935). Για το συμβάν και την αντιμετώπισή του βλέπε παρακάτω 4.8.1.

¹⁴⁰¹ Ο Σπυρίδων Μαρινάτος σε επιστολή του προς τον Έφορο Δυτικής Κρήτης θίγει το ζήτημα με αφορμή την περίπτωση αρχαίων από τη θαλάσσια περιοχή της Σουλίας, τα οποία, ενώ έχριζαν φροντίδας, παρέμεναν εσκεμμένα σε ακατάλληλες συνθήκες στο κτήριο που στέγαζε την αρχαιολογική συλλογή της πόλης του Ρεθύμνου, ενώ υπήρχε η δυνατότητα να μεταφερθούν στο εργαστήριο του Μουσείου Ηρακλείου και να συντηρηθούν (Αρχείο Ε.Α.Ι.Α. Φάκελος Σπυρίδωνος Μαρινάτου, 21/11/1934, Α.Π.1044).

¹⁴⁰² Βλέπε παραπάνω, κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2.

¹⁴⁰³ Ντούμας, Χ., «Σπυρίδων Μαρινάτος. Πενήντα χρόνια συμμετείχε ενεργά στα αρχαιολογικά πράγματα», στο: Παναγιωτακόπουλος, Β., (επιμ.) *Πρόσωπα του 20^{ου} αιώνα. Έλληνες που σημάδεψαν τον 20^ο αιώνα, Τα Νέα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 2000, 305-306.

¹⁴⁰⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1929, Α.Π.905/Δ.1006, 19/11/1929.

εργαστηρίου τοῦ Μουσείου, 2)μιᾶς σκάφης ἀπαραίτητου διὰ τὸ πλῆσιμον τῶν ἀρχαίων...»¹⁴⁰⁵. Στα πλαίσια της καλύτερης και υπό ευνοϊκότερους οικονομικούς όρους λειτουργίας του εργαστηρίου συντήρησης του μουσείου ο Μαρινάτος πρότεινε την εφαρμογή ενός πιο ευέλικτου συστήματος προμήθειας υλικών συντήρησης, η καθιέρωση του οποίου όμως δεν επιβεβαιώνεται¹⁴⁰⁶.

Ένα τραγικό συμβάν που ο Μαρινάτος κλήθηκε να αντιμετωπίσει με προσωπικό οικονομικό κόστος και σωματικές βλάβες¹⁴⁰⁷, ήταν το ξέσπασμα πυρκαγιάς στο Μουσείο των Χανίων που στεγαζόταν στο Διοικητικό Μέγαρο των Χανίων, στις 20 Σεπτεμβρίου 1934. Το τηλεγράφημα των τραγικών νέων από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Χανίων φτάνει: «Ἐνταῦθα ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον κατεστράφη. Παρακαλῶ θερμῶς ἔλθητε ἀμέσως, φροντίσθε συναρμολόγησιν διασωθέντων ὀλίγων ἀποφυγῆν ἀπώλειαν καὶ τούτων. Ἀγησίλαος Χατζιδάκης»¹⁴⁰⁸ και ο Μαρινάτος σπεύδει στον χώρο της καταστροφής «Αἴαν ἐπεῖγον. Πλάτωνα ἐπιμελητὴν Μουσείου Ἡράκλειον [sic]. Ἀδύνατον ἐγκαταλείνω πυριφλεγῆ ἐρείπια[sic] ἀνασκαπτόμενου μουσείου ΣΤΟΠ παρακαλῶ ἀντικαταστήσατε μὲ σημερινὴν μειοδοσίαν ἐν γραφείῳ μου καὶ τηλεγραφήσατε ἀποτέλεσμα. Ἐφορος Μαρινᾶτος»¹⁴⁰⁹. Το πλήγμα που υπέστησαν οι αρχαιότητες και κατ' ἐπέκταση η Υπηρεσία εξαιτίας της πυρκαγιάς ήταν μεγάλο. Πέρα από τη φωτιά αυτή καθαυτή και τις καταστροφές που προξένησε στην αρχαιολογική συλλογή, έγιναν κλοπές και βανδαλισμοί με αποτέλεσμα να χαθούν ακόμα περισσότερα αντικείμενα, ενώ μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των διασωθέντων ήταν εφικτό να μετακινηθεί εκτός του μουσείου¹⁴¹⁰. Θύματα της πυρκαγιάς υπήρξαν τα δύο μαρμάρινα γλυπτά, του ανδριάντα της Ελύρου και του Αδριανού: «...Τὸ δυσκολώτατον πάντων ἦταν ἡ ἀποκόλλησις καὶ ἡ μετακίνησις τῶν δύο κολοσσιαίων ἀνδριάντων τοῦ μουσείου, οἵτινες διετηροῦντο καλῶς εἰς τὴν θέσιν των, ἀλλ' εἶχον διαρραγὴ ὥς ὕελος ὑπὸ τῆς μεγάλης θερμότητος. Τὰς κεφαλὰς περιετιλίξαμεν δι' ὑφάσματος καὶ ἐδέσαμεν διὰ σύρματος, οὕτως ὥστε περιεσώθησαν ἄθικτοι. Οἱ κορμοὶ ὅμως μὲ τὴν πρώτην ἐπαφὴν κατέπεσαν εἰς τεμάχια. Ὁ εἰκονιστικὸς ἀνδριὰς τῆς Ἐλύρου ἔπαθε τὴν μεγαλυτέραν καταστροφὴν, ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ ὁ Ἀνδριανός, ὅστις ἦτο τὸ καλύτερον ἐν Ἑλλάδι ἔργον ἐξ ὅσων ἀπεικονίζουσιν τὸν αὐτοκράτορα τοῦτον, κατεστράφη ἐπίσης καιρίως. Αἱ φωτογραφίαι παρέχουν ἰδέαν τῆς καταστάσεως τῶν ἀνδριάντων πρὸ τῆς μετακινήσεώς των, διότι, ἐπειδὴ ἡ καταστροφὴ των προεβλέπετο ἐφωτογραφήθησαν ἐπανειλημμένως πρὸ τῆς μετακινήσεως[...]Ἐφορος Μαρινᾶτος»¹⁴¹¹. Η συντήρησή τους, και ειδικά του Ανδριάντα της Ελύρου, απασχόλησε έντονα την υπηρεσία και παρόλο που το γλυπτό κάηκε, δηλαδή υπέστη μη αναστρέψιμη χημική αλλοίωση, ο Μαρινάτος υποστήριξε ότι η ζημιά δεν ήταν ανεπανόρθωτη: «...Ὁ ἀνδριὰς δυστυχῶς ἐκάη, ἀλλ' ἔχω ἥδη ἀναφέρει, ὅτι αἱ ζημίαι του δὲν εἶναι ἀνεπανόρθωται. Δύναται νὰ ἀνασυγκολληθεῖ καὶ νὰ γίνῃ τὸ ἐκμαγεῖον, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ ἔλευσις ἐνὸς τεχνίτη ἐξ Ἀθηνῶν, ἂν θέλει βοηθήσει εἰς ἔτι τὴν παρ' ἡμαί, μεταβαίνων εἰς Χανιά...»¹⁴¹².

¹⁴⁰⁵ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π.341/Δ.387, 03/05/1938.

¹⁴⁰⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1932, Α.Π.413/Δ.516, 14/06/1932.

¹⁴⁰⁷ «...κατὰ τὴν πυρκαϊὰν ἀπώλεσα ἀτομικὰ ἀντικείμενα ἀξίας ἐτέρων 5 χιλ. δραχμῶν, πρὸς δὲ ὅτι δις ἐκινδύνευσε καὶ αὐτὴ ἡ ζωὴ μου ἐκ καταπιπτόντων πυρίκαυστων ξύλων, ἅτινα καὶ μὲ ἐτραυμάτισαν ἐλαφρῶς εἰς τοὺς ὤμους καὶ τὴν χεῖρα...» (Αρχεῖο Ε.Λ.Ι.Α, Φάκελος Μαρινάτος Σπυρίδων (1924-1944), Α.Π.1044/Δ.1164, 21/11/1934).

¹⁴⁰⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1934, Αριθμός 1795, 20/08/1934.

¹⁴⁰⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1934, Αριθμός 751, 23/09/1934.

¹⁴¹⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1934, Αριθ. 992/1088, 30/09/1934.

¹⁴¹¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1934, Αριθ.992/1088, 30/09/1934.

¹⁴¹² Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1934, Αριθ.1036/1155, 14/11/1934.

Πρόκειται για μια περίοδο, στην οποία ο προβληματισμός για τη βελτίωση της κατάστασης διατήρησης των αρχαιοτήτων και την εύρεση κατάλληλων μεθόδων συντήρησής τους αναπτύσσεται έντονα και εκδηλώνεται εκ μέρους του Μαρινάτου. Οι αφορμές είναι πολλές και συχνά δίνονται μέσα από δυσάρεστα γεγονότα, όπως εκείνο της πυρκαγιάς του Μουσείου Χανίων. Μια ακόμα αφορμή προκύπτει μεταξύ 1934-1937, όταν αποκαλύπτονται μερικά από τα σημαντικότερα μετάλλινα ευρήματα της αρχαιολογικής συλλογής του Μουσείου Ηρακλείου και έρχεται στο προσκήνιο το πρόβλημα της συντήρησής τους. Η συντήρησή τους ανατίθεται στο προσωπικό της υπηρεσίας, όμως οι πολύπλοκοι μηχανισμοί διάβρωσης των μεταλλινών αρχαιολογικών ευρημάτων και η ραγδαία εξέλιξη τους, που οδηγούσε σε σημαντική επιβάρυνση της κατάστασής τους, ανέδειξαν τις ελλείψεις και το κενό της τοπικής υπηρεσίας σε επίπεδο επιστημονικής κατάρτισης του υπάρχοντος προσωπικού. Εξ αυτού, ξεκινά συνεργασία μεταξύ της κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και του ΕΑΜ, με αποστολή στην Αθήνα αρχικά κάποιων μεταλλινών ελασμάτων¹⁴¹³ και αργότερα σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων, όπως του 'Θησαυρού του Αρκαλοχωρίου', όπως έγινε ευρέως γνωστό το σύνολο των χάλκινων ευρημάτων από την ανασκαφή στο ομώνυμο σπήλαιο. Η άμεση ανάγκη για φροντίδα των ευρημάτων και αποφυγή τυχόν επιδείνωσης της κατάστασής τους, ώθησε τον Μαρινάτο στην ανάθεση της συντήρησής τους στο προσωπικό της υπηρεσίας, παρόλο που ο ίδιος γνώριζε την έλλειψη μεθόδευσης για την επίλυση παρόμοιων προβλημάτων από την πλευρά της τοπικής Υπηρεσίας: *«Λαμβάνω την τιμήν νά αναφέρω, ὅτι ἐπελήφθημεν ἄνευ ουδεμίας χρονοτριβῆς τοῦ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιοτήτων Ἀρκαλοχωρίου, διότι ἡ πείρα μᾶς ἔχει διδάξει ὅτι ἡ ὀξειδῶσις προχωρεῖ ἀλματωδῶς πρὸς τὰ ἔσω καὶ καταστρέφει τὰ ἀρχαία, ἂν ταῦτα δὲν ὑποβληθῶσιν εἰς ἄμεσον καθαρισμόν. Δυστυχῶς ἐργαζόμεθα μὲ τὰς παμπалаίᾳς μεθόδους τῶν ἐμπειρικῶν ἀρχιτεχνιτῶν μας εἰς χεῖρας τῶν ὁποίων παραδίδονται πάντες οἱ θησαυροὶ τῶν μουσείων μας[...]* Εὐπειθέστατος ὁ ἔφορος Ἀρχ. Κρήτης Σ.Μ»¹⁴¹⁴. Παράλληλα προτείνει την εφαρμογή της μεθόδου Ρουσόπουλου ως της μόνης διαθέσιμης, τουλάχιστον όσο ο ίδιος ήταν σε θέση να γνωρίζει¹⁴¹⁵: *«...Δυστυχῶς ἡ ὀργάνωσις τῆς ὑπηρεσίας διὰ τὴν συντήρησιν τῶν ἀρχαίων εἶναι ὅλως πρωτόγονος. Τὸν λεγόμενον ὑγρὸν θάλαμον πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ ποιοῦ τῆς ὀξειδώσεως, εἴτα δὲ τὰς ἠλεκτρολυτικὰς μεθόδους ἂν καὶ λίαν ἀπλᾶς, οὐχὶ μόνον ἡμεῖς ἀλλὰ καὶ οὐδὲν ἄλλον μουσεῖον ἐν Ἑλλάδι διαθέτει, ἐφόσον γνωρίζω. Ἦναγκάσθημεν οὕτω νά μεταχειρισθῶμεν τὴν μόνην προσιτὴν εἰς ἡμᾶς μέθοδον τοῦ Ρουσοπούλου, ἂν καὶ ἀπαραίτητος ὁρος πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ ὕπαρξις ὑγιοῦς μεταλλικοῦ στρώματος ἐπὶ τῶν χαλκίνων ἀρχαίων. Δυστυχῶς τοῦτον δὲ συμβαίνει πάντοτε μὲ τὰς ἀρχαιότηας Ἀρκαλοχωρίου, ἀλλ' ἡ ἐκλογὴ ἦτο ἀναγκαστικὴ, ἐφόσον τὰ ἀρχαία ἀφιέμενα ἀκαθάριστα ἦσαν καταδικασμένα εἰς ἀφανισμόν. Ἀναλόγως τῆς καταστάσεως ἐκάστου τεμαχίου ἀφήνομεν νά προχωρήσῃ ἡ ἀναγωγὴ διὰ ψευδαργύρου, μεθ' ὃ τὰ ἀρχαία κηρούμενα ἐξασφαλίζονται τουλάχιστο διὰ τινὰ χρόνον. Διὰ τῆς μεθόδου ταύτης ἐμφανίζονται πάντοτε τὰ τυχὸν ὑπὸ τὴν ὀξείδωσιν κρυπτόμενα κοσμήματα. Οὕτως ἀπεδείχθη, ὅτι σχεδὸν ὅλοι ἀνεξαιρέτως αἱ διπλοὶ πελέκεις φέρουν διακόσμησιν, ἥτις καθιστὰ τοῦτα πολῦτιμα εὐρήματα[...]* Εὐπειθέστατος ὁ ἔφορος Ἀρχ. Κρήτης Σ.Μ»¹⁴¹⁶.

Παρόμοια περίπτωση αποτελούν τα μετάλλινα αγαλμάτια από τη Δρήρο, η συντήρηση των οποίων δεν ανατέθηκε στο προσωπικό της υπηρεσίας αλλά με πρωτοβουλία του Μαρινάτου, μεταφέρθηκαν στην Αθήνα: *«...παρακαλῶ[...]* ὅπως μὲ ἐξουσιοδοτήσετε νά παραλάβω μετ'

¹⁴¹³ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1933, Αριθ.627/763, 30/06/1933.

¹⁴¹⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1937, Αριθ.187/212, 07/10/1937 και Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1934, Α.Π.75976-6117/Δ.4887, 21/10/1934.

¹⁴¹⁵ Για τη μέθοδο του Όθωνος Ρουσόπουλου βλέπε παραπάνω, κεφάλαιο 2, υποκεφάλαιο 2.11.1.

¹⁴¹⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1934, Αριθ. 1048/1166, 21/11/1934.

έμοῦ εἰς Ἀθήνας τὰ ἀγαλμάτια τῆς Δρήρου, ἵνα ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Ἑθν. Μουσείου δυνηθῶ νά προβῶ εἰς τὰς ἐπιβαλλομένας συμπληρώσεις. Πρόκειται περὶ σπουδαιωτάτων ἔργων ἀνεκτιμήτου ἀξίας διὰ τὸν ρυθμὸν τῆς δαιδαλικῆς τέχνης. Ἐφ' ὅσον δὲ βοηθούμενοι ἀμοιβαίως ὑπὸ τῶν διασωθέντων τμημάτων τῶν προσώπων δυνάμεθα νά ἀποδώσωμεν εἰς ταῦτα, δὲν ἐπιτρέπεται νά παραμεληθῇ τὸ καθήκον τοῦτο. Δυστυχῶς ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ ὑπ' ἐμὲ μουσείου στερούμενος γνώσεων γλυπτικῆς δὲν δύναται νά μὲ βοηθήσῃ ἀποτελεσματικῶς, παρόλην τὴν προθυμίαν του»¹⁴¹⁷.

Εικόνα 130. Ο Ιωάννης Μπάκουλης συντηρεῖ τα γλυπτά της Δρήρου, Αρχεῖο Σ. Μπάκουλη. Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», 244

Εικόνα 131. Τα γλυπτά της Δρήρου ὅπως ἐκτίθενται σήμερα στο Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ηρακλείου. Πηγή: Προσωπικὸ ἀρχεῖο γράφουσας

Το 1936 μεταφέρονται στην Αθήνα για συντήρηση και τα χάλκινα ξίφη από την ανασκαφή της Γαλλικῆς Αρχαιολογικῆς Σχολῆς¹⁴¹⁸.

Η συνεργασία της τοπικῆς υπηρεσίας με το ΕΑΜ για την αντιμετώπιση ζητημάτων ὄχι μόνο των μετάλλινων ευρημάτων, ἀλλὰ και τοιχογραφιών και αγγείων ἀπὸ ὅλην τὴν Κρήτη¹⁴¹⁹ εἶχε

¹⁴¹⁷ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1935, Α.Π.1341/Δ.1422 και Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1936, Α.Πρωτ.17990-1127/Διεκπ.964, 24/03/1936.

¹⁴¹⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1936, Αριθ.1571/1617, 30/09/1936 και Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1936, Α.Π. 72358-4642/Δ.3435, 21/10/1936.

ξεκινήσει. Παρόλα αυτά, ο ρόλος των τεχνιτών-συγκολλητών της τοπικής υπηρεσίας δεν ακυρώνεται καθώς συνεχίζουν να εκτελούν επεμβάσεις σε ολόκληρη την Κρήτη και στην Κνωσό¹⁴²⁰ και να κατασκευάζουν εκμαγεία και αντίγραφα, όπως ακριβώς συνέβαινε μέχρι τότε¹⁴²¹. Πάντως είναι πια δεδομένο το κενό στο επίπεδο του τεχνικού προσωπικού και η συνεργασία με το ΕΑΜ, τον μοναδικό φορέα στην Ελλάδα την περίοδο αυτή που είναι ένα βήμα μπροστά στο πεδίο της συντήρησης των αρχαιοτήτων, είναι ελπιδοφόρος.

Όσον αφορά στο προσωπικό της υπηρεσίας μια σημαντική αλλαγή στη φάση αυτή, αποτελεί η αποχώρηση του αρχιτεχνίτη Εμμ. Σαλούστρου από την υπηρεσία λόγω της προχωρημένης ηλικίας του και των σοβαρών προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε¹⁴²², τα οποία είχαν επιπτώσεις και στην εργασία του¹⁴²³. Έτσι ο Σαλούστρος συνταξιοδοτείται το 1935¹⁴²⁴, και τον αντικαθιστά ο Ζαχαρίας Κανάκης, που είχε αρχικά προσληφθεί ως φύλακας. Ο Κανάκης είχε εκπαιδευτεί από τον Σαλούστρο στη συντήρηση των αρχαιοτήτων και γρήγορα εξελίχθηκε σε έναν έμπιστο¹⁴²⁵ και ικανό τεχνίτη-συγκολλητή της Κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, με μακροχρόνιο έργο εντός και εκτός του νησιού, το οποίο συνεχίστηκε μέχρι το 1962, έτος της συνταξιοδότησής του. Το ίδιο έτος άλλωστε (1962) ξεκινά και η συνεργασία του με την Αρχαιολογική Εταιρεία σε έργα εκτός Κρήτης. Για αυτόν και το συνολικό έργο του γίνεται αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο του παρόντος κειμένου.

Τέλος, σε όλα τα παραπάνω προβλήματα έλλειψης προσωπικού, τεχνογνωσίας, πόρων, ασαφούς και αδύναμης πολιτικής για τη διαχείριση των αρχαιοτήτων εκ μέρους όλων των κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου είτε κοινοβουλευτικών είτε της μεταξικής δικτατορίας, έρχεται να προστεθεί, ως ένα επιπρόσθετο εμπόδιο στον τομέα της συντήρησης των αρχαιοτήτων της Κρήτης, και η στάση των τοπικών αρχών, ως άμεση επίπτωση της δικής τους αντίληψης για την προώθηση του τοπικού τουρισμού¹⁴²⁶.

---

¹⁴¹⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1935, Αριθ. 1126/1193 και Φάκελος Εξερχόμενα 1933, Αριθ. 627/763, 30/06/1933.

¹⁴²⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1930, Α.Π.34913-1452/Δ.1083, 23/06/1930.

¹⁴²¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1927, *Questionnaire I, Institut International de Cooperation Intellectuelles*, 09/08/1927.

¹⁴²² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1929, Α.Π.916/Δ.1021, 29/11/1929.

¹⁴²³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1932, Α.328/403, 05/03/1932.

¹⁴²⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1932, Α.Π.15304-820/Δ.484, 10/03/1932.

¹⁴²⁵ Όταν ακόμα ο Κανάκης εργαζόταν ως φύλακας, ο Ξανθουδίδης είχε ζητήσει από την τοπική χωροφυλακή να του χορηγηθεί όπλο, προς υπεράσπιση του μουσείου (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, ΑΠ.503/Δ.587, 12/01/1926).

¹⁴²⁶ Σχετικά με το θέμα βλ. παραπάνω 4.8 και Σακκά, Ν., *Αρχαιολογικές δραστηριότητες στην Ελλάδα (1928-1940). Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, 2002.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΑΠΟ ΤΟ 1938 ΕΩΣ ΤΟ 1974. ΚΝΩΣΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

5.1. Γενική Εισαγωγή

Η εφορεία του Νικόλαου Πλάτωνος (1909-1992) στην Θ' Αρχαιολογική Περιφέρεια της Κρήτης, ξεκίνησε σχεδόν ταυτόχρονα με το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Υπό τη σκιά και τον τρόπο της Γερμανικής Κατοχής, τουλάχιστον κατά την πρώτη δεκαετία, η τύχη των αρχαιοτήτων του νησιού καθορίστηκε από τις πολεμικές επιχειρήσεις και την αντιφατική στάση του κατακτητή, ο οποίος εμφανιζόταν τότε αδιάφορος και τότε άπληστος σε σχέση με αυτές.

Όπως διαφαίνεται μέσα από το διοικητικό αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης όλοι όσοι εργάστηκαν εκεί κατά τη διάρκεια της κατοχής αποτελούν γενναίες φυσιογνωμίες. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν πάντως οι Νικόλαος Πλάτων και Ζαχαρίας Κανάκης. Εκτός από την απόκρυψη των αρχαιοτήτων στο καταφύγιο του Μουσείου Ηρακλείου, προβαίνουν στην απόκρυψη όλων των αρχαιολογικών συλλογών στο νησί και προσπαθούν με κάθε τρόπο, ακόμα και με τη φυσική τους παρουσία στους αρχαιολογικούς χώρους του νησιού ή την εφαρμογή βασικών επεμβάσεων συντήρησης, να προστατέψουν τις αρχαιότητες. Η άλλοτε μάταιη και άλλοτε εποικοδομητική επικοινωνία μεταξύ της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης και της *Kriegsvewaltungsrat-Referat Kunstschutz* (Υπηρεσία Προστασίας Έργων Τέχνης) είναι συνεχής καθόλη τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής.

Στο τέλος της ζοφερής αυτής περιόδου, ο Πλάτων με την αρωγή του τεχνικού προσωπικού του Μουσείου που για μεγάλο χρονικό διάστημα εκπροσωπείται κυρίως από τον Ζαχαρία Κανάκη, προσπαθεί να επαναφέρει την κατάσταση του Μουσείου, των ιστάμενων μνημείων και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν γένει, στην προπολεμική τους κατάσταση και κατά το δυνατόν, να την αναβαθμίσει. Εν όψει της προώθησης του τουρισμού και της ένταξης των αρχαίων μνημείων στο σχέδιο ανασυγκρότησης, που θα βοηθούσε την Ελλάδα να βγει από την οικονομική και όχι μόνο στενωπό στην οποία βρισκόταν, η υπάρχουσα οικονομική δυσπραγία αντιμετωπίστηκε κατά ένα μεγάλο ποσοστό μέσω της αμερικανικής χρηματοδότησης και του Σχεδίου Μάρσαλ.

Μέσα σε αυτόν τον κυκεώνα γεγονότων προέκυψε πιο έντονο από ποτέ το θέμα της κατάστασης διατήρησης των μνημείων, φορητών και ιστάμενων. Το επείγον του ζητήματος, η ανεπάρκεια κατάλληλου και επαρκούς αριθμητικά τεχνικού προσωπικού, η έλλειψη τεχνογνωσίας και υλικών και φυσικά τα σχεδόν πάντοτε πενιχρά διαθέσιμα οικονομικά μέσα, κινητοποιούν τον Νικόλαο Πλάτωνα, ο οποίος απευθύνεται για κάθε είδους βοήθεια προς κάθε κατεύθυνση. Το αποτέλεσμα αυτής της αδιάκοπης δράσης του ειδικά όσον αφορά στο πεδίο της συντήρησης, είναι το ξεκίνημα μιας νέας εποχής για τα μνημεία και το ανθρώπινο δυναμικό της Υπηρεσίας, η οποία σηματοδοτείται από νέες συνεργασίες και ευκαιρίες εξέλιξης και επιμόρφωσης. Κυρίως όμως γίνονται βήματα για τη μεταμόρφωση της Τοπικής Υπηρεσίας σε έναν εξωστρεφή φορέα, γεγονός που περιλαμβάνει τεράστιες δυνατότητες εξέλιξης όσον αφορά την πρακτική της συντήρησης στο νησί.

Σε επίπεδο επεμβάσεων, ο Νικόλαος Πλάτων σχεδιάζει και υλοποιεί σε συνεργασία με την Κεντρική Υπηρεσία, της οποίας η παρουσία είναι τώρα κάπως πιο συστηματική, αλλά και τους εκπροσώπους της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής ένα πρόγραμμα επεμβατικού και προληπτικού χαρακτήρα στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού. Στο πνεύμα της επιστημονικής εξωστρέφειας, που τον χαρακτηρίζει, ο Πλάτων αναζητά νέους

επιστημονικούς και τεχνολογικά προηγμένους τρόπους αντιμετώπισης των σημείων φθοράς, που εντοπίζονται στις αρχαίες επιφάνειες. Έτσι εισάγονται στο νησί καινοτόμα υλικά και τεχνικές, ενώ καταφθάνουν ειδικοί από την Ευρώπη και συγκεκριμένα την Ιταλία και το Istituto Centrale del Restauro (ICR)¹⁴²⁷, για να μοιραστούν τις γνώσεις και εμπειρίες τους με τους ντόπιους τεχνίτες. Παρά το γεγονός ότι η προσπάθεια υποστηρίζεται από την Κεντρική Υπηρεσία και ενθαρρύνεται από τον ίδιο τον Πλάτωνα, οι τεχνικές δε φαίνεται να παγιώνονται στα εργαστήρια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης.

Η μεταπολεμική περίοδος είναι εξαιρετικά ευνοϊκή και δημιουργική για τον αρχιτεχνίτη-συγκολλητή της τοπικής υπηρεσίας Ζαχαρία Κανάκη. Η επαγγελματική του σταδιοδρομία απογειώνεται, αφού ο ίδιος ταξιδεύει στην Ελλάδα και την Ευρώπη για την εκπόνηση εργασιών συντήρησης, αλλά και για λόγους επιμόρφωσης, αναβάθμισης και διεύρυνσης του γνωστικού του πεδίου. Επεκτείνει τις δραστηριότητές του και σε άλλα πεδία εκτός συντήρησης, αλλά πάντοτε παρεμφερή με τις αρχαιότητες, όπως την κατασκευή ομοιωμάτων αρχαιολογικών χώρων από διάφορα υλικά. Τέλος, ο Κανάκης εκπαιδεύει τον διάδοχό του Ιωάννη Μεραμβελιωτάκη στην Υπηρεσία, ο οποίος προσλαμβάνεται κατά τη δεκαετία του 1950 μετά από συμμετοχή του σε τεχνική δοκιμασία, που για πρώτη φορά θα προκηρυχθεί στην Κρήτη, από την Κεντρική Υπηρεσία.

Η σταδιοδρομία του Κανάκη δεν τελειώνει με τη συνταξιοδότησή του από την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης το 1962, αφού τότε προσλαμβάνεται από την έν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία σαν 'αρχιτεχνίτης συγκολλήσεως και συντηρήσεως αρχαίων μνημείων'¹⁴²⁸. Μέσα από τη συνεργασία αυτή ο Κανάκης εργάστηκε σε όλη την Ελλάδα (Πύλο, Νάξο, Θάσο, Θήβα, Λέσβο, κλπ)¹⁴²⁹ και στο εξωτερικό¹⁴³⁰. Ειδικά στη Θήρα και στο Ακρωτήριο, όπου βρέθηκε μέσω της συνεργασίας του με τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, εκπαιδευσε υποψήφιους συντηρητές της σχολής των ΚΕΣ, που βρίσκονταν στο νησί για πρακτική άσκηση¹⁴³¹.

Στην Κρήτη με αφορμή την παρουσία των Ιταλών συντηρητών και κυρίως λόγω της επείγουσας ανάγκης για φροντίδα του μεγάλου όγκου του υφιστάμενου αρχαιολογικού υλικού, δημιουργείται ανεπίσημα ένα φυτώριο μέσα από το οποίο θα προκύψει η επόμενη γενιά συντηρητών του νησιού. Ο Ιταλός, τουρκικής καταγωγής, συντηρητής του ICR, Ali Rizza Caravella εκτός από τη συστηματική συμμετοχή του στη συντήρηση των κρητικών αρχαιοτήτων και τη συμβολή του στην εξέλιξη του πεδίου της συντήρησης στην Κρήτη, εκπαιδευσε στις τεχνικές της συντήρησης παιδιά, που εργάζονταν σε ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Είναι εκείνοι που θα εργάζονταν, ακόμα και έως τις μέρες μας, στη συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κρήτης.

Η ιταλική εμπειρία δε φαίνεται να επηρέασε τελικά τις μεθόδους συντήρησης στην Κρήτη, καθώς μετά την αποχώρηση των Ιταλών συντηρητών η εμπειρική προσέγγιση συνεχίστηκε και η νέα γνώση φαίνεται να ξεχάστηκε. Η περίοδος εφορείας του Στυλιανού Αλεξίου δεν χαρακτηρίζεται από καινοτομίες σε μεθόδους και υλικά συντήρησης. Οι επεμβάσεις στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού και η οργάνωση της έκθεσης στο Αρχαιολογικό

¹⁴²⁷ Για το *Istituto Centrale del Restauro*, βλ. παραπάνω, κεφ. 1, υποκεφάλαιο 1.14.

¹⁴²⁸ Αρχείο Α.Ε., 1962/35, Τ.28, 291.

¹⁴²⁹ Αρχείο Α.Ε.

¹⁴³⁰ Ο Κανάκης πηγαίνει στην πόλη Κασσέλ της κεντρικής Γερμανίας για να εργαστεί στη συντήρηση των αγγείων του μουσείου της πόλης (Αρχείο Α.Ε., Α.Π. 303, 1958/21).

¹⁴³¹ Στοιχεία από συνέντευξη του Αντώνη Φουντουλάκη συντηρητή αρχαιοτήτων στη γράφουσα (Ο Φουντουλάκης είχε εκπαιδευτεί στη Θήρα ως σπουδαστής της σχολής του ΚΕΣ) και από επικοινωνία της γράφουσας με τον Χρήστο Ντούμα αρχαιολόγο, βοηθός του Μαρινάτου στη Θήρα την περίοδο εκείνη.

Μουσείο Ηρακλείου συνεχίζονται στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο που είχε θέσει ο Νικόλαος Πλάτων. Παρόλα αυτά, τώρα δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο θέμα των αισθητικών αποκαταστάσεων στις επεμβάσεις συντήρησης, ειδικά με τη μόνιμη παρουσία του ζωγράφου Θωμά Φανουράκη στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης. Η επιστημονική συντήρηση στην Κρήτη θα ξεκινήσει τη δεκαετία του 1970 με την εμφάνιση του Αντώνη Φουντουλάκη, του πρώτου συντηρητή με επιστημονική κατάρτιση και ευρωπαϊκή εμπειρία στο πεδίο της συντήρησης.

5.2. 1938-1944. Η προστασία των αρχαιοτήτων στην Κρήτη κατά τη γερμανική Κατοχή

Τα έργα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης κατά τη διάρκεια της Κατοχής, εστίασαν υποχρεωτικά στην προστασία των ιστάμενων μνημείων και των αρχαιολογικών συλλογών του νησιού από τις πολεμικές επιχειρήσεις, γεγονός που σε πολλές περιπτώσεις δεν κατέστη δυνατό όπως είναι αναμενόμενο υπό τέτοιες δύσκολες συνθήκες. Εξ αυτού, τα μέλη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, και ειδικά οι Πλάτων και Κανάκης, χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν τα πλήγματα του πολέμου στις κρητικές αρχαιότητες, με τον βομβαρδισμό του Αρχαιολογικού Μουσείου του Ηρακλείου και διάφορες καταστροφές σε ιστάμενα μνημεία.

5.2.1. 1938-1939: Το μεταβατικό διάστημα μεταξύ εφορείας Σπυρίδωνος Μαρινάτου και εφορείας Νικολάου Πλάτωνος

Εικόνα 132. Άποψη της Κνωσού κατά τη διάρκεια της κατοχής από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhem Jacobi. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhem Jacobi

Εικόνα 133. Άποψη της Κνωσού κατά τη διάρκεια της κατοχής από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhem Jacobi. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhem Jacobi

Εικόνα 134. Ο Νικόλαος Πλάτων (1909-1992). Πηγή: <https://www.archaiologia.gr> τελευταία πρόσβαση 28/09/2018

Τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο διαδέχθηκε το 1938 στην Θ' εφορεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης ο Νικόλαος Πλάτων, ο οποίος την περίοδο 1930-1935 είχε διατελέσει επιμελητής. Ο Πλάτων είχε γεννηθεί στην Κεφαλονιά το 1909, σε οικογένεια κρητικής καταγωγής, η οποία είχε εγκατασταθεί στην Άνδρο κατά την περίοδο των επαναστάσεων. Σπούδασε Φιλολογία και Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ ολοκλήρωσε το διδακτορικό του στο Παρίσι στην *École Pratique des Hautes Études*. Η αρχαιολογική του σταδιοδρομία ξεκίνησε το 1930 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης και στο Μουσείο Ηρακλείου. Μεταξύ 1935-1937 ανέλαβε την εφορεία Θηβών¹⁴³², το 1937 επέστρεψε στο Παρίσι για περαιτέρω σπουδές¹⁴³³ και από το 1960 έως το 1962 ήταν διευθυντής της Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών και του Μουσείου Ακροπόλεως. Το 1965 έγινε

¹⁴³² Την εφορεία Θηβών θα αναλάμβανε για δεύτερη φορά από το 1962 έως το 1965 (*Ειλαπινή, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα*, Βικελαία Βιβλιοθήκη (1), Φιλολογικές και Ιστορικές σπουδές (1), Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειον, 1987).

¹⁴³³ Το χρονικό αυτό διάστημα της απουσίας του, τον Πλάτωνα αναπληρώνει ο επιμελητής Χρήστος Πέτρου (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π. 245-519). Ο Πέτρου πέθανε το 1944, υποκύπτοντας σε ασθένεια την οποία είχε αποκομίσει από την Αλβανία στον αγώνα κατά των Ιταλών (Οικονόμου, Γ., Έκθεσις περί των υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1944 πεπραγμένων, στο: «Πρακτικά της Αρχαιολογικής Έταιρείας, Αθήναι» 1945, 147-157 (151)).

καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) και το 1974 στο Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου. Ήταν μέλος και σύμβουλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Εταιρείας Κρητικών Ιστορικών Μελετών (ΕΚΙΜ), μέλος του Γερμανικού Ινστιτούτου, αντιπρόσωπος της Ελλάδας στο International Council of Museums (ICOM), ενώ διετέλεσε Πρόεδρος της Επιτροπής Έργων Ακροπόλεως. Λίγο πριν το θάνατό του τιμήθηκε από την Ακαδημία Αθηνών¹⁴³⁴. Η συμβολή του Πλάτωνος στην κρητική αρχαιολογία υπήρξε ιδιαίτερος σημαντική λόγω της ανασκαφής του στον αρχαιολογικό χώρο της Ζάκρου, η οποία ξεκίνησε το 1961 και του νέου συστήματος χρονολόγησης που πρότεινε το 1958 στο Συνέδριο Προϊστορικής Αρχαιολογίας, στο Αμβούργο. Επρόκειτο για ένα διαφορετικό σύστημα χρονολόγησης του Μινωικού πολιτισμού με εναλλακτική χρονολογική αλληλουχία, βασιζόμενο στις μεταβολές του ανακτορικού συστήματος¹⁴³⁵.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας της εφορείας του στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης ο Νικόλαος Πλάτων εκτελούσε τα καθήκοντα του εφόρου σχεδόν μόνος¹⁴³⁶, με αποτέλεσμα το εξ ορισμού δύσκολο έργο της προστασίας των μνημείων υπό συνθήκες πολέμου να καταστεί ακόμα δυσκολότερο. Σταθερή υπήρξε ευτυχώς η παρουσία του αρχιτεχνίτη του Μουσείου Ηρακλείου Ζαχαρία Κανάκη σε κάθε περίπτωση και σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Επίσης, ο επιμελητών εφορος Δυτικής Κρήτης Βασίλειος Θεοφανείδης (1883-1959) με έδρα τα Χανιά, συνέβαλλε στον αγώνα της προστασίας των αρχαιοτήτων.

Με την αναχώρηση το 1938, του Σπυρίδωνος Μαρινάτου από την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης, μεσολάβησε ένα μικρό χρονικό κενό στη διοίκηση της Υπηρεσίας. Το διάστημα αυτό ήταν καίριο, γιατί το όνειρο του Μαρινάτου για κατασκευή νέου κτηρίου, που θα στέγαζε τις κρητικές αρχαιότητες, βρισκόταν ένα βήμα πριν την ολοκλήρωσή του. Ακόμα, η σκιά του πολέμου είχε αρχίσει να διαγράφεται έντονη. Τον νέο έφορο Νικόλαο Πλάτωνα που βρισκόταν την περίοδο αυτή στη Γαλλία για σπουδές, αναπλήρωσε ο αρχαιολόγος Χρίστος Πέτρου-Μεσογειίτης (1909-1944).

Εικόνα 135. «Μετά την επιστροφή με τον Ιωάννη» (Ο Χρήστος Πέτρου-Μεσογειίτης αριστερά). Πηγή: Πέτρου-Μεσογειίτης, Χ., *Ημερολόγιον έλληνο-ιταλικού πολέμου (1940-41)*, από δύο Έλληνες στρατιώτες του '40 από τα Καλύβια, 2012

¹⁴³⁴ *Είλαπινή*, ο.π.

¹⁴³⁵ Νικόλαος Πλάτων, [online] <https://www.istorikoiperipatoi.gr>, τελευταία πρόσβαση 01/05/2018.

¹⁴³⁶ Ο αρχαιολόγος Στυλιανός Αλεξίου (1921-2013) διορίστηκε στη θέση του επιμελητή αρχαιοτήτων της εφορείας το 1950 (*Είλαπινή*, ο.π.).

Ο Χρήστος Πέτρου-Μεσογειτής είχε γεννηθεί το 1909 στα Καλύβια Αττικής και σπουδάσει αρχαιολογία. Είχε εκπονήσει αρχαιολογικές μελέτες σε Αττική και Κρήτη καθώς και φιλολογικά και ιστορικά έργα και ποιήματα, ενώ στο αρχαιολογικό πεδίο είχε εστιάσει κυρίως στην επιγραφική. Τέλος, είχε ασχοληθεί με τη λαογραφία κυρίως των Αρβανιτών¹⁴³⁷. Ο Πέτρου πολέμησε το 1940-41 στην Αλβανία στον αγώνα κατά των Ιταλών, όπου αρρώστησε¹⁴³⁸. Μετά την επιστροφή του από το πολεμικό μέτωπο μετέβη στο Ναύπλιο, όπου εργάστηκε για την απόκρυψη των αρχαιοτήτων στο μουσείο της πόλης¹⁴³⁹. Οι κακουχίες του πολέμου και η ασθένεια που αυτός του κληροδότησε, του κόστισαν τη ζωή¹⁴⁴⁰. Πέθανε ένα μήνα πριν την Απελευθέρωση, στις 19 Σεπτεμβρίου 1944 σε ηλικία 35 ετών¹⁴⁴¹.

Στις αρχές του 1938 στο αρχαιολογικό προσκήνιο της Κρήτης βρισκόταν η οργάνωση της έκθεσης της αρχαιολογικής συλλογής στο νέο κτήριο του Μουσείου Ηρακλείου. Απουσία του Πλάτωνος, ο Πέτρου είχε αναλάβει την ασφαλή μεταφορά των αντικειμένων από το παλαιό στο νέο κτήριο και την τοποθέτησή τους εντός του νέου κτηρίου. Τα εκθέματα μεταφέρθηκαν με μεγάλο κίνδυνο, λόγω των περιορισμένων μέσων που επέβαλλαν οι καταστάσεις και η υλοποίηση του όλου εγχειρήματος πραγματοποιήθηκε, υπό όχι και τόσο προστατευμένες συνθήκες: «Εὐσεβάστως ἀναφέρω ὅτι ἡ μεταφορὰ τῶν ἀρχαίων ἔληξε χθὲς 9ῃ τρέχοντος ἄνευ οὐδεμίας ἀπολύτως βλάβης τῶν ἀρχαίων ἢ τῶν προθηκῶν. Ἀναφέρω τὸ τελευταῖον μετὰ ἰδιαιτέρας εὐχαριστήσεως, διότι ἐπρόκειτο περὶ ἐργασίας λίαν λεπτῆς καὶ ἐπικινδυνότητος[...]. Τεράστιοι ἦσαν οἱ κίνδυνοι εἰς τὴν ἰδικὴν μας μεταφορὰν ἣτις ἐγένετο ἐκ τοῦ ἐνὸς κτηρίου εἰς τὸ ἄλλον καὶ διὰ μηχανικῶν μέσων λίαν ἐπιφαλῶν καὶ ἐν μέσῳ ξένων προσώπων καὶ ποικίλων τεχνικῶν συνέργων...»¹⁴⁴². Τα ευρήματα στο Μουσείο τοποθετήθηκαν είτε εντός προθηκών, είτε ελεύθερα στον χώρο αναλόγως με τις σύγχρονες επιστημονικές και αισθητικές επιταγές: «...Ἡ κατανομή τῶν προθηκῶν ἐντὸς τῶν αἰθουσῶν ἐγένετο κατὰ τὸν καλῦτερον ἐπιστημονικὸν τρόπον, χωρὶς ἐκ παραλλήλου νὰ παραμεληθῇ καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἄποψις. Εἰς τὴν 5ην αἶθουσαν, τὴν καταλήγουσαν εἰς τὸ κλιμακοστάσιον, δὲν ἐτοποθετήθησαν προθήκας παρὰ μόνον πίθοι καὶ σαρκοφάγοι διὰ νὰ μὴν ἐμποδίζεται ἡ θέα τῶν πολυχρῶμων μαρμάρων...»¹⁴⁴³. Ὅμως ἀμέσως φάνηκε ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ κτηρίου σὲ σχέση με τὶς μελλοντικὲς ἀνάγκες ποὺ θὰ προέκυπταν ὅπως ὁ Πέτρου ἐπισημαίνει σὲ ἐγγράφῳ τοῦ πρὸς τὴν Κεντρικὴ Υπηρεσία: «...Ἐπίσης θεωρῶ ὑποχρέωσιν νὰ ἀναφέρω εἰς Ὑμᾶς ὅτι ἐκ τῆς γενομένης τοποθετήσεως τῶν ἀρχαίων διεπιστώθη ὅτι τὸ νέον κτήριο μόνις δύναται νὰ συμπεριλάβῃ τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαία καὶ καθίσταται ἤδη ἀπὸ τοῦδε ἀνεπαρκὲς διὰ μελλοντικὰς ἀνασκαφὰς»¹⁴⁴⁴.

Οι ἀνάγκες τοῦ εργαστηρίου τοῦ Μουσείου Ηρακλείου ἦταν τεράστιες ἀφοῦ μέχρι καὶ αὐτὴν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν χώρο ἔλειπαν ἀκόμα τὰ βασικά. Ὁ ἐκάστοτε ἐπικεφαλὴς τοῦ μουσείου προσπαθοῦσε νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες αὐτὲς διεκδικώντας πενιχρὲς πιστώσεις καὶ φυσικὰ ὁ Πέτρου δὲν ἀποτέλεσε ἐξαίρεση. Τὸ 1938 τὸ εργαστήριό τοῦ μουσείου δὲν διαθέτει

¹⁴³⁷ <https://www.tehneskaigrammata.blogspot.gr> τελευταία πρόσβαση 02/04/2018.

¹⁴³⁸ Οικονόμου, Γ., 1945, ο.π., 151.

¹⁴³⁹ <https://www.efsyn.gr> τελευταία πρόσβαση 02/05/2018.

¹⁴⁴⁰ Οικονόμου, Γ., 1945, ο.π., 151.

¹⁴⁴¹ Ο Χρήστος Πέτρου-Μεσογειτής είχε προλάβει νὰ καταγράψει τὶς ἐμπειρίες καὶ τὶς ζοφερὲς εἰκόνες τοῦ πολέμου σὲ ἡμερολόγιό σήμερα δημοσιευμένο: Δημητρίου, Χ., *Ἡμερολόγιον ἑλληνο-ἰταλικοῦ πολέμου (1940-41)*, 2012.

¹⁴⁴² Ἀναφορὰ τοῦ Πέτρου γιὰ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν στο Μουσείο Ηρακλείου (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π.272/314, 10/02/1938).

¹⁴⁴³ Ἀναφορὰ τοῦ Πέτρου γιὰ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν στο Μουσείο Ηρακλείου Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π.272/314, 10/02/1938.

¹⁴⁴⁴ Ἀναφορὰ τοῦ Πέτρου γιὰ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν στο Μουσείο Ηρακλείου Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π.272/314, 10/02/1938.

κατάλληλο μέρος για το πλύσιμο των οστράκων, ούτε και χώρους για την αποθήκευση των εργαλείων: «...νά μοι χορηγηθῇ πίστωσης δραχμῶν 1600 διὰ τὴν κατασκευὴν (1) ἐνὸς ἐρμαρίου διὰ τὴν ἐναπόθεσιν καὶ φύλαξιν τῶν ἐργαλείων τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μουσείου καὶ (2) μιᾶς σκάφης καὶ ἀπαραιτήτου διὰ τὸ πλύσιμον τῶν ἀρχαίων»¹⁴⁴⁵.

Ὡς πρὸς τὸ ἐργαστήριον τοῦ μουσείου, ὁ Πέτρου ἐκτὸς ἀπὸ θέματα ἐξοπλισμοῦ καὶ υλικῶν, διαχειρίζεται καὶ τὰ ζητήματα προσωπικοῦ, ὅπως τὴ διάθεση τοῦ ἀρχιτεχνίτη Κανάκη γιὰ ἐκτέλεση ἐργασιῶν συντήρησης¹⁴⁴⁶. Σχετικὸ ζήτημα ἀποτελεῖ ἡ δυνατότητα ἐκπαίδευσης τεχνίτη ἀπὸ τὸν Κανάκη γιὰ λογαριασμό τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, προκειμένου νὰ ἐξασκεῖ τὰ ἴδια καθήκοντα στὶς ἀνασκαφές τῆς. Μετὰ ἀπὸ τὸ αἶτημα τῆς Σχολῆς γιὰ ἐκπαίδευση στὶς τεχνικές φροντίδας καὶ συντήρησης τῶν ἀρχαίων ευρημάτων στὸ ἐργαστήριον τοῦ μουσείου τοῦ Μίνου Ἐμμ. Ἀκουμιανᾶκη¹⁴⁴⁷, ὁ Πέτρου ζητᾷ τὴ γνώμη τῆς Κεντρικῆς Υπηρεσίας, ἀφοῦ προηγουμένως ἐκθέτει τὶς δικές του ἐπιφυλάξεις: «...τὰ ἐν Κνωσῶ μέλη τῆς ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς ἐζήτησαν, ὅπως φοιτᾷ εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου πρὸς ἐκμάθησιν τῆς συγκολλητικῆς τῶν ἀγγείων, ὁ Μίνως Ἐμμ. Ἀκουμιανᾶκης, τὸν ὁποῖον νὰ δύνανται, ὅπως λέγουσιν οἱ Ἄγγλοι, νὰ χρησιμοποιοῦν ὡς προχειρότερον κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν. Ἐπειδὴ ὁμως πρόκειται περὶ προσώπου ξένου τελείως πρὸς τὴν Ὑπηρεσίαν, ὅπερ θὰ παραμένῃ ἐπὶ πολλὰς ὥρας καθ' ἑκάστην εἰς τὸ πλῆρες ποικίλων ἀρχαίων ἐργαστηρίον, ἐθεώρησα ἐπιβεβλημένον νὰ ἀναφέρω εἰς τὸ Σεβαστὸν Ὑπουργεῖον τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ παρακαλῶ νὰ μοῦ ἀπαντήσετε, ἂν πρέπει νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τὸ ἐν λόγῳ πρόσωπον ἡ παρακολούθησις τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐργαστηρίου»¹⁴⁴⁸.

Στὴ σκιά τοῦ πολέμου οἱ τοπικὲς φήμες θέλουν τὴν ἰδρυση στρατιωτικῶν ἐγκαταστάσεων (κέντρου ἐπιστράτευσης καὶ λέσχης αξιωματικῶν) σὲ γειτονικὸ μετὰ τὸ μουσεῖο χώρο. Ὁ Πέτρου με ἐμπιστευτικὴ τοῦ ἐπιστολῇ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο, ενημερώνει γιὰ τὴν πιθανότητα αὐτῇ, τὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις ποὺ θὰ εἶχε γιὰ τὸ Μουσεῖο σὲ περίπτωσιν πολέμου καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκη ματαίωσης τῶν σχεδίων τούτων: «...ἔχω ἐμπιστευτικὰς πληροφορίες, οἱ ἐνταῦθα στρατιωτικοὶ μελετοῦν δι' ἐπανειλημμένων συσκέψεων τῇ ἐγκρίσει τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν νὰ ἀνεγείρουν ἐπὶ τοῦ ἀπέναντι τοῦ Μουσείου προμαχώνα, ἔνθα ὁ κινηματογράφος «Ἀλκαζάρ» στρατιωτικὴν Λέσχην. Εἰς τὸν χῶρον δὲ τοῦ γηπέδου ἀντισφαιρίσεως, τὸν ὁποῖον ἐπίσης διακδικοῦν, θέλουν νὰ ἐγκαταστήσουν τὸ κέντρον ἐπιστρατεύσεως, ὅπερ, ἂν πραγματοποιηθῇ, θὰ εἶναι διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ Μουσείου ἐν ὥρᾳ πολέμου ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνον. Ταῦτα ἐθεώρησα ὑποχρέωσιν νὰ γνωρίσω Ὑμῖν διὰ νὰ προβῇτε ἐκεῖθεν εἰς τὰ καταλλήλους ἐνεργείας πρὸς ματαίωσιν τῶν ὀλεθρίων τούτων ἀπὸ πάσης ἀπόψεως διὰ τὸ Μουσεῖον σχεδίων»¹⁴⁴⁹.

Τέλος, ὁ Χρῆστος Πέτρου ἐπισκέπτεται τὰ ἀπομακρυσμένα ἱστάμενα μνημεῖα τῆς Κρήτης καὶ μεσολαβεῖ γιὰ νὰ συμβουλευθεῖ τοπικοὺς φορεῖς καὶ πρόσωπα καὶ νὰ προλάβει τυχόν ζημιές καὶ ἀπώλειες. Μία τέτοια περίπτωσις ἀποτελεῖ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Φανουρίου στὸ Βαρσαμόνερο μετὰ τὶς μοναδικές τοιχογραφίες, τῆς ὁποίας ἡ κατάστασις διατήρησης ἦταν κρίσιμη καὶ ὁ κίνδυνος καταστροφῆς τοὺς ἦταν ἀμεσος, ἐνῶ καὶ ὁ κίνδυνος κλοπῆς τῶν εἰκόνων ποὺ ἐμπεριείχε, ἦταν ἐπίσης ἀμεσος. Ὁ Πέτρου με ἐπιστολῇ τοῦ ἀπευθύνεται στὴ Μητρόπολιν τῆς Κρήτης καὶ στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία προειδοποιώντας, ἀλλὰ καὶ

¹⁴⁴⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π.341/387, 03/05/1938.

¹⁴⁴⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π.352/402, 31/05/1938.

¹⁴⁴⁷ Ἦσως ἐπρόκειτο γιὰ κάποιο συγγενικὸ πρόσωπο, ἴσως ἀκόμα καὶ τὸν γιο τοῦ Μανώλη Ἀκουμιανᾶκη ἢ ἀλλιῶς Μανωλάκη, ἐμπιστο ἐργάτης τοῦ Evans, μετὰ τὸν ὁποῖο ἡ τοπικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία εἶχε προστριβὲς κατὰ περιόδους (βλ. παραπάνω κεφάλαιο 4).

¹⁴⁴⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π.399/452, 22/07/1938.

¹⁴⁴⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Ἐμπιστευτικόν, Α.Π.367/423. 20/06/1938.

προτείνοντας λύσεις: «...ἐπισκεφθεῖς πρὸ τινὸς καιροῦ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Φανουρίου τῆς παλαιᾶς Μονῆς Βαρσαμονέρου, εὔρον αὐτὴν εἰς ἀθλίαν κατάστασιν ἔνεκα τῆς φθορᾶς τῆς στέγης, διὰ τῶν ρωγμῶν τῆς ὁποίας εἰσδύουν τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς καὶ καταστρέφουν τὰς ἀγιογραφίας[...] παρακαλῶ νὰ ἐκδόσετε [sic] τὰς δεούσας διαταγὰς, ὅπως μεταφερθοῦν τὸ ταχύτερον εἰς ἀσφαλὲς μέρος, εἰς τὴν Μονὴν Βροντησίου ἐπὶ παραδείγματι αἱ ὥραιαι φορηταὶ εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀγ. Φανουρίου, αἵτινες εὐρίσκονται εἰς τὴν μονὴν τοῦ Βαρσαμονέρου, διότι ὑπάρχει φόβος νὰ κλαποῦν καὶ αὐταί, ὅπως συνέβη πέρυσι μὲ τὴν αὐτόθι ἀποκειμένην εἰκόνα τὴν παριστώσαν τὴν ἄμπελον...»¹⁴⁵⁰.

Με τὴν ἐπιστροφή τοῦ Πλάτωνος στα καθήκοντά του ὡς εφόρου τῆς Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας τῆς Κρήτης, ὁ Πέτρου ἐπιστρέφει στα δικά του καθήκοντα ὡς ἐπιμελητὴ καὶ ἀσχολεῖται με τὴν καταγραφή διαφόρων διάσπαρτων ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν σε ἄλλα μέρη τοῦ νησιοῦ: «...Διὰ τοῦ ἐπιμελητοῦ τοῦ Μουσείου προέβη εἰς τὴν καταγραφὴν καὶ τακτοποίησιν τῶν ἐπαρχιακῶν συλλογῶν Νεαπόλεως καὶ Ιεράπετρας [...] Ἡ καταγραφὴ τῶν συλλογῶν Σητείας καὶ Γόρτυνος πρόκειται νὰ γίνῃ προσεχῶς ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ τοῦ Μουσείου...»¹⁴⁵¹.

Με τὸ ξέσπασμα τοῦ ἐλληνο-ιταλικοῦ πολέμου ὁ Πέτρου θα ἐφευγε γιὰ τὸ μέτωπο τῆς Ἀλβανίας καὶ στὴ θέση τοῦ θα διοριζόταν ὁ Βασίλειος Θεοφανείδης (1883-1959)¹⁴⁵².

Εικόνα 136. «Στα υψώματα τοῦ Οσνάκ» (Ὁ Χρῆστος Πέτρου-Μεσογειτῆς). Πηγή: Πέτρου-Μεσογειτῆς, Χ., *Ἡμερολόγιον ἐλληνο-ιταλικοῦ πολέμου*, ο.π.

5.2.2. Ἐναρξὴ τῆς εφορείας τοῦ Νικολάου Πλάτωνος (1939-1962)

Τὸ 1939 ὁ Νικόλαος Πλάτων ἐπιστρέφει στὴν Κρήτη καὶ ἀναλαμβάνει τὰ καθήκοντά του ὡς ἐφορος τῆς τοπικῆς Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας καθὼς καὶ διευθυντῆς τοῦ Μουσείου Ηρακλείου. Οἱ ἀρχαιολογικὲς δραστηριότητες ἐξελίσσονται με ραγδαίους ρυθμούς. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1939 ἔχει ἤδη ξεκινήσει καὶ ἐξελίσσεται γοργὰ ἡ ἀνέγερση νέας πτέρυγας τοῦ Μουσείου, μιὰ ἀναγκαῖα οὐσιαστικὰ επέκταση. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ '39 εἶχε ἤδη ολοκληρωθεῖ τμήμα τῆς πτέρυγας, τὸ προοριζόμενο γιὰ τὴν ἐκθεσὴ ἀρχαιοτήτων, ποὺ θα στέγαζε ὁμῶς καὶ βοηθητικούς χώρους, ὅπως γραφεῖα, τὴ βιβλιοθήκη, τὸν ξενώνα καὶ τὰ εργαστήρια¹⁴⁵³.

Τὴ χρονιά αὐτὴ οἱ ἐργασίες τῆς Τεχνικῆς Υπηρεσίας τοῦ Μουσείου, ἡ ὁποία σε ἐπίπεδο συντήρησης στελεχώνεται ἀπὸ δύο άτομα, τὸν ἀρχιτεχνίτη Ζαχαρία Κανάκη καὶ τὸν ἐκτακτὸ

¹⁴⁵⁰ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1938, Α.Π.455/513, 10/10/1938.

¹⁴⁵¹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π.783/874, 02/09/1939 καὶ Α.Π.530/607, 17/01/1939.

¹⁴⁵² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1940, Α.Π.1153/Δ.1251, 22/10/1940.

¹⁴⁵³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π. 783/874, 02/09/1939.

βοηθό του Εμμανουήλ Νουκάκη¹⁴⁵⁴, επικεντρώνονται σε ευρήματα ανασκαφών της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής σε Φαιστό και Αγία Τριάδα: στη Φαιστό αποκαλύπτονται τα λεγόμενα καμαραϊκά αγγεία¹⁴⁵⁵ και στην έπαυλη της Αγίας Τριάδας πληθώρα τοιχογραφιών, μεταξύ των οποίων και σπάνιο γραπτό δάπεδο¹⁴⁵⁶.

Στον Κανάκη ανατέθηκε η συντήρηση των καμαραϊκών αγγείων¹⁴⁵⁷. Ο ίδιος μετέβη στο ανασκαφικό πεδίο, όπου παρέμεινε προκειμένου να ανασύρει και να καθαρίσει in situ τον μεγάλο αριθμό των πολύχρωμων οστράκων, για να τα μεταφέρει τελικά στο εργαστήριο του Μουσείου¹⁴⁵⁸. Οι εργασίες συγκόλλησης και συμπλήρωσης των οστράκων απέδωσαν 35 αγγεία. Όμως ο Κανάκης χρειάστηκε να μεταβεί στη Φαιστό επανειλημμένως, για να προβεί σε ενδελεχή διαλογή και καθαρισμό όσο το δυνατόν περισσότερων οστράκων από το ανασκαφικό χώμα. Με αυτόν τον τρόπο θα αυξάνονταν οι πιθανότητες ενός ακόμα πιο ολοκληρωμένου αποτελέσματος¹⁴⁵⁹.

Ο Κανάκης ανέλαβε επιπλέον την απόσπαση τοιχογραφικών σπαραγμάτων, που προσομοιάζαν πολύχρωμη μαρμάρινη επιφάνεια από την έπαυλη της Αγίας Τριάδας και του μοναδικού γραπτού δαπέδου από τον ίδιο χώρο¹⁴⁶⁰. Η κατάσταση διατήρησης του δαπέδου, που έφερε μοτίβο με θαλασσινό θέμα, ήταν εξαιρετικά κρίσιμη. Πέρα από το γεγονός ότι τα χρώματα είχαν αλλοιωθεί, απολεπίσεις μεγάλης κλίμακας εκτείνονταν σε ολόκληρη την επιφάνειά του: «...τὸ δάπεδον τῆς Ἀγ. Τριάδος (τὸ πρῶτον μὲ παραστάσεις δάπεδον, ὅπερ ἀνευρέθη ἐν Κρήτῃ)[...]δὲν εἶχε ἀνακαλυφθῆ ὑπὸ τοῦ Ἀλμπέρ, ἀνασκάψαντος τὸ μικρὸν ἱερόν, φαίνεται ἐκλαβόντος ἀνωτέραν στρώσιν ὡς δάπεδον. Οὕτω ἔμεινε κεκαλυμμένον ὑπὸ χρώματος πάχους 0.15μ. καὶ ἐκ τούτου ὑπέστη πολλὰς ζημίας. Ἐσώθη κυρίως τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μέρους καὶ ἀρκετὰ τμήματα ἀπὸ κράσπεδον. Ἡ διακόσμησις εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα μὲ θέμα δελφίνας, οχτάποδα καὶ μικροὺς ἰχθὺς ἀποτελοῦντας ἄλλεπαλλήλους στίχους σχετικῶς. Ἡ πολυχρωμία εἶναι [sic] πολὺ μεγαλυτέρα ἢ εἰς τὴν ἀνάλογον ἐκ Κνωσοῦ τοιχογραφίαν. Τὰ χρώματα ἔχουν ὑποστῇ ἀμαύρωσιν ἐν μέρει λόγῳ πυρκαϊᾶς. Ἐπίσης, ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἀπολεπισμένη εἰς ἀρκετὰ σημεῖα[...]. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τούτου ἴσταντο αἱ βάσεις τριῶν κυλινδρικῶν εἰδωλίων...»¹⁴⁶¹.

Ο Νικόλαος Πλάτων σε έκθεσή του τον Σεπτέμβριο του 1939 προς το Υπουργείο, περιγράφει με λεπτομέρεια τον μελλοντικό σχεδιασμό της υπηρεσίας της οποίας ηγείται. Οι ανάγκες είναι πολλές και ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος φαίνεται να έχει οργανώσει την πορεία των εργασιών προδίδουν την αισιοδοξία και την επιθυμία του για δράση και βελτίωση της όλης κατάστασης: «...Ἡ ἐν τῷ Μουσείῳ ἐργασία πρόκειται νὰ συνεχισθῇ μὲ ἔτι γοργότερον ρυθμὸν[...]. Καὶ πρὸ τῆς ὀριστικῆς ὁμῶς τακτοποιήσεως τοῦ Μουσείου, δι' ἧς τοῦτο θέλει λάβει

¹⁴⁵⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π.783/874, 02/09/1939 και Α.Π.530/607, 17/01/1939.

¹⁴⁵⁵ Το σπήλαιο των Καμαρών γνωστό και ως Καμαραϊκό σπήλαιο αναπτύσσεται στη δυτική οροσειρά του Ψηλορείτη και η είσοδός του σε σχήμα καμάρας οδηγεί στον κυρίως χώρο στον οποίο βρίσκεται αξιόλογος λιθωματικός διάκοσμος. Οι πρώτες ανασκαφές διενεργήθηκαν εκεί από τον Ιταλό αρχαιολόγο Antonio Taramelli (1868-1939) το 1894. Τα καμαραϊκά αγγεία από τα οποία προέρχεται και ο καμαραϊκός ρυθμός, διακρίνονται για τον πολύχρωμο διάκοσμο και την υψηλή καλλιτεχνική τους ποιότητα (<https://www.odysseus.culture.gr> τελευταία πρόσβαση 03/05/2018).

¹⁴⁵⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π.711/795, 05/07/1939.

¹⁴⁵⁷ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1939, Α.Π.80711-3081/Δ.2701, 01/09/1939.

¹⁴⁵⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π.802/893, 30/09/1939.

¹⁴⁵⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π.751/842, 09/08/1939.

¹⁴⁶⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1939, Τηλεγράφημα, Α.Π.61015/2869, 24/06/1939.

¹⁴⁶¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π.711/795, 05/06/1939.

ἐμφάνισιν ἀνάλογον τῆς τῶν νεωστὶ οργανουμένων εὐρωπαϊκῶν μουσείων, πρόκειται νὰ συνεχισθῶσι τὰ μέτρα διὰ τὴν καλυτέραν ἔκθεσιν τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἐκ παραλλήλου διὰ νὰ γίνωσι μᾶλλον προσιτὰ καὶ κατανοητὰ εἰς τοὺς ἐπισκέπτας τὰ ἀντικείμενα, πρόκειται νὰ κατασκευασθῶσιν πινακίδες μόνιμοι καὶ ἄφθαρτοι ἐπεξηγοῦσαι ταῦτα[...]/Διὰ τὴν προστασίαν τῶν ἤδη ἀποκεκαλυμμένων ἐρειπίων ἰδίᾳ τῶν ἀνακτόρων πρόκειται νὰ ληφθῇ σειρά μέτρων...»¹⁴⁶².

Ἐνα μῆνα μετὰ το προαναφερθέν ἐγγράφο, διαβάζουμε το διαβιβαστικό ἐγγράφου του Πλάτωνος πρὸς τὴν Τεχνικὴ Υπηρεσίᾳ του Υπουργείου Παιδείας, σύμφωνα με το οποίο αἰτεῖται τὴν κατασκευὴ καταφυγίου στο Μουσεῖο του Ἡρακλείου, καθὼς ἡ ἀπειλὴ του πολέμου εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται ὅλο καὶ πιο αἰσθητὴ :«...ὁ Ἑφορὸς Ἡρακλείου ὑποδεικνύει τὴν ἀνάγκη κατασκευῆς καταφυγίου γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ παρακαλοῦμε νὰ φροντίσετε γι' αὐτὸ»¹⁴⁶³.

Το 1940 ὁ πόλεμος ἦταν πραγματικότητα γιὰ τὴν υπόλοιπη Ελλάδα καὶ παρά το γεγονός ὅτι στὴν Κρήτη δὲν ἔφτασε παρά μόνον τὸ 1941, εἶχε επιπτώσεις στὰ ἐκεῖ ἀρχαιολογικὰ πράγματα. Με τὸ ξέσπασμα τοῦ πολέμου τὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου σταδιακὰ καλοῦνταν νὰ υπηρετήσῃ τὴν πατρίδα καὶ οἱ θέσεις ποὺ ἔμεναν κενές, πληρώνονταν με οἱονδήποτε ἔμενε πίσω: «...ὁ φύλαξ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Γεώργιος Ξυλουργῆς, ἀνήκων εἰς τὴν κλάσιν τοῦ 1930 καὶ κληθεὶς νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ, θὰ παύσῃ παρέχων ὑπηρεσίαν ἐν τῷ Μουσείῳ ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς παρουσιάσεώς του. Πρὸς ἀναπλήρωσιν, τοῦ ἐτέρου φύλακος μὴ ὄντος διαθέσιμου, ἔδωκα ἐντολὴν εἰς τὸν ἑκτακτον βοηθὸν ἀρχιτεχνίτου Ἑμμ. Νουκάκη, νὰ ἀναλάβῃ τὴν φύλαξιν τῶν αἰθουσῶν...»¹⁴⁶⁴. Μάλιστα, στὴ φάση αὐτὴ οἱ Κανάκης καὶ Νουκάκης διέμεναν μόνιμα στο προαύλιο τοῦ Μουσείου γιὰ λόγους φύλαξης, ἐδικὰ ὅσο διαρκοῦσαν οἱ ἐργασίες κατασκευῆς τῆς νέας πτέρυγας¹⁴⁶⁵. Ἀξιοσημείωτο καὶ χαρακτηριστικὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ Πλάτωνος εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, παρόλο ποὺ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Υπηρεσία τῆς Κρήτης εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἀνθρώπους, ὅταν ὁ Νουκάκης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1940 αἰτήθηκε νὰ μετατεθῇ στο ἐργαστήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐκεῖνος διαβίβασε τὸ αἴτημά του με θετικὴ εἰσήγησιν. Επιπλέον ἐγκωμιάζει τὸν υπάλληλον γιὰ τὰ προσόντα του, τὰ ὁποῖα λόγω οικονομικῆς δυσχέρειας δὲν εἶχε καταφέρει νὰ ἐξελίξῃ μέσω σπουδῶν. Τέλος, ὁ Πλάτων υπογραμμίζει τὴ χρησιμότητα τοῦ υπαλλήλου γιὰ τὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθῆνας καὶ τὴ δυνατότητα ἐξέλιξής του ἐκεῖ, κάτι ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἰσχύσει γιὰ τὸν Νουκάκη στο Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου, ἀφοῦ ὁ ρόλος του ἦταν καὶ θὰ παρέμενε βοηθητικὸς¹⁴⁶⁶.

Ἡ ἀνέγερσις τῆς νέας πτέρυγας, ἡ ὁποία θὰ φιλοξενοῦσε ἕναν ἀκόμα χώρο, ἐκείνον τοῦ καταφυγίου, συνεχίζοταν ὅπως καὶ ἡ οργάνωσις τῆς νέας ἐκθέσεως. Συγκεκριμένα, ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ ἐργαστηρίου, τὶς ὁποῖες θεωροῦσε ἀπαραίτητες, ὁ Πλάτων εἶχε υποβάλλῃ τὴν πρότασίν του συνοδευόμενη ἀπὸ βοηθητικὸ σχεδιάγραμμα. Ἡ πρότασίν του συμπεριλάμβανε μίαν ὑδραυλικὴν ἐγκατάστασιν με δεξαμενὲς ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα γιὰ τὸν καθαρισμὸ ογκωδῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἄλλες ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα καὶ πορσελάνη προοριζόμενη γιὰ τὴ χρῆσιν οξέων. Προέβλεπε ἀκόμα μίαν ηλεκτρολογικὴν ἐγκατάστασιν με τοποθέτησιν ἐπαρκoῦς φωτισμοῦ καὶ ηλεκτρικοῦ κλιβάνου γιὰ τὸ ἐλεγχόμενον στέγνωμα τῶν χαλκῶν ἀρχαιοτήτων. Πρότεινε τὴν κατασκευὴ μεγάλου πάγκου

¹⁴⁶² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π.783/874, 02/09/2939.

¹⁴⁶³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1939, Α.Π.2160-84/Δ.34, 03/10/1939.

¹⁴⁶⁴ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1940, Α.Π.1123/Δ.1221, 30/09/1940.

¹⁴⁶⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1940, Α.Π.1056/1154, 16/07/1940.

¹⁴⁶⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1940, Α.Π.989/Δ.1084, 27/04/1940.

από οπλισμένο σκυρόδεμα για τις εργασίες συντήρησης και μελέτης των ευρημάτων και την τοποθέτηση τροχαλίας για τη μετακίνηση των ογκωδών αρχαιοτήτων. Τέλος, στο σχεδιάγραμμά του ο Πλάτων αξιοποιεί δύο «νεκρούς» χώρους που δημιουργούνταν δίπλα στον ανελκυστήρα: ο ένας χώρος θα γινόταν αποθήκη με ράφια για τη φύλαξη των αρχαίων μετά την ολοκλήρωση των επεμβάσεων συντήρησης και ο δεύτερος χώρος: «...δύναται νά διατεθῇ ὡς κατοικία εἰς τὸν ἀρχιτεχνίτην τοῦ Μουσείου, ὅστις ἀπὸ εἰκοσαετίας παραμένει ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ διὰ τὸν ὅποιον μέχρι στιγμῆς δὲν εἶχε εὑρεθῇ διαμέρισμα. Μία ἐξωτερικὴ θύρα θὰ παρείχεν εἰς τοῦτον χωριστὴν εἴσοδον...»¹⁴⁶⁷.

Στις εργασίες συνέβαλαν όλα τα μέλη του προσωπικού της υπηρεσίας ασχέτως ειδικότητας, ενώ στο εργαστήριο του Μουσείου κατασκευάζονταν εκμαγεία σφραγίδων που θα συμπεριλαμβάνονταν στη νέα έκθεση ως εποπτικό υλικό. Παρόλα αυτά, η δεινή οικονομική κατάσταση του κράτους οδήγησε στη μείωση του ούτως ή άλλως λιγοστού φυλακτικού προσωπικού της Υπηρεσίας και η ανασφάλεια που ο πόλεμος δημιουργούσε ανέστειλε κάθε σκέψη για μελλοντικό σχεδιασμό: «...Ἡ ὅλη κατάστασις καὶ αἱ κρίσιμοι συνθήκαι ἃς ὀλόκληρον τὸ κράτος διέρχεται ἀντανακλῶσιν ἰδιαιτέρως δυσμενῶς ἐπὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας. Αἱ τιθέμεναι εἰς τὴν διάθεσιν μας πιστώσεις καθίστανται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον περιορισμέναι[...]. Παρὰ τὰς ἐκ τῆς ἀνεπαρκείας τοῦ προσωπικοῦ προκυπτούσας ἐλλείψεις οὐχ ἦττον τὸ ἔργον τῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἐσυνεχίσθη καὶ ἤδη ἐπεραιώθη καθ' ὀλοκληρίαν ἢ διοργανώσεις τῆς πρώτης αἰθούσης αὐτοῦ[...]. Δισχίλια καὶ πλέον ἐκμάγματα σφραγιδολίθων ἐχύθησαν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ Μουσείου πρὸς ἔκθεσιν καὶ παράλληλον καταρτισμὸν ἀρχείου ἐκμαγείων σφραγίδων[...]. Συντόμως θέλει παραδοθῇ ἵνα χρησιμοποιηθῇ ἡ νέα πτέρυξ περιλαμβάνουσα τὰ γραφεῖα, τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον, τὰς αἰθούσας τῶν γλυπτῶν, τὰ ἐργαστήρια, καὶ τὸ καταφύγιον[...]. ΠΡΑΚΤΕΑ: Ὑπὸ τοὺς δυσμενεῖς οἰωνοὺς ὑφ' οὓς εὕρισκόμεθα, θὰ ἦτο παρακεκινδυνευμένον νά καθωρίσῃ τις πρόγραμμα πρακτέων[...]. Ἡ ἐργασία τῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ Μουσείου θέλει συνεχισθῇ μέχρις ἐξαντλήσεως τῶν ὀλίγων εἰς χεῖρας μας ὑπαρχόντων πενιχρῶν μέσων»¹⁴⁶⁸.

Την ίδια στιγμή ο αρχιτεχνίτης της Υπηρεσίας Ζαχαρίας Κανάκης εντέλλεται να μεταβεί σε διάφορα μέρη του νησιού για να πραγματοποιήσει επεμβάσεις συντήρησης και ταξινόμησης των αρχαιοτήτων¹⁴⁶⁹. Δυστυχώς όμως οι πιστώσεις εξαντλούνται και τα υλικά του εργαστηρίου που έχουν αναλωθεί δεν είναι δυνατό να αντικατασταθούν. Έτσι, κάθε εργασία οργάνωσης του Μουσείου και της έκθεσης διακόπτεται, τουλάχιστον μέχρι να εγκριθούν οι νέες πιστώσεις¹⁴⁷⁰. Όμως το τηλεγράφημα που φτάνει από την Αθήνα τον Νοέμβριο του 1940, υπογεγραμμένο από τον υφυπουργό Σπέντζα¹⁴⁷¹, δίνει ρητή εντολή: «Χῶρος Κνωσοῦ παραμείνῃ κλειστὸς ἐπιτρεπομένης ἐλευθέρως εἰσόδου μόνον εἰς Ἀγγλοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ ὀπλίτας, συμφώνως ἐγκυκλίῳ». ¹⁴⁷² Η Κρήτη σύντομα θα βρεθεί στην εμπόλεμη ζώνη.

¹⁴⁶⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1940, Α.Π.1022/1121, 12/06/1940.

¹⁴⁶⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1940, Α.Π.1153/Δ.1251, 22/10/1940.

¹⁴⁶⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1940, Α.Π.114765-4327/Δ.3735, 02/11/1940 και Α.Π.95635-3808/Δ.3410, 24/09/1940.

¹⁴⁷⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1940, Α.Π.999/Δ.1099, 17/05/1940.

¹⁴⁷¹ Νικόλαος Σπέντζας (1905-1959): δικηγόρος και υφυπουργός στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων από 03/04/1939 έως 29/01/1941 (Δημητρόπουλος, Α., *Οι ελληνικές κυβερνήσεις 1843-2004*, 2004, 73).

¹⁴⁷² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1940, Α.Π.123966/4635, 25/11/1940.

5.2.3. 1939-1940: Στη σκιά του Πολέμου

«...Ἐν τῷ συνόλῳ πιστεύω ὅτι κατόπιν τοσούτων καὶ τοιούτων περιπετειῶν, τὰς ὁποίας διήλθον αἱ ἀρχαιότητες τῆς περιφέρειάς μου καθ' ὅσον χρόνον ζυγὸς βαρὺς ἐβάρυνεν τὴν ψυχὴν μας καὶ ὁ ἐφιάλτης τῆς καταστροφῆς καὶ τοῦ θανάτου ἐπίζε τοῦ στήθους μας, πιστεύω, λέγω, ὅτι δέον νὰ μείνωμεν ἱκανοποιημένοι, ὅτι δὲν ἔσχομεν μείζονας καὶ μᾶλλον ἀνεπανορθώτους ἀπωλείας. Ἰδίως θεωρῶ μυρίους ἐπικρεμαμένους κινδύνους ἐπ' ἀγαθῷ ὁλοκλήρου τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος»¹⁴⁷³.

Με αὐτὴν τὴν παράγραφο κλείνει ὁ Νικόλαος Πλάτων τὸν ἀπολογισμό του πολέμου γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης, τὸν ὁποῖο ἀποστέλλει στὴν Κεντρικὴ Υπηρεσία πρὸς ἐνημέρωση. Ἡ σκοτεινὴ ἐποχὴ τοῦ πολέμου ἦταν πρόσφατο παρελθόν καὶ ἐκεῖνος ἐπρεπε νὰ καταμετρήσει ὅλες τὶς πληγὲς τῶν μνημείων τῆς περιφέρειάς του. Ἡ ἀφήγηση τῶν περιπετειῶν τοῦ πολέμου γιὰ τὰ μνημεῖα ξεκινᾷ με τὴν προετοιμασίαν γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Κρήτης στὴν ἐμπόλεμη ζώνη.

Τὰ χαρακώματα, ποὺ κατασκευάζονταν με σκοπὸ τὴν προστασία τοῦ ἀμαχοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τυχόν πολεμικῶν επιχειρήσεων, ἐκρυσβαν ἀρχαιολογικὲς ἐκπλήξεις. Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν χαρακώματος στὴν περιοχὴ Πόρος τοῦ Ηρακλείου ἀποκαλύφθηκε προϊστορικός, συλημένος τάφος τὸν ὁποῖο ὁ Πλάτων ἐσπευσε νὰ ἐκκενώσει προκειμένου νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ ἀνάγκες τῶν πολιτῶν¹⁴⁷⁴. Τὰ ὅστρακα ποὺ περισυλλέχθηκαν, μεταφέρθηκαν στὸ ἐργαστήριό τοῦ Μουσείου, ὅπου καθαρίσθηκαν καὶ μελετήθηκαν¹⁴⁷⁵. Στις ἀρχὲς Φεβρουαρίου 1941 εἶχε ἤδη ολοκληρωθεῖ ἡ ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Ηρακλείου: «Εὐσεβάστως ἀναφέρω[...]ὅτι ἀπεστάλησαν ὑπ' ἐμοῦ[...]οἱ καταρτισθέντες κατάλογοι τῶν ἐγκιβωτισθεισῶν ἢ ἄλλως ἐξασφαλισθεισῶν ἀρχαιοτήτων, συνοδεύοντες σχετικὴν ἔκθεσιν περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν. Συνημμένως ἀποστέλλω νῦν πρόχειρον σχεδιάγραμμα τοῦ μουσειακοῦ κτηρίου, δι' οὗ ἐμφαίνεται ἐπακριβῶς ὁ χώρος ἐνθα διεφυλάχθησαν αἱ ἀρχαιότητες ἐν τῷ ἰσογείῳ ὀρόφῳ καὶ ἐν τοῖς ὑπογείοις τοῦ Μουσείου. Ὡς ἤδη ἀνέφερον ἐν τῷ καταφυνίῳ ἐξησφαλίσθησαν ἀρχαιότητες ἀνήκουσαι εἰς τὴν πρώτην καὶ δευτέραν κατηγορίαν καὶ ὅχι ὀλίγαι τῆς τρίτης, οὕτως ὥστε πλέον τοῦ ἡμίσεος τῶν ἀντικειμένων ἔχει ἐξασφαλισθῇ συνεσκευασμένων ἐκεῖ...»¹⁴⁷⁶.

Στὴν κρίσιμη αὐτὴ φάση γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τῆς Κρήτης ὁ Νικόλαος Πλάτων καλεῖται νὰ καταταγῇ στὸν στρατό. Στις 20 Μαρτίου 1941 ὁ ἀρχαιολόγος Βασίλειος Θεοφανείδης μεταφέρει τὶς ἀποσκευές καὶ τὴν οἰκογένειά του στὸ Ηράκλειο καὶ παραλαμβάνει τὸ Μουσείο¹⁴⁷⁷. Οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ πολέμου στὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπηρεσίας τῆς Κρήτης εἶναι μεγάλες: ὁ Πλάτων ἔχει ἤδη στρατευθεῖ, ὁ ἀρχιτεχνίτης Κανάκης καὶ ὁ φύλακας Χαράλαμπος Παπαδάκης ἔχουν κληθεῖ νὰ καταταγοῦν, ἐνῶ ὁ φύλακας Χαράλαμπος Παπαματθαϊάκης ἔχει χάσει τὴ ζωὴ του στὸ πολεμικὸ μέτωπο¹⁴⁷⁸. Ἡ εἰσοδος στους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Κρήτης ἔχει ἀπαγορευτεῖ, ἐνῶ στὴ βίλα 'Αριάδνη' ἔχει ἐγκατασταθεῖ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο¹⁴⁷⁹.

¹⁴⁷³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Ἐμπιστευτικόν*.

¹⁴⁷⁴ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1168/Δ.1315, 04/02/1941.

¹⁴⁷⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1215, 16/03/1941.

¹⁴⁷⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1194/Δ.1311, 03/02/1941.

¹⁴⁷⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1220/1336, 20/03/1941.

¹⁴⁷⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1226/Δ.1343, 01/04/1941 καὶ Α.Π.1227/Δ.1345, 04/04/1941.

¹⁴⁷⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1232, 14/05/1941.

Στις 20 Μαΐου 1941 ξεκινά η Μάχη της Κρήτης με την εναέρια επιδρομή ‘Operation Mercury’, η οποία διαρκεί έως την 1^η Ιουνίου¹⁴⁸⁰ και η οποία κατέληξε στην κατάληψη των νομών Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου από τους Γερμανούς¹⁴⁸¹ και στην εγκατάσταση γερμανικών στρατιωτικών μονάδων στο νησί. Μεταξύ αυτών ήταν και η 5^η Μεραρχία Βουνού (5 Gebirgs-Division), της οποίας ηγείτο ο γνωστός για τη σκληρότητά του Ανώτατος Στρατιωτικός Διοικητής της Κρήτης Αυστριακός στρατηγός Julius Alfred Ringel (1886-1967)¹⁴⁸². Τα γερμανικά στρατεύματα αμέσως μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα ίδρυσαν μια υπηρεσία με το όνομα *Kriegsvewaltungsrat Referat Kunstschutz* (Υπηρεσία Προστασίας Έργων Τέχνης), υπό την επίβλεψη του Ανώτατου Διοικητή νοτίου Ελλάδος Eduard Wagner¹⁴⁸³. Η υπηρεσία αυτή η οποία σχηματίστηκε με σκοπό να αποτελέσει έναν διάυλο επικοινωνίας μεταξύ των Γερμανών και του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, το αρμόδιο για την προστασία των μνημείων της χώρας, με απώτερο σκοπό την προστασία των αρχαιοτήτων¹⁴⁸⁴, λειτούργησε και στην Κρήτη. Όπως αποδείχθηκε, ο ρόλος της ειδικής αυτής υπηρεσίας δεν ήταν πάντοτε ξεκάθαρος, αφού πολλές φορές ήταν αντίθετος με τις επιδιώξεις ισχυρών προσώπων των γερμανικών αρχών, όπως ο στρατηγός Ringel¹⁴⁸⁵. Στην πράξη, ενώ σε γενικές γραμμές συνέβαλλε στην επίλυση ζητημάτων σχετικών με τις αρχαιότητες, δεν τηρούσε μια σταθερή στάση και αποφάσιζε με δύο μέτρα και δύο σταθμά: «...Σχετικῶς μὲ τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἔχω καθῆκον νά τονίσω τὴν σημαντικὴν συμβολὴν τῆς εἰς τὸ ἔργον τῆς διατηρήσεως καὶ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων. Δέον ὁμῶς νά σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι πολλάκις παρετηρήθη ἐκ μέρους τῆς ἡ τάσις νά διευθύνῃ κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ νά ὑποκαθιστᾷ τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν»¹⁴⁸⁶.

Όσον αφορά στις σχέσεις μεταξύ της *ReferatKunstschutz* και της τοπικής υπηρεσίας δια του αντιπροσώπου της του Νικολάου Πλάτωνος, αυτές ήταν διαρκείς γιατί ο Πλάτων πάντοτε επεδίωκε την επικοινωνία κυρίως μέσω διαβημάτων που είχαν στόχο την προστασία των μνημείων. Τα διαβήματα του Πλάτωνος άλλοτε είχαν αποτέλεσμα και άλλοτε όχι: «...Ἀντετάχθην κατὰ πάσης βιαιοπραγίας εὐθαρσῶς καὶ ἔπραξα πᾶν τὸ κατὰ δύναμιν πρὸς

¹⁴⁸⁰ Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης: Η μάχη της Κρήτης, Αρχαία ντοκιμαντέρ της EPT [online] <https://www.archive.ert.gr> τελευταία πρόσβαση 04/05/2018.

¹⁴⁸¹ Οι Γερμανοί μέσω του *FestungKreta* (Οχυρό Κρήτη) είχαν την έδρα του αρχηγείου τους στα Χανιά, και έλεγχαν τους νομούς Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου, ενώ ο νομός Λασιθίου βρισκόταν υπό ιταλική κατοχή έως τον Σεπτέμβριο του 1943 (Flouda, G., «Archaeology in the war zone: August Schorgendorfer and the Kunstschutz on Crete during World War II», στο: *Annual of the British School at Athens*, (2017), 1-37 (10).

¹⁴⁸² Ο Ringel είχε δείξει μεγάλη προθυμία να υποστηρίξει την ίδρυση ενός φορέα για τη μελέτη της Κρήτης στο Πανεπιστήμιο του Graz (Mindler, U. «Arnold Schober und die Archäologie an der Universität Graz in der NS-Zeit», στο: *Schübl, E. και Heppner, H. (eds), Universitäten in Zeiten des Umbruchs. Fallstudien über das mittlere und östliche Europa im 20. Jahrhundert* (Vienna), 2011, 197-200 (204) εφόσον θα εκμεταλλευόταν τον πλήρη έλεγχο, που είχε, της κεντρικής Κρήτης και θα διεξήγαγε παράνομες ανασκαφές για λογαριασμό της ‘Wermacht’ στην Κνωσό (Williamson, G., *German Commanders of World War I (I): Army*, Oxford, 2005, 43-5).

¹⁴⁸³ Πετράκος, Β., *Πρόχειρον ἀρχαιολογικόν: 1828-2012, Μέρος Ι, Χρονογραφικό*, (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας), 283, 2013. Για περισσότερα σχετικά με την *Kriegsvewaltungsrat Referat Kunstschutz* βλέπε και: Πετράκος, Β., «Η γερμανική υπηρεσία προστασίας της τέχνης», *Ο Μέντωρ*, Τευχ. 29-32, (1994), 117-128.

¹⁴⁸⁴ Πρώτος προϊστάμενος της *Referat Kunstschutz* ήταν ο αρχαιολόγος Hans von Schonebeck (1904-1944) και θα τον διαδεχόταν ο Wilhelm Kraiker (1899-1987) (Τιβέριος, Μ., «Μνησθήτε τῶν ἐν τοῖς πολέμοις παραλόγων. Οἱ ἀρχαιότητες στὴν κατοχή», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 88, 13, 2013, 169).

¹⁴⁸⁵ Flouda, G., ο.π., 13.

¹⁴⁸⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

ὄφελος τῶν ἀρχαιοτήτων διὰ παντὸς δυνατοῦ μέσου. Ὁ ἀγὼν ὑπῆρξε συνεχὴς καὶ οὐχὶ σπανίως σκληρός, οὐχὶ δὲ πάντοτε καρποφόρος. Τὰ συνεχῆ διαβήματα μου παρὰ ταῖς ἀρχαῖς Κατοχῆς ἐντούτοις συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ διασώσουν πολλὰς ἀρχαιότητας, αἵτινες σοβαρῶς ἐκινδύνευσαν...»¹⁴⁸⁷.

5.2.4. 1941-1944: Στη δίνη του Πολέμου: Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου θύμα των πολεμικών επιχειρήσεων

Η πρώτη μεγάλη καταστροφική ενέργεια για την αρχαιολογία της Κρήτης εξαιτίας του πολέμου, ήταν ο βομβαρδισμός του Μουσείου Ηρακλείου, στις 23 και 24 Μαΐου 1941 κατά τη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης. Απευθυνόμενος στη Χωροφυλακή για βοήθεια ο Θεοφανείδης γράφει: «Ἐχομεν τὴν τιμὴν νὰ γνωρίσομεν Ὑμῖν ὅτι τὸ ἐνταῦθα Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἐβομβαρδίσθη προχθὲς καὶ χθὲς ὑπὸ ἐχθρικῶν ἀεροπλάνων καὶ ὅτι πολλὰ ζημίαι ἐπηνέχθησαν τόσον εἰς τὸ κτήριον ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐν τῷ ἰσογείῳ δαπέδῳ κείμενα ἀρχαῖα. Ἐπειδὴ αἱ θύραι τῶν εἰσόδων ἄλλαι μὲν τελείως κατέπεσαν, ἄλλαι δὲ ἐχαλάρωσαν, παρακαλοῦμεν ὅπως στέλλητε διαρκῆ φρουρὰν οὐχὶ μόνον ἐν καιρῷ νυκτὸς ὡς μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ καὶ ἐν καιρῷ ἡμέρας, καθότι ὑπάρχει φόβος κλοπῆς καὶ λεηλασίας τοῦ Μουσείου, Β. Θεοφανείδης»¹⁴⁸⁸.

Ο Νικόλαος Πλάτων όταν επιστρέφει, καταγράφει τις καταστροφές του βομβαρδισμού σε κτήριο και αρχαιότητες: «...Αἱ ἐπὶ τοῦ Μουσείου καὶ περὶ αὐτὸ καταπεσοῦσαι βόμβαι συνέτριψαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὰ νεώματα τῶν παραθύρων, τῶν ὀριζοντίων καὶ κάθετων φωταγωγῶν αὐτοῦ[...]. Αἱ ξυλῖναι καὶ σιδηραῖ θύραι ἅπασαι σχεδὸν ἐξηθρώθησαν...»¹⁴⁸⁹ και: «...Διετρήθη ὁ εἰς τῶν φωταγωγῶν τῆς μεγάλης αἰθούσης τῶν τοιχογραφιῶν, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς αὐτῆς αἰθούσης καὶ ἡ ὀροφή τοῦ περιστύλου τῆς εἰσόδου. Ἐκ τῶν μεγάλων σιδηρόφρακτων παραθύρων τῆς προδομικῆς αἰθούσης ἐκτιναχθὲν κατέπεσεν ἐντὸς αὐτῆς καὶ ἐθρυμάτισεν περὶ τὰς τριάκοντα σαρκοφάγους καὶ πίθους...»¹⁴⁹⁰. Με τη βοήθεια της τοπικῆς διοίκησης Νομαρχίας και Δήμου, καθώς και την έγκριση της *Referat Kunstschutz* ἕως τον Σεπτέμβριο του 1941 είχαν προσωρινά αποκατασταθεῖ κάποιες ἀπὸ τις βλάβες στο κτήριο του Μουσείου ὄχι ὁμως και στα ἀρχαῖα ἀντικείμενα, ἡ συντήρηση τῶν ὁποίων εἶχε ἀναγκαστικὰ μετατεθεῖ στο μέλλον: «...Αἱ εἰς ἀρχαιότηας προζενηθεῖσαι ὑπὸ μιᾶς ἐκ τῶν τριῶν βομβῶν ζημίαι, συνίστανται μόνον εἰς φθορὰ πίθων καὶ σαρκοφάγων ἐκ τῶν ἀποτεθέντων ἐν τῷ προθαλάμῳ τοῦ Μουσείου[...]. Καίτοι τὰ βλαβέντα ἀρχαῖα ἀντικείμενα δὲν εἶναι ὀλίγα (τεσσαράκοντα τρία ἐν ὅλῳ[...]) ἐλπίζεται ὅτι θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀνασυγκρότησις τῶν πλείστων τούτων, ἅτινα ἄλλωστε δὲν εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων... Ν. Πλάτων»¹⁴⁹¹.

Το Μουσείο δέχεται δεύτερο πλήγμα, που οφείλεται στην κατάληψη, τον Ιούλιο του 1941 τμήματος της νέας πτέρυγας ἀπὸ ἀξιοματικούς της γερμανικῆς ἀεροπορίας, ὅπου εἶχαν ἀποθηκεύσει πυρομαχικά. Ο Πλάτων με συνεχῆ διαβήματα προσπαθεῖ νὰ δώσει ἓνα τέλος στὴν επικίνδυνη αὐτὴ κατάσταση: «...ἐν ταῖς αἰθουσαῖς τῆς νέας πτέρυγος τοῦ Μουσείου στεγάζεται ἡ *Gerast[sic]* τοῦ Ἀεροδρομίου Ἡρακλείου, ἐνθα ἀποθηκεύονται παντοῖαι ὕλαι, ὡς τινὲς ἴσως εὐφλεκταὶ καὶ ρευσταί. Ἐκ τῆς τυχὸν ἀναφλέξεως τοιούτων ὑλῶν κειμένων ἴσως

¹⁴⁸⁷¹⁴⁸⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Ἐμπιστευτικόν*.

¹⁴⁸⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1233/Δ.1331, 25/05/1941.

¹⁴⁸⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1237/1355, 15/07/1941.

¹⁴⁹⁰ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1238/Δ.1356, 17/07/1941.

¹⁴⁹¹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1258/Δ.1377, 20/09/1941.

παρὰ τὸν κλωβὸν τοῦ ἀνελκυστήρος, δι' οὗ ἡ κάθοδος εἰς τὸ καταφύγιον τῶν ἀρχαιοτήτων, θὰ ἦτο δυνατόν διὰ διαρροῆς τούτων διὰ τοῦ κλωβοῦ νὰ ἐπέλθῃ ἡ ἀνεπανόρθωτος καταστροφή τῶν ἀνεκτιμήτου ἀξίας ἀρχαιοτήτων[...] θὰ ἦτο ἔργον προνοίας νὰ ἐπιστηθῇ ἐπὶ τούτου ἡ προσοχὴ τῆς ἀρμοδίας Γερμανικῆς Ὑπηρεσίας, παρ' ἧς νὰ ζητηθῇ ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν τυχόν τοιούτων ὑλῶν εἰς τὴν ἄλλην ἀποθήκην τῆς Αεροπορίας ἢ τοῦλάχιστον εἰς τὰς μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένας τοῦ καταφυγίου αἰθούσας τῆς ἀποθήκης...»¹⁴⁹². Πρόκειται για μια μάταιη προσπάθεια του Πλάτωνος, αφού ἡ γερμανικὴ αεροπορία σκόπευε νὰ εγκαταστήσῃ πολυβολεῖα στο προαύλιο τοῦ Μουσείου. Παρά τὴν κατηγορηματικὴ ἀρνήση τοῦ Πλάτωνος γιὰ παράδοση τῆς νέας πτέρυγας, ἡ εγκατάστασις γίνεται με βίαιον τρόπο καὶ μάλιστα με ἀπώλειες: «...ἐγένετο ἡ ἐγκατάστασις τῶν (ἐννοεῖ τῶν υλικῶν αεροπορίας) διανοιχθείσης βιαίως τῆς θύρας, καθὼς ἐνώπιόν μου διερρήχθη ὑπὸ Γερμανοῦ ταγματάρχου διὰ λακτισμάτων τὸ παράθυρον τοῦ ἐντὸς παραπηγμάτων ἐπιγραφικοῦ μουσείου, ἀνατραπέντος καὶ θρυμματισθέντος τοῦ ὀπισθεν τούτου εὐρισκομένου πίθου...Ν. Πλάτων»¹⁴⁹³.

Ακόμα καὶ ὑπὸ αὐτές τις συνθήκες ὁ Πλάτων συνεχίζει τὴν προσπάθειές του νὰ δώσῃ ἓνα τέλος στὴν ἐπίταξη τοῦ μουσείου καὶ στὴς συνεχεῖς παρεμβάσεις τῶν Γερμανῶν καὶ ταυτόχρονα νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κατάληψη ἀκόμα περισσότερων χώρων, που συνεχῶς ζητούσαν με κίνδυνον τὴν ἰδίαν τοῦ ζώῃ: «...συχνὰ ἦλθον εἰς σοβαρὰς προστριβὰς οὐχὶ ἄνευ προσωπικοῦ κινδύνου[...]Ν. Πλάτων»¹⁴⁹⁴. Επικαλούμενος τὴ διεθνὴ νομοθεσίαν καὶ τὰ ἐγγενῆ υψηλά ἰδανικά τῆς παγκόσμιας πολιτιστικῆς κληρονομιάς, προσπαθεῖ με ἐμπιστευτικὸ ἐγγράφον τοῦ πρὸς τὴ Νομαρχία νὰ δώσῃ ἓνα τέλος στὴν επικίνδυνή αὐτή κατάστασις: «Ἀφορμὴν λαμβάνων ἐκ τῆς καταλήψεως ἐντὸς τῶν διαμερισμάτων τῆς νέας πτέρυγος τοῦ κτηρίου τοῦ Μουσείου ὑπὸ Γερμανῶν ἀξίωματικῶν πρὸς χρησιμοποίησιν τοῦ δι' ἀποθηκῶν πολεμικῶν εἰδῶν καθὼς καὶ ἐκ τῆς προσωρινῆς (κατὰ τὴν νύκτα τῆς 23ης πρὸς τὴν 24ην τρέχοντος) ἐγκαταστήσεως φωλεῶν πολυβόλων ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Μουσείου ἔχω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω Ὑμᾶς, ὅπως διὰ καταλλήλων διαβημάτων παρὰ τῇ Γερμανικῇ στρατιωτικῇ ἀρχῇ ζητήσητε, ὅπως μὴ χρησιμοποιηθῇ τοῦ λοιποῦ τοῦ Μουσείου διὰ στρατιωτικῶν σκοποῦς. Τὸ τοιοῦτον θὰ ἀντέκειτο πρὸς θεμελιώδη διεθνὴ νόμιμα ἀφορῶντα εἰς τὴν προστασίαν μνημείων καὶ μουσείων ἐν καιρῷ πολέμου καὶ θὰ ἐπέσυρε σοβαροτάτους κινδύνους διὰ τὸ μοναδικὸν ἐν τῷ κόσμῳ Μουσεῖον μας, τοῦ ὁποῖου τὸ πολῦτιμον περιεχόμενον δύναται νὰ θεωρηθῇ κοινὸν κτῆμα τῆς ἀνθρωπότητος ὅλης. Πλὴν τούτου, ὁ ἀπελθὼν Γερμανὸς στρατηγὸς διοικητὴς τῆς πόλεως εἶχε θέσει ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Γερμανικῆς ἀρχῆς τὸ Μουσεῖον καὶ εἶχε ὑποσχεθῇ, ὅτι θὰ ἀπεφεύγετο πλήρως ἡ χρησιμοποίησις τοῦ διὰ στρατιωτικῶν σκοποῦς»¹⁴⁹⁵.

Ὁ Πλάτων κατάφερε νὰ αποτρέψῃ τὴ μεταφορὰ ολόκληρου τοῦ Μουσείου που εἶχε προταθεῖ ὡς «λύσις» με τὴ βοήθεια τοῦ Γερμανοῦ Διοικητῆ τοῦ «Ὀχυροῦ Κρήτης»¹⁴⁹⁶, ὁ ὁποῖος ὁμῶς δε

¹⁴⁹² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1942, Α.Π.1365/Δ.1469, 21/09/1942.

¹⁴⁹³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, Ἐμπιστευτικόν.

¹⁴⁹⁴ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, Ἐμπιστευτικόν.

¹⁴⁹⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1242/Δ.1360, 24/07/1941.

¹⁴⁹⁶ Τὸ Ὀχυρὸ Κρήτη στα γερμανικά *Festung Kreta* αποτέλεσε διοίκηση τῶν γερμανικῶν δυνάμεων Κατοχῆς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου στὴν Κρήτη, τὴν ὁποία κατέλαβαν μετὰ ἀπὸ τὴ Μάχη τῆς Κρήτης (τέλη Μαΐου 1941). Οἱ Γερμανοὶ κατέλαβαν τοὺς τρεῖς δυτικούς νομούς τοῦ νησιοῦ, Χανίων, Ἡρακλείου καὶ Ρεθύμνου, εγκαθιστώντας τὸ ἀρχηγεῖο τοὺς στα Χανιά, ἐνῶ οἱ Ἰταλοὶ κατέλαβαν τὸν Νομὸ Λασιθίου ἕως τὴ συνθηκολόγησις τῆς Ἰταλίας (Σεπτέμβριος 1943). Ἡ πρώτη γερμανικὴ μονάδα που ἀνέλαβε τὴ φρούρηση τοῦ νησιοῦ ἦταν ἡ 164^η Μεραρχία Πεζικοῦ (164. Infanterie-Division) τὴν ὁποία διαδέχθηκε τὴν περίοδο 1943-1944 ἡ 22^η Αερομεταφερόμενη Μεραρχία Πεζικοῦ (22. Luftlande-Infanterie-Division). Ὡς διοικητὲς τοῦ «Ὀχυροῦ Κρήτης» υπηρέτησαν

συναίνεσε και στον απεγκλωβισμό του Μουσείου από τις στρατιωτικές δυνάμεις. Τελικά, με αφορμή την εξαφάνιση δύο μικρών ακατάγραφων αγγείων μετά από επίσκεψη Γερμανών στρατιωτών, ο Πλάτων καταφέρνει να απαγορεύσει πρόσβαση στα λιγοστά αρχαία που δεν είχαν συσκευασθεί ακόμα και σε Γερμανούς αξιωματικούς, με τη βοήθεια του εκπροσώπου της *Referat Kunstschutz*, ανθυπολοχαγού Schorgendorfer¹⁴⁹⁷.

Η κατάληψη επεκτάθηκε σε περισσότερους χώρους του Μουσείου, όπως στο γραφείο και στην οικία του Πλάτωνος, πλην ενός μόνο δωματίου. Οι Γερμανοί περιέφραξαν τον περίβολο του Μουσείου επιτρέποντας την είσοδο μόνο στους φέροντες συγκεκριμένα έγγραφα, που εξέδιδαν οι γερμανικές αρχές και αυτό ίσχυε ακόμα και για τον ίδιο τον έφορο και την οικογένειά του. Οι εντάσεις κορυφώθηκαν, όταν οι Γερμανοί εξέφρασαν την επιθυμία να πραγματοποιήσουν χορευτικές επιδείξεις στον χώρο του Μουσείου. Μετά την ιδέα που εξέφρασε σχετικά με τη σκέψη αυτή, του υπενθύμισαν ότι δεν επρόκειτο για αίτημα, αφού δεν του ζητούσαν την άδεια και ότι ο μοναδικός λόγος, που τελικά οι επιδείξεις δεν έγιναν, ήταν, γιατί υπήρχε κίνδυνος οι χορευτές των μπαλέτων να κρυολογήσουν¹⁴⁹⁸! Οι κύριες μουσειακές αίθουσες μετατράπηκαν σε νοσοκομείο από τους Γερμανούς, χωρίς καν να διαχωριστεί ο μουσειακός χώρος από τον νοσοκομειακό. Ο Πλάτων φρόντισε να τοποθετήσει μια διαχωριστική κατασκευή με σιδερένια και ξύλινα στοιχεία, ματαιώς, όπως αποδείχθηκε, αφού το νοσοκομειακό προσωπικό παραβίασε τα χωρίσματα για να εγκαταστήσει καλώδια και επ' ευκαιρία αναμόχλευσε τα συρτάρια των ιματισθηκών και τα λιγοστά αντικείμενα, που βρίσκονταν εκεί¹⁴⁹⁹. Το αποκορύφωμα της κατάληψης ήταν όταν ο χώρος μετά την απομάκρυνση του νοσοκομείου μετεβλήθη σε σχολή χημικού πολέμου και η πρόσβαση στον χώρο για το προσωπικό του μουσείου περιορίστηκε ακόμα περισσότερο, εξαιτίας της φύσεως των δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνταν εκεί¹⁵⁰⁰.

Τα διαβήματα του Πλάτωνος για απομάκρυνση των πολυβόλων δεν είχαν αποτέλεσμα, όπως και οι ενέργειές του εναντίον της τοποθέτησης αντιαεροπορικών εγκαταστάσεων στη στέγη του Μουσείου¹⁵⁰¹. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι ήταν θέμα τύχης για το Μουσείο και την αρχαιολογική του συλλογή που δεν έγιναν πολεμικές επιχειρήσεις στην περιοχή, παρά τον αγώνα του Πλάτωνος για επιβολή κανόνων: «...Ἐπειδὴ οἱ Γερμανοὶ ἐφαντάζοντο ἐπικειμένας ἐπιχειρήσεις κατεσκεύασαν, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις μου, φωλέας πολυβόλων κατὰ μῆκος τοῦ περιβόλου τοῦ μουσείου, δεσπίζοντος τὰς ὑποκειμένας ὁδοὺς. Διάφοραι ἐνέργειαι μου πρὸς ἀπομάκρυνσιν των ἀκόμη καὶ παρὰ τῷ Διοικητῇ τοῦ Φρουρίου δὲν ἐτέλεσφόρησαν. Δέον ὅμως νὰ ἀναλογισθῇ τίς, ὁποῖους κινδύνους θὰ διήρχετο τὸ Μουσεῖον εἰς περίπτωσιν ἐπιχειρήσεων[...]Ν. Πλάτων »¹⁵⁰².

Τέλος, όσον αφορά στο καταφύγιο του μουσείου, ο Πλάτων κατάφερε να μην παραβιαστεί ο χώρος. Το 1942, μετά από εντολή του Υπουργείου και παρουσία των εφόρων και του

οι στρατηγοί Kurt Student, Alexander Andrae, Bruno Bräuer, Friedrich-Wilhelm Müller και Georg Benthack (<https://forum.axishistory.com> τελευταία πρόσβαση 21/12/2018).

¹⁴⁹⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*

¹⁴⁹⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁴⁹⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁵⁰⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁵⁰¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁵⁰² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*

προσωπικού του μουσείου, έγινε έλεγχος από την *Referat Kunstschutz* για την κατάσταση διατήρησης των αρχαιοτήτων, οι οποίες βρέθηκαν άθικτες: «...ἀναφέρω ὅτι προέβην, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ κ. Θεοφανείδου, Ἐφόρου Δυτικῆς Κρήτης, ἐλθόντος ἐνταῦθα κατόπιν Γερμανικῆς ἐντολῆς[...], εἰς τὴν ἐπιμελὴν ἐξέτασιν τῶν κυριότερων καὶ μᾶλλον εὐπαθῶν ἐκ τῶν ἀρχαιοτήτων, τόσον ἐκ τῶν ἐν τῷ καταφυγίῳ ἀποκειμένων, ὅσο καὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ κτηρίῳ τοῦ Μουσείου[...]. Εἰς τὰς ἐργασίας παρέστη κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας ἐπίσης ἐκ μέρους τῆς Ὑπηρεσίας *Referat Kunstschutz*[...] ὁ ἀρχαιολόγος κ. Jantzen, ὁ ὁποῖος διεπίστωσεν ὁμοίως τὴν καλὴν μέχρι σήμερον καὶ ἀσφαλῆ διαφύλαξιν τῶν ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Τὰ ἀνοιχθέντα κιβώτια ἐσημειώθησαν ἰδιαίτερος εἰς τοὺς καταλόγους ἐξασφαλίσεων τῶν ἀρχαιοτήτων. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐργασίας ἐγένετο ἐκ νέου ἡ σφράγισις τῶν δύο ἐσώτερων δωματίων τοῦ καταφυγίου διὰ σφραγίδας εὐρισκομένης εἰς χεῖρας τοῦ κ. Θεοφανείδου ὡς συνυπευθύνου εἰς τὴν διαφύλαξιν τῶν πολυτίμων ἀρχαιοτήτων...»¹⁵⁰³.

Το 1943, οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές μετακινούνται εκτός της πόλεως του Ηρακλείου, οι περισσότερες αίθουσες του μουσείου εκκενώνονται και ο Πλάτων διεκδικεί αμέσως την άρση επίταξης του μουσείου¹⁵⁰⁴. Τελικά, το ίδιο έτος το Μουσείο απελευθερώνεται αλλά μόνον προσωρινά, αφού το φθινόπωρο του 1943 με τη συνθηκολόγηση των ιταλικών δυνάμεων και με εντολή της διοίκησης του *Οχυρού Κρήτης*, το κτήριο επιτάχθηκε και πάλι για να λειτουργήσει ως κέντρο διαμετακόμισης Ιταλών αιχμαλώτων! Η νέα κατάσταση διήρκεσε έως τον Φεβρουάριο του 1944 και έφερε τον χώρο του Μουσείου σε αθλία κατάσταση¹⁵⁰⁵. Τη νύχτα της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1944 το Μουσείο θα βομβαρδιζόταν για δεύτερη φορά, από αεροπλάνα αγνώστου εθνικότητας. Μία βόμβα χτύπησε τμήμα της νέας πτέρυγας και δύο άλλες έπεσαν στον περίβολο, μία εκ των οποίων έπληξε την οικία του διευθυντή¹⁵⁰⁶. Οι ζημιές στις αρχαιότητες περιορίστηκαν σε θραύσεις αγγείων στις αποθήκες και στο εργαστήριο του Μουσείου. Το προσωπικό του Μουσείου δεν τραυματίστηκε¹⁵⁰⁷, όμως ο βομβαρδισμός κατέληξε σε αιματοχυσία και θάνατο: 15 Ιταλοί αιχμάλωτοι και 7 Γερμανοί σκοτώθηκαν εντός του μουσείου: «...Ὑπῆρξαν 7 Γερμανοὶ νεκροὶ καὶ περὶ τοὺς 15 Ἰταλοὶ αἰχμάλωτοι ἐν τῷ Μουσείῳ. Τὸ παρὸν προσωπικὸν τοῦ Μουσείου καὶ ἡ οἰκογένεια μου διεσώθησαν ὡς ἐκ θαύματος ἀπὸ τὰ βλήματα, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐξαιρετικὴν διασπορὰν[...]. Ν. Πλάτων»¹⁵⁰⁸. Μετά το εξαιρετικά οδυνηρό αυτό περιστατικό ο Πλάτων κινητοποιείται και πάλι με διαβήματα στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό με την ελπίδα, ότι μέσω ραδιοφωνικών ανακοινώσεων το Υπουργείο θα απευθυνόταν στις γερμανικές αρχές, όπως και έγινε. Η οριστική άρση επίταξης του Μουσείου έγινε επιτέλους πραγματικότητα και ο Πλάτων έσπευσε να τοιχίσει τις εισόδους της νέας πτέρυγας¹⁵⁰⁹.

Η επίταξη του Μουσείου είχε λήξει, όχι όμως και οι περιπέτειές του. Στις 2 Ιουνίου 1944 στο λιμάνι της πόλης ανατινάχθηκε πλοίο γεμάτο πολεμοφόδια, με αποτέλεσμα να προκληθούν ζημιές σε όλο το κτήριο και στην οικία του διευθυντή, σοβαρότερες από εκείνες που είχαν

¹⁵⁰³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1942, Α.Π.1345/Δ.1448, 26/06/1942.

¹⁵⁰⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Α.Π.1423/Δ.1479, 01/08/1943.

¹⁵⁰⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944,

Εμπιστευτικόν.

¹⁵⁰⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1463/Δ.1528, 10/02/1944,

Επεῖγον.

¹⁵⁰⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1463/Δ.1528, 10/02/1944,

Επεῖγον.

¹⁵⁰⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944,

Εμπιστευτικόν.

¹⁵⁰⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944,

Εμπιστευτικόν.

προκληθεί από τον βομβαρδισμό του Φεβρουαρίου. Επίσης, προκλήθηκαν σοβαρότατες καταστροφές στις αρχαιότητες, που βρίσκονταν στις αποθήκες, από την πτώση δομικών στοιχείων, παραθύρων και θυρών. Τον Ιούνιο του 1944 οι βομβαρδισμοί στην ευρύτερη περιοχή του Μουσείου συνεχίζονταν, χωρίς όμως να προκληθούν περαιτέρω καταστροφές στο κτήριο ή στην αρχαιολογική συλλογή εντός αυτού¹⁵¹⁰.

Την τελευταία και ίσως χειρότερη και πιο αποκαρδιωτική ταπείνωση υπέστη το μουσείο από τους απελευθερωτές αντάρτες. Κατά την απουσία του Πλάτωνος ομάδα ανταρτών εισήλθε στο Μουσείο και με τη βία και υπό την απειλή των όπλων: «...έξεβίασε τὴν εἴσοδον καὶ τῶν αἰθουσῶν ἐκείνων, τῆς ὁποίας οὐδὲ οἱ Γερμανοὶ παρεβίασαν ποτέ. Μὲ ἀνάρμοστους προπηλακισμοὺς καὶ ὕβρεις διενήργησαν ἔρευναν διὰ νὰ ἀνεύρουν δῆθεν κρυπτόμενους...Γκεσταπίτας!...Ν. Πλάτων»¹⁵¹¹.

5.2.5. Οι δυνάμεις Κατοχής στην Κνωσό

Εικόνα 137. Γερμανοί στρατιώτες στην Κνωσό. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος

Εικόνα 138. Αποψη της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Η περιοχή των Προπυλαίων. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi

¹⁵¹⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, Έμπιστευτικόν.

¹⁵¹¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, Έμπιστευτικόν.

Εικόνα 139. Οι αποθήκες των Γιγαντιαίων Πίθων στην Κνωσό από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi

Εικόνα 140. Άποψη της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Οι ασπίδες του Evans στα Βασιλικά Διαμερίσματα. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi

Εικόνα 141. Άποψη της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Δυτικές Αποθήκες. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi

Σχεδόν αμέσως μετά την κατάληψη της Κρήτης από τις γερμανικές δυνάμεις παρατηρούνται ανεξέλεγκτα φαινόμενα καταστροφικών πράξεων από μερίδα των κατακτητών. Γερμανοί στρατιώτες αδιάντροπα παραβιάζουν αρχαιολογικούς χώρους και είτε αναμοχλεύουν το διάσπαρτο αρχαιολογικό υλικό, είτε διαπράττουν κλοπές. Ο Πλάτων επικοινωνεί άμεσα με την *Referat Kunstschutz* στα γερμανικά: «Θέλουμε νά σάς ἐνημερώσουμε ὅτι τὴν 10η Αὐγούστου Κυριακή[...]ὁ φύλακας τῆς Κνωσοῦ συνάντησε μιὰ ομάδα Γερμανῶν στρατιωτῶν σε φορητὸν στὴν Κνωσό, οἱ ὅποιοι πῆγαιναν νά ἐπισκεφθοῦν τὴν Κνωσὸ καὶ οἱ ὅποιοι προκαλοῦσαν ζημιές. Δηλαδή, μπήκαν σε ἀπαγορευμένη καὶ περιφραγμένη περιοχὴ καὶ ἄλλαξαν τὴ θέση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων/καταλοίπων, ποὺ κείτονταν ἐκεῖ διάσπαρτα, πήραν ἓνα εἰδώλιο θεότητας καὶ πιθανῶς καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ, δηλαδή ἡ συμπεριφορὰ τῶν Γερμανῶν στρατιωτῶν ἀπέναντι στις Κρητικὲς ἀρχαιοτήτες, εἶναι πολὺ ἀσχημὴ. Ἐλπίζω νά τοὺς βρεῖτε καὶ νά τοὺς τιμωρήσετε γιὰ νά ἀποτραποῦν τέτοιες ζημιές καὶ κλοπὲς στο μέλλον...»¹⁵¹².

Στὴν Κνωσὸ συμβαίνει το πασίγνωστο πλὺν συμβάν τῆς κλοπῆς ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τῶν γερμανικῶν δυνάμεων κατοχῆς Julius Alfred Ringel, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1941 ἐπιτάξει τὴ βίλα Αῤιάδνη, ὅταν ἀπουσίαζε ὁ ἐπιμελητὴς Richard W. Hutchinson, καὶ εἶχε ἐγκαταστήσει ἐκεῖ τὴν ἐδρὰ τῆς 5^{ης} Μεραρχίας Βουνού (5 Gebirgs Division)¹⁵¹³. Στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου 1941 ὁ Ringel με τὴν πρόφαση τῆς μελέτης παίρνει τὰ κλειδιά ἀπὸ τὸν φύλακα τῆς Κνωσοῦ καὶ εἰσέρχεται στὸ στρωματογραφικὸ μουσεῖο, ποῦ βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς Αἰθουσας τοῦ Θρόνου: «...ἀνύποπτος ὁ φύλαξ ἐνεχείρησε τῷ στρατηγῷ τὴν κλεῖδα, ἀλλὰ παρακολουθῆσας τοῦτον ἐπὶ τινὰς ἡμέρας ἐν τῷ Μουσείῳ εἶδε πρὸς μεγάλην τοῦ ἔκπληξιν, ὅτι ὁ στρατηγὸς ἀντὶ νὰ μελετᾷ, ἤρχισε νὰ ἐξάγῃ ἐπὶ τῶν διαφόρων θέσεων, ὅπου ἦταν ταξινομημένα, πολλὰ ἀντικείμενα καὶ νὰ τὰ τοποθετῇ ἐντὸς ἰδικῶν του κιβωτίων. Ἐκ τῶν οὕτως ἀφαιρεθέντων ἀντικειμένων κατὰλογον τῶν ὧν ἐνθυμεῖται ἢ ἀντελήφθη ὑπέβαλεν ἡμῖν ὁ ἐν λόγῳ φύλαξ. Τὴν ἐπομένην Γερμανοὶ στρατιῶται τῆς φρουρᾶς τοῦ στρατηγοῦ, τῇ διαταγῇ αὐτοῦ, εἰσῆλθον εἰς τὸ στρωματογραφικὸν μουσεῖον καὶ χωρὶς νὰ ἐπιτρέψωσιν εἰς τὸν φύλακα νὰ παρακολουθῇ αὐτοὺς, ἀφῆρσαν καὶ ἄλλα ἀρχαῖα ἀντικείμενα, πληρώσαντες δὲ διὰ τούτων μικρὰ τινὰ κιβώτια, μετέφερον ταῦτα εἰς τὴν ἑπαυλιν Ἀριάδνη...Ν. Πλάτων»¹⁵¹⁴. Ὁ φύλακας τῆς Κνωσοῦ ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς στρατιώτες, ὅταν προσπάθησε νὰ εἰσέλθῃ στὸν χώρο καὶ ζήτησε τὴν παρέμβαση τοῦ ἀρχαιολόγου καὶ ταγματάρχῃ τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ August Schorgendorfer καὶ τοῦ προϊστάμενου τῆς *Referat Kunstschutz* Hans Ulrich von Schonebeck, οἱ ὁποῖοι τυχαῖα βρίσκονταν ἐκεῖ. Πράγματι, οἱ δύο ἄντρες παραβίασαν τὴν πόρτα, ἀφοῦ εἶχαν πρῶτα χτυπήσει χωρὶς ἀποτέλεσμα καὶ ἀντιλήφθηκαν τὴν κλοπὴ. Ἡ προσπάθειά τους νὰ σταματήσουν τοὺς στρατιώτες ἔληξε, ὅταν ἀκούστηκε ἡ δῆλωση ὅτι ὅλα συνέβαιναν κατ' ἐντολὴ τοῦ στρατηγοῦ Ringel. Τα διαβήματα τοῦ Πλάτωνος ἀγνοήθηκαν ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Ringel, ὅπως καὶ ἡ ἐπίσκεψί του: «...Δις ἐπικοινωνήσα δι' ἐπιστολῶν μὲ τὸν στρατηγόν, ὁ ὁποῖος οὔτε κατεδέχθη νὰ ἀπαντήσῃ. Προσωπικὴ μου μετάβασις δὲν εἶχε μεγαλυτέραν ἐπιτυχίαν, διότι ὁ στρατηγὸς προσεποιήθη, ὅτι οὔτε παρετήρησε τὴν παρουσίαν μου. Ν. Πλάτων»¹⁵¹⁵.

¹⁵¹² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1247/Δ.1366, 12/08/1941.

¹⁵¹³ Merrillees, R. «The Second World War», στο: Huxley, D. (ed.), *Cretan Quests. British Explorers, Excavators and Historians*, 2000, 34-38(34).

¹⁵¹⁴ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1257/Δ.1376, 15/09/1941, Ἐμπιστευτικόν.

¹⁵¹⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, Ἐμπιστευτικόν.

Η κλοπή συνεχίστηκε και στη βίλα Αριάδνη, τόπο διαμονής του Ringel. Εκεί, κατά τη συσκευασία των αρχαιοτήτων, που προορίζονταν για εξαγωγή, οι Γερμανοί στρατιώτες άδειαζαν τα κιβώτια και στοίβαζαν τα κεραμικά όστρακα σε σωρούς. Τα όστρακα εξαφανίσθηκαν και η τύχη τους αγνοείτο, τουλάχιστο έως το 1944. Στη βίλα σχεδιάζονταν και η μεταφορά ογκωδών αρχαίων γλυπτών: «...Ἐκ παραλλήλου ἐπληροφορούμην ἐξ ἐμπίστων προσώπων ἐργαζομένων εἰς τὴν Ἑπαυλιν, ὅτι συνεσκευάζοντο διὰ λογαριασμὸν τοῦ στρατηγοῦ, μεγάλαι ἀρχαιοότητες: ἓνα ἀκέφαλον ἄγαλμα ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων πριονισθὲν εἰς δύο συνεσκευάσθη πρὸς μεταφορὰν εἰς εὐμεγέθες κιβώτιον καὶ ἕτερον κιβώτιον ἐπληρώθη διὰ μικρῶν ἀρχαιοτήτων. Κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας τοῦ φθινοπώρου 1941 μου παρεδόθη καὶ δακτυλογραφημένον σημείωμα ὑπὸ τινὸς τῶν παρακολουθούντων τὰς κινήσεις τοῦ στρατηγοῦ (δυσανάγνωστο) ἐπὶ λέξει: 1) Ἀκέφαλον Ἑλληνιστικὸν ἄγαλμα...»¹⁵¹⁶.

Ο Ringel προέβη στην προαναφερθεῖσα εγκληματική πράξη υποκινούμενος από την επιθυμία του να υποστηρίξει την ίδρυση ερευνητικού ιδρύματος για την Κρήτη στο Πανεπιστήμιο του Graz. Για τον ίδιο λόγο, το καλοκαίρι του 1941, ξεκίνησε παράνομη ανασκαφή στο μικρό ανάκτορο της Κνωσού, χωρίς να ζητήσει άδεια από την τοπική υπηρεσία, αρκούμενος σε μια προφορική ενημέρωση: «...κατόπιν διαταγῆς τοῦ Στρατηγοῦ Ρίνγκελ, προφορικῶς μόνον κοινοποιηθείσης ἡμῖν, ἤρξατο ἀπὸ τινῶν ἡμερῶν ἀνασκαφὴ ἐν Κνωσῷ καὶ ἐντὸς τῆς πότε ιδιοκτησίας τοῦ Σέρ Ἀρθούρου Ἑβανς πρὸς ἀποκάλυψιν ἀρχαιοτήτων, ὑπὸ τῶν ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας Kunstschutz[...]ἀποσταλέντων ἐνταῦθα στρατιωτικῶν ἀρχαιολόγων κ. Schorgendorfer καὶ κ. Jantzen. Ν. Πλάτων»¹⁵¹⁷.

Το αποκορύφωμα του παραλογισμού και της απληστίας του γερμανικού φρουραρχείου εκφράζεται, όταν ο Ringel επρόκειτο να αποχωρήσει από την Κρήτη¹⁵¹⁸ και ζήτησε να του δωρηθούν αρχαία ως ένδειξη ευγνωμοσύνης: «...Ἄπαξ ἡσκήθη πίεσις πρὸς παράδοσιν σημαντικῆς ἀρχαιότητος εἰς τὸν ἀποχωροῦντα στρατηγὸ Ρίνγκελ ἐκ μέρους τοῦ Φρουραρχείου καὶ τῆς ἡμετέρας Νομαρχίας, ὡς ἔλεγον, ὡς δώρου εὐγνωμοσύνης τῆς πόλεως! Φυσικὰ ἀμφότεροι οἱ ἔφοροι ἀντετάχθημεν κατηγορηματικῶς καὶ ἐδέχθημεν νὰ παραδώσωμεν μόνον μίαν σειρὰν μικρῶν ἐκμαγείων πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ προπαρασκευαζομένην. Τὸ Φρουραρχεῖον δὲν ἐφαίνετο καθόλου ικανοποιημένον ἐκ τῆς λύσεως ταύτης, μου διεμήνυσσε δὲ διὰ τοῦ συνδέσμου, ὅτι θὰ ἤρχετο εἰς τὸ Μουσεῖον 'νὰ τὰ κάμουν θάλασσα[...]Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο ὅτι ὁ στρατηγὸς ἠρκέσθη εἰς τὰ ἐκμαγεῖα, τὰ ὁποῖα κατ' ἀσφαλεῖς πληροφορίες ἐπεδείκνυν εἰς τὴν πατρίδα του ὡς γνησίας ἀρχαιότητας μετ' ἄλλων γνησίων. Ν. Πλάτων»¹⁵¹⁹.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού κινδύνευσαν συχνά κατά τη διάρκεια του Πολέμου λόγω επεισοδίων. Ειδικά στην αρχή της Κατοχής ο χώρος έγινε πεδίο συμπλοκών και διαμαχών μεταξύ των αντιμαχομένων πλευρών, με αποτέλεσμα στην περιοχή να πέσουν ακόμα και βόμβες, χωρίς όμως καταστροφικές συνέπειες. Τα γερμανικά στρατεύματα στο τέλος της περιόδου κατοχής και λίγο πριν την αποχώρησή τους υπήρξαν συνεργάσιμα. Δεν ανατίναξαν πυρομαχικά όπως συνηθιζόταν στην περιοχή της Κνωσού, ώστε να αποφευχθούν τυχόν καταστροφές και δημιούργησαν μια ουδέτερη ζώνη γύρω από τον χώρο της Κνωσού, η οποία εποπτευόταν από Έλληνες αντάρτες¹⁵²⁰.

¹⁵¹⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁵¹⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1297/1402, 24/12/1941, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁵¹⁸ Το 1942 ο Ringel μετατέθηκε στη Ρωσία (Τιβέριος, Μ., ο.π., 169).

¹⁵¹⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁵²⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

Καταλυτική για την αποτελεσματική προστασία των καταλοίπων της Κνωσού κατά τον πόλεμο έπαιξε η άψογη άσκηση του καθήκοντος του φύλακα, του οποίου το όνομα δυστυχώς δεν γνωστοποιείται μέσω του συγκεκριμένου αρχείου¹⁵²¹, υπό την συστηματική εποπτεία και καθοδήγηση του Πλάτωνος. Το 1943 μετά το περιστατικό της κλοπής των αρχαιοτήτων από τον Ringel, Γερμανοί στρατιώτες αποπειράθηκαν και πάλι να κλέψουν αρχαία από την Κνωσό και παρεμποδίστηκαν από τον φύλακα¹⁵²². Πρόκειται για μια φωτεινή εξαίρεση ανάμεσα στην πλειοψηφία του φυλακτικού προσωπικού της τοπικής υπηρεσίας εν γένει, το οποίο αναγκάζεται να εργάζεται κάτω από δύσκολες και επικίνδυνες συνθήκες, πολλές φορές δεν κατάφερε να ανταπεξέλθει στα καθήκοντά του: «...οἱ πλεῖστοι τούτων[αρχαιολογικών χώρων]κατεσπαρμένοι εἰς εὐρεῖαν ἀκτῖνα[...]*μετὰ φυλάκων κακῶς ἢ οὐδόλως ἀμειβομένων καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον περιδεῶν ἐκ τῆς τρομοκρατίας γενομένων ἢ καὶ ἄνευ φυλάκων. Ν. Πλάτων*»¹⁵²³.

Οι Πλάτων και Κανάκης καθ' υπέρβαση λόγω της εμπόλεμης κατάστασης, με τη συμβολή μάλιστα των δυνάμεων Κατοχής, κατάφεραν να εφαρμόσουν κάποια μέτρα επεμβατικής συντήρησης προσωρινής φύσεως, τα οποία όμως αποδείχθηκαν σωτήρια: «...Ἐπέτυχον νὰ κινήσω τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχῶν Κατοχῆς αἱ ὁποῖαι πολλακίς ὑπεβोधήθησαν τὸ ἔργον τῆς συντηρήσεως τοῦ χώρου ἐντέλλουσαι εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀρχὰς τὴν χορήγησιν τῶν μέσων διὰ τὰς πρὸς τοῦτον ἀναγκαίᾳς ἐργασίας. Οὕτω καθ' ὅλα τὰ ἔτη διετέθη ποσὸν τί, ἀνεπαρκὲς βεβαίως ἀλλὰ σημαντικὸν διὰ τὴν λήψιν τῶν μᾶλλον προσωρινῶν μέτρων ἐξασφαλίσεως πρὸς καθαρισμὸν καὶ συντήρησιν τοῦ χώρου...*Ν. Πλάτων*»¹⁵²⁴.

5.2.6. Η συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού κατά τη διάρκεια της Κατοχής

Ο αρχαιολογικός χώρος της Κνωσού προστατεύτηκε αποτελεσματικά την περίοδο του πολέμου, δεδομένων των συνθηκών και συγκριτικά με άλλους της Κρήτης. Το γεγονός ότι η Κνωσός βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από το Ηράκλειο, έδινε τη δυνατότητα στον Νικόλαο Πλάτωνα να μεταβαίνει με σχετική ευκολία και να παρεμβαίνει όταν ήταν αναγκαίο. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η μόνιμη παρουσία φύλακα και το γεγονός ότι εξαιτίας της μεγάλης αρχαιολογικής σημασίας του χώρου, ο Πλάτων κατάφερε να ευαισθητοποιήσει τις αρχές Κατοχής ώστε να τεθούν στο πλάι του στο έργο της προστασίας του¹⁵²⁵.

Παρόλα αυτά, ο χρόνος συνέχιζε να αφήνει τα σημάδια του στις αρχαίες επιφάνειες. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού συνέχισαν να αντιμετωπίζουν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν και πριν τον πόλεμο. Ο κύριος παράγων φθοράς ήταν η δράση του νερού, το οποίο διείσδυε στις αρχαίες κατασκευές και σταδιακά προκαλούσε την κατάρρευση των

¹⁵²¹ Ο Πλάτων διόρισε και δεύτερο φύλακα στην Κνωσό για να βοηθάει τον πρώτο στο δύσκολο έργο του, ο οποίος όμως δεν ανταπεξήλθε στα καθήκοντά του (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*).

¹⁵²² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Χωρίς Α.Π., *Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἐν τῇ ΙΕ! Αρχαιολογικῇ Περιφέρειᾳ-Ἔτος 1943*, Ιανουάριος 1944.

¹⁵²³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁵²⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

¹⁵²⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Εμπιστευτικόν*.

αρχιτεκτονικών καταλοίπων¹⁵²⁶. Επρόκειτο για προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπισθούν ακόμα και υπό συνθήκες πολέμου. Κατά συνέπεια εκτελέστηκαν προληπτικά και επεμβατικά έργα σωστικής φύσεως και προσωρινού χαρακτήρα. Κύριος στόχος του Πλάτωνος μέσα από αυτά τα έργα ήταν η εφαρμογή τους με κάποια περιοδικότητα, ώστε τα μνημεία να βγουν από την περιπέτεια του πολέμου με όσο το δυνατό λιγότερα σημάδια: «...*Ἄπαντα τὰ ληφθέντα μέτρα κατὰ τὸν χαρακτήρα δὲν ὑπερβαίνουν τὴν μορφήν τῆς προσωρινότητος. Παρὰ ταῦτα, διὰ τούτων θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ διάσωσης τῶν μνημείων μέχρι τοῦ χρόνου ἐκείνου καθ' ὃν ἡ λῆψις μέτρων προστασίας καὶ συντηρήσεων ριζικῶν καὶ τελεσφόρων ἐσεται δυνατὴ...Ν. Πλάτων*»¹⁵²⁷. Στην Κνωσό αυτό επετεύχθη πολύ περισσότερο από ό,τι στα υπόλοιπα μνημεία του νησιού.

Όπως είναι αναμενόμενο υπήρξαν δυσκολίες, όπως οι περιορισμένες πιστώσεις, ειδικά όταν το μεγαλύτερο ποσοστό τους κάλυπτε τα ημερομίσθια του εργατικού και τεχνικού προσωπικού: «...*τῆς ἐργασίας ἐκτελεσθείσης ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πρὸς οἰκονομίαν διὰ γυναικῶν καὶ φυλάκων ἀρχαιοτήτων καθ' ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ τὰ ἡμερομίσθια ἔφθασαν εἰς φανταστικά ὕψη καὶ ἡ ἐξεύρεσις ἐργατῶν κατέστη ἐξαιρετικῶς δυσχερὴς. Ν. Πλάτων*»¹⁵²⁸. Επίσης, η έλλειψη εργατικού δυναμικού για τις επεμβάσεις ήταν ένα ακόμα πρόβλημα για την αντιμετώπιση του οποίου ο Πλάτων είχε προτείνει την υποχρεωτική απασχόληση κατοίκων από γειτονικούς οικισμούς: «...*Λαμβανομένων ὑπ' ὄψει τῶν δυσχερειῶν περὶ τὴν ἐξεύρεσιν ἐργατικῶν χερῶν καὶ τῆς ἐλλείψεως χρημάτων, ἡ Σεβ. Νομαρχία θὰ ἡδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ προσωπικὴν ἐργασίαν ἑνὸς ἡμερομισθίου εἰς ἕκαστον τῶν κατοίκων Μπουγάδα Μετόχι καὶ Μαρκυτοίχου Κνωσοῦ, οἵτινες ἄλλως πολλὰ ἐκέρδιζαν ἐργαζόμενοι μέχρι πρὸ μικροῦ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἰς ἀνασκαφάς. Ν. Πλάτων*»¹⁵²⁹. Πράγματι ἡ Νομαρχία ἐνέκρινε τὴν εἰσήγηση τοῦ Πλάτωνος καὶ μέσῳ τοῦ Δήμου Ἡρακλείου: «...*Διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐργασίας ταύτης [ἐπίστρωσης δαπέδων μὲ θηραϊκὴ γῆ] ἦλθεν ἐπίκουρος ὁ Δήμος Ἡρακλείου ἐπιβαλὼν κατὰ παράκλησιν ἡμῶν καὶ ἐγκρίσει τῆς Νομαρχίας προσωπικὴν ἐργασίαν δύο ἡμερῶν εἰς τοὺς περὶ τὴν Κνωσὸν δημότας...*»¹⁵³⁰.

Ένα ακόμα μεγάλο πρόβλημα, λόγω της εμπόλεμης κατάστασης, ήταν η δύσκολη πρόσβαση σε απαραίτητα υλικά. Ειδικά, η έλλειψη του τσιμέντου απέτρεψε την εκτέλεση έργων και σε άλλους χώρους, όπως για παράδειγμα στη Φαιστό, όπου η ανάγκη για στερεώσεις ειδικά στα δάπεδα ήταν μεγάλη¹⁵³¹. Με τις λιγοστές πιστώσεις ήταν δυνατή η προμήθεια κάποιων υλικών και μόνον όταν αυτά ήταν προσβάσιμα. Κατά κανόνα, οι επεμβάσεις πραγματοποιούνταν με τη φειδωλή χρήση των ήδη υπάρχοντων υλικών στην αποθήκη του μουσείου. Για έκτακτες περιπτώσεις ο Πλάτων προτείνει στη Νομαρχία να προβεί στην αναζήτηση υλικών και στις γερμανικές αρχές: «*Διὰ τὴν ἔμφραξιν τῶν ρωγμῶν τῶν ἐκ σιμεντοκονίας δαπέδων, δι' ὧν εἰσέρχονται τὰ ὄμβρια ὕδατα καὶ διαποτίζουν τοὺς ἀρχαίους τοίχους, οἵτινες εἰς πολλὰ μέρη κινδυνεύουν νὰ καταρρεύσουν καὶ πρὸς πρόχειρον στερέωσιν τῶν μᾶλλον κινδυνευουσῶν νὰ διασπασθῶσι πλακῶν τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ, μᾶς εἶναι ἀναγκαῖα μικρὰ ποσότης τσιμέντου (εἰς σάκκος θὰ ἦτο ἀρκετὸς ἀνάγκη καὶ μικροτέρα ποσότης*

¹⁵²⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Χωρίς Α.Π., 31/01/1943, *Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἐν τῇ ΙΕ' Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ (1943)*.

¹⁵²⁷ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Α.Π.1427/Δ.1482, 15/07/1943.

¹⁵²⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Α.Π.1451/1510, 30/10/1943, *Ἐπεῖγον*.

¹⁵²⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1942, Α.Π.1364/Δ.1469, 21/09/1942

¹⁵³⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1942, Χωρίς Α.Π., 31/01/1943, *Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἐν τῇ ΙΕ' Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ (1942)*.

¹⁵³¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1942, Α.Π.1451/1510, 30/10/1942, *Ἐπεῖγον*.

μέχρι 30 όκάδων). Η ποσότης αὕτη θὰ ἡδύνατο νά μᾶς παραχωρηθῇ ὑπὸ τινὸς Γερμ. Ὑπηρεσίας τεχνικῶν ἔργων κατ' ἐντολὴν τῆς Κράις Κομμαντατοῦρ [sic] μετὰ σχετικὴν παράκλησιν ἐκ μέρους τῆς Νομαρχίας. Ν. Πλάτων...»¹⁵³².

Με τὴν ἐναρξὴ τῆς Κατοχῆς, τὰ ξένα στρατεύματα ἐσπευδαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν ἀρχαιολογικὸ ὡρὸ τῆς Κνωσοῦ, ὁπότε ὁ Πλάτων προέβη στὴν κάλυψη τῶν δαπέδων με θηραϊκὴ γῆ: «...Ταυτοχρόνως ἔλαβον τὰ κατάλληλα μέτρα διὰ τὴν προστασίαν τῶν γυψολίθων δαπέδων τοῦ ἀνακτόρου δι' ἐπικαλύψεων τούτων διὰ θηραϊκῆς γῆς, καθότι εἶχον ὑποστῆ ἐκ τοῦ πλῆθους τῶν ἐπισκεπτῶν μᾶλλον σοβαρὰς ζημίας. Ν. Πλάτων»¹⁵³³. Τὸ μέτρο ἐφαρμόστηκε σὲ κλίμακες καὶ δάπεδα τοῦ κυρίως ἀρχαιολογικοῦ ὡρου ἀλλὰ καὶ τῶν περιφερειακῶν μνημείων. Πρόκειται γιὰ ἓνα προληπτικὸ μέτρο, τοῦ ὁποῖοι ἡ ἀποτελεσματικότης καὶ ἡ καταλληλότης τοῦ θα ἀμφισβητοῦνταν μελλοντικά, καθὼς ἐκφράστηκε ἡ σκέψη ὅτι εἶχε τὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα, λόγω τῆς τριβῆς τῆς θηραϊκῆς γῆς στὶς γυψολίθινες ἐπιφάνειες ποὺ προκάλεσε μεγαλύτερες βλάβες¹⁵³⁴.

Οἱ ἐπεμβατικές ἐργασίες συντήρησης σωστικοῦ χαρακτήρα στὰ ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα τῆς Κνωσοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς μποροῦν κατηγοριοποιηθῶν ὡς ἐξῆς: 1. Αποψίλωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὡρου, ὡστε νὰ ἀπαλλαγοῦν τὰ ἀρχαία λείψανα ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ βλάβη. Ἡ ἀπομάκρυνσή τῆς γινόταν με τὴ χειρονακτικὴ ἐκρίζωση τῶν φυτῶν ἀνὰ τακτὰ χρονικά διαστήματα: «...τὰ ἐκτελεσθέντα ἔργα ὑπῆρξαν ἐν Κνωσῷ[...] ἡ συμπλήρωσις τῆς ἐκρίζωσης τῶν ἀγρίων βοτάνων. Ν. Πλάτων»¹⁵³⁵, 2. Στερέωση ἐτοιμόρροπων τμημάτων τῶν τοιχοποιῶν στὴ νότια πρόσοψη, στὸ Ἱερό τῶν Τετράγωνων Κιόνων, στὴν περιοχὴ τῶν Ἐργαστηρίων καὶ στὴν Αἴθουσα τῶν Διπλῶν Πελέκεων¹⁵³⁶ 3. Ἐργασίες στὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὁμβρίων ὑδάτων, ποὺ εἰσέρεαν ἀπὸ τὸν ὄροφο στὸ Ἱερό τῶν Τετράγωνων Κιόνων, στὸν Διάδρομο τῶν Αποθηκῶν καὶ στὶς ἀποθήκες ποὺ βρίσκονταν δίπλα στὸ κεντρικὸ Κλιμακοστάσιό τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας¹⁵³⁷, 4. Στερέωση με σιδηρὰ στοιχεῖα (γάντζους) τῶν ἐπιτοίχιων γυψολίθινων πλακῶν στὴν Αἴθουσα τοῦ Θρόνου καὶ στὸ Λουτρό τῆς Βασίλισσας¹⁵³⁸, 5. Στερεώσεις καὶ συγκολλήσεις με τσιμεντοκονία ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων (π.χ. βάσεις κιόνων, παραστάδες), ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένα στὶς καιρικὲς συνθήκες καὶ ἔφεραν ἐκτεταμένες ρηγματώσεις ἢ ἦταν θραυσμένα¹⁵³⁹ καὶ 6. Στατικὴ ὑποστήριξη τοῦ βωμοῦ στὴν Αἴθουσα τοῦ Θρόνου καὶ στερέωση τῆς Τράπεζας τοῦ «Μαγειρίου»¹⁵⁴⁰.

¹⁵³² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1942, Α.Π.1364/Δ.1469, 21/09/1942.

¹⁵³³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1942, Α.Π.1346/Δ.1448, 28/06/1942.

¹⁵³⁴ Προσωπικὴ συνέντευξη τοῦ συντηρητῆ Ἀντώνη Φουντουλάκη στὴ γράφουσα.

¹⁵³⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1944, Χωρίς Α.Π., Ἰανουάριος 1944, Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἐν τῇ ἹΕ! Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ - Ἔτος 1943.

¹⁵³⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1943, Α.Π.1427/Δ.1482, 15/07/1943, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ προστασίας τῶν ἀρχαιολογικῶν ὡρων Κνωσοῦ, Φαιστοῦ, καὶ Μαλίων κατὰ τὸ θέρος 1943

¹⁵³⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1943, Α.Π.1427/Δ.1482, 15/07/1943, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ προστασίας τῶν ἀρχαιολογικῶν ὡρων Κνωσοῦ, Φαιστοῦ, καὶ Μαλίων κατὰ τὸ θέρος 1943.

¹⁵³⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1943, Α.Π.1427/Δ.1482, 15/07/1943, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ προστασίας τῶν ἀρχαιολογικῶν ὡρων Κνωσοῦ, Φαιστοῦ, καὶ Μαλίων κατὰ τὸ θέρος 1943.

¹⁵³⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1943, Α.Π.1427/Δ.1482, 15/07/1943, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ προστασίας τῶν ἀρχαιολογικῶν ὡρων Κνωσοῦ, Φαιστοῦ, καὶ Μαλίων κατὰ τὸ θέρος 1943.

¹⁵⁴⁰ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1943, Α.Π.1427/Δ.1482, 15/07/1943, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ προστασίας τῶν ἀρχαιολογικῶν ὡρων Κνωσοῦ, Φαιστοῦ, καὶ Μαλίων κατὰ τὸ θέρος 1943.

Εικόνα 142. Άποψη Δυτικών Αποθηκών της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Είναι εμφανές το πρόβλημα της βλάστησης στον αρχαιολογικό χώρο. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi

Εικόνα 143. Άποψη Δυτικών Αποθηκών της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Σημαντική ποσότητα της βλάστησης έχει απομακρυνθεί και οι πιθοί έχουν σταθεροποιηθεί στις θέσεις τους με σχοινιά. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi

5.3. Η συντήρηση στην Κρήτη μεταπολεμικά, επί εφορείας Ν. Πλάτωνος (1945-1962)

Με τη λήξη του πολέμου και την αποχώρηση των στρατευμάτων Κατοχής από την Κρήτη ο Νικόλαος Πλάτων, ακολουθώντας το γενικότερο κλίμα ανασυγκρότησης του κράτους, ξεκινά τις κινητοποιήσεις για την αποκατάσταση της υπηρεσίας της οποίας προΐσταται. Τα κύρια πεδία στα οποία εστιάζει τη δράση του, είναι η στελέχωσή της με ανθρώπινο δυναμικό, ειδικά φυλακτικό¹⁵⁴¹ και τεχνικό¹⁵⁴² και η βελτίωση της κατάστασης διατήρησης των μνημείων του νησιού. Σημαντική ήταν η οικονομική συμβολή των ξένων αρχαιολογικών σχολών στα έργα, τα οποία οργανώνονταν και επιβλέπονταν από την τοπική υπηρεσία και

¹⁵⁴¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1696/Δ.151, 05/10/1945.

¹⁵⁴² Ειδικά όσον αφορά στο τεχνικό προσωπικό, η έλλειψή του έχει επιπτώσεις και στη λειτουργία της κεντρικής υπηρεσίας, η οποία προσπαθεί με κάθε τρόπο να δημιουργήσει πηγές εσόδων και στο πλαίσιο αυτό ζητά από τον Πλάτωνα την κατασκευή εκμαγείων προς πώληση (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1803/Δ.272, 12/08/1946).

τους εκπροσώπους της, και ειδικότερα τον Ζαχαρία Κανάκη: «...Εύσεβάστως ὑποβάλλω τὴν ἀκόλουθον ἔκθεσιν περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Σαπουτιέ[sic][...]Ἐπειδὴ, λόγῳ τοῦ ἀναγκαίου τῆς ἐνταῦθα παρουσίας μου[...], ἀνέθεσα δι' ἐγγράφου τὴν ἐποπτεῖαν εἰς τὸν καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἐποπτεύσαντα τὰς ἐργασίας τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ἐν Μαλίσις ἑκτακτον ἐπιμελητὴν ἀρχαιοτήτων Ἑμμανουὴλ Βλαστὸν[...]. Ἐγένετο ἡ ἀποκατάστασις δαπέδων τινῶν, ἰδίως τοῦ πλακοστρώτου τοῦ πρὸ τοῦ λουτροῦ: εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην παρέστη καὶ ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ζαχαρίας Κανάκης, τῆς ἐκ τούτου προκυπτούσης δαπάνης ἀντιμετωπισθείσης ὑπὸ τῆς Σχολῆς...Ν. Πλάτων»¹⁵⁴³.

Η αλληλογραφία του Πλάτωνος με την Κεντρική Υπηρεσία είναι ενδεικτική του αγώνα που καταβάλλει περιγράφοντας τις επείγουσες ανάγκες των μνημείων της Κρήτης, ώστε να διασφαλίσει οικονομικές πιστώσεις για τα έργα συντήρησης. Οι καταστροφικές επιπτώσεις του Πολέμου, σε συνδυασμό με τη δράση των περιβαλλοντικών παραγόντων, είχαν προκαλέσει βλάβες στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού. Με αφορμή τις βλάβες αυτές ο Πλάτων ξεκινά τον Φεβρουάριο του 1945, τη διεκδίκηση χρημάτων και υλικών: «Εύσεβάστως ἀναφέρω, ὅτι κατόπιν τῶν καταρρακτωδῶν βροχῶν τῆς παρελθούσης ἑβδομάδος σημαντικαὶ ζημίαι ἐπηνέχθησαν εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον Κνωσοῦ. Συγκεκριμένως μέρος τοῦ τοίχου ἑνὸς τῶν ἰσογείων δωματίων, τοῦ γνωστοῦ ὡς 'καλλωπιστηρίου τῆς βασιλείας, κατέρρευσε[...]. Ἐπειδὴ ἀναλόγους ζημίας ὑπέστησαν καὶ ἄλλοι ἀρχαιολογικοὶ χώροι, τῶν ὁποίων τὴν θλιβερὰν κατάστασιν ἐξέθεσα καὶ εἰς προηγουμένας ἐκθέσεις μου, παρακαλῶ ὅπως ἐπισπευθῇ ἡ ἔκδοσις τῶν αἰτηθεισῶν πιστώσεων καὶ συστηθῇ ἡ παροχὴ βοήθειας πρὸς ἐξέυρεσιν τῶν υλικῶν, τὰ ὁποῖα ἄλλως καὶ ὑπαρχόντων χρημάτων δὲ θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ ἐξευρεθῶσι»¹⁵⁴⁴.

Επόμενο βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η συγκρότηση τριμελούς επιτροπής από τους Μαρινάτο, Πλάτωνα και τον τότε τμηματάρχη της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων Κυριακόπουλο¹⁵⁴⁵ με αρμοδιότητα την αξιολόγηση της κατάστασης διατήρησης των ιστάμενων μνημείων της Κρήτης¹⁵⁴⁶. Τα πορίσματα της αξιολόγησης της επιτροπής συμπεριλαμβάνονται σε έκθεση προς το Υπουργείο Οικονομικών, η οποία κατατίθεται, προκειμένου να κινηθούν οι διαδικασίες διεκδίκησης πιστώσεων¹⁵⁴⁷. Στην έκθεση συνοψίζονται τα κύρια προβλήματα των αρχαιολογικών χώρων του νησιού, η διαχρονικότητά τους και η επείγουσα ανάγκη για άμεση και συστηματική φροντίδα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων: «...Τὸ πρόβλημα τῆς συντηρήσεως τῶν μινωικῶν μνημείων (ἀνακτόρων, ἐπαύλεων, μνημειωδῶν τάφων, συνοικισμῶν) ὑπῆρξε ἀνέκαθεν ὀζὺ[...]. καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς φύσεως αὐτοῦ τοῦ υλικοῦ, ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται τὰ ἐρεῖπια, ἰδίως αἱ ἐκ γυψολίθου ἐπενδύσεις τῶν τοίχων, πλακόστρωτα, θρανία, βάσεις τοιούτων καὶ παραστάδων ὑφίστανται πραγματικὴν ἀποσάθρωσιν διὰ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ τῶν ριζιδίων τῶν φυτῶν, ἔχουν δὲ ἀνάγκην

¹⁵⁴³ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1839/Δ.335/36, 09/10/1946.

¹⁵⁴⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1582/Δ.16, 13/02/1945 Ο Πλάτων αιτείται την επαναφορά εισιτηρίου για είσοδο στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού για ενίσχυση των εσόδων: «...παρακαλῶ ὅπως ἐντέλλητε τὴν ἐπὶ εἰσιτηρίῳ εἴσοδον εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον Κνωσοῦ τῶν ξένων καὶ ἡμετέρων ἐπισκεπτῶν, ἐπαναφερομένης τῆς πρὸ τοῦ πολέμου καταστάσεως, ἵνα μὴ ἀποστερηθῇ τὸ Δημόσιον τοῦ ἐσόδου τούτου καὶ ἵνα ἡ εἴσοδος γίνεται κανονικῶς διὰ τῶν ἐπισκέπτων τῶν ἀρχαιοτήτων, τοὺς ἐφοδιαζομένους δι' εἰσιτηρίων...» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1621/Δ.6970, 10/05/1945).

¹⁵⁴⁵ Στο έγγραφο αναφέρεται ως τμηματάρχης της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων ο Κυριακόπουλος. Περισσότερες πληροφορίες γι' αυτόν δεν βρέθηκαν κατά την παρούσα έρευνα.

¹⁵⁴⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., 30/05/1945.

¹⁵⁴⁷ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., 30/05/1945.

συνεχοῦς συντηρήσεως· ἐξ αἰτίας τῶν φθορῶν τούτων πολλάκις προέρχονται κατακρημνίσεις ὁλοκλήρων τοίχων[...]. Νῦν τὸ πρόβλημα ἐτοῦτο ἐπέβη ὀξύτατον, καθ' ὅτι ἀπὸ ἐτῶν οὐδεμία σχεδὸν συντήρησις τῆς χώρας τούτων ἐγένετο καὶ διότι αἱ ἐπιγενόμενοι ὑπὸ τῶν στρατευμάτων Κατοχῆς φθοραὶ ἀπέβησαν σημαντικά, ἰδίως τὰ πλακόστρωτα ἔπαθον φθορὰς σημαντικὰς καὶ εὐρίσκονται ἐν πλήρει διαλύσει...*Ν. Πλάτων*»¹⁵⁴⁸. Ο Πλάτων με την υποστήριξη του Μαρινάτου, η παρουσία του οποίου στα αρχαιολογικά πράγματα της Κρήτης υπήρξε πάντοτε καίρια, εκτιμά ότι η σημαντικότερη παράμετρος για την επιτυχή προστασία των ιστάμενων προϊστορικών μνημείων ήταν η συνεχής και συστηματική συντήρησή τους. Για τον λόγο αυτό προτείνουν τη συγκρότηση ενός τουλάχιστο τριμελούς τεχνικού συνεργείου, το οποίο θα μετέβαινε περιοδικά σε ολόκληρη την Κρήτη και θα πραγματοποιούσε τις απαραίτητες επεμβάσεις συντήρησης στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα¹⁵⁴⁹. Πρόκειται για μια πρόταση συναφή με την προληπτική προσέγγιση στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των ιστάμενων μνημείων, που ο Πλάτων προσπαθούσε να παγιώσει η οποία όμως δε φαίνεται να υλοποιήθηκε.

Τέλος, προτεραιότητα σε αυτή τη φάση αποτελεί η αποκατάσταση του κτηρίου του Μουσείου Ηρακλείου και η οργάνωση της έκθεσης της αρχαιολογικής συλλογής του. Τα πλήγματα που είχε δεχθεί το κτήριο κατά τον πόλεμο ήταν σοβαρά και επιφύλασσαν κινδύνους για τα αντικείμενα της συλλογής, ειδικά εκείνα που βρίσκονταν στις αίθουσες και όχι στο καταφύγιο. Η εισροή των ομβρίων υδάτων από τα σπασμένα τζάμια στα παράθυρα και οι σπασμένοι φωταγωγοί, θύρες, παράθυρα και προθήκες¹⁵⁵⁰ ήταν ζητήματα, που έπρεπε να διευθετηθούν, ώστε να ακολουθήσει το επόμενο στάδιο, εκείνο της αποσυσκευασίας των αρχαιοτήτων του καταφυγίου, της φροντίδας και επανέκθεσής τους.

5.3.1. Προσωρινές εργασίες συντήρησης σε ιστάμενα μνημεία

Οι πρώτες επεμβάσεις της μεταπολεμικής περιόδου σε ιστάμενα μνημεία της Κρήτης ξεκινούν στις 18 Ιουνίου 1945, διαρκούν έως το τέλος του χρόνου, εξελίσσονται σε δύο φάσεις, που καθορίζονται από την χορήγηση των πιστώσεων¹⁵⁵¹, και πραγματοποιούνται σε διαφορετικά μνημεία: στην πρώτη φάση (18 Ιουνίου-16 Αυγούστου) επιλέγονται η Φαιστός και η Αγία Τριάδα και στη δεύτερη φάση (Σεπτέμβριος 1945-Δεκέμβριος 1945) τα Μάλια και η νεκρόπολη των Μαλίων (Χρυσόλακκος), η Κνωσός¹⁵⁵² και η περιφερειακή της νότια

¹⁵⁴⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., 30/05/1945.

¹⁵⁴⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2073/Δ.87-88, 06/05/1948, Έγγραφο του Πλάτωνος προς: *Διεύθυνσιν Αναστυλώσεως, Ανάγκην ἀμέσου στερεώσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων τῆς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας Ἡρακλείου*

¹⁵⁵⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1606/Δ.46, 03/04/1945.

¹⁵⁵¹ Αρχικά εγκρίνεται ποσό της τάξεως των 250.000 δραχμών που επαρκεί για την πρώτη φάση των εργασιών (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, *Ἐπεῖγον, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945)*). Αμέσως μετά εγκρίνεται κονδύλιο της τάξεως του 1.000.000 δραχμών (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάρου Νίρου)*).

¹⁵⁵² Για τη συντήρηση των αρχαίων καταλοίπων της Κνωσού ήταν υπεύθυνη η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, η οποία συμμετείχε οικονομικά στις επεμβάσεις με το ποσό που της αναλογούσε (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1777/Δ.240, 16/05/1945). Το ίδιο ίσχυε για τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή στα Μάλια (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως*

Οικία¹⁵⁵³. Οι εργασίες της καλοκαιρινής περιόδου, οι οποίες διαρκούν έως τις 16 Αυγούστου μέχρι εξάντλησης των πιστώσεων¹⁵⁵⁴ σε Φαιστό και Αγία Τριάδα και επεκτείνονται τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους στα Μάλια¹⁵⁵⁵, εκτελούνται υπό την επίβλεψη του Ζαχαρία Κανάκη και την επιστημονική εποπτεία του Πλάτωνος¹⁵⁵⁶. Σε αντίστοιχες εργασίες, που πραγματοποιήθηκαν στην Κνωσό, συστηματική ήταν η παρουσία και συμμετοχή του επιμελητή της Βρετανικής Σχολής, R. Hutchinson¹⁵⁵⁷, ενώ η παρουσία του αρχιτεχνίτη Κανάκη σε όλα τα μνημεία ήταν αδιάλειπτη, παρά την οικονομική δυσχέρεια που αντιμετώπιζε: «...Εύσεβάστως διαβιβάζω συνημμένως δικαιολογητικά όδοιπορικών ἐξόδων καὶ ἡμερησίας ἀποζημιώσεως ἐμοῦ καὶ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ζαχαρίου Κανάκη διὰ τὴν γενομένη ἐργασίαν τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνικῆς ἐποπτείας[...]γενομένων ἔργων συντηρήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ μνημείων Φαιστοῦ, Ἀγ. Τριάδος κλπ[...]Ἡ οἰκονομικὴ ἐξάντλησις τοῦ ἀρχιτεχνίτου Κανάκη δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὑπ' αὐτοῦ συνέχισιν τῆς παρακολουθήσεως τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα προέκειται νὰ συνεχισθοῦν...»¹⁵⁵⁸. Το τεχνικό τμήμα της υπηρεσίας αποτελεῖτο από τον Κανάκη, γεγονός που συνεπαγόταν την συγκέντρωση όλων των πρακτικῶν και τεχνικῶν ζητημάτων σε ένα πρόσωπο. Τα πολλαπλά μέτωπα, στα οποία η υπηρεσία ἔπρεπε νὰ ανταποκριθεῖ, ὠθούν τον Πλάτωνα νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸ Υπουργεῖο τὴν ἐνίσχυση τοῦ τεχνικοῦ τμήματος¹⁵⁵⁹.

Ἡ μέχρι τότε ἐμπειρία στὴν προστασία τῶν προϊστορικῶν μνημείων τῆς Κρήτης εἶχε δείξει, ὅτι ἡ στέγασή τους ἦταν τὸ αποτελεσματικότερο μέτρο, καὶ αὐτὸ ἦταν κάτι ποὺ ὁ Πλάτων ἐνστερνίστηκε: «...Τὰ ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν στεγασθέντα μέρη εἶναι πράγματι τὰ μόνα διασωθέντα εἰς πολὺ καλὴν, σχεδὸν τὴν ἀρχικὴν, κατάστασιν[...]Μόνον ἡ ἄμεσος στέγασις εἶναι δυνατόν νὰ τὰ σώσῃ...Ν. Πλάτων»¹⁵⁶⁰. Κατὰ συνέπεια, ὁ ἄξονας στὸν σχεδιασμὸ τοῦ μεταπολεμικοῦ προγράμματος ἐπεμβάσεων συντήρησης στὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῆς Κνωσοῦ ἦταν ἡ στέγασή τους. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατό νὰ υλοποιηθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου, λόγω τῶν περιορισμένων κονδυλίων¹⁵⁶¹, ὁμῶς ὁ Πλάτων ξεκινᾷ με τὴν ἀναζήτησις υλικῶν παρακινώντας τὴν Κεντρικὴ Υπηρεσία νὰ μεσολαβήσει στὴν U.N.R.R.A.¹⁵⁶²: «...Ἐπειδὴ ἡ ἐξέυρεσις υλικῶν καὶ μάλιστα σιμέντων καὶ σιδηρῶν ὀπλισμῶν

καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάρου Νίρου).

¹⁵⁵³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάρου Νίρου)*.

¹⁵⁵⁴ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, *Ἐπεῖγον, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945)*.

¹⁵⁵⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1728/Δ.187, 12/09/1945.

¹⁵⁵⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1630/Δ.79, 21/06/1945.

¹⁵⁵⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάρου Νίρου)*.

¹⁵⁵⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1670/Δ.120, 03/09/1945.

¹⁵⁵⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1696/Δ.151, 05/10/1945.

¹⁵⁶⁰ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, *Ἐπεῖγον, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945)*.

¹⁵⁶¹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, *Ἐπεῖγον, Ἐκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945)*.

¹⁵⁶² U.N.R.R.A., United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Ὁργανισμὸς Περίθαλψης καὶ Αποκατάστασης τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν): ἰδρύθηκε τὸ 1943 καὶ ἔγινε μέλος τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν τὸ 1945. Ἡ λειτουργία τοῦ περιλάμβανε τὴν μέριμνα καὶ τὸν προγραμματισμὸ τῶν

πλακῶν στεγάσεως πάχους 6 ἐκατ.[sic] εἶναι δυσχερεστάτη καὶ ἄνευ τούτων αἱ ἐργασίαι θέλουν προσκόψει εἰς οὐσιώδη προσκόμματα, παρακαλῶ Ὑμᾶς, ὅπως ἔλθητε ἄρωγοὶ διὰ μεσολαβήσεως Ὑμῶν εἰς τὰς ἀρμοδίας ὑπηρεσίας προσωρινῆς Στεγάσεως, τῆς Y.N.R.R.A[sic] ἢ ἄλλως δυναμένης νὰ διαθέσωμεν τοιαῦτα ὑλικά ὑπηρεσίας ἐν πλήρει ἐπιγνώσει, ὅτι πρόκειται περὶ αὐτῆς τῆς σωτηρίας τῶν μινωϊκῶν ἀρχαιοτήτων τῶν ὁποίων τὰ ἐκ γυψολίθου ἰδία τμήματα ἔχουν ἀρχίσει νὰ διαλύονται...N. Πλάτων»¹⁵⁶³. Ἡ ἀπάντηση τῆς U.N.R.R.A μέσω τῆς τοπικῆς διαχειριστικῆς ἀρχῆς ἦταν ἀρνητικὴ¹⁵⁶⁴. Το δυσεπίλυτο πρόβλημα τῆς ἐλλείψεως υλικῶν καὶ ἐξοπλισμοῦ¹⁵⁶⁵ ο Πλάτων προσπαθεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει ζητώντας τὴ βοήθεια τοῦ Επιθεωρητῆ Δημοσίων Ἔργων¹⁵⁶⁶ καὶ τῆς Ὑπηρεσίας Προσωρινῆς Στεγάσεως τῆς Αγροτικῆς Τράπεζας¹⁵⁶⁷. Τέλος, ο Πλάτων αἰτεῖται τὴ χρῆση ἀκόμα καὶ υλικῶν, ποὺ εἶχαν ἀφήσει πίσω τοὺς τα γερμανικά στρατεύματα: «...παρακαλῶ Ὑμᾶς, ὅπως εἰσαγάγητε καὶ ὑποστηρίξτε τὴν παροῦσαν αἴτησιν μου εἰς τὴν ἀρμοδίαν ἐπιτροπὴν διαθέσεως τῆς μικρᾶς ἐπιταχθείσης ποσότητος σιμέντων γερμανικῶν ἢ ἄλλων πρὸς χορήγησιν τοῦ μεγίστου δυνατοῦ ποσοῦ...N. Πλάτων»¹⁵⁶⁸ καὶ ἐξετάζει ἀκόμα καὶ τὴν περίπτωση τῆς μαύρης ἀγορᾶς, χωρὶς ὅμως τελικὰ νὰ τὴν ἐπιλέξει¹⁵⁶⁹. Τελικὰ καταφέρνει νὰ εξασφαλίσει ποσότητα σιμέντου ἀπὸ διαφορετικὰς πηγές: «...Μόνον κατόπιν προσωπικῶν παρακλήσεων καὶ λόγῳ τοῦ ἐπιδειχθέντος ἐνδιαφέροντος ὑπὸ τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Δημοσίων Ἔργων κ. Καναλάκη καὶ τῆς Δ/σεως τῆς Αγροτικῆς Τραπεζῆς κατέστη δυνατόν νὰ προμηθευθῶμεν ἐν μέρει ὑπὸ τύπον δανείου περὶ τοὺς δύο τόνους σιμέντου καὶ λοιπὰ ἀπαιτούμενα ὑλικά: θηραϊκὴν γῆν, ἄμμιον, ξυλοτύπους, ἥλους, φύλλα λεπτῶν ἐνότων, ἐπιδιωκωμένης πάσης δυνατῆς οἰκονομίας. N. Πλάτων»¹⁵⁷⁰.

Ο Πλάτων δε δίστασε νὰ ἀπευθυνθεῖ ἀκόμα καὶ σὲ ἀπόδημους Κρήτες γιὰ οικονομικὴ βοήθεια. Τὸ 1946 ἐπικοινωνεῖ με τὴν ‘Παγκρήτια Ἐνωση’ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Ἀμερικῆς: «...Ὡς ἔφορος ἀρχαιοτήτων Κρήτης ὑπεύθυνος διὰ τὴν τύχην καὶ ἐξασφάλισιν τῶν ἀθανάτων μνημείων τῆς προελληνικῆς μινωικῆς, κλασσικῆς ἐλληνικῆς καὶ ἐλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητος φέρω εἰς γνῶσιν Ὑμῶν τὰ ἀκόλουθα βέβαιος ὅτι οἱ ἐν Ἀμερικὴ ὁμογενεῖς Κρήτες ὡς φιλόστοργα τέκνα τῆς μητρὸς Ἑλλάδος τὰ μέγιστα ἐνδιαφέρονται διὰ τὰς αἰωνίους καὶ ἀπαραγνώριστους κύρους πνευματικὰς ἀξίας τῆς γενέτειράς τῶν[...]πάντες οἱ Κρήτες ὀφείλουν νὰ ἔρθουν ἄρωγοὶ καὶ οἱ μάλιστα δυνάμενοι περισσότερον ὧλων: ἀναμφιβόλως δὲ οἱ ὁμογενεῖς εὐρίσκονται εἰς ἀσυγκρίτως κρείττονα μοῖρα τῶν ἐπιχωρίων, διότι δὲν ὑπέστησαν ἐν ἴσῳ μέτρῳ

μέτρων περίθαλψης θυμάτων Πολέμου ὑπὸ τὸν ἐλεγχὸ τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν, σὲ τομεῖς ὅπως ἡ σίτιση, τὰ καύσιμα, ἡ ἐνδυσση, ἡ παροχὴ καταφυγίου ἡ ἱατροφαρμακευτικὴ περίθαλψη κλπ. (<https://www.archives.un> τελευταία πρόσβαση 17/05/2018).

¹⁵⁶³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1664/Δ.114, 27/08/1945.

¹⁵⁶⁴ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρὶς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, Ἔκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάλου Νίρου).

¹⁵⁶⁵ Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς εἶχαν κλαπεί ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον τῆς Ἀμνισοῦ ο ὁποῖος τελοῦσε ἀκόμα ὑπὸ ἀνασκαφῇ, ἀκόμα καὶ τὰ ἀνασκαφικά ἐργαλεῖα τῆς ὑπηρεσίας (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1764/Δ.226, 27/03/1946).

¹⁵⁶⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1704/163, 28/10/1945.

¹⁵⁶⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1705/164, 28/10/1945

¹⁵⁶⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1700/Δ.157, 18/10/1945. Ἡ περίφραξη τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων πραγματοποιήθηκε με υλικό, ποὺ εἶχαν ἀφήσει ἀποχωρώντας οἱ Γερμανοὶ (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Ἐπεῖγον, Ἔκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας(20/08/1945).

¹⁵⁶⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1700/Δ.157, 18/10/1945.

¹⁵⁷⁰ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρὶς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, Ἔκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάλου Νίρου).

τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου. *Ν. Πλάτων*»¹⁵⁷¹. Στο αίτημά του ο Πλάτων εκθέτει για ακόμα μια φορά με λεπτομέρεια τους κινδύνους, τα αίτια, τις φθορές και τις διαθέσιμες λύσεις, αλλά και τις σύγχρονες δυνατότητες που η επιστήμη μπορούσε εν δυνάμει να παράσχει για οριστική λύση των προβλημάτων τους: «...Ὁ κύριος κίνδυνος τούτων συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἡ μινωικὴ τοιχοδομία ἐχρησιμοποιοῖ ὡς συνεκτικὴν τῶν λίθων ὕλην τὸν πηλὸν καὶ ὄχι τὴν ἄσβεστον καὶ ἀκόμη περισσότερον[...] ἐξ ἐκείνου τοῦ ὑλικοῦ τοῦ γυψολίθου, τὸ ὅποιον, ἐνῶ εἶναι ἐξόχου διακοσμητικότητος, φθείρεται ραγδαιότατα ἐκ διαβρώσεως τῶν ὑδάτων καὶ τοῦ ἀνέμου[...] Μία μόνον σωτηρίαν ὑπάρχει· ἡ ἐπιστέγασις τούτων. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης αἱ ἀναστυλωτικαὶ ἐργασίαι τοῦ Ἡβανς[...] ἀπέβησαν πράγματι σωτήριοι. Ἀλλὰ σήμερον μελετῶνται ἄλλα συστήματα προστασίας, τὰ ὅποια εἶναι περισσότερον ἐπιστημονικὰ καὶ ὀλιγώτερον πολυέξοδα. Ἐγένοντο δοκιμαὶ ἄρκετὰ ἐνθαρρυντικαὶ μὲ ἐπιχρισμένας χημικὰς υελώδους φύσεως οὐσίας...»¹⁵⁷².

Η οικονομική δυσπραγία, η οποία εξακολουθούσε να μαστίζει τη μεταπολεμική Ελλάδα, αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για την ανασυγκρότηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης και την αποτελεσματική λειτουργία της: «...Αἱ ἀνάγκαι ἐνὸς ὁλοκλήρου οἰκονομικοῦ ἔτους μᾶς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας, πρὸς θεραπείαν τῶν ὁποίων ἀνέκαθεν ζητοῦνται κανονικαὶ πιστώσεις, κατέστησαν τόσο δυσανάλογοι πρὸς τὰ ἐγκρινόμενα ποσά, ὥστε ἡ καθ' ἑκάστα δικαιολόγησις νὰ μὴν κρίνεται ἀπαραίτητος, ἀφοῦ διὰ τῶν ποσῶν τούτων μικρῶν μέρος τῶν πραγματικῶν ἀναγκῶν καλύπτονται. *Ν. Πλάτων*»¹⁵⁷³. Οι οικονομικές ελλείψεις είχαν άμεσες συνέπειες στον προγραμματισμό του προϋπολογισμού της υπηρεσίας και ειδικά του εργαστηρίου συντήρησης και τελικά στη φροντίδα των μνημείων του νησιού: «Διὰ τὴν συντήρησιν καὶ καθαριότητα π.χ. τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τοσάκις ἐγένετο λόγος διὰ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκθέσεων καὶ ἐτονίσθη, ὅτι οἱ χώροι διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Νόμος περὶ ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας προβλέπει εἰδικοὺς ἐργάτας ἐπὶ τούτῳ διορισμένους, ἔχουν περιέλθει εἰς ἐλεεινὴν κατάστασιν ἰδίᾳ ἐκ τῆς ημιτροπικῆς βλαστήσεως, ἔχουν δὲ ἀνάγκην συνεχοῦς συντηρήσεως, ἀφοῦ οἱ τοῖχοι, τὰ δάπεδα, αἱ ἐπενδύσεις τῶν τοίχων κλπ διαλύονται, Οἷοσδήποτε πρῶχειρος προϋπολογισμὸς εἰς οὐδὲν θὰ ὠφέλει[...] Αἱ δαπάναι τοῦ ἐργαστηρίου ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι μικραί. Εἰς πᾶσαν ὁμως δημιουργουμένην ἐργασίαν ἐκθέσεως, ἀνοίγματος Μουσείων ἢ Συλλογῶν, ἐργασιῶν συντηρήσεως ἢ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων δημιουργοῦνται ἀνάγκαι εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀνταπεξέλθωμεν, ἂν τὸ ἐργαστήριον δὲν εἶναι ἐφωδιασμένον μὲ τὰ ἀπαραίτητα ὑλικά (γομαλάκα, οἰνόπνευμα, ὑδροχλωρικόν, γύψον, σιμέντον, συνδετήρας, ποτάσα κλπ). Λόγῳ τῆς ὑψηλῆς τιμῆς τῶν ὑλικῶν τούτων ἡ ἐγκριθησομένη πίστωσις ἀναμφισβητήτως θὰ καλύψει καὶ πάλιν μικρὸν μέρος τῶν ὑπαρχουσῶν ἀναγκῶν[...] αἱ τιμαὶ τῶν ἀνωτέρω ὑλικῶν κυμαίνονται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν (ἡ

¹⁵⁷¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1794/Δ.262, 15/07/1946.

¹⁵⁷² Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1794/Δ.262, 15/07/1946. Στο συγκεκριμένο έγγραφο του 1946 ο Πλάτων αναφέρει για πρώτη φορά τη χρήση χημικού σκευάσματος για την προστασία των γυψολίθων στην Κνωσό. Δυστυχώς ο Πλάτων δεν παρέχει περισσότερες πληροφορίες για τη χημική σύσταση του σκευάσματος ή έστω κάποια εμπορική ονομασία. Όμως πιθανόν να εννοεί την υδρύαλο, για την οποία γνωρίζουμε ότι αργότερα, συγκεκριμένα το 1948, ο ίδιος θα δοκιμάσει πιλοτικά σε γυψολίθινες επιφάνειες των αρχαίων καταλοίπων της Κνωσού (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2073/Δ.87-88, 06/05/1948) ή το σκεύασμα με την ονομασία «άκουαφαν» το οποίο ο Πλάτων χρησιμοποιεί για επιφανειακή προστασία των γυψολίθινων επιφανειών το 1950-51 (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος ΙΕ' Αρχαιολογική Περιφέρεια, Εξερχόμενα 1951, *Εκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ στερεώσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Κνωσού καὶ Φαιστού, δια τῆς πρώτης καταβολῆς χρημάτων τῆς βοήθειας τοῦ σχεδίου Μάρσαλ ἐξ 130.000.000 δραχμῶν, 1950-51*).

¹⁵⁷³ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1830/Δ.322, 21/09/1946.

τιμή π.χ. τῆς παραφίνης ἐδιπλασιάσθη ἐντὸς δύο ἐβδομάδων) ...»¹⁵⁷⁴. Ἐν μέσω όλων των προαναφερθέντων ζητημάτων εμφανίζονται και περιστατικά βανδαλισμού: «...καθ' ὃς μᾶς ἀνέφερον εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ὑπηρεσίας οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Κνωσοῦ, πολλοὶ στρατιῶται ἀνήκοντες εἰς τὸ Κ.Β.Ε [Κέντρο Βασικῆς Ἑκπαιδεύσεως] Ἡρακλείου κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ἀρχαίου ἀνακτόρου παραβαίνουν τοὺς κανονισμοὺς ἐπιφέροντες ζημίας καὶ ἀταξίαν εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον. Οὕτω γράφουν διὰ μολυβδίδος ἀνεξιτήλου ἢ χαράττουν τὰ ὀνόματα των[...]πηδοῦν τοὺς τοίχους παρασύροντες λίθους καὶ σύρουν τοὺς ἀρχαίους πίθους. Παρακαλῶ Ὑμᾶς, ὅπως προβῆτε εἰς τὰς δεούσας συστάσεις καὶ φέρετε εἰς γνῶσιν τῶν στρατιωτῶν ὅτι τοῦ λοιποῦ ἢ ἐπίσκεψις στρατιωτῶν θὰ ἐπιτρέπεται εἰς στρατιώτας μόνο εἰς σχηματιμένας ὁμάδας διὰ τὰς ἀταξίας τῆς ὁμάδος...»¹⁵⁷⁵.

5.3.2. Η μέθοδος των επεμβάσεων

Οι επεμβάσεις συντήρησης διατηρούν προσωρινό χαρακτήρα, αλλά πραγματοποιούνται με τρόπο που να καθιστά δυνατή την ενσωμάτωσή τους σε μελλοντικές μονιμότερες επεμβάσεις¹⁵⁷⁶. Η προσέγγιση του Νικόλαου Πλάτωνος στις επεμβάσεις συντήρησης παρουσιάζεται σε αλληπάλληλες υπηρεσιακές εκθέσεις. Σύμφωνα με αυτήν, οι συμπληρώσεις, συγκολλήσεις ή επανατοποθετήσεις αρχιτεκτονικών στοιχείων ή τμημάτων τους γίνονταν μετά από τεκμηρίωσή τους, βάσει διασωθέντων αποδεικτικών στοιχείων, φωτογραφικού υλικού ή μαρτυριών. Σε πρακτικό επίπεδο η προσέγγιση αυτή εφαρμόζεται στην αποκατάσταση των επιτοιχείων γυψολίθινων πλακών: τα θραύσματα περισυλλέγονται και αφού βεβαιώνεται ότι συνανήκουν, συγκολλούνται και η πλάκα τοποθετείται στην αρχική της θέση. Μετά την τοποθέτηση των πλακών στις τοιχοποιίες, το κενό στην πίσω πλευρά τους πληρωνόταν με τσιμέντο, ενώ λαμβάνονταν μέτρα για τη διαφυγή του νερού ώστε να μην εγκλωβίζεται μεταξύ τοιχοποιίας και γυψόλιθου. Τέλος, υποστηρίζονταν μηχανικά με σιδηρά στοιχεία. Η μέθοδος έρχεται σε αντίθεση με παλαιότερες πρακτικές, οι οποίες δεν λάμβαναν υπόψη τις συναρμογές μεταξύ των και εκτελείται από τον Ζαχαρία Κανάκη: «...Παλαιότερα συστήματα κατὰ τὰ ὁποῖα ἐτοποθετοῦντο πλάκες ἢ τεμάχια τούτων ἐξ ἄλλων χώρων περισυλλεγόμενα οὐχὶ μόνον δὲν τὰ ἡκολουθήσαμεν, ἀλλὰ ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατό ἐπληρωθῶσαμεν διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν πραγματικῶν πλακῶν, τῶν προελθουσῶν διὰ τῆς ἐπιμόνου μελέτης τοῦ ἀρχιτεχνίτου. Ν. Πλάτων»¹⁵⁷⁷. Βάσει της ίδιας φιλοσοφίας πραγματοποιήθηκε η συντήρηση λοιπών αρχιτεκτονικών στοιχείων, ὅπως θρανίων, παραστάδων, βάσεων και επιδαπέδιων πλακών και κλιμάκων¹⁵⁷⁸ και η αποκατάσταση βλαβών, που είχαν προκληθεί από τα γερμανικά στρατεύματα,¹⁵⁷⁹. Ὅσο για τις κατασκευές από τούβλα, που είχαν πραγματοποιηθεί ἐπὶ Evans και οι οποίες είχαν υποστεί βλάβες, τα

¹⁵⁷⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1830/Δ.322, 20/09/1946.

¹⁵⁷⁵ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1947, Α.Π.1993/Δ.156, 20/12/1947.

¹⁵⁷⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, Ἔκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάρου Νίρου).

¹⁵⁷⁷ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Ἐπεῖγον, Ἔκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945).

¹⁵⁷⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Ἐπεῖγον, Ἔκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945).

¹⁵⁷⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Ἐπεῖγον, Ἔκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945).

ελλιπόντα τμήματά τους συμπληρώνονταν και αναπαρίσταντο με κονίαμα από χώμα, τσιμέντο και ασβέστη¹⁵⁸⁰.

Μια τεχνική, που εφαρμόστηκε την περίοδο αυτή, ήταν η τοποθέτηση επικαλυπτικών στρωμάτων σε εξαιρετικά διαβρωμένες επιφάνειες παραστάδων ή κιόνων, με σκοπό την προστασία, την επιφανειακή στερέωση και την αποκατάστασή τους στην αρχική τους μορφή. Ο Πλάτων, σκεπτόμενος πάντοτε την ορθότητα των επεμβάσεων και την τήρηση των μέτρων, εξηγεί το σκεπτικό του: «...Ὅπου ἡ διάβρωσις ἦτο ἰσχυρὰ ἐχρειάσθη διὰ τὴν συγκράτησιν νά κατασκευασθῇ ὁλόκληρος ἐπικάλυψις ἀποκαθιστῶσα τὸ ἀρχικὸν σχῆμα τῆς παραστάδος ἢ τοῦ κίονος. Οὐδαμοῦ ὑπερέβημεν τὸ μέτρον τῶν σωφρόνων στερεώσεων τοῦ ἰταλικοῦ συστήματος, οὔτε ἐφθάσαμεν εἰς τὰς ὑπερβολὰς τοῦ συστήματος Ἡβανς...Ν. Πλάτων»¹⁵⁸¹.

Οι εργασίες δεν διακόπτονταν σχεδόν για κανένα λόγο: «...Ἡ ἐργασία ἐσυνεχίσθη ἄνευ σχεδὸν ουδεμίας διακοπῆς συνεχιζομένης πολλάκις καὶ κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἄλλας ἐορτασίμους ἡμέρας καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς κακοκαιρίας, καθ' ἧς ἡ ἐργασία μετετοπίζετο εἰς τὰ στεγασμένα διαμερίσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων...»¹⁵⁸² και στον Κανάκη, που ήταν ήταν υπεύθυνος για την επίβλεψη και την τεχνική διεύθυνση των επεμβάσεων, αποδίδεται από τον Πλάτωνα η άποψη εκτέλεση των έργων: «...ὁ ὁποῖος[Κανάκης]παρέμεινε μετὰ πραγματικῆς αὐταπαρνήσεως κατὰ τοὺς θερμότερους μῆνας τοῦ ἔτους συνεχῶς ἐργαζόμενος ὑπὸ τὸν ἥλιον εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, ἀσκῶν τὴν τεχνικὴν διεύθυνσιν τῶν ἐργασιῶν...»¹⁵⁸³. Οι επεμβάσεις συντήρησης ανέδειξαν τους χώρους και στοιχεία, που είχαν καταστεί αθέατα και είχαν υποτιμηθεί: «...δυστυχῶς λόγῳ ἐλλείψεως τῶν μέσων δὲν κατώρθωσα νά λάβω φωτογραφίας πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν, τουλάχιστον κατὰ τὰ σπουδαιότερα σημεῖα: τοιαῦται φωτογραφίαι θὰ ἀπεδείκνυν τὴν μεγίστην προελθοῦσαν μεταβολὴν περὶ τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων. Πολλαχοῦ διαμερίσματα τελείως ἀθέατα καὶ ἄγνωστα καὶ εἰς ἡμᾶς εἰσέτι προέβαλαν μὲ τὴν ὥραιάν πλακόστρωσιν των ἢ τὴν ἐπένδυσιν τῶν τοίχων των...Ν. Πλάτων»¹⁵⁸⁴. Μάλιστα ο Πλάτων ισχυρίζεται ότι ήταν τέτοια η μεταμόρφωση των χώρων μετά τις επεμβάσεις, που ο Αυστραλός αρχαιολόγος Tom Dunbabin (1911-1955)¹⁵⁸⁵,

¹⁵⁸⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Έπεῖγον, Έκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Αρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945).

¹⁵⁸¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Έπεῖγον, Έκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Αρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945).

¹⁵⁸² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, Έκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Αρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ανάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάλου Νίρου).

¹⁵⁸³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Έπεῖγον, Έκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Αρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945).

¹⁵⁸⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς Α.Π., Δεκέμβριος 1945, Έκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Αρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ανάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάλου Νίρου).

¹⁵⁸⁵ Thomas James Dunbabin (1911-1955): Αυστραλός αρχαιολόγος Τασμανικής καταγωγής, ο οποίος υπηρέτησε στον Βρετανικό στρατό στην Κρήτη κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (*Sons of Odysseus(SOE) Heroes in Greece*, Bene Factum Publishing Ltd, London, 2012). Στη μεταπολεμική αυτή φάση είχε οριστεί υπεύθυνος για την εφαρμογή σωστικών μέτρων σε μνημεία, ως εκπρόσωπος της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1582/Δ.16, 13/02/1945).

υπεύθυνος της αγγλικής υπηρεσίας προστασίας μνημείων των Βαλκανίων, νόμιζε ότι επρόκειτο για νέες ανασκαφές¹⁵⁸⁶.

Παρά την επιτυχημένη έκβαση των εργασιών, ο Πλάτων αναγνωρίζει ότι οι συνθήκες επέβαλλαν συμβιβασμούς στα υλικά, αναφερόμενος συγκεκριμένα στο τσιμέντο. Επισημαίνει τις διαφορές μεταξύ λευκού και γκρι τσιμέντου και εξηγεί τη βαρύτητα που έχει το υλικό για την αισθητική των επεμβάσεων, ενώ περιγράφει τις τεχνικές αισθητικής αποκατάστασης που επέβαλλαν οι αισθητικές επιταγές της εποχής: «...Ἐν τούτοις ἀναγεννόμεναι ἔργασίαι δὲν ἐγένοντο, ὅπως ἔπρεπε νά γίνουν, ἐλλείψει τῶν καταλλήλων ὑλικῶν: οὕτω π.χ. ἠναγκάσθημεν νά χρησιμοποιήσωμεν τὸ τεφρὸν σιμέντον διὰ τὴν ἀνασύνθεσιν καὶ ἔμφραξιν τῶν ρωγμῶν τῶν ἐκ γυψολίθου πλακοστρώτων, ἐνῶ ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθῇ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον λευκὴ σιμεντοκονία, ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει οὔτε ἐν Ἀθήναις: οὕτω αἱ ἐπιδιορθώσεις εἶναι ἀντιληπτὰ εἰς τὸν ὀφθαλμὸν καὶ ἀντιαισθητικά, παρὰ τὴ μέριμνα νά λευκάνω ἐν ὀλίγον τὸ χρῶμα τοῦ σιμέντου. Δύναται ὁμως ἐκ τῶν ὑστέρων νά ἐπέλθῃ βελτίωσις δι' ἐπαλείψεως λευκῆς σιμεντοκονίας, ὅταν οὕτω θὰ καταστῇ δυνατόν: ὅπωςδὴποτε ἐκλογὴν λύσεως δὲν εἴχομεν καὶ ἡ ἐπιδιόρθωσις ἔπρεπε νά γίνῃ διὰ νά μὴν ἐξαφανισθοῦν τὰ τεμάχια. Ν. Πλάτων»¹⁵⁸⁷.

5.4. Το πρόγραμμα επεμβάσεων συντήρησης και αποκατάστασης για την Κνωσό των ετών 1945-1950

Τα ιστάμενα μνημεία στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού είχαν υποστεί τις συνέπειες του πολέμου και των καιρικών συνθηκών. Οι εργασίες εκεί ξεκινούσαν πάντοτε με την εκρίζωση της βλάστησης και την απομάκρυνσή τους από ρηγματώσεις και αρμούς επιδαπέδιων πλακών και τοιχοποιιών και ακολουθούσε η αντικατάσταση του συνδετικού υλικού στις τοιχοποιίες. Ο Μιχάλης Λαμπάκης κάτοικος Κνωσού και εργατοτεχνίτης στα συνεργεία του Πλάτωνος, θυμάται: «...Μετά τον πόλεμο η Κνωσός ήταν διαλυμένη. Δεν υπήρχε περίφραξη και έμπαιναν πρόβατα για να βοσκήσουν την βλάστηση, που είχε καλύψει τα πάντα. Ο Πλάτων προσλάμβανε κάθε χρόνο οχτώ, δέκα γυναίκες από το χωριό [το διπλανό στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού με την ονομασία Κνωσός] για να ξεχορτίσουν. Καθάριζαν τους αρμούς και μετά παίναμε εμείς οι εργάτες και αρμολογούσαμε. Το μείγμα είχε ασβέστη, άμμο και τσιμέντο...»¹⁵⁸⁸. Μετά την αντικατάσταση του συνδετικού υλικού σε αρμούς, κενά και ρηγματώσεις ακολουθούσε η σφράγιση τους με τσιμέντο για ακόμα μεγαλύτερη προστασία εναντίον της βλάστησης, με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκύψει παράλληλα ένα αρμονικό αισθητικό αποτέλεσμα. Οι περιοχές του συγκροτήματος, στα δάπεδα των οποίων πραγματοποιήθηκαν τέτοιες εργασίες, ήταν: η Καθαρήριος Δεξαμενή, η Αποθήκη των Πίθων των Μεταλλίων, ο Διάδρομος των Αδιεξόδων, το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (ισόγειο) και η Αίθουσα του Θρόνου (προθάλαμος). Ο Πλάτωνας εξηγεί: «...Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐκ νέου βλαστήσεως εἰς τὰ πλακόστρωτα, ἐκαθαρίσθησαν οἱ ἄρμοι καὶ ἐκλείσθησαν διὰ σιμέντου κατὰ μίμησιν τοῦ ἀρχαίου 'στούκκο' : ὅπου αἱ πλάκες ἦσαν κατεστραμμέναι τμηματικῶς ἢ ὀλοκληρωτικῶς[...]/ὀλοκληρώθησαν ἐκ σιμέντου μὲ στερεὸν ὑπόστρωμα ἐσφηνωμένων

¹⁵⁸⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Έπειγον, Έκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945).

¹⁵⁸⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1668/Δ.118, 31/08/1945, Έπειγον, Έκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως, στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (20/08/1945).

¹⁵⁸⁸ Συνέντευξη του Μιχάλη Λαμπάκη, εργατοτεχνίτη στα συνεργεία του Νικολάου Πλάτωνος και αργότερα του Στυλιανού Αλεξίου, στη γράφουσα (2013).

λιθιδίων (καλντεριμάκι). Πανταχοῦ ἐλήφθη φροντὶς νά διακρίνονται οἱ ἄρμοι ἐκάστης πλακὸς. Ν. Πλάτων»¹⁵⁸⁹.

Όσον αφορά στους επισκέψιμους χώρους της Κνωσού, δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στη συντήρηση των γυνολίθινων επενδύσεων, η οποία πραγματοποιήθηκε με την ίδια τεχνική που είχε μέχρι τότε ακολουθηθεί σε παραστάδες, βάσεις κίωνων, τοιχοποιίες κλπ. Στο πρόγραμμα των επεμβάσεων συμπεριλήφθηκαν τα υπόγεια θησαυροφυλάκια (κρύπτες) και οι κλίμακες της Νότιας Οικίας, του Διαδρόμου του Ζατρίκιου, της περιοχής της Αίθουσας του Θρόνου καθώς και το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Ειδικά στο ισόγειο του Μεγάλου Κλιμακοστασίου υλοποιήθηκε, από τον αρχιτεχνίτη Κανάκη, εκτεταμένο πρόγραμμα ανασυνθέσεων και επανατοποθετήσεων θραυσμένων πλακών από γυνόλιθο. Επίσης, πραγματοποιήθηκε συντήρηση των επιφανειών των κουπαστών του κλιμακοστασίου, που παρουσίαζαν εκτεταμένη διάβρωση, τα κενά των οποίων συμπληρώθηκαν, ενώ οι επιφάνειές τους επιχρίστηκαν για προληπτικούς λόγους. Το εγχείρημα δεν ολοκληρώθηκε λόγω εξάντλησης των πιστώσεων¹⁵⁹⁰.

Πραγματοποιήθηκαν ακόμα στατικές επεμβάσεις σε τοιχοποιίες που είχαν καταρρεύσει ή που ήταν υπό κατάρρευση. Στην πρώτη περίπτωση γινόταν επανατοποθέτηση των πεσμένων λίθων και στη δεύτερη κατασκευάζονταν ερεισματικοί πεσσοί για την υποστήριξη και συγκράτηση των τμημάτων που κινδύνευαν. Επίσης, περισυλλέχθηκε η θηραϊκή γη που κάλυπτε τα δάπεδα επί Κατοχής και χρησιμοποιήθηκε σε συνδυασμό με αποστραγγιστικά έργα. Τέλος, εργασίες συντήρησης έγιναν και σε φορητά ευρήματα από την Κνωσό, όπως στις λίθινες λεκάνες από το Δωμάτιο με τις Λεκανίδες (VatRoom) δίπλα στην Αίθουσα του Θρόνου, οι οποίες καθαρίστηκαν και τα κενά τους συμπληρώθηκαν¹⁵⁹¹.

Οι παραπάνω επεμβάσεις επέφεραν μεταβολές σε αρχαιολογικό και ερμηνευτικό επίπεδο, όπως επισημαίνει ο Νικόλαος Πλάτωνας: «...Κατὰ τὰ διαμερίσματα τῶν Ἀγγείων μὲ τὰ Κρίνα, διεσαφήθη, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ κλίμαξ καταστᾶσα διὰ τοῦ χρόνου καὶ τῆς φθορὰς ἀθέατη καὶ νῦν ἀποκατασταθεῖσα, ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τοῦ ὅλου συγκροτήματος (ΜΜΠ φάσιν) καὶ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν ἄνω ὄροφον τοῦ διαμερίσματος καὶ οὐχὶ ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν Κεντρικὴν Αὐλὴν: τὸ λάθος ὠφείλετο εἰς τὸ ὅτι ὁ ἀνασκαφεὺς εἶχεν ἐκλάβει ὡς τοῖχον πρόχειρα καταπεσόντα ὑλικά, οὕτως ὥστε νά μὴ ἐπετρέπετο ἡ ταυτόχρονος ὕπαρξις τῆς κλίμακος. Ἐκ τοῦ συνημμένου σχεδίου καταφαίνεται ἡ ἐπελθοῦσα λίαν σημαντικὴ μεταβολή...»¹⁵⁹².

Το πρόγραμμα συντήρησης στην Κνωσό συνεχίζεται το 1948 με την αρωγή της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής και του επιμελητή της, αρχιτέκτονα Piet de Jong, την επιστημονική

¹⁵⁸⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π. διαβιβαστικού έκθεσης: 1755/Δ.217, 05/03/1946, Χρονολογία σύνταξης της έκθεσης: Δεκέμβριος 1945, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάλου Νίρου)*.

¹⁵⁹⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π. διαβιβαστικού έκθεσης: 1755/Δ.217, 05/03/1946, Χρονολογία σύνταξης της έκθεσης: Δεκέμβριος 1945, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάλου Νίρου)*.

¹⁵⁹¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π. διαβιβαστικού έκθεσης: 1755/Δ.217, 05/03/1946, Χρονολογία σύνταξης της έκθεσης: Δεκέμβριος 1945, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάλου Νίρου)*.

¹⁵⁹² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π. διαβιβαστικού έκθεσης: 1755/Δ.217, 05/03/1946, Χρονολογία σύνταξης της έκθεσης: Δεκέμβριος 1945, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ τακτοποιήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς ΙΕ! Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀνάκτορον Μαλίων καὶ Κνωσοῦ, Μεγάλου Νίρου)*

επιμέλεια του Νικολάου Πλάτωνος και την τεχνική καθοδήγηση του Ζαχαρία Κανάκη. Η Βρετανική Σχολή συνδράμει οικονομικά διαθέτοντας μέρος των εσόδων της περιουσίας της Σχολής για τις επεμβάσεις στην Κνωσό. Ο Piet de Jong ξεκινά τον σχεδιασμό συστηματικών επεμβάσεων στερέωσης στα αρχαία κατάλοιπα, υπό τη στενή επιστημονική επίβλεψη του Πλάτωνος, ενώ ο Ζαχαρίας Κανάκης αναλαμβάνει την τεχνική επίβλεψη και καθοδήγηση των εργασιών, αφού θεωρείται τώρα πια επισήμως ο πιο έμπειρος και εξειδικευμένος τεχνίτης στην Κρήτη: «...Διὰ τὴν καλυτέραν ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας ἔθεσα εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ἐπιμελητοῦ, καταβάλλοντος ἐκ τῶν αὐτῶν πόρων τὴν ἡμερησίαν ἀποζημίωσιν, τὸν ἀρχιτεχνίτην τοῦ μουσείου Ἡρακλείου Ζαχαρία Κανάκην ἀποκτήσαντα εἰδικὴν πείραν διὰ τῶν μέχρι σήμερον γενομένων ἐργασιῶν ἀνὰ τοὺς διαφόρους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς νήσου...»¹⁵⁹³.

Την ίδια στιγμή ο Πλάτων φροντίζει να διασφαλίζει πιστώσεις προνοώντας για τα υπόλοιπα μνημεία του νησιού.: «...Προτείνω, ὅπως τὸ ἐκ μέρους μου αἰτηθὲν ποσὸν διὰ τὰς ἐργασίας συντηρήσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Κρήτης χορηγηθῇ τὸ ταχύτερον, ἔστω καὶ τμηματικῶς, ἵνα συντονισθῇ ἡ ὅλη ἐργασία καὶ εὐχερανθῇ ἡ πρόοδος τῶν ἐργασιῶν εἰς μείζονα κλίμακα διὰ τῶν ἤδη καταρτισθέντων συνεργειῶν, τῶν ὁποίων ἐν τῷ μέλλοντι δὲν θὰ εἶναι τόσο εὐκόλος ἡ ἀνασυγκρότησις. Οἱ χῶροι οὕτω θὰ σωθοῦν τουλάχιστον διὰ τινὰ ἔτη, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ὑπὸ καλυτέρας συνθήκας ἐν τῷ μέλλοντι ἐκτέλεσις ἐργασιῶν ὀριστικῶν...»¹⁵⁹⁴.

Στο πλαίσιο του σχεδιασμού της τουριστικής ανάπτυξης, στην οποία προσδένεται στενά η διαχείριση της μνημειακής κληρονομιάς της Ελλάδας τη μεταπολεμική περίοδο, ο Πλάτων καλείται να καταγράψει για μία ακόμα φορά τις ανάγκες των μνημείων της Κρήτης σε επίπεδο συντήρησης και υποδομών και να καταθέσει πρόταση και έναν σχετικό πρόχειρο οικονομικό προϋπολογισμό¹⁵⁹⁵. Τα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπισθούν, είναι εκείνα που ταλαιπωρούσαν τα αρχαία κατάλοιπα από τη στιγμή της ανακάλυψής τους, δηλαδή η δράση των περιβαλλοντικών παραγόντων και η ευαίσθητη φύση των υλικών κατασκευής τους, αλλά και τα αποτελέσματα της έλλειψης συστηματικής φροντίδας και προληπτικών μέτρων εξαιτίας του πολέμου.

Η επιστημονική ορθότητα των επεμβάσεων αποτελεί όπως πάντα, προϋπόθεση για τον Πλάτωνα. Στόχος του είναι τα έργα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και επεμβάσεις αποκατάστασης, να εκτελεσθούν με σύνεση, ακρίβεια και χωρίς υπερβολές: «...Λαμβάνεται φροντίς ἵνα ἀποδοθῇ ἡ τεκτονικὴ μορφή ἐκάστου στοιχείου τῆς πλακοστρώσεως, ἀποφενυγομένης οἰασδῆποτε ὑπερβολῆς περὶ τὴν συμπλήρωσιν, οὕτως ὥστε τὸ ἀποδιδόμενον νὰ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβέστατα πρὸς τὴν ἀρχαίαν μορφή. Ν. Πλάτων». Οι εργασίες διατηρούν το διορθωτικό χαρακτήρα τους, διυλίζονται όμως από τις επιταγές του τουριστικού σχεδιασμού και της απήχησης του τελικού αισθητικού αποτελέσματος στους μελλοντικούς επισκέπτες: «...Λάθῃ τοῦ παρελθόντος ἐπανορθοῦνται κατὰ τὸ δυνατόν. Ἡ τοιαύτη ἐπὶ τῶν πλακοστρώτων ἐργασίαν ἀποδίδει ἀποτέλεσμα λίαν ἱκανοποιητικὸν καὶ ὡς πρὸς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν

¹⁵⁹³ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2120/Δ.150-151, 23/08/1948.

¹⁵⁹⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2120/Δ.150-151, 23/08/1948.

¹⁵⁹⁵ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2182/Δ.226, 22/11/1948, Ἐπεῖγον καὶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2172/Δ.216, 10/11/1948, Ἐπεῖγον.

ἀνάκτησιν τῆς ἀρχαίας μορφῆς. Τὸ τελευταῖον ἀπὸ τουριστικῆς ἀπόψεως εἶναι ἐξόχως σημαντικὸν...Ν. Πλάτων»¹⁵⁹⁶.

Ειδικά ὅσον ἀφορὰ στις επεμβάσεις στερέωσης των αρχιτεκτονικῶν συστημάτων, ο σχεδιασμός τους περιλαμβάνει την εφαρμογή ἀρίστων υλικῶν και κονιαμάτων. Το κυρίαρχο υλικό των επεμβάσεων παραμένει το τσιμέντο ὄχι ὁμως αποκλειστικά το λευκό, ὅπως ιδανικά θα επιθυμούσε ο Πλάτων, λόγω των στενῶν οικονομικῶν. Κατά συνέπεια, ἐπιλέγεται η χρήση ἀπλού γκρι τσιμέντου αναμεμιγμένου με ἄμμο για επεμβάσεις σε σημεία που δεν εἶναι ἐμφανή και η χρήση λευκοῦ τσιμέντου αναμεμιγμένου με μαρμαροκονία λεπτῆς κοκκομετρίας για τις ορατές ἐπιφανειακές σφραγίσεις, ἐπιχρίσεις κλπ.¹⁵⁹⁷.

Οι επεμβάσεις ἔχουν παγιωθεί ἀπὸ τους Πλάτωνα και Κανάκη μετὰ ἀπὸ τη συστηματική και μακροχρόνια ἀσχολία τους με τα προϊστορικά μνημεῖα της Κρήτης. Ωστόσο το πρόγραμμα εργασιῶν για το ἔτος 1948 ἐμπλουτίζεται με νέες εργασίες, ὅπως τη συντήρηση των κεραμικῶν ἀποχετευτικῶν αγωγῶν, την ἐπισκευή νεότερων τσιμεντένιων ἐπιδαπέδων πλακῶν με ἐμφανεῖς ρηγματώσεις και τη διεξαγωγή πιλοτικῶν ἐφαρμογῶν νέων μεθόδων στερέωσης σε ἀποδυναμωμένους γυψολίθους, για την εὑρεση ἐξειδικευμένης μεθόδου στερέωσής τους: «...προστασίαν δι' εἰδικῆς στερεώσεως τῶν ἐκ γυψολίθου ὀγκολίθων, τῶν ὁποίων πολλοὶ εὐρίσκονται εἰς κατάστασιν ἀποσυνθέσεως...»¹⁵⁹⁸.

Η ἐρευνα που ξεκινᾶ στη φάση αὐτή και η οποία θα ἐξελιχθεῖ κατὰ τη δεκαετία του 1950, θα ἔχει ὡς ἄξονα την παγίωση χρήσης σύγχρονων τεχνολογιῶν για τη συντήρηση των ἀρχαίων μνημείων και θα ἀποτελέσει σημαντική πτυχή του ἔργου του Πλάτωνος στο πεδίο της συντήρησης, στην οποία ο ἴδιος ἐπιδιώκει συνεργασία με τους ἀρμόδιους δημόσιους φορεῖς και τους ἐκπροσώπους τους: «...Ὁ Ἐφορος Καλλιγὰς¹⁵⁹⁹, ὅστις ἀνέλαβε τῇ ὑποκινήσει μου νὰ ἐξεύρη τὴν λύσιν τῆς καταπολεμήσεως φυτῶν, τὰ ὁποῖα καὶ τὰ βυζαντινὰς ἀρχαιοτήτας κατέστρεφον μοῦ ἀνήγγειλε, ὅτι ἔφθασε ἐν συνεργασίᾳ μὲ εἰδικούς εἰς θετικὰ ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα θὰ μὲς ἀνήγγειλε. Ἡ Διεύθυνσις Ἀναστυλώσεως καλὸν θὰ ἦταν νὰ ἐλάμβανε γνῶσιν τῶν πειραματισμῶν τούτων καὶ νὰ ἐπρομηθεύετο τὸ κατάλληλον μέσο πρὸς θεραπείαν...»¹⁶⁰⁰. Στο πλαίσιο αὐτό ο Πλάτων ἀναζητᾶ ἀνάμεσα στις σύγχρονες τεχνολογίες, υλικά για την προστασία των γυψολίθινων ἐπιφανειῶν, τα οποία θα μπορούσε να ἐφαρμόσει σε συνδυασμό με τη στέγασή τους. Διατηρώντας την μέχρι τότε ἀκολουθούμενη μέθοδο πλήρωσης ρηγματώσεων με τσιμεντοκονία και την ἐφαρμογή προληπτικῶν μέτρων, ὅπως για παράδειγμα την κάλυψη δαπέδων και κλιμάκων με ψάθα, ο Πλάτων ἀναζητᾶ παράλληλα ριζικές, ἐπιστημονικές μεθόδους. Το ἐπόμενο βῆμα θα ἦταν η δοκιμή σύγχρονων χημικῶν σκευασμάτων με συγκεκριμένες προδιαγραφές, η ἀποτελεσματικότητα των ὁποίων θα

¹⁵⁹⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1948, Α.Π.2073/Δ.87-88, 06/05/1948, Ἐγγραφο του Πλάτωνος πρὸς: Διεύθυνσιν Ἀναστυλώσεως, Ἀνάγκην ἀμέσου στερεώσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων τῆς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας Ἡρακλείου.

¹⁵⁹⁷ Ἀξιοσημείωτη εἶναι η οικονομική διαφορά μετὰξὺ των δύο μειγμάτων: το κονίαμα λευκοῦ τσιμέντου με μαρμαροκονία κόστιζε 20 φορές παραπάνω ἀπὸ ὅτι το γκρι τσιμέντο με ἄμμο (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1948, Α.Π.2073/Δ.87-88, 06/05/1948, Ἐγγραφο του Πλάτωνος πρὸς: Διεύθυνσιν Ἀναστυλώσεως, Ἀνάγκην ἀμέσου στερεώσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων τῆς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας Ἡρακλείου).

¹⁵⁹⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1948, Α.Π.2120/Δ.150-151, 2308/1948.

¹⁵⁹⁹ Πιθανότατα ο Πλάτων ἀναφέρεται στον βυζαντινολόγο Μαρίνο Καλλιγὰ (1906-1980), ο ὁποῖος το 1942 διετέλεσε Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων και μετὰξὺ 1949-1971 Διευθυντής της Εθνικῆς Πινακοθήκης (<http://www.biblionet.gr> τελευταία πρόσβαση 28/05/2018).

¹⁶⁰⁰ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Ἐξερχόμενα 1948, Α.Π.2073/Δ.87-88, 06/05/1948, Ἐγγραφο του Πλάτωνος πρὸς: Διεύθυνσιν Ἀναστυλώσεως, Ἀνάγκην ἀμέσου στερεώσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων τῆς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας Ἡρακλείου.

επιβεβαιωνόταν και από ειδικούς χημικούς επιστήμονες. Ο Πλάτων έχει υπόψη του την υδρύαλο, την οποία το 1948 σκοπεύει να εφαρμόσει πιλοτικά: «...Συνήθως ἀρκοῦμεθα εἰς τὸ νὰ στερεώνωμεν διὰ σιμέντου[...]τὰς πλάκας, συμπληροῦντες ἐν τῇ ἀρχικῇ των μορφῇ τὰ ἐλλείποντα μέρη. Τοῦτο ὁμως δὲ σώζει ἀπὸ τὴν φθορὰν τὰ ὑπόλοιπα. Θὰ ἦτο εὐκταῖο νὰ εὐρεθῇ ὕλη κατάλληλος, εὐχερῶς χρισμένη, ἀδιάβροχος, διαφανὴς καὶ εὐθνή, ἡ ὁποία θὰ ἡδύνατο νὰ προστατεύσῃ ἀποτελεσματικῶς τὰ εὐαίσθητα μέρη. Μετὰ ἔρευναν τὴν ὁποία διενήργησα προτείνω ὡς τοιαύτην κατάλληλον ὕλην ὑδρύαλον καλῆς ποιότητος, ὥστε νὰ μὴν ὀξειδούται. Οἱ χημικοὶ βεβαιοῦν ὅτι θὰ ἀποβεῖ λίαν ἀποτελεσματικὴ διὰ τὴν προστασία. Ὅρθον ὁμως θὰ ἦτο νὰ ἐγίνοντο πειραματισμοὶ εὐρυτέρας ἐκτάσεως, ὥστε νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ἀποτελεσματικότης. Ν Πλάτων»¹⁶⁰¹.

Στο πνεῦμα της αναζήτησης νέων υλικών και μεθόδων προστασίας ο Πλάτωνας θα εισάγει μια καινοτομία στην Κνωσό, αυτήν της τοποθέτησης ελεύθερων στεγάστρων, διαφοροποιημένων εντελώς από τα αρχαία κατάλοιπα¹⁶⁰². Το ζήτημα της προστασίας των ιστάμενων μνημείων δια της στέγασης είχε προβληματίσει τον Πλάτωνα από νωρίς, ειδικά μέσα από την αξιολόγηση αντίστοιχων επεμβάσεων του Evans στην Κνωσό. Ο Πλάτων ήταν σε θέση να εκτιμήσει την τεράστια συμβολή τους στην προστασία των στοιχείων, που στέγαζαν και ειδικά των γυψόλιθων, όπως ήταν σε θέση να αναγνωρίσει και τα μειονεκτήματά τους. Εξ αυτού, αναζητούσε μια λύση στέγασης, η οποία θα παρείχε την απαραίτητη προστασία και την ίδια στιγμή θα ήταν λιγότερο δαπανηρή και δε θα επισκίαζε τις αρχαιότητες. Ο Πλάτων εκφράζει το αποκρυσταλλωμένο σκεπτικό του σχετικά με το θέμα των στεγαστρών με κάθε ευκαιρία όπως διαπιστώνουμε μέσα από το ιστορικό αρχείο. Μια πρόωπη δήλωσή του είναι η παρακάτω, ήδη από το 1946: «...Μία μόνον σωτηρία ὑπάρχει: ἡ ἐπιστέγασις τούτων [των περιφήμων μινωικῶν ἀνακτόρων καὶ ἐπαύλεων]. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης αἱ ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι τοῦ Ἡβανς[...]ἀπέβησαν πράγματι σωτήρια. Ἀλλὰ σήμερον μελετῶνται ἄλλα συστήματα προστασίας, τα ὁποία εἰναι περισσότερον ἐπιστημονικά καὶ ὀλιγότερον πολυέξοδα...»¹⁶⁰³. Πρόκειται για αυτόνομες προστατευτικές κατασκευές από σύγχρονα πλαστικά υλικά, νέας τεχνολογίας, τα οποία προμηθεύεται από το εξωτερικό: «...πλαστικὸ διαφανὲς γνωστὸν τύπου EDIT...», για στέγαστρο στη Νότια Οικία¹⁶⁰⁴ και στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο¹⁶⁰⁵ και ο έτερνίτης¹⁶⁰⁶: «...90 φύλλα έτερνίτου ἑκαστον 2,65τ.μ. χρώματος, τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὰ ἤδη ἀποσταλλέντα εἰς τὸν Ἰωάννην Τζομπανάκη, ἀρχιτέκτονα, διὰ λογαριασμὸν τοῦ μουσείου Ἡρακλείου. Ἡ μορφὴ αὐτῶν θὰ εἶναι ἐπίπεδος μὲ ἀραιὰς κυμάνσεις...»¹⁶⁰⁷.

Την οικονομική κατάσταση της υπηρεσίας θα βελτιώσει το Σχέδιο Μάρσαλ, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Τα πρώτα χρήματα διατίθενται στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης στο τέλος του οικονομικού έτους 1950-1951 και ποσό 130.000.000 δραχμών διατίθεται για επεμβάσεις σε Κνωσό και Φαιστό. Η κάπως αργοπορημένη έγκριση των χρημάτων και η πίεση του χρόνου για την απορρόφησή τους δεν επέτρεψαν στον Πλάτωνα να

¹⁶⁰¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2073/Δ.87-88, 06/05/1948, Έγγραφο του Πλάτωνος προς: Διεύθυνσιν Αναστυλώσεως, Ανάγκην άμέσου στερεώσεως καὶ συντηρήσεως μνημείων τῆς ἀρχαιολογικῆς περιφερείας Ἡρακλείου.

¹⁶⁰² Προσωπική συνέντευξη Στυλιανού Αλεξίου στη γράφουσα (2013).

¹⁶⁰³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1794/Δ.262, 15/07/1946.

¹⁶⁰⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1959, Α.Π.609, 09/11/1959.

¹⁶⁰⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1959, Α.Π.32, 16/01/1959, Πρόγραμμα έκτελέσεως ἀναστηλωτικῶν ἔργων μνημείων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ.

¹⁶⁰⁶ Αλλιώς γνωστό ως 'ελενίτ': πλάκες αμιαντοτσιμέντου (<http://www.mastoremata.gr> τελευταία πρόσβαση 08/07/2018).

¹⁶⁰⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1957, Α.Π.508, 03/07/1957.

οργανώσει προκαταρκτική έρευνα για την εξεύρεση καταλληλότερων και πιο σύγχρονων υλικών. Οι επεμβάσεις στην Κνωσό σε αυτή τη φάση έχουν χαρακτήρα προπαρασκευαστικών άμεσα μελλοντικών, ριζικών πια μέτρων προστασίας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων¹⁶⁰⁸. Οι PietdeJong και Ζαχαρίας Κανάκης είναι και πάλι πρωταγωνιστές στις εργασίες, όμως ο Κανάκης καλείται παράλληλα να συντονίζει εργασίες και στο Μουσείο του Ηρακλείου, σε συνεργασία με τον τότε επιμελητή Στυλιανό Αλεξίου¹⁶⁰⁹.

5.5. Το πρόγραμμα των επεμβάσεων συντήρησης και αποκατάστασης για την Κνωσό των ετών 1951-1962

Εκτός από την οικονομική ενίσχυση μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ, την περίοδο μεταξύ των ετών 1954-1958 η Διεύθυνση Αναστήλωσης συστηματικά διέθετε συγκεκριμένα ποσά ετησίως για την υλοποίηση εργασιών στην Κνωσό¹⁶¹⁰. Έτσι πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης στα περισσότερα τμήματα του αρχαιολογικού χώρου, όπως στη Δυτική Αυλή, στις Δυτικές Αποθήκες, στην Αίθουσα του Θρόνου, στα Βασιλικά Διαμερίσματα, στον Πομπικό Διάδρομο, στο Ιερό των Διπλών Πελέκεων, στη Βόρεια Οικία και αλλού. Οι επεμβάσεις που υλοποιήθηκαν κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα επί Πλάτωνος, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

1. Εργασίες γενικότερης διευθέτησης του χώρου, όπως περίφραξη, καταπολέμηση αυτοφυούς βλάστησης, βελτίωση/αποκατάσταση αποχετευτικού συστήματος, αντιστήριξη τοιχοποιιών, στεγάνωση οροφών, απομάκρυνση καταλοίπων παλαιότερων εργασιών και προχείρων κατασκευών. Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

1.1 Για την αντιμετώπιση της αυτοφυούς βλάστησης γινόταν αποψίλωση και διοχέτευση άλατος και ακολουθούσε σφράγιση των ρηγματώσεων, στις οποίες αυτή εμφανιζόταν, με κονίαμα από θηραϊκή γη, ασβέστη και τσιμέντο (το λεγόμενο 'αστράκι'). Επίσης, πραγματοποιούνταν πειραματική εφαρμογή ζιζανιοκτόνου χημικής σύστασης αρσενικούχου νατρίου¹⁶¹¹. Το αρσενικό ήταν πράγματι η αποτελεσματικότερη λύση στο πρόβλημα, σύντομα όμως θα απορριπτόταν, λόγω της τοξικότητάς του¹⁶¹². Το 1954 ο Πλάτων ζητά τη βοήθεια του Istituto Centrale del Restauro (ICR) της Ρώμης για την αντιμετώπιση του ζητήματος της βλάστησης. Το Ινστιτούτο ανταποκρίνεται στέλνοντάς του, όπως ο ίδιος αναφέρει, μια συνταγή, η οποία όμως δεν εντοπίστηκε στο ιστορικό αρχείο της υπηρεσίας κατά την παρούσα έρευνα¹⁶¹³.

¹⁶⁰⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.290/Δ.322, 28/08/1951, *Έκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ στερεώσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ, διὰ τῆς πρώτης ὑποβολῆς χρημάτων τῆς βοηθείας Σχεδίου Μάρσαλ ἐξ 130.000.000 δραχμῶν.*

¹⁶⁰⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1951, Α.Π.89951/1398, 25/10/1951 και Α.Π.65052/Δ.1023, 21/06/1951.

¹⁶¹⁰ Πλάτων, Ν., «Ἡ Αρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1954» (Τόμος Η), 1955 (Τόμος Θ), 1956 (Τόμος Ι), 1957 (Τόμος ΙΑ), 1958 (Τόμος ΙΒ), *Κρητικά Χρονικά*, ΕΚΙΜ.

¹⁶¹¹ Το ζιζανιοκτόνο σκεύασμα προμηθεύεται ο Πλάτων από την Αγροτική Τράπεζα (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Χωρίς Α.Π., 27/09/1951.

¹⁶¹² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.1954, Α.Π.886, 01/04/1954.

¹⁶¹³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.941/Δ.78, 06/06/1954.

1.2 Βελτιώσεις στο αποχετευτικό σύστημα σε περιοχές, όπως η Δυτική Αυλή, οι περιοχές του Θεάτρου, των Μεγάλων Προπυλαίων¹⁶¹⁴.

1.3 Κατασκευές τοιχοποιιών αντιστήριξης σε διάφορα σημεία του χώρου, όπως στην περιοχή του Θεάτρου¹⁶¹⁵.

1.4 Κατεδάφιση του νεωτερικού πύργου στην Κεντρική Αυλή καθώς και πρόχειρης κατασκευής στην περιοχή των Αποθηκών των Πίθων των Μεταλλίων¹⁶¹⁶, στην οποία έπρεπε να γίνει η απαραίτητη προετοιμασία για μόνιμη στέγαση από τον ίδιο τον Πλάτωνα: «...(14)Κατεδάφισις τοῦ παραπήγματος τῶν Ἀποθηκῶν τῶν Πίθων τῶν Μεταλλίων καὶ οἰκοδομὴ τῶν ἐπιμήκων τοίχων τῶν ἀποθηκῶν τούτων καὶ τοῦ Διαδρόμου τῶν Ἀδιεξόδων, ἵνα ἐπὶ τοῦτον βασισθῇ τὸ κατασκευασθὲν στέγαστρον»¹⁶¹⁷.

1.5 Προληπτική προστασία αρχιτεκτονικῶν στοιχείων από γυνθόλιθο, όπως των βαθμίδων του Μεγάλου Κλιμακοστασίου¹⁶¹⁸, με κάλυψη με ψάθα ή ξύλο και ανάταξη των διάσπαρτων γυνθολίθινων θραυσμάτων που ανήκαν σε αυτές¹⁶¹⁹.

1.6 Γενικότερες εργασίες διευθέτησης του χώρου και τεκμηρίωσης των εργασιών. Η περίφραξη του χώρου συμπληρώθηκε με αγκαθωτό σύρμα και όλες οι επεμβάσεις τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά¹⁶²⁰.

1.7 Αντικατάσταση πρόχειρων ξύλινων κατασκευών σε διάφορα σημεία του χώρου, όπως στην Αίθουσα του Θρόνου και στο Μέγαρο της Βασίλισσας: «...(γ)Ἀπαραίτητα ἔργα εὐπεπισμοῦ τοῦ χώρου. Ἀντικατάστασις τῶν προεχέειν ξυλίνων δρυφράκτων εἰς τὴν Αὐθουσα τοῦ Θρόνου καὶ εἰς τὸ Δωμάτιον τῆς Βασιλίσσης»¹⁶²¹.

2. Εργασίες συντήρησης, οι οποίες περιέλαβαν τα ακόλουθα:

2.1 Συντήρηση επιφανειῶν με χρήση τσιμεντοκονιάματος ή άλλων σύγχρονων υλικῶν, όπως υδρύαλος ή «άκουαφαν»], σε πιλοτική εφαρμογή. Για την επιφανειακή στερέωση των γυνθολίθινων στοιχείων στην περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου, ο Πλάτων προβαίνει στην πιλοτική εφαρμογή υδρύαλου. Στόχος των δοκιμών είναι η στερέωση και η αδιαβροχοποίησή τους. Ο Πλάτων ενημερώνεται σχετικά με το υλικό από τον Piet de Jong, ο οποίος είχε συνεργαστεί και διατηρούσε επαφές με την Αμερικανική Σχολή Κλασικῶν

¹⁶¹⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.281/Δ.508, 06/06/1953, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν διὰ τοῦ ὑπ' ὑπ' Ἀριθ. 3406/52-53 ἐντάλματος δρ. 3.000.000 διὰ τὴν στερέωσιν κλιμακοστασίου τοῦ Μινωικοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ, Ἰανουάριος-Ἰούνιος*

¹⁶¹⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.281/Δ.508, 06/06/1953, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν διὰ τοῦ ὑπ' ὑπ' Ἀριθ. 3406/52-53 ἐντάλματος δρ. 3.000.000 διὰ τὴν στερέωσιν κλιμακοστασίου τοῦ Μινωικοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ, Ἰανουάριος-Ἰούνιος*.

¹⁶¹⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314, X.X.

¹⁶¹⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.290/Δ.322, 28/08/1951.

¹⁶¹⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.290/Δ.322, 28/08/1951, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ στερεώσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ, διὰ τῆς πρώτης ὑποβολῆς χρημάτων τῆς βοήθειας Σχεδίου Μάρσαλ ἐξ 130.000.000 δραχμῶν.*

¹⁶¹⁸ Η προσωρινή αυτή λύση θα προστάτευε μόνο από τη μηχανική καταπόνηση που προκαλούσε το πάτημα των βαθμίδων από τους επισκέπτες και όχι από την επαφή με το νερό, που ήταν και το κύριο αίτιο αποσάθρωσής τους. Επίσης, θεωρείτο επιβαρυντική αισθητικά επέμβαση για τον χώρο (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.268/Δ. 292, 18/12/1952).

¹⁶¹⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314.

¹⁶²⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.290/Δ.322, 28/08/1951, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ στερεώσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ, διὰ τῆς πρώτης ὑποβολῆς χρημάτων τῆς βοήθειας Σχεδίου Μάρσαλ ἐξ 130.000.000 δραχμῶν.*

¹⁶²¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1957, Α.Π.155, 24/04/1957, Πρόγραμμα ἔργων Κνωσοῦ.

Σπουδών της Αθήνας. Η πρόταση για το συγκεκριμένο σκεύασμα είχε γίνει από το τεχνικό εργαστήριο του Πανεπιστημίου του Οχάιο, αφού είχε προηγηθεί πειραματική διαδικασία σε δείγμα γυψόλιθου από την Κνωσό¹⁶²², ενώ η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή μεσολαβεί για την εισαγωγή δειγμάτων υδρύαλου από διάφορες εταιρείες από την Αγγλία. Τα πρώτα αποτελέσματα των δοκιμών ήταν ελπιδοφόρα. Η υδρύαλος φαινόταν να απτελεί ένα υλικό σταθερό, που καθιστούσε τις επιφάνειες αδιάβροχες, χωρίς να προκαλεί χρωματικές αλλοιώσεις. Παρόλα αυτά, ο Πλάτων ήταν επιφυλακτικός, αφενός γιατί το υλικό ήταν δαπανηρό και δυσεύρετο και αφετέρου γιατί λειτουργούσε μόνον υπό την προϋπόθεση η γυψολιθινή επιφάνεια, στην οποία θα εφαρμοζόταν, να σώζεται σε ικανοποιητική κατάσταση και άρα ήταν ακατάλληλο για γυψόλιθους, των οποίων η κατάσταση δαιτήρησης ήταν κρίσιμη: «...Διὰ τοὺς ὅπωςδήποτε καλῶς διατηρουμένους γυψολίθους θὰ ἴτο ἀποτελεσματικὴ ἢ ἐπίχρισίς των διὰ χημικοῦ παρασκευάσματος διαφανοῦς ἀνοξειδώτου καὶ προσφερομένου ὡς ὕδατοστεγροῦς. Τοιοῦτον ὑλικὸν ἀπεδείχθη καλὸν ἢ καθαρὰ ὕδρῦαλος[...]ἐν προῖον Ἀγγλικῶν ἐργοστασίων, τοῦ ὁποίου δείγματα ἐκομίσθησαν τῇ αἰτήσῃ μας ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ ἐγένοντο πειράματα. Τὸ τελευταῖον εἶναι τὸ ἀνώτερον, φαίνεται ὅτι εἶναι μᾶλλον δαπανηρὸν καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔλθῃ κατὰ εἰδικὴν παραγγελίαν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ γενομένη δοκιμὴ εἰς τὸ κλιμακοστάσιον ἔδωκε ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν των δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλεγχθοῦν, ὡς μὴ ὑπάρχοντος μέτρου συγκρίσεως ἐντὸς βραχέως σχετικοῦ χρόνου. Εἶναι βέβαιον ὅμως ὅτι καθιστὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ὑλικοῦ ἀδιάβροχον. Προϋποθέτει ὅμως σχετικῶς καλὴν διατήρησιν τῆς ἐπιφανείας. Πολλὰ ρωγμαὶ δυσχεραίνουν τὴν ἐπίχρισιν.»¹⁶²³.

Ο Πλάτων απευθύνεται στον χημικό του ΕΑΜ Βασίλειο Ζήση ζητώντας του να γνωμοδοτήσει σχετικά με την καταλληλότητα και την αποτελεσματικότητα του υλικού. Ο Ζήσης ανταποκρίνεται και η αναφορά του κοινοποιείται στον Πλάτωνα¹⁶²⁴: «...Τὸ ἐν τῇ συνταγῇ ἀναφερόμενον φάρμακον εἶναι βαρνίκιον[sic] ἐκ πλαστικῆς ρητίνης παρεμφερὲς πρὸς τὸ χρησιμοποιούμενον διὰ τὴν προστασίαν τῶν χαλκῶν. Παρεσκευάσαμεν ἐργαστηριακῶς μικρὰν ποσότητα, τὴν ὁποίαν ἐδοκιμάσαμεν ἐπὶ γυψίνης πλακός. Ἡ ἐπικάλυψις τοῦ γυψολίθου διὰ τοῦ βερνικίου αὐτοῦ θὰ προσδώσῃ ἀρκετὴ στεγανότητα, θὰ συγκολλήσῃ τὰ ἀποσαθρωμένα μέρη καὶ θὰ αὐξήσῃ τὴν ἀνθεκτικότητα τοῦ ὑλικοῦ. Κατ' ἀρχάς, θὰ προσδώσῃ εἰς τὸν γυψόλιθον ἐλαφρὰν ὑαλώδη στῖλβωσιν, ἢ ὁποία ὅμως ἀργότερον θὰ ἐξαλειφθῇ ἐκ τῆς ἐπικαθίσεως κονιορτοῦ. Ἐπειδὴ τὰ ὑλικά αὐτὰ εἶναι σχετικῶς νέα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προβλέψῃ τις πὼς θὰ συμπεριφερθοῦν εἰς τὸ ἀπώτερον μέλλον. Πιθανὰ περιπτώσεις εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἄν οἱ γυψόλιθοι ἀποτελοῦν ἐπένδυσιν λιθοδομῆς ἢ ἐπίστρωσις ἐδάφους, τότε ἀπορροφῶντες οὗτοι ὑγρασίαν ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἀβερνικώτου ἐπιφανείας νὰ δημιουργοῦν τάσεις, αἵτινες θὰ διαρρηγνύουν τὸ βερνικωμένον μέρος τοῦ γυψολίθου. Ἡ βερνικωμένη ἐπιφάνεια νὰ ἀπολεπίζεται λόγῳ ἀνακυρτώσεως τοῦ βερνικίου. Νὰ διογκωθεῖ τὸ βερνίκιον καὶ νὰ διαρρηγνύῃ τὸ ἐμπεποτισμένον τμήμα τοῦ γυψολίθου. Τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ ἀντιμετωπίζονται ἐν μέρει διὰ νέας ἐπιστρώσεως ἐκ τοῦ αὐτοῦ βερνικίου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ δημιουργήσῃ παχὺ στρῶμα ρητίνης. Μετὰ τὸν ἐμποτισμὸ τῶν γυψολίθων διὰ τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ,

¹⁶²² Ο Πλάτων δεν διευκρινίζει την προέλευση του δείγματος του γυψόλιθου, αν δηλαδή είχε ληφθεῖ από τον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού ή από τη φύση: «...Ἡ συνταγὴ προέρχεται ἐκ τῶν τεχνικῶν ἐργαστηρίων τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ὀχάιο καὶ ἀπηυθύνετο πρὸς τὴν Ἀμερικανικὴν Σχολὴν Κλασικῶν Σπουδῶν, ἢ δὲ μελέτῃ τοῦ ζητήματος ἐγένετο ἐπὶ μικροῦ δείγματος διαβεβρωμένου γυψολίθου ἐκ Κνωσοῦ καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς Κνωσοῦ...» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.5/Δ.8, 07/01/1955).

¹⁶²³ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.886, 01/04/1954.

¹⁶²⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1955 I, Α.Π.25831/Δ.374, 09/03/1955 (ημερομηνία αναφοράς 14/02/1955).

ἀποκλείεται ἄλλου εἶδους συντήρησις τούτων (π.χ. διὰ σιλικόνης, τῆς ὁποίας ἡ χρῆσις μελετᾶται ἤδη), καθ' ὅσον τὸ βερνίκιον δὲν ἀφαιρεῖται. Θὰ ἐπέλθῃ ποία τις τόνωσις τοῦ χρώματος τῶν γυψολίθων. Περισσότερον συγκεκριμένη ἀπάντησιν θὰ ἔδιδον, ἐὰν ἐξήταζον ἐπὶ τόπου τὰς παρουσιαζομένας συνθήκας... Εὐπειθέστατος, Ὁ Χημικὸς Βασίλειος»¹⁶²⁵. Τέλος, το σκεῦασμα καθιστοῦσε τις επιχρισμένες επιφάνειες ολισθηρές και κατά συνέπεια δεν ενδείκνυτο για εφαρμογή σε κλίμακες ή δάπεδα¹⁶²⁶.

2.2 Πιλοτική χρήση χημικού σκευάσματος με την εμπορική ονομασία 'άκουαφάν'¹⁶²⁷ για τη επιφανειακή στερέωση των γυψολίθινων στοιχείων.

2.3 Εργασίες συντήρησης στην περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου. Συντηρούνται 18 γυψολίθινα σκαλοπάτια των ανώτερων τμημάτων του Μεγάλου Κλιμακοστασίου και τα πλατύσκαλα μεταξύ τους. Τα στοιχεία αυτά είχαν στο παρελθόν συμπληρωθεί με τσιμέντο, το οποίο είχε στο μεταξύ εξαφανισθεί, αφήνοντας τις ρηγματώσεις εκτεθειμένες και επιτρέποντας την διείσδυση του νερού στο εσωτερικό των γυψολίθων. Το τσιμέντο αντικαθίσταται με τη σύμφωνη γνώμη και της Κεντρικής Υπηρεσίας με τσιμεντοκονίαμα, το οποίο αποτελείτο από τσιμέντο λευκού και γκρι χρώματος για λόγους αισθητικής και μαρμαρόσκονη¹⁶²⁸. Στο ισόγειο του Μεγάλου Κλιμακοστασίου εντοπίζονται συνανήκοντα τεμάχια επιτοίχιων πλακών γυψολίθου, τα οποία συγκολλούνται, ενώ πληρώνονται υπάρχοντα κενά στις γυψολίθινες επιφάνειες¹⁶²⁹. Στην ίδια περιοχή γίνεται προετοιμασία με μηχανικά μέσα (πελέκημα) των επιφανειών παραστάδων θυρών, για να τοποθετηθεί κονίαμα ερυθρού χρώματος και ακολουθεί η επίχρισή τους¹⁶³⁰. Απουσία του Κανάκη, η συγκεκριμένη επέμβαση, του 1953, εκτελείται από τεχνίτη, που είχε δουλέψει υπό τον Evans: «...Ὁ χρησιμοποιοῦν τῆς τεχνίτης εἶναι καὶ ὁ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀρθούρου Ἐβανς εἰδικευθεὶς εἰς τὰ ἔργα ἀποκαταστάσεως τοῦ κλιμακοστασίου...»¹⁶³¹.

¹⁶²⁵ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1955 I, Α.Π.25831/Δ.374, 09/03/1955 (ημερομηνία αναφοράς 14/02/1955).

¹⁶²⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.1954, Α.Π.886, 01/04/1954.

¹⁶²⁷ Αναφέρεται ο όρος *άκουαφάν* χωρίς να παρέχονται περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το υλικό. Η βιβλιογραφική αναζήτηση καθώς και οι προσωπικές μαρτυρίες συντελεστών της συντήρησης απέβησαν επίσης άκαρπες. Ίσως να πρόκειται για την εμπορική ονομασία σκευάσματος εφάμιλλου με το σημερινό Aqua Stone, ένα υλικό αδιαβροχοποίησης και μόνωσης λίθινων επιφανειών με βάση το νερό, για το οποίο όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί κατά την παρούσα έρευνα, αν έχει χρησιμοποιηθεί σε αρχαίες λίθινες επιφάνειες (<https://www.hemel.com> τελευταία πρόσβαση 20/12/2018). Το υλικό χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

¹⁶²⁸ Παρά το γεγονός ότι ο Πλάτων είχε ήδη διαμορφώσει ατομική συνείδηση σχετικά με την καταλληλότητα των υλικών για τις επεμβάσεις συντήρησης, η σχετική διευκρίνιση του υπουργείου παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς μαρτυρά τη διαμόρφωση μιας πιο συλλογικής συνείδησης: «...συμφώνως πρὸς τὴν[...]συνεδρία τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου διατυπωθεῖσαν γνώμην αὐτοῦ, ὅπως πρὸς τὸ παρὸν προβῇτε εἰς τὴν πρόχειρον ἐπισκευὴ τοῦ κλιμακοστασίου τῆς Κνωσοῦ, ἀποφεύγοντας τὴν χρησιμοποίησιν τσιμέντου καὶ συνιστῶμεν, ὅπως μελετήσητε τὸν τρόπον μονίμου καὶ ριζικῆς λύσεως τοῦ ἀνωτέρου ζητήματος ὑποβάλλοντες πρὸς ἡμᾶς τὰ πορίσματα τῆς μελέτης σᾶς. Γενικὸς Γραμματεὺς, Κ. Γεωργούλης...» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1953, 24/01/1953).

¹⁶²⁹ *Ανασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1956, Ἔργασια ἀποκαταστάσεως Ἀνακτόρου Κνωσοῦ (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956).*

¹⁶³⁰ *Ανασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1956, Ἔργασια ἀποκαταστάσεως Ἀνακτόρου Κνωσοῦ (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956).*

¹⁶³¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.281/Δ.508, 06/06/1953, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν διὰ τοῦ ὑπ' ὑπ' Ἀριθ. 3406/52-53 ἐντάλματος δρ. 3.000.000 διὰ τὴν στερέωσιν κλιμακοστασίου τοῦ Μινωικοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ, Ἰανουάριος-Ἰούνιος.*

2.4 Εργασίες συντήρησης στις κρύπτες των Δυτικών Αποθηκών¹⁶³² και της Νότιας Οικίας¹⁶³³. Συντήρηση των πύλων που βρίσκονταν στον αρχαιολογικό χώρο¹⁶³⁴.

2.5. Συντήρηση οξειδωμένων μετάλλων παλαιότερων αναστηλώσεων. Οι 28 οξειδωμένοι σιδερένιοι δοκοί των θολίσκων από τούβλο του Μεγάλου Κλιμακοστασίου, τμήμα των αναστηλώσεων του Evans, επιχρίστηκαν με μίνιο, αφού είχε προηγουμένως αφαιρεθεί μέσω απόξεσης η οξείδωση από τις επιφάνειές τους. Ακολούθησε χρωματισμός τους σε σκούρες αποχρώσεις για λόγους αισθητικής εναρμόνισης με τις γειτνιάζουσες περιοχές¹⁶³⁵. Η επέμβαση υλοποιήθηκε από τον ιδιώτη ελαιοχρωματιστή Μπαρμπούνη Ιωάννη, μετά από ανάθεση μέσω σχετικού μειοδοτικού διαγωνισμού¹⁶³⁶.

3. Εργασίες στερέωσης τοιχοποιιών και πλακοστρωμένων δαπέδων, που περιέλαβαν τα ακόλουθα:

3.1. Στερέωση τοιχοποιιών με αντικατάσταση με τσιμεντοκονίαμα του παλαιού συνδετικού κονιάματος, το οποίο με την πάροδο των χρόνων είχε χάσει πια τη λειτουργικότητά του, είχε μετατραπεί σε χώμα και δεν εξυπηρετούσε τον αρχικό του σκοπό. Το τσιμεντοκονίαμα καλυπτόταν επιφανειακά με μια στρώση κουρασάνιου για λόγους αισθητικής απόδοσης, κατά το δυνατόν, της αρχικής αίσθησης των τοιχοποιιών¹⁶³⁷. Επίσης αντικαθίσταται το συνδετικό πηλοκονίαμα με κουρασάνι στους αρμούς των τοιχοποιιών στην Ανατολική και στη Νότια Πτέρυγα¹⁶³⁸. Στην περιοχή του Α-Δ Διαδρόμου η οροφή του ισόγειου, που ο Evans είχε ανακατασκευάσει με τούβλα, καλύφθηκε αρχικά με 'πιτσιλιστή τσιμεντοκονία', η οποία επιχρίστηκε με λευκή τσιμεντοκονία¹⁶³⁹. Επίσης, καθαρίστηκαν οι λίθινες επιφάνειες και στερεώθηκαν οι τοιχοποιίες με μείγμα μαύρου τσιμέντου και κουρασάνιου, το οποίο διοχετεύθηκε στους αρμούς ενώ στερεώθηκαν τα αρχαία επιχρίσματα, που είχαν διασωθεί επάνω στις τοιχοποιίες¹⁶⁴⁰.

3.2. Στερέωση των πλακοστρώσεων στα δάπεδα της ΒΔ Αυλής, στην περιοχή του Θεάτρου¹⁶⁴¹, στην Κεντρική και Βόρεια Αυλή, στον Διάδρομο των Δυτικών Αποθηκών¹⁶⁴² και στα Βασιλικά Διαμερίσματα, με χρήση μαύρου και λευκού τσιμέντου και προσθήκη μαρμαρόσκονης στις επιφανειακές σφραγίσεις¹⁶⁴³.

¹⁶³² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314.

¹⁶³³ *Ανασκαφικόν ήμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1957, Έργα αποκαταστάσεως Κνωσσοῦ [sic] ΒΚνωσσοῦ 'περιόδου Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1957.*

¹⁶³⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314.

¹⁶³⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.281/Δ.508, 06/06/1953, *Έκθεσις περί τῶν γενομένων ἐργασιῶν διὰ τοῦ ὑπ' ὑπ' Ἀριθ. 3406/52-53 ἐντάλματος δρ. 3.000.000 διὰ τὴν στερέωσιν κλιμακοστασίου τοῦ Μινωικοῦ Ἀνακτόρου Κνωσσοῦ, Ἰανουάριος-Ἰούνιος.*

¹⁶³⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., ΠΡΟΧΕΙΡΟΣ ΜΕΙΟΔΟΤΙΚΟΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΝ ΣΙΔΗΡΩΝ ΡΑΒ (λείπει τμήμα της λέξης) ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΙΟΝΩΝ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ και Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Χωρίς Α.Π., Ιούνιος 1953, ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟΝ

¹⁶³⁷ Platon, N., «Problemes de consolidation et de restauration des ruines minoennes», στο: *Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, Vol.1, Roma, 1961.

¹⁶³⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.283/Δ.344, 12/09/1955.

¹⁶³⁹ *Ανασκαφικόν ήμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1956, Έργασίαι αποκαταστάσεως Ανακτόρου Κνωσσοῦ (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956).*

¹⁶⁴⁰ *Ανασκαφικόν ήμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1957, Έργα αποκαταστάσεως Κνωσσοῦ Β' περιόδου Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1957.*

¹⁶⁴¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.281/Δ.508, 06/06/1953, *Έκθεσις περί τῶν γενομένων ἐργασιῶν διὰ τοῦ ὑπ' ὑπ' Ἀριθ. 3406/52-53 ἐντάλματος δρ. 3.000.000 διὰ τὴν στερέωσιν κλιμακοστασίου τοῦ Μινωικοῦ Ἀνακτόρου Κνωσσοῦ, Ἰανουάριος-Ἰούνιος.*

¹⁶⁴² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314.

¹⁶⁴³ *Ανασκαφικόν ήμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1956, Έργασίαι αποκαταστάσεως Ανακτόρου Κνωσσοῦ (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956).*

4. Εργασίες αποκατάστασης δαπέδων, που περιέλαβαν τα ακόλουθα:
- 4.1. Αντικαταστάσεις επιδαπέδιων πλακών γυψόλιθου στον Διάδρομο της Πομπής και στην περιοχή της Αίθουσας του Θρόνου με τεχνητές από τσιμεντοκονία, που απομιμούνταν τις αρχαίες γυψολιθικές¹⁶⁴⁴. Ο Μιχάλης Λαμπάκης, εργατοτεχνίτης που δούλεψε πλάι στον Πλάτωνα και τον Στυλιανό Αλεξίου, θυμάται «...Κατασκευάζαμε τσιμεντένιες πλάκες και τις τοποθετούσαμε στα δάπεδα...»¹⁶⁴⁵.
- 4.1. Αποκατάσταση δαπέδων δια της μεθόδου κατασκευής καλντεριμιού. Η διαδικασία, έτσι όπως εφαρμόστηκε στην περίπτωση της Δυτικής Αυλής, το 1951, περιγράφεται από τον ίδιο τον Νικόλαο Πλάτωνα: «...2)Καθαρισμός τῶν ἄρμῶν τῶν πλακῶν τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς εἰς μέγα βάθος, ἔμφραξις διὰ καλντεριμιῦ μικροῦ σιμέντου στρώματος «ἀτράκι» (μείγματος θηραϊκῆς, μετ' ἀσβέστου καὶ σιμέντου), μετὰ τὴν ἐπίπασιν δι' ἄλατος πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς βλαστήσεως, ἀποκατάστασιν εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν πλακῶν καθιζημένων, συμπλήρωσις τῶν ἐλλειπουσῶν, συμπλήρωσις τῶν πλακοστρώτων διόδων ...»¹⁶⁴⁶. Η διαδικασία ακολουθήθηκε και σε άλλα σημεία του αρχαιολογικού χώρου, όπως για παράδειγμα, το 1956, στην περιοχή των Βασιλικῶν Διαμερισμάτων¹⁶⁴⁷.
- 4.2. Στεγανοποίηση δαπέδων, όπως λ.χ. εκείνου του Α-Δ Διαδρόμου. Στην περίπτωση αυτή οι πλάκες του δαπέδου οι οποίες είχαν συγκολληθεί επί Evans, αποσυναρμολογήθηκαν, αφού προηγουμένως αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά, για να στεγανοποιηθεί με τσιμέντο η αποκαλυφθείσα επιφάνεια και επανατοποθετήθηκαν στις αρχικές τους θέσεις¹⁶⁴⁸.
- 4.3. Αντικατάσταση φθαρμένων γυψολίθινων επιδαπέδιων πλακών με νέες. Στη Νότια Οικία έγινε αντικατάσταση γυψολίθινων επιδαπέδιων πλακών, των οποίων η κατάσταση περιγράφεται από τον Πλάτωνα ως αξιοθρήνητη¹⁶⁴⁹, με νέες από το ίδιο φυσικό πέτρωμα. Το ίδιο έγινε και στην περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου, όπου αντικαταστάθηκαν φθαρμένοι γυψόλιθοι του θωρακίου¹⁶⁵⁰. Το υλικό προερχόταν από το κοντινό στην Κνωσό λατομείο των Γυψάδων, όπου εξειδικευμένο προσωπικό εργαζόταν για την εξόρυξη όγκων γυψόλιθου, οι οποίοι στη συνέχεια κόβονταν σε πλάκες μεγέθους 1.20μ x 0,80μ¹⁶⁵¹.
- Ο ηθικός προβληματισμός, που εστίασε κυρίως σε ζητήματα ερμηνείας, σύγχυσης και διαχωρισμού μεταξύ αρχαίου και νέου δεν έλειψε για την επιλογή της μεθόδου. Για την οριστική επιλογή της, σημαντικό ρόλο έπαιξε και το γεγονός, ότι αυτή είχε ήδη υιοθετηθεί στον αρχαιολογικό χώρο της Φαιστού με ικανοποιητικά αποτελέσματα: «...Ὅπου τὸ ὑλικὸν

¹⁶⁴⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.281/Δ.508, 06/06/1953, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν διὰ τοῦ ὑπ' ὑπ' Ἀριθ. 3406/52-53 ἐντάλματος δρ. 3.000.000 διὰ τὴν στερέωσιν κλιμακοστασίου τοῦ Μινωικοῦ Ανακτόρου Κνωσοῦ, Ἰανουάριος-Ἰούνιος.*

¹⁶⁴⁵ Συνέντευξη του Μιχάλη Λαμπάκη, εργάτη στα συνεργεία του Νικολάου Πλάτωνα και Στυλιανού Αλεξίου, στη γράφουσα (Ιανουάριος 2013).

¹⁶⁴⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.290/Δ.322, 28/08/1951, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ στερεώσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ, διὰ τῆς πρώτης ὑποβολῆς χρημάτων τῆς βοηθείας Σχεδίου Μάρσαλ ἐξ 130.000.000 δραχμῶν.*

¹⁶⁴⁷ *Ἀνασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1956, Ἔργασιαι ἀποκαταστάσεως Ανακτόρου Κνωσοῦ (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956).*

¹⁶⁴⁸ *Ἀνασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1957, Ἔργα ἀποκαταστάσεως Κνωσοῦ Β' περιόδου Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1957*

¹⁶⁴⁹ *Ἀνασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1957, Ἔργα ἀποκαταστάσεως Κνωσοῦ Β' περιόδου Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1957*

¹⁶⁵⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.281/Δ.508, 06/06/1953, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν διὰ τοῦ ὑπ' ὑπ' Ἀριθ. 3406/52-53 ἐντάλματος δρ. 3.000.000 διὰ τὴν στερέωσιν κλιμακοστασίου τοῦ Μινωικοῦ Ανακτόρου Κνωσοῦ, Ἰανουάριος-Ἰούνιος.*

¹⁶⁵¹ *Ἀνασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1957, Ἔργα ἀποκαταστάσεως Κνωσοῦ Β' περιόδου Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1957*

διελύθη ἢ ἐβλάβη σημαντικῶς δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος ἀποκαταστάσεως εἰμὴ ἡ ἀνακατασκευὴ διὰ νέου ὑλικοῦ γυψολίθου ὅστις εὐρίσκεται εἰς φλέβας τῶν νοτίως τοῦ Ἀνακτόρου λόφων. Ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν γυψολίθων ἀκριβῶς εἰς τὰς διαστάσεις τῶν ἀρχικῶν δὲν εἶναι παραποίησις τοῦ πρωτοτύπου, ἀφοῦ τὸ ὑλικὸν εἶναι αὐτὸ τοῦτο καὶ τὸ μέγεθος καὶ πάχος τῶν πλακῶν δύναται σχεδὸν πάντοτε ἀκριβῶς νὰ καθορισθῇ[...] Ἀπὸ τὸ μὴδὲν εἶναι ἀπείρως προτιμότερα ἢ ἀποκατάστασις, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὑπάρχουν στοιχεῖα ἀσφαλῆ. Εἰς Κνωσὸν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἀντικατάστασις τοῦ φθαρέντος ὑλικοῦ εἰς πολλὰ σημεία, προτοῦ ἐξαφανισθοῦν παντελῶς τὰ ἴχνη, ὅποτε θὰ εἶναι πλέον ἀργά. Ν.Πλάτων»¹⁶⁵². Ἡ συγκρότηση συνεργείου ἐξόρυξης καὶ κοπῆς τῶν πλακῶν ἀπὸ ἐξειδικευμένο προσωπικὸ καὶ ἀντιστοίχως ἡ προμήθεια ἐξειδικευμένου ἐξοπλισμοῦ γιὰ τις ἐργασίες ἦταν προϋπόθεση γιὰ τις συγκεκριμένες ἐπεμβάσεις¹⁶⁵³. Ἡ οἰκογένεια Σακαλιέρι, με καταγωγή ἀπὸ τὴ Ρόδο, εἶχε ἀναλάβει ἐξολοκλήρου τὴν καθοδήγηση τοῦ συνεργείου καὶ τὴν οργάνωση τῶν ἐργασιῶν ἐξόρυξης, κοπῆς καὶ τοποθέτησης τῶν νέων γυψολίθινων πλακῶν στὴν Κνωσό¹⁶⁵⁴.

Εικόνα 144. Λατομεία γυψολίθου Φοινικιάς. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος

Εικόνα 145. Λατομεία γυψολίθου Φοινικιάς. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

¹⁶⁵² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.1954, Α.Π.886, 01/04/1954.

¹⁶⁵³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.1954, Α.Π.886, 01/04/1954.

¹⁶⁵⁴ Προσωπικὴ συνέντευξη Στυλιανοῦ Αλεξίου (2013).

Εικόνα 146. Κοπή πλακών γυψόλιθου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-60)

Εικόνα 147. Πλάκες γυψόλιθου έτοιμες για μεταφορά και χρήση. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-60)

5. Εργασίες αποκατάστασης τοιχοποιιών και άλλων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, οι οποίες περιλαμβάνουν τα ακόλουθα:

5.1 Επεμβάσεις αποκατάστασης εκτεταμένης κλίμακας, στο Δωμάτιο της Λάρνακος των Πινακίδων και στα διαμερίσματα δίπλα στην Κρύπτη των Διπλών Πελέκων. Επίσης στη Βεράντα που συνορεύει με την Κεντρική Αυλή. Κατά τις αποκαταστάσεις συμπληρώθηκαν ορθοστάτες, τοιχοποιίες, κατώφλια μικρές κλίμακες και δάπεδα¹⁶⁵⁵.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της αποκατάστασης της Οικίας των Τοιχογραφιών, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν σε χαμηλότερο στρώμα σπαράγματα τοιχογραφιών εξαιρετικά λεπτά και εύθραυστα, σωζόμενα σε κακή κατάσταση και τα οποία περισυλλέχθηκαν από ειδικό τεχνίτη της υπηρεσίας¹⁶⁵⁶.

Τέλος, αποκαταστάθηκε η μικρή κλίμακα δίπλα στον Διάδρομο του Ζατρκίου¹⁶⁵⁷.

6. Επεμβάσεις αισθητικής αποκατάστασης. Το πρόγραμμα αισθητικής αποκατάστασης των ξυλοδεσιών αλλά και άλλων στοιχείων, όπως των κιόνων¹⁶⁵⁸, ήταν εκτενές και

¹⁶⁵⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.290/Δ.322, 28/08/1951, Έκθεσις επί της γενομένης εργασίας αποκαταστάσεως και στερεώσεως των αρχαιολογικών χώρων Κνωσού και Φαιστοῦ, διὰ τῆς πρώτης ὑποβολῆς χρημάτων τῆς βοηθείας Σχεδίου Μάρσαλ ἐξ 130.000.000 δραχμῶν.

¹⁶⁵⁶ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Πλάτωνος, Ἔργασίαι ἀποκαταστάσεως Κνωσοῦ 1959, Α' περίοδος 3-22 Αὐγούστου 1959, 24/6/1957-Αὐγούστου 1960.

¹⁶⁵⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314.

συνεχίστηκε καθόλη τη διάρκεια της εφορείας του Πλάτωνος¹⁶⁵⁹. Στο πλαίσιο αυτό πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

6.1. Αποκατάσταση ξύλινων δοκών παλαιότερων αναστηλωτικών επεμβάσεων με νέες από τσιμέντο, όχι μόνο για την αποφυγή της κατάρρευσης των ορόφων του συγκροτήματος, αλλά και για λόγους ανάδειξης του αρχαίου δομικού συστήματος με χρήση ξύλων.¹⁶⁶⁰ Στη διάρκεια αυτών των εργασιών έγιναν απομιμήσεις των ξυλοδεσιών στα τσιμέντινα στοιχεία¹⁶⁶¹.

6.2. Σημαντικό έργο αισθητικής κυρίως φύσεως αποτελεί η αποκατάσταση, το 1953, στην περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου των τεσσάρων κιόνων, που στήριζαν την οροφή, και των τεσσάρων κιόνων δίπλα στον φωταγωγό. Το έργο ανατέθηκε στον ιδιώτη ελαιοχρωματιστή Μπαρμπούνη Ιωάννη, μέσω διαγωνισμού και περιλάμβανε τη συντήρηση των κιόνων και την επισκευή οξειδωμένων μεταλλικών στοιχείων των αποκαταστάσεων του Evans¹⁶⁶². Η αισθητική κατάσταση των κιόνων ήταν εξαιρετικά κακή, με εκτεταμένες βλάβες στα επιφανειακά επιχρίσματα και ελαιοχρώματα στους κορμούς, κιονόκρανα και άβακες. Τα παλιά επιχρίσματα και ελαιοχρώματα αφαιρέθηκαν δια της απόξεσης, πληρώθηκαν οι ρηγματώσεις και τα κενά, που είχαν δημιουργηθεί, ενώ στις επιφάνειες τοποθετήθηκαν δύο στρώματα χρώματος¹⁶⁶³.

6.3. Στην περιοχή των Βασιλικών Διαμερισμάτων συμπληρώθηκαν οι ζωγραφικές σπείρες¹⁶⁶⁴, ενώ απομακρύνθηκαν οι μεταλλικές ασπίδες, που ο Evans είχε αυθαίρετα τοποθετήσει στο Μέγαρο του Βασιλέως, οι οποίες είχαν γίνει και στόχος βανδαλισμών: «...ἐπὶ τῶν ὁποίων ἄλλως οἱ ἐπισκέπται ἀναγράφουν τὰ ὀνόματά των...»¹⁶⁶⁵.

6.4. Γενική ανανέωση των χρωμάτων, που είχαν τοποθετηθεί σε διάφορα σημεία και στοιχεία του χώρου επί Evans¹⁶⁶⁶.

7. Στέγαση τμημάτων του ανακτόρου.

Από τη στιγμή της ανακάλυψης του αρχαιολογικού χώρου της Κνωσού και της ανάκυψης του ζητήματος της άμεσης και επείγουσας προστασίας των ανασκαμμένων ιστάμενων αρχαίων τοποθετήθηκαν στέγαστρα στον χώρο και την αρχή στον τομέα αυτό την είχε κάνει

---

¹⁶⁵⁸ *Ανασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1956, Ἔργασίαι ἀποκαταστάσεως Ἀνακτόρου Κνωσοῦ (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956).*

¹⁶⁵⁹ *Ανασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος, 1956, 1957, 1958, 1959-1960.*

¹⁶⁶⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314.

¹⁶⁶¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.283/Δ.344, 12/09/1955.

¹⁶⁶² Για τον διαγωνισμό: Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., ΠΡΟΧΕΙΡΟΣ ΜΕΙΟΔΟΤΙΚΟΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΝ ΣΙΔΗΡΩΝ ΡΑΒ(λείπει τμήμα της λέξης) ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΙΟΝΩΝ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ και Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, χωρίς Α.Π., Ιούνιος 1953, ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟΝ.

¹⁶⁶³ Ο Πλάτωνας εδώ αναφέρεται σε εργασίες κυρίως αισθητικής φύσεως σε νεώτερες προσθήκες που είχαν γίνει επί Evans (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.281/Δ.508, 06/06/1953, *Ἐκθεσις περὶ τῶν γενομένων ἐργασιῶν διὰ τοῦ ὑπ' ὑπ' Ἀριθ. 3406/52-53 ἐντάλματος δρ. 3.000.000 διὰ τὴν στερέωσιν κλιμακοστασίου τοῦ Μινωικοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ, Ἰανουάριος-Ἰούνιος*. Για τον διαγωνισμό: Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., ΠΡΟΧΕΙΡΟΣ ΜΕΙΟΔΟΤΙΚΟΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΝ ΣΙΔΗΡΩΝ ΡΑΒ(λείπει τμήμα της λέξης) ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΙΟΝΩΝ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ ΤΗΣ ΚΝΩΣΟΥ και Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, χωρίς Α.Π., Ιούνιος 1953, ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟΝ.

¹⁶⁶⁴ *Ανασκαφικὸν ἡμερολόγιον Ν. Πλάτωνος 1956, Ἔργασίαι ἀποκαταστάσεως Ἀνακτόρου Κνωσοῦ (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1956).*

¹⁶⁶⁵ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1959, Α.Π.32, 16/01/1959, *Πρόγραμμα ἐκτελέσεως ἀναστηλωτικῶν ἔργων μνημείων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ.*

¹⁶⁶⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314, Χ.Χ.

ο Evans¹⁶⁶⁷. Όταν ο Πλάτων ανέλαβε την εφορεία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης οι απόψεις του περί προστασίας των αρχαίων καταλοίπων είχαν αποκρυσταλλωθεί. Άλλωστε ο ίδιος είχε ήδη από την περίοδο της Κατοχής λάβει στοχευμένα μέτρα προστασίας, ειδικά για τους γυψόλιθους στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού και είχε παρατηρήσει τη συμπεριφορά του υλικού κάτω από διαφορετικές συνθήκες, έχοντας παράλληλα αποτιμήσει το σχετικό έργο του Evans. Το παρακάτω έγγραφό του προς την Κεντρική Υπηρεσία, το 1954, είναι αντιπροσωπευτικό της θέσης του σχετικά με το ζήτημα: «...Ἐνῶ ὁ γυψόλιθος εἶναι ἐξόχως διακοσμητικὸς ἔχει τὸ φοβερὸν μειονέκτημα νὰ φθείρεται εὐκόλως καὶ ἐκ τῆς τριβῆς, ἀλλ' ἰδίως διὰ τῆς διαβρώσεως καὶ μάλιστα τῶν ομβρίων ὑδάτων. Τοῦτο ἀπεδείχθη διότι, ὅπου ἐγένοντο στεγασεῖς ἢ στέγαστρα ἢ φθορὰ εἶναι ἐλαχίστη, ὅπου δὲ ὁ γυψόλιθος ἔμεινεν εἰς τὸ ὑπαιθρον ἢ διελύθη ὀλοσχερῶς ἢ ἡ στάθμη τῆς ἐπιφανείας του, ἐκεῖ ὅπου ἐγένετο συμπλήρωσις διὰ σιμέντου, ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ὑλικοῦ τούτου εἶναι εἰς πολὺ ὑψηλότεραν στάθμην, ἀκόμα καὶ εἰς τάς πρὸ τριῶν ἢ τεσσάρων ἐτῶν συμπληρώσεις[...]Τὸ πρόβλημα διασώσεως εἶναι ἐξαιρετικῶς δύσκολον, διότι ὁ μόνος ριζικὸς τρόπος ἐξασφαλίσεως εἶναι ἡ ἐπιστέγασις καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς διόδου. Ἀλλ' οὔτε τὸ ἐν οὔτε τὸ ἄλλο εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν εἰς μεγάλην τουλάχιστον κλίμακαν. Αἱ ὀλοκληρώσεις τοῦ Ἐβανς εἶναι λίαν τολμηραὶ καὶ [δυσανάγνωστο], ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπεται ἡ ἐπαύξησις των. Ὅμως δεόν νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ ἀνακτόρου...»¹⁶⁶⁸.

Η έως τότε διαχείριση των αρχαίων αρχιτεκτονικών καταλοίπων επιβεβαίωσε, ότι η στέγαση ήταν η αποτελεσματικότερη μέθοδος συνολικής προστασίας για ένα μνημείο όπως η Κνωσός, αν και βέβαια δεν ήταν η πιο αποδεκτή από αισθητικής άποψης. Το αισθητικό πρόβλημα ο Πλάτων δεν ενόπιζε μόνο στις βαριές και μόνιμες επεμβάσεις του Evans, αλλά στα στέγαστρα εν γένει. Κατά την δεκαετία του 1950 κατασκευάστηκε ένας τύπος στεγάστρου, που στηριζόταν σε λεπτές κολώνες από οπλισμένο σκυρόδεμα και που το υλικό της επιφάνειας στέγασης ήταν φύλλα αμιαντοτσιμέντου ή ετερνίτου, όπως ονομάζονταν την περίοδο αυτή, στερεωμένα σε ξύλινα πλέγμα. Το 1955, ο Πλάτων υποβάλλει το πρόγραμμα των έργων στερέωσης και συντήρησης για τους αρχαιολογικούς χώρους της Φαιστού και της Κνωσού, στο οποίο προτείνει την τοποθέτηση μίας τουλάχιστον τέτοιας κατασκευής στο Ιερό των Διπλών Πελέκεων της Κνωσού: «...Τὰ κύρια ἔργα κατὰ κατηγορίας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:[...]Νέον σύστημα στεγάσεως διὰ μικροῦ ἐλευθέρου στεγάστρου τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων...»¹⁶⁶⁹ και «...Θά γίνῃ ἐν τουλάχιστον στεγάστρῳ ἐξ ἐτερνίτου στηριζομένου εἰς λεπτοὺς μεταλλικοὺς στύλους πρὸς προστασίαν τοῦ ἤδη ἀποκατασταθέντος τμήματος τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων...»¹⁶⁷⁰. Η κατασκευή αυτή ήταν σχετικά διακριτική, αλλά σκίαζε τα κατάλοιπα και δεν ήταν ιδιαιτέρως ανθεκτική¹⁶⁷¹. Επιπλέον, το στέγαστρο, που τελικά κατασκευάστηκε στην περιοχή του Ιερού των Διπλών Πελέκεων, υπέστη ζημιές, το 1959, εξαιτίας των ισχυρών νοτίων ανέμων που συχνά ἐπλητταν και συνεχίζουν να πλήττουν το νησί και χρειάστηκε να επισκευασθεί: «...Ὡς πρὸς τὴν διὰ στεγαστρῶν προστασίαν τμημάτων τοῦ Ἀνακτόρου, ἐγένετο μόνον ριζικὴ ἐπισκευὴ τοῦ ἐξ ἐτερνίτου ὑπάρχοντος εἰς τὴν περιοχὴν

¹⁶⁶⁷ Βλ. παραπάνω, κεφ.4, υποκεφάλαιο 4.6.

¹⁶⁶⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.886/Δ.956, 01/04/1954, *Ἐπεῖγον*.

¹⁶⁶⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314, 04/11/1954, *Ἐπεῖγον*.

¹⁶⁷⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.283/Δ.344, 12/09/1955, *Υποβολὴ προγράμματος ἔργων στερέωσης καὶ συντηρήσεως ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ*.

¹⁶⁷¹ Platon, N., «Problemes de consolidation et de restauration des ruines minoennes», στο: *Atti del settimo congresso internazionale di Archeologia Classica*, Vol. I, Bretschneider, Rome, 1961, 103-111.

τῶν Διπλῶν Πελέκεων, παθόντος ἐκ τῶν λίαν βιαίως, κατὰ το θέρος, ἐπισυμβάντων νοτίων ἀνέμων...»¹⁶⁷².

Το πλεονέκτημα των ελεύθερων στεγάστρων δεν ήταν μόνο το γεγονός, ότι προστάτευαν επαρκώς και σε βάθος χρόνου τα ευαίσθητα στοιχεία που στέγαζαν, αλλά και το γεγονός ότι αποτελούσαν μια αναστρέψιμη επιλογή. Δεν έρχονταν σε επαφή με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και υπήρχε η δυνατότητα, αν κρινόταν αναγκαίο, να απομακρυνθούν χωρίς να προκαλέσουν ανεπιθύμητες ενέργειες. Η απαιτούμενη τεχνογνωσία για την κατασκευή και τοποθέτηση των νέων συστημάτων στέγασης δεν υπήρχε σε κανένα μέλος του προσωπικού της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και έτσι ο Πλάτων κατέφυγε στη λύση του εξωτερικού συνεργάτη: «...Ὁ μοναδικὸς ἀρχιτεχνίτης Ζαχαρίας Κανάκης προσφέρει πολυτιμότητας ὑπηρεσίας, ἀλλὰ φυσικὰ δὲν εἶναι εἰς θέσιν οὔτε νὰ ἐκπονήσῃ σχέδια στεγάστρων οὔτε νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐκτέλεσίν των, οὔτε νὰ λύσῃ προβλήματα στατικής στηρίξεως κλπ[...]. Εἶναι ἐπομένως ἀνάγκη νὰ προσλαμβάνεται κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων κλίμακος, ὡς τὰ νὺν ἐν Κνωσῷ, ἀνώτερος τεχνικὸς, ὅστις πολλὰκις ἐβοήθησεν ἡμῶν ἀνιδιοτελεῶς καὶ ὅστις ἔχει μελετήσῃ τὰ προβλήματα στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν χώρων, εἶναι ὁ ἀρχιτέκτων Ἰωάννης Τζομπανάκης, ὅστις καὶ διαθέτῃ καὶ εἰδικὸν τεχνιτὴ [λείπει πρόταση]. Ὅθεν παρακαλῶ ὅπως ἐγκρίνητε τὴν ἐπὶ συμβάσει πρόσληψιν τοῦ ἀνωτέρω ὡς τεχνικοῦ συμβούλου καθ' ἀνωτέρω διέλαβον, ὑπολογιζομένου ὅτι οὗτος δὲν πρόκειται νὰ προσφέρῃ συνεχῆ ἐργασία ἀλλὰ μόνον ἐπικουρικὴν...»¹⁶⁷³.

Το 1957 σε έγγραφό του προς τη Διεύθυνση Αναστήλωσης με θέμα το πρόγραμμα των έργων στην Κνωσό, ο Νικόλαος Πλάτων επισημαίνει το επείγον της προστασίας των γυψολίθινων στοιχείων του Μεγάλου Κλιμακοστασίου, για τα οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν γίνει προσπάθειες, καθώς ήταν αναγκαία η συνεργασία με την εξειδικευμένη Υπηρεσία του Υπουργείου, ειδικά για το ζήτημα της στέγασής τους¹⁶⁷⁴. Στο έγγραφό του αυτό ο Πλάτων αναφέρει τις διαθέσιμες επιλογές στέγασης και τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματά τους¹⁶⁷⁵. Λίγους μήνες αργότερα σε νέο έγγραφο του Πλάτωνος προς την ίδια Υπηρεσία φαίνεται να ξεκαθαρίζει κάπως το τοπίο: «...ὡς πρὸς τὸν τρόπον προστασίας του κλιμακοστασίου, ἀκριβεστέρα μελέτη παρ' ἡμῶν του ζητήματος μάς φέρῃ εἰς τὸ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ καλύτερα λύσις δὲν θὰ εἶναι ἡ οἰκοδόμησις ἐνὸς επιπλέον ὀρόφου, ὅστις θὰ παρέχῃ ἀντισταθμητικὴν εἰκόνα ὀρώμενος ἐκ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ τῆς δυτικῆς πτέρυγος καὶ θὰ εἶναι αὐθαίρετον καταστέλεσμα[...]. Δύσκολος ἐπίσης θὰ ἦτο ἡ λύσις του στατικοῦ προβλήματος, καθ' ὅτι τὰ ὑποκείμενα στοιχεῖα πιθανῶς δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ φέρουν τὸ πρόσθετο βάρος ἐνὸς ὀρόφου, ἀφοῦ ἤδη παρουσιάζουν κάμψιν. Ἐπίσης, ὁ ὀροφος δὲν θὰ ἐξασφαλίσῃ ἀπολύτως τὸ κλιμακοστάσιον ἀπὸ τὰ πλαγίως διὰ τῶν φωταγωγῶν εἰσρέοντα ὕδατα, ἅτινα καὶ νὺν φθείρουν τὴν κλίμακα. Ἴσως δέον νὰ μελετηθῇ ὡς λύσις ἡ διὰ τῶν νέων πλαστικῶν ὑλῶν εἰς μεγάλα φύλλα ἐπὶ ἐλαφριῶν στηριγμάτων ἐνιαία ἐπικάλυψις εἰς μεγάλην ἔκτασιν...»¹⁶⁷⁶ Το 1958 ο Πλάτων προμηθεύεται από την Ιταλία ένα νέο πλαστικό υλικό με σκοπό την κατασκευή

¹⁶⁷² Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1959», Τόμος ΙΓ, *Κρητικὰ Χρονικά*, ΕΚΙΜ, 1959, 363.

¹⁶⁷³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.138/Δ.152, 06/05/1955.

¹⁶⁷⁴ «... Τὸ μᾶλλον ἐπεῖγον εἶναι ἡ ἀποκατάστασις καὶ προστασία του Μεγάλου Κλιμακοστασίου. Αὕτη δὲν κατέστη δυνατόν νὰ γίνῃ μέχρι σήμερον διότι χρειάζεται νὰ δοθῇ εἰδικὴ λύσις προπαρασκευαζομένη ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως...» (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1957, Α.Π.155, 24/04/1957, *Πρόγραμμα ἔργων Κνωσοῦ*).

¹⁶⁷⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1957, Α.Π.155, 24/04/1957, *Πρόγραμμα ἔργων Κνωσοῦ*.

¹⁶⁷⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Διάφορα 1956, 1957, 1960, Α.Π.275, 20/07/1957, *Σχέδιο Κλιμακοστασίου Ἀνακτόρων Κνωσοῦ*.

στεγάστρου στην περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου¹⁶⁷⁷ και τελικά το 1959 πραγματοποιείται στην Κνωσό η πρώτη εφαρμογή ελεύθερου στεγάστρου του καινοτόμου αυτού συστήματος κατασκευασμένο από το νέο πλαστικό υλικό με την εμπορική ονομασία 'Έντιλουξ'(EDIT)¹⁶⁷⁸. Το νέο υλικό είχε θετικά τεχνικά χαρακτηριστικά: ήταν ημιδιαφανές άρα διαπερατό από το φως και δεν σκίαζε τα οικοδομήματα σε αντίθεση με τον ετερνίτη, έβγαине σε λεπτά φύλλα και ήταν ανθεκτικό και ελαστικό. Τα φύλλα πλαστικού θα στηρίζονταν σε λεπτό σκελετό από ανοξείδωτους μεταλλικούς σωλήνες και το ύψος της συνολικής κατασκευής θα καθοριζόταν από την όψη των καταλοίπων που επρόκειτο να στεγάσει¹⁶⁷⁹. Το στέγαστρο προοριζόταν για την περιοχή του Μεγάλου Κλιμακοστασίου και για τη Νότια Οικία: «...Παρακαλοῦμεν διά του ποσοῦ τούτου νά γίνη παραγγελία πλαστικοῦ διαφανοῦς ὑλικοῦ γνωστοῦ τύπου EDIT, ViaFortino 34, Torino, διά δύο στέγαστρα 13X18 καὶ 12X12 μ., διά τὴν προστασίαν μεγάλου κλιμακοστασίου καὶ νότιας οἰκίας ἀρχιερέως, οὐδετέρου χρώματος ΣΤΟΠ...»¹⁶⁸⁰. Τελικά, τοποθετήθηκε στη Νότια Οικία, την οποία κάλυψε και προστάτεψε σε όλο της το εύρος, γιατί η απόχρωση του πλαστικού δεν ήταν ουδέτερη, όπως ο Πλάτων είχε ζητήσει: «...Εἰς τό Μέγα Κλιμακοστάσιον δέν ἐτοποθετήθη τό ἐκ διαφανοῦς πλαστικῆς ὕλης στέγαστρον, διότι τό ἐξ Ἰταλίας ἀφικθέν ὑλικόν εἶχε ὑποπράσινον, μή προσαρμοζόμενον εἰς τό σύνολον, χρῶμα. Ἐπροτιμήθη νά τοποθετηθῇ τούτο εἰς τήν Ν.Α Οἰκίαν, ἥτις οὕτω ἐπροστατεύθη καθ' ὅλην της τήν ἑκτασιν...Οὕτω ἐπραγματοποιήθη ἐν Κνωσῶ ἡ πρώτη ἐφαρμογή στεγάστρου τοῦ νέου συστήματος, διαφώτου, λίαν ἐλαφροῦ καί ἐλάχιστα παραβλάπτοντος τήν ἐμφάνισιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τό τοποθετηθέν ὑλικόν εἶναι λίαν ἀνθεκτικόν ἔναντι τῶν βιαίων ἀνέμων, οἵτινες κυριολεκτικά σαρώνουν τήν κοιλάδα τοῦ Καιράτου ποταμοῦ...»¹⁶⁸¹. Για την τοποθέτηση του στεγάστρου συνεργάστηκαν η αρχιτέκτονας της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Louisa Banti, η οποία πρόσφερε την απαραίτητη επιστημονική της κατάρτιση αλλά και την εμπειρία που είχε αποκτήσει με τη συμμετοχή της στα έργα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής συμπεριλαμβανομένης και της εφαρμογής στεγάστρου στη Γόρτυνα¹⁶⁸². Άλλωστε ο Πλάτων πάντοτε επεδίωκε τις συνεργασίες με επιστήμονες, όπως είχε κάνει με την Διεύθυνση Αναστήλωσης¹⁶⁸³, τον Επιμελητή της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Piet de Jong το 1951, με αφορμή την έγκριση οικονομικής στήριξης των έργων στην Κνωσό μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ¹⁶⁸⁴ και βέβαια με μέλη της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής και συνεργατών τους¹⁶⁸⁵.

¹⁶⁷⁷ Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατά τό ἔτος 1958», Τόμος IB, *Κρητικά Χρονικά*, 1958, 462.

¹⁶⁷⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1959, Χωρίς Α.Π., 16/01/1959, Τηλεγράφημα και Χωρίς Α.Π., 16/1/1959, *Πρόγραμμα ἐκτελέσεως ἀναστηλωτικῶν ἔργων μνημείων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ*.

¹⁶⁷⁹ Platon, N., «Problemes de consolidation et de restauration des ruines minoennes», στο: *Atti del settimo congresso internazionale di Archeologia Classica*, Vol. I, Bretschneider, Rome, 1961, 103-111.

¹⁶⁸⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1959, Χωρίς Α.Π., 16/01/1959, Τηλεγράφημα.

¹⁶⁸¹ Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατά τό ἔτος 1959», Τόμος ΙΓ, *Κρητικά Χρονικά*, 1959, 363.

¹⁶⁸² Platon, N., «Problemes de consolidation...», 103-111.

¹⁶⁸³ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.941/Δ.78, 06/06/1954.

¹⁶⁸⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.136/Δ.162, 19/04/1951.

¹⁶⁸⁵ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.290/Δ.322, 28/08/1951, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ στερεώσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ, διὰ τῆς πρώτης ὑποβολῆς χρημάτων τῆς βοήθειας Σχεδίου Μάρσαλ ἐξ 130.000.000 δραχμῶν*.

Επί εφορείας Πλάτωνος στεγάσθηκε το Εργαστήριο του Λιθοξόου, αφού πρώτα στερεώθηκαν οι τοιχοποιίες και τα λοιπά αρχιτεκτονικά του στοιχεία¹⁶⁸⁶ καθώς και η περιοχή των Κρυπτών των Τετραγώνων Κιόνων και του Δωματίου των Ιερών Λεκανών. Τέλος, στεγάσθηκε η περιοχή του Διαδρόμου των Αδιεξόδων και των Αποθηκών των Πίθων των Μεταλλίων¹⁶⁸⁷.

Ακολουθεί η αναλυτικότερη παρουσίαση των επεμβάσεων συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατ'έτος.

5.5.1. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1951

Το 1951, για πρώτη φορά μεταπολεμικά καθίσταται δυνατή η διεξαγωγή προστατευτικών επεμβάσεων για τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνώσου με οικονομική αρωγή μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ. Οι επεμβάσεις εστίασαν στην απομάκρυνση της επιβλαβούς βλάστησης από τα δάπεδα και ειδικά από τους αρμούς μεταξύ των επιδαπέδιων γυψολίθινων πλακών.

Εικόνα 148. Παράδειγμα αυτοφυούς βλάστησης σε επιδαπέδια γυψολίθινη πλάκα στην Κνωσό. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα). Χωρίς Χρονολογία (XX)

Επίσης, βελτιώθηκε η πρόσβαση στον αρχαιολογικό χώρο καθώς και οι περιφράξεις και κατασκευάσθηκε τουριστικό περίπτερο.¹⁶⁸⁸

Εικόνα 149. Το τουριστικό περίπτερο στην Κνωσό. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα), XX

¹⁶⁸⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.1115/Δ.314.

¹⁶⁸⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.941/Δ.78, 06/06/1954.

¹⁶⁸⁸ Πλάτων, Ν., «Η αρχαιολογική κίνησης ἐν Κρήτῃ κατὰ τό ἔτος 1951», Τόμος Ε, *Κρητικά Χρονικά*, 1951, 440.

5.5.2. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1952

Το 1952 ο αρχαιολογικός χώρος της Κνωσού και η γύρω η ανήκουσα στην Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή περιοχή, περνάει στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους. Η διαδικασία παράδοσης-παραλαβής γίνεται μεταξύ του επιμελητή της Κνωσού Piet de Jong και του εφόρου της τοπικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Νικολάου Πλάτωνα: «...Αναφέρω ὅτι[...]παρέλαβον ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἐλληνικῆς Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας παρὰ τοῦ ἐκπροσώπου τῆς Ἀγγλικῆς Αρχαιολογικῆς Σχολῆς τὰ ἐν Κνωσῷ δωρούμενα τμήματα βάσει πρωτοκόλλου εἰς τριπλοῦν[...]Ἡ Ἑπαυλις τῆς ὁποίας παρέλαβον τὰς κλεῖδας παραμένει κλειστή πλὴν τοῦ κατεχομένου ὑπὸ τοῦ ἐπιστάτου τῆς Σχολῆς διαμερίσματος, ὅστις παραμένει ἐκεῖ κατ' ἐντολὴν μου, μέχρι τοῦ διακανονισμοῦ τοῦ ζητήματος τῆς διαχειρίσεως τῆς δωρηθείσης περιουσίας[...]Σχετικῶς μὲ τὴν καλλιέργειαν καὶ συντήρησιν τῶν ὡς ἄνω κτημάτων εἶναι ἀνάγκη νά μου ἀποσταλῇ εὐθὺς ἀμέσως χρηματικὸν τί ποσὸν[...]διότι ἄλλως ὑπάρχει κίνδυνος νά καταστραφῇ τὸ μέγιστον μέρος τῆς προβλεπομένης καλῆς παραγωγῆς, μάλιστα τῆς κρεβατίνας καὶ τῶν λοιπῶν ἀμπέλων...Ν. Πλάτων»¹⁶⁸⁹. Τη χρονιά αυτή, λόγω ἔλλειψης οικονομικῶν πιστώσεων δεν υλοποιεῖται κανένα ἀπολύτως ἔργο ἀποκατάστασης ἢ συντήρησης στον χώρο¹⁶⁹⁰.

5.5.3. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1953

Το 1953, διατέθηκαν περιορισμένες πιστώσεις και ἔτσι ἡ δραστηριότητα τῆς Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας στον τομέα τῶν ἀποκαταστάσεων περιορίσθηκε σε ἔργα αισθητικῆς ἀποκατάστασης τῶν κιόνων καὶ τῶν δοκῶν του Μεγάλου Κλιμακοστασίου¹⁶⁹¹.

Εικόνα 150. Κίονες στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα), XX

¹⁶⁸⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.75/60, 10/04/1952.

¹⁶⁹⁰ Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1952», Τόμος ΣΤ, *Κρητικά Χρονικά*, 1952, 472.

¹⁶⁹¹ Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1953», Τόμος Ζ, *Κρητικά Χρονικά*, 1953, 481.

Εικόνα 151. Κίονες στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα), ΧΧ

Εικόνα 152. Κίονες στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα), ΧΧ

5.5.4. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1954

Το 1954 αποτελεί σημαντική χρονιά για τις επεμβάσεις στην Κνωσό, όχι μόνο γιατί εκτελέστηκαν εκτενή έργα προστασίας για τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά γιατί από τη χρονιά αυτή και έως το 1958 η Διεύθυνση Αναστήλωσης διαθέτει συστηματικές οικονομικές πιστώσεις για τον σκοπό αυτό, διασφαλίζοντας έτσι μια τακτική περιοδικότητα στα έργα¹⁶⁹². Εξ αυτού, το 1954, πραγματοποιούνται εργασίες στερέωσης σε δάπεδα και τοιχοποιίες στη Δυτική Πτέρυγα του συγκροτήματος και ειδικά στη Δυτική Αυλή (Εικ. 146-151).¹⁶⁹³

¹⁶⁹² Πλάτων, Ν., «Η αρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1954», Τόμος Η, *Κρητικά Χρονικά*, 1954, 507.

¹⁶⁹³ Πλάτων, Ν., «Η αρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1954», Τόμος Η, *Κρητικά Χρονικά*, 1954, 507. Πολλές από τις φωτογραφίες που περιέχονται στον Φάκελο 1954 περιέχονται και στον Φάκελο του έτους 1951, όπως συμβαίνει με τις συγκεκριμένες φωτογραφίες των επεμβάσεων στα δάπεδα, που παρουσιάζονται εδώ. Πιθανότατα οι εργασίες στα δάπεδα να ξεκίνησαν το 1951 και να συνεχίστηκαν το 1954. Πάντως εδώ οι φωτογραφίες ταξινομούνται βάσει του περιεχομένου των Κρητικών Χρονικών και των πληροφοριών σχετικά με τις αποκαταστάσεις από το Ιστορικό Αρχείο της Υπηρεσίας.

Εικόνα 153. Άποψις από την Δ. Αύλην πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1954) Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 154. Πλακόστρωτον Δυτικής Αύλης κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1954). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 155. Ἡ Δυτική Αύλή κατά τή διάρκειαν τῆς πρώτης ἀποκαταστάσεως (λεπτομέρεια). Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1951). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 156. Μετά την πρώτην αποκατάστασιν τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1951 καὶ Μάιος 1954)). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 157. Βομός τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς πρὶν τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954)

Εικόνα 158. Βομός τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954)

Επίσης, το 1954 πραγματοποιούνται επεμβάσεις στην ευρύτερη γειτνιάζουσα περιοχή του Νοτίου Προπύλου-Αίθουσα του Βωμού (Εικ. 152-159) και στον Διάδρομο της Πομπής¹⁶⁹⁴:

Εικόνα 159. Πρόδρομος Αιθούσης Βωμοῦ πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954) Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 160. Κλίμαξ προθαλάμου Αιθούσης Βωμοῦ πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954) Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 161. Κλίμαξ προθαλάμου τῆς Αιθούσης τοῦ Βωμοῦ μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954) Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

---

¹⁶⁹⁴ Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1954», Τόμος Η, *Κρητικά Χρονικά*, 1954, 508.

Εικόνα 162. Ο μυχός της Αιθούσης του Βωμοῦ μετά τόν καθαρισμόν καί πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 163. Ο μυχός της Αιθούσης του Βωμοῦ μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 164. Τμήμα διαδρόμου πρό τοῦ προθαλάμου με τόν λουτήρα, μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 165. Βωμός της Αυλής πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 166. Βωμός της Αυλής μετά την αποκατάσταση. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954)

Το 1954 πραγματοποιούνται επεμβάσεις στην Κεντρική Αυλή του συγκροτήματος και ειδικότερα στις δύο στοές, που βρίσκονται στη δυτική πρόσοψη της Κεντρικής Αυλής και στην περιοχή των Ιερών Θησαυροφυλακίων (Εικ. 160-163)¹⁶⁹⁵.

Εικόνα 167. Κεντρική Αυλή κατά τόν καθαρισμόν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1954) Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

¹⁶⁹⁵ Πλάτων, Ν., «Η ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τό ἔτος 1954», Τόμος Η, *Κρητικά Χρονικά*, 1954, 508.

Εικόνα 168. Αη Βεράντα πρὸς Κεντρικὴν Αὐλὴν πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 169. Βεράντα πρὸς Κεντρικὴν Αὐλὴν πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 170. Η Βεράντα πρὸς Κεντρικὴν Αὐλὴν, πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Ένα έργο μεγάλης κλίμακας, που άρχισε το 1954 και συνεχίστηκε και το 1955 ήταν η αποκατάσταση των Δυτικών Αποθηκών (Εικ. 164-200):

Εικόνα 171. Η 4η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955) Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 172. Η 4η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955) Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 173. Τό βάθος της αποθήκης 4 πρό της αποκαταστάσεως. Κρύπτες. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 174. Αποθήκη 4 κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 175. Κασέλλα 4ης αποθήκης πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 176. Πλάξ κασέλλας της 4ης αποθήκης αφαιρεθείσα πρὸς ἀποκατάστασιν καὶ ἐπανατοποθέτησιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 177. Ἡ 5η ἀποθήκη πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως.. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 178. Ἡ 5η ἀποθήκη κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 179. Ή 5η αποθήκη μετά τήν αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 180. Ή 6η αποθήκη πρό τής αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 181. Ἡ 6η ἀποθήκη κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 182. Ἡ 6η ἀποθήκη μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 183. Ή 7η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 184. Ή 7η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 185. Ή 7η αποθήκη μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 186. Ή 8η αποθήκη πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 187. Ή 8η αποθήκη μετά της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 188. Ή 9η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος. 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 189. Ή 9η αποθήκη μετά τήν αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 190. Η 11η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος, 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 191. Η 12η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως.. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 192. 13η-14η-15η αποθήκες πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).
Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 193. Ή αποθήκη 13 πρό της αποκαταστάσεως. Κρύπτες. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).
Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 194. Ή αποθήκη 13 κατά τήν αποκατάστασιν. Κρύπτες. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).
Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 195. Τοίχοι των Δυτικών Αποθηκών 16η-17η πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 196. Αί Δυτικάί Αποθήκαι 15η-16η μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 197. Αί Δυτικάί Αποθήκαι 15η-16η πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 198. Ή 17η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 199. Ή 17η αποθήκη κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 200. Ή 17η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 201. Κλίμαξ Δ. άποθηκών κατά τήν άποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).
Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 202. Ή κλιμακίς τοῦ Διαδρόμου τῶν Δ. άποθηκών ὡς άπεκαταστάθη. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος
(Φάκελος, 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 203. Β.Δ. αποθήκαι πρό τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).
Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 204. ΒΔ ἀποθήκαι ἀποκατεστημέναι. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 205. Τμήμα Διαδρόμου Ἀποθηκῶν πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 206. Ο Διάδρομος των Δ. Αποθηκών μετά τήν τοποθέτησιν τών γυψολιθικών πλακών. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 207. Τμήμα Διαδρόμου Αποθηκών μετά τήν ἀποκατάστασιν τοῦ δαπέδου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Τέλος, κατασκευάσθηκαν δύο στέγαστρα, ένα στην περιοχή του τριμερούς Ιερού για την προστασία των Κρυπτών και των γειτονικών δωματίων και ένα για την προστασία των Βασιλικών Διαμερισμάτων και του Διαδρόμου των Αδιεξόδων.

5.5.5. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1955

Οι εργασίες, που είχαν ξεκινήσει το 1954 στην Κνωσό συνεχίζονται και το 1955, ένα έτος με εξαιρετική δραστηριότητα στο πεδίο των αποκαταστάσεων και των εργασιών συντήρησης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Με τη συνεχή οικονομική κρατική ενίσχυση, η τοπική Αρχαιολογική Υπηρεσία και οι Πλάτων και Κανάκη συνεχίζουν την αδιάκοπη εφευρετική του προγράμματος που είχε ξεκινήσει. Όπως προαναφέρθηκε συνεχίζεται το 1955 η αποκατάσταση των Δυτικών Αποθηκών και του Διαδρόμου των Δυτικών Αποθηκών καθώς

και συναφών στοιχείων, όπως η μικρή κλίμακα των Δυτικών Αποθηκών¹⁶⁹⁶. Οι επεμβάσεις συμπεριέλαβαν επανατοποθέτηση πεσμένων λίθων στις τοιχοποιίες και στερέωση των τοιχοποιιών με την τεχνική του τσιμέντου και του κουρασανίου, που είχε ήδη παγιωθεί καθώς και τη συμπλήρωση των πλακοστρώτων που είχαν φθαρεί με πλάκες νέου γυψόλιθου. Τέλος, οι επεμβάσεις αισθητικής αποκατάστασης ήταν αρκετά εκτενείς και επέφεραν σημαντική βελτίωση στη γενικότερη όψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων¹⁶⁹⁷. Το 1955 αποκαθίσταται ακόμη η Αίθουσα του Θρόνου και η ευρύτερη περιοχή της (διάδρομος και τοιχοποιίες βόρεια της Αίθουσας του Θρόνου) (Εικ. 201-210).

Εικόνα 208. Τό κεντρικό μωσαϊκό πλακόστρωτο της Αιθούσης του Θρόνου πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

¹⁶⁹⁶ Η φωτογραφική τεκμηρίωση του έργου στερέωσης και αποκατάστασης της περιοχής των Δυτικών Αποθηκών έχει παρατεθεί στο προηγούμενο πεδίο (1954) καθώς οι επεμβάσεις είχαν ξεκινήσει το 1954 και εξελίχθηκαν μέσα στο 1955.

¹⁶⁹⁷ Πλάτων, Ν., «Η αρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τό ἔτος 1955», Τόμος Θ, *Κρητικά Χρονικά*, 1955, 554-555.

Εικόνα 209. Η Αίθουσα του Θρόνου ως άπεκαταστάθη. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 210. Ο προθάλαμος της Αιθούσης του Θρόνου ως άπεκαταστάθη. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 211. Τό κεντρικό μωσαϊκόν πλακόστρωτον τῆς Αἰθούσης τοῦ Θρόνου μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 212. Προπαρασκευή τοῦ διαδρόμου Β. Δωματίου Θρόνου πρὸς ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 213. Διάδρομος Β. Δωματίου Θρόνου αποκατεστημένος. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).
Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 214. Διάδρομος Β. Διαμερίσματος Θρόνου πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 215. Τοίχοι καί δάπεδα Β. διαμερισμάτων (πρός Β. Θρόνου) πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 216. Τοίχος και διαμερίσματα του Β. της Αιθούσης Θρόνου τμήματος πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 217. Τοίχος Β. Δωματίου Θρόνου κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Αποκαθίσταται, επίσης, η Βόρεια Είσοδος και η περιοχή του Τελωνείου (Εικ. 218-221).

Εικόνα 218. Ακραίον Β. πλακοστρώτου Τελωνείου πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 219. Τελωνεῖον Β. Εἰσόδου ἐκ Δυσμῶν κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 220. Τό Β. ἡμισυ τοῦ Τελωνείου μετὰ τοῦ ὄχετοῦ ἀποκατεστημένα. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 221. Ἡ Βόρεια Εἰσοδος μετὰ τὸν προμαχῶνα καὶ δεξιὰ τοῦ Τελωνείου μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Το 1955 ἐπεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν ἀκόμη στὴν περιοχή τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ὅπου τοποθετήθηκε νέο στέγαστρο καὶ στὴν ἐγγύ περιοχή (Αποθήκες τῶν Ἀγγείων με τὰ Κρίνα-Magazine of the Lily Vases) καὶ Τροφείο-NurseryRoom), (Εἰκ. 222-231).

Εικόνα 222. Ἡ περιοχή τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 223. Ἡ περιοχή τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 224. Ἡ περιοχή τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ἐκ Νότου κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 225. Η περιοχή του Ιεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 226. Οἱ τοῖχοι Α. τῆς περιοχῆς Διπλῶν Πελέκεων κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 227. Τό Α. τμήμα τῆς περιοχῆς τοῦ Ιεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων κατὰ τὰς ἐργασίας τῶν ἀποκαταστάσεων. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 228. Αί διαλυθείσαι πλάκες της Δεξαμενής καθαριού παρά τό Ιερόν τῶν Διπλῶν Πελέκεων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 229. Ἡ περιοχή τοῦ Ιεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 230. Ὁ διάδρομος τοῦ Ιεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 231. Το στέγαστρο στην περιοχή του Ιερού των Διπλών Πελέκεων τοποθετήθηκε το 1957. (Νοέμβριος 2018. Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας. Βλέπε και παρακάτω Εικ. 292, 293, 294

Εικόνα 232. Η περιοχή των Αποθηκών των αγγείων των κρίνων πρό της αποκατάστασής. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 233. Αί Αποθήκαι Αγγείων των Κρίνων κατά τας εργασίας αποκατάστασης. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 234. Ἡ κλιμακίς καί ὁ Διάδρομος τῶν Αποθηκῶν τῶν Κρίνων κατὰ τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 235. ΥΜΠΠ πλακόστρωτον τῆς περιοχῆς Α. τοῦ Nursery Room πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 236. Τό βορείως τοῦ Nursery Room (Τροφείον) δωμάτιον πρό τῆς ἀποκαταστάσεώς του. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 237. Αί Άποθήκαι άγγείων τών κρίνων πρό τών άποκαταστάσεων. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 238. Τά διαμερίσματα Nursery Room (Τροφείο) και Lily Vases Closet (Αποθήκη άγγείων με τά Κρίνα) μετά τήν άποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Το 1955 ξεκίνησαν οι επεμβάσεις στα Βασιλικά Διαμερίσματα και στην ευρύτερη περιοχή τους, η οποία περιλαμβάνει τις Αποθήκες των Πίθων με τα Μετάλλια και τον Διάδρομο των Αδιεξόδων, προσβάσεις και διαδρόμους επικοινωνίας, το Σχολείο, την Αυλή με το Λίθινο Στόμιο, το Δωμάτιο των Ξυλίνων Δοκών και τα Δωμάτια των Εργαστηρίων (Εικ. 232-242)¹⁶⁹⁸.

¹⁶⁹⁸ Πλάτων, Ν., «Η άρχαιολογική κίνησις έν Κρήτη κατά τό έτος 1955», Τόμος Θ, *Κρητικά Χρονικά*, 1955, 555.

Εικόνα 239. Η τάφος και τα αρχιτεκτονικά μέλη στο Δωμάτιο των Ξυλίνων Δοκών κατά την αποκατάστασιν.
Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

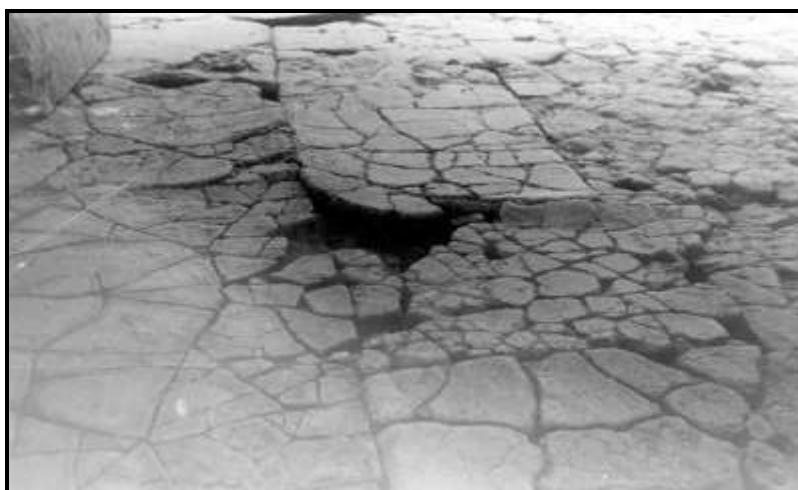
Εικόνα 240. Τό Δωμάτιον των Ξυλίνων Δοκών κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 241. Τό Δωμάτιον των Ξυλίνων Δοκών αποκατασταθέν. Διακρίνεται ή τάφος με τα αρχιτεκτονικά μέλη.
Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 242. Τό δάπεδο τοῦ Α. τμήματος τῆς Αἰθουσας τοῦ Βασιλέως πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 243. Πλακόστρωτο Δ. Τμήματος Αἰθουσας Βασιλέως πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 244. Τμήμα πλακοστρώτου Α.τμήματος Αἰθουσας Βασιλέως πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 245. Τό δάπεδον τοῦ Α. τμήματος τῆς Αἴθουσας τοῦ Βασιλέως μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 246. Τμήμα μετά τήν ἀποκατάστασιν. Ο θρόνος ἀποκατασταθείς. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 247. Τμήμα Αἴθουσας Βασιλίσσης ὡς ἀπεκαταστάθη. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 248. Α. τμήμα Αΐθουσας Βασιλέως μετά την άποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 249. Τμήμα Αΐθουσας Βασιλέως μετά την άποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Πραγματοποιήθηκαν επιτυχημένες δοκιμές αισθητικής αποκατάστασης αρχιτεκτονικών στοιχείων (π.χ. χρωματισμού ξυλοδεσιών) όπως στην περιοχή των Ιερών Κρυπτών και στην Αΐθουσα του Θρόνου (Εικ. 243-245)¹⁶⁹⁹.

¹⁶⁹⁹ Πλάτων, Ν., «Η αρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τό ἔτος 1955», Τόμος Θ, *Κρητικά Χρονικά*, ΕΚΙΜ, 1955, 555.

Εικόνα 250. Αίθουσα του Θρόνου πριν την αισθητική αποκατάσταση (χρωματισμό) (λεπτομέρεια). Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).

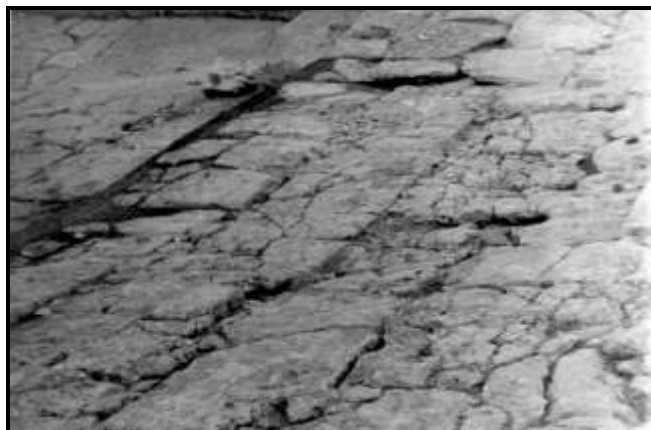

Εικόνα 251. Αίθουσα του Θρόνου μετά την αισθητική αποκατάσταση (χρωματισμό) (λεπτομέρεια). Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).

Εικόνα 252. Ο προθάλαμος τῶν κρυπτῶν τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν ἀκόμα στὴν περιοχή τοῦ Θεάτρου καὶ στὴν Ἱερὰ Οδὸ ἢ Πομπικὸ Διάδρομο, ποὺ οδηγεῖ σε αὐτήν. Οἱ ἐπεμβάσεις στὴν Ἱερὰ Οδὸ/Πομπικὸ Διάδρομο συνεχίστηκαν καὶ τὸ 1956 (Εικ.246-255)¹⁷⁰⁰:

Εικόνα 253. Κάτω Βαθμίδες Θεάτρου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

¹⁷⁰⁰ Ἡ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τῶν ἐξελισσόμενων ἐπεμβάσεων στὴν Ἱερὰ Οδὸ ἢ Πομπικὸ Διάδρομο παρατίθενται στὸ ἐπόμενο πεδίο (1956).

Εικόνα 254. Πάροδος Θεάτρου πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 255. Τό πρό τοῦ Θεατρικοῦ χώρου ἀποκατεστημένο ΜΜΙ πλακόστρωτο πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 256. Γωνία Θεάτρου κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 257. Βαθμίδες Θεάτρου κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 258. Τό Δ. κράσπεδον τοῦ Θεατρικοῦ χώρου ὁ νεωστὶς ἀποκαλυφθεὶς ὁχετός καὶ τό πρό τοῦ χώρου πλακόστρωτον μετὰ τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 259. Ἡ Ἱερὰ Ὁδὸς εἰς τήν τελικὴν φάσιν πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 260. Τό Θέατρον καί ἡ Ἱερὰ Ὁδός μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).
Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 261. Θέατρο καί τό πρό αὐτοῦ πλακόστρωτο, μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος
(Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 262. Τό Θέατρο μετά τήν ἀποκατάστασιν ἀπό Ν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα
Ν.Πλάτωνος

Επεμβάσεις ἀποκατάστασης υλοποιήθηκαν καί στην περιοχή των Αποθηκών των Πίθων των Μεταλλίων καί του Διαδρόμου των Αδιεξόδων (Εικ. 256-259).

Εικόνα 263. Τό Δωμάτιο καί τό πλακόστρωτο Β. Αποθήκης Πίθων Μεταλλίων πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 264. Ἡ Αποθήκη τῶν Πίθων τῶν Μεταλλίων πρό τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ δαπέδου. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 265. Οἱ Αποθήκες τῶν Πίθων τῶν Μεταλλίων μετά τήν ἀποκατάστασιν τῶν δαπέδων καί τήν τοποθέτησιν τῶν πίθων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.

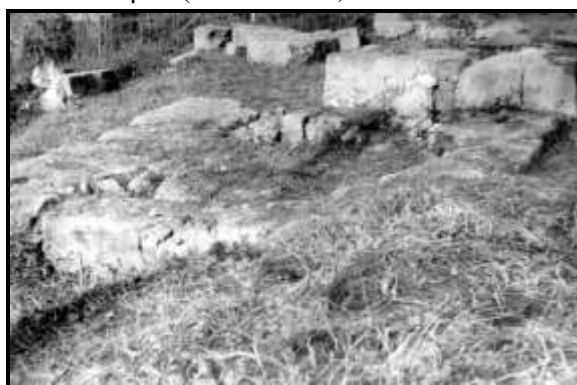

Εικόνα 266. Ο Διάδρομος τῶν Ἀδιεξόδων μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

5.5.6. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1956

Το 1956, αποτελεί μια εξίσου σημαντική χρονιά για τις επεμβάσεις αποκατάστασης και συντήρησης στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού καθώς οι κρατικές οικονομικές πιστώσεις συνεχίζονται και κατά συνέπεια συνεχίζεται και το πρόγραμμα που είχε έως τώρα καθιερωθεί. Μεγάλο έργο του έτους αποτέλεσε η πλήρωση τάφρου στην ανατολική πλευρά της Κεντρικής Αυλῆς και η κατασκευή αντρεισματικού τοίχου¹⁷⁰¹.

Επεμβάσεις πραγματοποιούνται επίσης στη νότια και στη νοτιοανατολική περιοχή του αρχαιολογικού χώρου. Στερεώνονται τα δωμάτια του Νοτίου Κρασπέδου, συμπεριλαμβανομένου και του Νοτίου Διαδρόμου, αποκαθίσταται η Νότια είσοδος και δωμάτια του νοτιοανατολικού τομέα (εικ. 260-266).

Εικόνα 267. Ο πυργίσκος τῆς Νότιας Εἰσόδου με καθίζησιν πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

¹⁷⁰¹ Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατά τό ἔτος 1956», Τόμος Ι, *Κρητικά Χρονικά*, 1956, 406-407.

Εικόνα 268. Τό φυλάκειον τῆς Ν. Εισόδου πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 269. Ἡ Νότια πύλη ὡς ἀπεκαταστάθη. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 270. Ὁ πυργίσκος τῆς Νοτίας Εισόδου ὡς ἀπεκαταστάθη ἀνυψωθείς. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 271. Τμήμα του διαλυμένου πλακοστρώτου του Ν. Διαδρόμου πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 272. Τό κατώφλι της Νότιας Εισόδου καί τό συναφές πλακόστρωτον διαλυμένον πρό της αποκαταστάσεώς των. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 273. Τμήμα του Νότιου Διαδρόμου εξ Ανατολών μετά την αποκατάστασίν του. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Το 1956 οι εργασίες που είχαν ξεκινήσει την προηγούμενη χρονιά στην περιοχή των Βασιλικών Διαμερισμάτων συνεχίζονται (Εικ. 267-285).

Εικόνα 274. Δυτικός τοίχος ίσογείου Μεγάλου Κλιμακοστασίου Ανακτόρου Κνωσού πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 275. Αποκατάστασις γυψολιθικών ὀρθομαρμαρώσεων καί ξυλοδεσιών τοῦ ίσογείου τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 276. Ἡ ἀνατολική στοά τῆς Αἰθούσης τοῦ Βασιλέως κατά τήν ἀποκατάστασίν της. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 277. Γυψολιθικά πλακόστρωτα της στοάς της Αΐθουσας τοῦ Βασιλέως πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 278. Ἡ νότια στοὰ τῆς Αἰθούσης τοῦ Βασιλέως κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 279. Τὸ πλακόστρωτον τῆς ἐξωτερικῆς στοάς τῆς Αἰθούσης τοῦ Βασιλέως εἰς τὸ Μεγ. Ανάκτορο Κνωσοῦ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 280. Τμήμα τῶν πλακοστρώτων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 281. Ἐφαρμμένα πλακόστρωτα τῆς στοᾶς τῆς Αἵθουσας τοῦ Βασιλέως πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 282. Ἡ ἔξω στοά τῆς Αἰθούσης τοῦ Βασιλέως μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 283. Αίθουσα του Βασιλέως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1951)

Εικόνα 284. Ο βόρειος τοίχος του ισογείου του Μεγ. Κλιμακοστασίου μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 285. Τό αποχωρητήριο των Βασιλικών Διαμερισμάτων του Ανακτόρου Κνωσού πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 286. Ο Νότιος τοίχος του Καλλωπιστηρίου καί ἡ πηλόκτιστος ὀροφή πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 287. Νότιος τοίχος Καλλωπιστηρίου τῆς Βασιλίσσης τοῦ Ανακτόρου Κνωσοῦ μετά τήν στερέωσιν καί ἀποκατάστασιν τῶν δοκῶν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 288. Τά θυρώματα τοῦ Καλλωπιστηρίου τοῦ Μεγάλου Ανακτόρου Κωνστού πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως.
Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 289. Αἱ τρεῖς Ἀνατολικάι θύραι τοῦ Καλλωπιστηρίου τοῦ Μεγ. Ανακτόρου Κωνστού μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του. Πηγή: Ἀρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 290. Τό αποχωρητήριον καί ἡ παρ' αὐτό εἵσοδος διαδρόμου πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 291. Αἱ δύο θύραι (διαδρόμου ὑπηρεσιακοῦ καί ἀποχωρητηρίου) τοῦ Καλλωπιστηρίου τοῦ Μεγ. Ανακτόρου Κνωσοῦ μετὰ τῶν ἀποκαταστάσεων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Τέλος, το 1956, ξεκίνησαν οι επεμβάσεις αποκατάστασης στη νοτιοανατολική οικία και στη νότια οικία του Αρχιερέως, οι οποίες φαίνεται να ολοκληρώθηκαν το 1957 (Εικ. 286-290).

Εικόνα 292. Η κρύπτη της ΝΑ Οικίας Κνωσού μετά τοῦ προθαλάμου της μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 293. Τό κεντρικόν δωματίον τῆς ΝΑ Οικίας Κνωσού μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 294. Το στέγαστρο στην περιοχή της ΝΑ Οικίας τοποθετήθηκε το 1958. Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας -Ιανουάριος 2019, βλέπε. και παρακάτω Εικ.303, 304

Εικόνα 295. Το πολύθυρο μέγαρον της Νότιας. Οικίας του Αρχιερέως πριν τις επεμβάσεις αποκατάστασης. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957)

Εικόνα 296. Τό πολύθυρον μέγαρον τῆς Νότιας Οικίας τοῦ Ἀρχιερέως ἐν Κνωσῶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ προθαλάμου του. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

5.5.7. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1957

Με τις διαθέσιμες οικονομικές πιστώσεις σημαντικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν στην Κνωσό και το 1957, οι οποίες συμπεριέλαβαν συμπληρώσεις των δαπέδων με τοποθετήσεις νέων πλακών και την κατασκευή δύο στεγάστρων από ετερνίτη, ένα για την προστασία της περιοχής του Ιερού των Διπλών Πελέκεων και ένα δεύτερο για την προστασία νεοανακαλυφθέντος κλιβάνου (Εικ. 291-294)¹⁷⁰².

Εικόνα 297. Κλίβανος Κνωσού μετά την κατασκευήν τοῦ στεγάστρου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

Εικόνα 298. Στέγαστρον τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ Διπλῶν πελέκεων Κνωσοῦ. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

¹⁷⁰² Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1957», Τόμος ΙΑ, *Κρητικά Χρονικά*, ΕΚΙΜ, 1957, 328.

Εικόνα 299. Το υπό κατασκευή στέγαστρο της περιοχής του Ιερού Διπλών πελέκεων Κνωσού. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα)

Εικόνα 300. Στέγαστρο περιόδου Πλάτωνος στην περιοχή του Ιερού Διπλών πελέκεων Κνωσού. Νοέμβριος 2018. Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας

5.5.8. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1958

Το 1958 ολοκληρώθηκαν οι επεμβάσεις στο Ιερό των Διπλών Πελέκεων και ο χώρος διευθετήθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι επισκέψιμος, με την τοποθέτηση προστατευτικών πλεγμάτων (Εικ. 295-298).

Εικόνα 301. Το Ιερό το Διπλών πελέκεων πριν την αποκατάσταση και διευθέτηση του χώρου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956)

Εικόνα 302. Το Ιερό το Διπλών πελέκεων κατά την αποκατάσταση και διευθέτηση του χώρου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956)

Εικόνα 303. Το Ιερό το Διπλών πελέκεων κατά την αποκατάσταση και διευθέτηση του χώρου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956)

Εικόνα 304. Τό Ίερόν τῶν Διπλῶν πελέκεων μετά τήν ἀποκατάστασίν του. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956), Λεζάντα Ν.Πλάτωνος

5.5.9. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά το 1959

Το 1959, επισκευάστηκε το στέγαστρο της πειροχής των Διπλῶν Πελέκεων, που είχε υποστεί βλάβες λόγω των σφοδρῶν ἀνέμων και τοποθετήθηκε καινοτόμο στέγαστρο κατασκευασμένο ἀπό πλαστικό υλικό στην περιοχή της Νοτιοανατολικῆς Οικίας. Πραγματοποιήθηκαν ὅμως και επεμβάσεις ἀποκατάστασης στην Οικία των Τοιχογραφιῶν (Εικ. 299-304).

Εικόνα 305. Οικία των Τοιχογραφιῶν. Επεμβάσεις ἀποκατάστασης. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60)

Εικόνα 306. Οικία των Τοιχογραφιῶν. Επεμβάσεις ἀποκατάστασης. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60)

Εικόνα 307. Οικία των Τοιχογραφιών. Επεμβάσεις αποκατάστασης. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60)

Εικόνα 308. Οικία των Τοιχογραφιών. Επεμβάσεις αποκατάστασης. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60)

Εικόνα 309. Οικία των Τοιχογραφιών. Στέγαστρο υπό κατασκευή. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα)

Εικόνα 310. Στέγαστρο περιόδου Πλάτωνος στην Οικία των Τοιχογραφιών. Νοέμβριος 2018. Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η εργασία που πραγματοποιήθηκε το 1959 στη Βόρεια Οικία η οποία ήταν ουσιαστικά αθέατη εξαιτίας της πυκνής βλάστησης που την είχε κυριολεκτικά καταλάβει (Εικ. .305-307).

Εικόνα 311. Βόρεια Οικία. Βλάστηση. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60)

Εικόνα 312. Βόρεια Οικία. Απομάκρυνση βλάστησης. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60)

Εικόνα 313. Βόρεια Οικία. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60)

5.5.10. Οι επεμβάσεις συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό κατά τα έτη 1960 έως 1962

Το 1960, πραγματοποιούνται επεμβάσεις στο Νότιο μέτωπο του αρχαιολογικού χώρου και συγκεκριμένα στη Νότια Είσοδο, στις γειτονικές οικίες και τη βαθμιδωτή στοά, στην οποία έγινε για πρώτη φορά συστηματική στερέωση και αποκατάσταση των αποκαλυφθέντων τμημάτων της¹⁷⁰³.

Το 1961 δεν πραγματοποιούνται έργα συντήρησης και αποκατάστασης στην Κνωσό¹⁷⁰⁴, λόγω μη διάθεσης σχετικών κονδυλίων από τις Κεντρικές Υπηρεσίες του Υπουργείου. Την ίδια χρονιά ο Ν. Πλάτων αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Αρχαιολογικής Περιφέρειας Αθηνών και του Μουσείου Ακροπόλεως, όπου μεταβαίνει κατά διαστήματα.

Το 1962, την επίβλεψη των επεμβάσεων στην Κνωσό αναλαμβάνει ο νέος Έφορος Στυλιανός Αλεξίου. Οι επεμβάσεις εστιάζονται στην περιοχή του Διαδρόμου των Δυτικών Αποθηκών, στην Ανατολική Αίθουσα και στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο¹⁷⁰⁵.

5.6. Η οργάνωση της επανέκθεσης στο Μουσείο Ηρακλείου

Η ανασυγκρότηση της έκθεσης της αρχαιολογικής συλλογής του Μουσείου Ηρακλείου είχε ξεκινήσει από το 1945 με κινητοποιήσεις εκ μέρους του Νικολάου Πλάτωνος, ώστε να ξεκινήσουν ο απαραίτητες κτηριακές επισκευές και μετατροπές. Ο Πλάτων είχε ήδη από τότε διεκδικήσει δύο αίθουσες της νέας πτέρυγας του Μουσείου, που κατά τη διάρκεια του Πολέμου είχαν παραχωρηθεί στην Υπηρεσία Εφοδιασμού και στον Ερυθρό Σταυρό¹⁷⁰⁶. Ένα χρόνο μετά το αρχικό αίτημα φαίνεται, πως δεν είχε υπάρξει καμία απολύτως εξέλιξη και ο Πλάτων καταθέτει νέο αίτημα, παρέχοντας αυτή τη φορά διεξοδική περιγραφή των επιβεβλημένων κτηριακών τροποποιήσεων, την έναρξη των οποίων παρεμπόδιζε η παρατεταμένη παραμονή της Υπηρεσίας Εφοδιασμού στον χώρο: «*Επικειμένης τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου[...]*εἰς ᾧς συμπεριλαμβάνεται

¹⁷⁰³ Αλεξίου, Στ., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1960», Τόμος Ε, *Κρητικά Χρονικά*, 1960, 506.

¹⁷⁰⁴ Αλεξίου, Στ., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1961», Τόμος Ε, *Κρητικά Χρονικά*, 1961, 390.

¹⁷⁰⁵ Αλεξίου, Στ., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1962», Τόμος Ε, *Κρητικά Χρονικά*, 1962, 400.

¹⁷⁰⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1720/Δ.178, 29/11/1945.

καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὰς δύο ἀνατολικωτέρας αἰθούσας, τὰς ἤδη ὑφ' Ὑμῶν κατεχομένας καὶ χρησιμοποιουμένας ὡς ἀποθήκας[...]. ἔχω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω, ὅπως κατὰ τὸ δυνατόν ταχέως ἐκκενώσῃτε τὰς δύο ἀνατολικάς αἰθούσας τῆς ὑφ' Ὑμῶν χρησιμοποιουμένης δι' ἀποθήκης[...]. Αἱ αἰθούσαι αὗται μᾶς ἀναγκαιοῦν ἀπολύτως διὰ τὴν ἀποσυμφόρησιν τῶν κυρίως αἰθουσῶν τοῦ Μουσείου πρὸς ἑναρξιν τῶν ἐπισκευῆς καὶ ἀποκαταστάσεως. Ἡ ἐκκένωσις ὅπωςδὴποτε δέον νὰ ἔχῃ συντελεσθῇ ἐντὸς ἐνὸς μηνὸς ἀπὸ σήμερον... Ν. Πλάτων»¹⁷⁰⁷.

Το 1947 οἱ χώροι ὄχι μόνο δεν ἔχουν ἐκκενωθεῖ, ἀλλὰ οἱ δύο κατειλημμένες αἰθουσες εἶχαν τώρα γίνῃ τέσσερεις, με ἀποτέλεσμα νὰ ἐμποδίζεται ἡ λειτουργία τοῦ ἐργαστηρίου καὶ νὰ ἀναβάλλεται συνεχῶς ἡ μετακίνηση τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸ καταφύγιο: «...Ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα κατέχει εἰσέτι καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς ἀποθήκας τεσσάρων αἰθουσῶν τῆς νέας πτέρυγος τοῦ Μουσείου, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι πλήρεις τροφίμων. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ Μουσείου θὰ καταστῇ ἀπαραίτητον διὰ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ καὶ τοῖς διαδρόμοις ἀποθηκευμένου ὑλικοῦ, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἑναρξις τῆς ἀποσυσκευασίας καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἐργαστηρίου, τὸ πολὺ μετὰ δύο μῆνας. Ν. Πλάτων»¹⁷⁰⁸.

Ἐναν χρόνον ἀργότερα τὸ 1948, τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τοῦ Μουσείου συνεχίζουν νὰ βρίσκονται στοιβαγμένα στὸ καταφύγιο συστεγαζόμενα με τρόφιμα: «Μουσεῖον κατεπλημύρισεν ἀπὸ συνεχῶς αὐξάνονταν μέγαν ἀριθμὸν ψειρῶν σίτου ἀποθηκῶν κλπ. Ἀγνοῶ ἐὰν εἰσῆλθον εἰς ἀποθήκην καὶ καταφύγιον ὡς καὶ πιθανὰς ζημίας εἰς ἀρχαία καὶ ἀρχεῖον στόπ. Πᾶσα δυνατὴ ἐνέργεια θὰ γίνῃ εἰς προσιτοὺς χώρους στόπ. Διατάξατε καὶ ἐνεργήσατε. Ν. Πλάτων»¹⁷⁰⁹. Ἡ κατάσταση, ἡ ὁποία ἔχει φτάσει στὸ ἀπροχώρητο, περιγράφεται ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Μαρινάτο με τὸν δικό του μοναδικό, γλαφυρό καὶ δυναμικό τρόπο, σε διάβημά του πρὸς τὴν τοπικὴν ἀρχή: «Ἦδη ἐπὶ 8 ἔτη εὐρίσκονται κεκλεισμένα εἰς τὰ καταφύγια. Ἀπὸ πέρυσιν διεπιστώσαμεν ὅτι ἤρχισαν νὰ εὐρωτιώσι[τὰ ἀνεκτίμητα ἡμῶν ἀρχαία], χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ τὰ ἐξαγάγωμεν καὶ νὰ τὰ ἀπλώσωμεν πρὸς ἀερισμόν, ὡς ἐπράξαμεν καὶ ἐν Ἀθήναις. Ἀπειράριθμοι ἀρουραῖοι συρρεῦσαντες, λόγῳ τῶν τροφίμων, ἤρχισαν νὰ κατατρώγουν τὰ ἐλεφάντινα καὶ λοιπὰς ὀργανικὰς οὐσίας τῶν ἀρχαιοτήτων, ὥς ἡναγκάσθημεν νὰ ἀσφαλίσωμεν κατὰ τὸ δυνατόν περικαλύψαντες τὰ κιβώτια διὰ λευκοσιδήρου. Ἐκατομμύρια κολεοπτέρων ἔχουν πλημμυρίσει τώρα τὸ μουσεῖον, ἡ δὲ φθεῖρ τοῦ σίτου κατάκειται εἰς σωροὺς παντοῦ τῶν αἰθουσῶν[...]. Οὐδεὶς συγκινεῖται ἐνώπιον τῆς φθορᾶς θησαυρῶν, δι' οὓς ἐνδιαφέρεται συμπᾶσα ἡ ἀνθρωπότης καὶ ὧν ἡμεῖς συνέβη νὰ εἴμεθα ἀπλῶς θεματοφύλακες, χωρὶς νὰ ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι καὶ δικαιούμεθα νὰ τοὺς ἀφήσωμεν νὰ σαπίσωσιν εἰς τὴν ὑγρασίαν τῶν καταφυγίων ἢ νὰ φαγωθῶσιν ὑπὸ τῶν ποντικῶν... Σπ. Μαρινάτος...»¹⁷¹⁰. Ἄλλωστε ὁ Μαρινάτος πού τὸ 1948 ἦταν ἤδη καθηγητὴς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιον καὶ μέλος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἦταν ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο οφειλόταν ἡ ἰδρυση τοῦ νέου Μουσείου Ἡρακλείου καὶ ἐνίωθε τὴν ἀνάγκη ἰσως καὶ τὴν υποχρέωση, νὰ διαμαρτυρηθεῖ γιὰ τὴν παγιωμένη πια κατάσταση μιᾶς δεύτερης «κατοχῆς» τοῦ μουσείου: «...ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω εὐσεβᾶτως πρὸς ὑμᾶς ὅτι κατὰ τὸ δωδεκαετὲς διάστημα τῆς παραμονῆς μου ἐν Κρήτῃ κατῶρθωσα κατόπιν ἀπεριγράπτων μόχθων νὰ κτισθῇ τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου[...]. καὶ εἶναι ἐξαιρουμένου ἴσως τοῦ Μουσείου τοῦ Καΐρου τὸ πλέον

¹⁷⁰⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1840/Δ.335/36, 10/10/1946.

¹⁷⁰⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1946, Α.Π.1897/Δ.32, 21/03/1947.

¹⁷⁰⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2087/Δ.111, 07/1948, Τηλεγράφημα τοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Θεοδοσίου Καρούσου πρὸς τὸν Νικόλαον Πλάτωνα πού βρισκόταν στὴν Ἀθήνα.

¹⁷¹⁰ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2133/Δ.168, 16/09/1948.

συγχρονισμένο μουσείον τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ μουσεῖον τοῦτο κατέλαβεν ἡ ὑπηρεσία διανομῆς τροφίμων[...]καὶ ἀποθηκεύει σιτηρὰ καὶ ἄλλα τρόφιμα, μὲ τὴν ρητὴν βεβαίωσιν ὅτι θὰ ἐξεκινούντο εὐθὺς ὡς ἠθέλομεν ζητήσῃ τοῦτο. Ἦδη ἀπὸ διετίας σχεδὸν ἐπιζητεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ματαίως τὴν ἐκκένωσιν του. Τὸ θλιβερὸν δὲ εἶναι ὅτι ἐνῶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀποθῆκαι ἐξεκινώθησαν, ἐπειδὴ ἐπληρώοντο ἐνοίκιον, ἐξηκολούθει νὰ κατέχεται τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ἐπειδὴ ἀκριβῶς διετέθη δωρεάν. Εἰς μάτην ἐπεχείρησα καὶ πρὸ ἔτους ταξίδιον ἐνταῦθα, ὁπότε μοῦ δόθη ἡ ὑπόσχεσις ὅτι τὸ μουσεῖον θὰ ἐκκενωθῇ ἐντὸς 2 ἢ 3 τοῦ πολὺ μηνῶν, ὁπότε θὰ εἶχον περατωθῇ ἄλλαι τινὲς ἀποθῆκαι...Σπ. Μαρινάτος»¹⁷¹¹.

Τελικὰ το 1949 καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν περιγραφείσα περιπέτεια, οἱ μουσειακὲς αἰθουσες ἀποδεδεσμεύονται καὶ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀποσυμφόρηση χώρων τοῦ μουσείου, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ εργαστηρίου καὶ ξεκινᾷ ἡ μεταφορὰ υλικῶν καὶ ἐξοπλισμοῦ στις αἰθουσες τῆς ἡμιτελοῦς πτέρυγας. Εἶχε φτάσει ἡ στιγμὴ οργάνωσης τῆς ἐπανεκθέσεως, γιὰ τὴν ὁποία εἶχε χορηγηθεῖ ἐιδικὸ κονδύλιο μέσω τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ¹⁷¹². Οἱ τουριστικὲς ἀνάγκες εἶχαν ἀυξηθεῖ καὶ αποτελούσαν πηγὴ πίεσης γιὰ τὴν οργάνωση τῆς νέας ἐκθέσεως καὶ τὸ ἀνοιγμὰ τοῦ μουσείου γιὰ τὸ κοινό. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σε συνδυασμὸ με τὴν ἐπίσης ἀυξημένη ἀνάγκη γιὰ ἐπιστημονικὴ μελέτη καὶ ἀνάδειξη τῶν ευρημάτων καὶ τὴν τελικὴ ἐπικοινωνία τοὺς με τὸ ευρὺ κοινό, ὁδηγοῦν τελικὰ στὴν οργάνωση τῆς ἐκθέσεως¹⁷¹³.

Παρόλα αὐτά, ἡ ἐλλειψη προσωπικοῦ συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ σοβαρότατο πρόβλημα ποὺ φαινόταν νὰ διαιωνίζεται παρὰ τις διαμαρτυρίες καὶ τις προσπάθειες τοῦ Πλάτωνος τώρα, ἀλλὰ καὶ τῶν προκατόχων τοῦ παλαιότερα: «...Τὸ προσωπικὸν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ Κνωσοῦ δὲν ἀπέκτησε τὴν προπολεμικὴν αὐτοῦ δύναμιν[...]ἀντιθέτως ἐμειώθη ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ἀπολύσεως τοῦ ἀρχιφύλακος Θεοδοσίου Καραούσου, διὰ λόγους νομιμοφροσύνης. Κατόπιν ἐνεργειῶν τῆς ὑπηρεσίας ἐπανεξετάζεται ἡ περίπτωσις τοῦ ἐν λόγῳ ἀρχιφύλακος ὑπὸ τῆς Διοικήσεως Χωροφυλακῆς, ἐπειδὴ ὑπάρχουν ὑπόνοιαι ὅτι ἐγένετο κρίσις ἐπὶ ἀνεπαρκῶν καὶ μὴ ἐξακριβωμένων στοιχείων. Απομένουν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου τέσσαρες φύλακες, τῶν ὁποίων δύο γέροντες καὶ ὁ εἰς τούτων ἀνίκανος καὶ εἰς ἀρχιτεχνίτης μὴ ἐπαρκῶν βεβαίως διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἐργασιῶν συντηρήσεως καὶ ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου. Ν. Πλάτων»¹⁷¹⁴.

Ενδεικτικὸ τῆς ἐκτάσεως τοῦ προβλήματος εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ εργασίαι προετοιμασίας τῆς ἐκθέσεως θὰ ἐκτελούνταν ἀπὸ τὸ φυλακτικὸ προσωπικὸ τοῦ μουσείου, ποὺ ἦταν οὕτως ἢ ἄλλως ἐλλειπές, ἀλλὰ πάντως πιο πολυμελὲς ἀπὸ τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ¹⁷¹⁵. Ο Πλάτων αἰτεῖται ἀπὸ το 1945 τὴν πρόσληψη φυλακτικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἐιδικὰ τεχνιτῶν συγκολλητῶν ἀκόμα με μετακίνηση υπαλλήλων ἀπὸ ἄλλες υπηρεσίαις¹⁷¹⁶. Τὸ πρόβλημα ἐξακολουθεῖ νὰ υφίσταται καὶ τὸ 1949 ἔχει λάβει τέτοιες διαστάσεις, ποὺ ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος τῆς Κνωσοῦ ἀνοίγει με ἐντολὴ τοῦ Υπουργείου Παιδείας μόνον γιὰ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες, ὥστε νὰ θορυβηθῇ τὸ Υπουργεῖο Οικονομικῶν καὶ νὰ ἀναγκαστεῖ νὰ προβεῖ σε προσλήψεις, συνηθειτοποιώντας τὸν κίνδυνον, τὸν ὁποῖον τὸ μνημεῖο διέτρεχε λόγῳ

¹⁷¹¹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1948, Α.Π.2133/Δ.168, 16/09/1948.

¹⁷¹² Εἶχε ἤδη ἀναγγελθεῖ ἡ διάθεση χρημάτων μέσω τοῦ Σχεδίου Μάρσαλ, γιὰ τὴν επέκταση τοῦ μουσείου στους γύρω χώρους καὶ στὸν προμαχῶνα Ἀλκαζάρ, τὸ ἐπόμενο ἔτος (1950). Ο Σπυρίδων Μαρινάτος εἶχε μεσολαβήσει γιὰ τὴν ἐγκρίση τοῦ σχεδίου καὶ τὴν ἐκπόνηση τῆς μελέτης, ἐνῶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια εἶχε ἀναλάβει ὁ Πάτροκλος Καραντινός (Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1949», στο: *Κρητικὰ Χρονικά*, Τόμος Γ', Τεύχος ΙΙΙ, (1949), 591-596(591).

¹⁷¹³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Α.Π.175/Δ.207, 20/12/1949.

¹⁷¹⁴ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Χωρὶς Α.Π., Χ.Χ, *Ἐκθέσεις Πεπραγμένων ΙΕΙΕ Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας Ἡρακλείου*.

¹⁷¹⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρὶς, Α.Π., 23/11/1945, *Ἐκθέσεις ἐπὶ τῶν ληπτέων μέτρων προπαρασκευαστικῶν τῆς ἐκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου*.

¹⁷¹⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρὶς, Α.Π., 23/11/1945 *Ἐκθέσεις ἐπὶ τῶν ληπτέων μέτρων προπαρασκευαστικῶν τῆς ἐκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου*.

έλλιπους φύλαξης¹⁷¹⁷. Το 1949, με την έναρξη των εργασιών οργάνωσης της μεταπολεμικής έκθεσης στο Μουσείο του Ηρακλείου, η έλλειψη τεχνικού προσωπικού έχει ακόμα μεγαλύτερο αντίκτυπο στα αρχαιολογικά πράγματα. Η επικείμενη διαχείριση των χιλιάδων αντικειμένων που θα συμπεριλαμβάνονταν στη νέα έκθεση, από τη στιγμή της απομάκρυνσής τους από το καταφύγιο μέχρι την αποσυσκευασία τους και τη φροντίδα τους μετά από χρόνια εγκλεισμού σε αντίξοες συνθήκες, η συντήρησή τους, η χρήση τους για κατασκευή εκμαγείων και η τελική τοποθέτησή τους στις προθήκες, προκαλούσαν το εύλογο ερώτημα: ποια χέρια θα αναλάμβαναν την ευθύνη, όταν το επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό ήταν ανεπαρκές σε αριθμό;¹⁷¹⁸

5.6.1. Η συμβολή των συντηρητών στην οργάνωση της μεταπολεμικής έκθεσης του Μουσείου Ηρακλείου

Τις αναγκαίες προκαταρκτικές εργασίες για την οργάνωση της μεταπολεμικής έκθεσης περιγράφει το 1945, ο Νικόλαος Πλάτων σε έκθεσή του προς την Κεντρική Υπηρεσία¹⁷¹⁹. Οι εργασίες προέβλεπαν την τακτοποίηση των χώρων, που θα χρησίμευαν ως αποθήκες δομικών υλικών, εξοπλισμού και αρχαίων ευρημάτων, την αποκατάσταση των βλαβών του κτηρίου και των προθηκών, καθώς και την επιστροφή στο Μουσείο Ηρακλείου των προθηκών, που η Referat Kunstschutz είχε μεταφέρει στα Χανιά¹⁷²⁰. Μια σημαντική εργασία που θα εκτελεσθεί την περίοδο αυτή, είναι η τοποθέτηση ανελκυστήρα στο μουσείο: «...Κατασκευή τοῦ κλωβοῦ τοῦ ἀνελκυστήρος, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ἐτοποθετήθη. Ἄνευ τούτου ἡ ἀνέλκυσις τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸ καταφύγιον τυχάνει λίαν ἐπικίνδυνος. Ν. Πλάτων»¹⁷²¹. Πάντως, μετά την παρέλευση τώσων ετών από την έκθεση του Πλάτωνος σχετικά με τον προγραμματισμό των εργασιών για την επανέκθεση του μουσείου, και χωρίς να έχει γίνει καμία ουσιαστική κίνηση προς αυτήν την κατεύθυνση, τα δεδομένα είχαν αλλάξει ειδικά με την προοπτική της χορήγησης πιστώσεων μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ. Χαρακτηριστική διαφορά ήταν ο αριθμός των αντικειμένων που θα συμπεριλαμβάνονταν στη νέα έκθεση ο οποίος με τα νέα δεδομένα, ανερχόταν περίπου στα 60.000 αντικείμενα δηλαδή ολόκληρη η συλλογή¹⁷²². Το γεγονός αυτό συνεπαγόταν μετατροπές στις κτηριακές υποδομές και προδιαγραφές, αφού υπό τις νέες συνθήκες ήταν επιβεβλημένη η ολοκλήρωση της νέας πτέρυγας και ενδεχομένως η περαιτέρω επέκταση του κτηρίου¹⁷²³.

Ο Πλάτων σκόπευε να αποφύγει τη δημιουργία μιας έκθεσης η οποία θα υποβίβαζε τα αρχαιολογικά ευρήματα και θα στερούσε από τον επισκέπτη την απόλαυση της θέασης και της κατανόησής τους και εκφράζει τον έντονο προβληματισμό του σχετικά με τη

¹⁷¹⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Α.Π.175/Δ.207, 20/12/1949.

¹⁷¹⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Α.Π.175/Δ.207, 20/12/1949.

¹⁷¹⁹ Την ύπαρξη των σχεδίων αναφέρει ο Πλάτων, όμως τα ίδια τα σχέδια δεν βρέθηκαν στο διοικητικό αρχείο: «...τεθὸν καὶ πάλι εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν αἱ δύο αἵθουσαι τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ γλυπτῶν αἱ ἐν τῷ συννημένῳ σχεδίῳ δία κυανοῦ χρώματος σημειούμεναι καὶ ἀνοιχθῆ[...]. ὡς θύρα ἐπικοινωνίας τὸ παράθυρον (ἐν τῷ σχεδίῳ Ι)...» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Α.Π.1720/Δ.178, 29/11/1945).

¹⁷²⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Έκθεσις ἐπὶ τῶν ληπτέων μέτρων προπαρασκευαστικῶν τῆς ἐκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Χωρίς, Α.Π., 23/11/1945.

¹⁷²¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1945, Χωρίς, Α.Π., 23/11/1945, Έκθεσις ἐπὶ τῶν ληπτέων μέτρων προπαρασκευαστικῶν τῆς ἐκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

¹⁷²² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., Έκθεσις περὶ τῶν ληπτέων μέτρων δία τὴν ἐκ νέου ἔκθεσιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

¹⁷²³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., Έκθεσις περὶ τῶν ληπτέων μέτρων δία τὴν ἐκ νέου ἔκθεσιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

μουσειογραφική προσέγγιση της νέας έκθεσης: «Προπολεμικῶς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου[...]δὲν ἦτο τόπος ἐκθέσεως τῶν σεπτῶν λειψάνων τοῦ πρώτου πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ ἀποθήκη συνεστιβαγμένων ἀρχαιοτήτων, 90% ἀγγείων. Μέσῳ τοῦ συρφετοῦ τούτων ἐλάνθανον οἱ μοναδικοὶ θησαυροὶ τοῦ Μινωικοῦ Πολιτισμοῦ, ἀφοῦ ὁ μικρογραφικὸς χαρακτήρ τούτων δὲν ἦτο ἱκανὸς νὰ προσελκύσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ παρέρχοντος πρὸ χιλιάδων ἀγγείων ἐπισκέπτου. Ν. Πλάτων...»¹⁷²⁴. Ο Πλάτων προτείνει τελικά τη δημιουργία δύο διαφορετικῶν εκθέσεων στο Μουσείο του Ηρακλείου: μίας έκθεσης η οποία θα απευθυνόταν στο ευρύ κοινό και μιας δεύτερης η οποία θα απευθυνόταν σε εξειδικευμένο επιστημονικό μέρος του κοινού, θα ήταν προσβάσιμη αποκλειστικά από αυτό το κοινό και θα εξυπηρετούσε κυρίως σκοπούς επιστημονικής έρευνας και μελέτης: «Μουσείου Ἐπιδείξεως» και «Ἐπιστημονικοῦ Μουσείου»: «...Εἶναι προφανές, ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἰδιοτυπία τοῦ Μουσείου ἐπιβάλλει τὴν διαίρεσιν αὐτοῦ εἰς δύο τμήματα: τὸ Ἀον[*sic*]θὰ εἶναι τὸ μουσεῖον ἐπιδείξεως καὶ εἰς τοῦτο δέον νὰ ἐκτεθοῦν μόνον τὰ ἀντικείμενα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ὀφείλουν νὰ προκαλέσουν τὴν προσοχὴν τοῦ κοινοῦ ἐπισκέπτου[...]βασικὸς ὅρος διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ τμήματος αὐτοῦ εἶναι ἡ προμήθεια καταλλήλων μὲ μεταλλικὰ πλαίσια προθηκῶν, ἐγκαίρως γινομένη καὶ ὁ εἰδικὸς ἐξοπλισμὸς τοῦ μουσειακοῦ ἐργαστηρίου. Τὸ Βον[*sic*]τμήμα τοῦ Μουσείου θὰ εἶναι τὸ ἐπιστημονικόν. Ἐκεῖ εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθοῦν αἱ ὑπάρχουσαι προθήκαι[...]ὁ μελετητὴς δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν θεματικὴν ἄποψιν. Ἀπαιτεῖ πληρότητα καὶ σύστημα. Ν. Πλάτων»¹⁷²⁵.

Η μουσειογραφική πρακτική ήταν τότε όπως και σήμερα, μια διαδικασία στενά συνδεδεμένη σε πρακτικό επίπεδο με το πεδίο δράσης των συντηρητῶν. Η συμμετοχή του τεχνικού προσωπικού του μουσείου σε όλα τα στάδια της επανέκθεσης ήταν απαραίτητη και ο Ζαχαρίας Κανάκης, ως αρχιτεχνίτης, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αρμοδιότητές του δεν περιορίζονταν εντός των μουσειακών εγκαταστάσεων, καθώς ήταν υπεύθυνος για την επίβλεψη τεχνικών εργασιών σε ιστάμενα μνημεία και αρχαιολογικές συλλογές εντός και εκτός Κρήτης, όπως και για την οργάνωση της έκθεσης του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης στο Ηράκλειο¹⁷²⁶.

Η αποσυσκευασία των αντικειμένων από το καταφύγιο ήταν ένα τεράστιο εγχείρημα, μια διαδικασία εξαιρετικά χρονοβόρος και λεπτή, για την οποία χρειαζόνταν εξειδικευμένα χέρια. Όμως ακόμα πιο απαιτητική ήταν η συντήρηση των αντικειμένων, πίθων και σαρκοφάγων, που είχαν υποστεί βλάβες καὶ τὰ τη διάρκεια του πολέμου¹⁷²⁷. Εκτός από εξειδικευμένο προσωπικό, οι εργασίες απαιτούσαν και άρτιο εργαστηριακό εξοπλισμό και μόνιμη διαθεσιμότητα αναλώσιμων υλικῶν και εργαλείων για τα οποία ο Πλάτων βρισκόταν σε διαρκή αγώνα¹⁷²⁸. Το 1951 από το εργαστήριο του μουσείου έλειπαν τα τζάμια και ακόμα και τα παράθυρά του ήταν ημιτελή και δεν υπήρχε θέρμανση, με αποτέλεσμα το προσωπικό του μουσείου και οι εξωτερικοί συνεργάτες, όπως ο επιμελητής της Βρετανικής Σχολής Piet de

¹⁷²⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., "Ἐκθεσις περὶ τῶν ληπτέων μέτρων διὰ τὴν ἐκ νέου ἔκθεσιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

¹⁷²⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., "Ἐκθεσις περὶ τῶν ληπτέων μέτρων διὰ τὴν ἐκ νέου ἔκθεσιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

¹⁷²⁶ «... ἐγκρίνομεν τὴν[...]περισυλλογὴν τῶν τοιχογραφιῶν ἐξ ηρειπωμένων ναῖσκαων τῆς Κρήτης, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀμέσου ἐπιβλέψεως ὑμῶν καὶ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Κανάκη ...» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1953, Α.Π.99698-5406/Δ.2517, 11/12/1953).

¹⁷²⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., "Ἐκθεσις περὶ τῶν ληπτέων μέτρων διὰ τὴν ἐκ νέου ἔκθεσιν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

¹⁷²⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Α.Π.97/Δ.127, 19/07/1949.

Jong που συχνά βρισκόταν εκεί, να εργάζονται υπό εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες¹⁷²⁹. Ακόμα και το 1951 που οι εργασίες βρίσκονταν σε εξέλιξη και αντικείμενα εισέρχονταν στο εργαστήριο με επείγουσες ανάγκες, οι ελλείψεις συνέχιζαν να υφίστανται: «Εύσεβάστως ἀναφέρω ὅτι αἱ ἀνάγκαι τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου εἶναι λίαν ἐπείγουσας φύσεως[...]Ἡ μακρὰ παραμονὴ εἰς τὰς ἀποθήκας καὶ ἡ συνεχὴς μεταφορὰ ἀπὸ θέσεως εἰς θέσιν κατὰ τὰς ἐργασίας ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου ἐπέφεραν ζημίας εἰς πλείστας ἀρχαιοτήτας. Εἶναι ἐπομένως σαφές, ὅτι εἰς τὸ ἐργαστήριον ἐναπόκειται μακρὰ καὶ δυσχερὴς ἐργασία, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι δύσκολο νὰ ἀνταπεξέλθῃ ἄνευ ὕλικῶν. Ἐν τούτοις στερεῖται τούτων τελείως καὶ οὐδεὶς πόρος ὑφίσταται διὰ τὴν προμήθειάν των. Ὅθεν παρακαλῶ θερμῶς τὸ Σεβ. Υπουργεῖον, ὅπως ἐν ὧν τῶν ἀναγκῶν τούτων ἐγκρίνῃ τὸ ποσὸν 5.000.000 δραχμῶν διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἄνευ τοῦ ὁποίου ἡ συνέχισις τῆς ἐπανεκθέσεως θὰ καταστῇ προβληματικὴ. Ν. Πλάτων»¹⁷³⁰.

Το 1949 με μεσολάβηση της Τουριστικής Επιτροπής Ηρακλείου, εξωραΐζεται ο περίβολος και οι περιμετρικοί δρόμοι του μουσείου, ανακατασκευάζεται η κατεστραμμένη από τα φορτηγά της Υπηρεσίας Εφοδιασμού είσοδος και τοποθετείται θύρα με κάγκελα¹⁷³¹. Το 1950 ξεκινούν οι εργασίες σε περιορισμένα τμήματα του Μουσείου και στήνεται μια προσωρινή έκθεση, έως ότου ολοκληρωθούν οι απαραίτητες επισκευές στους λοιπούς χώρους και η επέκταση του Μουσείου. Έξι αίθουσες με την προοπτική μιας έβδομης για τα γλυπτά προετοιμάζονται για να δεχθούν τα εκθέματα. Το πρόγραμμα εργασιών, που ακολουθείται στη φάση αυτή, προβλέπει τη μετακίνηση και αποσυσκευασία όλων των αρχαιοτήτων από το καταφύγιο, την εγκατάσταση των προθηκών, την τοποθέτηση των αντικειμένων της συλλογής βάσει μουσειογραφικής μελέτης, η οποία θα εξασφάλιζε την άμεση οπτική πρόσβαση των ευρημάτων στους απλούς επισκέπτες αλλά και στους επιστήμονες, μέχρις ότου η έκθεση προσλάβει την οριστική της μορφή¹⁷³².

Σύμφωνα με το παραπάνω πρόγραμμα το χρονικό διάστημα μεταξύ Απριλίου και Μαΐου του 1950 μετακινήθηκαν από το καταφύγιο και διανοίχθηκαν όλα τα κιβώτια που εμπεριείχαν τις αρχαιοότητες. Ακόμα και τα ογκωδέστερα και δυσμετακίνητα αντικείμενα, όπως τοιχογραφίες και γλυπτά, επανήλθαν στους κύριους μουσειακούς χώρους. Εγκαταστάθηκαν επίσης προθήκες, στις οποίες τοποθετήθηκαν τα αντικείμενα βάσει σπουδαιότητας, λόγω του προσωρινού χαρακτήρα της έκθεσης. Επισκευάστηκαν ακόμη και παλαιές προθήκες προκειμένου να επαναχρησιμοποιηθούν και τοποθετήθηκαν ελεύθερα στο χώρο ογκώδη αντικείμενα, όπως σαρκοφάγοι και πίθοι. Πραγματοποιήθηκαν προσωρινές επεμβάσεις συντήρησης στις προϊστορικές τοιχογραφίες, οι οποίες συμπεριέλαβαν καθαρισμό των επιφανειών τους, στερεώσεις, όπου κρίθηκε αναγκαίο, και αντικατάσταση των ξύλινων πλαισίων τους, τα οποία είχαν κυριολεκτικά σαπίσει λόγω των συνθηκών στο καταφύγιο κατά τη διάρκεια της Κατοχής αλλά και μεταγενέστερα. Τα προβλήματα των τοιχογραφιών όμως ήταν σοβαρότατα και εκτενή και ήταν αναγκαίος ο σχεδιασμός ενός ολοκληρωμένου

¹⁷²⁹ «...Ἡδη οἱ ἐργαζόμενοι ἐντὸς αὐτῶν διὰ τὴν ἐπείγουσαν συγκόλλησιν τῶν εὐρημάτων τῶν γόνιμων ἀνασκαφῶν τοῦ λήξαντος θέρους κυριολεκτικὰ ριγοῦν καὶ δηλοῦν ὅτι ἐντὸς ὀλίγου θὰ ἀναγκασθοῦν νὰ ἀπόσχουν τῆς ἐργασίας τῶν. Σημειωτέον ὅτι μεταξὺ τῶν ἐργαζομένων εἰς τοὺς παγεροὺς τούτους χώρους συγκαταλλέγονται καὶ ξένοι ἐπιστήμονες, ὡς ὁ Ἀγγλος καλλιτέχνης κ. Δὲ Γιονγκ[sic]...» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.402/431, 06/11/1951).

¹⁷³⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.368/Δ.399, 20/10/1951.

¹⁷³¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1949, Α.Π.97/Δ.127, 19/07/1949.

¹⁷³² Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Χωρίς Α.Π., 05/07/1950, "Ἐκθεσις περὶ τῆς κατὰ συνέχειαν γενομένης ἐργασίας ἀποκαλύψεως, μεταφορᾶς καὶ ἐπανεκθέσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ μουσείου Ἡρακλείου, Ἀπρίλιος-Μάιος 1950.

προγράμματος για τη συντήρησή τους, το οποίο θα εφαρμοζόταν τα επόμενα χρόνια με πρωτοβουλία του Πλάτωνος και με συνεργασία από την Ιταλία. Τέλος, ξεκινά στο εργαστήριο του μουσείου η συστηματική συντήρηση ευρημάτων που είχαν υποστεί βλάβες κατά τον πόλεμο¹⁷³³.

Το καλοκαίρι του 1950 οι πρώτοι περιηγητές θα επισκέπτονταν το Μουσείο Ηρακλείου, γεγονός που επέβαλλε την επίσπευση της οργάνωσης της προσωρινής έκθεσης. Οι διαθέσιμες χρηματικές πιστώσεις ήταν επαρκείς για την πρόσληψη τεχνικού και εργατικού προσωπικού για τις εργασίες συντήρησης στο εργαστήριο του Μουσείου¹⁷³⁴, το οποίο στη φάση αυτή εξοπλίζεται με υδραυλικό σύστημα παροχής νερού και ειδική γούρνα για το πλύσιμο των αρχαίων¹⁷³⁵. Το εργαστήριο αποκτά και τα απαραίτητα για τις επεμβάσεις υλικά, όπως γύψο, υδροχλωρικό οξύ, ποτάσσα, οινόπνευμα, σφόγγους, μαχαίρια, μαστίχα, παραφίνη, γόμα-λάκα, χρώματα, λινέλαιο, νέφτι, οινόπνευμα, σμίλες, λίμες, καμινέτο, πινέλα, καρφιά, σύρμα τσίγκο, μίνιο, στόκο, όπως προκύπτει από τον σχετικό κατάλογο προμήθειάς του¹⁷³⁶.

Με επικεφαλής των εργασιών τον αρχιτεχνίτη του Μουσείου Ζαχαρία Κανάκη, το προσωρινό τεχνικό συνεργείο που συγκροτείται συντηρεί τα αντικείμενα της συλλογής, κατασκευάζει βάθρα, βάσεις και στηρίγματα διαφόρων τύπων αναλόγως με τις ανάγκες των προς στήριξη αντικειμένων, επιδιορθώνει τις παλαιές προθήκες και τοποθετεί τα εκθέματα στις ενδεδειγμένες θέσεις¹⁷³⁷.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντισεισμικές προβλέψεις στον τρόπο στησίματος της έκθεσης. Πρόκειται για μια πρώιμη λήψη και εφαρμογή προληπτικών μέτρων συντήρησης στα μέσα της δεκαετίας του 1950 στην Κρήτη, όταν η έννοια της προληπτικής συντήρησης ήταν στα γεννοφάσκια της, όμως οι αρνητικές εμπειρίες του παρελθόντος είχαν αφυπνίσει τον Πλάτωνα στο συγκεκριμένο πεδίο. Εξ αυτού οι σημαντικότερες αρχαιότητες, με εξαίρεση τις τοιχογραφίες, συγκεντρώθηκαν στο ισόγειο του κτηρίου, ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι κραδασμοί και οι δονήσεις σε περίπτωση σεισμού¹⁷³⁸. Επίσης, τα εκθέματα δεν τοποθετήθηκαν σε προθήκες με κρυστάλλινα ράφια, ενώ όσα από αυτά ήσαν κατασκευασμένα από ευπαθή υλικά, όπως ελεφαντοστό ή φαγεντιανή, όπως οι Θεές των Όφεων¹⁷³⁹, στερεώθηκαν περαιτέρω με γόμφους μολύβδου, οι οποίοι τοποθετήθηκαν στο

¹⁷³³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Χωρίς Α.Π., 05/07/1950, *Ἐκθεσις περὶ τῆς κατὰ συνέχειαν γενομένης ἐργασίας ἀποκαλύψεως, μεταφοράς καὶ ἐπανεκθέσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ μουσείου Ἡρακλείου, Ἀπρίλιος-Μάιος*.

¹⁷³⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Χωρίς Α.Π., 01/08/1950, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς κατὰ συνέχειαν γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ ἐπανεκθέσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Ἰούνιος-Ἰούλιος 1950*.

¹⁷³⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Χωρίς Α.Π., 16/08/1950, *Σύμβασις ἐκτελέσεως ἐργασίας ὑδραυλικῶν ἐγκαταστάσεων διὰ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου*.

¹⁷³⁶ Στον κατάλογο προμήθειας υλικών εργαστηρίου συμπεριλαμβάνεται και υλικό με την ονομασία 'σιτακλίφ'. Σιγουρα θα πρόκειται για κάποια ξένη εμπορική ονομασία, που έχει ελληνοποιηθεί. Όμως δεν παρέχονται περισσότερες πληροφορίες για το υλικό στο ιστορικό αρχείο και η σχετική αναζήτηση πληροφοριών εκτός αρχείου δεν είχε αποτελέσματα. Το υλικό περαιτέρω χρήζει διερεύνησης (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Χωρίς Α.Π., Χ.Χ., *Είδη εργαστηρίου*).

¹⁷³⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Χωρίς Α.Π., 01/08/1950, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς κατὰ συνέχειαν γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ ἐπανεκθέσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Ἰούνιος-Ἰούλιος 1950*.

¹⁷³⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.154/Δ.178, 14/05/1955.

¹⁷³⁹ Ο Πλάτων στο έγγραφό του αναφερόμενος στις θεές των Όφεων, περιγράφει το υλικό κατασκευής τους ως πορσελάνη, ενώ είναι φαγεντιανή: «...Θέλω λάβει μέριμναν διὰ τὴν ἐξασφάλισιν ὀρισμένων ἀντικειμένων-κυρίως τῶν ἐκ πορσελάνης ἢ ἐλέφαντος[...] ἢ λύσις αὕτη εἶναι δυνατὴ π.χ. διὰ

εσωτερικό τους. Τα μικροαντικείμενα και αγαλματίδια της συλλογής, που διέτρεχαν μεγαλύτερο κίνδυνο θραύσης σε περίπτωση σεισμού, στερεώθηκαν είτε με εσωτερικούς μολύβδινους γόμφους, είτε με ελαστικές ράβδους από ορείχαλκο, υλικό το οποίο επέτρεπε την κίνησή τους, αλλά απέτρεπε την πτώση τους. Τέλος, τα ογκώδη γλυπτά στερεώθηκαν με γάντζους, οι οποίοι τοποθετούνταν στους τοίχους, ενώ η ιδέα τοποθέτησης σάκων άμμου για μεγαλύτερη προστασία απορρίφθηκε ως αντιαισθητική: «...Μεγαλύτερα φροντίς διὰ σάκκων ἄμμου θὰ κατέστρεφε ὁμολογουμένως τὴν ἔκθεσιν...»¹⁷⁴⁰.

Το πρόγραμμα συντήρησης των αντικειμένων προς επανέκθεση συμπεριέλαβε τις εξής εργασίες: α) συγκόλληση και συμπλήρωση πίθων και σαρκοφάγων, που είχαν υποστεί καταστροφές από τους βομβαρδισμούς κατά τη διάρκεια του πολέμου και τοποθέτησή τους ελεύθερα σε ενδεδειγμένες θέσεις εντός του μουσειακού χώρου, β) συντήρηση των προϊστορικών τοιχογραφιών, η κατάσταση διατήρησης των οποίων ήταν κρίσιμη και μάλιστα ορισμένες από αυτές αντιμετώπιζαν προβλήματα πριν ακόμα τοποθετηθούν στο καταφύγιο του μουσείου, ενώ κάποιες άλλες είχαν επιβαρυνθεί ακόμα περισσότερο εξαιτίας της παρατεταμένης παραμονής τους εκεί. Στην τοιχογραφία με τον γρύπα αντικαθίσταται το ξύλινο πλαίσιο, όπως και στην τοιχογραφία του πρίγκιπα με τα κρίνα: «...ὁ δὲ πρίγκηψ τῶν κρίνων ἀνεσυντέθη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐντὸς ἄλλου πλαισίου καὶ τὸ συμπεπληρωμένο μέρος του ἐχρωματίσθη...»¹⁷⁴¹, γ) συντήρηση του 'ζατρικίου', το οποίο είχε υποστεί βλάβες στο καταφύγιο. Οι φθορές, που παρουσίαζε, συμπληρώθηκαν και αποκαταστάθηκαν αισθητικά με χρωματικά μέσα, δ) καταγραφή και συντήρηση των χαλκών αντικειμένων και την κατασκευή δρύινων βάσεων για την έκθεσή τους¹⁷⁴², ε) συγκόλληση διαφόρων θραυσμένων αντικειμένων προς έκθεση¹⁷⁴³, στ) κατασκευή ειδικών βάθρων-βάσεων στήριξης για τα γλυπτά. Τα ολόγλυφα γλυπτά εκτέθηκαν επάνω σε μαρμάρινα βάθρα, στα οποία είχαν στερεωθεί με ορειχάλκινα στελέχη, ενώ τα ανάγλυφα στερεώθηκαν στους τοίχους με ξύλινες στηρίξεις¹⁷⁴⁴. Παρά τις αντιξοότητες και κάποια κτηριακά προβλήματα που παραμένουν, το 1950 τμήμα του Μουσείου Ηρακλείου έχει ανοίξει για το κοινό: «...ὡς γνωστὸν κατορθώθη νὰ ἀνοίξη εἰς τὸ κοινὸν σημαντικὸν τμῆμα τοῦ Μουσείου κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος, ἀναζωογονηθείσης τῆς τουριστικῆς κινήσεως πρὸς τιμὴν τῆς Κρήτης, τὸ Μουσεῖον τῆς ὁποίας εἶναι τὸ πρῶτον ἀποκαθιστάμενον τῆς Ἑλλάδος[sic]. Ν. Πλάτων»¹⁷⁴⁵.

Οι εργασίες συνεχίζονται και το 1952 διακόπτονται όμως προσωρινά τα κονδύλια του Σχεδίου Μάρσαλ και κατά συνέπεια και τα έργα επανέκθεσης στο Μουσείο Ηρακλείου. Ο

τὰς θεὰς τῶν Ὀφειων αἱ ὁποῖαι ἔχουν κοίλη ἐσθῆτα...» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.154/Δ.178, 14/05/1955).

¹⁷⁴⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.154/Δ.178, 14/05/1955.

¹⁷⁴¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Χωρίς Α.Π., 01/08/1950, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς κατὰ συνέχειαν γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ ἐπανεκθέσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Ἰούνιος-Ἰούλιος 1950.*

¹⁷⁴² Η καταγραφή και εκ νέου ταξινόμηση των χαλκών ευρημάτων, πραγματοποιήθηκε το 1952, χρονιά που ο επιμελητής Στυλιανός Αλεξίου είχε μεταβεί στο εξωτερικό για μεταπτυχιακές σπουδές και προσλαμβάνεται ως βοηθητικό προσωπικό στις εργασίες η φιλόλογος-αρχαιολόγος και σύζυγος του Νικόλαου Πλάτωνος, Αναστασία Λογιάδου-Πλάτωνος (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.137/Δ.134, 06/08/1952, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης ἐργασίας συνεχίσεως τῆς ἀποκαταστάσεως καὶ ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.*

¹⁷⁴³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Χωρίς Α.Π., 01/08/1950, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς κατὰ συνέχειαν γενομένης ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ ἐπανεκθέσεως τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, Ἰούνιος-Ἰούλιος 1950.*

¹⁷⁴⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.137/Δ.134, 06/08/1952, *Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης ἐργασίας συνεχίσεως τῆς ἀποκαταστάσεως καὶ ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.*

¹⁷⁴⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Α.Π.441, 06/10/1950.

Πλάτων αιτείται τη χορήγηση κρατικής οικονομικής πίστωσης, ώστε να προχωρήσει το έργο όσο το δυνατό περισσότερο¹⁷⁴⁶ καταφέροντας να διασφαλίσει ένα στοιχειώδες ποσό και να συνεχιστούν οι εργασίες, έστω και με ελλείψεις¹⁷⁴⁷. Παρόλα αυτά, η υπολειτουργία του εργαστηρίου συνεχίζεται και παρατηρούνται ελλείψεις σε υλικά¹⁷⁴⁸. Το 1953 η σχετική οικονομική ανάκαμψη επιτρέπει την εξέλιξη των εργασιών οργάνωσης της νέας έκθεσης, το εργαστήριο εξοπλίζεται, σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού, με εξειδικευμένα εργαλεία, υλικά συντήρησης και πρώτες ύλες για τις κατασκευές βάσεων και στηριγμάτων¹⁷⁴⁹. Οι θετικές αυτές εξελίξεις βελτιώνουν την κατάσταση και διευκολύνουν την πορεία των έργων, αλλά δεν παρέχουν λύσεις σε μακροχρόνια ζητήματα συντήρησης, όπως εκείνα που αντιμετώπιζαν οι μετάλλινες αρχαιότητες και ακόμα περισσότερο εκείνα που αντιμετώπιζαν οι προϊστορικές τοιχογραφίες της Κρήτης.

5.7. Το ζήτημα της συντήρησης των μετάλλινων αρχαιοτήτων

Εκτός από την κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών υπήρχε και ο αντίστοιχος προβληματισμός για τα μετάλλινα ευρήματα της αρχαιολογικής συλλογής του μουσείου. Δεν επρόκειτο για κάτι καινούριο, αφού η πρώτη φορά που είχε εκφραστεί, από τον τότε έφορο Σπυρίδωνα Μαρινάτο, ήταν την περίοδο του Μεσοπολέμου και συνέχιζε να υφίσταται με την ίδια ένταση και μεταπολεμικά. Η κατάσταση διατήρησης των χάλκινων ευρημάτων, όπως των πελέκεων του Αρκαλοχωρίου ή των ασπίδων του Ιδαίου Άντρου¹⁷⁵⁰, ειδικά μετά την μακροχρόνια παραμονή τους στο καταφύγιο του μουσείου, περιγράφεται από τον Πλάτωνα ως κρίσιμη. Το κύριο πρόβλημά τους ήταν η παρουσία εξανθημάτων στις επιφάνειές τους και η ανάγκη για συντήρηση ήταν επιτακτική. Το ατυχές γεγονός ήταν ότι ο αρχιτεχνίτης Κανάκης δεν είχε την κατάλληλη κατάρτιση για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα. Ως εκ τούτου ο Πλάτων αιτείται τη μετάβαση στο Ηράκλειο, για να αναλάβει τη συντήρησή τους του τεχνίτη-συγκολλητή Ιωάννη Μπάκουλη από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, ο οποίος είχε εκπαιδευτεί και στο εξωτερικό σε μεθόδους συντήρησης μετάλλινων αρχαιολογικών ευρημάτων: «...Εὐσεβάστως ἀναφέρω ὕμιν ὅτι ἡ κατάστασις τῶν χαλκῶν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, συνεπεία τῆς μακρὰς ἐγκλείσεως εἰς τὰς ἀποθήκας κατὰ τὸν πόλεμον καὶ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως φροντίδος, εἶναι οἰκτρὰ[...]. Οὕτω παρουσιάζεται τὸ θλιβερὸν φαινόμενον νὰ κεῖνται εἰς τὰ ἐρμάρια, εὐρωτιώντες ἀποσαθρούμενοι καὶ διαλυόμενοι, οἱ θαυμάσιοι πελέκεις τοῦ Ἀρκαλοχωρίου καὶ ἄλλα ἔργα, ὡς αἱ περίφημαι ἀσπίδες τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου[...]. Τὰ ἀντικείμενα ταῦτα πάσχουν ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν ἐξανθημάτων τοῦ χαλκοῦ διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ὁποίων μόνο νεώταται μέθοδοι δύνανται νὰ εἶναι τελεσφόροι. Οὕτω ἡλθμεν εἰς τὴν σκέψιν, ὅπως ζητήσωμεν παρὰ τοῦ Σεβ. Ὑπουργείου τὴν ἔγκρισιν τῆς ἀποστολῆς τοῦ τεχνίτου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἰωάν. Μπάκουλη, ἅμα τῇ ἐπικειμένη ἐπανόδῳ τοῦ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ[...]. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὡς ἄνω τεχνίτου παρ' ἡμῖν ἐπὶ τινὰ χρόνον θὰ

¹⁷⁴⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.127/Δ.125, 14/07/1952.

¹⁷⁴⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.137/Δ.134, 06/08/1952.

¹⁷⁴⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.200/Δ. 204, 22/10/1952.

¹⁷⁴⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.373/Δ.407, 06/03/1953.

¹⁷⁵⁰ Όσον αφορά στις ασπίδες και τα τεμάχιά τους, που βρίσκονταν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και τα οποία είχαν ήδη ζητηθεί από τον Μαρινάτο λίγο πριν τον πόλεμο, αυτά εξακολουθούσαν να βρίσκονται εκεί. Ο Πλάτων, το 1952, αιτείται για μια ακόμα φορά την οριστική επάνοδό τους στην Κρήτη, προκειμένου να καταστεί δυνατή η συντήρησή τους (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.173/Δ.175-176, 19/09/1952).

ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴν ἀξιοποίησιν τῆς προσφάτου ἐν Παρισίοις μετεκπαιδευσεὺς του. Ν. Πλάτων»¹⁷⁵¹.

Με αφορμὴ τα προβλήματα των μετάλλινων αρχαιολογικῶν ευρημάτων ο Ζαχαρίας Κανάκης μεταβαίνει στα εργαστήρια συντήρησης του ΕΑΜ για να λάβει μια πρώτη εκπαίδευση¹⁷⁵², ἐνὸς παράλληλα αιτεῖται να του ἐγκριθεῖ ἀδεία δέμηνης ἀπουσίας, για να ταξιδεύει στο Παρίσι για τον ἴδιο λόγο. Στην ἐπίτευξη του στόχου του αρωγὸ βρίσκει τον Γάλλο αρχαιολόγο Fernard Chapouthier (1899-1953), ο οποίος ἀπὸ τη θέση του διευθυντῆ τῆς *École Normale Supérieure (ENS)* προσκαλεῖ τον Κανάκη στο Κέντρο Επιστημονικῆς Ἑρευνας, διασφαλίζει τη χρηματοδότηση του ταξιδιού και τη διαμονή του στο Παρίσι. Ο Πλάτων λειτουργεῖ ὡς μεσολαβητῆς στην Κεντρικὴ Υπηρεσία και επιχειρηματολογεῖ υπὲρ του προτεινόμενου ἐγχειρήματος: «...Ἡ δέμηνος οὔτε παραμονὴ του εἰς Παρισίους ἀσφαλῶς θὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ κατατοπισθῇ καλῦτερον ἐπὶ τῶν ἐργαστηριακῶν νεωτέρων μεθόδων καὶ θὰ δυνηθῇ οὕτω νὰ πραγματοποιήσῃ ὠρισμένα ἐν τῷ Μουσείῳ, διὰ τὰ ὁποῖα πρὸ μηνῶν εἶχομεν ζητήσῃ τὴν ἐνταῦθα ἄφιξιν τοῦ τεχνίτου τοῦ Ἑθν. Μουσείου. Ἐξ ἄλλου ἡ μακρὰ ἐργασία, τὴν ὁποίαν παρέσχε εἰς τὰς κρητικὰς ἀρχαιοτήτας ἐργαζόμενος εἰς τὰς ξένας σχολὰς καὶ παρ' ἡμῶν καὶ ἡ ἐσχάτως γενομένη ὑπ' αὐτοῦ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐργασία ἐγκαταστάσεως τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου, καθιστοῦν αὐτὸν καλὸν ὑπάλληλον ἄξιον τῆς εὐνοίας τῆς ὑπηρεσίας. Ἄν λόγῳ τῆς ἁνῶ τῶν 40 ἐτῶν ἡλικίας του κωλύεται ἡ παροχὴ ἐκπαιδευτικῆς ἀδείας, παρακαλῶ, ὅπως ἐξευρεθῇ τρόπος τις ὡς π.χ. ἡ δι' ἐπιστημονικοῦς λόγους ἀποστολὴ του ἢ ἄλλος ἑκτακτος λόγος. Ἀπὸ οἰκονομικῆς πλευρᾶς οὐδεμία ἐπιβάρυνσις προκύπτει διὰ τὸ ἐλληνικὸν Δημόσιον»¹⁷⁵³. Ἡ ἀδεία ἐγκρίνεται και ο Κανάκης τον Μάρτιο του 1953 ταξιδεύει στο Παρίσι για εκπαίδευση διάρκειας δύο μηνῶν¹⁷⁵⁴ και ἐπιστρέφει τον Μάιο τῆς ἰδίας χρονιάς¹⁷⁵⁵.

Ο Κανάκης ἐπιστρέφει στο Μουσεῖο Ἡρακλείου ἀπὸ την Αθήνα και τη Γαλλία, ὅπου ἔχει βρεθεῖ για να ἐκπαιδευτεῖ στις τεχνικὲς συντήρησης των μετάλλινων ἀρχαιοτήτων, χωρὶς ὁμως να προτείνει κάποια λύση κατὰ την ἐπιστροφὴ του, τουλάχιστον ὅπως προέκυψε ἀπὸ την παρούσα ἐρευνα. Οἱ μόνες μέθοδοι συντήρησης για τις μετάλλινες ἀρχαιοτήτες, που αλιεύτηκαν μέσα ἀπὸ το ἀρχεῖο του μουσείου και προσωπικὲς μαρτυρίες, ἐκτὸς ἀπὸ τη μέθοδο Ρουσόπουλου που εἶχε υιοθετηθεῖ ἐπὶ ἐφορείας Μαρινάτου, εἶναι ἡ πυράκτωση ἢ πυρόλυση των χαλκῶν ἀντικειμένων (μέθοδος ἀπομάκρυνσης προϊόντων διάβρωσης)¹⁷⁵⁶ και ἡ μόνιμη μέθοδος συγκόλλησης χαλκῶν ευρημάτων με καλαί¹⁷⁵⁷. Δυστυχῶς ὁμως δεν ἐντοπίστηκαν πληροφορίες για τον τρόπο με τον ὁποῖο καθιερώθηκαν ἢ το πρόσωπο που τις εἰσήγαγε στην Κρήτη.

¹⁷⁵¹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.169/Δ.169, 15/09/1952.

¹⁷⁵² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.290/Δ.315, 13/01/1953.

¹⁷⁵³ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.270/Δ.294, 19/12/1952.

¹⁷⁵⁴ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.383/Δ.418, 18/03/1953.

¹⁷⁵⁵ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.434/Δ.471-472, 07/05/1953, *Επεῖγον*.

¹⁷⁵⁶ Στοιχεῖα ἀπὸ ἐπικοινωνία τῆς γράφουσας με τον Ἰωάννη Ρογδάκη συντηρητῆ ἀρχαιοτήτων (2013).

¹⁷⁵⁷ Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1959» *Κρητικὰ Χρονικά*, ΙΓ, 1959, 361.

5.8. Η συντήρηση των κρητικών τοιχογραφιών και η παρουσία του Istituto Centrale del Restauro στην Κρήτη

Ο Νικόλαος Πλάτων στο πλαίσιο της αναζήτησης λύσεων για τα προβλήματα διατήρησης των μνημείων του νησιού, επεδίωκε κάθε δυνατή συνεργασία¹⁷⁵⁸. Ειδικά όσον αφορά στη συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού, ο Πλάτων στόχευε στην παγίωση ενός προγράμματος συντήρησης με σύγχρονες μεθόδους και υλικά και, αν ήταν δυνατό, μέσα από μια διεθνή, διεπιστημονική συνεργασία: «...Αί απόψεις μου σχετικῶς με τὴν συντήρησιν τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:[...]Εἶναι ἀνάγκη νά γίνη σειρὰ πειραμάτων ἐρευνῶν καὶ συγκέντρωσις τεχνικῶν πληροφοριῶν, με συμμετοχὴν καὶ τῆς διεθνοῦς τεχνικῆς ἐπιστήμης...N. Πλάτων»¹⁷⁵⁹. Στόχος του δεν ήταν η εύρεση μιας πρόσκαιρης λύσης, αλλά η διαμόρφωση ενός πλαισίου συντήρησης σχεδιασμένου αποκλειστικά βάσει των αναγκών των μνημείων και των σύγχρονων επιστημονικών τάσεων που επικρατούσαν στην Ευρώπη, πάντοτε υπό την κριτική ματιά του ίδιου και την έγκριση και συνεργασία της Κεντρικής Υπηρεσίας. Στο πλαίσιο αυτό έρχεται σε επικοινωνία με το Istituto Centrale del Restauro¹⁷⁶⁰ (ICR) της Ρώμης: «...Θεωρῶ ὑποχρέωσίν μου νά ὑπομνήσω ὅτι τὰ προβλήματα στερεώσεως, συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν μινωικῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἰδιότυπα καὶ ἡ λύσις των ἐμφανίζει οὐσιαστικὰς δυσκολίας[...]Ὡς ἐκ τούτου ἐθεωρήσαμεν ὅτι ἐπεβάλλετο νά ζητήσω μὲν τεχνικὰς συμβουλὰς ἀπὸ τὸ θεωρούμενον ὡς ἀνώτερον Ἰνστιτούτον Ἀποκαταστάσεων. Αἱ οὕτω παρεχόμεναι συμβουλὰι θὰ τύχουν ἐφαρμογῆς εὐρυτέρας, μόνον ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν Ὑμῶν καὶ μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν, ὡς εἶναι εὐνόητον, καθ' ἣν ἀπεδεικνύοντο ὑπερτερούντων τῶν παρ' ἡμῖν γνωστῶν. N. Πλάτων»¹⁷⁶¹.

Το 1954 με πρωτοβουλία του Πλάτωνος¹⁷⁶² και τη μεσολάβηση του Doro Levi¹⁷⁶³ ο οποίος είχε επιδείξει προσωπικό ενδιαφέρον για την άριστη συντήρηση και ανάδειξη των τοιχογραφιών ειδικά της Αγ. Τριάδας, καταφθάνει στο Μουσείο Ηρακλείου, με έξοδα του Ινστιτούτου¹⁷⁶⁴ ο Διευθυντής και συνιδρυτής του ICR και μεγάλος θεωρητικός της συντήρησης Cesare Brandi¹⁷⁶⁵. Στόχος της επίσκεψής του ήταν η αξιολόγηση της κατάστασης διατήρησης των προϊστορικών τοιχογραφιών και η πρόταση μεθόδων συντήρησής τους. Ως ο κύριος εκπρόσωπος του ICR ο Brandi αναμενόταν να δεσμευτεί απέναντι στο μουσείο και

¹⁷⁵⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1954, Α.Π.886, 01/04/1954.

¹⁷⁵⁹ Τα κύρια προβλήματα των αρχιτεκτονικών στοιχείων της Κνωσού παραμένουν εκείνα που ίσχυαν πάντοτε και οφείλονταν κυρίως στην έκθεσή τους στις περιβαλλοντικές συνθήκες: η καταπολέμηση της βλάστησης, η στερέωση των ευάλωτων τοιχοδομιών και η στερέωση και προληπτική συντήρηση των γυψολίθινων στοιχείων του συγκροτήματος (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1954, Α.Π.886, 01/04/1954).

¹⁷⁶⁰ Για το Istituto Centrale del Restauro (ICR), βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 1, υποκεφάλαιο 1.14 και <https://www.icr.beniculturali.it>

¹⁷⁶¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1954, Α.Π.886, 01/04/1954.

¹⁷⁶² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.854, 06/03/1954.

¹⁷⁶³ Ο Doro Levi (1899-1991) ήταν Ιταλός αρχαιολόγος με ανασκαφική δράση σε χώρες της Μεσογείου, όπως Ιταλία, Ελλάδα και Τουρκία, τον 20^ο αιώνα. Κατά τη διάρκεια του φασιστικού καθεστώτος του Mussolini και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ο Levi κατέφυγε στις ΗΠΑ, όπου από το 1938 έως το 1945 ήταν μέλος του Institute for Advanced Study και δίδαξε στα Πανεπιστήμια Princeton και Harvard. Επέστρεψε στην Ιταλία το 1946 και ανέλαβε τη διεύθυνση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας μεταξύ των ετών 1946-1976. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα, διεξήγαγε εκτενές ανασκαφικό έργο στον αρχαιολογικό χώρο της Φαιστού (<https://www.doaks.org> τελευταία πρόσβαση 31/12/2018).

¹⁷⁶⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.854, 06/03/1954.

¹⁷⁶⁵ Για τον Cesare Brandi, βλ. παραπάνω, κεφ. 1, υποκεφάλαιο 1.13 και <https://www.arthistorians.info>

την τοπική υπηρεσία σχετικά με κάποια μορφή συνεργασίας: «...Ὁ διευθυντὴς τοῦ Κεντρικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀποκαταστάσεων κ. Καῖσαρ Μπράντι[...]ὑπεσχέθη νά βοηθήσῃ ὅπωςδήποτε εἰς τὴν δυσχερὴν λύσιν τοῦ δυσκόλου προβλήματος μετὰ ἐπισταμένην ἐξέτασιν τῶν τεχνικῶν στοιχείων. Ὑπεσχέθη προσέτι τὴν ἐνεργὸν συνδρομὴν τοῦ ἰνστιτούτου εἰς τὴν παροχὴν ὑλικῶν καὶ τὴν διάθεσιν εἰδικῶν τεχνιτῶν ἐν καιρῷ διὰ τὴν ὑποδειγματικὴν ἀποκατάστασιν ὠρισμένης τοιχογραφίας μὲ νέας ἐντελῶς μεθόδους ἐντὸς τοῦ Ἰνστιτούτου, ὅπου διατίθενται τὰ ἀναγκαῖα μέσα καὶ τὸ κατάλληλον προσωπικόν. Ν. Πλάτων»¹⁷⁶⁶.

Με τὴν ἐγκρίση τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας¹⁷⁶⁷ καὶ θέλοντας νὰ υποστηρίξῃ τὴν ἐλληνικὴ πλευρὰ τῆς συνεργασίας ὁ Πλάτων με πλήρη συνείδηση τῆς συνεργασίας τόσο γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ὑπηρεσίας, εἶναι διατεθειμένος νὰ στείλῃ στο ICR σπαράγματα ἀρχαίας τοιχογραφίας, προκειμένου νὰ υποβληθοῦν σὲ δοκιμαστικὲς τεχνικὲς συντήρησης. Τὰ σπαράγματα προέρχονταν ἀπὸ τοιχογραφία δευτερεύουσας σημασίας με σοβαρὰ προβλήματα: «...Φρονῶ ὅτι δεόν νά ἐπωφεληθοῦμε τῆς προσφορᾶς ταύτης καὶ νά ἀποστείλωμεν δευτερεύουσαν τινὰ τοιχογραφίαν εὐρισκομένην εἰς κακὴν κατάστασιν καὶ προερχομένην ἐκ τῶν ἰταλικῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ ἰνστιτούτο, ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἰταλικῆς Σχολῆς, πρὸς ἀποκατάστασιν καὶ ἄμεσον ἐπιστροφὴν[...]Ὑπογραμμίζω ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἀποστολῆς ὅλως δευτερευούσης τοιχογραφίας, ἥτις λόγῳ τῆς κακῆς καταστάσεως διατηρήσεως δὲν ἐξετέθη εἰς τὴν τουριστικὴν ἔκθεσιν τοῦ Μουσείου. Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῆς τοιχογραφίας τῆς Κυρίας ἐξ Ἀγίας Τριάδος, ἥτις κακῶς τεμαχισθεῖσα εἰς τετράγωνα τεμάχια συνετέθη ἔτι χειρότερον, εἶναι δὲ τελείως μέλαινα ἐκ τοῦ καπνοῦ καὶ τῶν βερνικίων, ὥστε σχεδὸν οὐδὲν διακρίνεται[...]Ἐν τῇ περιπτώσει δι' οἷονδήποτε λόγον κρίνεται ὅτι δὲν δύναται νά ἐπιτραπῇ ἡ ἀποστολὴ αὕτη, παρακαλῶ ὅπως ἐπιτραπῇ τουλάχιστον ἡ ἀποστολὴ ὀλίγων τεμαχίων ἐπίσης ἐξ Ἀγίας Τριάδος προερχομένων καὶ ἀποκειμένων νῦν εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου. Ν. Πλάτων»¹⁷⁶⁸.

Ὡστόσο, ἡ συνεργασία ξεκινáει με τὴν κινητοποίηση τοῦ τότε διευθυντῆ τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας Doro Levi, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀπευθυνθεῖ στο ICR γιὰ συνεργασία γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τῆς Φαιστοῦ καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδας¹⁷⁶⁹. Τὸ 1952, σηματοδοτεῖ τὴν ἐναρξὴ μίας ἱστορικῆς καὶ ἐν δυνάμει ἀνατρεπτικῆς συνεργασίας με τὸ Istituto Centrale del Restauro (ICR) τῆς Ρώμης¹⁷⁷⁰, τὸ ὁποῖο, ἀνταποκρινόμενο στο αἶτημα τοῦ Levi, ἀποσπά στὴν Κρήτη τὸν συντηρητὴ Ali Riza Caravella.

¹⁷⁶⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.950/Δ.86-7, 11/06/1954.

¹⁷⁶⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1955 II, Α.Π.113974-5231/Δ.2369, 11/10/1955.

¹⁷⁶⁸ Ὁ Πλάτων επιχειρηματολογεῖ υπέρ τῆς ἀποστολῆς τῶν σπαραγμάτων στὴ Ρώμη επικαλούμενος παρόμοια περιστατικά ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ: «...Εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ ἄλλοτε ἀπεστάλησαν εἰς εἰδικὰ ἰνστιτούτα ἀποκαταστάσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀρχαιότητες ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῶν ἀνασκαπτουσῶν Σχολῶν, π.χ. τὰ πολῦτιμα εὐρήματα τῶν βασιλικῶν Τάφων τῆς Μιδέας ἀποσταλέντα εἰς Σουηδίαν...» (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.950/Δ.86-7, 11/06/1954).

¹⁷⁶⁹ Ἀρχεῖο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 3835, 04/04/1953.

¹⁷⁷⁰ Στὸ διοικητικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Κρήτης ἡ πρώτη ἀναφορὰ στὴν ἰταλικὴ παρουσία γίνεται τὸ 1952 (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1952), ἐνῶ στο ἀρχεῖο τοῦ ICR ἀναφέρονται δύο διαφορετικὲς χρονολογίαι: τὸ 1952 (Ἀρχεῖο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 5204, 23/5/1952) καὶ τὸ 1954 (Ἀρχεῖο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot. No. 12, 27/03/1969). Τὸ 1954 μάλλον ἐπισημοποιεῖται ἡ διάθεση τοῦ συντηρητῆ στὴ Σχολή (Ἀρχεῖο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot. No. 5225, 24/05/1972).

5.8.1. Ο συντηρητής του ICR Ali Riza Caravella

Ο Ali Riza Caravella, τουρκικής καταγωγής, είχε γεννηθεί το 1912 στη Ρόδο, που βρισκόταν, όπως όλα τα Δωδεκάνησα, υπό την κυριαρχία του Βασιλείου της Ιταλίας (1919-1943). Για το Ιταλικό κράτος ο Caravella εργαζόταν ήδη από το 1934 με την ιδιότητα του συντηρητή: «...Ιδανικός συντηρητής, έδωσε δείγματα ικανότητας πέραν του δέοντος στη συντήρηση μετάλλινων ευρημάτων και αρχαίας γλυπτικής κατά τη διάρκεια της εργασίας του για την Ιταλική κυβέρνηση των νήσων Αιγαίου. Ο διευθυντής (Cesare Brandi)»¹⁷⁷¹. Στην Ιταλία είχε βρεθεί πρόσφυγας με την οικογένειά του, τη γυναίκα του Nafise Chiocmen και την πρώτη κόρη του Aische, ενώ κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στρατεύεται με την πλευρά της Ιταλίας και κρατείται αιχμάλωτος πολέμου για τρία χρόνια¹⁷⁷². Επιστρέφοντας από τον πόλεμο και έχοντας υποστεί τις κακουχίες της αιχμαλωσίας ο Caravella εγκαθίσταται με την οικογένειά του στη Ρώμη, σε ένα δωμάτιο στο Κέντρο Μεταναστών και, καταφέρνοντας τελικά να πάρει την Ιταλική υπηκοότητα, προσλαμβάνεται το 1946 ως έκτακτος υπάλληλος στο ICR για να εξελιχθεί σε έναν από τους πιο ικανούς συντηρητές του Ινστιτούτου, με δράση στην Ιταλία και στο εξωτερικό¹⁷⁷³.

Στον προσωπικό υπηρεσιακό φάκελο του Caravella δεν εντοπίζονται αναφορές σε κάποια εξειδικευμένη εκπαίδευσή του στη συντήρηση, ενώ παρουσιάζεται ως απόφοιτος της έκτης τάξης του Δημοτικού¹⁷⁷⁴. Ο Caravella στην Ιταλία και ως υπάλληλος του ICR είχε αναλάβει επιτυχώς την εκπόνηση έργων συντήρησης, ένα εκ των οποίων ήταν η συντήρηση των αντικειμένων της πρώην συλλογής Gualino¹⁷⁷⁵ και συγκεκριμένα των γλυπτών κινέζικης τέχνης που περιλάμβανε και τα οποία είχαν υποστεί βλάβες λόγω φωτιάς: «...τη συντήρηση των κινέζικων αγαλμάτων της πρώην συλλογής Gualino, που κατέστη δυνατή κυρίως χάρη στην επιμονή, αγάπη και μακρά αφοσίωση του Caravella...»¹⁷⁷⁶ και: «...Οφείλουμε να επιβεβαιώσουμε ανοιχτά ότι τα κινέζικα αγάλματα της πρώην συλλογής Gualino, τα οποία είχαν φτάσει να γίνουν ένας σωρός από θραύσματα και πέτρες ύστερα από την καύση την οποία υπέστησαν, δε θα μπορούσαν ποτέ να ανασυντεθούν, αν δεν τα είχε αναλάβει ο Caravella, ο οποίος με απίστευτη υπομονή και οξυδέρκεια ανώτερης της υπομονής του κατάφερε να προσδιορίσει ακόμα και τη θέση εσωτερικών θραυσμάτων, που δεν είχαν συγκεκριμένη πλαστική « φόρμα». Ο διευθυντής (Cesare Brandi)»¹⁷⁷⁷.

¹⁷⁷¹ ΑρχείοICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 873, 31/08/1951 (μετάφραση ιταλικού κειμένου στα ελληνικά από τη γράφουσα).

¹⁷⁷² ΑρχείοICR-IB1 Caravella Ali Riza, ΧωρίςΑ.Π. (Prot.No.), 14/10/1949.

¹⁷⁷³ Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 873, 31/08/1951. Το 1955 γίνεταιμόνιμοςστοΥπουργείο (Ministero della Publica Istruzione, Istituto Centrale del Restauro) (Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 1712, 27/10/1957).

¹⁷⁷⁴ Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 21323, 22/12/1949.

¹⁷⁷⁵ Για τη συλλογή Gualino: <http://www.corsi.storiaindustria.it> τελευταία πρόσβαση 05/06/2018.

¹⁷⁷⁶ «...per il restauro delle sculture cinesi già Gualino, restauro che è stato soprattutto possibile per la tenacia, l' amore e la lunghissima applicazione del restauratore Ali Riza Caravella...» (Αρχείο ICR-IB1 CaravellaAliRiza, Χωρίς Α.Π. (Prot.No.), 14/10/1949, μετάφραση του ιταλικού κειμένου από την γράφουσα).

¹⁷⁷⁷ «...Bisogna affermare apertamente che mai statue[sic]cinesi della ex-collezione Gualino-ridotte ad un mucchio di schegge e di sassi a un incendio- avrebbero potuto essere ricomposte se non fossero state affidate al Caravella, che, con pazienza infinita ma con un acume superiore alla pazienza, riusciva ad identificare per fino tutti i frammenti interni che non hanno alcuna 'forma' plastica...»(Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 873, 31/08/1951, μετάφραση του ιταλικού κειμένου από τη γράφουσα).

Αποστολή του Caravella στην Κρήτη όπου αρχικά μετέβη για τέσσερις μήνες με έξοδα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής¹⁷⁷⁸, ήταν η συντήρηση των αρχιτεκτονικών κατάλοιπων Φαιστού και Αγ. Τριάδας και ευρημάτων που έφερνε στο φως η σκαπάνη της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής¹⁷⁷⁹. Μετά το πέρας των τεσσάρων μηνών του δίδεται εντολή να μεταβεί και στην Τουρκία για αντίστοιχο χρονικό διάστημα για την πραγματοποίηση εργασιών συντήρησης¹⁷⁸⁰. Το πεδίο δράσης του Caravella στην Κρήτη διευρύνεται στη δεύτερη και κύρια φάση της συνεργασίας του Ινστιτούτου με την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά την οποία συμμετέχει στη συντήρηση των τοιχογραφιών, αξιοποιώντας την επαγγελματική εμπειρία που ήδη διέθετε¹⁷⁸¹.

Η συνεργασία ξεκινά θετικά και με την παρουσία του Caravella ο οποίος έχαιρε μεγάλης εκτίμησης από τον διευθυντή του Ινστιτούτου Cesare Brandi: «...Έχει αδιαμφισβήτητα ταλέντο συντηρητή: καλή ματιά, υπομονή και σε οποιοδήποτε έργο, είτε αποκατάστασης είτε συντήρησης, είχε πάντοτε άριστα αποτελέσματα...»¹⁷⁸². Ο Brandi οριοθετεί παρόλα αυτά τη συνεργασία και μεθοδεύει τον τρόπο εξέλιξής της εφόσον θεωρούσε ότι οι συνεργασίες του ICR όφειλαν να χτίζονται με άξονα το ίδρυμα, με κίνητρο και σκοπό την άρτια και επιστημονική εφαρμογή της συντήρησης και όχι τη στείρα «τακτοποίηση» μιας κατάστασης: «...Έχουμε εξηγήσει πολύ καθαρά στον Καθηγητή Levi, ότι θα εναντιωνόμασταν με τον πιο έντονο και ξεκάθαρο τρόπο στη μετάθεση του Caravella, ο οποίος είναι ένας από τους καλύτερους συντηρητές του Ινστιτούτου. Το Ινστιτούτο δεν είναι γραφείο ευρέσεως εργασίας για εξειδικευμένο προσωπικό και συχνά αναγκάζεται να αρνηθεί σημαντικές δουλειές, εξαιτίας έλλειψης τέτοιου προσωπικού. Γι' αυτό λοιπόν ή η Αρχαιολογική Σχολή θα ζητήσει ξεκάθαρα την επέμβαση του Ινστιτούτου ή το Ινστιτούτο θα αρνηθεί με τον πιο αυστηρό και ξεκάθαρο τρόπο τη μετάθεση του Caravella, όταν υπάρχουν σημαντικές εργασίες που θα πρέπει να σταματήσουν, λόγω έλλειψης ικανών και δυναμικών υπευθύνων, όπως είναι ο Caravella. Cesare Brandi»¹⁷⁸³. Βάσει της λογικής αυτής ο Brandi θα δημιουργήσει μια νέα βάση για τη συνεργασία εκπληρώνοντας παράλληλα την προσωπική του δέσμευση στον Πλάτωνα. Για τον σχεδιασμό ενός αποτελεσματικού προγράμματος εργασιών και τον προσδιορισμό του χρονικού διαστήματος διάθεσης του υπαλλήλου υποχρεώθηκαν οι δύο Διευθυντές να συνεργαστούν¹⁷⁸⁴, όμως λόγο είχε και ο ίδιος ο Caravella: «...Αγαπητέ Αλή, με ρωτούσες κάτι

¹⁷⁷⁸ Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 5204, 23/5/1952. Όσον αφορά στην κάλυψη των εξόδων του Caravella, πιθανώς εννοούνται τα έξοδα διαβίωσης και ίσως κάποια αποζημίωση, λόγω εργασίας εκτός έδρας. Πάντως η μισθοδοσία του καλυπτόταν πάντοτε από το ICR, τουλάχιστον έως το 1970, όταν εργαζόταν ακόμα με απόσπαση για την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας (Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 3199, 19/11/1970).

¹⁷⁷⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1952, Α.Π.206044/Δ.3, 31/08/1952.

¹⁷⁸⁰ Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 635, 27/5/1952. Τα ταξίδια του στην Τουρκία, με αντικείμενο τη συντήρηση των ανασκαφικών ευρημάτων στον αρχαιολογικό χώρο 'Karapete' θα συνεχιστούν τουλάχιστον έως το 1954 (Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No.198, 22/02/1954).

¹⁷⁸¹ Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 873, 31/08/1951.

¹⁷⁸² Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Χωρίς Α.Π. (Prot.No.), 26/06/1956.

¹⁷⁸³ «Chi scrive, aveva spiegato molto chiaramente al Prof. Levi che si sarebbe opposto nel modo più esplicito al distacco del restauratore Ali Caravella che rappresenta uno dei migliori dell' Istituto. Il quale non è Ufficio di collocamento per manodopera specializzata e deve rinunciare spessissimo a lavori importanti di cui viene richiesto, per insufficienza della medesima. Pertanto, o la Scuola Archeologica di Atene richiede espressamente l' intervento dell' Istituto o questo Istituto nega nel modo più netto che possa discattarsi il Caravella, quando lavori importantissimi devono essere permessi dall' Istituto per mancanza di dirigenti consapevoli ed energici come è appunto il restauratore Caravella» (Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 399, 24/03/1953, (μετάφραση του ιταλικού κειμένου από τη γράφουσα).

¹⁷⁸⁴ Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 3835, 04/04/1953.

σχετικό με τη θέση σου. Η άποψή μου είναι ότι η παρουσία σου εδώ θα ήταν πολύτιμη και θα χαιρόμουν αν επέστρεφες, αλλά συνειδητοποιώ ότι οι εργασίες στην Κρήτη χρειάζονται την παρουσία σου. Έτσι και αλλιώς το Ινστιτούτο θα πρέπει να κάνει και άλλα έργα στην Κρήτη και θα ήταν περίεργο να μη συμμετείχες κι εσύ[...]. Πριν ξεκινήσω διαδικασίες, πες μου ειλικρινά και σύντομα, αν προτιμάς να μείνεις στην Ελλάδα με όλη την οικογένεια για ένα χρόνο ή αν θέλεις να επιστρέφεις κάθε χρόνο για έξι μήνες... Cesare Brandi»¹⁷⁸⁵. Η εξέλιξη της ανασκαφικής δραστηριότητας της Ιταλικής Σχολής, μέσω της οποίας αυξήθηκαν οι ανάγκες για συντήρηση, αλλά και η επιθυμία του Πλάτωνος για αναβάθμιση των μεθόδων συντήρησης και ανάδειξης των κρητικών μνημείων, συνέβαλλαν τελικά στην παράταση της απόσπασης και απασχόλησης του Caravella σε εργασίες της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας¹⁷⁸⁶.

5.8.2. Η συντήρηση των τοιχογραφιών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Μια νέα προσέγγιση

Με το πράσινο φως του ελληνικού Υπουργείου ξεκινά επισήμως το 1955, η πολυπόθητη ελληνοϊταλική συνεργασία, στη διάρκεια της οποίας οι Έλληνες τεχνίτες εκπαιδεύονται στην πράξη από τους συντηρητές του ICR στις νέες μεθόδους συντήρησης των τοιχογραφιών¹⁷⁸⁷. Σταθερή παρουσία από την πλευρά του Ινστιτούτου ήταν ο Ali Riza Caravella, ενώ αναφέρονται και οι συντηρήτριες Franca Callori και Paola Fiorentino. Από ελληνικής πλευράς αναφέρονται οι Ζαχαρίας Κανάκης, Αναστάσιος Καρούσος και ο ζωγράφος Θωμάς Φανουράκης¹⁷⁸⁸. Η συνεργασία διήρκεσε έως το 1959 και σε αυτό το χρονικό διάστημα συντηρήθηκαν το 1955, η σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας και η τοιχογραφία των Ταυροκαθαψίων από την Κνωσό που είχε υποστεί σοβαρές βλάβες κατά τον Πόλεμο¹⁷⁸⁹, ενώ την ίδια χρονιά ξεκίνησε η ανασύνθεση, η συντήρηση και η αισθητική αποκατάσταση της τοιχογραφίας των Κρίνων από την Αμνισό, η οποία συνεχίστηκε το 1956 και το 1957¹⁷⁹⁰. Το 1956 ξεκίνησαν οι προκαταρκτικές εργασίες για τη συντήρηση του ζωγραφισμένου δαπέδου με τα δελφίνια από το Ιερό της Αγίας Τριάδας¹⁷⁹¹ η οποία ολοκληρώθηκε τελικά το 1958¹⁷⁹², ενώ το 1959 συντηρούνται οι τοιχογραφίες ‘της επί βωμού καθημένης θεότητας’ και ‘των ελαφιών και των τελετουργικών μορφών’, επίσης της Αγίας Τριάδας¹⁷⁹³ και γίνεται

¹⁷⁸⁵ Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 24, 07/01/1956.

¹⁷⁸⁶ «...Poichè i detti lavori [restauri] si vanno estendendo e intensificando, come in genere si va allargando il campo degli scavi archeologici e le relative opere di consolidamento da parte della Scuola in varie regioni della Grecia, si fa premura, affinché l' Istituto voglia distaccare il Sig. Caravella presso la Scuola Archeologica Italiana di Atene per una missione più duratura, rinnovabile di sei mesi, fino a un periodo totale di due anni, a partire dalla fine del prossimo Aprile o dal Maggio venturo» (Αρχείο ICR-IB1 Caravella Ali Riza, Prot.No. 587, 17/03/1953).

¹⁷⁸⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.296/Δ.457, 24/09/1955.

¹⁷⁸⁸ Πλάτων, Ν., *Κρητικά Χρονικά*, Τόμοι, Θ' 1955, Ι' 1956, ΙΑ' 1957, ΙΒ' 1958, ΙΓ' 1959.

¹⁷⁸⁹ Πλάτων, Ν., «*Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τὸ ἔτος 1955*», *Κρητικά Χρονικά* Τόμος Θ' 1955, 553-569.

¹⁷⁹⁰ Πλάτωνας, Ν., «*Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τὸ ἔτος 1956*», *Κρητικά Χρονικά* , Τόμος ΙΑ' 1957, 326-340.

¹⁷⁹¹ Πλάτων, Ν., «*Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τὸ ἔτος 1956*», *Κρητικά Χρονικά* Τόμος Ι' 1956, 405-422.

¹⁷⁹² Πλάτωνας, Ν., «*Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τὸ ἔτος 1958*», *Κρητικά Χρονικά* Τόμος ΙΒ' 1958, 459-483.

¹⁷⁹³ Πλάτωνας, Ν., «*Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τὸ ἔτος 1959*», *Κρητικά Χρονικά* , Τόμος ΙΓ' 1959, 359-393. Επισημαίνεται ότι η ορολογία των προϊστορικών αρχαιοτήτων της Κρήτης, συμπεριλαμβανομένων και των τοιχογραφιών, παρουσιάζει διαφορές αναλόγως με την πηγή. Για

προετοιμασία για την ανασύνθεση σε τελική μορφή της ‘τοιχογραφίας των αιλούρων’ και αυτή από την Αγ. Τριάδα¹⁷⁹⁴:

Ο σχεδιασμός των επεμβάσεων συντήρησης των τοιχογραφιών καθώς και προκαταρκτικές εργασίες και δοκιμές είχαν ξεκινήσει από τους Ιταλούς συντηρητές πριν την άφιξή τους στην Κρήτη πάνω σε πρωτότυπο υλικό¹⁷⁹⁵ και συγκεκριμένα σε σπαράγματα τοιχογραφιών από την Κνωσό, τη Φαιστό¹⁷⁹⁶ και την Αγία Τριάδα¹⁷⁹⁷. Μόνον ο Caravella βρισκόταν ήδη εκεί, στην Κρήτη, άτυπα εργαζόμενος σε διαφορετικό πλαίσιο. Οι Ιταλοί συντηρητές εστίασαν κυρίως τις προσπάθειές σε δύο ζητήματα, στην αντικατάσταση του παλαιού τρόπου αποκατάστασης και παρουσίας των τοιχογραφιών¹⁷⁹⁸ και στην αποτροπή της απώλειας των αρχαίων χρωστικών, που οφειλόταν στην απολέπιση του άλλοτε προστατευτικού βερνικιού.¹⁷⁹⁹

5.8.3. Εφαρμογή αναστρέψιμης μεθόδου αποκατάστασης και παρουσίασης των τοιχογραφιών ή ...‘Νέα τακτοποίησις των τεμαχίων μινωικών τοιχογραφιών’

Σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν τη σύγχρονη συντήρηση οι τοιχογραφίες αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα του αρχιτεκτονικού συνόλου στο οποίο εμπεριέχονται και ως τέτοιες πρέπει να γίνονται αντιληπτές και να τύχουν ανάλογης μεταχείρισης ή να συντηρούνται. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα επικρατούσε η τάση οι τοιχογραφίες να απομακρύνονται από την αρχιτεκτονική ενότητα για λόγους προστασίας, ενώ στην περίπτωση που αποκαλύπτονταν αποσπασματικά, δηλαδή με τη μορφή σπαραγμάτων αυτά να ανασυντάσσονται, να

παράδειγμα: στην Ιταλική βιβλιογραφία η τοιχογραφία, στην οποία ο Πλάτων αναφέρεται ως Τοιχογραφία με τα Δελφίνια, ο Militello αναφέρεται ως η τοιχογραφία του δαπέδου και η τοιχογραφία που ο Πλάτων ονομάζει Τοιχογραφία των Αιλούρων, ο Militello στο βιβλίο του την ονομάζει Τοιχογραφία με τον Γάτο.

¹⁷⁹⁴ Στο Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και του Μουσείου Ηρακλείου δεν εντοπίστηκαν έγγραφα, ημερολόγια ή τεκμήριο σχετικά με τις τοιχογραφίες, που συντηρήθηκαν από τους Ιταλούς συντηρητές με τη νέα μέθοδο. Οι πηγές των πληροφοριών, που παρατίθενται εδώ είναι: το αρχείο του ICR στη Ρώμη το οποίο διερευνήθηκε από την γράφουσα, οι αναφορές του Νικολάου Πλάτωνος στα Κρητικά Χρονικά (1955-1959) και το βιβλίο του Pietro Militello με τίτλο *Haghia Triada: Gli affreschi*, 1999. Η γράφουσα ευχαριστεί θερμά τη συντηρήτρια του ΑΜΗ, ειδικό στη συντήρηση των προϊστορικών τοιχογραφιών της Κρήτης, Ελένη Παπαδάκη για τη συμβολή της στη διασάφηση σχετικών πληροφοριών

¹⁷⁹⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.346/Δ.415, Χ.Χ., *Επείγον*.

¹⁷⁹⁶ «...ἀπέστειλα Ὑμῖν τεμάχια τοιχογραφιῶν ἐκ Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ τελείως ἄχρηστα, τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ σταλοῦν εἰς τὸ Κεντρικὸν Ἰνστιτοῦτον Ἀποκαταστάσεων ἐν Ρώμῃ πρὸς μελέτην[...]/τὸ Ἰνστιτοῦτον μοῦ ἀνήγγειλεν ὅτι ἡ μελέτη τῶν τεμαχίων αὐτῶν κατέληξεν εἰς θετικὰ συμπεράσματα σχετικῶς μὲ τὸν τρόπον ἀποκαταστάσεως τῶν μινωικῶν τοιχογραφιῶν (τὰ σταλέντα τεμάχια ἔχουν ἐπιστραφῆ ἡμῖν) Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦ Ἰνστιτούτου ἐπισυνάπτεται ἑκθεσις τῶν συμπερασμάτων αὐτῶν, ἣτις κοινοποιεῖται ἤδη Ὑμῖν ἓνα ἀντιγράφω...» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.296/Δ.457, 24/09/1955).

¹⁷⁹⁷ Αρχείο ICR, *Frammenti da Haghia Triada*, Χωρίς ημερομηνία, Χωρίς Α.Π. Τα σπαράγματα από την Αγία Τριάδα, τα οποία υποβλήθηκαν σε δοκιμές και παρατηρήσεις, έφεραν φθορές εξαιτίας καύσης. Σύμφωνα με τις περιγραφές των Ιταλών, πρόκειται για σπαράγματα που φυλάσσονταν στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου και είχαν πιθανότατα βρεθεί στον ίδιο χώρο, στον οποίο είχαν βρεθεί οι μεγάλες τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδας (Δωμάτιο 14) (πληροφορίες από την ειδικό στο θέμα συντήρησης προϊστορικών τοιχογραφιών της Κρήτης, συντηρήτρια αρχαιοτήτων Ελένη Παπαδάκη).

¹⁷⁹⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.296/Δ.457, 24/09/1955.

¹⁷⁹⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.854, 06/03/1954.

αποκαθίστανται στο εργαστήριο και να τοποθετούνται στη μουσειακή έκθεση¹⁸⁰⁰. Η κυρίαρχη μέθοδος αποκατάστασης και ανάδειξης των προϊστορικών τοιχογραφιών της Κρήτης, η οποία είχε πραγματοποιηθεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν η εξής: αρχικά γινόταν ανάταξη των σπαράγματος και συγκόλληση όσων συνανήκαν. Ακολουθούσε η συμπλήρωση των ελλειπόντων τμημάτων με σκοπό το «δέσιμο» του συνόλου και την απόδοση μιας συνολικής εικόνας των αποσπασματικών απεικονίσεων, που έφεραν τα θραύσματα. Στη συνέχεια τα αρχαία σπαράγματα συγκολλούνταν, σταθεροποιούνταν σε ένα ξύλινο πλαίσιο αναλόγως με το σχέδιο και την εικόνα που δημιουργούσαν, στο οποίο στη συνέχεια διοχετεύονταν γύψος, ο οποίος κάλυπτε όλα τα κενά, «εγκλωβίζοντας» τα αρχαία θραύσματα και σταθεροποιώντας τα. Κατόπιν η γύψινη επιφάνεια υπόκειντο σε επεξεργασία, γινόταν δηλαδή λεία, ώστε να δεχθεί την αισθητική αποκατάσταση, που δεν ήταν τίποτα άλλο από την αναπαραγωγή με ζωγραφικά μέσα των μοτίβων, που είχαν χαθεί. Στο τέλος, όλες οι επιφάνειες, αρχαίες και νέες, επιχρίονταν με κάποιο προστατευτικό σκεύασμα, εν είδει βερνικίου¹⁸⁰¹.

Η μέθοδος αυτή είχε εισαχθεί στην Κρήτη από τους Evans-Gillieron, με σκοπό την ανασυγκρότηση τοιχογραφιών και ζωγραφικής, την έκθεσή τους και την παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης εικόνας του τοιχογραφικού διακόσμου των μινωικών ανακτόρων στο ευρύ κοινό. Την εποχή σχεδιασμού και εφαρμογής της δεν είχε αναπτυχθεί ο προβληματισμός σχετικά με την ανάγκη διασφάλισης της αναστρεψιμότητας των επεμβάσεων¹⁸⁰² ή την εξασφάλιση της δυνατότητας άμεσης μετακίνησης ή αφαίρεσης των αρχαίων σπαράγματος από το σύστημα ξύλου-γύψου. Το 1950 όμως, η μέθοδος θεωρείται παρωχημένη, αφού οι σύγχρονες προσεγγίσεις στο πεδίο της συντήρησης, φορείς των οποίων ήταν οι Ιταλοί συντηρητές του ICR, είχαν δημιουργήσει νέες απαιτήσεις.

Με την θετική στάση του εφόρου Πλάτωνος σε όλα τα στάδια της συνεργασίας, οι εκπρόσωποι του ICR καταθέτουν την πρότασή τους, την οποία ο Πλάτων καταγράφει με λεπτομέρεια στην έκθεσή του με τίτλο: «*ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ, ΝΕΑ ΤΑΚΤΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΜΑΧΙΩΝ ΜΙΝ.[sic]ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ*, Έπιδιωκόμενα: 1) Δυνατότης εύκολου μετακινήσεως τῶν τεμαχίων 2) Αποφυγή τῆς συμπαγοῦς καὶ ἀκάμπτου μάζης τοῦ γύψου, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶναι τοποθετημένα τὰ τεμάχια κατὰ τὸν παλαιὸν τρόπον ἐκθέσεως. Ν. Πλάτων»¹⁸⁰³.

Τα βήματα που ακολουθούνται στη νέα μέθοδο είναι τα εξής: Κατ' αρχάς κάθε σπάραγμα συνδέεται σε στέλεχος από πλαστικό και προσαρμόζεται σε ξύλινη επιφάνεια. Στη συνέχεια κάθε σπάραγμα τυλίγεται με φύλλο κασσίτερου, ενώ ο κενός χώρος περιμετρικά πληρώνεται με χαρτί με τέτοιο τρόπο, ώστε τα σπαράγματα να προεξέχουν ελάχιστα. Επάνω στο χαρτί τοποθετείται λεπτό στρώμα, το οποίο ο Πλάτων ονομάζει 'στουκκο'-και μάλλον πρόκειται για κάποιο γυψοκονίαμα-στην επιφάνεια του οποίου ζωγραφίζεται το μοτίβο που έλειπε. Το

¹⁸⁰⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι προϊστορικές τοιχογραφίες σχεδόν όλων των αρχαιολογικών χώρων της Κρήτης, οι οποίες βρίσκονται ακόμα και σήμερα στα διάφορα μουσεία του νησιού, με κύριο το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη Ν., *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, 2005).

¹⁸⁰¹ Στοιχεία από συνέντευξη του συντηρητή Αντώνη Φουντουλάκη στη γράφουσα.

¹⁸⁰² Η αρχή της αντιστρεψιμότητας των επεμβάσεων συντήρησης διατυπώθηκε επίσημα, σε κανονιστικά κείμενα, πολύ αργότερα, από τη δεκαετία του 1980 και εξής, Βλ. Μαλλούχου-Tufano Φ., «Ο Χαράλαμπος Μπούρας και η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα», στο: *Ηρώς Κτίστης*, Τόμος II, 2008, 66, σημ.29.

¹⁸⁰³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.296/Δ.457, 24/09/1955, *ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ, ΝΕΑ ΤΑΚΤΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΜΑΧΙΩΝ ΜΙΝ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ*.

φύλλο του κασσίτερου, που μεσολαβούσε μεταξύ σπαράγματος και χαρτιού, απομόνωνε το σπάραγμα από τη γύψινη συμπλήρωση και παρείχε τη δυνατότητα μετακίνησης ή αναπροσαρμογής της θέσης του, χωρίς να επηρεάζεται η γύψινη συμπλήρωση και γενικά το όλο σύστημα¹⁸⁰⁴.

Τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα της νέας αυτής μεθόδου έναντι της προηγούμενης ήταν δύο: η μείωση του βάρους του τελικού συστήματος με άμεση συνέπεια την ευκολότερη και ασφαλέστερη μετακίνησή του και η εξασφάλιση άμεσης πρόσβασης και αφαίρεσης, σε περίπτωση ανάγκης, των αρχαίων σπαραγμάτων. Μια ακόμα σημαντική διαφορά στην αισθητική προσέγγιση των Ιταλών συντηρητών ήταν η απόδοση του διακοσμητικού μοτίβου. Παρόλο που έγινε ζωγραφική αναπαραγωγή και συμπλήρωση του αρχαίου θεματικού μοτίβου, τα χρώματα που επιλέχθηκαν από τους Ιταλούς συντηρητές ήταν πιο απαλά από τα αρχαία. Η αισθητική αυτή προσέγγιση, σύμφωνη άλλωστε με την επινοημένη από τον Cesare Brandi και το ICR καινοτόμο τεχνική συμπλήρωσης των κενών (lacunae) στα ζωγραφικά έργα τέχνης¹⁸⁰⁵, είχε ως αποτέλεσμα, αφενός να μην επισκιάζεται η αρχαία ζωγραφική από την αναπαράσταση, αφετέρου να είναι εύκολος ο διαχωρισμός, ακόμα και από ένα ανειδίκευτο μάτι μεταξύ των δύο. Πάντως, παρά τα πλεονεκτήματά της η νέα αυτή μέθοδος δεν υιοθετήθηκε από το προσωπικό του Μουσείου Ηρακλείου και ξεχάστηκε με την αναχώρηση των Ιταλών συντηρητών¹⁸⁰⁶.

5.8.4. Η συντήρηση της σαρκοφάγου της Αγίας Τριάδας

Πριν τη διεξαγωγή επεμβάσεων συντήρησης, οι Ιταλοί συντηρητές διεξήγαγαν προκαταρκτική έρευνα, με την άδεια και αρωγή της τοπικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, σε αυθεντικά σπαράγματα τοιχογραφιών. Στόχος της διερευνητικής αυτής διαδικασίας ήταν ο προσδιορισμός της σύστασης του ασβεστοκονιάματος, της φύσης των χρωστικών και των αλλοιώσεων, που αυτές είχαν κυρίως υποστεί, αλλά δευτερευόντως και του υποστρώματος και του προστατευτικού βερνικιού των παλαιότερων επεμβάσεων. Στη σχετική αναφορά των Ιταλών δεν προσδιορίζεται η ακριβής μέθοδος, που ακολουθούν (αν είναι μακροσκοπική κλπ). Τα σπαράγματα, αρκετά εκ των οποίων έφεραν ίχνη καύσης, είχαν ταξινομηθεί αναλόγως με τα διακοσμητικά μοτίβα που έφεραν: γεωμετρικές διακοσμήσεις, άνθη, μορφές με άνθη (όπως λ.χ. η γονατιστή γυναίκα) ή και μόνο μορφές. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις τους επιβεβαιώνεται αρχικά ότι η προετοιμασία της ζωγραφικής επιφάνειας είχε γίνει με καθαρό ασβέστη χωρίς προσμίξεις: «...Εξετάσθηκαν είκοσι κιβώτια με σπαράγματα[...]μελετήθηκαν μόνον οι ομάδες 2 και 3 [εννοούνται μορφές με άνθη και μόνο μορφές]. Παρατηρήσεις: στο ασβεστοκονίαμα δεν παρουσιάζεται ποτέ αδρανές υλικό (μαρμαρόσκονη, άμμος, ή σκόνη αλαβάστρου), υπάρχει πάντα μόνον ασβέστης. Τα χρώματα

¹⁸⁰⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.296/Δ.457, 24/9/1955, *ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ, ΝΕΑ ΤΑΚΤΟΠΟΙΗΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΜΑΧΙΩΝ ΜΙΝ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ*.

¹⁸⁰⁵ Το θέμα της συμπλήρωσης των κενών (lacunae) στα ζωγραφικά έργα τέχνης αποτέλεσε βασικό προβληματισμό της θεωρητικής προσέγγισης του Brandi και κατ' επέκταση του ICR. Βάσει της φιλοσοφίας του, τα κενά (lacunae) στα έργα τέχνης διακόπτουν τις απεικονίσεις και πρέπει να συμπληρώνονται, όμως με τρόπο, ώστε η συμπλήρωση να έρχεται πιο κοντά στο 'βάθος' παρά στην καθαντό ζωγραφική και τελικά να κυριαρχεί στη συνολική εικόνα του έργου τέχνης η καθαντό ζωγραφική όχι οι συμπληρώσεις (Hansar, L., *The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction. Cesare Brandi's Restoration Theory in the Integral Preservation of Old Town Areas*, 2008 <http://www.eki.ee>, τελευταία πρόσβαση 31/ 12/ 2018).

¹⁸⁰⁶ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του συντηρητή Αντώνη Φουντουλάκη (2013).

παρουσιάζουν αλλοιώσεις από την καύση. Έχουν όλα τον ίδιο τόνο της 'όμπρας', αλλού ανοιχτή και αλλού σκούρα, αλλού της ωμής όμπρας και αλλού της ψημμένης¹⁸⁰⁷. Τα άνθη και τα φύλλα έχουν καμιά φορά το χαρακτηριστικό χρώμα της οπτής 'σιένα'. Δεν υπάρχουν εμφανή ίχνη ούτε λευκού, ούτε κόκκινου, ούτε γαλάζιου, ούτε πράσινου, αλλά αυτό μπορεί να οφείλεται στους ρύπους. Μια δοκιμή καθαρισμού έγινε σε ένα μικρό κομμάτι με απεικόνιση λουλουδιών κρόκου». ¹⁸⁰⁸ Οι προκαταρκτικές δοκιμές συμπεριλαμβάνουν την εφαρμογή διαφόρων υλικών και μεθόδων με σκοπό την εξυγίανση της ζωγραφικής επιφάνειας και συγκεκριμένα την απομάκρυνση του διαβρωμένου πλέον βερνικιού καθώς και διαφόρων επιβλαβών επικαθίσεων.

Η συντήρηση της γραπτής, ασβεστολιθικής, σαρκοφάγου, που είχε ανευρεθεί στην Αγία Τριάδα το 1903, αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της προσέγγισης των Ιταλών συντηρητών και του ICR όσον αφορά την αντιμετώπιση των προβλημάτων των προϊστορικών τοιχογραφιών της Κρήτης. Η σαρκοφάγος είναι επιχρισμένη με κονίαμα και ζωγραφισμένη με την τεχνική της νωπογραφίας, ενώ η διακοσμητική ζωφόρος, που διατρέχει ολόκληρη την επιφάνειά της φέρει παραστάσεις με διαφορετικά θέματα στις δύο μακρές πλευρές¹⁸⁰⁹.

Η κατάσταση διατήρησης της σαρκοφάγου περιγράφεται με λεπτομέρεια από τους Ιταλούς συντηρητές. Κύρια πηγή προβλημάτων αποτελούσαν τα διαβρωμένα υλικά συντήρησης προηγούμενων επεμβάσεων και ειδικά ένα σκεύασμα αγνώστου σύστασης, με το οποίο είχε επιχριστεί ολόκληρη η ζωγραφισμένη επιφάνεια και το οποίο απολεπιζόταν παρσύροντας τις πολύτιμες χρωστικές. Αρχικά γίνονται παρατηρήσεις σχετικά με την προέλευση και τη σύσταση του διαβρωμένου επιχρίσματος και τις αντιδράσεις του υπό διάφορες συνθήκες:

¹⁸⁰⁷ Terra d' ombra: όμπρα ωμή. Terra d' ombra bruciata: όμπρα ψημμένη. Οι φυσικές χρωστικές του σιδήρου παράγονται από τα τρία οξειδία του σιδήρου: τον αιματίτη, τον λειμωνίτη και τον μαγνητίτη. Ο όρος λειμωνίτης περιλαμβάνει όλα τα ορυκτά των ένυδρων οξειδίων του σιδήρου (FeO(OH)) και δίνει χρωστικές από ανοιχτό κίτρινο μέχρι σκούρο καφέ. Οι ώχρες, οι σιέννες και οι όμπρες προέρχονται από λειμωνιτικά κοιτάσματα. Η ώχρα είναι πηλός εμπλουτισμένος με ένυδρα οξειδία του σιδήρου σε περιεκτικότητα μεγαλύτερη του 12%. (η ποσότητα των ένυδρων οξειδίων του σιδήρου καθορίζει την απόχρωση). Συνήθη ονόματα χρωστικών από κόκκινη ώχρα είναι το ινδικό κόκκινο της Πομπηίας, το Terra Pozzuoli, το κόκκινο της Τοσκάνης και το κόκκινο της Βενετίας. Η σιένα είναι ώχρα με μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε λειμωνίτες και, όταν θερμαίνεται σε υψηλή θερμοκρασία (300°C), ο λειμωνίτης χάνει το νερό του και μετατρέπεται σε αιματίτη. Έτσι η σιένα σκουραίνει και ονομάζεται σιένα ψημμένη. Η όμπρα διαφέρει από την ώχρα και τη σιένα, στο ότι εκτός από τα οξειδία του σιδήρου περιέχει και οξειδία του μαγγανίου. Η ψημμένη όμπρα είναι όμπρα που έχει θερμανθεί και ο λειμωνίτης της έχει μετατραπεί σε αιματίτη. Η σιένα πήρε το όνομά της από την εξαιρετικής διαφάνειας κεραμίδα γη της Σιέννας, στην Τοσκάνη της Ιταλίας, και η όμπρα από την Umbria, περιοχή της Ιταλίας, που αποτελούσε αρχικά την πηγή παραγωγής της χρωστικής. Κατ' άλλους προέρχεται από την ιταλική λέξη ombra, που σημαίνει σκιά (Hradil, D., Grygar, T., Hradilova, J. Bezicka, P., «Clay and ironoxide pigments in the history of painting», *Applied Clay Science* 22, 2003, 223-236).

¹⁸⁰⁸ «Sono stati esaminate 20 cassette di frammenti; I frammenti furono separate per genere nei seguenti gruppi: 1) decorazioni, 2) fiori, 3) figure con fiori (donna inginocchiata), 4) solo figure. Furono studiati solo i gruppi 2 e 3. Osservazioni: Nell' intonaco non compare mai material inerte (polvere di marmot, sabbia, alabastro): e sempre solo calce. I colori presentano le alterazioni proprie della combustione. Hanno quasi tutti Il medesimo tono della terra d' ombra, più chiara o più scura, naturale o bruciata. I fiori e le foglie hanno qualche volta il colore deciso della terra di Siena bruciata. Non si vedono più tracce ne di bianco, ne di rosso, ne di azzurro, ne di verde, ma questo può anche essere dovuto allo sporco. Una prova di pulitura fu eseguita su un piccolo frammento di fiori di cactus» (Αρχείο ICR, *Frammenti da Haghia Triada*, X.X., Χωρίς Αρ.Πρωτ., μετάφραση από το ιταλικό κείμενο από τη γράφουσα).

¹⁸⁰⁹ Small, T., «A Goat-Chariot on the Hagia Triada Sarcophagus», *American Journal of Archaeology*, 1972, 76, 3, 327.

«...Η ζωγραφική είναι επιχρισμένη με παχύ στρώμα βερνικίου, που είναι γνωστό ως 'γιαπωνέζικο βερνίκι'¹⁸¹⁰. Δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε τη σύστασή του. Είναι προφανές, ότι η βάση του είναι το κερί ή η παραφίνη. Στις άκρες της σαρκοφάγου, όπου επεμβαίνουμε με θερμή σπάτουλα, το βερνίκι απολεπίζεται, ενώ με μηχανική επέμβαση εν ξηρώ, σε σημεία όπου το στρώμα είναι πιο παχύ, το υλικό αφαιρείται με τη μορφή 'τούφας' και όχι με τη μορφή σκόνης, όπως ένα κοινό βερνίκι...»¹⁸¹¹.

Κατόπιν εξετάζεται το βερνίκι-επίχρισμα σε συνδυασμό με τις επιβλαβείς κρούστες. Το σκεύασμα είχε «εγκλωβίσει» δύο επάλληλα και επιζήμια για την αρχαία ζωγραφική στρώματα: ένα υποκείμενο στρώμα ανθρακικού ασβεστίου, το οποίο έρχεται σε άμεση επαφή με τη ζωγραφική και ένα υπερκείμενο στρώμα χρώματος και σκόνης, και τα δύο με τη μορφή σκληρής κρούστας. Το ανθρακικό ασβέστιο εντοπίζεται και τοπικά με τη μορφή στιγμάτων. Γράφουν οι Ιταλοί συντηρητές: «...Κάτω από το βερνίκι έχει σταθεροποιηθεί ένα στρώμα επικαθίσεων, που αποτελείται από χρώμα και σκόνη. Κάτω από το στρώμα αυτό εντοπίζεται λεπτή κρούστα ανθρακικού ασβεστίου (CaCO_3), η οποία κατά τη διάρκεια κάποιας παλαιάς συνοπτικής απόπειρας καθαρισμού αφαιρέθηκε εδώ κι εκεί τυχαία και με λάθος τρόπο, ο οποίος έχει επιπτώσεις στο χρώμα. Υπάρχουν ίχνη βουρτσίσματος, μάλιστα η βούρτσα θα μπορούσε να ήταν μεταλλική, ειδικά στο κάτω μέρος των μπλε διακομητικών ροδάκων...»¹⁸¹².

Παράλληλα γίνονται παρατηρήσεις σχετικά με προηγούμενες επεμβάσεις αισθητικής αποκατάστασης. Καταγράφεται από τους συντηρητές του ICR ότι οι επεμβάσεις αισθητικής αποκατάστασης και ειδικά οι συμπληρώσεις των ζωγραφικών μοτίβων, που δεν είχαν διασωθεί, είχαν στο παρελθόν γίνει με τέμπρες, τα σχέδια ήταν ακριβή και πιστά με τα πρωτότυπα, αλλά είχαν πραγματοποιηθεί σε υπερβολικά έντονους χρωματικούς τόνους. Στις προηγούμενες επεμβάσεις συγκαταλέγονται και σημάδια στο ασβεστιτικό υπόστρωμα, που μαρτυρούν τη χρήση λεπίδας, πιθανότατα αποτέλεσμα κάποιας απόπειρας απομάκρυνσης του ιαπωνικού βερνικίου με μηχανικά μέσα¹⁸¹³.

Τέλος, οι συντηρητές μελετούν και περιγράφουν τις 'συμπεριφορές' των διαφόρων αρχαίων χρωστικών: «...Το κόκκινο χρώμα (οξείδιο του σιδήρου) είναι το πιο ευαίσθητο και εύθριπτο. Το μπλε (φαιό ή Αιγυπτιακό μπλε) είναι αρκετά ανθεκτικό, αλλά πολύ πορώδες και μαλακό. Το λευκό είναι λευκό του ασβεστίου, πολύ μαλακό και μοιάζει να αποτελεί μέρος της προετοιμασίας. Το κίτρινο είναι εύθριπτο και λεπτό, όπως το κόκκινο. Στα σημεία της διακόσμησης, σε πολλές περιπτώσεις, όπου το κόκκινο χρώμα εμπεριέχεται στο κίτρινο αυτό [εννοεί το κίτρινο] δεν άντεξε και χάθηκε. Το μαύρο (μαύρο από οστό) επάνω στο λευκό είναι πιο ανθεκτικό, ενώ επάνω σε άλλα χρώματα είναι θαμπό και αδύναμο. Το ροζ (FO_2 με λευκό

¹⁸¹⁰ Το γιαπωνέζικο βερνίκι (*vernice giapponese*) χρησιμοποιείται ως προστατευτικό επιφανειών σε διάφορα υλικά, αλλά δεν είναι γνωστό σε εφαρμογές στη συντήρηση αρχαιολογικών ευρημάτων. (<https://bazardelpittore.wordpress.com> τελευταία πρόσβαση 01/03/2019). Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας εργασίας δεν εντοπίστηκαν στοιχεία για τη συντήρηση της σαρκοφάγου πριν τις επεμβάσεις των Ιταλών συντηρητών, ώστε να είμαστε σε θέση να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα σχετικά με τη σύστασή του κλπ. Το ζήτημα οφείλει να διερευνηθεί παραιτέρω.

¹⁸¹¹ «...Su tutto il dipinto è stesa una spessa vernice, che definiscono 'vernice giapponese'. Non se ne può specificare la composizione ma appare evidente che c'è della cera o paraffina...» (Αρχείο ICR, *Sarcophago di Haghia Triada*, X.X., Χωρίς Α.Π., μετάφραση από το ιταλικό κείμενο από τη γράφουσα).

¹⁸¹² «...Sotto la vernice è stato fissato lo sporco: terra e polvere. Sotto lo sporco c'è un sottile strato di CaCO_3 che in una precedente sommatoria pulitura, è stato quà e là raschiato in malo modo, tanto da compromettere il colore. Sono evidenti i segni di una spazzolatura (forse la spazzola era addirittura metallica) specie nel basso del riquadro, al di sotto dei rosoni azzurri della decorazione...» (Αρχείο ICR, *Sarcophago di Haghia Triada*, X.X., Χωρίς Α.Π., μετάφραση από το ιταλικό κείμενο από τη γράφουσα).

¹⁸¹³ Αρχείο ICR, *Sarcophago di Haghia Triada*, X.X., Χωρίς Α.Π.

του ασβεστίου) είναι σκληρό και διαφανές και μάλλον το ανθρακικό ασβέστιο θα πρέπει να έχει συνδεθεί με το λευκό του ασβεστίου, γιατί είναι πολύ σκληρό και δεν αποδυναμώνεται εύκολα, ενώ σπάει κατά την αφαίρεση. Παρατηρήσεις: το μπλε, που σχεδόν παντού είναι φαιό-μπλε, σε μερικά σημεία διατηρεί την έντονη απόχρωση του αζουρίτη, όπως συμβαίνει σε άλλες μινωικές τοιχογραφίες. Ίσως το αρχικό και ιδιαίτερο χρώμα να έχει χαθεί...»¹⁸¹⁴.

Όσον αφορά στην κατάσταση διατήρησης του υποστρώματος και της σταθερότητάς του σε σχέση με τη λίθινη επιφάνεια, σε κάποια σημεία αυτό είναι σταθερό, ενώ σε άλλα έχει χάσει την επαφή του με τη λίθινη επιφάνεια. Ειδικά στην μακρόστενη πλευρά της σαρκοφάγου είχε εντοπισθεί ένα εκτενές κενό βάθους περίπου ενός εκατοστού, το οποίο διέτρεχε ολόκληρη τη ζωφόρο και το οποίο μπορούσε να οδηγήσει σε άμεση κατάρρευση του κονιάματος. Παρόμοιες επιφάνειες είχαν εντοπισθεί σε διάφορα σημεία της σαρκοφάγου, συμπεριλαμβανομένου και τμήματος που έφερε σπειροειδή διακόσμηση¹⁸¹⁵.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις κατευθύνουν το επόμενο βήμα που ήταν η διεξαγωγή δοκιμών με μια σειρά διαλυτών που θα διευκόλυναν την απομάκρυνση του επιχρίσματος, το οποίο διαβρωμένο καθώς ήταν, αποφλοιωνόταν θέτοντας σε κίνδυνο την αρχαία ζωγραφική. Η επιλογή αυτή αποδείχθηκε δύσκολη όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, εξαιτίας των διαφορετικών αντιδράσεων των χρωστικών στους διαλύτες: «...Ο καθαρισμός εμφανίζει αρκετές δυσκολίες. Κανένας διαλύτης δεν αφαιρεί επαρκώς το 'ιαπωνικό βερνίκι'. Ο τετραχλωράνθρακας¹⁸¹⁶ αφαιρεί κάπως ανεπαίσθητα τα σημεία που έχουν κερί. Μικρές αποφλοιώσεις, οι οποίες εμβαπτίστηκαν στον διαλύτη, χρειάστηκε περισσότερο από μία ώρα για να αποδυναμωθούν, να κονιορτοποιηθούν και μετά να διαλυθούν εντελώς. Αποφλοίωση, η οποία εμβαπτίστηκε σε νερό, μετά από ένα τέταρτο της ώρας διογκώθηκε ελαφρώς και έγινε κάπως ελαστική (καμπύλωνε χωρίς να σπάει). Κόμμι κυτταρίνης (tilosa)¹⁸¹⁷ σε καθαρή αλκοόλη. Κόμμι κυτταρίνης (tilosa) σε μετουσιωμένη αλκοόλη¹⁸¹⁸ και αμμωνία. Κόμμι κυτταρίνης (tilosa) σε μεθυλική αλκοόλη (ξυλόπνευμα) και ακετόνη: δεν αντιδρούν μεταξύ τους με κανέναν τρόπο. Αν αφαιρεθεί το βερνίκι από την κόκκινη και την κίτρινη χρωστική και μείνουν εκτεθειμένα, χάνονται...».

Τελικά φαίνεται πως το υλικό που επιλέχθηκε για τις επεμβάσεις καθαρισμού ήταν το διάλυμα στεατικού αμμωνίου σε νερό: «...Μέχρι στιγμής έχει αποδειχθεί αποτελεσματικό μόνο το στεατικό αμμώνιο, το οποίο, σε συνδυασμό με το νερό, προκαλεί διόγκωση στο

¹⁸¹⁴ «...Il rosso (ossido di ferro) è il colore più delicato e friabile. L' azzurro (grigio-azzurro), frita egiziana) è abbastanza resistente, ma molto poroso e morbido. Il bianco è bianco di Ca, molto morbido e sembra far parte della preparazione. Il giallo è delicato e friabile quanto il rosso. Nelle parti della decorazione dove c'è il color rosso sul giallo, in molti punti non ha resistito ed è caduto. Il nero (nero d' osso) sul bianco è più resistente, sugli altri colori è molto debole. Il rosa (FO₂) con bianco di Ca, è duro cristallino e il CaCO₃ deve aver legato con il bianco di Ca perche è durissimo da assottigliare e se si toglie fa strappo. Osservazioni: L' azzurro che quasi dappertutto è grigioazzurro, in alcuni punti conserva una azzurrità intensa come in altri affreschi minoici. Forse il colore vero e proprio è andato perso...» (Αρχείο ICR, Sarcophago di Haghia Triada, X.X., Χωρίς Α.Π., μετάφραση από το ιταλικό κείμενο από τη γράφουσα).

¹⁸¹⁵ Αρχείο ICR, Sarcophago di Haghia Triada, Χωρίς ημερομηνία, Χωρίς Α.Π.

¹⁸¹⁶ Τετραχλωράνθρακας: άριστος διαλύτης για λίπη και έλαια, με υψηλή όμως τοξικότητα (<https://el.wiktionary.org> τελευταία πρόσβαση 15/06/2018).

¹⁸¹⁷ Tilosa: κόμμι κυτταρίνης ή καρβοξυμεθυλοκυτταρίνη (CMC). Πρόκειται για λευκή υγροσκοπική σκόνη, η οποία χρησιμοποιείται ως προσθετικό στα μέσα καθαρισμού (<https://www.enacademic.com> τελευταία πρόσβαση 15/06/2018).

¹⁸¹⁸ Μετουσιωμένη αλκοόλη: αιθανόλη με προσθήκη χημικών ουσιών, ώστε να μεταβληθεί ο σκοπός χρήσης της (<https://www.health.wines.ino.com> τελευταία πρόσβαση 15/06/2018).

προαναφερθέν βερνίκι και στις επιφανειακές επικαθίσεις...»¹⁸¹⁹. Την εφαρμογή του διαλύματος στεατικού αμμωνίου θα ακολουθούσε τοπική έκπλυση με απιονισμένο νερό. Επίσης, δεν προτείνεται εκ νέου επίχριση της επιφάνειας με προστατευτικό βερνίκι ή άλλο σκεύασμα.

Όσον αφορά στην επιβλαβή και σκληρή κρούστα του ανθρακικού ασβεστίου αποδείχθηκε, ότι δεν ήταν δυνατή η απομάκρυνσή της, αλλά μόνον η αποδυνάμωσή της, γιατί η πλήρης αφαίρεσή της θα μπορούσε να οδηγήσει σε απώλεια των αρχαίων χρωστικών: «...*Το ανθρακικό ασβέστιο πάντα με τη βοήθεια των μεγεθυντικών φακών μπορεί να αποδυναμωθεί επιφανειακά. Καθολική αφαίρεση μπορεί να προκαλέσει αφαίρεση του χρώματος...*»¹⁸²⁰.

Προκειμένου να αποκατασταθεί το κενό μεταξύ του ασβεστιτικού υποστρώματος και του ασβεστόλιθου, ακολουθήθηκαν τα παρακάτω βήματα: αρχικά στερεώθηκε με γόμα-λάκα η επιφάνεια του ασβεστοκονιάματος, που βρισκόταν στον 'αέρα'. Κατόπιν διανοίχθηκαν τρεις οπές σε σημεία χωρίς ζωγραφικό διάκοσμο, στις οποίες, μέσω ενεμάτων, θα διοχετευόταν καζεΐνη. Στις διόδους διοχετεύθηκε αρχικά αέρας, ώστε να απομακρυνθούν τυχόν υπολείμματα σκόνης ή ασβεστιτικών υπολειμμάτων και κατόπιν διοχετεύθηκε καζεΐνη, η κυκλοφορία της οποίας ελεγχόταν από τους συντηρητές μέσω των τριών οπών και του ενός κενού, που ήδη υπήρχε, ώστε να διαπιστωθεί η συνολική κάλυψη του εσωτερικού κενού. Η καζεΐνη χρησιμοποιήθηκε χωρίς προσθήκη νερού, γιατί, σύμφωνα με αναλύσεις που είχαν διεξαχθεί από τους Ιταλούς σε σπαράγματα τοιχογραφιών από την Αγ. Τριάδα, ήταν σχεδόν βέβαιο ότι τα ασβεστιτικά υποστρώματα συνίσταντο μόνον από ασβέστη: «...*στο ασβεστοκονίαμα δεν εντοπίζεται ποτέ αδρανές υλικό (π.χ. μαρμαρόσκονη, άμμος, αλάβαστρο/γύψος κλπ), είναι πάντοτε μόνον ασβέστης...*»¹⁸²¹ και «...*Έχοντας σοβαρά στοιχεία που μας κάνουν να πιστεύουμε ότι η προετοιμασία [υπόστρωμα] αποτελείται από καθαρό ασβέστη δεν χρησιμοποιήσαμε νερό. Η καζεΐνη, όχι πολύ δυνατή, διείσδυσε επαρκώς, πρώτα από τη μία οπή μετά από την άλλη και, τέλος, από το σπάσιμο κάτω δεξιά. Χτυπώντας ελαφρά με τα δάχτυλα πιστεύουμε ότι έφτασε παντού...*». Η απαραίτητη πίεση για τη συγκόλληση ασκήθηκε μέσω λείας πλάκας, η οποία ήταν στερεωμένη μέσω άξονα στο δάπεδο για τρεις ημέρες, μέχρι να σταθεροποιηθεί και να στεγνώσει εντελώς η καζεΐνη. Τέλος, οι τρεις οπές πληρώθηκαν με γύψο (στοκαρίστηκαν) και αποκαταστάθηκαν αισθητικά με υδατοχρώματα¹⁸²².

¹⁸¹⁹ «...*Pulitura: la pulitura presenta vere difficoltà. Nessun solvente smuove sufficientemente la 'vernice giapponese'. Il Tetracoloro di C (trielina) smuove quasi impercettibilmente la parte cerosa. Piccole scaglie immerse nella soluzione hanno impiegato più di un ora a frantumarsi, polverizzarsi e poi sciagliersi. Un'altra scaglia immersa in H₂O dopo un quarto d'ora si era leggermente gonfiata ed era diventata elastica (si curvava senza spezzarsi). Tilosa sciolta in alcool puro. Tilosa sciolta in alcool denaturato+ammoniaca. Tilosa sciolta in alcool metilico+acetone: non aggriscono in alcun modo. Se toccano il colore rosso o quello giallo scoperti, li smuovono. Finora si è mostrato utile solamente lo stearato di ammonio, che con l' H₂O gonfia un po' la suddetta vernice e lo sporco superficiale...*» (Αρχείο ICR, Sarcophago di Haghia Triada, (Αρχείο ICR, Sarcophago di Haghia Triada, X.X., Χωρίς Α.Π., μετάφραση από το ιταλικό κείμενο από τη γράφουσα).

¹⁸²⁰ «...*Del CaCO₃ sempre con l' aiuto delle lenti è possibile assottigliarne lo strato, una completa rimozione prococerrebbe lo strappo del colore...*» (Αρχείο ICR, Sarcophago di Haghia Triada, X.X., Χωρίς Α.Π., μετάφραση από το ιταλικό κείμενο από τη γράφουσα).

¹⁸²¹ «...*Nell' intonaco non compare mai materiale inerte (polvere di marmo, sabbia, alabastro): è sempre solo calce...*» (Αρχείο ICR, FrammentidiHaghiaTriada, X.X., Χωρίς Α.Π., μετάφραση από το ιταλικό κείμενο από τη γράφουσα).

¹⁸²² «...*Avendo buone ragioni per credere che l' intonaco sia formato da calce pura, non abbiamo iniettato acqua. La caseina, non troppo forte, è penetrata bene, uscendo prima da un foro, poi dall' altro, in ultimo dalla spaccatura in basso al destra. Picchiando leggermente con le nocche ci*

5.8.5. Συντήρηση δαπέδου από τη Φαιστό

Οι Ιταλοί συντηρητές ανέλαβαν τη συντήρηση του γραπτού δαπέδου από τη Φαιστό. Τα σπαράγματα απομακρύνθηκαν από το ανασκαφικό περιβάλλον αφού είχε προηγηθεί ακριβής καταγραφή των μεταξύ τους αποστάσεων. Σκοπός της επέμβασης ήταν, εκτός από τη συντήρηση της ζωγραφικής επιφάνειας, να αποκατασταθεί το δάπεδο στις αρχικές διαστάσεις του και να τοποθετηθεί σε ξύλινο πλαίσιο-τελάρο (να 'τελαρωθεί') με την τεχνική που ήδη περιγράφηκε. Τα σπαράγματα σταθεροποιήθηκαν με καζεΐνη στην ξύλινη επιφάνεια, της οποίας οι διαστάσεις ήταν ίδιες με του *in situ* γραπτού δαπέδου. Το ξύλο είχε προηγουμένως εμποτιστεί με κρεόσωτο¹⁸²³.

Τα σπαράγματα έφεραν σημάδια καύσης και παρουσίαζαν χρωματικές αλλοιώσεις: «...*Η βάση [βάθος] αρχικά λευκή τώρα έχει το χρυσαφί, διάφανο χρώμα της ψημένης Σιένα (Siena bruciata). Τα σχέδια και οι γραμμές του διακοσμητικού μοτίβου έχουν το χοντροκόκκινο χρώμα του 'rosso Pozzuoli'...*», ενώ υποβλήθηκαν σε επεμβάσεις καθαρισμού. Αφαιρέθηκε η αιθάλη που είχε προκαλέσει χρωματική αλλοίωση δίνοντας μια αίσθηση ρυπαρότητας καθώς και το χρώμα και η σκόνη. Ο καθαρισμός, παρόλα αυτά, δεν ήταν δυνατό να προχωρήσει, εξαιτίας της μεγάλης ευαισθησίας των χρωστικών και ειδικά του κόκκινου (*rosso Pozzuoli*)¹⁸²⁴.

Τέλος, πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και συμπλήρωσης σε σημεία που παρουσίαζαν κενά, απώλειες και εν γένει προβλήματα συνοχής. Η τεχνική στερέωσης συμπεριλάμβανε την τοποθέτηση στα κενά υφάσματος εμποτισμένου με κονίαμα και καζεΐνη και σκοπός της ήταν η δημιουργία μιας αδρής επιφάνειας με ουδέτερη απόχρωση, σε ζεστό χρωματικό τόνο, ο οποίος θα αναδείκνυε αισθητικά τα αυθεντικά σπαράγματα, καθώς δεν έγινε απόπειρα αναπαραγωγής του διακοσμητικού μοτίβου¹⁸²⁵.

---

risultava essere arrivata dappertutto...» (Αρχείο ICR, *Sarcofago d I Haghia Triada*, X.X., Χωρίς Α.Π., μετάφραση από το ιταλικό κείμενο από τη γράφουσα).

¹⁸²³ Αρχείο ICR, *Pavimento di Phaistos*, X.X., Χωρίς Α.Π. .Κρεόσωτο: Μείγμα αρωματικών οργανικών ενώσεων ή φαινολών. Ελάχιστα διαλυτό στο νερό, αλλά διαλυτό στη βενζίνη. Έχει χρησιμοποιηθεί ως συντηρητικό ξύλου και συστατικό αδιαβροχοποίησης (<http://www.greek.enacademic.com> τελευταία πρόσβαση 20/07/2018)

¹⁸²⁴ Αρχείο ICR, *Pavimento di Phaistos*, Χωρίς ημερομηνία, Χωρίς Αρ.Πρωτ. Ονομασίες χρωστικών στα ελληνικά γνωστές ως: Siena bruciata: Σιένα ψημένη και Rosso Pozzuoli: χοντροκόκκινο ή σιδηρούχος κόκκινη χρωστική.

¹⁸²⁵ «...*Il fondo della zona mancante fu integrato cospargendo polvere d' intonaco su un velo di caesina leggerissimo, al fine di rendere ruvida e non liscia la superficie della tinta neutra; per questa si cerca un' intonazione calda che mettesse in risalto I frammenti originali. Fù possibile una ricostruzione lineare del disegno trattandosi di motive geometrici asimetrici*» (Αρχείο ICR, *Pavimento di Phaistos*, X.X., Χωρίς Αρ. Πρωτ.).

5.9. Οι συντηρητές της Κρήτης κατά τη μεταπολεμική περίοδο

5.9.1. Η κυρίαρχη μορφή του Ζαχαρία Κανάκη (1903-1971)

Εικόνα 314. Ο Ζαχαρίας Κανάκης (1903-1971). Πηγή: Athanasaki, K., 'Beyond Gillierons. E. Saloustros and some neglected episodes of Minoan Replicas "made in Crete"', στο: *Replica Knowledge: An archaeology of the Multiple Past*, 2017¹⁸²⁶.

Ο Ζαχαρίας Κανάκης είχε γεννηθεί στο χωριό Αβδού Πεδιάδος το 1903. Ήταν γιος του δάσκαλου Σταύρου Κανάκη και της μαμής Σμαράγδης Κανάκη-Πασχαλίδου και βαπτιστικός του Στέφανου Ξανθουδίδη, εξαδέλφου της μητέρας του Σμαράγδης¹⁸²⁷. Προσλήφθηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης, ως φύλακας, σε ηλικία 16 ετών και, ήδη το 1931, επί εφορείας Μαρινάτου, είχε προαχθεί σε τεχνίτη-συγκολλητή¹⁸²⁸, παρά το γεγονός ότι αναλάμβανε για λογαριασμό της υπηρεσίας έργα συντήρησης από νωρίτερα¹⁸²⁹. Το 1935 καταλαμβάνει τη θέση του αρχιτεχνίτη του Μουσείου Ηρακλείου: «Γνωρίζομεν ύμιν ὅτι δι' Υπουργικῆς Πράξεως δημοσιευθείσης ἐν τῷ ὑπ'ἀριθ. 108 φύλλον τῆς Ἑφημ. τῆς Κυβερνήσεως διωρίσθητε ὡς ἀρχιτεχνίτης Συγκολλητῆς τοῦ μουσείου Ἡρακλείου Κρήτης, ὡς ἔχοντες τὰ νόμιμα προσόντα καὶ εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παραιτηθέντος Ε. Σαλούστρου ...»¹⁸³⁰. Για τον Κανάκη ξεκινά με αυτόν τον τρόπο μια ενδιαφέρουσα πορεία στο πεδίο της συντήρησης, με ευκαιρίες για συνεργασίες εκτός Κρήτης και εκτός Ελλάδας και για περαιτέρω επιμόρφωσή του.

¹⁸²⁶ Ευχαριστώ την αρχαιολόγο κ. Αθανασάκη Κατερίνα για την ταύτιση του Ζαχαρία Κανάκη στη φωτογραφία

¹⁸²⁷ Προσωπική συνέντευξη κ. Μπ. Μεραμβελιωτάκη (2013).

¹⁸²⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1931, Χωρίς Α.Π., 23/08/1931.

¹⁸²⁹ Παρόλο που ο Μαρινάτος είχε αιτηθεί την κατάταξη του Κανάκη στο μισθολόγιο του τεχνίτη από το 1933, το αίτημα δεν έγινε δεκτό μέχρι και το 1935, λόγω οικονομικής δυσπραγίας της Κεντρικής Υπηρεσίας. (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1933, Α.Π.62906-3628/Δ.2239, 20/11/1933).

¹⁸³⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1935, Α.Π.1088/Δ.1156, 31/1/1935 και Α.Π.50909-3267/Δ.2658, 30/08/1935.

Παρά το γεγονός ότι η επαγγελματική πορεία του Κανάκη ξεκίνησε επί εφορείας Ξανθουδίδη, αυτή εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια της εφορείας του Μαρινάτου. Στη συγκεκριμένη, πολύ απαιτητική για την Αρχαιολογική Υπηρεσία χρονική περίοδο, αναδείχθηκε ο συντηρητής Κανάκης και αναπτύχθηκε μια στενή φιλία μεταξύ των δύο ανδρών, που διήρκεσε έως το τέλος της ζωής του Κανάκη¹⁸³¹. Στον Μαρινάτο ο Κανάκης θα έβρισκε ένα στενό φίλο και τον άνθρωπο που θα του έδινε την ώθηση για επαγγελματικές εμπειρίες και ευκαιρίες. Αντιστοίχως, ο Μαρινάτος στον Κανάκη θα έβρισκε ένα στενό φίλο, έναν έμπιστο συνεργάτη και τον «μοναδικό άνθρωπο που άκουγε ο Μαρινάτος»¹⁸³².

Εικόνα 315. Ο Ζαχαρίας Κανάκης (αριστερά) και ο Σπυρίδων Μαρινάτος (δεξιά) εξετάζουν ένα κεραμικό όστρακο στις ανασκαφές του Ακρωτηρίου, το 1970. Πηγή: Marinatos, N., *Akrotiri, Thera and the East Mediterranean*, 2015.

Ο Κανάκης αρχικά εργάστηκε ως βοηθός στο εργαστήριο του μουσείου δίπλα στον Σαλούστρο για τουλάχιστον μία δεκαετία, κατά τη διάρκεια της οποίας κλήθηκε επανειλημμένως να τον αντικαταστήσει: «...προτείνω τὸν διορισμὸν τοῦ Ζαχαρία Κανάκη, [...] καθ' ὅσον οὗτος ἔχει ἐργασθῇ εὐδοκιμώτατα ἄνω 10 ἐτῶν εἰς τὸ ἐργαστήριον συγκολλήσεως, ὁμοῦ μετὰ τοῦ παραιτουμένου ἀρχιτεχνίτου, τὸν ὁποῖον ἀσθενοῦντα ἤδη[...] ἀντικαθιστᾷ σχεδὸν τελείως πρὸ πολλοῦ.....»¹⁸³³. Η έμφυτη ικανότητά του και η ευφυΐα του, καθώς και οι μεγάλες ανάγκες της υπηρεσίας και οι ιδιαίτερες συνθήκες της περιόδου του Μεσοπολέμου συνέβαλλαν στη γρήγορη εξέλιξή του¹⁸³⁴.

Από το 1931 ο Κανάκης φαίνεται να έχει αποκτήσει μια καλή φήμη, γιατί καλείται ονομαστικά να καλύψει ανάγκες συντήρησης σε όλα τα σημαντικά μνημεία της Κρήτης. Ο Γάλλος αρχαιολόγος Pierre Demargne (1903-2000), επικεφαλής των ανασκαφών στα Μάλια, ζητάει από τον Κανάκη, το 1931, να μεταβεί στα Μάλια, για να προβεί στην *in situ*

¹⁸³¹ «...Οι δυο τους είχαν φιλική σχέση, πήγαιναν για κυνήγι μαζί κλπ. Το πόσο κοντά ήταν οι δυο τους το ένιωσα έντονα, όταν ο Κανάκης έδινε τη μάχη με τον θάνατο στην κλινική 'Λευκός Σταυρός' απέναντι από το Hilton, στην Αθήνα το 1971. Οι επισκέψεις του Μαρινάτου αλλά και της οικογένειάς του ήταν καθημερινές. (Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη Μπ. Μεραμβελιωτάκη).

¹⁸³² Στοιχεία από επικοινωνία της γράφουσας με τον Χρήστο Ντούμα, αρχαιολόγου και συνεργάτη του Μαρινάτου στην ανασκαφή του Ακρωτηρίου. Μαρτυρία ακόμα και της Θάλειας Παπαγεωργίου, συντηρήτριας αρχαιοτήτων και μέλους του συνεργείου συντήρησης του Τάσου Μαργαριτώφ στην ίδια ανασκαφή.

¹⁸³³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1936, Αριθ.1088/1156, 31/11/1936.

¹⁸³⁴ Στοιχεία από συνέντευξη Μπ. Μεραμβελιωτάκη.

συγκόλληση και τον καθαρισμό ανασκαφικών ευρημάτων¹⁸³⁵, ενώ ένα χρόνο αργότερα το 1932, ο Κανάκης καλείται και πάλι στα Μάλια, αυτή τη φορά για τη συντήρηση σπαραγμάτων τοιχογραφιών και την κατασκευή εκμαγείων σφραγίδων¹⁸³⁶.

Το 1931 αποστέλλεται στον Χρυσόλακκο, για να συλλέξει, να ταξινομήσει κεραμικά όστρακα από τους βασιλικούς τάφους και να συγκολλήσει και να συμπληρώσει τα αγγεία που προέκυπταν¹⁸³⁷. Στη Φαιστό μεταβαίνει το 1934 για τη συντήρηση των κεραμικών αποθηκευτικών πύθων σε συνεργασία με την Ιταλική Αποστολή και τον αρχαιολόγο Luigi Pernier (1874-1939)¹⁸³⁸ και πάλι το 1939 επί εφορείας Νικολάου Πλάτωνος. Τέλος, το 1936 και πάλι στα πλαίσια συνεργασίας με τη Γαλλική Σχολή, εγκρίνεται η μετάβασή του στην Ολούντα (περιοχή Νεάπολης-Μεραμβέλου) και η ανάληψη των εργασιών συντήρησης των εκεί ανασκαφικών ευρημάτων¹⁸³⁹. Τέλος, πολύ σημαντική είναι η συμμετοχή του Κανάκη στις ανασκαφές του Μαρινάτου σε θολωτό τάφο της Κεφαλλονιάς, η οποία ξεκινάει το 1932¹⁸⁴⁰ σε συνέχεια και αντικατάσταση της προηγούμενης παρουσίας του Σαλούστρου και συνεχίζεται τα επόμενα χρόνια¹⁸⁴¹.

Ο Ζαχαρίας Κανάκης το 1941 έχει εικοσαετή υπηρεσία στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης¹⁸⁴² και το 1943 έχει ήδη συμπληρώσει τριετία στον βαθμό Γραμματέα Β'¹⁸⁴³. Ο αρχιτεχνίτης του Μουσείου Ηρακλείου αποτελεί την πιο σταθερή παρουσία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης σε βάθος χρόνου και όχι τυχαία τον πιο έμπιστο και αξιόπιστο υπάλληλο. Γράφει ο Πλάτων για τον Κανάκη σε εισήγησή του σχετικά με χορήγηση επιδόματος: «...*Σχετικῶς μὲ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐν λόγῳ ὑπαλλήλου, ὡς ἄμεσος προϊστάμενος αὐτοῦ καθιστῶ γνωστὸν τῷ Σεβ. Ὑπουργείῳ, ὅτι αὕτη ὑπῆρξεν καθόλα εὐδόκιμος καὶ ὅτι οὗτος ἐπέδειξεν μέχρι σήμερον πλήρη ἀφοσίωσιν εἰς τὸ καθήκον καὶ προθυμίαν καὶ ἰκανότητα ἀξίας παντὸς ἐπαίνου*»¹⁸⁴⁴.

Οι αρμοδιότητες του Κανάκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής έχουν διευρυνθεί: «...*Τὸ ἔργον τοῦ ἀρχιτεχνίτου ἐστράφη πρὸς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ εἰς ἐξωτερικὰς ἐργασίας καὶ ἐκτελοῦντος ἐν μέτρῳ καθήκοντα ἀρχιφύλακος καὶ ἐπιβλέψεως τοῦ κατωτέρω προσωπικοῦ ὡς καὶ γραφικὴν ἐργασίαν...*»¹⁸⁴⁵.

Ο Πλάτων ακόμα και κατά τη διάρκεια του πολέμου όφειλε να εποπτεύει τα μνημεία σε ολόκληρη την Κρήτη, παρόλο που οι υπεύθυνοι φύλακες είχαν λάβει τις βασικές οδηγίες για την αντιμετώπιση εκτάκτων περιστατικών: «...*«...Εἰς τοὺς φύλακας τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων ἐδόθησαν αἱ ἀναγκαῖαι καθοδηγήσεις, πρὸς πρόληψιν τῶν ζημιῶν ἢ ἄμεσον ἐπανόρθωσιν τῶν δυναμένων δι' οἰκείων μέσων νὰ ἐπανορθωθοῦν...*»¹⁸⁴⁶. Οι συνθήκες είχαν

¹⁸³⁵ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1934, Α. Π. 50909-3267/Δ.2658, 01/08/1931.

¹⁸³⁶ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1932, Χωρίς Α.Π., 26/07/1932.

¹⁸³⁷ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1934, Χωρίς Α.Π., 23/08/1931.

¹⁸³⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1934, Αριθ. 873/1050, 24/04/1934.

¹⁸³⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1937, Α.Π.59018-3640/Δ.2445, 09/08/1937.

¹⁸⁴⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Α.Π.71290/4228/Δ.2464, 21/12/1932.

¹⁸⁴¹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εισερχόμενα 1936, Α.Π.92441-5764/Δ.2445, 14/12/1936.

¹⁸⁴² Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1941, Α.Π.1235/Δ.1353, 11/07/1941.

¹⁸⁴³ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Α.Π.1432/1487, 10/08/1943.

¹⁸⁴⁴ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Α.Π.1432/1487, 10/08/1943.

¹⁸⁴⁵ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Α.Π.1411/1464, 14/05/1943.

¹⁸⁴⁶ Το φυλακτικό προσωπικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης στην πλειονοψηφία του δεν κατάφερε να ανταπεξέλθει στα καθήκοντά του, λόγω της βιοτικής εξαθλίωσης που ο πόλεμος είχε επιφέρει. Το γεγονός αυτό, που είχε αρνητικές επιπτώσεις στα μνημεία και τη λειτουργία της Υπηρεσίας εν γένει, ο Πλάτων αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει με αυστηρότητα: «...*δέον νὰ σημειωθῇ*

περιορίσει σε μεγάλο βαθμό τις δυνατότητες μετακίνησής του, όχι μόνο λόγω της οικονομικής δυσπραγίας, αλλά κυρίως γιατί συχνά οι καταστάσεις απαιτούσαν την συνεχή φυσική του παρουσία στο Ηράκλειο. Στις περιπτώσεις αυτές ο Κανάκης τον αναπλήρωνε: «...ἀναπληροῦντος με [ὁ Κανάκης] ὑπὸ ρητὰς καὶ σαφεῖς ὁδηγίας, ὅπου εἶναι ἀδύνατον νὰ παρίσταμαι...»¹⁸⁴⁷. Επίσης, σε περιπτώσεις ανάγκης για παρεμβάσεις τεχνικής φύσεως στα μνημεία, ο Πλάτων προτιμούσε να στέλνει απευθείας τον Κανάκη, ο οποίος ήταν σε θέση να αξιολογήσει κάθε κατάσταση και να εφαρμόσει τα αναγκαία μέτρα: «...Οἱ ἀνὰ τὴν περιφέρεια περιοδεῖαι περιορίσθησαν εἰς τὰς μᾶλλον ἀπαραιτήτους καὶ ταύτας γενομένας ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄνευ οὐδεμίας ἐπιβαρύνσεως τοῦ Δημοσίου. Προετίμησα, εἰς ἀμέσους ἀνάγκας τεχνικῆς ἐπεμβάσεως εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους νὰ ἀποστείλω ἀμέσως ἐπὶ τόπου τὸν ἀρχιτεχνίτην τοῦ Μουσείου, ἵνα προβῇ βάσει καθοδηγήσεων εἰς τὴν λήψιν προσωρινῶν τεχνικῶν μέτρων προστασίας...»¹⁸⁴⁸.

Μέλη του φυλακτικού προσωπικού της Υπηρεσίας συνέδραμαν στην πρακτική εφαρμογή και εκτέλεση των σωστικών επεμβάσεων, υπό την επιτήρηση του Κανάκη. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο φύλακας του αρχαιολογικού χώρου της Κνωσού: «...Ὁ φύλαξ Κνωσοῦ ἐπέδειξεν μεγάλην προθυμίαν καὶ ζῆλον, ἀνέλαβε δὲ νὰ συμπληρώσῃ διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων τὰ ληφθέντα μέτρα. Ἡ ὅλη ἐργασία ἐγένετο ὑπὸ τὴν[...]ἄμεσον ἐπίβλεψιν καὶ τεχνικὴν καθοδήγησιν καὶ ἐργασίαν τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου...»¹⁸⁴⁹.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχῆς το ενδιαφέρον της υπηρεσίας είχε στραφεί στην προστασία των αρχαιολογικών χώρων, αφού η συλλογή του Μουσείου Ηρακλείου είχε επί το πλείστον φυλαχθεί στο καταφύγιο. Σε αυτό συνέβαλλε η έλλειψη των απαραίτητων υλικών και η επίταξη του μουσείου από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές εξαιτίας της οποίας είχαν περιορισθεί κατά πολύ οι διαθέσιμοι για την Υπηρεσία χώροι. Κατά συνέπεια, το εργαστήριο του μουσείου είχε μετατραπεί σε αποθήκη: «...Ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ μουσείου, μεταβληθέντος εἰς υπερπλήρην ἀποθήκην, οὐδεμία ἐκτελεῖται πλέον ἐργασία, μὴ ὑπαρχόντων ἄλλως καὶ τῶν ἀναγκαίων ὑλικῶν ...»¹⁸⁵⁰.

Παρόλα αυτά αναφέρονται τουλάχιστο δύο περιπτώσεις, κατά τις οποίες αρχαιολογικά ευρήματα κατά τη διάρκεια της Κατοχῆς μεταφέρθηκαν και συντηρήθηκαν στο εργαστήριο του μουσείου. Η πρώτη περίπτωση αφορά τη συντήρηση ευρημάτων προερχομένων από τάφους, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη χαρακωμάτων στην περιοχή Αγ. Ιωάννη Κνωσού: «...Κατὰ τὴν κατασκευὴν στρατιωτικῶν ἔργων (χαρακωμάτων, καταφυγίων κλπ)[...]εἰς Ἀγ. Ἰωάννην μεταξὺ Ἡρακλείου-Κνωσοῦ ἀνευρέθησαν ἐν τῇ αὐτῇ θέσει, ὅπου

ἐνταῦθα, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωσις εἰς τὴν ὁποίαν περιέστησαν πολλοὶ τῶν φυλάκων, ἡ χαλάρωσις τῆς ἐγγυτέρως ἐπιβλέψεως, ἡ πρόοψις δι' αὐτοὺς δυνατῶν οφελιμάτων ἄλλοθεν συνέτειναν εἰς τὴν καθόλου χαλάρωσιν τοῦ ἔργου των καὶ τὴν μείωσιν τῆς ἐπαγγελματικῆς αὐτῶν συνειδήσεως ὡς φυλάκων. Τινὲς μάλιστα ἐξεδήλωσαν καὶ τὴν πρόθεσιν νὰ ἀποστοῦν τελείως τοῦ ἔργου των, ἐπιδιδόμενοι εἰς μᾶλλον προσοδοφόρα ἐπιτηδεύματα καὶ ἡ ἀντικατάστασις των δὲν ἐφαίνετο εὐχερῆς, λόγῳ τοῦ ἀπομονωμένου τῶν περισσοτέρων ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ λόγῳ τῶν χαμηλῶν ἀποδοχῶν[...]. Ἡ βιοτικὴ μέριμνα ἐκινδύνευε νὰ ἀπορροφᾷ ἐξ ὀλοκλήρου τὴν δραστικότητα τῶν φυλάκων καὶ κατέστη ἀνάγκη νὰ προσφύγῃ εἰς λήψιν αὐστηρῶν μέτρων. Τὸ Σεβ. Υπουργεῖον ἐπέβαλεν εἰς ἕναν τούτων τὴν ποινὴν τῆς ἀπολύσεως καὶ εἰς δύο ἄλλους τὴν ποινὴν τῆς βαρείας ἐπιπλήξεως...» (Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Χωρίς Α.Π., 31/01/1943, Έκθεσις πεπραγμένων ἐν τῇ ΙΕ! Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ (1942).

¹⁸⁴⁷ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Χωρίς Α.Π., Ιανουάριος 1944, Έκθεσις πεπραγμένων ἐν τῇ ΙΕ! Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ Έτος 1943.

¹⁸⁴⁸ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Χωρίς Α.Π., 31/01/1943, Έκθεσις πεπραγμένων ἐν τῇ ΙΕ! Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ (1942).

¹⁸⁴⁹ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1943, Α.Π.1426/Δ.1482, 15/07/1943.

¹⁸⁵⁰ Αρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Χωρίς Α.Π., Ιανουάριος 1944, Έκθεσις πεπραγμένων ἐν τῇ ΙΕ! Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ Έτος 1943.

ἀνέσκαψεν ἡ Ἀγγλ. Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, Πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι μὲ συνήθη ἀγγεῖα (ἀμφορεῖς ψευδόστομοι, πρόχοι, μεγάλοι ἀμφορεῖς) ὡς τινὰ περισυνελέξαμεν καὶ ἀνεσυγκροτήσαμεν ἐν τῷ Μουσείῳ...»¹⁸⁵¹. Ἡ δευτέρη περίπτωση ἀφορὰ τὴ συντήρηση ταφικῶν καὶ πάλι ευρημάτων ἀπὸ τὴν ανασκαφή, πού διενήργησε ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος Schorgendorfer στο χωριὸ Ἀπεσωκάρι τῆς Μεσαράς: «...Ὁ διευθύνων προσεκόμισεν ὁλόκληρον τὸ εὔρεθὲν ὑλικὸν εἰς τὸ Μουσεῖον, ὅπου ἐν μεγάλῳ μέρει συνεκολλήθη καὶ συνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου. Τὸ ὑλικὸν τοῦτο εὐρίσκεται πάντοτε ἐνταῦθα συνεσκευασμένον, ἀποτελεῖται δὲ διὰ πηλίνων καὶ λιθίνων ἀγγείων ΜΙΙΙ καὶ ΜΙΙ ἐποχῆς...»¹⁸⁵².

Ὁ Πλάτων γενικά καλλιεργεῖ ἓνα κλίμα αναβάθμισης τοῦ τεχνικοῦ τμήματος τῆς Υπηρεσίας, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει πρωτίστως τὸν Ζαχαρία Κανάκη. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ τὸ 1955, ὁ Κανάκης καταθέτει αἴτημα στὴν ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικὴ Εταιρεία (Α.Ε.) προκειμένου νὰ τοῦ χορηγηθεῖ οικονομικὸ βοήθημα γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν Μιστρά καὶ στὴν Αθήνα. Στὸν Μιστρά, γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὰ ἐκεῖ ἔργα συντήρησης στὶς Βυζαντινὲς τοιχογραφίες καὶ νὰ ενημερωθεῖ σχετικὰ με τὶς σύγχρονες τεχνικὲς, ἐνὸς ὅπου στὴν Αθήνα γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ Γενικὸ Χημεῖο γιὰ μιὰ ἀντίστοιχη δραστηριότητα.¹⁸⁵³ Μέσω παρόμοιων συνεργασιῶν, οἱ ὁποῖες ἐπιδιώχθηκαν με ἀφορμὴ τὴν προστασία τῶν ἱστάμενων Βυζαντινῶν μνημείων τοῦ νησιοῦ καὶ ἦταν οὐσιαστικὲς καὶ παραγωγικὲς¹⁸⁵⁴, ὁ Κανάκης, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐκτελεῖ ἐπεμβάσεις συντήρησης σὲ βυζαντινὲς τοιχογραφίες¹⁸⁵⁵, εἶχε τὴν ευκαιρία νὰ συνεργαστεῖ με καλλιτέχνες-συντηρητές, ὅπως ὁ Φώτης Ζαχαρίου¹⁸⁵⁶ καὶ ὁ Δημήτρης Σκόρδας¹⁸⁵⁷.

¹⁸⁵¹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Χωρὶς Ἀρ.Πρωτ., Ἰανουάριος 1944, *Ἐκθεσις πεπραγμένων ἐν τῇ ΙΕ! Ἀρχαιολογικῇ Περιφερείᾳ Ἔτος 1943*.

¹⁸⁵² Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1944, Α.Π.1567/Δ.1641, 11/12/1944, *Ἐμπιστευτικόν*.

¹⁸⁵³ Τὸ αἴτημά του τοῦλάχιστο γιὰ ἓνα διάστημα, παραμένει ἀναπάντητο ἀπὸ τὴν Α.Ε. καὶ ὁ Πλάτων ἐπικοινωνεῖ με τὸ Υπουργεῖο, γιὰ νὰ διασφαλίσει τοῦλάχιστον τὴν ἐγκρίση τῆς Κεντρικῆς Υπηρεσίας (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.161/Δ.188, 08/06/1955).

¹⁸⁵⁴ Τὸ ἀποκορύφωμα τῆς παρουσίας ἐδικῶν, ἀποσταλμένων ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Υπηρεσία, ἦταν τὰ ὁργανωμένα συνεργεῖα συντήρησης τοῦ Σταύρου Μπαλτογιάννη.

¹⁸⁵⁵ Με τὴ συντήρηση τοιχογραφιῶν ὁ Κανάκης εἶχε ἤδη ἀσχοληθεῖ ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Τὴν περίοδο αὐτὴ ἐργαζόταν στὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ ναοῦ Πέτρου καὶ Παύλου στὸ Καστέλλι Κισσάμου (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1951, Α.Π.50253/Δ.786, 31/05/1951).

¹⁸⁵⁶ Ὁ Ζαχαρίου ἐντεταλμένος τοῦ Εφόρου Μεσαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων Μ. Χατζηδάκη, εἶχε μεταβεῖ στὴν Κρήτη μαζί με τὴν Ελένη Σταθοπούλου (ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ τὴ ζωγράφο Ελένη Σταθοπούλου (1915-2016) με δράση κυρίως κατὰ τὴν μεταπολεμικὴ περίοδο) γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν ἐπεμβάσεις συντήρησης καὶ αισθητικῆς ἀποκατάστασης τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου στὸν ναὸ τῆς Γκουβερνιώτισσας, με τὴν συνεργασία τοῦ Κανάκη: «...ἀπεκαλύφθησαν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἀξιώλογοι τοιχογραφίαι, καίτοι αὕτη [ἡ ἐργασία] ἦτο δύσκολος καὶ λεπτή, λόγῳ τῆς κακῆς διατηρήσεως τῆς διακοσμῆσεως καὶ τοῦ σημαντικοῦ ὕψους τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖον ἀπήτησε τὴν κατασκευὴ ἱκρινωμάτων, ἐφ' ὧν ἐργάζοντο οἱ τεχνῖται. Κατ' αὐτὴν εἰργάσθησαν οἱ ἐξ Ἀθηνῶν ἀποσταλέντες ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη καλλιτέχνη ζωγράφοι καὶ εἰδικοὶ περὶ τὸν καθαρισμὸν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, κ. Φώτιος Ζαχαρίου καὶ δις Ελένη Σταθοπούλου, παραμείναντες ἐπὶ λίγας ἡμέρας, καὶ ὁ Ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ζαχαρίας Κανάκης, ἐργασθεὶς καθ' ὅλον τὸ διάστημα ...» (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.384, 22/10/1951). Οἱ ἐργασίες συντήρησης, οἱ μέθοδοι καὶ τὰ υλικά συντήρησης τοῦ κτηρίου καὶ τῶν τοιχογραφιῶν, περιγράφονται με λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸ ἴδιο ἔγγραφο.

¹⁸⁵⁷ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953 Ἰούλιος-Δεκέμβριος, Α.Π.707/Δ.779, 18/11/1953. Ὁ τεχνίτης Δ. Σκόρδας ἦταν ἐξειδικευμένος στὴ συντήρηση ψηφιδωτῶν καὶ εἶχε ἀναλάβει τὴ στερέωση τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ νοτίου δωματίου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐπαυλῆς Διονύσου στὴν Κνωσό (Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ἡρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953 Ἰούλιος-Δεκέμβριος, Α.Π.615/Δ.688, 12/09/1953).

Παρά το γεγονός ότι η μετακίνηση του Κανάκη στην Αθήνα και έπειτα στη Γαλλία είναι προς όφελος της τοπικής Υπηρεσίας και του Μουσείου, η απουσία του δημιουργεί κενά στη διαδικασία οργάνωσης της νέας έκθεσης¹⁸⁵⁸ και στην κάλυψη των αναγκών των ιστάμενων μνημείων του νησιού¹⁸⁵⁹. Έναν μήνα μετά την επιστροφή του Κανάκη στην Ελλάδα, ο Πλάτων εγκρίνει τη μετάβαση και παραμονή του αρχιτεχνίτη για ένα μήνα¹⁸⁶⁰ στην Κεφαλλονιά, όπου θα εργαζόταν στην ανασκαφή του Μαρινάτου και συγκεκριμένα στην περισυλλογή σπαραγμάτων τοιχογραφιών¹⁸⁶¹. Μάλιστα κατά την επιστροφή του από την Πύλο στην Κρήτη, ο Κανάκης εντέλλεται να παραλάβει από το ΕΑΜ και να μεταφέρει στο Μουσείο Ηρακλείου τις τοιχογραφίες της Αμνισού, που είχαν αποσταλεί εκεί για συντήρηση επί εφορείας Μαρινάτου¹⁸⁶², προκειμένου να αποκατασταθούν από τον Gillieron¹⁸⁶³, καθώς και τους χαλκούς πελέκεις του Αρκαλοχωρίου, οι οποίοι είχαν επίσης αποσταλεί στα εργαστήρια του ΕΑΜ το προηγούμενο έτος (1953) για να υποβληθούν σε χημικό καθαρισμό¹⁸⁶⁴. Δεν εγκρίνεται όμως και το αίτημα μετάβασης του Κανάκη, του οποίου η φήμη πλέον είχε ως φαίνεται ξεπεράσει κατά πολύ τα όρια της Κρήτης, στη Νέα Μονή της Χίου, στις οικίες της Δήλου και στη Μονή του Οσίου Λουκά για τη συντήρηση των εκεί ευρισκόμενων μωσαϊκών δαπέδων. Ένα επιχείρημα που προβάλλει ο Πλάτων προκειμένου να τεκμηριώσει την απόρριψη του αιτήματος, είναι ότι ο Κανάκης δεν αναλαμβάνει τη συντήρηση μωσαϊκών δαπέδων, λόγω μη εξειδίκευσής¹⁸⁶⁵. Το 1955 παρόλα αυτά, ο Κανάκης μεταβαίνει στην Ελούντα του Αγίου Νικολάου και στερεώνει ενεπίγραφο, παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό το οποίο θα μελετούσε ο Αναστάσιος Ορλάνδος¹⁸⁶⁶.

Ο Ζαχαρίας Κανάκης αποτέλεσε σταθερή παρουσία στο πεδίο της προστασίας των μνημείων της Κρήτης μέχρι και τη συνταξιοδότησή του το 1962 με πολυδιάστατο έργο, όπως δράση κατά τη διάρκεια της Κατοχής, συμμετοχή στην ανασυγκρότηση της Υπηρεσίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, συντήρηση μνημείων σε ολόκληρη την Κρήτη και εκπαίδευση νέων μελών του τεχνικού προσωπικού της Υπηρεσίας. Κατά τη συνεργασία του με τους εφόρους Σπυρίδωνα Μαρινάτο, Νικόλαο Πλάτωνα και Στυλιανό Αλεξίου, με τους οποίους διατηρούσε προσωπικές σχέσεις, του είχε αποδοθεί η ευθύνη του συντονιστή και επιβλέποντα των εργασιών συντήρησης, καθώς και της εκπαίδευσης των νέων μελών του προσωπικού¹⁸⁶⁷.

¹⁸⁵⁸ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.476/Δ.525-526, 08/06/1953.

¹⁸⁵⁹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.312/Δ.340, 23/01/1953.

¹⁸⁶⁰ Ο Πλάτων επιτρέπει την απουσία του Κανάκη για περιορισμένο χρονικό διάστημα, αφενός επειδή οι εργασίες στο μουσείο είχαν προσωρινά διακοπεί για οικονομικούς λόγους, αφετέρου επειδή τον αρχιτεχνίτη αντικαθιστούσε προσωρινά ο Ι. Μεραμβελιωτάκης (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.908/Δ.40, 27/04/1954, *Επείγον*).

¹⁸⁶¹ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.476/Δ.525-526, 08/06/1953 και Φάκελος Εισερχόμενα 1953, Χωρίς Α.Π., 11/07/1953, *Επείγον Τηλεγράφημα*.

¹⁸⁶² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.908/Δ.40, 27/04/1954, *Επείγον*.

¹⁸⁶³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.826/Δ.876, 05/02/1954.

¹⁸⁶⁴ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1954, Α.Π.909/Δ.42, 01/05/1954.

¹⁸⁶⁵ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1953, Α.Π.476/Δ.525-526, 08/06/1953 και Φάκελος Εισερχόμενα 1953, Α.Π.51369/Δ.877, 28/05/1953.

¹⁸⁶⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1955, Α.Π.161/Δ.188, 20/03/1955.

¹⁸⁶⁷ «...Ιδιαίτερως με τον Μαρινάτο τους συνέδεε φιλική σχέση, πήγαιναν για κυνήγι μαζί κλπ. Αυτό το ένιωσα όταν έδινε τη μάχη με τον θάνατο στην κλινική 'Λευκός Σταυρός' απέναντι από το Hilton στην Αθήνα το 1971. Ήταν καθημερινές οι επισκέψεις της οικογένειας Μαρινάτου. Το ίδιο ισχύει και για τον Αλεξίου. Από τις επιστολές του Αλεξίου βγαίνει μεγάλη αγάπη και εκτίμηση. Δυστυχώς, δεν έχω την αλληλογραφία με τον Πλάτωνα, αλλά γνωρίζω από τον πατέρα μου, ότι τον εκτιμούσε πολύ...» (Στοιχεία από συνέντευξη του Μπ. Μεραμβελιωτάκη-2013).

Το 1962, ο Κανάκης καταθέτει αίτηση να εργαστεί για την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία: «Λαμβάνω την τιμήν νά παρακαλέσω Υμᾶς, ὅπως εὐαρεστούμενοι ἐγκρίνητε τὸν διορισμὸν μου ὡς συντηρητοῦ ἀρχαίων εἰς τὴν κενὴ θέσιν τῆς Υμετέρας Ἐταιρείας. Ἐπὶ τούτοις ἀναφέρω Ὑμῖν, ὅτι κέκτημαι τὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενα προσόντα, καθ' ὅτι ὑπηρέτησα, ὡς ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Κρήτης, ἐπὶ τεσσαρακονταετία, ἀσχοληθεὶς εὐδοκίμως εἰς ὅλους τοὺς κλάδους ἀποκαταστάσεως ἀρχαίων, τόσον ἐν Κρήτῃ ὅσον καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς πόλεως Κάσσελ τῆς Δυτικῆς Γερμανίας, τυχὼν μάλιστα καὶ ὑποτροφίας τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν τῶν Παρισίων»¹⁸⁶⁸. Πράγματι, μετὰ τη συλλογὴ πληροφοριῶν σχετικὰ μετὰ τὸ ἀτομὸ τοῦ καὶ ἀσφαλῶς τις επαγγελματικὴς του ἐπιδόσεις, γίνεται ἡ πρόσληψί του¹⁸⁶⁹. Ἡ συνεργασία διήρκεσε τουλάχιστον μέχρι τὸ 1970, ὁπότε ὁ Κανάκης υποβάλλει τὴν παραίτησή του, προβάλλοντας λόγους υγείας¹⁸⁷⁰. Ἡ παραίτηση δὲν γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῆς Ἐταιρείας¹⁸⁷¹ καὶ σύμφωνα με τὸ ἀρχεῖο τῆς Α.Ε., ἡ τελευταία ἀνανέωση συμβολαίου ἐγένετο τὸ 1968 γιὰ τρία χρόνια¹⁸⁷². Ὅμως τὸ 1971 ἡ ραγδαία ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης τῆς υγείας τοῦ δὲν ἀφήνει πια κανένα περιθώριο: «...Στὴ Σαντορίνῃ χτυπήθηκε ἀπὸ τὸν καρκῖνο. Τὸ τέλος εἶχε ἐρθεῖ. Νοσηλεύτηκε στὴν κλινικὴ «Λευκὸς Σταυρὸς» στὴν Ἀθήνα, με καρκῖνο στὸ πάγκρεας. Ἐζήσῃ γιὰ περίπου 23-24 ἡμέρες»¹⁸⁷³.

Τὴν περίοδο τῆς συνεργασίας του με τὴν Α.Ε. ὁ Κανάκης ἐργάστηκε στὴ συντήρηση μνημείων σὲ ολόκληρὴ τὴ χώρα, ὅπου πραγματοποιούνταν ἀνασκαφές, τις ὁποῖες ἐκτελοῦσαν ἀρχαιολόγοι-μέλη τῆς Α.Ε. ἢ ποὺ χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία. Τὸ 1962 μεταβαίνει στὴν Πελοπόννησο, στὸν Νομὸ Κορινθίας, γιὰ νὰ συγκολλήσῃ κεραμικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Σολυγείας (ἀνασκαφὴ Ν. Βερδελή¹⁸⁷⁴) καὶ στὴν Πύλο γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο (ἀνασκαφὴ Σπ. Μαρινάτου)¹⁸⁷⁵, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιά ἀποστέλλεται σὲ Νάξο καὶ Σαντορίνῃ (μετὰ ἀπὸ αἴτημα τοῦ Εφόρου τῆς ΙΖ' Εφορείας Ἀρχ/τῶν Ν. Ζαφειρόπουλου) γιὰ καθαρισμό καὶ συγκόλληση τῶν ἐκεῖ ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων¹⁸⁷⁶.

Τὸ 1963 ὁ Κανάκης ἐργάζεται γιὰ ἓνα μῆνα στὴ Θήβα, σὲ ἀνασκαφὴ τοῦ Ν. Πλάτωνος¹⁸⁷⁷. Ἐκεῖ ἐπιστρέφει τὸ 1969 γιὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴ συντήρηση μυκηναϊκῶν τοιχογραφιῶν, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ σὲ σωστικὲς ἀνασκαφές οἰκοπέδων μέσα στὴν πόλιν, πραγματοποιώντας

¹⁸⁶⁸ Ἀρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 72, 29/01/1962.

¹⁸⁶⁹ « Ἀποφασίζεται ἡ πρόσληψη με σύμβαση τοῦ ἀρχιτεχνίτη συγκολλήσεως-συντηρήσεως ἀρχαίων μνημείων Ζ. Κανάκη γιὰ 3.000δρχ τὸ μῆνα γιὰ ἓνα ἔτος ἀπὸ 1^η Μαΐου 1962 ἕως 30 Ἀπριλίου 1963 (Ἀρχεῖο ΑΕ, ΠΑΕ, 1962/35. Τ. 28, 291) «Αναβάλλεται ἡ λήψις ἀπόφασης γιὰ τὸν διορισμὸ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ὡς συντηρητοῦ ἀρχαιοτήτων, τοῦ ἀρχιτεχνίτη τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Ζ. Κανάκη, μέχρι νὰ συλλεχθοῦν οἱ ἀπαιτούμενες πληροφορίες γιὰ τὸν ἐνδιαφερόμενον» (Ἀρχεῖο ΑΕ, ΠΑΕ 1962/33, Τ. 28, 261). Ἡ σύμβασή του ἀνανεώνεται τὸ 1963 γιὰ δύο ἔτη (Ἀρχεῖο ΑΕ, ΠΑΕ, 1963/3, Τ29, 79).

¹⁸⁷⁰ Ἀρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 671, 06/11/1970. Εἶναι πιθανὸ νὰ προέκυψαν παρεξηγήσεις στὴν συνεργασία Κανάκη-ΑΕ με ἀφορμὴ τὴ μετὰξὺ τῶν οἰκονομικῆς σχέσης γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ομοιώματος τῆς Κνωσοῦ σύμφωνα με τὸν ἀνηψιὸ τοῦ Κανάκη κ. Μεραμβελιωτάκη: «...Ἦταν πολὺ υπερήφανος γιὰ νὰ ζητήσει βοήθεια, ἀλλὰ τὸ ἔργο στοίχιζε πολλὰ. Ὅλες οἱ οἰκονομίες τοῦ εἶχαν ἐξαντληθεῖ. Ἐτσι ἀναγκάστηκε νὰ προσφύγῃ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ. Ἡ ἀλληλογραφία μετὰξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς Ἐταιρείας ποὺ ἔχω στὰ χέρια μου, δείχνει περίπου ὀργὴ ἀπὸ μεριὰ τοῦ...» (Στοιχεῖα ἀπὸ συνέντευξη τοῦ Μπ. Μεραμβελιωτάκη-2013).

¹⁸⁷¹ Ἀρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 691, 01/12/1970.

¹⁸⁷² Ἀρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 353, 30/04/1968.

¹⁸⁷³ Στοιχεῖα ἀπὸ συνέντευξη τοῦ Μπ. Μεραμβελιωτάκη στὴ γράφουσα-2013.

¹⁸⁷⁴ Ἀρχεῖο ΑΕ, ΠΑΕ, 1962/37, Τ28, 298 καὶ Α.Π. 300, 24/04/1962

¹⁸⁷⁵ Ἀρχεῖο ΑΕ, ΠΑΕ, 1962/37, Τ28, 298 καὶ Α.Π. 316, 02/05/1962.

¹⁸⁷⁶ Ἀρχεῖο ΑΕ, ΠΑΕ, 1962/37, Τ28, 298-299 καὶ Α.Π. 371, 15/05/1962.

¹⁸⁷⁷ Ἀρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 630, 18/06/1963.

εργασίες καθαρισμού, στερέωσης και αποκατάστασης¹⁸⁷⁸. Το 1965 εντέλλεται να μεταβεί σε Δήλο, Θάσο, Μάλια μετά από αίτημα του George Daux (1899-1988), Διευθυντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής¹⁸⁷⁹ για να συγκολλήσει ευρήματα της σχολής¹⁸⁸⁰, ενώ το 1968, επί εφορείας του Βασιλείου Πετράκου στη Λέσβο, ο Κανάκης εργάζεται σε Λέσβο (Άντισσα και Θέρμη)¹⁸⁸¹ και στην Άνδρο, όπου συνεργάζεται με τον καθηγητή τότε στο Πανεπιστήμιο του Σίδνεϋ, Αλέξανδρο Καμπίτογλου¹⁸⁸².

Ένα άλλο πεδίο, στο οποίο εναπλάκη ο Ζαχαρίας Κανάκης, ήταν η κατασκευή προπλασμάτων των κρητικών μνημείων. Κατασκεύασε ένα γύψινο ομοίωμα του ανακτόρου των Μαλίων σε συνεργασία με τον ανασκαφέα Fernard Chapouthier (1899-1953), το οποίο σήμερα βρίσκεται στη Σορβόνη¹⁸⁸³. Επίσης, κατασκεύασε δύο ομοιώματα του Νότιου Βασιλικού Τάφου-Ιερού της Κνωσού, ένα όπως αυτός σωζόταν αμέσως μετά την ανασκαφή και ένα δεύτερο όπως έγινε το μνημείο μετά από τις συμπληρώσεις του Evans¹⁸⁸⁴. Ο Κανάκης προκειμένου να αποπερατώσει το έργο απευθύνεται στην Αρχαιολογική Εταιρεία για οικονομική βοήθεια χωρίς θετικά αποτελέσματα, λόγω διαφωνίας ως προς τα δικαιώματα των προπλασμάτων¹⁸⁸⁵.

Το μεγαλύτερο έργο του Κανάκη στο πεδίο αυτό όπως και ο ίδιος υποστήριζε, αποτελεί η κατασκευή δύο ξύλινων ομοιωμάτων του ανακτόρου της Κνωσού, ένα για το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και ένα για το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου: *«Εἰς ἐκτέλεσιν ἐντολῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰργάσθην εἰς Ἡράκλειον Κρήτης, ἀπὸ 10 Μαρτίου ἕως 28 Ἀπριλίου 1965, διὰ τὴν κατασκευὴν δύο μακετῶν τοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ προοριζομένων τῆς μιᾶς διὰ τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἑτέρας διὰ τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου Κρήτης...»*¹⁸⁸⁶.

Η κατασκευή των ξύλινων μακετών ξεκίνησε το 1964 και ολοκληρώθηκε το 1968, περίοδο κατά την οποία ο Κανάκης είχε ήδη προσληφθεί από την Αρχαιολογική Εταιρεία¹⁸⁸⁷ και αυτή τη φορά η Εταιρεία υποστηρίζει οικονομικά τον Κανάκη στο εγχείρημά του, με την προϋπόθεση το υπό κατασκευή πρόπλασμα να δωρισθεί και να εκτεθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου¹⁸⁸⁸. Η πίστωση χορηγείται και τον επόμενο χρόνο: *«Εγκρίνεται πίστωση*

¹⁸⁷⁸ Αρχείο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 646, 12/06/1969.

¹⁸⁷⁹ Αρχείο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 677, 23/08/1965.

¹⁸⁸⁰ Αρχείο ΑΕ, ΠΑΕ, 1965/30 Τ. 29, 287 και Α.Π. 623, 08/09/1965.

¹⁸⁸¹ Αρχείο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π.140, 11/03/1969.

¹⁸⁸² Αρχείο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π.557, 22/06/1968.

¹⁸⁸³ Στοιχεία από συνέντευξη του Μπ. Μεραμβελιωτάκη στη γράφουσα (2013).

¹⁸⁸⁴ Στοιχεία από συνέντευξη του Μπ. Μεραμβελιωτάκη στη γράφουσα (2013)

¹⁸⁸⁵ Η Αρχαιολογική Εταιρεία αρνήθηκε να ενισχύσει οικονομικά το εγχείρημα αυτό του Κανάκη, γιατί ο ίδιος επιθυμούσε να διατηρήσει τα δικαιώματα της μακέτας (Αρχείο ΑΕ, ΠΑΕ, *Κατασκευή ομοιώματος μινωικών τάφων Κνωσού*, 1958/17, 31, Τ. 27, 31 και ΠΑΕ *Απόφασις περί μη ἐνισχύσεως τοῦ διὰ πρόπλασμα μινωικῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ*, 1958/23, Τ. 27, 82.

¹⁸⁸⁶ Αρχείο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π.348, 28/04/1965.

¹⁸⁸⁷ «*Αποφασίζεται ἡ πρόσληψη με σύμβαση του ἀρχιτεχνίτη συγκολλήσεως-συντηρήσεως ἀρχαίων μνημείων Ζ. Κανάκη για 3.000 δρχ. τὸ μῆνα για ἕνα ἔτος ἀπὸ 1^η Μαΐου 1962 ἕως 30 Ἀπριλίου 1963...*» (Αρχείο ΑΕ, ΠΑΕ, 1962/35. Τ. 28, 291). *«Αναβάλλεται ἡ λήψις ἀπόφασης γιὰ τὸν διορισμὸ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὡς συντηρητοῦ ἀρχαιοτήτων, τοῦ ἀρχιτεχνίτη τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Ζ. Κανάκη, μέχρι νὰ συλλεχθοῦν οἱ ἀπαιτούμενες πληροφορίες γιὰ τὸν ἐνδιαφερόμενο»* (Αρχείο ΑΕ, ΠΑΕ 1962/33, Τ. 28, 261). *Ἡ σύμβασή του ἀνανεώνεται τὸ 1963 γιὰ δύο ἔτη»* (Αρχείο ΑΕ, ΠΑΕ, 1963/3, Τ29, 79).

¹⁸⁸⁸ «*Τὸ Συμβούλιο ἀποφασίζει νὰ παράσχη τὰ οἰκονομικά μέσα στὸν ἀρχιτεχνίτη Ζ. Κανάκη, γιὰ νὰ ὁλοκληρώσῃ τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, γιὰ νὰ ἐκτεθῇ στὴν ἀπὸ τὸ Μουσεῖο ὀργανούμενη αἴθουσα ἐκμαγεῖων καὶ μακετῶν τῶν σημαντικότερων μινωικῶν μνημείων[...]*Θά ζητηθῇ ἀπὸ τὸν Κανάκη νὰ ἀποσαφηνίσῃ τὸ ἀκριβὲς ποσό τῆς ἀπαιτούμενης δαπάνης. Ἐπίσης, τὸ Συμβούλιο εἶναι διατεθειμένο νὰ παρέχῃ κατ' ἔτος στὸν κ. Κανάκη ἀνάλογη ἄδεια, γιὰ νὰ ἀπασχολεῖται στὸ Μουσεῖο

100.000 δραχμών στον Ζ. Κανάκη, για αποπεράτωση του ξύλινου προπλάσματος του ανακτόρου της Κνωσού, προκειμένου να δωρισθεί στο ΑΜΗ...»¹⁸⁸⁹ Το έργο εκτείνεται μέχρι και σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, ενώ πανομοιότυπο ομοίωμα, κατασκευασμένο από τον ίδιο, βρίσκεται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Πρόκειται για ένα ακριβές ομοίωμα του συγκροτήματος της Κνωσού, σε κλίμακα 1:50, η κατασκευή του οποίου προήλθε από σχέδιο του Evans, το οποίο μεταφέρθηκε σε ξύλινη επιφάνεια διαστάσεως 4x4 μέτρων. Στην επιφάνεια αυτή τοποθετήθηκε κάθε στοιχείο των διαφόρων χώρων του συγκροτήματος κατασκευασμένο από ξύλο: «...Καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια προς άρτιωτέραν απόδοσιν τῶν ποικίλων πλακοστρώτων τοῦ Ἀνακτόρου, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως ἀναγλύφου, ὅσον καὶ σχήματος πλακῶν, βάσει πάντοτε τῆς κλίμακος 1 πρὸς 50. 'Κουλούραι', 'κασέλλαι', ἱερὰ δεξαμεναί, ἱερὰ θησαυροφυλάκεια', ὑπόγειαι φυλακαὶ ἐκατασκευάσθησαν μέχρι καὶ τοῦ βάθους των ἀκόμη βάσει τῆς κλίμακος, ὅπως καὶ αἱ βάσεις τῶν κιόνων καὶ πεσσῶν...»¹⁸⁹⁰ Προκειμένου να καταστεί δυνατή η κατασκευή του ομοιώματος, ο Κανάκης απευθύνθηκε για συνεργασία και βοήθεια σε διάφορους ειδικούς για ζητήματα επιστημονικής ακρίβειας αλλά και για πρακτικά ζητήματα: «...Διὰ τῇ λῆψιν τῶν διαφορῶν ὕψομετρικῶν ἐπιπέδων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τοῦ ἀνακτόρου, ἐχρησιμοποίησα τὸν κ. Ἀγγελον Σαράντον, γνωστῆς ἱκανότητος τοπογράφον, ἄνευ ἀμοιβῆς. Ἡ ὅλη σχεδὸν ἐργασία ἔγινεν εἰς τὸ ξυλουργικὸν ἐργαστήριον τοῦ ἀδελφοῦ μου Γεωργίου μὲ μεγάλας διευκολύνσεις, ἐτέθη εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ἐργασίας τόσον τὸ ἐμπειρὸν προσωπικὸν ὅσον καὶ τὰ μηχανήματα τοῦ καταστήματος καὶ τοῦτο συνέτεινε τὰ μέγιστα νὰ γίνῃ πολλὴ ἐργασία μὲ μικρὸν σχετικῶς κόστος. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐργασίας εἶχον ἀμέριστον τὴν ἐπιστημονικὴν βοήθειαν τοῦ διεθυντοῦ τοῦ Μουσείου κ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου. Μὲ μεγάλην προθυμίαν ἐθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν μου καὶ ὁ Διευθυντῆς τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς κ Hood τὸ μὴ δημοσιευθὲν ἀκόμη νέον σχέδιον τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ ἐκπονηθὲν ὑπὸ τοῦ κ. Frieth καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν ἐργασιῶν μου»¹⁸⁹¹. Εκτός από τη λεπτομερέστατη απόδοση των αρχιτεκτονικών λεπτομερειῶν, ο Κανάκης κατασκεύασε και μικρογραφίες των κινητῶν ευρημάτων ὅπως των πύθων που εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ στις ἀποθήκες, προκειμένου νὰ συμπεριληφθοῦν στο πρόπλασμα¹⁸⁹².

Το 1977 οἱ ἐργασίες συνεχίζονται στὴ Βίλα Αριάδνη με διάφορα προβλήματα ὅπως τὴν ἔλλειψη βιομηχανικοῦ ηλεκτρικοῦ ρεύματος, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐγκατάσταση ἐιδικοῦ ἐξοπλισμοῦ, τὴν ἔλλειψη τεχνιτῶν σε καθημερινή βάση, ἡ ὁποία τὸν ἀναγκάζει νὰ δημιουργήσῃ νυχτερινὰ συνεργεία καὶ νὰ ἐργάζεται ἀκόμα καὶ τις Κυριακές¹⁸⁹³, καθόλη τὴ διάρκεια τῆς ἐξάμηνης ἀδείας, ποὺ τοῦ ἔχει χορηγηθεῖ ἀπὸ τὴν Α.Ε. γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου¹⁸⁹⁴. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατασκευῆς τῶν μακετῶν, ἐγιναν ἀντιληπτές οἱ διαφορές μεταξὺ τῶν ἀποκαταστάσεων, ποὺ εἶχε πραγματοποιήσει ὁ Evans καὶ τῶν σχεδίων ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Κανάκη καὶ τοὺς συνεργάτες τοῦ, οἱ ὁποῖες συνέβαλλαν στὴν καθυστέρηση τῆς ολοκλήρωσης τοῦ ἔργου: «...Ἡ ὕπαρξις πολλῶν λαθῶν εἰς τὰ σχέδια καὶ πολλῶν παραλείψεων εἰδικὰ εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ δευτέρου ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Πτέρυγος τοῦ ἀνακτόρου καὶ Ἄνω Δωματίου τοῦ Θρόνου, τὰ ὁποῖα υπερβαίνουν τὰ 10

Ἡρακλείου, γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου» (Αρχεῖο ΑΕ, ΠΑΕ, Ἐκδόσεις ομοιώματος ἀνακτόρων Κνωσοῦ, 1964/15, καὶ Φάκελος Κανάκη Α.Π. 224, 172-173).

¹⁸⁸⁹ Αρχεῖο ΑΕ, ΠΑΕ, Πρόπλασμα ἀνακτόρου Κνωσοῦ προοριζόμενον γιὰ Μουσεῖον Ἡρακλείου καὶ ΕΑΜ, 1965, 24, Τ. 29, 228.

¹⁸⁹⁰ Αρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π.348, 28/04/1965.

¹⁸⁹¹ Αρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π.348, 28/04/1965.

¹⁸⁹² Ἀλεξίου, Στ., «Ζαχαρίας Κανάκης (1903-1971)», στὸ *Κείμενα φιλίας καὶ μνήμης*, 2010, 59-61.

¹⁸⁹³ Αρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 566, 15/07/1967.

¹⁸⁹⁴ Αρχεῖο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 675, 03/10/1966.

τὸν ἀριθμὸν[...]. Προσωπικῶς πιστεύω, ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀναστηλώσεων μετεβλήθησαν τὰ σχέδια, χωρὶς νὰ γίνη καὶ ἀνάλογος μεταβολή, μετὰ τῆς ἀναστηλώσεως, εἰς τὰ σχέδια τῶν βιβλίων, ἐξ οὗ προέκυψεν ἡ διαφορὰ αὐτὴ. Μετὰ τὴν διαπίστωσιν τῶν ἀνωτέρω καὶ ἐν συνεννοήσει με τὸν κ. Ἀλεξίου ἀρχίσαμεν τὴν σπουδὴν ἐπὶ τόπου τῶν τμημάτων τοῦ Ἀνακτόρου, ὅπου ὑπάρχει ἀμφιβολία, πρὸς ἀποφυγὴν λανθασμένης κατασκευῆς...»¹⁸⁹⁵.

5.9.2. Ἰωάννης Μεραμβελιωτάκης (1923-1986)

Παρά το γεγονός ότι η συνταξιοδότηση του Κανάκη αργούσε ακόμα (τελικά αυτός συνταξιοδοτήθηκε το 1962), ήδη από το 1951 ο προνοητικός Ν. Πλάτων, λόγω της πικρής του εμπειρίας και όντας ήδη μάρτυρας της καθυστέρησης με την οποία κινούνταν η Κεντρική Υπηρεσία κυρίως λόγω των οικονομικών ελλείψεων, φροντίζει για την εκπαίδευση από τον Ζαχαρία Κανάκη ενός τεχνίτη στις μεθόδους της συντήρησης¹⁸⁹⁶. Ο προβληματισμός του Πλάτωνος εκφράζεται σε έγγραφό του προς την Κεντρική Υπηρεσία: «...Τό Μουσεῖον Ἡρακλείου ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὰ μέγιστα ταλαιπωρεῖται κατὰ τὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως καὶ ἐπανεκθέσεώς του ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκoῦς τεχνικοῦ προσωπικοῦ, τῆς ὅλης κολοσσιαίας τεχνικῆς ὑπηρεσίας ἐκτελουμένης ὑπὸ 1 καὶ μόνο ἀρχιτεχνίτου, πρόκειται μετὰ πάροδον ὄχι μακροῦ χρόνου νὰ στερηθῇ καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ τελευταίου τούτου παντελῶς ὡς συμπληροῦντος τὸν χρόνον συνταξίμου ὑπηρεσίας καὶ προτιθεμένου νὰ ἀπομακρυνθῇ τῆς θέσεώς του[...]. Θέτομεν ὑπὸ τὴν ἐγκρίσιν ὑμῶν τὴν παράκλησιν, ὅπως ὁ Δῆμος ἀναλάβῃ νὰ πληρῶνῃ ἐπὶ ἐν τοῦλάχιστον ἔτος ἓν ἑκτακτον ἡμερομίσθιον ἐργάτην τοῦ Δήμου πρόσωπον κατάλληλον, ἵνα μαθητεύσῃ πλησίον τοῦ Ἀρχιτεχνίτου παρέχον ἡμᾶς τὰς ὑπηρεσίας του διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Μουσείου. Μετὰ ἓν ἔτος θὰ δύναται τὸ πρόσωπον τοῦτο νὰ προσέλθῃ εἰς τεχνικὴν ἐξέτασιν διὰ τὴν πρόσληψιν του ὡς κανονικοῦ τεχνίτου, βάσει τοῦ Ἀρχικοῦ Νόμου. Ἦδη ἐξεύρομεν καὶ προτείνομεν διὰ τὴν ὡς ἄνω τοποθέτησιν τὸν Ἰωάννη Μεραμβελιωτάκη, ὅστις ἔχει ἤδη ἀποκτήσῃ σχετικὴν τεχνικὴν πείραν...»¹⁸⁹⁷. Για τη θέση προτείνεται ο Ιωάννης Μεραμβελιωτάκης, η επιλογή του οποίου σίγουρα δεν είναι τυχαία καθώς, αφενός διέθετε ήδη κάποια τεχνική εμπειρία και επαρκείς δεξιότητες, αφετέρου ήταν σύζυγος της αδερφής του Κανάκη, γεγονός που επιβεβαιώνει την οικογενειοκρατία που επικρατούσε σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο στην Κρήτη αλλά σε ολόκληρη την Ελλάδα¹⁸⁹⁸. Ο Μεραμβελιωτάκης είχε προσληφθεῖ το 1951 ως νυχτοφύλακας¹⁸⁹⁹ και εκτελούσε παράλληλα καθήκοντα ‘εργάτου-συγκολλητού’. Στις εργασίες στησίματος της επανέκθεσης ο Μεραμβελιωτάκης συμμετέχει

¹⁸⁹⁵ Αρχείο ΑΕ, Φάκελος Κανάκη, Α.Π. 566, 15/07/1967.

¹⁸⁹⁶ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.26805-838/Δ.679, 20/3/1951.

¹⁸⁹⁷ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1950, Α.Π.433/Δ.509-510, 27/9/1950.

¹⁸⁹⁸ Ο Μπ. Μεραμβελιωτάκης, ανιψιός του Κανάκη, που χορήγησε συνέντευξη στη γράφουσα για την παρούσα έρευνα, είναι ανιψιός του Ιωάννη Μεραμβελιωτάκη όπως και του Ζαχαρία Κανάκη.

¹⁸⁹⁹ «...ὑπέβαλα τὰ δικαιολογητικά τοῦ Ἰωάννου Μεραμβελιωτάκη πρὸς διορισμὸν αὐτοῦ εἰς τὴν κενὴν θέσιν νυχτοφύλακος τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου[...]. Παρὰ τὰς προσπάθειάς ὅλων μας δημιουργεῖται διὰ τῶν ἐργῶν τούτων τοιαύτη ἀναστάσις[...], ὥστε οὐδεὶς ἔλεγχος νὰ θεωρῆται ἐπαρκής, λαμβανομένου ὑπ' ὅψει τοῦ ἐκτεταμένου καὶ πολυπλόκου τοῦ χώρου, τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν φυλάκων καὶ τῶν πολυσχιδῶν καθηκόντων τῶν, τῶν δημιουργουμένων ἐκ τῶν ἐργῶν, ἐκ τῆς ἐπανεκθέσεως καὶ τῆς ὀγκώδους περιγητικῆς κινήσεως. Ἄν κατὰ τὴν ἡμέραν ἢ κατάστασις εἶναι τοιαύτη, δύναται τις νὰ φαντασθῇ πόσον ἀνησυχαστικὴ εἶναι ἢ ἐπέλευσις τοῦ σκότους...» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.314/Δ.351, 25/09/1951)

στις εργασίες συντήρησης στο εργαστήριο του Μουσείου και υπό την επίβλεψη του Κανάκη, αναλαμβάνει τη συντήρηση των ευρημάτων της ανασκαφής στο Βαθύπετρο¹⁹⁰⁰.

5.9.3. Το ζήτημα των αισθητικών απαιτήσεων στις επεμβάσεις συντήρησης. Ο Θωμάς Φανουράκης στο Μουσείο Ηρακλείου

Το 1951 ο Πλάτων διεκδικεί για πρώτη φορά την πρόσληψη στο Μουσείο Ηρακλείου ειδικού καλλιτέχνη, προκειμένου να αναλάβει την αισθητική αποκατάσταση των επεμβάσεων, που σήμερα αποτελεί αρμοδιότητα των συντηρητών. Έως τότε μόνον οι ξένες σχολές είχαν επιστρατεύσει ειδικούς καλλιτέχνες για τις αισθητικές απαιτήσεις των επεμβάσεων αποκατάστασης, ειδικά των τοιχογραφιών και για την καλλιτεχνική επιμέλεια των αντιγράφων¹⁹⁰¹. Ο αρχαιολογικός νόμος είχε προβλέψει τη διάσταση αυτή των επεμβάσεων και κατά συνέπεια και μία θέση καλλιτέχνη στο Εθνικό Μουσείο, ίσως με τη λογική της μετακίνησής του ανά την Ελλάδα, όταν υπήρχε ανάγκη. Ο Πλάτων θεωρούσε απαραίτητη για το Μουσείο Ηρακλείου τη μόνιμη παρουσία ειδικού καλλιτέχνη και ανεπαρκή την περιστασιακή συνεργασία με αντίστοιχο προσωπικό της Κεντρικής Υπηρεσίας¹⁹⁰², εξαιτίας της φύσης των ευρημάτων της συλλογής του: «...*Ἡ φύσις τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ τῶν ἐντὸς αὐτοῦ ἐκθεμάτων εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι οὐδεμία ἐκθεσις δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ ἄνευ οὐσιαστικῆς καλλιτεχνικῆς συμβουλῆς· εἴτε πρόκειται περὶ συμπληρώσεως τοιχογραφιῶν, εἴτε περὶ ἀποκαταστάσεως πολυχρόμων καμαραϊκῶν ἀγγείων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων τῆς θαυμαστῆς μινωικῆς μικροτεχνίας, ἀναγκαῖα ἀπολύτως εἶναι ἡ χεὶρ εἰδικῶς ἀσκηθέντος καὶ πρὸς τοῦτο πεπροικισμένου ζωγράφου. Ν. Πλάτων*»¹⁹⁰³. Έως τότε κάθε επέμβαση καλλιτεχνικής φύσεως στη συντήρηση, ειδικά των κεραμικῶν αντικειμένων, πραγματοποιείτο από τον εκάστοτε τεχνίτη-συγκολλητή. Ο Πλάτων όμως ανατρέπει αυτό το καθεστώς, γιατί θεωρεί την αισθητική προσέγγιση στις επεμβάσεις συντήρησης μια σημαντική και λεπτή εργασία, καταλυτική για το τελικό αποτέλεσμα της ανάδειξης του αρχαιολογικού ευρήματος.

Δύο υποψήφιοι είχαν αξιολογηθεί επί τω έργω από τον Νικόλαο Πλάτωνα: οι ζωγράφοι Θωμάς Φανουράκης (1915-1933) και Ιωάννης Μιγάδης (1926-2017)¹⁹⁰⁴. Τελικά για τη θέση προτείνεται ο Φανουράκης, ο οποίος έχει κερδίσει την εκτίμηση και τον θαυμασμό του Πλάτωνος: «...καὶ οἱ δύο εἰργάσθησαν μὲ φιλοτιμίαν ἐξαιρετικὴν καὶ μὲ ἱκανότητα

¹⁹⁰⁰ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1952, Α.Π.43/Δ.37, 25/02/1952.

¹⁹⁰¹ «...*Μέχρι πρότινος ὁλόκληρος ἡ καλλιτεχνικὴ ἐργασία ἔμενεν εἰς χεῖρας τῶν ἐπιτελῶν τοῦ Ἡβανς καὶ τῆς Ἰταλικῆς Ἀποστολῆς (Ζιλλιερόν, Στεφάνι). Οὕτω ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία κατέστη ἀδύνατον νὰ ἐλέγξῃ ἐκ τοῦ σύνεργου τὴν παραγωγικὴν τούτων ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἄλλως παρέμενε πάντοτε περιωρισμένη ...*» (Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.301/Δ. 335, 14/09/1951).

¹⁹⁰² Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.301/Δ.335, 14/09/1951 και Α.Π.476/525-526, 08/06/1953.

¹⁹⁰³ Αρχείο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εξερχόμενα 1951, Α.Π.301/Δ.335, 14/09/1951.

¹⁹⁰⁴ Ιωάννης Μιγάδης (1926-2017):είχε γεννηθεί στο Ηράκλειο. Σπούδασε ζωγραφική στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών δίπλα στον Κωνσταντίνο Παρθένη (1945-1951). Μετά έφυγε με υποτροφία στο Παρίσι, όπου σπούδασε σκηνογραφία και ενδυματολογία στη Σχολή École des Arts Decoratifs. Συμμετείχε σε ομαδικές και ατομικές εκθέσεις από το 1953 και εργάστηκε στο Εθνικό θέατρο, το Κ.Θ.Β.Ε., το ελεύθερο θέατρο και στον ελληνικό και ξένο κινηματογράφο ως σκηνογράφος και ενδυματολόγος. Ασχολήθηκε με εικονογραφήσεις βιβλίων, ημερολογίων, και περιοδικών, ενώ άρθρα του έχουν δημοσιευθεί σε λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά περιοδικά (<https://www.booksjournal.com>, τελευταία πρόσβαση 01/06/2018).

ἀναμφισβήτητον. Ὁ πρῶτος ὁμῶς τούτων ἀπεδείχθη ἀριστοτέχνης καὶ ἀνέπτυξε καλλιτεχνικὴν δεξιότητα ἀπαράμιλλον περὶ τὴν συμπλήρωσιν τῆς μινωικῆς κεραμεικῆς[sic]. Ἀναμφισβητήτως θέλει ἀποδειχθῇ μοναδικὸς καὶ περὶ τὴν συμπλήρωσιν τῶν μινωικῶν τοιχογραφιῶν. Βεβαίῳ ὑπευθύνως ὅτι ἡ ἐργασία του εἶναι ἀνωτέρα καὶ αὐτῆς τοῦ Ζιλλιερόν[...]¹⁹⁰⁵ ὥς καὶ αὐτοῦ τοῦ Στεφάνι¹⁹⁰⁵[...]Μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ Ζιλλιερόν ἐχάθη ἡ δυνατότης ἀποκαταστάσεως τῶν μινωικῶν ἔργων...Ν. Πλάτων»¹⁹⁰⁶.

Ο Θωμάς Φανουράκης εἶχε γεννηθεῖ το 1915 στο Ηράκλειο τῆς Κρήτης. Σπούδασε ζωγραφικὴ σὴν Ἀνωτάτῃ Σχολῇ Καλῶν Τεχνῶν σὴν Ἀθήνα, ἀπὸ ὅπου ἀποφοίτησε το 1940. Προσλήφθηκε στο Μουσεῖο Ηρακλείου ὡς καλλιτεχνικὸς σχεδιαστὴς ἀρχαίων ἀντικειμένων ἐπὶ εφορείας Πλάτωνα, ἀλλὰ συνέχισε καὶ ἐπὶ εφορείας Στυλιανοῦ Ἀλεξίου¹⁹⁰⁷, με τὸν ὁποῖο μάλιστα συνδέθηκε με στενὴ φιλία.

5.9.4. Προκήρυξη διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν πρόσληψη τεχνικοῦ προσωπικοῦ

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1956 προκηρύσσεται ὁ πανελλαδικὸς διαγωνισμὸς, ποῦ εἶχε ἀνακοινωθεῖ το 1940, ἀλλὰ εἶχε ἀναβληθεῖ ἐξαιτίας τοῦ πολέμου, γιὰ τὴν πλήρωση πέντε θέσεων «...τεχνιτῶν τῶν Μουσείων. Αἱ πρὸς πλήρωσιν θέσεις εἶναι εἰδικότητος ἑνὸς τεχνίτου διὰ τὸ γλυπτικὸν ἐργαστήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ τεσσάρων τεχνιτῶν συγκολλητῶν πηλίνων διὰ τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης, Πατρῶν-Ὀλυμπίας, Ἡρακλείου Κρήτης καὶ Ρόδου...». Ὁ διαγωνισμὸς, ποῦ ἀπευθυνόταν σε άτομα με προὔπηρεσία στο πεδίο καὶ ἔδινε προτεραιότητα σε πτυχιούχους κάποιας τεχνικῆς ἢ ἄλλης σχολῆς ἢ σε άτομα με ἀποδεδειγμένη ἐργασία σε ἀντίστοιχο ἐργαστήριον, προέβλεπε τὴν πρακτικὴν ἐξέταση τῶν διαγωνιζόμενων: «...Τοῦ ἐργαστηρίου πηλίνων εἰς τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν συγκόλλησιν πηλίνων ἀγγείων καὶ ἐξ ἄλλης ὕλης ἀντικειμένων καὶ διὰ τὴν γύψον συμπλήρωσιν ἐλλειπόντων μερῶν ἀγγείων...» (Ὁ ὑπουργὸς Π. Λεβέντης)¹⁹⁰⁸.

Τὸν Μάιο τῆς ἰδίας χρονιάς σὴν Κρήτῃ ὀρίζεται τριμελὴς ἐπιτροπὴ, με πρόεδρο τὸν Νικόλαο Πλάτωνα καὶ τοὺς Νικόλαο Τσουπάκη, προϊστάμενου τοῦ παραρτήματος τοῦ Γενικοῦ Χημεῖου στο Ηράκλειο καὶ Στυλιανὸ Ἀλεξίου, Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων τῆς ἸΕ΄τοπικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ὡς μέλη. Ἡ ἐπιτροπὴ ἦταν ἀρμόδια γιὰ τὴν τήρησιν τῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν ὁρῶν τῆς προκήρυξης καὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ διεξαγωγὴ τοῦ διαγωνισμοῦ σὴς 15 Ἰουνίου 1956 σὴς εγκαταστάσεις τοῦ Μουσείου Ηρακλείου¹⁹⁰⁹. Ὁ μέχρι τότε ἐργαζόμενος σὴν ἸΕ΄τοπικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία με τὸν τίτλο τοῦ φύλακα, ἀλλὰ παράλληλα ἐκπαιδευόμενος τοῦ Ζαχαρία Κανάκη σὴς τεχνικὲς τῆς συντήρησης Ἰωάννης Μεραμβελιωτάκης, προοριζόταν ἐδῶ καὶ καιρὸ να λάβει τὴ θέση καὶ θα προτιμηθεῖ, ἐφόσον εἶχε τὴν ἀπαραίτητη κατάρτιση καὶ ἀποδεδειγμένη ἐργασιακὴ ἐμπειρία στο ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου.

¹⁹⁰⁵ Enrico Stefani: Ἰταλὸς ἀρχιτέκτονας καὶ ἀρχαιολόγος, ποῦ εἶχε δουλέψει με τὴν Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ σὴν Κρήτῃ (Stefani, E., «Scoperte archeologiche nell' agro capenate», *Bullettino di Palentologia Italiana* XXXVIII, 1912, 147–158).

¹⁹⁰⁶ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1951, Α.Π.301/Δ.335, 14/09/1951.

¹⁹⁰⁷ Ἀλεξίου, Στ., «Θωμάς Φανουράκης (1915-1993)», στο *Κείμενα φιλίας καὶ μνήμης*, 123-126.

¹⁹⁰⁸ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1956, Α.Π.26646/Δ.1043, 26/04/1956, *Προκήρυξις δοκιμασίας πρὸς κατάληψιν πέντε θέσεων τεχνιτῶν τῶν Μουσείων ἐπὶ βαθμῶ καὶ μισθῶ Β΄τάξεως*.

¹⁹⁰⁹ Ἀρχεῖο ΜΗ-Εφορείας Ηρακλείου, Φάκελος Εἰσερχόμενα 1956, Α.Π.26646/Δ.1043, 19/05/1956.

5.9.5. Ο Σπύρος Βασιλάκης και ο Ali Riza Caravella εκπαιδεύουν εμπειρικούς συντηρητές

Ο Σπύρος Βασιλάκης, πατέρας του Εφόρου Αρχαιοτήτων Αντώνη Βασιλάκη, ήταν τεχνίτης και εργάστηκε αποκλειστικά σε ιστάμενα μνημεία όχι μόνο της Κρήτης. Ο Βασιλάκης είχε εκπαιδευτεί στη συντήρηση των μνημείων ήδη στη δεκαετία του 1920 στην Κνωσό κοντά στον Έβανς. Συνέχισε να εργάζεται με τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή μέχρι το 1975 σε ανασκαφές και στερεώσεις μνημείων στην Κνωσό, στο Παλαίκαστρο, στη Μύρτο, στο Λευκαντί, στη Μήλο, στη Σπάρτη¹⁹¹⁰.

Παράλληλα από το 1950 μέχρι το 1980, εργάστηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ως τεχνίτης ανασκαφών και συντήρησης μνημείων, στην Κνωσό, στην Αγία Τριάδα, στο Απεσωκάρι, στη Σητεία, στα Γουρνιά, στο Χαμαίζι, στην Κυδωνία (Χανιά), στο Νεροκούρου, στον Γιούχτα, με τους αρχαιολόγους Ν. Πλάτωνα, Στ. Αλεξίου, Κωστή Δαβάρα. Γιάννη Τζεδάκη και Αλεξάνδρα Καρέτσου. Η σχέση εργασίας του ήταν εκείνη του ημερομισθίου τεχνίτη ορισμένου χρόνου, μετά από πρόσληψη κάθε φορά από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων¹⁹¹¹.

Ο Βασιλάκης από το 1946 και μέχρι τη δεκαετία του 1960 εκπαίδευσε πολλούς νεότερους τεχνίτες, που εργάστηκαν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και αργότερα ασχολήθηκαν με τη συντήρηση των κρητικών μνημείων. Ένας από αυτούς ήταν και ο Νίκος Δασκαλάκης: «...Κατάγομαι από την Κνωσό και ήμουν μαθητής του Σπύρου Βασιλάκη. Ο Βασιλάκης με έμαθε να δουλεύω τον ασβέστη και να φτιάχνω κονιάματα...»¹⁹¹². Ο Σπύρος Βασιλάκης ανήκε στην κατηγορία των τεχνιτών, των οποίων οι γνώσεις είχαν τις ρίζες τους στην παράδοση και είχε συνδυάσει τις γνώσεις του με το μεράκι του για τη δουλειά¹⁹¹³. Βασική προϋπόθεση για τον Βασιλάκη στις επεμβάσεις, που πραγματοποιούσε, ήταν η ποιότητα των υλικών με τα οποία παρασκεύαζε κονιάματα: «...Οι παλιοί, όπως ο Βασιλάκης, ήξεραν ότι ο ασβέστης έπρεπε να έχει 'δουλευτεί' τουλάχιστον έξι μήνες πριν να χρησιμοποιηθεί και, για να είναι σίγουροι, είχαν οι περισσότεροι δικούς τους λάκκους, όπου τον έσβηναν. Κι ο Βασιλάκης είχε. Μάλιστα, εκτός από ασβέστη, ο Βασιλάκης έφτιαχνε και δικό του κουρασάνι...»¹⁹¹⁴.

Ένας ακόμα μαθητής του Βασιλάκη, με μακροχρόνια δράση στο πεδίο της συντήρησης στην Κρήτη, είναι ο Παναγιώτης Σιναδινάκης. Ο Σιναδινάκης εργάστηκε για πρώτη φορά το 1964, σε ηλικία 12 ετών στο Φουρνί, υπό την εποπτεία του αρχαιολόγου Γιάννη Σακελλαράκη (1936-2010) όπου για 3 χρόνια εκπαιδεύτηκε στις ανασκαφικές τεχνικές¹⁹¹⁵. Η επαφή του με τη συντήρηση ξεκίνησε όταν εργάστηκε υπό την εποπτεία της Εφόρου Αρχαιοτήτων Αλεξάνδρας Καρέτσου στην ανασκαφή του Ιερού Κορυφής στον Γιούχτα με την καθοδήγηση του Σπύρου Βασιλάκη: «...Η συντήρηση για μένα ξεκίνησε μέσω συνεργασίας με την αρχαιολόγο Αλαξάνδρα Καρέτσου στο Ιερό Κορυφής του Γιούχτα, όπου δούλεψα δίπλα στον Σπύρο Βασιλάκη και έμαθα από αυτόν. Τα κονιάματα ήταν το πρώτο πράγμα, που μάθαινε όποιος εκπαιδευόταν από τους τεχνίτες ή εμπειρικούς συντηρητές στη συντήρηση σε αρχαιολογικούς χώρους. Τα υλικά, όπως το κουρασάνι για παράδειγμα, τα έφτιαχναν μόνοι

¹⁹¹⁰ Επίσης είχε εργαστεί στον αρχαιολογικό χώρο των Γουρνιών, στον θολωτό τάφο του Απεσωκαρίου και στον Γιούχτα (συνέντευξη Αντώνη Βασιλάκη στη γράφουσα).

¹⁹¹¹ Πληροφορίες από τον αρχαιολόγο και γιο του Σπύρου Βασιλάκη, κ. Αντώνη Βασιλάκη.

¹⁹¹² Συνέντευξη Νίκου Δασκαλάκη.

¹⁹¹³ Στοιχεία από επικοινωνία της γράφουσας με την Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων Αλεξάνδρα Καρέτσου (2012).

¹⁹¹⁴ Στοιχεία από επικοινωνία της γράφουσας με την Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων Αλεξάνδρα Καρέτσου (2012).

¹⁹¹⁵ Στοιχεία από συνέντευξη του συντηρητή Παναγιώτη Σιναδινάκη (2013).

τους...»¹⁹¹⁶. Συγκεκριμένα για την παρασκευή κουρασάνιου είχε εγκαταστηθεί στη Βίλα Αριάδνη, όπου και παρέμεινε μέχρι τη δεκαετία του 1990, ένα μηχάνημα στο οποίο κονιορτοποιούνταν αρχαία κεραμικά όστρακα που ήταν άχρηστα¹⁹¹⁷.

Μια σημαντική αλλά σχετικά άγνωστη, συνεισφορά του Ali Riza Caravella στη συντήρηση στην Κρήτη¹⁹¹⁸ υπήρξε η εκπαίδευση συντηρητών στο νησί. Η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή στις ανασκαφές, που διεξήγαγε στη Φαιστό και στην Αγία Τριάδα, προσλάμβανε ως βοηθούς παιδιά από τα γύρω χωριά. Ένα από τα χωριά αυτά ήταν ο Άη Γιάννης Φαιστού. Ο Caravella έμαθε στα παιδιά αυτά τις τεχνικές της συντήρησης, δημιουργώντας έτσι ένα μικρό άτυπο φυτώριο συντηρητών, μερικοί εκ των οποίων πήραν τη σκυτάλη της συντήρησης από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Ο Κωνσταντίνος Νικάκης είναι ένας από τους συντηρητές, που προήλθαν από το φυτώριο του Caravella: «Κατάγομαι από το χωριό Άη Γιάννης Φαιστού και εκπαιδεύτηκα σαν μικρό παιδί από τον Ali Riza Caravella. Στη Φαιστό ξεκίνησα πιτσιρικάς, δεκαέξι ετών. Ο Levi με έπαιρνε και με έβαζε να συναρμολογώ αγγεία...»¹⁹¹⁹. Δυστυχώς δεν εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις γνώσεις και τις δεξιότητες που μετέδωσε ο Caravella.

5.10. 1960-1977: Εφορεία Στυλιανού Αλεξίου

Ο αρχαιολόγος Στυλιανός Αλεξίου (1921-2013) ανέλαβε τη διεύθυνση της ΙΕ΄ Εφορείας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης το 1962. Ο Αλεξίου είχε γεννηθεί το 1921 στο Ηράκλειο της Κρήτης και προερχόταν από οικογένεια λογίων¹⁹²⁰. Είχε σπουδάσει στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1939-1946), από όπου πήρε το Διδακτορικό του δίπλωμα (1959). Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1951-1952 συνέχισε την εκπαίδευσή του στην *École Normale Supérieure* στο Παρίσι, με υποτροφία από το Centre National de la Recherche Scientifique και τέλος, μεταξύ 1961-1962, μετέβη για τον ίδιο λόγο στη Χαϊδελβέργη, με υποτροφία του Ιδρύματος Humboldt¹⁹²¹.

Το 1947 εργάζεται ως Επιμελητής Αρχαιοτήτων Ρόδου, το 1950 τοποθετείται στο Μουσείο Ηρακλείου, το 1961 αναλαμβάνει τη θέση του Εφόρου Αρχαιοτήτων Δυτικής Κρήτης και το 1962 αναλαμβάνει και τη διεύθυνση του Μουσείου Ηρακλείου μέχρι το 1977. Γίνεται μέλος του Αρχαιολογικού Συμβουλίου του Υπουργείου Πολιτισμού (1973-1977), ενώ το 1977 ξεκινά διδασκαλία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Κρήτης, όπου το 1982 εκλέγεται Καθηγητής της Μεσαιωνικής και Νεότερης Ελληνικής Λογοτεχνίας¹⁹²².

Ο Στυλιανός Αλεξίου πήρε τα ηνία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης από τον Νικόλαο Πλάτωνα, αφού είχε προηγουμένως συνεργαστεί μαζί του ως επιμελητής. Η εποχή που οι αρχαιολόγοι είχαν την απόλυτη ευθύνη για την λήψη αποφάσεων σχεδόν για κάθε

¹⁹¹⁶ Συνέντευξη του συντηρητή Παναγιώτη Σιναδινάκη στη γράφουσα. (2013).

¹⁹¹⁷ Στοιχεία από το προσωπικό αρχείο του Νικολάου Μίνου, συντηρητή αρχαιοτήτων Επίτιμου Διευθυντή της ΔΣΑΝΜ και τέως Προέδρου της Επιστημονικής Επιτροπής Κνωσού και από επικοινωνία της γράφουσας με τον Αντώνη Βασιλάκη, Επίτιμο Εφόρο Αρχαιοτήτων.

¹⁹¹⁸ Για τις πληροφορίες σχετικά με τη δράση αυτή του Caravella, ευχαριστώ τον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Αντώνη Βασιλάκη.

¹⁹¹⁹ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Κων/νου Νικάκη στη γράφουσα (2013).

¹⁹²⁰ Πατέρας του ήταν ο Λευτέρης Αλεξίου (1890-1964), λογοτέχνης και φιλόλογος, παππούς του ο ομώνυμος Στυλιανός Αλεξίου, λόγιος και εκδότης εφημερίδων του Ηρακλείου και θείες του η Έλλη Αλεξίου και η Γαλάτεια Καζαντζάκη (Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών, 1 1983, 167-168)

¹⁹²¹ Παναγιωτάκης, Ν., «Για το έργο του Στυλιανού Αλεξίου», *Νέα Εστία*, Τόμος. 150, 1739, Νοέμβριος 2001, 639-644.

¹⁹²² Παναγιωτάκης, Ν., ο.π.

κίνηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, και ιδιαιτέρως όσον αφορά στη συντήρηση των αρχαιοτήτων, συνεχιζόταν : «...Μέχρι και το 1980 το Υπουργείο δεν εμφανιζόταν πουθενά. Την καθημερινή ευθύνη την είχε ο αρχαιολόγος και ο υπεύθυνος αρχιτεχνίτης. Δεν υπήρχαν οδηγίες ούτε για τα υλικά ούτε για τις τεχνικές. Έλεγαν: πάρε το συνεργείο και πήγαινε...»¹⁹²³ Επικεφαλής των συνεργείων αυτών ήταν ο Ζαχαρίας Κανάκης, με τον οποίο ο Αλεξίου είχε συνεργαστεί κατά τη διάρκεια της θητείας του στην υπηρεσία ως επιμελητής: «...Ο Κανάκης κατά τη διάρκεια των επεμβάσεων καθοδηγούσε το συνεργείο και επέβλεπε τις εργασίες...» και ο ρόλος του αυτός, καθώς υπερείχε του υπόλοιπου τεχνικού προσωπικού και των εργατών λόγω εμπειρίας, ήταν πια σχεδόν αποκλειστικός: «...Ο Κανάκης ήταν παντού επικεφαλής, γιατί ήταν σπουδαγμένος και για αυτό οι αρχαιολόγοι τον άκουγαν, όταν έπρεπε να πάρουν μια απόφαση...»¹⁹²⁴. Όμως ο Αλεξίου εργάστηκε χωρίς την πολύτιμη παρουσία του έμπειρου τεχνίτη, ο οποίος, το 1962, συνταξιοδοτήθηκε και αποχώρησε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης για να συνεργαστεί με την Αρχαιολογική Εταιρεία στην Αθήνα¹⁹²⁵. Για την επιλογή του τεχνικού προσωπικού της Υπηρεσίας δεν υπήρχαν κριτήρια και γινόταν κυρίως μέσα από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον του έκτακτου τεχνικού προσωπικού, με μοναδική εξαίρεση την προκήρυξη το 1956¹⁹²⁶. Ο Αλεξίου αναφέρει σχετικά: «...Υπήρχε το συνεργείο των εργατών και των τεχνιτών. Οι περισσότεροι από αυτούς προσλαμβάνονταν εκτάκτως. Γενικά δεν υπήρχαν κριτήρια, στα οποία να βασιζόμαστε για την επιλογή του προσωπικού. Ελάχιστες ήταν οι εξαιρέσεις, κατά τις οποίες υπήρχε κάποιος, ο οποίος να γνωρίζουμε ότι ήταν εξαιρετικός τεχνίτης και γνωρίζαμε τη δουλειά του. Κατά τα άλλα ο χώρος ήταν καθαρά οικογενειοκρατικός. Δηλαδή, κάποιος που είχε δουλέψει μερικές φορές είχε φέρει κάποιον δικό του συγγενή κλπ. Αυτό ήταν φυσιολογικό την περίοδο αυτή, με την Κεντρική Υπηρεσία να είναι σχεδόν απύσχα. Μάλιστα η Κεντρική Υπηρεσία μας είχε χορηγήσει πλήρη ελευθερία κινήσεων για τα υλικά, τις μεθόδους, τα πάντα...»¹⁹²⁷.

5.10.1. Συντήρηση του προϊστορικού ανακτόρου της Κνωσού επί εφορείας Στυλιανού Αλεξίου

Όσον αφορά στο έργο συντήρησης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού, ο Στυλιανός Αλεξίου συνεχίζει το έργο του Νικολάου Πλάτωνος, όμως με κάποιες διαφορές. Επρόκειτο για έναν αρχαιολόγο με κατασταλλαγμένη φιλοσοφία αναφορικά με τις αρχές των επεμβάσεων συντήρησης και αποκατάστασης των αρχαίων αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Φανερά επηρεασμένος από την ιταλική «σχολή», η οποία αντιπροσώπευε τις πεποιθήσεις του, αλλά και με σεβασμό για τη συμβολή του Arthur Evans στην αρχαιολογία της Κρήτης: «...Στην Κνωσό από όλες τις αποκαταστάσεις εκείνο που θεωρώ σφάλμα, είναι η παραφωνία που δημιουργείται σε αισθητικό επίπεδο από τα έντονα βαμμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία, π.χ τους κίονες. Οι Ιταλοί απέφευγαν τέτοιες αισθητικά κραυγαλέες επεμβάσεις. Βεβαίως οι ανακαλύψεις που έκανε ο Evans στην Κνωσό, οι αναστηλώσεις[*sic*] των πολυθύρων και των παραθύρων μας βοήθησαν να κατανοήσουμε και να αποκτήσουμε σαφή αντίληψη του φωτός

¹⁹²³ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Μ. Λαμπάκη εργάτη στα συνεργεία των Ν.Πλάτωνος και Στ. Αλεξίου (2013).

¹⁹²⁴ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Μ. Λαμπάκη εργάτη στα συνεργεία των Ν.Πλάτωνος και Στ. Αλεξίου (2013).

¹⁹²⁵ Στοιχεία από συνέντευξη του Μπ. Μεραμβελιωτάκη (2013).

¹⁹²⁶ Βάσει του διαγωνισμού αυτού είχε γίνει η μόνιμη πρόσληψη του Ιωάννη Μεραμβελιωτάκη, ο οποίος όμως δεν αποτελεί εξαίρεση στο «θεσμό» της οικογενειοκρατίας.

¹⁹²⁷ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Στ. Αλεξίου (2013).

και της λειτουργίας του μέσα στους χώρους...»¹⁹²⁸. Χαρακτηριστικό κάθε επέμβασης, που έγινε υπό την εποπτεία του Στυλιανού Αλεξίου ήταν η ήπια επεμβατικότητα και ο περιορισμός εν γένει της έκτασης της επεμβατικότητας: «...Οι εργασίες στην Κνωσό επί Αλεξίου γίνονταν με μεγάλη προσοχή. Αυτός ήταν αντίθετος με τις αναστηλώσεις [sic], δεν τις ήθελε και δε μας άφηνε να σηκώνουμε ούτε πέτρα, αν δεν ξέραμε τη θέση της...»¹⁹²⁹.

Αλλαγές παρατηρούνται και στη σύσταση των κονιαμάτων αντικατάστασης των αποσαθρωμένων αρχαίων κονιαμάτων. Το μαύρο τσιμέντο αντικαθίσταται ολοκληρωτικά από λευκό: «...Επί Πλάτωνος το υλικό αρμολογήματος είχε άμμο, ασβέστη, τσιμέντο και ώχρα για τους τοίχους, ενώ επί Αλεξίου η άμμος αντικαταστάθηκε από κουρασάνι και μειώθηκε κάπως το τσιμέντο και το μαύρο τσιμέντο αντικαταστάθηκε από λευκό. Οι εργάτες και οι τεχνίτες νοιάζονταν για την ποιότητα του ασβέστη. Έδιναν μεγάλη σημασία, γιατί ήξεραν ότι ο καινουριοσβησμένος ασβέστης δεν έκανε. Όσο πιο παλιός ήταν, τόσο το καλύτερο. Γι' αυτό πολλοί είχαν δικό τους λάκκο κι έσβηναν ασβέστη μόνοι τους...»¹⁹³⁰. Βεβαίως πρέπει να σημειωθεί ότι οι αλλαγές αυτές ήταν μεμονωμένες στην Κνωσό και δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας γενικότερης κίνησης ή οδηγίας, με στόχο τη βελτίωση της πρακτικής εφαρμογής της συντήρησης¹⁹³¹.

Η εφαρμογή υλικών συγγενικών με τα αυθεντικά απσχόλησε πολύ τον Αλεξίου και προσπάθησε να σχεδιάσει κονιάματα όμοια με τα αρχαία, όχι όμως με τον τρόπο που το είχε κάνει ο Theodore Fyfe στις αρχές του αιώνα. Ο Αλεξίου μπορούσε να εκτιμήσει τις αλλαγές, που είχαν μεσολαβήσει και που είχαν εγκαθιδρύσει νέες ισορροπίες: «...Η βασική ύλη που χρησιμοποιούσαν οι Μινωίτες [sic] κατά τη γνώμη μου ήταν ο ασβέστης. Εμείς όμως χρησιμοποιούσαμε κονιάματα με βάση το τσιμέντο, γιατί τα δεδομένα είχαν αλλάξει. Φροντίσαμε όμως την αισθητική των επεμβάσεων και των κονιαμάτων με διάφορα μέσα. Για να μη φαίνεται το τσιμέντο, που φυσικά δεν έπρεπε να φαίνεται, οι εργάτες περνούσαν τις επιφάνειες με τριμμένο κεραμίδι (κουρασάνι)...»¹⁹³². Πρόκειται για μια μέθοδο με σοβαρότατα μειονεκτήματα, αφενός επειδή η καταστροφή αρχαίας ύλης, ακόμα και με τη βεβαιότητα ότι είναι 'άχρηστη' είναι μια μη αποδεκτή πράξη, αλλά και γιατί τα κεραμικά όστρακα, προκειμένου να χαρακτηριστούν άχρηστα: «...πλένονταν με υδροχλωρικό οξύ, όπως συνηθιζόταν τότε, ακολουθούσε η διαδικασία της ανάταξης και, όταν επιβεβαιωνόταν η χρησιμότητά τους, τότε κονιορτοποιούνταν. Το υδροχλωρικό οξύ όμως που είχε ήδη απορροφηθεί από το πορώδες κεραμικό, εισχωρούσε στα κονιάματα και κατ' επέκταση και στις αρχαίες τοιχοποιίες, δάπεδα κλπ με τις αντίστοιχες συνέπειες...»¹⁹³³.

¹⁹²⁸ Συνέντευξη του Στυλιανού Αλεξίου (2013).

¹⁹²⁹ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Μ. Λαμπάκη, εργάτη στα συνεργεία των Ν. Πλάτωνος και Στ. Αλεξίου (2013).

¹⁹³⁰ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Μ. Λαμπάκη, εργάτη στα συνεργεία των Ν. Πλάτωνος και Στ. Αλεξίου (2013).

¹⁹³¹ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη Κων/νου Νικάκη (2013) : «...Το κονίαμα αρμολόγησης είχε ως βάση το μαύρο τσιμέντο και για να μη φαίνεται, γινόταν αισθητική αποκατάσταση με κονίαμα που είχε λευκό τσιμέντο, κουρασάνι και άμμο θαλάσσης άπλυτη. Πήρα την πρωτοβουλία να αλλάξω τη σύσταση των κονιαμάτων. Το 1967, μετά από δοκιμές, κατέληξα στις εξής αναλογίες και μάλιστα το κονίαμα το χρησιμοποίησα στον Σκλαβόκαμπο: 30 κιλά ασβέστη, 1½ παλαμιά [sic] (εννοεί φτυάρι), μαύρο τσιμέντο και ποταμίσια άμμο στην αρχή, μετά έβαζα θηραϊκή γη. Όταν έβαζα θηραϊκή γη ήταν σε ίδια αναλογία με τον ασβέστη. Δεν ασχολήθηκα καθόλου με την αισθητική αποκατάσταση αρμολογημάτων σε ιστάμενα μνημεία, γιατί μετά από λίγους μήνες η φύση είχε κάνει τη δουλειά της. Αμφισβητήθηκε η ανθεκτικότητά του λόγω της μικρής περιεκτικότητας σε τσιμέντο, όμως ο Αλεξίου με εμπιστεύτηκε. Οι επεμβάσεις στον Σκλαβόκαμπο υπάρχουν ακόμα και σήμερα...», .

¹⁹³² Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Στυλιανού Αλεξίου (2013).

¹⁹³³ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Κων/νου Νικάκη (2013).

Το ζήτημα της αντικατάστασης των κατεστραμμένων επιδαπέδιων γυψολίθινων πλακών, που είχε ήδη ξεκινήσει την περίοδο εφορείας του Νικολάου Πλάτωνος, είχε απασχολήσει πολύ τον Αλεξίου ο οποίος είχε μοιραστεί τον προβληματισμό του με τους Ιταλούς συναδέλφους του και εκπροσώπους της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής: «...Το θέμα των αντικαταστάσεων μας είχε προβληματίσει πολύ. Συνεργαστήκαμε με τους Ιταλούς για το ζήτημα, γιατί οι απόψεις μας συνέπιπταν στο θέμα της ορθότητας των επεμβάσεων. Θεωρούσαμε ότι οι αντικαταστάσεις έπρεπε να γίνονται με το ίδιο υλικό και όχι με υλικά ξένα προς τα αυθεντικά. Βέβαια η προσέγγιση αυτή είχε ξεκινήσει επί Πλάτωνα...»¹⁹³⁴.

Πέρα από τον θεωρητικό προβληματισμό, που εστίαζε στην ορθότητα των επεμβάσεων, ο Αλεξίου επιθυμούσε να διασφαλίσει την άψογη πρακτική εκτέλεση των επεμβάσεων και παράλληλα την εκπαίδευση του προσωπικού της υπηρεσίας με την προοπτική της μακροχρόνιας εφαρμογής της τεχνικής. Η οικογένεια Σακαλιέρι, που εξειδικευόταν στη συγκεκριμένη εργασία και συνεργαζόταν με την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης ήδη από την περίοδο εφορείας του Πλάτωνος, θα αναλάμβανε και την εκπαίδευση των τεχνιτών: «...Επί Πλάτωνος είχαν φτάσει στο Ηράκλειο οι Σακαλιέρι, οικογένεια Ιταλών από τα Δωδεκάνησα, που εξειδικεύονταν στην κοπή των γυψολίθων στο λατομείο των Γυψάδων. Ήταν άριστοι τεχνίτες και εκπαίδευαν και τους δικούς μας. Οι γυψολίθοι κόβονταν και τοποθετούνταν στα δάπεδα, που είχαν τόσο καταπονηθεί από την ανθρώπινη παρουσία...»¹⁹³⁵.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι παρά την δυσκολία του εγχειρήματος, ειδικά στο στάδιο της κοπής των πλακών, οι αντικαταστάσεις επιδαπέδιων γυψολίθινων πλακών στην Κνωσό ήταν αρκετά εκτεταμένες επί εφορείας Αλεξίου: «...Έκαναν πολλές συμπληρώσεις με καινούριες πλάκες γυψολίθου, που τις έκοβαν από τους Γυψάδες με καταρράκτη. Ο Αλεξίου είχε φέρει για την κοπή του γυψολίθου κάποιον ονόματι Σακαλιέρο [sic] από την Κάλυμνο...»¹⁹³⁶.

Όσον αφορά στη χρήση χημικών σκευασμάτων στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού επί εφορείας Αλεξίου, αυτή έγινε μόνο για την αντιμετώπιση της βλάστησης, ενώ δεν προκύπτει από τη μελέτη του αρχείου κάποιου είδους δοκιμή για στερέωση με χημικά μέσα¹⁹³⁷. Τέλος, ο Αλεξίου συνέχισε την πολιτική των προληπτικών μέτρων προστασίας για τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού, που είχε ήδη εφαρμοστεί στον χώρο με διάφορους τρόπους, τοποθετώντας στέγαστρα κατασκευασμένα από σύγχρονα για την εποχή πλαστικά υλικά, δηλαδή εκείνα που είχε εισάγει ο Νικόλαος Πλάτων¹⁹³⁸.

5.11. 1960-1970: Ο εμπειρισμός συνεχίζεται

Η συντήρηση των μνημείων στην Κρήτη μεταπολεμικά ακολουθεί την ίδια πορεία με εκείνη της υπόλοιπης Ελλάδας. Η εισαγωγή των σύγχρονων υλικών, που είχε γίνει επί εφορείας Πλάτωνα, επεκτείνεται δειλά με την δράση των συνεργείων του Σταύρου Μπαλτογιάννη και την παρουσία των συντηρητών, που είχαν εκπαιδευτεί στις Σχολές ΚΕΣ, Δοξιάδη και Βυζαντινού Μουσείου. Ειδικά στα τέλη δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 διατέθηκαν κονδύλια για την συντήρηση των μνημείων της Κρήτης, με αποτέλεσμα τη συστηματική δράση των συνεργείων του Μπαλτογιάννη: «...Λόγω Παττακού διατέθηκαν χρήματα για το αρχαιολογικό έργο στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της επταετίας. Συντηρήθηκαν

¹⁹³⁴ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Στ. Αλεξίου (2013).

¹⁹³⁵ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Στ. Αλεξίου (2013).

¹⁹³⁶ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Μ. Λαμπάκη εργάτη στα συνεργεία των Ν. Πλάτωνος και Στ. Αλεξίου.

¹⁹³⁷ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Στ. Αλεξίου (2013).

¹⁹³⁸ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Στ. Αλεξίου (2013).

πολλά βυζαντινά μνημεία. Έτσι πήγα κι εγώ με συνεργείο του Μπαλτογιάννη...»¹⁹³⁹ Τα συνεργεία, που έφταναν στην Κρήτη από την Αθήνα, εργάστηκαν κυρίως στη συντήρηση ιστάμενων βυζαντινών μνημείων και εικόνων, παράλληλα με τα συνεργεία που είχαν αρχίσει να δημιουργούνται από τους ντόπιους τεχνίτες-εμπειρικούς συντηρητές. Τα συνεργεία μετέβαιναν σε κάθε σημείο του νησιού, όσο δύσβατο ή απομακρυσμένο και αν ήταν όπου και διέμεναν για όσο χρονικό διάστημα κρινόταν αναγκαίο: «...Όταν πηγαίναμε να κάνουμε συντήρηση σε βυζαντινά μνημεία οι συνθήκες ήταν δύσκολες. Μέναμε, όπου δουλεύαμε. Για παράδειγμα, όταν δουλεύαμε στη Σπιναλόγκα, μέναμε στα σπιτάκια στα οποία δουλεύαμε...»¹⁹⁴⁰ Οι εμπειρικοί συντηρητές σφραγίζουν με το έργο και τη δράση τους τη συντήρηση των μνημείων της Κρήτης μέχρι και τη δεκαετία του 1970, οπότε και κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτοι πτυχιούχοι συντηρητές, με πρωτοπόρο τον Αντώνη Φουντουλάκη. Οι ανάγκες για συντήρηση και φροντίδα των μνημείων αυξάνονται αναλόγως με την ανασκαφική δραστηριότητα, ενώ σε αυτές συνυπολογίζεται και η συντήρηση των βυζαντινών και νεότερων μνημείων. Οι συνεργασίες των εμπειρικών συντηρητών της Κρήτης με τις ξένες αρχαιολογικές σχολές ήταν σταθερές και συστηματικές και για πολλούς από αυτούς υπήρξαν η κύρια απασχόληση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Νίκος Δασκαλάκης: «...Με τον Νικόλαο Πλάτωνα είχα δουλέψει σε μικρή ηλικία κι έμαθα πολλά από αυτόν. Όμως για την Αρχαιολογική Υπηρεσία εργάστηκα για λίγα χρόνια, προς το τέλος της επαγγελματικής μου σταδιοδρομίας. Όλα τα προηγούμενα χρόνια συνεργαζόμουν με τις ξένες σχολές. Η πρώτη μου συνεργασία ήταν με τους Ιταλούς στα Χανιά, αλλά η πιο μακροχρόνια και συστηματική συνεργασία μου ήταν με τη Βρετανική Σχολή...»¹⁹⁴¹.

Οι συνεργασίες με τις ξένες σχολές έδιναν την ευκαιρία στους εμπειρικούς συντηρητές της Κρήτης να διευρύνουν τους ορίζοντές τους και τις γνώσεις τους στη συντήρηση. Ο Νίκος Δασκαλάκης είχε την τύχη μιας τέτοιας εμπειρίας μέσα από τη συνεργασία τους με τον Βρετανό αρχαιολόγο Mervyn Reddaway Popham (1927-2000), ο οποίος διεξήγαγε ανασκαφές στο Λευκαντί: «...Μέσα από τη συνεργασία μου με τη Βρετανική Σχολή έμαθα πολλά για διάφορα υλικά και τεχνικές, που ήταν της μόδας στην Ευρώπη εκείνη την εποχή. Είχα συνεργαστεί στενά με τον Popham στο Λευκαντί και με είχε προσκαλέσει στην Αγγλία, όπου παρακολούθησα σεμινάρια με αντικείμενο τη συντήρηση οργανικών υλικών και συγκεκριμένα οστών. Όλα αυτά με αφορμή τα ευρήματα της ανασκαφής στο Λευκαντί...»¹⁹⁴².

Όσον αφορά στην επιμόρφωση των εμπειρικών συντηρητών, κάτι τέτοιο ήταν δυνατό να επιτευχθεί σχεδόν πάντα μέσα από την προσωπική τους πρωτοβουλία, με την παρακολούθηση σεμιναρίων, που σπάνια διοργανώνονταν και ήταν πάντα στην Αθήνα: «...Παρακολούθησα κάποια εξάμηνα σεμινάρια, που έγιναν στην Αθήνα στο Βυζαντινό Μουσείο μεταξύ 1972-1974, και είχαν στόχο την εξειδίκευση των τεχνιτών στο δημόσιο...»¹⁹⁴³. Οι δεκαετίες του 1960 και 1970 προσφέρονταν για τη μεταλαμπάδευση της γνώσης στο πεδίο της συντήρησης, με τα οργανωμένα συνεργεία να οργάνουν την Ελλάδα και με τους συντηρητές τους να έρχονται σε επαφή με τους ντόπιους τεχνίτες, αλλά και με τους παλαιότερους εμπειρικούς τεχνίτες να συνεργάζονται με τους νεότερους: «...Στη δεκαετία του

¹⁹³⁹ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Τάκη Μόσχου, απόφοιτου σχολής Δοξιάδη (2013).

¹⁹⁴⁰ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Μ. Λαμπάκη, εργάτη στα συνεργεία του Ν. Πλάτωνος και Στ. Αλεξίου, στη γράφουσα (2013).

¹⁹⁴¹ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του αρχιτεχνίτη Νίκου Δασκαλάκη (2014).

¹⁹⁴² Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του αρχιτεχνίτη Νίκου Δασκαλάκη στη γράφουσα. Στο Λευκαντί Ευβοίας είχε βρεθεί, μεταξύ άλλων, ο τάφος ενός άνδρα που είχε αποτεφρωθεί και μιας γυναίκας που είχε ταφεί και μέσα στον τάφο είχαν βρεθεί και τέσσερα μικρά αλλογα (<http://www.odysseus.culture.gr> τελευταία πρόσβαση 23/08/2018).

¹⁹⁴³ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Κων/νου Νικάκη (2013).

1960 πήγα μαζί με τον Κανάκη στη Σαντορίνη, στην ανασκαφή του Μαρινάτου. Εκεί γνώρισα τον Τάσο Μαργαριτώφ, που είχε έρθει από την Ιταλία φέρνοντας μαζί του νέα τεχνογνωσία και όλα τα σύγχρονα υλικά. Εκεί ασχολήθηκα με τη συντήρηση κεραμικών αγγείων και έμαθα τις τεχνικές ανασκαφής τοιχογραφιών. Λόγω έλλειψης υλικών, βγάλαμε τα σπαράγματα από το χώμα με χαρτί και γύψο. Επίσης, μαζί με τον Μεραμβελιωτάκη, συντηρήσαμε τα αντικείμενα της συλλογής Μεταξά του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου...»¹⁹⁴⁴.

Η μεταλαμπάδευση της γνώσης, την περίοδο αυτή δεν ήταν αυτονόητη. Υπήρχε μια πρόοδος σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία αφού κάποιοι παλαιότεροι τεχνίτες-συντηρητές μοιράστηκαν τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους με τους νέους συναδέλφους τους και ο Ιωάννης Μεραμβελιωτάκης ήταν ένας από αυτούς. Ίσως να είχε αρχίσει να γίνεται κατανοητή η μεγάλη ανάγκη για διάχυση της εξειδικευμένης γνώσης, την οποία οι παλαιότεροι διέθεταν έως ένα βαθμό. Η εξειδικευμένη αυτή γνώση δεν αφορούσε τόσο τις επεμβάσεις στερέωσης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, οι οποίες βασίζονταν κυρίως στη γνώση των κονιαμάτων, την οποία οι τεχνίτες είχαν αποκτήσει μέσα από την επαφή τους με ανθρώπους όπως ο Βασιλάκης, όσο τη συντήρηση των κινητών ευρημάτων. Οι τεχνίτες του μουσείου καλούνταν και στη δεκαετία του 1970 να μεταβούν σε διάφορα μέρη της Κρήτης, προκειμένου να συντηρήσουν ευρήματα προερχόμενα από νέες ανασκαφές και εκεί συναντούσαν τους νεότερους εμπειρικούς συντηρητές, όπως ο Παναγιώτης Σινadiniάκης: «...Το 1977 δύο εμπειρικοί συντηρητές από το Μουσείο του Ηρακλείου, ο Κώστας ο Βιτωράκης και ο Γιάννης ο Μεραμβελιωτάκης ερχόντουσαν στις Αρχάνες για να συντηρήσουν τα ευρήματα των ανασκαφών του Σακελλαράκη. Από αυτούς τους δύο έμαθα εγώ πως να συντηρώ κινητά ευρήματα. Το 1979 δούλεα ιδιωτικά για τον Σακελλαράκη και με κάλεσαν να δουλέψω στο εργαστήριο του Μουσείου Ηρακλείου. Έτσι ξεκίνησα να δουλεύω τα πρωινά στο μουσείο και τα απογεύματα για τον Σακελλαράκη. Στο μουσείο οι παλαιότεροι εμπειρικοί συντηρητές δεν είχαν καμία διάθεση να μοιραστούν τη γνώση τους με τους νεώτερους, σε βαθμό που μπορεί να δούλευαν ένα αντικείμενο και να το έκρυβαν, ώστε κανείς άλλος να μη βλέπει τι κάνουν. Έτσι κάποιες φορές δύο άνθρωποι δούλευαν ταυτόχρονα το ίδιο αντικείμενο, που ήταν για παράδειγμα σπασμένο σε δύο κομμάτια. Ο ένας συμπλήρωνε εκείνο που έλειπε από το δικό το κομμάτι και ο άλλος το άλλο μισό που έλειπε από δικό του κομμάτι. Όταν τελείωναν και τελικά αποκάλυπταν τα 'έργα' τους, συνειδητοποιούσαν ότι από ένα αγγείο, είχαν φτιάξει δύο διαφορετικά!»¹⁹⁴⁵.

Αρχικά ο ρόλος του Κέντρου Συντήρησης Αρχαιοτήτων (ΚΣΑ)¹⁹⁴⁶ ήταν περισσότερο τυπικός και επικεντρώθηκε στην οργάνωση των συνεργειών και αργότερα στο να γίνει ένας φορέας καθοδηγητικού χαρακτήρα για τις περιφερειακές υπηρεσίες¹⁹⁴⁷. Η επικοινωνία μεταξύ άλλων υπηρεσιών του υπουργείου, όπως η Διεύθυνση Αναστήλωσης και περιφερειακών υπηρεσιών ξεκίνησε δειλά δειλά το 1981 με μεταβολές και στο εργασιακό καθεστώς των εργαζομένων στα τοπικά συνεργεία: «...Μετά το 1981 η παρουσία μηχανικών στα έργα ήταν τακτική. Άρχισε η Κεντρική Υπηρεσία να στέλνει οδηγίες για την οργάνωση των έργων, για τις συνθήκες διαμονής του προσωπικού και συστάσεις για υλικά. Τότε αρχίσαμε να παίρνουμε και

¹⁹⁴⁴ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Κων/νου Νικάκη. Η συλλογή Μεταξά, η οποία τώρα εκτίθεται στο ΑΜΗ περιλαμβάνει 2.229 αντικείμενα, μεταξύ των οποίων αγγεία, εργαλεία, όπλα, κοσμήματα, ειδώλια, είδη μικροπλαστικής και ομάδες σφραγιδολιθών(<http://www.ekriti.gr>, τελευταία πρόσβαση 26/07/2018).

¹⁹⁴⁵ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Παναγιώτη Σινadiniάκη (2013).

¹⁹⁴⁶ Σήμερα Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεοτέρων Μνημείων (ΔΣΑΝΜ) με κεντρικό ρόλο και τεράστιο έργο στο πεδίο της συντήρησης σε ολόκληρη τη χώρα. Για το ΚΣΑ, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 3, υποκεφάλαιο 3.2.3.

¹⁹⁴⁷ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Τάκη Μόσχου, απόφοιτου σχολής Δοξιάδη (2013).

οδοιπορικά, αλλά ασφαλιζόμαστε ήδη από το 1954...»¹⁹⁴⁸. Οδηγίες όμως, προσανατολισμένες αμιγώς στην εφαρμογή των αρχών της συντήρησης ξεκίνησαν πολύ αργότερα, ουσιαστικά μετά το 1990. Όπως θυμάται ο Π. Σινadiniάκης «...Το 1992, που έκανα συντήρηση στον Γαλατά, ήρθαν για πρώτη φορά από τη Διεύθυνση Συντήρησης οδηγίες για χρήση συγκεκριμένων υλικών στα κονιάματα, όπως, για παράδειγμα, ελάχιστη ποσότητα τσιμέντου, προτίμηση θηραϊκής γης κλπ. Και είναι αλήθεια ότι το τσιμέντο που έμπαινε πια στα κονιάματα ήταν πράγματι ελάχιστο. Ένα πολύ συχνό φαινόμενο ήταν η αποκάλυψη απανθρακωμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων, κυρίως από λίθο. Ένα τυπικό παράδειγμα, το οποίο έτυχε σε μένα προσωπικά, ήταν στα Ανεμόσπηλια, στο Τριμερές Ιερό, το 1981. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής ήρθε στο φως κτήριο από πωρόλιθο, που είχε καεί. Η πέτρα αποφλοιωνόταν και χανόταν αμέσως. Ζήτησα τη βοήθεια της Διεύθυνσης Συντήρησης και η απάντηση ήταν ότι καλύτερα να κατάχωνα προσωρινά το εύρημα μέχρι να βρεθεί μια καλύτερη λύση. Όμως η επιλογή της κατάχωσης δεν ήταν αποδεκτή τότε από τους αρχαιολόγους, που αποφάσιζαν, όχι μόνο στη συγκεκριμένη ανασκαφή, αλλά γενικά, δεν ανήκε στη νοοτροπία της εποχής. Ότι έβγαινε στο φως, έπρεπε, πάση θυσία, να διατηρηθεί και να φαίνεται. Τελικά, πήρα την πρωτοβουλία, κατασκεύασα ένα καλούπι και έριξα κονίαμα πάνω από την πέτρα...»¹⁹⁴⁹.

Η 'πατέντα' πάντως ήταν και αυτή κομμάτι της συντήρησης στην Κρήτη, είτε για λόγους διαθεσιμότητας υλικών: «...Οι εργασίες γίνονταν με ελάχιστα μέσα. Έπρεπε με τα λίγα υλικά που είχαμε στη διάθεσή μας να κάνουμε πολλά πράγματα και τότε βάζαμε τη φαντασία μας να δουλεύει και κυρίως κάναμε πατέντες...»¹⁹⁵⁰, είτε για λόγους επίτευξης ταχείας και άμεσης εκτέλεσης μιας επέμβασης: «...Υπήρχαν φορές που ερχόμαστε αντιμέτωποι με δύσκολες περιπτώσεις και χρειαζόταν να δράσουμε άμεσα. Εκεί κάναμε δικές μας πατέντες. Αναφέρω χαρακτηριστικά την περίπτωση στο Φουρνί, το 1981, όπου κάναμε υποστυλώσεις στους θολωτούς τάφους και αποκαλύφθηκε ένας σκελετός στο πλακόστρωτο, που έπρεπε να τον βγάλουμε ενιαίο και άθικτο, ακριβώς όπως είχε βρεθεί. Για να το καταφέρουμε κατασκεύασα ένα κρεβάτι με τάβλες και σίδερα και με χερούλια στα πλαϊνά και ο σκελετός μεταφέρθηκε με γύψινο καλούπι και επάνω στο αυτοσχέδιο κρεβάτι του. Μια άλλη φορά, που έπρεπε να στερεώσουμε ένα ασβεστοκονίαμα στις Αρχάνες, η πατέντα που έκανα ήταν να διοχετεύσω κόλλα πολυβιλίνης σε ασετόν (περιεκτικότητα περίπου 20%) μέσα από συσκευές ορών...»¹⁹⁵¹.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι τα σύγχρονα υλικά που στην υπόλοιπη Ελλάδα είχαν αρχίσει να διαδίδονται από τους Μαργαριτώφ και Μπαλτογιάννη στα τέλη της δεκαετίας του 1950 στην Κρήτη έκαναν την εμφάνισή τους μετά το 1980: «...Το Paraloid εμφανίστηκε μετά το 1980. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 είχε εμφανιστεί μια κόλλα με την ονομασία Vinyl και τη θεωρούσαμε υπερύγχρονο υλικό και βέβαια τη χρησιμοποιούσαμε αρκετά...»¹⁹⁵². Παράλληλα χρησιμοποιούνταν και τα παραδοσιακά υλικά, όπως ήταν η γόμα-λάκα: «...Έως το 1979 για τη συγκόλληση των κινητών κεραμικών αγγείων χρησιμοποιούσαμε γόμα-λάκα και συμπληρώναμε με γύψο. Μαρμαρόκολλα χρησιμοποιούσαμε για τα πιο βαριά και ογκώδη λίθινα αντικείμενα και για συγκολλήσεις λίθινων αρχιτεκτονικών μελών σε ιστάμενα μνημεία. Για συμπληρώσεις σε οστέινα, τις σφραγίδες, τα γυάλινα και τα χάλκινα χρησιμοποιούσαμε

¹⁹⁴⁸ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Μ.Λαμπάκη εργάτη στα συνεργεία των Ν. Πλάτωνος και Στ. Αλεξίου (2013).

¹⁹⁴⁹ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Π. Σινadiniάκη και του Κων/νου Νικάκη (2013).

¹⁹⁵⁰ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Τάκη Μόσχου (2013).

¹⁹⁵¹ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Π. Σινadiniάκη (2013).

¹⁹⁵² Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Κων/νου Νικάκη (2013).

κερί...»¹⁹⁵³. Η μηχανική ενίσχυση των συγκολλήσεων ογκωδέστερων αντικειμένων και συγκεκριμένα των κεραμικών πύθων γινόταν με γαλβανισμένο σύρμα το οποίο τοποθετούνταν σε ήδη υπάρχουσες οπές, πιθανότατα προερχόμενες από παλαιότερες επεμβάσεις συγκόλλησης. Σε περιπτώσεις που οι συνθήκες αποθήκευσης ή έκθεσης των πύθων παρουσίαζαν υψηλότερα επίπεδα υγρασίας, οι σύνδεσμοι ήταν μπρούτζινοι¹⁹⁵⁴.

Όσον αφορά στην τεκμηρίωση των επεμβάσεων συντήρησης στην Κρήτη, τα συνεργεία από την Αθήνα, που ενεργούσαν υπό την επίβλεψη του Μπαλτογιάννη, διατηρούσαν καθημερινό αρχείο τεκμηρίωσης: «...Υπήρχε ένας υπεύθυνος σε κάθε συνεργείο, ο οποίος κρατούσε ημερήσιο ημερολόγιο εργασιών και φωτογραφικό αρχείο...»¹⁹⁵⁵. Στην Κρήτη η τεκμηρίωση εφαρμόστηκε πρώτη φορά από τον Αντώνη Φουντουλάκη, τη δεκαετία του 1970. Πριν από την περίοδο αυτή οι μόνοι που διατηρούσαν αρχείο ήταν οι αρχαιολόγοι και το αρχείο τους περιλάμβανε κυρίως πληροφορίες αρχαιολογικής φύσεως¹⁹⁵⁶.

5.12. Ο Αντώνης Φουντουλάκης και η έναρξη της επιστημονικής συντήρησης στην Κρήτη

Ο Αντώνης Φουντουλάκης είναι ο συντηρητής, που αναδιοργανώνει εκ θεμελίων τα εργαστήρια συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου και μάλιστα ιδρύει εξειδικευμένο εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων ευρημάτων εντός των μουσειακών εγκαταστάσεων. Ο Αντώνης Φουντουλάκης γεννήθηκε το 1948. Αρχικά σπούδασε στην Ανωτάτη Εμπορική, αλλά για διάφορους προσωπικούς λόγους και συγκυρίες της εποχής δεν ολοκλήρωσε τον κύκλο αυτό των σπουδών του. Παρακολούθησε τις Σχολές του ΚΕΣ στην Αθήνα και εκπαιδεύτηκε στην ανασκαφή του Σπυρίδωνα Μαρινάτου στον οικισμό του Ακρωτηρίου στη Θήρα, με επικεφαλής συντηρητή τον Τάσο Μαργαριτώφ¹⁹⁵⁷, στα εργαστήρια συντήρησης τους ΕΑΜ και στο εργαστήριο συντήρησης στο ΑΜΗ¹⁹⁵⁸.

Ουσιαστικά από το 1970 προσλαμβάνεται στο Υπουργείου Πολιτισμού ως μόνιμος υπάλληλος. Εργάζεται στις ανασκαφές Ακρωτηρίου Θήρας, στη συντήρηση των τοιχογραφιών και το 1971 μετακινείται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα και στο Εργαστήριο Συντήρησης Μετάλλου του μουσείου, όπου συμμετέχει στις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των χάλκινων αγαλμάτων του Πειραιά, των χάλκινων ευρημάτων της ανασκαφής από το Ακρωτήρι της Θήρας, των μολύβδινων κατάδεσμων του Μαντείου της Δωδώνης, των χάλκινων αντικειμένων από την Ακρόπολη Αθηνών, της Αιγυπτιακής Συλλογής του Ε.Α.Μ. κ.ά. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων) εργάζεται από το 1971 έως το 2000. Αρμοδιότητές του είναι η οργάνωση και ευθύνη λειτουργίας του Εργαστηρίου Συντήρησης Μεταλλικών Αντικειμένων, όπου συντηρήθηκαν πολυάριθμα ευρήματα της ΚΓ' ΕΠΚΑ αλλά

¹⁹⁵³ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Π. Σινadiniάκη και του Κων/νου Νικάκη (2013).

¹⁹⁵⁴ Στον αρχαιολογικό χώρο του Βαθυπέτρου οι συγκολλήσεις των πύθων έγιναν με μπρούτζινους συνδέσμους (Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Π. Σινadiniάκη (2013)).

¹⁹⁵⁵ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Τάκη Μόσχου (2013).

¹⁹⁵⁶ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Π. Σινadiniάκη (2013) του Αντώνη Φουντουλάκη (2014).

¹⁹⁵⁷ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Αντώνη Φουντουλάκη στη γράφουσα.

¹⁹⁵⁸ Αρχείο ΒΧΜ, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 02/02/1972, *Επιστολή του Μύρωνος Μιχαηλίδη προς τη Magdeleine. Hours* (1913-2005). Η Magdeleine Hours ήταν συντηρήτρια έργων τέχνης, διευθύνουσα των Εργαστηρίων Έρευνας των Μουσείων της Γαλλίας (*Laboratoire de recherche des Musées de France (LRMF)*) και καθηγήτρια στη Σχολή Συντήρησης του Λούβρου (Pourtaud, J, S., Olivet, Y., *Dolmens, menhirs, tumulus et pierres de légendes de Charente-Maritime*, Rioux-Martin, Le Croît Vif, 2015, 21).

και των λοιπών εφορειών της Κρήτης (προερχόμενα από το Ιερό Σύμης, το Ιερό Γιούχτα, το Ιδαίον Άντρο, το Νεκροταφείο Αρμένων, Ελεύτερνα κ.λ.π.), καθώς επίσης και παλαιότερα ευρήματα της έκθεσης και των αποθηκών του μουσείου.¹⁹⁵⁹

Το 1972, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του και της εξειδίκευσης στη συντήρηση μετάλλινων αρχαιοτήτων, επιλέχθηκε από το Βυζαντινό Μουσείο και την τότε Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με επικεφαλής τον Μύρωνα Μιχαηλίδη, για τη χορήγηση υποτροφίας από το ίδρυμα Ψύχα¹⁹⁶⁰, προκειμένου να μεταβεί στην Ευρώπη για μετεκπαίδευση: «...Ο Αντώνης Φουντουλάκης του Μηνά, παρακολούθησε τη Σχολή Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Αποκατάστασης της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και εξειδικεύτηκε στη συντήρηση μετάλλινων αντικειμένων[...]. Κατά τη διάρκεια των σπουδών και των πρακτικών ασκήσεών του, επέδειξε εξαιρετική ικανότητα, ζήλο και ήθος και για τον λόγο αυτό το Τμήμα τον επέλεξε για να συμμετέχει σε αντίστοιχη πρακτική άσκηση στη Γαλλία για έξι μήνες στα εργαστήρια για τη συντήρηση αρχαιολογικών αντικειμένων από μέταλλο, επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστο ζήλο και εξαιρετική επαγγελματική ευσυνειδησία...»¹⁹⁶¹. Έτσι, από τις 10/02/1972 έως τις 15/05/1972 παρακολουθεί σπουδές στη Σχολή του Λούβρου (École du Louvre) και κάνει πρακτική άσκηση στα εργαστήριά του¹⁹⁶². Ο Φουντουλάκης εξειδικεύτηκε στη συντήρηση μετάλλινων αντικειμένων, ενώ ιδιαίτερα τον απασχολούσε η τεχνολογία κατασκευής τους. Για τον λόγο αυτό εξειδικεύτηκε περαιτέρω, στην ακτινοδιαγνωστική. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Σχολή του Λούβρου εκπαιδεύτηκε στις τεχνικές της Φασματοσκοπίας με φθορισμό ακτίνων Χ σε κεραμική, της Υπέρυθρης φασματομετρίας, της Ανάλυση των μετάλλων με φασματομετρία, ενώ ασχολήθηκε και με την προετοιμασία και μελέτη δειγμάτων κεραμικής με ζωγραφική και μετάλλων σε μικροσκόπιο¹⁹⁶³. Στο Εργαστήριο Ερευνών του Λούβρου είχε την ευκαιρία να συμμετάσχει στη διεξαγωγή αναλύσεων σε προϊστορικά, χαλκά αντικείμενα από την Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή στο Εργαστήριο Αναλύσεων Αρχαιολογικών Μετάλλων, καθώς και σε

¹⁹⁵⁹ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Αντώνη Φουντουλάκη (2013).

¹⁹⁶⁰ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, Α.Π. 711/Δ.27, 16/12/1972, *Επιστολή BXM προς Ίδρυμα Ψύχα, Υποβολή δικαιολογητικών για τη μετεκπαίδευση στο εξωτερικό του Αντωνίου Φουντουλάκη.*

¹⁹⁶¹ «Nous certifions par la présente que Monsieur FOUNTOULAKIS Antoine, fils de Minas a suivi pendant un an les cours de l' École Conservateurs d' Antiquités de la Direction Générale des Antiquités et de Restoration se spécialisant dans la conservation d' objets en métal[...]. Tant pendant ses études que durant la période de son stage, Mr FOUNTOULAKIS a fait preuve d' une capacité, d' un zèle et d' une moralité excellents, et c' est pourquoi le Département l' a choisi comme boursier pour suivre des cours de perfectionnement en France, pour la conservation d' objets en métal...» (Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 02/02/1972, *Επιστολή του Μύρωνα Μιχαηλίδη προς τη Μ. Hours*).

¹⁹⁶² «Paris le 8 Mai 1972, «Attestation, Je soussignée Madeleine HOURS, Maitre de Recherche au Recherche des Musées Nationaux, dirigeant le Laboratoire de Recherche des Musées des France, certifie que Monsieur Antoine FOUNTOULAKIS conservateur d' Art en métal du Service Archéologique Grec, a effectué un stage au Laboratoire de Recherche des Musées de France du 10 Février au 15 Mai de la même année: ... M. Hours » (Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη. *Βεβαίωση σπουδών και πρακτικής άσκησης της Μ. Hours για τον Αντώνη Φουντουλάκη στα Εργαστήρια Έρευνας των Μουσείων της Γαλλίας*).

¹⁹⁶³ «Paris le 8 Mai 1972[...] Pendant ces trois mois Monsieur FOUNTOULAKIS s' est initié aux techniques suivantes: Analyse par diffraction et fluorescence X des céramiques, Spectrométrie infra-rouge, Analyse des métaux par spectrométrie, Préparations et observations d' échantillons au microscope (coupes de peintures des céramiques et des métaux); Et a fait preuve d' une assiduité remarquable et d' une très grande conscience professionnelle...M. Hours» (Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, *Βεβαίωση σπουδών και πρακτικής άσκησης της Μ. Hours για τον Αντώνη Φουντουλάκη στα Εργαστήρια Έρευνας των Μουσείων της Γαλλίας*).

αναλύσεις σε ελληνικά κεραμικά. Επίσης, εργάστηκε και στα Εργαστήρια Αναλύσεως Χρωμάτων, Φωτογραφίσεων, Ακτινογραφιών και Παλαιώσεως Υλικών¹⁹⁶⁴.

Ο Αντώνης Φουντουλάκης κρατάει ενήμερο τον Μύρωνα Μιχαηλίδη για την εξέλιξη της εκπαίδευσής του στη Γαλλία, μέσω συστηματική αλληλογραφίας. Στόχος του Φουντουλάκη ήταν στο χρονικό διάστημα που θα έμενε στο Παρίσι, να καταφέρει να εργαστεί και να παρακολουθήσει τη δραστηριότητα όλων των Τμημάτων των Εργαστηρίων. Σε αυτό το χρονικό διάστημα πραγματοποιεί δεκαπενθήμερη πρακτική άσκηση στο Μουσείο Λαϊκών Τεχνών και Παραδόσεων (Musée National des Arts et Traditions Populaires) και συγκεκριμένα στο Εργαστήριο Αναλύσεων και Αποκαταστάσεων Εθνογραφικών Αντικειμένων¹⁹⁶⁵ ένα από τα πιο σύγχρονα εργαστήρια της Γαλλίας, όπου διεξαγόταν έρευνα και εργασίες συντήρησης σε ανασκαφικό κυρίως υλικό από ξύλο, μέταλλο κλπ. Την εργασία του εκεί θα πραγματοποιούσε παράλληλα με την εργασία του στα Εργαστήρια Έρευνας των Μουσείων της Γαλλίας: «...Θα πηγαίνω δηλαδή κάθε μέρα το πρωί στο *Laboratoire de Recherche* και θα μοιράζω τα απογεύματα ανάμεσα στα εργαστήρια των Μουσείων του Λούβρου και *Arts et Traditions Populaires*...Αντώνης»¹⁹⁶⁶. Στις επιστολές του δεν κρύβεται ο ενθουσιασμός και η χαρά του νέου συντηρητή για την εμπειρία του αυτή: «...Διευθύντρια εκεί [στο Λούβρο] είναι η M. HOURS και το εργαστήριο είναι απίστευτα οργανωμένο. Μπρος στις ηλεκτρονικές συσκευές και στη διαρρύθμιση των εργαστηρίων έμεινα άναυδος. Ασχολούνται με έρευνες για τις τεχνικές των αρχαίων, για τις συστάσεις των υλικών που χρησιμοποιούσαν, για τα αίτια της διαβρώσεως της ύλης κλπ. Έχω πολλά να ωφεληθώ πριν πάω στο Νανσύ για μεθόδους συντήρησης[...Αντώνης]»¹⁹⁶⁷, η ευγνωμοσύνη του: «...Στο Λούβρο με φρόντισαν αρκετά. Ευχαριστήθηκα, γιατί μου έδειξαν τα πάντα και γιατί σε πολλές περιπτώσεις άφηναν άλλες δουλειές για να καταπιαστούν με ελληνικά αρχαία εξαιτίας μου[...και μου έκλεισε [η Mme HOURS] ραντεβού με χυτήρια χαλκίνων αγαλμάτων και ιδιωτικά εργαστήρια συντηρήσεως. Επισκέφτηκα τα χυτήρια BALZANI SUCE και τα εργαστήρια συντηρήσεως TOULOUSE ANDRÉ... Αντώνης»¹⁹⁶⁸. Στις επιστολές επίσης διαφαίνεται η επιθυμία του να δημιουργήσει ένα δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και των γαλλικών εργαστηρίων συντήρησης, προς όφελος της ελληνικής συντήρησης και της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς: «...Οι χημικοί και οι φυσικοί του εργαστηρίου ερευνών είναι πρόθυμοι να βοηθήσουν τη δική μας υπηρεσία σε ό,τι χρειαστεί, αναλύσεις κλπ. Πρέπει να επικοινωνήσω με τον κ. Μπαλτογιάννη και τον κ. Μαργαριτώφ. Ίσως να θέλουν να έρθουν σε επαφή μαζί τους...Αντώνης»¹⁹⁶⁹.

Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών και της πρακτικής άσκησης στη Σχολή και το Εργαστήριο του Λούβρου και στο Μουσείο Λαϊκών Τεχνών και Παραδόσεων, ο Αντώνης

¹⁹⁶⁴ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 24/04/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*. Ίσως με τον όρο 'παλαιώση υλικών' ο Φουντουλάκης να εννοεί τη δημιουργία συνθηκών τεχνητής γήρανσης για τη διεξαγωγή αναλύσεων.

¹⁹⁶⁵ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, Paris le 22 Mars 1972, *Βεβαίωση πρακτικής άσκησης του Αντώνη Φουντουλάκη από τον Jean CUISINIER Υπεύθυνου Συντηρητή του Εθνικού Μουσείου Λαϊκών Τεχνών και Παραδόσεων*

¹⁹⁶⁶ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 29/02/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

¹⁹⁶⁷ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 12/02/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

¹⁹⁶⁸ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 13/05/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

¹⁹⁶⁹ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 29/02/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

Φουντουλάκης μεταβαίνει με τη μεσολάβηση της M. Hours¹⁹⁷⁰ στην πόλη Nancy και στο Εργαστήριο Αρχαιολογίας Μετάλλων (Laboratoire d' Archéologie des Metaux)¹⁹⁷¹, Στο εργαστήριο αυτό, το οποίο συστεγαζόταν με το Μουσείο Σιδήρου και του οποίου υπεύθυνος ήταν ο France Lanord (1915-1993), κατέφθανε υλικό από ολόκληρη τη Γαλλία¹⁹⁷². Η πρακτική άσκηση του Φουντουλάκη στο Νανσύ διήρκεσε από τις 20/5 έως τις 25/7/1972 και σε αυτό το χρονικό διάστημα: «... ασχολήθηκε με Α) τη μελέτη αρχαιολογικού μετάλλου (παραγωγή, εφαρμογή και αναλυτικές μεθόδους), Β) τη διάβρωση αρχαίων μετάλλων, ειδικά σιδηρών και ορειχάλκινων- θεωρητικές μελέτες και πειραματικές τεχνικές, Γ) τις τεχνικές συντήρησης αρχαίων μεταλλικών αντικειμένων (καθαρισμός, αποκατάσταση, προστασία) και Δ) την οργάνωση εργαστηρίου συντήρησης και εργαστηριακών τεχνικών συντήρησης. Η πρακτική άσκηση αποτελείται από θεωρητικές μελέτες και πρακτική εφαρμογή τεχνικών σε αυθεντικά αντικείμενα, που δουλεύονται στα εργαστήριά μας και γίνεται συντήρηση και τεκμηρίωση στο εργαστήριο...»¹⁹⁷³.

Το ερευνητικό πεδίο του Εργαστηρίου Αρχαιολογικών Μετάλλων στο Νανσύ ήταν πιο εξειδικευμένο από εκείνο του Εργαστηρίου του Λούβρου, καθώς εστίαζε αποκλειστικά στα αρχαιολογικά μέταλλα. Ο Φουντουλάκης είχε εκεί την ευκαιρία να ασχοληθεί με τη συντήρηση γλυπτικής από ορείχαλκο και πληθώρας σημαντικών αρχαιοτήτων, όπως ο κρατήρας του Vix και ελληνικά και ετρουσκικά αρχαιολογικά ευρήματα, υπό ένα επιστημονικό πρίσμα που προέβλεπε την έρευνα και ανάλυση μετάλλων και κραμάτων και των αρχαίων τεχνολογιών κατασκευής τους: «...Μου λένε συνέχεια πως συντηρητής που δεν ξέρει να σφυρηλατεί είναι μηδέν. Υποχρεώθηκα λοιπόν μετά χαράς να σφυρηλατώ ή να λιώνω μέταλλα, να φτιάχνω κράματα κλπ...»¹⁹⁷⁴.

Κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του ζωής ο Φουντουλάκης εφήρμοσε όλα όσα έμαθε στη Γαλλία. Ειδικά η εκπαίδευσή του στην αρχαία τεχνολογία κατασκευής και τις μεθόδους συντήρησης κοσμημάτων στο Νανσύ¹⁹⁷⁵ του φάνηκε χρήσιμη όταν αργότερα, εργαζόμενος στο ΑΜΗ η εκτίμησή του αποδείχθηκε καταλυτική στη διαπίστωση της αυθεντικότητας του «δαχτυλιδιού του Μίνωα»¹⁹⁷⁶. Στο ΑΜΗ ασχολήθηκε εκτενώς με την τεχνολογία κατασκευής δαχτυλιδιών και σφραγίδων, εφαρμόζοντας, όταν είχε τη δυνατότητα, τις διαγνωστικές τεχνικές που παρείχε η ακτινοδιαγνωστική.

Το μεγαλύτερο μέρος της επαγγελματικής του ζωής ως συντηρητής, αφιέρωσε στη δημιουργία του Εργαστηρίου Συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου:

¹⁹⁷⁰ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 13/05/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

¹⁹⁷¹ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 22/05/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

¹⁹⁷² Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 12/02/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

¹⁹⁷³ «...Ce stage a porté sur les points suivants: A) Étude des métaux anciens: production, mise en œuvre, méthodes d'analyses B) Corrosion des métaux anciens, en particulier des fers et des bronzes. Études théoriques et examens, C) Traitements des objets métalliques anciens: nettoyage, restauration, protection D) Organisation générale d' un atelier de traitement et d' un laboratoire annexe d' examens nécessaires au traitement des objets. Ce stage a compris des études théoriques et des travaux pratiques sur les objets actuellement en cours de traitement des objets (Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, Βεβαίωση πορείας εργασιών του Αντώνη Φουντουλάκη από τον France LANORD προς τον Μύρωνα Μιχαηλίδη, 25/7/1972).

¹⁹⁷⁴ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 07/06/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

¹⁹⁷⁵ Αρχείο BXM, Φάκελος Αντώνη Φουντουλάκη, 07/06/1972, *Επιστολή Αντ. Φουντουλάκη προς τον Μ. Μιχαηλίδη*.

¹⁹⁷⁶ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Αντώνη Φουντουλάκη (2013).

«...Μέχρι τη δεκαετία του 1980 τα εργαστήρια συντήρησης του μουσείου λειτουργούσαν σύμφωνα με τα πρότυπα, που είχαν θέσει οι εμπειρικοί συντηρητές και με βάση τις δικές τους γνώσεις και εμπειρίες. Ο εξοπλισμός ήταν ανύπαρκτος και τα εργαλεία, με τα οποία δούλευαν οι συντηρητές, ήταν απαρχαιωμένα...»¹⁹⁷⁷ Ο Αντώνης Φουντουλάκης με την εμπειρία της ακαδημαϊκής κατάρτισης, την εμπειρία του εξωτερικού αλλά και την εμπειρία που του πρόσφεραν οι επαφές του με ανθρώπους, όπως ο Τάσος Μαργαριτώφ και ο Σταύρος Μπαλτογιάννης, οι οποίοι είχαν επίσης εκπαιδευτεί σε ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο, ήταν σε θέση να σχεδιάσει και να υλοποιήσει νέα εργαστήρια για το Μουσείο Ηρακλείου. Η ίδρυση νέων σύγχρονων εργαστηρίων ήταν μια επιταγή της εποχής, όχι μόνον εξαιτίας των κοινωνικών και επαγγελματικών μεταβολών, αλλά κυρίως εξαιτίας της μεγάλης, απτής, ανάγκης για την προστασία των αντικειμένων της συλλογής του μουσείου, κυρίως των μετάλλινων: «...Πήρα την πρωτοβουλία και με προσωπική εργασία κατάφερα να δημιουργήσω ένα εργαστήριο, εξειδικευμένο στη συντήρηση των μετάλλινων αντικειμένων και ανέλαβα την αναβάθμιση του εργαστηρίου για τη συντήρηση και των υπόλοιπων υλικών. Πρότεινα και τη δημιουργία ακτινοδιαγνωστικού εργαστηρίου στο μουσείο. Δυστυχώς, δεν υλοποιήθηκε αφού απαιτούσε συγκεκριμένες προδιαγραφές και η γραφειοκρατία ήταν αδύνατο να ξεπεραστεί...»¹⁹⁷⁸.

Μετά την ίδρυση των εργαστηρίων συντήρησης στο ΑΜΗ, επιστρέφει στη Γαλλία και συγκεκριμένα στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης για μεταπτυχιακές σπουδές. Το 1981, στα πλαίσια μεταπτυχιακών σπουδών στο πεδίο των θετικών & τεχνικών επιστημών με τίτλο *Συντήρηση και Αποκατάσταση Έργων Τέχνης, Χώρων και Αντικειμένων Αρχαιολογικών και Εθνολογικών* (Δίπλωμα MAITRISE Panthéon-Sorbonne), εκπονεί εργασία με τίτλο: «Ακτινογράφιση και τεχνικές κατασκευής αρχαίων μεταλλικών αντικειμένων» (Εργαστήριο Ερευνών των Κρατικών Μουσείων Γαλλίας-Μουσείο του Λούβρου) και με θέμα τη μελέτη των αρχαίων τεχνικών χύτευσης και σφυρηλάτησης με ακτινοδιαγνωστικές μεθόδους.

Το 1984, στο Εργαστήριο Ερευνών των Κρατικών Μουσείων Γαλλίας (Μουσείο του Λούβρου), ολοκληρώνει μεταπτυχιακό δίπλωμα (D.E.A Panthéon-Sorbonne), στα πλαίσια του οποίου εκπονεί εργασία με τίτλο: «Μινωική μεταλλουργία: Πρώτες ύλες, Πηγές, Κράματα», (1986). Η εργασία πραγματεύεται την καταγραφή και χαρτογράφηση των περιοχών μεταλογέννησης της Κρήτης, από τις οποίες πιθανότατα προέρχονται τα μέταλλα, που χρησιμοποιήθηκαν κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τέλος, όσον αφορά στη συνεχή εκπαίδευσή του σε θέματα συντήρησης αλλά και εκσυγχρονισμού των υπηρεσιών του ΥΠΠΟ, αυτή συνεχίστηκε είτε μέσω της συμμετοχής του σε διεθνή σεμινάρια, είτε μέσω της συμμετοχής του σε σεμινάρια που διοργανώνονταν από την Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού¹⁹⁷⁹.

¹⁹⁷⁷ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Α. Φουντουλάκη (2013)

¹⁹⁷⁸ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Α. Φουντουλάκη (2013).

¹⁹⁷⁹ Μετεκπαιδεύσεις: Römisch-Germanisches Zentral-Museum, (Mainz, Γερμανία 1976): Συντήρηση σιδηρών, χαλκών και αργυρών αντικειμένων. Μελέτη μηχανισμών διάβρωσης. Ακτινογράφιση αρχαίων μετάλλινων αντικειμένων με ακτίνες Χ και Γ. Μελέτη αρχαίας τεχνολογίας (υαλουργία, κεραμική, χρυσοχοΐα, αργυροχοΐα). Τεχνικές κατασκευής εκμαγείων, École des Hautes Études en Sciences Sociales-Bureau d' Études des Methodes Archéologiques (S.E.M.A.-1985): Γενική θεωρία και μεθοδολογία στην αρχαιολογία. Μέθοδοι μηχανογραφικής ταξινόμησης και επεξεργασίας αρχαιολογικών δεδομένων. Πρακτικές εφαρμογές προγραμμάτων H/Y. École des Hautes Études en Sciences Sociales-1986.; Φυσικοχημικές μέθοδοι, Εφαρμογές της αρχαιομετρίας στην αρχαιολογική έρευνα, Σεμινάριο ΥΠΠΟ για την και λειτουργία του ενδοδικτύου ΕΠΠΟΣnet (1999), Σεμινάριο Διεύθυνσης Αρχείου και Δημοσιευμάτων του ΥΠΠΟ, Πρόγραμμα ΠΟΛΕΜΩΝ, Λειτουργικό SOLARIS (1999) (Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Α. Φουντουλάκη (2013).

Κατά τη μακροχρόνια επαγγελματική του σταδιοδρομία στο Υπουργείο Πολιτισμού μεταξύ των καθηκόντων, που του ανατέθηκαν από την Κεντρική Υπηρεσία, ήταν η εκπόνηση μελετών για την ίδρυση σύγχρονων εργαστηρίων συντήρησης [Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου (1974), Αρμένων Ν. Ρεθύμνου (1989), Μεσσήνης (1990), Ηρακλείου, (1991, 1997), Βεργίνας (1992), Πυθαγορείου Σάμου (1998)]¹⁹⁸⁰, η συμμετοχή σε περιοδικές εκθέσεις, εκπροσωπώντας το Υπουργείο Πολιτισμού, και η συνεργασία του με το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Τμήμα Αντοχής Υλικών) για τη μελέτη συσκευασίας αρχαίων αντικειμένων, που στέλνονται σε περιοδικές εκθέσεις στο εξωτερικό (1979)¹⁹⁸¹.

Ο Αντώνης Φουντουλάκης δραστηριοποιήθηκε και στο πεδίο της εκπαίδευσης, καθώς συνέταξε τη μελέτη για τη θεμελίωση της πρότασης του Υπουργείου Πολιτισμού προς το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων για την ίδρυση Σχολής Συντηρητών Αρχαίων και Έργων Τέχνης στο Τ.Ε.Ι. Αθήνας, την οποία παρουσίασε και υποστήριξε στην αρμόδια επιτροπή του Συμβουλίου Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, το 1984. Δίδαξε σε σεμινάρια επιμόρφωσης συντηρητών αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ (1983), έδωσε διαλέξεις στο Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης της Σχολής Γραφικών Τεχνών και Καλλιτεχνικών Σπουδών του Τ.Ε.Ι. Αθήνας, στα πλαίσια του Προγράμματος αναβάθμισης Σπουδών ΕΠΕΑΕΚ (2000) και εκπαίδευσε σπουδαστές του ΤΕΙ Αθήνας, αλλά και αποφοίτους σχολών του εξωτερικού καθώς και δημοσίων ΙΕΚ. Τέλος, μια σημαντική συμβολή του Φουντουλάκη στην επιστήμη της συντήρησης στην Ελλάδα, ήταν η σύνταξη στα Ελληνικά του κώδικα δεοντολογίας του επαγγέλματος του συντηρητή¹⁹⁸². Ο Αντώνης Φουντουλάκης παραιτείται, το 1999, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, από την οποία αποχωρεί τελικά το 2000¹⁹⁸³.

5.13. Συνεντεύξεις – αναμνήσεις

5.13.1. Ο Μπάμπης Μεραμβελιωτάκης μιλά για τον θείο του Ζαχαρία Κανάκη¹⁹⁸⁴

«Ο Ζαχαρίας Κανάκης, γεννήθηκε στο Αβδού Πεδιάδος το 1903. Ήταν γιος του δασκάλου Σταύρου Κανάκη και της μαμής Σμαράγδης Κανάκη-Πασχαλίδου. Επίσης, ήταν βαπτιστικός του Στέφανου Ξανθουδίδη, εξαδέλφου της μητέρας του Σμαράγδης.

Σε ηλικία δεκαέξι ετών προσελήφθη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και συνεργάστηκε με τους εφόρους, Σπυρίδωνα Μαρινάτο, Νικόλαο Πλάτωνα και Στυλιανό Αλεξίου. Ιδιαίτερως ο Μαρινάτος τον είχε σε μεγάλη εκτίμηση και αναπτύχθηκε φιλία μεταξύ τους, πήγαιναν για κυνήγι μαζί κλπ. Τη στενή σχέση που είχαν οι δυο τους την ένιωσα, όταν ο Κανάκης έδινε τη μάχη με τον θάνατο στην κλινική 'Λευκός Σταυρός' απέναντι από το Hilton, στην Αθήνα το 1971, όπου οι επισκέψεις της οικογένειας Μαρινάτου ήταν καθημερινές. Το ίδιο ισχύει και για

¹⁹⁸⁰ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Α. Φουντουλάκη (2013).

¹⁹⁸¹ Συμμετοχή στις παρακάτω εκθέσεις: «Η Τέχνη στο χώρο του Αιγαίου», (1979), «Μέγας Αλέξανδρος», (Η.Π.Α Καναδάς, 1982-1983), Συσκευασία αρχαίων αντικειμένων που στάλθηκαν στο Λος Άντζελες με την ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων (1984), Έκθεση για τα «100 χρόνια της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής», Ε.Α.Μ. (1986) «Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα», (Η.Π.Α.-1986), «Η Ανθρώπινη Μορφή στην Πρώιμη Ελληνική Τέχνη», (Η.Π.Α.-1988), «Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.», (ΚΓ'Ε.Π.Κ.Α.-ΑΜΗ-1998).

¹⁹⁸² Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Α. Φουντουλάκη (2013).

¹⁹⁸³ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Α. Φουντουλάκη (2013).

¹⁹⁸⁴ Στοιχεία από προσωπική συνέντευξη του Μπ. Μεραμβελιωτάκη (2013).

τον Αλεξίου. Από τις επιστολές του Αλεξίου βγαίνει μεγάλη αγάπη και εκτίμηση. Δυστυχώς, δεν έχω την αλληλογραφία με τον Πλάτωνα, αλλά γνωρίζω από τον πατέρα μου, ότι και ο Πλάτων τον εκτιμούσε πολύ.

Ο Κανάκης εργάστηκε σε πολλές ανασκαφές και στη συγκόλληση, αποκατάσταση και συμπλήρωση της κεραμικής και άλλων ευρημάτων, κάτω από πολύ σκληρές συνθήκες, ελλείψει μέσων και βοηθών τεχνιτών. Στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εργάστηκε στη συσκευασία και την απόκρυψη των αρχαίων στο καταφύγιο του μουσείου και στις τρομερές ημέρες της Μάχης της Κρήτης και των βομβαρδισμών έμεινε στη θέση του, στο μουσείο.

Μετά τον πόλεμο, καταπιιάστηκε με την κατασκευή ομοιωμάτων, όπως του ανακτόρου των Μαλίων σε συνεργασία με τον διευθυντή των ανασκαφών Μαλίων Fernard Chapouthie, το οποίο βρίσκεται στη Σορβόνη. Εκτός του ομοιώματος των Μαλίων, έφτιαξε και ομοίωμα του Νότιου Βασιλικού Τάφου-Ιερού της Κνωσού, όπως βρέθηκε και χωριστά, όπως συμπληρώθηκε, από τον Evans. Έργο δικό του είναι και η αναπαράσταση του ζατρικού της Κνωσού. Το μεγαλύτερο έργο του, όπως έλεγε, είναι το ξύλινο ομοίωμα του ανακτόρου της Κνωσού. Το τελείωσε με πολύ μικρή αρωγή από την Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών, το 1968. Ήταν πολύ υπερήφανος για να ζητήσει βοήθεια, αλλά το έργο στοίχιζε πολλά. Όλες οι οικονομίες του είχαν εξαντληθεί. Έτσι αναγκάστηκε να προσφύγει στην Αρχαιολογική Εταιρεία για την αποπεράτωση του. Η αλληλογραφία μεταξύ αυτού και της Εταιρείας που έχω στα χέρια μου, δείχνει περίπου οργή από μεριά του. Ουσιαστικά, το έφτιαξε με δικά του χρήματα. Το έργο αυτό εκτέθηκε στο Μουσείο Ηρακλείου. Πανομοιότυπο ομοίωμα, κατασκευασμένο από τον ίδιο, βρίσκεται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και χρησιμεύει στη διδασκαλία.

Ο Κανάκης μετέβη στο Παρίσι και έμεινε για ένα χρονικό διάστημα για να ενημερωθεί στις νεότερες τεχνικές και μεθόδους συντήρησης, αλλά πήγε και στην Αγγλία, στην Οξφόρδη, για μελέτες στο Ashmolean Museum. Αυτά που έζησε στο Παρίσι, τα περιέγραφε με μεγάλη υπερηφάνεια. Θεωρώ ότι ήταν το μεγάλο συμβάν προς την καταξίωση. Τα ταξίδια στο εξωτερικό τα επεδίωκε και πάντα σε συνδυασμό με τη επαγγελματική του εξέλιξη. Μάλιστα, σχεδίαζε να πάει ένα μεγάλο ταξίδι στην Κίνα, αλλά τον πρόλαβε ο καρκίνος.

Εργάστηκε στη μεταπολεμική επανέκθεση του Μουσείου Ηρακλείου και στην πρώτη έκθεση του Μουσείου Χανίων, το 1960. Παράλληλα, ασχολήθηκε με την στερέωση μνημείων και τον καθαρισμό Βυζαντινών τοιχογραφιών. Μεγάλη επιτυχία του, ήταν η αποκόλληση τμήματος θόλου από βυζαντινό ναό στην περιοχή του Καστελίου Πεδιάδος, που μεταφέρθηκε και εκτέθηκε στο Ιστορικό Μουσείο εδώ στο Ηράκλειο.

Το 1962, αποχώρησε από την Υπηρεσία και προσελήφθη ως αρχιτεχνίτης-συντηρητής από την Αρχαιολογική Εταιρεία και εργάστηκε παντού: Θήβα, Σαντορίνη, Θάσο, Κεφαλονιά, Ιωάννινα. Αφιέρωσε πολλή ενέργεια στη σχολή συντήρησης της Σαντορίνης, συνεργαζόμενος με τον Μαρινάτο. Μάλιστα, μεταξύ των μαθητών του υπήρξε ο συντηρητής Αντώνης Φουντουλάκης, ο οποίος μετά τη σχολή της Σαντορίνης, συνέχισε τις ακαδημαϊκές του σπουδές στη Γαλλία. Στη Σαντορίνη ο Κανάκης χτυπήθηκε από τον καρκίνο. Το τέλος είχε έρθει. Νοσηλεύτηκε στην κλινική «Λευκός Σταυρός» στην Αθήνα, με καρκίνο στο πάγκρεας. Έζησε για περίπου 23-24 ημέρες».

5.13.2. Συνέντευξη του Αντώνη Φουντουλάκη (Μάιος 2013)

«Αρχικά σπούδασα στην Ανωτάτη Εμπορική και για διάφορους προσωπικούς λόγους και συγκυρίες της εποχής δεν ολοκλήρωσα τις σπουδές αυτές. Παρακολούθησα τις Σχολές του ΚΕΣ στην Αθήνα και εκπαιδεύτηκα στον οικισμό του Ακρωτηρίου στη Θήρα, με επικεφαλής τον αρχαιολόγο Σπυρίδωνα Μαρινάτο και συντηρητές τους Σταύρο Μπαλτογιάννη και Τάσο

Μαργαριτώφ. Με την ολοκλήρωση των σπουδών, πήρα υποτροφία και πήγα στο εξωτερικό, στη Γαλλία, όπου σπούδασα συντήρηση αρχαιοτήτων στη Σχολή του Λούβρου με εξειδίκευση στη συντήρηση μεταλλικών αντικειμένων. Με απασχολούσε πολύ η τεχνολογία κατασκευής τους. Και για τον λόγο αυτό, εξειδικεύτηκα περαιτέρω στην ακτινοδιαγνωστική. Στη διάρκεια της επαγγελματικής μου ζωής ασχολήθηκα με την τεχνολογία κατασκευής δαχτυλιδιών και σφραγίδων, εφαρμόζοντας, όταν είχα τη δυνατότητα, τις διαγνωστικές τεχνικές που προσφέρει η ακτινοδιαγνωστική. Με τις γνώσεις μου αυτές μπόρεσα να συμβάλλω στην εκτίμηση του «δαχτυλιδιού του Μίνωα» και στη διαπίστωση της αυθεντικότητάς του. Όντας ήδη υπάλληλος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, με μακρόχρονη εμπειρία στην τεχνολογία κατασκευής τέτοιων αντικειμένων, είχα κερδίσει την εμπιστοσύνη των συνεργατών αρχαιολόγων.

Μεγάλο κομμάτι της επαγγελματικής μου ζωής, ως συντηρητής, το αφιέρωσα στη δημιουργία του εργαστηρίου συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου. Μέχρι τη δεκαετία του 1980, τα εργαστήρια συντήρησης του μουσείου λειτουργούσαν σύμφωνα με τα πρότυπα, που είχαν θέσει οι εμπειρικοί συντηρητές και με βάση τις δικές τους γνώσεις και εμπειρίες. Ο εξοπλισμός ήταν ανύπαρκτος και τα εργαλεία με τα οποία δούλευαν οι συντηρητές ήταν απαρχαιωμένα. Εγώ μπορούσα να σχεδιάσω και τελικά να υλοποιήσω νέα εργαστήρια για το Μουσείο Ηρακλείου, όπως ήταν αναγκαίο να γίνει λόγω της εποχής, όχι μόνο εξαιτίας των κοινωνικών και επαγγελματικών μεταβολών, αλλά κυρίως εξαιτίας της μεγάλης ανάγκης για την προστασία των μοναδικών αντικειμένων της συλλογής του μουσείου. Ειδικά εκείνη την περίοδο πραγματοποιούνταν ανασκαφές στην Άνω Σύμη της Βιάννου και ο αριθμός των αντικειμένων, κυρίως των μεταλλικών, ήταν μεγάλος. Έτσι, κατάφερα να δημιουργήσω ένα εργαστήριο, ειδικά για τη συντήρηση μεταλλικών αντικειμένων, αλλά και για τα υπόλοιπα υλικά (κεραμικά, λίθινα κλπ), εξαιρετικά σύγχρονο για την εποχή. Μάλιστα είχα προτείνει τη δημιουργία ακτινοδιαγνωστικού εργαστηρίου στο μουσείο, αλλά δεν υλοποιήθηκε, γιατί απαιτούσε συγκεκριμένες προδιαγραφές και η γραφειοκρατία δεν ξεπεράστηκε. Συνέταξα και τον κώδικα δεοντολογίας του επαγγέλματος του συντηρητή.

Μετά από τη δημιουργία των εργαστηρίων συντήρησης στο μουσείο επέστρεψα στη Γαλλία για μεταπτυχιακές σπουδές και, όταν τελείωσα, επέστρεψα και πάλι. Στη δεύτερη φάση της εργασίας στο μουσείο έκανα συντήρηση, εκπαίδευσα μαθητευόμενους, είχε ιδρυθεί το ΤΕΙ Αθήνας και κάποιοι από τους πρώτους φοιτητές εκπαιδεύτηκαν στα εργαστήρια του μουσείου και κοντά μου. Ταξίδεψα στο εξωτερικό συνοδευοντας αντικείμενα εκ μέρους του μουσείου σε διεθνείς εκθέσεις και συμμετέχοντας στο στήσιμο των εκθέσεων. Το 1999, δήλωσα την παραίτησή μου από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και έφυγα το 2000».

5.13.3. Συνέντευξη Μιχάλη Λαμπάκη, Εργάτη Αναστηλώσεων Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Κρήτης, επί εφορείας Ν.Πλάτωνος και Στ.Αλεξίου (Ιανουάριος 2013)

«Είμαι 85 ετών. Δούλεψα για την αρχαιολογία από το 1950, αλλά δε μονιμοποιήθηκα ποτέ. Οι Έλληνες εργοδότες δεν μας ασφάλιζαν, αλλά οι Άγγλοι ασφάλιζαν τους εργάτες και έδιναν 150 δραχμές μεροκάματο. Ασφαλίστηκα για πρώτη φορά από τον Πλάτωνα, το 1954.

Ήμουν εργατοτεχνίτης στα Βυζαντινά και δούλεψα σε Βυζαντινά εκκλησιάκια, φρούρια κλπ σε όλη την Κρήτη. Στην Κνωσό δούλεψα και με τον Πλάτωνα και με τον Αλεξίου. Με τα Βυζαντινά [εννοεί εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων] δουλέψαμε σε δύσκολες συνθήκες σε όλη την Κρήτη, όπου υπήρχε ανάγκη. Μέναμε όπου δουλεύαμε. Δηλαδή, στη Σπιναλόγκα, μέναμε

μέσα στα σπίτια που κάναμε τις αποκαταστάσεις, τρώγαμε εκεί και κυριολεκτικά τρώγαμε μαζί με τα ποντίκια. Τα υλικά που χρησιμοποιούσαμε τα φέρναμε εμείς.

Δούλεψα και στο Καραβάν Σεράι. Εκεί στόχος μας ήταν να το κάνουμε όπως ήταν παλιά. Φτιάχναμε τσιμεντένιες πλάκες για τα δάπεδα. Στο Βαθύπετρο δούλεψα με τον Μαρινάτο. Εκεί κάναμε συντήρηση στα πιθάρια με γύψο. Δούλεψα στις ανασκαφές της Ζάκρου με τον Πλάτωνα. Το 1953, η Κνωσός ήταν διαλυμένη. Υπήρχαν δύο φύλακες και αυτοί ό,τι έκαναν. Στον αρχαιολογικό χώρο δεν υπήρχε περίφραξη και ήταν γεμάτος κοπάδια από πρόβατα και κατσίκια που βοσκούσαν. Ο Πλάτων άρχισε κάθε χρόνο να παίρνει γυναίκες από το χωριό της Κνωσού, για να ξεχορτίζουν. Έτσι, οχτώ με δέκα γυναίκες από την Κνωσό έβγαζαν τα χόρτα, καθάριζαν τους αρμούς και μετά μπαίναμε εμείς και αρμολογούσαμε με ένα υλικό, που είχε άμμο, ασβέστη, τσιμέντο και ώχρα. Αργότερα, αντί για άμμο, βάζαμε κουρασάνι και λιγότερο τσιμέντο. Δίναμε πολύ σημασία στην ποιότητα του ασβέστη. Ο καινούριοσβησμένος ασβέστης δεν κάνει. Όσο πιο παλιός είναι ο ασβέστης, τόσο καλύτερος. Γι' αυτό πολλοί είχαν δικούς του λάκκους και έσβηναν ασβέστη μόνοι τους. Κάναμε πολλές συμπληρώσεις με καινούριες πλάκες γυψόλιθου, που τις έκοβαν από τους Γυψάδες με καταρράκτη. Δουλεύαμε τα καλοκαίρια. Αλλά μέσα σε ένα καλοκαίρι, μπορεί να δούλευαν στην Κνωσό και εξήντα άτομα.

Επί Αλεξίου, το 1960, αντί για μαύρο τσιμέντο βάζαμε άσπρο. Στο μικρό ανάκτορο δουλέψαμε στα δάπεδα. Ο Αλεξίου ήταν κατά των αναστηλώσεων και δεν κάναμε πολλά πράγματα. Ήταν ικανός να βάλει φασαρία στον εργάτη, επειδή βρήκε μια πέτρα από ένα σημείο και τη σήκωσε. Αν έκανε ο εργάτης να τη βάλει πίσω από εκεί που είχε πέσει, ο Αλεξίου του έλεγε να την αφήσει εκεί που τη βρήκε. Ο Αλεξίου είχε φέρει έναν ονόματι Σακαλιέρο από την Κάλυμνο, που αυτός έκοβε τους γυψόλιθους. Με τον Πλάτωνα ήταν αλλιώς. Χαιρόσσουν να δουλεύεις μαζί του. Κάναμε ένα σωρό πράγματα.

Ο Ζαχαρίας Κανάκης ήταν παντού και πάντα αρχηγός. Ήταν σπουδαγμένος, αρχιτέκτονας. Όταν ήταν ο Πλάτωνας, οι ασπίδες στην Κνωσό είχαν κρύσταλλο. Ο Κανάκης έλεγε να βγουν τα κρύσταλλα, γιατί ήταν επικίνδυνο να σπάσουν από το δυνατό αέρα και τους πολλούς νοτιάδες. Μάλιστα μια φορά παρά λίγο να σπάσουν. Όμως δεν έφυγαν ποτέ.

Δούλεψα και με τους Άγγλους στο Λευκαντί για πέντε χρόνια, και στα περιφερειακά μνημεία της Κνωσού, στον βασιλικό τάφο κλπ, πάλι με τους Άγγλους. Οι Άγγλοι δεν έκαναν συντήρηση, ούτε αποκαταστάσεις. Μόνον ανασκαφές και τα κομμάτια που έσκαβαν τα πλήρωναν. Δούλευαν στο στρωματογραφικό, στη βίλα Αριάδνη. Έδιναν πολύ μεγάλη σημασία στη λεπτομέρεια. Όταν έβρισκαν ένα πιθάρι, το άδειαζαν και κοσκίνιζαν το περιεχόμενο με μεγάλη προσοχή, να μη χάσουν το παραμικρό.

Μέχρι το 1970 το Υπουργείο Πολιτισμού ήταν άφαντο. Την ευθύνη την είχαν οι αρχαιολόγοι και ο αρχιτεχνίτης ή ο συντηρητής. Δεν υπήρχαν οδηγίες για τα υλικά. Οριζόταν ένας υπεύθυνος του έλεγαν: «Πάρε το συνεργείο και πήγαινε». Αυτός έγραφε ένα καθημερινό ημερολόγιο. Μετά το 1981 όμως, τα πράγματα άλλαξαν. Ήρθαν οδηγίες για τις εργασίες, για να μένει κάπου το προσωπικό, όταν δούλευε εκτός έδρας, και για συγκεκριμένα υλικά και άρχισαν να πληρώνουν οδοιπορικά. Εμφανίζονταν τακτικά και μηχανικοί. Εγώ το 1992 πήρα σύνταξη και συνέχισα να δουλεύω ιδιωτικά».

5.13.4. Συνέντευξη συντηρητή Τάκη Μόσχου (Ιανουάριος 2013)

«Φοίτησα στις Σχολές Δοξιάδη, από το 1967 έως το 1970. Τον Ιανουάριο του 1973 εργάστηκα για την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με τον Σταύρο Μπαλτογιάννη. Λόγω Παττακού, υπήρχαν λεφτά στην Κρήτη επί Επταετίας. Τα συνεργεία ήταν πολλά και είχαν πολύ προσωπικό. Τα περισσότερα Βυζαντινά μνημεία της Κρήτης συντηρήθηκαν τότε. Οι μαθητευόμενοι

συντηρητές, από τις σχολές ΚΕΣ και Δοξιάδη, κατεβαίναμε με τα συνεργεία αυτά στην Κρήτη, το καλοκαίρι, τα Χριστούγεννα και το Πάσχα.

Η Σχολή Δοξιάδη ήταν κάτι σαν μια μικρή Σχολή Καλών Τεχνών. Ήταν σε ένα ωραίο κτήριο στο Κολωνάκι. Δίδασκαν συντήρηση ο Μπαλτογιάννης, ο Μαργαριτώφ, που είχαν έρθει από την Ιταλία και Ιστορία της Τέχνης η Χρυσούλα Μπαλτογιάννη, ο Στέλιος Λυδάκης και η Μαρίνα Πλάκα. Διδασκόμαστε τις τεχνικές κατασκευής τοιχογραφίας και παρακολουθούσαμε εργαστήρια συντήρησης εικόνων, ξύλου, κεραμικών και εργαστήρια εκμαγείων. Η συντήρηση εικόνων, τοιχογραφιών και ζωγραφικών έργων ήταν στο επίκεντρο των σπουδών.

Τα υλικά που επικρατούσαν, το 1960-1970, ήταν, στη στερέωση επιφανειών, κυρίως οργανικά υλικά, όπως καζεΐνη μαζί με ασβέστη. Ο καθαρισμός γινόταν βασικά, με μηχανικά μέσα. Για τις αποτοιχίσεις των τοιχογραφιών γινόταν χρήση και εφαρμογή ψαρόκολλας, η οποία, για να απομακρυνθεί, ξεπλενόταν με καυτό νερό.

Η Διεύθυνση Συντήρησης είχε ένα ρόλο, σε γενικές γραμμές, τυπικό. Η συντήρηση χωριζόταν σε δύο «στρατόπεδα»: του Μαργαριτώφ και του Μπαλτογιάννη.

Η σχολή συντήρησης ΚΕΣ ήταν δωρεάν, για να γίνεις δεκτός έπρεπε να έχεις γνωριμίες και όποιος πήγαινε εκεί είχε πρόσβαση στη Σαντορίνη, για δουλειά και πρακτική άσκηση. Οι προσλήψεις των συντηρητών, είτε σε ιδιωτικό είτε σε δημόσιο επίπεδο, είχαν να κάνουν με το πόσο καλές γνωριμίες είχε κανείς. Ακόμα και οι προσλήψεις από Εφόρους γίνονταν σε αυτό το επίπεδο.

Οι συντηρητές πήγαιναν με τα συνεργεία και δούλευαν από χωριό σε χωριό, ανάλογα με το έργο που είχαν να κάνουν. Το σύστημα διαβίωσης ήταν κοινοβιακό. Λιγάκι όπως στο παρελθόν, αλλά κάπως καλύτερα, αφού συχνά μας φιλοξενούσαν μοναστήρια κλπ. Υπήρχε σε κάθε συνεργείο ένας υπεύθυνος, που ήταν συνήθως ένας παλαιότερος συντηρητής. Γινόταν καθημερινή τεκμηρίωση όλων των εργασιών σε ημερολόγια και γινόταν και φωτογραφική τεκμηρίωση, την οποία έκαναν αυτοί με δικές τους φωτογραφικές μηχανές, ή την έκανε φωτογράφος.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου υπήρχε μεγάλη κόντρα μεταξύ νέων και παλαιών συντηρητών. Οι παλιοί προσπαθούσαν να διαφυλάξουν τα μυστικά της δουλειάς. Η δουλειά γινόταν συχνά με ελάχιστα μέσα και υλικά και, πολύ συχνά, ήμασταν αναγκασμένοι να επιστρατεύσουμε τη φαντασία μας και να καταφύγουμε σε «πατέντες». Για παράδειγμα, έπρεπε να αποτοιχίσουμε μια τοιχογραφία σε κάποιο χωριό του Ρεθύμνου, με μοναδικά υλικά κόλλα UHU art σε κουτί και σύρμα γαλβανισμένο. Η τοιχογραφία βρισκόταν στην κόγχη ενός ιερού και έπρεπε να κοπεί σε μικρότερα κομμάτια για να μεταφερθεί. Φτιάξαμε μια «πλάτη» από πανί, κόλλα και σύρμα. Τοποθετήσαμε την «πλάτη» στην τοιχογραφία και κάθε κομμάτι κόπηκε σε μικρότερα κομμάτια, που κουβαλήθηκαν σε ένα φορτηγό, που είχε φτάσει στην κοντινότερη δυνατή απόσταση. Στο φορτηγό είχαμε τοποθετήσει κλαδιά από δέντρα, για να δημιουργηθεί μια μαλακή επιφάνεια για τα κομμάτια της τοιχογραφίας.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 μπήκαν στη δουλειά οι πρώτοι απόφοιτοι του ΤΕΙ Αθήνας. Οι απόφοιτοι του ΤΕΙ, σε γενικές γραμμές, δεν επιθυμούσαν να βρίσκονται στο πεδίο. Ήθελαν να κάνουν γραφική δουλειά και μελέτες».

5.13.5. Συνέντευξη εμπειρικού συντηρητή Κωνσταντίνου Νικάκη (Μάιος 2013)

«Κατάγομαι από το χωριό Άη Γιάννης Φαιστού και εκπαιδεύτηκα σαν μικρό παιδί από τον Ali Riza Caravella. Στη Φαιστό ξεκίνησα πιτσιρικάς, δεκαέξι ετών. Ο Levi με έπαιρνε και με έβαζε να συναρμολογώ αγγεία. Σε ηλικία 20 ετών πήγα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Δούλεψα πολύ με τον Σπύρο Βασιλάκη, ο οποίος μου έμαθε τη σημασία της ποιότητας του ασβέστη στα κονιάματα. Ο ασβέστης χρειαζόταν να τον δουλεύεις τουλάχιστον για ένα εξάμηνο. Ο Βασιλάκης δεν ήταν ο μόνος που είχε λάκκο για να σβήνει ασβέστη. Γενικά, ήταν συχνό φαινόμενο, γιατί δεν ήταν εύκολο να προμηθευθείς υλικά και όλοι χρειάζονταν τον ασβέστη, όχι μόνο για αποκατάσταση των αρχαίων, αλλά και για οποιαδήποτε οικοδομική εργασία.

Δούλεψα μαζί με τον Κανάκη στη Σαντορίνη, το 1970, και δίπλα στον Μαργαριτώφ, ο οποίος μόλις είχε έρθει από την Ιταλία, όπου είχε σπουδάσει και είχε φέρει νέα τεχνογνωσία και υλικά. Το 1969, που ήταν η πρώτη φορά που πήγα στη Σαντορίνη, ήταν επιμελητής ο Ντούμας, υπό τον Μαρινάτο. Στη Σαντορίνη ασχολήθηκα μόνο με αγγεία και γενικά φορητά αντικείμενα και όχι με συντήρηση αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Επίσης, συμμετείχα στην ανασκαφή των τοιχογραφιών και συγκεκριμένα στις εργασίες εκταφής τους από το έδαφος. Καθώς δεν υπήρχαν πολλά υλικά στη διάθεσή μας εκείνη την εποχή, η εκταφή γινόταν με γύψο και χαρτί.

Παρακολούθησα κάποια εξάμηνα σεμινάρια στην Αθήνα και στο Βυζαντινό μουσείο, το 1972-'73-'74, που είχαν σαν στόχο την εξειδίκευση των τεχνιτών του Δημοσίου.

Μαζί με τον Μεραμβελιωτάκη συντήρησα τα αντικείμενα της συλλογής Μεταξά, που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Προμηθεύομουν θηραϊκή γη από τη Σαντορίνη. Το μόνο υλικό, που είχαμε στη διάθεσή μας μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ήταν η κόλλα Vinyl. Το Paraloid εμφανίστηκε πολύ αργότερα, μετά το 1980.

Δούλεψα για πολλά χρόνια με τον Πλάτωνα, τον οποίο θεωρώ δάσκαλό μου. Επίσης, συνεργάστηκα με τον Αλεξίου στον Σκλαβόκαμπο, τον οποίο είχε σκάψει ο Μαρινάτος και, επί χούντας, κάναμε εργασίες αναστηλωτικές με μαύρο τσιμέντο, όπως συνηθιζόταν παντού τότε. Καθαρίζαμε τον αρμό σε βάθος, αρμολογούσαμε με τσιμέντο και κάναμε αισθητική αποκατάσταση με ένα κονίαμα, που αποτελούνταν από λευκό τσιμέντο, κουρασάνι και άμμο θαλάσσης άπλυτη. Για συγκολλήσεις λίθινων θραυσμάτων σε αρχιτεκτονικά μέλη κλπ, χρησιμοποιούσαμε μαρμαρόκολλα. Κάποια στιγμή αποφάσισα να πάρω πρωτοβουλία και να αλλάξω τις αναλογίες στα κονιάματα αρμολογήματος. Έτσι, το κονίαμα, στο οποίο τελικά κατέληξα και το οποίο τελικά χρησιμοποίησα στον Σκλαβόκαμπο, είχε τις εξής αναλογίες: σε 30kgρ ασβέστη έβαζα 1-1½ «παλαμιά» (φτυαριά) μαύρο τσιμέντο και είχα αντικαταστήσει την άμμο θαλάσσης με ποταμίσια άμμο και αργότερα με θηραϊκή γη. Όταν η θηραϊκή γη έγινε το βασικό αδρανές στα κονιάματα, η θηραϊκή ήταν όση και ο ασβέστης. Το τελικό χρώμα του κονιάματος δεν με απασχολούσε, γιατί μετά από λίγους μήνες η επέμβαση εναρμονιζόταν με το μνημείο, λόγω της δράσης του αέρα, της σκόνης, της βροχής κλπ. Οι αποκαταστάσεις, που πραγματοποίησα στον Σκλαβόκαμπο με το κονίαμα αυτό το 1967, ακόμα υπάρχουν. Το ίδιο κονίαμα έβαλα και στις αποκαταστάσεις στον αρχαιολογικό χώρο της Ελεύθερας με τον Σταμπολίδη. Θεωρήθηκε επαναστατική κίνηση, λόγω της μικρής αναλογίας του μαύρου τσιμέντου που περιείχε. Ο Αλεξίου μου έδειξε εμπιστοσύνη και δεν με εμπόδισε στην εφαρμογή του κονιάματος. Κατά τα άλλα, δέχτηκα πόλεμο και ο μόνος που με υποστήριξε ήταν ο Μεραμβελιωτάκης.

Ένα σημαντικό πρόβλημα σε σχέση με τα υλικά και τα κονιάματα στη δεκαετία του 1970, ήταν το ότι προκειμένου να έχουν κουρασάνι άλεθαν τα κεραμικά όστρακα, που θεωρούνταν άχρηστα. Στη Φαιστό συγκεκριμένα δεν είχαν καν μύλο για να αλέθουν τα όστρακα και τα κοπάνιζαν με κόπανο. Τα όστρακα όμως είχαν ήδη πλυθεί με HCl, το οποίο έμενε μέσα στους πόρους του υλικού και, όταν αναμιγνυόταν στα κονιάματα, δημιουργούσε προβλήματα μηχανικά και αισθητικά.

Πριν μερικά χρόνια συνεργάστηκα με τον Σακελλαράκη στην Ζώμινθο. Το 1963-64 είχα πάει για κυνήγι στη Ζώμινθο και είχα αναγνωρίσει τα κατάλοιπα. Ενημέρωσα τον Αλεξίου και τη

Λεμπέση. Συνεργάστηκα με τη Λεμπέση στην Άνω Σύμη και πραγματοποίησα τις αποκαταστάσεις στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Το 1971, μεταφέρθηκα στον Άγιο Νικόλαο και δούλεψα για το στήσιμο της έκθεσης της εκεί αρχαιολογικής συλλογής, στο νέο, τότε, μουσείο της πόλης. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Αγίου Νικολάου δουλεύαμε όλα τα υλικά.

Το 1989-90 πήρα μειωμένη σύνταξη. Το 1995-1997, ανέλαβα να βοηθήσω τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή στον αρχαιολογικό χώρο των Μαλίων, να πραγματοποιήσει εργασίες αποκατάστασης. Τα τελευταία χρόνια δουλεύω στον Κοιμό».

5.13.6. Ο Αρχιτεχνίτης Νίκος Δασκαλάκης (Ιούνιος 2014)

Ο Νίκος Δασκαλάκης κατάγεται από την Κνωσό και ανήκει στη φουρνιά εκείνη των συντηρητών, που εκπαιδεύτηκαν από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή. Εργάστηκε για πρώτη φορά σε ηλικία 14 ετών με την Ιταλική Αρχαιολογική σχολή στα Χανιά. Μαθήτευσε όμως και δίπλα στον Σπύρο Βασιλάκη. Οι εικόνες της Κνωσού, των έργων και των ανθρώπων που έκαναν τα έργα, που είχε από την παιδική του ηλικία καθώς μεγάλωνε δίπλα στον αρχαιολογικό χώρο, τον έκαναν να θέλει να γίνει σαν και αυτούς. Δούλεψε σε νεαρή ηλικία με τον αρχαιολόγο Νικόλαο Πλάτωνα και θεωρεί ότι έμαθε πολλά από αυτόν. Τον θεωρεί μεγάλη προσωπικότητα και πολύ καλό δάσκαλο.

Κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του ζωής, εργάστηκε κυρίως ιδιωτικά, με τις ξένες αρχαιολογικές σχολές στην Ελλάδα. Μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και αρχές του 2000 προσελήφθη στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού, από όπου τελικά συνταξιοδοτήθηκε.

Το θέμα των κονιαμάτων τον είχε απασχολήσει πολύ κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής του ζωής. Όπως και οι άλλοι εμπειρικοί συντηρητές της γενιάς του και αυτός γνωρίζει πολύ καλά, και μάλιστα από μικρή ηλικία, τη σημασία της καλής ποιότητας ασβέστη. Προφανώς, η γνώση αυτή υπήρξε βασικό μέρος της εκπαίδευσής τους και από τους Ιταλούς, αλλά και από τους Έλληνες εργάτες, όπως ο Σπύρος Βασιλάκης. Προσπάθησε να καταλήξει σε κάποιες αναλογίες και συστάσεις κονιαμάτων, με τα υλικά που ήταν στη διάθεσή του. Για παράδειγμα, στην Κνωσό, πριν το 2000, εφάρμοσε πολλά διαφορετικά κονιάματα στις τοιχοποιίες του των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τα οποία διαχώριζε μεταξύ τους χρωματικά. Στο Παλαίκαστρο είχε τοποθετηθεί από παλαιότερες επεμβάσεις μαύρο τσιμέντο, πολύ σκληρό. Ο Νίκος Δασκαλάκης ένιωσε την ανάγκη να αλλάξει αυτό το καθεστώς του μαύρου τσιμέντου, τουλάχιστον όπου περνούσε από το χέρι του. Έτσι, μάζεψε πλίνθους από την ανασκαφή. Ανακάτεψε κόκκινη νταμαρίσια άμμο, θηραϊκή γη, ασβέστη και λευκό τσιμέντο. Τοποθέτησε τις πλίνθους σε βαρέλι και τους έλιωσε, ώστε να πάρει έναν πολτό από πηλό, τον οποίο μετά ανέμιξε με το παραπάνω μείγμα. Το αποτέλεσμα ήταν επιτυχές, αισθητικά και μηχανικά.

Όταν εφάρμοζε κονιάματα σε τοίχους ή άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που ήταν στεγασμένα, περνούσε τους αρμούς με σαπούνι, γιατί με αυτόν τον τρόπο πετύχαινε στεγανοποίηση των αρμών.

Συνεργάστηκε με τον Porham, στο Λευκαντί στην Εύβοια, πριν 25 χρόνια. Ήρθαν από το ΥΠΠΟ για να αξιολογήσουν την κατάσταση και να τους προτείνουν υλικά. Από τάφο ανασκάφηκαν τέσσερα άλογα, των οποίων τα οστά έπρεπε να συντηρηθούν. Ανέλαβε ο Δασκαλάκης να εφαρμόσει σωστικά μέτρα, μέχρι να έρθει κλιμάκιο από το Υπουργείο για να τους δώσει περεταίρω οδηγίες. Η πρακτική του για στερέωση, ήταν η εξής: διοχέτευσε λιωμένο κερί δια μέσου σύριγγας, εσωτερικά των οστών. Δεν ήθελε να χρησιμοποιήσει

κόλλα της εποχής. Ο επιφανειακός καθαρισμός έγινε με διάλυμα νερού και alcohol. Τα άλογα τοποθετήθηκαν σε χώρο, που διαμορφώθηκε ειδικά για τα συγκεκριμένα ευρήματα, και σκεπάστηκαν, περιμένοντας το κλιμάκιο από το υπουργείο. Το κλιμάκιο δεν ήρθε ποτέ. Στην ίδια ανασκαφή βρέθηκε και ύφασμα, το οποίο σκέπασαν αμέσως με χρώμα και ειδοποίησαν τον Τάσο Μαργαριτώφ από την Κεντρικήπηρεσία της Αθήνας να τους δώσει οδηγίες. Με οδηγίες της Βρετανικής σχολής, ψέκαζαν το σκεπασμένο αντικείμενο, με διάλυμα νερού και αλοκοόλη μέχρι να έρθει ο Μαργαριτώφ. Ο Μαργαριτώφ έφτασε και τότε ο Δασκαλάκης πρότεινε να μεταφέρουν το ύφασμα, μαζί με το κομμάτι γης που το έφερε. Δηλαδή, να κόψουν το λίθινο τμήμα κάτω από το ύφασμα και, να μεταφέρουν το σύνολο στο εργαστήριο. Ο Μαργαριτώφ διαφώνησε. Τα υφάσματα πλύθηκαν και τα χρώματα χάθηκαν. Όσον αφορά τη συντήρηση αρχιτεκτονικής, μία από τις συνεργασίες του, και μάλιστα μία από τις πιο ενδιαφέρουσες, ήταν με τη αρχαιολόγο Αθανασία Κάντα. Μαζί της δούλεψε στην περιοχή Αμαρίου, στο Μοναστηράκι, όπου βρέθηκαν λίθινες οικίες, οι οποίες σώζονταν σε πολύ καλή κατάσταση. Σώζονταν ακόμα και οι κλειδαριές τους και στα πιθάρια των οικιών σώζονταν ακόμα και υπολείμματα καρπών, οσπρίων κλπ. Επίσης, αυτό που του έκανε εντύπωση ήταν ο βαθμός, στον οποίο η αρχιτεκτονική των οικιών αυτών ήταν πανομοιότυπη με εκείνη των σπιτιών του χωριού.

Ο Νίκος Δασκαλάκης υπήρξε στενός συνεργάτης πολλών αρχαιολόγων της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής, κάποιοι από τους οποίους τον παρότρυναν και τον βοήθησαν πρακτικά να επισκεφθεί την Αγγλία δύο φορές, για επιμόρφωση πάνω σε θέματα συντήρησης. Παρέμεινε στην Αγγλία για χρονικό διάστημα ενός μήνα κάθε φορά και εκπαιδεύτηκε σε εργαστήριο του Λονδίνου, στη συντήρηση οστών. Όλες του οι συνεργασίες, είτε με τους Βρετανούς, είτε με τους Ιταλούς, τους Αμερικανούς και τους Σουηδούς, ήταν σε ιδιωτικό επίπεδο και μόνο στο τέλος της επαγγελματικής του ζωής συνεργάστηκε με την αρχαιολόγο και τότε πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής Κνωσού, Αλεξάνδρα Καρέτσου, στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού.

5.13.7. Συνέντευξη του εμπειρικού συντηρητή-τ. προϊσταμένου του Τμήματος Συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Παναγιώτη Σιναδινάκη (Ιανουάριος 2013)

Εικόνα 316. Ο Παναγιώτης Σιναδινάκης κατά τη διάρκεια του στησίματος της νέας έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου. Πηγή: Αρχείο ΑΜΗ

Εικόνα 317. Ο Παναγιώτης Σιναδινάκης κατά τη διάρκεια του στησίματος της νέας έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου. Πηγή: Αρχείο ΑΜΗ

«Δούλεψα για πρώτη φορά το 1964-1965, όταν ήμουν δώδεκα χρονών στο Φουρνί με τον αρχαιολόγο Γιάννη Σακελλαράκη. Ο θείος μου ήταν φύλακας και με έπαιρνε μαζί του στις ανασκαφές. Στην αρχή βοηθούσα τους εργάτες της ανασκαφής, που κι αυτοί είχαν μάθει τη δουλειά εμπειρικά, στο πεδίο. Από αυτούς τους ανθρώπους έμαθα την τέχνη της ανασκαφής σιγά σιγά. Μόνο μετά από δυο ή τρία χρόνια ήμουν έτοιμος να συμμετέχω ενεργά στην ανασκαφή, να πιάσω σκαλίδι που λένε. Όταν δούλεψα στο Φουρνί, δεν είχε γίνει συντήρηση. Έγινε αναστήλωση στον πρώτο τάφο γύρω στο 1968-69, από κάποιον που ήρθε από τη Διεύθυνση Συντήρησης.

Με τον Σακελλαράκη έμαθα την ανασκαφή και αυτό με βοήθησε να προχωρήσω και να δουλέψω μετά με την αρχαιολόγο Αλεξάνδρα Καρέτσου στον Γιούχτα, στην ανασκαφή της στο Ιερό Κορυφής. Εκεί ξεκίνησε για μένα η συντήρηση. Έμαθα από τον Σπύρο Βασιλάκη. Τα κονιάματα ήταν το πρώτο και κύριο πράγμα που μάθαινε κάποιος, που οι παλαιότεροι έδειχναν στους νεότερους. Τα υλικά που χρησιμοποιούσαν ήταν κουρασάνι, που μάλιστα το παρασκεύαζαν οι ίδιοι κονιορτοποιώντας τα άχρηστα όστρακα από τις ανασκαφές με το μηχανήμα που υπήρχε στη βίλλα Αριάδνη, ασβέστη, άμμο και τσιμέντο. Δεν γινόταν καμία τεκμηρίωση των εργασιών, όπως σήμερα, ούτε και των υλικών ή του προσωπικού. Μόνον οι αρχαιολόγοι κρατούσαν αρχεία, και εκεί ίσως να ανέφεραν κάποιες σχετικές πληροφορίες. Έτσι κι αλλιώς όλες τις αποφάσεις για την πορεία των εργασιών, το μοίρασμα των αρμοδιοτήτων, τα υλικά που θα χρησιμοποιούσαμε και τις μεθόδους που θα ακολουθούσαμε, τις έπαιρναν μόνον οι παλιοί εργάτες και οι αρχαιολόγοι. Οι διαχρονικές ανασκαφές γίνονταν κάθε χρόνο και κάθε χρόνο γινόταν και συντήρηση.

Εργάστηκα και στη Σύμη με την αρχαιολόγο Αγγελική Λεμπέση, αλλά μόνο στην ανασκαφή. Τη συντήρηση εκεί την είχε αναλάβει ο Κωνσταντίνος Νικάκης. Στη Σύμη εργάστηκα μέχρι το 1972, οπότε και πήγα φαντάρος. Όταν απολύθηκα, επέστρεψα στη Σύμη. Εκεί η ανασκαφή ήταν πολύ δύσκολη. Εκεί ήρθα επαφή με την έννοια της στρωματογραφίας, για πρώτη φορά. Τα ευρήματα φυλάσσονταν στο σπίτι του φύλακα στην Κάτω Σύμη, όμως αν βρισκόταν κάτι πολύ σημαντικό, το έπαιρνα απευθείας. Μέχρι τότε δούλευα σε ιστάμενα μνημεία.

Από το 1977 μέχρι το 1979, οι Βιτωράκης Κώστας και Μεραμβελιωτάκης Γιάννης, και οι δυο εμπειρικοί συντηρητές που εργάζονταν στο αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, πήγαιναν τα απογέυματα στις Αρχάνες και συντηρούσαν τα ευρήματα από τις ανασκαφές του Σακελλαράκη. Από αυτούς τους δύο έμαθα τη συντήρηση των αντικειμένων.

Το 1979, και ενώ είχα ήδη αρχίσει να δουλεύω ιδιωτικά για τον Σακελλαράκη, με καλούν να δουλέψω στο εργαστήριο του μουσείου. Έτσι ξεκίνησα να δουλεύω τα πρωινά στο μουσείο και

τα απογεύματα για τον Σακελλαράκη. Οι συνθήκες εργασίες στο μουσείο ήταν πολύ δύσκολες, γιατί οι παλαιότεροι συντηρητές δεν είχαν καμία διάθεση να μοιραστούν τη γνώση τους με εμάς τους νεώτερους. Εφάρμοζαν πατέντες συντήρησης, πατέντες για τη στήριξη των αντικειμένων και ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για κάθε αποτέλεσμα. Ένα κωμικοτραγικό περιστατικό: Είχε τύχει να δουλεύουν ένα αντικείμενο και να το κρύβουν, ώστε κανείς άλλος να μη βλέπει τι κάνουν. Έτσι δύο άνθρωποι ταυτόχρονα δούλευαν το ίδιο αντικείμενο που ήταν σπασμένο σε δύο κομμάτια και ο ένας συμπλήρωνε το μισό που έλειπε από το δικό το κομμάτι, ενώ ο άλλος συμπλήρωνε το άλλο μισό που έλειπε από δικό του κομμάτι. Όταν τελείωναν και αποκάλυπταν τα έργα τους, συνειδητοποιούσαν, ότι από ένα αγγείο είχαν φτιάξει δύο διαφορετικά.

Το 1981, ανέλαβα τη συντήρηση στο Φουρνί ιδιωτικά μαζί με τον Γιάννη Σακελλαράκη. Τα υλικά που χρησιμοποιούσα για τα κονιάματα ήταν τα ίδια, όπως αυτά που ήδη είπαμε, όμως τώρα είχα δικό μου συνεργείο για να εκτελεί τις εργασίες. Επίσης, από το 1981 ξεκίνησαν οι ανασκαφές στις Αρχάνες, πάλι από τον Σακελλαράκη, που τώρα είχε γίνει προϊστάμενος και ξεκίνησα να δουλεύω στις Αρχάνες, στις ανασκαφές στο Φουρνί, στη συντήρηση (συγκεκριμένα εκείνη την περίοδο έπρεπε να κάνω υποστυλώσεις στον θολωτό τάφο Β', ώστε να συνεχιστούν οι ανασκαφές). Υποστυλώσεις είχα κάνει και στον θολωτό τάφο Α' με τοποθέτηση σιδηροδοκών, τις οποίες είχα επιχρίσει επιφανειακά. Στον θολωτό τάφο Α' είχα κάνει και συντήρηση στο εσωτερικό του και στην κρύπτη.

Στο Φουρνί, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, είχε έρθει στο φως ανθρώπινος σκελετός σε πλακόστρωτο. Ο σκελετός έπρεπε να σηκωθεί, ακριβώς στη θέση και την κατάσταση που είχε βρεθεί. Κατασκεύασα ένα κρεβάτι με τάβλες και σίδερα και με χερούλια στα πλαϊνά, για να μεταφέρεται, και ο σκελετός μεταφέρθηκε με γύψινο καλούπι και επάνω στο αυτοσχέδιο κρεβάτι του.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών του στον αρχαιολογικό χώρο του Γαλατά, το 1992 και μετά, όπου είχα αναλάβει τη συντήρηση του μινωικού ανακτόρου σχεδόν εξ ολοκλήρου (το 80% των εργασιών έχει γίνει από εμένα), στα κονιάματα πια έμπαινε ελάχιστο τσιμέντο. Τα κύρια υλικά, από τα οποία παρασκευάζονταν τα κονιάματα, ήταν η θηραϊκή γη, η νταμαρίσια άμμος και ο ασβέστης. Οι εντολές για τις μεταβολές στα υλικά ήρθαν από τη Διεύθυνση Συντήρησης. Παρόλα αυτά, η Διεύθυνση δεν ήταν ακόμα σε θέση να δώσει οδηγίες, όταν ήταν αναγκαίο, σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Για παράδειγμα, ένα πολύ συχνό φαινόμενο, ήταν η εμφάνιση απανθρακωμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, κυρίως από λίθο. Ένα τυπικό παράδειγμα, το οποίο έτυχε σε μένα προσωπικά, ήταν στα Ανεμόσπηλια, στο Τριμερές Ιερό, το 1981, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής ήρθε στο φως κτήριο από πορώλιθο, που είχε καεί. Ο καμμένος πορώλιθος ήταν μια πολύ δύσκολη περίπτωση συντήρησης, αφού η πέτρα αποφλοιωνόταν και χανόταν αμέσως. Ζήτησα τη βοήθεια της Διεύθυνσης Συντήρησης, η οποία απάντησε ότι δεν υπήρχε λύση. Αναγκαστικά, έπρεπε να αφήσω την πέτρα να διαλυθεί. Αφού δεν υπήρχε πρόταση για κάτι καλύτερο (σημειώνω εδώ ότι η επιλογή της κατάχωσης του καταλοίπου δεν υπήρχε, όχι στη συγκεκριμένη ανασκαφή αλλά γενικά στη νοοτροπία της εποχής, και ό,τι έβγαινε στο φως, έπρεπε, πάση θυσία, να διατηρηθεί) σκέφτηκα ότι δεν είχα τίποτα να χάσω. Τελικά, πήρα την πρωτοβουλία, κατασκεύασα ένα καλούπι και έριξα κονίαμα πάνω από την πέτρα.

Στις Αρχάνες, έκανα στερέωση ασβεστοκονιάματος με διοχέτευση κόλλας πολυβιλίνης διαλυμένη σε acetone, σε περιεκτικότητα 23%, μέσω συσκευών ορών. Επίσης στις Αρχάνες, χρειάστηκε να κάνουμε συντήρηση των πύλων. Στα όστρακα των πύλων, που είχαν ανασκαφεί, έπρεπε να γίνει ανάταξη και αυτά να συγκολληθούν. Για να γίνει αυτό και να συγκρατηθούν τα κομμάτια μεταξύ τους, εκμεταλλευόμασταν τις ήδη υπάρχουσες τρύπες, που συνήθως υπήρχαν σε κάποια από τα θραύσματα μάλλον από προηγούμενες απόπειρες επισκευής και, όταν ήταν αναγκαίο, ανοίγαμε καινούριες τρύπες, στις οποίες τοποθετούσαμε γαλβανισμένο σύρμα. Στην

περίπτωση της βίλας του Βαθυπέτρου, λόγω της υπερβολικής υγρασίας, σκούριαζαν οι σύνδεσμοι από γαλβανισμένο σύρμα και τους αντικαθιστούσαμε από μπρούτζινους συνδέσμους. Αυτό ήταν μια καλή κίνηση, γιατί τελικά διατηρήθηκαν.

Είχα επίσης δουλέψει και στην ανασκαφή του Ιδαίου Άντρου, μια ανασκαφή πολύ δύσκολη, γιατί το χώμα ήταν υγρό και έπρεπε να το βγάζουμε έξω να στεγνώνει και μετά να το κοσκινίζουμε και να βγάλουμε οποιοδήποτε αντικείμενο.

Επίσης, συμμετείχα στην ανασκαφή στην Τρυπητή, με τον Αντώνη Βασιλάκη, τον αρχαιολόγο, όπου έχει βρεθεί οικισμός και η συντήρησή του ξεκίνησε από το 1986 και μετά. Κάθε επέμβαση στον οικισμό αυτό έγινε με παραδοσιακά υλικά και κονιάματα.

Μεταξύ 1979-1980, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου για τις συγκολλήσεις και τις στερεώσεις των φορητών αντικειμένων χρησιμοποιούσαμε γόμα-λάκα. Ο Νικόλαος Πλάτωνας, είχε φέρει από τη Γερμανία μία κόλλα (UHU Hart) και τη φύλαγε στο συρτάρι του. Τόσο πολύτιμη ήταν τότε! Για τη συγκόλληση των λίθινων αντικειμένων, χρησιμοποιούσαμε μαρμαρόκολλα και για τις συμπληρώσεις σε κεραμικά και λίθινα αντικείμενα χρησιμοποιούσαμε γύψο. Στα οστέινα, τις σφραγίδες κλπ, οι συμπληρώσεις γίνονταν με κερί, όπως και στα γυάλινα αντικείμενα. Η αισθητική αποκατάσταση των συμπληρώσεων γίνονταν με σκόνες αγιογραφίας. Για τη διάνοιξη οπών, είχαμε χειροκίνητα τρυπάνια.

Η τεκμηρίωση των εργασιών, είτε ανασκαφικών είτε οποιωνδήποτε άλλων εργασιών, γινόταν αποκλειστικά και μόνον από τους αρχαιολόγους. Ο πρώτος συντηρητής, που κρατούσε αρχείο των καθημερινών εργασιών συντήρησης, ήταν ο Αντώνης Φουντουλάκης, που ήρθε στο μουσείο και ήταν απόφοιτος Πανεπιστημίου του εξωτερικού.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο, τη δεκαετία του 1990, ήρθαν και οι πρώτοι απόφοιτοι συντηρητές από το ΤΕΙ και από διάφορες ιδιωτικές σχολές συντήρησης. Η σχέση των αρχαιολόγων με τους συντηρητές, ήταν σχεδόν πάντα κακή. Οι αρχαιολόγοι αντιμετώπιζαν τους συντηρητές με κακία και αυτό δεν άλλαξε ούτε αργότερα, όταν οι συντηρητές ήταν πια μορφωμένοι. Το εργασιακό καθεστώς, στο οποίο δουλεύαμε, το όριζε το Υπουργείο, που προσλάμβανε έκτακτο προσωπικό, συντηρητές και αρχιτεχνίτες κάθε χρόνο. Υπήρχαν άνθρωποι που δούλευαν υπό αυτό το καθεστώς, μπορεί και για είκοσι πέντε συνεχόμενα χρόνια. Εγώ μονιμοποιήθηκα το 1981 με κάποιο έκτακτο νόμο, που μονιμοποιούσε προσωπικό με βάση την προϋπηρεσία».

Ο Παναγιώτης Σιναδινάκης συνταξιοδοτήθηκε πρόσφατα από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

5.13.8. Συνέντευξη τ. Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων Κρήτης και Διευθυντή Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου Στυλιανού Αλεξίου (Φεβρουάριος 2013)

«Κατά την περίοδο που ήμουν Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων Κρήτης και Διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου (1962-1977), πραγματοποίησα και κάποιες επεμβάσεις στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού, με στόχο την προστασία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Ακολουθήσαμε τα χνάρια του μεγάλου Νικολάου Πλάτωνος. Δηλαδή, συνεχίσαμε την κατασκευή στεγάστρων, κυρίως από πλαστικά υλικά, για την προστασία των καταλοίπων από τα στοιχεία της φύσεως και πραγματοποιήσαμε συμπληρώσεις των κατεστραμμένων γυψολίθινων πλακών, ειδικά στα δάπεδα με νέες. Τα στέγαστρα είχαν ήδη, από την περίοδο του Evans, αποδειχτεί μια επιτυχημένη προσέγγιση για την προστασία του μνημείου.

Το ζήτημα των αντικαταστάσεων μας είχε απασχολήσει πολύ. Συνεργαστήκαμε με τους Ιταλούς επάνω στο θέμα αυτό, γιατί οι απόψεις μας συνέπιπταν όσον αφορά την ορθότητα μιας τέτοιας επεμβάσεως. Θεωρούσαν οι Ιταλοί, το είχαν άλλωστε εφαρμόσει και στη Φαιστό, σωστό να

αντικατασταθούν τα κατεστραμμένα τμήματα με υλικό ίδιο με το αυθεντικό, αντί να πραγματοποιηθούν επεμβάσεις με άλλα υλικά, ξένα ως προς τα αυθεντικά. Εμείς συμφωνήσαμε. Ήδη ο Νικόλαος Πλάτων είχε ξεκινήσει τη διαδικασία αυτή πριν από εμένα. Μάλιστα, επί Πλάτωνος είχε φτάσει στο Ηράκλειο μια οικογένεια, η επονομαζόμενη οικογένεια Σακαλιέρι. Αυτοί ήταν Ιταλοί, που ήρθαν από τα Δωδεκάνησα και εξειδικεύονταν, ας πούμε, στην κοπή των γυψόλιθων από τους Γυψάδες. Ήταν άριστοι τεχνίτες στον τομέα αυτό. Επεξεργάζονταν το πέτρωμα και ταυτόχρονα, εκπαίδευαν και τους δικούς μας εργάτες. Μετά οι γυψόλιθοι τοποθετούνταν, όπου ήταν απαραίτητο, και ιδιαιτέρως στα δάπεδα, που είχαν καταπονηθεί τόσο και από την ανθρώπινη παρουσία.

Επίσης, γίνονταν και κάποιες επεμβάσεις αποκατάστασης των κονιαμάτων, που συνέδεαν τις τοιχοποιίες. Δηλαδή, αντικατάσταση του υλικού στους αρμούς μεταξύ των λίθων στις τοιχοποιίες. Η βασική συνδετική ύλη, που χρησιμοποιούσαν οι μινωίτες ήταν, κατά τη γνώμη μου, ο ασβέστης. Εμείς χρησιμοποιούσαμε μείγματα με βάση το τσιμέντο. Επειδή όμως δεν έπρεπε να φαίνεται, οι εργάτες κάλυπταν τις εκτεθειμένες επιφάνειες με κουρασάνι, δηλαδή τριμμένο κεραμίδι.

Στην Κνωσό από όλες τις παλαιότερες αποκαταστάσεις, εκείνο που θεωρώ σφάλμα, είναι η παραφωνία που δημιουργείται, σε αισθητικό επίπεδο, από τα έντονα βαμμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία, από τους κίονες, για παράδειγμα. Οι Ιταλοί απέφυγαν τέτοιες αισθητικά κραυγαλέες επεμβάσεις. Βεβαίως, οι αναστηλώσεις που πραγματοποίησε ο Evans στην Κνωσό, των πολυθύρων και των παραθύρων, μας βοήθησαν να αποκτήσουμε αντίληψη του φωτός και μπορέσαμε να κατανοήσουμε τον τρόπο, με τον οποίο αυτό λειτουργούσε στους χώρους.

Ένα μεγάλο πρόβλημα που χρειάστηκε να αντιμετωπίσουμε στην Κνωσό, και το οποίο χρειαζόταν συστηματική εργασία, ήταν το πρόβλημα της βλάστησης. Τα φυτά κυριολεκτικά κατέκλυζαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Οι ρίζες τους, ακόμα και τα μικρά ριζίδια των μικρότερων φυτών, δημιουργούσαν προβλήματα στατικότητας. Φύτευαν φυτά επάνω στις τοιχοποιίες και προκαλούσαν προβλήματα και στις ίδιες τις πέτρες. Ήταν μεγάλο ζήτημα αυτό. Αρχικά ο Πλάτων, αλλά και εγώ, προσλαμβάναμε ανθρώπους, κυρίως γυναίκες από το χωριό (την Κνωσό), και εκρίζωναν τα φυτά χειρωνακτικά. Αυτό γινόταν τουλάχιστο δυο φορές το χρόνο. Αργότερα, όταν αναπτύχθηκε η τεχνολογία των φυτοφαρμάκων, τα χρησιμοποιούσαμε. Τα φυτοφάρμακα ήταν και τα μόνα χημικά που χρησιμοποιήθηκαν, τουλάχιστον στον καιρό μου, στην Κνωσό.

Οι εργασίες στην Κνωσό, αλλά και σε κάποια από τα περιφερειακά μνημεία της Κνωσού, πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο και διαρκούσαν τουλάχιστον δύο μήνες. Εκτός από τους Σακαλιέρι, υπήρχε το συνεργείο των εργατών και των τεχνιτών. Μερικοί από αυτούς τους ανθρώπους δούλευαν για την Αρχαιολογική Υπηρεσία, για παράδειγμα ο Κανάκης που δούλευε στο Αρχαιολογικό Μουσείο, αλλά κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών καθοδηγούσε και επέβλεπε, κατά κάποιο τρόπο τις εργασίες και άλλοι, που προσλαμβάνονταν εκτάκτως.

Σε γενικές γραμμές, δεν υπήρχαν συγκεκριμένα κριτήρια στα οποία βασιζόμασταν για να προσλάβουμε προσωπικό. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπου ίσως να υπήρχε κάποιος που ήταν εξαιρετικός τεχνίτης και γνωρίζαμε τη δουλειά του, ο χώρος των τεχνιτών ήταν, θα έλεγε κανείς, οικογενειοκρατικός. Δηλαδή, κάποιος, που είχε δουλέψει μερικές φορές, μπορεί να έφερνε κάποιο συγγενή του κλπ. Αυτό ήταν συνηθισμένο και, κατά κάποιο τρόπο, φυσιολογικό την περίοδο εκείνη, αφού η κεντρική διοίκηση ήταν απύσχα. Μάλιστα, μας χορηγούσε, δηλαδή στους αρχαιολόγους, πλήρη ελευθερία κινήσεων για τα υλικά, για το προσωπικό, για τις μεθόδους, για τα πάντα. Όλες οι ευθύνες και οι αποφάσεις λαμβάνονταν από τον Προϊστάμενο, δηλαδή εμένα ή τον Πλάτωνα, λόγου χάρη. Ίσως κάποιο λόγο να είχαν και οι παλαιότεροι και

πιο έμπειροι τεχνίτες, αλλά, γενικά, οι τελικές αποφάσεις λαμβάνονταν από τον υπεύθυνο αρχαιολόγο».

Επίλογος: Γενική Επισκόπηση και Συμπεράσματα

Η γέννηση των αντιλήψεων της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ευρωπαϊκή υπόθεση. Τα πρώτα σπέρματά της εμφανίζονται στην Ρώμη του 15^{ου} αιώνα μέσα από την δράση των Παπών οι οποίοι αρχίζουν να ενδιαφέρονται για την φροντίδα καταλοίπων του παρελθόντος, υπάγοντάς την στην εξυπηρέτηση των κρατικών επιδιώξεων και περιλαμβάνουν τη θέσπιση νομοθετικών διαταγμάτων και επαγγελματικών ειδικοτήτων, με σκοπό την προστασία, πρωτεύοντως, των κινητών αρχαιοτήτων και, στη συνέχεια, των ιστάμενων αρχιτεκτονικών μνημείων. Οι αντιλήψεις αυτές παγιώνονται στη Γαλλία, την εποχή των Φώτων, για να διαχυθούν, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, σε ολόκληρη την Ευρώπη και να μεταφραστούν σε έργα αποκατάστασης του μνημειακού της πλούτου.

Η πορεία αυτή συνοδεύεται σε όλες τις φάσεις της από έναν γόνιμο θεωρητικό προβληματισμό σχετικά με τα όρια, τους στόχους των επεμβάσεων και τους τρόπους επίτευξής τους. Οι τρόποι διεξαγωγής των επεμβάσεων αποκατάστασης κατ' αρχάς σε έργα γλυπτικής, ζωγραφικής και αρχιτεκτονικής περνούν διάφορα στάδια, καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από κριτήρια ιστορικά, αισθητικά και ερμηνείας και περιλαμβάνουν από αποσπασματικές συμπληρώσεις έως εκτενείς αποκαταστάσεις με κύριο στόχο την ανάκτηση ενός ενιαίου αισθητικού αποτελέσματος, βάσει των ως άνω κριτηρίων, εν πολλοίς υποκειμενικών. Αποκορύφωμα αυτής της τάσης είναι το δόγμα της ολικής στυλιστικής αποκατάστασης, που διαμορφώνεται στη Γαλλία στα μέσα του 18^{ου} αι. για να επεκταθεί και κυριαρχήσει σε όλες τις χώρες της Ευρώπης μέχρι τις αρχές του 20^{ου}. Πρόκειται για μια τάση, η οποία, ενώ επικαλείται τις εγγενείς αξίες των μνημείων, την ίδια στιγμή τις απαξιώνει. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου των μνημείων στην καθημερινότητα, καθώς και η καλλιέργεια μιας συλλογικής συνείδησης για την προστασία τους, λόγω της συμβολής τους στη δημιουργία των εθνών κρατών, πυροδοτούν τον ήδη υπάρχοντα θεωρητικό προβληματισμό και τον αναπροσανατολίζουν. Πλέον η προστασία συνειδητά εστιάζεται στη διατήρηση της αρχαίας ύλης ως φορέα πανανθρώπινων πολιτιστικών αξιών. Στο πλαίσιο αυτό προκύπτει στις αρχές του 20^{ου} αι. η ανάγκη ανάπτυξης κατάλληλου σχεδιασμού των επεμβάσεων, με υλικά κατάλληλα και με συγκεκριμένες προδιαγραφές, όπως η αποτελεσματικότητα, η συμβατότητα με την αρχαία ύλη και η μικρότερη αισθητική παρεμβολή. Η επιστήμη της συντήρησης έχει πλέον γεννηθεί.

Καθοριστική για τη μετάβαση από την αποκατάσταση στη συντήρηση υπήρξε η ανάδυση στην Αγγλία, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, του Κινήματος εναντίον των Αποκαταστάσεων (Anti-restoration Movement) ή, αλλιώς, του Κινήματος της Συντήρησης. Ο όρος 'αποκατάσταση' είχε αποκτήσει αρνητικό πρόσημο, εξαιτίας των υπερβολικών, μιμητικών, επεμβάσεων που πραγματοποιούνταν σε ολόκληρη την Ευρώπη και οι οποίες παραμόρφωναν τα μνημεία. Ως εκ τούτου, η πολεμική που ξεσπά και η αμφισβήτηση, που εκδηλώνεται, σε πρώτη φάση θεωρητικά από τον John Ruskin και λίγο αργότερα πρακτικά από τον William Morris και την Society for the Protection of Ancient Buildings (SPAB), έχει στόχο τη διατύπωση ορθών κανόνων και θεωρητικών αρχών για την εκτέλεση των επεμβάσεων. Απώτερος σκοπός είναι η προστασία των μνημείων μέσα από ήπιες, συστηματικές επεμβατικές διαδικασίες και

εργασίες πρόληψης και η διατήρηση ισορροπιών μεταξύ των μνημείων και του φυσικού περιβάλλοντός τους. Το νέο αυτό ιδεολογικό κίνημα επιτάσσει τον σχεδιασμό και χρήση σύγχρονων, κατάλληλων και φιλικών προς την αρχαία ύλη, υλικών και μεθόδων, σηματοδοτώντας, εν τέλει, την έναρξη της διαχρονικής σχέσης μεταξύ συντήρησης και θετικών επιστημών. Μια νέα λοιπόν τάξη πραγμάτων εγκαθιδρύεται, σύμφωνα με την οποία η επισκευή των καταλοίπων του παρελθόντος αποτελεί ένα εξειδικευμένο πεδίο δράσης, το οποίο μπορεί να εξασκηθεί μόνον από καταλλήλως εκπαιδευμένο προσωπικό. Καταλυτικό ρόλο σε αυτή την κατεύθυνση διαδραματίζουν οι εξελίξεις στις επιστήμες της αρχαιολογίας και της αρχαιομετρίας, οι οποίες αναπτύσσουν μια σειρά σύγχρονων επεμβατικών και διαγνωστικών τεχνικών, για να τεθούν στην υπηρεσία της προστασίας της αρχαίας ύλης και, κατ' επέκταση, της επιστήμης της συντήρησης.

Το Κίνημα εναντίον των Αποκαταστάσεων θα εξαπλωθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη και θα βρει εκπροσώπους, που θα το εξελίσουν θεωρητικά, όπως συνέβη με τον Alois Riegl στις γερμανόφωνες χώρες, αλλά και πρακτικά, όπως συνέβη με τον Giacomo Boni στην Ιταλία. Η ίδρυση των πρώτων εργαστηρίων συντήρησης, το 1888, στα Βασιλικά Μουσεία του Βερολίνου, με επικεφαλής τον Friedrich Rathgen, και το 1919 στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου, με επικεφαλής τον Alexander Scott, αποδεικνύουν την μεγάλη ανάγκη για την επιστημονική υποστήριξη της συντήρησης, ενώ, στον προχωρημένο 20^ο πλέον αιώνα, το έργο του Ιταλού θεωρητικού Cesare Brandi, 'Θεωρία της Συντήρησης' (*Teoria del Restauro*) αποτελεί την επιτομή του σχετικού θεωρητικού προβληματισμού. Τα πρώτα διεθνή συνέδρια για τη συντήρηση, στα οποία διατυπώνονται οι αρχές, που διέπουν τη σύγχρονη επιστήμη, καθώς και η ίδρυση του Istituto Centrale del Restauro, στα τέλη της δεκαετίας του 1930 στη Ρώμη, σφραγίζουν την περίοδο, κατά την οποία η συντήρηση στην Ευρώπη αναδεικνύεται πλέον σε ένα επιστημονικό πεδίο με παρελθόν, παρόν και μέλλον.

Το πέρασμα από την αποκατάσταση των μνημείων στη συντήρησή τους και η θεώρηση της υλικής τους υπόστασης ως μοναδικής και κατά συνέπεια άξιας διαφύλαξης πάση θυσία, οδήγησε στον σχεδιασμό και στην ανάπτυξη νέων τεχνολογιών. Η αναπτυσσόμενη την περίοδο αυτή στην Ευρώπη επιστήμη της χημείας δεν θα περιοριστεί μόνο στο πεδίο της αρχαιομετρίας, αλλά θα τεθεί και στην υπηρεσία αυτού του υπέρτατου σκοπού, της προστασίας και ανάδειξης των μνημείων. Έτσι αναδύεται το νέο πεδίο σχεδιασμού και ανάπτυξης σύγχρονων μεθόδων και υλικών συντήρησης, με τα οποία η προστασία της αρχαίας και ιστορικής ύλης θα καταστεί αποτελεσματικότερη από όσο με τα έως τότε διαθέσιμα παραδοσιακά υλικά, ενώ, επιπροσθέτως, θα καλυφθούν και οι αισθητικές απαιτήσεις της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώνονται οι πρώτες σαφείς οδηγίες σχετικά με τη χρήση σύγχρονων υλικών, όπως είναι το τσιμέντο για τη στερέωση αποκολλημένων λίθινων τμημάτων, η λευκή γόμα-λάκα και η στυπτηρία με σαπούνι για επιφανειακές στερεώσεις των λίθινων στοιχείων των αρχιτεκτονικών μνημείων, ενώ κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες συνθετικές ρητίνες για στερεώσεις και εφαρμογές σε διάφορα υλικά. Τα σύγχρονα υλικά και τεχνικές δεν έχουν πάντοτε θετικά αποτελέσματα, όπως καταδεικνύει η μέθοδος ξετυλίγματος απανθρακωμένων παπύρων, οι βλαπτικές συνέπειες της οποίας αμέσως έγιναν φανερές, αλλά και η δημοφιλής μέθοδος στερέωσης υδατοκορεσμένου ξύλου με στυπτηρία (alum) και με προσθήκη γλυκερίνης σε δεύτερη φάση, η οποία θα εδραιωνόταν δυναμικά, για να αποδειχθεί καταστροφική χρόνια μετά. Μέθοδοι χημικού καθαρισμού σε μαρμάρινες επιφάνειες με χρήση αλκαλίων και μέθοδοι ενδυνάμωσής τους με σκευάσματα πυριτικής σύστασης, μέθοδοι ανάδειξης έργων ζωγραφικής και φυσικά οι μέθοδοι

συντήρησης των μετάλλινων αρχαιολογικών ευρημάτων, είναι μόνο μερικά από τα επιτεύγματα της περιόδου στο πεδίο παραγωγής υλικών συντήρησης στην Ευρώπη, τα οποία σηματοδοτούν τη γέννηση και την εξέλιξη της σχετικής επιστήμης.

Η ελληνική πραγματικότητα παρουσιάζει αρκετές διαφορές, όπως είναι άλλωστε φυσικό. Όμως η συνολική ευρωπαϊκή εμπειρία στο πεδίο της διαχείρισης των μνημείων θα επηρεάσει τα ελληνικά δεδομένα, έστω και με κάποια χρονική διαφορά ή και με τη μη ανάπτυξη στον ελληνικό χώρο του αντίστοιχου θεωρητικού προβληματισμού. Με τη σύσταση του νέου Ελληνικού κράτους καταφθάνουν στη βασιλική αυλή του Όθωνος ευρωπαίοι επιστήμονες, για να εργαστούν και στο πεδίο της μνημειακής προστασίας. Η συμβολή τους στη συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού διαχείρισης των μνημείων της Ελλάδας υπήρξε καθοριστική, καθώς στελέχωσαν την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, σχεδίασαν το θεσμικό πλαίσιο προστασίας των μνημείων και εισήγαγαν την αρχαιολογική και την αρχαιομετρική έρευνα, επιστημονικά πεδία άρρηκτα συνδεδεμένα με εκείνο της συντήρησης. Ανάμεσα στους πρώτους επιστήμονες φθάνουν στην Ελλάδα, την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα, και ορισμένοι καλλιτέχνες-συντηρητές, που έχουν όμως περιστασιακή παρουσία και, κατά συνέπεια, έργο χωρίς ιδιαίτερη βαρύτητα, με την εξαίρεση εκείνο του Giovanni Andreoli.

Όπως και στην Ευρώπη έτσι και στην Ελλάδα, η σχέση της συντήρησης με τις θετικές επιστήμες ξεκινά από την αρχαιομετρία, επιστήμη, που στην Ελλάδα αντιπροσωπεύεται από τον πρωτοπόρο Βαυαρό, θετικό επιστήμονα, Xavier Landerer. Το επιστημονικό έργο του Landerer στην αρχαιομετρία έχει παραμείνει έως τώρα σχετικά άγνωστο. Το έναυσμα για την έναρξή του δίνει ο Κυριάκος Πιττάκης, ο πρώτος Έλληνας αρχαιολόγος, με εκτενές ανασκαφικό αλλά και αναστηλωτικό έργο, στο πλαίσιο της δράσης της εν Αθήνας Αρχαιολογικής Εταιρείας, κύριου φορέα διαχείρισης των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα καθ' όλο τον 19^ο αιώνα. Ο Πιττάκης διαθέτει στον Landerer πρωτότυπο αρχαιολογικό υλικό με την προσδοκία της αποτελεσματικότερης μελέτης του. Έτσι, εκδηλώνεται, στα γεννοφάσκια της ελληνικής αρχαιολογικής έρευνας, η στενή σύνδεση αρχαιολογίας και θετικών επιστημών.

Το αρχαιομετρικό έργο του Landerer περιλαμβάνει την υποβολή του υλικού σε διάφορες πειραματικές διαδικασίες και αναλύσεις, με στόχο την ερμηνεία της παθολογίας των αρχαιοτήτων, ιστάμενων και κινητών, κεραμικών, έργων ζωγραφικής, οργανικών, μαρμάρινων και μετάλλινων και τον εντοπισμό των αιτιών εκκίνησης των μηχανισμών διάβρωσης. Όσον αφορά στις αναλυτικές και διαγνωστικές τεχνικές, που εφαρμόζει, ο Landerer δεν περιγράφει λεπτομερώς στις δημοσιεύσεις του τις ακριβείς διαδικασίες διεξαγωγής τους, αλλά μόνον τα αποτελέσματα και τις παρατηρήσεις του. Κατά συνέπεια, απουσιάζουν πληροφορίες εν δυνάμει εξαιρετικά χρήσιμες για την ιστορική αφήγηση 'της συντήρησης' στη χώρα μας.

Ο Landerer δεν περιορίζεται στην ερμηνεία των φθοροποιών διαδικασιών και στις επεξηγήσεις των αρχαίων τεχνολογιών. Προχωρά ένα βήμα παραπέρα και προτείνει λύσεις θεραπείας των φθορών, δηλαδή τις αναγκαίες εργασίες συντήρησης των έργων τέχνης, βάσει των ευρωπαϊκών δεδομένων, τουλάχιστον όσον αφορά στα υλικά, για τα οποία είναι πλήρως ενήμερος. Τα χημικά μέσα καθαρισμού και στερέωσης των αρχαίων επιφανειών κυριαρχούν στις προτάσεις του, ενώ δεν διερευνά τις ενδεχόμενες επιπτώσεις των μεθόδων, που προτείνει για τα έργα τέχνης. Το έργο του Landerer στην αρχαιομετρία και τη συντήρηση βάνει παράλληλα με το υπόλοιπο, πολυδιάστατο, επιστημονικό του έργο. Με αφορμή την ευκαιρία που του παρέχεται από τον Κυριάκο Πιττάκη, αφενός θέλει να συνδράμει στην εξέλιξη της

αρχαιολογικής μελέτης, αφετέρου έχει ανακαλύψει ένα επιστημονικό πεδίο με δυνατότητες και αναπάντητα ερωτήματα. Πάντως το έργο του, ενώ δεν έχει ως πυρήνα τη βελτίωση της κατάστασης διατήρησης των αρχαιοτήτων, αντιπροσωπεύει τη μοναδική πτυχή της συντήρησης στο νεοπαγές ελληνικό κράτος, εκφρασμένη μάλιστα μέσα από καθαρά επιστημονικό πρίσμα. Η επιρροή, που άσκησε το έργο του Landerer στους σύγχρονους του και στους μελλοντικούς επιστήμονες, τους εμπλεκόμενους γενικώς στο πεδίο της ελληνικής συντήρησης, είναι δύσκολο να αξιολογηθεί επαρκώς με τα έως τώρα δεδομένα της έρευνας. Η συλλογή περισσότερων στοιχείων σχετικά με άλλες πτυχές της δράσης του και ενδεχόμενες συνεργασίες είναι αναγκαία, ώστε να συμπληρωθεί ένα σοβαρότατο κομμάτι της αφήγησης της ιστορίας της ελληνικής συντήρησης.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, σε χρόνια εξαιρετικά γόνιμα για την διαχείριση του μνημειακού πλούτου στην Ελλάδα, εκείνα της Γενικής Εφορείας του Παναγή Καββαδία (1885-1909), πραγματοποιείται στην Ελλάδα, στα ψηφιδωτά της Μονής Δαφνίου, η πρώτη, καθαυτό ευρωπαϊκών προδιαγραφών, επέμβαση συντήρησης. Την ίδια περίοδο ξεκινά το εκτεταμένο πρόγραμμα αποκαταστάσεων του Νικολάου Μπαλάνου στα μνημεία της Ακρόπολης, το οποίο όμως δεν συμπεριλαμβάνει μέτρα συντήρησης, ενώ κάποιες προτάσεις που γίνονται για τη συντήρηση των επιφανειών των μνημείων, όπως η χρήση φθοριοπυριτικών αλάτων, και που αντανακλούν ευρωπαϊκούς απολήκτους, δεν φαίνεται να εφαρμόζονται. Την ίδια εποχή η συντήρηση, ως διακριτή δραστηριότητα, κάνει την εμφάνισή της στην Ελλάδα, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Με την παρουσία του τεχνίτη Παναγιώτη Καλούδη και του πρώτου 'χημικού των μουσείων' Όθωνος Ρουσόπουλου δημιουργείται εκεί ένας πυρήνας, που θα αντέξει σε βάθος χρόνου, για να καταστήσει το ΕΑΜ διαχρονικά την εστία της ελληνικής συντήρησης.

Ο χημικός Όθων Ρουσόπουλος είναι ο πρώτος και ο μόνος ειδικός στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, με έργο στοχευμένο στο πεδίο της εφαρμοσμένης συντήρησης. Εξειδικεύεται στη συντήρηση των μετάλλινων αρχαιολογικών ευρημάτων και εισάγει την δικής του παραλλαγής μέθοδο ηλεκτρολυτικής αναγωγής για τη συντήρησή τους, την οποία θα εφαρμόσει εκτενώς και ανεπιφύλακτα σε κάθε περίπτωση. Πέρα από τις μετάλλινες αρχαιότητες, ο Ρουσόπουλος θα παρέχει γνωματεύσεις για την κατάσταση διατήρησης και τις μεθόδους συντήρησης μνημείων και από άλλα υλικά, όχι μόνο κινητών αλλά και ιστάμενων. Αναλαμβάνει τη συντήρηση μερικών εκ των σημαντικότερων αρχαιοτήτων, όπως των ευρημάτων του ναυαγίου των Αντικυθήρων, των ανασκαφικών ευρημάτων της Ακρόπολης, των συλλογών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (ΕΑΜ), των μνημείων του Μιστρά και άλλων. Η ισχυρή προσωπικότητα του Ρουσόπουλου και η αυτοπεποίθηση, που αισθάνεται λόγω της επιστημονικής του κατάρτισης, χαρακτηρίζουν τις συνεργασίες του. Στο έργο του στη συντήρηση ο Ρουσόπουλος υιοθετεί προσέγγιση και τεχνικές, που συνάδουν με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές τάσεις. Είναι όμως ταυτόχρονα υπέρμαχος των δραστικών λύσεων, τις οποίες εφαρμόζει εν λευκώ και με επιμονή, όχι όμως πάντοτε με επιτυχία, σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή τάση, η οποία έχει ρίξει τους τόνους μετά από την εμπειρία που έχει στο μεταξύ αποκτηθεί στο πεδίο.

Ο Κωνσταντίνος Ζέγγελης, χημικός, σχεδόν σύγχρονος του Ρουσόπουλου, αλλά με κορύφωση της δράσης του, όσον αφορά στη συντήρηση, κατά τον Μεσοπόλεμο, εκπροσωπεί την ουσία της επιστημονικότητας στο πεδίο της συντήρησης. Διερευνά και διασαφηνίζει ζητήματα φθοροποιών διεργασιών για τις μετάλλινες κυρίως αρχαιότητες, οι οποίες είχαν

αποτελέσει από νωρίς πηγή έντονου προβληματισμού. Επίσης, προτείνει λύσεις για τη συντήρησή τους, διευκρινίζει θέματα ορολογίας και εξετάζει κυρίαρχες θεωρίες ευρωπαϊών επιστημόνων σχετικά με τους μηχανισμούς διάβρωσης με γόνιμο επιστημονικό σκεπτικισμό, καταλήγοντας σε συμπεράσματα μέσα από την διεξαγωγή αρχαιομετρικών αναλύσεων. Όσον αφορά στις μεθόδους συντήρησης, ο Ζέγγελης παραμένει ενημερωμένος για τις ευρωπαϊκές τάσεις, χωρίς όμως να τις εφαρμόζει εν λευκώ. Χαρακτηριστικό της προσέγγισής του στην εφαρμογή της συντήρησης είναι, ότι βασίζεται στις σύγχρονες αρχές που διέπουν την επιστήμη, ακολουθώντας ήπιες μεθόδους, ενώ καταφεύγει σε δρασικότερες λύσεις μόνο σε περίπτωση ανάγκης. Οι Ρουσόπουλος και Ζέγγελης συνυπάρχουν χρονικά και επιστημονικά, χωρίς όμως να τεκμηριώνεται, τουλάχιστον από την έως τώρα έρευνα, κάποια συνεργασία ή ανταλλαγή απόψεων, ενώ το έργο κανενός εκ των δύο δεν φαίνεται να συνδέεται με εκείνο του Landerer. Η συνέχιση της έρευνας θα μπορούσε να εστιάσει στη σχέση των τριών επιστημόνων και του έργου τους, ειδικά των Ρουσόπουλου και Ζέγγελη, στη συντήρηση και την αρχαιομετρία.

Στον Μεσοπόλεμο ένας ακόμα πυρήνας της ελληνικής συντήρησης διαμορφώνεται στο Βυζαντινό Μουσείο, η δράση του οποίου θα αναπτυχθεί δυναμικά μεταπολεμικά. Το υποτυπώδες εργαστήριο συντήρησης του Μεσοπολέμου στο Βυζαντινό Μουσείο θα φιλοξενήσει κυρίως ζωγράφους και αγιογράφους, μεταξύ των οποίων τον Φώτη Κόντογλου, ενώ, μεταπολεμικά, θα αποτελέσει ορμητήριο για τους πρώτους πτυχιούχους συντηρητές Τάσο Μαργαριτώφ και Σταύρο Μπαλτογιάννη, αλλά και κέντρο εκπαίδευσης των νέων συντηρητών. Πάντως, οι επικεφαλής αρχαιολόγοι του Βυζαντινού Μουσείου διαχρονικά, ήδη από την εποχή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Εμμανουήλ Λαμπάκη έως και την εποχή του Μανόλη Χατζηδάκη αλλά και μεταγενέστερα, υπήρξαν πάντοτε υποστηρικτές της επιστήμης της συντήρησης και συνέβαλλαν καθοριστικά, με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, στην εδραίωση και εξέλιξή της.

Το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα, όπως και σε ολόκληρη την Ευρώπη, διακόπτει τις επιστημονικές εξελίξεις στο πεδίο της συντήρησης. Η προστασία των μνημείων επικεντρώνεται κυρίως στις προσπάθειες για τη διάσωσή τους από την αρπαγή και για την κατά το δυνατόν πιο αλώβητη επιβίωσή τους. Η φλόγα της συντήρησης πάντως διατηρείται στο ΕΑΜ για να αναζωπυρωθεί μετά τον Πόλεμο μέσα από τη δράση εμπειρικών συντηρητών, επιστημόνων και καλλιτεχνών.

Από πλευράς εφαρμογής της συντήρησης, το έργο των εμπειρικών συντηρητών κάτω από όλες τις συνθήκες παραμένει διαχρονικά σημαντικό και, ενώ σε πολλές περιπτώσεις διαμορφώνει την εικόνα των μνημείων, στη συλλογική μνήμη παραμένει ακατάγραφo και υποτιμημένο μέχρι και σήμερα. Η παρούσα πρώτη απόπειρα καταγραφής μέρους μόνον του έργου αυτού, από πληροφορίες που αντλούνται από διοικητικά έγγραφα και προσωπικές μαρτυρίες, τεκμηριώνει την αγωνία και τον προβληματισμό των εμπειρικών συντηρητών για την βέλτιστη εφαρμογή της συντήρησης, μιας επαγγελματικής δραστηριότητας, στην οποία πολλές φορές είχαν βρεθεί τυχαία και χωρίς να διαθέτουν ουσιαστικά εφόδια. Η εφαρμογή της συντήρησης στην Ελλάδα αναπτύχθηκε, κατά περίπτωση, από ανθρώπους απάιδευτους, κατά τρόπο αποσπασματικό, αυτοσχέδιο, αδέξιο και εσωστρεφή, υπήρξε όμως αποτελεσματική και γόνιμη. Οι βηματισμοί του εμπειρισμού και της επιστήμης αρχίζουν να διασταυρώνονται στη δεκαετία του 1960, όταν έρχονται στην Ελλάδα οι Τάσος Μαργαριτώφ και Σταύρος Μπαλτογιάννης, οι πρώτοι επιστημονικά καταρτισμένοι στο εξωτερικό

συντηρητές, φορείς των επιστημονικών και θεωρητικών κατακτήσεων της συντήρησης διεθνώς, οι οποίοι, μαζί με τον Φώτη Ζαχαρίου, οργανώνουν συνεργεία με πανελλαδική δράση, διαμέσου των οποίων διαχέεται η νέα επιστημονική γνώση όσον αφορά τα υλικά και τις τεχνικές αλλά και μια νέα θεωρητική προσέγγιση.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 με την ανασκαφή του Σπυρίδωνα Μαρινάτου στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης και τη συμμετοχή του Βυζαντινού Μουσείου σε σημαίνουσα ευρωπαϊκή έκθεση της βυζαντινής τέχνης, προκύπτει αυξημένη ανάγκη για συντηρητές. Η ανάγκη αυτή δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για την εφαρμογή των παραπάνω νεωτερισμών στη συντήρηση, ενώ παράλληλα δίνει το έναυσμα για την εξέλιξή της και τη διαμόρφωση, μέσω της εκπαίδευσης, ειδικού κλάδου εξειδικευμένων επιστημόνων. Οι πρώτες σχολές εκπαίδευσης στην Ελλάδα, το Κεντρικό Εργαστήριο Συντηρήσεων (ΚΕΣ) και ιδιαίτερα το Τμήμα Συντήρησης των Σχολών Δοξιάδη, ιδρύονται με όραμα και τη συμβολή πολλών ανθρώπων και είναι σχεδιασμένες με βάση τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά πρότυπα. Θα έχουν όμως σύντομη διάρκεια και άδοξο τέλος, καθώς οι συνθήκες δεν είναι ακόμα ώριμες για την αδιάλειπτη λειτουργία και ανάπτυξή τους. Παρέχουν πάντως αυτές οι σχολές το ανθρώπινο δυναμικό για τη στελέχωση των κινητών συνεργείων, που θα οργάνωσουν ολόκληρη τη χώρα, θα διαδώσουν και θα καθιερώσουν τη συντήρηση ως ξεχωριστό τομέα, θα ανοίξουν διαύλους επικοινωνίας μεταξύ όλων των ενασχολούμενων με την προστασία των αρχαιοτήτων, ενώ θα αποτελέσουν το προοίμιο των αλλαγών που θα ακολουθήσουν.

Το γεγονός ότι στην Ελλάδα η συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, με πρωταρχικό στόχος των επεμβάσεων συντήρησης τη βελτίωση της κατάστασης διατήρησης των μνημείων, ώστε αυτά να καταστούν άμεσα διαθέσιμα για την αρχαιολογική μελέτη και-στην περίπτωση κινητών αρχαιοτήτων-την έκθεσή τους σε μουσεία, καθόρισε την εξελικτική πορεία της επιστήμης της συντήρησης όσον αφορά τα υλικά και τις τεχνικές. Η ευρωπαϊκή ματιά στη συντήρηση των αρχαίων μνημείων εισήχθη στη χώρα μας ήδη αποκρυσταλλωμένη και μαζί της υλικά και τεχνικές ήδη δοκιμασμένα. Έτσι, η γόμα λάκα, το τσιμέντο, οι συνθετικές ρητίνες, οι χημικές μέθοδοι καθαρισμού και οι μέθοδοι συντήρησης των μετάλλινων αρχαιοτήτων (ηλεκτροχημική αναγωγή, πυρόλυση κλπ), ακόμα και τα πυριτικής σύστασης σκευάσματα για την ενίσχυση των λίθινων επιφανειών εφαρμόζονται και στην Ελλάδα και παραμένουν τα μόνα διαθέσιμα σε βάθος χρόνου. Η δεκαετία του 1960 θα αποτελέσει σημείο καμπής για τα υλικά συντήρησης, αφού οι πρώτοι Έλληνες πτυχιούχοι συντηρητές, που έρχονται από την Ευρώπη, θα φέρουν τη νέα γνώση, όπως ακρυλικά σκευάσματα, πάστα Moga, η οποία όμως θα συνυπάρξει με την παλαιότερη. Πάντως, παρά το γεγονός ότι τα υλικά και οι τεχνικές συντήρησης που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως και τη Μεταπολίτευση εισάγονταν από την Ευρώπη, η έλλειψη θεωρητικής αναζήτησης και εσωτερικών ζυμώσεων, που θα απέρρεαν από τις ελληνικές περιπτώσεις μνημείων, συνέβαλλαν στην κάπως πιο αργή και μη οργανωμένη εξέλιξη της επιστήμης της συντήρησης στη χώρα μας.

Την περίοδο της Μεταπολίτευσης επέρχονται οι μεγάλες αλλαγές, που διαμορφώνουν το ισχύον τοπίο της συντήρησης στην Ελλάδα: Η θεσμοθέτηση στο Υπουργείο Πολιτισμού ξεχωριστής Διεύθυνσης για τη Συντήρηση και η ίδρυση στο πλαίσιο του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (ΤΕΙ) Αθηνών, Σχολής Συντήρησης. Τελικά, η ανάθεση της εκπαίδευσης των συντηρητών στο ΤΕΙ Αθήνας, όπου βρίσκεται μέχρι και σήμερα

(Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής), αποτέλεσε ήττα για τη γενιά εκείνη των πρώτων Ελλήνων συντηρητών, οι οποίοι είχαν οραματιστεί την ένταξη της συντήρησης στα ανώτατα επίπεδα του εκπαιδευτικού συστήματος και την ίδρυση ενός διεθνούς κέντρου συντήρησης στην Ελλάδα, που θα αποτελούσε πόλο έλξης για ολόκληρο τον κόσμο. Παρόλα αυτά, τα βήματα κρίνονται θετικά και το έργο τους γόνιμο.

Όσον αφορά στην Κρήτη, η ανάπτυξη της συντήρησης συμπίπτει χρονικά με εκείνη στην Ελλάδα-στο μεταίχμιο του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα-και είναι συνυφασμένη με την εξέλιξη της επιστήμης. Στην Κρήτη η συντήρηση είχε αρχίσει ήδη πριν την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας, στο πλαίσιο της ανάπτυξης ανασκαφικής δραστηριότητας, που υποστηρίζεται από την τοπική καθεστηκία τάξη και που ενισχύεται με την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας για να αποβεί εξαιρετικά γόνιμη. Καταλυτική σε κάθε επίπεδο, νομοθετικό, θεσμικό διαχείρισης, ανασκαφικό και επεμβάσεων προστασίας, υπήρξε η δράση των ξένων αρχαιολόγων, ειδικά Ιταλών και Βρετανών. Η φιλοευρωπαϊκή πολιτική των τοπικών αρχών, και ειδικά του Ιωσήφ Χατζηδάκη, έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός καθεστώτος με διάρκεια σε βάθος χρόνου, το οποίο θα διαμόρφωνε την διαχρονική εικόνα των κρητικών μνημείων.

Ο σχηματισμός της πρώτης αρχαιολογικής συλλογής οδηγεί στην ίδρυση του πρώτου κρητικού μουσείου στην πόλη του Ηρακλείου και στην ίδρυση του πρώτου εργαστηρίου συντήρησης στην Κρήτη, έδρα των πρώτων τεχνιτών συγκολλητών της Κρητικής Πολιτείας. Οι ειδικοί αυτοί τεχνίτες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας θα φροντίσουν τα μνημεία της Κρήτης, από το στάδιο της ανασκαφής τους έως το στάδιο της εναπόθεσής τους στο μουσείο, χωρίς να έχουν εκπαιδευτεί για τέτοιου είδους εργασίες. Τα υλικά για τις επεμβάσεις συντήρησης που εκτελούν, δηλαδή του καθαρισμού, της συγκόλλησης και της συμπλήρωσης των αρχαιολογικών ευρημάτων, με στόχο αυτά να εξυπηρετήσουν την αρχαιολογική μελέτη, ήταν τα ακόλουθα τρία: το υδροχλωρικό οξύ για τους καθαρισμούς, η γόμα-λάκα για συγκολλήσεις και επιφανειακές επιχρίσεις και ο γύψος καλλιτεχνίας για τις συμπληρώσεις. Τα υλικά αυτά φαίνεται πως έγιναν γνωστά στους ανειδίκευτους τεχνίτες, που σύντομα θα θεωρούνταν ειδικοί, από ευρωπαϊκές πηγές, μία εκ των οποίων πιθανότατα ήταν ο Ελβετός Emil Gillieron, ο οποίος εργαζόταν για τον Evans στην Κνωσό. Η δράση του Emil Gillieron στην Κρήτη και η επιρροή του στην προσέγγιση και την εφαρμογή της συντήρησης στο νησί, αποτελεί πεδίο περαιτέρω έρευνας.

Όσον αφορά στη συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κρήτης, αυτή παρέμεινε στενά συνυφασμένη από την αρχή με την αποκατάστασή τους και τη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης εικόνας, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις επεμβάσεις αποκατάστασης του Evans στην Κνωσό και την επικράτηση μέσω αυτών αντιλήψεων, που είχαν κυριαρχήσει στην Ευρώπη τον προηγούμενο αιώνα. Η αρχική προσέγγιση συντήρησης, το πρώτου αρχιτέκτονα-συνεργάτη του Evans στην Κνωσό Theodore Fyfe, εγκαταλείφθηκε πολύ σύντομα, για να δώσει τη θέση της σε εκτεταμένες αποκαταστάσεις εξαιρετικά παρεμβατικού χαρακτήρα και την εφαρμογή σύγχρονων υλικών και ειδικά του πρωτοποριακού για την εποχή οπλισμένου σκυροδέματος. Πρόκειται για επεμβάσεις, οι οποίες θα αμφισβητηθούν εξ αρχής από μερίδα των επιστημονικών κύκλων, περισσότερο ως προς την ορθότητά τους και το εύρος τους και λιγότερο ως προς την καταλληλότητα των υλικών, που χρησιμοποιήθηκαν. Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα ήταν ανάλογη με την θεωρητική προσέγγιση, την οποία ο καθείς ακολουθούσε και έβρισκε αντίθετους τους εκπροσώπους της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Όσον αφορά στην καταλληλότητα των

υλικών, την απάντηση θα έδινε ο χρόνος. Είναι γεγονός, ότι το οπλισμένο σκυρόδεμα και η αλόγιστη χρήση του τσιμέντου με κάθε αφορμή, ως ένα είδος πανάκειας, προξένησε σημαντικά προβλήματα στα αρχαία λείψανα, εξαιτίας μηχανικών καταπονήσεων και χημικών διεργασιών, που πυροδότησαν φθοροποιές διαδικασίες. Όμως, η στέγαση των γυψολίθινων αρχιτεκτονικών στοιχείων, έστω και με ένα τέτοιο επιβαρυντικό σύστημα, είχε ως αποτέλεσμα την διάσωσή τους έως τις μέρες μας.

Οι μέθοδοι συντήρησης των κρητικών μνημείων παρέμειναν οι ίδιες, εφόσον δεν έπαψαν να εξυπηρετούν τον αρχικό τους σκοπό, που ήταν η ανάδειξη των αρχαιοτήτων για αρχαιολογική μελέτη. Απόπειρες για κάποιο αξιοσημείωτο αρχαιομετρικό έργο δεν καταγράφονται, με εξαίρεση αποσπασματικές συνεργασίες του Χατζηδάκη με το παράρτημα του Κρατικού Χημείου στο Ηράκλειο. Οι πρώτοι τεχνίτες της κρητικής υπηρεσίας θα δώσουν τη θέση τους σε νεότερους, στους οποίους είχαν μεταλαμπαδεύσει τα βασικά της τέχνης τους και τα χρόνια θα κυλούν χωρίς ιδιαίτερο προβληματισμό σχετικά με την αναβάθμιση των μεθόδων συντήρησης. Ο κύριος αγώνας των αρχών της τοπικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας θα είναι έως και την εποχή της Μεταπολίτευσης η εξασφάλιση του βασικού εξοπλισμού και των βασικών υλικών συντήρησης, ώστε να υποστηρίζεται η λειτουργία του τεχνικού τμήματος.

Τα πολύπλοκα ζητήματα διατήρησης ειδικά των μετάλλινων αρχαιοτήτων και κυρίως οι τρόποι αντιμετώπισής τους, που εκφράζονται στον Μεσοπόλεμο στην υπόλοιπη Ελλάδα, βρίσκουν απροετοίμαστους τους τεχνίτες της υπηρεσίας. Πρόκειται για ένα ζήτημα που θα εκκρεμεί στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης μέχρι και τη δεκαετία του 1970. Ο έφορος Σπυρίδων Μαρινάτος, μια προσωπικότητα με μεγάλη επιρροή και στα αρχαιολογικά πράγματα της Κρήτης, αφού κινεί τα νήματα για την κατασκευή του μουσείου στο Ηράκλειο και υποστηρίζει τη σύνδεση των μνημείων της Κρήτης με τις καινοφανείς δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης διαμέσου του τουρισμού παίρνει την πρωτοβουλία να εφαρμόσει τη μέθοδο Ρουσόπουλου για τη συντήρησή τους. Παράλληλα αναζητά τη βοήθεια της Κεντρικής Υπηρεσίας και έτσι ξεκινά την περίοδο του Μεσοπολέμου η επικοινωνία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Κρήτης με τους τεχνίτες του ΕΑΜ, ενώ στην τοπική υπηρεσία κάνει την εμφάνισή του ο τεχνίτης-συντηρητής Ζαχαρίας Κανάκης.

Ο Νικόλαος Πλάτων βρίσκεται επικεφαλής της κρητικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας όταν ξεσπά ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Η πρόκληση, την οποία καλείται ο Πλάτων να αντιμετωπίσει σε αυτήν την απρόβλεπτη και σκοτεινή περίοδο είναι να βγουν οι αρχαιότητες της Κρήτης όσο το δυνατό πιο αλώβητες από την περιπέτεια. Το προσωπικό της αποδεκατισμένης υπηρεσίας συνδράμει στην απόκρυψη των αντικειμένων της αρχαιολογικής συλλογής του Μουσείου Ηρακλείου στο καταφύγιο, που έχει μόλις κατασκευασθεί. Έτσι, τα αντικείμενα του μουσείου προστατεύονται από την αρπαγή, κάτι που δεν ίσχυε για το σύνολο των μνημείων της Κρήτης, επηρεάζονται όμως αρνητικά λόγω των ακατάλληλων συνθηκών αποθήκευσης και της παρατεταμένης σε αυτές παραμονής τους. Σταθερές παρουσίες της περιόδου της Κατοχής είναι οι Πλάτων και Κανάκης, ο πρώτος με τον αδιάκοπο αγώνα του για συνεννόηση με την Γερμανική *Kriegsvewaltungsrat-Referat Kunstschutz* και μοναδικό στόχο την προστασία των αρχαίων μνημείων και ο δεύτερος με την φυσική του παρουσία οπουδήποτε στο νησί, να εκτελεί επεμβάσεις και αποκρύψει υπό την καθοδήγηση του Πλάτωνος. Ο απολογισμός της Κατοχής για τα κρητικά μνημεία, δεδομένων των συνθηκών, σύμφωνα και με τον Πλάτωνα, δεν ήταν τόσο αρνητικός.

Μεταπολεμικά η ανάγκη της χώρας για ανάπτυξη κυρίως οικονομική θα προωθήσει αποφασιστικά το «πάντρεμα» των μνημείων με τον τουρισμό και οι χρηματοδοτήσεις που θα διατεθούν στο πλαίσιο αυτό θα δώσουν την ευκαιρία στον Πλάτωνα να φροντίσει τα μνημεία του νησιού. Ο σχεδιασμός της νέας έκθεσης του Μουσείου Ηρακλείου και η συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού βρίσκονται στο επίκεντρο του προγράμματος μνημειακής διαχείρισης και προστασίας, που ο Πλάτων έχει καταρτίσει και το οποίο θα ακολουθήσει μέχρι το τέλος της θητείας του στην Αρχαιολογική Εφορεία της Κρήτης.

Η μουσειολογική προσέγγιση του Πλάτωνος στην μεταπολεμική έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου είναι εξωστρεφής και πρωτοπόρα για την εποχή, καθώς ο στόχος της είναι διττός, να ικανοποιήσει τόσο το ευρύ όσο και το εξειδικευμένο επιστημονικό κοινό δημιουργώντας δύο διαφορετικές εκθέσεις, μια ευρύτερα εκλαϊκευτική και μια επιστημονική. Όσον αφορά στις επεμβάσεις προστασίας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στην Κνωσό, το πρόγραμμα του Πλάτωνος περιλαμβάνει την τοποθέτηση αυτόνομων, ελαφριών, στεγάστρων, τα οποία δεν επισκιάζουν τις αρχαιότητες ή την φυσική υπόστασή τους, όντας ανεξάρτητα από αυτές. Εισάγεται έτσι μια κάπως διαφορετική προσέγγιση στην προληπτική συντήρηση των ιστάμενων μνημείων, μέσω της οποίας αποδεδειγμένα τα αρχαία κατάλοιπα από τις σύγχρονες κατασκευές.

Οι επεμβάσεις επί εποχής Πλάτωνος διαπνέονται από το σκεπτικό της συντήρησης χωρίς όμως να εγκαταλείπονται εντελώς οι αποκαταστάσεις. Για τις αντικαταστάσεις ελλειπόντων τμημάτων από γυψόλιθο στην Κνωσό χρησιμοποιείται με επιτυχία το ίδιο υλικό, η προμήθεια του οποίου γίνεται από το κοντινό λατομείο των Γυψάδων. Οι πιλοτικές εφαρμογές σύγχρονων υλικών για τη συντήρηση των αρχαίων επιφανειών, που πραγματοποιούνται, δεν φαίνεται να ευδοκιμούν, καθώς τα πρώτα αποτελέσματα δεν είναι τα επιθυμητά. Έτσι, τα τσιμεντοκονιάματα συνεχίζουν να αποτελούν τα κυρίαρχα υλικά στις επεμβάσεις αποκατάστασης και συντήρησης, σχεδιάζονται όμως κάπως πιο προσεκτικά και αναλόγως με τα αισθητικά πρότυπα, που ο Πλάτων έχει θέσει σε ένα γενικότερο πλαίσιο αισθητικής αναβάθμισης των επεμβάσεων.

Το μεγάλο κέρδος της εξωστρεφούς πολιτικής του Πλάτωνος ήταν η δημιουργία διαύλων επικοινωνίας με διεθνή αλλά και εθνικά, εκτός Κρήτης, ιδρύματα και φορείς με στόχο τη βελτίωση των τεχνικών και των υλικών συντήρησης. Στο κλίμα αυτό ο Κανάκης, ο μοναδικός συντηρητής της υπηρεσίας, εκπαιδεύει τον αντικαταστάτη του και ταξιδεύει εκτός νησιού για να διευρύνει το γνωστικό του πεδίο, ενώ στην Κρήτη καταφθάνουν τα συνεργεία συντήρησης του Σταύρου Μπαλτογιάννη αλλά και οι Ιταλοί συντηρητές του Instituto Centrale del Restauro (ICR) της Ρώμης.

Η συντήρηση στις δεκαετίες του 1950 και 1960 βρίσκεται στο επίκεντρο των εξελίξεων και θα περίμενε κανείς, πως η γόνιμη αυτή περίοδος με την έντονη δράση και την ανταλλαγή τεχνογνωσίας και εμπειριών, θα αποτελούσε κομβικό σημείο για τη συντήρηση στην Κρήτη και όχι μόνον. Δυστυχώς αυτό δεν συνέβη, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που ήταν αναμενόμενο. Τα σύγχρονα υλικά συντήρησης διαδόθηκαν, αλλά παγιώθηκαν πολύ αργότερα στα εργαστήρια του Μουσείου Ηρακλείου, ενώ οι νέες τεχνικές συντήρησης των τοιχογραφιών, που οι Ιταλοί συντηρητές εισήγαγαν, ξεχάστηκαν και εγκαταλείφθηκαν από τους ντόπιους εμπειρικούς τεχνίτες-συντηρητές. Η επιστροφή του Κανάκη από το εξωτερικό

δεν φέρνει καμία καινοτομία στις μεθόδους συντήρησης, ούτε και λύσεις για τα προβλήματα των μετάλλινων αρχαιολογικών ευρημάτων, που ήταν και η αρχική αφορμή για το ταξίδι του. Στην Αρχαιολογική Υπηρεσία της Κρήτης τα έργα συντήρησης και αποκατάστασης στα μνημεία συνεχίζονται και μετά την αποχώρηση του Πλάτωνος από τον διάδοχό του, τον νέο έφορο Στυλιανό Αλεξίου. Η συντήρηση στην Κρήτη παραμένει στάσιμη ουσιαστικά μέχρι και τη δεκαετία του 1970. Οι εγκαταστάσεις του εργαστηρίου του μουσείου εξακολουθούν να είναι ανεπαρκείς, ενώ τα υλικά συντήρησης ήταν εκείνα που είχαν εισαχθεί επί καθεστώτος Κρητικής Πολιτείας, με εξαίρεση την εφαρμογή της μεθόδου ηλεκτροχημικής αναγωγής του Ρουσόπουλου, στην οποία αναφέρεται ο Μαρινάτος τη δεκαετία του 1930.

Όσον αφορά στη μεταλαμπάδευση της γνώσης και των δεξιοτήτων μεταξύ των εμπειρικών συντηρητών, αυτή γινόταν βάσει κριτηρίων συνήθως οικογενειακής φύσεως και δεν τηρούνταν ούτε οι άγραφοι κανόνες μιας συντεχνιακής κοινότητας. Το πρώιμο παράδειγμα του Σπύρου Βασιλάκη και το μεταγενέστερο του συντηρητή του ICR Ali Riza Caravela, οι οποίοι ανέλαβαν άτυπα την εκπαίδευση των νέων τεχνιτών, δεν φαίνεται να συνεχίστηκε. Οι σημερινές μαρτυρίες των συντηρητών της Κρήτης σκιαγραφούν ένα καθεστώς μυστικοπάθειας και την επιλεκτική εκπαίδευση του προσωπικού μέχρι και τη δεκαετία του 1970, έως την πρόσληψη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου του Αντώνη Φουντουλάκη, διπλωματούχου συντηρητή από τη Γαλλία.

Ο Αντώνης Φουντουλάκης καταφέρνει να επιφέρει σημαντικές αλλαγές και βελτιώσεις στις εργαστηριακές εγκαταστάσεις του μουσείου, αλλά και στην εργασιακή ρουτίνα της συντήρησης. Θα εισάγει τις μεθόδους και τις αρχές της επιστήμης της συντήρησης στις επεμβάσεις τουλάχιστον στο Μουσείο Ηρακλείου, ανατρέποντας το μέχρι τότε καθεστώς. Η έλευση ενός συντηρητή με επιστημονική κατάρτιση άλλαξε την κατάσταση και για τους εμπειρικούς συντηρητές, οι οποίοι έως τότε λειτουργούσαν με τα οικεία δεδομένα της εσωστρέφειας, της μή συνεργασίας και ουσιαστικής επαγγελματικής επικοινωνίας.

Η μετάβαση της συντήρησης στην Κρήτη από τον εμπειρισμό στην επιστημοσύνη, από την εποχή της Μεταπολίτευσης και εξής, συμβαδίζει και με ανάλογες τάσεις που επικρατούν στην υπόλοιπη Ελλάδα. Τάσεις που αντανakλώνται και παράλληλα επίσημα αναγνωρίζονται με τη θεσμοθέτηση της Διεύθυνσης Συντήρησης στο Υπουργείο Πολιτισμού, στο τέλος της δεκαετίας του '70, και την ίδρυση Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης στο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα της Αθήνας, στα μέσα της επόμενης δεκαετίας. Πρόκειται για δύο καθοριστικά βήματα, τα οποία, παρά τις ελλειματικές πλευρές τους, καθιέρωσαν τη συντήρηση των κινητών και ιστάμενων μνημείων ως διακριτό τομέα της αρχαιολογικής διαχείρισης και τους συντηρητές ως εξειδικευμένο επιστημονικό κλάδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

«Αἱ ἀρχαιότητες τῆς Κρήτης. Τὶ ἐψήφισεν ἡ Κρητικὴ Συνέλευσις περὶ αὐτῶν. Προτάσεις ξένων δι' ἀνασκαφάς. Τὶ περιμένουν οἱ ἀρχαιολόγοι ἐν Κρήτῃ», *Ἀκρόπολις*, 12/03/1899.

«Δελτίο τύπου περιοδικῆς ἐκθέσεως στο Βυζαντινὸ Μουσεῖο με τίτλο Μαῖστορες-Φώτης Ζαχαρίου (1909-2001), Αντώνης Γκλίνος (1936-1998) [online], https://www.culture.gr/DocLib/g_906, τελευταία πρόσβαση 03/09/2018.

«Διάταγμα Περὶ Ἀρχαιοτήτων», *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Αρ. Νόμου 24, 21/06/1899, [online], <http://www.anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/3/a/metadata-142-0000007.tkl>, τελευταία πρόσβαση 30/03/2017.

«Δύο ἀγάλματα χιλιάδες χρόνια ἀγκαλιά», [online], <https://www.xorisorianes.gr>, 19/04/2015, τελευταία πρόσβαση 28/09/2016.

«Ἐπὶ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ Μουσείου», *Ἡ Ἰδὴ*, 7/12/1935, Ἔτος Ζκ', Περίοδος Β, Αρ.Φ. 490:3551.

«Ζητήματα: Τὸ Μουσεῖον, Ἦτο περιβόλιον, Ἄς παραιτηθῇ», *Ἡ Ἰδὴ*, 14/11/1935, Ἔτος Ζκ', Περίοδος Β, Αρ.Φ. 490:3532.

«Ἡ κατάστασις τῶν παρ' ἡμῖν Χριστιανικῶν Ἀρχαιοτήτων», *Αἰών*, 30/09/1883, Αρ. Φ. 4202, 3-4.

«Ἡ στερέωσις τοῦ Παρθενῶνος», *Τὸ Ἄστυ*, 23/02/1895, Αρ.Φ. 1529, 1.

«Ἡ συντήρησις στην Ελλάδα. Ἱστορία καὶ εξέλιξις», *Μικρά Μουσειολογικά*, 3, Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο, Αθήνα, 2008.

«Καθαρισμὸς τῶν χαλκῶν ἀγαλμάτων. Ἡ ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς. Σύστασις Χημείου», *Νέον Ἄστυ*, 12/09/1902, Αρ.Φ. 275:1.

«Κοσμητεία Σχολῆς θετικῶν Ἐπιστημῶν-ΕΚΠΑ-Διατελέσαντες Κοσμήτορες», [online], <https://www.deansos.uoa.gr> τελευταία πρόσβαση 02/08/2017.

«Κρήτης Σπαράγματα», *Εἰδικὴ Ἐκδοσις τῆς Εφημερίδας ΠΑΤΡΙΣ*, Ηράκλειο, 2008.

«Κωνσταντῖνος Ζέγγελης», [online], <https://www.jupiter.chem.uoa.gr>, τελευταία πρόσβαση 01/08/2017.

«Μνημεῖο Θρασύλλου», *Αἰών*, Αρ. Φ. 1132, 27/01/1851, 4.

«Νέα δημοσιεύματα. Rapport sur une mission a Mistra», *Τὸ Ἄστυ*, 04/12/1895, Αρ.Φ. 1812, 3.

«Νέος μουσειωτῆς», *Τὸ Ἄστυ*, 25 /02/1895, Ἔτος ΙΑ, Περίοδος Β', Αριθ. 1531.

«Ὁ καθαρισμὸς τῶν χάλκινων ἀγαλμάτων. Ἡ δι' ἡλεκτρισμοῦ, μέθοδος», *Τὸ Ἄστυ*, 14/10/1902, Αρ.Φυλ. 4204, 1.

«Ὁ Λέων τῆς Χαιρώνειας. Τὶ ὑπῆρχε. Τὶ συνεπληρώθη. Ὁ περίβολος τοῦ Πολυανδρίου. Τὸ βᾶθρον τοῦ Λέοντος», *Ἑστία*, 05/11/1904, Αρ.Φ. 3862, 3.

«Ὁ Μιστράς. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ κ. Μιλλέ. Κανὲν εὔρημα - Μία ἀποστολὴ» (Ἐκτάκτου Ἀνταποκριτοῦ-Σπάρτη 19 Ἰουλίου), 22.07.1895, *Τὸ Ἄστυ*, Αρ.Φ. 1677, 1.

Ὁ συντηρητής. Ορισμὸς τοῦ επαγγέλματος, Κονδυλάκη- Κόντου, Ε., Χατζηνικολάου, Τ., (επιμ.), μετάφραση ἀπὸ το αὐθεντικὸ ἀγγλικὸ κείμενο: Νικόλαος Μίνως τότε πρόεδρος τῆς Πανελληνίας Ἐνώσεως Συντηρητῶν Αρχαιοτήτων, Διεθνὲς Συμβούλιο Μουσείων Επιτροπὴ Συντήρησης, ICOM Ἑλληνικὸ Τμήμα, Αθήνα 1985.

«Πέθαναν στὴν Αθήνα σε προχωρημένη ηλικία οἱ καθηγητὲς καὶ ἀκαδημαϊκοὶ Ἀναστάσιος Ορλάνδος καὶ Κων/νος Παπαϊωάννου», *Μακεδονία*, 02/10/1979, 17.

«Περὶ τὸ ζήτημα τοῦ μουσείου μας», *Ἡ Ἰδὴ*, 15/10/1935, Ἔτος Ζκ', Περίοδος Β, Αρ.Φ. 490, 3506.

«Πρόεδροι τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν ἀπὸ τὴν ἰδρύσῃ τῆς», [online], <https://www.academyofathens.gr> τελευταία πρόσβαση 02/08/2017.

«Πῶς θὰ ἐλκύσωμεν τοὺς ξένους; Τὸ καθήκον τῆς ἀγορανομίας-Ἡ αἰσχροκέρδεια-Ἡ διαφύλαξις τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων», *Ελευθέρο Βήμα*, 07/06/1931.

«Στέλιος Τριάντης (1931-1999). Ὁ Ηπειρώτης γλύπτης ἀπὸ τὸ Τρίκαστρο Πρέβεζας, ἀπὸ τοὺς βαθύτερους γνώστες καὶ μελετητὲς τῆς γλυπτικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων», [online], 2015, <https://www.romiazirou.blogspot.gr>, τελευταία πρόσβαση 19/08/2017.

«Στέλιος Τριάντης. Ἐνας οραματιστὴς δημιουργός», 27/06/2004:3. *Ριζοσπάστης*, 7 ἡμέρες μαζί, Ἐνθετὴ Ἐκδοσις,

«Σύστασις Χημικοῦ Ἐργαστηρίου εἰς τὸ Μουσεῖον», *Τὸ Ἄστυ*, 14/10/1902:1.

«Τὸ Δαφνί», *Τὸ Ἄστυ*, 06/07/1893, Ἔτος Η', Περίοδος Β', ἀριθ. 937.

«Υπὲρ χαλκῶν καὶ ἐγχρωμ. ἀγαλμάτων», *Ἀκρόπολις*, 9/12/1888, Αρ.Φ. 2363, 3.

«Χρονικὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης: Ἡ μάχη τῆς Κρήτης, Ἀρχεῖα», Ντοκιμαντέρ τῆς ΕΡΤ[online], <https://www.archive.ert.gr>, τελευταία πρόσβαση 04/05/2018.

Αγγελάκης, Α., *Τεχνικὴ ἐκπαίδευση στὴν Ελλάδα: Ἡ Σιβιτανίδειος Σχολὴ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν επαγγελμάτων τὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου*, Μεταπτυχιακὴ Ἔργασία Διπλώματος, Διαπανεπιστημιακὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα Ἱστορίας καὶ Φιλοσοφίας τῶν Επιστημῶν καὶ τῆς Τεχνολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, Τμήμα Μ.Ι.Θ.Ε, Ἐθνικὸ Μετσόβειο Πολυτεχνεῖο, Τμήμα Ε.Μ.Φ.Ε, 2004.

«Διάφορα», (ἄρθρο χωρὶς τίτλο), *Ἀθηνά*, Αρ.Φ., 439, 26/05/1837, 1767.

«Εσωτερικά, Πρός τήν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος», *Ἀθηνά*, Αρ. Φ. 427, 10/04/1837, 1738.

Αλεξίου, Στ., «Ζαχαρίας Κανάκης (1903-1971)», στο: *Κείμενα φιλίας και μνήμης*, Ηράκλειο, 2010, 59-61.

Αλεξίου, Στ., «Μνήμες από τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο», στο: Μαντζουράνη, Ε., Μαρινάτου, Ν., (Επιμ.) *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, Αθήνα, 2014, 15.

Αλεξίου, Στ., «Νικόλαος Πλάτων», στο: *Κείμενα φιλίας και μνήμης*, Ηράκλειο, 2010, 93-98.

Ανδριώτης, Ν., «Η πληθυσμιακή σύνθεση της Κρήτης στα τέλη 19^{ου} αιώνα και αρχές 20^{ου}», στο: *Κρήτη-Ελλάδα: 100 χρόνια ένωση*, Χανιώτικα Νέα και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ειδική Έκδοση, Χανιά, Δεκέμβριος 2013.

Ανδρόνικος, Μ., *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1984.

Ανδρόνικος, Μ., *Το χρονικό της Βεργίνας*, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997, 90.

Αξιώτη, Μ., *Το σπίτι μου*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1986.

Αποσκίτου, Μ., «Μίνως Καλοκαιρινός. Εκατό χρόνια από την πρώτη ανασκαφή της Κνωσού», *Κρητολογία*, 8, 1979.

Βασιλάκης, Α., «Η Κρητική αρχαιολογία σε επαναστατική περίοδο (1878-1913). Αρχαιολογία και πολιτική στην Οθωμανοκρατία και την Κρητική Πολιτεία. Μέρος Α΄», *Θέματα Αρχαιολογίας*, Τόμος 1, Τεύχος 1, 2017.

Βάσιλας, Ι., «1912-1922: Η Αρχαιολογική Υπηρεσία κατά την επέκταση του ελληνικού κράτους», στο: Κοσμοπούλου, Α., Γκατζόλης, Χ., (επιμ.) «...άνεφερα έγγραφως...». *Θησαυροί του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Α΄ έκδοση, Αθήνα, 2008.

Βασιλικού, Ντ. *Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στις Κυκλάδες (1872-1910)*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αρ. 242, Αθήνα, 2006.

Βλαβιανός, Γ., *Η ορολογία της Βυζαντινής αγιογραφίας*, 07/04/2009, [online], <https://www.conservation-restoration.blogspot.gr>, τελευταία πρόσβαση 15/02/2017.

Βλαχάκης, Γ., «Επιστήμονες του μεσοπολέμου: Ο άγνωστος κύκλος του τριάντα», [online], *Fractal: η γεωμετρία των ιδεών*, <https://www.fractalart.gr>, 2014, τελευταία πρόσβαση 26/07/2017.

Βλαχόπουλος, Α., «Επί των ήλων του τύπου. Ο Σπ. Μαρινάτος στον τύπο 50 χρόνων (1925-1974)», στο: Μαντζουράνη, Ε., Μαρινάτου, Ν., (Επιμ.) *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, Ιστορήματα 4, Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2014, 339-385.

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, [online], [https:// neo.gr](https://neo.gr), τελευταία επίσκεψη 24/01/2017.

Γκράτζιου, Ο., «Από τον 'αρχιμουσειωτήν' Φραγκίσκο Νόβο στους διπλωματούχους συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 22, 1987, 14-21.

Δεληβορριάς, Α., *Μουσείο Μπενάκη, Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη-Κείμενα*, Αθήνα 1997.

Δημητρίου, Χ., *Ημερολόγιον έλληνο-ιταλικού πολέμου (1940-41)*, Αθήνα 2012.

Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Ν., *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Εκδ. Ολκός, Αθήνα 2005.

Ειλαπίνη: τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Νικόλαο Πλάτωνα, Εκδόσεις Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο, 1987.

Ελληνικός Ταχυδρόμος Αρ.Φ. 26, 18/08/1835, 124.

«*Η χθεσινή μέρα τοῦ Αρχαιολογικοῦ Συνεδρίου. Αἱ γενόμεναι ἀνακοινώσεις*», *Εμπρός*, 29/03/1905, Έτος Θ, 2.

Ευθυμίου, Μ., σε συνεργασία με τον Μάκη Προβατά, *Μόνο λίγα χιλόμετρα. Ιστορίες για την ιστορία*, 9^η έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2018.

Ζανόν, Φ., *Εξωτισμός και αρχαιολογία στο έργο του Sir Arthur Evans*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού-Θεωρία Αρχιτεκτονικής, Αθήνα, 2011.

Ζέγγελης, Κ., «Αἱ ἀποφάσεις διὰ τὴν διάσωσιν τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος. Συνέντευξις μετὸν κ. Ζέγγελιν. Ἡ ὑγρασία ἀφήνεται ἐλευθέρα. Ἡ ἐπάλειψις καὶ ἡ πλήρωσις τῶν ρωγμῶν», *Βραδυνή*, 17.04.1929.

Ζέγγελης, Κ., «Ἡ Αἴγυπτος λίκνον τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν» στο: *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 16, 1941, 27-38.

Ζέγγελης, Κ., «Ἡ Παρ' Ὀμήρῳ μεταλλουργία», *Προμηθεύς*, Έτος Α', 1891, 270-271.

Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: I. Περί τῆς διαβρωτικῆς πατίνας (λέπρας) τῶν ἀρχαίων βρούνζων», *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, 1924, 86-90.

Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: II. Περί τῆς πατίνας τῶν ἀρχαίων ἐκ βρούνζου ἀντικειμένων», *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, 1924, 90-97.

Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: III. Περί τῆς διαβρωτικῆς πατίνας (λέπρας) τῶν ἀρχαίων βρούνζων», *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, 1924, 98-101.

Ζέγγελης, Κ., «Παρατηρήσεις περί τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων ἀντικειμένων: Περί τῆς πατίνας τῶν ἀρχαίων ἐκ βρούνζου ἀντικειμένων», στο: *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία τῆς 8^{ης} Απριλίου 1926, 49.

Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζινου ἀγάλματος τοῦ Μείρακος τοῦ Μαραθῶνος καὶ τοῦ καθαρισμοῦ αὐτοῦ», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν I*, 1924, 47-52.

Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ βρούνζου τῶν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον ἀρχαίων εὐρημάτων», στο: *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 4*, 1929, 242-245.

Ζέγγελης, Κ., «Περὶ τοῦ χαλκοῦ τῆς Προϊστορικῆς ἐποχῆς» στο: *Comptes rendus du Congres International d' Archeologie*, 1re Session, Athenes, 1905, 226-228.

Ζέγγελης, Κ., «Τίς ἦτο ἡ ἀρχαία κηροτακίς» στο: *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 5 1930, 127-133.

Ἡ σημασία του τουρισμοῦ για την Ἑλληνική οἰκονομία-κοινωνία και προτάσεις πολιτικῆς για την τουριστική ἀνάπτυξη, Μελέτη εκπονηθεῖσα για λογαριασμό του Συνδέσμου Ἑλληνικῶν Τουριστικῶν Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Χίος, 2010.

Θεοδωράκης, Ε., «Ἡ εκπαιδευτική πολιτική στην Κρητική Πολιτεία (1889-1913)», , *Χανιώτικα Νέα.*, 20/5/2015

Θωράκιον. *Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Κυπραίου, Λ., (Επιμ.), εκδ. ΥΠΠΟ, Αθήνα, 2004.

Ιωαννίδου, Μ., «Σεισμικές δράσεις στα μνημεῖα της Ακρόπολης», *Ενημερωτικές ειδήσεις ἀπὸ την ἀναστήλωση των μνημείων τῆς Ακρόπολης*, ΥΣΜΑ, ΥΠΠΟ, 6 Ιουλίου 2006, 11-14.

Καββαδίας, Π., Kawerau, G., *Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ακροπόλεως ἀπὸ του 1885 μέχρι του 1890*, Βιβλιοθήκη τῆς εν Αθῆναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας, 13, Αθήνα 1906.

Καϊμάκη, Φ., «Ἡ ἐκθεση τῆς Ἑλληνικῆς μνήμης στη σικελιανή Μεσσήνα και στο Παλέρμο, τα προηγηθέντα και τα παρεπόμενα» [online], <https://www.apan.gr>, τελευταία πρόσβαση 25/01/2017.

Καλινδέρης, Κ. *Ο βαρόνος Κων/νος Βέλιος 1772-1838. Ἡ ζωή και η υπέρ του ἔθνους προσφορά του*, Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1974.

Καλλιβερετάκης, Λ., *Ἡ πορεία του Κρητικοῦ ζητήματος τον 19^ο αι. Το σκηνικό των πρώτων πολιτικῶν σκιρτημάτων*, 2010, [online], <https://www.helio-eie.ekt.gr>, τελευταία πρόσβαση 10/03/2017).

Καλλιπολίτης, Β., *Ανασυγκρότηση του χαλκοῦ ἵππου του Ἀρτεμίου*, AAA V, Αθήνα, 1972, 419-424.

Καλοκαιρινός, Μ., «Εισηγήσεις Ἀνασκαφῶν» *Κρητική Αρχαιολογική Εφημερίς*, Ηράκλειον, 3, Τεύχος Πρώτον, 15/10/1906.

Κανδήλης, Ι., [«Κωνσταντῖνος Δ. Ζέγγελης»](#) στο: *Οι Θεμελιωταί των Φυσικῶν Επιστημῶν στη Νεώτερη Ελλάδα και η εποχή τους*, Αθήνα, 1976, 21.

Κανδήλης, Ι., «*Λάνδερερ Ξαβέριος (1809-1895)*», [online], 2009, <https://www.argolikivivliothiki.gr>, τελευταία πρόσβαση 26/07/2017.

Καρούζος, Χ., «Χρονικὸν τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ χαλκίνου νέου τῶν Ἀντικυθήρων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1969, 59-79.

Καρτερία, Εσωτερικαὶ Ειδήσεις, Αρ.Φ. 35, 11/05/1883, 4.

Κατσιώτη, Α., «Η παρουσία της Μυρτάλης Αχειμάστου-Ποταμιάνου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η προσφορά της στη μελέτη και στην ανάδειξη της βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς τέχνης των νησιῶν του Αιγαίου», *Πρακτικά Ημερίδας*, 11 Απριλίου 2016, τιμητική εκδήλωση για την δρ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ε.τ. Διευθύντρια του Βυζαντινῆς Μουσείου Αθηνῶν, Εταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν, Αθήνα, 2016, 13-28. Τόπος ἐκδόσεως

Κόκκινος, Δ., «Γεώργιος Χατζόπουλος», *Νέα Ἐστία*, 1935, 7, 195.

Κόκκου, Α., *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεῖα*, εκδ. Ερμῆς, Αθήνα 1977.

Κολέφας, Γ., *Μελέτη σε ἓνα ψηφιδωτό δάπεδο: το ψηφιδωτό με βότσαλο Βελλερεφόντης*, Εκδ. Καλαφάτης, Ν., Αθήνα 1987.

Κόλλιας, Η., «Τοιχογραφίες», στο: Κομήνης, Αθ. (επιμ.) *Οι Θησαυροὶ τῆς Μονῆς Πάτμου*, Εκδοτικὴ Αθηνῶν, Αθήνα, 1988, 57-58.

Κόπακα, Κ., «Μίνως Καλοκαιρινῶς ἀνασκαφές στην Κνωσό», *Παλίμψηστον*, Δεκ. 1989-Ιούν. 1990, Τεύχος 9-10, Παράρτημα, 1990, 5-69.

Κόπακα, Κ., «Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οἱ πρώτες ἀνασκαφές στην Κνωσό», στο: *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνούς Κρητολογικῶν Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, Α1, 1995, 501-511.

Κόπακα, Κ., *Μίνως Α. Καλοκαιρινός-Ο πρώτος ἀνασκαφέας τῆς Κνωσῶς (το 1878)*, [online], <https://www.archive.patris.gr>, τελευταία πρόσβαση 10/11/2017.

Κωστάντιος, Δ., «Βυζαντινὸ και Χριστιανικὸ Μουσείο: Μεταμορφώσεις», στο: *Θωράκιον-Τόμος στη μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 29-46.

Λαζαρίδης, Π., *Βυζαντινὸ και Χριστιανικὸ Μουσείο Αθηνῶν. Πενήντα χρόνια 1930-1980*, Αθήνα, Γενικὴ Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων, Αθήνα, 1981.

Λαμπάκης, Γ., «Αἱ ἀρξάμεναι ἐπισκευαὶ τοῦ Δαφνίου. Ἀπογοήτευσιν», *Νέα Ἐφημερίς*, 25/11/1888, Αρ.Φ., 330, 3

Λαμπάκης, Γ., «Ἀρκούσι πλέον αἱ ἐπισκευαὶ τοῦ Δαφνίου», *Νέα Ἐφημερίς*, 07.12.1888, Αρ. Φ., 342,3.

Λαμπάκης, Γ., «Κατάστασις τῶν παρ' ἡμῖν Χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων», *Αἰών*, 30/09/1883, Αρ.Φ. 4202, 3-4.

Λαμπάκης, Γ., *Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς*, Ἀθῆναι, 1899.

Λαμπάκης, Εμμ., «Ἡ Μονὴ Δαφνίου», *Νέα Ἐφημερίς*, 31/05/1893, Ἔτος ΙΒ, 151.

Λαμπρινουδάκης, Β., «Ἡ διαμόρφωση καὶ ἡ ωρίμανση τῆς ἐννοίας τῆς διαχείρισης μνημείων στὴν Ελλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια», στο: Μπούρας, Χ., Τουρνικιώτης Π., (Επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση καὶ αποκατάσταση μνημείων στὴν Ελλάδα 1950-2000*, εκδ.Πολιτιστικό Ἰδρυμα Τράπεζας Πειραιώς, 2010, 273-284.

Λάνδερερ, Ξ., «Ἀνασκευάσις ἐλαιοζωγραφισμένων εἰκόνων», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, Ἀθῆναι, 1871, 255.

Λάνδερερ, Ξ., «Ἀνεμφάνισις δυσαναγνώστων χειρογράφων», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, Ἀθῆναι, 1871, 45.

Λάνδερερ, Ξ., «Καθαρισμὸς ἀρχαίων ἀγγείων», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, Ἀθῆναι, 1871, 42-43.

Λάνδερερ, Ξ., «Μέσον πρὸς καθαρισμὸν ρερυπωμένων λιθογραφιῶν», στο: *Ἀνάλεκτα κοινοφελῶν διατριβῶν: δι' ἐπιστήμονας, βιομηχάνους, τεχνίτας, γεωπόνους καὶ ἄλλους*, Ἀθῆναι, 1871, 44.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ εντριμμάτων τῶν ἀρχαίων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843 (1840), 330.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ ζωγραφικῆς», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1838, 99-102.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ πιθανῆς ἐγχαράξεως γραμμάτων καὶ ἐπὶ μαρμάρου σημείων διὰ ἐπιθέσεως διαβρωτικοῦ τινὸς μείγματος», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 4-7, 1840-1843(1840), 429.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῆς καθαρίσεως τῶν ἀρχαίων σκευῶν καὶ νομισμάτων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843(1840), 271.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῆς μελάνης τῶν ἀρχαίων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 12-13, 1856-1857(1857), 1456.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινὸς εἰς ἀρχαίαν λάρνακα εὑρεθέντος», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843(1842), 537.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινὸς μίγματος χρησίμου πρὸς υποκαπνισμὸν», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843(1840), 429.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινὸς νέου κυανοῦ χρώματος», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1-3, 1837-1839(1839), 270.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τινῶν χειρουργικῶν ἐργαλείων εὑρεθέντων εἰς ἀρχαίαν λάρνακα», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1-3, 1837-1839(1839), 143-144.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ μέλανος χρωματισμοῦ τῆς Ποικίλης Στοᾶς», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1837-1839 (1840), 358.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ περιβλήματος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 10-11, 1854-1855(1855), 1227.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ φαιοῦ χρωματισμοῦ τῶν κίωνων τῶν ἀρχαίων ναῶν», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843(1840), 430.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ χημικῆς ἀναλύσεως κυανοῦ χρώματος», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843(1840), 430.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τοῦ χρωματισμοῦ τῶν ἐκ μαρμάρου ἀρχαίων οἰκοδομημάτων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1-3, 1837-1839(1839), 187-188.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν ἀρχαίων κατόπτρων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 4-7, 1840-1843(1840), 331.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι χρησίων ὑλῶν πρὸς κατασκευὴν διαφόρων ἀντικειμένων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 10-11, 1854-1855(1855), 1224-1226.

Λάνδερερ, Ξ., «Περὶ χρωματισμοῦ εἰκόνων καὶ ἀναγλύπτων», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1840-1843 (1840), 4-7, 358-359.

Λάνδερερ, Ξ., «Χημικὴ ἀνάλυσις τινὸς ἐντρίμματος», *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1-3, 1837-1839(1839), 211.

Λάνδερερ, Ξ., Χωρὶς τίτλο, *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 1-3, 1837-1839(1839), 143.

Λάνδερερ, Ξ., Χωρὶς τίτλο, *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, Περίοδος Πρώτη, 4-7, 1840-1843(1840), 428.

Λένος, Ν., *Ελληνικὴ πολιτιστικὴ κληρονομία: Α. Δημόσια Πολιτικὴ καὶ εθνικὲς πρωτοβουλίες προστασίας καὶ διαχείρισης στο πλαίσιο τῆς Διεθνούς Κοινότητος καὶ τῆς Ευρωπαϊκῆς Ἐνώσεως (Νομοθετικό- Επιχειρησιακό Πλάνο) Β. προτάσεις ἐφαρμογῆς καὶ ἀνασχεδιασμοῦ*, Επιστημονικὴ Ἡμερίδα Ανακοινώσεων τῶν Διπλωματικῶν ἐργασιῶν τῶν ἀποφοίτων τοῦ Προγράμματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν Κράτος καὶ Δημόσια Πολιτικὴ, Ακαδημ. Ἔτος 2001-2002, Αθήνα 30 Μαΐου 2003.

Λεύκωμα τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἐν Ἀθήναις Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1837-1937, Ἐν Ἀθήναις Αρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Αθήναι, 1937.

Λιάκος, Α., *Εργασία καὶ πολιτικὴ στὴν Ελλάδα τοῦ Μεσοπολέμου. Τὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Εργασίας καὶ ἡ ἀνάδυση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν*, Αθήνα 1993.

Λουιζίδης, Χ., «Τὸ ἔργο ἐνὸς σοφοῦ Ηρακλείωτου. Ὁ Ξανθοῦδίδης ὡς ἀρχαιολόγος», *Η Δράσις*, 22/12/1960, Αρ.Φ. 7283.

Λουκάκη, Α., *Living ruins, value conflicts*, Ashgate, Great Britain, Cornwall, 2008.

Λυκιαρδοπούλου-Πέτρου, Μ., «Η συμβολή των μεθόδων ανάλυσης και εξέτασης στην εξέλιξη της συντήρησης», [online], Ομιλία στο σεμινάριο με θέμα: *Διαγνωστικές Τεχνικές στην επιστήμη της συντήρησης έργων τέχνης*, Θεσσαλονίκη 17-19 Φεβρουαρίου, 2012, <http://www.typologos.com>, τελευταία επίσκεψη 20/08/ 2016.

Λώλος, Ι., «Ο Μαρινάτος στην Πύλο», στο: J.L. Davis (επιμ.) *Πύλος η αμμουδερή, Ιστορικό και αρχαιολογικό ταξίδι από την εποχή του Νέστορα έως τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου*, Αθήνα 2005, 85-87.

Μαλλούχου-Tufano, Φ., *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα (1834-193). Το έργο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. .176, β' εκδ. Αθήνα 2008.

Μαλλούχου-Tufano Φ. «Αναστήλωνοντας το Ερέχθειο. Περιρρέουσα ατμόσφαιρα και συνθήκες, προβληματισμοί, συζητήσεις, αποφάσεις, κριτική» στο Α. Παπανικολάου, *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1987). Η απόδοση του έργου*, (επιμ. Φ.Μαλλούχου-Tufano, Χ. Μπούρας), τομ. Ι-ΙΙ, εκδ. ΕΣΜΑ/ΥΣΜΑ, Αθήνα 2012, 17-60.

Μαλλούχου-Tufano, Φ., *Προστασία και διαχείριση μνημείων. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα 2016, Αποθετήριο Κάλλιπος, <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6466> .

Μαλλούχου-Tufano, Φ., «Ο Χαράλαμπος Μπούρας και η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στην Ελλάδα», στο: Κορρές, Μ., Μαμαλούκος, Σ., Ζάμπας, Κ., Μαλλούχου-Tufano, Φ., (επιμ.), *Ηρώς Κτίστης-Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Τόμος 2, 2018, 57-86.

Μάουρερ, Γκ. Λ., *Ο Ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα, 1976.

Μαργαριτώφ, Τ., «Δια της μεθόδου του καθαρισμού των, συνεχίζεται η καταστροφή των ιστορικών μνημείων. Απαράδεκτος εξωραϊσμός του κτηρίου της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Θα είναι ο τελευταίος βανδαλισμός;», *Ελευθερία*, 01/02/1959.

Μαρινάτος, Σπ. *Ανασκαφαί Θήρας VI*(1972), Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 64, Άθηναι, 1974 .

Μαρινάτος, Σπ. *Ανασκαφαί Θήρας VII*(1973), Αρχαίοι τόποι και Μουσεία της Ελλάδος, 4, Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 1976.

Μαρινάτου, Ν., «Πολίτες του Μίνωος: Σπ. Μαρινάτος και Sir Arthur Evans», στο: Μαντζουράνη, Ε., Μαρινάτου, Ν., (επιμ.) *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του*, Αθήνα, 2014.

Μίνωος, Ν., «Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων. Λειτουργία, προβλήματα, προοπτικές», *Αρχαιολογία*, 46, 1993.

Μίνως, Ν., «Ευρωπαϊκή Σύνοδος «Διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς: προς έναν προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του συντηρητή στην Ευρώπη», *ΙΙΣ Ελληνικό Τμήμα, Ενημερωτικό Δελτίο* 3, Ιανουάριος 1998.

Μίνως, Ν., «Η συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ομιλία προς τιμήν των συντηρητών Τ. Μαργαριτώφ και Στ. Μπαλτογιάννη», *ICOM, Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων-Ελληνικό Τμήμα-Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος, Β΄, Δεκέμβριος 2013, Τεύχος 10, 19-22.

Μπαλτογιάννης, Σ., «Συντήρηση και αποκατάσταση ζωγραφικών έργων τέχνης. Συνειδησιακά προβλήματα», *Archaeology and Arts*, 10/2/2014, [online], <http://www.arcaiology.gr>, τελευταία πρόσβαση 17/02/2017.

Μπαλτογιάννης, Σ. *Πώς γνώρισα τον Παΐσιο*, 2017, [online] <http://tribonio.blogspot.com> τελευταία πρόσβαση 01/03/2019.

Μπούρας, Χ., «Η αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000», στο: Μπούρας, Χ. Και Τουρνικιώτης Π., (Επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζα Πειραιώς, Αθήνα, 2010, 29-72.

Μύριλλα, Δ., «Αρχαιολογικό Μουσείο Σαντορίνης. Μια μικρογραφία της Θήρας», *Ριζοσπάστης, 7 ημέρες μαζί Ένθετη έκδοση*, 9/4/2006, [online], <https://www.rizospastis.gr>, τελευταία πρόσβαση, 15/2/2017.

Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης και της φυσικοχημικής έρευνας των αρχαιοτήτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», στο: Λαγογιάννη-Γεωργιάρου, Μ., (Επιμ.) *Κατάλογος Έκθεσης: Οδύσσειες*, εκδ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο-ΤΑΠΑ, Αθήνα 2016, 237-260.

Μωραΐτου, Γ., «Ο Κων/νος Δ. Ζέγγελης (1870-1957) και η συμβολή του ως χημικού στη συντήρηση των χάλκινων αρχαιοτήτων», στο: *Πρακτικά ΠΕΣΑ 2012*, Αθήνα, 2013 (ηλεκτρονική έκδοση).

Μωραΐτου, Γ., «Πότε αρχίσαμε να συντηρούμε τις αρχαιότητες στην Ελλάδα;», συνέντευξη στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Lifo*, 29.5.2016, [online], <http://www.lifo.gr/team/politismos/58015> τελευταία πρόσβαση 2/8/2017.

Νικολακάκης, Μ., *Τουρισμός και Ελληνική κοινωνία την περίοδο 1945-1974*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Ρέθυμνο, 2013.

Νικόλαος Πλάτων, [online], <https://www.istorikoiperipatoi.gr>, τελευταία πρόσβαση 1/5/2018.

Ντούμας, Χ., «Σπυρίδων Μαρινάτος. Πενήντα πέντε χρόνια συμμετείχε ενεργά στα αρχαιολογικά πράγματα», στο: Παναγιωτόπουλος, Β., (Επιμ.) *Πρόσωπα του 20^{ου} αιώνα. Έλληνες που σημάδεψαν τον 20^ο αιώνα*, ΤΑ ΝΕΑ, Νέα Σύνορα, Αθήνα 2000, 303-308.

Ξανθουδίδης, Σ. «Πολύτιμα ιστορικά σημειώματα εκ της ιστορίας του Ηρακλείου. Ο σεισμός του 1856», *Νέα Εφημερίς*, 27/4/1925, Έτος 15^{ον}, Αριθ. 2992.

Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές στην Ελλάδα. 160 χρόνια, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2005.

Οικονόμου, Γ., «Ἐκθεσις περὶ τῶν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1944 πεπραγμένων», στο: *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθῆναι, 1945, 147-157.

Παλιγγενεσία, Ἔτος ΚΗ', Ἀρ. Φ. 7847, *Διάφορα* (ἄρθρο χωρὶς τίτλο) 02/05/1890, 3,.

Παναγιωτάκης, Α., «Ἡ συγκόλλησις τοῦ Διὸς τοῦ Ἀρτεμισίου», *Ἀκρόπολις*, 23/3/1930.

Παναγιωτάκης, Ν., «Για τὸ ἔργο τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου», *Νέα Εστία*, 150:1739, Νοέμβριος 2001, 639-664.

Πανελλήνιο Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος 1821-1921: Ἡ χρυσὴ βίβλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Τόμος Β', Ἑλληνες Βιομήχανοι καὶ Ἐμποροί, Ἐκάτη, Αθήνα, 1921.

Παπακωνσταντίνου, Ε., «Φυσικοχημικὲς παρατηρήσεις στὴ Δυτικὴ Ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα», *Μελέτη ἀποκατάστασης τοῦ Παρθενώνος*, 3γ, Αθήνα 1994.

Παπανικολάου Α., *Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Ερεχθείου (1979-1987). Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἔργου*, (επιμ.Φ.Μαλλοῦχου-Tufano, Χ. Μπούρας), τομ. Ι-ΙΙ, εκδ. ΕΣΜΑ/ΥΣΜΑ, Αθήνα 2012.

Πασχαλίδης, Κ., *Ιστορίες ἀπόκρυψης*, [online], <https://www.lifo.gr> 18.9.2014, τελευταία πρόσβαση 28/09/2016.

Παυλόπουλος, Δ., *Βιοεργογραφία: Ἀπὸ τῶν ἐπιγείων εἰς τὰ ἐπουράνια*, [online], <http://www.eikastikon.gr> τελευταία πρόσβαση 24/08/2017.

Πεπονάκης, Μ., *Εξισλαμισμοὶ καὶ επανεκχριστιανισμοὶ στὴν Κρήτη (1645-1899)*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1994.

Πετράκος, Β., «Τα ἀρχαία τῆς Ελλάδας κατὰ τὸν πόλεμο 1940-1944», *Ο Μέντωρ*, 19-23 1994, 69-185.

Πετράκος, Β., «Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 1837-1999», Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αρ. 184, Αθήνα, 1999.

Πετράκος, Β., *Πρόχειρον ἀρχαιολογικὸν: 1828-2012, Μέρος Ι, Χρονογραφικόν*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 2013.

Π.Δ.941/1977, «Περὶ Οργανισμοῦ τοῦ Υπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Επιστημῶν»

Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1949», στο: *Κρητικὰ Χρονικά*, Τόμος Γ', Τεύχος ΙΙΙ, (1949), 591-596.

Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1955», στο: *Κρητικὰ Χρονικά*, Τόμος Θ', (1955), 553-569.

Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1956», στο: Τόμος Ι' (1956), 405-422.

Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1957», στο: *Κρητικά Χρονικά*, Τόμος ΙΑ΄ (1957), 326-340.

Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1958», στο: *Κρητικά Χρονικά*, Τόμος ΙΒ΄ (1958), 459-483.

Πλάτων, Ν., «Ἡ ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1959», στο: *Κρητικά Χρονικά*, Τόμος ΙΓ΄ (1959), 359-393.

Πρωτοψάλτης, Ε., *Ιστορικά ἐγγράφα περί αρχαιοτήτων και λοιπῶν μνημείων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Επαναστάσεως και τοῦ Καποδίστρια*, Ἡ ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία, Αθήνα, 1967.

Ρουσόπουλος, Ο., «Παρθενῶνος γλυπτῶν συντήρησις», *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, 1912, 119-124.

Ρωμαιοῦ, Κ.Α., «Ὁ ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος», *Αρχαιολογικὸν Δελτίον*, 1924-25, 9, 1927, 145-187.

Σακκά, Ν., *Αρχαιολογικὲς δραστηριότητες στην Ελλάδα (1928-1940). Πολιτικὲς και ιδεολογικὲς διαστάσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, 2002.

Σαλαμούρας, Γ., *Ἡ Σιβιτανίδειος Δημόσια Σχολή Τεχνῶν και Επαγγελμάτων, ὡς πρότυπος θεσμός δια βίου μάθησης, ἐκπαίδευσης και επαγγελματικῆς κατάρτισης σε σύνδεση με τὴν αγορά ἐργασίας*, 2017, (online) <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr> τελευταία πρόσβαση 14/02/2019.

Σάλτα, Μ., *Ex oriente lux. Βίοι παράλληλοι. Αρχαιολόγοι, συντηρητές και καλλιτέχνες τοῦ ΕΑΜ*, Αθήνα, 2011.

Σαπουντζάκης, Σ., «Ἡ ἀδελφότητα τοῦ Λαύκου και ὁ Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος Ηρακλείου. Τέτοιες μέρες... τέτοια λόγια : Κινήσεις πολιτισμοῦ! σε καιροὺς χαλεπούς...», *Πατρίς*, 24/10/2011 [online], <http://www.patris.gr>, τελευταία πρόσβαση 28/03/2017).

Σιουμπάρα, Ε., «Ἡ νέα ἀποκατάσταση τριγλύφου τοῦ Αρχαϊκοῦ Παρθενῶνα και ἡ συμβολή τῆς σε νέα πορίσματα γιὰ τὴν αρχαϊκὴ ναοδομία», στο: Κορρές, Μ., και Ελευθερίου, Β., (επιμ.), *Ειδικὰ θέματα ἐρευνας και εφαρμογῶν στα ἀναστηλωτικὰ ἔργα τῆς Ακρόπολης τὴν περίοδο 2010-2015*, Πρακτικά Διημερίδας, 18-19 Νοεμβρίου 2016, Αθήνα 2018.

Σκιαδάς, Ελ., «Ὅταν ὁ Αθηναῖος γλύπτης Α. Παναγιωτάκης ἀναστήλωνε τὸν υπέροχο Λέοντα τῆς Αμφίπολης», *Μικρὸς Ρωμῖός* (ηλεκτρονικὴ ἐφημερίδα γιὰ τὴν Αθήνα), <https://www.mikros-romios.gr> τελευταία ἐπίσκεψη 23/8/2016.

Σκοπετέα, Ε., *Τὸ «πρότυπο βασιλείο» και ἡ μεγάλη ιδέα*, ἐκδ. Πόλυτυπο, Αθήνα, 1988.

Σταθάκης, Γ., *Τὸ δόγμα Τρούμαν και τὸ σχέδιο Μάρσαλ*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2004.

Στεφάνου, Μ., *Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἑκατονταετηρίς 1837-1937, Ἑκατονταετηρίς Ἱστορία τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς*, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1948.

Στίκας, Ε., «Ο αναστηλωτής Αναστάσιος Ορλάνδος», στο: *Αναστάσιος Ορλάνδος. Ο άνθρωπος και το έργο του*, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1978, 393-578.

Στίκας, Ε., «Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δαφνίου (Πιν. 1-10)», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*, Περίοδος Δ', Τόμος Γ', 1964, 1-47.

Τζωράκης, Γ., «Σπυρίδων Μαρινάτος (1925-1938). Ἐνας πρωτοπόρος αρχαιολόγος στην Κρήτη του Μεσοπολέμου», *Μέντωρ*, 28, 2015, 79-100.

Τιβέριος, Μ., «Μνησθήτε τῶν ἐν τοῖς πολέμοις παραλόγων. Οἱ ἀρχαιότητες στήν κατοχή», στο: *Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνών*, 88 Β', 2013, 159-202.

Τουλούπα, Ε., «Αναμνήσεις ἀπό το Ἐθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», *Ανθέμιον. 25 Χρόνια Ἐνωση Φίλων Ακροπόλεως*, 24, 2013-2014, 29-41.

Τουρνικιώτης, Π., «Ἰδεολογικά και θεωρητικά προβλήματα αναστήλωσης αρχιτεκτονικῶν μνημείων στην Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20υ αιώνα», στο: Μπούρας, Χ. Και Τουρνικιώτης Π., (Επιμ.), *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950-2000*, εκδ. Πολιτιστικό Ἰδρυμα Τράπεζας Πειραιῶς, 2010, 13-28.

Τραγγανίδης, Γ., «Μαῖστορες-Φώτης Ζαχαρίου, Αντώνης Γκλίνος. Διάλογος με τη μνήμη Μια σημαντική έκθεση για δύο πρωτοπόρους καλλιτέχνες και συντηρητές της πολιτιστικής κληρονομιάς μας εγκαινιάζει το Βυζαντινό Μουσείο», *Ριζοσπάστης*, 7 ημέρες μαζί Ἐνθετη έκδοση, 26/2/2006, [online], <https://www.rizospastis.gr>, τελευταία πρόσβαση 29/8/2018.

Τσακανίκα-Θεοχάρη, Ε., Παλυβού, Κ., Τουλιάτος, Π., «Ο δομικός ρόλος του ξύλου στη νεοανακτορική αρχιτεκτονική της μινωικής Κρήτης», στο: *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικῶν Συνεδρίου*, 01-08 Οκτωβρίου 2006, Τ.Α2, , Χανιά, 2006, 195-214.

Τσουκαλάς, Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2005.

Χαμηλάκης, Γ., *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Εκδόσεις 21^ο, Αθήνα, 2012.

Χαραλαμπίδης, Δ., «Θεσμοθέτηση και ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας», στο: Κοσμοπούλου, Α., Γκατζόλης, Χ., (επιμ.) «...ἀνέφερα ἐγγράφως...». *Θησαυροί του Ιστορικού Αρχείου τῆς Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας*, ΥΠΠΟΤ, ΔΕΑΜ, ΑΜΘ, Α' έκδοση, Εκδ. Λιθοτυπική Α.Ε., Αθήνα, 2008.

Χατζηδάκης, Μ. «Ἐνας αρχαιολόγος και τα Φαγιούμ. Από τη βερολίνιο εμπειρία του Μεσοπολέμου, στο Μουσείο Μπενάκη, το Κάιρο και τη Μονή Σινά», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, «Φαγιούμ. Τα μελαγχολικά πρόσωπα», Κωστής Λιόντης, (επιμ.), 12 Μαΐου 1996.

Χατζιδάκης, Ι., *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 26, Εστία, Αθήναι, 1931.

Χατζιδάκης, Ι., *Περιηγήσεις εις νήσον Κρήτην*, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, Καραβίας, Ερμούπολη, 1881.

Χλέπα, Ε.Α., «Ο Διεθνής οίκος Salviati της Βενετίας στο Δαφνί. Η πρώτη συντήρηση των ψηφιδωτών (1890-1893) βάσει των αρχειακών πηγών», στο: *Εικοστό έβδομο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*-Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, 11, 12, 13 Μαΐου 2007-Αθήνα, Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσείο, Αθήνα, 127-128.

Χλέπα, Ελένη-Άννα, *Τα Βυζαντινά μνημεία στη νεώτερη Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων, 1833-1939*, εκδ. Καπόν, Αθήνα, 2012.

Χουρδάκης, Α.Γ., «Κοινωνίες σε μετάβαση: Επανάσταση, παιδεία και ενωτικό κίνημα στην Κρήτη», *Εκατό χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, Ελληνική Δημοκρατία Περιφέρεια Κρήτης, [online], https://www.crete.gov.gr/wp-content/uploads/2013/04/100xronia_ENOSH_KRHTHS3-4_τελευταία_πρόσβαση_05/09/2018.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

«A plea for the faithful restoration of our ancient churches, London, 1850.

Aplin, J. (ed.) *The letters of Philip Webb Vol 1-The Pickering Masters*, New York, Routledge, 2015.

«Choix et classification des caractéristiques scientifiques d' une oeuvre d' art en vue de l' identification et de la conservation », «Essai de traitement d' une sculpture en bois menacées par des agents des structeurs: larves, insects, etc.», **στο:** Cellerier, J.F., «Traitement d' une statue en bois contre l'action des parasites», *Mouseion*, 17–18, 1932, 128-131.

Franchi Dell' Orto, L., *Ercolano, 1738-1988: 250 anni di ricerca archeologica : atti del Convegno internazionale Ravello-Ercolano-Napoli-Pompei*, 30 ottobre-5 novembre, 1988, Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 1993.

«Mesures à prendre pour préserver les oeuvres d'art en pierre contre les atteintes de l'atmosphère», «Précautions à prendre dans le chauffage, la ventilation et l'éclairage des salles d'exposition en vue de la preservation des oeuvre d'art», **στο:** Cellerier, J.F., «Le chauffage, la ventilation et l'éclairage dans les salles d'exposition», *Mouseion* 16, 4 1931, 66-76.

«Painting among the ancient Egyptians, Greeks and Romans», *The Camberwell Collegiate Magazine*, 8, 1840, 49-50.

Stefani, E., «Scoperte archeologiche nell' agro capenate», *Bullettino di Palentologia Italiana* XXXVIII, 1912, 147-158

Χωρίς συγγραφέα, «Silicatisation of stone», *Building news and engineering journal-Office for publication and advertisements*, 14, 1867, 499-500.

A brief history of the IIC [online] <https://www.iiconservation.org>, τελευταία πρόσβαση 23/9/2017.

Adams, H., *The practical designing of structural ironwork*, E. & F.N. Spon, London, 1894.

Ajjelo, R., «Ercolano tra Antiquari e filosofi», στο: AA.VV, *Le Antichità di Ercolano*, Napoli: Banco di Napoli, Napoli, 1988, 39-60.

Armiliotta, F., «Competenze, metodologie e sviluppi nell' approccio al costruito storico», στο: Redi, F., Armiliotta, F., (επιμ.), *Restaurare in Abruzzo. Formazione e nuove professionalità per l' analisi e la conservazione dell' edilizia storica*, Pescara: Carsa Edizioni, 2014, 9-16.

Barassi, S., «Dreaming of a universal approach: Brandi's theory of restoration and the conservation of contemporary art», Paper presented, at the seminar *Conservation: Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*, London, September 24, 2009.

Basile, G., «Uno scritto di Cesare Brandi sui principi ispiratori della scuola dell' Istituto Centrale del Restauro», *Kermes*, 28, Anno X, Gennaio-Aprile 1997, 47-51.

Bellini, A., *Restauro e conservazione*, [online] <https://www.academiadibrera.milano.it>, τελευταία πρόσβαση 28/20/2016.

Beltrami, L., *Giacomo Boni*, Allegratti, Milano, 1926.

Blum, A., «Quelques méthodes d'examen scientifique des tableaux», *Museion* 3(7), 1929, 14-26.

Boni, G., «La Torre di San Marco di Venezia», *Nuova Antologia*, 1912, 12

Boni, G., «Il metodo nelle esplorazioni archeologiche», *Bollettino d' Arte*, 7, 1913, 43-67.

Borrelli, V. L., *Etica della conservazione e tutela del passato*, Viella, Rome, 2012.

Brandi, C., «Nota sui marmi del Partenone», *Bollettino del' Istituto di Restauro*, 1950, 3-4.

Brandi, C., *Teoria del restauro*, Edizioni di Storia e Letteratura, Rome, 1963.

Brannt W.T., Wahl W.H., *The techno-chemical receipt book*, New York 1919.

Broneer, O., *The lion monument at Amphipolis*, Published for the American School of Classical Studies at Athens by Harvard University Press, 1941.

Brooke, B., *The influence of the Grand Tour on antique collecting* [online] <https://www.theantiquesalmanac.com/grandtour.htm>, τελευταία πρόσβαση 07/09/2017.

Brown, A.C., *Before Knossos: Arthur Evans' travel in the Balkans and Crete*, University of Oxford, Ashmolean Museum, Oxford 1993.

Cantilena, R., «La conservazione ed il restauro dei dipinti pompeiani tra Settecento e Ottocento», στο: *Alla ricerca di Iside, Catalogo della Mostra Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, Roma 1992, 105-110.

Caple, C., *Conservation skills: Judgement method and decision making*, New York, Routledge, 2000.

Cardinali, M., De Ruggieri, M.B., «Il pensiero critico e le ricerche tecniche sulle opere d'arte a partire dalla Conferenza di Roma del 1930», στο: *Snodi di critica. Musei, mostre, restauro e diagnostica artistica in Italia (1930-1940)*, Rome, 2014, 107-149.

Cardinali, M., «Technical Art History and the First Conference on the Scientific Analysis of Works of Art» 1930, *History of Humanities*, Vol 2, N.1, 2017, 221-243.

Cardinali, M., De Ruggieri, B., «Ferdinando Perez e la nascita dei laboratori scientifici museali», στο: Callegari, P., Curzi, V., (επιμ.) *Venezia: La tutela per immagini*, Bononia Univeristy Press, Bononia, 2005, 69-80.

Casciello S., *La cultura del restauro*, Marsilio, Venezia 2005.

Cave T., *Mural and monumental decoration: Its aims and methods comprising, fresco, waterglass, encaustic, mosaic, oil painting*, Winsor and Newton, London, 1864.

Cellerier, J.F., «Exposé d' ensemble des différentes méthodes scientifiques appliquées actuellement à l'examen des peintures et resultats obtenus », εκδόθηκε υπό τον τίτλο: « Les méthodes scientifiques en usage dans l'examen des peintures», *Museumion* 13-14, 1931, 1-2.

Chlouveraki, S., *Gypsum in Minoan architecture: exploitation, utilization and weathering of a prestige stone*, Vol. 1: Text, Institute of Archaeology, University College London, PhD Thesis, 2009.

Choay, F., *La conference d' Athènes*, Editions de l' imprimeur, Paris, 2002.

Christensen, B.B., “Om Konservering of Mosefunde”, στο: *Trægenstande Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, Noedisk Forlang, Haggstrom Copenhagen, 1950-1951, 22-55

Häggström, C., Sandström, T., (eds.) *Alum treated archaeological wood: Characterization and reconservation*, Rand & D Publication from Swedish National Heritage Board, Stockholm, 2013.

Christensen, B.B., *The conservation of waterlogged wood in the National Museum of Denmark*, Κοπεγχάγη: The National Museum of Denmark, 1970.

Clifton, J.R., *Stone consolidating materials. A status report*, NBS Technical Note 1118, US Department of Commerce/National Bureau of Standards, 1980, [online], <http://cool.conservation-us.org/byauth/clifton/stone/> τελευταία πρόσβαση 15/03/2019.

Cook, G. *Handbook of textile fibres: Manmade fibres*, 5th Edition, Merrow Publishing Co, Durham 1984.

Corchia, L., «La lezione di Cesare Brandi: teoria e critica del restauro», 2015, [online], *Restaurars*, <http://www.restaurars.altervista.org>, τελευταία πρόσβαση 14/12/2016.

Corchia, L., «L' esperienza veneziana di Pietro Edwards (1744-1821): I restauri e i Decaloghi», [online], *Restaurars*, 2014, <http://www.restaurars.altervista.org>, τελευταία πρόσβαση 14/12/2016.

Cormack, R., «Rediscovering the Christ Pantocrator at Daphni», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 71, 2008, 55-74.

Corzo, P.M., *A tribute to Paolo Mora*, [online], <https://www.getty.edu>, τελευταία πρόσβαση 14/2/2017.

Croce, B., *Aesthetica in nuce*, Laterze, Bari, 1979.

Crookes W., «The regeneration and restoration of oil paintings by Pettenkofer's method. A *Physical Science*, 28, 1873, 100.

Dana, J. D., *Manual of Mineralogy and Lithology, Containing the Elements of the Science of Minerals and Rocks: For the Use of the Practical Mineralogist and Geologist, and for Instruction in Schools and Colleges*, Read Books, 2008.

Davidovits, J., *Geopolymer chemistry and applications*, Institut Géopolymère, Saint-Quentin 2008.

Davy H., «Observations upon the composition of the colours found on the walls of the Roman house discovered at Bignor in Sussex, by Sir Humphrey Davy, Knt, F.R.S. in a letter to Samuel Lysons, Esq. V.D. June 14 1815», *Archaeologia or Miscellaneous tracts, relating to antiquity*, XVIII, Society of Antiquaries of London, 1817, 222.

Davy, H., Some experiments and observations on the colours used in painting by the ancients, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 1815, 97-124.

De Caro, S., Excavation and conservation at Pompeii: a conflicted history, [online], *Fasti on line*, 2015, <http://www.fastionline.org> τελευταία πρόσβαση 10/9/2017.

De Ruggieri, M.B., «Per una storia delle indagini diagnostiche», στο: Cardinali, M., De Ruggieri, M.B., Falcucci, C., (επιμ.) *La diagnostica artistica: Tracce materiali per la storia dell'arte e per la conservazione*, Roma 2010, 41–65.

Dehio, G., Was wird aus dem Heidelberger Schloss werden? *Kunsthistorische Aufsätze*, 1914, 247-260.

Demus, O., Die österreichische Denkmalpflege » στο: *100 Jahre Unterrichtsministerium 1848-1948. Festschrift des Bundes Ministeriums fur Unterricht*, Βιέννη, 1948, 393-411.

Department of European paintings «The rediscovery of classical antiquity», [online], *Heilbrunn Timeline of Art History*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 2000, https://www.metmuseum.org/toah/hd/clan/hd_clan.htm τελευταία πρόσβαση 7/9/2017.

Domaslowski, W., Lukaszewicz, J., *Possibilities of silica application in consolidation of stone monuments*, Nicholas Copernicus University, Torun, 1998.

Drews, M., *Large metal artefact treatment plan for Fort Sumter National Monument*, School of Materials Science and Engineering, Clemson University 2007.

Ellis, M. H. «The Shifting Function of Artists' Fixatives», *JAIC*, Vol. 35, 1996, 239-254.

Endres, H.J., Rath, A.S., *Technische Biopolymere. Rahmenbedingungen, Marktsituation, Herstellung, Aufbau und Eigenschaften*, Hanser-Verlag, München 2009.

Evans, A., «Knossos. Summary report of the excavations in 1900», στο: *Annual of the British School at Athens*, Vol. VI, 1-70, 1900 και Fyfe, Th., «Painted plaster decoration at Knossos with special reference to the architectural schemes», στο: *Journal of the Royal Institute of British Architects*, Vol. X, 1902, 107-131.

Evans, A., «The palace of Knossos and its dependencies in the light of recent discoveries and reconstitutions», *Journal of the Royal Institute of British Architects*, XXXVI, 1928, 93-102.

Evans, A., «The Palace of Knossos and its dependencies. Provisional report for the year 1905», στο: *Annual of the British School at Athens*. XI, 1905, 1-26.

Evans, A., «The Palace of Knossos. Provisional report of the excavations for the year 1901», στο: *Annual of the British School at Athens*. Vol. VII, 1901, 1-120.

Evans, A., «The Palace of Knossos. Provisional report of the excavations for the year 1902», στο: *Annual of the British School at Athens*. Vol. VIII, 1902, 1-124.

Evans, A., «The Palace of Knossos. The campaign of 1904», στο: *Annual of the British School at Athens*. X, British School at Athens, London 1904, 1-62.

Evans, A., «Work of reconstitution in the Palace of Knossos» *The Antiquaries Journal*, VII, 1927, 258-267.

Evans A., *The Palace of Minos: A comparative account of the successive stages of the early cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, Vol.I-Vol.IV, Cambridge University Press, London, 1928a-b/2013, 1930/2013, 1935a-b/2013, 1936/2013.

Evans, J., *Time and chance: the story of Arthur Evans and his forebearers*, Longmans, Green and Co. London 1943.

Evans, A., «The Palace of Knossos and its dependencies. Provisional report for the year 1903», στο: *Annual of the British School at Athens. IX*, British School at Athens, London 19031-153.

Flouda, G., «Archaeology in the war zone: August Schorgendorfer and the Kunstschutz on Crete during World War II», στο: *Annual of the British School at Athens*, 2017, 1-37.

Forgan S., «Faraday. From servant to savant: the Institutional context», στο: Gooding D., Frank A.J.L. James (eds.), *Faraday rediscovered: Essays on the life and work of Michael Faraday (1791-1867)*, MacMillan Press, Basingstoke, 1985, 51-68.

Fuchs J.N., *On the manufacture, properties and application of water glass (soluble alkaline silicate); including a process of stereochromic painting*, (translated from German) London, 1859.

Fyfe, Th., *Architecture in Cambridge. Examples of English architectural styles from Saxon to modern times*, Cambridge University Press, 1942.

Gardner, E. A., «Archaeology in Greece, 1890-1891», *Journal of Hellenic studies*, XII, 1891, 385-397.

Giannakopoulos, G., «The crisis in modern Athens or the reinvention of the past», [online] 2011, <http://www.enkephalos.gr/48-2-03e.htm>. τελευταία πρόσβαση 15/03/2019.

Giannattasio, C., *Il restauro nel XIX secolo. L. Beltrami e G. Moretti. Le opere*, [online] Università degli studi di Cagliari, Facoltà di Architettura, 2014, <https://www.people.unica.it>, τελευταία πρόσβαση 02/11/2016.

Giannattasio, C., *Il restauro nel XX secolo e la nascita del restauro scientifico*, Università degli studi di Cagliari, Facoltà di Architettura, 2014, [online] <https://www.people.unica.it>, τελευταία πρόσβαση 2/11/2016.

Gilberg, M., «Friedrich Rathgen: The father of modern archaeological conservation», *JAIC*, 26, 1987 [online], <http://www.cool.conservation-us.org/jaic/articles> τελευταία πρόσβαση 10/8/2017.

Gilberg, M., Vivian, D., «The rise of conservation science in archaeology (1830-1930) », 2001 στο: Oddy A., Smith, S., (επιμ.), *Past practices, future prospects*, British Museum, 2001, 87-93.

Giovannoni, G., «Boito Camillo», *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*, VII, 1930.

Giovanonni, G., «Restauri di monumenti», *Bollettino d' Arte*, VII, 1913.

Giovanonni G., Toesca P., Alibizzati C., Cialdea U., Testi G., *Restauro*, [online] Enciclopedia italiana, 1936, <https://www.treccani.it>, τελευταία πρόσβαση 12/9/2017.

Glendinning, M., *The Conservation Movement. A history of architectural preservation. Antiquity to modernity*, Routledge, London, 2013.

Green, D. A., *Handbook of Pottery Glazes*, Watson-Guption Publications, New York 1979.

Griesser-Stermscheg, M., Kirst G., *Metallkonservierung, Metallrestaurierung. Geschichte, Methode und Praxis*, Bohlau, Wien, 2009.

Grissom C.A., Weiss N.R., 1981, «Alkoxysilanes in the conservation of art and architecture: 1861-1981», *Art and Archaeology Technical Abstracts*, 18(1), 1992, 150-202.

Haggstrom C., Sandstrom T., *Alum treated archaeological wood: Characterization and reconservation*, Rand D-Publication from Swedish National Heritage Board, 2013.

Helfgott, N., *Die Rechtsvorschriften für den Denkmalschutz*, Bielefeld 1979.

Heller, B.K., *Ausgrabungen Auf zu Athen 1835 bis 1837 gezeichnet und beschrieben*, Nürnberg Der Text ist Handschriftlich, Nürnberg, 1852.

Hiscox, G.D., *Henley's 20th century home and workshop formulas, recipes and processes*, Cornwells Heights, PA Publishers Agency, Cornwells Heights, 1981.

Hitchcock, L., «Virtual discourse: Arthur Evans and the reconstruction of the Minoan Palace at Knossos», *Unpublished paper at the inaugural meeting of the European Association of Archaeologists*, Λουμπλιάνα, Σλοβενία, 22-25 Σεπτεμβρίου 1994.

Hood, R., *Faces of archaeology in Greece: Caricatures by Piet de Jong*, Leopard's Head Press, Oxford, 1998.

Hood, S., Taylor, W., «Archaeological survey of the Knossos area», *The British School at Athens Supplementary Volumes, 14*, British School of Archaeology in Athens, London, 1981,

Horie, C.V., *Materials for conservation: organic consolidants, adhesives and coatings*, Butterworths, London, 1987.

Horwitz, S.L., *The find of a lifetime. Sir Arthur Evans and the reconstruction of the discovery of Knossos*, Weidenfeld and Nicholson, London 1994.

Idelson, A.I., «Reflections on the relation between conservation and science», [online] *CeROArt*, 2011, <http://www.ceroart.revues.org/2239>. τελευταία πρόσβαση 12/12/2016.

Jakobsen, T., «Iron corrosion theories and the conservation of archaeological iron objects in the 19th Century, with an emphasis on Scandinavian and German sources», *Early advances in conservation*, British Museum occasional paper, 65, British Museum, London, 1988, 51-58.

Jenkins, I., «Cleaning and controversy. The Parthenon sculptures (1811-1939)», *The British Museum, Occasional Paper*, 146, 2001.

Jokilehto, J., *A history of architectural conservation. The contribution of English, French, German and Italian thought towards an international approach to the conservation of cultural property*, D. Phil. Thesis, The University of York, England, Institute of Advanced Architectural Studies, September, 1986, (recomposed in PDF format, February, 2005).

Jones, B.E., *Cassell's reinforced concrete*, The Waverly Book Company, London 1913.

Kapsali, K., *Archaeogenetic research and Greek heritage. Constructing bloodlines to the past*, Master Thesis, 2017, University of Leiden, Faculty of Archaeology, MA in Heritage Management in a World Context.

Keck, S., «Some picture cleaning controversies: Past and present», *JAIC*, 23, (2), 1984, 73-87.

Kienzle, P., *Conservation and reconstruction at the Palace of Minos at Knossos*, Submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Architecture, University of York, October 1998.

Kleist, G., «Vorbeugender chemischer Holzschutz», στο: Muller, J., (επιμ.), *Holzschutz im Hochbau. Grundlagen-Holzschädlinge-Vorbeugung-Bekämpfung-Fraunhofer*, IRB Verlag, Stuttgart, 2005.

Koller M., «Surface cleaning and consolidation», [online], *The GSI Newsletter*, 15(3), 2000 www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/1503/feature.html τελευταία πρόσβαση 11/11/2015.

Kuhlmann, F., «Practical instructions on the use of soluble alkaline silicates (waterglass), in paintings and for hardening stones», *Journal of the Society of Arts*, 7, 1859, 587-589.

Kuhn, H., *Conservation and Restoration of Works of Art and Antiquities*, Butterworths, London, 1986.

La Rosa, V., «Η Κρήτη του Φρειδερίκου Halbherr», *Ο Μέντωρ*, 22(93), 2009, 142-164.. La

Rosa, V., «Οι απαρχές της Κρητικής αρχαιολογίας ή η πολιτική διορατικότητα του Ι. Χατζιδάκη», στο: *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Προϊστορική Περίοδος, Σύμμεικτα*, 1-6 Οκτωβρίου, Ελούντα, 2006, 381-387.

Lambert, S., «The early history of preventive conservation in Great Britain and the U.S. (1850-1950)», [online], *Conservation, Exposition, Restauration d' Objets d' Art, Connaissances et reconnaissance du conservateur-restaurateur*, 2014, <https://www.ceroart.revues.org>, τελευταία πρόσβαση, 23/09/2017.

Landerer, X., «Ἱστορία τῶν Μεθάνων», *Μέριμνα*, Αρ. Φ. 13200, 8/10/1874: 4.,

Landerer, X., «Περὶ τοῦ ὕδατος τῆς Ἑλένης ἐν Κεγχρεαῖς», *Αλήθεια*, 11/06/1868, Αρ. Φ. 659:4.

Laudenbacher, K., «Considerations of the cleaning of paintings», *Smithsonian Contributions to Museum Conservation*, 3, 2012, 7-10.

Le-Duc Eugène-Emmanuel, 'Restauration', *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, VIII, B. Bance, Paris 1866, 14-34.

Mackenzie Duncan *Diary, 1903/ii*, 1-29 (8 April-23 April 1903).

Madrazzo, L., «Durand and the science of architecture», *JAE*, 48(1), 1994, 12-24.

Maggetti M., «Il contributo delle analisi chimiche alla conoscenza delle ceramiche antiche», στο: Mannoni, T., Molinari A. (επιμ.), *Scienze in archaeologia*, Edizioni all' Insegna del Giglio, Firenze, 1996, 65-88.

Maravelaki-Kalaitzaki, P., «Black crusts and patinas on pentelic marble from the Parthenon and Erechtheum (Acropolis, Athens): characteriazation and origin», *Analytica Chimica Acta* 532, 187-198, 2005.

Margaritoff, T., «A new method for removing successive layers of painting», *Studies in conservation*, Vol. 12, N. 4, 140-146, 1967.

Marsh, C.F., Dunn, W., *Manual of reinforced concrete and concrete block construction*, Constable, London, 1908.

Martinelli, F.N., *Catalogo dei Getti di Gesso di Diversi Oggetti di Scultura Greca Antica*, Atene, 1875.

Mayer R., *The artist's handbook of materials and techniques*, edited by Smith, E., Faber and Faber, London, 1930.

Mc Kitterick, D., *Old books new technologies: the representation, conservation and transformation of books since 1700*, Cambridge University Press, 2013.

Militello, P., *Haghia Triada: Gli affreschi I*, Padova, 1999.

Millet, G., «Le Monastère de Daphni, histoire, architecture, mosaïques», 1899, στο: *Revue des Études Anciennes*, Vol. 2, N.4. 1900, 391-395.

Mindler, U. «Arnold Schober und die Archäologie an der Universität Graz in der NS-Zeit», στο: Schübl, E. και Heppner, H. (eds), *Universitäten in Zeiten des Umbruchs. Fallstudien über das mittlere und östliche Europa im 20. Jahrhundert*, Vienna 2011, 197-210.

Momigliano, N., «Federico Halbherr and Arthur Evans: An archaeological correspondence (1894-1917) », *SMEA*, 44/2, 2002, 263-318.

Momigliano, N., *Duncan Mackenzie: A cautious highlander and the Palace of Minos at Knossos*, Institute of Classical Studies, University of London, London, 1999.

Mora, P.L., Philippot, P., *La conservation des peintures murales*, ICCROM, Bologna 1977.

Morris, W., «SPAB Manifesto», 1877 στο: *The Atheneum*, N. 2591, 1877, 807.

Moshenska G., «Michael Faraday's contributions to archaeological chemistry», *AMBIX*, 62(3), 2015, 266-286.

Nemecek, N., «Excavations at the Langobard cemetery in Kranj in 1905», [online], 2013, <http://ceroart.revues.org/3681>, τελευταία πρόσβαση 10/12/2015.

Oddy, A., «Harold Plenderleith and the Conservation of Antiquities and Works of Art», *Intervencion*, Vol.2, N.4, 2011, 56-62.

Ogden, A., *Sons of Odysseus (SOE) Heroes in Greece*, Bene Factum Publishing Ltd, London, 2012.

Olin, M., «The cult of monuments as a state religion in late 19th Century Austria», στο: *Wiener Jarbuch fur Kunstgeschichte*, Herausgegeben vom Bundes denkmalamamt Wien und vom Institut fur Kunstgeschichte der Universitat Wien, BANDXXXVIII, 1985.

Ozturk I., *Alkoxysilanes consolidation of stone and earthen building materials*, A thesis in the graduate program in historic preservation, MSc, University of Pennsylvania, 1992.

Padfield. T., *Archaeological conservation and its consequences. A history of the techniques and ethics of conservation at the National Museum of Denmark through the last 150 years*, An electronic version of the exhibition prepared for the IIC Conference held in Copenhagen, August 1996.

Papadopoulos, J., *O Piet de Jong και η Αρχαία Αγορά. Η τέχνη της αρχαιότητας*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα, 2006.

Pequignot, A., «La pinacologie de Fernando Perez et l'Institut Mainini : quand la science de la conservation s'implante au musée», *Cahiers des Amériques latines*, 83, 2016, 133-150.

Petrie, F., *Methods and Aims in Archaeology*, Macmillan and Co. Ltd, London, 1904.

Pevsner, N., *London, except of cities of London and Westminster. The buildings of England Series*, 6, Penguin Books, London, 1952.

Philippe, M., *Architecture at the service of ideology: William Morris, the Anglican church and the destruction, restoration and protection of Medieval architecture in Victorian England*, Mémoire présentée à la Faculté des arts et sciences en vue de l'obtention du grade de Maitrise en histoire de l'art, Département d'histoire de l'art et d'études cinématographiques, Faculté des Arts et Sciences, 2010.

Plenderleith, H.J., «A history of conservation», 1978, *Studies in Conservation*, Vol. 43, N.3, 1998, 129-143.

Plenderleith H.J., Robertson, R., « Alexander Scott (1853-1947). Obituary Notices of Fellows of the Royal Society», Vol. 6, 1948, 251-62.

Potts, A., «Dance, politics and sculpture», *Art and history*, 10 (1987), 91-109.

Pourtaud, J.S., Olivet, Y., *Dolmens, menhirs, tumulus et pierres de légendes de Charente-Maritime*, Le Croît Vif, Rioux-Martin, 2015.

Rathgen, F. « Konservierung von Altertumsfreunden aus Thon », *Prometheus*, 12, 1901, 777-779.

Rathgen, F., « Über Reinigung oxidierte antiker Kupfermünzen », *Dingler's Polytechnisches Journal*, 7, 1896, 45-46.

Rathgen, F., Borrmann, R., *The Preservation of Antiquities: A Handbook for Curators*, trans. From German by Auden, G., Auden, H., Cambridge University Press, London, 1905.

Rhousopoulos, O., «Über die Reinigung und Konservierung der Antiquitäten», στο: *Comptes rendus du Congrès International d'Archéologie*, 1re Session, Athenes, 1905, 250-255.

Rhousopoulos, O.A., «Über die konservierung der Altertumsfunde. Die skulpturen des Parthenons, στο: *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der technik*, 1913, 232-233.

RIBA, «The Institute's Papers on the Conservation of Ancient Monuments and Remains», *The Ecclesiologist, New series, Vol. XXII*, Published under the superintendence of the Ecclesiological society XXVI, London, 1865. X

Richmond, W.B., «The impossibility of restoration», *Annual Report of the Society for the Protection of Ancient Buildings*, 1891), 47.

Scott, A., «Romance of museum restoration», *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol. 80, N. 41, 1932, 498-499.

Scott, A., «The restoration and preservation of objects at the British Museum», *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol. 70, N. 3618, 1922, 327-338.

Scott, A., *The cleaning and restoration of museum exhibits. Report upon investigations conducted at the British Museum*, H.M.S.O, London, 1921-1926.

Serano, S., *Il restauro filologico. Una teoria intermedia fra restauro e antirestauro. Verso il restauro scientifico*, Facoltà di Architettura Università degli Studi Mediterranea di Reggio Calabria, Laboratori di restauro, 2017, [online] <https://www.unirc.it>, τελευταία πρόσβαση 13/9/2017.

Shaw, J., «Minoan architecture: Materials and techniques», στο: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, XLIX, Nuova Serie XXXIII, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1971, 7-235.

Shaw, J., *Elite Minoan architecture. Its development at Knossos, Phaistos and Malia*, INSTAP Academic Press, Philadelphia, 2015.

Small, T., «A Goat-Chariot on the Hagia Triada Sarcophagus», *American Journal of Archaeology*, Vol. 76, N.3, 1972, 327.

- Soar, P., *Theodore Fyfe. Architect (1875-1945)*, publisher: the author, Cambridge, 2009.
- Street, G. E., «Discussion on Mr. G. G. Scott's Paper on the conservation of ancient monuments», *Papers read at RIBA*, 3 February, 1862.
- Tea, E., *Giacomo Boni nella vita del suo tempo*, Ceschina, Milan, 1932.
- Terry, A., Maguire, H., *Dynamic splendor. The wall mosaics in the Cathedral of Eufrasius in Porec*, University Park, PA, 2007.
- Thompson, P., *The work of William Morris*, Heinemann, London, 1967.
- Tite, M.S., «Archaeological Science. Past achievements and future prospects», *Archaeometry*, Vol. 33, N. 2, 2007, 139-151.
- Torraca, G., «General philosophy of stone consolidation», στο: Lazzarini, L., Pieper, R., (επιμ.), *The deterioration of stone: Notes from the International Venetian courses on stone restoration*, Venice, Unesco, General review of conservation techniques, 1988, 243-70.
- Torraca, G., «The scientist's role in historic preservation with particular reference to stone conservation», στο: *Conservation of historic stone buildings and monuments: report of the committee on conservation of historic stone buildings and monuments*, National Academy of Sciences, Courtesy of the National Academy Press, Washington D.C., 1982, 13-21.
- Touloupa, E., «Das bronzene Reiterstandbild des Augustus aus dem Nordägäischen Meer. Mitt., *DAI*, Athen 101, Αθήνα, 1986, 185-205.
- Tschudi-Madsen, S., *Restoration and anti-restoration*, Oslo: Universitetsforl., Oslo, 1976.
- Merimee, M.I.F.L., *The Art of painting in oil and in fresco: being a history of the various processes and materials employed from its discovery by Hubert Van Eyck to John Van Eyck to the present time*, translated from the original French treatise Whitaker&Co, London, 1839.
- Varouhakis, V., *L'archéologie enragée: Archaeology and national identity under the Cretan State (1898-1913)*, Thesis for the degree of doctor of Philosophy, University of Southampton, Faculty of Humanities, 2015.
- Venning, P., «Who they were», *Old house journal*, XXIV, 5, 1996, 24-31.
- Vetsopoulos, A., *The economic dimensions of the Marshall plan in Greece, 1947-1952: The origins of the Greek economic miracle*, Thesis submitted for the fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy, University College London, 2002.
- Von Wagner, R. J., *Manual of chemical technology*, (χ.χ), (μετάφραση στα Αγγλικά το 1892 από τον William Crookes), D. Appleton&Co., New York.
- Warrier, P.K., Nambiar, V.P.K., *Indian medical plants: A compendium of 500 species*, Vol. 4, Orient Blackswan, Telangana, 1993.

Waterhouse, H., «The British School at Athens. The first 100 years», στο: *The British School at Athens Supplementary*, 19, Thames and Hudson Ltd., London 1986.

Wesel, C., «Silvano Bertolin. Der Restaurator», στο: Wesel, C. (επιμ.), *Das Pergamonmuseum. Menschen- Mythen- Meisterwerke*. Nicolai, Berlin 2003.

Williamson, G., *German Commanders of World War II, I: Army*, Oxford 2005.

Wiegand, T., *Die archaische Poros-Architektur der Akropolis zu Athen*, Cassel, Leipzig, Fisher Verlag, 1904.

Worden, E.C., *Nitrocellulose Industry*, New York: D. Van Nostrand Co., 1911.

Zevi, F., «Gli scavi di Ercolano e le “Antichità”», στο: AA.VV., *Le antichità di Ercolano*, Napoli 1988, 9-38.

Zevi, F., «La storia degli scavi e della documentazione», στο: *Pompeii 1748-1980: I tempi della documentazione*, Roma, 1981, 11-21

Zucconi, G., «Gustavo Giovanonni: A theory and practice of urban conservation», *Change over time*, 2014, [online] <https://www.researchgate.net>, τελευταία πρόσβαση 11/09/2017.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

<http://www.britishmuseum.org>

https://www.Cameo.mfa.org/wiki/Copaiba_balsam

<http://www.britishmuseum.org>.

https://it.wikipedia.org/wiki/Cesare_Brandi

<https://www.icr.beniculturali.it>

<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr>

<https://www.inforestauro.org>

<https://www.namuseum.gr>

<https://www.wikipedia.org/wiki/Penzance>

https://www.en.wikipedia.org/wiki/Sodium_silicate

www.chemview.gr

<https://www.sivitanidios.edu.gr>

<http://www.galinos.gr/web/drugs/main/substances/turpentine-oil>

www.aol.org.gr/sylloges/georgio-lampakis-bio.htm#home

<https://www.namuseum.gr>

<https://www.academyofathens.gr>

<https://www.biblionet.gr>

<http://www.byzantinemuseum.gr/el/museum/history>

<https://www.kolefamosaics.com>

<https://www.gtp.gr>

<https://www.tehneskaigrammata.blogspot.gr>

<https://www.efsyn.gr>

<http://tribonio.blogspot.com>

<https://www.odysseus.culture.gr>

<https://www.archives.un>

<http://www.biblionet.gr>

<http://www.mastoremata.gr>

<http://www.corsi.storiaindustria.it>

<https://el.wiktionary.org>

<https://www.enacademic.com>

<https://www.health.wines.ino.com>

<http://www.greek.enacademic.com>

<https://www.books.journal.com>

<http://www.odysseus.culture.gr>

<http://www.ekriti.gr>

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Giovanni Paolo Panini, Roma Antica 1757. Πηγή: https://www.1st-art-gallery.com τελευταία πρόσβαση 10/09/2018	20
Εικόνα 2. Ο Ραφαήλ (1483-1520). Πηγή: Jones, R., Penny, N., Raphael, Yale, 1983.	21
Εικόνα 3. Ο Bartolomeo Cavaceppi (1716-1799). Πηγή: Accademia di San Luca-Gallery https://accademiasanluca.wordpress.com τελευταία πρόσβαση 10/09/2018.....	22
Εικόνα 4. Ο Joachim Winckelmann (1717-1768). Πηγή: Metropolitan Museum of Art, on line collection, https://www.metmuseum.org τελευταία πρόσβαση 10/09/2018	22
Εικόνα 5. Ο Francis Farnese (1678-1727). Πηγή: Solari, G., The house of the Farnese: A portrait of a great family, 1968.....	24
Εικόνα 6. Ο Eugene Emanuel Viollet-le-Duc (1814-1879). Πηγή: http://perso.wanadoo.fr τελευταία πρόσβαση 10/09/2018	27
Εικόνα 7. Ο George Gilbert Scott (1811-1878). Πηγή: http://www.worhouses.org.uk τελευταία πρόσβαση 12/09/2018	29
Εικόνα 8. Ο John Ruskin (1819-1900). Πηγή: National Portrait Gallery https://www.npg.org.uk τελευταία πρόσβαση 12/09/2018	31
Εικόνα 9. Ο William Morris (1834-1896). Πηγή: National Portrait Gallery on line collection http://www.npg.co.uk τελευταία πρόσβαση 12/09/2018	33
Εικόνα 10. Ο Camillo Boito (1836-1914). Πηγή: https://archive.org τελευταία πρόσβαση 12/09/2018	38
Εικόνα 11. Ο Luca Beltrami (1854-1933). Πηγή: https://commons.wikimedia.org τελευταία πρόσβαση 12/09/2018	40
Εικόνα 12. George Dehio (1850-1932). Πηγή: https://www.wissen-digital.de τελευταία πρόσβαση 13/09/2018	42
Εικόνα 13. Ο Alois Riegl (1858-1905). Πηγή: https://www.en.wikipedia.org τελευταία πρόσβαση 13/09/2018	42
Εικόνα 14. Ο Max Dvorak (1874-1921). Πηγή: http://www.bda.at/bda/ τελευταία πρόσβαση 14/09/2018 ...	44
Εικόνα 15. Ο Jean-Antoine Chaptal (1756-1832), Πηγή: http://napoleonbonaparte.wordpress.com τελευταία πρόσβαση 12/09/2018.....	45
Εικόνα 16. Ο Humphrey Davy (1778-1829). Πηγή: National Portrait Gallery on line collection https://www.npg.org.uk τελευταία πρόσβαση 12/09/2018.....	46
Εικόνα 17. Ο Michael Faraday (1791-1867). Πηγή: http://ihm.nlm.nih.gov/images τελευταία πρόσβαση 12/09/2018	47
Εικόνα 18. Ο Jonathan Nepomuk von Fuchs (1774-1856). Πηγή: https://commons.wikimedia.org τελευταία πρόσβαση 13/09/2018	49
Εικόνα 19. Ο Charles Federic Kuhlmann (1803-1881). Πηγή: https://books.google.com τελευταία πρόσβαση 13/09/2018	51
Εικόνα 20. Ο Christian Frederick Herbst (1818-1911). Πηγή: Ukjent-Royal Library https://www.kb.dk/en τελευταία πρόσβαση 13/09/2018.....	53
Εικόνα 21. Ο Max Joseph Pettenkofer (1808-1901). Πηγή: https://www.en.wikipedia.org τελευταία πρόσβαση 13/09/2018	54
Εικόνα 22. Ο Friedrich Rathgen (1862-1942). Πηγή: https://www.alchetron.com τελευταία πρόσβαση 13/09/2018	57
Εικόνα 23. Ο Giacomo Boni (1859-1925). Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Flickr τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	60
Εικόνα 24. Ο Gustavo Giovannoni (1873-1947). Πηγή: http://doyoucity.com τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	68
Εικόνα 25. Alexander Scott (1853-947). Πηγή: https://www.mediastorehouse.com τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	71
Εικόνα 26. Harold Plenderleith (1898-1997). Πηγή: https://pbs.twimg.com τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	73
Εικόνα 27. Ο Cesare Brandi (1906-1988). Πηγή: https://upload.wikimedia.org τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	81
Εικόνα 28. Ο Giulio Argan (1909-1992). Πηγή: https://upload.wikimedia.org τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	85
Εικόνα 29. Ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), Πηγή National Historical Museum-Athens https://www.nhmuseum.gr τελευταία πρόσβαση 14/09/2018.....	94
Εικόνα 30. Ο Όθων (1815-1867). Πηγή: http://cms2.niedersachsen.de/portal τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	95

Εικόνα 31. Ο Κωνσταντίνος Βέλιος (1772-1838). Πηγή: http://cultureportalweb.uoi.gr τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	96
Εικόνα 32. Σφραγίδα-έμβλημα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πηγή: http://www.archetai.gr τελευταία πρόσβαση 14/09/2018.....	96
Εικόνα 33. Ο Ludwig Ross (1806-1859). Πηγή: http://pandektis.ekt.gr/pandektis τελευταία πρόσβαση 13/03/2019	96
Εικόνα 34. Η Ακρόπολη στο τέλος της περιόδου της βασιλείας του Όθωνα. Πηγή: http://www.dinfo.gr τελευταία πρόσβαση 14/09/2018.....	97
Εικόνα 35. Ο Κυριάκος Πιττάκης (1798-1863). Πηγή: http://www.arcchetai.gr τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	98
Εικόνα 36. Ο Xavier Landerer (1809-1885). Πηγή: http://www.jupiter.chem.uoa.gr τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	103
Εικόνα 37. Ο Landerer με τους βοηθούς του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πηγή: http://www.jupiter.chem.uoa.gr τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	103
Εικόνα 38. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892). Πηγή: https://ethnikismosblog.files.wordpress.com τελευταία πρόσβαση 17/09/2018.....	120
Εικόνα 39. Ο Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914). Πηγή: Συλλογή Ι. Λαμπάκη http://www.byzantinemuseum.gr τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	123
Εικόνα 40. Η κατερειπωμένη Μονή Δαφνίου πριν την έναρξη των εργασιών της περιόδου 1886-1907. Πηγή: Collection chrétienne et byzantine Gabriel Millet.. Photothèque [online] https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6462 τελευταία πρόσβαση 13/03/2019	125
Εικόνα 41. Ο Παναγιώτης Καλούδης (1840-1917). Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Οδύσσεια» της συντήρησης...», 2016.....	129
Εικόνα 42. Ο Όθων Ρουσόπουλος (1856-1922). Πηγή: http://www.koutouzis.gr.gr/akadim3.gif τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	132
Εικόνα 43. Ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος (1874-1942). Πηγή: http://www.greekencyclopedia.com τελευταία πρόσβαση 17/09/2018.....	144
Εικόνα 44. Ο Νικόλαος Μπαλάνος (1860-1942). Πηγή: https://upload.wikimedia.org τελευταία πρόσβαση 14/09/2018	152
Εικόνα 45. Κωνσταντίνος Ζέγγελης (1870-1957). Πηγή: http://jupiter.chem.uoa.gr τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	153
Εικόνα 46. Ο αρχιτεχνίτης του ΕΑΜ Στυλιανός Κλαυδιανός (Αρχείο ΕΑΜ). Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 242.....	161
Εικόνα 47. Ο Σπυρίδων Πελεκάσης (1843-1916). Πηγή: http://greekencyclopedia.com τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	165
Εικόνα 48. Ο Αγίνωρ Αστεριάδης (1898-1977). Πηγή: https://static.im2life.gr τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	165
Εικόνα 49. Ο Φώτης Κόντογλου (1895-1965). Πηγή: https://www.olkosnet.gr τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	165
Εικόνα 50. Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στο Ακρωτήρι της Θήρας. Πηγή: https://kapistrinews.blogspot.com τελευταία πρόσβαση 19/09/2018.....	169
Εικόνα 51. Συντηρητές επί τω έργω στο δωμάτιο Δ2, στο συγκρότημα Δ του προϊστορικού οικισμού του Ακρωτηρίου της Θήρας, όπου αποκαλύφθηκε η τοιχογραφία της άνοιξης. Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008 Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008).....	171
Εικόνα 52. Ο Μανώλης Χατζηδάκης (1909-1998). Πηγή: https://www.timesnews.gr τελευταία πρόσβαση 19/09/2018	171
Εικόνα 53. Ο Γιάννης Κολέφας με φοιτητές της σχολής συντήρησης του ΚΕΣ. Πηγή: http://www.byzantinemuseum.gr/pictures/ τελευταία πρόσβαση 19/09/2018.....	172
Εικόνα 54. Οι συντηρητές Βασίλης Πετρόπουλος (στο βάθος) και Τάκης Αληφραγκής εργάζονται στη στερέωση σπαραγμάτων τοιχογραφιών από την ανασκαφή του Σπ. Μαρινάτου στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης στο εργαστήριο συντήρησης του ΒΧΜ. Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008, Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008).....	173
Εικόνα 55. Οι συντηρητές αρχαιοτήτων Λευτέρης Μιχαλαργιάς (πρώτος από αριστερά) και Δημήτρης Σπαθούλας εργάζονται στην ανάταξη και συγκόλληση σπαραγμάτων τοιχογραφιών από την ανασκαφή του Σπ. Μαρινάτου στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης στο εργαστήριο συντήρησης του ΒΧΜ. Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008 Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008).....	174
Εικόνα 56. Συντήρηση τοιχογραφιών από το Ακρωτήρι της Θήρας στο εργαστήριο του ΒΧΜ. Η συντηρήτρια αρχαιοτήτων Θάλεια Παπαγεωργίου στο κέντρο. Πηγή: Βυζαντινό και Χριστιανικό	

Μουσείο, Αρχείο ΚΕΣ (Ημερολόγιο 2008 Συλλόγου Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2008).....	174
Εικόνα 57. Ο Παύλος Λαζαρίδης. Πηγή: http://www.byzantinemuseum.gr τελευταία πρόσβαση 19/09/2018	178
Εικόνα 58. Η Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου. Πηγή: http://byzantinemuseum.gr τελευταία πρόσβαση 19/09/2018	178
Εικόνα 59. Συντήρηση του Λιός Αρτεμισίου. Πηγή: Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, https://www.lifo.gr τελευταία πρόσβαση 19/09/2018	180
Εικόνα 60. Ο αρχιτεχνίτης Ιωάννης Μπάκουλης παρά τόν ανασυσταθέντα Νέον τών Αντικυθήρων (Λεζάντα: Καρούζος, Χ., βλ. Καρούζος, Χ., ο.π., 76)	181
Εικόνα 61. Ο αρχιτεχνίτης Ανδρέας Μαυραγάνης στήνοντας το Άλογο του Αρτεμισίου (Αρχείο Κ. Μαυραγάνη). Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π., 245	181
Εικόνα 62. Ο χημικός του ΕΑΜ Βασίλειος Ζήσης (Αρχείο Β. Ζήση). Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», ο.π. 245	182
Εικόνα 63. Ο Ανδρέας Παναγιωτάκης (1883-1957). Πηγή: Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1934, τ. Δ, 141, Αθήνα, 1927, 19/09/2018	183
Εικόνα 64. Φωτογραφία που τραβήχτηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης του Λιός του Αρτεμισίου. Αρχείο ΕΑΜ, Από το βιβλίο <i>Μεγάλες στιγμές της Ελληνικής Αρχαιολογίας</i> , Εκδ. Καπόν, 2007. Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Πότε αρχίσαμε να συντηρούμε τις αρχαιότητες στην Ελλάδα;», συνέντευξη στο ηλεκτρονικό περιοδικό Lifo, 29.5.2016, [online], https://www.lifo.gr τελευταία πρόσβαση 07/02/2019	184
Εικόνα 65. Ο νέος τών Αντικυθήρων εις τήν παλαιάν του ὄψιν (Λεζάντα Καρούζος, Χ.). Πηγή: Καρούζος, Χ., ο.π. 77.....	185
Εικόνα 66. Προετοιμάζοντας την επανέκθεση των χάλκινων αγαλμάτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ) μετά τον πόλεμο (Αρχείο ΕΑΜ). Πηγή: Τουλούπα, Ε., ο.π., 29	185
Εικόνα 67. Η διαφυγή πρὸς τὰ ἔξω μέρους τῆς λεκάνης δυσχεραίνει τήν σύνδεσιν τῶν δύο τμημάτων τοῦ	186
Εικόνα 68. Ο Έφηβος των Αντικυθήρων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Πηγή: https://www.lifo.gr τελευταία πρόσβαση 12/02/2019.....	187
Εικόνα 69. Το γύψινο μοντέλο του Λέοντα. Ο γλύπτης Ανδρέας Παναγιωτάκης στο κέντρο και ο κύριος Macumber της εταιρείας Monks- Ulen στα αριστερά (Λεζάντα Broneer, O., Plaster model of the Lion. The sculptor Mr. Panagiotakes in center and Mr. Macumber of the Monks- Ulen Company on the left). Πηγή: Broneer, O., <i>The Lion Monument at Amphipolis</i> , 1941, 12.....	187
Εικόνα 70. Γενική άποψη από τα ανατολικά, η οποία περιλαμβάνει το γύψινο μοντέλο στο παράπηγμα και την υπό κατασκευή νέα γέφυρα στον Στρυμόνα ποταμό (Λεζάντα Broneer, O., General view from the South, showing plaster model in shed and new bridge over the Strymon in construction). Πηγή: Broneer, O., <i>The Lion Monument at Amphipolis</i> , 1941, 12	189
Εικόνα 71. Εργασίες στη βάση του μνημείου. Ο στρατηγός Gausman στέκεται στα σκαλοπάτια. Πηγή: Broneer, O., <i>The Lion Monument at Amphipolis</i> , 1941, 12	190
Εικόνα 72. Η βάση υπό κατασκευή το φθινόπωρο του 1937 με τον Στρυμόνα και τη νέα γέφυρα στο βάθος. Πηγή: Broneer, O., <i>The Lion Monument at Amphipolis</i> , 1941, 12	190
Εικόνα 73. Ο Λέων της Αμφίπολης, αποκατεστημένος το φθινόπωρο του 1937. Πηγή: Broneer, O., <i>The Lion Monument at Amphipolis</i> , 1941, 12	191
Εικόνα 74. Ο Χρήστος Χατζηλιού (1921-1995) πριν την εισαγωγή του στη Σιβιτανίδειο Σχολή. Πηγή: Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής, Φάκελος Χρήστου Χατζηλιού	192
Εικόνα 75. Εξώφυλλο ατομικού φακέλου του Χρήστου Χατζηλιού στη Σιβιτανίδειο Σχολή. Πηγή: Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής, Φάκελος Χρήστου Χατζηλιού	193
Εικόνα 76. Το πτυχίο του Χρήστου Χατζηλιού από τη Σιβιτανίδειο Σχολή και ο ίδιος σε πιο ώριμη ηλικία. Πηγή: Αρχείο Σιβιτανιδείου Σχολής, Φάκελος Χρήστου Χατζηλιού.....	194
Εικόνα 77. Ο χάλκινος κυπριακός κρατήρας που περιείχε το ύφασμα και τα καμένα οστά του «άρχοντα», όπως βρέθηκε στην ανασκαφή (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου/Αρχείο Α. Μαργαριτώφ). Πηγή: https://www.namuseum.gr τελευταία πρόσβαση 14/02/2019	196
Εικόνα 78. Το ύφασμα του Λευκαντίου, όπως ανατάχθηκε στο Εργαστήριο Συντήρησης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου/Αρχείο Α. Μαργαριτώφ). Πηγή: https://www.namuseum.gr τελευταία πρόσβαση 14/02/2019	196
Εικόνα 79. Χρήστος Τριάντης. Πηγή: https://www.giannena-e.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018.....	197
Εικόνα 80. Γεώργιος Σωτηρίου. Πηγή: http://www.byzantinemusum.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018.....	199
Εικόνα 81. Η Θάλεια Παπαγεωργίου στο σπίτι της κατά τη διάρκεια της συνέντευξης που παραχώρησε στη γράφουσα (2014). Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας.....	200
Εικόνα 82. Η Θ. Παπαγεωργίου συντηρώντας τις τοιχογραφίες του Ακρωτηρίου Θήρας τη δεκαετία του 1970. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου.	200

Εικόνα 83. Οι συντηρητές αρχαιοτήτων Θάλεια Παπαγεωργίου και Σταύρος Μπαλτογιάννης (κέντρο) μαζί με την αρχαιολόγο Χρυσούλα Μπαλτογιάννη (δεξιά) και άλλους νεότερους συντηρητές στο ΒΧΜ στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θ. Παπαγεωργίου	200
Εικόνα 84. Προετοιμασία τοιχογραφιών, από τη Θ. Παπαγεωργίου και τον Ηρακλή Λαζαρίδη, από το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου από τα Βέροια Λακωνίας για τη συμμετοχή σε έκθεση στο Λονδίνο το 1985-1987. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου.....	201
Εικόνα 85. Η Θάλεια Παπαγεωργίου και ο σύζυγός της Σταύρος Παπαγεωργίου ‘στήνουν’ το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου από τα Βέροια Λακωνία στο Λονδίνο, το 1987. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου	201
Εικόνα 86. Οι 3 Ιεράρχες, 2 ^ο στρώμα (17 ^{ος} αιώνας). Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου...	204
Εικόνα 87. Δοκιμαστική τομή αποχωρισμού στο υπερυψωμένο (σκαφωτό) πλαίσιο της εικόνας. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου	204
Εικόνα 88. Έναρξη αποχωρισμού των στρωμάτων με αφετηρία το κάτω δεξί άκρο. Στην εικόνα οι Τάσος Μαργαριτόφ επικεφαλής των εργασιών (πρώτος από δεξιά) και Θάλεια και Σταύρος Παπαγεωργίου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου	205
Εικόνα 89. Ο αποχωρισμός των στρωμάτων σεπροχωρημένο στάδιο. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου	205
Εικόνα 90. Τα δύο στρώματα μετά την ολοκλήρωση αποχωρισμού. Αριστερά διακρίνεται ο Τάσος Μαργαριτόφ και δεξιά ο Σταύρος Παπαγεωργίου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου	205
Εικόνα 91. Το αρχικό στρώμα μετά την απόσπασή του δευτέρου στο στάδιο καθαρισμού της ζωγραφικής επιφάνειας. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου	206
Εικόνα 92. Τα δύο στρώματα (αριστερά 17 ^{ος} αιώνα, δεξιά 14 ^{ος} αιώνα) μετά την ολοκλήρωση του αποχωρισμού και της συστήρησής. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου	206
Εικόνα 93. Ο Φώτης Ζαχαρίου (1909-2001). Πηγή: http://www.eikastikon.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018	209
Εικόνα 94. Ο Φώτης Ζαχαρίου επί τω έργω. Πηγή: http://www.tovima.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018	210
Εικόνα 95. Ο Γιάννης Κολέφας (1927-1986). Πηγή: http://romiazirou.blogspot.com τελευταία πρόσβαση 20/09/2018	212
Εικόνα 96. Γιάννης Κολέφας επί τω έργω. Πηγή: http://ieraodo.blogspot.com τελευταία πρόσβαση 20/09/2018	212
Εικόνα 97. Αντώνης Γκλίνος (1936-1998). Πηγή: www.rizospastis.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018.....	214
Εικόνα 98. Ο Αντώνης Γκλίνος σε προχωρημένη ηλικία. Πηγή: http://arcadia.ceid.upatras.gr τελευταία πρόσβαση 12/02/2019	214
Εικόνα 99. Ο Τάσος Μαργαριτόφ (1925-2014). Πηγή: http://www.enikos.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018	216
Εικόνα 100. Ο Τάσος Μαργαριτόφ επί τω έργω. Πηγή: http://www.byzantinemuseum.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018	216
Εικόνα 101. Οι Σταύρος Παπαγεωργίου (αριστερά), Τάσος Μαργαριτόφ και Θάλεια Παπαγεωργίου μετά την ολοκλήρωση της ανασύνθεσης των τοιχογραφιών από το Ακρότηρι της Θήρας στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Πηγή: Προσωπικό αρχείο Θάλειας Παπαγεωργίου.....	219
Εικόνα 102. Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης στο εργαστήριό του στο Παγκράτι κατά τη διάρκεια της συνέντευξης στη γράφουσα τον Ιανουάριο του 2014. Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας	222
Εικόνα 103. Ο Σταύρος Μπαλτογιάννης επί τω έργω. Πηγή: https://vimeo.com τελευταία πρόσβαση 20/09/2018	222
Εικόνα 104. Ο Στ. Μπαλτογιάννης στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά εργάζεται στη συντήρηση μιας εικόνας με βοήθo τον Άγιο Παΐσιο. Πηγή: http://tribonio.blogspot.com τελευταία πρόσβαση 01/03/2019	224
Εικόνα 105. Ο Νίκος Ζίας στο γραφείο του κατά τη διάρκεια της συνέντευξης στη γράφουσα (2014). Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας	230
Εικόνα 106. Τάσος Μαγνήσαλης στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων αρχαιοτήτων του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια συνέντευξης στη γράφουσα (2014). Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας	232
Εικόνα 107. Ο Στέφανος Ξανθοδίδης (1864-1928) και ο Ιωσήφ Χατζιδάκης (1848-1936). Πηγή: https://www.rethemnos.gr τελευταία πρόσβαση 20/09/2018.....	239
Εικόνα 108. Ο Federico Halbherr (1857-1939). Πηγή: http://www.heraklion-crete.org τελευταία πρόσβαση 20/09/2018	241
Εικόνα 109. Πλατεία Ελευθερίας Ηράκλειο. Διακρίνεται το πρώτο μουσείο και το Χουνκιάρ τζαμί. Πηγή: http://kivotiopolitismou.blogspot.com τελευταία πρόσβαση 13/09/2018.....	250
Εικόνα 110. Έκθεση του πρώτου Αρχαιολογικού Μουσείου στο Ηράκλειο. Πηγή: http://kivotiopolitismou.blogspot.com τελευταία πρόσβαση 13/09/2018.....	252

Εικόνα 111. Το εργαστήριο του Μουσείου Ηρακλείου. Όρθιος στον πάγκο διακρίνεται ο Ιωσήφ Χατζιδάκης. Το πρόσωπο στην απέναντι πλευρά του πάγκου δεν έχει έως τώρα ταυτοποιηθεί, όπως και δεν έχει μέχρι σήμερα εξακριβωθεί αν ο χώρος της φωτογραφίας αποτελούσε τμήμα του μουσείου, όταν αυτό στεγαζόταν στους στρατώνες. Πηγή: Κατερίνα Αθανασάκη	254
Εικόνα 112. Οι Ι. Σαλούστρος (σε πρώτο επίπεδο) και Ζ. Κανάκης. Πηγή: Αθανασάκη, Κ., Beyond Gillierons. E. Saloustros and some neglected episodes of Minoan Replicas "made in Crete", στο: Replica Knowledge: An archaeology of the Multiple Past, υπό έκδοση, 2019.....	256
Εικόνα 113. Ο Μίνωας Καλοκαιρινός (1843-1907). Πηγή: http://mixanitouxrrou.gr τελευταία πρόσβαση 12/09/2018	265
Εικόνα 114. Ο Arthur Evans (1851-1941). Πηγή: http://www.mixanitouxrrou.gr τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	267
Εικόνα 115. Ο Duncan Mackenzie (1861-1934). Πηγή: https://members.bib-arch.org τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	268
Εικόνα 116. Η Δυτική Πτέρυγα του Ανακτόρου της Κνωσού (view of the West Wing of Palace, Knossos) μετά την ολοκληρωτική αποκάλυψή της από τον Evans. Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3068	269
Εικόνα 117. Κνωσός 1900. Ανασκαφή στην Αίθουσα του Θρόνου-Δυτική Πτέρυγα (Knossos 1900, Excavating Throne Room, West Wing). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3079.....	269
Εικόνα 118. Αίθουσα του Θρόνου 1900-Δυτική Πτέρυγα. Ο Evans δίπλα στη σκηνή (Throne Room-West Wing, Evans by the tent). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3083	270
Εικόνα 119. Evans, Fyfe (στη μέση) και Mackenzie. Πηγή: https://members.bib-arch.org , τελευταία πρόσβαση 18/09/2018	272
Εικόνα 120. Αίθουσα Διπλών Πελέκεων-Ανατολική Πτέρυγα. Σπάραγμα τοιχογραφίας στον τοίχο. Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3070.....	276
Εικόνα 121. Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων. Πηγή: http://www.odysseyadventures.ca τελευταία πρόσβαση 17/09/2018	277
Εικόνα 122. Ανατολική Πτέρυγα Ανακτόρου. Το Μέγαρο της Βασίλισσας κλπ. East Wing of the Palace. Queen's Megaron etc.). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3073.....	278
Εικόνα 123. Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων, Προθάλαμος των Ξύλινων Δοκών. Ανατολικός-Δυτικός διάδρομος, Ανατολική Πτέρυγα (Hall of the Double Axes, Lobby of the Wooden Posts, E.W. Corridor, E. Wing). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3074.....	280
Εικόνα 124. Περιοχή του Θεάτρου (Theatral Area). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3088	281
Εικόνα 125. Κνωσός Ανατολικές Αποθήκες (Knossos, East Magazines). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3084	283
Εικόνα 126. Evans, Mackenzie (πίσω), Doll στα σκαλοπάτια της βίλας Αριάδνη γύρω στο 1910 (Evans, Mackenzie (at the back), Doll on the steps of the villa Ariadni c. 1910). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3078.....	285
Εικόνα 127. Ο Doll επιβλέπει την επανατοποθέτηση σκαλοπατιού στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Ίσως το 1905. (Doll supervising re-positioning of landing block of the Grand Staircase perhaps 1905). Πηγή: BSA Archive, Knossos BOX 23, KNO PhA 3089.....	286
Εικόνα 128. Ο Piet de Jong (1887-1967). Πηγή: Browlee, B. A., «His golden touch», στο: www.museum.uppen.edu/expedition Vol. 51, N. 2.....	293
Εικόνα 129. Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στο παλαιό Μουσείο Ηρακλείου. Πηγή: Μαντζουράνη, Ε., Μαρινάτου Ν., (επιμ). <i>Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974. Η ζωή και η εποχή του</i> . Ιστορήματα 4, Αθήνα, 2014	308
Εικόνα 130. Ο Ιωάννης Μπάκουλης συντηρεί τα γλυπτά της Δρήρου, Αρχείο Σ. Μπάκουλη. Πηγή: Μωραΐτου, Γ., «Η «Οδύσσεια» της συντήρησης...», 244	319
Εικόνα 131. Τα γλυπτά της Δρήρου όπως εκτίθενται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας	319
Εικόνα 132. Άποψη της Κνωσού κατά τη διάρκεια της κατοχής από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhem Jacobi. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhem Jacobi	323
Εικόνα 133. Άποψη της Κνωσού κατά τη διάρκεια της κατοχής από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhem Jacobi. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhem Jacobi	324
Εικόνα 134. Ο Νικόλαος Πλάτων (1909-1992). Πηγή: https://www.archaiologia.gr τελευταία πρόσβαση 28/09/2018	324
Εικόνα 135. «Μετά την επιστροφή με τον Ιωάννη» (Ο Χρήστος Πέτρου-Μεσογειτής αριστερά). Πηγή: Πέτρου-Μεσογειτής, Χ., <i>Ημερολόγιον έλληνο-ιταλικού πολέμου (1940-41), από δύο Έλληνες στρατιώτες του '40 από τα Καλύβια</i> , 2012.....	325
Εικόνα 136. «Στα υψώματα του Οσνάκ» (Ο Χρήστος Πέτρου-Μεσογειτής). Πηγή: Πέτρου-Μεσογειτής, Χ., <i>Ημερολόγιον έλληνο-ιταλικού πολέμου, ο.π.</i>	328
Εικόνα 137. Γερμανοί στρατιώτες στην Κνωσό. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος.....	338

Εικόνα 138. Αποψη της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Η περιοχή των Προπυλαίων. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi	338
Εικόνα 139. Οι αποθήκες των Γιγαντιαίων Πίθων στην Κνωσό από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi	339
Εικόνα 140. Αποψη της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi.	339
Εικόνα 141. Αποψη της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi.	339
Εικόνα 142. Αποψη Δυτικών Αποθηκών της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Είναι εμφανές το πρόβλημα της βλάστησης στον αρχαιολογικό χώρο. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi	345
Εικόνα 143. Αποψη Δυτικών Αποθηκών της Κνωσού από τον φακό του Γερμανού στρατιώτη Wilhelm Jacobi. Σημαντική ποσότητα της βλάστησης έχει απομακρυνθεί και οι πιθοί έχουν σταθεροποιηθεί στις θέσεις τους με σχοινιά. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Wilhelm Jacobi.	345
Εικόνα 144. Λατομεία γυψολίθου Φοινικιάς. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	364
Εικόνα 145. Λατομεία γυψολίθου Φοινικιάς. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος	364
Εικόνα 146. Κοπή πλακών γυψολίθου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-60).	365
Εικόνα 147. Πλάκες γυψολίθου έτοιμες για μεταφορά και χρήση. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-60).	365
Εικόνα 148. Παράδειγμα αυτοφούς βλάστησης σε επιδαπέδια γυψολίθινη πλάκα στην Κνωσό. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα). Χωρίς Χρονολογία (XX).	370
Εικόνα 149. Το τουριστικό περίπτερο στην Κνωσό. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα), XX.	370
Εικόνα 150. Κίονες στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα), XX.	371
Εικόνα 151. Κίονες στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα), XX.	372
Εικόνα 152. Κίονες στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα), XX.	372
Εικόνα 153. Άποψις από την Δ. Αύλην πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1954)). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	373
Εικόνα 154. Πλακόστρωτον Δυτικής Αύλης κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1954). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος	373
Εικόνα 155. Η Δυτική Αύλη κατά τη διάρκειαν της πρώτης αποκαταστάσεως (λεπτομέρεια). Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1951). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	373
Εικόνα 156. Μετά την πρώτην αποκατάστασιν της Δυτικής Αύλης. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1951 και Μάιος 1954)). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	374
Εικόνα 157. Βωμός της Δυτικής Αύλης πριν την αποκατάσταση. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954)	374
Εικόνα 158. Βωμός της Δυτικής Αύλης μετά την αποκατάσταση. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954)	374
Εικόνα 159. Πρόδρομος Αιθούσης Βωμού πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954) Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	375
Εικόνα 160. Κλίμαξ προθαλάμου Αιθούσης Βωμού πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954) Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	375
Εικόνα 161. Κλίμαξ προθαλάμου της Αιθούσης του Βωμού μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954) Λεζάντα Ν. Πλάτωνος	375
Εικόνα 162. Ό μυχός της Αιθούσης του Βωμού μετά τον καθαρισμόν καί πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	376
Εικόνα 163. Ό μυχός της Αιθούσης του Βωμού μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	376
Εικόνα 164. Τμήμα διαδρόμου πρό του προθαλάμου με τόν λουτήρα, μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	376
Εικόνα 165. Βωμός της Αύλης πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος	377
Εικόνα 166. Βωμός της Αύλης μετά την αποκατάσταση. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954)	377
Εικόνα 167. Κεντρική Αύλη κατά τον καθαρισμόν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Μάιος 1954) Λεζάντα Ν. Πλάτωνος	377
Εικόνα 168. Αη Βεράντα πρόσ Κεντρικήν Αύλην πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954) Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	378
Εικόνα 169. Βεράντα πρόσ Κεντρικήν Αύλην πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	378
Εικόνα 170. Η Βεράντα πρόσ Κεντρικήν Αύλην, πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1954). Λεζάντα Ν. Πλάτωνος.	378

Εικόνα 171.	Η 4η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	379
Εικόνα 172.	Η 4η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955) Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	379
Εικόνα 173.	Τό βάθος της αποθήκης 4 πρό της αποκαταστάσεως. Κρύπτες. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	380
Εικόνα 174.	Αποθήκη 4 κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	380
Εικόνα 175.	Κασέλλα 4ης αποθήκης πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	380
Εικόνα 176.	Πλάξ κασέλλας της 4ης αποθήκης αφαιρεθείσα προς αποκατάστασιν καί επανατοποθέτησι Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	381
Εικόνα 177.	Η 5η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως.. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	381
Εικόνα 178.	Η 5η αποθήκη κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	381
Εικόνα 179.	Η 5η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	382
Εικόνα 180.	Η 6η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	382
Εικόνα 181.	Η 6η αποθήκη κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	383
Εικόνα 182.	Η 6η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	383
Εικόνα 183.	Η 7η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	384
Εικόνα 184.	Η 7η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	384
Εικόνα 185.	Η 7η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	385
Εικόνα 186.	Η 8η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	385
Εικόνα 187.	Η 8η αποθήκη μετά της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	386
Εικόνα 188.	Η 9η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος. 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	386
Εικόνα 189.	Η 9η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	386
Εικόνα 190.	Η 11η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος. 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	387
Εικόνα 191.	Η 12η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως.. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	387
Εικόνα 192.	13η-14η-15η αποθήκες πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	388
Εικόνα 193.	Η αποθήκη 13 πρό της αποκαταστάσεως. Κρύπτες. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	388
Εικόνα 194.	Η αποθήκη 13 κατά την αποκατάστασιν. Κρύπτες. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	388
Εικόνα 195.	Τοίχοι των Δυτικών Αποθηκών 16η-17η πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	389
Εικόνα 196.	Αί Δυτικάί Αποθήκαι 15η-16η μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	389
Εικόνα 197.	Αί Δυτικάί Αποθήκαι 15η-16η πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος. 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	389
Εικόνα 198.	Η 17η αποθήκη πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	390
Εικόνα 199.	Η 17η αποθήκη κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	390
Εικόνα 200.	Η 17η αποθήκη μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	390

Εικόνα 201. Κλίμαξ Δ. αποθηκών κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	391
Εικόνα 202. Η κλιμακίς του Διαδρόμου των Δ. αποθηκών ως απεκαταστάθη. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	391
Εικόνα 203. Β.Δ. αποθήκαι πρό των εργασιών αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	392
Εικόνα 204. ΒΔ αποθήκαι αποκατεστημένοι. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	392
Εικόνα 205. Τμήμα Διαδρόμου Αποθηκών πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	392
Εικόνα 206. Ο Διάδρομος των Δ. Αποθηκών μετά την τοποθέτησιν των γυψολιθικών πλακών. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	393
Εικόνα 207. Τμήμα Διαδρόμου Αποθηκών μετά την αποκατάστασιν του δαπέδου. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	393
Εικόνα 208. Τό κεντρικό μωσαϊκό πλακόστρωτο της Αιθούσης του Θρόνου πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	394
Εικόνα 209. Η Αίθουσα του Θρόνου ως απεκαταστάθη. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	395
Εικόνα 210. Ο προθάλαμος της Αιθούσης του Θρόνου ως απεκαταστάθη. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	395
Εικόνα 211. Τό κεντρικό μωσαϊκόν πλακόστρωτον της Αιθούσης του Θρόνου μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	396
Εικόνα 212. Προπαρασκευή του διαδρόμου Β. Δωματίου Θρόνου πρός αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	396
Εικόνα 213. Διάδρομος Β. Δωματίου Θρόνου αποκατεστημένος. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	397
Εικόνα 214. Διάδρομος Β. Διαμερίσματος Θρόνου πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	397
Εικόνα 215. Τοίχοι καί δάπεδα Β. διαμερισμάτων (πρός Β. Θρόνου) πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	397
Εικόνα 216. Τοίχος καί διαμερίσματα του Β. της Αιθούσης Θρόνου τμήματος πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	398
Εικόνα 217. Τοίχος Β. Δωματίου Θρόνου κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	398
Εικόνα 218. Ακραίον Β. πλακοστρώτου Τελωνείου πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	398
Εικόνα 219. Τελωνείον Β. Εισόδου εκ Δυσμών κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	399
Εικόνα 220. Τό Β. ήμισυ του Τελωνείου μετά του όχρετού αποκατεστημένα. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	399
Εικόνα 221. Η Βόρεια Είσοδος μετά τόν προμαχώνα καί δεξιά του Τελωνείου μετά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	399
Εικόνα 222. Η περιοχή του Ιεροῦ των Διπλών Πελέκεων πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	400
Εικόνα 223. Η περιοχή του Ιεροῦ των Διπλών Πελέκεων πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	400
Εικόνα 224. Η περιοχή του Ιεροῦ των Διπλών Πελέκεων εκ Νότου κατά τās εργασίας αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	400
Εικόνα 225. Η περιοχή του Ιεροῦ των Διπλών Πελέκεων κατά τās εργασίας αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	401
Εικόνα 226. Οί τοίχοι Α. της περιοχῆς Διπλών Πελέκεων κατά τās εργασίας αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	401
Εικόνα 227. Τό Α. τμήμα της περιοχῆς του Ιεροῦ των Διπλών Πελέκεων κατά τās εργασίας των αποκαταστάσεων. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	401
Εικόνα 228. Αί διαλυθείσαι πλάκες της Δεξαμενῆς καθαρμού παρά τό Ιερόν των Διπλών Πελέκεων. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	402
Εικόνα 229. Η περιοχή του Ιεροῦ των Διπλών Πελέκεων πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	402
Εικόνα 230. Ο διάδρομος του Ιεροῦ των Διπλών Πελέκεων κατά την αποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	402

Εικόνα 231. Το στέγαστρο στην περιοχή του Ιερού των Διπλών Πελέκεων τοποθετήθηκε το 1957. (Νοέμβριος 2018. Πηγή: Προσωπικό αρχείο γράφουσας Βλέπε και παρακάτω εικ. 292, 293, 294	403
Εικόνα 232. Η περιοχή των Αποθηκών των αγγείων των κρίνων πρό της αποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	403
Εικόνα 233. Αί Αποθήκαι Αγγείων των Κρίνων κατά τάς ἐργασίας ἀποκατάστασης. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	403
Εικόνα 234. Η κλιμακίς καί ὁ Διάδρομος τῶν Αποθηκῶν τῶν Κρίνων κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	404
Εικόνα 235. ΥΜΠΠ πλακόστρωτον τῆς περιοχῆς Α. τοῦ Nursery Room πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	404
Εικόνα 236. Τό βορείως τοῦ Nursery Room (Τροφείον) δωμάτιον πρό τῆς ἀποκαταστάσεώς του. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	404
Εικόνα 237. Αἱ Αποθήκαι ἀγγείων τῶν κρίνων πρό τῶν ἀποκαταστάσεων. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	405
Εικόνα 238. Τά διαμερίσματα Nursery Room (Τροφείον) καὶ Lily Vases Closet (Αποθήκη ἀγγείων με τά Κρίνα) μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	405
Εικόνα 239. Ἡ τάφος καί τά ἀρχιτεκτονικά μέλη στό Δωμάτιον τῶν Ξυλίνων Δοκῶν κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	406
Εικόνα 240. Τό Δωμάτιον τῶν Ξυλίνων Δοκῶν κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	406
Εικόνα 241. Τό Δωμάτιον τῶν Ξυλίνων Δοκῶν ἀποκατασταθέν. Διακρίνεται ἡ τάφος με τά ἀρχιτεκτονικά μέλη. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	406
Εικόνα 242. Τό δάπεδον τοῦ Α. τμήματος τῆς Αἴθουσας τοῦ Βασιλέως πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	407
Εικόνα 243. Πλακόστρωτο Α. τμήματος Αἴθουσας Βασιλέως πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	407
Εικόνα 244. Τμήμα πλακοστρώτου Α.τμήματος Αἴθουσας Βασιλέως πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	407
Εικόνα 245. Τό δάπεδον τοῦ Α. τμήματος τῆς Αἴθουσας τοῦ Βασιλέως μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	408
Εικόνα 246. Τμήμα μετά τήν ἀποκατάστασιν. Ο θρόνος ἀποκατασταθείς. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	408
Εικόνα 247. Τμήμα Αἴθουσας Βασιλίσσης ὡς ἀπεκαταστάθη. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	408
Εικόνα 248. Α. τμήμα Αἴθουσας Βασιλέως μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	409
Εικόνα 249. Τμήμα Αἴθουσας Βασιλέως μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	409
Εικόνα 250. Αἴθουσα του Θρόνου πριν τὴν αισθητικὴ ἀποκατάσταση (χρωματισμό) (λεπομέρεια). Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).	410
Εικόνα 251. Αἴθουσα του Θρόνου μετά τὴν αισθητικὴ ἀποκατάσταση (χρωματισμό) (λεπομέρεια). Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955).	410
Εικόνα 252. Ὁ προθάλαμος τῶν κρυπτῶν τοῦ Ιεροῦ μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	411
Εικόνα 253. Κάτω Βαθμίδες Θεάτρου πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	411
Εικόνα 254. Πάροδος Θεάτρου πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	412
Εικόνα 255. Τό πρό τοῦ Θεατρικοῦ χώρου ἀποκατεστημένο ΜΜΙ πλακόστρωτο πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	412
Εικόνα 256. Γωνία Θεάτρου κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	412
Εικόνα 257. Βαθμίδες Θεάτρου κατά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	413
Εικόνα 258. Τό Α. κράσπεδον τοῦ Θεατρικοῦ χώρου ὁ νεωστὶς ἀποκαλυφθεὶς ὄψεός καὶ τό πρό τοῦ χώρου πλακόστρωτον μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος	413
Εικόνα 259. Ἡ Ἱερὰ Ὁδὸς εἰς τήν τελικὴν φάση πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχείο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	413

Εικόνα 260. Τό Θέατρον καὶ ἡ Ἱερὰ Ὁδὸς μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	414
Εικόνα 261. Θέατρο καὶ τὸ πρὸ αὐτοῦ πλακόστρωτο, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	414
Εικόνα 262. Τό Θέατρο μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἀπὸ Ν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	414
Εικόνα 263. Τό Δωμάτιο καὶ τὸ πλακόστρωτο Β. Ἀποθήκης Πίθων Μεταλλίων πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	415
Εικόνα 264. Ἡ Ἀποθήκη τῶν Πίθων τῶν Μεταλλίων πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ δαπέδου. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	415
Εικόνα 265. Οἱ Ἀποθήκες τῶν Πίθων τῶν Μεταλλίων μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν δαπέδων καὶ τὴν τοποθέτησιν τῶν πίθων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	415
Εικόνα 266. Ὁ Διάδρομος τῶν Ἀδιεξόδων μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1955). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	416
Εικόνα 267. Ὁ πυργίσκος τῆς Νότιας Εἰσόδου με καθίζησιν πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	416
Εικόνα 268. Τό φυλάκειον τῆς Ν. Εἰσόδου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	417
Εικόνα 269. Ἡ Νότια πύλη ὡς ἀπεκαταστάθη. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	417
Εικόνα 270. Ὁ πυργίσκος τῆς Νοτίας Εἰσόδου ὡς ἀπεκαταστάθη ἀνυψωθείς. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	417
Εικόνα 271. Τμήμα τοῦ διαλυμένου πλακοστρώτου τοῦ Ν. Διαδρόμου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	418
Εικόνα 272. Τό κατώφλι τῆς Νότιας Εἰσόδου καὶ τὸ συναφές πλακόστρωτον διαλυμένον πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεώς των. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	418
Εικόνα 273. Τμήμα τοῦ Νότιου Διαδρόμου ἐξ Ἀνατολὸν μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν του. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	418
Εικόνα 274. Δυτικὸς τοίχος ἰσογείου Μεγάλου Κλιμακοστασίου Ανακτόρου Κνωσοῦ πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	419
Εικόνα 275. Ἀποκατάστασις γυψολιθικῶν ὀρθομαρμαρώσεων καὶ ξυλοδεσιῶν τοῦ ἰσογείου τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	419
Εικόνα 276. Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ τῆς Αἰθούσης τοῦ Βασιλέως κατὰ τὴν ἀποκατάστασιν της. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	419
Εικόνα 277. Γυψολιθικά πλακόστρωτα τῆς στοᾶς τῆς Αἰθουσας τοῦ Βασιλέως πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	420
Εικόνα 278. Ἡ νότια στοὰ τῆς Αἰθούσης τοῦ Βασιλέως κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	420
Εικόνα 279. Τὸ πλακόστρωτον τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς τῆς Αἰθούσης τοῦ Βασιλέως εἰς τὸ Μεγ. Ἀνάκτορον Κνωσοῦ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	420
Εικόνα 280. Τμήμα τῶν πλακοστρώτων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	421
Εικόνα 281. Ἐφθαρμένα πλακόστρωτα τῆς στοᾶς τῆς Αἰθουσας τοῦ Βασιλέως πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	421
Εικόνα 282. Ἡ ἐξω στοὰ τῆς Αἰθούσης τοῦ Βασιλέως μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	421
Εικόνα 283. Αἶθουσα τοῦ Βασιλέως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1951).....	422
Εικόνα 284. Ὁ βόρειος τοίχος τοῦ ἰσογείου τοῦ Μεγ. Κλιμακοστασίου μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	422
Εικόνα 285. Τὸ ἀποχωρητήριον τῶν Βασιλικῶν Διαμερισμάτων τοῦ Ανακτόρου Κνωσοῦ πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	422
Εικόνα 286. Ὁ Νότιος τοίχος τοῦ Καλλωπιστηρίου καὶ ἡ πηλόκτιστος ὀροφή πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	423
Εικόνα 287. Νότιος τοίχος Καλλωπιστηρίου τῆς Βασιλείσης τοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ μετὰ τὴν στερέωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν δοκῶν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	423
Εικόνα 288. Τὰ θυρώματα τοῦ Καλλωπιστηρίου τοῦ Μεγάλου Ανακτόρου Κνωσοῦ πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	424
Εικόνα 289. Αἱ τρεῖς Ἀνατολικαὶ θύραι τοῦ Καλλωπιστηρίου τοῦ Μεγ. Ἀνακτόρου Κνωσοῦ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν του. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	424

Εικόνα 290. Τό αποχωρητήριο καί ἡ παρ' αὐτό εἴσοδος διαδρόμου πρό τῆς ἀποκαταστάσεως. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	425
Εικόνα 291. Αἱ δύο θύραι (διαδρόμου ὑπηρεσιακοῦ καί ἀποχωρητηρίου) τοῦ Καλλωπιστηρίου τοῦ Μεγ. Ανακτόρου Κνωσοῦ μετά τῶν ἀποκαταστάσεων. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	425
Εικόνα 292. Ἡ κρύπτη τῆς ΝΑ Οἰκίας Κνωσοῦ μετά τοῦ προθαλάμου τῆς μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	426
Εικόνα 293. Τό κεντρικόν δωμάτιον τῆς ΝΑ Οἰκίας Κνωσοῦ μετά τήν ἀποκατάστασιν. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	426
Εικόνα 294. Το στέγαστρο στήν περιοχή τῆς ΝΑ Οἰκίας τοποθετήθηκε τό 1958. Πηγή: Προσωπικό αρχεῖο γράφουσας -Ιανουάριος 2019, βλ. καί παρακάτω εικ.303, 304.....	427
Εικόνα 295. Το πολύθυρο μέγαρον τῆς Νότιας. Οἰκίας τοῦ Αρχιερέως πρὶν τίς ἐπεμβάσεις ἀποκατάστασης. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957)	427
Εικόνα 296. Τό πολύθυρον μέγαρον τῆς Νότιας Οἰκίας τοῦ Αρχιερέως ἐν Κνωσῷ μετά τήν ἀποκατάστασιν τοῦ προθαλάμου τοῦ. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	427
Εικόνα 297. Κλίβανος Κνωσοῦ μετά τήν κατασκευήν τοῦ στεγαστροῦ. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	428
Εικόνα 298. Στέγαστρον τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ Διπλῶν πελέκεων Κνωσοῦ. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1957). Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	428
Εικόνα 299. Το ὑπὸ κατασκευή στέγαστρο τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ Διπλῶν πελέκεων Κνωσοῦ. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα)	429
Εικόνα 300. Στέγαστρο περιόδου Πλάτωνος στήν περιοχή τοῦ Ἱεροῦ Διπλῶν πελέκεων Κνωσοῦ. Νοέμβριος 2018. Πηγή: Προσωπικό αρχεῖο γράφουσας	429
Εικόνα 301. Το Ἱερό το Διπλῶν πελέκεων πρὶν τήν ἀποκατάστασιν καί διευθέτησιν τοῦ χώρου. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956).....	430
Εικόνα 302. Το Ἱερό το Διπλῶν πελέκεων κατὰ τήν ἀποκατάστασιν καί διευθέτησιν τοῦ χώρου. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956).....	430
Εικόνα 303. Το Ἱερό το Διπλῶν πελέκεων κατὰ τήν ἀποκατάστασιν καί διευθέτησιν τοῦ χώρου. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956).....	430
Εικόνα 304. Τό Ἱερόν τῶν Διπλῶν πελέκεων μετά τήν ἀποκατάστασιν τοῦ. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1956), Λεζάντα Ν.Πλάτωνος.....	431
Εικόνα 305. Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν. Επεμβάσεις ἀποκατάστασης. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60).....	431
Εικόνα 306. Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν. Επεμβάσεις ἀποκατάστασης. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60).....	431
Εικόνα 307. Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν. Επεμβάσεις ἀποκατάστασης. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60).....	432
Εικόνα 308. Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν. Επεμβάσεις ἀποκατάστασης. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60).....	432
Εικόνα 309. Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν. Στέγαστρο ὑπὸ κατασκευή. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος Διάφορα)	432
Εικόνα 310. Στέγαστρο περιόδου Πλάτωνος στήν Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν. Νοέμβριος 2018. Πηγή: Προσωπικό αρχεῖο γράφουσας.....	433
Εικόνα 311. Βόρεια Οἰκία. Βλάβη. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60).....	433
Εικόνα 312. Βόρεια Οἰκία. Απομάκρυνση βλάβης. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60).....	433
Εικόνα 313. Βόρεια Οἰκία. Πηγή: Αρχεῖο Ν. Πλάτωνος (Φάκελος 1958-59-60).....	434
Εικόνα 314. Ο Ζαχαρίας Κανάκης (1903-1971). Πηγή: Athanasaki, K., ‘Beyond Gillierons. E. Saloustros and some neglected episodes of Minoan Replicas “made in Crete”, στο: <i>Replica Knowledge: An archaeology of the Multiple Past</i> , 2017.....	457
Εικόνα 315. Ο Ζαχαρίας Κανάκης (αριστερά) καί ο Σπυρίδων Μαρινάτος (δεξιά) ἐξετάζουν ἓνα κεραμικὸ ὄστρακο στὶς ἀνασκαφές τοῦ Ακρωτηρίου, τό 1970. Πηγή: Marinatos, N., <i>Akrotiri, Thera and the East Mediterranean</i> , 2015.....	458
Εικόνα 316. Ο Παναγιώτης Σιναδινάκης κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ στησίματος τῆς νέας ἐκθεσῆς τοῦ Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Πηγή: Αρχεῖο ΑΜΗ.....	489
Εικόνα 317. Ο Παναγιώτης Σιναδινάκης κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ στησίματος τῆς νέας ἐκθεσῆς τοῦ Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Πηγή: Αρχεῖο ΑΜΗ.....	490